

MIŠO LEKOVIĆ

OFANZIVA
PROLETERSKIH BRIGADA
U LETO 1942

OSLOBODILAČKI RAT NARODA JUGOSLAVIJE
1941—1945

TOM DRUGI

OFANZIVA
PROLETERSKIH BRIGADA
U LETO 1942

Odgovorni urednik
PETAR BRAJOVIĆ

Izdaje
VOJNOISTORIJSKI INSTITUT'

MISO LEKOVIĆ

OFANZIVA
PROLETERSKIH BRIGADA
U LETO 1942.

BEOGRAD
1965

N A P O M E N A

Objavljivanjem knjiga »Ofanziva proleterskih brigada u leto 1942« i »Ofanziva za oslobođenje Dalmacije«, prvih dveju monografija u višetomnoj ediciji »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945«, Vojnoistorijski institut je pristupio monografskoj obradi oslobodilačkog rata naroda Jugoslavije.

Potreba za jednom sistematskom obradom istorije oslobodilačkog rata postavila je pred Vojnoistorijski institut krupan i odgovoran zadatak: istorijski verno i objektivno prikazati našu blisku prošlost, koja još uvek čeka svoju sintetičku obradu.

U dosad objavljenim radovima ovog Instituta dat je opštejugoslovenski presek oslobodilačkog rata, sa njegovim specifičnostima u pojedinim razdobljima i pokrajinama; složena ratna problematika iznesena je u najnužnijem obimu, u najtešnjoj povezanosti objektivnih i subjektivnih uticajnih faktora, s ciljem da se što jasnije prikažu naponi naših naroda u četvorogodišnjem oslobodilačkom ratu, putevi i karakteristike narodne revolucije. Pri tome se, međutim, nije ulazilo u detaljnija razmatranja, bez čega se ne može zamisliti kompletna obrada našeg oslobodilačkog rata, niti potpuno sagledati njegova veličina, složenost i značaj. Dosadašnji radovi se, stoga, mogu smatrati samo kao osnova daleko šire, kompletnije obrade. Na tom zadatku Institut već uveliko radi, i prve monografije, koje sada prezentira javnosti, nagoveštaj su da će jugoslovenska vojna istoriografija dobiti jednu korisnu ediciju. Činjenica da je tematika koja se obrađuje ratna, da su monografije u prvom redu namenjene sastavu Armije, kome treba da omoguće sagledavanje ratnih iskustava, da su autori vojni istoričari — predodredila je i karakter edicije i metod obrade: detaljna rekonstrukcija vojnih dejstava, sa neophodnim vojnostručnim razmatranjima, analizama i ocenama; obrada ostalih pitanja samo u obimu neophodnom da bi se vojna zbivanja što bolje i potpunije sagledala.

Edicija »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945« sadržiće sledeće monografije: 1. Delatnost rukovodstva oslobodilačkog rata naroda Jugoslavije u pripremi i razvoju ustanka do maja 1942, 2. Ofanziva proleterskih brigada u leto 1942, 3. Bitka na Neretvi, 4. Bitka na Sutjesci, 5. Zimske operacije 1943—1944, 6. Drvarska operacija, 7. Ofanziva NOVJ u Srbiji 1944, 8. Ofanziva za oslobođenje Dalmacije, 9. Riječko-tršćanska operacija 1945, 10. Proboj sremskog fronta i izbijanje Jugoslovenske armije na jugoslovensko-austrijsku granicu, 11. Razvoj narodnooslobodilačke borbe u Bosni i Hercegovini 1941—1945, 12. Razvoj narodnooslo-

bodilačke borbe u Crnoj Gori 1941—1945, 13. Razvoj narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj 1941—1945, 14. Razvoj narodnooslobodilačke borbe u Makedoniji 1941—1945, 15. Razvoj narodnooslobodilačke borbe u Sloveniji 1941—1945, 16. Razvoj narodnooslobodilačke borbe u Srbiji 1941—1945.

U prvih deset monografija biće obrađene vojne operacije i događaji koji predstavljaju jednu celinu po cilju, vremenu i prostoru; svestrano i dokumentovano prikazana rukovodeća uloga CKKPJ i Vrhovnog štaba u toku rata; detaljno osvetljena ona zbivanja koja su imala presudan uticaj na tok i ishod oslobodilačkog rata. One će omogućiti što puniji uvid u celinu jugoslovenskog ratišta, proučavanje krupnih operacija na većim područjima, pod neposrednim, gotovo isključivim, rukovodstvom Vrhovnog štaba; one će, što posebno treba istaći, prikazati ogromne napore i žrtve svih naroda Jugoslavije i njihove vojske za oslobođenje zemlje i za stvaranje osnova socijalističke izgradnje.

U ostalih šest monografija biće rekonstruisana, iscrpno i detaljno, sa prikazom specifičnih puteva i formi, oslobodilačka borba pojedinih naroda Jugoslavije. One će očit dokazati da se do pobeđe moglo doći samo zajedničkim naporima svih naših naroda. Tako će oslobodilački rat jugoslovenskih naroda biti kompletno sadržan u ovoj obimnoj ediciji od 16 tomova (od kojih će neki, verovatno, imati po nekoliko knjiga).

Pošto će u toj ediciji razvoj rodova i službi biti prikazan samo u najnužnijem obimu, to je Vojnoistorijski institut pristupio obradi posebnih monografija o razvoju, organizaciji i taktici artiljerije, oklopnih jedinica, inžinjerije, jedinica veze, saniteta, veterine, intendature, avijacije i mornarice u toku narodnooslobodilačkog rata. Da bi doprineo kompletiranju elemenata potrebnih za izradu sintetičke istorije NOR-a i vojnih iskustava, Institut radi na istoriji jedinica NOVJ (brigada i odreda).

Posebna monografija obrađivaće delatnost na moralno-političkom vaspitanju u narodnooslobodilačkom ratu, taj izuzetno značajan faktor, koji je imao ogroman uticaj na izgradnju Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Smatrali smo da je potrebno zainteresovane čitaoce upoznati sa širom izdavačkom delatnošću Vojnoistorijskog instituta iz oblasti našeg oslobodilačkog rata, pored ostalog, da bi se pri oceni ovih prvih monografija imalo u vidu sve ono što objašnjava njihovu namenu, sadržaj i metod obrade. Napominjemo, uz to, da pojedine monografije neće izlaziti po hronološkom redosledu, već u zavisnosti od toga kada će autori završiti svoje radove, što će, dobrim delom, biti uslovljeno obimnošću teme i sređenošću arhivskih fondova. Pošto je arhivska građa, kako po obimu, tako i po raznovrsnosti i naučnoj vrednosti, dosta neujednačena, to će i monografije, sasvim razumljivo, imati izvesne propuste i slabosti. Stoga ćemo svaku primedbu, svaku sugestiju, svaki novi podatak prihvatiti s posebnom zahvalnošću.

General-potpukovnik:
Petar Brajović

PREDGOVOR

Monografija »Ofanziva proleterskih brigada u leto 1942.« obrađuje jedan izuzetno značajan period oslobodilačkog rata naroda Jugoslavije, kada je oslobodilačka borba — u nastojanju da prebrodi nastale teškoće kako bi se uspješnije razvijala u skladu sa razvojem događaja u zemlji i u svetu imperativno tražila da izađe iz dotadašnjih okvira.

O ovom značajnom periodu našeg oslobodilačkog rata objavljeno je dosta radova, pretežno memoarskog karaktera. U gotovo svima njima dejstva grupe proleterskih brigada nazvana su pohodom ili maršem u zapadnu Bosnu. Ti nazivi, međutim, nisu adekvatni; mnogo je opravdanije ta dejstva nazvati ofanzivom. Jer nastupanje grupe proleterskih brigada, koje je, pod neposrednim rukovodstvom vrhovnog komandanta, Josipa Broza Tita, krajem juna 1942. godine otpočelo sa Zelengore ka zapadnoj Bosni, pretvorilo se u snažnu ofanzivu, ispunjenu teškim borbama i zamašnim operacijama, koja je dala krupne rezultate, vojničke i političke, vanredno značajne za dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe i revolucije. Oslobođanjem velike teritorije, stvaranjem divizija i korpusa u sastavu Narodnooslobodilačke vojske i obrazovanjem AVNOJ-a, najvišeg političkog predstavništva, ostvarila se potpuno zamisao vrhovnog komandanta o prenošenju težišta vojnih dejstava u zapadne krajeve zemlje i tako rečito potvrdila svoju punu opravdanost. U toj ofanzivi našli su se, rame uz rame, borci iz gotovo svih krajeva zemlje, stvarajući i učvršćujući u zajedničkim borbama bratstvo i jedinstvo. A sa njima, sa grupom brigada, kretao se i vrhovni komandant; on se nalazio u središtu zbivanja, neposredno angažovan u operacijama, utičući na njihov tok.

Monografija je u prvom, redu namenjena sastavu Armije, kojem treba da omogući što potpunije sagledavanje ratnih iskustava. No ona treba da nađe čitaoca i među onima koje interesuju zbivanja iz naše nedavne ratne prošlosti. Takva namena postavila je pred pisca određene zahteve. Trebalo je, opisujući dejstva proleterskih brigada na njihovom putu od Zelengore do Imotskog, Livna i Banje Luke, detaljno i istorijski verno rekonstruisati i potpuno objasniti sve postupke: kako se tada borilo i učilo na greškama i uspesima, kako se ratovalo bez dovoljno vojne stručnosti, sa oskudnim oružjem i materijalnim i tehničkim sredstvima, kako su se sticala iskustva — u sitnim akcijama i žestokim okršajima, u napadima na naseljena mesta i komunikacije, u dugim marševima, u podnošenju fizičkih napora, u političkim akcijama. U toj bogatoj vojno-političkoj delatnosti učestvovali su borci, desetine, vodovi, čete i bataljoni, pa je trebalo pisati o njima, zadržavati se često na objašnjavanju tih, na izgled sitnih, akcija kojima su obilovala dejstva grupe proleterskih brigada. Sva ta dejstva, počev od manjih diverzija, zaseda, prepada pa do većih borbi, činila su sastavni deo značajne ofanzive koja je imala ne samo taktički već i operativni i strategijski značaj.

Ofanzivna dejstva naših prvih brigada, koja su, bez prekida i predaha, tako reći u jednom zamahu, trajala punih sto dana, značila su u mnogo čemu nešto kvalitativno novo u partizanskom ratovanju; ona su postavila osnove jednog znatno savršenijeg i celishodnijeg načina vođenja borbe koji će ubrzo, kada krajem jeseni budu formirane krupne operativne jedinice — divizije i korpusi — naći punu primenu i doživeti svoj dalji razvitak i uspon. Stvaranje jedne jake operativne grupe pod neposrednim rukovodstvom Vrhovnog štaba, koja neće biti vezana za određenu teritoriju, pružiće Vrhovnom štabu mogućnost da pomoću nje izvodi krupne poteze operativnog i strategijskog značaja i vodi najveće bitke oslobodilačkog rata. A ta grupa, koja će u daljem toku rata narasti na više divizija, začela se u stvari juna 1942, kada su četiri proleterske brigade krenule u istorijsko nastupanje na zapad. Zbog toga je dejstva te grupe trebalo, iz više razloga, što iscrpnije i objektivnije rekonstruisati i proučiti. Tom zahtevu je bio podređen i metod obrade: u težnji da se istorijskim zbivanjima da autentičan sadržaj i smisao, trebalo ih je sukcesivno pratiti, ulaziti u sve njihove komponente, pronicati do činjenica, od detalja stvarati kontinuiranu celinu, otkrivati i tumačiti njihove uzroke, povode i posledice, njihovu uslovljenost i povezanost — jednom rečju, zbivanja objektivno svoditi na njihov pravi značaj. A da bi se to postiglo trebalo je, ukoliko je to bilo moguće s obzirom na raspoložive izvore i literaturu, događaje iznositi i ocenjivati isključivo na proverenim istorijskim činjenicama. Koristeći se veoma bogatom arhivskom građom kako naših tako i neprijateljevih štabova, došao sam, razumljivo, i do nekih novih, nedovoljno poznatih činjenica, na kojima sam zasnivao svoje mključke i ocene. Zbog toga je u monografiji, gotovo uza svaki stav, navedena i izvorna građa, a mestimično su citirani i važniji dokumenti. Monografija je zato dosta opširna. No, upravo zbog toga, ona će biti od koristi istoričarima kao povod za obradu nekih pitanja i problema koji još čekaju naučna objašnjenja.

Pri radu na ovoj knjizi znatno su mi pomogli svojim primedbama i sugestijama recenzenti Pero Morača, Boško Đuričković, Milinko Fihrović, Rajko Tanasković i Todor Radošević, na čemu im zahvaljujem.

Kao ilustracija, uz tekst su date skice i dokumentarne fotografije, a na kraju je priložen i spisak boraca 1, 2, 3. i 4. proleterske brigade poginulih i nestalih u ofanzivi.

Pisac

U V O D

ODLUKA VRHOVNOG ŠTABA O PRENOŠENJU TEŽIŠTA OSLOBODILAČKE BORBE U ZAPADNE KRAJEVE ZEMLJE

1. — Vojno-politička situacija krajem proleća 1942.

Rat savezničkih zemalja protiv sila Trojnog pakta proširio se krajem 1941. i početkom 1942. godine na nova prostranstva, obuhvativši, pored Evrope i Afrike, i azijski kontinent. Ulaskom SAD i niza zemalja u rat svetski sukob je dobio ogromne razmere, a antifašistička koalicija je znatno ojačala. Još 1. januara, Deklaracijom Ujedinjenih nacija, proklamovana je rešenost 26 članica potpisnica, među kojima SAD, SSSR, Velike Britanije i Kine: da sav svoj vojni i ekonomski potencijal angažuju u borbi protiv sila Trojnog pakta, da međusobno sarađuju do uništenja neprijatelja i da do konačne pobede ne zaključuju mir ili primirje. Bilateralnim ugovorima s Velikom Britanijom (26. maja) i SAD (11. juna) vlada SSSR je učvrstila svoje savezničke odnose s tim zemljama i regulisala dobijanje materijalne pomoći.

Iako su se operacije proširile na nova prostranstva, težište rata ostalo je i dalje na istočnom frontu, gde je Crvena armija u toku zime, najpre zaustavila, a potom, u snažnoj protivofanzivi, odbacila nemačke armije od Moskve i tako srušila njihove planove o brznoj pobedi. Posle uspešnih dejstava kod Moskve, Rostova i Tihvina, trupe Crvene armije su sa značajnim uspehom izvodile ofanzivne operacije sve do aprila, kada je inicijativa ponovo prešla u ruke Nemaca. Pošto su izvršile pripreme i, u maju, odbile sovjetsku ofanzivu na Harkovu, nemačke trupe, ojačane rumunskim, mađarskim i italijanskim snagama, prešle su krajem juna u veliku ofanzivu prema Volgi i Kavkazu.

I na severnoafričkom ratištu nemačke i italijanske trupe su postizale pobeđe, prinudivši britansku 8. armiju na povlačenje sve do El Alamejna, nadomak Sueca i Aleksandrije.

Na Dalekom istoku Japan je uspešno sprovodio svoju ekspanziju: zauzeo Hongkong, Malaju, Singapur, veći deo Nove Gvineje i druga područja i izvodio velike operacije u Burmi da bi prodro dalje na zapad, ka Indiji.

Uspešna dejstva na kopnu pratile su značajne operacije nemačke avijacije i podmorničkih snaga na Atlantiku.

Velike ofanzive sila Trojnog pakta početkom leta 1942. bile su usklađene i imale su jedinstven cilj: preko Kavkaza i Sueca prodreti na Bliski istok i ovladati bogatim izvorima nafte a potom nastaviti napredovanje ka Indiji radi spajanja s japanskom armijom. Konture tog dalekosežnog plana počele su se ocrtavati u napredovanju fašističkih trupa preko Dona ka Staljingradu i Kavkazu i u približavanju Suecu. Savezničke trupe, u prvom redu Crvena armija, nalazile su se pred velikim iskušenjima, jer je trebalo učiniti ogromna naprezanja da se zaustave i slome ofanzive fašističkih armija. Mada su zapadni saveznici izražavali uveravanja o svojoj rešenosti da se iskrecaju na evropsko tlo, nije bilo realnih izgleda da će se 1942. godine otvoriti drugi front u Evropi.

Daleko od savezničkih ratišta hiljadama kilometara, Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije bila je u zimu i proleće 1942. godine stavljena pred velike teškoće. Na njene još nedovoljno učvršćene jedinice sručile su se, jedna za drugom, nekoliko ofanziva, u kojima je bilo angažovano desetak nemačkih i italijanskih divizija, pored ustaško-domobranskih i četničkih snaga. Najpre je, u toku oktobra, novembra i decembra 1941. godine, došlo do krupnih operacija nemačkih divizija u Srbiji (tzv. prva ofanziva), koje su izazvale ozbiljnu osecu ustanka u toj pokrajini: slobodna teritorija u zapadnoj Srbiji bila je izgubljena, partizanske jedinice zahvatilo je osipanje, a oko 3000 partizana povuklo se u Sandžak; preostala žarišta ustanka, naročito u južnoj Srbiji, bila su suočena s velikim teškoćama zbog jačanja četništva i zbog ulaska bugarskih okupacionih trupa u veći deo Srbije. Zatim su, u toku januara i prvih dana februara 1942, nemačke i domobranske divizije nastavile ofanzivne operacije u istočnoj Bosni (tzv. druga ofanziva). I najzad, u proleće, došlo je do okupatorsko-kvislinške ofanzive na tadašnje najjače žarište ustanka — ono na teritoriji istočne Bosne, Crne Gore, Hercegovine i Sandžaka (tzv. treća ofanziva). Zbog nadmoćnosti neprijatelja i, naročito, zbog jačanja četnika, koje je izazvalo ozbiljne teškoće, partizanske jedinice su morale napustiti slobodne teritorije u tim oblastima. I u ostalim krajevima zemlje okupator je, ne birajući sredstva, pokušavao da uništi žarišta narodnooslobodilačke borbe i tako likvidira jugoslovensko ra-

tište, kako bi svoje snage uputio na druge, važnije, frontove.. Odmah po završetku ofanzive u istočnoj Bosni Nemci su, zajedno sa ustaško-domobranskim snagama, izveli mnogobrojne lokalne operacije protiv partizanskih žarišta na Kozari, Kordunu, u Baniji i Sremu, a Italijani u Sloveniji, Dalmaciji, Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju. Nastupanje okupatorskih i kvislinških trupa bilo je praćeno okrutnim represalijama nad narodom i stvaranjem čitavog niza koncentracionih logora.

Tako je sredinom 1942. godine narodnooslobodilački pokret u većem delu zemlje doživljavao krizu. Okupatori i kvislinzi, krupnim ofanzivnim poduhvatima, likvidirali su gotovo sva ustanička žarišta u Srbiji, Crnoj Gori, Hercegovini, Sandžaku i istočnoj Bosni, nanevši partizanskim jedinicama jake udarce. Pod uticajem svakovrsnih teškoća i četničke propagande, u izvesnom je broju partizanskih jedinica nastupilo osipanje. Od velikog broja odreda i bataljona u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini ostalo je samo oko tri i po hiljade boraca; pred italijansko-četničkom ofanzivom, ovi borci su napustili svoje krajeve i povukli se na planinsko područje u međurečju Pive i Sutjeske; u napuštenim oblastima ostale su grupe partizana i partijskih radnika, ostavljene da rade pod teškim uslovima ilegalstva. Takođe su se raspali partizanski i dobrovoljački odredi istočne Bosne, izuzimajući Birčanski odred; od ljudstva koje se nije pokolebalo formirana su tri udarna bataljona, od kojih će 2. avgusta biti obrazovana 6. istočnobosanska brigada.

Iako su narodnooslobodilačkom pokretu naneli teške udarce, okupatori i kvislinzi nisu uspjeli da mu zadaju odlučan poraz. Ustanak je, doduše, zapao u krizu u istočnim krajevima zemlje — u Srbiji, Crnoj Gori, Sandžaku, Hercegovini i istočnoj Bosni, ali se njihovo borbena jezgra održalo.

Znatno je povoljnija situacija bila u to vreme u zapadnim krajevima. U proleće je ustanak u zapadnoj Bosni, Hrvatskoj i Sloveniji, uprkos neprijateljevim ofanzivama, bio u usponu. Velika slobodna teritorija u Bosanskoj krajini, na kojoj je dejstvovalo nekoliko brojno jakih odreda i jedna brigada, predstavljala je početkom leta najjače uporište u zemlji. I u susednim je oblastima — Baniji, Kordunu, Gorskom kotaru, Lici i Dalmaciji — došlo do značajnog poleta ustanka. U svim tim krajevima, izuzev nekoliko rejona (oko Knina, Bos. Grahova, Mrkonjić-Grada i u srednjoj Bosni), četnički pokret nije mogao stvoriti ozbiljnije uporište. U Slavoniji i Sremu ustanak je takođe uzimao sve većeg maha. U Sloveniji, pod rukovodstvom Komunističke partije, bilo je ostvareno jedinstvo velikog dela naroda.

2. — Povlačenje italijanskih trupa na priobalno područje

U vreme kada su okupatori i kvislinzi činili velike napore da uguše ustanak, pri čemu su, kako je rečeno, postigli značajne uspehe, zbili su se takvi događaji koji su partizanskim jedinicama u znatnom delu zemlje stvorili povoljne uslove da se oporave od zadobijenih udaraca i da izađu iz krize. Upravo tada, u jeku operacija, došlo je do povlačenja italijanskih divizija iz većeg dela NDH — iz Bosne i jednog dela Hercegovine, Like i Korduna. Na osnovu Zagrebačkog sporazuma, sklopljenog 19. juna 1942. između Italije i NDH, italijanske trupe su napustile svu teritoriju koju su septembra 1941. godine reokupirale. Ta teritorija, obuhvatajući III zonu i znatan deo II zone, protezala se od demarkacione linije pa sve do planinskog masiva udaljenog 30 — 50 km od jadranske obale¹. Italijani su tako zadržali samo uski obalski pojas i jednu komunikaciju koja izvodi na more (Karlovac — Knin — Split).

Zagrebački sporazum je sklopljen posle dužih pregovora. Vlada NDH je bila nezadovoljna reokupacijom II i III zone, jer je u tome videla gubljenje svog prestiža. Italijani su izvršili reokupaciju Hercegovine, Bosne i Like pod izgovorom da donose mir. Da bi stekli poverenje srpskog življa, koji je sačinjavao pretežni deo ustaničke mase, oni su ustaškim jedinicama zabranili boravak u reokupiranoj zoni i sve domobranske jedinice potčinili sebi. Ustaše su sa vidnim nezadovoljstvom primile ovakav stav Italijana, koji su, pak, smatrali da je takva politika opravdana, jer su polazili od pretpostavke da je ustanak došao kao reakcija srpskog življa na teror ustaša i da će se ustanici umiriti ako se ukloni ustaška vlast. U nerealnost takve ocene Italijani su se ubrzo uverili. Posle prvih kolebanja i zbunjenosti, izazvanih »naklonošću« Italijana prema srpskom življu, us-

¹ Demarkaciona linija, koja je razdvajala nemačku od italijanske okupacione teritorije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, protezala se uglavnom sledećom crtom: pl. Plešivica — Kravarske gorice — s. Pokupsko — s. Trepča — s. Čemernica — s. V. Vranovina — s. Bosanska Bojna — Ljubina — s. Miška Glava — s. Trnova — Razboj (k. 590) — s. Kozica — s. Stričići — Radaljica (k. 1080) — s. Gustovara — s. Trnovo — k. 1052 — s. Ljuša — s. Kopčić — Suhe jele — Vuković — pl. Bjelašnica — pl. Jahorina — Goražde — Rudo. Teritorija NDH koju su okupirali Italijani bila je podeljena u tri zone: I ili anektirana zona obuhvatala je deo Gorskog kotara, sva jadranska ostrva osim Paga, Brača i Hvara, veliki deo Hrvatskog primorja i Dalmaciju od Zadra do Splita (uključujući i ove gradove) i oblast Boke kotorske; II ili demilitarizovana zona protezala se od anektirane zone do linije: Zdihovo — Tounj — Hum (k. 863) — Plitvički Leskovac — Prijeboj — pl. Plješevica — Mazin — Trubar — Jadovnik — pl. Šator — Vel. Golija — pl. Cincar — Dragnić — Malovan — pl. Ljubuša — pl. Prenj — Lisac — Bjelašnica (k. 1864) — Troglav (k. 1415); III zona je obuhvatala teritoriju između demilitarizovane i demarkacione linije.

tanak u reokupiranoj zoni širio se i dobijao u intenzitetu. Ustaničnici se nisu borili samo protiv ustaša, kako su Italijani u prvi mah smatrali, već i protiv Italijana, što je jasno i nedvosmisleno govorilo o antifašističkom i revolucionarnom karakteru narodnooslobodilačkog pokreta. Mnogi italijanski garnizoni u zaleđu jadranske obale, izloženi udaru partizanskih snaga, bili su odsečeni od ostalih garnizona; održavali su se zahvaljujući samo velikom angažovanju avijacije, koja ih je snabdevala oružjem, municijom i hranom. Držanje posada na udaljenim, slabo komunikativnim područjima, zahvaćenim ustankom, izlagalo je Italijane velikim gubicima, a sve veći porast ustaničkog pokreta doveo je u pitanje i njihov opstanak. Komandant italijanske 2. armije video je jedini izlaz iz te situacije ako svoje divizije povuče na obalsko područje, a napuštene garnizone prepusti trupama NDH i četnicima.

Vlada NDH je u više navrata nastojala da privoli Italijane da napuste njenu teritoriju. U jednoj noti od decembra 1941. ona se italijanskoj vladi obratila sa sledećim zahtevom:

»Hrvatska vlada smatra da bi trebalo ukinuti Proglas od 7. septembra kojim je bila objavljena ponovna okupacija primorske zone i uspostaviti punu vlast hrvatske uprave u ovoj oblasti i razmotriti nove oblike saradnje hrvatskih i italijanskih oružanih snaga u borbi protiv zajedničkog neprijatelja.

Ovo je potrebno i zbog toga što je upravo neodrživo za autoritet hrvatske vlade da u trenutku kada Hrvatska uzima učešće na ruskom frontu, kada se hrvatski dobrovoljci nalaze u redovima italijanske vojske, kada se Hrvatska nalazi u ratnom stanju sa Amerikom i Engleskom kao član tripartitnog i antikomunističkog pakta, nastupajući svuda bez rezerve rame uz rame sa silama Osovine, jedna trećina hrvatske teritorije bude pod okupacijom savezničke Italije.«²

Pregovori između vlada Italije i NDH nastavljani su 11. maja 1942. u Rimu. Ministar finansija NDH izneo je želju svoje vlade: da se smanje novčana davanja koja se stavljaju na raspolaganje Italijanima, jer »broj italijanskih trupa koje su stacionirane u Hrvatskoj predstavlja težak teret za hrvatsku ekonomiju i finansije, s obzirom na njihove nabavke na hrvatskoj teritoriji«; da se dozvoli naoružanje hrvatskog stanovništva radi borbe protiv partizana i »da dođe do uže saradnje između hrvatskih i italijanskih trupa.«³

Italijanska vlada je razmotrila gornje zahteve i 1. juna obavestila vladu NDH o svojoj odluci da povuče trupe iz nekih mesta u III i II zoni. »Po završetku kombinovanih operacija koje su od 23. aprila do 24. maja vodile hrvatske, nemačke i italijan-

² Arhiv Vojnoistorijskog instituta (dalje: Arhiv VII), k. 309, br. reg. 17/6.

³ Okružnica Ministarstva spoljnih poslova NDH od 23. juna 1942. upućena svim poslanstvima NDH (Arhiv VII, k. 306, br. reg. 27/2-1).

ske trupe« — stajalo je u noti italijanske vlade — »italijanska Vrhovna komanda je ponovo analizirala vojnu situaciju u Hrvatskoj i, imajući u vidu postignute rezultate, odlučila je da pristupi novoj dislokaciji armijskih snaga Slovenije i Dalmacije.⁴ Tim novim rasporedom predviđeno je postepeno povlačenje nekih garnizona iz sadašnjih posjednutih centara. Komanda Armije će povremeno obavještavati vojne vlasti o svojoj nameri da povuče ovaj ili onaj garnizon, i to na vreme, tako da ga hrvatske vojne vlasti mogu zameniti svojim trupama, ukoliko to žele».⁵

Na osnovu ove note, u Zagrebu je 19. juna između vlade NDH i komandanta 2. italijanske armije sklopljen sporazum da Italijani postepeno povuku svoje posade iz III zone (osim Karlovca) i jednog dela II zone. Pošto su do 1. juna već napustili Jastrebarsko, Bihać, Glamoč, Bugojno, Prozor i Konjic, Italijani su se obavezali da će do 10. jula napustiti Drvar, Bos. Grahovo, Livno, Duvno, Gacko i posade koje su se nalazile kao zaštita železničke pruge severno od Mostara, a kasnije, u vremenu koje će se naknadno odrediti, napustiti Imotski, Stolac, Ljubinje, Nevesinje, Bileću i, eventualno, još neka mesta.⁶

Prema tom sporazumu, koji treba da stupi na snagu 11. jula, Supersloda je imala pravo da u napuštenoj zoni ponovo uspostavi ukinute posade i vodi operacije »ako bi to smatrala za potrebno u svrhu vojničkih pothvata ili održavanja javnog reda«, dok se vlada NDH obavezala da u zoni koju će Italijani napustiti osigurava red, da ne vrši nasilja niti represalije nad stanovništvom i da Superslodi stavlja na raspolaganje 250 miliona kuna mesečno za izdržavanje italijanskih trupa raspoređenih na teritoriji NDH. Posebnom odredbom regulisano je i pitanje četničkih vojnih formacija, tzv. »protivkomunističkih bandi«: one će i dalje biti pod nadzorom italijanskih vojnih vlasti, a obavezaće se da priznaju i poštuju vlast NDH.

Italijani su sa neskrivenim olakšanjem pristupili sprovođenju u život svojih obaveza. I ne čekajući na ugovorene rokove, oni su odmah napuštali područja na kojima se partizanski pokret sve više širio preteći da uništi njihove opkoljene i demoralisane garnizone. Njihova žurba da napuste III i II zonu i da brigu oko suzbijanja partizana u tim krajevima prepuste oružanim snagama NDH bila je toliko velika da su svoje posade počeli povlačiti ne sačekavši da ih zamene domobranske i ustaške trupe. Tako je došlo do neuobičajene situacije da su ita-

⁴ Druga italijanska armija nosila je naziv: Viša komanda oružanih snaga Slovenija — Dalmacija (Supersloda).

⁵ Nota Ministarstva spoljnih poslova Italije od 1. juna (Arhiv VII, k. 309, br. reg. 12/6).

⁶ Sporazum vlade NDH i Superslode (Arhiv VII, k. 309, br. reg. 13/6).

lijanske jedinice — ne obzirući se na uporne molbe ustaša da svoj odlazak odgode za koji dan, dok ne pristignu trupe NDH — napuštale garnizone u kojima su ostajale vrlo male posade domobrana i žandarma. I to baš u najnepovoljnije vreme, kada su partizani pojačavali dejstva, kakav je bio slučaj u zapadnoj Bosni, ili kada je započete operacije trebalo dovesti do kraja, kakav je bio slučaj u severnoj Hercegovini. Tamo gde su bile jake, partizanske snage su uspele da uđu u ispražnjene garnizone, kao što se desilo u Bos. Petrovcu i Drvaru. Tamo, pak, gde su one bile slabe, relativno malobrojne posade su uspele da se održe nekoliko kritičnih dana, dok im nisu stigla pojačanja, kakav je slučaj bio sa Bugojnom, Donjim i Gornjim Vakufom, Prozorom, Kupresom, Šujicom, Duvnom i Livnom.

Posle odlaska italijanskih trupa iz III zone i većeg dela II zone domobranski i ustaški štabovi su bili prinuđeni da na brzu ruku pronalaze jedinice koje bi posele evakuisane garnizone. Slobodnih jedinica, međutim, nije bilo: dobar deo snaga bio je na obučavanju u Nemačkoj i na istočnom frontu, a snage u zemlji bile su angažovane u borbama protiv partizana i na obezbeđenju gradova i komunikacija. Znatan deo trupa bio je u sastavu borbene grupe »Zapadna Bosna«, koja je tih dana izvodila opsežne operacije na Kozari i u dolini Sane i Une. To su bile dobro obučene jedinice, tzv. gorski zdruгови (brdske brigade). One nisu bile vezane za određenu teritoriju, kakav je slučaj bio s posadnim trupama. Domobranske divizije, njih šest, imale su svoja operativna područja za čiju su bezbednost bile odgovorne. Tako je 3. domobranski korpus, u čije je operacijsko područje ulazila i teritorija koju su Italijani napuštali, imao samo 5. i 6. diviziju, obe brojno dosta slabe. Peta divizija — 13. i 7. pešadijski i Zagrebački konjički puk i divizion artiljerije — jedva je mogla da obezbedi komunikaciju u dolini Prače, posedne garnizone u Rogatici i Sokolcu, Kalinoviku i Konjicu i osigura granicu između nemačke i italijanske okupacione zone duž Drine od Goražda do Ustikoline i na Jahorini⁷. Ona nije mogla nijednu svoju jedinicu uputiti u ispražnjene garnizone. I da je htela, ona to nije mogla učiniti jer je, kao i sve ostale jedinice NDH u nemačkoj okupacionoj zoni, bila podređena nemačkim štabovima, koji su je upotrebljavali u svojoj zoni. A jedinice 6. divizije već su bile toliko razvučene u Hercegovini i Dalmaciji, od Gacka i Bileće na istoku do Sinja na zapadu, da su se u svojim izolovanim garnizonima osećale nesigurne i ugrožene. I dok su italijanske trupe napuštale severnu Hercegovinu, domobranski štabovi su nemoćno i sa nezadovoljstvom posmatrali kako čet-

⁷ Bojna relacija Štaba 3. domobranskog korpusa za jul 1942. godine (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-40).

ničke jedinice uspostavljaju svoju vlast.⁸ Slično je bilo i s nekim oblastima Bosne gde je domobranski 9. pešadijski puk trebalo da posedne veći broj garnizona koje su Italijani napustili (Bugojno, Gornji Vakuf, Kupres i Prozor). Ali je najteža situacija nastupila u oblasti Duvno — Livno — Glamoč — Mrkonjić-Grad, koja je bila izložena dejstvima krajiških i dalmatinskih partizana. Zbog delikatnosti situacije koja je tamo nastala posle odlaska italijanskih trupa poglavnik Ante Pavelić je 18. juna uputio svog opunomoćenika, pukovnika Šimića, jednog od naj-sposobnijih komandanata, sa širokim ovlašćenjima da u toj oblasti uspostavi ustaško-domobranske garnizone i suzbije opasnost od partizana⁹. U istoj se situaciji našao i 1. domobranski korpus kada je trebalo da posedne garnizone koje su Italijani napustili. Njegov je položaj zapravo bio utoliko teži što su neke garnizone (Bos. Petrovac i Drvar), odmah po odlasku Italijana, zaposeli partizani, stvorivši jako uporište između Une i Sane.

Mada su uporno zahtevali da Italijani napuste III i II zonu, ustaše, očigledno, nisu bile spremne da na sebe preuzmu krupne zadatke oko zaposedanja ispražnjenih zona, jer nisu imale na raspolaganju dovoljno jedinica koje bi upotrebile u tu svrhu. Kritičnost situacije bila je uočena i od strane Nemaca, koji su sa zabrinutošću gledali na sprovođenje u život Zagrebačkog sporazuma. Na konferenciji održanoj 29. juna kod načelnika štaba Vrhovne komande Jugoistoka ovako je ocenjena situacija nastala posle odlaska Italijana:

»Italijani su evakuisali planine južno i zapadno od demarkacione linije, te je sada očišćeno područje istočne Bosne delimično ponovo prepušteno ustanicima. Hrvatima nedostaju snage da bi mogli da preuzmu zaštitu napuštenog područja. Kako će se hrvatska vlada pomiriti sa ovom situacijom, odavde se još ne može sagledati. Izgleda da hrvatska vlada nije potpuno svesna opasnosti. Situacija u zapadnoj Bosni svakako pokazuje da se sada akcija na Kozari mora što je moguće pre da privede kraju kako bi se ponovo oslobodile snage radi sprečavanja prodora ustanika u područje koje su {»sele nemačke trupe«.¹⁰

⁸ Stab italijanske divizije »Murde« u Mostaru izvestio je 21. juna Stab 6. armijskog korpusa da je od svoje posade u Gacku obavešten o želji komande domobranske jedinice u tom mestu da posedne zonu Kula — Borci — Zimlje — Bjelečić, u širem rejonu doline gornje Neretve, koju već posedaju četničke jedinice. »Kada je komanda hrvatske pešadijske divizije u Mostaru pozvana da se izjasni u pogledu ovoga« — stajalo je u tom izveštaju — »odgovorila je da gore pomenuti plan operacije za sada ne može da se ostvari usled nedostatka dovoljnih snaga« (Izveštaj Štaba 6. armijskog korpusa od 21. juna, Arhiv VII. k. 421, br. reg. 9/3).

⁹ Bojna relacija Štaba 6. pešadijske divizije za jun 1942. godine (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 6/2-16, 20).

¹⁰ Zapisnik s konferencije kod načelnika štaba Vrhovne komande Jugoistoka održane 29. juna 1942. godine (mikroteka VII, film Minhen 3, snimci 1012-3).

Nemci su, dakle, naslutili da će se situacija znatno pogoršati, ali sa svoje strane nisu ništa preduzeli da bi osigurali demarkacionu liniju. I njihove trupe su bile angažovane u nizu operacija protiv partizana, a najvećim delom na Kozari. Njihovi štabovi su bili prinuđeni da iščekuju razvoj situacije i da tek onda, ako ona to bude zahtevala, preduzmu potrebne mere.

Nemogućnost trupa NDH da posednu teritoriju koju su napuštali Italijani stvorila je partizanskim jedinicama povoljne uslove da na toj teritoriji pojačaju dejstva. To je naročito dobrodošlo onim jedinicama koje su se, izgubivši u toku aprila, maja i prvim dana juna slobodnu teritoriju, povukle u planinski predeo oko Sutjeske.

3. — Odluka o prodoru proleterskih brigada u zapadnu Bosnu

Sredinom juna, prema planu Vrhovnog štaba, partizanske jedinice (1. i 2. proleterska brigada i crnogorski, hercegovački i sandžački bataljoni) povukle su se na planinski masiv na tromedi Crne Gore, Hercegovine i istočne Bosne. Dok su pojedini delovi vodili zaštitničke borbe, zadržavajući na ugroženim pravcima nastupanje neprijatelja, glavnina partizanskih snaga, zajedno sa bolnicama i zbegom naroda organizovano se povlačila u planinski predeo sa obe strane Sutjeske. Aktivnost neprijatelja sa pravca Foče, Miljevine, Kalinovika i Borča bila je popustila, gotovo prestala, još prvih dana juna, pošto su italijanske divizije »Kačatori dele Alpi« »Pusterija« i »Taurinenze« okončale operacije i, u duhu odluka Zagrebačkog sporazuma, napuštale ovo operacijsko područje. Odlazak italijanskih divizija iznenadio je Vrhovni štab, koji nije očekivao da će operacije prestati baš tada kada je trebalo da dostignu kulminaciju. On nije ništa znao o merama koje su tih dana prethodile Zagrebačkom sporazumu i o merama Italijana da napuste pomenute zone. Iznenadan prestanak operacija i odlazak italijanskih trupa znatno su olakšali već dosta tešku situaciju, te Vrhovnom štabu omogućili da svu pažnju usmeri prema ugroženim pravcima koji su od Čemerna, Izgora, Stabne, Mratinja i Šćepan-Polja izvodili u dolinu Sutjeske i na plato Vučeva. Na tim pravcima su uglavnom dejstvovali hercegovački, crnogorski i sandžački četnici, koji su s velikom upornošću napadali na već dosta iscrpljene partizanske jedinice koje su se, pod neprekidnim pritiskom, povlačile ka Volujku, Magliću i Vučevu.

Napuštanjem Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka i povlačenjem na područje između Pive i Sutjeske i u rejon Zelengore, partizanske jedinice su uspele da se za izvesno vreme odvoje od neprijatelja. Doduše, sasvim su slabi bili uslovi za duže zadržanja.

vanje i manevar u tom planinskom, ekonomski pasivnom kraju. No, iako je položaj u kome su se partizanske snage našle na tom području — tada jedinoj slobodnoj teritoriji u tom delu Jugoslavije — bio dosta nepovoljan, ipak nije bilo neposredne opasnosti za njihov opstanak. Snage kojima je Vrhovni štab tada raspolagao (1. i 2. proleterska brigada i crnogorske, hercegovačke i sandžačke jedinice), mada umorne i iscrpljene od neprekidnih borbi, gotovo izgladnele, sa relativno malo municije, bile su visoke borbene vrednosti, čvrstog morala, spremne da na ovom području i više dana zadržavaju nadmoćnog neprijatelja.

Vrhovni štab i Centralni komitet KPJ nisu, međutim, ni pomišljali na duže zadržavanje na tom području i na upuštanje u iscrpljujuće borbe¹¹. Njima je bilo jasno da je ustanak u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini privremeno doživeo poraz, da će oslobodilačka borba u tim krajevima za dogledno vreme biti prigušena i da će zato svaki pokušaj da se dejstva partizanskih jedinica ponovo prenesu na te teritorije biti osuđen na propast. Stoga je i duže zadržavanje u tom rejonu bilo, sa svakog stanovišta, neopravdano i besciljno. Trebalo je zadržati neprijatelja samo nekoliko dana, dok se ostaci partizanskih odreda iz Crne Gore, Sandžaka, Hercegovine i istočne Bosne malo odmore, predahnu, srede i reorganizuju, i tek onda sa čitavom tom grupom krenuti u najpogodnijem pravcu.¹²

I dok su pojedini bataljoni zatvarali najugroženije pravce: od Čemerna ka Suhi, od Izgora, Ravnog, Goranskog i Mratinja ka Magliću, Vučevu i dolini Sutjeske, a drugi vršili izviđanje

" Još 23. aprila, kada je zaključio da je otpočela neprijateljeva ofanziva, Vrhovni štab je pisao Operativnom štabu za Hercegovinu: Napominjemo vam da teritorija na kojoj smo bili nije pogodna za naš rad. Mi smo namjeravali da je napustimo, samo smo čekali povoljnije atmosfere prilike i razvoj vojno-političkih događaja« (Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (dalje: Zbornik), tom II, knj. 3. dok. br. 164).

¹² Vrhovni komandant je 31. maja, u pismu A. Kankoviću, ovako ocenio situaciju:

» ... Sada je u Crnoj Gori situacija takva da je veći deo Crne Gore očišćen od naših trupa i zahvaćen od Talijana i četnika ... Ja nameravam sada stvoriti od crnogorskih udarnih bataljona koji su se povukli jednu ili dve udarne proleterske brigade koje će biti jezgro crnogorskih partizana i udarna sila protiv četničkih bandita. Isto tako mislim stvoriti od sandžačkih bataljona jednu udarnu proletersku brigadu, a u pozadini ćemo ostaviti manje partizanske jedinice i deo partijskog aktiva koji će voditi partizanski način ratovanja i stvarati uslove za novi polet ustanka. Uveren sam da kada mi krenemo sa jedno četiri do pet proleterskih brigada u jednom pravcu, da neće biti te sile koja bi nas zaustavila, da će opet biti oslobođene teritorije. Ako još tome dodamo i hercegovačke udarne bataljone, biće to strašna vojska za neprijatelja, jer je to sasvim ostvarljivo« (Zbornik, tom III, knj. 3, dok. br. 158).

prema dolini Drine i komunikaciji Foča — Kalinovik — Ulog, Vrhovni štab je užurbano radio na prihvatu delova koji su pristizali, na izvlačenju bolnica i na sređivanju jedinica. Njegovi članovi su se nalazili na položajima, gde su neposredno rukovodili i pružali pomoć štabovima u rešavanju složenih borbenih, ekonomskih, organizacionih i partijsko-političkih pitanja.

I upravo u tim teškim danima, kada su partizanske jedinice bile prinuđene da vode danonoćne odbrambene borbe i da uzmiču pred nadmoćnim neprijateljem, Vrhovni štab je od sandžačkih i crnogorskih partizanskih jedinica formirao još tri proleterske brigade: 3. sandžačku i 4. i 5. crnogorsku. Od jedinica Pljevaljskog i Bjelopoljskog NOP odreda i Zlatarskog i Mileševskog bataljona, koje su napustile Sandžak, formirana je na Sćepan-Polju 5. juna 3. proleterska (sandžačka) brigada, jačine oko 800 boraca, svrstanih u pet bataljona¹³. Nekoliko dana kasnije, od 10. do 17. juna, formirane su 4. i 5. proleterska (crnogorska) brigada. U 4. proletersku brigadu su ušli dva bataljona Lovčenskog NOP odreda (kao 1. i 2. bataljon) i po jedan bataljon iz Zetskog, Komskog i Durmitorskog NOP odreda (kao 3. 4. i 5. bataljon). Brigada je imala oko 890 boraca. U 5. proletersku brigadu su ušli tri bataljona Nikšićkog i jedan bataljon Zetskog NOP odreda¹⁴.

¹³ Štab brigade su sačinjavali: Vladimir Knežević Voloda, komandant, Velimir Jakić, politički komesar, Mile Peruničić, zamenik komandanta, i Voja Leković, zamenik političkog komesara. Umesto Voje Lekovića koji se, pošto je u jednoj borbi u Pivi bio odsečen, oko 10. juna vratio na novu dužnost u Sandžak, za zamenika političkog komesara postavljen je Rifat Burdžović Tršo.

Sastav štabova bataljona: 1. zlatarskog bataljona — komandant Momir Pucarević, politički komesar Jovo Grbović, zamenik komandanta Cedimir Drulović i zamenik političkog komesara Jezdimir Lović; 2. pljevaljskog — komandant Ljubomir Medenica, politički komesar Mirko Pejatović, zamenik komandanta Milko Starčević i zamenik političkog komesara Mišo Pavićević; 3. bjelopoljsko-mileševskog — komandant Žarko Vidović, politički komesar Živko Žižić, zamenik komandanta Radomir Jankećić i zamenik političkog komesara Velibor Ljujić; 4. bjelopoljskog — komandant Radisav Lukovac, politički komesar Veselin Bulatović, zamenik komandanta Tomaš Žižić i zamenik političkog komesara Velimir Pešić; 5. pljevaljskog — komandant Velimir Knežević, politički komesar Danilo Jauković, zamenik komandanta Budimir Milićević i zamenik političkog komesara Vladimir Damjanović (Batrić Jovanović: Crna Gora u NOR i socijalističkoj revoluciji, I, Vojno delo, Beograd, 1960, str. 679).

¹⁴ Stab 4. proleterske (crnogorske) brigade su sačinjavali: komandant Peko Dapčević, politički komesar Mitar Bakić, zamenik komandanta Spiro Mugoša i zamenik političkog komesara Boško Đuričković.

Sastav štabova bataljona: 1. bataljona — komandant Ljubo Vučković, politički komesar Veliša Leković, zamenik komandanta Milo Jovičević, zamenik političkog komesara Blažo Lompar; 2. bataljona — komandant Niko Štrugar, politički komesar Dušan Petričević, zamenik komandanta Milovan Celebić i zamenik političkog komesara Spaso Drakić; 3. bataljona — komandant Vasilije Vako Đurović, politički

U vremenu od 10. do 20. juna sve su se jedinice, osim 5. proleterske brigade koja je ostala na Vučevu i kod Suhe, postepeno povukle na levu obalu Sutjeske, u rejon Zelengore. Iznenada, kada se to moglo najmanje očekivati, prestao je i pritisak italijanskih i četničkih snaga iz dolina Pive i Vrbniče i iz rejona Čemerna i Izgora. I sandžačke četničke jedinice su se zaustavile na desnoj obali Drine, ne ispoljavajući namere za nastavljjanje dejstava preko Drine ka Zakmuru, Ljubini i Vrbnici. Na severnim i zapadnim padinama Zelengore, prema Govzi, Jelašcu, Kalinoviku, zagorskim i boračkim selima, nije bilo nikakvih neprijateljevih dejstava¹⁵.

Tako je, stičajem okolnosti, onda kada je trebalo da nastupi najteža situacija, nastalo zatišje. Partizanske snage, gotovo izgubivši borbeni kontakt s neprijateljem, mogle su se mirno prikupiti u rejon sela Vrbniče, Ljubine, Grandića i Lučkih koliba. Tu, u šumama i katunima, posle velikih iskušenja (gubitaka, gladi), najzad su premorene jedinice dobile toliko očekivani predah.

Ideja o napuštanju preostalog dela slobodne teritorije na tromedi Crne Gore, Hercegovine i istočne Bosne sazrevala je postepeno, sa razvojem situacije. Negativan tok događaja, najpre

komesar Đuro Čagorović, zamenik komandanta Miroje Zarić i zamenik političkog komesara Vlado Božović; 4. bataljona — komandant Savo Drljević, politički komesar Vojislav Mašković, zamenik komandanta Mileta Đukić i zamenik političkog komesara Boško Rašović; 5. bataljona — komandant Momčilo Poleksić, politički komesar Mijuško Sibalić, zamenik komandanta Veljko Zizić i zamenik političkog komesara Filip Bajković.

Štab 5. proleterske (crnogorske) brigade su sačinjavali: komandant Sava Kovačević, politički komesar Radomir Babić, zamenik komandanta Velimir Terzić i zamenik političkog komesara Blažo Jovanović.

Sastav štabova bataljona: 1. bataljona — komandant Dimitrije Bulajić, politički komesar Savo Brković, zamenik komandanta Jovan Vukotić, zamenik političkog komesara Vojo Šobajić; 2. bataljona — komandant Gligo Mandić, politički komesar Aleksa Backović, zamenik komandanta Novak Knežević i zamenik političkog komesara Lazar Milović; 3. bataljona — komandant Petar Komnenić, politički komesar Nikola Perović, zamenik komandanta Mile Kilibarda i zamenik političkog komesara Mato Antunović; 4. bataljona — komandant Milovan Šaranović, politički komesar Dragiša Ivanović, zamenik komandanta Milivoje Grozdanić i zamenik političkog komesara Andro Mugoša (Batrić Jovanović, navedeno delo, str. 679—81; Spisak ljudstva 5. proleterske brigade na dan 16. jula 1942, AIRPJ, br. 1379—83).

is Veći deo stanovnika sprskih sela oko Kalinovika, donedavno u partizanskom Kalinovičkom odredu, pristupio je četničkim jedinicama; svrstan u tzv. Zagorski četnički bataljon, on je tih dana u rejonu Nevesinja, u sastavu italijanske divizije »Taurinenze«, učestvovao u operacijama protiv partizana (Obaveštajni izveštaj komandanta italijanske divizije »Taurinenze« od 15. juna 1942. godine — Arhiv VII, k. 421, br. reg. 5/3).

u istočnoj Bosni, a potom u Crnoj Gori i Sandžaku, prisilio je Vrhovni štab da se, početkom juna, orijentiše ka severoistočnoj Hercegovini: trebalo je zaustaviti vrlo nepovoljan obrt situacije — naglo jačanje četnika i osipanje partizanskih jedinica.

Neposredno prateći dejstva 1. i 2. proleterske brigade i delova hercegovačkih jedinica, koji su bezuspešno pokušavali da razbiju četnike u širem rejonu Gacka, konsoliduju situaciju i, s toga pravca, obezbede pozadinu crnogorskih jedinica koje su se iz severnog dela Crne Gore povlačile pred nadmoćnim neprijateljevim snagama. Vrhovni štab je, još 12. juna, iz sela Izgora, naredio Štabu 3. proleterske brigade da budno izviđa teren prema Brodu, Foči i Drini¹⁶. Već tada, posle neuspelih borbi u Hercegovini, znatnih gubitaka u borbi na Gatu¹⁷ i osipanja hercegovačkih jedinica, Vrhovni štab je pomišljao na napuštanje ove teritorije.

Dva dana kasnije, kada se sa 1. i 2. proleterskom brigadom povukao na Zelengoru, i kada je užurbano vršio evakuaciju bolnice iz Stabne i Mratinja u rejon Maglića i Vučeva, Vrhovni štab je obe brigade orijentisao prema južnim i zapadnim padinama Zelengore sa zadatkom da kontrolišu taj teren »kao važan pravac našeg kretanja«. Istovremeno je 3. brigadi naredio da izviđa prema Jeleču¹⁸.

Vrhovni komandant je, očigledno, već tada bio odlučio da sa prikupljenim jedinicama napusti ovu teritoriju na tromeđi Crne Gore, Hercegovine i istočne Bosne ali je još uvek bio u dilemi kamo i kojim pravcem treba krenuti¹⁹. Ipak, prema preduzetim merama, osećalo se da se kod njega učvršćuje već ranije nagoveštena namera: probijati se preko komunikacije Foča — Kalinovik. U tom cilju on je ponovo, 15. juna, naredio Štabu 3. proleterske brigade da izviđa rejon Foče i Kalinovika. Intenzivni izviđački letovi neprijateljeve avijacije nad Zelengorom, kao i podaci o pojavi jedne kolone Italijana kod Vite bare, na zapadnim padinama Zelengore, izazvali su kod njega sumnju da se neprijatelj interesuje za kretanje partizanskih jedinica i

i« Naređenje Vrh. štaba Štabu 3. proleterske brigade od 12. juna (Zbornik, tom II, knj. 4, dok. br. 176).

¹⁷ Na Gatu, blizu Gacka, 11. juna, u borbi sa četnicima, delovi 1. i 2. proleterske brigade su imali oko 80 izbačenih iz stroja (Zbornik, tom III, knj. 4, dok. br. 142, tom IV. knj. 5, dok. br. 74, 76, 77, knj. 6, dok. br. 143).

¹⁸ Naređenje Vrh. štaba Štabu 1. prol. brigade od 14. juna (Zbornik, tom II, knj. 4, dok. br. 178).

¹⁹ U izjavi datoj Radio-Titogradu 1953. godine drug Tito je rekao da do dolaska u dolinu Sutjeske, odnosno do trenutka kada je video u kakvom se teškom stanju nalaze jedinice, nije bio načisto u kom pravcu treba krenuti (Tito: Govori i članci, knj. 8, Naprijed, Zagreb, 1959, str. 158).

da će ubrzo nastaviti operacije. Zbog toga je 17. juna naredio načelniku Vrhovnog štaba da sve jedinice što pre prikupi u rejon Zelengore, uz obezbeđenje prema Kalinoviku i Vitoj bari, »kako bismo svakog časa mogli izvršiti pokret u ma kom pravcu«²⁰.

Užurbani rad na prikupljanju jedinica radi brzog pokreta s te prostorijske bio je opravdan, jer se pretpostavljalo da će neprijatelj narednih dana izvršiti koncentričan napad na ovaj mali, još preostali deo slobodne teritorije. Relativno zatišje na svim pravcima mogao je Vrhovni štab shvatiti samo kao kratak predah neprijatelja, pregrupaciju snaga pred odlučniji napad.

Ta je bojazan, mada sasvim razumljiva, ipak bila suvišna, jer u tom trenutku partizanskim snagama, nabačenim na planinsko područje Zelengore i oko Sutjeske, nije pretila neposredna opasnost. Pošto je to područje spadalo u italijansku okupacionu zonu, Nemci nisu mogli, ni hteli, da se tamo angažuju. Italijani su pak, u skladu sa odlukom o napuštanju III zone, povukli svoje trupe iz Foče, Kalinovika, Obija i ostalih mesta na toj prostorijskoj, prepustivši ih vlastima NDH i četnicima. Oni su, doduše, ocenili da partizanske snage nisu sasvim uništene i da opasnost od oživljavanja njihovih dejstava nije prestala, ali su bili ubeđeni da će s njima izaći na kraj trupe NDH i četnici. Ocenjujući situaciju nastalu posle povlačenja partizanskih jedinica iz Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine Štab 6. armijskog korpusa je došao do ovakvih zaključaka:

»U 2. i 3. zoni u odnosu na partizanski ustanak situacija se svugde znatno popravila i sada je u punom, progresivnom razvoju uspešan tok vojnih operacija i, dosledno tome, proces rasula partizanskih bandi... Demoralisane i raspršene, pošto su više puta pokušavale da izbegnu potpuno uništenje, izvlačeći se iz borbe i premeštajući se iz zone u zonu, ove bande su shvatile beskorisnost svojih napora, te su se najvećim delom raspale. Mnogi pripadnici pomenutih bandi pokorili su se našim trupama, ostali su otišli svojim kućama... Samo jedna snažna oružana grupa koja je otišla u zonu Pive, na granicu Crne Gore, izbegla je uništenje, a zatim je prikupila najvatrenije komuniste i sve rukovodioce koji su izbegli da budu uhvaćeni...«²¹

Iako je smatrao da su partizani razbijeni, Štab 6. korpusa se nije zanosio uverenjem da je opasnost sasvim otklonjena. »Ako prema gore izloženom« — pisao je on u svojoj proceni situacije — »situacija izgleda znatno bolje u odnosu na prošlost, ipak ne treba imati preteranih iluzija za budućnost«.²²

²⁰ Naređenja vrhovnog komandanta načelniku Vrhovnog štaba od 15. i 17. juna (Zbornik, tom II, knj. 4, dok. br. 180, 183).

²¹ Arhiv VII, k. 421, br. reg. 19/3.

²² Isto.

Italijani, dakle, nisu potcenjivali opasnosti koje su i dalje pretile od »razbijenih« partizana. O tome govori i upozorenje koje je Stab korpusa 19. juna uputio svojim potčinjenim jedinicama:

»Komanda VI armijskog korpusa u ranijim uputstvima koje je izdala potčinjenim komandama bila je upozorila da, i pored znatnog uspeha operacija čišćenja u Bosni i u zoni severoistočno od Gacka, nije dozvoljena nikakva iluzija da je ustanak konačno slomljen.

U vezi sa tim predviđanjem obaveštava potčinjene komande da su se počeli primećivati simptomi obnove malih grupica partizana u nameri, izgleda, da²³ se pomere prema zoni koja se nalazi između Konjica i Sarajeva«.

Sto se pak tiče opasnosti od trupa NDH, ona je bila još manja. Stab 3. domobranskog korpusa nije imao na raspolaganju jedinice koje bi mogao angažovati za čišćenje tog perifernog dela teritorije NDH. On je jedva mogao da pošalje jednu slabu domobransku četvu u Kalinovik i ustaški bataljon u Foču, ali tek posle napada četnika na ovo drugo mesto. Sve ostale snage u istočnoj Bosni bile su raspoređene u dolinama Bosne i Prače, na Romaniji, na Glasincu i duž Drine. Najbliža jedinica — 2. konjički divizion — držala je položaje na liniji Trnovo (isključno) — Govedovići — Zabojska — Jahorina, sa isključivo odbranbenim zadacima²⁴.

Četnici su, objektivno, predstavljali najveću opasnost, ali i pored svih nastojanja, nisu mogli nastaviti napade na partizane. Hercegovački, crnogorski i sandžački četnici se nisu usuđivali da sami, bez italijanskih trupa, produže operacije ka Zelengori i dolini Sutjeske; a, sem toga, crnogorski i sandžački četnički odredi su bili zaustavljeni na granicama NDH, jer se ustaška vlast usprotivila njihovom ulasku na njenu teritoriju. Intervencija vlade NDH bila je vrlo energična, tako da su Italijani morali zabraniti četničkim jedinicama iz Crne Gore i Sandžaka da prelaze na teritoriju NDH.

Vrhovni štab, sasvim razumljivo, nije znao za te okolnosti, te je ocenio da je situacija dosta teška, tim više što su jedinice, bolnice i zbeg ostali gotovo bez hrane. U takvoj, dosta složenoj situaciji, kada je raspolagao sa nedovoljno podataka o neprijatelju i o njegovim namerama, i kada su od jedinica stizala nepotpuna, često i neproverena obaveštenja, koja su mogla navesti na krive zaključke, on je nastojao da, pre svega, što potpunije sagleda situaciju. Pošto je još istog dana, tj. 17. juna, intervencijom 1. proleterske brigade ka Vitoj bari, ustanovio da vest o pojavi Italijana u tom rejonu nije bila tačna, već da

²³ Isto, k. 94, br. reg. 12/1a-3.

²⁴ Isto, k. 56, br. reg. 7/2-40, k. 146, br. reg. 51/3-1, 3.

se radilo o manjoj grupi četnika koja se iz Hercegovine vraćala u svoja zagorska sela²⁵, a budući da je imao već više podataka o zategnutoj situaciji između četnika i ustaša oko Foče²⁶. Vrhovni štab je došao do zaključka: bar za nekoliko dana ne preti neposredna opasnost od napada neprijatelja; to vreme treba što bolje iskoristiti da se jedinice pripreme za pokret. U tom smislu on je istog dana naredio svim jedinicama da vrše izviđanje i obezbeđenje na svim pravcima i da se pripreme za odlazak s te prostorije, pošto predstoji »veliki pokret«, odnosno »dugi marš«. Štabovima 2, 3. i 4. brigade posebno je naredio da izvide komunikaciju Foča — Kalinovik i ispituju gde se nalaze najbolji, tj. najlakši i najsigurniji, prelazi ka severu²⁷.

Vrhovni štab je, dakle, odluku o napuštanju prostorije na kojoj se našao s pet brigada i Hercegovačkim odredom doneo onda kada se uverio da su pozicije u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini izgubljene za relativno duži period vremena, da su u tim oblastima četničke snage, uz pomoć Italijana, preuzele vlast i organizovale jake vojničke formacije. Sada se, u svoj

²⁵ Komandant italijanske divizije »Murde« 15. juna je izvestio komandanta 6. korpusa da se Zagorski četnički bataljon vratio iz operacija izvršenih u zoni Nevesinja i da je, pošto se u toj zoni više ne vode operacije, upućen u svoja sela (kalinovički srez) »sa naređenjem da ih brani od eventualnih napada komunističkih bandi« (Arhiv VII, k. 421, br. reg. 5/3).

²⁶ Kod Foče su 12. juna izbili sukobi između ustaša i četnika, u kojima je bilo obostranih žrtava. Pošto su italijanske trupe, u duhu odluke o napuštanju III zone (ta odluka će 19. juna biti i zvanično potvrđena u odredbama Zagrebačkog sporazuma), 10. juna napustile Foču, to su četničke snage, pod komandom Štaba sandžačkih četničkih odreda, pokušale da uđu u to mesto, gde je bila ostala slaba ustaška posada. Međutim, zbog intervencije vlade NDH kod nemačkih i italijanskih okupatorskih vlasti, komandant italijanske divizije »Pusterija«, pod čijom su se komandom nalazile ove četničke jedinice, dobio je od svojih pretpostavljenih naređenje da se sandžačke četničke jedinice povuku s teritorije NDH. Prilikom povlačenja one su bile, 12. juna, napadnute od ustaše (Izveštaj komandanta sandžačkih četničkih odreda Petra Baćovića komandantu italijanske divizije »Pusterija« od 12. juna i njegovog pismo načelniku Operativnog odeljenja četničke Vrhovne komande Zariji Ostojiću od 15. juna, Arhiv VII, BH — X — 54 i CG — V — 128; Obaveštenje br. 12 Komande operativnih jedinica istočne Bosne od 26. avgusta 1942, Arhiv VII, BH — V — 1995/I; Izveštaj zapovjednika Ustaške nadzorne službe (dalje: UNS) E. Kvaternika poglavniku NDH od 13. juna, Arhiv VII, k. 11, br. reg. 13/1-6).

Dražo Mihailović, koji je, preko načelnika svog operativnog odeljenja majora Zarije Ostojića, tih dana rukovodio četničkim operacijama u Sandžaku, Crnoj Gori i Hercegovini, težio je da zauzme Foču, kako ići ostvario što bolju vezu između svojih snaga u ovom delu Jugoslavije. Mada je njegov pokušaj da to ostvari sredinom juna bio osuđen, on ce 19. avgusta izvršiti napad na ustaše i zauzeti Foču.

²⁷ Naređenje Vrhovnog štaba štabovima 2. i 4. proleterske brigade od 17. juna (Zbornik, tom II, knj. 4, dok. br. 185 i 186).

svojoj ozbiljnosti, nametalo pitanje kuda treba krenuti sa proleterskim brigadama. Trebalo je o tome odlučiti.

Devetnaestog juna su Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab odlučivali o tom krupnom, vanredno važnom, pitanju. Toga dana je održana sednica CK KPJ²⁸. Duboko i svestrano je analizirana vojno-politička situacija: položaj grupe brigada i mogući pravci njenog pokreta, dobre i loše strane njihove, perspektive oživljavanja i daljeg razvoja borbe u pojedinim oblastima zemlje, da bi se na osnovu toga donela najcelishodnija odluka.

Dolazila su u obzir tri rešenja: Srbija, istočna Bosna i zapadna Bosna. Prema razvoju događaja u Srbiji u toku poslednjih šest meseci bilo je očigledno da situacija nije povoljna za odlazak na njenu teritoriju. Okupatorske i kvislinške snage su bile vrlo jake, te bi opstanak relativno malih partizanskih jedinica (5—6.000 boraca) bio vrlo težak. A te jedinice, koje su u to vreme sačinjavale, uglavnom, ono najbolje što je preostalo posle teških borbi i neprijateljevih ofanziva u zapadnoj Srbiji, Sandžaku, Crnoj Gori i Hercegovini, trebalo je sačuvati i pomoću njih učvrstiti i proširiti oslobodilačku borbu u onim krajevima gde su uslovi za to bili povoljniji²⁹.

²⁸ O toj sednici nema pisanih tragova. U arhivi Instituta za izučavanje radničkog pokreta, pod br. 1703, II-1/42, nalazi se prazna fascikla na kojoj je napisano: »Sastanci — sednice CK KPJ u toku 1942. godine«. Na koricama su upisani datumi, između kojih i 19. jun.

Član CK KPJ Ivo Lola Ribar, koji je 30. juna otišao iz Vrhovnog štaba, preko Sarajeva, u Zagreb, pisao je 7. jula Edvardu Kardelju o zaključcima »naše poslednje sednice«, misleći, očigledno, na tu sednicu CK (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 14).

²⁹ Sećajući se tih događaja, drug Tito je pisao sledeće: »Nas nikada, za čitavo vrijeme što smo bili van Srbije, nije napustila misao da moramo, čim zato budu stvoreni uslovi, doći natrag u Srbiju, koju smo smatrali vrlo važnim faktorom za završetak Oslobodilačke borbe... Srbija nam je bila važna iz više razloga. Prvi razlog je bio taj što je bilo mnogo kvislinga koji su zaveli strahoviti teror protiv naroda. Drugo, mi smo smatrali da se borbom koju smo vodili vodi socijalna borba za novi društveni sistem protiv starog sistema, i da će nam, ako u Srbiji ostavimo ove reakcionarne elemente koji su ostali uz pomoć Nijemaca, biti vrlo teško, pošto mi u Srbiji gledamo jedan od najglavnijih faktora naše nacionalne zajednice, po njenom broju i inače. Mi smo nastojali da u Jugoslaviji Srbija ne bude Vandeja i da reakcionari ne naprave od nje jedno žarište koje bi kasnije moglo dovesti do strahovitog građanskog rata. Zato smo mi, uvijek i svakom prilikom gdje je god to bilo moguće, vodili brigu o Srbiji. Mi smo s njom i kuririma bili povezani.

Bilo je u nekoliko navrata kod naših drugova mišljenja da se vratimo u Srbiju. Jedna takva misao rodila se kod nekih drugova 1942. godine na Tjentištu, kada smo u Trećoj ofanzivi bili izbačeni iz Crne Gore. Predlagano je da sa pet brigada krenemo u Srbiju. Ja sam tada odlučno bio protiv toga i drugovi su se odmah složili. Rekao sam da u Srbiji nemamo uslova da ratujemo sa pet brigada, da tamo uslovi nisu

Razmatrana je istočna Bosna kao oblast koja je dolazila u obzir. No i tamo, slično kao i u Srbiji, pozicije okupatora, ustaša i četnika bile su jake, a narodne mase, posle teških iskušenja kojima su bile izložene u toku protekle zime i proleća, usled velikih neprijateljevih operacija (tzv. druge i treće ofanzive), nisu bile spremne da u to vreme i pod tako nepovoljnim okolnostima ponovo masovno krenu u borbu protiv okupatora. I u ovoj oblasti je došlo do jačanja četničkog pokreta i do naraštanja četničkih jedinica. Sem toga, nastupio je jedan novi momenat koji je znatno uticao na umirenje i stišavanje u ovoj ustaničkoj oblasti. Radilo se, naime, o pojavi na prvi pogled paradoksalnoj, ali u suštini sasvim razumljivoj — o sklapanju sporazuma između četničkih štabova i vlasti NDH. Neprijatelji oslobodilačke borbe i revolucije, potisnuvši svoje međusobne suprotnosti i prešavši preko dotadašnjeg sukoba i razračunavanja, ujedinili su se protiv partizana, svojih zajedničkih neprijatelja. Novonastalu situaciju i jedni i drugi su iskoristili za učvršćenje svojih pozicija: NDH za prebacivanje jakih snaga — domobranskih, ustaških i žandarmerijskih — i za zatvaranje granice na Drini; četnici za okupljanje i ponovno formiranje i jačanje svojih jedinica; a i jedni i drugi — za potpunu likvidaciju ostataka partizanskih jedinica, koji su se održavali u vrlo teškim uslovima. Zbog svih tih razloga odbačena je i mogućnost odlaska u istočnu Bosnu.

Ostalo je treće rešenje — zapadna Bosna. Prema podacima kojima su Vrhovni štab i Centralni komitet raspolagali, situacija je u toj oblasti bila dosta povoljna. Doduše, u nekim krajevima — na Manjači, oko Mrkonjić-Grada, Jajca i Glamoča — četnički pokret je naneo ozbiljne udarce narodnooslobodilačkoj borbi. Partizanske jedinice u srednjoj Bosni i južno od Banje Luke delom su se raspale, a delom bile uništene ili prinuđene da se prebace u Bosansku krajinu i Slavoniju. Četnički pokret je i tu, kao i u istočnoj Bosni, ostvario saradnju s vojnim i političkim vlastima NDH da bi se mogao uspešnije boriti protiv narodnooslobodilačkog pokreta. S druge strane, četnički pokret je, uz punu podršku Italijana, učvršćivao svoje pozicije i u Kninskoj krajini i oko Grahova. Pa ipak, uprkos jačanju četnika, situacija je objektivno bila povoljna jer su na području Kozare, Grmeča, Pounja, Drvara i Bos. Petrovca partizanske snage uspele da se održe i da znatno ojačaju. Posle oslobođenja Prijedora i Ljubije nastao je veći polet oslobodilačkog pokreta, što se manifestovalo masovnim stupanjem novih boraca u par-

takvi, da bi smo se istopili. Naša elita bi izginula — pet brigada, punih politički visoko svjesnih i zrelih ljudi... » (Tito: Sećanje na dane oslobodilačkog rata i revolucije, Komunist od 6. aprila 1961).

tizanske jedinice, narastanjem krajiških odreda i formiranjem 1. krajiške udarne brigade. Dolazak proleterskih brigada efikasnije bi uticao na jačanje partizanskih snaga u tom ustaničkom kraju, pomogao bi krajiškim jedinicama da razbiju četnike i da ponovo ožive narodnooslobodilačku borbu na područjima kojima su četnici zavladaali. Sem toga, stvaranje tako jakog žarišta u zapadnoj Basni imalo bi značajan uticaj na susedne oblasti Hrvatske — Dalmaciju, Liku, Baniju, Kordun i Gorski kotar, kao i na Sloveniju, gde je oslobodilački pokret takođe bio u poletu³⁰.

Svi su momenti, i vojnički i politički, govorili u prilog odlasku u zapadnu Bosnu³¹. To je, u tadašnjoj situaciji bilo najbolje, a možda i jedino moguće rešenje. Vrhovni štab i Centralni komitet su pravilno procenili mogućnosti partizanskih snaga, pozicije neprijatelja u pojedinim krajevima zemlje, odnos ratujućih snaga u svetu i, u vezi s tim, perspektive dalje borbe. Polazeći od činjenice da su izgledi za brzo okončanje rata slabi, mada se verovalo da će do otvaranja drugog fronta doći³², i da će partizanske snage biti prinuđene da se još dugo

³⁰ Iz emisija »Slobodne Jugoslavije« od 16. i 19. juna (podaci, nešto preuveličani, poslani su u Moskvu preko tajne radio-stanice u Zagrebu) Vrhovni štab, koji već duže vremena nije imao veće sa rukovodstvima iz Hrvatske i Slovenije, saznao je da je opšti narodni ustanak obuhvatio znatan deo Slovenije, da je oslobođena gotovo polovina teritorije koju su Italijani bili okupirali, da su Italijani pretrpeli znatne gubitke i da se ustanak uspešno širi i u delu Slovenije pod nemačkom okupacijom (emisije radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«, br. 170 i 173, Arhiv Instituta radničkog pokreta Jugoslavije (dalje AIRPJ), MF 17/39 (367—374 i 393—400); V. Dedijer, Dnevnik, I, str. 183).

³¹ U pomenutom članku drug Tito je u vezi sa odlukom o odlasku u zapadnu Bosnu napomenuo sledeće: »...Rekao sam da treba ići tamo gdje ćemo ih (brigade — prim. M. L.) omasoviti, gdje je žarište najjačeg partizanskog razmaha, a to je zapadna Bosna. Mi smo tačno znali šta stoji dalje... Ja sam rekao da ćemo mi sa pet brigada, ovako vojnički, ratnički prekaljenih, moći tamo ogromno mnogo da učinimo, da ćemo moći popuniti brigade i stvoriti više vojske« (Tito: Sjećanje na dane Oslobođilačkog rata i revolucije, Komunist od 6. aprila 1961).

³² Vrhovni štab se nadao da će zapadni saveznici otvoriti drugi front u drugoj polovini 1942. godine. Ivo Lola Ribar je u pismu E. Kardelju 7. jula izneo ocene spoljnostitičke situacije koje su dali CK i VŠ. On je, između ostalog, pisao sledeće:

»Po našem mišljenju, pakt od 26. maja (reč je o ugovoru između SSSR i Velike Britanije — prim. M. L.) i sporazum o otvaranju Drugog fronta u 1942. godini predstavljaju veliku pobjedu spoljne politike SSSR-a. Oni su rezultat snage i uspeha Crvene armije s jedne strane, a novog međunarodnog i unutrašnjeg položaja Engleske s druge strane, i to treba dobro objasniti pre svega našim drugovima. Sam taj pakt, a naročito pretstojeće otvaranje drugog fronta — za koje Stari (Tito — prim. M. L.) misli da neće dugo trebati da se čeka — imaće, prirodno, velikog

same bore protiv okupatora i domaćih izdajnika, došlo se do zaključka da je neophodno sačuvati formirane brigade — jezgro iz kojeg će se razviti Narodnooslobodilačka vojska, otići u krajeve gde će doći do velikog razmaha ustanka i tek onda, pošto se bude stvorila snažna vojska, krenuti u odlučujuće bitke protiv okupatora i domaće kontrarevolucije.

j

Vrhovni štab, koji tih dana nije imao redovnu vezu s potčinjenim štabovima u pokrajinama, nije raspolagao najnovijim vestima³³. On nije znao da Nemci iz Srbije upućuju jake snage u zapadnu Bosnu i da je već u toku velika ofanziva borbene grupe »Zapadna Bosna« protiv partizanskih snaga u nemačkoj okupacionoj zoni u zapadnoj Bosni — na području Kozare i Podgrmeča. On nije znao ni da Italijani evakuišu svoje trupe iz garnizona u zapadnoj Bosni.

Devetnaestog juna, posle sednice Centralnog komiteta, vrhovni komandant je u selu Ljubini održao govor borcima 4. proleterske crnogorske brigade i Hercegovačkog odreda³⁴. »Lica boraca zračila su surovom ozbiljnošću« — zapisao je jedan učesnik te smotre. — »Ratnici planinskim vjetrom opaljenih lica pažljivo su pratili svaku njegovu riječ. Vjera koja je zračila iz njegovog govora upijala se u njihova srca i svijest, postajući na taj način njihova sopstvena vjera³⁵«. Tito je govorio

uticaja i na razvitak unutrašnjeg položaja u našim zemljama ...« (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 14).

Na takve zaključke navodili su i zvanični stavovi vlade SSSR-a, koji su u više navrata bili objavljeni: u dnevnim zapovestima povodom godišnjica oktobarske revolucije i Crvene armije, u prvomajskom proglasu, u komentarima povodom sklapanja sporazuma SSSR — Velika Britanija. U emisijama radio-stanice »Slobodna Jugoslavija« od 12. juna (iz Moskve) govorilo se o »velikom preokretu u čitavom dosadašnjem toku rata koji će doprineti bržem razbijanju i uništenju fašista«, o »iskrcavanju engleskih i američkih trupa na kontinent, koje će svakako uslediti ove godine« (AIRPJ, MF 17/39).

³³ Vezu s Pokrajinskim komitetom KPJ za Srbiju Centralni komitet KPJ je održavao preko Zagreba. Međutim, u maju, usled provale u Sarajevu i neprijateljeve ofanzive, bila je preknuta veza CK sa Zagrebom (Pismo člana Centralnog komiteta KPJ Ive Lole Ribara Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju od 5. jula 1942, Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 5).

³⁴ Svetislav Stefanović Ceća: U Hercegovačkom odredu (Hercegovina u NOB, Vojno delo, 1961, str. 338—9); V. Šegrt: U Vrhovnom štabu, Narodna armija, 29. maj 1964; Lj. Vučković: U prethodnici velikih bitaka, Narodna armija, 24. jul 1964; Dnevnik borca 4. proleterske brigade B. Perazića (Arhiv VII, k. 64, br. reg. 37/6-31, 30).

³⁵ Ljubo Anđelić: Susreti sa drugom Titom (»Četvrta proleterska«, izdanje Vojnoistorijskog instituta JNA, Beograd, 1952).

Sećajući se tog događaja, Tito je, deset godina kasnije, napisao sledeće: »Živo mi je ostalo u sjećanju kako su ... iznad Vrbniče na Ljubini stajali preda mnom poredani partizanski bataljoni koji su se sa proleterskim jedinicama povlačili iz Crne Gore pod neprekidnom teškom borbom. U bataljonima je bilo i mnogo žena i djevojaka, boraca, bilo je

O tome da će borba biti teška, da »ćemo često biti bez hrane, često i bez municije«, ali da će »pobjeda biti naša i ničija nego naša«. On je borcima otvorio nove perspektive i nagovestio veliki pokret:

»Mi oдавде, danas-sjutra, krećemo u novom pravcu. Mi ćemo pronijeti zastavu Narodnooslobodilačke borbe, zastavu oružanog bratstva i jedinstva naših naroda kroz nove krajeve Jugoslavije... Kada budemo prolazili kroz nove zemlje, kad budemo dolazili u dodir sa ljudima drugih običaja, oni će možda biti nepovjerljivi prema nama, jer nas još nisu vidjeli na djelu i nisu čuli našu riječ. Vi ćete svojim držanjem i ubjeđivanjem pokazati da ste vojska novoga kova; vi ćete tako steći njihovo povjerenje i razviti zastavu slobode i u krajevima koji je još nisu razvili... «³⁶

Borcima je, dakle, stavljeno do znanja da im predstoji dug pokret. Mada im vrhovni komandant, radi konspiracije, nije određeno rekao gde će se ići, ipak su oni, iz njegovih reči, mogli naslutiti da im predstoji put na zapad, u njima dotad nepoznate krajeve.

Odmah po donošenju odluke Vrhovni štab je preduzeo čitav niz mera za organizovanje marša. Prvi zadatak je bio izbor najpovoljnijeg pravca pokreta. Do zapadne Bosne, gde se nalazila slobodna teritorija (uglavnom između reka Sane i Une, na Kozari i oko Drvara i Bosanskog Petrovca), trebalo je proći kroz prostranu teritoriju koju je kontrolisao neprijatelj i gde nije bilo partizanskih jedinica. Moglo se, doduše, pretpostaviti da se u rejonu Igmana nalaze ostaci Kalinovičkog NOP odreda³⁷ i da su se u okolini Konjica zadržali delovi Konjičkog bataljona bivšeg Severnohercegovačkog odreda³⁸, ali se na te slabe partizanske jedinice — ukoliko su i uspele da se održe — nije moglo računati kao na neki značajniji oslonac prilikom prolaska brigada kroz te krajeve. Zbog toga je predstojeći marš nosio u sebi

tu i starijih ljudi iz prvog svjetskog rata, pa čak i iz balkanskog, i uz njih mladići i djevojčice, skoro djeca. Bili su raznih godina, ali su njihove misli — revolucionarne misli — bile jedinstvene. Na njihovim licima i u njihovim očima ja sam vidio isti cilj, istu rješenost za borbu i pobjedu... « (»Četvrta proleterska«).

³⁶ Govor vrhovnog komandanta borcima 4. proleterske brigade 19. juna 1942 (Zbornik, tom III, knj. 3, dok. br. 194).

³⁷ Vrhovni štab je još u drugoj polovini maja vratio sa Zelengore na Igman i Bjelašnicu Kalinovički odred, stavivši mu u zadatak da uspostavi vezu sa ostacima partizanskih jedinica u srednjoj Bosni. Odred se osipao na putu za Igman tako da je ostalo samo oko 60 boraca (R. Hamović: Stvaralačko, nepogrešivo predviđanje, Narodna armija, 29. XI 1963).

³⁸ Komandant Hercegovačkog odreda Vlado Šegrt bio je 18. juna pozvan u Vrhovni štab. U razgovoru s njim vrhovni komandant se interesovao za stanje u Konjičkoj župi i za tamošnji partizanski odred, iz čega se, kako kaže Šegrt, moglo naslutiti da Tito namerava da sa proleterskim brigadama prođe kroz taj rejon na putu u zapadne krajeve zemlje (V. Šegrt, navedeni članak).

puno opasnosti i neizvesnosti. Trebalo je, najpre, preći komunikaciju Foča •— Kalinovik, zatim se dohvatiti nenaseljenog planinskog područja Treskavice, Bjelašnice i Igmana, preći važnu železničku i drumsku komunikaciju Sarajevo — Konjic, a onda, shodno situaciji, rasporedu i reagovanju neprijatelja, razviti jedinice i u širokom frontu nastupati kroz područje sreza konjičkog, prozorskog, fojničkog, bugojanskog i kupreškog, razbijajući uz put neprijateljeve posade, i izbiti u dolinu gornjeg Vrbasa i na Dinaru, gde će se doći u dodir sa krajiškim i dalmatinskim jedinicama. To je bio samo opšti plan nastupanja koji je Vrhovni štab izradio; pojedinosti se nisu mogle precizirati, jer to, za ovako vremenski dug i prostorno dugačak pokret, nije bilo ni moguće ni celishodno. Vrhovni štab nije imao pouzdanih podataka o jačini neprijatelja u pojedinim mestima na teritoriji koju je trebalo preći. Jedino je raspolagao preciznijim podacima o rasporedu neprijatelja oko Kalinovika i u selima u podnožju Treskavice i Bjelašnice. On je računao da će se na putu kojim će nastupati proleTERSKE brigade naći jake neprijateljeve snage, u prvom redu italijanske i ustaško-domobranske, a verovatno i nemačke. On nije znao, niti je mogao znati, da su upravo tih dana italijanske trupe napuštale III i II zonu, povlačeći svoje posade ka jadranskoj obali i bližem obalskom zaleđu, i da je gotovo čitava teritorija južno od demarkacione linije pa sve do obale ostala upražnjena, sa slabim domobranskim, žandarmerijskim i ustaškim jedinicama.

Plan nastupanja grupe brigada počivao je na pretpostavci da treba preći opasan put, kretati se kroz nepoznato područje gde nema partizanskih snaga, probijati se preko posednutih komunikacija, savlađivati jača ili slabija uporišta i veštim manevrovanjem uzmicati ispred nadmoćnih neprijateljevih snaga koje će, verovatno, pokušati da zaustave ili opkole ovu grupu. A ova pretpostavka je polazila od jedne procene za koju se verovalo da može biti realna.

Prva etapa marša — prelazak preko komunikacije Foča — Kalinovik, savlađivanje planinskog masiva Treskavice i Bjelašnice i izbijanje pred komunikaciju Sarajevo — Konjic — bila je gotovo najteža, ne zato što se u toj oblasti nalazio neprijatelj koji bi mogao pružiti jači otpor, već zato što je to područje bilo vrlo nepovoljno za zadržavanje: odatle bi manevrovanje bilo kanalisano jedino ka zapadu, tj. ka komunikaciji Sarajevo — Konjic, jer su, u tom pogledu, na ostalim pravcima bile velike prepreke — na jugu je bila Neretva, a na severu Sarajevsko polje. Na pomenutu komunikaciju neprijatelj bi vrlo brzo mogao da dovede jake snage iz Sarajeva i Mostara. Situacija bi se znatno pogoršala ako bi neprijatelj uspeo da brzo dovuče potrebne snage i iz više pravaca preduzme napad na grupu brigada,

koja bi se na tom besputnom i slabo nastanjenom planinskom području našla priklještena, skućena za manevar, prinuđena da se iz obruća probija uz veće žrtve.

Ceneći tako obostrane mogućnosti i uslove koje je nudilo zemljište, Vrhovni štab je odlučio da pokret izvrši za što kraće vreme i, po mogućnosti, u što većoj tajnosti, izbegavajući sukobe, kako neprijatelj ne bi bio alarmiran.

Prema podacima dobijenim još 19. juna od Štaba 2. proleterske brigade, Vrhovni štab je saznao da se duž komunikacije oko zapadnih i severnih padina Zelengore nalaze slabije neprijateljeve snage: u Kalinoviku oko 200 pripadnika vojske NDH, u Jeleču manja žandarmerijska posada i u zagorskim selima oko Kalinovika oko 180 četnika, koji su bili u dobrim odnosima s posadom u Kalinoviku³⁹. Duž komunikacije Foča—Kalinovik nisu primećeni nikakvi pokreti, a nemačkih i italijanskih snaga nije bilo ni u jednom obližnjem garnizonu, osim u Trnovu, gde se, kako se pretpostavljalo, nalazila neka nemačka jedinica nepoznate jačine. Prema nekim indicijama, četnici u zagorskim selima oko Kalinovika ne bi se suprotstavili partizanima ukoliko ih ovi ne bi napali⁴⁰.

Na osnovu ovih podataka Vrhovni štab je ocenio da je najcelishodnije preći komunikaciju u rejonu Kalinovika, jer su se u ovom mestu nalazile relativno slabe domobranske snage, a četničke jedinice u obližnjim zagorskim selima još nisu bile organizaciono učvršćene, pošto su se naoružani četnici nalazili rastureni po kućama. Sem toga, preko tog rejona je vodio najbliži put za masiv Treskavice, Visočice i Bjelašnice.

Po prelasku preko komunikacije trebalo je, po oceni Vrhovnog štaba, pokret nastaviti između Treskavice i Visočice i izbiti na Bjelašnicu. Činilo se da je taj pravac, kojim vodi jedan jedini put, bio najpovoljniji i najkraći. Tako bi se izbegla naporan kretanja preko teško prolazne Treskavice i moglo u sela u podnožju Bjelašnice stići u toku dva uzastopna noćna marša. Sem toga, taj je pravac bio udaljen od komunikacija s kojih bi neprijatelj mogao intervenisati.

³⁹ Podaci o četničkim snagama oko Kalinovika i Poče nisu bili sasvim tačni. Broj četnika u selima oko tih mesta bio je znatno veći. Prema podacima italijanskog 6. armijskog korpusa od 6. jula, koji je i organizovao četničke formacije, dao im oružje i snabdevao ih municijom, hranom i novcem, i koji je, prema tome, imao tačan uvid u njihovo brojno stanje, Kalinovički četnički bataljon je brojao 640, a Fočanski 660 ljudi (Arhiv VII, k. 421, br. reg. 24/3).

⁴⁰ Izveštaj Štaba 2. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 19. juna u 14,15 časova (Zbornik, tom IV, knj. 5, dok. br. 97); Izveštaj Štaba 1. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 21. juna u 9,30 časova (AIRPJ, br. 16509).

Pošto je bilo predviđeno da se pokret izvrši u što većoj tajnosti i bez dužih zadržavanja, trebalo je brigade rasteretiti i povećati njihovu pokretljivost; zato je odlučeno: teže ranjenike i bolesnike i zbeg naroda ostaviti na Zelengori, a za njihovu zaštitu ostaviti 5. proletersku (crnogorsku) brigadu i Hercegovački odred.

Brzo izvođenje pokreta iziskivalo je tajnost i izbegavanje usputnih borbi koje bi mogle zadržati brigade i izazvati nepotrebne gubitke. Stoga je bilo poželjno da se kroz četnička sela u okolini Kalinovika i, dalje, kroz muslimanska sela ispod Bjelačnice, koja su se s nepoverenjem i neprijateljstvom odnosila prema partizanima, prođe bez borbe, uz prethodni zahtev da naoružana milicija ne ometa prolazak partizanskih jedinica. Ovo je bilo važno i politički oportuno, jer je, pravilnim odnosom i izbegavanjem sukoba, trebalo pridobiti naklonost muslimana u tom kraju, koje su ustaške vlasti uspele da naoružaju i vežu za sebe.

4. — Pripreme za veliki marš

Dvadesetog juna su u Vrhovni štab, koji se nalazio u šumi iznad planinskog sela Vrbniče, bili pozvani štabovi 1, 2, 3. i 4. proleterske brigade. Vrhovni komandant ih je upoznao sa odlukom o odlasku u zapadnu Bosnu⁴¹. On je dao pregled dotadašnjih borbi, analizirao novonastalu situaciju i izneo ubed-

⁴¹ O tom savetovanju u Vrhovnom štabu nisu sačuvani dokumenti, ali se ono spominje u izveštaju Štaba 1. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 22. juna (Arhiv VII, k. 3, br. reg. 52-2), u dnevnicima nekih učesnika (Miodraga Milovanovića Luneta, zamenika komandanta 2. proleterske brigade i Vojislava Đokića, člana Vrhovnog štaba, dodeljenog Štabu 2. proleterske brigade) i u Dnevniku Vladimira Dedijera i u člancima Sava Orovića, člana Vrhovnog štaba (S. O.: Tuga za palim drugovima, »Narodna armija«, 1. I 1952) i R. Sofijanića, komandanta 2. proleterske brigade (R. S.: Najbolji put za Srbiju, »Druga proleterska«, I, str. 491).

V. Đokić je zabeležio sledeće:

»20. VI. 1942. Štab brigade išao na sastanak Vrhovnog štaba i svih štabova brigada. Na sastanku je referisao drug Tito o vojnim zadacima koji se sada postavljaju pred brigade, a drug Arso (načelnik Vrhovnog štaba — prim. M. L.) o tehničkoj pripremi i izvođenju istih zadataka. Razvila se je diskusija o tome da bude veća saradnja između naših jedinica, da se pokloni više pažnje iznošenju ranjenih i mrtvih drugova iz borbe i o raznim drugim pitanjima kao: naoružanju, moralu, disciplini, vojnoj i političkoj spremnosti i željama naših boraca« (V. Đokić: Dnevnik, Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije, br. 13886).

ljive razloge za pokret brigada u zapadnu Bosnu⁴². Na savetovanju su razrađeni konkretni zadaci brigada u prvoj etapi marša, tj. prilikom prelaska preko komunikacije Foča — Kalinovik — Ulog; izdato je uputstvo o izvođenju svestranih priprema za pokret, koji će otpočeti kroz 3—4 dana.

Istoga dana je Vrhovni štab dao štabovima brigada uputstvo za predstojeći marš. U prvom redu naglašena je nužnost potpune tajnosti, kako »se neprijatelju ne bi dala mogućnost da pronade pravac našega kretanja«. Bilo je, dalje, predviđeno da se očuva i tajnost naziva jedinica, u kom cilju su brigadama

⁴² V. Đokić je ovako interpretirao obrazlaganje druga Tita:

»Od tri moguća pravca kojima bi mogle sa ovoga terena krenuti naše snage izabran je pravac za zapadnu Bosnu i Hrvatsku. Druga dva pravca — Srbija i istočna Bosna — ostali su kao nepodesni, jer je reakcija tamo dosta snažna, a međunarodne prilike nisu dovoljno sazrele. Okupator je u Crnoj Gori i Hercegovini mobilisao sve četničke bande i pod vodstvom narodnih izdajnika, kao Baja Stanišića u Crnoj Gori i popa Perišića u Hercegovini, uputio ih u borbu protiv nas. U Srbiji postoji organizovana Nedićeva vojska i bugarska vojska, a ima i okupatorskih snaga. Put do Srbije bio bi kroz Sandžak i bio bi prilično težak, jer je okupator organizovao četnike i u Sandžaku, a u samoj Srbiji borbe bi bile mnogo krvavije nego što će to biti kada fašizam bude pucao. U istočnoj Bosni nalaze se ustaške i četničke bande koje bi nam davale otpor, a i sam prelaz preko reke Prače mnogo je nezgodan, a što je najglavnije, ima izgleda da će doći do borbe između sandžačkih četnika i hrvatske vojske u jugozapadnoj (greška, treba: jugoistočnoj — prim. M. L.) Bosni. U hrvatskom narodu je vrenje usled terora koga vrši Pavelićeva vojska, a okupatorske vojske nema, tako da ima izgleda da ćemo našim snagama uticati na narod da se digne protiv ustaških zuluma. Naše pomicanje bliže Sloveniji dalo bi još više snage slovenačkom narodu, koji se je sada digao složno na ustanak i progoni okupatorsku vojsku tako da služi za primer i ostalim narodima Jugoslavije. Izgledi da ćemo moći da dignemo hrvatski narod na ustanak jesu i glavni razlog da mi krećemo u tom pravcu. U poslednje vreme neprijatelj nam stalno nameće svoj plan, tj. naše kretanje neprijatelj usmerava onim pravcima kojima on hoće, tako da ćemo mi ovim pokretom voditi za sobom neprijateljske snage kako mi hoćemo i kuda mi hoćemo, a u ovom pravcu neprijatelj nam se najmanje nada«.

Sa ovakvom procenom situacije i obrazloženjem odluke o odlasku u zapadnu Bosnu podudara se i izlaganje člana Vrhovnog štaba Ive Lole Ribara na sastanku ćelije KPJ pri Vrhovnom štabu 23. juna 1942, koje je, u skraćenom obliku, zabeležio V. Dedijer u svom Dnevniku: »Govorio je prvo Lola o našem putu. Objasnio je zašto ne idemo u Srbiju. Sem nedićevaca imali bismo da se borimo sa Nemcima i nedirnutom bugarskom vojskom. Mi ćemo poći u Srbiju pod povoljnijim uslovima i zasad smo izabrali teritoriju između zapadne Bosne i Hrvatske, tj. između Talijana i ustaša. Udarimo na osnovnu nemačku komunikaciju na Balkanu: Zagreb — Beograd. Naš pravac bila je istočna Bosna, ali je tamo narod premoren od rata, a i pitanje ishrane je teško. Na novom pravcu moramo silno politički da radimo, jer je to kraj kroz koji još nije prošla partizanska noga. Hranu ćemo kupovati... « (V. Dedijer, Dnevnik, deo I, str. 197).

dati konspirativni nazivi⁴³. Nadalje, ukazano je na potrebu reda, marševske discipline, maskiranja i izvođenja marševa samo u toku noći, kako neprijateljevi avioni ne bi otkrili kretanje jedinica. I na kraju, istaknuto je i pitanje pravilnog odnosa prema stanovništvu⁴⁴.

U toku 21. juna u svim brigadama su održane konferencije komandnog kadra, na kojima su štabovi brigada upoznali potčinjene komande sa zadacima u odnosu na predstojeći marš. Odmah posle toga sve su jedinice pristupile izvođenju priprema. Pre svega, izvršena je potrebna reorganizacija nekih jedinica: rasformirani su pojedini bataljoni i čete i popunjena su upražnjena mesta rukovodećeg kadra. U 2. proleterskoj brigadi, na primer, postavljen je nov štab brigade i izvršene su izmene i popune upražnjenih mesta u štabovima bataljona i komandama četa⁴⁵.

⁴³ Tako je 1. proleterska brigada dobila šifrovani naziv »M«, 2. proleterska — »K«, a 4. proleterska — »R« (naziv 3. proleterske brigade nije poznat). Neprijatelj je, međutim, raspolagao tačnim podacima o 1. i 2. proleterskoj brigadi. Italijanski, nemački, ustaško-domobranski i četnički štabovi su već davno registrovali prisustvo 1. i 2. proleterske brigade. Poslednje podatke o 1. i 2. proleterskoj brigadi neprijatelj je dobio od boraca zarobljenih 11. juna u borbi na Gatu, kod Gacka. U izveštaju komandanta 6. italijanskog armijskog korpusa od 19. juna kaže se da su tri zarobljena partizana, od kojih dvojica iz 2. a jedan iz 1. proleterske brigade, dali podatke o brojnom stanju i naoružanju svojih brigada i o njihovom kretanju i borbama u toku poslednjih operacija čišćenja, tj. u maju i junu (Arhiv VII, k. 421, br. reg. 7/3).

Ima takođe indicija da je neprijatelj morao naslućivati da se, u rejonu Zelengore, sem 1. i 2. proleterske brigade, nalaze još neke brigade, formirane od ostataka partizanskih jedinica koje su se povukle iz Crne Gore, Hercegovine i Sandžaka. Tako se, na primer, u italijanskom obaveštajnom izveštaju od 15. juna spominje i 5. proleterska brigada (Arhiv VII, k. 421, br. reg. 5/3).

⁴⁴ O tome je u naređenju stajalo sledeće: »Za vreme pokreta ili logorovanja na teritoriji kroz koju ćemo prolaziti naređuje se da se posveti najveća pažnja kako se ne bi livade i usevi gazili i seljacima nanosila šteta. Pravo rekvizicije i konfiskacije moći će da vrše samo organi koje određuje Vrhovni štab, a nikako pojedine jedinice. Prema stanovništvu treba postupati najlepše u duhu linije naše Partije i naših svetlih partizanskih tradicija i ne dozvoliti ni najmanji ispad pojedinaca« (Zbornik, tom II, knj. 4, dok. br. 188; Arhiv VII, k. 3a, br. reg. 36/2, k. 3, br. reg. 35/2 i 36/2).

⁴⁵ Štab 2. proleterske brigade su sačinjavali: komandant Ljubodrag Đurić, politički komesar Milinko Kušić, zamenik komandanta Miodrag Milovanović Lune i zamenik političkog komesara Spasenija Babović Cana.

Sastav štabova bataljona: u 1. bataljonu — komandant Ljubiša Urošević, politički komesar Milivoje Radovanović, zamenik komandanta Ratko Sofijanić, zamenik političkog komesara Mića Matović; u 2. bataljonu — komandant Sredoje Urošević, politički komesar Dragoslav Mutapović, zamenik komandanta Rade Janićijević, zamenik političkog komesara Mihajlo Švabić; u 3. bataljonu — komandant Dušan Dugdlić, politički komesar Tanasije Mladenović, zamenik komandanta Dragan

Borcima 5. bataljona 1. proleterske brigade — koji je rasformiran, jer je posle znatnih gubitaka, pretrpljenih još 21. januara 1942. na Pjenovcu, u toku tzv. druge ofanzive, bio brojno slabiji od ostalih bataljona — popunjeni su 3. i 4. bataljon 2. proleterske brigade, koji su u borbi sa četnicima na Durmitoru i na Gatu, kod Avtovca, pretrpeli velike gubitke⁴⁶. Komandni sastav 1. proleterske brigade nije pretrpeo nikakve izmene⁴⁷.

Pored organizacionih i vojničkih mera za sređivanje i učvršćenje jedinica, preduzete su i partijsko-političke mere: partijske konferencije i sastanci partijskih ćelija i organizacija SKOJ-a, kojima su prisustvovali i neki članovi Centralnog komiteta; političke konferencije sa čitavim ljudstvom. Pri štabovima brigada postavljeni su politodeli, kao organizaciono-instruktorski organi CK, sa zadatkom da pruže pomoć partijskom i političkom rukovodstvu⁴⁸.

U novoformiranim proleterskim brigadama — 3. sandžačkoj, 4. i 5. crnogorskoj — bilo je dosta rukovodilaca koji su u ranijim borbama, pre povlačenja, raspadanja i osipanja jedinica, komandovali četama i bataljonima, pa su sada morali da prime niže dužnosti. Prekaljen u borbama, ovaj kadar je znatno uticao na podizanje borbene vrednosti novoformiranih brigada. Tako je u tim brigadama, kao i u ranije formiranim (1. i 2. proleterskoj), bio grupisan veliki broj iskusnih vojničkih i političkih rukovodilaca, politički zrelih, sa visokom svešću. Bilo je tu i

Jevtić, zamenik političkog komesara Dragoslav Dorđević Goša; u 4. bataljonu — komandant Nikola Ljubičić, politički komesar Aleksa Dežović, zamenik komandanta Jevrem Popović i zamenik političkog komesara Radoje Ljubičić.

⁴⁶ Izveštaj Štaba 2. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 17. juna (Arhiv VII, k. 3, br. reg. 25-2); Izveštaj Štaba 1. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 22. juna (Arhiv VII, k. 3, br. reg. 52-2); Naređenje Vrhovnog štaba Štabu 2. proleterske brigade od 17. juna (Zbornik, tom II, knj. 4. dok. br. 185); Dnevnici V. Đokića, M. Milovanovića, V. Dedijera, J. Mihaljevića; Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1990, br. reg. 14-2).

⁴⁷ Štab brigade su sačinjavali: komandant Koča Popović, politički komesar Filip Kljajić Fića, zamenik komandanta Danilo Lekić Španac i zamenik političkog komesara Mijalko Todorović Plavi. Sastav štabova bataljona: 1. bataljon — komandant Pero Četković, politički komesar Jovo Kapičić, zamenik komandanta Andro Lompar i zamenik političkog komesara Vlado Šćekić; 2. bataljon — komandant Radovan Vukanović, politički komesar Paško Romac, zamenik političkog komesara Milija Sekulović; 3. bataljon — komandant Raja Nedeljković, politički komesar Sava Radojčić Feđa, zamenik komandanta Voja Radić i zamenik političkog komesara Dušan Korać; 4. bataljon — komandant Pavle Jakšić, politički komesar Miro Dragišić, zamenik političkog komesara Momčilo Petrović Trša; 6. bataljon — komandant Miladin Ivanović, politički komesar Čedomir Minderović, zamenik komandanta Miloje Milojević, zamenik političkog komesara Ivan Vandraček Vanjka.

⁴⁸ Navedeni dnevnici.

partijskih rukovodilaca sreskih, okružnih, oblasnih i pokrajinskih komiteta KPJ, sa dugim partijskim stažom.

Da bi grupa brigada bila pokretljivija, naređeno je da se odbace sve suvišne stvari, smanji broj konja i rasformira intendantura Vrhovnog štaba (brigade bi se samostalno snabdevale). Svi ranjenici i bolesnici, osim težih, poslati su u svoje jedinice, u tzv. pokretne bolnice⁴⁹.

Sređivanje jedinica i pripreme za pokret uspešno su obavljani, jer su sve brigade tih dana bile uglavnom van dodira s neprijateljem. Ovo zatišje omogućilo je da se ljudstvo odmori i oporavi nakon dugotrajnih iscrpljujućih borbi.

Vrhovni komandant je 22. juna izdao zapovest za pokret proleterskih brigada⁵⁰. Njome je bio određen rad brigada u toku

⁴⁹ Naređenja Vrhovnog štaba štabovima brigada od 17. 20. i 23. juna (Zbornik, tom II, knj. 4, dok. br. 185, 186, 188 i 191).

⁵⁰ Tekst te zapovesti glasi:

» Z A P O V E S T

Sekcija: Gacko, Sarajevo i Konjic 1:100.000

O neprijatelju nema novih podataka.

Pokret naših snaga otpočeće 24. juna 1942. godine. U tom cilju

N A R E Đ U J E M

1) I Brigada prikupiće se do pred mrak 23 tekućeg meseca oko kote 1227 i jugoistočno od ove kote... (Termin za prikupljanje brigada u polazni rejon kod Kalinovika, određen ovom zapovešću za 23. jun, još istog dana je izmenjen i pomeran za 24. jun. Na dokumentu je, u zaglavlju, dopisano olovkom: »Pokret će otpočeti 24. a ne 23. kako je bilo predviđeno«. I svi dalji termini u zapovesti su pomereni za jedan dan. — prim. M. L.). Obezbeđujuće delove isturiti na Veliki Rat, kao i na Kačuni Šumi oko kote 1405.

Pre dolaska glavnine na naznačenu prostoriju potrebno je ranije uputiti pojedine čete da rasteraju četničke zasede na tom pravcu i obezbede izbijanje i razmeštaj glavnine.

Pravac kretanja do navedene prostorije izvidati. Izgleda da bi bio najbolji pravac kretanja: Zamršten, Videž, Konjske Vode, Ošlji Do, selo Jelašca. Blagovremeno putovođu pronaći.

2) III Brigada prikupiće se pozadi, južno od I Brigade, na prostorijski oko kote 1151.

Dolazak na ovu prostoriju pravcem: Grandići, Vrbnica, Balinovac, Videž, Konjske Vode, Ošlji Do. Dužina marša oko 9 časova, pa prema tome podesiti čas polaska.

3) II Brigada prikupiće se do mraka 23 tekućeg meseca oko kote 1167 (kilometar i po zapadno od sela Borija). Obezbeđenja isturiti: jednu četku ka koti 1132, manji deo, do jednog voda, na Đurovo Brdo, a jednu četku na kotu 1090 — kosa istočno od sela Jelašca.

Pravac dolaska na ovu prostoriju: Vrbnica — Balinovac — Lug — kota 1313 — Konjske Vode — Ošlji Do — Mahačka Česma — kota 1209 — kota 1137 — kota 1167. Dužina marša oko 8 časova, prema čemu i podesiti čas polaska.

Istim pravcem, a pozadi II Brigade, kretaće se naš Štab. Brigada će za naznačeni pravac kretanja uputiti do 7 časova 23 tekućeg meseca dve putovođe u Štab.

prva tri dana marša: prvog dana će sve jedinice izbiti u tzv, »mesto prikupljanja«, iznad komunikacije Kalinovik — Jeleč; drugog dana će u tom rejonu predaniti, likvidirati četničke po-

4) IV Brigada prikupiće se pozadi, južno, od II Brigade i to oko kote 1137, do samog puta. Pravac kretanja: Ljubina, Mrčin Kolibe, Jezero — Lug, Konjske Vode, Ošlji Do, Mahačka Česma, kota 1209, kota 1137. Imati u vidu da na karti nije naznačen put od Luga do Konjskih Voda. Prema tome ovaj deo puta treba izvideti. Ako na tom delu nema prolaza, onda pokret izvršiti preko Videža.

5) I i II Brigada uspostaviće patrolnu vezu preko kote 1090.

Veza sa Štabom kod kote 1137, gde da nam sve brigade upute kurire pošto oni budu upoznati s mestima štabova brigada.

6) Na mestima prenočišta, odnosno predaništa, mogu se ložiti vatre samo za kuvanje jela, birajući zaklonjena mesta.

Svaki pokret vojnika ka obližnjim selima — zabranjuje se.

7) Dobavku hrane iz zagorskih sela regulisaće drug čika Janko (M. Pijade — prim. M. L.). Bez njegovog znanja ne sme se od hrane ništa dobavljati.

Štabovi brigada postaraće se da dobiju nešto srebrnog i zlatnog novca za kupovinu hrane.

8) Pre polaska na marš nastojati da se obezbedi hrana, bar u mesu, za dva dana.

9) Stanovnicima Zagorske opštine uputiti 22 tekućeg meseca pri-loženi letak.

10) Sa navedene prostorije pokreti će otpočeti u 20 časova 24 tekućeg meseca i to:

Desna kolona: II Brigada, Štab, IV Brigada, pravcem Đurovo Brdo, Vihovac, kota 1124, Mosorovići, Vlaholje (kota 1086), Premilovo Brdo, Djevojačko Vrelo, Vrhovina, Godenovići, u čijoj će blizini biti predanak. Pokret s te prostorije biće verovatno oko podne 25 tekućeg meseca, što će Štab regulisati na licu mesta.

Leva kolona: I i III Brigada, pravcem kota 1120, Podkraj, kota 1001, Mjehovina, Božanovići, Premilovo Brdo, a odavde pravcem koji je naznačen za desnu kolonu. Prenočište (u zapovesti je greška, treba: predanak — prim. M. L.) jugozapadno od Godenovića.

Kolona koja prva stigne na raskršnicu Premilovog Brda biće čelna kolona. Nastojati da to bude leva kolona, koja ima kraći put za pokret.

U oblasti sela Godenovića jedinice desne kolone smestiće se desno, a jedinice leve kolone levo, jugozapadno od ovog sela. Potrebna su neposredna obezbeđenja...

Verovatno je da ćemo 25 tekućeg meseca po podne izvršiti pokret na prostoriju Cemernica — Tušila — Širovica Šuma. Ovo ćemo regulisati na licu mesta.

Starešinskom kadru saopštavati samo jednodnevne marševe.

11) Kod dnevnih pokreta paziti na osmatranje iz vazduha, pa kretati se po manjim grupama (bataljoni). Jedinice treba da se kamufliraju a zatim i sklanjaju na pojavu aviona.

12) Pri prolasku pored Kalinovika zadržati potpunu tajnost. Neprijateljski osmatrači s automatskim oruđima verovatno se nalaze na koti 1187, 1138, kao i na Vranjoj Glavi. Kalinovičku posadu sačinjavaju oko 300 ustaških i hrvatskih (misli se na domobrane — prim. M. L.) vojnika.

Stanovništvo oko Odžaka (Bjelemić), jugoistočno od Visočice, jeste muslimansko, neprijateljski raspoloženo prema četničkim bandama, a verovatno i prema nama. Nastojaćemo da ovo stanovništvo neutrališemo

sade u selima Jelašca i Borija (ukoliko se one budu suprotstavile prolasku brigada) i snabdeti se hranom potrebnom za dalje nastupanje kroz retko naseljeno planinsko područje između Treskavice i Visočice; u toku noći između drugog i trećeg dana krenuti u dve kolone, zaobilazeći Kalinovik sa istočne i zapadne strane, preći komunikacije koje od Kalinovika vode ka Ulogu, Foči i Trnovu, zatim, ponovo se spojivši u jednu kolonu, produžiti u toku dana pokret jugozapadnim padinama Treskavice i izbiti u pošumljeni rejon Čemernice i Tušila, blizu planinskih sela na južnim padinama Bjelašnice.⁵¹

U zapovesti su dati dosta šturi, a u mnogom i netačni podaci o neprijatelju, njegovoj jačini i rasporedu, jer Vrhovni štab tada nije raspolagao detaljnijim podacima. Zato je bilo i predviđeno da se sve jedinice prikupe što bliže Kalinoviku, kako bi se u toku jedne noći mogao preći najopasniji deo puta: komunikacije Ulog — Kalinovik — Foča i Kalinovik — Trnovo i naseljena mesta u zahvatu ovih komunikacija. Dolazak u polazni rejon mogao se izvršiti u toku dana, jer je put vodio kroz šumovito područje Zelengore. A prethodno, pre dolaska brigada u taj rejon, trebalo je uputiti izviđačke patrola da izvide teren, očiste ga od četničkih grupa, ukoliko se budu našle, i obezbede izbijanje

—učinimo bezopasnim za vreme pokreta. U protivnom, ovo naselje morali bismo očistiti, što će se na licu mesta regulisati.

Stanovništvo oko Rakitnice, Lukovac, Umoljani dosada je ostalo van događaja borbi, pa nije verovatno da će pri našem brzom prolazu istavljati otpor. U protivnom i taj deo bismo morali likvidirati. U ovim grupama naselja nalazi se po 400 do 500 Muslimana.

Nastojaćemo da iz ovih muslimanskih naselja kupimo nešto hrane.

13) Znaci raspoznavanja: 23 juni: bacač —• Budoni; 24 juni: sablja —• Sarajevo; 25 juni: dugme — Durmitor; 26 juni: zatvarač — Zaječar; 27 juni: puška — Paraćin; 28 juni: šajkača — Šabac; 29 juni: konj —• Konjic; 30 juni: pištolj — Pirat.

Vidni znak: vatre, mahanje crvenim barjakom u krugu oko glave, izdizanje puške u vis s nameštenom šajkačom na cev.

14) Mere izvidanja i obezbeđenja sami komandanti regulisaće na terenu.

15) Pri prelasku puta kod Kalinovika obezbediti se manjim bočnim zasedama udaljenim od mesta prelaza do 500 metara. Po prelazu kolone odeljenja će se sviti na začelje.

KOMANDANT,
Tito«

(Zbornik, tom II, knj. 4, dok. br. 189).

⁵¹ Pošto štabovi brigada nisu imali topografske karte terena na kojem će njihove jedinice maršovati, to su u Vrhovnom štabu izradene skice precrtavanjem s jedinog primerka karte kojim se raspolagalo. Ove skice, sasvim razumljivo, nisu mogle štabovima brigada pružiti sve elemente, ali su ipak, koliko-toliko, zadovoljavale najosnovnije potrebe za orijentacijom. Štabovi bataljona su, u nedostatku ma kakvih karata, bili ostavljeni da se, kao i uvek, koriste vodičima.

Vrhovni komandant NOP i DV Jugoslavije Tito diktira zapovest za marš grupe proleterskih brigada ka zapadnoj Bosni (u šumi iznad sela Vrbniče, na Zelengori, 22. juna 1942).

i razmeštaj brigada. Kretanje brigada bilo je, zbog bespuća, kanalisano uglavnom na jedan put, bolje reći stazu. Jedino je prelaz preko komunikacije trebalo izvršiti različitim putevima, tj. u dve kolone, koje bi se, nakon prelaska preko komunikacije, ponovo svile u jednu kolonu i nastavile pokret na Bjelašnici. Odvajanje brigada u dve kolone, na ovom najugroženijem delu marša, bilo je neophodno sa stanovišta veće bezbednosti i brzine kretanja.

Na osnovu primljene zapovesti sve su jedinice izvršile i poslednje pripreme za pokret. Ka selima Jelašca i Borija upućeni su neki delovi da obezbede rejon prikupljanja, a ujedno su stanovnicima tih i drugih obližnjih sela upućena pisma s pozivom da mirno propuste partizanske jedinice koje će proći kroz njihov kraj⁵².

U duhu odluke da na Zelengori ostavi bolnicu s težim ranjenicima i bolesnicima, kao i zbeg naroda koji se sa svojom vojskom povlačio iz Crne Gore i Hercegovine, Vrhovni štab je 23. juna pozvao štabove 5. proleterske brigade i Hercegovačkog odreda i izdao im naređenje da se zadrže na toj prostoriji, ostvare vezu sa ostavljenim grupama i pozadinskim radnicima u Crnoj Gori i Hercegovini, sa Istočnobosanskom brigadom i ostacima Kalinovičkog odreda u istočnoj Bosni rade na održavanju i podizanju morala kod pokolebanih simpatizera, na koje su se sručile četničke represivne mere i teror. Ako se ne budu mogle zadržavati na toj prostoriji, trebalo je da se ove jedinice probiju ka zapadnoj Bosni, u sastav grupe brigada⁵³.

Istoga dana Vrhovni štab je smenio Operativni štab za Hercegovinu, koji je, po njegovoj oceni, snosio glavnu krivicu za raspadanje hercegovačkih partizanskih jedinica. Od najborbenijeg ljudstva je formirao odred od dva bataljona jačine oko 370 boraca⁵⁴.

Vrhovni štab je izdao još neka naređenja i uputstva u cilju bolje organizacije i izvođenja marša. Pored ostalog, 23. juna izdao je naredbu da se pri brigadama ustanovi zvanje verskog referenta. To će zvanje imati i odgovarajuću funkciju obavljati sveštenici koji su se borili u redovima partizana. Njihove dužnosti će se sastojati u vođenju knjiga poginulih i umrlih, popu-

⁵² Naređenje Vrhovnog štaba štabovima 1. i 2. proleterske brigade od 23. juna (Zbornik, tom II, knj. 4, dok. br. 191, 193).

⁵³ V. Đedijer, Dnevnik, I deo, str. 192; S. Stefanović, navedeni članak; V. Šegrt, navedeni članak.

⁵⁴ Štab novoformiranog Hercegovačkog NOP odreda su sačinjavali: komandant Vlado Šegrt, politički komesar Svetislav Stefanović, zamenik komandanta Vlado Tomanović i zamenik političkog komesara Vaso Miškin Crni (Naredba vrhovnog komandanta od 23. juna, Zbornik, tom II, knj. 4, dok. br. 190; C. Kapor, Borbeni put Desete brigade, Hercegovina u NOB, str. 329; V. Šegrt, navedeni članak).

larisanju narodnooslobodilačke borbe u narodu i obavljanju verskih obreda (ukoliko to narod zahteva)⁵⁵.

U brigadama su do 24. juna sve pripreme bile završene. Oko 3.800 boraca (od kojih 3.210 u borbenim jedinicama), svrstanih u četiri brigade, naoružanih sa oko 3050 pušaka (sa prosečno po 20—25 metaka), 138 puškomitraljeza (sa prosečno oko 120 metaka), 37 mitraljeza (sa prosečno oko 700 metaka), 6 teških minobacača (sa 168 mina), 9 lakih minobacača (sa 123 mine), 1 brdskim topom (sa dvadesetak granata), 1 topom »Pito« (sa 47 granata), ručnim bombama i pištoljima, bilo je spremno da krene na veliki marš, na izvršenje teških i odgovornih zadataka koje su postavili Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab⁵⁶. Visoka politička svest boraca, već oprobana borbenost partizana, bezrezervna odanost svojoj Komunističkoj partiji, Centralnom komitetu i drugu Titu bile su čvrsta zaloga da će ova grupa od blizu 4.000 boraca uspešno izvršiti sve vojničke i političke zadatke koji su joj bili povereni. To je bila izvanredno jaka grupa, kako po izvežbanosti i već stečenoj ratničkoj rutini i relativno dobrom naoružanju, tako i, naročito, po visokom moralu njenih boraca. Borci su velikim delom (svaki treći borac) bili članovi KPJ, a ostali ili kandidati KPJ ili članovi SKOJ-a. Partijski neorganizovani borci — kojih je bilo malo, većinom stariji ljudi, uglav-

⁵⁵ Naredba vrhovnog komandanta od 23. juna (Zbornik, tom II, knj. 4, dok. br. 193).

⁵⁶ Mada nedostaju potpuni izveštaji o brojnom stanju i naoružanju brigada pred početak marša, ipak je moguće utvrditi gotovo tačan broj na osnovu nekih izveštaja iz tadašnjeg vremena, kao i izveštaja iz nešto kasnijeg perioda, uzimajući u obzir gubitke koje su u međuvremenu brigade pretrpele. Evo pregleda po brigadama: 1. proleTERSka — 1150 boraca, od kojih 950 u borbenim jedinicama (ostali u bolnicama, komori i radnim jedinicama), sa 46 puškomitraljeza, 11 mitraljeza, 2 teška i 3 laka minobacača, 1 brdskim topom 65 mm i 1 topom »Pito«; 2. proleTERSka — 962 borca, od kojih 800 u borbenim jedinicama, sa 42 puškomitraljeza, 7 mitraljeza, 1 teškim i 3 laka minobacača; 3. proleTERSka (sandžačka) — 800 boraca, od kojih 660 u borbenim jedinicama, sa 16 puškomitraljeza, 5 mitraljeza, 1 teškim i 2 laka minobacača; 4. proleTERSka (crnogorska) brigada — 890 boraca, od kojih 800 u borbenim jedinicama, sa 34 puškomitraljeza, 12 mitraljeza, 2 teška i 1 lakim minobacačem. Broj municije je uzet prema izveštaju Štaba 1. proleTERSke brigade. Brojna stanja su uzeta iz sledećih dokumenata: Izveštaj Štaba 1. proleTERSke brigade Vrhovnom štabu od 19. juna, s podacima o ostalim brigadama ispisanim na marginama izveštaja (Arhiv VII, k. 3, br. reg. 31-2); Izveštaj Štaba 1. proleTERSke brigade Vrhovnom štabu od 22. juna (AIRPJ, br. 16504); Izveštaj A. Rankovića vrhovnom komandantu od juna (Zbornik, tom II, knj. 4, dok. br. 144); Izveštaj Štaba 2. proleTSke brigade Vrhovnom štabu od 17. avgusta u 15 časova (AIRPJ, 3258); Partijski izveštaji zamenika političkih komesara bataljona i ^žada i izveštaji politodela (Zbornik, tom IX, knj. 1, dok. br. 79, 85, 89, 90, 94, 96, 129, 131, 135); Arhiv VII, k. 736, br. reg. 7/1).

nom u komorama i radnim vodovima — bili su takode odani KPJ i spremni da istraju u borbi⁵⁷.

Iako dosta iznureni, slabo odeveni i gladni (već danima bez hleba)⁵⁸, borci su, 24. juna, krenuli na veliki marš, u nove, njima nepoznate krajeve, bez nostalgije se udaljavajući od svoje Srbije, Crne Gore i Sandžaka. Krenuli su svesni da to od njih traži revolucija kojoj su posvetili svoje živote, ubeđeni da će se, iako ne svi, kad-tad vratiti u svoje krajeve kao pobedioci.⁵⁹

Ni o brojnom stanju članstva organizacija KPJ i SKOJ-a u brigadama nema potpunih podataka. Evo nekih: u 1. proleterskoj brigadi je 1. bataljon 15. juna imao (od 250 boraca) 86 članova KPJ, 14 kandidata i 78 članova SKOJ-a; 1. bataljon 2. proleterske brigade je 1. juna imao 105 članova KPJ, 2. bataljon 62 člana KPJ i 53 člana SKOJ-a, a 4. bataljon 65 članova KPJ; 3. proleterska (sandžačka) brigada je krajem juna imala oko 230 članova KPJ, a u 4. proleterskoj (crnogorskoj) brigadi je bilo oko 389 članova KPJ. (Podaci su uzeti iz partijskih izveštaja navedenih u prethodnoj fusnoti.)

⁵⁸ Štab 2. proleterske brigade je 22. juna, u izveštaju Vrhovnom štabu, pisao da hleba uopšte nema i da je ostalo samo nešto mesa za 23. jun i pola sledovanja za 24. jun (Arhiv VII, k. 3, br. reg. 34-2), a Štab 1. proleterske brigade je izvestio da za 850 ljudi nema više hrane (AIRPJ, br. 16504).

A borac 1. proleterske brigade Batrić Jovanović ovako je u svom dnevniku zabeležio gladovanje kome su tih dana bili izloženi borci:

»Kasno u noći 20. juna izbi kolona našeg bataljona na Zelengoru u katun Visoka Košuta ...

Treći dan kako boravimo u ovoj pustoju planini. U blizini su i ostali bataljoni Prve proleterske brigade. Ne jedemo ništa od kako smo došli ovdje. Pečemo na vatri mladu koprivu. Neki idu u obližnju šumu i traže srijemuš i druge trave teškog mirisa koje ne bih stavio u usta pa da nijesam jeo mjesec dana. Kopamo korjenje trave koje potom pečemo i kuvamo. Ima vrlo »ukusnog« korjenja. Gulimo i bukovu koru, pa onda stružemo mezgru koja je po malo slatka i može se jesti« (»Vojno delo« br. 10—11 za 1961. godinu, str. 708—9).

Grupa boraca 3. bataljona 1. proleterske brigade, na svom sastanku 4. maja 1951. godine, na kome je po sećanju izvršena rekonstrukcija borbi bataljona, iznela je teškoće u kojima su se borci nalazili na Zelengori:

»Boravak na Zelengori nije značio za nas nikakav odmor jer smo bili iscrpljeni, a nismo imali nikakve rezerve hrane. U to vreme jeli smo sremuš i druge trave. Tada nam se prvi put pojavilo da nam neki borci jedu opanke, pošto ih ispeku na žaru... « (Štenografske beleške, Arhiv VII, k. 1985, br. reg. 1-7/2).

⁵⁹ Kod boraca iz Srbije postojala je želja da se vrate u svoj kraj iz kojeg su, pre sedam meseci, odstupili pred nemačkim divizijama. Međutim, kada im je objašnjeno da još nisu sazreli uslovi za povratak u Srbiju i da će se ići na zapad, ka Hrvatskoj, oni su to primili sa razumevanjem i odobravanjem.

PRVA GLAVA

PRELAZAK PROLETERSKIH BRIGADA
PREKO KOMUNIKACIJE SARAJEVO — MOSTAR

Deo prvi

VELIKA DIVERZIJA NA PRUZI

1. — Prelazak brigada preko Treskavice

Izjutra 24. juna brigade su napustile Zelengoru i krenule ka rejonu prikupljanja. Prethodno su stanovnicima Borijske, Jelašaca i drugih zagorskih sela upućeni leci s porukom da će kroz njihova sela proći partizani i sa zahtevom da im se ne pruža otpor jer će, u protivnom, biti prisiljeni da preduzmu represivne mere. Druga proleterska brigada je preko Balinovca, Konjskih voda i Mahačke česme do kraja dana izbila u selo Borijsku. Četnici nisu pružili otpor, već su, nakon slabog pripucavanja, pobjegli u Kalinovik i Sivolje, a jedan deo se predao partizanima. Za 2. proleterskom brigadom išao je Vrhovni štab, čiji su članovi, zajedno s vrhovnim komandantom, često prolazili uzduž kolone prateći kretanje i interesujući se kako borci izdržavaju marševanje i održavaju disciplinu. Iza Vrhovnog štaba kretala se 4. proleterska brigada, koja je u kasnim popodnevним časovima stigla u šumu južno od sela Borijske, gde se zadržala. Ostale dve brigade — 1. i 3. proleterska — stigle su istog dana, po predviđenom planu, u blizini sela Jelašaca¹.

Kako do kraja dana nije dobio odgovor na upućena pisma, vrhovni komandant je odlučio da se još u toku iste noći zauzmu Jelašci i time obezbedi dalji pokret brigada u predviđenom pravcu. Stoga je on štabovima 1. i 2. proleterske brigade naredio da proteraju četnike iz tog sela². Iznenadeni pojavom ovako jakih partizanskih snaga, četnici su zatražili pomoć od

¹ Izveštaj komandanta 2. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 25. juna u 10,40 časova (Arhiv VII, k. 3, br. reg. 35/2); Navedeni dnevnici V. Dedijera, V. Dokića, M. Milovanovića, J. Mihaljevića; Beležnica K. Popovića, komandanta 1. proleterske brigade (Arhiv VII, k. 2015, br. reg. L/L); B. Mićić: Na putu za Bosansku krajinu, »Druga proleterska«, I, str. 488.

² Izveštaj Štaba 1. proleterske brigade načelniku Vrhovnog štaba od 24. juna u 21,45 čas (Arhiv VII, k. 3b, br. reg. 36-2).

domobranske posade u Kalinoviku³. Komandant kalinovičkog garnizona odbio je njihov zahtev, ocenivši da nije oportuno napuštati utvrđene položaje oko varošice i svoju relativno slabu jedinicu — 7. četu 7. pešadijskog puka, jačine 120 vojnika — izložiti napadu brojno jačih partizanskih snaga. Komandir žandarmerijske stanice bio je, međutim, smeliji, te je uputio 26 žandarma u pomoć četnicima⁴. Ta je pomoć, očigledno, bila nedovoljna. Svesni da se ne mogu odupreti daleko nadmoćnijim partizanskim snagama, četnici su pokušali da s njima pregovaraju, kako bi izbegli da budu razoružani⁵. Na takav korak bili su prinuđeni pošto su uvideli da im domobrani iz Kalinovika ne mogu pomoći. Ali su četnički pregovarači stigli kasno, tek posle ponoći, tako da se više nije mogao obustaviti napad koji su 1. 3. i 6. bataljon 1. proleTERSke brigade upravo otpočeli. Trebalo je da u ovom napadu učestvuju i dva bataljona 2. proleTERSke brigade, ali su oni zadocnili jer naređenje nisu na vreme primili. Kako se moglo i očekivati, četnici i žandarmi su pružili slab otpor i vrlo brzo su odstupili u Kalinovic. Zaplašeni nadiranjem partizana, četnici iz ostalih zagorskih sela takođe su se razbežali po šumama, a delom se povukli u Kalinovic i tako domobransku posadu znatno pojačali. Neprijatelj je preduzeo užurbane pripreme da učvrsti odbranu varošice. U Kalinoviku se zatekao i jedan italijanski pukovnik koji je, 24. juna posle podne, u pratnji jedne desetine vojnika, stigao iz Nevesinja na putu za Foču. Preko radio-stanice on je o napadu partizana odmah obavestio štab divizije u Mostaru, a ovaj je naredio da avioni izvide situaciju u tom rejonu⁶.

U toku 25. juna sve su se jedinice zadržale na dostignutoj liniji, isturivši obezbeđenja prema Kalinoviku, Jeleču, Obiju i Trnovu. Obaveštajni organi su prikupljali podatke o raspore-

³ Četnici u selima Boriji i Jelašcima strahovali su od odmazde, jer su Italijanima predali jednu grupu partizana koju su 10. juna zarobili. Zarobljeni partizani, među kojima su bila i dva lekara (dr Čedomir Plečević i dr Živadin Kostić), streljani su 24. juna u Nevesinju (Arhiv VII, k. 421, br. reg. 9/3 i 16/3).

⁴ Izveštaj komandira žandarmerijske stanice u Kalinoviku komandantu italijanske divizije »Murde« od 22. juna (Arhiv VII, k. 421, br. reg. 10/3).

⁵ V. Đokić je u svom dnevniku zabeležio da su neki četnici iz Jelašaca, kao odgovor na upućeno im pismo, tražili da partizani prođu kroz njihov rejon bez zadržavanja. »Noću su dolazila dvojica četnika iz Jelašaca i pregovarali sa nama«, — piše on — »ali kažu da će pripucavati na nas da bi se time opravdali kod Hrvata i mole da što pre idemo, a obećavaju nam hrane koliko god nam treba, na što mi i pristajemo«.

⁶ Izveštaji Štaba 1. proleTERSke brigade Vrhovnom štabu od 25. juna u 4,30 i 13,40 časova (AIRPJ, br. 3213 i 3214); Arhiv VII, k. 146, br. reg. 16/6-1, k. 2015, br. reg. 1/1, k. 3, br. reg. 35/2; Dnevnik V. Đokića.

du neprijatelja na čitavoj prostorijski prema Sarajevu i Foči, a intendanti su nabavljali namirnice po selima jer zaliha hrane u jedinicama više nije bilo. Deo namirnica, u pratnji 2. bataljona 4. proleterske brigade, upućen je bolnici, zbegu i jedinicama koje su ostale u rejonu Vrbniče i Ljubine⁷.

Ovoga dana Vrhovni štab je primio nešto određenije podatke o neprijatelju. Od Štaba 2. proleterske brigade dobio je izveštaj da se u selu Dobrom Polju, na komunikaciji Kalinovik — Trnovo, nalazi oko 30 naoružanih četnika koji pripadaju Zagorskom bataljonu, a da na Rogoju, najjačem objektu na toj komunikaciji, nema nikakvih jedinica. O neprijatelju u Trnovu, Delijašu i drugim mestima bliže Sarajevu nije bilo pouzdanih podataka. U selu Dujmovićima, na podnožju severnih padina Treskavice, nalazili su se naoružani muslimani, ali oni nisu preduzimali nikakve akcije. U Glavatičevu, Ribarima, Špiljanima i Blaci, selima na desnoj obali Neretve, bile su četničke snage, a u Bjelemiću naoružana muslimanska milicija. Javljaajući da je jedan kamion s vojskom stigao iz Sarajeva u Kalinovik Stab 2. proleterske brigade je izrazio bojazan da bi mogla stići nova pojačanja, zbog čega se nametala potreba da se ta komunikacija što pre preseče⁸. Ovaj je podatak, međutim, bio tačan samo utoliko što je toga dana u Kalinovik zaista stigao jedan kamion, ali ne s vojskom, nego sa hranom.

Još jedna je vest privukla pažnju vrhovnog komandanta: Stab 2. proleterske brigade je javio da je iz pouzdanog izvora saznao da se na Igmanu nalazi komandant Kalinovičkog partizanskog odreda Rade Hamović sa grupom svojih boraca a da su se partizani Konjičkog bataljona povukli ka Crnom Polju, na planini Prenju.

U svetlu gornjih podataka, Vrhovni štab je ponovo procenio situaciju i preispitao celishodnost daljeg nastupanja brigada predviđenim pravcem. Neki novi elementi su opovrgavali opravdanost ranije odluke i nametali potrebu da se nađe podesniji pravac, koji će garantovati veću bezbednost kretanja tako velike i, zbog velike komore, ne baš brzopokretne kolone. Bilo je, naime, jasno da su sva sela, i srpska i muslimanska, naoružana i organizovana u četničke, odnosno milicionerske jedinice, neprijateljski raspoložene prema partizanima. Donedavno zavađene, ove neprijateljske grupe su sklopile sporazum o zajedničkoj

⁷ Izveštaj Štaba 4. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 25. juna u 12,07 časova (Zbornik, tom IV, knj. 5, dok. br. 119); Dnevnik V. Đokića, M. Milovanovića i J. Lopičića; B. Đuričković: »Od Ljubine do Kupresa« (Četvrta proleterska, izdanje VII, 1952, str. 50); Paško Romac: »Borbe«, Matica srpska, 1950, str. 162—3.

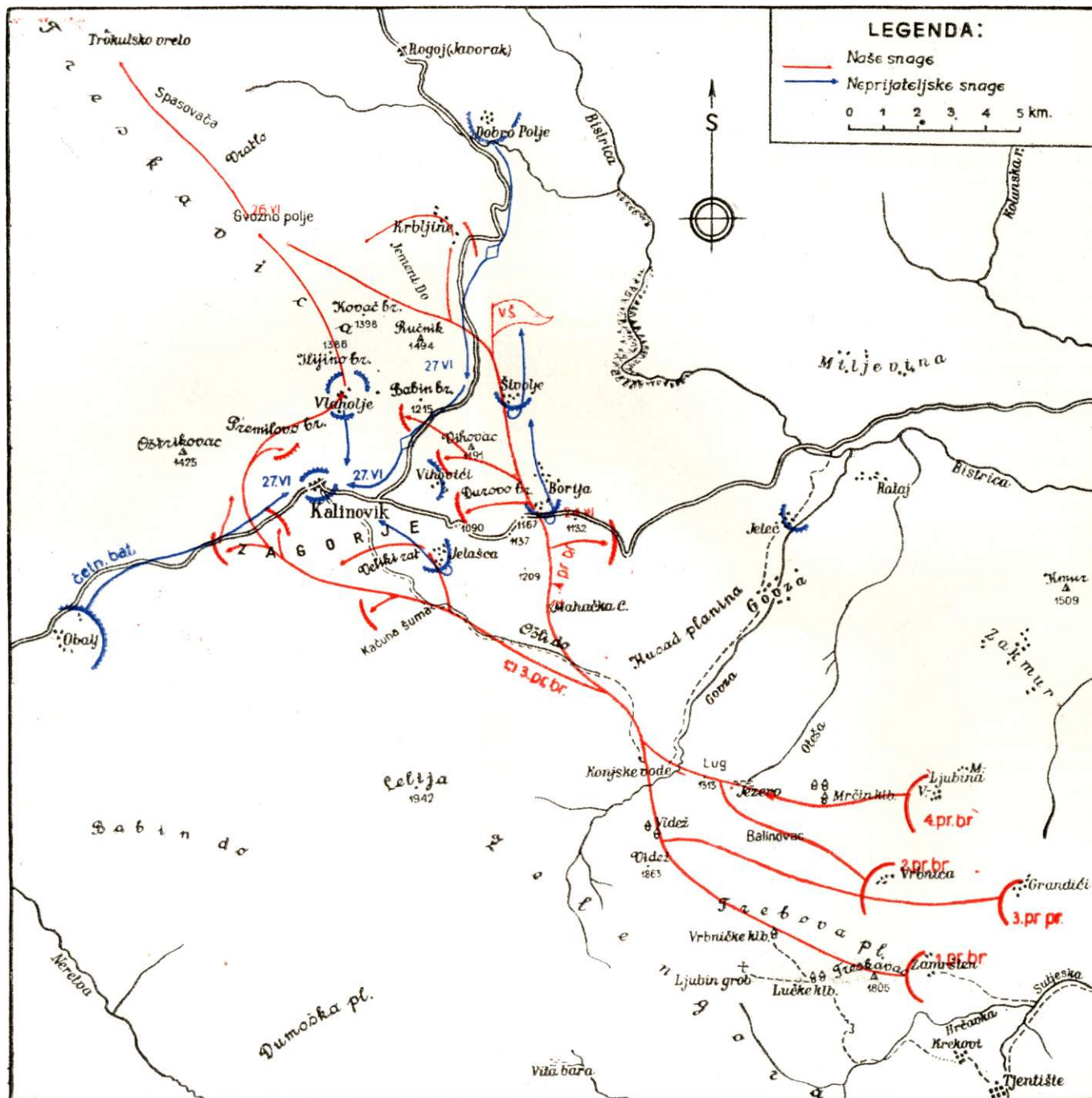
⁸ Izveštaj Štaba 2. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 25. juna u 10,40 časova (Arhiv VII, k. 3, br. reg. 35/2).

borbi protiv partizana. Realno je, dakle, bilo pretpostaviti da će se stanovništvo tih naselja suprotstaviti partizanima i da će, ako ne sprečiti, a ono bar ometati i usporavati njihovo nastupanje. Zbog toga je bilo bolje da se izbegne kretanje kroz sela i pokret nastavi preko Treskavice, a potom preko Igmana, gde su se već nalazili ostaci Kalinovičkog partizanskog odreda. Ranije predviđeni pravac, između planina Visočice i Treskavice, bio je izložen napadima muslimanske milicije iz Bjelema, preko Visočice, a eventualno i napadima četnika iz doline Neretve. Opasnost sa pravca Trnova je u tom trenutku izgledala manja. Polazeći od opšte koncepcije da se pri prolazu kroz ovu zonu ne upušta u borbe, Vrhovni štab je odlučio da se dalji pokret izvrši preko Treskavice. Taj je put, doduše, bio teži, naporniji, ali zato bezbedniji. Time se nije menjao opšti pravac nastupanja, jer se sa Treskavice moglo produžiti ka Bjelašnici ili Igmanu, a odatle, preko komunikacije, doći na Bitovnju i Vraniću. Pošto je dalji put vodio preko nenaseljenog područja, to je trebalo obezbediti odgovarajuće zalihe hrane. Stoga je štabovima brigada naređeno da od odbeglih četnika rekviriraju hranu, u prvom redu stoku.

Odluka Vrhovnog štaba da odredi nov pravac kretanja proizašla je iz njegove velike brige za što veću bezbednost brigada u toku pokreta i iz želje da se one ne upuštaju u nepotrebne usputne borbe, koje bi ih samo zamarale, usporavale njihovo kretanje i stvarale probleme oko organizovanja napada, probijanja, izvlačenja, obezbeđenja, evakuacije i si., što sve u toj situaciji, bar do izbijanja pred prugu Sarajevo — Konjic, nije bilo poželjno. Ta odluka govori i o ozbiljnosti s kojom je vrhovni komandant prosuđivao sve elemente koji su uticali ili su mogli uticati na razvoj događaja, kao i o njegovoj elastičnosti u pogledu korigovanja i dopunjavanja planova i odluka. Već posle prvog dana marša on je uvideo da predviđeni pravac nije bio najbolje odabran i da je, u situaciji kad se ne raspolaže detaljnijim podacima o neprijatelju, necelishodno davati zadatke za više dana i za svaki dan precizirati pravce, dužinu i tempo kretanja. Novi podaci o neprijatelju učvrstili su ga u uverenju da je, u situaciji kada se treba kretati nepoznatim terenom, uz mogućnost iznenađenja, opravdanije planirati, i prostorno i vremenski, kraće zadatke i na licu mesta tražiti najpogodnija rešenja, koja će proizlaziti iz poznavanja stvarne situacije, a ne iz nesigurnih predviđanja i pretpostavki.

Svoju novu odluku o promeni pravca kretanja vrhovni komandant je istoga dana, 25. juna posle podne, saopštio štabovima brigada, naredivši im da u toku noći izvrše pokret i izbiju u rejon Gvoznog polja na Treskavici, oko 8—10 km seve-

BORBE OKO KALINOVKA I IZBIJANJE BRIGADA NA TRESKAVICU

Skica 2

rozapadno od Kalinovika, a ne u selo Gođenoviće, kako je zapovešću bilo predviđeno⁹.

Neprijateljeve snage u Kalinoviku ostale su ovoga dana pasivne, pripremajući se da odbiju eventualni napad partizana na grad. Zapovedništva 3. domobranskog korpusa i 5. divizije u Sarajevu nisu primila nikakve izveštaje o napadu partizana na sela Boriju i Jelašca. Tek uveče, kada se iz Kalinovika vratio kamion koji je odvezo hranu, šofer je doneo obaveštenje da su se partizani pojavili oko varošice, ali su bili odbijeni i odbačeni na jug, ka šumi Kačuni. Ni Italijani nisu još ništa preduzimali, sem što je jedan avion izviđao teren oko Kalinovika¹⁰.

Tako je izbijanje proleterskih brigada u rejon Kalinovika i na komunikaciju Kalinovic — Foča proteklo relativno lako, bez borbe i gubitaka. Neprijatelj je u tom rejonu bio potpuno iznenađen i nemoćan da ma šta preduzme, a pažnja njegovih štabova u Sarajevu nije toga dana još bila skrenuta na to područje. Ni susedni garnizon u Foči, koji se sastojao od jednog ustaškog bataljona, jačine 210 vojnika, i oko 70 žandarma¹¹, nije ništa preduzeo, jer toga dana još nije dobio obaveštenje o događajima oko Kalinovika. Prvi, dosta šturi, podaci o napadu jakih partizanskih snaga (2000—3000) na četnike u selima Boriji, Jelašcima i Sivolju stići će u Foču tek 26. juna, od komandira žandarmerijske stanice u Jeleču¹².

Po padu mraka sve su brigade krenule predviđenim pravcima, da bi u toku noći prešle preko komunikacija koje od Kalinovika vode na istok, ka Foči, na jugozapad, ka Obiju, i na severoistok, ka Trnovu, i izbile u rejon Gvoznog polja na Treskavici, dovoljno udaljenog od drumova s kojeg bi neprijatelj, eventualno, mogao intervenirati. Desna kolona, koju su sačinjavale 2. i 4. proleterska brigada, imala je nešto teži zadatak: morala je preći preko dve komunikacije i mogla je računati na susret s neprijateljem koji bi iz Foče ili, još pre, iz Sarajeva krenuo u pomoć ugroženoj posadi u Kalinoviku. Zbog toga su bile preduzete sve mere budnosti i obezbeđenja kako bi se izbeglo ma

⁹ Komandant 1. proleterske brigade je 26. juna u 9,40 časova tražio od Vrhovnog štaba objašnjenje o daljem pravcu kretanja, jer mu nije bilo jasno zašto se odstupilo od planirane maršrute. »... Izvestite nas što pre« — molio je on Vrhovni štab — »o daljem pravcu kretanja, da bismo mogli blagovremeno izvideti teren. Je li i pravac nov?« (Arhiv VII, k. 3, br. reg. 36-2).

¹⁰ Dnevni izveštaj komandanta 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 14/2-12).

¹¹ Iz obaveštajnog izveštaja italijanske divizije »Murde« od 22. juna (Arhiv VII, k. 421, br. reg. 10/3).

¹² Izveštaj žandarmerijske stanice u Jeleču Kotarskoj oblasti od 26. juna (Arhiv VII, k. 155, br. reg. 11/5-2).

kakvo iznenađenje. I ovoga puta 2. proleterska brigada je dobila zadatak da ide na čelu kolone i da obezbeđuje pokret Vrhovnog štaba i 4. proleterske brigade. Stab brigade je uputio 2. bataljon u selo Krbaljine kao bočno obezbeđenje od pravca Dobrog Polja, a 4. bataljon na Vihovac (trig. 1191) i na Babrin-brdo (k. 1215) radi obezbeđenja od Kalinovika i Vlaholja, u kome su se nalazili četnici. Naročito je bilo važno obezbeđenje prema Dobrom Polju, jer je komunikacijom iz Sarajeva, preko Trnova, vrlo brzo mogao stići neprijatelj, praćen, oklopnim kolima. Dok je 2. bataljon nesmetano izbio u određeni rejon, 4. bataljon je imao manja čarkanja u rejonu sela Vlaholja, a iz njegove Omladinske čete te večeri je pobjeglo pet boraca¹³. Ne želeći da se upušta u nepotrebne borbe sa četnicima iz tog sela, Vrhovni štab je odlučio da desna kolona skrene nešto severnije i da, umesto preko Mosorovića, krene preko sela Sivolja, a zatim, pored Ručnika (trig. 1494) i Ječmenog dola, stigne u rejon Gvoznog polja. Pokret preko Sivolja izgledao je bezbedniji, tim više što su njegovi stanovnici u odgovoru na upućeno pismo, uveravali da se tamošnji četnici neće suprotstaviti partizanima¹⁴. Pre polaska, delovi 1. bataljona koji su se nalazili na Đurovom brdu (k. 1172), prema selu Vihovićima, imali su sa četnicima manji sukob, u kome je poginuo jedan borac¹⁵. Po padu mraka otpočelo je prikupljanje jedinica za pokret, koji je trebalo da otpočne u 21 čas. Međutim, zbog zakašnjenja 4. proleterske brigade, pošlo se znatno kasnije. »Pre polaska došao je Tito i lično je učestvovao u davanju pravca i u postrojavanju bataljona . . . On je često prolazio na čelo kolone« — zapisao je u svoj dnevnik jedan član Štaba brigade. Marš je trajao cele noći. Obe brigade su nesmetano prešle preko komunikacije u rejonu sela Sivolja, a zatim se, pored Ručnika i Kovač-brda, uputile stazom ka Gvoznom polju, gde su izbile ujutro 26. juna¹⁶.

" Omladinska četa 4. bataljona 2. proleterske brigade bila je sastavljena od omladinaca iz Sarajeva. Teški naponi, neuspešne borbe u toku proteklog meseca i neizvesna situacija demoralisali su neke njene borce. Blizina rodnog mesta takođe je uticala na njihovu odluku da napuste jedinicu.

I iz 6. bataljona 1. proleterske brigade je iste noći dezertiralo osam boraca rodnom iz okoline Sarajeva (AIRPJ, br. 15163).

¹⁴ Arhiv VII, k. 3a, br. reg. 23/2.

¹⁵ Borac 1. čete 1. bataljona 2. proleterske brigade Dragoljub Nikolić, kovač iz Dragačeva, kod Čačka, član KPJ, star 24 godine, bio je prva žrtva na velikom maršu koji je dan ranije otpočeo.

¹⁶ Dnevnik V. Đokića i M. Milovanovića; Članak B. Đuričkovića; Izveštaji Štaba 2. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 25. juna u 10,40 i 26. juna u 13,50 časova (Arhiv VII, k. 3, br. reg. 35/2, k. 9a, br. reg. 25/1); N. Ljubičić: U borbenim redovima 2. proleterske brigade, »Druga proleterska«, I, str. 498.

Leva kolona je takođe uspešno prešla preko komunikacije pored samog Kalinovika, sa zapadne strane, i preko Ilijinog brda stigla u rejon Gvoznog polja. Njen marš, koji je otpočeo u 21 čas i trajao punih deset časova, bio je vrlo naporan. U toku pokreta nije došlo do sukoba s neprijateljem. Jedino je na delove 3. proleterske brigade, kada su se spuštali u selo Vlaholje, otvorena vatra, od koje je poginuo jedan borac (žena) iz brigadne komore, ali je četnike rasteralo nekoliko granata iz brdskog topa. Jedan bataljon 1. proleterske brigade ostavljen je u rejonu Ošljeg dola i Velikog rata, južno od Kalinovika, da bi sačekao bataljon 4. proleterske brigade, koji je odneo hranu bolnici i zbegu na Zelengori. I severozapadno od Kalinovika, na Premilovom brdu, zadržan je jedan bataljon 1. proleterske brigade da bi prihvatio te bataljone i ujedno obezbedio glavninu leve kolone sa pravca Kalinovika¹⁷.

I drugi dan marša, dakle, protekao je bez borbe. Komunikacije su pređene bez ikakvih smetnji. Tako je prva ozbiljnija prepreka na dugom maršu bila uspešno savladana.

Prva etapa marša dala je i prva iskustva. Pokazalo se da kretanje tako brojnih jedinica, s komorama¹⁸, samo u dvema kolonama stvara mnoge teškoće. U svom izveštaju vrhovnom komandantu, komandant 1. proleterske brigade je zaključio da »ovoliki marševi sa ovolikim kolonama izgledaju veoma neekonomični i da bi trebalo ili skratiti etape, ili smanjiti kolonu, ili odrediti njenim delovima razne puteve«. Primedba je, uglavnom, bila umesna, ali su i razlozi za takav način marševanja bili opravdani. Mogućnost izbora puteva nije postojala, jer je besputnost terena kanalisala pokrete jedinica, tako reći, na jednu stazu.

U toku 26. juna brigade su se zadržale u dostignutom rejonu da bi se borci odmorili posle naporno provedene noći¹⁹. Vrhovni štab je zadržao obezbeđenja na komunikaciji prema Trnovu i Kalinoviku i preduzeo mere da se neprekidno prikupljaju novi podaci.

Ovoga dana je i neprijatelj pokazao nešto veću aktivnost. Prema prvim, još uvek jedinim, podacima primljenim od šofera koji je 25. juna bio u Kalinoviku, komandant 3. domobranskog

¹⁷ Izveštaji Štaba 1. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 26. juna u 9,40 i 17 časova (Arhiv VII, k. 3, br. reg. 36-2; AIRPJ, br. 3215; P. Romac, navedeno delo, str. 163; V. Dedijer, Dnevnik, knj. 1, str. 201.

¹⁸ Sve su jedinice gonile konfiskovanu stoku. U komori 1. proleterske brigade, na primer, bilo je 75 goveda (Arhiv VII, k. 3, br. reg. 36/2).

¹⁹ Pred borcima 3. bataljona 1. proleterske brigade književnik Jovan Popović čitao je toga dana svoju poznatu pesmu »Lasta u mitraljeskom gnezdu«, koju je tada spevao (Stenografske beleške, Arhiv VII, k. 1985, br. reg. 1-8/2).

korpusa je bio u uverenju da su partizani odbijeni od Kalinovika na jug, ka šumi Kačuni i da, prema tome, situacija nije takva da bi pobudila posebnu pažnju i zahtevala da se u taj rejon upute jače snage. Trebalo je, po njegovoj oceni, sačekati podrobnije podatke da bi se tek onda preduzele odgovarajuće mere. Stoga je sa aerodroma u Rajlovcu upućen izviđački avion da nadleća Kalinovik i okolinu. Oko 15 časova na avion je otvorena vatra iz puškomitraljeza sa istočnih padina brda Oštrikovca, oko 4 km zapadno od Kalinovika. Avion je bio pogođen, ali je pilot uspeo da ga vrati u bazu, donevši vesti da je zapadno od Kalinovika primećeno nekoliko manjih grupa partizana i tri mitraljeza okrenuta prema Kalinoviku, kao i mnogo izbeglica u gradu²⁰.

Komanda italijanskog 6. armijskog korpusa takođe je bila obaveštena o pojavi većih partizanskih snaga u tom rejonu, o čemu je odmah izvestila komandanta 2. armije u Sušaku²¹. Pošto je teritorija na kojoj su se partizani pojavili i kuda su se kretali bila van njihove nadležnosti, jer su je, na osnovu Zagrebačkog sporazuma, predali vlastima NDH, Italijani su samo pratili razvoj događaja, izviđajući teren da bi otkrili kretanje partizana i tukli njihove kolone. Italijanski avioni su bombardovali brdo Ručnik, gde je, navodno, bila primećena partizanska artiljerija²². Pošto nisu pomišljali da se angažuju u napuštenoj III zoni, Italijani su komandantu 3. domobranskog korpusa ukazali na potrebu da svojim trupama iz Sarajeva interveniše u pravcu Kalinovika. U italijanske štabove u Nevesinju i Mostaru neprekidno su stizale vesti iz četničkih izvora (od »pouzdatih obaveštajaca«, kako stoji u jednom izveštaju 6. korpusa), koje su bile dosta precizne. Javljalo se da se partizani nalaze u rejonu Gvoznog polja i brda Ručnika i da se istureni delovi nalaze oko Kalinovika; da su »partizanske formacije formirane od rukovodilaca isključivo komunističkog elementa« i da nameću da pođu, po jednima, prema Romaniji, ili, po drugima, u Hrvatsku, »pošto ne mogu više da razvijaju svoju delatnost

²⁰ Dnevni izveštai komandanta 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 14/2-4, 12).

²¹ »Posle povlačenja naših trupa iz zone Foča — Kalinovik«, stajalo je u telegramu Komande korpusa, »skoro sve ustaničke snage pod zapovedništvom poznatog vođe Tita koncentrisale su se u rejonima Borića i Jelašaca sa namerom, kako izveštavaju mesni obaveštajci (četnici — prim. M. L.), da napadnu hrvatski garnizon i antikomunističke formacije u Kalinoviku i da zatim odu u neka mesta u Bosnu. Prema prispelim vestima, koje još nisu potpuno proverene, proizlazi da se hrvatski garnizon do sada uopšte nije angažovao« (Dnevni izveštaj Komande italijanskog 6. armijskog korpusa za 26. jun, Arhiv VII, k. 421, br. reg. 14/3).

²² Tom prilikom je bio smrtno ranjen komandir jedne čete 4. bataljona 2. proleterske brigade.

u Crnoj Gori i Hercegovini«. Gotovo potpuno tačne podatke o grupi proleterskih brigada i o pravcu njenog kretanja Italijani su dobili već 27. juna uveče od svog oficira, sanitetskog poručnika Đovanija Bave, koji je toga dana pobjegao od partizana, kod kojih se oko sedam meseci nalazio u zarobljeništvu kao lekar. On je izjavio da su partizanske snage pod komandom Tita sastavljene od »najfanatičnijih komunista koji potiču iz svih razbijenih partizanskih formacija« i da nameravaju da se kroz šumovitu oblast Bosne premeste prema Sloveniji »jer smatraju da je u Hercegovini stvar propala«. Prema njegovoj izjavi, u pokretu su se nalazile četiri brigade, jačine oko 3.000 boraca, koji oskudevaju u hrani i municiji, dok je jedna brigada ostala na Zelengori²³.

Na osnovu novih podataka primljenih od Italijana, komandant 3. domobranskog korpusa je zaključio da je potrebno što podrobnije ispitati situaciju i poslati pomoć posadi u Kalinoviku. Pošto nije imao na raspolaganju nijednu slobodnu jedinicu, on je iz Sarajeva uputio samo jedan vod oklopnih kola i vod pešadije na kamionu. On je i sam krenuo u Kalinovic da bi se na licu mesta upoznao sa događajima. Praćena avionima, ova kolona je nesmetano izbila pred Kalinovic, pošto se toga jutro 2. bataljon 2. proleterske brigade bio povukao s položaja kod sela Krbaljina. Delovi 4. bataljona, koji su se bili zadržali u rejonu sela Mosorovića i Vlaholja, gde su održali i nekoliko zborova sa seljacima, otvorili su vatru na neprijatelja, ali se nisu upustili u odlučniju borbu. Kola kojima se vozio komandant 3. domobranskog korpusa, general Lukić, bila su kod Babin-brda, blizu sela Sivolja, pogođena na dva mesta, ali su ipak uspela da se vrate u Sarajevo. Auto-kolona sa hranom, koja je išla za oklopnim kolima, uspela je da se probije u Kalinovic, a iste večeri iz Nevesinja je u grad stigao i jedan četnički bataljon, jačine 180 četnika, koji su Italijani uputili da sačeka 5. proletersku brigadu, koja je, navodno, trebalo tuda da prođe na putu za Bosansku krajinu²⁴. Tako je, 27. juna uveče, kalinovički garnizon bio znatno ojačan, ali to više nije moglo imati nikakvog uticaja na dalji pokret brigada, koje su se već

²³ Arhiv VII, k. 421, br. reg. 15/3 i 18/3; Izveštaj komandira žandarmerijske stanice iz Kalinovika od 29. juna (Arhiv VII, k. 146, br. reg. 16/6-1).

²⁴ Interesantno je da su Italijani i četnici vrlo brzo doznali da je na Zelengori ostala 5. proleterska (crnogorska) brigada, i da su zaključili da će se i ona uputiti za ostalim brigadama. Ova su obaveštenja, verovatno, primljena od seljaka ili nekih zarobljenih partizana, a potvrdio ih je i prebegli italijanski oficir, koji je izjavio »da je jedna njihova brigada, jačine 400 do 500 boraca, ostala u Curevu sa 600 do 700 ranjenika i čelom bolnicom i da će istim ovim putem proći« (Arhiv VII, k. 421, br. reg. 1913).

nalazile na Treskavici. Neprijatelj se nije usudio da krene ka Treskavici. Jedino što je u tom trenutku mogao učiniti bilo je to da avijacijom tuče partizanske kolone i nanosi im gubitke. Međutim, dejstvo avijacije, koja je 27. juna bombardovala sela Jelašca, Boriju i Sivolje, kao i Premilovo brdo, utrošivši 1388 kg bombi, nije moglo da ima efekta, jer tada u tim selima više nije bilo partizana. A sledećeg je dana bilo tako oblačno da avioni nisu mogli leteti.²⁵

Po izbijanju na planinu Treskavicu brigade su se zadržale u rejonu Gvoznog polja, Spasovače i Trokulskog vrela, razmeštene u šumama duž staza. Ispitujući situaciju, Vrhovni štab je zadržao jedinice na planini. Vreme se naglo pogoršalo: za to doba godine neobično jaka hladnoća, praćena ledenom kišom. Borci, pokisli i umorni proveli su noć pod vedrim nebom²⁶. Trebalo je odmah krenuti i domoći se naselja. Prema podacima kojima je Vrhovni štab raspolagao, u selima zapadno od Trnova nalazile su se manje grupe naoružane milicije, koje nisu mogle predstavljati neku iole značajniju prepreku; sem toga, s te prostorije je bilo moguće vrlo brzo krenuti dalje na zapad i preko Ivan-planine i Bjelašnice izbiti na planinsko područje Bitovnje i Vraniće. Silazak sa Treskavice u sela bio je nužan i zbog toga što je jedinice trebalo snabdeti hranom, pošto su gotovo sve zalihe bile iscrpljene.

Kao i na početku marša, Vrhovni štab je naredio štabovima brigada da miliciji u obližnjim selima upute zahtev da ne pruža otpor. Stab 1. proleTERSke brigade, koji se nalazio kod

²³ Dnevni izveštaj Zapovedništva 3. domobranskog korpusa od 28. juna (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 14/2-4, 5); Izveštaj žandarmerijske stanice Kalinovik od 29. juna (Arhiv VII, k. 146, br. reg. 16/6-1); Izveštaj Komande 6. italijanskog armijskog korpusa od 1. jula (Arhiv VII, k. 421, br. reg. 19/3).

²⁶ Politički komesar 2. bataljona 1. proleTERSke brigade je o boravku na Treskavici zapisao sledeće: »Noć na Treskavici bila je tako teška da se skoro mogla ravnati sa Igmanom (misli se na poznati igmanski marš 1. proleTERSke brigade noću uoči 28. januara 1942, kada su promrzla 172 borca — prim. M. L.). To su dvije najteže noći koje su dotle pamtili partizani proleterii« (P. Romac, navedeno delo, str. 165).

A grupa boraca 3. bataljona ovako je opisala noć na Treskavici: »Sutradan 28. juna nastavili smo marš preko Treskavice. Za vreme marša pratila nas je jaka kiša a uveče, kada smo stigli na vrh Treskavice, padao je sneg. Nama je taj dan ostao u najtežoj uspomeni jer nas je hladnoća od kiše, i snega, i vetra probijala do kosti. Pokušali smo da od zakrčljalog žbunja smreke založimo vatru, ali nam je to slabo uspevalo jer je sve bilo mokro. Pojedini drugovi uzimali su sveže volujske kože i njima se pokrivali... Vremenske nepogode zajedno sa glađu još više su uticale na fizičku iznurenost boraca« (Stenografske beleške, Arhiv VII, k. 1985, br. reg. 1/9-2).

Članci D. Panjkovića, V. Đurašinića, P. Višnjića i V. Sekulića u knjizi »Druga proleTERSka«, I, str. 504, 511, 519 i 524.

Trokulskog vrela, iznad sela Dujmovića, uputio je, 27. jula, pismo u kome je upozorio miliciju da će kroz njena sela proći »jači partizanski odred« i zahtevao da u toku noći 27²⁷/28. juna dođe na dogovor jedna delegacija seljaka²⁷. Štab 4. proleTERSke brigade je uputio sličnu poruku u selo Lediće. Uporedo sa ovim merama, Vrhovni štab je naredio da te dve brigade sledećeg jutra krenu s planine ka selima: 4. brigada ka Ledićima, a 1. brigada ka Dujmovićima.

Očekujući odgovor i, eventualno, dolazak pregovarača jedinice su na Treskavici provele i sledeću noć, 27/28. juna. Međutim, nikakav odgovor nije stigao, jer milicija nije htela ni po koju cenu stupiti u kontakt s partizanima. Sva muslimanska sela ispod planine, pod jakim uticajem ustaša, bila su neprijateljski raspoložena prema partizanima²⁸.

²⁷ Arhiv VII, k. 65, br. reg. 18/1; AIRPJ, br. 3216, 15163, 15150 i 3217.

Pismo Štaba 1. proleTERSke brigade je sačuvano. Evo njegovog sadržaja:

»Braćo Muslimani i Srbi!

Silom prilika prolazi kroz ovaj vaš kraj jedan partizanski odred. Mi nemamo nikakvih neprijateljskih namera prema vašem stanovništvu a isto tako ne mislimo da diramo u vaša sela, već da prodemo mirno bez svakog sukoba sa vama... Od vas tražimo da se prema našim partizanskim vojnim jedinicama odnosite prijateljski i bratski, jer vam je sigurno poznato da partizani nisu nikada nikome na žao učinili ko nije otvoreno istupao protiv njih.

Da bi se ovde izbegao svaki nesporazum i proleivanje bratske krvi pozivamo vas da još u toku ove noći pošaljete vašu delegaciju na Trokulsko Vrelo kod vaših katuna gde ćemo se o svemu bratski sporazumeti. U isto vreme saopštite vašim seljacima i porodicama da se ne trebaju ničega bojati, da će u nama naći svoje prijatelje koji neće nikoga dirati i uznemiravati...

Sa bratskim pozdravom
za štab partizanskog odreda — komandant
Koča Popović«

(Arhiv VII, k. 146, br. reg. 25/5-2).

²⁸ Još u toku decembra 1941. godine, posle upada četnika u Foču, muslimanska sela oko Kalinovika i Trnova organizovala su se za samoodbranu. Ustaške su vlasti uputile iz Sarajeva oružje i svoje ljude, kako bi što jače za sebe vezale stanovništvo toga kraja. I pored mnogobrojnih pokušaja, u toku zime i proleća, da muslimanski živalj ovog zabačenog planinskog kraja otrgne ispod ustaškog uticaja i pridobije za narodno-oslobodilački pokret, Kalinovički partizanski odred nije u tome uspeo. Naprotiv, on je bio prinuđen da vodi borbe s milicijom, koja se već bila učvrstila i povezala sa ustaškim elementima u susednim muslimanskim selima i severnim predelima Hercegovine (opštine Bjelečić, Umoljani, Zaplanina, Glavatičevo, Ulog, Borci). Posle razbijanja Kalinovičkog odreda, u toku maja i juna, stanovništvo ovih sela se još čvršće vezalo za ustašku vlast. Sa osloncem na Trnovo (u kome se nalazila jedna četa iz 7. pešadijskog puka jačine 140 domobrana i žandarmerijska stanica), Govedoviće, Zabojsku i Jahorinu (u kojima se nalazila po jedna četa Samostalnog konjičkog divizionu od po 140 domobrana), kao i na

Milicijske grupe nisu mogle sprečiti silazak partizana sa Treskavice. One su očekivale da im stigne pomoć iz obližnjih garnizona. Međutim, ta se očekivanja nisu mogla ispuniti, bar za dan-dva. Posade u Kalinoviku i Trnovu, isuviše slabe, nisu smele da se udaljavaju iz svojih garnizona. Najbliže domobranske jedinice Samostalnog konjičkog divizionu, koje su se nalazile duž demarkacione linije, u selima Govedovićima, Zabojskoj i na Jahorini, gde su vršile utvrđivanja, takođe nisu smele da napuštaju svoje položaje. Pomoć je, dakle, mogla doći jedino iz Sarajeva, gde su se nalazili 3. bataljon, nemačkog 738. puka i neki prištapski delovi 3. domobranskog korpusa²⁹.

Dvadeset osmog juna u 2 časa 4. proleterska brigada, bez svog 2. bataljona, koji se upravo te noći vratio iz Zelengore, pošla je na izvršenje dobijenog zadatka. Krećući se kroz gustu maglu bez vodiča, njeni su se bataljoni spustili s Velikog jezera niz strme obronke Treskavice i, posle sedmočasovnog napornog marša, izbili pred selo Lediće. Stab brigade nije imao jasnu orijentaciju, ali mu je u tome pomogla jedna žena koja je upravo tuda naišla, pruživši mu i neke podatke o neprijatelju. Prema njenoj izjavi, u selu Ledićima nije bilo vojske, ali se zato u Dejčićima nalazila posada od oko 40 žandarma i nešto milicionera. Sudeći po podacima da su žandarmi još prethodnog dana naredili da se u Ledićima za njih uredi kasarna, postojala je mogućnost da su se oni već tog jutra prebacili u Lediće. Pošto je, na osnovu primljenih obaveštenja, sada imao jasniji pregled situacije, Stab brigade je uputio jedan bataljon na prevoj Bjelu Ijesku u cilju obezbeđenja od Rakitnice a sa ostala tri bataljona je krenuo na Lediće. Ne naišavši na neprijatelja, bataljoni su produžili ka Dejčićima. Oko 12 časova bili su ispred sela dočekani vatrom iz minobacača, puškomitraljeza i pušaka. U borbi, koja je trajala do 13,30 časova, otpor neprijatelja je bio savladan. Brigada je zaposela sela Lediće, Dejčice, Ostojiće i Sabance. Žandarmi i milicioneri povukli su se u selo Mijanoviće, oko 6 km zapadno od Trnova, gde su se zadržali da bi organizovali odbranu. U ovoj borbi poginuo je jedan borac 4. bataljo-

žandarmerijske stanice u selima Ledićima i Kijevu, ustaške vlasti su formirale i naoružale stalne poluvojničke milicijske grupe u selima: Turovi, Godinju, Dujmovićima, Dejčićima, Ostojićima, Mijanovićima, Brutusima, Trebečaju, Gračanici i Crnoj Rijeci. Ove milicijske grupe primale su oružje, municiju, platu i životne namirnice od 7. pešadijskog puka i nalazile se neprestano u punoj borbenoj gotovosti. Na predlog nemačkog 738. pešadijskog puka iz Sarajeva, žandarmerijski vod u Sarajevu je preduzeo mere da formira slične milicijske grupe i u srpskim selima oko Trnova: u Umčanima, Zoranovićima, Turbi, Tvrdinićima i Ulobiću (Arhiv VII, k. 146, br. reg. 51/3-1, 3, k. 78, br. reg. 38/10-2, k. 56, br. reg. 7/2-40, k. 155, br. reg. 17/3-2).

²⁹ Arhiv VII, k. 387, br. reg. 16/3-3.

na. Neprijatelj je imao pet poginulih milicionera; dva žandarma su zarobljena i, nakon suđenja, streljana. Zaplenjeno je, između ostalog, 18 pušaka, minobacač sa 13 mina i puškomitraljez³⁰.

Prva proleterska brigada ostala je u toku prepodneva iznad sela Dujmovića očekujući odgovor na upućenu poruku i naređenje da krene na izvršenje svog zadatka. Pošto se, u međuvremenu, spustila gusta magla, zamračivši vidik, Vrhovni štab je ocenio da je pod takvim uslovima kretanje vrlo otežano, gotovo onemogućeno, te je odlučio da odloži njeno upućivanje, a da ostale jedinice uputi za 4. proleterskom brigadom. I dok su bataljoni 4. proleterske brigade vodili borbe oko Dejčića i Sabanaca, sa Treskavice je u 13,30 časova krenula istim putem 3. proleterska brigada, a za njom brigadne komore. U 16 časova su krenula i dva bataljona 2. proleterske brigade. Na planini su ostali 1. proleterska brigada i dva bataljona 2. proleterske brigade, s tim da se sledećeg jutra spuste u ista sela. Prateći kretanje jedinica, vrhovni komandant je načelnika Vrhovnog štaba, koji je neposredno rukovodio ovom akcijom, upozorio na potrebu da se »po svaku cenu obezbedi levi bok kako ne bi došlo do kakvog iznenađenja od Rakitnice«³¹. Upozorenje je bilo sasvim opravdano, jer je bilo isuviše riskantno celu grupu s komorama uputiti »u džak« i izložiti je opasnosti sa čela, od pravca Sarajeva, i sa bokova, od Trnova s jedne, i od Rakitnice s druge strane.

Iste večeri je žandarmerijska stanica u Trnovu poslala u Sarajevo izveštaj o upadu velike grupe partizana u sela Lediće, Dejčice, Sabance i Ostojiće i o pridolasku novih grupa koje se kreću preko Treskavice. Izrazivši uverenje da su neposredno ugroženi Trnovo i Kijevo i komunikacija Sarajevo — Kalinovik, ona je tražila da se hitno preduzmu potrebne mere. Ova vest je odmah, još u toku noći, bila preneti zapovedništvima 3. domobranskog korpusa i 1. ustaškog zdruga, a sledećeg jutra s njom je bio upoznat i tamošnji nemački štab³². Pojava tako

³⁰ Izveštaj načelnika Vrhovnog štaba vrhovnom komandantu od 28. juna u 12 časova (Zbornik, tom II, knj. 4, dok. br. 195); Naređenje vrhovnog komandanta načelniku Vrhovnog štaba od 28. juna (Zbornik, tom II, knj. 4, dok. br. 196); Izveštaj štaba 4. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 28. juna (Zbornik, tom II, knj. 4, dok. br. 197); Dnevnik M. Poleksića, komandanta 5. bataljona 4. proleterske brigade (Arhiv VII, neregistrovan); Članci B. Đuričkovića i Lj. Vučkovića; Đ. Čagorović: Prvi dani velikog marša, »Četvrta proleterska«, str. 60.

³¹ Zbornik, tom II, knj. 4, dok. br. 195 i 196; Ratna beležnica komandanta 1. proleterske brigade (Arhiv VII, k. 2015, br. reg. 1/1); Dnevnik V. Đokića i M. Milovanovića; Izveštaji štaba 1. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 28. juna u 5 i 13 časova i od 29. juna (AIRP.J, br. 3217, 15151 i 3218).

³² Isto (Arhiv VII, k. 148 b, br. reg. 13/9-1, 2. 3; k. 71, br. reg. 14/2—8).

jakih partizanskih snaga u rejonu Trnova iznenadila je neprijateljeve komande u Sarajevu; doduše, one su bile obavještene o prisustvu partizana oko Kalinovika, ali nisu pretpostavljale da će oni smeti da se toliko približe Sarajevu. Komandant 3. domobranskog korpusa je pogrešno zaključio da se radi o partizanskoj grupi koja je, navodno, razbijena kod Kalinovika i koja pokušava da se probije na planinu Igman, gde se već nalazila grupa boraca bivšeg Kalinovičkog odreda. U uobičajenoj kratkoj proceni taktičke situacije on je 29. juna napisao: »Pojava veće grupe partizana u oblasti Trnova vjerovatno je posljedica uspješne borbe, koja je 27. o.m. vođena oko Kalinovika. Oni imaju vjerovatno namjeru probiti se do Igman-pl. Obaviješteni su Nijemci o stanju u okolici Trnova«³³. Ovakav zaključak je izveo na osnovu pogrešnih obavještenja koja je primio 0 navodnim borbama oko Kalinovika u kojima su »partizani razbijeni na širokom dijelu prema smjeru Trnovo—Kalinovik«. Međutim, već sledećeg dana 30. juna, on je bio prinuđen da koriguje taj zaključak, jer su nove vesti, mnogo određenije i verodostojnije, ukazivale da se ne radi o razbijenoj partizanskoj grupi, već o jakim partizanskim snagama. Pismo primljeno 27. juna od »komandanta partizanskog odreda« Koče Popovića govorilo je da su partizani samo u prolazu kroz taj kraj. Komandant 3. proleterske brigade, u pismu koje je 29. juna uputio stanovnicima sela Dujmovića³⁴, takođe je pozvao seljake da ne sprečavaju bataljone da prođu kroz njihovo selo. A i vest da je, pre ulaska partizana u selo, njihov kurir došao i javio »da su partizani samo na prolazu za Igman-pl.«, tražeći da stanovnici ostanu mirni, potvrđivala je namere partizanske grupe, koja je, navodno, brojala dve do tri hiljade ljudi, da se ne želi zadržavati u tom rejonu³⁵. Komandant korpusa je, dakle, ocenio — doduše prilično kasno — da se ova jaka partizanska grupa zadržala u selima ispod Treskavice samo na dan-dva i da će se odatle pokrenuti. Njega je zanimalo dalji pravac njenog kretanja. Neke vesti su skretale pažnju na mogućnost da partizani krenu u pravcu Romanije. Iz sela Kijeva, na drumu između Sarajeva i Trnova, javljeno je 29. juna u 13 časova telefonom: da je grupa jačine četiri do pet hiljada ljudi nastavila nastupanje ka severoistoku i zauzela sela Oblo Brdo, Umčane, Prečane i Gornju

³³ Arhiv VII, k. 71, br. reg. 14/2-8.

³⁴ Interesantno je da je, uprkos merama konspiracije u cilju čuvanja tajnosti pokreta i prikriivanja naziva jedinica, komandant 3. proleterske brigade pismo potpisao »za štab 3. proleterske NOU brigade — komandant Voloda«, otkrivši tako pravi naziv jedinice. Pismo je inače bilo sličnog sadržaja kao i ono koje je komandant 1. proleterske brigade dva dana ranije uputio u selo Turove (Arhiv VII, k. 146, br. reg. 25/5-2).

³⁵ Arhiv VII, k. 71, br. reg. 13/9-5, 7.

Presjenu; da je njena prethodnica već izbila na jedan kilometar od Kijeva, približivši se Sarajevu na svega 12 km; da su žandarmi iz Kijeva zauzeli položaj na istočnoj obali reke Željeznice; da je potrebno preduzeti hitne mere da bi se onemogućilo prebacivanje ove grupe preko Željeznice na Trebević i Romaniju³⁶. Komandanti u Sarajevu, međutim, smatrali su da je komandir žandarmerijske stanice u Kijevu preuveličao opasnost pod utiskom neposredne blizine partizana došao do neodrživog zaključka da će se partizani probijati u pravcu Trebevića, Jahorine i Romanije. Komandir žandarmerijske stanice u Trnovu bio je realniji u svojoj proceni daljeg kretanja partizanske grupe: on je, kako je javio pretpostavljenoj komandi u Sarajevu, smatrao da će se partizani uputiti prema Igman-planini³⁷.

Već krajem dana 29. juna komandant 3. domobranskog korpusa je učvrstio svoje uverenje da će se partizanska grupa ubrzo uputiti u pravcu Igmana. Zbog kiše i niskih oblaka, avioni nisu mogli otkriti pokrete partizana. Iako je uočavao opasnost od ove jake partizanske grupe koja je izbila u neposrednu blizinu Sarajeva i koja će se verovatno uputiti u pravcu Igmana, komandant korpusa nije još ništa, ili bolje reći ništa efikasno, preduzimao da bi se suprotstavio ovoj opasnosti koja se iznenada pojavila tamo gde se to najmanje očekivalo. Pošto je ugroženi rejon spadao u operativno područje nemačke 718. divizije, a sve oružane snage NDH na tom području bile su potčinjene nemačkom štabu koji se nalazio u Sarajevu, komandanti 3. domobranskog korpusa i 1. ustaškog stajaćeg združenja nisu mogli ništa da preduzmu samostalno, bez odobrenja Nemaca. Zbog toga je komandant 3. korpusa (koji je ujedno bio i »hrvatski general kod štaba 718. nemačke divizije«) intervenisao kod Nemaca da se preduzme akcija protiv partizana u oblasti Trnova i Igman-planine³⁸.

Neprijatelj je, dakle, veoma sporo reagovao na izbijanje partizanskih snaga u rejon Trnova. Već posle prvih pet dana marša bilo je očigledno da je Vrhovni štab sa grupom proleter-skih brigada postigao iznenađenje i zadobio značajnu prednost u odnosu na neprijatelja. Inicijativu koju je stekao još prvog dana on nije ni za trenutak ispuštao. On je tako stalno dobijao u vremenu, a neprijateljska komanda je, u svojim protivmerama, zaostajala za događajima. Ali treba istaći da je komandant 3. domobranskog korpusa upravo u to vreme bio angažovan na rešavanju mnogih problema koji su mu zadavali velike brige. Tih dana su italijanske trupe napuštale čitav niz garnizona u III i II zoni, prepuštajući ih slabim domobranskim i žandarmerij-

³⁶ Arhiv VII, k. 148b, br. reg. 13/9-4.

³⁷ Isto, br. reg. 13/9-5, 7.

³⁸ Isto, k. 71, br. reg. 14/2-9.

skim posadama. Ove snage nisu se mogle odupreti partizanima koji su tada pojačavali svoja dejstva, ugrožavajući ne samo komunikacije već i te garnizone. Tako se, na primer, opkoljena posada Glamoča nalazila u kritičnoj situaciji. Pukovnik Šimić, koji je 18. juna od strane Pavelića bio postavljen za komandanta operativne zone Livno — Glamoč — Mliništa, pokušao je krajem juna da se, zajedno sa Drenovićevim četnicima iz Mrkonjić-Grada, preko Mliništa, probije u Glamoč i deblokira njegovu posadu, i da uništi partizanske snage u Janju koje su neprestano ugrožavale komunikaciju Jajce — Donji Vakuf. Avijacija sa aerodroma u Rajlovcu, Banjoj Luci i Zagrebu bila je gotovo sva angažovana na teritoriji koju su napustile italijanske trupe i postepeno posedale domobranske i ustaške snage. U toku 1. i 2. jula domobranski avioni su izviđali područje oko Glamoča, Livna, Duvna i Šujice i bombardovali partizanske položaje i sela oko Glamoča³⁹.

Tako je, u vreme kad je komandant 3. korpusa pokušavao da nađe jedinice koje bi uputio u mesta koja su Italijani napustili i spasao od uništenja ugrožene posade u zapadnoj Bosni, nastala nova, velika, opasnost u rejonu Trnova i Igman-planine. Da bi se ona suzbila trebalo je, bez sumnje, i snaga i vremena. A neprijatelj u tom trenutku i u tom rejonu nije imao ni jedno ni drugo. Privlačenje jedinica iz drugih rejona zahtevalo je dosta vremena. A ono je zavisilo od protivnika, odnosno od toga da li će on u dostignutom rejonu čekati da bude napadnut. Mada su izgledi za to bili neznatni, nemački i domobranski komandanti u Sarajevu pripremali su veće akcije protiv partizanske grupe u rejonu Trnova. Komandant 3. korpusa je 30. juna izvestio Glavni stožer u Zagrebu da »po odobrenju Hrgena (hrvatskog generala — prim. M. L.) poduzima žurne mjere za akciju protiv partizana u oblasti Trnovo — Bjelašnica — Igman«. A u međuvremenu, dok se budu prikupljale potrebne jedinice, trebalo je da Trnovo odbrane snage koje su se nalazile u njemu i u okolnim selima. Od preostalih žandarmerijskih jedinica u Ledićima i od žandarmerijskih, milicionera i nemačkih feldžandarmerijskih jedinica iz Trnova formirana je jedna mešovita jedinica. Njoj je naređeno da zauzme položaje zapadno od Trnova, prema selima Dujmovićima, Ledićima, Dejčićima, Ostojićima i Umčanima, u kojima su se nalazili partizani. A komandiru žandarmerijske stanice u Kijevu naređeno je da iz Krupca, gde se bio sklonio bežeći od partizana, krene u pravcu Kijeva i ponovo posedne ranije položaje⁴⁰. U pomoć mu je poslato poterno odeljenje iz sela Lukavice.

³⁹ Isto, br. reg. 20/2-6.

⁴⁰ Isto, k. 71, br. reg. 20/2-6, k. 65. br. reg. 18/1, k. 148a, br. reg. 29/6-3.

Sve je to, međutim, bilo nedovoljno, a i kasno preduzeto. Nedovoljno zato što, na brzu ruku prikupljeno, ljudstvo ne bi moglo da odbrani Trnovo i ostala mesta na komunikaciji prema Sarajevu da su proleTERSke brigade htele da ih napadnu. A pošto Vrhovni štab nije nameravao da se angažuje prema Trnovu, to je ova žandarsko-milicionerska jedinica mogla da 1. jula nesmetano zauzme položaje na liniji sela Brutusa, Mijanovića, Gaja i Kilavca, a odbegli žandarmi su se vratili u Kiševo. A bilo je kasno zbog toga što je za prikupljanje jedinica i pripremanje napada trebalo dosta vremena, najmanje još dan-dva. A za to vreme proleTERSke brigade će napustiti taj rejon, odlazeći ka zapadu, u pravcu Bjelašnice i Igmana, s namerom da nastave pokret dalje, ka Bitovnji.

2. — *Nastupanje ka komunikaciji Blažuj — Konjic*

U toku 29. juna i preostale jedinice su se spustile sa Treskavice i razmestile u selima u njenom podnožju. Pokret sa Treskavice bio je vrlo naporan. Sve su jedinice išle jednom stazom, što je stvaralo teškoće i usporavalo maršovanje⁴¹.

Na osnovu prvih obaveštenja, primljenih od Štaba 4. proleTERSke brigade još u toku noći 28/29. juna, po kojima se u Trnovu nalazila slaba posada ustaša a u Sarajevu takođe nije bilo mnogo vojske, vrhovni komandant je zaključio da neposredne opasnosti od neprijateljeve intervencije nema i da se brigade mogu zadržati u selima dan-dva da bi se odmorile posle neprospavanih noći na Treskavici. U toku dana u Vrhovni štab je stigao komandant Kalinovičkog odreda⁴². On je dao potpunija obaveštenja o jačini i rasporedu neprijateljevih snaga u obližnjim garnizonima. Od naročitog su interesa bili podaci o snagama duž komunikacije Sarajevo — Konjic i o ustaškoj miliciji u selima ispod Igmana, Bjelašnice i Visočice, kroz koja je vodio put prema pomenutoj komunikaciji. Ti podaci su bili

⁴¹ Zbornik, tom II. knj. 4, dok br. 195 i 196; AIRPJ, br. 3218, 3219 i 16554; Dnevnici K. Popovića, V. Bokića i M. Milovanovića.

⁴² Na Igmanu se, posle rasula Kalinovičkog partizanskog odreda, održala grupa od oko 70 boraca. Iako usamljena i okružena neprijateljevim snagama, ona je bila vrlo aktivna. Njeni borci su u toku juna izvršili nekoliko napada na obližnje neprijateljeve posade i komunikacije i uspešno suzbijali pokušaje četnika da u tom rejonu formiraju svoje jedinice. Tako je ova grupa, između ostalog 12. juna napala na Blažuj, 26. juna na železničku stanicu u Tarčinu, 28. juna, između Blažuja i Hadžića, razbila jedno odeljenje ustaša Željezničkog ustaškog bataljona, a 30. juna izvršila prepad na železničku stanicu u Blažuju (Arhiv VII, k. 11. br. reg. 12/1-9, 26/1-2, 27/1-5, 6; k. 211, br. reg. 2/1-11, k. 148b, br. reg. 23/9-3, 5, k. 155, br. reg. 25/5-1, 27/5-1).

ohrabrujući: neprijatelj u Sarajevu i Trnovu u poslednje vreme nije bio aktivan, a duž železničke pruge i drumu Sarajevo — Konjic obezbeđenje su vršile sasvim slabe posade, sastavljene od žandarma i milicionera. Prema izvesnim indicijama, ustaška milicija u selima Rakitnici, Lukovcu i Umoljanima bila je voljna da dozvoli prolazak partizana⁴³.

U selu Presjenici Centralni komitet KPJ je 30. juna izjutra održao sednicu na kojoj je doneo odluku da svog člana Ivu Lolu Ribara uputi u Zagreb da bi uspostavio neposredan kontakt sa Centralnim komitetom KP Hrvatske i, preko postojećih kanala i veza, s partijskim rukovodstvima Slovenije, Srbije, Bosne i Hercegovine i Makedonije. Centralni komitet dugo nije imao veze s pokrajinskim partijskim rukovodstvima, jer su to onemogućile neprijateljeva ofanziva i njegova provala u Sarajevu, gde se nalazio kanal kojim su išli kuriri⁴⁴.

Razmotrivši situaciju u vezi sa daljim zadacima proleter-skih brigada, Vrhovni štab je odlučio da ove brigade uputi na severozapad. Trebalo je da one pređu komunikaciju Sarajevo — Konjic i izbiju na planinu Bitovnju⁴⁵. Do železničke pruge moglo se brzo i gotovo bezbedno stići. Vrhovni štab je smatrao da prelazak preko komunikacije ne treba izvršiti na jednom mestu, već u širem zahvatu, na deonici dugoj oko 45 km, kako bi jedinice uništile što veći broj železničkih stanica, instalacija i objekata na pruzi. U tom cilju je odlučio da obrazuje dve kolone koje će krenuti ka pruzi odvojenim pravcima: 2. i 4. proleter-ska brigada, s kojima će ići jedan član i načelnik Vrhovnog štaba, sačinjavaće desnu, odnosno severnu kolonu, koja će se jednim krakom kretati preko Igmana a drugim preko Bjelašnice, izbiti na više mesta na železničku prugu između Binježeva i Tarčina, napasti i uništiti železničke stanice Hadžiće, Pazarić i Tarčin i potom se prebaciti na planinu Bitovnju; 1. i 3. proleter-ska brigada, pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, sačinjavaće levu, odnosno južnu kolonu, koja će se kretati nešto dužim pravcem, preko sela u podnožju Bjela-

⁴³ V. Dedijer, Dnevnik, I, str. 205.

⁴⁴ Zbornik, tom. II, knj. 3, dok. br. 150, 168.

⁴⁵ Zanimljivo je navesti da je Vrhovni štab raspolagao samo jednom topografskom kartom terena zapadno od Treskavice prema Konjicu i železničkoj pruzi (sekcija Konjic 1:100.000), dok štabovi brigada nisu uopšte imali karata. Ta je karta bila data Štabu 5. bataljona 4. proleter-ske brigade, koji se nalazio na Bjeloj liesci, iznad Rakitnice. »Za njom je nastala čitava trka jer je bila jedina, a po njoj je trebalo izraditi plan za napad na prugu: Sarajevo — Mostar«, seća se jedan član štaba te brigade (vidi članak B. Buričkovića).

Nedostatak topografskih karata je pričinjavao znatne teškoće. Vrhovni štab je morao da poziva k sebi štabove brigada da bi im davao zadatke po svojoj karti, a oni su bili prinuđeni da provizorno ucrtavaju na hartiji maršrute svojih jedinica i da se služe vodičima.

šnice, izbiti pred železničku prugu i napasti stanice i objekte na delu pruge od Raštelice do Zivašnice, blizu Konjica, a potom se uputiti prema Bitovnji. Pošto se budu našle zapadno od komunikacije, u širem rejonu Bitovnje, obe kolone će, posle kraćeg odmora, krenuti dalje na zapad.

Da bi napad na komunikaciju imao veći efekat trebalo je postići iznenađenje i sprečiti ili otežati intervenciju neprijatelja.. Zato je Vrhovni štab odlučio da obe kolone izvrše napad jednovremeno. Pošto su pred južnom kolonom stajali teži zadaci, jer je ona morala, do izbijanja pred komunikaciju, da uz put slomi otpor ustaške milicije u muslimanskim selima Rakitnici, Lukovcu, Kramarima, Brdima, Umoljanima, Čuhovićima, Vrdolju i Džepima, to je Vrhovni štab odlučio da ona krene pre severne kolone. Tek pošto ona bude očistila ta sela, mogla je i severna kolona da krene preko Bjelašnice na svoj zadatak. Vrhovni komandant je rukovodstvu severne kolone izdao usmeno naređenje i potrebna uputstva. Razumljivo je da ta uputstva nisu mogla biti sasvim precizna, jer se događaji nisu mogli u detaljima predvideti.⁴⁶ Tridesetog juna u 10,30 časova vrhovni komandant je izdao naređenje štabovima 1. i 3. proleterske brigade: da njihovi bataljoni krenu istog popodneva, u 17 časova, s polaznih položaja na liniji Lisičja glava — Bjele vode — Bjelašnica; da iznenada i, po mogućnosti, bez borbe upadnu u sva sela i zaseoke oko izvornog dela reke Rakitnice: u Lukovac, Rakitnicu, Gornje i Donje Kramare, Brda i Gornje i Donje Umoljane; da isture jače delove na prevoju na Slatinama radi obezbeđenja levog boka od eventualnog napada ustaša iz Bjelmeća; u slučaju otpora milicionera i žandarmerijske posade, koja se, prema nekim podacima, nalazila u Umoljanima, trebalo ih je još u toku noći razoružati ili proterati.⁴⁷

Dok su se proleterske brigade zadržavale u selima oko Trnova i pripremale da nastave pokret u pravcu Igmana, Bjelašnice i Ivan-planine, da bi napale prugu i prešle preko nje, neprijatelj je ozbiljnije pratio situaciju u tom rejonu i pripremao protivakciju znatno brže nego prvih pet dana. Ali je on svu pažnju usredsredio samo na područje gde su se partizani trenutno nalazili, a ne i na područje gde se moglo očekivati da će oni izbiti. Zapovedništvo 3. domobranskog korpusa je, avio-izviđanjem i mrežom agenata, pokušavalo da otkrije kretanje

⁴⁶ U svom izveštaju vrhovnom komandanta načelnik Vrhovnog štaba je 10. jula pisao o tome sledeće: »Prilikom rastanka naših dviju grupa, nijesmo prostorno i vremenski približno utvrdili naše pokrete. Sem toga, pri utvrđivanju pokreta naših grupa nijesmo detaljno razmatrali terenske prilike...« (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 24).

⁴⁷ Naređenje Vrhovnog štaba štabovima 1. i 3. proleterske brigade od 30. juna (Zbornik, tom II, knj. 4, dok. br. 198).

partizana u selima ispod Treskavice, a vršilo je i pripreme za upućivanje jedne snabdevačke transportne kolone iz Sarajeva, preko Trnova, za Kalinovik⁴⁸. Međutim, još ništa nije preduzimalo da ojača svoje slabe posade na železničkim stanicama duž pruge Sarajevo — Mostar. Doduše, ono je pomišljalo da je to potrebno učiniti, ali nije raspolagalo nijednom jedinicom koju bi u tu svrhu moglo upotrebiti. Uostalom, s planom i početkom najavljene protivakcije Nemci nisu upoznali domobranske i ustaške štabove. Sem toga, možda su se štabovi u Sarajevu isuviše uzdali u ustašku miliciju u selima ispod Bjelašnice, brojno jaku i vrlo dobro naoružanu, verujući da će ona biti u stanju da spreči nastupanje partizana prema železničkoj pruzi⁴⁹.

Prema predviđenom planu, 1. i 3. proleTERSka brigada su 30. juna u 17 časova napale na sela ispod Bjelašnice. Milicija, pruživši vrlo slab otpor, razbežala se prema Konjicu, zaplašena brojnošću partizana, čije su se kolone, iz više pravaca, spuštale prema Lukovcu i Rakitnici, dok su druge, sa severa, vršile dublji obuhvat, krećući se padinama Bjelašnice iznad sela Kramara, Brda i Umoljana, da bi milicionerima odsekle odstupnicu. I žandarmi iz Umoljana, kojih je bilo sedam, pobjegli su prema Konjicu. U ovoj kratkotrajnoj borbi, ili bolje reći čarkanju, ni jedna ni druga strana nisu imale gubitaka. Partizani su zarobili izvestan broj milicionera, a u Umoljanima su zaplenili nekoliko pušaka, puškomitraljez i minobacač i zapalili zgradu žandarmerijske stanice⁵⁰. Stanovništvo je partizane, koje je prvi put videlo u svojim selima, primilo s nepoverenjem. Vrhovni štab je izdao uputstvo da se borci uzdržavaju od represivnih mera. Pokušalo se čak da se održe i konferencije, da bi se narodu objasnili ciljevi narodnooslobodilačke borbe. Međutim, one nisu dale očekivane rezultate: osim staraca, žena i dece, svi ostali seljaci, kao pripadnici milicije, bili su pobjegli.

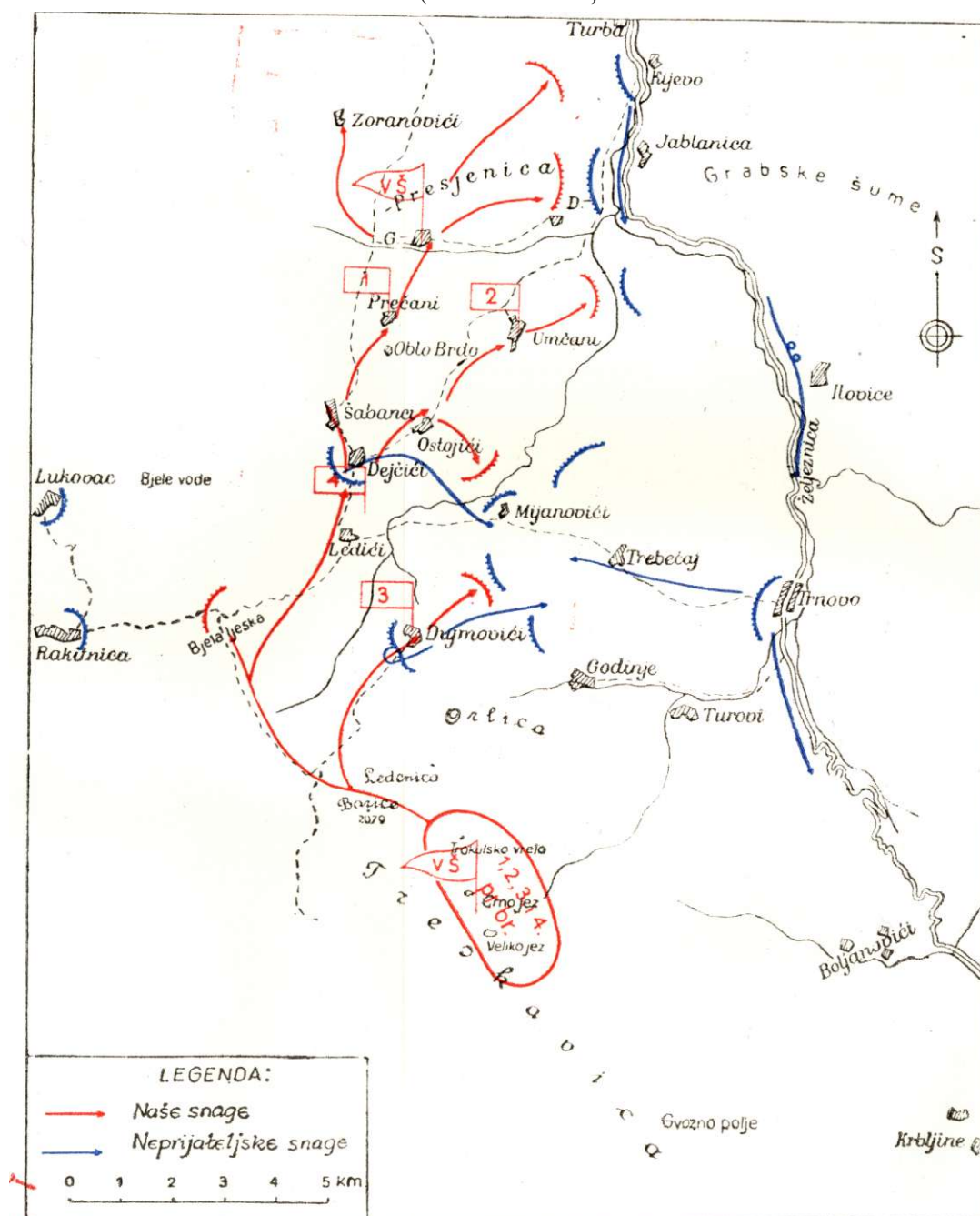
Vrhovni štab i Centralni komitet KPJ naročitu su pažnju poklanjali političkom uticaju jedinica na narod u selima kroz koja su one prolazile. Kratkotrajni boravak u muslimanskim selima trebalo je iskoristiti za pridobijanje tog življa i razobli-

⁴⁸ Dnevni izveštaji 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 20/2-3, 6).

⁴⁹ Sva planinska sela između Bjelašnice, Visočice, Neretve i komunikacije Konjic — Bradina bila su organizovana u milicijske grupe, u tzv. domdo (domobransko-dobrovoljačke — prim. M. L.) satnije, kojih je bilo četiri: u Lukovcu (190 milicionera), u Vrdolju (74 milicionera), u Cuhovićima (69 milicionera) i u Orahovici (120 milicionera). One su bile potčinjene 1. bataljonu 7. pešadijskog puka u Konjicu, od koga su primale platu, hranu i municiju (Arhiv VII, k. 146, br. reg. 57/4-1).

⁵⁰ Arhiv VII, k. 71, br. reg. 20/2-6; k. 65, br. reg. 18/1; k. 213, br. reg. 59/7-1; k. 36, br. reg. 7/2-57; k. 191, br. reg. 1/5-1, 59/4-8.

UPAD U SELA OKO TRNOVA
(28. i 29. VI 1942)

Skica 2

Grupa boraca 4. proleterske brigade na jednom sastanku u toku marša ka zapadnoj Bosni,

čavanje ustaške politike. Od boraca se zahtevalo da budu ne samo vojnici nego i politički radnici, ljudi koji će svojim primenom, besprekornim držanjem, pravilnim odnosom prema narodu, svakovrsnim lišavanjima i živom agitaciono-propagandnom aktivnošću biti najrečitiji i najbolji tumači pravednosti ciljeva za koje se bore⁵¹. »Naš pokret ima u prvom redu veliki politički značaj za pridobijanje stanovništva na našu stranu, a naročito u pravcima kuda se mi krećemo«, pisao je 2. jula vrhovni komandant svim štabovima brigada. On im je naredio da onemoguće nepravilan odnos prema stanovništvu, obaveštavajući ih da će se odrediti pokretni vojni sud »koji će na licu mesta suditi svima onima koji učine takva, za našu vojsku nedostojna dela, a kazne će se primenjivati prema težini prekršaja → bilo isključivanjem iz redova naše Narodnooslobodilačke vojske ili streljanjem«⁵². Preduzete mere načinile su odgovarajući utisak na stanovnike i, ako ništa drugo, izazvale kod njih kolebanje u odnosu na ustašku vlast.

Desna kolona, kako je bilo predviđeno, krenula je prema pruzi kasnije, tek 1. jula uveče. Druga proleterska brigada je napustila sela Umčane, Ostojiće i Sabance i, preko grebena Bjelašnice, izbila u selo Mrtvanje, odakle se staze odvajaju za Pazarić i Tarčin. Tu su se njeni bataljoni zadržali da se odmore, da izvide teren prema pruzi i da se pripreme za napad na željezničke stanice u Pazariću i Tarčinu⁵³.

Mada su bile preduzete mere da se očuva tajnost, neprijatelj je ipak vrlo brzo saznao za dolazak 2. proleterske brigade u rejon sela Mrtvanja. Već 2. jula u 10 časova jedan seljak je spazio veću grupu partizana i komoru na Raminom grobu, kod Mrtvanja, i o tome odmah obavestio žandarmerijsku stanicu u Pazariću⁵⁴. Jedna patrola od sedam nemačkih feldžandarma i nekoliko žandarma NDH bila je upućena u pravcu sela Ljubovčića da bi izvidela teren prema Bjelašnici i ustanovila kretanje partizana. U međuvremenu je i Stab 2. proleterske brigade nastojao da izviđanjem upotpuni podatke o neprijateljevim snagama u Tarčinu i Pazariću. Jedna patrola 1. bataljona, koja

⁵¹ Da bi se borci upoznawali sa krajevima kroz koje prolaze i da bi mogli što uspješnije delovati bila su, pored drugih mera, organizovana predavanja. Tako je rukovodilac politodela 4. proleterske brigade Veselin Masleša 1. jula u selu Gornjoj Presjenici održao partijskom aktivu predavanje »Nacionalni i socijalni problemi Bosne i Hercegovine do početka rata 1914. g.«

⁵² Naređenje vrhovnog komandanta od 2. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 1).

⁵³ Pismo Štaba 2. proleterske brigade Štabu 1. proleterske brigade od 3. jula u 9,50 časova (AIRPJ, br. 16552); Dnevnik V. Đokića.

⁵⁴ Telefonski izveštaj žandarmerijske stanice Pazarić Kotarskoj oblasti u Sarajevu od 2. jula (Arhiv VII, k. 181, br. reg. 20/6-1).

se u 19,30 časova spustila do sela Ljubovčića (oko 2 km od Pazarića), susrela se s neprijateljevom izvidnicom. U sukobu je poginuo jedan borac, koji je uspeo da pre pogibije baci bombu i ubije jednog Nemca⁵⁵.

Na osnovu podataka dobijenih od žandarmerijske stanice u Pazariću, komandant 3. korpusa je ocenio da se na Bjelašnici prikupila glavnina partizanskih snaga i da se jedna grupa kreće prema Pazariću a druga prema Tarčinu. »Računa se« — pisao je on Glavnom stožeru — »da su se po okolnim brdima Bjelašnice razmjestili oko 4—5000 partizana, a tron im se nalazi između Bora i Mrtvanje«⁵⁶. O prikupljanju 4. proleterske brigade na Igmanu neprijatelj nije još ništa znao, jer nije bio obavešten o njenom kretanju.

Trećeg jula je Stab 2. proleterske brigade izvršio izviđanje sa štabovima bataljona, napravio plan napada i izdao zapovest: da 4. bataljon napadne Tarčin, da 2. bataljon, sa dve čete 1. bataljona, napadne Pazarić, a da ostale jedinice obezbeđuju bolnicu i komoru prilikom prelaska preko pruge i drumu⁵⁷.

Četvrta proleterska brigada je iste noći, kad i 2. proleterska, krenula u pravcu Igmana i preko Gornje Grkarice i Malog polja ujutro stigla na Radovu vodu, gde je ostala u toku tog i sledećeg dana. Za vreme marša u koloni je, usled iscrpljenosti, umro jedan borac 2. bataljona⁵⁸.

Za vreme dvodnevnog boravka na Igmanu vršene su pripreme za prelazak preko pruge u rejonu Hadžića. Komandant Kalinovičkog odreda, koji se nalazio na Igmanu sa grupom boraca Igmanskog bataljona, obavestio je Stab brigade o situaciji na pruži, posebno u Hadžićima. Prema tim podacima u Hadžićima su se nalazile samo grupa naoružanih meštana i žandarmerijske patrole koje su prolazile povremeno kroz selo 1 duž pruge. O dolasku 25 ustaša Željezničkog ustaškog bataljona, koji su stigli u Hadžiće u toku prepodneva 2. jula, nisu primljena obaveštenja, a nije zapažen ni dolazak oklopnog voza koji je stigao u stanicu nešto posle 19 časova.

⁵⁵ Isto, Arhiv VII, k. 65, br. reg. 18/1, k. 114 c, br. reg. 18/3-3, k. 155, br. reg. 38/5-1.

⁵⁶ Arhiv VII, k. 71, br. reg. 20/2-7.

⁵⁷ Dnevnik V. Đokića; AIRPJ, br. 16552.

⁵⁸ »Bio je vrlo dobar omladinac, neobično skroman i napore je izdržavao bez ijedne riječi do poslednjeg daha« — pisao je o tome zamjenik političkog komesara brigade. — »Zanimljivo je da se nikome nije požalio na teškoće sve dok nije najednom pao. Tek tada je rekao da više ne može i poslije nekoliko trenutaka je izdahnuo. U našem ratu je bilo neobično da partizan umre prirodnom smrću i zbog toga su svi borci bili veoma potišteni.. « (Članak B. Đuričkovića).

U duhu dobijenog zadatka, Štab brigade je odlučio da 4. bataljon uputi u rejon sela Binježeva sa zadatkom da preseče prugu i drum u visini zaseoka Garovaca, postavi zasedu i spreči intervenciju neprijatelja sa pravca Sarajeva, a da 1. bataljon, ojačan 1. četom 2. bataljona, izvrši napad na Hadžiće. Ostali bataljoni, s komorom, trebalo je da se stazom preko Brezovače, pored k. 985 i seoceta Kitunja, spuste na prugu, bez zadržavanja predu preko nje i odmah produže u pravcu sela Drozgometve⁵⁹.

Dok su se jedinice severne kolone već 2. jula nalazile na Igman-planini i Bjelašnici, udaljene svega 5—6 km od železničke pruge, očekujući da prođe taj i sledeći dan da bi se u zakazano vreme, noću između 3. i 4. jula, spustile na prugu i napale železničke stanice u Hadžićima, Pazariću i Tarčinu, južna kolona se oprezno približavala pruzi krećući se južnim padinama Bjelašnice. U toku 1. i 2. jula ona je, bez otpora, zauzela sela Kovačevac, Čuhoviće, Vrdolje i sve zaseoke i katune do Konjica i komunikacije. Milicioneri su napuštali položaje i bežali ka Konjicu, šireći paniku⁶⁰. Drugog jula u 15 časova Vrhovni štab je izdao zapovest u kojoj je jedinicama 1. i 3. proleterske brigade odredio zadatke i precizirao postupak prilikom prelaska preko pruge: da se 2. i 6. bataljon 1. proleterske brigade u toku noći prebace preko Zelenih Njiva i Trebulja u rejon Rudnog brda, gde će predaniti, a sledeće noći napasti železničku stanicu u Raštelici, porušiti prugu i mostove na drumu; da ostala tri bataljona, ojačana i pionirskim vodom, izbiju u toku 3. jula u rejon sela Usamovine, udaljenog 5—6 km od pruge, i u toku noći poruše prugu od sela Zivašnice do Dragočaja⁶¹. Pošto su se na tom delu pruge nalazili važni objekti, među kojima se isticao veliki gvozdeni most na potoku Lukaču, u selu Šunju, Vrhovni štab je naglasio potrebu da se most obavezno poruši, u koju svrhu je trebalo angažovati pionirski vod, kao i da se polome zupci između šina i unište lokomotive koje su imale specijalne uređaje za vuču⁶². Da bi se — »bar u toku te noći« — sprečila intervencija neprijatelja iz Konjica, naročito motornim vozilima, trebalo je porušiti most na drumu kod sela Zivašnice. Trebalo je da se obe grupe 1. proleterske brigade, desna na severnim i leva na južnim padinama Ivan-planine, zadrže na pruzi i

⁵⁹ Članci Lj. Vučkovića i B. Đuričkovića; Dnevnik M. Poleksića.

⁶⁰ Arhiv VII, k. 36, br. reg. 7/2-5.

⁶¹ Naređenje Vrhovnog štaba štabovima 1. i 3. proleterske brigade od 2. jula u 15 časova (Zbornik, tom II, knj. 5, dok br. 2).

⁶² Pruga uzanog koloseka od Konjica do Bradine, zbog velikog uspona, ima zupčanike i specijalne lokomotive podešene za vuču sa zupčanicima.

drumu samo u toku noći, a najkasnije do 3 časa, kada su morale napustiti komunikaciju i, zapadno od nje, preći u rejon sela Repovaca, Bulatovića i Stojkovića, na južnim padinama planine Bitovnje. One bi ovde dovoljno udaljene od pruge i drumu, mogle izbeći eventualnu intervenciju jačih neprijateljevih snaga, jer se očekivalo da će neprijatelj odmah reagovati na diverziju. Kratkotrajno zadržavanje na pruži trebalo je maksimalno iskoristiti da se poruše sve železničke stanice, stanična postrojenja, otvoreni delovi pruge i unište svi vozovi koji se budu zatekli na pruži, pošto se prethodno plen istovari i skloni u šumu. Da bi se tako obiman posao mogao uspešno završiti u toku kratke letnje noći, Vrhovni štab je dao detaljna uputstva kako treba izvršiti rušenja:

»Vozove pod parom, pošto budu iskrcani, pustiti niz prugu u najvećoj brzini, s tim što će se na početku prve krivine izvaditi celo jedno polje, čime će se izazvati srozavanje cele jedne kompozicije. Ukoliko je to nemoguće onda lokomotive oštetiti, a vagoni zapaliti.

Otvorene delove pruge rušiti na taj način što će se skidati celo polje odbijajući teškim čukovima zavrtnje na sastavu šina...

Na željezničkim stanicama rušiti skretnice, telefonska i signalna postrojenja, blokove za skretnice, uređaje za snabdevanje lokomotiva vodom a, po iseljenju činovnika iz staničnih zgrada, ove zapaliti... «

Trebalo je da 1. proleTERSka brigada, dejstvima na komunikaciji s jedne i druge strane Ivan-planine, obezbedi Vrhovnom štabu, 3. proleTERSkoj brigadi i bolnicama i komorama obeju brigada prelazak preko drumu. Ova bi kolona prikriveno provela dan u rejonu Trebulja i u 22 časa krenula preko Malog Ivana, izbila na drum kod sela Mrkaljića, prešla preko njega i stigla u rejon sela Repovaca i Gobelovine. Pošto se na predviđenom pravcu kretanja 3. proleTERSke brigade, na Ivan-sedlu, nalazila žandarmerijska kasarna, za koju se pretpostavljalo da je posednuta, predviđeno je da se ona najpre blokira a zatim, kad sve jedinice pređu preko drumu, likvidira. U međuvremenu bi leva pobočnica kolone porušila železničku stanicu u Bradini.

Naređenjem Vrhovnog štaba samo su u opštim crtama bili naznačeni zadaci brigada prilikom prelaska preko komunikacije. Pošto o neprijateljevim snagama na pruži nije bilo dovoljno podataka⁶³, Vrhovni štab je naredio štabovima brigada da u toku 3. jula prikupe što potpunije podatke, posebno naglasivši da se ustanovi da li se u žandarmerijskoj kasarni nalazi posada, jer je preko Ivan-sedla trebalo da prođu bol-

⁶³ »S podacima o neprijatelju ne raspolažemo u potpunosti« — stajalo je u naređenju — sem toliko što se zna da ima nešto ustaša u Konjicu i eventualno slabije straže na željezničkim stanicama«.

nica i komora. Vrhovni štab je nameravao da na osnovu prikupljenih podataka da preciznije zadatke neposredno pred napad.

U duhu dobijenog naređenja, obe brigade su u toku noći 2/3. jula izvršile pokret i približile se železničkoj pruzi. U toku dana jedinice nisu imale dodira s neprijateljem, izuzev 1. bataljon 1. proleterske brigade koji je, prilikom ulaska u selo Džepe, naišao na jači otpor milicije. Jedna grupa milicionera čitavog dana se održala u jednoj pećini iznad sela, kojoj je bilo teško prići. Dvojici boraca je ipak pošlo za rukom da se vešto približe pećini, ubace nekoliko bombi i pri nude neprijatelja na predaju⁶⁴.

Pošto su se našle na visoravni neposredno iznad komunikacije, obe su brigade južne kolone provele dan u određenim regionima, maskirane, sa isturenim izviđačkim delovima, koji su pokušavali da prikupe detaljnije podatke o neprijateljevim posadama duž komunikacije. Kada je saznao da se u žandarmerijskoj kasarni na Ivan-sedlu nalazi posada od desetak žandarma, Vrhovni štab je odlučio da se ona likvidira pre opšteg napada, kako bi se bolnici i komorama omogućio bezbedan prolaz. U izviđanju koje su po podne izvršili Štab brigade i štabovi bataljona 3. proleterske brigade učestvovao je i vrhovni komandant, koji je tom prilikom lično davao zadatke i uputstva jedinicama⁶⁵. Štab 1. proleterske brigade je rasporedio svoje bataljone prema objektima: na Raštelicu je uputio 6. i 2. bataljon, na Brđane 4. bataljon, na Podorašac 3. bataljon, a na krajnje levo krilo, kao obezbeđenje prema Konjicu, 1. bataljon, koji je trebalo da zatvori komunikaciju u rejonu sela Zivašnice i postavi zasede prema selu Ovčarima, gde su bili istureni delovi posade iz Konjica.

3. — Pripreme Nemaca za čišćenje Treskavice, Igmana i Bjelašnice

Dok su 3. jula pred veče sve četiri brigade, prikupljene istočno od komunikacije Konjic — Blažuj, očekivale noć da bi krenule na prvi ozbiljniji borbeni zadatak na svom pohodu, neprijatelj je nastavio pripreme za planiranu akciju u rejonu Trnova, radeći upravo onako kao da se poslednja dva dana nije ništa izmenilo. Štab nemačke 718. divizije je prikupljao jedinice u rejon Sarajevskog polja da bi ih, s linije Kasindo — Trnovo,

⁶⁴ Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 2-8/6); B. Jovanović, Moj bataljon, str. 109.

⁶⁵ D. Jauković: »Pod njegovom pažnjom«, Politika, 25. maj 1954.

upotrebio protiv partizanskih snaga u rejonu Treskavice, Bjelašnice i Igmana. Čak i 1. i 2. jula, kada je bilo tako očevidno da se partizani kreću na zapad i da su napustili rejon Trnova, Nemci su se uporno držali svoga plana od pre 2—3 dana koji je, očigledno, bio već zastareo. Nemački štabovi nisu mogli da se oslobode svojih šablonskih metoda rada, koji su bili dobri za »normalne« prilike i uslove, ali ne i za borbu protiv partizana, koji su često svojim brzim i dinamičnim akcijama, svojom pokretljivošću i iznenadnim prenošenjem dejstava iz jednog rejona u drugi, s jednog pravca na drugi, vrlo brzo, gotovo u začetku kompromitovali nemačke planove. I dok bi nemački štabovi prikupili podatke o kretanju partizana, procenili njihove namere u određenom rejonu i izradili svoj plan za njihovo uništenje, partizani bi već napustili taj rejon i preneli dejstva na drugo područje. Tako je bilo i ovoga puta: partizani su se već nalazili iznad komunikacije Blažuj — Konjic, spremni da je u toku noći 3/4. jula napadnu i da pređu preko nje, a Nemci su i dalje pripremali napad na rejon koji su partizani već bili napustili. Umesto da upute snage na komunikaciju Sarajevo — Konjic, da bi pred partizanima stvorili zapreku, oni su svoje i domobranske trupe koncentrisali na komunikaciji Sarajevo — Trnovo, s koje su mogli da nastupaju za partizanima, da slede njihovo kretanje, drugim rečima — da »gase a ne da sprečavaju požare«. Tako je 2. jula u 15 časova stigao vozom iz Doboja u Alipašin Most 1. bataljon domobranskog 5. pešadijskog puka, i odmah je upućen u Kasindo, gde je prenoćio, da bi sledećeg dana, kako izveštava Zapovedništvo 3. korpusa, »ušao u akciju u oblasti Bjelašnice po planu Nemaca«⁶⁰.

Štab 718. divizije je rukovođenje predstojećom akcijom poverio Štabu 738. puka. Ovaj je, od raspoloživih jedinica, 1. jula formirao borbenu grupu »Štreker« (Strecker), sastava: 3. bataljon 738. puka, 738. vod za vezu, vod lakih bornih kola, 103. oklopni voz, delovi 718. čete za vezu, 1. bataljon domobranskog 5. pešadijskog puka, tri čete ustaša i vod brdskih topova 9. artiljerijskog divizion⁶⁷. Štab grupe je odmah pristupio prikupljanju podataka o partizanima, dovlačenju svojih jedinica u predviđeni rejon dejstava i izradi plana za napad. Avioni su neprekidno nadletali teren gde su se nalazili partizani, ali nisu mogli da primete ništa osobito, jer se partizani u toku

⁶⁰ Dnevni izveštaj Zapovedništva 3. domobranskog korpusa za 2. jul (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 20/2-7).

⁶⁷ Izveštaj hrvatskog generala kod 718. divizije (Arhiv VII, k. 114c, br. reg. 18/3-3).

dana nisu kretali⁶⁸. U Štab su, međutim, pristizali izveštaji od žandarmerijskih stanica, ustaške milicije i seljaka koji su potvrđivali podatke da je partizanska grupa brojno jaka, dobro naoružana, ali s malo municije, i da se kreće ka severozapadu, prema Ivan-planini i, dalje, ka zapadnoj Bosni i Hrvatskoj⁶⁹. Štab grupe je procenio da će partizanska grupa, verovatno, uskoro napustiti rejon oko Trnova i da će se uputiti na zapad. Pošto se ona kretala planinskim lancem duž demarkacione linije koja odvaja nemačku od italijanske okupacione zone, to su se, po mišljenju nemačkih štabova, protiv nje mogla preduzeti samo takva dejstva kojima bi partizanske snage bile potisnute preko demarkacione linije u italijansku zonu. Za neke složenije operacije s ciljem da se opkoli i uništi ova jaka partizanska grupa nije bilo uslova: Italijani su bili napustili širok pojas južno od demarkacione linije i njihovo učešće u nekoj zajedničkoj operaciji nije uopšte dolazilo u obzir; nemačko-domobransko-ustaške snage, jačine jednog puka, ne bi mogle sebi postaviti takav cilj jer nisu bile u stanju da zauzmu kružni raspored koji bi im poslužio kao polazna osnova za koncentričan napad radi okruženja i uništenja partizanskih snaga. Zbog svega toga Nemci su, sudeći po grupisanju jedinica⁷⁰, planirali da napad otpočnu s linije Kasindo —

⁶⁸ Interesantni su podaci koje je neprijatelj primio 3. jula od nekog S. Hodžića, koji je sa Bjelašnice odbegao od partizana. On je, navodno, bio vodnik 2. čete 2. bataljona domobranskog 7. pešadijskog puka i 17. februara je bio zarobljen kod sela Orahovice, u dolini Prače. S partizanima, verovatno u nekoj komori kao konjovodac, nalazio se sve do 3. jula. Prema iskazu koji je on dao pred nemačkim i domobranskim vlastima u Trnovu, pet dobro naoružanih partizanskih brigada, pod vodstvom glavnog zapovednika Tita, imaju nameru da se probiju preko železničke pruge između Pazarića i Konjica i da zatim, pored Travnika, Jajca, Mrkonjić-Grada i Ključa, izbiju u rejon Bos. Petrovca i Drvara, odakle će, preko Banije i Korduna produžiti za Sloveniju (Izveštaj žandarmerijske stanice Trnovo od 3. jula, Arhiv VII, k. 155, br. reg. 24/5-1, k. 148a, br. reg. 33/6-4).

⁶⁹ O izviđačkoj aktivnosti avijacije u toku 2. jula komandant 3. korpusa je izvestio sledeće:

»Razviđanjem prostora Umoljani — Rakitnica — Lukovac — Tušila u 10.30 h primjećeno veliko stado stoke koje se je kretalo putem prema Igmanu. Oko s. Lukovac i Umoljani više velikih stada stoke. Kod s. Rakitnice otvorena je puščana vatra na zrakoplov. Na čitavom prostoru inače primećen je samo po gdje-gdje koji čovjek. Razviđanjem prostora južno od Pazarića nije ništa naročito primjećeno« (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 20/2-7).

⁷⁰ Plan dejstava borbene grupe »Štreker« nije moguće rekonstruirati, zbog nedostatka nemačkih dokumenata. U domobranskim izveštajima se samo spominje »nemački plan«, ali se ne objašnjava kakve je on zadatke postavljao jedinicama koje treba da učestvuju u napadu. Izgleda da komandant 3. domobranskog korpusa nije ni bio upoznat s planom borbene grupe »Štreker«, a 2. jula nije pouzdano znao čak

Trnovo ka jugozapadu, s ciljem da spreče dalje širenje partizana u svojoj zoni, u rejonu Trnova, Igmana i Bjelašnice, i odbace ih preko demarkacione linije. Nemci nisu predvideli da upute glavninu, ili bar deo borbene grupe, na komunikaciju Blažuj — Ivan-sedlo, kako bi sprečili partizane da prođu tuda, iako su u toku 1. i 2. jula već sigurno mogli znati za kretanje partizana ka pruzi. Zapovjedništvo 3. domobranskog korpusa je obavestilo Glavni stožer, a verovatno i Stab nemačke 718. divizije, »da su se partizani u oblasti Trnovo — Bjelašnica — Igman proširili i na prostoru Bjelašnica — Višočica, da su pretstraže već stigle do željezničke pruge u blizini Pazarića i Tarčina te prijeti opasnost ometanja prometa«⁷¹. I pored ovih obaveštenja, kao i upozorenja na ugroženost komunikacije Sarajevo — Konjic, Nemci su ostali pri svom planu. Mada je situacija duž komunikacije bila vrlo kritična, toga dana su komandant korpusa i komandant 5. pešadijske divizije obilazili položaje duž reke Drine, na odseku od Prače do Foče, i duž komunikacije Foča — Jeleč — Kalinovik, jer su bili primili obaveštenja o koncentraciji sandžačkih, crnogorskih i hercegovačkih četničkih snaga duž jugoistočne granice NDH i o zaoštavanju situacije na tom području⁷².

Pošto je prikupljanje borbene grupe »Štreker« išlo dosta sporo, njen štab je početak napada odložio za 4. jul⁷³. A toga dana, po planu Vrhovnog štaba trebalo je da sve četiri brigade budu zapadno od komunikacije, u rejonu Bitovnje.

4. — *Raspored posada na komunikaciji i mere neprijatelja za njenu zaštitu*

Železnička pruga i drum Sarajevo — Mostar bili su od velikog vojnog i ekonomskog značaja za NDH, jer je tom komunikacijom održavana glavna i gotovo jedina veza između Hercegovine i ostalih delova NDH. Za ustaške vlasti u Zagrebu Hercegovina je bila vrlo osetljiva oblast, u kojoj, od samog početka, tj. od stvaranja njihove marionetske države, nisu mogle da ostvare punu kontrolu.

Italijani, u čiju je interesnu sferu ulazila cela teritorija Hercegovine, bili su naročito zainteresovani za obezbeđenje pozadine svojih garnizona duž obale, te su držali jače posade

ni kada co napad da otpočne. On je tog dana pisao Glavnom stožeru da će akcija u oblasti Bjelašnice »vjerovatno otpočeti 3. jula ujutro« (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 20/2-7).

⁷¹ Arhiv VII, k. 71, br. reg. 20/2-6, 7.

⁷² Isto.

⁷³ Isto, k. 114 c, br. reg. 18/3-3.

dublje u unutrašnjosti Hercegovine: u Mostaru, Nevesinju, Gacku, Trebinju, Bileći, Stocu i još nekim mestima. Doduše, zbog razbijanja partizanskih snaga i njihovog povlačenja iz Hercegovine prestala je potreba za držanjem većeg broja garnizona u dubljem zaleđu obale. Upravo u to vreme došlo je i do Zagrebačkog sporazuma, na osnovu koga su italijanske trupe napustile gotovo sve garnizone u severnoj Hercegovini, prepustivši ih četnicima. Tada su Italijani ispraznili i sva mesta na komunikaciji Sarajevo — Mostar od Bradine, tj. od demarkacione linije, pa do varošice Rame, zadržavši svoje jedinice samo na odseku od obale do Rame. U cilju uspešnog obezbeđenja te važne komunikacije i lakšeg komandovanja formirane su dve grupe: »Neretva« i »Trebišnjica«. Prva grupa, koju je sačinjavao 1. bataljon 259. peš. puka divizije »Murde«, osiguravala je odsek od Rame do Čapljine. Delovi ovog bataljona bili su smešteni u sledećim mestima: u Rami jedna i u Jablanici dve pešadijske čete, a u Drežnici mitraljeska četa. Na obezbeđenju pruge na ovom odseku bila je angažovana i jedna manja domobranska jedinica (23 patrole, koje su vršile nadzor duž pruge između posednutih mesta). Ostali deo pruge, od Čapljine do Dubrovnika i Trebinja, obezbeđivala je grupa »Trebišnjica«, sastava: 26. biciklistički bataljon 4. bersaljerskog puka, 40. bataljon 49. legije Crnih košulja i 20. konjički divizion »Savoja«⁷⁴. Sem tih snaga, neposredno angažovanih za obezbeđenje železničke pruge, neprijatelj je u slučaju potrebe mogao, u istu svrhu, upotrebiti i druge jedinice iz sastava divizije »Murde«, »Mesina« i »Marke«, koje su se nalazile u Mostaru, Čapljini, Metkoviću, Trebinju i još nekim mestima duž pruge⁷⁵.

Nemci su bili zainteresovani za obezbeđenje ove pruge, ali samo odseka od Mostara do obale, zbog prevoza boksita iz rudarskog područja u rejonu Širokog Brijega do luke u Metkoviću, odnosno Dubrovniku. Još je 19. maja Vrhovna komanda italijanske vojske upozorila komandanta 2. armije da je nemačka Vrhovna komanda, radi važnih transporata boksita, ukazala na potrebu da se najveći značaj prida zaštiti železničke pruge Mostar — Dubrovnik. U vezi s tim, komandant 2. armije je 22. maja naredio komandantu 6. armijskog korpusa da jačim snagama obezbedi prugu, a naročito most kod Ga-

⁷⁴ Ta jedinica je nosila naziv konjičkog divizion, ali je u stvari bila pešadijska.

⁷⁵ Izveštaj Komande 6. armijskog korpusa Višoj komandi oružanih snaga Slovenija — Dalmacija od 5. jula 1942 (Arhiv VII, k. 393, br. reg. 19/1a); Skica obezbeđenja železničkih pruga na sektoru 6. armijskog korpusa od 1. jula 1942 (Arhiv VII, k. 223, br. reg. 16/3-3).

bele⁷⁶. Pored ostalog, i u tome treba tražiti objašnjenje što su se tako brojne snage 6. korpusa nalazile u mestima duž pruge Mostar — Dubrovnik, iako opasnost od partizana više nije postojala. Na delu pruge u svojoj okupacionoj zoni, tj. od Sarajeva do Raštelice, Nemci nisu držali svoje posade, izuzev 20 feldžandarma u Pazariću. Istina, oni su imali jače snage u Sarajevu (3. bataljon 738. puka, 668. art. divizion, oklopni voz koji je povremeno patrolirao prugom i dvojā laka borna kola) koje su mogle intervenisati na ovom pravcu⁷⁷.

Izgleda čudno što okupatorske trupe nisu obezbeđivale tako značajnu komunikaciju, jedinu vezu između doline Save i južnog Jadrana. To se može objasniti okolnošću da ni Nemci ni Italijani nisu u to vreme, ni u vojnom ni u ekonomskom pogledu, bili zainteresovani za iskorišćavanje te komunikacije, izuzimajući deo od Rame do Dubrovnika. Nemačke trupe u NDH, kao što je već rečeno, nalazile su se na obezbeđenju rejonu i komunikacija čiji je značaj za nemačku privredu bio daleko veći (industrijsko-rudarski rejonu u dolini Bosne, tuzlanski basen, komunikacije Brod — Sarajevo i Zagreb — Beograd)⁷⁸. Nemci su, doduše, izuzetnu važnost poklanjali nekim područjima u zapadnoj Hercegovini, gde su uveliko eksploatisali boksit, ali su transport te rude vršili morskim putem, iz Dubrovnika i Metkovića za Rijeku i Trst, a odatle železnicom za Nemačku. Zbog male propusne moći i nedovoljnog broja vagona nije, za transport, korišćena železnička pruga uskog koloseka od Mostara do Sarajeva i, dalje, do Bosanskog Broda.

Zaštita komunikacije Sarajevo — Mostar, na odseku od Sarajeva do Rame, bila je prepuštena isključivo vojnim i žandarmerijskim vlastima NDH. Pa ni one, zbog brzog odlaska Italijana, nisu bile u mogućnosti da svojim jedinicama posedu napuštene položaje oko železničkih stanica, kod mostova, vijadukata i tunela, jer su snage 3. domobranskog korpusa, na čijoj se teritoriji nalazila ova komunikacija, bile angažovane, uglavnom, u dolinama Bosne, Prače, Lašve i gornjih tokova Drine i Vrbasa, na Romaniji i, delimično, u Hercegovini. A bataljoni 1. ustaškog stajaćeg djelatnog zdruza, čije se operacijsko područje podudaralo s teritorijom 3. domobranskog korpusa, bili su najvećim delom raspoređeni duž granice prema Srbiji i Crnoj Gori. Izvestan broj ustaških bataljona bio je razmešten u rejonima gde se još osećala opasnost od partizana (u Birću, na Romaniji, oko Bugojna i Jajca), dok

⁷⁶ Naređenje Vrhovne komande komandantu 2. armije (Arhiv VII, k. 231, br. reg. 3/1).

⁷⁷ Arhiv VII, k. 387, br. reg. 16/3-3, k. 12. br. reg. 8/1-4.

⁷⁸ Isto.

se u Hercegovini nije nalazila nijedna ustaška jedinica, jer to Italijani nisu dozvoljavali iz obzira prema četnicima⁷⁹.

Tako je, sticajem okolnosti, kada su joj se približavale proleTERSKE brigade, komunikacija Sarajevo — Konjic bila gotovo potpuno nezaštićena, bez ijedne vojne jedinice, samo sa 31 žandaromom, 20 feldžandarma i nešto milicionera. Pa i te malobrojne snage bile su razbacane duž pruge i drumu. U Pazariću se nalazila žandarmerijska stanica sa 18 žandarma, koji su osiguravali prugu od Binježeva (13,5 km od Sarajeva) do ulaza u tunel pod Ivanom⁸⁰. U pojedinim selima duž komunikacije nalazilo se i po nekoliko naoružanih milicionera, tzv. ustaških pričuvnika (rezervista). U staroj žandarmerijskoj kasarni na Ivan-planini, čijim je grebenom prolazila demarkaciona linija, koja je odvajala nemačku od italijanske okupacione zone, bilo je osam žandarma. Dalje prema jugu, u italijanskoj zoni, od Bradine do Konjica, ni na jednoj stanici nije bilo naoružanih neprijateljevih vojnika. Taj je rejon bio pod kontrolom vojnih i žandarmerijskih jedinica iz Konjica. Ali malobrojne, one nisu bile u mogućnosti da posednu sva mesta, odnosno železničke stanice između Konjica i Ivan-sedla. Čak ni za Bradinu, važnu železničku stanicu na ulazu u veliki tunel, nisu mogli da odvoje ni najmanju posadu. Tu se, pored stanične zgrade, nalazilo i više pomoćnih prostorija i uređaja (magacini, ložionica, stambena zgrada, vodna crpna stanica, veći broj skretnica, okretaljka za lokomotivu, signalni blok, veći broj koloseka za manevar i si.). Na stanici se redovno nalazilo nekoliko lokomotiva specijalno podešenih za vuču na pruzi sa zupčanicima. Pa ipak, i pored značajne uloge u saobraćaju između Sarajeva i Konjica, ova stanica je bila potpuno nezaštićena, bez i jednog vojnika. Doduše, obližnja žandarmerijska stanica na Ivan-sedlu mogla je, na telefonski poziv, da priskoči u pomoć u slučaju potrebe, ali ta intervencija, s obzirom na mali broj žandarma, ne bi bila efikasna⁸¹.

Između Bradine i susedne železničke stanice u Brđanima nalazilo se, na potoku Lukač, veliki železnički most raspona 55

⁷⁹ Nedeljni pregled stanja Ustaške vojnice za vreme od 23. do 29. juna 1942 (Arhiv VII, k. 114c, br. reg. 27/2-2); Skica rasporeda oružanih snaga NDH na dan 26. juna 1942 (Arhiv VII, k. 11, br. reg. 26/1).

⁸⁰ Taj deo pruge, dug 25,2 kilometara, bio je podeljen na devet rejonu, koje su po dva žandarma osiguravali na taj način što su danju držali zasede na preglednijim mestima a noću patrolirali duž pruge. Prugu su redovno obilazili i nenaoružani čuvari, a povremeno je njom prolazio nemački oklopni voz.

⁸¹ Arhiv VII, k. 146, br. reg. 49/2-5 i 52/2-5; Izveštaj Prometnog odseka Ravnateljstva drž. žel. Sarajevo od 23. avgusta 1942 (Arhiv VII, k. 206, br. reg. 13/12); Izveštaji žandarmerijske čete iz Mostara od 4. i 10. jula (Arhiv VII, k. 191, br. reg. 59/4-7, 13/5-1, k. 192, br. reg. 15/5-1).

i visine 37 metara⁸². Most je bio vrlo značajan objekt na pruži Sarajevo — Konjic, te bi njegovim rušenjem železnički saobraćaj bio prekinut za duže vreme. Upravo su zbog toga Italijani, dok su se nalazili u III zoni, držali jaču posadu radi njegove zaštite, izgradivši bunkere s obe strane mosta. Međutim, po odlasku Italijana, i ovaj je objekt ostao nezaštićen⁸³.

Južnije, prema Konjicu, jedino se u selu Podorašcu, oko 2—3 km od železničke stanice nalazila posada, mala, sastavljena od pet žandarma, koji su povremeno, u vremenskim razmacima, od jednog sata, dolazili na stanicu u patrolama po dvojica⁸⁴.

Ni duž železničke pruge i drumu od Konjica do Rame nije bilo jačih posada, sem što su patrole žandarma i žandarmerijskih stanica u Konjicu, Ostrošcu i Rami vršile patroliiranja. Jedino su se u Konjicu nalazile nešto jače snage: 1. bataljon domobranskog 7. pešadijskog puka, oko 50 žandarma, vod ustaša Pripremne ustaške bojne i oko 40 milicionera — svega oko 480 naoružanih vojnika, koji su mogli da interвениšu samo u bližoj okolini grada. U Ostrošcu je bilo oko 45 žandarma i milicionera⁸⁵.

Uopšte uzevši, komunikacija Sarajevo — Konjic — Rama bila je veoma slabo obezbeđena. Manje žandarmerijske posade u Pazariću, na Ivan-sedlu, u Podorašcu i u Ostrošcu nisu predstavljale gotovo nikakvu ozbiljniju snagu koja bi mogla zaštititi prugu i objekte na njoj⁸⁶. Neprijatelj je, očigledno, isuviše polaga ona činjenicu da je područje kroz koje je prolazila komunikacija bilo dotad bezbedno, da u tom kraju nije bilo partizana i da su stanovnici u selima duž pruge i u okolini ispoljavali lojalnost, a donekle i privrženost vastima NDH. Dugi niz meseci, od samog ustanka, na tom području je

⁸² Danas se zove Bobotov most, po narodnom heroju Jovanu Bobotu, koji je na njemu poginuo 1945. godine.

⁸³ Arhiv VII, k. 206, br. reg. 13/12.

⁸⁴ Isto, k. 191, br. reg. 59/4-7, 13/5-1, k. 192, br. reg. 15/5-1.

⁸⁵ Izveštaji žandarmerijske čete iz Mostara od 10. jula 1942 (Arhiv VII, k. 191, br. reg. 13/5, k. 192, br. reg. 15/5); Izveštaj Prometnog odseka Rama (Arhiv VII, k. 146, br. reg. 51/2-4).

⁸⁶ Komanda žandarmerijske čete iz Sarajeva je 2. jula izvestila Komandu 5. žandarmerijskog puka da stanice u Pazariću i Ilidži nemaju dovoljno žandarma da bi mogle da osiguraju prugu i da krstare po selima, te je predložila da im se dodeli pomoć upućivanjem izvesnog broja žandarma iz Sarajeva, Ozrena, Mokrog, Pala i Alipašinog Mosta, od kojih bi se formirao »krstareći odjel« koji bi, zajedno s naoružanim milicionerima, krstario duž pruge od Blažuja do Ivan-planine. Ovaj predlog je od nadležnih štabova razmatran i bile su preduzete mere da se po njemu postupi, ali je 21. jula obustavljeno formiranje tog »2. krstarećeg odjela«, jer se, u međuvremenu, posle prolaska proletherskih brigada, situacija na pruži konsolidovala upućivanjem jačih snaga koje su dobile zadatak da obezbede prugu.

vladalo relativno zatišje⁸⁷. Sem nekoliko napada na vozove, nije se desio nijedan slučaj napada na železničke stanice, mostove, tunele i druge objekte. Osećanje bezbednosti je bilo povećano naročito u toku poslednjeg meseca, jer se verovalo da je posle razbijanja i rasula Kalinovičkog i Severnohercegovačkog NOP odreda prestala opasnost od napada i diverzija. Doduše, napad delova Kalinovičkog odreda na Blažuj 12. juna pokazao je da se na Igmanu zadržala partizanska grupa i da opasnost od njenih napada na prugu nije sasvim otklonjena⁸⁸. Međutim, ni posle ovog napada nije ništa učinjeno da se pruga bolje zaštiti. Novi upad te iste grupe, 26. juna, na železničku stanicu Tarčin, na kojoj nije bilo nikakve posade, takođe nije shvaćen ozbiljno⁸⁹.

Uznemirenost je kod neprijatelja nastupila tek krajem juna. Kretanje grupe proleterskih brigada preko Treskavice i njeno približavanje Igmanu i Bjelašnici nagovestili su mogućnost da bi te jake snage mogle krenuti prema pruzi. Izbijanje 1. proleterske brigade u sela ispod Bjelašnice izazvalo je strah kod neprijatelja u Konjicu. Najpre je od komandanta Vojne krajine u Sarajevu zatraženo da uputi dovoljno oružja da bi se naoružao veći broj građana i seljaka iz okolnih sela, ali je taj zahtev bio odbijen uz obrazloženje da oružja nema u magacinima. Zatim je, 2. jula, iz Konjica otputovala za Sarajevo delegacija, sastavljena od predstavnika vlasti, ustaških organizacija i bogatijih građana, da zamoli nadležne vojne komande da se odmah pošalje pojačanje u Konjic, kome preči neposredna opasnost⁹⁰.

Komandant 3. domobranskog korpusa nije mogao odvojiti neku operativnu jedinicu da bi je uputio ka ugroženom području, jer su sve njegove snage bile angažovane u dolina-

⁸⁷ Komandir žandarmerijske stanice iz Rame u svom izveštaju komandantu 5. puka naveo je sledeće: »Od osnutka NDH pa do 8. jula 1942. na područje ove postaje nije zalazilo niti četnika, a niti partizana te je narod svoj posao obavljao na vreme i bez ma kakvog straha i smetnji« (Arhiv VII, k. 148, br. reg. 6/2-1).

⁸⁸ Dnevni izveštaji Ministarstva domobranstva (Arhiv VII, k. 11, br. reg. 12/1-9).

Komandant 3. domobranskog korpusnog područja izvestio je 8. jula Glavni stožer domobranstva:

»Postaje na pruzi južno od Blažuja do Bradine na Ivan-planini nisu posjednute i čuvane od domobranstva iako je napad na Blažuj 12. VI. o.g. jasno pokazao da pobunjenici na Igman-planini mogu kada god hoće izvršiti napad na svaku nezaštićenu željezničku postaju, što se ovih dana i dogodilo« (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 47/2-1).

⁸⁹ Arhiv VII, k. 11, br. reg. 12/1-9, 26/1-2, 27/1-5, 6, k. 211, br. reg. 2/1-11.

⁹⁰ Arhiv VII, k. 213, br. reg. 59/7-1, k. 206, br. reg. 13/12.

ma Bosne, Stavnje i Spreče, koje su, po oceni komandanta nemačke 718. divizije, bile važnije⁹¹.

Nemci su pratili kretanje proleterskih brigada, ali još uvek nisu ništa preduzimali da bi zaštitili ugroženu komunikaciju. Sve dotle dok ne budu ugroženi rejonu za koje su sami zainteresovani, situacija za Nemce — kako su smatrali njihovi štabovi — nije bila ozbiljna. Doduše, njih je brinula mogućnost da se partizani po prelasku preko komunikacije, približe rudarskom području u okolini Mostara i Širokog Brijega, što bi imalo nepovoljne reperkusije za nesmetani rad u rudnicima boksita. Zabrinut zbog toga, komandant oružanih snaga Jugoslova obratio se 2. jula svojoj Vrhovnoj komandi sa predlogom da se kod italijanske Vrhovne komande izdejstvuje da italijanske trupe obezbede rudnike boksita u okolini Mostara⁹².

Nemci su, dakle, »brinuli svoju brigu«, zbog čega su se i oglašili o uporne molbe domobranskih i ustaških zapovednika da im dozvole da upute neke jedinice na komunikaciju. Komandant 3. domobranskog korpusa je, na ponovni zahtev Glavnog stožera, tražio od komandanta nemačke 718. divizije u Sarajevu dozvolu da se neke domobranske jedinice prebace iz istočne Bosne na ugroženo područje. Međutim, on je i ovoga puta, bio odbijen, o čemu je 1. jula javio načelniku Glavnog stožera sledeće: »General Fortner, unatoč moga nastojanja, obzirom na situaciju, ne može usvojiti izvlačenje domobranskih snaga iz istočne Bosne«⁹³.

Pošto u Sarajevu nisu bili u mogućnosti da, radi obezbeđenja pruge, pošalju neku, makar i najmanju jedinicu, to je komandir žandarmerijske čete naredio 3. jula svom komandiru voda da sa raspoloživim žandarmima krene iz Sarajeva u Raštelicu, koja je, po njegovom mišljenju, bila najugroženija. Još istog je dana komandir voda sa 12 žandarma stigao u Raštelicu, uz put ostavivši tri žandarma u Pazariću⁹⁴.

Na učestala traženja železničkih organa i žandarmerijskih stanica da se pruga što hitnije obezbedi, komandant

⁹¹ Treći domobranski korpus je bio potčinjen nemačkoj 718. pešadijskoj diviziji i sve njegove jedinice (izuzev 6. pešadijsku diviziju u Hercegovini i 9. pešadijski puk u rejonu Travnik, Bugojna, Jajce i Mrkonjić-Grada) ulazile su u njeno operacijsko područje. Komandant korpusa general Lukić dobio je ulogu Hrgena (hrvatskog generala kod Štaba 718. divizije).

⁹² Visbaupt, strana 225. originala.

⁹³ Arhiv VII, k. 12, br. reg. 1/1-8.

⁹⁴ Izveštaj žandarmerijskog voda u Sarajevu od 4. jula (Arhiv VII, k. 155, br. reg. 26/5-1).

Železničkog ustaškog bataljona u Sarajevu⁹⁵ prikupio je 68 ustaša i uputio ih 3. jula izjutra vozom ka Konjicu. To je ljudstvo raspoređeno po usputnim stanicama: u Hadžićima 25, u Tarčinu 12, u Raštelici i na najvećem mostu na pruži kod sela Šunja po 10, u bunkeru kod nadvožnjaka blizu Podorašca 11 ustaša. Međutim, ovo pojačanje nije bitno promenilo situaciju, jer su neke stanice ostale bez ikakvih posada, kao što je bio slučaj sa Bradinom, Brđanima i Podorašcem, dok su druge, kao one u Hadžićima, Pazariću, Tarčinu i Raštelici, bile obezbeđene vrlo slabim posadama⁹⁶.

Istovremeno kad i komandant Železničkog bataljona, komandant Crne legije uputio je posadi Konjica, kao pojačanje, vod od 40 ustaša — jedinu jedinicu koja mu je tada stajala na raspolaganju. Ovaj vod je krenuo iz Sarajeva 3. jula u 14,45 časova vozom za Konjic⁹⁷.

Upućena pojačanja — 12 žandarma i 108 ustaša Železničkog bataljona i Crne legije — bila su, očigledno, nedovoljna da bi iole ozbiljnije mogla da ojačaju odbranu Konjica i da zaštite železničke stanice i objekte duž pruge.

Uznemirenost neprijatelja na železničkim stanicama bila je sve veća. Ukoliko je dan. odmicao, utoliko je jačalo uverenje da će partizani upravo te večeri izvršiti napad. Podaci o njihovom kretanju, koji su pristizali još od ranih jutarnjih časova, učvršćivali su neprijatelja u tom uverenju. U 10 časova u železničku stanicu u Raštelici došao je neki seljak i javio da se u selu Gornjoj Korči nalazi veliki broj partizana. To obaveštenje je odmah, telefonskim putem, preneto komandiru žandarmerijske stanice u Pazariću. Ovaj je svoje ljudstvo postavio u zasede oko stanice. Oko 18 časova, nedaleko od Pazarića, uhvaćen je jedan borac 2. proleterske brigade. On je na saslušanju u žandarmerijskoj stanici u Pazariću dao podatke da je iz Crne Gore krenulo pet brigada, da svaka brigada broji po 1500 partizana i da je 2. proleterska brigada poslala u 15 časova iz sela Mrtvanja na izvršenje svog zadatka, tj. da napadne Pazarić i Tarčin i da u Zoviku poruši mostove. U 19,42 časova ova je vest prosleđena nadležnima u Sarajevu, s molbom da se uputi hitna pomoć⁹⁸.

⁹⁵ Železnička ustaška vojnica bila je formirana krajem 1941. godine i ušla je u sastav Ustaške vojnice. Njene jedinice su se nalazile duž važnih železničkih komunikacija, a obavljale su razne dužnosti skopčane sa čuvanjem pruga i obezbeđenjem saobraćaja. U Sarajevu je prvih dana januara bio formiran 2. bataljon ZUV, tzv. »Smeđa bojna«. Među partizanima je za nju bio odomaćen naziv »žute ustaše« (»Ustaša«, god. XII, br. 31 od 2. avgusta 1942, str. 4).

⁹⁶ Arhiv VII, k. 206, br. reg. 13/12.

⁹⁷ Isto.

⁹⁸ Telefonska depeša žandarmerijske stanice iz Pazarića (Arhiv VII, k. 148a, br. reg. 33/6-1), k. 206, br. reg. 13/12).

⁶ Ofanziva proleterskih brigada

Iako je bilo očigledno da je napad na prugu samo pitanje časa, nikakve nove snage nisu poslate iz Sarajeva u pomoć ugroženim železničkim stanicama. Jedino je nemački oklopni voz upućen da patrolira do velikog tunela ispod Ivan-planine. On je krenuo iz Hadžića u 19,27 časova i, zadržavajući se na usputnim stanicama, stigao u Raštelicu u 22,18. U međuvremenu je komandir nemačke feldžandarmerijske stanice u Pazariću zatražio da se obustavi saobraćaj vozova od 22 do 3 časa, jer je smatrao da je to vreme najkritičnije. Njegov je zahtev bio usvojen, te je iz Sarajeva u 21,15 naređeno telegramom železničkim stanicama da se svako kretanje vozova između Pazarića i Rašteliće odmah obustavi i da se svi vozovi zadrže u stanicama gde su se zatekli. Na osnovu toga, u Pazariću je zadržan voz koji je stigao u 21,34 a u Tarčinu teretni voz koji je stigao u 21,40. Nešto ranije, oko 20,50 časova, u Bradinu je stigao teretni voz koji je trebalo, posle kraćeg zadržavanja, da nastavi vožnju ka Sarajevu. U Brđane je u 21,30 stigao putnički voz iz Konjica".

Tako su se na železničkim stanicama između Blažuja i Konjica 3. jula uveče našla četiri voza — dva putnička i dva teretna. U putničkim vozovima, pored građanskih lica, bilo je i nešto vojnika: u onom koji je zadržan u Pazariću nalazilo se 40 ustaša Crne legije upućenih u Konjic kao pojačanje, a u putničkom vozu u Brđanima bilo je oko 150 domobrana rezervista iz 13. pešadijskog puka koji su se, većinom bez oružja, vraćali svojim kućama nakon završene vežbe.

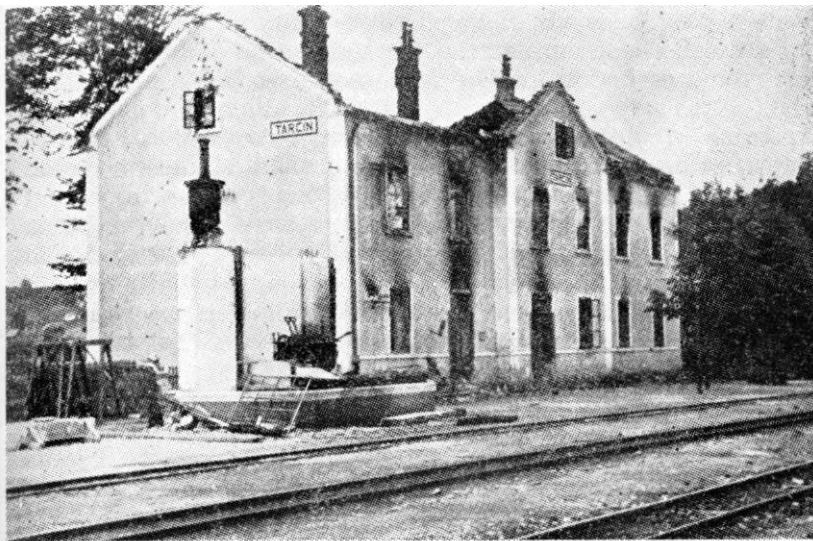
I pored upozorenja da je železnička pruga ugrožena, i uprkos ponovljenim molbama da se uputi pomoć, komunikacija Sarajevo — Konjic ostala je slabo zaštićena. Čak je i saobraćaj bio redovan, kao da ne pretila nikakva opasnost, a dva teretna voza, puna materijala i namirnica, bila su bez oružane pratnje.

Noć uoči 4. jula je bila veoma mračna, jer je bilo oblačno, a mestimično je padala sitna kiša.

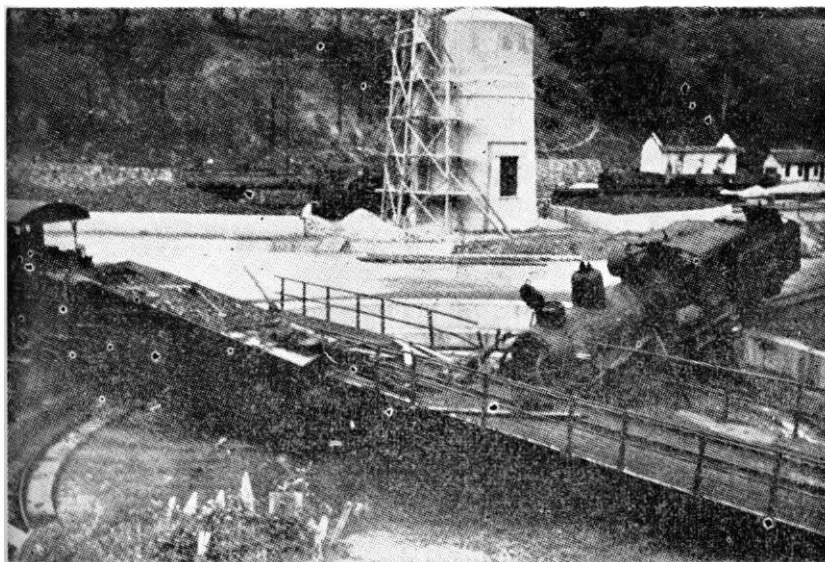
5. — *Zauzimanje Bradine, Rašteliće i Tarčina*

Zandarmi na Ivan-sedlu, u kasarni od masivnog kamena, s malim puškarnicama, osećali su se prilično bezbednim u svom uporištu. Na vesti o izbijanju partizanskih snaga na Bjelašnicu i o njihovom kretanju u pravcu Ivan-planine, žandarmi su pojačali budnost i izviđačku aktivnost. Trećeg jula su nova obaveštenja o približavanju velike mase partizana unela među žandarme uzbuđenje i strah, ali je ipak postojala nada da se

⁸⁹ Arhiv VII, k. 206, br. reg. 13/12.

Zeleznička stanica u Tarčinu koju su noću 3/4. jula spalili borci 2. proleterske brigade.

Razorena obrtna ploča za lokomotive na stanici u Bradini, 6. jula 1942.

partizani neće usuditi da ih napadnu, da će objekti njihovog napada, ukoliko do njega dođe, biti železničke stanice. Pa ipak, radi svake sigurnosti, posada se u toku popodneva povukla u kasarnu i pripremila za otpor.

Za napad na žandarmerijsku kasarnu bio je određen 3. bataljon 3. proleterske brigade. Pre pada mraka on se približio. Ivan-sedlu i nešto posle 20 časova prešao u napad. Na poziv da se predaju, žandarmi su odgovorili vatrom i bacanjem bombi, nakon čega je bataljon izvršio juriš. Pošto telefonske veze nisu bile prekinute, žandarmi su odmah obavestili susedne železničke stanice u Raštelici i Bradini o napadu partizana i zatražili hitnu pomoć. Borba se produžila, a izgledi da se kasarna zauzme jurišom bili su mali. Borci su, zahvaljujući pomrčini, uspeli da se približe zidovima i bace bombe na puškarnice, ali je efekat bio sasvim neznatan. Bilo je jasno da se protiv debelih kamenih zidova ne može ništa učiniti bez teškog oružja, a bataljon ga nije imao. Tek kada su borci zapalili krov, posada se predala¹⁰⁰. U ovoj borbi je poginuo jedan borac (žena), a šest boraca je bilo ranjeno¹⁰¹.

Napad na železničku stanicu u Bradini je protekao bez borbe. Obavešteno o približavanju partizana železničkoj pruži, železničko osoblje je u više navrata tražilo od nadležnih vojnih vlasti u Konjicu da se stanica obezbedi vojničkom posadom. Ali ništa nije preduzeto u tom cilju. Čak ni saobraćaj nije bio obustavljen, niti su četiri lokomotive koje su se nalazile u ložionici odvučene na bezbednije mesto. Oko 20,50 časova u stanicu je stigao teretni voz koji su vukle dve lokomotive. Kompozicija je bila sastavljena od 13 vagona punih cementa, voća, vina, pčelinjih košnica i drugog materijala. U isto vreme iz žandarmerijske stanice na Ivan-sedlu javljeno telefonom da su partizani napali kasarnu i zamoljeno da se iz Konjica zatraži hitna pomoć¹⁰².

U međuvremenu se 3. proleterska brigada približila Bradini. Još u toku dana njeni bataljoni su se prikupili u rejonu

IM pokolebani žandarmi bili su skloni da se predaju, ali ih je u tome sprečavao njihov komandir. Od strane komandanta 3. bataljona sugerirano im je da ubiju svog komandira, što su oni, napokon, i učinili, a potom se predali.

¹⁰¹ Arhiv VII, k. 206, br. reg. 13/12; Zabeleška telefonskog izveštaja komandira žandarmerijskog voda iz Raštelice od 3. jula (Arhiv VII, k. 148a, br. reg. 33/6); V. Dedijer, Dnevnik, I deo, str. 210—2; Usmena izjava, general-potpukovnika Žarka Vidovića, tadašnjeg komandanta 3. bataljona.

¹⁰² Arhiv VII, k. 206, br. reg. 13/12; Izveštaj ustaškog logornika u Konjicu F. Volfa od 10. jula (Arhiv VII, k. 213, br. reg. 59/7-1); V. Dedijer, Dnevnik, I, str. 208—212.

Volujka i Trebulja, iznad zaseoka Gornje Bradine. Za napad na stanicu bio je određen 5. bataljon, dok su se ostala tri bataljona kretala iza njega. Pretpostavljalo se da će neprijatelj, čija se jačina nije znala, pružiti otpor¹⁰³.

U 21,20 časova bataljon je izbio na stanicu, ne naišavši ni na kakav otpor. U prvi mah se zaključilo da je neprijatelj pohegao, ali su ubrzo od železničkih službenika dobijena obaveštenja da na stanici nije ni bilo oružane posade. Bataljon je odmah zaposeo sve objekte i u poslednjem trenutku sprečio odlazak teretnog voza u pravcu Raštelice. Grupe boraca su potom pokušale da razore prugu sa obe strane stanice kako bi sprečile dolazak pomoći iz pravca Sarajeva ili Konjica. Međutim, nedovoljno vični, bez potrebnog alata, borci nisu mogli da Tazvale šine. Tek kada je upotrebljen eksploziv, nađen u jednom magacinu na stanici pošlo im je za rukom da razore prugu na 643 metru od stanice prema Brđanima. Miniranje ulaza u tunel nije uspjelo zbog slabog dejstva eksploziva¹⁰⁴.

U toku noći su kroz Bradinu prošli Vrhovni štab, komore, bolnice i preostala tri bataljona 3. proleterske brigade. Za to vreme 5. bataljon, je rušio zgrade i postrojenja u stanici. Do zore on je zapalio staničnu zgradu, magacine, sve pomoćne prostorije, ložionicu i uništio skretnice, okretaljku i sve ostale uređaje¹⁰⁵. Tako je, bez borbi i žrtava, bila uništena najvažnija železnička stanica između Sarajeva i Konjica.

U međuvremenu, dok je 3. proleterska brigada uništavala železničku stanicu u Bradini, prema Lukač-mostu je bio upućen pionirski vod 1. proleterske brigade sa zadatkom da ga poruši. Ne znajući ništa o dolasku ustaške posade u popodnevrim časovima i o posjedanju bunkera s jedne i druge strane mosta, pionirski vod se približavao mostu uveren da na njemu nema neprijatelja. Međutim, kada je, sa severne strane, stigao pred most, dočekan je vatrom iz bunkera. Nastalo je prepucavanje, ali napad nije izvršen, jer je prilaz bunkeru bio vrlo težak, a,

¹⁰³ Isto; D. Jauković: »Pod njegovom pažnjom«, Politika, 25. maj 1954.

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ Iz magacina i vagona borci su izneli namirnice i drugu robu, a zatim su prikopčali vagone za dve lokomotive (jedna je bila na čelu, a druga na kraju kompozicije), polili ih benzinom i uputili nizbrdo u pravcu Brđana. Na mestu gde je pruga bila prekinuta kompozicija je iskliznula, a vagoni su se ispreturali i izgoreli. Od preostalih lokomotiva, dve su srušene u okretaljku a dve su oštećene eksplozivom. Takođe su uništena tri vagona koja su se odranije nalazila u stanici. (Isto; Akti sabotaže na železničkim prugama na području Transportne komande Zagreb (fotokopija), svezak III, Arhiv VII, k. 27b, br. reg. 59/4).

uz to, nije se znala jačina posade. Oko 3 časa 4. jula vod je prekinuo borbu i povukao se u Bradinu¹⁰⁰.

Na železničkoj stanici u Raštelici tek je 3. jula po podne bila prikupljena mala posada: deset ustaša Železničkog bataljona i devet žandarmerijskih, koji su toga dana stigli u stanicu, i tri milicionera. U bunkeru iznad stanične zgrade bilo je smešteno jedno puškomitraljesko odeljenje, dok je ostalo ljudstvo bilo delom u zgradi, a delom u zasedama oko stanice¹⁰⁷.

Komandir žandarmerijskog voda, koji je preuzeo komandu nad ovom malom posadom žandarmerijskih, ustaša i milicionera, saznao je oko 21 čas da su žandarmi u kasarni na Ivan-sedlu napadnuti. On je o tome odmah, telefonom, obavestio žandarmerijsku stanicu u Pazariću, a ova je tu vest prosledila svojoj pretpostavljenoj komandi u Sarajevu. Istovremeno on je svom ljudstvu naredio punu budnost, jer je pretpostavljao da će ubrzo uslediti napad na stanicu¹⁰⁸.

Na osnovu dobijenog zadatka, 6. bataljon 1. proleterske brigade se još u toku dana primakao železničkoj pruzi, da bi u prvi sumrak nastavio da se oprezno kreće ka Raštelici, spuštajući se niz padine Vijenca. Neposredno iza njega kretao se 2. bataljon. Iznad Raštelice čete 6. bataljona su se odvojile i krenule na izvršenje svojih zadataka: 2. i 3. četa, levo i desno od stanice, da bi rušenjem pruge izolovale stanicu i sprečile dolazak pomoći sa pravca Bradine ili Tarčina, a 1. četa se uputila pravo na železničku stanicu da bi je zauzela. Desno, prema Tarčinu, upućeni su i izvesni delovi 2. bataljona da bi obezbedili napad s tog pravca. Na brdu iznad stanice (k. 816) postavljeni su brdski top 65 mm, koji je imao svega šesnaest granata, i mitraljeski vod¹⁰⁹.

Oko 22 časa 1. četa 6. bataljona je izbila na prugu, prešla je i uputila se ka stanici da bi je napala sa severozapadne stra-

¹⁰⁶ V. Dedijer, Dnevnik, str. 211; Izjava general-pukovnika Pavla Ilića, tadašnjeg pomoćnika načelnika Vrhovnog štaba; J. Vujović Mušmula: Mineri, »Prva proleterska«, knj. II, str. 266, Vojno delo, Beograd, 1963.

¹⁰⁷ Izveštaj 5. žandarmerijskog puka od 9. jula (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 41/2-1); Izveštaji žandarmerijske čete iz Sarajeva od 4. jula (Arhiv VII, k. 148b, br. reg. 45/9-1).

¹⁰⁸ Telefonski izveštaj komandira žandarmerijskog voda iz Raštelice od 3. jula (Arhiv VII, k. 148a, br. reg. 33/6); Telegram komandira žandarmerijske stanice iz Pazarića od 3. jula (Arhiv VII, k. 148b, br. reg. 41/9-2).

¹⁰⁹ Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1990, br. reg. 1-1/2); D. Pešić: Oklopni voz; L. Tatar i M. Matić: Topovski vod i protivkolska četa, »Prva proleterska«, knj. I, str. 379, knj. II, str. 596; Usmena izjava R. Vukanovića, tadašnjeg komandanta 2. bataljona; P. Romac: Borbe, str. 170.

ne. Neprijateljevi vojnici, koji su se nalazili u zasedama, primetili su kretanje partizana i odmah na njih otvorili vatru. Istovremeno su stupili u dejstvo i vojnici iz bunkera i zgrade stanice. Upravo u tom trenutku, u 22,18 časa, pojavio se nemački oklopni voz, osvetljavajući reflektorom prostor oko stanice. Treća četa i delovi 2. bataljona nisu bili stigli da poruše ni zapreče prugu prema Tarčinu, te je oklopni voz mogao da uđe u stanicu i pruži pomoć braniocima. Dolazak voza je nekoliko izmenio situaciju, jer se jedan deo neprijateljeve posade, jedanaest vojnika, među kojima i jedan ranjeni žandarm, ukrcao u voz. Šest vojnika je ostalo u zgradi stanice, a i odeljenje u bunkeru je bilo odsečeno, tako da se nije moglo povući u voz. Posada oklopnog voza, sastavljena od 30 nemačkih vojnika, i ukrcani žandarmi i ustaše nastavili su borbu do 0,30 časova. Pošto je napad partizana postajao sve jači a na oklopni voz su iz topa bile ispaljene tri granate (gađao je lično komandant brigade), to je nemački poručnik, komandant voza, naredio mašinovodi da krene u pravcu Tarčina. Posada brdskog topa je ispalila još tri do četiri granate. Iako je top dejstvovao iz neposredne blizine, ipak nije pogodio voz. Pokazalo se da posada, kojoj je ovo bio prvi borbeni zadatak na artiljerijskom oruđu, nije još imala dovoljno znanja i umešnosti. Doduše, na preciznost vatre je uticao i gust mrak i pokretni cilj. Voz je napustio stanicu i nesmetano produžio vožnju ka Tarčinu, pošto pruga nije bila oštećena¹¹⁰.

Posle odlaska oklopnog voza grupa neprijateljevih vojnika, koja je ostala u zgradi (žandarmerijski narednik i pet ustaša) pružala je otpor do 3 časa posle ponoći, kada su partizani uspeli da jurišem prodru u unutrašnjost zgrade. Sva posada u staničnoj zgradi je izginula (dvojica ustaša su izvršili samoubistvo), ali su zato neprijateljevi vojnici koji su se nalazili u bunkeru iznad stanice uspeli da umaknu. U ovoj borbi 6. i 2. bataljon nisu imali gubitaka¹¹¹.

Nakon zauzimanja Raštelice odmah su zapaljeni železnička stanica, robno skladište i magacini oruđa i vatrogasnog materijala. U toku dana porušena je pruga prema Bradini u dužini od 342 metra i oštećene su skretnice, a oko 17 časova oba bataljona su napustila Raštelicu¹¹².

¹¹⁰ Izveštaji komandira žandarmerijskog voda u Sarajevu od 4. i 5. jula (Arhiv VII, k. 155, br. reg. 22/5-1 i 26/5-1); Izveštaj komandira žandarmerijske stanice iz Pazarića od 8. jula (Arhiv VII, k. 148 b. br. reg. 42/9-1); Arhiv VII, k. 206, br. reg. 13/12; V. Dedijer, Dnevnik. I, str. 212; Članci D. Pešića, L. Tatara i M. Matica; Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1990, br. reg. 1-1/2).

^{1,1} Isto.

¹¹² Arhiv VII, k. 206, br. reg. 13/12; Fotografija zapaljene stanice, svezak III (Arhiv VII, k. 27b, br. reg. 59/4).

Ni železnička stanica Tarčin nije bila dovoljno obezbeđena: dvanaest ustaša Železničkog bataljona bilo je njena jedina vojnička posada. Pošto je ova desetina stigla u Tarčin upravo tog dana, 3. jula, ona nije imala vremena ni da iskopa rovove oko stanične zgrade, već se zadržala u njoj¹¹³.

U 21,40 čas u stanicu je stigla iz Pazarića kompozicija teretnog voza. U duhu dobijenog naređenja, voz je zadržan u stanici. Neprijateljevi vojnici, alarmirani napadima na žandarmerijsku stanicu na Ivan-sedlu i na susednu železničku stanicu u Raštelici, bili su u punoj pripravnosti. Radi uspešnije odbrane oni su se popeli na sprat, zauzevši položaje iza prozora. Pa ipak, bojazan od partizanskog napada i neverica u mogućnost uspešne odbrane polako su zahvatali posadu. Uznemirenost je, doduše nešto popustila kada je kroz stanicu prošao nemački oklopni voz u pravcu Raštelice. Verovalo se da će u slučaju potrebe taj voz intervenisati i posadi pružiti pomoć u odbijanju napada¹¹⁴.

Nešto pre 23 časa 4. bataljon 2. proleterske brigade napao je železničku stanicu. Prvi napad nije bio naročito snažan. Štab bataljona nije znao stvarnu jačinu neprijateljeve posade ni njene odbrambene položaje, te je njegov rad bio dosta spor i oprezan. Pretpostavljajući da se u stanici i oko nje nalaze jači neprijateljevi delovi, za čije se položaje i eventualna utvrđivanja nije znalo, komandant bataljona je pristupio organizaciji napada sa dosta temeljitosti. Približavanje četa stanici, rad izviđačkih organa, zauzimanje položaja za napad → sve je to izvođeno oprezno i sa previše ispoljenim respektom prema neprijatelju. Delovi bataljona koji su bili upućeni kao obezbeđenje prema Raštelici i Pazariću zauzeli su položaje nedaleko od stanice, ali prugu nisu mogli da poruše jer nisu imali potrebnog alata. Ali je propušteno da se izvrše zaprečavanja nabacivanjem na prugu kamenja ili drugih predmeta¹¹⁵.

Na pojavu partizana posada je otvorila vatru i pružila jak otpor. Borci 2. čete su se približavali stanici i vatrom iz pušaka i automatskog oružja zasuli prozore. Plašeći se od ubacivanja ručnih bombi, ustaše su se povukle na tavan i s malih tavanskih prozora nastavile da pucaju. U međuvremenu, sa pravca Raštelice, pojavio se oklopni voz. Pošto pruga nije bila oštećena niti zaprečena, voz je ušao u stanicu, ali se u njoj nije zadržao, već je oprezno nastavio prema Pazariću otvarajući vatru na uzvišenja pored pruge. Neizvesno je zašto se voz nije zadržao u

¹¹³ Izveštaj 5. žandarmerijskog puka od 9. jula (Arhiv VII, k. 114c, br. reg. 7/3-1).

¹¹⁴ Arhiv VII, k. 206, br. reg. 13/12.

¹¹⁵ Izveštaj Štaba 2. proleterske brigade Vrhovnom štabu, verovatno od 4. jula (Arhiv VII, k. 3a, br. reg. 21-2).

stanici i evakuisao zabarikadiranu posadu. Možda je komandant voza žurio da što pre napusti ovaj ugroženi rejon plašeći se rušenja pruge, čime bi bekstvo voza bilo onemogućeno. Ili je pak, usled jake vatre, posadi bilo nemoguće da izađe iz stanice i da pretrči preko koloseka do voza. No, najverovatnije je da je nemački poručnik hitao da što' pre stigne u Pazarić i spase feldžandarme, jer je morao pretpostaviti da je i to mesto napadnuto. Za spasavanje ustaša u Tarčinu Nemci, očigledno, nisu bili toliko zainteresovani da bi zbog njih doveli u pitanje sudbinu svojih vojnika u Pazariću¹¹⁶.

Po odlasku voza 4. bataljon je pojačao napad, usredsredivši vatru na tavanačke prozore. Pojedini borci su pošli rukom da upadnu u zgradu i da je zapale. Ustaše su davale otpor sve do jutra, kada se, na poziv da se predaju, devetorica njih spustila pomoću konopca kroz prozor na stražnjem zidu zgrade. Preostala trojica su i dalje pružala otpor s tavana, do kojeg je vatra sporo stizala. Tada su politički komesar i zamenik komandira 2. čete uleteli kroz dim i vatru, ali su na stepenicama bili ranjeni bombom koja je na njih bačena. Nešto kasnije, pošto je zgrada izgorela, prestao je otpor ustaša. U ovoj borbi 4. bataljon je imao dva poginula (među kojima i zamenika komandira čete) i dva teže ranjena borca (među kojima i zamenika političkog komesara bataljona). Uz put, dok se bataljon spuštao ka pruzi, iz Omladinske čete je dezertiralo još pet boraca¹¹⁷.

U zauzetoj stanici bataljon se zadržao do 15 časova uništavajući postrojenja. Pored stanične zgrade, koja je bila zapaljena još u toku borbe, izgorele su i sve pomoćne zgrade i stanični uređaji. Vagoni teretnog voza s celulozom, daskama, ugljem i plinskim uljem bili su poliveni petrolejem i zapaljeni, a lokomotiva je oštećena. Uništene su i sve skretnice i jedan deo železničke pruge. Kroz stanicu je u prepodnevnom časovima prošao 3. bataljon sa brigadnom bolnicom i komorom.¹¹⁸

no izveštaj komandira žandarmerijske čete iz Sarajeva od 6. jula (Arhiv VII, k. 146, br. reg. 26/5-1); Izveštaj Štaba 2. proleterske brigade Vrhovnom štabu (Arhiv VII, k. 3a, br. reg. 21-2); Izveštaj komandira žandarmerijske stanice iz Pazarića od 8. jula (Arhiv VII, k. 148b, br. reg. 42/9-1); Dnevnici V. Đokića i M. Milovanovića; J. Popović: Istorijski marš, »Druga proleterska«, I, str. 493; 2. Savić: Vatrene stihije sve više je zahvatila stanicu, »Druga proleterska«, I, str. 539; R. Ljubičić: Borba kod Tarčina, »Druga proleterska«, I, str. 54?

¹¹⁷ Isto.

¹¹⁸ Arhiv VII, k. 206, br. reg. 13/12; Fotografija zapaljene stanice, -svezak III (Arhiv VII, k. 27b, br. reg. 59/4); Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1-1/6).

SO-

6. — *Borba s Nemcima i ustašama u Pazariću i Hadžićima*

Železničku stanicu i selo Pazarić obezbeđivali su samo žandarmi smešteni u zgradi udaljenoj oko 50 metara od stanice. Osamnaest žandarma i desetak milicionera vršili su nadzor nad čitavim područjem od Binježeva do tunela kod Raštelice. U Pazariću je bilo samo 12 žandarma, a 6 žandarma je redovno patroliralo duž pruge. Nemački feldžandarmi, njih 16, sa još 4 vojnika, nalazili su se uglavnom u Pazariću, a samo povremeno su se udaljavali iz sela, najčešće kao sprovodnici vozova do demarkacione linije.

U toku 3. jula, kada su pristigla obaveštenja o približavanju jačih partizanskih snaga koje nameravaju da napadnu stanicu, sve ljudstvo je bilo raspoređeno oko sela i stanice. U 21,34 čas u stanicu je stigao putnički voz sa oko 250 putnika i 40 ustaša Crne legije, koji su bili upućeni u Konjic kao pojačanje tamošnjoj posadi. Pošto je nekoliko minuta pre toga bilo dobijeno naređenje da se obustavi saobraćaj vozova od Pazarića do Raštelice, doneta je odluka da se tek pristigli voz vrati u Ilidžu. Međutim, na zahtev ustaša Crne legije, odluka je izmenjena i voz je zadržan u stanici. Smatralo se, naime, da je, dolaskom ustaša, posada u Pazariću dovoljno pojačana i da će biti u stanju da odbije napad, ukoliko do njega dođe¹¹⁹.

Na vesti iz Raštelice i Tarčina da su partizani napali žandarmerijsku stanicu na Ivan-sedlu i železničke stanice u Raštelici i Tarčinu, u Pazariću su užurbano preduzete odbrambene mere. Voz je ispražnjen i putnici su se smestili delom u čekionici, a delom na peronu. Svetla u stanici su bila pogašena. Sve naoružano ljudstvo je bilo razmešteno oko stanične zgrade, u bunkeru, izgrađenom na brdu iznad stanice, i u žandarmerijskoj stanici. S napetošću se iščekivao napad partizana¹²⁰.

Uveče su se 2. bataljon i dve čete 1. bataljona 2. proleter-ske brigade privukli, preko sela Ljubovčića i Beganovića, do železničke stanice, a zatim su čete 1. bataljona otišle na obezbeđenje duž pruge sa obe strane stanice. Već se i ponoć približavala, a do napada još uvek nije dolazilo. Komandir ustaške čete, obuzet nestrpljenjem, oko 24 časa je uputio u pravcu Hadžića lokomotivu da bi otkrio da li se partizani nalaze u blizini. Na oko stotinu metara od stanice na lokomotivu je bačeno nekoliko bombi i otvorena puščana vatra. Mašinovođa se odmah predao. Istovremeno je otpočeo napad na stanicu. Pošto

¹¹⁹ Izveštaj Dinarskog ustaškog bataljona od 5. jula (Arhiv VII, k. 114, br. reg. 45/2-1); Arhiv VII, k. 206, br. reg. 13/12.

¹²⁰ Izjava putnika M. Rihtera (Arhiv VII, k. 213, br. reg. 1/7a-1); Telefonski izveštaj komandira žandarmerijske stanice iz Pazarića od 3. jula (Arhiv VII, k. 148a, br. reg. 33/6).

telegrafsko-telefonske linije nisu bile prekinute, iz stanice je odmah javljeno u Sarajevo da partizani napadaju Pazarić. Putnike je zahvatila panika: bezglavo su jurili oko stanice, a zatim se sklonili u podrum. Ustaše su se povukle u zgradu i zauzele položaje na ulazu i na prvom spratu sa spoljašnje strane, tj. prema drumu, dok su Nemci i šest žandarma branili stanicu sa suprotne strane i iz bunkera ispred stanice. Pritisak partizana je postajao sve jači, ali je neprijatelj pružao snažan otpor. Pod zaštitom puškomitralješke vatre, četiri partizana su se probili do ulaza na spoljnoj strani zgrade, ali su odbačeni protivnapadom. Tom prilikom je poginuo jedan partizan. U međuvremenu su počeli da dejstvuju i minobacači, tako da je stanična zgrada bila ubrzo zapaljena minama. Nastupili su kritični trenuci za branioce. Partizani su zauzeli bunker i jakom vatrom tukli prozore na zgradi stanice. Posada se nalazila pred uništenjem, osuđena ili da izgori u zapaljenoj zgradi ili da se probija bez izgleda na uspeh. Tada je, u 02,23 časa, u stanicu stigao oklopni voz iz Tarčina. Partizani su ga zasuli vatrom iz mitraljeza, ali je on uspeo da se u stanici zadrži oko 25 minuta, što je bilo dovoljno da se vojnici iz zapaljene stanične zgrade spasu. Nemački feldžandarmi i vojnici, 32 ustaše i većina žandarma uspeli su da uđu u oklopni voz. Neposredno pre dolaska oklopnog voza komandir ustaške čete sa pet ustaša probio se do žandarmerijske stanice, u kojoj se već nalazilo šest žandarma. Prilikom istrčavanja iz zgrade Nemci su nehotično ubili jednog ustašu, dok je drugi pao partizanima u ruke. Tako se neprijatelj, koji je bio pred uništenjem, spasio u poslednjem trenutku. Odlaskom oklopnog voza prema Hadžićima prestala je borba u Pazariću¹²¹.

U ovom napadu je 2. proleterska brigada imala dva mrtva, među kojima je bio i zamenik političkog komesara čete, i četiri teže ranjena, dok je neprijatelj imao 4. mrtva, jednog ranjenog i jednog zarobljenog. Poginuo je i jedan putnik, a drugi je ranjen¹²².

Oko 3 časa partizani su zapalili sve zgrade i postrojenja na stanici i devet vagona i oštetili lokomotivu. Plen je bio mali: nekoliko pušaka, 30 bombi, 3000 metaka i nešto namirnica. Svi putnici, među kojima i desetak domobrana bez oružja, pušteni su nakon ispitivanja, izuzev dva policijska agenta i jednog kul-

¹²¹ Izveštaj Štaba 2. proleterske brigade Vrhovnom komandantu (Arhiv VII, k. 3a, br. reg. 21-2); R. Čusalović: napad na Pazarić i D. Marković: Obračun na peronu, »Druga proleterska«, I, str. 527 i 530; Arhiv VII, k. 114, br. reg. 45/2-1; k. 206, br. reg. 13/12, k. 213, br. reg. 1/7a-1, k. 148a, br. reg. 33'6-2; Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1-1/7).

¹²² Isto.

turbundovca. Oko 9 časova partizani su napustili Pazarić, uputivši se u pravcu Ormanja¹²³.

Grupa ustaša koja je pobjegla u žandarmerijsku stanicu uspela je, zajedno sa žandarmima, da se održi i da čak zarobi jednog partizana koji je bio zaostao prilikom napuštanja sela. Stab 2. bataljona, verovatno, nije hteo da se zadržava oko te utvrđene zgrade, jer bi eventualno uništenje tog neprijateljevog uporišta u toku dana iziskivalo žrtve. Sem žandarmerijske stanice ostala je pošteđena i pošta. Neizvesno je zašto je propuštena prilika da se unište uređaji u njoj. U toku istog dana preostala grupa ustaša i žandarma se povukla iz Pazarića prema Sarajevu¹²⁴.

Železnička stanica u Hadžićima sve do 3. jula nije bila obezbeđena. U mestu, u kojem su se od državnih ustanova nalazile samo opština i pošta, bilo je samo nekoliko naoružanih pripadnika ustaške milicije, a povremeno su prolazile patrole žandarma iz žandarmerijske stanice u Pazariću. Blizina Sarajeva je ulivala sigurnost da partizani neće napadati. Međutim, 3. jula je u Hadžiće stiglo iz Sarajeva 25 ustaša Železničkog ustaškog bataljona, kojima je poveren zadatak da obezbeđuju železničku stanicu¹²⁵.

Mada su bila dobijena obaveštenja o pojavi jačih partizanskih grupa na Igmanu i Bjelašnici i o njihovoj nameri da u toku noći pređu železničku prugu i drum, nije se uopšte pomišljao da bi taj prelaz mogao biti izvršen kroz Hadžiće. Zbog toga, mimo uobičajenih, nisu bile preduzete neke posebne mere opreza i izviđanja. Oko 19 časova u stanicu je stigao iz Blažuja oklopni voz, koji je, nakon pola sata, produžio u pravcu Pazarića. Nešto kasnije kroz stanicu su prošla u istom pravcu još dva voza: jedan teretni, a drugi putnički, u kome se nalazilo 40 ustaša Crne legije¹²⁶.

Stab 4. proleterske brigade je još u toku dana razradio plan za napad. Prema obaveštenjima dobijenim od partizana meštana, znalo se da u selu nema jačih neprijateljevih snaga i da, pored železničke stanice, treba uništiti još pilane i ustaški dom. Prekid jednog dela železničke pruge i drumu bio je najvažniji zadatak, koji je trebalo po svaku cenu izvršiti. Bilo je

¹²³ Arhiv VII, k. 3a, br. reg. 21-2, k. 206, br. reg. 13/12, k. 114, br. reg. 45/2-1, k. 206, br. reg. 13/12; Fotografija, svezak III (Arhiv VII, k. 27b, br. reg. 59/4).

¹²⁴ Izveštaj komandira žandarmerijske stanice iz Pazarića od 8. jula 1942 (Arhiv VII, k. 148b, br. reg. 42/9-1); Izveštaj Kotarske oblasti Sarajevo od 5. jula (Arhiv VII, k. 155, br. reg. 9/5-1).

¹²⁵ Arhiv VII, k. 206, br. reg. 13/12; Izveštaj 5. žandarmerijskog puka od 9. jula (Arhiv VII, k. 148k, br. reg. 42/9-1).

¹²⁶ Isto.

sasvim sigurno da će neprijatelj, čim dobije obaveštenja o napadu na železničke stanice između Hadžića i Konjica, odmah intervenirati iz Sarajeva, udaljenog svega 15 km. A pošto je 4. brigada bila isturena na krajnjem desnom krilu, to je trebalo da ona spreči intervenciju neprijatelja, da mu ne dozvoli prodor ka Konjicu i da ga zadrži do jutra, dok ostale brigade unište sve objekte na svojim pravcima nastupanja i pređu preko pruge. Upravo zbog toga je Stab brigade odlučio da napad na Hadžiće izvrši jedan ojačani bataljon, a da se kao obezbeđenje prema Sarajevu uputi jedan bataljon. Za napad je određen 1. bataljon (s jednom četom 2. bataljona) a za obezbeđenje 4. bataljon¹²⁷.

Napad na Hadžiće nije počeo u predviđeno vreme, već sa znatnim zakašnjenjem. Jedinice određene da izvrše napad izgubile su dosta vremena krećući se kroz šumu po gustom mraku, tako da su pred selo i železničku stanicu stigle tek nešto pre 2 časa 4. jula. Komandant 1. bataljona je rasporedio čete prema objektima za napad: dve čete je uputio na železničku stanicu, treću na ustaški dom, a četvrtu da uništi pilane i preseče put i prugu prema Pazariću¹²⁸.

Oko 2 časa čete su prešle u napad. Neprijatelj je bio iznenađen, ali je ipak uspeo da pruži otpor. Najžešća je borba vođena oko stanične zgrade, iz koje su se ustaše uporno branile. U jeku borbe, kada su vršene pripreme za juriš u unutrašnjost zgrade, od pravca Pazarića se pojavio nemački oklopni voz. Ušavši u stanicu, voz je usporio vožnju i otvorio vatru u pravcu položaja partizana, ali se nije zadržao u stanici, već je produžio ka Sarajevu. Dolazak oklopnog voza je za trenutak zadržao čete i omogućio većem delu ustaša da umakne iz zgrade. Po odlasku voza napad je nastavljen. Grupe bombaša su prodrle do stanice i zapalile je. U međuvremenu je ustaški tabornik¹²⁹ pružao otpor s tavana svoje kuće, gde se bio zabarikadirao sa grupom ustaša, uspevši da se održi sve do zore¹³⁰.

Pošto je noć već bila na izmaku, jedinice su žurile da napuste mesto i udalje se od komunikacije, u pravcu sela Drozgomette, jer se moglo očekivati da će svakog časa uslediti intervencija iz Sarajeva. Istina, otpor neprijatelja nije bio u pot-

¹²⁷ J. Lopičić, Ratni dnevnik 1941—1942, Prosveta, Beograd 1961; Ratni dnevnik J. Mihaljevića i M. Poleksića; Članci Lj. Vučkovića, B. Đuričkovića i Đ. Čagorovića.

¹²⁸ Isto.

¹²⁹ Tabornik je bio rukovodilac ustaške organizacije u opštini.

¹³⁰ Izveštaj 5. žandarmerijskog puka od 6. jula 1942 (Arhiv VII, k. 114c, br. reg. 52/2-2); Arhiv VII, k. 155, br. reg. 9/5-1 i 2; Izveštaj Šumarije Ilidža od 15. jula (Arhiv VII, k. 155, br. reg. 38/5); Dnevnik J. Lopičića i J. Mihaljevića; M. Vujović: »Susreti u ratu«, Prosveta, Beograd, 1957, str. 88—9.

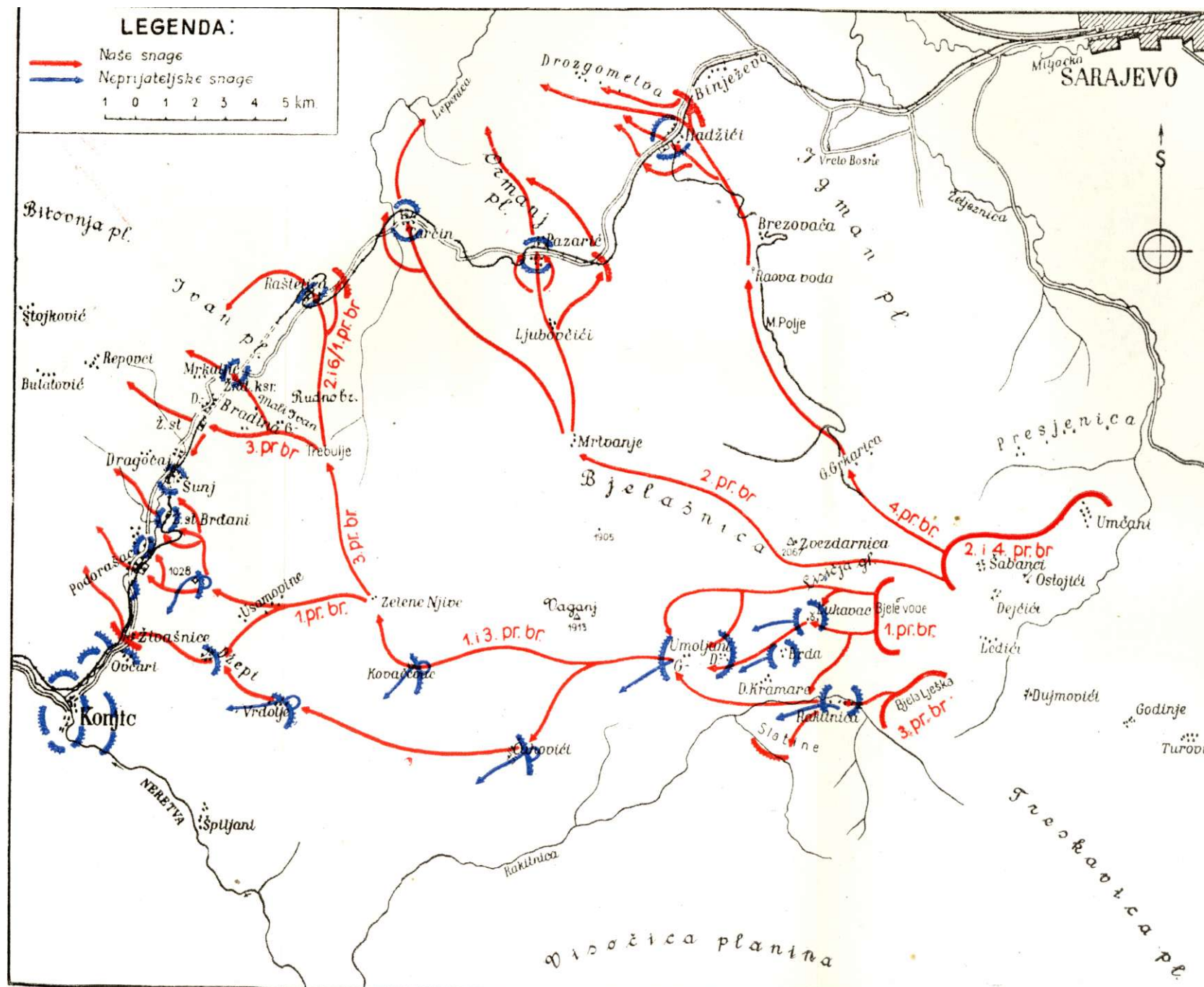

Železnička stanica u Hadžićima koju su noću 3/4. jula 1942. uništili borci 4. proleterske brigade.

Uništeni teretni voz na pruzi između Bradine i Brđana, 4. jula 1942.

NAPAD NA KOMUNIKACIJU SARAJEVO — KONJIC

punosti savladan, ali je zadatak bio izvršen, te bi zadržavanje jedinica oko kuće ustaškog tabornika bilo nepotrebno i iziskivalo bi nove žrtve.

U napadu na Hadžiće bio je postignut značajan uspeh: zapaljeni su železnička stanica, magacini i dve pilane, demolirane su zgrade opštine i pošte i posečeno je više telefonskih stubova. Međutim, nije izvršeno rušenje pruge i postrojenja na njoj. U toku borbe poginulo je dvanaest ustaša¹³¹, a dvojica su ranjena; bilo je nekoliko žrtava i među građanskim licima: poginula su dva železničara i pet meštana, među kojima i predsednik opštine, koji je davao otpor iz opštinske zgrade, a ranjen je jedan železničar. Ali je i 4. brigada imala gubitke: šest mrtvih i jednog ranjenog¹³².

Uspeh bi, bez sumnje, bio veći da su jedinice određene da obezbede napad mogle blagovremeno, pre dolaska oklopnog voza, preseći komunikacije sa obe strane stanice¹³³. Pošto pruga prema Pazariću nije bila porušena, oklopni voz je stigao na stanicu i omogućio da se spasu ustaše koje su se nalazile pred uništenjem. Četvrti bataljon, isturen prema Blažuju, nije na vreme srušio most na rečici Zujevini, raspona 25 metara, koji nije bio čuvan, tako da je oklopni voz mogao nesmetano proći za Sarajevo. Posle prolaska voza minerima je pošlo za rukom da eksplozivom sruše most. Oko 700 metara iza mosta prema Blažuju pokidane su tračnice, ali tek oko 5 časova, pošto je oklopni voz bio prošao. Partizani su se povukli iz Hadžića 4. jula oko 9 časova, a zaštitnički delovi su se zadržali iznad sela do 13 časova¹³⁴.

i3i prema izveštajima žandarmerijskih i železničkih organa, u železničkoj stanici u Hadžićima su poginule samo dve ustaše. Međutim, u listu »Ustaša« od 9. avgusta, na str. 12, stoji podatak da je »u Sarajevu priređen u četvrtak poslije podne sprovod 10 hrabro poginulih ustaša u borbama s odmetnicima kraj Hadžića, kojih su mrtva tjelesa naknadno pronađena«.

¹³² Arhiv VII, k. 114-C, br. reg. 52/2-2; Izveštaj kotarskog predstojnika od 6. jula (Arhiv VII, k. 155, br. reg. 21/5-1); Izveštaj žandarmerijskog voda od 4. jula (Arhiv VII, k. 155, br. reg. 26/5-1); Izveštaj Šumarije Ilidža od 15. jula (Arhiv VII, k. 155, br. reg. 38/5); Izveštaj žandarmerijske stanice iz Pazarića od 8. jula (Arhiv VII, k. 148-b, br. reg. 42/9); Dnevnik J. Lopičića i J. Mihaljevića i članak Lj. Vučkovića.

¹³³ Vrhovni komandant je 6. jula u svom pismu predstavnicima Vrhovnog štaba kod severne kolone ukazao na greške učinjene prilikom napada 2. i 4. brigade na železničke stanice: »Zašto niste porušili prugu sa obe strane stanice gde ste vodili borbu? To bi trebalo biti svakome jasno da se trebaju najpre dići tračnice i obezbediti od svake eventualnosti pa onda likvidirati neprijateljska gnezda. Zbog toga su verovatno i tako veliki gubici kod vas« (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 8).

¹³⁴ Navedeni izveštaji (Arhiv VII, k. 155, br. reg. 38/5-2, k. 206, br. reg. 13/12); J. Lopičić, Dnevnik; Fotografija porušenog mosta (Arhiv VII, k. 27-B, br. reg. 59/4).

7. — *Napad na Brđane i Podorašac i zarobljavanje čete domobrana*

Na železničkoj stanici u Brđanima nije bilo neprijateljeve posade, ali se na obližnjem brdu, udaljenom od stanice oko 150 metara vazdušne linije, nalazilo deset domobrana. Ovo odeljenje nije moglo da s tog položaja pruži zaštitu stanici, niti da odbije eventualan napad partizana, pogotovu noću¹³⁵.

Kada su u Konjicu primljene vesti da su partizani stigli u sela Vrdolje i Džepe i da se približavaju železničkoj pruzi, komandant 1. bataljona 7. pešadijskog puka je zaključio da će partizanska grupa skrenuti na severozapad u pravcu sela Brđana i Podorašca. Ta procena je izgledala sasvim realnom jer se nije moglo pomišljati da će se partizani usuditi da napadnu Konjic, tim pre što su domobrani već držali položaje na visovima Dedinovcu i Zlataru, oko 2—3 km istočno od grada, te se smatralo da bi eventualan napad na Konjic s tog pravca bio lako odbijen. Da bi sprečio izbijanje partizana na železničku prugu u rejonu sela Podorašca i Brđana, neprijatelj je jedan vod domobrana iz 1. čete s jednim mitraljezom, uputio na Grad (k. 1028), jer s tog prevoja prolaze dve staze kojima se moglo spustiti na prugu¹³⁶.

Četvrti bataljon 1. proleterske brigade, koji je predveče krenuo iz Zelenih Njiva, preko Usamovine, ka Brđanima, naišao je na Gardu na domobrane i, nakon kraće borbe, u kojoj je poginuo jedan domobran, uspeo da ih potisne. Domobrani su se povukli prema selu Potkaninama, a odatle su se uputili u Konjic, dok je bataljon oprezno nastavio pokret ka selu Brđanima. U 21,30 čas u stanicu je stigao putnički voz, čija je kompozicija imala dve lokomotive i šest vagona. U vozu je bilo oko 150 domobrana s jednim oficirom, tri ustaše i četiri Italijana (oficir, podoficir i dva karabinijera). Domobrani su, kako je već rečeno, mahom bili nenaoružani, a samo njih oko 40 je imalo puške. Voz je bio zadržan u stanici jer iz Bradine nije bila stigla odjava za prethodni teretni voz. U međuvremenu je telefonska veza sa Bradinom bila prekinuta, na osnovu čega je donet zaključak da su partizani napali Bradinu i da će, verovatno, ubrzo napasti i na Brđane. Da bi spremno dočekao i odbio napad partizana, domobranski oficir je odmah naoružano ljudstvo rasporedio oko stanice¹³⁷.

¹³⁵ Arhiv VII, k. 206, br. reg. 13/12.

¹³⁶ Izveštaji bataljona 7. peš puka od 22. jula i 8. avgusta 1942. god. (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 1/2; k. 36, br. reg. 7/2-57).

¹³⁷ Arhiv VII, k. 206, br. reg. 13/12, k. 56, br. reg. 1/2, k. 36, br. reg. 7/2-57; Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1986, br. reg. 10-1/3; Izveštaj logornika iz Konjica od 10. jula (Arhiv VII, k. 213, br. reg. 59/7-1);

Nešto posle ponoći, oko 0,20 časova, bataljon se neopažena približio stanici. Posada, zbunjena i zaplašena, pružila je slab i neorganizovan otpor. U kratkotrajnoj borbi stanica je zauzeta i gotovo sve ljudstvo je bilo zarobljeno. Odeljenje domobrana, iz bunkera nedaleko od stanice, povuklo se bez borbe u pravcu Konjica¹³⁸.

U međuvremenu je jedno odeljenje minerskog voda bilo upućeno prema tunelu u rejonu sela Veternica, sa zadatkom da ga minira. Kada su borci ulazili u tunel, naišli su na grupu neprijateljevih vojnika, verovatno domobrana, koji su uspeali da umaknu iz Brđana. U kratkotrajnom prepucavanju poginula su dva partizana¹³⁹.

Po zauzimanju stanice bataljon je uništio sva postrojenja i zapalio stanicu i vagone. Pokušaj sa uništenjem lokomotiva nije uspeo jer je izvršen u nepotrebnoj žurbi i nestručno. Naime, pre nego je pruga bila prekinuta, puštene su lokomotive, jedna nizbrdo prema Podorašcu, a druga uzbrdo prema Bradini, da bi, kako se pretpostavljalo, na okukama iskočile i survale se niz strminu. Međutim, prva lokomotiva je iskliznula na ulasku u stanicu u Podorašcu, a druga se vratila i zaustavila pred ulaznom skretnicom stanice u Brđanima, pošto joj je nestalo pare. Tako su obe lokomotive ostale neoštećene. Oko 6 časova bataljon je napustio Brđane i uputio se ka selu Repovcima¹⁴⁰.

Prilikom napada na Brđane poginula su tri domobrana i ranjen je jedan ustaša, a zarobljeno je 120 domobrana i tri Italijana. Četvrti bataljon je imao jednog poginulog i tri ranjenika¹⁴¹.

Ni železnička stanica u Podorašcu nije bila obezbeđena. Doduše, u bunkeru kod nadvožnjaka, 700 metara južno od železničke stanice, nalazilo se jedno odeljenje od 11 ustaša, a u selu pet žandarma, ali obe grupe, dosta udaljene od stanice, uz to malobrojne i međusobno udaljene, nisu bile u stanju da pruže ozbiljniji otpor¹⁴².

Kada je 4. bataljon, u pokretu ka Brđanima, zbacio sa Grada vod domobrana, neprijateljeva posada u bunkeru, alarmirana, pripremila se da odbije eventualni napad. Treći bata-

Spisak poginulih 1. bojne 7. pp (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-28; Dnevni izveštaj italijanskog 6. korpusa od 5. jula (Arhiv VII, k. 421, br. reg. 23/3-1); M. Dugalić: »Na stanici Brđani«, Prva proleterska, str. 375; 2. Mihailović, Rudarska četa, Prosveta, Beograd, 1953, str. 96—98.

¹³⁸ Isto.

¹³⁹ J. Vujović Mušmula, navedeni članak.

¹⁴⁰ Arhiv VII, k. 206, br. reg. 13/12.

¹⁴¹ Isto. Zarobljeni domobranci su pušteni nakon nekoliko dana. Njih 47 je stiglo 8. jula u Jablanicu gde su dali izjavu da ih je pustio 4. bataljon 1. proleterske brigade (Arhiv VII, k. 421, br. reg. 27/3).

¹⁴² Arhiv VII, k. 206, br. reg. 13/12.

Ijon, koji se do sela Maslišta kretao za 4. bataljonom, skrenuo je levo strmom stazom prema Podorašcu. Oko 0,30 časova bataljon je, ne naišavši ni na kakav otpor, izbio na stanicu. Četa upućena kao obezbeđenje prema nadvožnjaku nije napala ustaše u bunkeru, već je samo otvorila vatru u pravcu bunkera, od koje je poginuo jedan ustaša. Zandarmi u selu ispod pruge, čim su osetili približavanje partizana, pobjegli su u pravcu Konjica¹⁴³.

Po ulasku u stanicu bataljon je odmah pristupio uništavanju staničnih postrojenja: zapalio je stanicu i sekcijско skladište, uništio vodnu stanicu i oštetiо skretnice. Oko 5 časov. partizani su napustili Podorašac i, preko sela Bala, otišli u selo Tuhobić¹⁴⁴.

Istovremeno je i 1. bataljon krenuo prema pruzi na izvršenje svog zadatka. Ne naišavši na neprijatelja, on je izbio na drum i prugu kod sela Zivašnice i postavio zasede prema Konjicu. Kod sela Ovčara, gde su se nalazili položaji isturenih delova 1. bataljona 7. pešadijskog puka, došlo je do manje borbe sa domobranima i žandarmima. U međuvremenu su delovi bataljona porušili drumski most kod Zivašnice, ali nisu uspeali da poruše i železničku prugu. U zoru je bataljon napustio Zivašnicu, uputivši se ka selu Vrbljanima¹⁴⁵.

Napad proletherskih brigada na prugu između Blažuja i Konjica u toku noći 3/4. jula dao je krupne rezultate. Pa ipak, uspeh je mogao biti veći da nisu došle do izražaja neke slabosti. Pre svega, štabovi nisu raspolagali tačnim podacima o rasporedu i jačini neprijateljevih posada na železničkim stanicama. Zanimljivo je da nijedna jedinica severne kolone nije uočila prisustvo oklopnog voza koji je pošao iz Hadžića u 19,27 časova i, krećući se dosta sporo, stigao u Raštelicu tek u 22,18 časa. Štabovi su, verovatno, držali svoje jedinice dalje od pruge da bi, skrivajući njihovo prisustvo, očuvali tajnost predstojeće akcije i postigli iznenađenje. Zbog toga su zanemarili izviđanje i osmatranje i propustili da upute izviđačke organe na pogodna mesta iznad pruge. Nemanje potrebnih podataka o neprijatelju stvorilo je štabovima teškoće u organizovanju napada, jer nisu mogli da na najcelishodniji način rasporede svoje bataljone prema objektima. Tako se, na primer, desilo da su u napad na "Raštelicu, u kojoj su se nalazila samo 22 neprijateljeva vojnika,

¹⁴³ Isto.

¹⁴⁴ Isto; Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1485, br. reg. 2/2); Fotografija uništene stanice, svezak III (Arhiv VII, k. 27-B, br. reg. 59/4).

¹⁴⁵ Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 2-6); Izveštaj žandarmerijske čete iz Mostara od 4. jula 1942 (Arhiv VII, k. 191, br. reg. 59/4-2); Izveštaj 1. bataljona 7. puka od 8. avgusta (Arhiv VII, k. 36, br. reg. 7/2-57).

upućena dva bataljona ili da su gotovo jednake snage napadale i na stanice u kojima nije bilo neprijateljevih vojnika i na one u kojima su bile nešto jače posade.

Kako je napad na prugu bio zamišljen kao noćni prepad, posle čega je trebalo da jedinice brzo pređu preko komunikacije, to su bataljoni, svaki na svom pravcu, dejstvovali samoinicijativno, bez veze i koordinacije sa susedima. Zbog toga jedinice koje su napadale na Tarčin, Pazarić i Hadžiće nisu bile blagovremeno obaveštene o nailasku oklopnog voza, koji im je znatno poremetio dejstva, stvorivši im ozbiljne teškoće. Održavanje kurirske veze bilo bi i inače otežano, gotovo onemogućeno, s obzirom na kretanje jedinica noću po nepoznatom terenu, bez vodiča. To je, između ostalog, i uslovilo da napadi na železničke stanice ne budu jednovremeni, što je, uz okolnost da telefonske veze nisu bile prekinute, stvorilo neprijatelju mogućnost da alarmira posade na koje je napad zakasnio.

Nedostatak eksploziva i drugih sredstava za rušenje i zaprečavanje pričinjavao je poseban problem, naročito jedinicama severne kolone, koje, upravo zbog toga, nisu uspele da zaustave oklopni voz, onemogućuće njegovo manevrisanje i, konačno, spreče ga da evakuiše posade iz Raštelice i Pazarića, koje su bile pred uništenjem, i umakne u Sarajevo. Iako nisu imale potrebnih sredstava za rušenje, jedinice su mogle da izvrše zaprečavanje nabacivanjem kamenja i stabala, što bi, u datim uslovima, bilo dovoljno da se oklopnom vozu onemogući kretanje. Isto tako, zbog nedostatka eksploziva, a delom i zbog neumešnosti i nestručnosti, nije na najefikasniji način izvršeno uništenje lokomotiva, kakav je slučaj bio u Brđanima.

Pa ipak, ispoljene slabosti, na izgled subjektivnog karaktera, imale su svoje objektivno opravdanje. Bio je to, naime, prvi napad proleterskih brigada na železničku komunikaciju, pa se moglo očekivati da će, uz smelost, doći do izražaja i nedovoljna umešnost boraca i starešina u dejstvima ove vrste.

8. — *Reagovanje neprijatelja na diverziju*

Prve vesti o napadu na prugu neprijateljevi štabovi su dobili još u toku iste noći. Zandarmerijske komande u Sarajevu i Konjicu primile su najpre telefonske izveštaje o napadu partizana na žandarmerijsku stanicu na Ivan-sedlu, a zatim o napadima na železničke stanice duž pruge. Podrobnija obaveštenja o ishodu napada i o sudbini napadnutih posada nisu stigla, jer su, nešto posle ponoći, telefonsko-telegrafske veze bile prekinute. Tek u 6 časova, kad je u Sarajevo stigao oklopni voz,

dobijene su potpunije informacije o razmerama napada. Zandarmi i ustaše iz Raštelice, Pazarića i Hadžića, kao i nemački feldžandarmi iz Pazarića, koji su se povukli oklopnim vozom, dali su obaveštenja na osnovu kojih se moglo zaključiti da je napad izvršila velika masa partizana, da je, verovatno, pruga porušena u znatnoj meri i da su gotovo svi objekti i instalacije na njoj uništeni ili oštećeni. I vesti iz Konjica, dobijene radio-vezom preko Mostara, potvrđivale su takav zaključak. Pod utiskom događaja u toku protekle noći, impresionirani smelošću i žestinom napada partizana, neprijateljevi štabovi u Sarajevu bili su u prvi mah do te mere zbunjeni da su odmah dali uzbu- nu. Svim jedinicama u Sarajevu i vazduhoplovnoj posadi u Raj- lovcu naređeno je da budu u pripravnosti¹⁴⁶.

Komandant 3. domobranskog korpusa je toga dana, na osnovu primljenih obaveštenja, ovako procenio situaciju:

»Nadiranje partizana iz oblasti Bjelašnice produžuje se odlučnim zamahom. Zapalivši nekoliko željezničkih postaja na djelu pruge Blažuj — Konjic prekinuli su promet Sarajevo — Mostar. Konjic je takode već ugrožen. Posada Konjica je na po- ložajima oko Konjica na lijevoj obali Neretve i dobro se drži. Postoji opasnost da partizani poruše most između željezničkih stanica Brđani i Bradina za čiji bi popravak trebalo šest mje- seci«.¹⁴⁷

Za brzo izbijanje grupe brigada na prugu on je našao opravdanje u »slabom i nikakvom otporu pojedinih milicioner- skih grupa, koje postaju sve više nesigurni elemenat naklonjen partizanima«. On nije bio u mogućnosti da odmah preduzme akciju duž napadnute komunikacije da bi odbacio partizane i ponovo uspostavio saobraćaj, jer nije raspolagao jedinicama. Štab nemačke 718. divizije, koji je već nekoliko dana brižljivo pripremao napad iz Sarajevskog polja i s komunikacije Sara- jevo — Trnovo u pravcu Igmana i Bjelašnice, angažujući snage jačine puka (3. bataljon 738. puka, 1. i 2. bataljon domobran- skog 15. pešadijskog puka, dve čete ustaša i dva voda brdskih topova), nije mogao da prekine akciju koja je upravo iste noći otpočela i da već angažovane jedinice tako brzo preorijentiše da bi one iz rejonu Blažuja intervenisale duž komunikacije ka Ivan-planini. Sve što je u prvi mah mogao učiniti bilo je da iz bataljona u rezervi izdvoji jednu ili dve čete i, u pratnji bornih kola i oklopnog voza, uputi ih prema Raštelici. Štab nemačkog

¹⁴⁶ Telefonski izveštaj žandarmerijskih stanica iz Pazarića i Uidže (Arhiv VII, k. 148, br. reg. 33/6-1, 2); Dnevni izveštaji Mindoma (Arhiv VII, k. 17, br. reg. 4/1-14); Izveštaj zapovedništva zračnih snaga (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 45/2-2).

¹⁴⁷ Dnevni izveštaj 3. domobranskog korpusa od 4. jula (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 20/2-8).

738. puka je to i učinio: na brzu ruku je iz borbene grupe »Štreker« izdvojio delove 3. bataljona i, izjutra 4. jula, na kamionima, u pratnji bornih kola, uputio ih ka Hadžićima da izvide situaciju i da, ako uslovi budu za to povoljni, odbace partizane i probiju se do Pazarića. Ovi delovi su, međutim, kod sela Obrovca bili zadržani preprekama koje su postavili 4. bataljon 4. proleterske brigade i minersko odeljenje. Pošto su prepreke bile branjene vatrom, Nemci nisu ni pokušali da se borbom probijaju ka Hadžićima, jer su se plašili da ne upadnu u zasedu. Oni su, očigledno, precenili protivnika, jer su se u tom trenutku pred njima nalazili samo manji zaštitnički delovi 4. brigade. Odustavši od napada, neprijatelj se povukao u Blazuj¹⁴⁸.

Pošto su došli do zaključka da je započeta akcija u pravcu Igmana i Bjelašnice postala deplasirana, jer se cela partizanska grupa, napustivši to područje, bila prebacila preko pruge u severozapadnom pravcu, Nemci su odlučili da do kraja dana, intenzivnim avio-izviđanjem, ustanove pravu situaciju na pruži i otkriju kretanje partizana severno od demarkacione linije, odnosno u svojoj okupacionoj zoni, i da, što je moguće pre, pregrupišu snage prebacivanjem celog 738. puka u rejon Visokog i Semizovca, odakle će izvršiti napad na partizansku grupu koja je izbila na Ormanj i koja pretila da nastavi nastupanje ka Kreševu, Kiseljaku i Fojnici. Odlučivši da težište dejstava prebaci u doline Bosne, Lepenice i Fojničke reke, komandant 718. divizije nije odustao od prodora grupe »Štreker« duž komunikacije ka Pazariću i Ivan-planini¹⁴⁹.

Četvrti jul je protekao u užurbanim pripremama neprijatelja za protivakciju. Bataljoni nemačkog 738. puka prevoženi su u predviđeni rejon prikupljanja, a iz Sokolca je upućen u Sarajevo i vod topova. Međutim, nijedna domobranska ili ustaška jedinica iz istočne Bosne nije bila prebačena na ovo područje jer se upravo tada ponovo pogoršala situacija oko Han-Pijeska i Vlasenice. Komanda žandarmerijske čete iz Vlasenice javljala je o pojavi dve hiljade partizana između Han-Piješkā i Vlasenice i o pokretima jače partizanske grupe u rejonu Šekovića. Ovo su upozorenje ozbiljno shvatili u ustaškim i domobranskim štabovima u Sarajevu. Posle napada na Vlasenicu, Han-Pogled i Miliće, koji su 15. juna izvršili istočnobosanski udarni bataljoni i Birčanski odred, komandant 3. domobranskog korpusa je budno pratio razvoj situacije na području Birča i Romanije. Strahujući od oživljavanja aktivnosti parti-

¹⁴⁸ Dnevni izveštaj Hrgena (Arhiv VII, k. 114-c, br. reg. 18/3-4); Izveštaj žandarmerijske čete iz Sarajeva od 4. jula (Arhiv VII, k. 148, br. reg. 45/9-1); Dnevni izveštaj Mindoma (Arhiv VII, k. 12, br. reg. 3/1-4).

¹⁴⁹ Arhiv VII, k. 114-c, br. reg. 18/3-4.

zana i od ponovnog napada na Vlasenicu i ostala mesta, on je svim posadama u ugroženim garnizonima naredio da budu u strogoj pripravnosti. Ta je okolnost prinudila neprijatelja da ne izvlači svoje jedinice iz istočne Bosne. Tako je aktivnost grupe istočnobosanskih udarnih bataljona i Birčanskog NOP odreda, koincidirana s napadom proletherskih brigada na prugu Sarajevo—Konjic, skrenula na sebe pažnju neprijatelja i unekoliko uticala na efikasnost njegove protivakcije duž pruge¹⁵⁰.

U toku dana je neprijateljeva avijacija sa aerodroma u Rajlovcu i Mostaru neprekidno izvidala područje Bjelašnice, Konjica, Ivan-planine, Bitovnje i Ormanj-planine, a naročito železničku prugu od Blažuja do Konjica. Razvedravanje u jutarnjim časovima omogućilo je njenu aktivnost. Oko 10 časova je javljeno nemačkim i ustaško-domobranskim štabovima u Sarajevu: posada jednog domobranskog aviona je osmotrila da gore železničke stanice u Hadžićima, Pazariću, Tarčinu i Raštelici, da su uništeni vozovi u Tarčinu i kod Bradine i da je pruga porušena na više mesta. Takođe je javljeno da su u rejonu sela Zabrdā i Visočice primećene grupe partizana u pokretu i da je na njih bačeno 384 kg bombi, ali da je avion morao prekinuti izviđanje kad je na njega otvorena vatra¹⁵¹. Italijanski avioni iz sastava 36. eskadrile 5. izviđačkog puka i 69. eskadrile 39. bombarderskog puka celog dana su izviđali širi rejon—oko Konjica i Ivan-planine. U prepodnevrim časovima oni su bombardovali žandarmerijsku kasarnu na Ivan-sedlu¹⁵².

Pošto su se 4. jula oko podne i poslednji delovi 4. proletherske brigade povukli u pravcu sela Drozgometve, to je nemačka grupa »Streker«, o tome, verovatno, obaveštena od meštana, u popodnevrim časovima ušla u Hadžiće, ali se nije usudila da iste večeri produži ka Pazariću, jer je njen štab pretpostavljao da su se partizani zadržali na brdima iznad komunikacije koja prolazi kroz uzanu dolinu rečice Zujevine. Međutim, ta bojazan nije bila opravdana, jer je u toku dana i 2. proletherska brigada napustila Pazarić i Tarčin i krenula preko Ormanja i Korjena ka Zabrdū¹⁵³.

¹⁵⁰ Telefonski izveštaj žandarmerijske čete iz Vlasenice od 4. jula 1942 (Arhiv VII, k. 148a, br. reg. 33/6-2); Dnevni izveštaj 3. domobranskog korpusa za 6. jul (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 26/2-9); R. Petovar: »Šesta proletherska istočno-bosanska brigada«, Vojnoistorijski institut JNA, 1951, str. 29—30.

¹⁵¹ Dnevni izveštaji 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 20/2-4).

¹⁵² Dnevni izveštaji italijanskog vazduhoplovstva (Arhiv VII, k. 151, br. reg. 4/9).

¹⁵³ Izveštaj predstavnika Vrhovnog štaba pri desnoj koloni od 5. jula 1942 (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 3).

Uništavanjem železničkih stanica u Tarčinu, Pazariću i Hadžićima severna kolona (2. i 4. proleterska brigada) uspešno je izvršila svoj zadatak na pruži. Međutim, ona je, iako na to nije bila prisiljena, isuviše brzo napustila komunikaciju, propuštivši da izvrši obimnija i temeljitija rušenja pruge, mostova, propusta, potpornih zidova i drugih objekata. Doduše, njoj je od strane Vrhovnog štaba bilo naređeno da u toku noći izvrši napad i poruši prugu i drum i da u zoru pređe preko komunikacije. To naređenje je bilo zasnovano na uverenju da će neprijatelj brzo intervenisati jačim snagama od Sarajeva, kao i na opštoj koncepciji marša, koja je u osnovi sadržavala nameru da se izbegne nepotrebno upuštanje u borbe koje bi vezale jedinice, usporile njihov pokret i, verovatno, izložile ih suvišnim žrtvama. Trebalo je da štabovi tih dveju brigada, a pre svega predstavnici Vrhovnog štaba koji su bili s njima, ispolje više samoinicijative. Jedinice su mogle — a to je bilo tako očigledno — zadržati se na pruži još dan-dva, neuznemiravane od neprijatelja, i to vreme iskoristiti za temeljitija rušenja. I vrhovni komandant je 6. jula, u svom pismu predstavnicima Vrhovnog štaba, primetio »da su suviše bukvalno shvatili brzi prelaz preko pruge a suviše malo posvetili pažnju rušenju pruge i ostalih objekata, što je zapravo bio naš glavni cilj«¹⁵⁴.

Usled preranog odlaska 2. i 4. proleterske brigade sa pruge, neprijatelj je, kako je već rečeno, 4. jula po podne ušao u Hadžiće¹⁵⁵, a sutradan u Pazarić, otklonivši vrlo brzo sva oštećenja na telefonsko-telegrafskoj liniji. Doduše, saobraćaj na tom delu pruge još nije bio uspostavljen, ali se pruga mogla brzo osposobiti za saobraćaj. Gvozdeni most na reci Zujevini, između Binježeva i Blažuja, bio je samo oštećen, a svi drugi mostovi i propusti ostali su nedirnuti. Neprijatelj je u toku 5. jula mogao nesmetano nastaviti pokret i do Raštelice, ali on to nije učinio verovatno zato što nije uočio odlazak partizana.

Ni u italijanskoj okupacionoj zoni, na delu pruge od Bradine do Konjica, neprijatelj nije efikasno intervenisao. Izveštaji o približavanju partizana i o napadu na prugu, koji su u Konjicu primljeni još u toku noći 3/4. jula, uzbunili su njegove vojne, žandarmerijske i upravne vlasti, ali sve do jutra one nisu ništa preduzele, sem što su o tome odmah izvestile svoje

¹⁵⁴ Pismo vrhovnog komandanta predstavnicima Vrhovnog štaba pri desnoj koloni od 6. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok br. 8).

¹⁵⁵ Iz dnevnika nadenog kod jednog ubijenog partizana (desetara B. Perazića) na železničkoj stanici u Hadžićima neprijatelj je doznao da je kroz Hadžiće prošla 4. crnogorska proleterska brigada (Arhiv VII, k. 64, br. reg. 37/6-31, 30, k. 65, br. reg. 19/1-1).

pretpostavljene u Mostaru i od njih zatražile hitnu pomoć¹⁵⁶. »Stanje u Konjicu vrlo teško« — javljala je 4. jula u 9 časova Kotarska oblast iz Konjica komandantu domobranske 6. pešađijske divizije u Mostaru. — »Pruga i mostovi sjeverno od Konjica uništeni. Vagoni zapaljeni, a lokomotive izvrnute niz strminu. Sve kose više pruge zaposjednute od partizana. Podorašac, Brđani i Bradina zapaljeni. Svaka veza sa Sarajevom prekinuta. Molim najžurniju pomoć«¹⁵⁷. Komandant divizije je tu vest prosledio komandantu 3. domobranskog korpusa u Sarajevu, uz napomenu da u Mostaru nema domobranskih jedinica koje bi mogle intervenisati ka Konjicu i da je komandant italijanske divizije »Murde« zamoljen da pruži pomoć¹⁵⁸. U toku dana pristizale su u Mostar uznemiravajuće vesti, i odmah su prosledivane za Sarajevo. Javljalo se o velikoj masi partizana koja se sručila na prugu, o opasnosti koja preči Konjicu i o namerama stanovništva da evakuše to mesto¹⁵⁹.

U očekivanju pomoći iz Mostara i Sarajeva, komandant konjičkog garnizona je preduzeo više mera u cilju učvršćenja odbrane i stišavanja uzbuđenja koje je počelo da se širi i uzima ozbiljne razmere. Pa ipak, panika se nije mogla potpuno sprečiti. Nju su pothranjivale vesti da su mnogi predstavnici građanskih vlasti, istaknuti ustaški funkcioneri, trgovci i drugi bogatiji građani napustili mesto ili se pripremaju da ga napuste. Preduzete su i mnoge mere opreznosti: iz železničkih skladišta je uklonjen zapaljivi i drugi materijal od veće vrednosti, a bilo je predviđeno da se u Jablanicu otpremi devet specijalnih lokomotiva za vuču sa zupčanicima¹⁶⁰.

Da bi stekao uvid u pravo stanje duž pruge prema Bradini, komandant konjičkog garnizona je 4. jula izjutra uputio patrolu u pravcu Podorašca. Pošto su, još u jutarnjim časovima, bataljoni 1. proleterske brigade napustili prugu, prešavši, zapadno od nje, u rejon sela Hasanovića i Repovaca, to je neprijatelj mogao da do kraja dana nesmetano dođe do sela Sunja. Pomoćni voz (improvizovani oklopni voz, sastavljen od lokomotive i dva tendera, čiji su gvozdeni zidovi štitili od puščane

¹⁵⁶ »Telefonski izveštaj žandarmerijskog voda iz Konjica žandarmerijskoj četi u Mostaru od 3. jula u 24 časa (Arhiv VII, k. 191, br. reg. 59/4-2).

¹⁵⁷ Telefonski izveštaj Kotarske oblasti iz Konjica komandantu 6. divizije u Mostaru od 4. jula (Arhiv VII, k. 106, br. reg. 10/2-1).

¹⁵⁸ Izveštaj komandanta 6. divizije komandantu 3. korpusa od 4. jula (Arhiv VII, k. 106, br. reg. 10/2-1).

¹⁵⁹ »Telefonski izveštaj žandarmerijskog voda iz Konjica žandarmerijskoj četi u Mostaru od 4. jula (Arhiv VII, k. 191, br. reg. 59/4-4); Telefonski izveštaj Kotarske oblasti Velikoj župi Mostar od 4. jula (Arhiv VII, k. 226, br. reg. 45/6-1).

¹⁶⁰ Arhiv VII, k. 206, br. reg. 13/12; k. 36, br. reg. 7/2-57; k. 56, br. reg. 1/2-62.

vatre), koji je sa radnicima i materijalom, uz oružanu pratnju, takođe bio upućen iz Konjica, stigao je u 7,30 časova na železničku stanicu Podorašac. Radnici i vojnici su ugasili požar, a zatim je voz nastavio vožnju i oko 11 časova ušao u Brđane, gde se takođe odmah pristupilo gašenju stanice. Dva železničara su još izjutra, odmah po odlasku 4. bataljona 1. proleterske brigade, uspjeli da lokalizuju požar i sačuvaju dobar deo zgrade (nagoreli su samo prednji zidovi i manji deo krova). Uz put popravljajući manja oštećenja pruge, voz je stigao do Lukač-mosta, gde se još uvek nalazila mala posada ustaša, zabarikadirana u bunkerima pored mosta. Pošto su se nedaleko, na kosama duž pruge ka Bradini, nalazili delovi 5. bataljona 3. proleterske brigade, neprijatelj se nije usudio da nastavi pokret u pravcu Bradine, te je u 17 časova krenuo nazad, ka Konjicu. Ustaše Železničkog bataljona nisu imale hrabrosti da i dalje ostanu u bunkerima na mostu, već su se, na svoju ruku, ukrcale u voz. Ustaše iz bunkera kod nadvožnjaka blizu Podorašca takođe su se, još u 12 časova, samovoljno povukle u Konjic, tako da je u toku noći 4/5. jula pruga od Bradine do Ovčara ostala bez ikakve zaštite. Na zgarištima železničkih stanica zadržalo se samo železničko osoblje da bi, kako stoji u izveštaju 1. bataljona 7. puka, »vršilo kontrolu na pruzi«¹⁶¹.

Očigledno je da su ovoga dana obe strane ispoljile preveliku opreznost i međusobno respektovanje. Jedinice 1. proleterske brigade su rano izjutra, u duhu ranije dobijenog zadatka, napustile prugu strahujući od intervencije jačih neprijateljevih snaga iz Konjica. Sve do blizu Bradine duž pruge nije ostala nijedna jedinica koja bi, s obzirom na pogodnosti koje je nudio teren, mogla neprijatelja uspešno da zadrži, odnosno da mu uspori eventualno nastupanje uz uzanu dolinu. A ni neprijatelj se, strahujući od partizana, nije usudio da uputi jače snage prugom prema Bradini i uspostavi posade na stanicama i važnim objektima, već se zadovoljio time da patrolama i pomoćnim vozom izvidi teren i ispita situaciju duž pruge.

Povlačenje ustaške posade s Lukač-mosta stvorilo je uslove da se taj važan objekat poruši i tako izvrši zadatak koji prethodne noći nije bio izvršen. Međutim, ni u toku noći 4/5. jula to nije učinjeno, verovatno zbog toga što nije uočeno da je most ostao bez posade. Tako je bila propuštena vrlo povoljna prilika da se izvrši najveća diverzija na delu pruge između Sarajeva i Konjica.

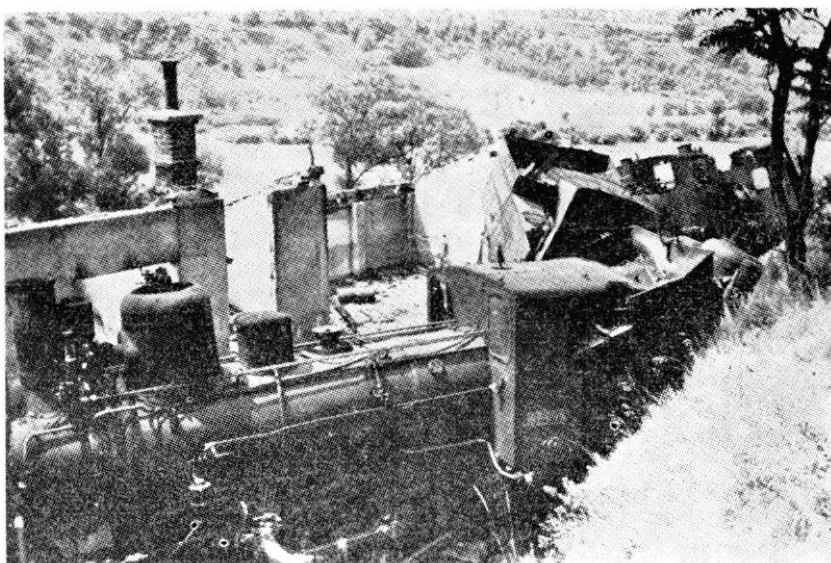
I sledećeg dana, 5. jula, ništa se značajnije nije desilo. Događaji su se unekoliko ponovili: opet su iz Konjica upućene

¹⁶¹ Arhiv VII, k. 56, br. reg. 1/2-69. k. 36. br. reg. 7/2-57, k. 206, br. reg. 13/12.

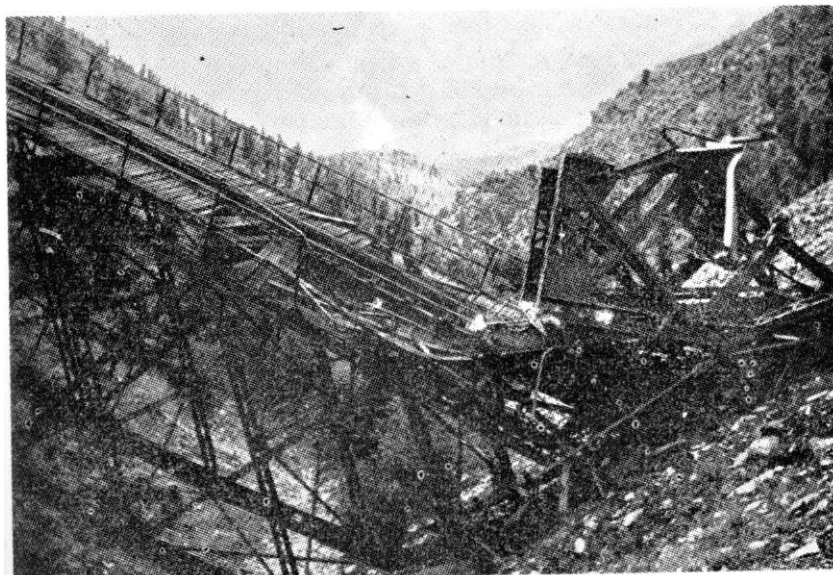
patrole i voz sa ustašama Železničkog bataljona i jednim vodom domobrana sa zadatkom da posednu železničke stanice u Podorašcu i Brđanima i Lukač-most. Neprijatelj se, očigledno, ponadao da su partizani napustili prugu i pomakli se dalje na zapad, ka planini Bitovnji. Upućene jedinice su do 11 časova dostigle Lukač-most, ostavile na njemu jedno odeljenje ustaša i produžile ka Bradini. Međutim, u međuvremenu je Vrhovni štab naredio da se delovi 1. proleterske brigade vrate ka pruzi, u rejon sela Zukića i Vrbljana, jer je ocenio da se situacija razvija povoljnije nego što se u prvi mah pretpostavljalo. Na osnovu zapažanja da se neprijatelj iz Konjica ne pokreće jačim snagama, i iz činjenice da je izostala intervencija iz pravca Sarajeva, Vrhovni štab je zaključio da je neprijatelj bar dan-dva nemoćan da interveniše, pa to vreme treba iskoristiti za rušenje mosta i drugih objekata. Radi toga su dva bataljona 1. proleterske brigade pre podne 5. jula upućena ka pruzi: 3. bataljon ka Lukač-mostu a 1. bataljon ka Podorašcu. Izbivši u selo Zukiće, 3. bataljon je postavio zasedu iznad sela Sunja. Neprijateljev voz koji se upravo kretao ka Bradini naišao je na otpor zasede i odmah se povukao, ali je jedan domobran, koji je iskočio iz voza, bio tom prilikom zarobljen. Ustaše iz bunkera kod mosta, ponovo zahvaćene panikom, ukrcale su se u voz, koji se zadržao na železničkoj stanici u Brđanima do 18 časova, kada je krenuo ka Podorašcu, odvučavši oštećene vagone putničkog voza koje je, prilikom zauzimanja stanice noću 3/4. jula, zapalio 4. bataljon 1. proleterske brigade i lokomotivu koja je te iste noći ostala neoštećena. U voz se na železničkoj stanici u Podorašcu ukrcala i posada koja je tu bila ostavljena. Tako je ponovo, već drugu noć, pruga do Konjica ostala bez zaštite¹⁶².

Posle stava iščekivanja koji je bio zauzeo prethodnog dana, Vrhovni štab je, dakle, 5. jula ponovo orijentisao jedinice prema pruzi, dajući im zadatak da nadoknade ono što je bilo propušteno u toku prve i druge noći. Trećoj proleterskoj brigadi izdato je naređenje da još temeljitije poruši prugu i sve instalacije razvaljivanjem šina, paljenjem pragova, rušenjem telefonskih stubova i propusta, lomljenjem skretnica i prekopavanjem drumova i da istovremeno isturi obezbeđenja prema Raštelici i na ulazu u tunel. Prema Lukač-mostu ponovo je upućen pionirski vod sa zadatkom da ga po svaku cenu poruši, a 3. bataljon 1.

¹⁶² Izveštaj Štaba 1. proleterske brigade vrhovnom komandantu od 5. jula (Arhiv VII, k. 3, br. reg. 38-2); Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1485, br. reg. 2/2); Izveštaj načelnika Štaba 1. proleterske brigade vrhovnom komandantu od 6. jula (Arhiv VII, k. 9-A, br. reg. 22-1); Naređenje Vrhovnog štaba Štabu 3. proleterske brigade od 5. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 4); Arhiv VII, k. 56, br. reg. 1/2-69; k. 36, br. reg. 7/2-57, k. 206, br. reg. 13/12.

Uništene lokomotive na železničkoj stanici u Bradini, 6. jula 1942.

Rušenjem Lukač-mosta (raspona 52 m), 5. jula 1942, železnička pruga Sarajevo — Mostar bila je u prekidu dva meseca.

proleterske brigade, ojačan topovskim odeljenjem, dobio je zadatak da obezbeđuje njegov rad i odbije eventualnu intervenciju neprijatelja iz pravca Konjica dok most ne bude porušen. Južnije, u rejonu Podorašca, bio je postavljen 1. bataljon iste brigade sa zadatkom da spreči prodor neprijatelja duž komunikacije ka Bradini¹⁶³.

Dobijene zadatke jedinice su u toku noći i narednog dana uspešno izvršile: 3. proleterska brigada je tako reći do temelja uništila železničku stanicu u Bradini, sa svim uređajima i pomoćnim objektima, ali nije uspela da znatnije poruši tunel jer za to nije imala dovoljno eksploziva. Međutim, najznačajniji je uspeh, bez sumnje, postignut rušenjem Lukač-mosta. Postavljanjem eksploziva pod nosače na severnoj strani, most je u 9,40-časova srušen tako da se jedan njegov kraj, onaj prema Bradini, potpuno survao, dok se drugi otkinuo i spustio ispod ležišta oko 70 cm. Rušenjem ovog velikog mosta onesposobljen je najvažniji objekat na pruzi Sarajevo — Konjic, za čiju će opravku biti potrebno više meseci¹⁶⁴.

Događaji na pruzi najviše su uzбудili vojne vlasti NDH, jer je diverzija u prvom redu pogodila njihove interese. Prekidom komunikacije gotovo cela Hercegovina je ostala odsečena od ostalog dela države. Domobranski garnizoni, koji su već ionako bili ugroženi pretnjama četnika, našli su se u vrlo teškom položaju, lišeni snabdevanja i pomoći. Međutim, napori Glavnog stožera domobranstva i nižih štabova učinjeni kod nemačkih i italijanskih vojnih vlasti s ciljem da se partizanske jedinice odbace sa pruge i što pre uspostavi kontrola na toj komunikaciji, kako bi se sprečila dalja uništavanja i otklonila opasnost od Konjica, nisu dali pozitivne rezultate. Štab nemačke 718. divizije, doduše, brzo je reagovao: trupe koje je uputio povratile su Hadžiće i Pazarić. Ali je on potom glavnu pažnju skrenuo na dolinu Lepenice da bi zadržao 2. i 4. proletersku brigadu na liniji Raskršće — Kiseljak — Fojnica i sprečio njihovo nastupanje prema dolini reke Bosne, a potom ih, prelazeći u napad, odbacio preko demarkacione linije. Interesi Nemaca nisu se, dakle, sasvim poklapali sa interesima NDH, jer je demarkaciona linija, razumljivo, bila granica do koje je dosegala njihova zainteresovanost.

109- 163 Naređenje Vrhovnog štaba Štabu 3. proleterske brigade od 5. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, br. dok. 4); Izveštaj Štaba 1. proleterske brigade vrhovnom komandantu od 5. jula (Arhiv VII, k. 3, br. reg. 38-2).
164 Izveštaj pomoćnika načelnika Vrhovnog štaba vrhovnom komandantu od 6. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 7); Arhiv VII, k. 206, br. reg. 13/12; Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1485, br. reg. 2/2); Fotografije porušenog mosta i uništenih zgrada i kompozicija u Bradini (Arhiv VII, k. 27-B, br. reg. 59/4).

Ali je trebalo očekivati da će se za situaciju na pruži u italijanskoj okupacionoj zoni, južno od Ivan-sedla, zainteresovati Italijani. U tom smislu je komandant 3. domobranskog korpusa 4. jula naredio komandantu 6. divizije u Mostaru da posreduje kod generala Negrija, komandanta divizije »Murde«, za efikasnu i »stvarnu pomoć Konjicu«, aludirajući na potrebu da se upute trupe, jer slanje aviona da izviđaju duž komunikacije i bombarduju žandarmerijsku stanicu na Ivan-Sedlu nije bila dovoljna pomoć¹⁸⁵. Komandant 6. divizije je 5. jula bio kod generala Negrija, izložio mu tešku situaciju na pruži i zamolio ga da se hitno uputi pomoć u Konjic. Međutim, njegov zahtev je bio odbijen, jer, kako je on istog dana obavestio o tom sastanku komandanta 3. korpusa, »general ne može intervenirati u Trećoj zoni bez višeg odobrenja i misli da treba očekivati intervenciju naših snaga od Sarajeva«¹⁶⁶.

Tako su relativno male snage domobrana, žandarma i ustaške milicije u Konjicu i Ostrošcu, preplašene i pokolebane, ostale same da se suprotstave eventualnom napadu partizana¹⁶⁷. Nijedna jedinica, ni iz Sarajeva ni iz Mostara, nije bila upućena da im pomogne. Jedino je komandant 6. divizije uputio svog načelnika štaba da bi se na licu mesta što podrobnije obavestio o pravom stanju u Konjicu i okolini. Međutim, ovaj nije uspeo da stigne u Konjic, jer je, u međuvremenu, pruga bila prekinuta kod Ostrošca. Poslednjim vozom je 5. jula iz Mostara stigao u Konjic zamenik komandira žandarmerijske čete sa zadatkom da od žandarma i milicije organizuje jedinicu koja će se uključiti u odbranu grada¹⁶⁸.

¹⁸⁵ Telegram komandanta 3. domobranskog korpusa komandantu 6. divizije od 4. jula (Arhiv VII, k. 106, br. reg. 13/2-1); Dnevni izveštaji 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 20/2-4).

¹⁶⁶ Telegram komandanta 6. divizije komandantu 3. korpusa od 5. jula (Arhiv VII, k. 106, br. reg. 13/2-2).

¹⁶⁷ Prema izjavama nekih građana iz Konjica, komandant Konjičkog četničkog odreda je obavestio vlasti u Konjicu da partizani pripremaju napad i ponudio svoju saradnju u odbrani grada; do sporazuma, navodno, nije došlo (Arhiv VII, k. 76, br. reg. 3/12-2). O toj ponudi četnika govori se i u dopisu Glavnog stožera domobranstva od 28. aprila 1942 (Arhiv VII, k. 76, br. reg. 3/12-5).

¹⁶⁸ Izveštaj žandarmerijske čete iz Mostara od 10. jula (Arhiv VII, k. 192, br. reg. 15/5-1); Arhiv VII, k. 106, br. reg. 13/2-2.

Deo drugi

OSLOBOĐENJE KONJICA

1. — Pripreme za napad na Konjic

Na osnovu događaja koji su se 4. i 5. jula odigrali duž pruge Konjic — Bradina, Vrhovni štab je zaključio da je potrebno deo snaga zadržati u tom rejonu radi rušenja. Obezbeđujući se od Sarajeva isturanjem jačih delova na Ivan-planinu, on je mogao veću pažnju pokloniti Konjicu. Veoma slabo reagovanje neprijatelja u toku poslednja dva dana navelo je Vrhovni štab na zaključak da je posada u tom gradu brojno slaba. Ukoliko se, posle detaljnijeg ispitivanja situacije u gradu, pokaže da postoje realni uslovi za uspeh, trebalo bi zauzeti ovaj neprijateljev garnizon. Izgledi da se dođe do veće količine oružja, opreme i namirnica još više su opravdavali tu akciju. Zauzimanje tako velikog i važnog mesta učinilo bi, bez sumnje, značajan politički efekat na narod, i to ne samo na tome nego i na drugim područjima, jer bi vest o padu Konjica daleko odjeknula. To bi rečito demantovalo neprijateljevu propagandu o uništenju partizana u istočnoj Bosni, Crnoj Gori i Hercegovini, koja je, ne bez osnova, bila raširena posle velikih prolećnih ofanzivnih operacija u tim pokrajinama.

Petog jula uveče komandant 1. proleterske brigade je izvestio vrhovnog komandanta: doznao je da je u Konjic stigla jedna kompozicija iz Mostara; možda je to posadi pristiglo pojačanje, te bi stoga trebalo požuriti sa prekidanjem pruge i uništenjem objekata na deonici Konjic — Mostar¹. Vrhovni štab se, pre ovog upozorenja, nosio mišlju da deo snaga orijentiše prema tom delu pruge. Dva bataljona 1. proleterske brigade su te večeri bila udaljena 3—5 km od železničke stanice Lisičići: 6. bataljon u selu Grabovcima a 2. bataljon u Ugošću².

¹ Izveštaji Štaba 1. proleterske brigade vrhovnom komandantu od 5. jula i 6. jula u 9,30 časova (Arhiv VII, k. 3, br. reg. 38-2; AIRPJ, br. 16525).

² Isto.

Međutim, u međuvremenu je situacija na ovom delu pruge uzela povoljan obrt. Konjički bataljon Severnohercegovačkog NOP odreda, koji se na planini Prenju održao uprkos puču četničkih elemenata i izuzetno teškom položaju u kome se nalazio još od sredine juna³, samoinicijativno je u toku noći 5/6. jula napao Ostrožac, prekinuo prugu i time uradio upravo ono što je, prema nameri Vrhovnog štaba, trebalo da učine delovi 1. proleterske brigade. Zamenik komandanta Operativnog štaba za Hercegovinu⁴, koji se nalazio s Konjičkim bataljonom, čim je 5. jula doznao za dolazak proleterskih brigada na prugu Sarajevo — Konjic, odlučio je da tu povoljnu okolnost iskoristi. Istog dana on je najbližoj jedinici 1. proleterske brigade uputio pismo u kome je molio da ona uspostavi hitnu vezu s Konjičkim bataljonom. Naglasivši da se situacija u kojoj se bataljon nalazio naglo popravila otkako se čulo za dolazak proleterskih jedinica na prugu, on je tražio obaveštenje o daljim namerama tih jedinica, da bi s njima uskladio dejstva Konjičkog bataljona⁵.

Ne čekajući odgovor i uputstvo za dalja dejstva, on je, zajedno sa Štabom bataljona, odlučio da se u toku noći napadne Ostrožac, koji je branilo samo 20 žandarma i 12 milicionera. Dok su se čete Konjičkog bataljona spuštale ka Ostrošcu, u železničku stanicu je u 21,10 časa stigao voz. Ovaj voz je vraćen iz Lisičića, jer je iz Konjica bilo javljeno da je pruga ugrožena". Čim su joj priključeni vagoni koji su se nalazili u stanici, kompozicija je produžila ka Rami. Neprijatelj je uočio sumnjivo kretanje oko mesta, tako da je bio alarmiran. Te večeri trebalo je da devet lokomotiva bude otpremljeno iz Konjica za Mostar, ali je javljeno da se partizani nalaze u neposrednoj blizini

³ Taj bataljon su 14. i 15. juna u rejonu sela Bijele napali četnici ali je on, iako desetkovan, uspeo da se povuče u Crno Polje na Prenju. Narednih dana, sve do 5. jula, nalazio se po katunima i zaseocima na Prenju (Crno Polje, Tisovica, Rečica, Bunari, Javorik), dejstvujući prema Idbaru, Celebiću i Ostrošcu (V. Lazarević: »Krvavi obračuni«, Hercegovina u NOB, str. 365). Konjički bataljon je tada brojao 120 boraca (Iz izveštaja pomoćnika načelnika VS od 8. jula, Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 18).

⁴ Pošto mu odluka vrhovnog komandanta od 23. juna o smenjivanju Operativnog štaba za Hercegovinu nije bila poznata, on je i dalje delovao u toj funkciji.

⁵ Pismo zamenika komandanta Operativnog štaba za Hercegovinu od 5. jula (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 13); AIRPJ, br. 16525.

⁶ Još u toku dana u Konjicu su primljeni podaci da je primećen pokret grupe od 200—300 partizana iz pravca sela Hasanovića prema Kralupima i da je oko 10 časova jedno odeljenje partizana bilo u selu Bjelopčini, iznad same pruge blizu Lisičića (Iz izveštaja žandarmerijske čete iz Mostara od 10. jula i izveštaja 1. bataljona 7. puka od 22. jula, Arhiv VII, k. 192, br. reg. 15/5-1, k. 56, br. reg. 1/2-69).

Lisičića i Ostrožca i da se, zbog toga, lokomotive moraju zadržati u Konjicu⁷.

U 23,30 časa Konjički bataljon je napao Ostrožac. Prešavši Neretvu, na gazovima, borci su bez borbe upali u železničku stanicu. Veći deo posade bio se povukao preko planine Bokševica ka Rami. Ali je jedna grupa u žandarmerijskoj kasarni pružila žestok otpor. Iako su partizani opkolili zgradu, žandarmi i milicioneri su se oko 2 časa posle ponoći probili u pravcu Rame. Tom prilikom neprijatelj je imao gubitke od jednog poginulog i jednog zarobljenog, dok su iz Konjičkog bataljona poginula dva borca. Oko 4 časa partizani su zapalili železničku stanicu, magacin i ostale objekte i oštetili skretnice, a potom su zapalili poštu i zgradu u kojoj su se nalazile žandarmerijska stanica i opštinska uprava. Pošto je uspešno izvršio zadatak, bataljon se istog jutra povukao ka Javoriku⁸.

Iste noći, u 0,35 časova, jedan vod Konjičkog bataljona se spustio na prugu između železničkih stanica Jablanice i Prenja, porušio pet telefonskih stubova, i na mostu razvalio šine, dok je, u međuvremenu, drugi vod napao železničku stanicu Prenj, ali su ga italijanski vojnici iz bunkera odbili⁹.

Napad na Ostrožac i Prenj još više je uznemirio neprijateljev garnizon u Konjicu, jer se on sada našao odsečen i od Mostara. Ni Italijani više nisu mogli ostati nezainteresovani, pošto su partizani ugrozili i njihove posade u Rami i Jablanici. Zbog toga su, još u prepodnevnom časovima 6. jula, njihovi avioni izviđali zonu Jablanica — Konjic i bombardovali Ostrožac¹⁰, a komandant divizije »Murde« je istog dana uputio iz Mostara jednu četu 259. pešadijskog puka u Jablanicu i vod minobacača u Ramu, kao pojačanje tamošnjim posadama¹¹. U toku popodneva u Ostrožac su se vratili iz Rame izbegli žandarmi i milicioneri, ali su se, bez zadržavanja, uputili u Konjic, kako im je još ranije bilo naređeno za slučaj da se nađu u opasnosti¹².

⁷ Arhiv VII, k. 206, br. reg. 13/12.

⁸ Izveštaji vojnih i žandarmerijskih komandi, železničkih i upravnih ustanova od 6, 8, 10, 21. i 22. jula i 8. i 23. avgusta (Arhiv VII, k. 191, br. reg. 5/5, 6/5, 7/5, 13/5, 59/4-7, k. 192, br. reg. 15/5, k. 56, br. reg. 1/2-69, k. 106, br. reg. 14/2-1, k. 36, br. reg. 7/2-57, k. 206, br. reg. 13/12); Dnevnik V. Lazarevića.

⁹ Izveštaj žandarmerijske čete iz Mostara od 7. jula (Arhiv VII, k. 191, br. reg. 4/5-1); Izveštaj 6. divizije od 6. jula (Arhiv VII, k. 106, br. reg. 14/2-1).

¹⁰ Dnevni izveštaji italijanskog vazduhoplovstva za jul 1942 (Arhiv VII, k. 151, br. reg. 4/9); Izveštaj žandarmerijske čete iz Mostara od 10. jula (Arhiv VII, k. 191, br. reg. 13/5).

¹¹ Dnevni izveštaji italijanskog 6. armijskog korpusa za jul 1942. (Arhiv VII, k. 386, br. reg. 1-27/7-29).

¹² Arhiv VII, k. 191, br. reg. 13/5.

Akcija Konjičkog bataljona je izvršena u pravo vrerne i na pravom mestu, kao da je bila planirana od strane Vrhovnog štaba. Ona predstavlja tipičan primer samoinicijative koju su pojedine partizanske jedinice ispoljavale, a ujedno je bila dokaz političke zrelosti njihovih vojnih i političkih rukovodilaca, koji su znali da u određenoj situaciji nađu najpravilnije rešenje.

Vrhovni štab je 6. jula izjutra razmišljao da li da zadrži jedinice na pruži i oko Konjica i da eventualno napadne to mesto, ili da produži nastupanje ka Prozoru. Napad na Konjic je, bez sumnje, bio primamljiv poduhvat jer je nudio dobre izgleda na uspjeh, ali se, s druge strane, nije smelo zanostiti trenutnim pogodnostima i njima podređivati šire ciljeve i planove. Vrhovni štab je rukovodio i severnom i južnom kolonom, te je morao voditi računa da njihovo nastupanje ka zapadnoj Bosni bude usklađeno i po vremenu i po prostoru. Ravnomerno kretanje obe kolone, bez suvišnog zadržavanja ili skretanja, davalo je njihovom nastupanju veću silinu i razvlačilo je neprijateljeve snage, koje su morale da istovremeno brane više mesta. Na taj način, neprijatelj je bio lišen mogućnosti za manevrisanje: da svoje jedinice upućuje iz neugroženog u ugroženo područje. Sem toga, zaostajanje jedne kolone dovodilo je drugu u situaciju da mora odvajati jače delove za obezbeđenje svog nezaštićenog boka.

Sve je to Vrhovni štab imao u vidu kada je 6. jula izjutra odlučio da 1. i 3. proletersku brigadu usmeri ka Prozoru. On je prošle noći od svojih predstavnika pri severnoj koloni primio izveštaj o kretanju 2. i 4. proleterske brigade pravcem Kreševo — Fojnica, a zatim, prema već utvrđenom dogovoru sa vrhovnim komandantom, ka Gornjem Vakufu, gde je trebalo da dođe do spajanja obe kolone. Izvršenje ovog zadatka je zavisilo i od toga hoće li južna kolona blagovremeno izbiti u rejon Gornjeg Vakufa. Još jedan je momenat navodio na potrebu da se žuri sa nastupanjem: iz zaplenjene štampe i iz izjava zarobljenika saznalo se o velikim borbama na Kozari, gde je front posetio Pavelić, i o ofanzivi Italijana u Lici. Zbog toga je trebalo što pre izbiti u dolinu Vrbasa i, dejstvom na garnizone, prinuditi neprijatelja da deo snaga sa Kozare uputi u susret proleterskim brigadama¹³.

U duhu takve odluke, vrhovni komandant je u 8 časova izdao naređenje severnoj koloni: posle zauzimanja Kreševa delom snaga napasti Fojnicu, ukoliko se u njoj bude nalazila slabija posada; ostale jedinice produžiće preko Dusine ka Vranići

¹³ Izveštaj predstavnika Vrhovnog štaba pri severnoj koloni od 5. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 3); Naređenje vrhovnog komandanta članovima Vrhovnog štaba Rankoviću i Zujoviću od 6. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 6).

i u rejonu sela Ljubunaca (5 km severoistočno od Prozora) ili u rejonu sela Dobrošina (5,5 km jugoistočno od Gornjeg Vakufa) povezaće se s južnom kolonom¹⁴. Istovremeno je štabu 1. proleterske brigade naredio: u toku dana i naredne noći uputiti dva bataljona ka komunikaciji Prozor — Gornji Vakuf sa zadatkom da je preseku i zaposednu, i time obezbede dejstva 4. proleterske brigade ka Gornjem Vakufu, a da potom, s još jednim bataljonom koji će, u međuvremenu, blokirati grad sa severne strane, oslobode Prozor; ostala dva bataljona privremeno će ostati u rejonu sela Grabovaca, Ugošća i Vrbljana i, po mogućnosti, vršiti diverzije na komunikaciji Konjic — Rama¹⁵.

Međutim, primivši nove vesti o stanju u Konjicu, vrhovni komandant je preispitao celishodnost tek donete odluke i zaključio da su uslovi za zauzimanje Konjica bolji nego što je on tog jutra smatrao. On je stoga još istog dana uputio novo naređenje Štabu 1. proleterske brigade: da u toku noći 6/7. jula tri bataljona napadnu i zauzmu Konjic, dok bi jedan bataljon kod sela Kralupa i Čelebića vršio obezbeđenje sa pravca Rame. »Ja sam jutros poslao naređenje za raspored vaših trupa«, pisao je vrhovni komandant, »ali prema izveštaju koji sam dobio od vas i nizu obaveštenja od seljaka, situacija u Konjicu je takva da bi trebalo zauzeti tu varoš, jer bi nam to omogućilo daljnje rušenje železničkih objekata, a s druge strane, možda bi došli do više hrane, pa čak do obuće i odeće«. Smatrajući da će Konjic biti zauzet, on je upozorio Štab brigade: u gradu odmah uništiti sve železničke institucije i objekte vojničkog značaja, i porušiti prugu prema Mostaru da bi se izbeglo iznenađenje s tog pravca. Ujedno mu je dao zadatak da komandantu Konjičkog bataljona¹⁶ hitno pošalje naređenje da sa svojim ljudstvom smesta krene na prugu Konjic — Mostar i poruši je. »Daje vam se puno pravo slobodnog dejstvovanja, a ne kruto pridržavati se datih direktiva« — stajalo je na kraju naređenja¹⁷.

Ovom novom odlukom nije bila anulirana prethodna odluka o presecanju komunikacije Prozor — Gornji Vakuf i o oslobodenju Prozora. Naprotiv, ona je ostala na snazi, samo što je sada taj zadatak bio poveren 3. proleterskoj brigadi. Njenom

¹⁴ Naređenje vrhovnog komandanta predstavnicima Vrhovnog štaba pri severnoj koloni od 6. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 8).

¹⁵ Naređenje vrhovnog komandanta Štabu 1. proleterske brigade od 6. jula (Arhiv CK SKJ, br. reg. 589, str. 4 i 6).

¹⁶ U toku noći 5/6. jula u Vrhovni štab je stiglo pismo zamenika komandanta Operativnog štaba za Hercegovinu, iz kojeg se doznalo za situaciju kod Konjičkog bataljona.

¹⁷ Naređenje vrhovnog komandanta Štabu 1. proleterske brigade od 6. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 9); Izveštaj Štaba 1. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 6. jula u 17,20 časova (AIRPJ. br. 3220).

štabu je naređeno da zadrži glavninu u rejonu Bradine i Ivan-planine, jer je još uvek bilo aktuelno zatvaranje pravca od Pazarića, i da dva bataljona uputi iz sela Tuhobića, preko sela Višnjevice i Parcana, ka Prozoru sa zadatkom da u toku noći 7. jula zaposednu Prozor i, po mogućnosti, razruše drum koji vodi prema Gornjem Vakufu¹⁸. Vrhovnom komandantu tada nije bilo poznato da li, i koliko, ima neprijateljevih vojnika u Prozoru, ali je, verovatno, pretpostavljao da u gradu mogu biti samo žandarmi¹⁹.

Vrhovni štab i Štab 1. proleTERSke brigade su do kraja dana prikupljali podatke o stanju u opkoljenom Konjicu. U Vrhovni štab su neprekidno pristizale vesti: najpre je javljeno da su primljena neproverena obaveštenja da su iz Konjica pobjegli ustaše i domobrani, pošto nisu primili očekivanu pomoć od Italijana, a uveče su dobijeni novi, tačniji podaci. Zarobljeni domobran je izjavio da se u Konjicu nalaze jedan domobranski bataljon jačine tri čete (oko 450 vojnika) i manji broj ustaša i žandarma. On je dao tačne podatke i o neprijateljevim položajima i utvrđenjima i o rasporedu njegovih četa, napomenuvši da je moral posade slab. Iste podatke doneo je iz Konjica i jedan starac iz sela Šunja koji je bio poslat da ispita situaciju u gradu. On je gornje podatke dopunio i time da u gradu nema artiljerije i da ništa od hrane i drugog materijala nije evakuisano. I ustaša kojeg je istog dana u selu Brđanima zarobila 2. četa 3. bataljona dao je slične podatke²⁰.

Gotovo potpuna podudarnost podataka dobijenih iz više izvora navodila je na uverenje da su oni tačni. A podaci su bili povoljni: u gradu je ne naročito brojna, demoralisana posada, sastavljena od domobrana i nešto žandarma i ustaša, bez artiljerije; položaji su slabo utvrđeni, bez bunkera i žičanih prepreka; a sem toga, što je takođe bilo važno, nije bilo nikakvih vesti o upućivanju pomoći iz Sarajeva i Mostara. Vrhovnom štabu je bila jasna situacija na pravcu Sarajeva, jer su delovi 3. proleTERSke brigade zatvorili komunikacije na Ivan-planini; ali nije bio sasvim siguran šta se dešava na pravcu Mostara, jer u toku

116-¹⁸ Naređenje vrhovnog komandanta Štabu 3. proleTERSke brigade od 6. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 10).

¹⁹ U pomenutom naređenju je stajalo: »Mogućnost ulaska u Prozor treba dublje ispitati jer nam nije poznato da li se u tome mestu nalazi žandarmerijska stanica«. Interesantno je još napomenuti da ni Vrhovni štab ni štabovi brigada nisu raspolagali topografskim kartama reiona Prozor što je otežavalo komandovanje, jer se nisu mogli izdavati konkretni zadaci. Jedinice su se mogle kretati isključivo korišćenjem vodiča. Tek 8. jula, po oslobođenju Konjica, došlo se do potrebnih karata.

²⁰ Izveštaj pomoćnika načelnika VŠ od 6. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 7); Izveštaj načelnika Štaba 1. proleTERSke brigade vrhovnom komandantu od 6. jula (Arhiv VII. k. 3. br. reg. 14-2).

ovoga dana još nije saznao za napad Konjičkog bataljona na železničke stanice Ostrožac i Prenj. U 17 časova je načelnik Štaba 1. proleterske brigade obavestio komandanta ove brigade da je doznao da se čulo pucanje u pravcu železničke stanice Ostrožac.²¹

2. — Mere neprijatelja za odbranu grada

Šesti jul je u opkoljenom Konjicu protekao u grozničavom iščekivanju. Komandant garnizona je sve upornije tražio pojačanja iz Mostara i Sarajeva. Komandant domobranske 6. pešačijske divizije je uvideo da su ostala uzaludna sva nastojanja kod komandanta italijanske divizije »Murde« da se ka Konjicu upute italijanske trupe, te je od komandanta 3. domobranskog korpusa tražio da pošto-poto interveniše iz Sarajeva. Ujedno su upućene molbe i zahtevi preko »obćeg upravnog zapovednika NDH« kod Komande 2. italijanske armije i preko ministra unutrašnjih poslova; da se kod viših italijanskih komandi izdejstvuje angažovanje italijanskih trupa iz Mostara i Jablanice. No, sve je to ostalo bez rezultata. Italijani su odbili da ma šta učine, sem što su ponudili angažovanje svoje avijacije s mostarskog aerodroma²².

Komandantu konjičkog garnizona je ovoga dana bilo već sasvim jasno da je posada ostavljena sebi i da nema šta da očekuje od susednih garnizona²³. On je stoga preduzeo mere da izviđanjem ustanovi položaj i namere partizana, te je u tom cilju ponovo uputio ka Lukač-mostu jače odeljenje, sastavljeno od 20 domobrana i 19 ustaša Zelezničkog bataljona. Prema Ostrošcu su upućeni u izviđanje delovi Orahovičke čete milicionera, a u pravcu sela Vrdolja i Džepa i ka Gradu (k. 1028) milicioneri iz tih sela. Izviđačko odeljenje, upućeno prugom ka Lukač-mostu, kod Podorašca je, posle kraće borbe, razbilo jedan vod 1. bataljona 1. proleterske brigade. Neprijatelj je imao dva

²¹ Izveštaj načelnika Štaba 1. proleterske brigade od 6. jula (Arhiv VII. k. 701, br. reg. 1/5).

²² Izveštaji, telefonske i radio-depeše komandanta 6. divizije, komandanta 3. domobranskog korpusa, kotarskog predstojnika iz Konjica, Velike župe Hum iz Mostara, komandanta italijanske divizije »Murde« od 5. i 6. jula (Arhiv VII, k. 106, br. reg. 12/2-1, 2, 14/2-1, 2. k. 191, br. reg. 7/5-1, 2); Telegram komandanta 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 106, br. reg. 12/2-2).

²³ Da bi umirio i ohrabrio posadu u Konjicu, komandant 3. korpusa je radio-vezom javio 6. jula u 0,20 časova komandantu 6. divizije da je »protuakcija u toku i da se gro partizana povukao na Bitovnju«. Ova vest, međutim, nije mogla biti prosledena u Konjic jer je upravo u to vreme Konjički partizanski bataljon kod Ostrošca prekinuo telefonske veze (Telegram komandanta 3. domobranskog korpusa, Arhiv VII, k. 106, br. reg. 12/2-2).

poginula i jednog ranjenog, a jedan domobran je zarobljen. Milicioneri upućeni ka Džepima i Vrdolju izvestili su po povratku da nisu naišli na partizane; a milicioneri Orahovičke čete, među kojima je bilo i pristalica partizana, nisu ni izvršili dobijem zadatak, već su se razbežali i posakrivali oko svojeg sela²⁴.

Da bi sprečio paniku, komandant domobranskog bataljona je preuzeo i upravnu vlast i pokušao da mobiliše stanovništvo za odbranu grada. On je od vođa »crnih ustaša« 38. jurišne čete jačine 42 vojnika, koji su već držali položaje na brdu Repovici iznad železničke stanice, 20 ustaša Železničkog bataljona, 28 ustaša Pripremne ustaške bojne, 42 železničara i oko 60 žandarima formirao jednu kombinovanu četvu, tzv. 5. sat posade Konjic jačine 192 vojnika (od kojih 127 naoružanih). Njoj je dao zadatak da posedne položaje na severnoj strani brda Repovice i da kod sela Ovčara zatvori komunikaciju Podorašac — Konjic. Domobranski bataljon, sastava: tri nepotpune čete (1, 3. i 4. četa), jačine oko 360 domobrana²⁵, bio je raspoređen na položajima južno i istočno od grada²⁶.

Sve su neprijateljeve jedinice bile u strogoj pripravnosti. Neprijateljeva avijacija je celog dana bila vrlo aktivna. Italijanski avioni s mostarskog aerodroma neprekidno su nadletali dolinu Neretve od Jablanice do Konjica i mitraljirali i bombardovali Ostrožac, jer se pretpostavljalo da se u njemu nalaze partizani. Avijacija NDH sa sarajevskog aerodroma takođe je bila angažovana u ovoj zoni. Nadletajući Konjic, izviđački avioni su primetili znakove »opkoljeni smo« i »tražimo pomoć«, a kod sela Sv. Petke i sela Lisičića registrovali su prekide na pruzi i drumu²⁷.

Iako je neprijatelj bio uveren da će noću 6/7. jula partizani napasti Konjic, do napada ipak nije došlo. Štab 1. proleterske brigade nije uspeo da do određenog vremena prikupi

²⁴ Izveštaj 1. bataljona domobranskog 7. pešadijskog puka od 22. jula i 8. avgusta (Arhiv VII, k. 36, br. reg. 7/2-57 i k. 56, br. reg. 1/2-69). Izveštaji načelnika Štaba 1. proleterske brigade vrhovnom komandantu od 6. jula (Arhiv VII, k. 3, br. reg. 14-2).

²⁵ Brojno stanje toga domobranskog bataljona iznosilo je 460 ljudi, ali je u vanjskom rashodu bilo 80 a u unutrašnjem 20 vojnika (Arhiv VII, k. 36, br. reg. 7/2-57).

²⁶ Izveštaji 1. bataljona 7. puka od 10. i 22. jula i 8. avgusta (Arhiv VII, k. 129, br. reg. 15/5-1, k. 36, br. reg. 7/2-57, k. 56, br. reg. 1/2-69); Izveštaj logornika iz Konjica od 10. jula (Arhiv VII, k. 213, br. reg. 59/7-1); Izveštaj pisara 38. ustaške jurišne čete od 14. jula (Arhiv VII, k. 213, br. reg. 59/7-5).

²⁷ Dnevni izveštaji italijanskog vazduhoplovstva (Arhiv VII, k. 151, br. reg. 4/9-1-23); Dnevni izveštaj 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 26/2-2); Izveštaji 1. bataljona 7. puka od 22. jula i 8. avgusta (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 1/2-69, k. 36, br. reg. 7 2-57).

sve bataljone predviđene za tu akciju, tako da se nosio mišlju da napad odloži. Kada je u 22,10 časa primio izveštaj načelnika štaba brigade, pisan u 17 časova, u kome je stajalo obaveštenje da se u pravcu Ostrošca čula vatra, komandant brigade je odlučio da napad odgodi. Pod okolnostima kada je bilo nezvesno da će bataljoni pre svanuća stići na polazne položaje i kada je situacija prema Ostrošcu bila nejasna, napad, po njegovom mišljenju, nije trebalo izvršiti²⁸.

Pa ipak, manji delovi 1. proleterske brigade su te noći izvršili demonstrativne napade na položaje spoljne odbrane grada s ciljem da se otkriju neprijateljevi položaji i raspored njegovih automatskih oruđa. Delovi 1. bataljona su se spustili od Podorašca i Vrbljana do Homolja i Galjeva i oko 24 časa napali neprijatelja u rejonu sela Čovića i sela Bara. Posle izvesnog prekida napad je bio obnovljen oko 3 časa²⁹. Treći bataljon, koji se već nalazio u pokretu iz sela Zukića ka Podorašcu da bi i on učestvovao u ovom napadu, dobio je naređenje da se odustaje od napada, te se iste večeri vratio u selo Vrbljane³⁰.

U toku 7. jula kod posade je nešto porasla nada da će joj doći pomoć: oko 16 časova u grad je iz pravca Mostara stigao izviđački voz, što je bio nagoveštaj da će, možda, uskoro stići i drugi vozovi s vojskom. Međutim, nada se vrlo brzo ugasila: primljena su obaveštenja da su partizani ponovo upali u Ostrožac i Lisičice i prekinuli vezu s Mostarom³¹.

Odmah po prolasku voza u pravcu Konjica na prugu su se spustili Konjički bataljon, s južne strane, i 6. i 2. bataljon 1. proleterske brigade, sa severne. Šesti bataljon je bez borbe zauzeo železničku stanicu u Lisičicama i zapalio sve zgrade u njoj. Od izlaznih skretnica sa obe strane stanice pruga je razvaljena u dužini od po 1 km, a na delu pruge prema Ostrošcu šine su bile oštećene na još dva mesta u dužini od 600 metara. Drugi bataljon je u rejonu sela Čelebića takođe porušio prugu i isturio obezbeđenja prema Konjicu³². Istovremeno je konjički bataljon upao u Ostrožac i razvalio kolosek u oba pravca od stanice u dužini od 700 metara. Njegovi delovi, koji su bili upućeni kao obezbeđenje prema Rami, ušli su u Žugliće i zapalili železničku stanicu, magacin i 1100 pragova, a potom su uništili stra-

²⁸ Izveštaj Štaba 1. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 6. jula u 22,10 časa (Arhiv VII, k. 3, br. reg. 39—2); R. Nedeljković: »Rodaci«, Prva proleterska, knj. 1, str. 553.

²⁹ Navedeni izveštaji 1. bataljona 7. puka; Izveštaj 6. žandarmarijskog puka od 4. avgusta (Arhiv VII, k. 191, br. reg. 16/7-1).

³⁰ Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1485, br. reg. 2/2).

³¹ Izveštaj Prometnog odseka (Arhiv VII, k. 206, br. reg. 13/12).

³² P. Romac, cit., str. 172—3; Izjava Miladina Ivanovića, tadašnjeg komandanta 6. bataljona 1. proleterske brigade; Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1990, br. reg. 1—2).

žaru između Zuglića i Rame i porušili drum kod sela Donje Papraske³³.

Ovim akcijama Konjic je bio sasvim izolovan. Doduše, italijanski i domobranski avioni su i dalje leteli nad njim, sa zemlje je neprekidno signalima tražena pomoć, ali je sve to njegovoj posadi bila slaba uteha. Partizanski obruč se stezao i bilo je sasvim sigurno da će te noći uslediti napad na grad. Na položajima je užurbano nastavljeno utvrđivanje. Sve su jedinice bile na predviđenim mestima: jedna domobranska četa (jačine oko 130 ljudi, sa dva mitraljeza i jednim minobacačem) držala je položaje na istočnoj strani od sela Ljute do sela Ovčara, isturivši svoje delove na visove Dedinovac (k. 664) i Zlatar (k. 878); druga četa (oko 120 ljudi, sa dva mitraljeza i jednim minobacačem) obezbeđivala je gard sa zapada i juga u polukružnom rasporedu od obale Neretve, preko k. 564, groblja u selu Turiji, k. 602 iznad sela Previje, do sela Cagara; treća četa (oko 110 domobrana, sa dva mitraljeza i dva minobacača) nalazila se u rezervi — delom u gradu, delom na brdu Pomolu; novoformirana kombinovana 5. četa držala je položaje na Repovici, štiteći grad sa severne strane³¹; zapadno od Konjica, u selima Zabrdū, Zaslavlju, Orahovici i Čelebiću, poseli su položaje milicioneri Orahovičke čete, naoružani sa oko 100 pušaka³⁵.

Tako je u odbrani Konjica i obližnjih sela na levoj obali Neretve bilo angažovano oko 580 neprijateljevih vojnika, naoružanih puškama, puškomitraljezima, mitraljezima (7) i minobacačima (4). Ljudstvo je bilo mahom starije, jer su ga većinom sačinjavali rezervisti od preko 40 godina.

3. — *Oslobođenje Konjica*

Štab 1. proleterske brigade je u toku 7. jula završio pripreme za predstojeći napad, koji je trebalo izvršiti u 2 časa posle ponoći. Za napad na grad on je odredio četiri bataljona

³³ Izveštaj i popratno pismo pomoćnika načelnika VŠ od 8. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 18 i 19); Izveštaj Prometnog odseka (Arhiv VII, k. 206, br. reg. 13/12).

³⁴ Komandir te kombinovane čete u svom izveštaju se žalio na »žalosnu pojavu što nitko od građana na naš poziv nije se htjeo staviti na raspoložbu i ići — na položaj«. On je još naveo da je njegova jedinica jačine 120 ljudi bila premala da bi mogla posesti i uspešno braniti položaj dug oko 1200 metara i da je bio odbijen njegov zahtev da se položaj pojača domobranima i mitraljezima (Arhiv VII, k. 191, br. reg. 16/7-1).

³⁵ Izveštaji 1. bataljona 7. puka od 22. jula i 8. avgusta (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 1/2-69, k. 36, br. reg. 7/2-57); Izvodi iz isto-rijskog dnevnika utalijanskog 6. armijskog korpusa za jul 1942 (Arhiv VII, k. 57, br. reg. 1/3a-42).

i dao im sledeće zadatke: 1. bataljonu — da izvrši napad sa severne strane, zbaci neprijatelja sa Repovice i upadne u grad preko železničke stanice; 6. bataljonu — da napada na grad sa severozapadne strane, uz desnu obalu Neretve; 2. bataljonu — da na gazovima pređe Neretvu nizvodno od Konjica, napadne grad s jugozapada, likvidira neprijatelja na Pomolu i potom oslobodi deo grada na levoj obali; 3. bataljonu — da odbaci neprijateljeve delove s padina Zlatara i Dedinovca i upadne u grad sa istočne strane. Konjički bataljon je trebalo da obezbeđuje napad od pravca Rame, dok su bataljoni 3. proleterske brigade na Ivan-planini zatvarali komunikacije prema Sarajevu³⁶.

U svim jedinicama su izvršene uobičajene vojničke i moralno-političke pripreme. Štabovima bataljona i komandama četa su precizirani zadaci njihovih jedinica, a dati su im i podaci o jačini i rasporedu neprijatelja, njegovih utvrđenja i vatrenih tačaka. Posebno je ukazano na potrebu da se Konjic zauzme još u toku noći, pre nego bi njegovoj posadi mogla stići pomoć sa pravca Rame. Da bi to postigle, od jedinica se tražilo da silovitim jurišima zbace neprijatelja sa objekata spoljne odbrane i da se potom, bez zadržavanja, sjure u grad i savladaju otpor posade. Jedinicama je predložen veliki vojni i politički značaj zauzimanja Konjica. Borci su sa oduševljenjem prihvatili zadatke, spremni da ih časno izvrše. Bili su svesni da će na grad napadati bez dovoljne vatrene podrške, da će morati da jurišaju i da savlađuju otpor neprijatelja imajući pri sebi samo bombe i puške, a u puškama samo po 5—7 metaka³⁷.

Po padu mraka jedinice su pošle na zadatak. Šesti bataljon se uputio iz Ostrošca železničkom prugom ka Konjicu, da bi blagovremeno izbio na polazne položaje za napad, dok je 2. bataljon pregazio Neretvu u rejonu sela Celebića i krenuo nesmetano drumom ka gradu. Situacija se razvijala vrlo dobro, bolje nego što se pretpostavljalo, jer su se 2. bataljonu pružili vrlo povoljni uslovi da bez teškoća izbije pred položaje na Pomolu i napadne grad sa onog pravca odakle se neprijatelj nije nadao. Juriš na Pomol i južni deo grada trebalo je da kod branilaca izazove pometnju i da ostalim bataljonima bude signal za napad na deo grada na desnoj obali reke. Događaji su, međutim, iznenada uzeli nepredviđeni tok. Vrhovni štab je primio obaveštenja da su primećeni pokreti italijanskih trupa iz Jablanice u pravcu Konjica. Iako se radilo samo o dolasku jedne pešadijske čete u Jablanicu i jednog minobacačkog voda u Ra-

³⁶ Izveštaj štaba 1. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 7. jula u 16 časova (AIRPJ, br. 16522); Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1—6 i 2—6, k. 1985, br. reg. 2/2, k. 1990, br. reg. 1—2); D. Šimić: »Nisam bio sam«, Beograd, 1951, str. 418.

³⁷ Isto (Arhiv VII, k. 1990, br. reg. 1—2).

mu, koje je italijanska divizija »Murde« uputila kao pojačanje svojim najisturenijim posadama, Vrhovni štab je izveo zaključak da su Italijani krenuli u pomoć konjičkom garnizonu i da, zbog izmenjene situacije, treba odustati od napada. Odmah je, u 21,30 časova, Štabu brigade upućeno naređenje da obustavi napad. Uz put su kuriri naišli na štabove 6. i 2. bataljona i upoznali ih s novim naređenjem. Štab 6. bataljona, koji se nalazio u selu Lisičićima, vratio je svoje čete prema Ostrošcu. Štab 2. bataljona je obustavio pokret svojih jedinica i povukao ih na desnu obalu Neretve³⁸.

Naređenje o obustavljanju napada nije stiglo do Štaba brigade, niti do štabova 1. i 3. bataljona, čije su se jedinice nalazile na polaznim položajima, spremne da u određeno vreme i na dati znak krenu u napad. Vreme je odmicalo a bataljoni su i dalje čekali. Štabovi su se našli u nedoumici: na južnoj strani grada nije bilo nikakvih znakova borbe, što je navodilo na zaključak da 2. bataljon nije uspeo da se prebaci preko Neretve. Štab 1. bataljona je najzad, posle dužeg iščekivanja, odlučio da krene u napad, makar i po cenu opasnosti da se njegove čete nađu usamljene u gradu, u borbi sa trostruko jačim neprijateljem. Ipak, postojalo je uverenje da će se i ostale jedinice priključiti napadu³⁹.

Oko 2,30 časova 1. bataljon je izvršio snažan napad na položaje na Repovici, ali je bio dočekan vatrom neprijatelja čija budnost nije bila popustila. Borci su više puta pokušavali da upadnu u rovove i neprijatelja zbace sa brda, ali nisu imali uspeha. Borba se potom stišala, da bi se pred zoru ponovo rasplamsala. Oko 4,30 časa delovima bataljona je pošlo za rukom da na desnom krilu probiju odbranu⁴⁰. Tada je kod neprijatelja

³⁸ Isto; AIRPJ, br. 4404; Usmene izjave Pavla Ilića, tadašnjeg pomoćnika načelnika VŠ i R. Vučkovića i M. Ivanovića, tadašnjih komandanata 2. i 6. bataljona; D. Šimić: »Nisam bio sam«, str. 418; P. Romac: »Borbe«, str. 173; R. Vukanović: Susreti sa drugom Titom, »Narodna armija«, 22. XII 1951.

³⁹ G. Vojvodić: »U Konjicu«, Prva proleterska, I knjiga, str. 389; B. Jovanović: »Moj bataljon«, str. 110.

⁴⁰ Komandir 5. čete (žandarmerijski nadporučnik) na ustaše je svalio krivicu za probijanje odbrane, a prema izveštaju komandanta 1. bataljona 7. puka položaj je bio probijen onde gde su se nalazili žandarmi i milicioneri (Arhiv VII, k. 191, br. reg. 16/17-1, k. 36, br. reg. 7/2-57). Tražeći razloge za pad Konjica, komandant 3. domobranskog korpusa je zaključio da je posada bila brojno slaba i da »nije bilo uzajamne saglasnosti i veze između delova pod komandom oružničkog poručnika Mandića (5. četa na Repovici — prim. M. L.) i komandanta bojne satnika Stipetića«. U izveštaju Glavnom štožeru on kaže: »Poručnik Mandić bio je u taktičkom pogledu potčinjen komandantu posade satniku Stipetiću, ali izgleda da mu to nije bilo pravo i da je radio na svoju ruku, što se vidi iz izveštaja Stipetića. Mandić pak u svojim izveštajima kritikuje rad Stipetića, ostalih oficira, ustaša i domobrana, a

nastalo komešanje, koje se ubrzo pretvorilo u paniku. Plašeći se da ne budu opkoljeni, njegovi vojnici su napustili položaje, povukavši se u grad. Goneći ih u stopu, borci 1. bataljona su se spustili niz strme obronke i zauzeli železničku stanicu. Povlačenje kombinovane čete sa Repovice bilo je tako naglo da njena komanda nije stigla da ugovorenim znakom (paljenjem gužvi sena) upozori domobrane na Pomolu, da bi oni štitili povlačenje. Pošto su partizani ustopice sledili žandarme, ustaše i milicionere, to domobranska četa na Pomolu nije ni mogla da mitraljezima štiti povlačenje kombinovane čete, iz bojazni da joj ne nanese gubitke. Usled toga, 1. bataljon je prodro u grad relativno lako, tako reći bez gubitaka (poginuo je samo komandir 3. čete, a ranjena je jedna drugarica)⁴¹.

Razbijeni ostaci kombinovane čete nisu uspjeli da se prebace preko mosta ka Pomolu, kako je to bilo predviđeno planom odbrane, jer su delovi 1. bataljona već bili izbili do mosta. Ustaše, žandarmi i milicioneri, bežeći pojedinačno i u grupicama, tek su se na Visu (k. 1152), oko 4 km jugozapadno od Konjica prikupili u toku prepodneva⁴².

Napad 1. bataljona na Repovicu povukao je i 3. bataljon, koji je, u međuvremenu, već bio stigao, nesmetano, drumom do Ovčara, a zatim, uz pošumljenu kosu, skrenuo ka Zlataru (k. 878) da bi napao na grad sa istočne strane. Na Zlataru nije bilo neprijatelja, jer su se domobrani, čim je otpočela borba na Repovici, povukli bliže Konjicu, strepeći da ne budu odsečeni od svog bataljona. Nastavljajući nastupanje, čete 3. bataljona su se spustile u grad, likvidiravši prethodno dva uporišta iznad grada. Brzim prodorom 3. bataljona ometeni da se povuku u grad, delovi domobranske čete koji su ostali na položajima spoljne odbrane na Dedinovcu razbežali su se po šumi. Domobranska posada u kasarni predala se gotovo bez borbe, tako da je

uzdiže svoj rad i svojih oružnika — što u stvari nije bilo baš tako, jer se isti nije ni povukao u određenom pravcu (prodor 1. bataljona ga je u tome onemogućio — prim. M. L.), niti dao jači otpor... » (Arhiv VII, k. 76, br. reg. 3/12-1).

⁴¹ Izveštaj Štaba 1. proleterske brigade Vrhovnom komandantu od 8. jula u 6,25 časova (AIRPJ, br. 3221); Izveštaj 1. bataljona 7. puka od 8. avgusta i 22. jula (Arhiv VII, k. 36, br. reg. 7/2-57, k. 56, br. reg. 1/2-69); Izveštaj komandira žandarmerijske čete iz Mostara od 10. jula (Arhiv VII, k. 192, br. reg. 15/5); Izveštaj 6. žandarmerijskog puka od 4. avgusta (Arhiv VII, k. 191, br. reg. 16/7); Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 2-6).

⁴² Isto. U svojim izveštajima žandarmi su krivicu bacali na domobrane, tvrdeći za sebe: da su se organizovano povukli do Pomola s namerom da tu daju otpor, ali kada su se domobrani bezrazložno počeli povlačiti, i oni su se morali povući ka Prenju.

i ovaj deo grada bio brzo zauzet. Bataljon je imao samo dva poginula borca⁴³.

Dok su 1. i 3. bataljon vodili borbe u gradu, kuriri Vrhovnog štaba su uspeli, posle dugog lutanja, da tek u 6 časova stignu u Štab brigade, koji se nalazio na Repovici, i da mu uruče naređenje o odustajanju od napada i o odlasku na novu prostoriju u pravcu Prozora. Štab brigade, međutim, nije obustavio napad jer je od Štaba 6. bataljona, koji je u međuvremenu stigao, saznao da su netačne vesti o prisustvu 1000 italijanskih vojnika u Ostrošcu. Štab ovog bataljona, koji se nalazio iznad sela Lisičića, kad je čuo da se vodi borba u gradu, krenuo je sa bataljonom ka Konjicu da bi učestvovao u napadu. Sa razvijenom crvenom zastavom na čelu kolone, borci su trčali prugom ne obzirući se na vatru sa brda na levoj obali reke (tom prilikom je bio ranjen politički komesar 1. čete)⁴⁴. Štab bataljona se zatim uputio u Štab brigade da bi se upoznao sa situacijom i dobio zadatke. Čim je saznao da su podaci o kretanju jače italijanske kolone iz Rame ka Konjicu bili netačni, Štab brigade je naredio 3. i 6. bataljonu: da pregaze Neretvu i da napadnu neprijatelja na Pomolu sa bokova i iz pozadine⁴⁵.

U međuvremenu u gradu su se borbe uspešno razvijale. Neprijateljevi delovi koji su uspeli da se povuku preko reke zadržali su se delom u selu Previji, a delom na Pomolu, priključivši se četi koja je s tih veoma pogodnih položaja, koji su dominirali gradom, mitraljeskom i minobacačkom vatrom tukla deo grada na desnoj obali i prilaz mostu, da bi sprečila prelaz partizana. Ali je moral branilaca već bio znatno pokoleban, tako da su ostali bezuspešni svi pokušaji da se učvrsti odbrana. Kad se, u zoru, jedna četa 3. bataljona prebacila preko Neretve, ugrozivši desni bok i pozadinu neprijateljevih snaga na Pomolu, kod neprijatelja je nastupila pometnja. Pošto su se milicioneri Orahovičke čete još u toku noći razbežali, izuzev njih 17 koji su se priključili domobranskoj jedinici na Pomolu, to je neprijatelj uvideo da mu i s tog pravca pretila opasnost. U takvoj situaciji posada je oko 9 časova naglo napustila položaje na Pomolu i počela da se užurbano povlači ka Prenju, onom jedinom stazom koja je preko Visa izvodila na

⁴³ Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1985. br. reg. 2/2).

⁴⁴ Zamenik komandanta 6. bataljona M. Milojević seća se toga događaja:

»Skoro svih devet kilometara prešli smo u trku... bez obzira na umor, na slabu obuću, a često i na bose noge koje su krvarile po neravnom šljunkovitom tlu između šina... Da mi je neko ranije pričao kako se i bosim nogama može trčati po oštrom kamenju— ja mu ne bih verovao«. (D. Šimić: »Nisam bio sam«, str. 419).

⁴⁵ Izveštaj Štaba 1. proleterske brigade vrhovnom komandantu od 8. jula u 6,25 časova (AIRPJ, br. 3221); Izjave P. Ilića i M. Ivanovića.

greben planine. Njoj su se priključili i domobrani s položaja kod sela Cagara i Previjske i sa groblja u selu Turiji. Sve ove grupe razbijene neprijateljeve posade izbile su do kraja dana na Prenj, u rejon katuna Tisovice i izvora Tvrde vode, gde su zanoćile⁴⁶. Manji delovi domobranskog bataljona, koji su ostali na desnoj obali Neretve, rasuti u šumama Zlatara i Dedinovca, nisu uspeli da se prebace na levu obalu, već su se, u grupicama i pojedinačno, povlačili preko planina ka Sarajevu, dok je 11 domobrana koji su obezbeđivali hidrocentralu u selu Ljutoj bilo zarobljeno⁴⁷.

Napad na Konjic bio je prva borba bataljona 1. proleter-ske brigade za veće naseljeno mesto⁴⁸. U borbi za slamanje spoljne odbrane grada borci i rukovodioci su pokazali dovoljno umešnosti i hrabrosti. I kod jednog i kod drugog bataljona došla je do izražaja težnja da se što pre prodre u unutrašnjost grada, bez obzira na neprijateljeve delove koji su se još zadržali na položajima ispred grada ili na njegovoj ivici. Ti brzi prodori izazvali su kod branilaca pometnju i rasulo⁴⁹.

Prilikom ovog napada ispoljile su se i krupnije slabosti, u prvom redu u organizovanju sadejstva. Zbog zabune koja je nastala usled odlaganja napada, izostalo je učešće 6. i 2. bataljona, te planirani manevar nije mogao biti ostvaren. Umesto koncentričnog napada, kako je planom bilo predviđeno, izvršen je samo napad sa severne i istočne strane. Time je neprijatelju

⁴⁹ O povlačenju preko Prenja jedan ustaša je napisao sledeće: »Pošli smo preko planina i došli na planinu Ljubinu, gdje su nas dočekali četnici, opalivši na nas tri naboja. S nama je u borbi protiv partizana bio četnik Vaso Tolj. koji nas je na zgodan način doveo četnicima, da bi tako isti prestali na nas pucati. Kada smo došli četnicima, oni su nas pitali zašto i njih nismo zvali u pomoć, da zajednički srušimo partizane, jer da i njima sada prijeti opasnost od njih...« (Arhiv VII, k. 213, br. reg. 59/7-5).

⁴⁷ Izveštaj Štaba 1. proleter-ske brigade vrhovnom komandantu od 8. jula u 13,30 časova (AIRPJ, br. 4404); Navedeni neprijateljevi izveštaji (Arhiv VII, k. 36, br. reg. 7/2-57, 59-63, k. 56, br. reg. 1/2-69, k. 213, br. reg. 59/7-1, 5, k. 192, br. reg. 15/5-1); Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1990, br. reg. 1-2).

⁴⁸ Doduše, i ranije, pre formiranja 1. proleter-ske brigade, njeni borci su učestvovali u nekim borbama u naseljenim mestima u Crnoj Gori i Srbiji (Pljevlja, Sjenica i dr.).

⁴⁰ O brzom prodoru partizana u grad ovako je kotarski predstojnik iz Konjica 24. jula obavestio velikog župana u Mostaru:

»Partizani su nakon zauzimanja željezničke stanice prodrli u kuću Ilije Skulića (Škobića — prim. M. L.), koja se nalazi odmah do željezničke stanice, postavili u nju puškomitraljez i pucali na naše ustaše, oružnike i miliciju, koji su se povlačili sa položaja severno od stanice... Partizani su zauzeli željezničku stanicu i severni dio grada nakon vrlo kratke borbe. Ustvari, ova su mesta bila zauzeta prije nego su se naši uspjeli povući sa Repovice i položaja prema Podorašcu, koji su štitali željezničku stanicu...« (Arhiv VII, k. 191, br. reg. 16/7-1).

data mogućnost da glavninu svojih jedinica izvuče iz grada i da se, koliko-toliko, organizovano povuče preko Prenja ka Mostaru i tako izbegne uništenje, odnosno zarobljavanje, što je, s obzirom na moral njegove posade, bilo realno očekivati. Da su jedinice 2. bataljona, koje su se u toku noći prebacile preko Neretve nizvodno od Konjica, nastavile napad i izbile u rejon sela Zaslavlja i sela Zabrdja, napad na grad bi urodio punim uspehom. A to je bilo sasvim izvodljivo, jer je Orahovička četa milicionera, koja je trebalo da brani taj rejon, bila u osipanju. Glavna otporna tačka u odbrani neprijatelja, Pomol, bila bi u tom slučaju ugrožena iz pozadine, te bi neprijatelj bio lišen mogućnosti da prihvati svoje vojnike koji su se povlačili iz dela grada na desnoj obali i da se, gotovo s celokupnim ljudstvom i naoružanjem, povuče ka Mostaru. Ovako, napad je uglavnom dobio oblik potiskivanja neprijatelja s jednog pravca prema drugom, koji je ostao otvoren⁵⁰. Tu je okolnost neprijatelj sasvim dobro iskoristio povukavši se preko Prenja u pravcu Mostara⁵¹. U selo Bijelo Polje, 10 km severoistočno od Mostara, stiglo je 9. jula 300 domobrana, 45 ustaša, 27 žandarma, 17 milicionera i nešto izbeglica, koji su prevalili težak put preko vrleti Prenja. Od posade Konjica nestalo je, dakle, oko 60 domobrana, 16 ustaša, 33 žandarma i oko 70 milicionera. Međutim, veći deo njih je uspeo da se preko Bjelašnice i Igmana probije do Sarajeva, a izvestan broj, uglavnom milicionera, sakrio se u gradu i okolini ili se presvukao u građanska odela i ostao kod svojih kuća. Zarobljeni domobrani, njih 30, pušteni su kućama, dok je osam ustaša streljano. Gubici neprijatelja nisu bili veliki, ali je zato količina zaplenjenog oružja, municije i opreme bila znatna⁵². Gubici partizana bili su neznatni — tri poginula i dva ranjena.

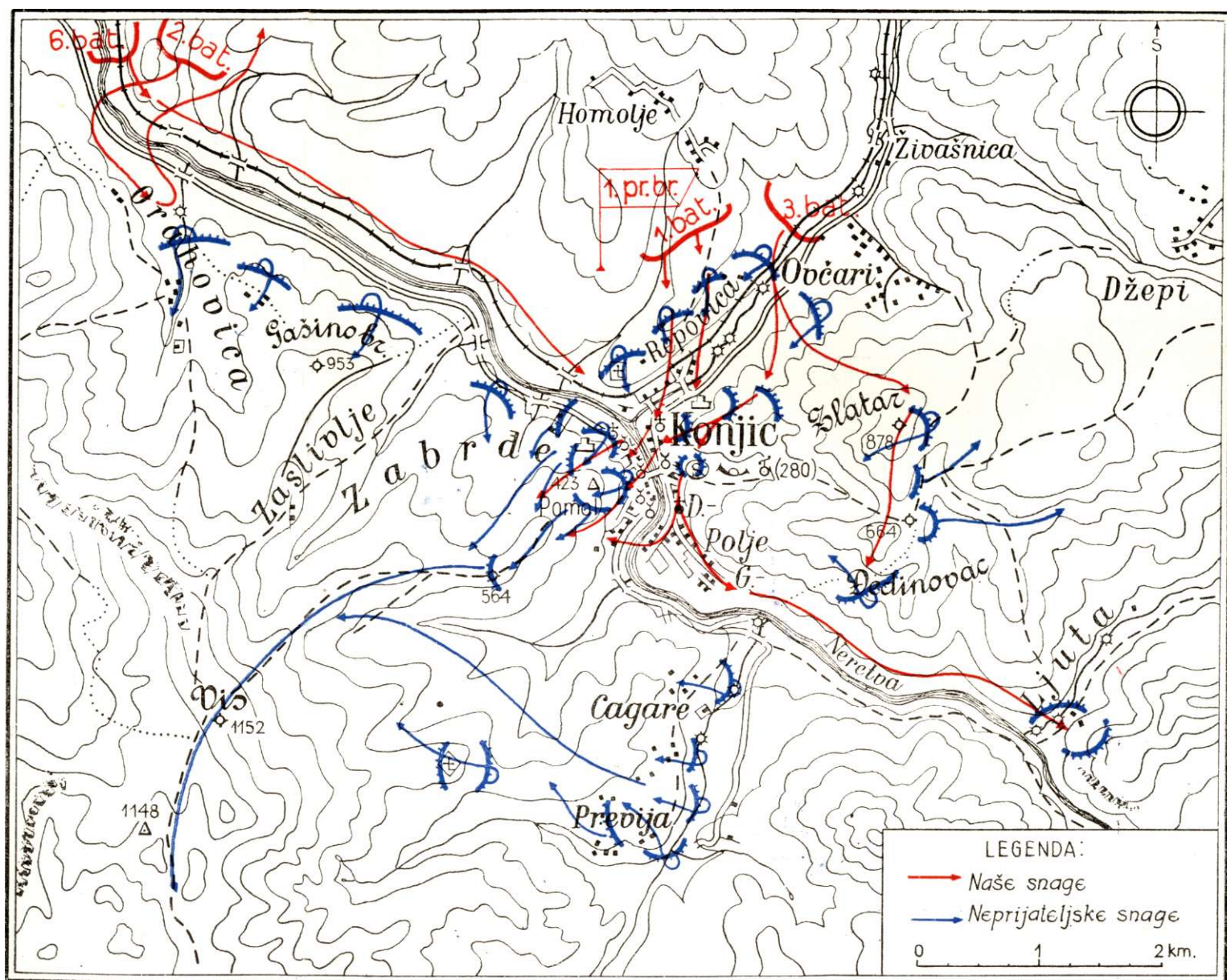
Mada u borbi za Konjic nije postignut potpun uspeh, jer je posada uspela da se većim delom izvuče, ipak je ova pobeda 1. proleterske brigade dala krupne rezultate. Konjic

⁵⁰ Komandant 3. bataljona je u navedenom članku napisao: »Za vreme napada cele noći je štabove 1. i 3. bataljona mučila zagonetka zašto nema borbe s one strane Neretve«.

⁵¹ Član Vrhovnog štaba A. Ranković je 8. jula u 17 časova izveštio vrhovnog komandanta o padu Konjica, napomenuvši da su neprijateljevi vojnici potisnuti ka Tisovici i Prenju i da su »... mnogi pobegli pravcem koji je trebalo da zatvori 2. bat. 1. proleter, brigade« (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 19).

⁵² Izveštaj Štaba 1. proleterske brigade vrhovnom komandantu od 10. jula u 10,14 časova (AIRPJ, br. 3222); (Arhiv VII, k. 36, br. reg. 7/2-57, k. 192, br. reg. 15/5-1, k. 213, br. reg. 59/7-5); Dnevni izveštaj italijanskog 6. armijskog korpusa od 11. jula (Arhiv VII, k. 421, br. reg. 29/3).

BORBE ZA OSLOBOĐENJE KONJICA
(8. VII 1942)

Skica 2

je bio važan politički i administrativni centar u tom delu Hercegovine; a uz to značajan železnički čvor na pruži Sarajevo — Dubrovnik, jer se u njemu nalazila velika ložionica sa dvadesetak lokomotiva podešenih za zupčanu vuču i niz drugih objekata i instalacija, čije bi uništenje moglo neprijatelju naneti ogromne štete. Pošto je nameravao da sledećeg jutra napusti Konjic, a računajući da bi neprijateljeve snage iz pravca Jablanice mogle još u toku toga ili sutrašnjeg dana prodrati u Konjic, Štab brigade je odmah, dok su se još neprijateljevi delovi nalazili na Pomolu, preduzeo mere da se unište železnički objekti i sav vozni park. Mobilisanom železničkom osoblju naređeno je da poruši prugu na izlazu iz grada prema Podorašcu i Lisičićima, a zatim se, oko 11 časova, pristupilo uništavanju lokomotiva. Najpre je jedna lokomotiva upućena pod parom ka Podorašcu, i ona je iskliznula na mestu gde je pruga bila prekinuta. Zatim je, u istom pravcu, pušteno još sedam lokomotiva, koje su se ispreturale. Oko 13 časova pušteno je u suprotnom pravcu, ka Lisičićima. 13 lokomotiva, da bi se na prvoj okuci, gde su šine bile izvađene, survale niz potporni zid. Međutim, prva lokomotiva se samo prevrnula i nije pala u reku, dok su se ostale samo ispreturale. Pokazalo se, naime, da je pruga bila porušena u većoj dužini nego što je bilo potrebno, tako da lokomotiva nije mogla da prevali prostor do ivice zida. Do pada mraka još su dve lokomotive onesposobljene survavanjem u okretaljku, a sutradan su eksplozivom uništeni njihovi kotlovi, kao i jedna lokomotiva koja je bila ostala na zabačenom koloseku. Tako su u Konjicu uništene, ili bolje reći onesposobljene, 24 lokomotive⁵³.

Pošto je rušenjem pruge i uništenjem lokomotiva, dosta brzo i ne sasvim uspešno, obavljen najpreči posao, a kako, mimo očekivanja, nije dolazilo do intervencije neprijatelja, pristupilo se, bez žurbe i sistematskije, narednim zadacima: uništavanju železničke stanice i svih instalacija u njoj. Devetog jula oko 16 časova zapaljene su zgrade železničke stanice, ložione, svih skladišta, restoracije, uništeni su telegrafsko-telefonski uređaji, skretnice i ostala tehnička i druga oprema, a zapaljeno je i 38 vagona, ne računajući pet vagona dovučenih iz Brđana. Narednih dana partizani su zapalili zgradu bivše kasarne i uništili nameštaj i kancelarijsku opremu u javnim ustanovama⁵⁴.

⁵³ U Konjicu su se nalazile 22 lokomotive, ali su u toku 5. jula bile iz Brđana, pomoćnim vozom, dovučene i one dve lokomotive koje nije uspeo da uništi 4. bataljon 1. proleterske brigade. Samo su dve lokomotive bile sasvim uništene, dok su ostale, više ili manje, bile samo oštećene. Neke su pretrpele samo neznatna oštećenja, tako da je neprijatelj dosta brzo popravio 16 lokomotiva (Arhiv VII, k. 206, br. reg. 13/12, k. 211, br. reg. 1/2-10, k. 201, br. reg. 7-1-1; Fotografije uništenih objekata u Konjicu, Arhiv VII, k. 27b, br. reg. E94).

⁵⁴ Arhiv VII, k. 191, br. reg. 59/4-7, 9. 10.

Za vreme zadržavanja u Konjicu partizani su svojim držanjem ostavili na stanovništvo izvanredan utisak kao borci svesne i disciplinovane narodne vojske. Nekoliko usamljenih slučajeva uzimanja nekih stvari iz radnji bili su osuđeni drastičnim merama štabova (smrtnim presudama nad prestupnicima)⁵⁵. Ponašanje partizana je bilo na visini, a agitaciono-propagandna aktivnost štabova, političkih i partijskih organa i uopšte pojedinaca došla je vidno do izražaja. Još prve večeri održan je dobro posećen miting na kome je politički komesar 1. proleTERSke brigade Filip Kljajić Fića održao govor. Stanovništvo Konjica je u znatnom broju bilo naklonjeno narodnooslobodilačkom pokretu; veliki broj boraca Konjičkog bataljona bio je iz ovog grada⁵⁶. Boravak 1. proleTERSke brigade u ovom mestu još je više pojačao naklonost stanovnika prema partizanima, a prilikom nj hgov odlaska priključilo im se 16 građana.

4. — *Reagovanje neprijatelja na pad Konjica*

Pad Konjica, izgleda, nije iznenadio neprijatelja. Još od prvog dana, kada se nad tim gradom nadvila opasnost, komandantu domobranske 6. pešadijske divizije u Mostaru bilo je jasno da Italijani nisu voljni da se pomaknu iz Jablanice i Rame. Jedino bi intervencija iz pravca Sarajeva mogla spasti posadu Konjica. Ali je i ta poslednja nada nestala 7. jula u 18 časova kada je iz Sarajeva primljen telegram u kome je komandant

⁵⁵ Mada je u svojoj propagandi uvek prikazivao partizane nasilnicima, koji otimaju hranu od naroda, okupator je bio prinuđen da u svojim izveštajima prizna vanredno dobar odnos partizana prema narodu. U dnevnom izveštaju italijanskog 6. armijskog korpusa od 11. jula stoji, između ostalog, sledeće: »Prilikom nastupanja Titovih bandi od Foče do Konjica i Prozora nikakvo nasilje nije bilo izvršeno ni prema ljudima ni prema imovini; nije se vršilo rekviriranje hrane, već samo kupovina robe uz plaćanje« (Arhiv VII, k. 421, br. reg. 29/3).

⁵⁶ Kotarski predstojnik iz Konjica pisao je, nekoliko dana kasnije, velikom županu u Mostaru da je muslimansko stanovništvo iz Konjica, Ostrošca i drugih mesta toga sreza naklonjeno partizanima, da se vrlo slabo odaziva pozivima vlasti za odlazak na vojnu vežbu i da milicioneri ne izražavaju nikakvu želju da se bore protiv partizana (Izveštaj kotarskog predstojnika iz Konjica Župskoj redarstvenoj oblasti Mostar, bez datuma, Arhiv VII, k. 76, br. reg. 3/12-3).

Interesantno je mišljenje ovog najvišeg predstavnika ustaške vlasti u srezu o razlozima nepoverenja muslimanskog stanovništva prema ustaškim vlastima. On navodi da je među partizanima u konjičkom srezu bilo oko 95% muslimana i da je u borbama sa četnicima nastradao veliki broj njih. Četnici su pak, pošto su se obračunali s partizanima, tj. muslimanima, ponudili saradnju vlastima NDH. Ovakav stav zbližavanja četnika i ustaških vlasti shvaćen je od strane muslimana kao akt uperen protiv njih.

3. domobranskog korpusa tražio obaveštenje »da li Italijani iz Jablanice imaju namjeru ići u pravcu Konjica, koji je opkoljen«. Tada je već bilo jasno da ne treba očekivati nikakvu pomoć sa pravca Sarajeva. Komandant divizije, doduše, sutradan je ponovo tražio od italijanskog komandanta obaveštenje da li će njegove trupe preduzeti akciju ka Konjicu. U tom trenutku, međutim, Konjic je već bio u rukama partizana⁵⁷.

Prva obaveštenja o padu Konjica dobijena su avio-izviđanjem. Posada domobranskih aviona koje su još 7. jula oko 17 časova, nadletajući grad, spazile signale domobranskog bataljona, sledećeg dana nisu na uobičajenom mestu ugledale iste znake, što ih je navelo na sumnju da nešto nije u redu. A kada je na avione otvorena iz Konjica vatra, bilo je jasno da je grad pao. Pošto je uočeno da je pruga prema Rami na više mesta bila pokidana, to je komandant 3. korpusa na osnovu toga zaključio da se u dolini Neretve nalaze partizani i da se posada, ukoliko je izbegla iz grada, nije mogla tim pravcem povući; jedini pravac kojim su domobranci, ustaše i žandarmi mogli krenuti bio je onaj koji je vodio preko Boračkog jezera i dalje preko Grabovice, Karaule i Rujišta za Lišane i Mostar. O toj svojoj pretpostavci on je odmah, 9. jula u 2 časa, radiom izvestio komandanta 6. divizije, naredivši mu da posadi Konjica, u cilju prihvata, uputi u susret neku jedinicu iz Mostara⁵⁸.

I italijanski avioni su u toku 8. jula i pre i posle podne, leteli nad Konjicom i izviđali dolinu Neretve. Prilikom leta nad gradom na njih je otvorena puščana i mitraljeska vatra, a oni su odgovorili bombardovanjem i mitraljiranjem⁵⁹.

Ustaške i domobranske vojne vlasti su bile svesne šta za njih znači gubitak Konjica, posebno zbog toga što se u njemu nalazio gotovo čitav železnički vučni park za prugu uzanog koloseka između Sarajeva i Dubrovnika. Zadržavanje partizana na pruži između Raštelice i Rame, na onom njenom delu gde su se nalazili vrlo osetljivi objekti: tuneli, mostovi, propusti, potporni zidovi, veći broj stanica i si., donosilo je svakog dana sve veća razaranja i uništavanja. Posebno ih je uznemirila vest da partizani pripremaju rušenja u tunelu ispod Ivan-planine, najvećem objektu te vrste u zemlji. Pošto je 8. jula bio završen napad koji su Nemci izvodili protiv 2. i 4. proleterske brigade

⁵⁷ Telegram komandanta 3. domobranskog korpusa od 7. jula i telegram komandanta 6. divizije od 8. jula (Arhiv VII, k. 106, br. reg. 9/2-1).

⁵⁸ Dnevni izveštaji 3. domobranskog korpusa od 8. i 9. jula (Arhiv VII, k. 71. br. reg. 26/2-7, 8); Depeša komandanta 6. divizije (Arhiv VII, k. 106, br. reg. 16/2-1, 2).

⁵⁹ Dnevni izveštaj italijanskog 6. armijskog korpusa od 9. jula (Arhiv VII, k. 421, br. reg. 27/3).

u dolini Lepenice i oko Kreševa, komandant 3. domobranskog korpusa se s pravom nadao da će nemačke i domobranske jedinice koje su bile angažovane u njemu sada moći da se angažuju u napadu čiji bi cilj bio zauzimanje Ivan-sedla i prodor ka Konjicu. On je 8. jula čak i obavestio Glavni stožer domobranstva da »Nemci preduzimaju, u savezu sa našim snagama, razviđanje od Tarčina preko Ivan-sedla prema Konjicu«. Međutim, na svoje razočarenje, već je sledećeg dana mogao konstatovati da su se Nemci (grupa »Sušnig«: 738. puk, ojačan 1. bataljonom 5. domobranskog puka i sa dva voda brdskih topova) ponovo angažovali u novoj akciji, ali ne ka Ivan-sedlu, već ka Igman-planini, radi čišćenja tog područja gde se osećalo prisustvo delova Kalinovičkog odreda. Time su Nemci još jednom stavili do znanja da su u prvom redu zainteresovani za situaciju u svojoj okupacionoj zoni i da ne nameravaju ići preko demarkacione linije⁸⁰.

Sve što se u takvoj situaciji moglo učiniti bilo je da se makar kakva jedinica, u tom trenutku slobodna, pošalje da pruži pomoć posadi Konjica koja se, kako se pretpostavljalo, nalazila u povlačenju negde oko sela Gornje Bijeje ili Boraca. To je komandant korpusa i učinio, uputivši iz Tarčina prema Ivan-sedlu 1. bataljon 15. puka sa zadatkom da povрати Bradinu i spreči rušenje tunela, potom se prebaci preko Lapova dola i sela Džepa, izbije u rejon Vrdolja i Dubravice, istočno od Konjica, uhvati vezu sa delovima posade i, po mogućstvu, povрати Konjic. Komandant korpusa je 9. jula odleteo u Mostar da bi lično uticao na Italijane da se i oni angažuju ka Konjicu, te ih zamolio za dozvolu da se domobransko vazduhoplovstvo koristi aerodromom u Mostaru u cilju uspostavljanja vazdušnog saobraćaja, pošto je železnički i putni bio prekinut. U Mostar je, istim avionom i sa istim ciljem, odleteo i dr Artuković, ministar unutrašnjih poslova NDH⁸¹. Toga dana, po podne, u Komandi divizije »Murde« vođeni su razgovori o situaciji, koja je ovako ocenjena:

»Leva od tri partizanske kolone koje nastupaju od istoka prema severozapadu, duž demarkacione linije, napala je jačinom od 1200 ljudi zonu Bradina — Konjic — Ostrožac ... Bataljon koji je branio Konjic povukao se u neredu preko planine na Bijelo Polje. S jednim hrvatskim bataljonom koji nastupa od Tarčina prema jugu, sa desnim krilom na cesti, general Lukić namerava, s malo nade, da oslobodi Konjic. U međuvremenu je saznao da je i Prozor, koji je branilo oko stotinu ustaša, pao u ruke partizana (vest o padu Prozora nije bila tačna — prim. M. L.). Svi mostovi između Ko-

⁸⁰ Dnevni izveštaji 3. domobranskog korpusa od 9. i 10. jula (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 26/2-5, 6, 7).

Dnevni izveštaji Ministarstva domobranstva (Arhiv VII, k. 12, br. reg. 12/1-3, 13/1-7, k. 71, br. reg. 26/2-5, 6, 7).

njica i demarkacione linije prekinuti su. On se žalio da nema drugih snaga za dalje dejstvovanje, pa je hitno tražio pomoć od naše komande».⁶²

Misija generala Lukića i ministra Artukovića samo je delimično uspeła: komandant 6. armijskog korpusa je dozvolio da domobranski avioni lete nad II zonom i da se koriste mostarskim aerodromom. Nastojanja da se italijanske trupe angažuju ka Konjicu ostala su izgleda, bezuspešna, jer je ministar Artuković, preko komandanta 6. divizije, zatražio od Glavnog stožera da Ministarstvo unutrašnjih poslova u Zagrebu da nalog »općem upravnom povereniku NDH« kod komande italijanske 2. armije: zamoliti generala Roatu »da naredi što prije akciju italijanske vojske prema Konjicu«⁶³.

Tek na uporne molbe predstavnika vlade NDH i na insistiranje nemačkog poslanika i nemačkog generala u Zagrebu, Roata je, teška srca, pristao da svoje trupe uputi ka Konjicu. U vremenu od 11. do 13. jula u Jablanici i Rami su prikupljene sledeće italijanske jedinice: bataljon »Aosta« 4. alpijskog puka divizije »Taurinenze«, 2. bataljon 259. i 1. bataljon 260. pešačkog puka divizije »Murde«, divizion »Aosta« iz 1. artiljerijskog puka, dve baterije 55. divizionu i vod lakih tenkova. Ova jaka grupa krenula je 14. jula iz Rame, uz dolinu Neretve, ka Konjicu. Kao obično u ovakvim prilikama, Italijani su ispred svojih trupa uputili četnike, te su ovi prvi upali u grad, koji su partizani već bili napustili⁶⁴.

U međuvremenu je 1. bataljon 15. domobranskog puka pokušavao da se iz Tarčina, preko Ivan-sedla, probije ka Konjicu, ali je 10. jula u rejonu Trebulja, oko 3 km istočno od Bradine, naišao na jak otpor delova 3. proleterske brigade. Ovaj bataljon više nije ni pokušavao da obnovi napad, jer mu je naređeno da obustavi akciju, pošto se Konjic već nalazio u rukama četnika⁶⁵.

Vojne i političke vlasti NDH nerado su gledale na angažovanje četnika u akciji prema Konjicu. Zato su insistirale kod Italijana da omoguće 1. bataljonu 7. domobranskog puka da se vrati u Konjic, iz kojeg se morao povući pod pritiskom partizana. Da bi izbegli dalje zaoštavanje odnosa sa NDH, a pošto nisu ni sami bili zainteresovani da se zadržavaju u III zoni, Italijani su naredili četnicima da napuste Konjic i dozvolili domobranskom bataljonu da se 18. jula vrati u svoj garnizon.

⁶² Dnevni izveštaj štaba italijanskog 6. armijskog korpusa za 10. juli (Arhiv VII, k. 421, br. reg. 28/3).

⁶³ Isto.

⁶⁴ Izvodi iz dnevnih izveštaja italijanskog 6. armijskog korpusa (Arhiv VII, k. 392, br. reg. 11/3-1, k. 14/3-1, 21/2-1); Operativna aktivnost divizije »Murde« u julu 1942 (Arhiv VII, k. 94, br. reg. 3/3-1).

⁶⁵ Telegrami 3. domobranskog korpusa i 6. divizije (Arhiv VII, k. 106, br. reg. 19/2-1).

Italijanske trupe su 19. jula napustile Konjic i povukle se u Mostar i Nevesinje, ne obzirući se na molbe predstavnika NDH da se i dalje zadrže na komunikaciji od Rame do Bradine, pošto domobranske jedinice nisu bile u mogućnosti da same osiguravaju ovu važnu komunikaciju⁶⁶.

Prva velika akcija grupe proleterskih brigada dala je velike rezultate. Železnička pruga i drum Sarajevo — Mostar, na odseku od Hadžića do Rame, na dosta mesta oštećeni, bili su više dana nesposobni za saobraćaj. Bilans je bio sasvim zadovoljavajući: uništeno je ili oštećeno 57 građevina (železničkih stanica, ložionica, magacina, kasarni i si.), dva velika mosta, više propusta, 32 lokomotive (među kojima 18 specijalnih sa zupčanicima), 76 vagona — drugim rečima, gotovo potpuno je bila uništena železnička komunikacija u dužini od 62 kilometra. Značajan uspeh je postignut rušenjem velikog mosta kod sela Šunja i uništenjem velikog broja lokomotiva. Rezultati ove zamašne akcije bili bi, bez sumnje, mnogo veći da su izvršena i rušenja u tunelu ispod Ivan-planine, što nije učinjeno zbog nedostatka eksploziva, kao i zbog žurbe i nedovoljne stručnosti i umešnosti⁶⁷.

Rušenjima na pruzi bila je prekinuta jedina preostala suvozemna veza sa Hercegovinom, što je doprinelo da još više oslabe pozicije ustaške vlasti u toj pokrajini⁶⁸. Ustaške vlasti su upravo tih dana bile zabrinute zbog situacije u Hercegovini, koja se nije konsolidovala ni posle razbijanja partizana. Četnički pokret, koji su u punoj meri podržavali Italijani, sve više je jačao i svoj velikosrpski karakter manifestovao nasiljem nad hrvatskim življem, uz otvoreno neprijateljsko držanje prema vojnim i upravnim vlastima NDH, naročito u istočnim oblastima gde je srpsko stanovništvo bilo u velikoj većini. Prvi dogovori četničkih i ustaških predstavnika o saradnji, koji su, dok je još postojala opasnost od partizana, obećavali da će uroditi

⁶⁶ Isto (Arhiv VII. k. 106, br. reg. 18/2-1, 2, 3, 23/2-1, 2); Izveštaji 1. bataljona 7. puka od 22. jula i 8. avgusta 1942 (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 1/2-69, k. 36, br. reg. 7/2-57); Izveštaj žandarmerijske čete iz Mostara od 20. jula (Arhiv VII, k. 191, br. reg. 32/5-1); Operativna aktivnost div. »Murde« u julu 1942 (Arhiv VII, k. 94, br. reg. 3/3a-1).

⁶⁷ Arhiv VII, k. 206, br. reg. 13/12-13-16

⁶⁸ Saobraćaj na tom delu pruge bio je prekinut više dana. Sa pravca Sarajeva neprijatelj je uspostavio železnički saobraćaj najpre do Tarčina (6. jula), zatim do Raštelice (8. jula), do Bradine (13. jula) i najzad do Konjica (4. avgusta), ali samo putnički, i to sa prelazom putnika kod srušenog mosta. Tek 11. septembra, posle više od dva meseca, prešli su vozovi preko opravljenog Lukač-mosta. Na delu od Konjica prema Mostaru putnički saobraćaj je uspostavljen 21. jula, sa prelazom putnika preko porušenog mosta na Neretvici kod Ostrošca. Tek 2. avgusta, kad je most bio osposobljen, uspostavljen je redovan saobraćaj.

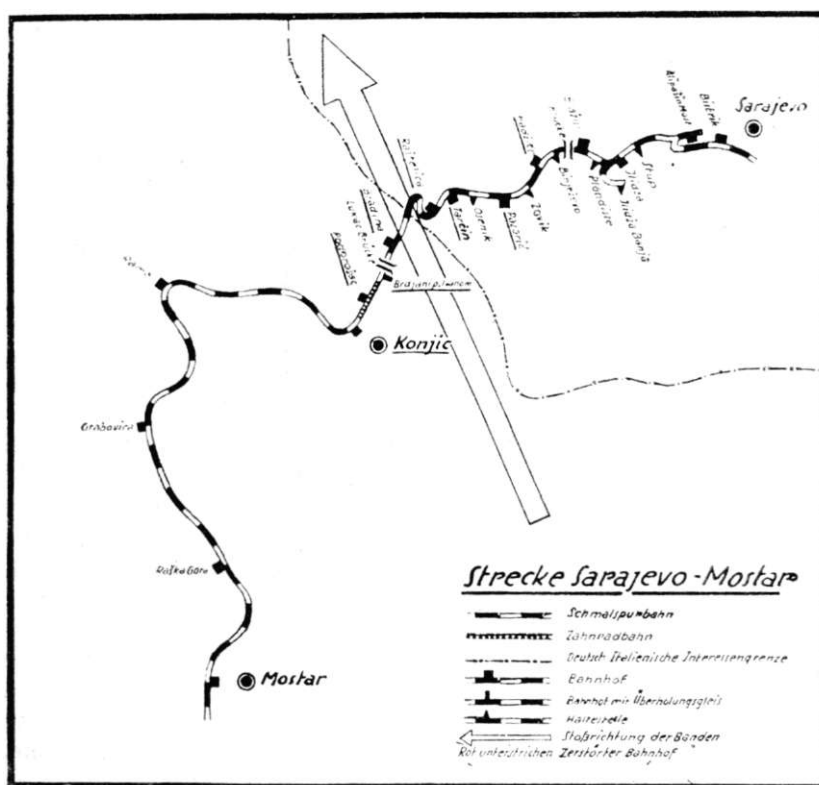
plodom, ubrzo su se izjalovili, čim su partizani bili potisnuti a četnici se osetili isuviše jakim. Italijani su se u ovoj oblasti oslonili potpuno na četnike, jer su u njima videli pouzdanijeg saveznika u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta, kao i jaču vojnu snagu koja će im na ovom za njih važnom području obezbediti mir i omogućiti njihovim jedinicama da se povuku bliže morskoj obali, bez bojazni da će napuštene krajeve zauzeti partizani. Oslonac na četnike morao je, u izvesnoj meri i u izvesnom smislu, ići na štetu savezništva sa NDH, jer je bilo normalno očekivati da će takav stav izazvati kod ustaša razočaranje i revolt. Međutim, Italijani se nisu obzirali na te reperkusije, jer su ocenili da će od takve politike imati više koristi nego štete.

U takvoj situaciji prekid komunikacije Sarajevo — Mostar povećao je teškoće koje su nastale za NDH. Pre svega, domobranski komandanti nisu bili u mogućnosti da, u duhu Zagrebačkog sporazuma, pošalju svoje trupe koje će nakon odlaska Italijana iz III zone pojačati tamošnje posade. Doduše, Italijani su nerado gledali na povećanje domobranskih garnizona u Hercegovini, te su i inače pravili smetnje u tom pogledu. Nadalje, nastale su teškoće i u pogledu ishrane jedinica, činovništva i stanovništva, snabdevanih preko odgovarajućih državnih ustanova. Dotur namirnica iz žitorodnih krajeva NDH u pasivnu Hercegovinu vršen je isključivo železničkom prugom Sarajevo — Mostar. Zbog toga je prekid ove komunikacije odmah izazvao velike teškoće. Ustaška vlada u Zagrebu našla se pred teškim problemom koji nije bila u stanju da sama reši, te se obratila Italijanima za pomoć. Ministar spoljnih poslova dr Lorković boravio je zbog toga u Mostaru i Dubrovniku, gde je sa italijanskim komandantima, uključujući generala Roatu, koji je tih dana bio u Dubrovniku, vodio razgovore o raznim pitanjima, između ostalog i o snabdevanju Hercegovine. U svom izveštaju Paveliću on je pisao da je »general Negri (komandant divizije »Murde« — prim. M. L.) posudio, nakon prekida pruge kod Bradine, šest vagona bijelog brašna za prehranu Mostara i time spasao grad iz najtežeg položaja«. Reč je o snabdevanju vojske, žandarmerije, policijskog i ostalog državnog aparata. Roata je obećao, stoji dalje u izveštaju, »da će svim sredstvima podupreti prevoz živežnih namirnica od Sušaka morskim putem za južne župe«⁹.

U interesu efikasnijeg i što bržeg rešavanja ovog pitanja nije se smelo osloniti na dosta spor dotur morskim putem, te su

⁹ Arhiv VII, k. 305, br. reg. 42/2-1.

odmah bile preduzete mere da se uspostavi neka vrsta vazdušnog mosta između Sarajeva i Mostara, kako bi se avionima slale pošiljke hrane i ratne opreme. Za ovo su posebno bili zainteresovani i Nemci, jer su prekidom komunikacije bili pogođeni njihovi interesi u rudnicima boksita u mostarskom basenu. Pred organizaciju »Tot«, koja je izvodila radove, iskrslili su problemi oko daljeg snabdevanja radnika zaposlenih na boksitnim poljima, pošto je put kojim je to snabdevanje dotad vršeno bio prekinut⁷⁰. Stoga je generalni inspektor te organizacije zatražio 17. jula, od italijanske vojne misije u Zagrebu da italijanske

Prilog uz izveštaj nemačke Transportne komandanture u Zagrebu, o diverzijama na železničkim prugama.

⁷⁰ Nemački general u Zagrebu je pisao Komandi italijanske 2. armije da je »ugroženo snabdevanje namirnicama nemačke kolonije za boksit, jer su svi železnički i drumski mostovi dignuti u vazduh i nema nikakvih mogućnosti za saobraćaj sa Mostarom« (Arhiv VII. k. 148, br. reg. 12/1-1).

vojne vlasti izdaju stalnu dozvolu da na mostarski aerodrom. 4—5 puta dnevno ateriraju dva aviona koja bi uzletala iz Sarajeva, pošto su dotad bila odobravana samo pojedinačna ateriranja. Već sledećeg dana general Roata je dao pristanak, uz napomenu da će on važiti sve dok bude trajao prekid pruge⁷¹.

Ali sve te mere mogle su problem samo ublažiti, ali ne i rešiti. Nemački poslanik u Zagrebu Kaše pisao je 4. avgusta Ministarstvu spoljnih poslova da je »produkcija boksita, usled rđavog snabdevanja, već smanjena za 50%, te postoji ozbiljno ugrožavanje ratno-privrednih interesa Nemačke ako osigurani konvoj sledećih dana brzo ne prebaci iz Sarajeva u Mostar veću količinu životnih namirnica i ostalih potreba«. Poslanik je zahtevao da se što pre formiraju konvoji kamiona za Mostar, jer se pokazalo da se problem snabdevanja može samo delimično rešiti prevoženjem avionima, s obzirom na mali kapacitet i teške uslove letenja. »Pošto ljutstvo produkcije boksita ima hranu još samo do 5. avgusta, postoji ozbiljna opasnost da celokupna produkcija bude obustavljena«, tim rečima je Kaše naglasio svu ozbiljnost situacije⁷².

Na rešavanju ovog važnog pitanja angažovao se i nemački komandujući general u Srbiji. On je zamolio komandanta italijanske 2. armije da obezbedi rudnike boksita i zaštiti transporte kamiona od Mostara do demarkacione linije. Pošto Italijani nisu bili voljni da to učine, Nemci su bili prinuđeni da svoje konvoje kamiona iz Sarajeva u Mostar upute sa slabom pratnjom domobrana, reskirajući da konvoji budu napadnuti od partizana. Međutim, proleTERSKE brigade su već bile daleko odmakle od komunikacije. Tako su nemački kamioni mogli da nesmetano saobraćaju prenoseći hranu ugroženoj rudarskoj koloniji⁷³. Pošto su, za prvi mah, dosta uspešno rešili problem koji ih je mučio, zahvaljujući okolnosti što su proleTERSKE brigade napustile komunikaciju i krenule dalje na zapad, Nemci više nisu strahovali da će morati da obustave eksploataciju boksita.

⁷¹ Arhiv VII, k. 148, br. reg. 11/1-1, 2.

⁷² Arhiv VII, mikroteka, film London 16, snimci 308800-1.

⁷³ Nemački poslanik u Zagrebu Kaše je 11. avgusta javio telegramom ministru spoljnih poslova Ribentropu sledeće:

»Nemci koji su angažovani u području Mostara, a naročito pripadnici organizacije Tot, da bi omogućili otpremu boksita u Dubrovnik postigli su izvanredne rezultate, kao na primer OT-kolona, koja je posle rušenja mosta, bez zaštite nemačke vojske i sa sasvim nedovoljnom hrvatskom zaštitom konvoja, vršila saobraćaj na ugroženom i teško-preglednom putu da bi omogućila dovoz životnih namirnica u boksitno-Područje« (Arhiv VII, mikroteka, film London 16, snimci 308802-4).

Poslanik Kaše je 12. avgusta mogao da umiri Ministarstvo spoljnih poslova u Berlinu obavestivši ga da se saobraćaj kamiona između Mostara i Sarajeva obavlja u dva pravca, da se prevozi dnevno po deset vagona, čime je snabdevanje Mostara životnim namirnicama uglavnom obezbeđeno, i da će u Dubrovnik i Metković stići dva broda s namirnicama⁷⁴.

Najzad se, kao zaključak, može reći da je velika diverzija brigada na komunikaciji Sarajevo — Mostar nanela, u pogledu ratne privrede, značajan udarac i okupatoru i vlastima NDH⁷⁵.

⁷⁴ Arhiv VII, mikroteka, film London 1, 6, snimci 308826-7, 308885.

⁷⁵ Vest o velikoj diverziji na pruzi Sarajevo — Mostar emitovale su i neke inostrane radio-stanice. Međutim, radio-stanica London je, u emisiji od 29. jula, rušenje železničkih pruga u Jugoslaviji pripisala četnicima Draže Mihailovića koji, navodno, vode borbu protiv okupatora. Vrhovni štab je povodom toga objavio demanti napomenuvši »da je ta izjava londonskog radija, kao i mnoge druge u vezi sa narodnooslobodilačkom borbom u Jugoslaviji, po svoj prilici zabluda, jer Draža Mihailović ne rukovodi nikakvim borbama protiv okupatora«. U demantiju je dalje, stajalo da se četnici bore zajedno sa okupatorom protiv partizanske vojske i da čuvaju pruge, kao što je slučaj sa železničkom prugom Sarajevo — Brod (Bilten VŠ br. 17-18-19 za jun, jul i avgust 1942, Zbornik, tom II, knj. 1, str. 168).

DRUGA GLAVA

PRODOR U DOLINU VRBASA
T U PROZORSKU KOTLINU

Deo prvi

OSLOBOĐENJE GORNJEG VAKUFA I PROZORA

1. — Uslovi za prodor brigada u dolinu Vrbasa

Situacija na području Prozora, Travnika, Bugojna i Kupresa je početkom jula takva da su se grupi proletherskih brigada nudili povoljni uslovi da brzim nastupanjem ovlada čitavim nizom naselja u dolini Rame i gornjeg toka Vrbasa i da, zatim, prenese dejstva na zapad — ka Kupresu, Duvnu, Livnu i Glamocu, ili na severozapad — ka Jajcu i Mrkonjić-Gradu. Relativno slabe posade u Prozoru, Kreševu, Sebešiću, Fojnici, Gornjem i Donjem Vakufu pa i u Bugojnu, ne bi se mogle suprotstaviti naletu proletherskih brigada, a pomoć sa drugih područja nije se mogla očekivati u skoro vreme i u većem obimu. Pogotovo ne od Italijana i Nemaca.

Italijani su upravo napustili III zonu i dobrim delom II zonu, prikupivši svoje trupe u mestima duž obale i u njenom neposrednom zaleđu. Čak ni nova opasnost usled kretanja proletherskih brigada kroz III zonu nije uticala na italijanske komande da obustave povlačenje svojih posada i povrate svoje trupe u tek napuštene garnizone. Situacija se iz dana u dan sve više pogoršavala: krajiške, ličke i dalmatinske partizanske jedinice su pojačavale svoju aktivnost, šireći oslobođena područja, a sa istoka se k njima kretala grupa proletherskih brigada. Bilo je očigledno da će situacija još teža biti ukoliko se ne preduzmu odlučnije mere. Za nekoliko dana moglo je doći do spajanja velike grupe koja je izbila na komunikaciju Sarajevo — Mostar, sa nesumnjivom namerom da prodiše dalje na zapad, i partizanskih snaga u Dalmaciji, zapadnoj Bosni i Lici. U tom bi se slučaju — kako su Italijani cenili — val ustaničke borbe proširio na čitavu teritoriju u zaleđu obale i ugrozio bi pozicije okupatora u tom delu Balkana. Uprkos takvoj situaciji i nepovoljnim posledicama koje su iz nje mogle proizaći, Italijani nisu bili u stanju da se angažuju u ofanzivnim operacijama protiv

grupe proleterskih brigada. Tih dana oni su činili ogromna napore na ostalim ratištima: u Tripolisu, u severnoj Africi, u jeku je bila velika ofanziva u kojoj su učestvovala njihove brojne snage, a trebalo je, na zahtev Nemaca, uputiti na istočni front još dva korpusa, od kojih jedan alpinski¹. Uporedo s tim postojala je bojazan od eventualnog iskrcavanja saveznika u Francusku, te je trebalo držati jače snage i na teritoriji Italije, posebno u njenom severozapadnom delu-.

Zbog svega toga, italijanska Vrhovna komanda je bila prinuđena da izvesne snage sa Balkana prebaci u Italiju »gde će odmah biti namenjene za poznatu pretpostavku na zapadu«³. Ona je 11. jula naredila Guverneratu Crne Gore da stavi na raspolaganje pešadijsku diviziju »Taro«, alpsku diviziju- »Pusterija« i 1. alpsku grupu »Vale«, koje će biti repatrirane u

¹ Na istočnom frontu se od jula 1941. godine nalazio italijanski Ekspedicioni korpus, jačine tri divizije. Krajem proleća 1942. rešeno je da se uputi 8. armija pod komandom generala Itala Gariboldija. Od juna do kraja avgusta prebačeni su na području Harkova i Staljina 2. armijski korpus, od tri divizije, Alpinski armijski korpus, takode jačine tri divizije, i jedna pešadijska divizija za obezbeđenje pozadinskih komunikacija. Zajedno sa trupama koje su se već tamo nalazile, ukupno je na istočnom frontu bilo 220.000 vojnika i 7.000 oficira (»Italijanska 8. armija u drugoj odbrambenoj bitki na Donu«, Istorijsko odeljenje Generalštaba vojske, Rim. 1946, str. 5, 6).

² Na sastanku u Gorici 31. jula Musolini je, pred najvišim vojnim rukovodiocima, rekao sledeće:

»Ne možemo držati toliko divizija na Balkanu. Trebalo bi da pojačamo snage na zapadnoj granici i u Tripolitaciji. Sada Balkan predstavlja za nas trošenje i bilo bi potrebno smanjiti ovaj raspored« (Zapisnik s konferencije, Arhiv VII, k. 91, br. reg. 16/3a-l).

³ Pod »pretpostavkom na zapadu« podrazumevalo se angažovanje u Francuskoj. Još 30. aprila, na sastanku Hitlera i Musolinija u Berhtesgadenu, bilo je reči o potrebi da Italijani drže spremne snage za ulazak u Francusku. Načelnik Glavnog generalštaba italijanske vojske maršal Ugo Kavalero, koji je prisustvovao tom sastanku, ovako je zabeležio u svom dnevniku razgovor o tom pitanju:

»Hitler: Iskrcavanja na francusku obalu, naročito u Bretanji i u Normandiju, kad bi uspela, ne bi bila ništa manje opasna. Preduzete su mere. Ali, ima malo potrebnih snaga na raspolaganju jer treba da se izvrši grupisanje na istoku. Zato je neophodno potrebno da Italija bude spremna na zapadnoj granici radi nastupanja u okupiranu Francusku sa odgovarajućim snagama, od kojih bar jednom oklopnom divizijom. Duče uverava da će se za tu svrhu raspolagati sa osam divizija, od kojih jednom oklopnom. I kad bi se nešto desilo u severnoj Africi trebalo bi odmah nastupati protiv evropske Francuske«.

I u jednom telegramu koji je načelnik Generalštaba uputio 20. jula generalu Maljiju, da bi ga ovaj uručio Musoliniju, govorilo se o problemu Francuske koji stvara mnogostruke zadatke većeg zamašaja, zbog čega bi »našem eventualnom nadiranjju na teritoriju evropske Francuske trebalo dati odlučan karakter snage, kao što je to Duče u više navrata uporno zahtevao« (Ugo Cavallero, »Comando Supremo«, Cappelli editore, Bologna, 1948, str. 251 i 292).

toku jula i avgusta, a Komandi 2. armije izdala naređenje da Guverneratu Crne Gore ustupi dve divizije (pešadijsku »Peruda« i alpinsku »Taurinenze«⁴.

Usled mnogostruko povećanih potreba na više ratišta, Italijani su nerado gledali na upućivanje svojih divizija na istočni front, jer je ono povlačilo za sobom smanjivanje efektivna i na takvom ratištu kao što je jugoslovensko, gde su i već postojeće snage bile nedovoljne da uguše partizanski ustanak". Zbog toga su oni pokušali da kod Nemaca izdejstvuju saglasnost da se obustavi ili odloži slanje 8. armije na istočni front. U predlogu upućenom Dučeu, Vrhovna komanda je to obrazložila ovako:

»Povećane obaveze koje proizlaze i koje će proizlaziti iz situacije na Balkanu i kampanje u Egiptu i iz sada već hitnih zahteva s nemačke strane da budu spremne operacije prema zapadu, uz odgovarajuću potrebu da se i u Tripolisu izvrše pojačanja, menjaju iz osnova pretpostavke prema kojima je određen broj naših snaga koje treba uputiti u Rusiju. U stvari:

1) Hrvatska (misli se na NDH — prim. M. L.) i Slovenija zahtevaju još jake snage a, štaviše, postoje određeni zahtevi od

⁴ Naređenje Vrhovne komande od 11. jula 1942 (Arhiv VII, k. 258, br. reg. 18 4). Divizija »Peruda«, jačine 9.375 vojnika i oficira, prevezena je za Kotor u drugoj polovini jula (Arhiv VII, k. 259, br. reg. 23/4-2,⁵ 30/4-2).

⁵ Komandant 18. armijskog korpusa je u svom izveštaju od 13. jula pisao komandantu 2. armije da je situacija u Dalmaciji otežana »usled pojačanog pridolaženja ustaničkih formacija na graničnu zonu naše okupacije« i da mu nedostaje dovoljno trupa koje bi mogle izvršavati brojne zadatke oko zaštite »granica«, pruga, puteva i obala, tim pre što je poslednjih meseci morao da uputi osam bataljona i dva artiljerijska diviziona, a predstojao je odlazak još sedam bataljona i dva diviziona sa divizijom »Peruda«. »Zbog toga«, zaključio je komandant 18. korpusa, »pogoršanje situacije i osetno smanjenje snaga očigledno ne nalaze kompenzaciju u smanjenju okupirane teritorije, tako da se opšta situacija na ovom sektoru može smatrati pogoršanom« (Arhiv VII, k. 259, br. reg. 4/4).

Prepuštivši teritoriju u dubljoj unutrašnjosti trupama NDH, Italijani su osećali olakšanje što su se oslobodili ustaničkih područja, na kojima su u toku protekle zime i proleća pretrpeli tako velike gubitke i bili izloženi krupnim teškoćama i iskušenjima, i što su brigu oko suzbijanja partizana prepustili vojnim vlastima NDH. Njih je naročito brinula situacija u anektiranom delu Dalmacije i u neposrednom zaleđu, pošto se već počeo osećati pritisak bosanskih i dalmatinskih partizanskih jedinica sa Dinare i Biokova, zbog čega su morali da odlože povlačenje svog garnizona iz Imotskog, a približavanje grupe brigada je pretilo da još više poveća tu opasnost i dovede u pitanje bezbednost obale.

U takvoj situaciji komandant 18. korpusa i guverner Dalmacije su smatrali da odlazak svakog bataljona sa teritorije Dalmacije još više slabi bezbednost te »njihove« pokrajine, te su činili napore da to spreče. Vrhovna komanda ih je, međutim, 19. jula izvestila da je načelnik Generalštaba konferisao s komandantom 2. armije i da je maršal Kavalero »naročito ispitao situaciju Dalmacije i izdao odgovarajuće naređenje komandantu Superslode, koji će se starati da se preduzmu potrebne mere« (Arhiv VII, k. 259, br. reg. 12/4).

•strane Nemaca u pogledu zaštite teritorije gde su oni zainteresovani za iskorišćavanje industrijskih sirovina u predelima koji su nama povereni (reč je o zaštiti rudnika boksita na području Mostara i Širokog Brijega — prim. M. L.).

2) Obaveze koje su nastale usled egipatske kampanje izgledaju sve to većeg obima, kao što se to vidi iz Dučeovih uputstava.

3) Problem Francuske, koji ne samo što nije rešen već stvara mnogostruke zadatke većeg zamašaja koji nisu bili uzeti u obzir u tim pretpostavkama ...

Ja osećam dužnost da predočim Dučeu, ne želeći da prejudiciram krajnju odluku, da je potrebno podvrći svestranom ispitivanju odgađanje odlaska Alpinskog korpusa.«⁶

Zahtevi Italijana nisu bili usvojeni. Alpinski korpus je morao da ode u Rusiju. Zbog toga su morale biti povučene i predviđene snage iz Jugoslavije. Razumljivo je da su se u takvoj situaciji italijanske trupe u Jugoslaviji morale ograničiti na defanzivan stav, odnosno na osiguranje obale i bližeg zaleđa, dok su dublju unutrašnjost prepustile oružanim snagama NDH i četnicima.

Ta je okolnost pogodovala nastupanju proleterskih brigada u pravcu zapadne Bosne: olakšavala im je kretanje kroz tzv. III zonu, i omogućavala da lakše uništavaju slabo posednute ustaško-domobranske garnizone.

Grupi proleterskih brigada nije tih dana, sve dok je nastupala kroz italijansku okupacionu zonu, pretila ozbiljnija opasnost ni od Nemaca. Jedino je severna kolona, koja se kretala graničnim delom nemačke zone, mogla da naiđe na intervenciju nemačkih trupa. Nemački štabovi, međutim, nastojali su da otkriju pravac daljeg nastupanja grupe brigada, u kom cilju su budno pratili njeno kretanje i na italijanskoj teritoriji, jer su bili svesni da će se nepovoljni razvoj sa one strane demarkacione linije negativno odraziti i na situaciju u njihovoj zoni. U Jajce je tih dana iz Banje Luke stigao obaveštajni oficir Štaba 714. divizije i od pukovnika Šimića zatražio obaveštenja o stanju u njegovoj operativnoj zoni i o merama da se suzbije dalje nadiranje partizana na severozapad, ka Jajcu i dolini Sane⁷.

Vrhovni komandant oružanih snaga Jugoistoka, redovno -obaveštavan o događajima u vezi sa kretanjem grupe brigada i sa odlaskom italijanskih trupa iz čitavog niza garnizona, bio je zabrinut zbog situacije koja je krajem juna i početkom jula nastala u III zoni, jer je ocenio da će teritorija napuštena od Italijana postati novo žarište ustanika. O tome je on još 2. jula obavestio Vrhovnu komandu, izrazivši svoju uznemirenost zbog

* Ugo Cavallero, »Comando Supremo«, str. 292.

⁷ Arhiv VII, k. 195, br. reg. 3/9-1.

napuštanja prostranog područja južno od demarkacione linije od strane trupa 2. italijanske armije. Po njegovom mišljenju, razlozi kojima su Italijani pravdali taj svoj odlazak — da su, navodno, uz pomoć četnika smirili svoju okupacionu zonu — nisu bili opravdani. On je, dalje, izneo svoje uverenje da snage NDH, koje treba da ih zamene, nisu dorasle komunističkim jedinicama s kojima će se neizbežno sukobiti. Prodor velike grupe partizana preko demarkacione linije, do kojeg je upravo tih dana došlo, potvrdio je bojazan da će se situacija pogoršati i da od smirenja zemlje neće biti ništa. Po mišljenju komandanta Jugoistoka, opasnost od prenošenja dejstava u nemačku okupacionu zonu postala je bliska i ozbiljna i mogla je da ugrozi bezbednost područja oko Sarajeva, Jajca i Prijedora, važnih za nemačku ratnu privredu. Da bi otklonio tu opasnost, on je nameravao da posle uništenja partizanskih snaga na Kozari, gde je već bila pri kraju velika ofanziva, spreči prelazak partizanskih jedinica iz italijanske u nemačku okupacionu zonu⁸.

Ocenjujući da se situacija u središnjem delu Jugoslavije sve više pogoršava, komandant oružanih snaga Jugoistoka izdao je 12. jula direktivu o vođenju borbi protiv partizana. Polazeći od konstatacije da je operacija borbene grupe »Zapadna Bosna« urodila plodom i dovela do uništenja partizanskih snaga na Kozari i Prosari, on u direktivi ukazuje na to da je situacija iznenada dobila vrlo nepovoljan obrt zbog nadiranja proletherskih brigada duž demarkacione linije. Novonastalu situaciju i zadatke nemačkih trupa on je ovako precizirao:

»Brzim napuštanjem skoro cele III zone i delova II zone od strane italijanskih trupa prepuštena je ustanicima puna sloboda kretanja u ovim oblastima. Upućivanje slabih hrvatskih posadnih jedinica u te oblasti neće biti uspešna protivmera.

Težnja ustanika je da sa prostorije južno od Bos. Novog, San. Mosta, južno od Jajca i jugozapadno od Sarajeva prodru na sever i severozapad, možda najpre s namerom da rasterete okružene bande na Kozari, ali je verovatna i namera da sa Grmeč-planine osvoje Šamaricu planinu a odatle i prostor oko Petrinje i tako stvore neprekidnu ustaničku prostoriju.

Ovim bi od ustanika bila ugrožena dolina Save, pa i prostor oko Zagreba, gde se stiču sve važne komunikacije od životnog interesa za Nemce i Hrvate.

Zbog proširenja aktivnosti bandi severno od Save i sve jače izraženog vezivanja glavnih italijanskih snaga u severozapadnoj Hrvatskoj, Dalmaciji, Sloveniji i u drugim delovima na jadranskoj obali, ne može se više računati na zajedničko sadejstvo nemačkih, italijanskih i hrvatskih snaga, sem u prostoru oko Karlovca...

Prema tome, za komandujućeg generala i zapovednika Srbije ostaje nepromenjeno naređenje u odnosu na Srbiju i Hrvatsku:

⁸ Izveštaj komandanta oružanih snaga Jugoistoka od 2. jula Vrhovnoj komandi (E. Vishaupt, str. 225 originala).

osiguranje operativno važnih veza, obezbeđenje i korišćenje rudnih nalazišta, industrijskih postrojenja i privrednih centara od životnog interesa za nemačku ratnu privredu ...

U Srbiji se sadanja smirenost ima održati pokretnim rezervama ... Naročito se ukazuje na osiguranje operativno važnih železničkih linija Zemun — Šolun s obzirom na razvoj situacije u severnoj Africi.

U Hrvatskoj treba pre svega težiti da se neposredno posle akcije u zapadnoj Bosni spreči formiranje nove povezane oblasti ustanika...

Priliv ustanika iz italijanskih oblasti ima se sprečiti zauzimanjem i uređenjem uporišta na prilazima južno od Bos. Novog, Sanskog Mosta, Banje Luke (Varcar-Vakuf,⁹ Jajce, Donji Vakuf), jugozapadno i jugoistočno od Sarajeva, a ujedno time obezbediti izviđačku delatnost u italijanskom prostoru i osigurati vezu sa hrvatskim posadama u III zoni.

Pokretnom borbom treba sprečiti spajanje bandi i u drugim od Nemaca okupiranim delovima Hrvatske i severno od Save. Pri tome treba prvenstveno, po mogućstvu, očistiti od bandi planine neposredno severno od železničke pruge Zagreb — Beograd ... »¹⁰

U direktivi komandanta Jugoistoka najveća je pažnja pridana zbivanjima u Bosni i Hrvatskoj. Svesni da zbog povlačenja italijanskih trupa prema jadranskoj obali i angažovanja snaga u drugim oblastima zemlje ne može doći do neke koordinirane operacije nemačko-italijanskih snaga protiv grupe proleterskih brigada, Nemci su se ograničili na defanzivan stav, na stvaranje zaprečne linije duž demarkacione linije, kako bi onemogućili nadiranje partizana u njihovu zonu. Situacija se za njih jako komplikovala, stanje u Bosni nije im više predstavljalo jedinu brigu. Trebalo je rešavati i druge probleme, izazvane pojačanom aktivnošću partizanskih snaga severno od Save: u Slavoniji i Sremu.

Zbog svega toga, Nemci nisu mogli da se suprotstave nastupanju proleterskih brigada sve dok one ne budu dublje zakoračile preko demarkacione linije. I tako su se, sticajem prilika, pred proleterskim brigadama, kada su one pripremale nadiranje ka dolini Vrbasa i Prozorskoj kotlini, našle samo trupe NDH, brojno dosta slabe, lišene pomoći Italijana i Nemaca (pomoć im je mogla stići jedino od ustaških i domobranskih jedinica sa drugih područja, ali tek kroz nekoliko dana).

Svesni teškoća s kojima su se sukobili, ustaško-domobranski komandanti su neprestano tražili pomoć, upozoravajući na dalekosežne posledice ako se ne zaustavi prodor ove jake partizanske grupe. Posle zbunjenosti, neizvesnosti i nagađanja o namerama partizana i pravcu njihovog nastupanja, oni su sve

⁹ Ustaše su tako nazivale Mrkonjić-Grad.

¹⁰ Borbena direktiva komandanta oružanih snaga Jugoistoka od 12. jula (E. Vishaupt, str. 232—234 originala).

više verovali da će proleterske brigade nastaviti kretanje na zapad, preko Vrbasa, u pravcu Kupresa i Janja¹¹.

S pravom se neprijatelj bojao napada partizana na Prozor^ Bugojno, Gornji i Donji Vakuf i Kupres. Ako bi pala ta mesta, u čitavom srednjem delu NDH nastupila bi vrlo teška situacija, koja bi se mogla negativno odraziti u srednjoj i zapadnoj Bosni, u Dalmaciji, pa i u udaljenijim oblastima Hrvatske. Bilo je jasno da treba preduzeti hitne i efikasne mere da se zaustavi nadiranje proleterskih brigada preko Vrbasa ka Bosanskoj krajini i Dinari, da se ove brigade unište pre nego se spoje sa krajiškim i dalmatinskim partizanskim jedinicama. Ali je za takav zadatak trebalo angažovati jače snage. A njih komandant 3. domobranskog korpusa, kroz čije su operacijsko područje prodirale proleterske brigade, nije u to vreme imao na raspolaganju. Zbog toga je on pred pukovnika Šimića postavio znatno skromnije zahteve, realno procenivši da se »ne raspolaže s dovoljnim snagama za preduzimanje pothvata većeg stila«, već da se partizani moraju »slabiti manjim pothvatima posada uz pripomoć milicionera i četnika«¹². No, pošto se pokazalo da su snage u ugroženim garnizonima nedovoljne i za takve »manje pothvate«, to su Glavni stožer domobranstva i Glavni stožer Ustaške vojnice preduzeli mere da se pronađe makar koja slobodna jedinica i uputi pukovniku Šimiću. Iz obližnjih i udaljenih garnizona kojima nije pretila veća opasnost od partizana uzimane su pojedine jedinice da bi bile upućene preko Travnika ka Bugojnu. Tako će tek 10, 11. i 12. jula pukovniku Šimiću stići: iz Sarajeva najpre jedan bataljon Crne legije a zatim još dve ustaške čete, iz Zenice jedna polučeta i sa Ivan-planine 1. bataljon domobranskog 15. pešadijskog puka, bez jedne čete. Bilo je naređeno da se upute još neke domobranske i ustaške čete, ali se njihovo pristizanje moglo očekivati tek kroz nekoliko dana¹³.

Situacija je, dakle, za proleterske brigade bila vrlo povoljna i trebalo je, očigledno, raditi brzo da bi se postigli što veći uspesi. To se naročito odnosilo na severnu kolonu, čiji je

¹¹ Komandant 3. domobranskog korpusa je tih dana ocenio da će se grupa brigada »širiti preko G. Vakufa i Prozora prema zapadu, odnosno Kupresu«, dok su veliki župan i ustaški stožernik iz Travnika izvestili ministra unutrašnjih poslova da se partizani »žele prebaciti prema pobunjenom Janju i tako doći u dodir sa ostalim odmetnicima, što bi bilo katastrofalno, jer bi u tom slučaju pao grad Jajce i bila bi ugrožena cijela srednja Bosna« (Dnevni izveštaji 3. domobranskog korpusa Arhiv VII, k. 71, br. reg. 36/2-2, 3 i 33/2-1).

¹² Dnevni izveštaji 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 26/2-6, 33/2-1).

¹³ Dnevni izveštaji 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 26/2-6, 36/2-3).

pravac nastupanja postao važniji, a time i ugroženiji, jer je bilo gotovo sigurno — a to je potvrđivala i zakasnela akcija nemačkih trupa u rejonu Trnova i Igmana — da bi intervencija neprijatelja mogla pre uslediti sa severne strane, iz rejona Kiseljaka, Fojnice, Travnika i Jajca. S južne pak strane, sa pravca Mostara i Imotskog, grupi brigada je, zbog nemoći Italijana, pretila manja opasnost, a snage NDH u garnizonima u II zoni bile su vrlo male, gotovo beznačajne.

Vrhovni štab nije znao za te okolnosti, pa nije ni mogao otkriti prave namere neprijateljevih štabova. Pa ipak, on je ocenio da je situacija povoljnija i da su se grupi brigada, posle uspešnog prelaska komunikacije Sarajevo — Mostar, ukazale široke mogućnosti za dalje nadiranje na zapad. On je tih dana već raspolagao sa dosta novih podataka na osnovu kojih je stekao jasniju sliku o situaciji na teritoriji na koju je trebalo da izbiju proleTERSKE brigade. Posle relativno dužeg zastoja on je, 10. jula, primio izveštaje iz Slovenije, Hrvatske i Bosanske krajine — doduše dosta zastarele — na osnovu kojih je dobio potpuniji uvid u razvoj događaja u tim pokrajinama¹⁴. Ti podaci,

¹⁴ U Vrhovni štab, koji se 10. jula nalazio u Solakovoj Kuli, 18 km istočno od Prozora, stigli su: komandant Glavnog štaba NOPO za Bosnu i Hercegovinu Svetozar Vukmanović Tempo, koji je nekoliko dana ranije krenuo iz istočne Bosne, kuriri Glavnog štaba NOPO za Sloveniju, koji su bili upućeni da uhvate vezu sa Vrhovnim štabom, i Rato Dugonjić, koga je Operativni štab NOPO za Bosansku krajinu uputio u Vrhovni štab.

Tempo se uspeo probiti do Vrhovnog štaba da bi ga upoznao sa situacijom u istočnoj Bosni i o merama koje je Glavni štab preduzeo za oživljavanje oslobodilačke borbe u toj pokrajini. Vrhovni komandant je pozitivno ocenio aktivnost Glavnog štaba i naredio da se formira 6. istočnobosanska brigada (Sv. Vukmanović, »Sećanje na razvoj NOB u BiH«, Četrdeset godina, knj. 5, Kultura, Beograd, 1961, str. 152; V. Dedijer, Dnevnik, I, str. 218; R. Petovar, Šesta proleTERSka istočnobosanska brigada, VII, 1951, str. 33).

Rato Dugonjić je doneo vest da je situacija u Bosanskoj krajini povoljna, da su krajiški partizani oslobodili Prijedor i Bosanski Petrovac, da imaju i svoje avione, ali da četnici još nisu razbijeni i da su ustaše i Nemci otpočeli novu ofanzivu (Usmena izjava Rata Dugonjića).

I kuriri Glavnog štaba Slovenije, koji su za 33 dana prevalili dugi put od Slovenije do Neretve, doneli su vesti o uspešnom razvoju narodnooslobodilačke borbe u toj pokrajini gde je stvorena velika slobodna teritorija (V. Dedijer, Dnevnik, I, str. 218; Zbornik, tom II, knj. 4, dok. br. 60, napomena br. 3; tom VI, knj. 1, dok. br. 55, napomena br. 2).

Vrhovni komandant je, u radio-depeši upućenoj Kominterni, zamolio da se preko radio-stanice »Slobodna Jugoslavija« objavi vest da su delegati iz Slovenije, Hrvatske i Bosanske krajine stigli u Vrhovni štab. Ta je vest bila emitovana u više navrata, počev od 13. jula. I kasnije kada je veza između njega i potčinjenih štabova bila u prekidu, Vrhovni štab se koristio radio-stanicom »Slobodna Jugoslavija« kao posrednikom za prenošenje naredjenja i direktiva (AIRPJ, MF 17/39).

koji su bili povoljni, opravdavali su neophodnost nastupanja proletherskih brigada na zapad, koje je Vrhovni štab naredio, i zahtevali da se što pre stigne u Bosansku krajinu.

2. — Upad severne kolone u Kreševo

U duhu naređenja dobijenog od Vrhovnog štaba još 30. juna, severna kolona se po prelasku pruge uputila ka dolini reke Lepenice i istog dana, 4. jula, izbila u rejon sela Drozgo-metve. Taj kraj, u međurečju Lepenice, Fojničke reke i Lašve, u koji su se uputili bataljoni 2. i 4. proletherske brigade, nije bio zahvaćen ustankom. U selima i varošicama naseljenim pre-težno hrvatskim i muslimanskim življem, nisu postojale parr-tijske organizacije, niti je stanovništvo imalo prilike da dođe u dodir s partizanima i upozna se s ciljevima njihove borbe. Uticaj ustaša, pogotovo katoličkog klera iz Fojnice, Kreševa i Travnika, bio je znatan. Veliki broj mladića se nalazio u ustaš-kim ili domobranskim jedinicama, bilo dobrovoljno, bilo da je mobilisan, a stariji su bili dobrim delom organizovani u čete tzv. pripremnih bojni (ustaška milicija). I taj momenat je imao ne mali uticaj na raspoloženje stanovništva i njegovu lojalnost prema vlastima NDH.

Zbog takve situacije neprijatelj nije imao potrebe da na tom području drži svoje jedinice. U nešto većim naseljenim mestima (varošicama) nalazile su se manje žandarmerijske po-sade i po 10—20 naoružanih milicionera. Tako je u Kreševu bilo 6 žandarma i 15 milicionera, u Kiseljaku 8 žandarma i 10 milicionera, u Fojnici 20 milicionera i u Rastovu 14 žandarma. Sto se tiče mesta duž komunikacije u dolini reke Lašve, u Vi-tezu i Busovači nalazio se i izvestan broj domobrana (do jednog voda), dok su u Travniku i Turbetu bile jače posade: u Trav-niku 350 domobrana, 130 ustaša i 13 žandarma a u Turbetu 140 domobrana, 74 milicionera, 14 žandarma i 22 pripadnika nemač-ke narodne grupe¹⁵.

Sve te jedinice nisu predstavljale takvu snagu koja bi se mogla uspešno suprotstaviti 2. i 4. proletherskoj brigadi u njiho-vom nastupanju kroz područje između dolina Lepenice i Lašve s jedne i grebena Bitovnje i Vraniće s druge strane. No, zbog relativno dobre komunikativnosti, neprijatelj je bio u stanju da, prema potrebi, na taj sektor vrlo brzo prebaci iz Sarajeva, Visokog, Zenice i drugih većih garnizona jače nemačke, domo-branske i ustaške jedinice i interveniše u željenom pravcu.

i5 pregib brojnog stanja žandarmerijskih stanica i ispostava žan-darmerijske čete Travnik za 8. i 23. juni i 25. juli (Arhiv VII. k. br. reg. .23/4-12, 11/5-5, 36/5-3).

Dolazak 2. i 4. proleterske brigade u taj rejon nije ostao nezapažen. Od nekih seljaka iz sela Zabrđa i Bukovice, koji su pred partizanima pobjegli u Kreševo, neprijatelj je doznao da partizani, kojih ima oko dve hiljade, pristižu u velikim masama i da su već zauzeli neka obližnja sela. Žandarmerijska stanica u Kreševu je 4. jula u 11 časova o tome telefonom obavestila vojne vlasti u Travniku i Fojnici, tražeći da joj se odmah pošalje pomoć. Ne čekajući na dolazak pojačanja, komandir stanice i ustaški tabornik su uputili jednu patrolu, sastavljenu od žandarma i milicionera, da postavi zasedu iznad sela Botunje, dok je ostatak posade zadržan u Kreševu u strogoj pripravnosti¹⁶.

I mala posada u Kiseljaku osetila se ugroženom, strahujući da će partizani možda skrenuti na severoistok i uputiti se preko Lepenice i njihovog mesta u visočki srez. U nedostatku operativnih jedinica, prikupljeno je na brzu ruku 28 žandarma iz obližnjih žandarmerijskih stanica i 80 ustaša Pripremljene ustaške bojne iz Kiseljaka i Visokog. Ova kombinovana četa bila je, po naređenju komandanta 1. bataljona 738. puka 718. divizije, koji je preuzeo rukovođenje u ovom rejonu, prebačena u Han-Ploču sa zadatkom da zatvori komunikaciju Han-Ploča — Kiseljak u dolini Lepenice i spreči eventualno prebacivanje partizana preko nje u područje sreza Visoko, ako se partizani budu odlučili da se probijaju u tom pravcu za vreme akcije čije se izvođenje užurbano pripremalo¹⁷.

Primivši obaveštenja o približavanju partizana Kreševu i Kiseljaku, neprijateljevi štabovi u Sarajevu brzo su reagovali. Stab nemačke 718. pešadijske divizije vrlo pažljivo je pratio kretanje severne kolone, jer je ona nastupala kroz nemačku okupacionu zonu. On je, na osnovu izjava zarobljenika i zaplenjenih dokumenata, približno tačno ocenio o kojim se i kakvim snagama radi¹⁸. Da bi upotpunio podatke o pravcu kretanja ove jake partizanske grupe, on je uputio i avione, koji su, uprkos oblačnom vremenu, kružili nad prostorijom između planine Bitovnje, železničke pruge i doline Lepenice. Na osnovu svih podataka i procena on je zaključio da je situacija mnogo ozbiljnija nego što se to u prvi mah moglo smatrati. Žestina s kojom su partizani napali na železničku prugu i njihova smelost da se upute na područje gde nisu imali oslonca govorile su da se oni neće ustručavati da napadnu i komunikaciju Sarajevo — Trav-

¹⁶ Izveštaj žandarmerijske stanice Kreševo od 8. avgusta (Arhiv VII, k. 148 b, br. reg. 60/9-2, k. 147, br. reg. 7/1-5).

¹⁷ Izveštaj komandira žandarmerijske čete Travnik od 9. jula (Arhiv VII, k. 146, br. reg. 27/5-1).

¹⁸ Iz dnevnika jednog poginulog borca 4. proleterske brigade neprijatelj je dobio podatke o formiranju te brigade i o njenom komandnom sastavu, o govoru druga Tita na njenoj smotri 19. juna i o njenom kretanju do pruge (Arhiv VII, k. 64, br. reg. 37/6-31, k. 65, br. reg. 19/1-1).

nik, a možda i železničku prugu u dolini reke Bosne. U takvoj situaciji bilo je jasno da se partizanima ne može suprotstaviti borbena grupa »Streker« (jačine jednog ojačanog bataljona) već znatno jače snage. Stoga je komandant pomenute nemačke divizije naredio komandantu 738. pešadijskog puka da angažuje sve svoje jedinice i pripremi »značajniju operaciju«. A komandantu 3. domobranskog korpusa dat je nalog da jedan bataljon uputi u dolinu Lepenice. U duhu ove odluke, još istog dana je komandant 738. puka preduzeo mere da se i ostala dva bataljona (1. i 2. bataljon) prebace u rejon Kiseljaka i Han-Ploče, a komandant 3. domobranskog korpusa je naredio komandantu 15. pešadijskog puka da pripremi jedan bataljon koji će biti angažovan u predstojećoj akciji¹⁹.

Pošto je saznao za jačinu partizanske grupe koja se približavala dolini Lepenice, neprijatelj je nastojao da otkrije i njene namere i planove u pogledu daljih dejstava. U prvi mah, iznenađene i zahvaćene panikom, komande okolnih garnizona i upravne vlasti pomislile su da će partizani krenuti prema dolini reke Bosne i probiti se u istočnu Bosnu²⁰. Međutim, komandant 3. domobranskog korpusa, hladnokrvnije ocenivši situaciju, došao je do zaključka »da je partizanska grupa koja nadire u pravcu Fojnice pomoćna kolona, a da se glavna kolona prebacila preko Ivan-sedla na Bitovnju pl. i da će, vjerovatno, dalje nadirati prema dolini Vrbasa«²¹.

Mnoge indicije su navodile na zaključak da se proleTERSke brigade kreću ka zapadnoj Bosni i Hrvatskoj. Pošto je tih dana bila u toku ofanziva na Kozari, to je neprijatelj ovaj pokret proleTERSkih brigada ka zapadnoj Bosni doveo u vezu s name-rom Vrhovnog štaba da pruži pomoć okruženim snagama na Kozari. Prema tome moglo se sa sigurnošću očekivati da će se ova grupa uputiti na severozapad, preko izvornog dela reke Vrbasa, ka oslobođenoj teritoriji koju su držale krajiške partizanske jedinice. U toku 5. jula komandant 3. domobranskog korpusa je upuzorio posade Prozora, Gornjeg Vakufa, Kupresa, Bugojna, Donjeg Vakufa, Jajca i Mrkonjić-Grada da budu na oprezu »jer partizani, navodno, imaju namjeru prodrijeti i pomoći partizanima na Kozari pl.«²².

Iz dnevnih izveštaja Hrgena (Arhiv VII, k. 114 c, br. reg. 18/3-1, 5, k. 12, br. reg. 5/1-7); Bojna relacija 15. puka (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-75).

²⁰ Veliki župan u Travniku izvestio je Ministarstvo unutrašnjih poslova o preduzetim merama da se spreči proboj jačih odreda partizana prema Visokom i Varešu.

²¹ Arhiv VII, k. 214, br. reg. 18/2-11, k. 71, br. reg. 26/2-9.

²² Arhiv VII, k. 71. br. reg. 26/2-9.

I dok su se Nemci užurbano pripremali da jačim snagama zatvore dolinu Lepenice i da potom, s linije Fojnica — Kiseljak — Han-Ploča, krenu prema Vranići i Bitovnji, s ciljem da 2. i 4. proletersku brigadu razbiju i odbace na jug, preko demarkacione linije, te dve brigade su se prikupljale u rejonu sela Korjena, Drozgomietve, Bukovice i Zabrđa, isturivši samo jedan bataljon u selo Homoljsku Čupriju da bi ih obezbeđivao sa pravca Han-Ploče, odakle se neprijatelj jedino mogao pojaviti.²³

Prvi dodir s partizanima ostavio je na narod ovog kraja povoljan utisak. Ponašanje partizana, koji nisu nikome ništa konfiskovali, već su hranu nabavljali za novac, impresioniralo je seljake. »Na sinočnjem sastanku«, pisao je 5. jula Vrhovnom štabu njegov predstavnik kod severne kolone, »zaključeno je da se ne rekvirira i ne konfiskuje nikome ništa. Utvrditi ko je neprijatelj — petokolonaš, za to treba vremena, a i toga da narod uvidi da je on to, jer je sve do juče bilo ustaško. Držanje stanovništva je dosta neprijateljsko (muslimana i katolika). Srbi nas jedino huškaju na pojedina muslimanska sela, ali mi na to nijesmo nasjeli . . . Kad bi se moglo ovdje ostati, politički bi se moglo raditi. . . Ishrana je problem, moralo bi se rekvirirati, jer svaka cijena (prinudna) koju odredimo, odveć je niska. Mi smo zaključili da se ipak promučimo i to ne radimo«²⁴.

Na pomenutom sastanku diskutovano je o daljem kretanju brigada. Držeći se zadatka dobijenog od vrhovnog komandanta: da obe kolone, i južna i severna, imaju izbiti u rejon Gornjeg Vakufa, odlučeno je da se Vrhovnom štabu predloži da se pravac kretanja severne kolone unekoliko izmeni. Uместo pravcem Kreševo — Fojnica — Vranića, koji je bio kraći i bezbedniji, ona bi nastupala zaobilaznim pravcem Kiseljak — Busovača — Vitez, a zatim, preko Kruščičke planine, izbila u rejon Gornjeg Vakufa. Taj pravac je, doduše, bio znatno duži, ali, po mišljenju učesnika sastanka, i pogodniji zbog veće naseljenosti, što je i sa ekonomskog i sa političkog stanovišta bilo značajno. Dok ne stigne odgovor Vrhovnog štaba, brigade bi se zadržale u tom rejonu i zauzele Kreševo²⁵.

Očigledno je da se prilikom odlučivanja o kretanju severne kolone predloženim pravcem polazilo od pretpostavke da su neprijateljeve snage na tom području slabe. Ovakvo potcenjivanje neprijatelja bilo je neopravdano. Kretanje predviđenim pravcem moglo je obe brigade dovesti u neugodan položaj. To će uostalom i rukovodstvo severne kolone uočiti već u

²³ Članak B. Đuričkovića; Dnevnik M. Poleksića.

²⁴ Zbornik, tom II, knj. 5, dok br. 3.

²⁵ Isto.

toku sledeća dva dana, kada se bude uverilo da će neprijatelj vrlo energično reagovati.

Sledeći dan je protekao u obostranim pripremama za realizovanje planiranih dejstava. Obe brigade su se zadržale u dostignutom rejonu, a prema Kreševu i komunikaciji Kiseljak — Sarajevo bili su upućeni izviđački delovi sa zadatkom da dođu do podataka o neprijatelju i njegovim namerama. Partijsko-politički rukovodioci razvili su među stanovništvom veću aktivnost: održavali skupove na kojima su govorili o ciljevima i perspektivama narodnooslobodilačke borbe. U međuvremenu neprijatelj je uspeo da dovuče potrebne snage, ojačane oklopnim kolima, i da zaposedne zaprečnu liniju. U toku dana je 1. bataljon, 738. puka stigao u Kiseljak i poseo komunikaciju Kiseljak — Fojnica, 2. bataljon istog puka je iz Semizovca prebačen u Han-Ploču i raspoređen duž komunikacije do Kiseljaka, dok je 3. bataljon (grupa »Streker«) ostao na osiguranju drumu Ilidža — Tarčin da bi sprečio eventualno nadiranje daljih partizanskih snaga sa Igman-planine ka severozapadu. U Fojnicu je iz Žepča i Begova Hana do 12 časova bio prebačen kamionima i 1. bataljon domobranskog 15. pešadijskog puka, jačine 226 vojnika, dok su iz Sarajeva u rejon Blažuja stigle dve čete ustaša, koje su u toku noći takođe upućene u Fojnicu. Tako je, relativno vrlo brzo, oko 2. i 4. brigade bila postavljena zaprečna linija u obliku polukruga. Drugu polovinu obruča neprijatelj nije mogao postaviti, jer su se prema jugozapadu, odnosno demarkacionoj liniji, prostirale teško prohodne planine Bitovnja, Pogorelica i Vranića. Uostalom, komandant 738. puka, kome je bilo povereno rukovođenje ovim napadom, nije gajio iluzije u mogućnost okruženja i uništenja ove partizanske grupe, već je postavio realniji cilj: odbaciti partizane preko demarkacione linije, u italijansku okupacionu zonu²⁰.

Avijacija je u toku čitavog dana izvidala prostoriju Blažuj — Ormanj — Bitovnja — Kiseljak da bi ustanovila kretanje partizana i upotpunila podatke koje je dobila preko obaveštajne službe²⁷.

Neprijateljev štab je ocenio da se velika i neposredna opasnost nadvila nad Kreševom i da je, možda, samo pitanje

²⁰ Iz dnevnih izveštaja Hrgena o događajima kod 718. divizije (Arhiv VII, k. 114 c, br. reg. 18/3-1); Bojna relacija 15. pešadijskog puka (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-75); Izveštaj Velike župe Lašva i Glaž iz Travnika od 12. jula Ministarstvu unutrašnjih poslova (Arhiv VII, k. 214, br. reg. 18/2-11); Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1-2/7).

²⁷ Dnevni izveštaj 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 26 2-9).

časa kada će ga partizani napasti. U takvoj situaciji nije se smelo čekati na ishod planiranog napada 738. puka i njegovih pojačanja, jer bi dotle Kreševo moglo pasti. Trebalo je na brzu ruku, ne remeteći započetu koncentraciju trupa i ne alarmirajući partizane da se protiv njih nešto priprema, uputiti izvesna pojačanja u pomoć ugroženoj posadi. Kako je 2. bataljon 738. puka stigao u Han-Ploču, to se kombinovana četa Pripremne ustaške bojne, koja je prethodnog dana bila poslata da zatvori pravac Han-Ploča — Kiseljak, mogla uputiti u Kreševo. Ona je, još 5. jula, povučena s položaja i, preko Kiseljaka, upućena sa zadatkom da zadrži nadiranje partizana prema Kreševu. Zbog zakašnjenja sa prikupljanjem prevoznih sredstava, četa je stigla u Kreševo tek kasno uveče, tako da je ljudstvo bilo raspoređeno na položajima po mraku, bez prethodnog izviđanja terena. U međuvremenu (u 22,30) stigli su iz Travnika, kao pojačanje, 47 ustaša, koji su pohitali u pomoć čim su čuli za pojavu partizana. Odmah su i oni raspoređeni na položajima oko grada. Tako je, za odbranu Kreševa, neprijatelj na brzu ruku prikupio 176 vojnika (34 žandarmerijske čete u Travniku, koji je preuzeo komandu nad tom šarolikom grupom vojnika, rasporedio je raspoloživo ljudstvo tako što je dva voda, jedan jačine 42 a drugi 46 vojnika, sa po jednim puškomitraljezom, isturio kod sela Paškine Kave i Brda, 2—3 km severoistočno od Kreševa, da s tog pravca, koji je izgledao najugroženiji, zadrže nastupanje partizana. Ostatak ljudstva zadržan je u rezervi u Kreševu i na obezbeđenju rudnika arsena, iz kojeg je pred veče evakuisana u Kiseljak veća količina eksploziva i arsena²⁸.

Neprijatelj je, očigledno, smatrao da će partizani izvršiti obuhvatni manevar, nastupajući iz doline Lepenice preko planine Volujka i sela Mratinica, i da će napasti na Kreševo sa severoistočne strane. Onaj direktni i najbliži pravac, koji od Zabrdja ka Kreševu vodi preko Dubrava i Međuvršja, nije uziman u obzir, jer se verovalo da partizani neće ići po tom besputnom terenu.

Dok se tako neprijatelj pripremao da brani Kreševo i da zatvori komunikaciju Fojnica — Kiseljak — Blažuj, s koje će, u širokom frontu, krenuti prema demarkacionoj liniji, 2. i 4. proleterska brigada su ostale pasivne, očekujući dalje naređenje vrhovnog komandanta u vezi s predloženim pravcem

²⁸ Izveštaji komandira žandarmerijske čete u Travniku i žandarmerijske stanice u Kreševu (Arhiv VII, k. 146, br. reg. 27/5-1, k. 146 b, br. reg. 60/9-2); Izveštaj Pripremne bojne Travnik od 24. jula (Arhiv VII, k. 114 b, br. reg. 24/9-1).

kretanja i pripremajući se da u toku noći produže pravcem Kreševo — Fojnica. Njihovi štabovi nisu u prvi mah uočili prikupljanje neprijateljskih snaga, jer na tom nepoznatom terenu nisu imali obaveštajnu mrežu. Tako su obe protivničke strane, ne znajući za međusobne namere, predvidele da narednih dana krenu jedna drugoj u susret.²⁹

Pošto je situacija u Kreševu bila i dalje neizvesna, a o partizanskim snagama nije bilo novijih podataka, neprijatelj je odlučio da jače delove uputi prema rejonu gde su se partizani nalazili. Kada su, oko podne, dve ustaške čete stigle iz Sarajeva u rejon Kobilje glave i Han-Ploče, komandant 738. puka ih je odmah uputio prema Zabrdju da vrše nasilno izviđanje. Nastupajući preko sela Vlahovića i uz dolinu Lepenice, ustaše su izbile do sela Homoljske Čuprije. Ovde im se suprotstavio 2. bataljon 4. proleTERSke brigade i uspeo da ih zadrži sve do mraka, kada je napustio položaje i uputio se u pravcu Kreševa. Bataljon je u ovoj borbi imao dva poginula i jednog ranjenog, a ustaše — četiri ranjena vojnika³⁰.

Ovaj sukob, pored vesti o dovlaćenju većih snaga u Han-Ploču i o koncentraciji u Hadžićima i Pazariću, naveo je rukovodstvo severne kolone na zaključak da je riskantno dalje zadržavanje brigada u tom rejonu, da je neophodno da one odmah krenu dalje. „Bilo nam je jasno“, pisao je vrhovnom komandantu delegat Vrhovnog štaba, »da moramo brzo likvidirati Kreševo i prebaciti se preko puta Kreševo — Kiseljak, da bismo se izvukli iz džepa koji sačinjavaju komunikacije Kreševo — Kiseljak — Han-Ploča i poljski — za motorizaciju upotrebljiv — put Lepenica«³¹.

Pred večje je održan još jedan sastanak štabova brigada sa predstavnicima Vrhovnog štaba, na kome je doneta odluka da se u toku noći zauzme Kreševo. Na sastanku je izrađen i plan napada: 4. proleTERSka brigada postavila bi svoje bataljone prema Kiseljaku i Fojnici, kako bi s tih pravaca obezbedila napad, dok bi 2. proleTERSka brigada, delom snaga, napala i zauzela Kreševo³².

U duhu razrađenog plana, Štab 2. proleTERSke brigade je za napad odredio 1. i 2. bataljon koji su dobili zadatak da napadnu Kreševo s juga, preko sela Dugih Njiva i brda Rudne.

²⁹ Od jednog prebeglog i jednog zarobljenog partizana neprijatelj je dobio izjave da partizani nameravaju da nadiru opštim pravcem ka Travniku. Ali je neizvesno koliko je važnost on dao ovim izjavama (Arhiv VII, k. 114 c, br. reg. 18/3-5).

³⁰ Članak B. Đuričkovića; Dnevni izveštaj 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 26/2-9).

³¹ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 12.

³² Izveštaj Štaba 2. proleTERSke brigade Vrhovnom štabu od 7. jula « 10.45 časova (AIRPJ, br. 3250); Dnevnik V. Đokića.

Na tom pravcu, prema prikupljenim podacima, neprijatelj nije bio organizovao odbranu jer je napad očekivao sa severoistočne strane, od pravca sela Paškine Kave i Mratinića. U cilju obezbeđenja prema Kiseljaku i Fojnici, Štab 4. proleTERSke brigade je, u međuvremenu, uputio 2. i 3. bataljon, koji su dobili zadatak da preko sela Volujka izbiju na komunikaciju Kreševo — Kiseljak i u rejon Inač-lokve — Bjelovići da bi sprečili eventualni dolazak neprijatelja iz Kiseljaka i Fojnice³³.

Prvi je na zadatak stigao 2. bataljon 4. proleTERSke brigade. On je u toku noći prošao kroz sela Han-Ivicu i Volujak i oko 2 časa 6. jula naišao na neprijatelja na položaju ispred sela Paškine Kave i Polja. Ustaše, milicioneri i žandarmi su pružili otpor, ali je ubrzo u njihovim redovima nastupilo kolebanje, te su počeli pojedinačno napuštati položaje. Drugi bataljon, koji to nije uočio, obustavio je napad i skrenuo na jug, zaobilazeći Kreševo sa istočne i južne strane, i tek sutradan uveče stigao je u selo Pomolj, oko 4 km zapadno od Kreševa, u sastav svoje brigade. Neprijatelj nije uočio ovo povlačenje ili ga je, možda, shvatio kao manevar u cilju zaobilaženja položaja. Zahvaćen panikom, on je bezglavo bežao u pravcu Kiseljaka. Obavešten o napuštanju položaja kod Paškine Kave i Brda, komandant posade je, sa rezervom, krenuo iz varošice da izbegne opkoljavanje i povuče se u pravcu Kiseljaka ili Fojnice. U međuvremenu je 3. bataljon 4. proleTERSke brigade, koji je išao iza 2. bataljona, i ne znajući da je on skrenuo sa svog zadatka, neometano prošao kroz sela Polje i Paškinu Kavu, u kojima više nije bilo neprijatelja, zatim izbio na komunikaciju Kreševo — Kiseljak i, bez zadržavanja, produžio ka selu Lipi da bi, prema dobijenom zadatku, sa pravca Fojnice obezbedio napad na Kreševo. Izbijanjem bataljona na komunikaciju bilo je presečeno odstupanje neprijatelja koji se iz Kreševa povlačio dolinom Kreševčice. Obavešten o tome, a ne znajući da su partizani već prešli preko komunikacije i uputili se na zapad prema Inač-lokvama, on je skrenuo u pravcu sela Lipe. Tako su se prema tom selu, po gustom mraku, kretali i partizani i ustaše, ne znajući jedni za druge. Neprijatelj, žureći, stigao je u Lipu pre partizana, koji su oprezno nastupali. Međutim, on se tu nije mogao zadržati jer su partizani već izbili sa istoka u selo i ugrozili njegove položaje. U takvoj situaciji neprijatelj je bio prinuđen da napusti tek posednute položaje u Lipi i da se povuče ka brdu Osojnici i selu Rakovoj Nozi, gde se zadržao u toku 6. jula. Prilikom povlačenja došlo je do manjeg sukoba u kome je

³³ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 12; Dnevnik V. Đokića i M. Milovanovića.

3. bataljon imao tri poginula, a neprijatelj dva poginula i jednog ranjenog³⁴.

Dok se tako situacija razvijala duž komunikacije prema Kiseljaku, 2. proleterska brigada se približavala Kreševu. Na njegovim prilazima 1. bataljon i 1. četa 2. bataljona, posle kratkog sukoba, raspršili su neprijateljevu zasedu, ubivši dva milicionera. Oko 4 časa njegovi prednji delovi su ušli u varošicu, u kojoj više nije bilo neprijateljeve posade. U toku prepodneva delovi 2. proleterske brigade su se zadržali u zauzetom mestu, na brzu ruku su zapalili zgradu uprave i uređaje rudnika arsena i pilanu i demolirali neke državne zgrade — opštinu, žandarmerijsku stanicu, poštu, ustaški tabor, ustaški ured mladeži i ambulantu. Iz magacina rudnika uzeta je veća količina namirnica, i, većim delom, podeljena siromašnim meštanima. Ovaj gest je učinio vrlo pozitivan efekat ne samo na stanovništvo Kreševa i bliže okoline već i udaljenih mesta, jer se vest o tome brzo pročula. Stanovnici Kreševa i obližnjih sela prvi put su tada došli u dodir sa partizanima i bili prijatno iznenađeni njihovim držanjem, stavom i odnosom prema narodu³⁵.

Ustaške vlasti su s velikom zabrinutošću primile vest o padu Kreševa. Ovaj događaj je izazvao tim veće uzbuđenje što je pokazao da se partizani ne ustručavaju ni od dejstava na područjima na kojima dotad nisu imali oslonca. Naročito je strah zahvatio obližnje neprijateljeve garnizone Kiseljak i Fojnicu. Da bi pratio dalje kretanje partizana i otkrio njihove namere, neprijatelj je, pored ostalog, angažovao i izviđačku avijaciju koja je nadletala Kreševo i njegovu okolinu. Oko 10,30 časova borci 2. proleterske brigade su otvorili vatru iz puškomitraljeza na jedan avion koji je leteo nad Kreševom i ubili pilota, ali je drugi član posade uspeo da održi avion u vazduhu i da, potom, aterira na aerodrom u Rajlovcu³⁶.

³⁴ Zbornik, tom IV, knj. 5, dok. br. 12; Dnevnik Đ. Čagorovića, političkog komesara 3. bataljona; Članak B. Đuričkovića; Izveštaji komandira žandarmerijske čete iz Travnika i žandarmerijske stanice iz Kreševa (Arhiv VII, k. 146, br. reg. 27/5-1, k. 147, br. reg. 7/1-5).

³⁵ AIRPJ, br. 3250; Dnevnici V. Đokića, M. Milovanovića i B. Cukića (Arhiv VII, k. 736 a, br. reg. 4/7; k. 2015, br. reg. 3/3); Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1-1/7); Navedeni dokumenti žandarmerijskih komandi; Izveštaj velikog župana iz Travnika od 12. jula (Arhiv VII, k. 214, br. reg. 18/2-11); B. Milojević: Kako ova vojska ništa ne traži, »Druga proleterska«, I, str. 548.

³⁶ Telegram 3. zrakoplovne luke Rajlovac od 6. jula (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 29/2-1). Izgleda da je pilota ubio zamenik komandanta 2. proleterske brigade Lune Milovanović, koji u svom dnevniku kaže da je 6. jula vatrom iz puškomitraljeza tukao avion nad Kreševom (Arhiv VII, k. 736 a, br. reg. 4/17).

3. — Protivnapad Nemaca i uzmicanje brigada na Vraniću

Prema planu komandanta nemačkog 738. pešadijskog pu-ka, koji je preuzeo rukovođenje napadom, trebalo je da nemačke, domobranske i ustaške snage u toku 6. jula ostanu na svojim položajima, spremne da odbiju svaki napad partizana i osujete njihov pokušaj proboja preko komunikacije na sever i severo-zapad, a da kasnije, prema razvoju situacije, pređu u napad. Međutim, vest o padu Kreševa naterala je nemačkog koman-danta da unekoliko izmeni svoj plan i da, iz stava iščekivanja, pređe odmah u nastupanje da bi povratio to mesto. Stoga je on naredio 1. bataljonu da iz Kiseljaka krene ka Kreševu, odbaci partizane i povрати varošicu. Još istog dana bataljon je, uz po-dršku avijacije, krenuo oprezno komunikacijom ka Kreševu, očekujući otpor partizana. Međutim, pošto 2. bataljon 4. prole-terske brigade nije zatvorio taj pravac, neprijatelj je, oko 18 časova, nesmetano izbio pred Kreševo. Brz prodor neprijatelja iznenadio je delove 4. i 2. proleTERSKE brigade, koji su bili pri-nuđeni da se na brzu ruku, pod minobacačkom i mitraljeskom vatrom, povuku iz grada u pravcu Pomolja i Inač-lokava, ne uspevši da sav plen evakuišu. Po oceni predstavnika Vrhovnog štaba, za brz pad Kreševa krivo je bilo rukovodstvo 2. bataljo-na 4. proleTERSKE brigade, koje je, neizvršenjem svog zadatka, ostale jedinice dovelo u situaciju da moraju napustiti ovo po-dručje ne iskoristivši dovoljno uspeh postignut zauzimanjem Kreševa³⁷.

Po napuštanju Kreševa obe brigade su se uputile na za-pad, prema planinama Pogorelici i Vranići, zadržavši se izvesno vreme u rejonu Inač-lokava, Pomolja i Deževica. U Pomolju su štabovi brigada i predstavnici Vrhovnog štaba održali još jedan sastanak, na kome su razmatrali novonastalu situaciju i dalje zadatke kolone. Pojava jačih nemačkih snaga u obliž-njim mestima i duž komunikacija i njihova energična interven-cija za vraćanje Kreševa nagoveštavale su da neprijatelj pri-prema napad većih razmera. U takvoj situaciji izgledalo je da predviđeni pravac kretanja ka Busovači i dolini Lašve nije više bio opravdan. Već prvi dani boravka u rejonu Kreševa su poka-zali da bi silazak brigada sa ogranaka Bitovnje na dosta komu-nikativno područje u dolinama Lepenice i Lašve bio riskantan jer bi ih, u trenutku kada se na njemu našao ceo ojačani 738. puk, upleo u nepotrebne borbe i izložio gubicima. U pomenutom pismu predstavnika Vrhovnog štaba stajalo je: »Sve ove komu-nikacije su stalno obrazovale džepove iz kojih smo se morali

³⁷ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 12; Arhiv VII, k. 146, br. reg. 27/15-1, k. 1140, br. reg. 18/3-5; AIRPJ, br. 3250; Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1-2/7).

izvlačiti brzo, da nam neprijatelj ne bi nametnuo veće borbe i vezao nas za tlo i vršio opkoljavanja, koja, istina, mogu da se probiju dosta lako, ali ometaju brzinu pokreta, zamaraju trupu i koštaju žrtava. Ove komunikacije je nemoguće rušiti, jer su to putevi koji se kreću dolinama, a ispred idu blindirana kola. Sem toga zasjede otkriva mjesno stanovništvo i zato je potreban veći pripremni i planskiji rad da bi one dale bolje rezultate. Tako se zasjeda (otkrivena) pretvori u front i gubi svoj smisao»³⁸.

Na osnovu takve procene situacije, na sastanku je zaključeno da se odustane od nastupanja nameravanim pravcem i da se, u cilju uspešnijeg usklađivanja dejstava, formira Operativni štab brigada³⁹. U međuvremenu je stiglo pismo vrhovnog komandanta, pisano istog dana u 6 časova. Mada nije znao za dolazak jačih nemačkih snaga i za zaposedanje komunikacije Tarčin — Blažuj — Kiseljak — Fojnica, Tito je upozorio da brigade ne skreću suviše desno u pravcu Kiseljaka, već da se, posle likvidacije Kreševa, hitnim maršem upute u pravcu Fojnice i blokiraju je sa istočne strane, tj. od pravca Kiseljaka, a eventualno i zaposednu, ukoliko u njoj ne bude veće posade. Vrhovni komandant je sugerirao da brigade idu uporedo, a ne u jednoj koloni, i da levokrila brigada skrene u pravcu sela Dusine i, po izbijanju na Vraniću, svojim levim krilom stupi u vezu s južnom kolonom, tj. 1. i 3. proleterskom brigadom, kod sela Ljubunaca ili Dobrošina, između Prozora i G. Vakufa⁴⁰.

Odluka o skretanju 2. i 4. proleterske brigade prema Vraniću doneta je u pravom trenutku: njenim ostvarenjem biće izigrane namere neprijatelja. Štab nemačke 718. divizije se, naime, nadao da će ojačani 738. puk uspeti da brzim napadom iz Fojnice i Kiseljaka razbije ovu partizansku grupu i odbaci je preko demarkacione linije. U tom cilju on je planirao da sledećeg dana, 7. jula, prikupljene nemačke, domobranske i ustaške jedinice izvrše napad uz podršku avijacije. Bilo je predviđeno da 1. bataljon 738. puka, 1. bataljon domobranskog 15. puka i dve ustaške čete krenu u 5 časova s komunikacije Fojnica — Kiseljak — Brnjaci na jugozapad i do kraja dana izbiju do linije Crnički Kamenik (10 km jugoistočno od Fojnice) — Kreševo; da 2. bataljon 738. puka nadire s komunikacije s. Brnjaci — Han-Ploča — s. Košelji, uz dolinu Lepenice, ka selu Zabrdju; da 3. bataljon 738. puka i dalje osigurava put Ilidža —

³⁸ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 12.

³⁹ Operativni štab su sačinjavali predstavnici Vrhovnog štaba A. Jovanović i M. Dilas i komandanti 2. i 4. proleterske brigade. Ovaj štab je stvarno funkcionisao samo pet dana, do 12. jula, kada su se brigade odvojile.

⁴⁰ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 8.

Tarčin i sprečava eventualno izvlačenje partizana na jugoistok, ka Igmanu⁴¹.

Sedmog jula neprijatelj je prešao u nastupanje. Pošto je još prethodnog dana zauzeo Kreševo, on je težište napada preneo na desno krilo, usmerivši glavne snage iz Fojnice uz dolinu rečice Željeznice. Na tom pravcu je nastupao 1. bataljon 15. pešadijskog puka, koji je, bez borbe, do kraja dana izbio u Crnički Kamenik, dostigavši svoj dnevni cilj. Četvrta proleterska brigada je u međuvremenu napustila Pomolj i preko sela Klisča i Dusine izbila u zaselak Zvijezdan na planini Pogorelici⁴². Marš je bio naporan, naročito uz strmi uspon od Dusina do planinskog grebena. »Borci su bili toliko iscrpljeni«, seća se tog marša tadašnji zamenik političkog komesara brigade, »da nijesu mogli nositi ranjenike. Tada su komandant i komesar brigade sa štabovima bataljona i komandama četa uzeli nosila i iznijeli ranjenike na vrh brda«⁴³.

Neprijateljevi avioni su u toku čitavog dana izviđali taj rejon da bi otkrili kretanje partizanskih jedinica. U blizini sela Pogorelice oni su oko 9 časova primetili kolonu i bacili na nju nekoliko bombi, od kojih su poginula tri i ranjena tri borca. Na avione je otvorena vatra, i jedan je bio pogođen, ali bez većih oštećenja⁴⁴.

I 2. proleterska brigada je u toku ovoga dana izvršila pokret i preko sela Deževica stigla na Bukovu ravan, na greben koji se proteže između planine Bitovnje i Pogorelice⁴⁵.

Tako je severna kolona uspela da se blagovremeno povuče iz ugroženog rejona, ostavivši prema neprijatelju u dolini reke Željeznice samo manje osiguravajuće delove. Dolaskom na planinu Pogorelicu ona je ne same izbegla nepotrebno uplitanje u borbe s jačim neprijateljevim snagama, već se našla na pogodnom području s kojeg je mogla da usmeri svoja dejstva u više pravaca. Razmatrajući dalje zadatke brigada, u skladu sa uputstvima vrhovnog komandanta i s najnovijim razvojem situacije, Operativni štab je odlučio da se obe brigade prebace preko Zec-planine na Vraniću, da bi, s osloncem na nju, dejstvovala na komunikaciju Kiseljak — Travnik — Gornji Vakuf i šumske pruge koje od Busovače, Viteza i Travnika vode u šumsko područje Vraniće, i da bi olakšale dejstva južne kolone prilikom prelaska komunikacije Gornji Vakuf — Prozor — Konjic. O

⁴¹ Dnevni izveštaj Hrgena (Arhiv VII, k. 114 c, br. reg. 18/3-7).

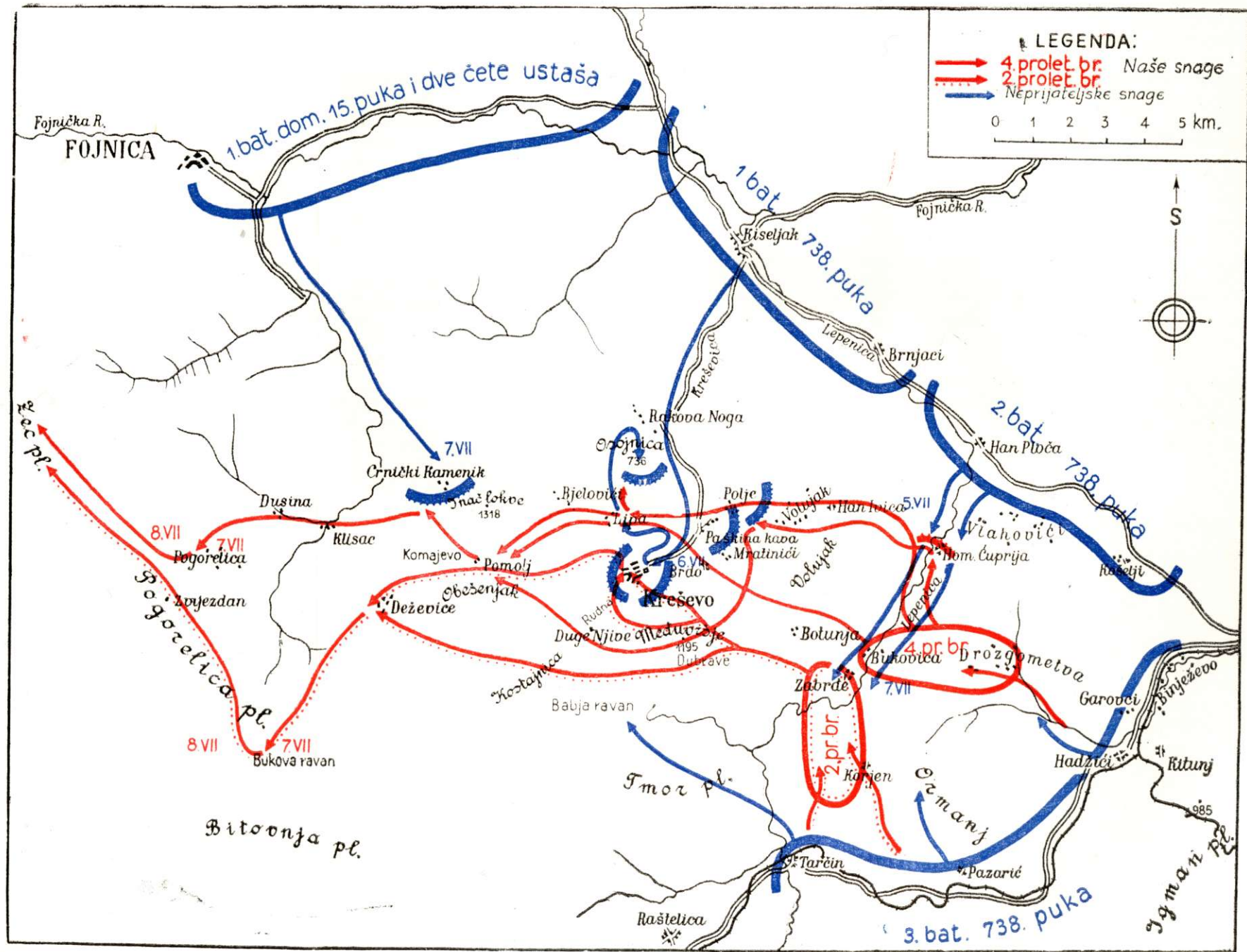
⁴² Isto, br. reg. 18/3-8; Dnevni J. Lopičića, J. Mihaljevića i M. Poleksića.

⁴³ Članak B. Đuričkovića.

⁴⁴ Dnevni J. Lopičića, J. Mihaljevića i M. Poleksića i članci Lj. Vučkovića i B. Đuričkovića; Dnevni izveštaj 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 26/2-8).

⁴⁵ Dnevni M. Milovanovića i V. Đokića.

(4—8. VII 1942)

toj svojoj odluci on je još iste večeri, u 22 časa, uputio pismo vrhovnom komandantu, koje je Tito primio tek 9. jula izjutra. U pismu je stajalo da je rukovodstvo severne kolone odlučilo da odustane od napada na Fojnicu, pošto su u njoj koncentrisane jače neprijateljeve snage. Operativni štab je od vrhovnog komandanta tražio dalja uputstva za rad, i to, radi svake eventualnosti, za duži period, s obzirom na mogućnost da veza severne kolone s Vrhovnim štabom bude prekinuta. Insistirajući na potrebi da kretanje obeju kolona bude usklađeno, Operativni štab je naglasio da će se 2. i 4. proleterska brigada, ukoliko to ne izmeni Vrhovni štab, kretati pravcem Vranića — Rastovo — Han-Skopljak — Komar, odakle bi skrenule na zapad i prebacile se na levu obalu Vrbasa između Donjeg Vakufa i Jajca ili južnije, između Donjeg Vakufa i Bugojna. Radi orijentacije dati su i vremenski termini: na severnim padinama Vraniće brigade će biti 9. jula, a na komunikaciji Gornji Vakuf — Travnik 12. jula⁴⁶.

U pismu se još izveštavalo da su brigade imale gubitke, naročito 4. proleterska brigada, koja se nalazila najbliže komunikaciji, tako da su njeni dodiri s neprijateljem bili najneposredniji. Dajući osvrt na protekla dejstva, Operativni štab je istakao da je severna kolona pravilno postupila što se nije upuštala u borbe s neprijateljevim snagama koje su, koristeći se komunikacijama, vršile brze pregrupacije i intervenisale prema njoj.

Neprijatelj je u toku 7. jula izgubio dodir s partizanima, pošto njegovi bataljoni, u svom nastupanju, nisu naišli na njihov otpor. Ali ovoga dana je imao gotovo sasvim tačne podatke o partizanskim snagama koje se nalaze pred njim. Nekoliko boraca 2. i 4. proleterske brigade, zbog malodušnosti, odvojili su se od svojih jedinica i predali žandarmerijskim vlastima. Na saslušanjima oni su dali podatke koji su bili od interesa za neprijatelja: naziv, brojno stanje i naoružanje svojih jedinica, imena starešina, pravac kretanja i drugo⁴⁷.

Štab nemačkog 738. puka je pratio kretanje partizana. Preko ustaške obaveštajne mreže on je doznao da su se partizani zadržali u rejonu Inač-lokava, oko 4 km severozapadno od

⁴⁶ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 12.

⁴⁷ Iz 2. proleterske brigade dezertiralo je pet boraca (dva iz 3. bataljona, tri iz komore brigadne bolnice), a iz 4. proleterske brigade dva borca (oba iz 2. bataljona) koji su bili razoružani zbog samovoljnog uzimanja nekih stvari iz jedne radnje u Homoliskoj Čupriji, dok je jedan borac (takode iz 2. bataljona), zbog iznemoglosti, zaostao i pao u ruke neprijatelja. Sedmog jula žandarmi su u selu Rakitnici, ispod Bjelašnice, uhvatili dva borca 3. proleterske brigade koji su u selu Repovcima napustili svoju jedinicu (komoru) s namerom da se vrate u Sandžak (Arhiv VII, k. 65, br. reg. 23/2-1, 24/2-1, Izjava B. Đuričkovića).

Kreševa. Iz toga je zaključio da se ukazala mogućnost da tu budu okruženi i uništeni, pod uslovom da domobransko-ustaška kolona, koja je nastupala uz dolinu Željeznice, izbiže na Komajevo, a da 3. bataljon 738. puka brzim prodorom iz Tarčina ovlada visovima Babjom ravni, Kostajnicom i Obešenjakom, oko 5 km jugozapadno od Kreševa. Međutim, ma koliko izgledao lepo zamišljen, plan je bio nerealan jer je bio izgrađen na pogrešnim pretpostavkama. Partizani su se još 7. jula uveče nalazili izvan zamišljenog obruča. To je neprijatelj uočio tek sledećeg dana, kada su njegove jedinice dostigle predviđene ciljeve. Pošto su se partizani povukli u pravcu Bitovnje i Pogorelice, prešavši u italijansku okupacionu zonu, to je za Nemce prestala potreba da nastave dejstva. Štab 718. divizije je 8. jula konstatovao:

»Operacije u prostoru Fojnica — Raštelica — Blažuj — Kiseljak završene su. 738. pešadijski puk je sprečio partizanima prelazak preko ceste Ilidža — Kiseljak u pravcu zapada (treba istoka — prim. M. L.) i zauzimanje Kiseljaka. Na području Inač-
-lokava nije se uspjelo opkoliti neprijatelja u povlačenju, jer su ustaški satovi (čete — prim. M. L.), upućeni iz Fojnice prema Kreševu, zastali na polovici puta i delomično se vratili u Fojnicu. Usled toga je neprijatelj mogao izmaći prema zapadu i severozapadu«.⁴⁸

Smatrajući da su intervencijom 738. puka i domobranskih i ustaških jedinica odbacili partizane preko demarkacione linije i suzbili opasnost koja je pretila Kreševu, Kiseljaku, Busovači, Fojnici i Travniku, Nemci su ubrzo napustili to područje. Pošto se još uvek osećalo prisustvo delova Kalinovičkog odreda na Igmanu i oko Trnova, a neke vesti su skretale pažnju i ne aktivnost neke veće partizanske grupe zaostale u rejonu Kalinovika, koja bi mogla krenuti prema Treskavici i Igmanu a zatim preko železničke pruge, tj. onuda kuda je upravo prošla grupa proleterskih brigada⁴⁹, Štab 718. divizije je smatrao da je potrebno uništiti partizane na Igmanu i osujetiti novi upad druge partizanske grupe iz italijanske okupacione zone. Zbog toga je on 738. puk prebacio u rejon Trnova i Igman-planine da 9. i 10. jula čisti to područje. Nemci su, očigledno, precenili partizanske

⁴⁸ Dnevni izveštaji Hrgena (Arhiv VII, k. 114 c, br. reg. 18/3-8, 12/9a, 18/3-16).

⁴⁹ Neprijateljevi štabovi u Sarajevu su bili obavješteni da se u rejonu Zelengore zadržala veća grupa partizana. Oni su čak približno tačno ocenili njenu jačinu i namere. Sedmog jula je komandant 3. domobranskog korpusa obavestio Glavni stožer da je noću 6. jula došlo 15 naoružanih partizana u selo Lediće a zatim produžilo za Igman. »Partizani su izjavili tamošnjim seljacima«, stajalo je u depeši, »da će naići još dve brigade koje se nalaze oko Zelengore. Njihov dolazak i pravac kretanja nepoznat« (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 26/2-2)

snage u tom rejonu kada su protiv jedne nepotpune čete Kalinovičkog odreda uputili ceo svoj puk i jedan domobranski bataljon. I, kao što se moglo i očekivati, partizani nisu prihvatili borbu. Nemački bataljoni, zajedno sa 1. bataljonom domobranskog 5. pešadijskog puka i dva voda brdskih topova, prokrstarili su — »po planu« — to područje, ali nisu uspjeli da otkriju partizansku grupu, jer je ona, veštim manevrisanjem, uspela da se izvuče ispred nadmoćnih neprijateljevih snaga⁵⁰.

Nakon ove neuspele akcije čišćenja, 2. i 3. bataljon 738. puka su se, 11. jula, vratili u Sarajevo, dok je 1. bataljon ostao duž komunikacija Sarajevo — Raštelica i Sarajevo — Trnovo sa zadatkom da ih osigurava jer, kako je Štab 718. divizije ocenio, »lovački odredi nisu pronašli neprijatelja na Igmanu, a situacija južno od Trnova još nije raščišćena jer se u tom prostoru, prema navodima stanovništva, sakupljaju jače partizanske snage«⁵¹.

Iako je bilo predviđeno da se, po završetku ove operacije, oba bataljona 738. puka odmah vrata u svoja stalna posadna mesta (Zenicu, Kakanj, Vareš i Brezu), ipak je Štab 718. divizije odlučio da ih zadrži u Sarajevu »jer je situacija južno od Trnova još uvek nejasna«⁵². Trebalo je, dakle, zadržati jače snage blizu demarkacione linije, da bi se moglo brzo intervenirati ako dođe do ponovnog prodora partizana iz rejona Zelenogore. Nemci, očigledno, nisu potcenili 5. proletersku brigadu i Hercegovački odred.

4. — Pripreme severne kolone za nastupanje u dolinu Vrbasa

Nemačke trupe su napustile područje Fojnica — Kreševa — Kiseljak, jer su smatrale da njemu više ne pretila opasnost od partizana. Međutim, ustaške i domobranske vojne i upravne vlasti nisu bile istog mišljenja. Prebacivanje partizanske grupe na planine Zec i Vraniću one su ocenile samo kao njen privremeni uzmak pred nadmoćnim protivnikom i nisu gajile iluziju da je opasnost sasvim otklonjena. Dolaskom 2. i 4. proleterske brigade na Vraniću nastupila je, po njihovom mišljenju, neposredna opasnost za obližnja mesta: Fojnicu, Šebešić i Rastovo. Kako nisu raspolagali operativnim trupama koje bi mogli uputiti u ta mesta da pojačaju njihove slabe posade, a morali su da iz Fojnice povuku 1. bataljon 15. puka i hitno ga upute ka Konjicu, ustaški i domobranski komandanti su preduzeli užurbane

⁵⁰ Dnevni izveštaji Hrgena (Arhiv VII, k. 114 c, br. reg. 18/3-18. 18/3-10; k. 71, br. reg. 26/2-5, 6).

⁵¹ Isto.

⁵² Isto.

mere da iz obližnjih gradova i sela prikupe sve naoružano ljudstvo pripremnih ustaških bataljona i da pomoću njega i žandarma odbrane ugrožena mesta. Još 6. jula iz Travnika su poslali u Fojnicu žandarmi i nešto ustaša, a iz Zenice delovi ustaškog pripremnog bataljona, tako da je za odbranu tog mesta bilo prikupljeno 25 žandarma i 150 ustaša. Istovremeno je u Sebešić stiglo iz Turbeta i Bučića 105 ustaša rezervnog bataljona, dok su odbranu Rastova preuzeli žandarmi⁵³. Međutim, sve ove mere nisu mogle biti efikasne jer su angažovane snage bile nedovoljne da bi mogle odbraniti ta mesta.

Da bi otkrio kretanje partizana i na osnovu toga prozreo njihove namere, neprijatelj je u toku 8. 9. i 10. jula razvio širu izviđačku aktivnost. Izviđanjem iz vazduha, nije ništa otkriveno, ali je, preko meštana i izviđačkih patrola, komandant fojničkog garnizona još 8. jula došao do podataka da se partizanska grupa, jačine oko 800 boraca, zadržava na grebenu Vraniće, u rejonu Dernečišta, Luka, Štita i Debelog brda. Namere ove grupe bile su mu nepoznate. Dolazile su u obzir dve mogućnosti: ili će partizani napustiti fojnički srez i krenuti na severozapad, preko Treskavice (k. 2024) i Krstača (trig. 2070), prema Šebešiću i dalje ka Bugojnu, »kao desna pobočnica glavnih partizanskih snaga koje se kreću u pravcu Prozora — Gračanice — Bugojna«, ili će se, pak, spustiti ka Fojnici i napasti je. Strahujući od ovog poslednjeg, neprijatelj je preduzeo mere da učvrsti odbranu oko ove varošice, sabijene u uskoj dolini Fojničke reke⁵⁴.

U međuvremenu su se 2. i 4. proleTERSka brigada zadržale na planinama Zecu i Vranići, očekujući od Vrhovnog štaba dalja naređenja. U katunu nekog bogatog sarajevskog trgovca zaplenjene su veće količine stoke i mlečnih proizvoda, te su se izgladneli borci mogli okrepiti. U toku 9. i 10. jula bataljoni su se odmarali, a održano je i nekoliko bataljonskih konferencija i partijskih sastanaka u cilju daljeg učvršćenja discipline i jačanja moralno-političkog stanja⁵⁵. Štab 4. proleTERSke brigade

⁵³ Izveštaj komandira žandarmerijske čete Travnik od 9. jula {Arhiv VII, k. 146, br. reg. 27/5-1}; Izveštaj komandira žandarmerijske stanice Rastovo od 15. jula (Arhiv VII, k. 148 b, br. reg. 1/11-1).

⁵⁴ Isto; Dnevni izveštaji 3. domobranskog korpusa (k. 71, br. reg. 26/2-5, 6, 7).

⁵⁵ Na sastancima i konferencijama je posebno diskutovano o odnosu prema narodu i oštro su osuđeni, naročito u 4. proleTERSkoj brigadi, neki pojedinačni nepravilni postupci. Pošto borci nisu bili upoznati s mentalitetom i običajima stanovnika, to su preduzete mere da im se kroz predavanja pruže potrebni podaci. »Prvi sastanak u tom smislu« — sjeća se B. Đurieković — »održali smo u Zvijezdanu na Pogorelici. Tu smo prvi put odredili po dva-tri borca koji su imali smisla za agitaciju. Čini mi se da smo to zvali aktivom agitatora. Njihov je zadatak bio da organizuju predavanja po bataljonima, da razgovaraju sa grupicama ljudi koji su na straži, u logoru itd. Tu je Veselin Masleša govorio

je izdao nekoliko letaka, koji su, sa ostalim propagandnim materijalom, podeljeni po obližnjim selima, a održavane su, gde god je bilo moguće, i konferencije s narodom. Neprijateljevi avioni, koji su neprekidno nadletali Vraniću i Zec, bombardovali su 9. jula Dernečište, ali među partizanima nije bilo žrtava⁵⁶.

Operativni štab severne kolone nije hteo da preduzme dalje akcije pre nego što od vrhovnog komandanta dobije tražena uputstva. On je smatrao da su se 2. i 4. proleterska brigada suviše odvojile od južne kolone, koja je, prema podacima kojima se tada raspolagalo, zaostala u rejonu Bitovnje i Konjica. U pismu Vrhovnom štabu od 10. jula izneto je mišljenje da severna kolona ne bi smela da se suviše udaljava od južne, da ne bi bila izložena neprijateljevom obuhvatu s komunikacija. »To utoliko prije — stajalo je dalje u pismu — »što smo dobili izvjesne informacije, istina sasvim nedovoljno provjerene, da se dio neprijateljskih snaga, koji je učestvovao u ofanzivi oko Kozare, odvojio i pošao da nas presretne negdje u predjelu Travnik — D. Vakuf — Jajce«⁵⁷. U pismu je još jednom istaknuta potreba da obe kolone moraju koordinirati svoje pokrete, kako bi se neprijatelj razvukao na širokom frontu i time lišio mogućnosti da manevriše svojim snagama s jednog na drugi pra-

o muslimanskom i hrvatskom življu na koji ćemo nailaziti, o običajima muslimana, a posebno muslimanki i si. Na sastanku su data upozorenja o tome kakvo treba imati držanje, naročito prema hrvatskom življu koji je bio zaplašen od četnika, i kako treba postupati prema muslimanima. Uglavnom, to nije bilo ništa novo, jer je samo razrađivana linija Partije, ali pošto mi ni u Srbiji ni u Crnoj Gori nismo imali kontakta sa muslimanima, to je pitanje bilo važno za nas. Tu je bilo govora i o ustaškim i domobranskim formacijama i o stavu koji treba primeniti prema jednim i drugima u borbi i kao sa zarobljenicima... « (Stenografske beleške, Arhiv VII, k. 2003, br. reg. 4/5-1).

Na sastanku ćelije Štaba 2. proleterske brigade diskutovano je o nekim slabostima članova ovoga štaba; kritikovan je politički komesar zbog slabo organizovanog političkog rada, a konstatovano je da je potrebna čvršća veza između štaba brigade i štabova bataljona (Dnevnici V. Đokića i M. Milovanovića). I na sastancima bataljonskih biroa i ćelija, kao i na bataljonskim konferencijama ove brigade, kritički su pretrāsana iskustva iz proteklih borbi i učinjeno je više zamerki na rad komandi. U 4. bataljonu je jedan član KPJ bio isključen iz organizacije zbog nedoličnog držanja prema narodnoj imovini (Izveštaj zamenika političkog komesara bataljona, Arhiv VII, k. 738, br. reg. 7/1).

⁵⁶ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 24; Dnevni izveštaj 3. korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 26/2-5, 6).

⁵⁷ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 24.

Te informacije nisu bile tačne. Tih dana je neprijateljeva ofanziva na Kozari bila u punom jeku, i nijedna jedinica nije bila izvučena iz borbe. Radilo se, zapravo, o prebacivanju nekih ustaških i domobranskih četa preko Travnika u D. Vakuf, Bugojno i Prozor.

vac. U pogledu mogućnosti daljih dejstava severne kolone izneto je mišljenje da su one znatne, ali da će sve zavisi od odluke Vrhovnog štaba da li će 2. i 4. proleterska brigada ostati na tom planinskom području ili će produžiti pokret da bi se prebacile preko Vrbasa. U prvom slučaju, po mišljenju Operativnog štaba, brigade bi se mogle zadržati na dostignutoj prostoriji jer je ona »veoma povoljna za opstanak partizanskih jedinica, kako u materijalnom, tako i u političkom pogledu«, a došlo bi u obzir i zauzimanje Fojnice, čime bi se postigao i izvestan politički efekat. Međutim, po uverenju Operativnog štaba, momenat za napad na Fojnicu je bio prošao, tako da više ne bi bilo korisno da se brigade angažuju u jednoj takvoj akciji. Operativni štab je, doduše, znao da neprijatelj u Fojnici nema većih snaga, ali je bilo izvesno da će on, čim oseti približavanje partizana, privući iz susednih garnizona jače delove. Sem toga, »za pokret ka Fojnici i prikupljanje snaga oko nje potrebno je nekoliko dana, jer je teren vrlo težak i pošumljen«. Po oceni Operativnog štaba, dalje zadržavanje na tom području, gde nije bilo partizana, niti je narodnooslobodilački pokret imao ikakvog oslonca, nije bilo ni s političke strane oportuno, jer ono »za sada ne bi moglo predstavljati nikakav rezervoar dok se ne bi otkrili, prikupili i razvili mjesni kadrovi«. Zbog svega toga prednost je, očigledno, imala druga alternativa: trebalo je napustiti to područje i krenuti bilo na severozapad, preko komunikacije Gornji Vakuf — Travnik, i uputiti se u oblast između Bugojna, Gornjeg Vakufa i Travnika, bilo na jugozapad, preko komunikacije Gornji Vakuf — Prozor, i spojiti se s južnom kolonom. Ako bi, kao sledeći zadatak, došlo u obzir prebacivanje brigada preko Vrbasa, onda bi, po mišljenju Operativnog štaba, to trebalo učiniti negde između Jajca i Donjeg Vakufa, jer se pretpostavljalo da je na tom odseku reka gazna⁵⁸.

Neizvesnost u kojoj je Operativni štab bio u toku 9. i 10. jula, očekujući direktive od Vrhovnog štaba, pasivizirala je obe brigade na visovima Vraniće. Mada u tom trenutku nije izgledalo da će gubitak dva do tri dana imati neke reperkusije na nastupajuće događaje, ipak će, upravo zbog njega, severna kolona narednih dana redovno u svojim dejstvima kasniti, prepuštajući inicijativu neprijatelju. No, pri ocenjivanju rada ove kolone u toku tih nekoliko dana po napuštanju Kreševa treba imati u vidu da je njeno rukovodstvo bilo prinuđeno da zaustavi jedinice radi odmora. Operativni štab je u pomenutom pismu obavestio vrhovnog komandanta da je fizičko stanje trupe nezadovoljavajuće usled napornih marševa i nedovoljne ishrane

⁵⁸ Isto.

i da se povećava broj iznemoglih i obolelih boraca. »Brze i forsirane marševe trupa bi teško mogla izdržati . . . Usled slabosti i iscrpljenosti vojnike je zahvatila prava »konjomanija« (uzimanje konja od seljaka radi jahanja i tovarjenja — prim. M. L.), što ćemo suzbiti⁵⁹.

Dalju neizvesnost u pogledu rada 2. i 4. proleterske brigade prekinulo je pismo vrhovnog komandanta koje je stiglo istog dana. Ono je bilo napisano 9. jula u 13 časova. U njemu je Tito dao svoje mišljenje u vezi s predlozima Operativnog štaba iznetim u pismu od 7. jula. Nagovestivši da ima izvesnih svojih kritičkih primedbi na pokret ove kolone, o kojima će detaljnije usmeno govoriti na prvom zajedničkom sastanku, vrhovni komandant je dao svoju saglasnost da se zaposedne put Travnik — Gornji Vakuf, ali da se brigade tu ne zadrže, već da prenesu dejstva dalje na zapad, izbiju u dolinu Vrbasa i zaposednu komunikaciju Gornji Vakuf — Donji Vakuf. »Ja sam mišljenja da vaše brigade likvidiraju Bugojno pa eventualno i D. Vakuf« — pisao je Tito. — »Ukoliko bi se tu nalazile veće posade, mi ćemo, po likvidaciji Prozora, doći vama u pomoć. . . . Vaše desno krilo treba da se patrolama proteže do D. Vakufa . . . Imam obaveštenje da bi navodno u G. Vakuf trebali doći četnici⁶⁰. Prema tome smatram da je neophodno potrebno da što pre zaposednete G. Vakuf i prostoriju između Vraniće Pl. i Raduša Planine . . . Zauzimanje G. Vakufa smatrajte svojim prvim, najvažnijim zadatkom. Prisustvo jače neprijateljske snage u ovoj varošici ugrozilo bi pravac daljeg našeg kretanja«. Time su, dakle, 2. i 4. proleterskoj brigadi bili određeni konkretni, bliži zadaci, čijem je izvršenju trebalo odmah prići. Istovremeno, radi orijentacije, dat im je i pravac daljeg nastupanja: »Kasnije naš pravac jeste jugozapadno od D. Vakufa prema Cador planini (planini Šatoru — prim. M. L.), tako da zaobidemo Jajce sa juga i izbijemo na prugu Jajce — Split«⁶¹. U pismu je, dalje, stajalo obaveštenje da je južna kolona zauzela Konjic i Ostrožac i porušila prugu i da predstoji neposredan napad na Prozor, u kom cilju su ka njemu već upućena tri bataljona iz 3. i 1. proleterske brigade⁶².

Direktiva vrhovnog komandanta je bila jasna: odmah zauzeti Gornji Vakuf i time preseći komunikaciju Bugojno —

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Ta obaveštenja nisu bila tačna, i neizvesno je od koga ih je Vrhovni štab primio.

⁶¹ Misli se na prugu uzanog koloseka Jajce — Mliništa — Oštrej — Drvar — Kaldre — Knin — Split. Na odseku Jajce — Knin pruga je, još od prvih dana ustanka, bila van upotrebe.

⁶² Zbornik, tom II. knj. 5, dok. br. 20.

Prozor, kako bi se neprijatelj sprečio da pošalje pomoć prozorskom garnizonu, na koji se pripremao napad. Zauzimanjem Gornjeg Vakufa trebalo je stvoriti dovoljno široku brešu kroz koju bi obe kolone, u slučaju da Prozor ne bude zauzet, mogle da se nesmetano prebace na Radušu i da nastave pokret na zapad, ka planini Šatoru. Zahtev da se zauzme Gornji Vakuf postavljen je kategorički (»smatrajte svojim prvim, najvažnijim zadatkom«). Ali je Vrhovni štab, gledajući šire na predstojeće zadatke, ocenio da nije dovoljno zauzeti samo Gornji Vakuf, već i Bugojno, a eventualno i Donji Vakuf. Ovo tim pre što je, po prelasku preko komunikacije Prozor — Bugojno, trebalo izbiti i na drum Bugojno — Sujica — Duvno — Livno i ovladati njime. Pri izvršavanju tog zadatka mogle su nastati teškoće ukoliko bi neprijatelj intervenisao iz Bugojna u pravcu Kupresa i Sujice. Računajući i na intervenciju neprijateljevih snaga, u prvom redu italijanskih, iz suprotnog pravca, tj. iz Livna⁶³, Vrhovni štab je ocenio da bi prodorima duž pomenute komunikacije i njenim posjedanjem neprijatelj mogao stvoriti ozbiljnu zapreku. U tom slučaju grupa brigada bi se našla pred nimalo lakim zadatkom da se preko nje probija pod borbom. Da bi se osujetilo da dođe do takvog, nepovoljnog razvoja situacije, trebalo je, po oceni vrhovnog komandanta, zauzeti Bugojno i Donji Vakuf i time neprijatelja lišiti mogućnosti da s tog pravca interveniše ka Kupresu i da jačim snagama posedne komunikaciju Bugojno — Livno.

Po prijemu direktive Operativni štab je još iste večeri (ili 11. jula izjutra) na Suhom jezeru održao sastanak sa štabovima 2. i 4. proleterske brigade, na kome je, na osnovu dobijenih zadataka, razradio plan daljih dejstava. Odlučeno je da se odmah napadne i zauzme Gornji Vakuf i da se istovremeno izbije na komunikaciju Travnik — Gornji Vakuf u rejonu Rastova, kako bi se sa pravca Travnika obezbedio taj napad i stvorili uslovi za dalje nastupanje ka Bugojnu. U duhu te odluke trebalo je da brigade djeluju samostalno, a da sa svakom od njih krene po jedan predstavnik Vrhovnog štaba. Za napad na Gornji Vakuf određena je 4. brigada, a za dejstva prema Bugojnu 2. proleterska brigada. Da bi se 2. brigada, kojoj je predstojao duži pokret, rasteretila od pozadinskih delova, njena bolnica je priključena 4. proleterskoj brigadi. Zaključeno je da obe brigade krenu odmah na izvršenje svojih zadataka⁶⁴.

⁶³ Vrhovni štab tada nije znao da su Italijani još 29. juna napustili Livno.

⁶⁴ Dnevnik V. Đokića; Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2003, br. reg. 4/6-1); Izveštaji Štaba 2. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 16. jula u 18 časova i od 21. jula (AIRPJ. br. 3702 i 3252).

5. — *Uništenje industrijskih objekata u Šebešiću*

Kako je na sastanku od 11. jula bilo rešeno, 2. proleTERSka brigada se uputila prema Bugojnu još istog dana posle podne. Zajedno s njom krenuo je 2. bataljon 4. proleTERSke brigade, koji je trebalo da preseče komunikaciju Travnik — Gornji Vakuf i, postavivši na njoj zasedu, obezbedi napad svoje brigade na Gornji Vakuf. Na putu do Bugojna nije bilo ozbiljnijih prepreka pred 2. proleTERSkom brigadom. Postojala je, doduše, mogućnost da na drumu između Travnika i Gornjeg Vakufa naiđe na neprijatelja, ali on nije mogao biti tako jak da bi joj preprečio put. Prema prikupljenim podacima, na drumu nije bilo neprijateljevih jedinica, niti je bilo znakova da bi one ubrzo mogle doći. Brigada je, dakle, mogla nesmetano preći preko komunikacije i uputiti se ka dolini Vrbasa. Međutim, Štab brigade je odlučio da ka drumu ne ide najkraćim putem, stazom koja sa Vraniće vodi ka Koprivnici, već da skrene ka Šebešiću, malom naselju u podnožju Vraniće, u dolini potoka Mutnice, da bi uništio uređaje za eksploataciju šume koji su bili vlasništvo preduzeća »Ugar« iz Turbeta. U ovom važnom pogonu bio je zaposlen veći broj radnika, a radi prevoza drva i drvne građe postojala je i uskotračna šumska pruga do Travnika. Eksploatacija šuma u rejonu Šebešića bila je vrlo intenzivna. Pošto to područje nije bilo ugroženo od partizana, preduzeće »Ugar« je moglo da neprekidno i nesmetano obavlja rad, za koji su bile naročito zainteresovane italijanske okupacione vlasti, koje su svoje potrebe u drvnoj građi zadovoljavale dobrim delom iz ovog preduzeća.

U šebešiću se nije nalazila nijedna neprijateljeva jedinica a obezbeđenje šumske manipulacije je bilo povereno žandarmeriji sa obližnje žandarmerijske stanice u Rastovu. Sve do pojave jake partizanske grupe na planinama Zecu i Vranići smatralo se da je to područje bezbedno i da mu ne pretila nikakva opasnost, pošto ga od partizanskih jedinica u Bosanskoj krajini odvaja dolina Vrbasa sa garnizonima u Bugojnu i Donjem i Gornjem Vakufu. Doduše, u blizini, u Zijametu, Skakavcima i drugim srpskim selima na desnoj obali Vrbasa, između Donjeg Vakufa i Bugojna, nalazila se jedna četnička grupa. Međutim, od nje nije pretila opasnost, jer ona ne samo da nije bila neprijateljski raspoložena već je i sarađivala sa ustaškim i domobranskim jedinicama u Donjem Vakufu i Bugojnu⁶⁵.

⁶⁴ Januara 1942. godine iz Zijameta i Skakavaca priključilo se ustanicima 32 seljaka sa svojim vođom Đorđem Đermom. Oni su prešli u anj, gde su ušli u sastav 3. krajiškog odreda. Za vreme previranja koje je kasnije nastalo u tom odredu Đermo je, sa svojim seljacima iz Zijameta i Skakavaca i sa još oko sto četnika iz okolnih sela sreza jajač-

Kada su 2. i 4. proleterska brigada izbile na Vraniću, uzbuđenje je zahvatilo upravu pogona i žandarmerije u Šebešiću. I vojne i upravne vlasti u Travniku su ocenile da je ovo važno industrijsko mesto ozbiljno ugroženo, te su mu 8. jula uputile u pomoć ustaškog natporučnika Matića sa 105 ustaških milicionera iz Turbeta i Bučića, pošto drugih jedinica nisu imale na raspolaganju. Čim su stigle u Šebešić, ustaše su na brzu ruku organizovale odbranu i razvile izviđačku aktivnost uputivši patrole prema Vraniću da bi otkrile kretanje partizana. Preduzete mere su ubrzo urodile plodom: od nekih čobana se saznalo da su se partizani raspitivali za puteve koji vode za Šebešić i Rastovo, a i patrole su 10. jula javljale o pokretima većih partizanskih grupa ka planini Javornjači, oko 4 km jugoistočno od Šebešića. Ustaškom komandantu je postalo jasno da će partizani, verovatno još u toku naredne noći, napasti Šebešić, ali ga je zabrinuo njihov pokret ka Javornjači, iz čega je zaključio da će neki delovi obići Šebešić da bi ga napali sa severne strane. Tim manevrom partizani su se približavali i Rastovu, te je postojala opasnost da i to mesto bude istovremeno napadnuto. Da bi sprečio iznenađenje, ustaški komandant je naredio komandiru žandarmerijske stanice da odmah organizuje izviđanje prema grebenu Muravica, preko koga je prolazila staza koja se sa istoka spuštala u naselje, i da u Šebešić pošalje puškomitralješko odeljenje, kao ojačanje tamošnje odbrane⁶⁰.

U toku popodneva 11. jula ustaške patrole isturene u rejonu Vlaške ravni i Javornjače sukobile su se sa prednjim delo-

kog, prebegao na područje sreza bugojanskog. Sklonjeni po selima, u grupama, četnici su mirovali. Na poziv komandanta domobranske posade natporučnika Stjepana Kamenovića, u Bugojno je 4. jula došao Đermo i izjavio da želi da se sa svojom grupom od 120 ljudi povinuje vlastima NDH i da zajedno sa domobranskim jedinicama učestvuje u proganjaju partizana, ukoliko bi se oni pojavili u tom rejonu. Komandant operacijskog područja pukovnik Šimić odobrio je da se ovi četnici upotrebe za »čuvanje sela i čišćenja partizana«. Istog dana Đermo je poslao u Jajce svoja dva kurira da bi se povezao sa Drenovićem, komandantom četničkog odreda »Kočić«, koji je dejstvovao na teritoriji 3. krajiškog partizanskog odreda, u rejonu Sitnice, Mrkonjić-Grada i Jajca. Sledećeg dana natporučnik Kamenović je došao u selo Brežićane sa vodom domobrana i dva žandarma i sazvaio zbor četnika. »Skupilo se 120 četnika«, javljao je o tome 7. jula komandir žandarmerijske stanice u Bugojnu komandantu 5. žandarmerijskog puka, »te im je izdata potrebna zapovjed o njihovoj djelatnosti... Komandant četnika D. Đermo izjavio je da će za kratko vrijeme prikupiti oko 200—250 ljudi, koji su svi naoružani puškama. Četnici održavaju svaki dan vezu sa posadnim zapovjedništvom u Bugojnu i izvršavaju samo naređenja natporučnika Kamenovića« (Arhiv VII, k. 146, br. reg. 35/5-1, k. 52, br. reg. 47/1-1).

⁶⁰ Izveštaj žandarmerijske stanice iz Rastova komandiru žandarmerijske čete u Travniku od 15. jula (Arhiv VII, k. 148 b, br. reg. 1/11-1, k. 147, br. reg. 7/1-5).

Borci su svoje oskudne obroke delili s narodom.

Smotra oružja pred borbu.

vima 4. bataljona 2. proleterske brigade koji se kretao na čelu brigadne kolone. Ustaše su se odmah povukle u Šebešić, izveštivši da se partizani približavaju i da je jedna njihova kolona upućena preko Javornjače ka Rastovu. O tome je odmah telefonom bila upozorena žandarmerijska stanica u Rastovu. Oko 16 časova 4. bataljon, ojačan 1. četom 2. bataljona 4. proleterske brigade, izbio je pred Šebešić i odmah, iz pokreta, prešao u napad. Ustaše su samo pripucale i, plašeći se da ne budu opkoljene, odmah se povukle prema Rastovu⁶⁷. Odluka o povlačenju bila je opravdana jer se Šebešić, u uzanoj dolini, stešnjen između brda, nije mogao uspešno braniti, a branilac, koji je u ovom slučaju bio daleko slabiji, bio bi brzo okružen i uništen. Povlačenje ustaša i žandarma je izvršeno organizovano, jer je 4. bataljon, zadržavši se nepotrebno u stanici, propustio priliku da im u gonjenju nanese gubitke⁶⁸.

Po ulasku u Šebešić 2. proleterska brigada i 2. bataljon 4. proleterske brigade zapalili su četiri zgrade preduzeća »Ugar«, oštetili tri lokomotive šumske železnice i zaplenili veću količinu životnih namirnica iz skladišta preduzeća⁶⁹. Zaplenjena hrana je dobrodošla jedinicama koje su već trpele glad. Pošto su se poslednjih dana kretale slabo nastanjenim terenom i prolazile kroz siromašna planinska sela u kojima se za novac nije moglo gotovo ništa nabaviti, obe brigade su se u pogledu ishrane našle u dosta teškoj situaciji. Naročito se oskudevalo u hlebu. Pa ipak, partizani su izvesnu količinu namirnica i ovde, kao i u Kreševu pre nekoliko dana, podelili radnicima, službenicima i siromašnim seljacima. Taj postupak je pozitivno odjeknuo među stanovnicima toga kraja, kojima je to bio prvi susret s partizanima. Čak je i komandir žandarmerijske čete u Travniku pisao komandantu 5. žandarmerijskog puka o tome da partizani potpomažu siromašne seljake i radnike, da su životne namirnice delili

" Dnevnici V. Bokića i M. Milovanovića; Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 28; M. Grbić: Četa je izvršila zadatak i Lj. Arsenijević: Uzne-mireni logor, »Druga proleterska«, I, str. 551, 554.

⁶⁸ Na sastanku bataljonskog biroa, sledećeg dana, ovako je analiziran napad na Šebešić:

»Za vreme ove akcije naš bataljon je išao na čelu kolone, a kad je naišao na neprijatelja, drugovi su shvatili da sa njim treba likvidirati brzo. Drugovi su brzim naletom zbunili neprijatelja i isterali ga iz stanice. Ali se prilikom te akcije nekoliko drugova zadržalo u magacinu da bi došli do hrane. Da se ovo ne bi dešavalo, rešeno je da komandiri, vodnici i desetari vrše vojničke dužnosti, a ako treba evakuisati hranu, vršiti pretrese itd., to će činiti politkomi i njihovi zamenici i niko više« (Arhiv VII, k. 738, br. reg. 7/1).

⁶⁹ Izveštaji žandarmerijske stanice u Rastovu (Arhiv VII, k. 147, br. reg. 7/1-5, k. 148 b, br. reg. 1/11-1); Izveštaj Štaba 2. proleterske brigade od 16. jula (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 42; AIRPJ, br. 3702).

siromašnim seljacima i da plaćaju sve što uzimaju od stanovnika⁷⁰.

Napustivši Šebešić, ustaše su se do 17 časova prikupile u Rastovu da organizuju odbranu. Međutim, panika je već bila zahvatila njihove redove. Počele su kružiti glasine da partizani, kojih, navodno, ima preko hiljadu, opkoljavaju Rastovo i da su već izbili na drum koji vodi ka Travniku. Pod utiskom tih vesti, koje, međutim, nisu bile tačne, ustaše su u neredu napustile položaje i preko Kruščičke planine povukle se u Vitez. U Rastovu su ostali samo žandarmi, ali su se i oni u toku noći povukli na obližnje brdo (k. 1125)⁷¹.

Bojazan ustaša nije bila opravdana. Partizani se nisu uputili ka Rastovu. Oni su još u toku noći napustili Šebešić i krenuli niz dolinu Mutnice, a potom skrenuli ka Gornjem Vakufu. Dok je 2. bataljon 4. proleterske brigade ostao na drumu u visini k. 879, sa zadatkom da spreči intervenciju neprijatelja iz Travnika i obezbedi napad svoje brigade na Gornji Vakuf, koji je trebalo da se izvede iste noći, 2. proleterska brigada je prešla preko komunikacije i 12. jula pre podne stigla u selo Bojsku, oko 10 km jugoistočno od Bugojna⁷².

Žandarmi u Rastovu su u toku 12. jula, od seljaka koji su kao vodiči išli sa 2. proleterskom brigadom, doznali da je partizanska jedinica otišla u pravcu Gornjeg Vakufa. Ti vodiči su izjavili da su uz put pobjegli od partizana. Oni su dali gotovo potpuno tačne podatke o brojnom stanju i naoružanju 2. proleterske brigade⁷³.

Pošto su se uverile da je prošla opasnost od partizana, ustaše su se vratile u Rastovo. Sledećeg dana, 13. jula, uputile su se ka Šebešiću ali su se otud morale vratiti, jer su se u međuvremenu ponovo pojavili partizani. Radilo se, naime, o jed-

⁷⁰ Izveštaj komandira žandarmerijske čete iz Travnika od 22. jula (Arhiv VII, k. 147, br. reg. 7/1-4).

⁷¹ Arhiv VII, k. 148 b, br. reg. 1/11-1.

Dnevnici V. Đokića, M. Milovanovića, B. Čukića.

⁷³ Arhiv VII, k. 148b, br. reg. 1/11-1.

Radi bržeg i sigurnijeg kretanja, a u nedostatku topografskih karata, štabovi su bili prinuđeni da za vodiče uzimaju seljake. Od njih se nisu mogli sakriti podaci koji su predstavljali tajnu (kao na primer: približna jačina jedinice, naoružanje, pravac kretanja i si.). Doduše, često nije bilo ni dovoljno budnosti i potrebnog opreza, tako da su vodiči mogli da vide i čuju ono što je trebalo držati u tajnosti. Zbog toga su često izostajala iznenađenja jer je neprijatelj mogao biti blagovremeno alarmiran. To je naročito dolazilo do izražaja prilikom kretanja kroz naselja čije je stanovništvo bilo neprijateljski raspoloženo ili nepoverljivo prema partizanima. Bilo je pak i slučajeva da su vodiči, plašeći se represalija od okupatorskih i kvislinških vlasti, javljali o kretanju partizana i njihovoj jačini mada sami nisu bili neprijateljski raspoloženi prema njima.

noj grupi boraca 2. bataljona 4. proleterske brigade koja se povratila u Sebešić da bi iz mesne apoteke uzela sanitetski materijal i da bi odvela nekoliko službenika preduzeća »Ugar« koji su radili za interese okupatora⁷⁴.

Dolazak 2. i 4. proleterske brigade na područje Velike župe Lašva i Glaž bio je od velikog značaja, naročito političkog. Prvi put su se u tom kraju — oko Kreševa, Fojnice, Kiseljaka i Sebešića — pojavili partizani i svojom snagom, vojničkim uspesima i, naročito, pravilnim držanjem i prisnim odnosom i postupcima prema narodu, posebno siromašnom, učinili jak politički utisak na stanovništvo. Komanda žandarmerijske čete u Travniku je ovako ocenila situaciju izazvanu dolaskom proleterskih brigada:

»Nezadovoljstvo koje vlada kod pučanstva zbog oskudice živežnih namirnica⁷⁵ komunistička promidžba iskorišćava za svoje svrhe, te je očekivati da će se redovi partizana pojačati.

Četvrta partizanska proleterska brigada za vrijeme boravka na području krila razvila je i ubacila među pučanstvom, naročito među nižim slojevima naroda, svoju jaku promidžbu. Zapaženo je da je čak izvjestan dio pučanstva bio uz njih i potajno ih potpomagao. Promidžbu su širili na sve moguće načine navodeći: da se bore za »slobodu naroda«, da je njihov cilj srušiti kapitalizam a potpomoći siromašnom seljaku i radniku, da potpomažu siromašni svijet, te su čak izvjestan dio opljačkanih živežnih namirnica (reč je o robi konfiskovanoj i zaplenjenoj u državnim magacinima ili u radnjama bogatih trgovaca — prim. M. L.) djelili siromašnim seljacima, da je njihova pobjeda sigurna i da će ona uslijediti najdalje u roku od 5 mjeseci; upućivali su narod da ne bježi i da ih se ne boji, jer da oni narodu donose slobodu. Pojedine stvari koje su uzimali plaćali su bivšim jugoslovenskim dinarima, italijanskim lirama i njemačkim markama⁷⁶.

Pozitivan uticaj koji su proleterske brigade ostvarile u tom kraju nije mogao odmah dovesti do značajnijeg opredjeljenja stanovništva za narodnooslobodilački pokret i za stupanje u partizanske jedinice. Pa ipak, uspeh je upravo bio u tome što je kod naroda bila razbijena iluzija o snazi i sigurnosti ustaške

⁷⁴ Partizani su uhapšene službenike sproveli u Gornji Vakuf. Odatle su ih ubrzo pustili, pošto su od njihovih sugrađana dobili uveravanje da su ti službenici bili korektni prema radnicima. Ovakav postupak partizana bio je sa simpatijama pozdravljen od naroda (Arhiv VII, k. 147, br. reg. 7/1-5).

⁷⁵ Stanje ishrane stanovništva u tom kraju, kao i u većem delu NDH, bilo je vrlo teško. Na tržištu nije bilo prehrambenih proizvoda, a jedino se švercom, uz visoke cene, moglo doći do najnužnijih namirnica. Tako se, npr., kilogram kukuruza mogao nabaviti na crnoj berzi za 100 kuna. Plate službenika su se, u decembru 1942. kretale od 2600 do 4600 kuna (Zakonska odredba o berivima državnih službenika i umirovljenika, Vjestnik Ministarstva domobranstva, br. 54).

⁷⁶ Izveštaj komandira žandarmerijske čete u Travniku komandantu 5. žandarmerijskog puka od 22. jula 1942 (Arhiv VII, k. 147, br. reg. 7/1-4).

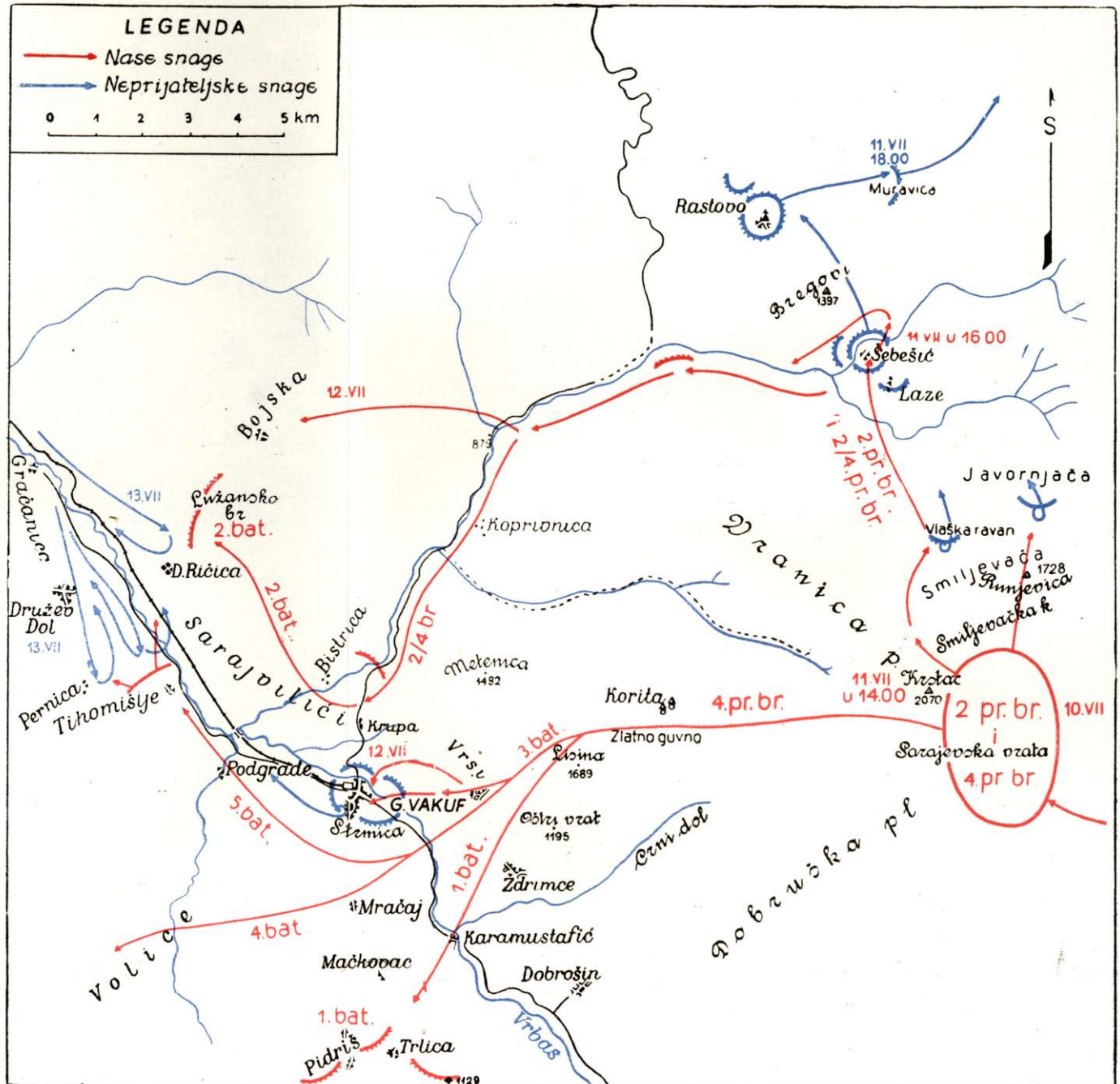
i okupatorske vlasti i što se dobila prava slika o partizanima i ciljevima njihove borbe. To je bilo i te kako značajno kad se ima u vidu da je na tom području bio vrlo jak uticaj katoličke crkve, dok je uticaj KPJ, koja u tom kraju nije imala svojih organizacija, bio neznatan. Ustaška propaganda, uz punu podršku klera, uspevala je da narod toga kraja drži po strani, izolujući ga od oslobodilačkog pokreta tako da je znatan broj stanovnika bio delom u ustaškim, legionarskim i domobranskim jedinicama, a delom u tzv. pripremnim bojnama — poluvojničkim ustaškim formacijama milicijskog tipa. S tog aspekta posmatrano, relativno kratko zadržavanje proletherskih brigada u tom kraju imalo je veliki značaj i njegove pozitivno posledice će se kasnije ispoljiti.

Boravak partizana na tom području bio je značajan i sa drugog stanovišta. Četnici iz sela Zijameta, na desnoj obali Vrbasa, sklopili su tih dana sporazume s vlastima NDH da se zajednički bore protiv partizana 3. krajiškog NOP odreda, koji su u poslednje vreme, u više navrata, potukli četničke i domobranske jedinice na levoj obali Vrbasa i zapretili da će svoja dejstva preneti i na desnu obalu. I upravo tada, kada su i četnici i ustaše smatrali da se, zaključenjem sporazuma, situacija konsoliduje i njihove pozicije učvršćuju⁷⁷, došla je s jugoistoka jaka partizanska grupa, prodrila u ta sela i svojom snagom i pravilnim stavom učinila takav utisak na zbunjene i politički nestabilne četnike, koji su do nedavno bili u partizanskim jedinicama, da su se počeli kolebati i ispoljavate svoj an-tiustaški stav. Time je četničkom pokretu toga kraja bio zadat težak udarac od koga se više neće oporaviti. Taj udarac je došao u pravo vreme, u trenutku kad su se zijametski četnici počeli učvršćivati i povezivati preko Vrbasa sa susednim četničkim odredom Uroša Drenovića, a preko njega i sa ostalim četničkim jedinicama pod komandom Glavnog štaba bosanskih četničkih odreda. Dolazak proletherskih brigada je, dakle, u začetku prekinuo proces organizovanja i povezivanja četničkih grupa i jedinica u ovom delu Bosne.

Neprijateljevi štabovi u Fojnici, Travniku, Donjem Vakufu i Bugojnu sa zebnjom su pratili kretanje proletherskih brigada, strahujući za sudbinu svojih posada. Pad Sebešića i alarmantne vesti koje su donele ustaše pobegle iz Rastova uznemirili su naročito neprijatelja u Travniku. On je u prvi mah pomislio da će se partizani, možda, uputiti na sever, prema Travniku. Razne, gotovo neverovatne vesti, koje su neprestano

⁷⁷ U izveštajima upravnih, vojnih i političkih vlasti NDH iz tih dana govorilo se da se prilike u tom kraju normalizuju nakon postignutog sporazuma između četničkih odreda i ustaških vlasti i da je nastupio mirniji život.

OSLOBOĐENJE SEBEŠICA I GORNJEG VAKUFA
(11. i 12. VII 1942)

Skica 6

pristizale, dezinformisale su ga svojim kontradiktornostima. Čak se javljalo da jedna partizanska grupa nadire preko Viteza, što je pojačalo strahovanje za bezbednost Travnika, u kome se nalazila vrlo slaba posada — oko 120 vojnika naoružanih samo puškama. I komandant 3. domobranskog korpusa je uzeo u obzir mogućnost da partizani napadnu Travnik. On je 12. jula izjutra obavestio Glavni stožer da se partizanska grupa sa Vraniće »širi jednim delom dolinama rijeka Rijeke i Kruščice prema Travniku« to je istog dana uputio u to mesto dve ustaške čete, jednu iz Crne legije a drugu iz Zelezničke bojne, koje su, po dolasku, upotrebijene za ojačanje odbrane grada. Međutim, u toku dana, saznalo se da je partizanska grupa krenula na zapad, ka Bugojnu. Izgledalo je da je opasnost za Fojnicu i Travnik prošla. Pa ipak, neprijatelj je i dalje strahovao za bezbednost tih garnizona jer je bio naročito zainteresovan da ih održi u svojim rukama. Posebno se nije smelo dozvoliti da partizani zauzmu Travnik, jer su se prema ugroženim mestima u dolini Vrbasa jedino preko njega mogle uputiti domobranske i ustaške jedinice iz Sarajeva i iz doline Bosne. A i za držanje Fojnice neprijatelj je imao važne razloge, jer se u njoj nalazilo šest pilana sa drvnom građom i balvanima u vrednosti preko 50 miliona kuna. Za rad pilana bili su posebno zainteresovani okupatori, koji su koristili gotovo čitavu njihovu proizvodnju. Podžupan je tih dana iz Fojnice tražio od pretpostavljenih da se Fojnici uputi hitna pomoć »jer se svakog časa očekuje napad partizana, a uznemirenje naroda u gradu stalno raste«. Javljao je takođe da su napuštene zgrade rudnika i instalacije velike vrednosti i Bakovićima, 4,5 km jugoistočno od Fojnice. Da bi se zaštitili ovi važni industrijski objekti, u Fojnicu je upućeno oko dve stotine ustaša, pripadnika »pripremljene bojne«⁷⁸.

Tako je upad 2. proleterske brigade u Šebešić izazvao u prvi mah pometnju u neprijateljevim štabovima, naročito u Travniku i Fojnici. Posle prvih uzbuđenja i raznih pretpostavki o namerama partizana, neprijateljevi štabovi su ubrzo zaključili da će partizani krenuti na zapad, ka dolini Vrbasa.

6. — Oslobođenje Gornjeg Vakufa

Kada je severna kolona krenula ka dolini Vrbasa, situacija je kod neprijatelja bila dosta nepovoljna. Od brzine rada štabova 2. i 4. proleterske brigade zavisilo je da li će, i koliko,

⁷⁸ Izveštaji Velike župe Lašva i Glaž u Travniku Ministarstvu unutrašnjih poslova od 12. jula 1942 (Arhiv VII, k. 214, br. reg. 18/2-11); Dnevni izveštaji 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 36/2-3, 2 i 33/2-1).

ta situacija biti iskorišćena. Nekoliko dana je doduše već bilo izgubljeno zbog suvišnog zadržavanja na Vranići, ali se moglo još dosta učiniti da se iskoristi povoljna prilika, kada se nepripremljeni neprijatelj nije mogao odlučnije suprotstaviti nadiranjima brigada u dolinu Vrbasa. Druga proleeterska brigada je krenula na svoj zadatak, prema Bugojnu, nešto dužim pravcem, preko Sebešića, što će za izvesno vreme — koje nije bilo bez značaja, jer su već i časovi počeli igrati sve veću ulogu — odgoditi njen dolazak pred Bugojno. Ali se zato 4. proleeterska brigada — koja je na svoj zadatak krenula istog dana kada i 2. proleeterska — uputila direktno, najbližim pravcem, ka Gornjem Vakufu. Njen štab je u toku prepodneva 11. jula, na sastanku sa štabovima bataljona, razradio plan napada na Gornji Vakuf. Nije se raspolagalo tačnim podacima o jačini posade, ali se pretpostavljalo, na osnovu nekih obaveštenja, da ona nije velika. Veću je brigu zadavala opasnost od moguće intervencije iz Bugojna, Travnika i Prozora, koja bi mogla osujetiti planove o zauzimanju Gornjeg Vakufa. Da bi se ona otklonila trebalo je odrediti jače snage za obezbeđenje s tih pravaca. Bilo je takođe važno da se mesto zauzme u toku noći, jer je bilo malo verovatno da će se neprijateljeve snage iz susednih garnizona usuditi da intervenišu pre svanuća. Na takvoj proceni izrađen je plan akcije: za neposredan napad određen je 3. bataljon, koji je trebalo da iznenadnim i brzim prodorom razbije posadu i zauzme varošicu, za obezbeđenje prema Prozoru, Travniku i Donjem Vakufu angažovani su 1. 2. i 5. bataljon, a 4. bataljon zadržan je u rezervi i na obezbeđenju bolnice⁷⁹.

U Gornjem Vakufu se nalazila samo žandarmerijska stanica sa osam žandarma koji su održavali red i osiguravali državna nadležstva: kotarsku ispostavu, opštinu i odeljak finansijske straže. U mestu je još postojao i ustaški tabor sa oko 40 naoružanih meštana — milicionera, koji su se nalazili kod svojih kuća a korišćeni su samo za obavljanje stražarske službe⁸⁰.

Obaveštene o dolasku jače partizanske grupe na Vraniću, neprijateljeve vlasti u Gornjem Vakufu upozorile su svoje pretpostavljene u Bugojnu i Jajcu da postoji opasnost da će se ona s planine spustiti u dolinu Vrbasa i napasti varošicu. Načelnik ispostave je čak tvrdio da će Gornji Vakuf biti napadnut pre Prozora, pa je tražio da mu se uputi jača pomoć ili da se da dozvola za evakuaciju nadležstava. Međutim, upozorenja

⁷⁹ Dnevnici J. Lopičića i M. Poleksića: Članci B. Đuričkovića i D. Cagorovića.

⁸⁰ Izveštaji komandira žandarmerijske čete iz Jajca komandantu 5. žandarmerijskog puka od 16. jula i 8. avgusta (Arhiv VII, k. 146, br. reg. 20/6-1, k. 148, br. reg. 43/2-2); Izveštaj 5. žandarmerijskog puka od 17. jula (Arhiv VII, k. 65, br. reg. 45/1-1).

koja su stizala iz Prozora i Bugojna nisu u prvi mah bila ozbiljno shvaćena od strane pukovnika Šimića, komandanta operativne zone. On je, naime, smatrao „da prikazana pogibelj ne postoji“ i da se radi „o širenju lažnih i alarmantnih vijesti“. Zbog toga on nije ni preduzeo neke posebne mere da bi efikasnije zaštitio ugrožene garnizone. Doduše, i da je hteo, on to nije mogao učiniti jer nije raspolagao potrebnim snagama. Čak se i za Livno, koje su napustili Italijani, jedva našao jedan bataljon (2. bataljon 14. pešadijskog puka), koji je 5. jula iz Mrkonjić-Grada upućen preko Jajca, Bugojna i Kupresa u Livno, gde je stigao dva dana kasnije. Pažnja pukovnika Šimića bila je tih dana usmerena na područje oko Jajca, Mrkonjić-Grada i Glamoča, gde su bila u toku zajednička dejstva domobrana i četnika protiv snaga 3. i 5. krajiškog NOP odreda⁸¹.

Ustaške vojne vlasti u Sarajevu, međutim, ozbiljnije su shvatile opasnost koja je pretila garnizonima u dolini Vrbasa. Komandant ustaške 1. stajaće brigade je još 9. jula naredio ustaškom 17. bataljonu da u Prozor pošalje jednu četu, a već sledećeg dana je, preko Travnika, uputio u Bugojno jedan bataljon Crne legije⁸².

Pošto su u međuvremenu iz Prozora stigle vesti o približivanju partizana i o prvim napadima na grad, pukovnik Šimić je najzad shvatio svu ozbiljnost situacije u tom delu njegovog operacijskog područja. On je stoga, zajedno s ustaškim majorom Bobanom, komandantom bataljona Crne legije, 10. jula boravio u Prozoru, a sutradan je iz Bugojna u Prozor uputio jednu četu Crne legije⁸³.

Tako su tih dana obe protivničke strane usmerile svoja dejstva ka Prozoru i dolini gornjeg toka Vrbasa. Partizanske jedinice, znatno brojnije, bile su u prednosti jer su se već nalazile upravo pred Prozorom, Gornjim Vakufom i Bugojnom, samo je bilo pitanje časa ili dana kad će ih zauzeti. Neprijatelj je, pak, bio u nezavidnom položaju jer su njegove posade, u Prozoru i Bugojnu, a pogotovu u Gornjem Vakufu, bile dosta slabe, a ni pomoć upućena iz Sarajeva nije bila tako velika da bi značajnije izmenila odnos snaga. Bar za naredna tri — četiri dana nije se moglo očekivati da će na ovo područje, na koje su već izbijale sve četiri brigade, stići jače neprijateljeve snage koje bi mogle bitnije izmeniti situaciju.

⁸¹ Izveštaj Velike župe Pliva i Hama Ministarstvu unutrašnjih poslova od 22. jula (Arhiv VII, k. 195, br. reg. 3/9-1); Bojna relacija domobranskog 9. pešadijskog puka za jul 1942 (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-11).

⁸² Isto.

⁸³ Isto.

Trebalo je, dakle, dejstvovati brzo i, bez odugovlačenja i razvlačenja snaga u manje važnim akcijama, napasti i zauzeti pomenute garnizone. Drugim rečima, trebalo je da severna kolona uputi prema Gornjem Vakufu manje snage, jedan do dva bataljona, i to ne toliko radi zauzimanja Gornjeg Vakufa, jer bi za taj zadatak bila dovoljna i jedna četa, već radi presecanja komunikacije Bugojno — Prozor i sadejstva s južnom kolonom prilikom njenog napada na Prozor. Ostale pak snage najpre bi presekle komunikaciju Gornji Vakuf — Travnik (a i taj zadatak nije zahtevao snage veće od jednog bataljona) i potom, u brzom nastupanju, zauzele Bugojno i Donji Vakuf. U međuvremenu bi južna kolona likvidirala neprijateljev garnizon u Prozoru. Izgledi za uspeh jedne tako zamašne koordinirane akcije obeju kolona bili su vrlo povoljni. Prilika je objektivno bila tu i trebalo ju je samo uočiti i iskoristiti.

No, očigledno, ovakav plan dejstva mogao je proizići samo iz sasvim dobro proučene situacije, odnosno na osnovu poznavanja rasporeda, jačine, mogućnosti i namera neprijateljevih snaga kako u garnizonima u dolini Vrbasa tako i na susednim područjima s kojih bi se mogla očekivati intervencija. Međutim, takve elemente nisu imali ni Vrhovni štab, ni Operativni štab severne kolone. Nemanje tačnih i pouzdanih podataka o neprijatelju prisiljavalo ih je na oprezan rad, na »pipanje«, na nešto duže zadržavanje radi prikupljanja i proveravanja podataka, a to je uticalo na usporavanje tempa nastupanja, na donošenje nedovoljno preciznih, alternativnih rešenja i odluka i na takvo grupisanje snaga koje nije moglo biti uvek najcelishodnije.

I kao rezultat toga došlo je do odluke Operativnog štaba da se na zauzimanju Gornjeg Vakufa angažuje cela 4. proleterska brigada, a da se prema Bugojnu i Donjem Vakufu uputi 2. proleterska brigada.

Oko 14 časova 11. jula 4. proleterska brigada je krenula prema Gornjem Vakufu stazom koja je vodila duž grebena između kanjona Suhodola i Crnog dola. Po padu mraka jedinice su se počele spuštati sa Zlatnog guvna strmom padinom prema selu Vrsima. Pokret je dugo trajao, tako da je 3. bataljon izbio pred varošicu tek oko 2 časa 12. jula, a njegova 3. četa je odmah ušla u nju. Malobrojna neprijateljeva posada nije očekivala napad jer je bila umirena prolaskom čete Crne legije kroz Gornji Vakuf u pravcu Prozora. Pojava partizana na nju je delovala tako iznenađujuće da se bezglavo razbežala, pošto je prethodno pružila vrlo slab otpor. U Bugojno su stigli tri žandarma i 30 milicionera. U ovom napadu bataljon je imao samo jednog ranjenog, dok su gubici neprijatelja iznosili tri mrtva i devet zarobljenih (četiri žandarma i pet milicionera).

U međuvremenu je 1. bataljon izbio na komunikaciju prema Prozoru i zauzeo položaj u rejonu sela Pidriša, dok se 5. bataljon postavio prema Bugojnu u rejonu sela Tihomišlja. U toku dana 4. bataljon je sa obe bolnice i komorom prešao preko komunikacije i izbio u rejon sela Voljica⁸⁴.

Pad Gornjeg Vakufa je uzbudio neprijatelja u Prozoru i Bugojnu, jer se očekivalo da će odmah uslediti napad i na ta dva mesta. Oko Prozora je već bio zatvoren obruč, a Bugojnu su se primicale snage 2. proleterske brigade. Neprijatelj je štab u Bugojnu stoga nije ni pomišljao da krene ka Gornjem Vakufu da bi ga povratio i uspostavio vezu sa Prozorom, jer za to nije imao snaga⁸⁵.

Kako se moglo i očekivati, 4. proleterska brigada je s lakoćom izvršila dobijeni zadatak. Zauzimanjem Gornjeg Vakufa ona je prekinula komunikaciju Bugojno — Prozor, tako da je neprijateljeva posada u Prozoru ostala odsečena. Time su proleterske brigade savladale i treću komunikaciju koja je stajala na pravcu njihovog nastupanja i otvorile sebi put prema Raduši i, dalje, prema Cincaru i Dinari.

7. — Borbe južne kolone pred Prozorom

Dok je severna kolona već izbijala u dolinu Vrbasa, južna kolona je napuštala dolinu Neretve primičući se, dosta sporo, Prozoru. Vrhovni štab nije hteo da žuri s napuštanjem doline Neretve i da, zbog opasnosti koju je dalje zadržavanje na toj komunikaciji nosilo u sebi, prevremeno odvuče brigade sa nje i propusti priliku da neprijatelju nanese veće štete. Uspehom postignutim u napadu na komunikaciju on je bio zadovoljan, jer se ostvario znatno više nego što je planirao pre napada. Pa ipak, on je shvatio da se ukazala prilika da se velikoj diverziji daju još veće razmere na taj način što bi se ona proširila na nove deonice. Njegovu pažnju je zbog toga skrenula na sebe komunikacija od Konjica nizvodno prema Jablatici. Trebalo je iskoristiti postignuti uspeh i, pre nego što bri-

⁸⁴ Izveštaj Štaba 4. proleterske brigade vrhovnom komandantu od 12. jula (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 27); Izveštaji žandarmerijskih komandi od 12. 16. i 22. jula i 6. avgusta (Arhiv VII, k. 146, br. reg. 20/6-1, k. 147, br. reg. 23/1-5, k. 148, br. reg. 43/2-2, k. 65, br. reg. 45/1-1); Članci B. Đuričkovića, Lj. Vučkovića i Đ. Čagorovića; Dnevnik J. Lopičića, J. Mihaljevića i M. Poleksića.

⁸⁵ »Naših snaga u mjestu Bugojnu nema« — javljala je toga dana komanda žandarmerijskog voda — »da bi se preduzela akcija čišćenja, jer postoji bojazan, ako se napusti varoš, da bi moglo biti iznenađenja, jer se u Bugojnu nalazi samo posada za odbranu Bugojna« (Arhiv VII, k. 65, br. reg. 45/1-1).

gade napuste dolinu Neretve i krenu na zapad, ka Prozorskoj kotlini, izvršiti što temeljitija rušenja važnih objekata na željezničkoj pruzi i drumu (mostova, potpornih zidova, koloseka i željezničkih stanica). Trebalo je iskoristiti svaki dan i svaki čas dok jače neprijateljeve snage ne budu intervenisale iz Mostara. Napadom Konjičkog bataljona na Ostrožac još u toku noći 5/6. jula, kao i akcijama istog bataljona i 6. bataljona 1. proleterske brigade na prugu od Lisičića do blizu Rame 7. i 8. jula, ova važna komunikacija je dobrim delom već bila prekinuta, tako da se sada, nakon oslobođenja Konjica, moglo pristupiti njenom opsežnijem i temeljitijem rušenju. Posebno je bilo važno uništiti mostove kod varošice Rame, kako bi saobraćaj između Mostara i Konjica bio duže vreme prekinut.

Vrhovni komandant je u toku 8. jula naredio Štabu 1. proleterske brigade da što hitnije izvrši evakuaciju ratnog materijala i namirnica iz Konjica i da sledećeg jutra svoje bataljone prebaci u rejon sela Kostajnice, Pothuma i Pačarana, odakle će nastaviti pokret drumom Rama — Prozor. Ujedno mu je naredio da ispita mogućnost zauzimanja mostova u Rami⁸⁶, ukazavši naročito na potrebu da se pre napuštanja doline Neretve evakuše sav ratni plen i unište svi objekti na komunikaciji. Čak je u tom smislu dozvolio i mogućnost da se pokret odloži za jedan dan, kako bi se ti zadaci što bolje izvršili⁸⁷. Slično je naređenje upućeno i Štabu 3. proleterske brigade, koji je trebalo da svoje bataljone, izuzimajući dva koja su već bila upućena ka Prozoru, prikupi u rejon sela Bukovice, Grevića i Kućana, oko 15 km jugoistočno od Prozora⁸⁸. U oba naređenja vrhovni komandant je ukazivao na potrebu da se prilikom marševanja puna pažnja obrati na tajnost i maskiranje, kako neprijatelj ne bi izviđanjem otkrio pravac pokreta.

Skretanjem pažnje na Ramu bio je trenutno potisnut u drugi plan napad na Prozor⁸⁹. Međutim, pošto je primio nove podatke da je italijanska posada u Rami jako utvrđena, vrhovni komandant je odustao od namere da napadne to uporište.

⁸⁶ Pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba je 8. jula javio vrhovnom komandantu da mostove u Rami obezbeđuje 300—400 italijanskih vojnika, čija je borbeno vrednost slaba (Zbornik, tom II, knj. 5, str. 60, AIRPJ, br. 3700).

⁸⁷ Naređenje vrhovnog komandanta Štabu 1. proleterske brigade od 8. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 15).

⁸⁸ Naređenja vrhovnog komandanta Štabu 3. proleterske brigade od 7. i 8. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 11 i 16).

⁸⁹ Vrhovni komandant je o tome 9. jula pisao Štabu 3. proleterske brigade: »Primio sam vaš jučerašnji izveštaj. Nisam vam pre odgovorio jer nisam smatrao hitnim napad na Prozor« (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 21).

Sada je pred južnom kolonom stajao sledeći zadatak: zauzimanje Prozora i izbijanje na prostoriju Gornji Vakuf — Kupres — Duvno. U rejonu sela Gračanice i Gračaca, nedaleko od Prozora, već su se nalazili 2. i 4. bataljon 3. proleterske brigade, koje je Vrhovni štab još 6. jula uputio prema toj varošici. Oni su noću uoči 9. jula zapalili dva drvena mosta i porušili telefonsko-telegrafske stubove, čime je komunikacija Prozor — Rama bila prekinuta⁹⁰. Iste večeri je 2. bataljon stupio u vezu s jednom grupom (pet kurira) slovenačkih partizana koji su još 7. juna bili upućeni iz Slovenije da uhvate vezu sa Vrhovnim štabom⁹¹.

Vrhovni komandant je smatrao da će ta dva bataljona, zajedno sa 4. bataljonom 1. proleterske brigade (koji je uputio k njima), moći da zauzmu Prozor. Da bi se primakao rejonu u koji je narednih dana trebalo preneti dejstva, i da bi bio bliže severnoj koloni, kako bi mogao brže i lakše održavati vezu s njom⁹², on se i sam pomerio na severozapad, u selo Solakovu Kulu⁹³.

U duhu dobijenog naređenja, Štab 1. proleterske brigade je još tri dana zadržavao svoje jedinice u Konjicu i u dolini Neretve, da bi izvršio rušenja na komunikacijama i evakuisao plen. Poslednji delovi, zajedno s Konjičkim bataljonom, napustili su Konjic i Ostrožac 12. jula, ostavivši iza sebe porušene i zapaljane vojne objekte i uništene komunikacije. Bio je, eksplozivom, srušen i najveći objekt na tom delu pruge: gvozdeni most na Neretvici kod Ostrošca, raspona 35 metara⁹³.

Kada je južna kolona uputila prethodničke delove uz dolinu Rame, u Prozoru se nalazila mala neprijateljeva posada,

⁹⁰ Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1/3-3); Izveštaj žandarmerijske stanice Hama od 17. jula (Arhiv VII, k. 147, br. reg. 9/1); Dnevni izveštaj 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 26/2-1); Bojna relacija domobranskog 9. pešadijskog puka (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-11).

⁹¹ Članak »Od Ljubljane do Mostara«, Nedeljni pregled VŠ NOP i DVJ, br. 2, od 27. jula 1942: Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1-3/3). Ta grupa kurira je, na putu od Vukovskog preko Makljenja prema Rami, prolazila kroz područje koje je bilo van domašaja partizana. O njenom kretanju je neprijatelj u Prozoru bio kasno obavešten, tako da su upućene potere ostale bezuspešne. Kotarski predstavnik je izvestio da »seljaci kroz čija je sela prolazila ta naoružana banda, nisu imali ni volje a ni kuraži napasti je i uništiti, jer je ona stalno menjala pravac kretanja« (Arhiv VII, k. 204, br. reg. 1/12-1).

⁹² Obaveštenje vrhovnog komandanta od 8. jula A. Rankoviću (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 17); Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, reg. br. 1-3).

⁹³ " AIRPJ, br. 3222; Izveštaj Prometnog odsjeka (Arhiv VII, k. 206, br. reg. 13/12).

jačine 130 naoružanih vojnika⁹⁴. Doduše, u gradu i okolnim selima bilo je i nešto naoružanih milicionera, koji su se nalazili u svojim kućama. Ove neprijateljeve snage bile su, očigledno, isuviše slabe da bi mogle odbraniti Prozor. To tim pre što je ustaška četa bila sastavljena od mladih, neobučenih i neiskusnih vojnika, koji su tek stupili u vojsku⁹⁵.

Prvi znaci uznemirenosti pojavili su se kod ustaških vlasti u Prozoru još 4. jula, kada se saznalo za napad velike mase partizana na železničku prugu između Hadžića i Konjica. Uznemirenost je rasla uporedo s vestima o njihovom približavanju. Već 7. jula ona je dostigla takav stepen da su uzbuđenje i strah zahvatili ustaše. Iz Prozora je toga dana kotarski predstojnik javio velikom županu u Jajcu da se oko četiri hiljade partizana kreće iz Solakove Kule na zapad, s namerom da se prebace preko komunikacije Prozor — Gornji Vakuf i izbiju na planinu Radušu, odakle će se, verovatno, spustiti u sela Vukovsko i Ravno i spojiti sa krajiškim partizanima, koji se, u jačini od oko hiljadu boraca, nalaze na planinama Raduši, Ravašnici i Vranu. Podaci kojima je neprijatelj raspolagao nisu, očigledno, bili tačni. Brojno stanje partizanskih jedinica, naročito krajiških, bilo je preuveličano, verovatno usled panike koja neprijatelju nije dozvoljavala da mirno i hladnokrvno prosuđuje. Prema ovim prvim vestima izgledalo je da će partizani samo proći pored Prozora, te da neposredne opasnosti za Prozor nije bilo. Međutim, već sutradan je iz Prozora javljeno da se oko 640 partizana, kojima stalno pristižu nova pojačanja iz Studene planine, već koncentriše u selu Donjoj Vasti, udaljenom oko 10 km od grada, a da se druga grupa, jačine oko 850 partizana, nalazi u rejonu Klečke stene, iznad drumu Prozor — Rama. Na osnovu toga je kotarski predstojnik zaključio da su partizani, po svoj prilici, izmenili plan: umesto da zaobiđu, oni idu direktno na Prozor, i to drumom, s namerom da usput poruše mostove, među kojima i Crni most⁹⁶, 12 km od Prozora, čijim bi rušenjem »svaka pomoć iz Mostara bila isključena, jer se on za nekoliko mjeseci ne bi mogao popraviti«. Njima u susret mogli bi krenuti i partizani sa Raduše, Ravašnice i Vrana.

⁹⁴ Italijani su još 1. juna napustili Prozor, u kome je ostalo samo desetak žandarma. Nekoliko dana kasnije u varošicu su stigli 1. četa 20. ustaškog bataljona, jačine 92 vojnika, i vod mitraljeske čete 9. pešadijskog puka, jačine 28 domobrana (Arhiv VII, k. 396, br. reg. 2/2-1, k. 114 c, br. reg. 21/1-2, 13/2-1, 27/2-2, k. 56, br. reg. 9/2-24. 7/2-11, k. 71, br. reg. 55/2-4).

⁹⁵ Arhiv VII, k. 204, br. reg. 1/12-1.

⁹⁶ Crni most, kod sela Gorice (k. 341), bio je dug 35 i visok 12 metara.

Situacija je, dakle, postala do te mere ozbiljna da je bilo neophodno da se u Prozor odmah uputi pomoć⁹⁷.

Istoga dana, nekoliko časova kasnije, iz Prozora je stigla nova, zabrinjavajuća vest: da je oko 500 dobro naoružanih partizana, na putu za Prozor, već stiglo u Gračanicu i Gračac, gde su porušili dva mosta. Zbog toga je nužno evakuisati Prozor.⁹⁸

O ovome je odmah obavešten pukovnik Šimić. On je, međutim, izrazio uveravanje da nema mesta panici i da je evakuacija nepotrebna. On je čak telegramom zapretio kotarskom predstojniku da će ga, čim dođe u Prozor, streljati zbog širenja alarmantnih vesti⁹⁹. Ovaj energični domobranski oficir je nastojao da u ugroženom garnizonu stiša uzbuđenje i spreči paniku. Pošto nije imao na raspolaganju dovoljno jedinica, a kako je i garnizonima u gornjem toku Vrbasa (Gornjem Vakufu, Bugojnu i Donjem Vakufu) pretila opasnost, jer je severna kolona izbila na Vraniću, pa se moglo pretpostaviti da će narednih dana produžiti prema dolini Vrbasa, to pukovnik Šimić nije mogao odvojiti jače snage za Prozor. On je 9. jula uputio 3. četu 17. ustaškog bataljona, jačine 133 vojnika, da bi koliko-toliko ojačao taj garnizon, ulio mu samopouzdanje i podigao poljuljani moral. Istovremeno je zamolio komandanta 3. domobranskog korpusa da požuri sa slanjem pojačanja. Međutim, ovaj mu je odgovorio da se pomoć ne može uputiti, pošto su sve raspoložive domobranske snage (a to je bio samo jedan nekompletan bataljon domobranskog 15. pešadijskog puka. — prim. M. L.) upotrebljene za obezbeđenje pruge Sarajevo — Konjic. Prema tome, ugroženom garnizonu se u tom trenutku mogla pružiti pomoć jedino dejstvom avijacije, koja bi pratila kretanje partizana i bombardovala njihove kolone. U toku 8. jula domobranski avioni, koji su uzleteli sa aerodroma u Rajlovcu, bombardovali malim bombama (utrošivši 1088 kg) Studenu planinu i sela Gorane i Seonicu, oko 7—10 km severoistočno od Rame, jer je bilo javljeno da se u tom rejonu nalaze partizani. Od bačenih bombi nije bilo žrtava¹⁰⁰.

Ne obazirući se na dejstva neprijateljeve avijacije, bataljoni 3. proleterske brigade su nastavili kretanje ka Prozoru. Ostavivši jednu četu u selu Doščici, 2. bataljon je 9. jula prešao preko kanjona Volujčice i izbio u selo Ombadžije, oko 8 km jugoistočno od Prozora. Oko podne, kada su se borci odmarali

⁹⁷ Arhiv VII, k. 214, br. reg. 3/5-1, k. 204, br. reg. 1/12-1, k. 56, br. reg. 7/2-11, k. 71, br. reg. 26/2-2, 8, k. 12, br. reg. 9/1-3.

⁹⁸ Isto.

¹⁹ Izveštaj velikog župana iz Jajca ministru unutrašnjih poslova od 22. jula (Arhiv VII, k. 195, br. reg. 3/9-1, k. 204, br. reg. 1/12-1).

¹⁰⁰ Arhiv VII, k. 204, br. reg. 1/12-1, k. 56, br. reg. 7/2-11, k. 71, br. reg. 26/2-7, 8, k. 12, br. reg. 12/1-3.

u voćnjaku, jedan neprijateljev avion je bacio nekoliko bombi, nanevši bataljonu znatne gubitke: poginulo je pet boraca, među kojima i politički komesar bataljona, a ranjeno šest, među kojima komandant i zamenik političkog komesara bataljona, komandir i zamenik komandira čete, od kojih su dvojica ubrzo podlegli ranama. Čim je saznao za ovaj ozbiljan udarac koji je pretrpeo bataljon, vrhovni komandant je njegov štab upozorio na opreznost. Iste večeri bataljon je produžio pokret i izbio u selo Duge, udaljeno oko 3 km od Prozora, gde je zauzeo položaj prema neprijatelju. U međuvremenu je i 4. bataljon iste brigade stigao u taj rejon, postavivši se levo od 2. bataljona¹⁰¹.

Vrhovni komandant, koji je u pratnji 4. bataljona 1. proleterske brigade stigao 9. jula izjutra u selo Solakovu Kulu¹⁰², preduzeo je odmah mere da se organizuje napad na Prozor. Smatrajući da je neprijateljeva posada vrlo slaba, odlučio je da Prozor zauzmu dva bataljona 3. proleterske i 4. bataljon 1. proleterske brigade, ne čekajući dolazak ostalih bataljona. Stoga je istog dana uputio naređenje Štabu 3. proleterske brigade (kome je poverio rukovođenje napadom) da svoja dva bataljona rasporedi na liniji s. Paljike — s. Borovnica — Orlovac (k. 775), kako bi blokirao Prozor sa jugozapadne, južne i jugoistočne strane, i da ispita stanje u gradu kao i neprijateljeve položaje oko grada, a 4. bataljonu 1. proleterske brigade, koji je trebalo da sa sobom ponese mali top za rušenje bunkera i utvrđenja, postavio je zadatak da sledećeg dana izbije sa istoka pred Prozor i posedne položaje na liniji s. Perići — Krmska glava (k. 772) — s. Kulaglič, naslanjajući se levim krilom na 2. bataljon 3. proleterske brigade u rejonu Orlovca¹⁰³.

U naređenju Štabu 3. proleterske brigade vrhovni komandant je istakao važnost zauzimanja Prozora: padom tog mesta biće olakšan pokret južne kolone u pravcu Gornjeg Vakufa, »gde neprijatelj pokušava skoncentrisati četnike i ustaše protiv nas«; ujedno je obavestio Štab brigade da će u toku večeri i ostali bataljoni 3. i 1. proleterske brigade krenuti u pravcu Prozora i stići u selo Kute, da bi, za svaki slučaj, bili bliže Prozoru.

Neprijatelj je pažljivo pratio kretanje partizana. Avioni su neprekidno izviđali dolinu Rame, a obaveštajna služba je

¹⁰¹ Naređenje vrhovnog komandanta Štabu 2. bataljona 3. proleterske brigade od 10. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 23); Štenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1/4-3); Dnevni izveštaji 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 26/2-5, 6).

¹⁰² Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 20.

¹⁰³ Naređenje vrhovnog komandanta Štabu 3. proleterske brigade od 9. jula (Zbornik, tom II, knj. 1, dok. br. 21).

nastojala da otkrije jačinu i namere partizana. Da bi prikupio potrebne podatke, kotarski predstojnik je 9. jula osam agenata, preobučениh u seljačka odela, uputio u sela u kojima su se nalazili partizani. »Rezultati su bili poražavajući«, pisao je on velikom županu o ishodu te akcije, »mnoštvo partizana, jako naoružanje i namjera i to odlučna da se Prozor osvoji. Posada ni brojčano, a ni naoružanjem ne može zadržati tu bujicu, koja se kreće prema Prozoru«. Prikazujući situaciju vrlo kritičnom, on je zatražio brzu i neodložnu pomoć s više strana: od pukovnika Šimića, od susednog garnizona u Bugojnu i od 6. divizije u Mostaru i 3. korpusa u Sarajevu. Međutim, ponovo je sa svih strana dobio uveravanja da će pomoć stići na vreme i da će biti dovoljna. To je delovalo umirujuće: uzbuđenje se u gradu donekle stišalo. Komandant garnizona je obe ustaške čete i vod domobrana rasporedio delom u gradu, a delom na položajima oko njega, uglavnom na zapadnoj, južnoj i istočnoj ivici, odakle se očekivao napad partizana. Na severozapadnoj strani, na imanju državnog rasadnika, položaje su zauzeli žandarmi i finansi, dok jedan vod 3. čete 17. ustaškog bataljona, jačine 27 ustaša, bio upućen u Ščit¹⁰⁴.

Ustaške vojne i upravne vlasti u Prozoru tražile su način, kako da od grada otklone opasnost, da bi izbegao sudbinu Konjica. Bilo je jasno da se Prozor, zbog svog nepovoljnog položaja, ne može uspešno braniti. Pošto uzvišenja oko grada nisu bila posедnuta, jer za to branilac nije raspolagao potrebnim snagama, to su partizani bili u povoljnijoj situaciji: mogli su preći u napad sa pogodnih položaja koji nadvisuju grad. U takvim uslovima branilac bi se našao u nezavidnoj situaciji, primoran da pruža otpor iz doline, stešnjen između padina Makljenja, Kolivreta, Vrata, Bandira, Krmske glave, Kozjih stjena i Debelog brda. Otpor bi, pod takvim okolnostima, bio očigledno bezuspešan. Zbog toga je razmatran i predlog da se partizani napadnu odmah, dok se još nalaze grupisani, nerazvijeni za borbu, na Klečkoj stjeni i Studenoj planini, »na tim za njih nepovoljnim tačkama«, i da se tu, uz podršku avijacije, unište. Ali je ovaj predlog, kao riskantan, bio odbačen, te je zaključeno da se ubrzaju radovi na utvđivanju i da se posada što bolje pripremi za odbranu grada i odbijanje napada, dok ne pristignu pojačanja koja su od strane nadležnih bila obećana¹⁰⁵.

Međutim, pomoć Prozoru iz susednih mesta — Bugojna, Kupresa i Donjeg Vakufa — nije se mogla uputiti jer su i ti garnizoni, inače brojno slabi, već bili ugroženi. Pošto ni komandant 3. domobranskog korpusa u Sarajevu nije raspolagao

¹⁰⁴ Arhiv VII. k. 204, br. reg. 1/12-1.

¹⁰⁵ Isto.

slobodnim jedinicama koje bi mogao poslati preko Travnika i Bugojna u Prozor, ostalo je jedino da komandant 1. ustaškog stajaćeg djelatnog zdruge (brigade) uputi neku svoju jedinicu. On je to i učinio. Iz Sarajeva je 10. jula krenuo za Bugojno jedan bataljon Crne legije, sa zadatkom: da dve čete pojačaju posadu Prozora, a treća četa ostaje u Bugojnu na raspolaganju pukovniku Šimiću. Istoga dana bataljon je, preko Travnika, stigao u Bugojno, gde je bio zadržan da prenoći. Nešto ranije u Bugojno je stigao komandant tog bataljona, ustaški major Boban, kome je, od strane komandanta 1. ustaškog zdruge, poveren zadatak da preuzme komandu nad ustaškim jedinicama u Prozoru. On je, zajedno s pukovnikom Šimićem, istog dana otputovao u Prozor automobilom, u pratnji bornih kola¹⁰⁶.

U međuvremenu je Štab 3. proleterske brigade pristupio pripremama za zauzimanje Prozora. Kako mu je bilo naređeno, on je, za napad, mogao računati samo na svoja dva bataljona i na 4. bataljon 1. proleterske brigade. Prema planu, koji je razrađen još u toku noći 9/10. jula, trebalo je da bataljoni sledeće noći zauzmu položaje oko grada i na njima ostanu u toku dana, blokirajući grad i izviđajući situaciju kod neprijatelja, da bi 12. jula u 3 časa izjutra izvršili napad na grad i zauzeli ga. Na osnovu takvog plana bataljoni su dobili sledeće zadatke: 4. bataljon i 2. četa 3. bataljona 3. proleterske brigade da se prebace preko drumova Prozor — Rama, zauzmu sela Borovnicu i Paljike i posednu položaje iznad grada s južne i jugozapadne strane; jedan vod 2. bataljona 3. proleterske brigade da zauzme brdo Bandir na istočnoj strani Prozora, a 4. bataljon 1. proleterske brigade da desno od njega izbije na liniju selo Krča (k. 733) — s. Kulaglić — k. 869 — s. Gmići i posedne Makljen, kako bi presekao komunikaciju za Gornji Vakuf. Time bi obruč oko Prozora bio gotovo potpuno zatvoren. Tako bi se stvorili vrlo povoljni uslovi da se Prozor zauzme na juriš, relativno lako — razume se, ukoliko se, u međuvremenu, situacija kod neprijatelja ne bi promenila pristizanjem pojačanja¹⁰⁷.

Sledećeg dana, 10. jula, bataljoni su pristupili izvršenju dobijenih zadataka uputivši izviđačke delove ka Prozoru. Na prilazima gradu patrole su naišle na manje neprijateljeve delove, i došlo je do prvih prepucavanja. Jedan vod 4. bataljona 3. proleterske brigade, sa zamenikom komandanta na čelu, krenuo je preko sela Duge, prešao drum i oko 14 časova izbio na brdo Borovnicu, oko 1 km južno od Prozora. U tom trenutku na Borovnici se nalazila patrola od četiri ustaše, koju je pred-

¹⁰⁶ Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-11, k. 71, br. reg. 26/2-5, 6, k. 172 a, br. reg. 7/2-1.

¹⁰⁷ Plan napada je rekonstruisan na osnovu skice u Dnevniku V. Dedijera (I deo, str. 220).

vodio ustaški zastavnik. Tako je došlo do kratkotrajne susretne borbe. Neprijateljev puškomitraljezac je uspeo da odbije napad partizana, iako je bio ostao sam (ostale ustaše su pobile u pravcu grada). Ova čarkanja na Borovnici uznemirila su neprijatelja. Pukovnik Šimić i major Boban, koji su upravo stigli u Prozor, odmah su povratili ustaše na položaj. Prilikom ponovnog zauzimanja brda ustaše su imale jednog poginulog i dva ranjena. Ubrzo posle toga oba ustaška oficira su se vratila u Bugojno, plašeći se, verovatno, da se zadrže u Prozoru, jer im njegova posada nije ulivala poverenje da će odoleti napadu partizana¹⁰⁸.

Da bi pratio kretanje partizana i ustanovio kolike se njihove snage približavaju Prozoru, i s kojih pravaca, neprijatelj je upotrebio i avijaciju. Ona je ovoga dana bila vrlo aktivna izviđajući bližu i dalju okolinu grada sa istočne i južne strane. Kako su, prema obaveštenjima iz Prozora, partizani primećeni u Herama i Ljubuncima, to su avioni bombardovali ta dva sela, bacivši 1020 kg bombi¹⁰⁹.

Dejstva neprijateljeve avijacije i nužnost da se očuva tajnost predstojećeg napada nalogali su potrebu da se u toku dana obustavi kretanje jedinica i da one na položaje izađu po padu mraka. No, pošto su se nepoznatim terenom, u mraku, kretali dosta sporo, bataljoni nisu uspeali da u toku noći zauzmu predviđene polazne položaje. Da bi ipak stigli da u određeno vreme učestvuju u napadu, oni su nastavili pokret i danju, u toku 11. jula. Verovalo se da će bataljoni, mada sa zakašnjenjem, nesmetano stići na predviđene položaje, jer je bilo očigledno da ih u tome neprijatelj ne može sprečiti.

Međutim, događaji su ubrzo dokazali da se situacija ipak značajnije menja i da partizani neće moći tako lako zauzeti Prozor. Dok je 4. bataljon 1. proleterske brigade, koji je u zoru izbio na Bandir i u selo Krču, zauzima polazne položaje za napad sa istočne i severoistočne strane grada, obraćajući pažnju samo na neprijatelja u Prozoru, opasnost se pojavila s leđa, tj. sa strane s koje se nije očekivala. Toga jutra je, naime, iz Bugojna bila upućena kamionima jedna četa Crne legije, jačine 180 ustaša, koja je došla do Makljena, iznad serpentina, i tu se iskrcala da bi zaposela položaje na Makljenu, Debelom brdu i Kozjim stjenama, zemljišnim objektima koji su dominirali Prozorom i štitili ga sa severne i severoistočne strane. Dolazak ustaša nije bio primećen, tako da su se delovi 4. bataljona

¹⁰⁸ Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 2-1/3); Telefonski izveštaj žandarmerijske stanice iz Prozora od 10. jula (Arhiv VII, k- 147, br. reg. 23/1-5); Arhiv VII, k. 204, br. reg. 1/12-1, k. 71, br. reg. 55/2-2.

¹⁰⁹ Arhiv VII, k. 71, br. reg. 33/2-1.

sasvim slobodno kretali preko Bandira i sela Kulaglića ka serpentinama, dok je jedan vod bio upućen na Debelo brdo. U trenutku kada su prednji delovi izbili u sela Kulaglić i Nauković i zauzeli položaj prema Prozoru, ustaše su naišle seoskim putem koji vodi ispod Debelog brda. Vod se našao u vrlo teškom položaju, izložen opasnosti s više strana. Ustaše su otkrile položaj partizana i odmah, tako reći iz pokreta, prešle u napad. O otporu nije moglo biti govora, jedini izlaz je bio u brzom povlačenju. Jedna desetina je uspjela da se povuče stazom ispod Kozjih stijena i da, u posljednjem trenutku, izbegne uništenje. Druga desetina, međutim, pokušavajući da se povuče usekom seoskog puta ispod sela Kulaglića, naletela je na kolonu ustaša koja je dolazila iz Prozora. Našavši se skoro u bezizlaznoj situaciji, desetina je bila prisiljena da traži spas u povlačenju preko brisanog prostora, izložena unakrsnoj vatri. U tom trenutku, kada je njen položaj izgledao beznadežan, mitraljesko odeljenje sa k. 869, koje je podržavalo četu, otvorilo je vatru na ustaše, koji su se za trenutak zbunili. Iako se i samo nalazilo u teškom položaju, mitraljesko odeljenje nije htelo da se povlači: ostalo je na položaju da, makar i po cenu svog žrtvovanja, pruži pomoć svojim drugovima. Desetina je iskoristila kratkotrajnu zabunu kod ustaša i uspjela da se izvuče i da, zatim, svojom vatrom štiti izvlačenje mitraljeske posade. U ovoj kratkoj ali neobično oštroj borbi, u kojoj je došlo do izražaja nesebično drugarstvo, partizani nisu imali gubitaka. Jedino je na položaju ostao jedan sanduk mitraljeske municije. Ostatak čete je u međuvremenu zauzeo položaje na Krmskoj glavi, s kojih je pokušao da zauzastavi nadiranje neprijatelja, koji se već bio sredio i preduzeo organizovani napad. Ustaše su, međutim, snažnim naletom zbacile partizane s položaja. Tom prilikom je smrtno ranjen politički komesar čete¹¹⁰. Prodor neprijatelja u tom rejonu ugrozio je i Rudarsku čet u selu Krči, koja je, izložena bočnoj vatri, počela da odstupati. Naglo povlačenje četa dovelo je u težak položaj komoru bataljona, koja nije imala vremena da se evakuiše. Borci iz radnog voda i saniteta ipak su uspjeli da se, u posljednjem trenutku, izvuku, ostavivši kuhinju. U međuvremenu je vod 2. čete, koji je bio upućen na Debelo brdo, takođe naišao na neprijatelja i bez borbe se povukao u sastav bataljona¹¹¹.

¹¹⁰ Olga Jovičić Rita, politički komesar 1. čete 4. bataljona 1. proleterske brigade. Bila je prva žena politički komesar u partizanskim jedinicama. Proglašena je za narodnog heroja.

¹¹¹ Izveštaji Štaba 4. bataljona 1. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 10. jula u 14 časova i 11. jula u 10,30 i 20 časova (AIRPJ br 3396, 3398 i 3397); Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1986. br. reg. 11/3); Izveštaj komandira žandarmerijskog voda Bugojno od 12. jula (Arhiv VII, k. 148b, br. reg. 50/10-1); Izveštaj pomoćnika komandira 3.

Tako se, umesto na polaznim položajima za napad, 4. bataljon 1. proleterske brigade našao odbačen od grada, a neprijatelj je poseo Makljen, Debelo brdo i Kozje stjene, najvažnije objekte na severnoj i severoistočnoj strani Prozora. Doduše, nešto kasnije, bataljon je, uz pomoć delova susednog bataljona 3. proleterske brigade, uspeo da protivnapadom ponovo zauzme visove Bandir i Krmsku glavu, na istočnoj strani grada, ali time nisu bili stvoreni potrebni uslovi za uspešan napad na grad, koji je predstojao kroz nekoliko časova. O ovom protivnapadu partizana ustaški oficir je izvestio sledeće: »Rastjerani partizani su se povukli i dobivši pojačanje navalili su sa sjeverne strane i tako nama došli za leđa. Tu je držao položaj jedan naš vod, koji je bio napadnut s leđa i razbijen, a za njegovu se sudbinu ne zna. Samo su se dvojica uspjela izvući«¹¹².

Ni bataljoni 3. proleterske brigade nisu sasvim uspešno izvršili svoj zadatak. Oni su, doduše, proterali sa Borovnice grupu od 15 ustaša, ubivši trojicu, i izbili s juga do prvih kuća Prozora, ali nisu zauzeli rovovima utvrđene Paljike, da bi stvorili uslove za napad na grad i sa zapadne strane¹¹³.

Događaji koji su se 11. jula odigrali poremetili su plan napada, jer bataljoni nisu uspeli da zauzmu polazne položaje. Vrhovni komandant, koji se nalazio u selu Kute, sve do uveče nije znao šta se toga dana odigralo. On je bio uveren da sve teče po planu i da će Prozor sigurno pasti, jer je imao podatke da je njegova posada mala, da broji 150—200 domobrana i ustaša i da predstavlja »malu snagu koja se može lako skršiti«. Zato je, kako je već rečeno, smatrao da su za zauzimanje Prozora dovoljna tri bataljona i da s napadom ne treba odugovlačiti i čekati dok se privuku ostale snage 1. i 3. proleterske brigade. On je ovoga dana, u prepodnevnom časovima, uputio naređenje Štabu 1. proleterske brigade da u toku noći, sa svoja četiri bataljona, izvrši pokret pravcem s. Gorani — s. Pačarani — s. Studenčica, prede komunikaciju Prozor — Rama kod Gračanice i izbiје u rejon sela Paroša, Skrobučana i Donjih Višnjana, 4—6 km južno od Prozora, gde će se jedinice odmoriti i pripremiti za nove zadatke. Vrhovni komandant je obavestio Štab brigade da će se »u toku ove noći izvršiti napad na Prozor u kome će učestvovati dva bataljona 3. brigade i vaš 4. (Kraljevački) bataljon«.

čete 17. ustaškog bataljona o padu Prozora od 15. jula (Arhiv VII, k. 213, br. reg. 5817); Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-11, k. 71, br. reg. 36/2-3, k. 12, br. reg. 11/1-19, k. 204, br. reg. 1/12-1; 2. A. »Ratno drugarstvo«, Graničar, 9. I 1954.

¹¹² Arhiv VII, k. 213, br. reg. 5817; Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 2-2/3).

¹¹³ Isto.

Istovremeno je i Stab 3. proleterske brigade dobio naređenje da preostala tri bataljona primakne bliže Prozoru¹¹⁴.

Vrhovni komandant je, dakle, bio uveren da se pripreme obavljaju normalno i da će napad otpočeti u predviđeno vreme. On je smatrao da je 4. bataljon 1. proleterske brigade već zauzeo položaje iznad Prozora sa severne strane, a da se oba bataljona 3. proleterske brigade nalaze negde južno od grada, mada nije tačno znao na kojim položajima. Međutim, uveče je od komandanta 4. bataljona 1. proleterske brigade dobio izveštaj da su ustaše napale s leđa njegov bataljon i da zbog toga predviđeni napad »sigurno neće uspeti«. Na osnovu ovih obaveštenja vrhovni komandant je došao do zaključka da je potrebno napad odložiti 24 časa i u njemu angažovati više bataljona. U tom cilju on je još iste večeri naredio Štabu 3. proleterske brigade da sa dva bataljona odmah krene prema Prozoru, da bi pojačao snage koje će učestvovati u napadu, a ujedno je dao i konkretne zadatke: da 3. proleterska brigada, zajedno sa 4. bataljonom 1. proleterske brigade, opkoli Prozor, rastera neprijateljeve grupe sa okolnih brda i najkasnije noću 13. jula napadne na varošicu u kojoj se nalaze male neprijateljeve snage (oko 150—200 domobrana i ustaša)¹¹⁵.

Vrhovni komandant je, dakle, predvideo da Prozor napadnu pet bataljona, s tim što bi prethodno izvršili širi obuhvat grada, čisteći neprijateljeve grupice iz sela oko Prozora. U trenutku kad je izdao naređenje on nije znao da je u Prozor stigla četa Crne legije i da je posada dvostruko jača nego što je on pretpostavljao. Sem toga, on nije bio obavešten da je neprijatelj poseo Kozje stijene, Debelo brdo i Makljen, te stoga nije ni predvideo da se upute posebne snage za likvidiranje tih uporišta. Doduše, on je jedinicama skrenuo pažnju da, prema svom nahođenju, izvrše obuhvatni manevar »ukoliko bi se na terenu uverili da su ustaše zaposeli neke dalje vanjske kote od Prozora«, ali je, očigledno, pod tom mogućnošću podrazumevao samo eventualnu pojavu manjih neprijateljevih delova, i to prvenstveno ustaške milicije, čija borbena vrednost nije bila takva da bi zahtevala da se za njeno uništenje ili raspršivanje angažuju posebne snage. Vrhovni komandant je takođe cenio da iz doline Vrbasa ne pretila naročita opasnost, jer je smatrao da će

¹¹⁴ Naređenje vrhovnog komandanta Štabu 1. proleterske brigade od 11. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 25); Naređenje vrhovnog komandanta članu Vrhovnog štaba S. Zujoviću (Arhiv VII, k. 2, br. Teg. 23/4).

¹¹⁵ Naređenje vrhovnog komandanta Štabu 3. proleterske brigade od 11. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 26).

severna kolona zauzeti Gornji Vakuf i Bugojno. Pa ipak, radi svake eventualnosti, predvideo je da 4. bataljon 1. proleterske brigade izbije delom snaga na drum i zatvori pravac prema Gornjem Vakufu.

8. — Oslobođenje Prozora i Šćita

Na osnovu primljenog naređenja, Stab 3. proleterske brigade je u 2 časa 12. jula krenuo sa 1. i 3. bataljonom ka Prozoru i u toku dana rasporedio svoje jedinice prema objektima za napad. Bataljoni su na svojim pravcima preduzeli izviđanja da bi otkrili položaje i raspored neprijatelja. Dan je, uglavnom, protekao relativno mirno i nije došlo do većih sukoba, osim manjeg prepucavanja između izviđačkih delova. Pukovnik Šimić je nameravao da ovoga dana preduzme napad na Prozor »s namjerom da razbije tamošnje partizane«. Čak je bilo predviđeno da se iz Travnika uputi u pomoć jedna četa milicionera Travničke pripremne bojne. Međutim, zauzimanje Gornjeg Vakufa od strane 4. proleterske brigade, do kojeg je došlo tog jutra, poremetilo je planove neprijatelja. Pukovnik Šimić nije više pomišljao o pružanju pomoći Prozoru, čak se nije ni usudio da pokuša povratiti Gornji Vakuf¹¹⁶. Njegova glavna i jedina briga u tom trenutku bila je da odbrani Bugojno, kome se približavala severna kolona. A četa Travničke pripremne bojne nije ni krenula iz Travnika, jer je 2. proleterska brigada zauzela Šebešić i presekla komunikaciju Travnik — Gornji Vakuf. Prozor je, dakle, bio odsečen od svih garnizona odakle bi mu se mogla pružiti pomoć. Štab 3. domobranskog korpusa je 12. jula izjutra, u svojoj uobičajenoj dnevnoj proceni taktičke situacije, zabeležio da je od Talijana zamoljeno posredništvo u pravcu Prozora, ali da nema odgovora, dodavši da bi bila korisna njihova intervencija pravcem Rama — Prozor. Odbrana Prozora je, dakle, bila prepuštena njegovoj posadi, koja je trebalo da izdrži napad nadmoćnog protivnika. Pomoć, više

¹¹⁶ Postoje, doduše, i neki podaci da je 12. jula izjutra na Makljenu bio pukovnik Šimić s jednom četom Crne legije »koja je počela dejstvovati i činiti pritisak na neprijateljska krila« i da je odatle »dirigovao sa operacijama«. Prema tim podacima on je, čim je saznao da se partizani približavaju Gornjem Vakufu, napustio položaj i povukao se u Bugojno, prepustivši rukovođenje drugom oficiru (Arhiv VII, k. 204, br. reg. 1/11-I).

Ova se tvrdnja ne može prihvatiti kao tačna, mada se ne može ni sasvim odbaciti. Pošto je 4. proleterska brigada toga jutra zauzela Gornji Vakuf, to se pukovnik Šimić nije mogao drumom povući za Bugojno. Stoga je verovatno da je on bio na Makljenu i »dirigovao operacijama« 11. a ne 12. jula, kada je pomenuta četa Crne legije izvršila napad na delove 4. bataljona 1. proleterske brigade.

simboličnu, pružila je jedino avijacija, koja je i ovoga dana izviđala okolinu Prozora, bacila službeno pismo posadi i bombardovala malim bombama položaje oko grada na kojima su se, navodno, nalazili partizani: sela Pridvorce, Ljubunce, Blace, Duge i Kranjčiče i visove Vrata, Kolivret, Gradinu, Kalac i Mejn timer, utrošivši 1788 kg bombi¹¹⁷.

Neprijateljeve snage, jačine oko 450 naoružanih vojnika, uglavnom ustaša¹¹⁸, užurbano su se pripremale za odbranu. Izvesni delovi su bili istureni na udaljenijim visovima koji su dominirali Prozorom: na Makljenu, Debelom brdu i Kozjim stjenama, dok je glavnina bila raspoređena na brdima neposredno oko grada: kod sela Gmića i Naukovića na severnoj strani, na Mejdanu, Mlakama i kod sela Paljika na zapadnoj strani, u kuli Studenac (k. 769) na južnom izlazu iz grada i na Bandiru (k. 856) i kosi koja se proteže iznad potoka Subašnice na istočnim prilazima gradu. Neprijatelj je poseo rovove i bunkere koje su izgradili Italijani, a iskopao je i nekoliko novih rovova. Njegovo najjače utvrđenje predstavljala je visoka kula, jer je odatle mogao da štiti prilaz gradu s juga, sa pravca Borovnice, i sa istoka, sa pravca Bandira. U odbranu su bili uključeni i žandarmi i naoružani finansi, koji su poseli položaj u gradskom rasadniku na severnoj ivici varoši. Svim stanovnicima je bio pismenim proglasom zabranjen izlazak iz grada, kako bi se sprečilo da partizani preko njih dođu do podataka o jačini i rasporedu posade¹¹⁹.

Situacija u opsednutom gradu je sve teža. Prekid telefonske veze sa Gornjim Vakufom i Bugojnom jasno je pokazao da su partizani izbili na komunikaciju, a možda već i zauzeli Gornji Vakuf. Uznemirenost posade i ustaških vlasti je rasla i pretila da se prenese na građanstvo i pretvori u paniku. Kotarski predstojnik je čak pokušao da automobilom evakuiše svoju porodicu iz grada, nadajući se da će joj poći za rukom da stigne u Bugojno, ali je u tome bio onemogućen od ustaškog satnika, komandanta garnizona, koji je time hteo da spreči širenje panike. Pošto se u toku celog dana, 12. jula, čula vatra oko grada, uznemirenje je obuhvatilo ustaše, koje su strahovale još i od toga da će na njih pucati iz kuća meštani, prijateljski raspoloženi prema partizanima. Na njihov zahtev, kotarski predstojnik

¹¹⁷ Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 2-1/3); Arhiv VII, k. 71, br. reg. 33/2-1, 36/2-3, 2, k. 56, br. reg. 7/2-11, k. 106, br. reg. 19/2-1.

us u prozoru su se nalazile sledeće jedinice: 1. četa 20. ustaškog bataljona jačine 92 vojnika, 3. četa 17. ustaškog bataljona (bez voda koji se nalazio u Sčitu) jačine 106 vojnika, četa Crne legije jačine 180 vojnika, vod 12. mitraljeske čete jačine 28 domobrana, 11 žandarma i izvestan broj milicionera i finansa.

¹¹⁹ Arhiv VII, k. 71, br. reg. 36/2-3, k. 204, br. reg. 1/12-1.

je stanovništvu izdao proglas pozivajući ga »na poštenu, predanu i lojalnu saradnju sa vojnim i građanskim vlastima i na predaju sveg vatrenog oružja kotarskoj oblasti«. Da bi se stanovnici zaplašili, u proglasu je navedeno da će se prema svakom ko bude sabotirao rad odbrane primeniti najokrutnije mere, tj. »da će biti oni i njihova obitelj uništeni, a kuće razrušene«¹²⁰.

U međuvremenu su 3. proleterska brigada i 4. bataljon 1. proleterske brigade završavali pripreme za napad. Štabovi su izradili planove i izdali naređenja, određivši svakom bataljonu pravce nastupanja i objekte napada. Trebalo je najpre savladati otporne tačke oko grada i zatim se probiti u njegovu unutrašnjost. Pošto su se najjača uporišta spoljne odbrane, ona koja su dominirala gradom, i sa kojih je neprijatelj mogao sprečiti pad Prozora i pružiti efikasnu pomoć posadi u gradu, nalazila na istočnoj i severnoj strani (Kozje stjene, Debelo brdo, Makljen), odlučeno je da se najpre ona zauzmu, jer se pre njihove likvidacije nije smelo upuštati u napad na grad. Stoga je bilo predviđeno da 4. bataljon 1. proleterske brigade u toku noći 12/13. jula zauzme Kozje stjene, k. 869 i Debelo brdo, a da 5. bataljon 3. proleterske brigade izbiје na Makljen i postavi obezbeđenje duž komunikacije prema Gornjem Vakufu. Iako su toga jutra Gornji Vakuf već bile oslobodile jedinice 4. proleterske brigade, čiji se 1. bataljon nalazio na komunikaciji Gornji Vakuf — Prozor, u rejonu sela Pidriša, Štabu 3. proleterske brigade, koji je rukovodio napadom na Prozor, to nije bilo poznato. Neredovna i dosta spora veza između severne i južne kolone ponovo je došla do izražaja, i zbog nje je izostala koordinacija dejstva koja je mogla biti ostvarena. Jer dok su se delovi 4. proleterske brigade nalazili oko 5 km udaljeni od Makljena, u situaciji da s leđa napadnu ustaše na tim položajima, Stab 3. proleterske brigade se mučio u traženju rešenja kako da na vreme, tj. do početka napada na grad, koji je bio predviđen za 5 časova ujutru, zauzme to važno uporište iznad Prozora. Pošto se taj zadatak nije mogao poveriti 4. bataljonu 1. proleterske brigade, jer je on već dobio dosta zamašne zadatke, kao ni 1, 2, 3. i 4. bataljonu 3. proleterske brigade, koji su se već nalazili oko grada na polaznim položajima za napad, to je na Makljen bio upućen 5. bataljon, koji je trebalo da usiljenim maršem iz pozadine stigne u određeni rejon i da u toku noći izvrši zadatak. S obzirom na dužinu puta, na težak teren i na loše vremenske prilike, nije bilo sasvim sigurno da će bataljon stići da na vreme izvrši dobijeni zadatak. Ostali bataljoni su blagovremeno izašli na polazne položaje: 1. bataljon na Bandir.,

¹²⁰ Arhiv VII, k. 204, br. reg. 1/12-1.

3. bataljon i jedna četa 2. bataljona na položaj levo od njega, prema kuli i klanici, 4. bataljon prema Borovnici i Paljikama, a jedna četa 2. bataljona na krajnjem levom krilu, prema Mlakama i Mejdanu. Štab brigade se nalazio na Bandiru, gde je bio postavljen i top (pito) 4. bataljona 1. proleterske brigade¹²¹.

U predstojeći napad bataljoni su ulazili s malo municije. Četvrti bataljon 1. proleterske brigade je, na primer, imao samo 3—5 metaka na borca. Municija zaplenjena u Konjicu još nije bila dopremljena jedinicama oko Prozora, a na njen dotur se nije moglo čekati, jer se napad više nije smeo odgađati. Računalo se da je napadač bar triput brojniji od branioca, te da će, uprkos inferiornosti u naoružanju, uspeti da izvrši zadatak.

Napad na grad nije otpočeo u predviđeno vreme, već tek oko 8 časova. Do zakašnjenja je došlo zbog toga što jedinice određene da napadnu na Makljen i Kozje stjene nisu stigle da u zakazano vreme izvrše napad, čime bi dale signal da i ostali bataljoni izvrše juriš na grad. Rudarska četa 4. bataljona 1. proleterske brigade nije uspela da u toku noći zauzme Kozje stjene, kako joj je bilo naređeno. Ona je izvršila širi zaobilazni pokret preko sela Ljubunaca i Mejnika da bi prišla položajima sa severoistočne strane i iznenadila ustaše napadom sa pravca odakle oni nisu očekivali pojavu partizana. Krećući se nepoznatim terenom bez vodiča, četa je do pada mraka izbila na jugoistočne padine Crnog vrha, ali nije mogla da u toku noći nastavi pokret i izvrši napad, jer nije imala tačnu orijentaciju o neprijateljevim položajima. Tako je bila propuštena mogućnost da se napadom u toku noći postigne iznenađenje. Već je bilo svanulo kad je četa, još uvek lutajući i ispitujući oprezno teren, izbila pred neprijateljeve položaje. Jaka kiša, koja je upravo tada počela da pada, omogućila je borcima da se neopaženo privuku neprijatelju, čija je budnost bila popustila, i da izvrše napad. Došlo je do kratke borbe, jer su ustaše, iznenađene, napustile položaje ne usudevši se da daju jači otpor. U ovom jurišu poginuo je puškomitraljezac Rudarske čete¹²².

Ni 5. bataljon 3. proleterske brigade, kako se moglo i očekivati, nije uspeo da u toku noći stigne na zadatak. On je pošao uveče iz sela Here. Krećući se noću teškim terenom još dužim, zaobilaznim pravcem, on je izbio u rejon Krčevine, severoistočno od Makljena, tek pošto je bilo svanulo. Jedna njegova četa je prešla preko drumu da bi sa severozapada napala

¹²¹ Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1-1/3, 2-1/3, k. 1986, br. reg. 11-1/3).

¹²² Clanci M. Dugalića, Lj. Miloševića, V. Julovića, S. Varge i P. Jakšića u knjizi »Prva proleterska«; Stenografske beleške; Članak u listu »Nedeljni pregled VŠ NOP i DVJ« br. 1 od 20. jula 1942 (Arhiv VII, k. 6, br. reg. 36-2).

na neprijateljeve položaje, dok je druga krenula sa Krčevina direktno na Makljen. Oko 8 časova obe čete su prešle u napad i uspele da potisnu neprijatelja iz više rovova i bunkera. Međutim, ustaše su se održale u nekoliko utvrđenja¹²³.

Pad Kozjih stjena i borba na Makljenu bili su signal da i ostale jedinice krenu u napad. Svi bataljoni su pošli na juriš,, ali je neprijatelj spremno dočekao napad. Četvrti bataljon 1. proleterske brigade je u prvom jurišu zauzeo sela Kulaglić i Nauković i k. 869 i razbio grupe ustaša koje su se povlačile sa Kozjih stjena. U daljem nastupanju, njegovi delovi na levom krilu već su bili izbili blizu prvih kuća, ali su se morali povući nešto unazad da bi izbegli jaku bočnu vatru s kule. Na desnom krilu bataljon je bio zadržan kod groblja. I bataljoni 3. proleterske brigade su naišli na žilav otpor neprijatelja, koji se branio iz rovova i bunkera. Naročito jak otpor je pružan iz kule,, odakle su mitraljeskom i minobacačkom vatrom zasipani položaji partizana na južnim prilazima gradu. Nakon jednog sata borbe bataljoni su zauzeli čitav niz rovova i izbili mestimično do prvih kuća. Međutim, pred utvrđenim i dobro branjenim bunkerima borci su bili zaustavljeni. Oskudica u municiji naterala ih je da štede metke. Juriši su nastavljeni uz slabu vatrenu podršku, tako da su borci morali da se kreću prema neprijatelju nedovoljno zaštićeni. Oko 10 časova ustaše su počele da se povlače sa Makljena, a odmah za njima su i žandarmi i finansi napustili položaje kod rasadnika. Pad Kozjih stjena, Debelog brda, Makljena i ostalih uporišta spoljne odbrane poljuljao je moral branilaca u gradu, naročito ustaša 20. bataljona,, kojima je ova borba bila prvo vatreno krštenje. Pa ipak, uporna odbrana ustaša Crne legije sprečila je paniku i rasulo. Borba, je dostigla kulminaciju oko podne, kada je partizanski top, trećom granatom, pogodio neprijateljev minobacač. Kada su, uskoro zatim, partizani na juriš zauzeli groblje i neke bunkere, došla je do naglog povlačenja ustaša u gradu. »Mi smo se radi jake navale i nestašice streljiva morali povlačiti u sami grad u rovove«, izvestio je nakon dva dana u Mostaru svoje pretpostavljene zamenik komandira 3. čete 17. ustaškog bataljona, »gdje su nas počeli tući sa bacačima mina a kasnije i bombama, te nam nije ništa preostalo, nego da se probijemo kroz njihove položaje i tako da se spasimo, a što smo i učinili«¹²⁴.

Borba je nastavljena u gradu, ali su se kod branilaca već uveliko osećali znaci panike. Ustaše su napuštale položaje, po-

¹²³ Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 2-2/3); Izjava-D. Jaukovića, tadašnjeg političkog komesara 5. bataljona 3. proleterske brigade.

¹²⁴ Arhiv VII, k. 213, br. reg. 58/7; Navedeni članci i stenografske beleške.

kušavajući, pojedinačno i u grupama, da se probiju iz grada. Nastupilo je rasulo, koje je kotarski predstojnik, u svom izveštaju od 25. jula, ovako opisao:

»Oko pola dva poslije podne vidio sam kako natporučnik g. Vukić, komandant garnizona, ide od oružničke postaje (sada stanica Narodne milicije — prim. M. L.) prema gostionici i na mostu zastade, te povika na borce da ne smiju popustiti jer da će svakoga streljati tko se povuče sa položaja... Nakon toga sam otišao sa puškom na naše položaje sa oružnikom i vidio da je naša odbrana potpuno onesposobljena, a momci u povlačenju. Vratio sam se u grad, ali u zapovjedništvu mjesta nisam našao nikoga. Samo sam susretao mlade ustaše koji su se povukli sa položaja i sišli u grad te sam ih pitao za njihove časnike, a oni su rekli da ne znaju za njih«.¹²⁵

Prozor je bio pred padom. Tu i tamo je još trajao otpor neke usamljene grupice, dok je veći deo posade tražio spas u •bekstvu. To je mnogima i pošlo za rukom zahvaljujući činjenici da su se sa zapadne strane, prema Raduši i Ravnom, nalazile slabije snage koje nisu uspele da zadrže ustaše i da spreče njihovo probijanje i izvlačenje iz grada. Najveći deo posade — 210 ustaša i 24 domobrana — probio se preko planina prema Fojnici, dok su 24 ustaše stigle u Jablanicu, preplivavši Ramu. Mala posada (četiri žandarma i dva finansia) koja je čuvala tzv. Crnu čupriju na Rami, uzvodno od Gračanice, takođe se spasla povukavši se u Ramu¹²⁶.

Oko 15 časova prestala je borba: Prozor je bio oslobođen. I poslednji neprijateljev vojnik, koji je još davao otpor s kule pucajući iz svog puškomitraljeza, bio je pogođen, ali je skočio u provaliju da ne bi partizanima pao u ruke. Ova značajna pobjeda postignuta je uz neznatne gubitke jer su poginula samo tri a ranjena četiri partizana. Gubici neprijatelja nisu poznati, ali je, prema neprijateljevim podacima, uspjelo da se probije iz Prozora oko 270 vojnika, tako da je ostatak posade, oko 190 vojnika, poginuo ili bio zarobljen. U gradu je zaplenjena izvesna količina oružja i opreme (12 puškomitraljeza, 2 mitraljeza, 1 minobacač i veći broj pušaka)¹²⁷.

U borbama za Prozor 3. proleterska brigada i 4. bataljon 1. proleterske brigade ispoljili su puno umešnosti i hrabrosti. Iako nisu imali teška oruđa, bez kojih je bilo gotovo nemoguće

¹²⁵ Arhiv VII, k. 204, br. reg. 1/12-1.

¹²⁸ Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-11, k. 213, br. reg. 58/7; Izveštaj komandira žandarmerijske stanice Rama od 17. jula (Arhiv VII, k. 147, br. reg. 9/1-1); Izveštaj komandira žandarmerijske čete Jajce od 23. jula (Arhiv VII, k. 147, br. reg. 5/1-6).

¹²⁷ Navedeni članci i stenografske beleške; Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-11, k. 213, br. reg. 58/7, k. 147, br. reg. 9/1-1; V. Dedijer, Dnevnik, I deo, str. 224—5.

napadati na utvrđenja, bataljoni su jurišali na bunkere i rovove sa ručnim bombama i, usled nedostatka municije, uz slabu vatrenu podršku automatskog oružja. Doduše, neprijateljeva posada, izuzev četu Crne legije, nije pokazala naročitu upornost jer je bila pokolebana, a i njena borbena vrednost bila je nešto slabija. Posle pada položaja u spoljnoj odbrani, koji su se nalazili na brdima iznad Prozora, branilac se, sateran u grad, našao u nepovoljnoj situaciji da se brani iz udoline. Na posadu je naročito deprimirajuće uticalo saznanje da je ona prepuštena sebi, da pomoć iz susednih garnizona neće stići. Čak ni avioni toga jutra nisu leteli nad gradom zbog loših vremenskih prilika¹²⁸. Mada se posada već oko podne nalazila u gotovo bezizlaznoj situaciji, ipak je veći broj ustaša uspeo da izbegne uništenje probivši se relativno lako iz grada. Da su na severozapadnu stranu, naročito prema selu Gmićima, bili prebačeni jači delovi, ustaše, verovatno, ne bi uspele da se probiju iz grada ili bi, pak, taj proboj platile velikim gubicima. Ovako, propuštena je prilika da se neprijatelju nanese znatno veći gubici i da se dođe do veće količine ratnog plena. Ponovio se, dakle, unekoliko, slučaj Konjica.

Još 11. jula, dok je 3. proleterska brigada, zajedno sa 4. bataljonom 1. proleterske brigade, bila angažovana prema Prozoru, 1. proleterska brigada je pristizala, po delovima, u rejon sela Pothuma, Pačarana i Kostajnice. Naređenjem vrhovnog komandanta bilo je predviđeno da se njeni bataljoni u toku noći prebace preko reke Rame kod sela Gračanice i izbiju u sela Paroš, Skrobučane i Donje Višnjane, gde će se odmoriti i pripremiti za nove zadatke koje im je vrhovni komandant namenio. Pošto je, u toku iste noći, predstojao napad na Prozor u čiji se uspešan ishod nije sumnjalo, to je bilo predviđeno da 1. proleterska brigada, nakon kraćeg odmora, nastavi pokret prema selu Ravnom, zaobilazeći Prozor s južne i zapadne strane. Trebalo je da ova brigada, nastupajući na zapad, zadrži ulogu leve pobočnice i obezbeđuje grupu brigada sa juga i jugozapada. Kada je primio vesti o sukobu 4. bataljona 1. proleterske brigade i ustaša u rejonu sela Naukovića, vrhovni komandant je iste večeri pozvao k sebi u Solakovu Kulu Stab 1. proleterske brigade¹²⁹ i upoznao ga s odlukom da se napad na Prozor odloži za jedan dan zbog događaja koji su se toga prepodneva odigrali. Brigada je, u vezi s tim, dobila zadatak da izbije zapadno od Prozora, u sela Podbor, Ščit i Kopčiče, očisti ova sela

¹²⁸ Arhiv VII, k. 71, br. reg. 36/2-1, 2.

¹²⁹ Stab brigade nije raspolagao topografskom kartom reiona Prozor (Arhiv VII, k. 3, br. reg. 40-2).

od neprijateljeve milicije i pripremi se za nastupanje preko Ravnog ka Sujici i Duvnu¹³⁰.

U toku 12. jula 1. proleterska brigada je u Gračanici prešla preko reke Rame i izbila u predviđeni rejon. Sledeće noći ona je nastavila pokret prema Šćitu, malom selu, oko 7 km jugozapadno od Prozora i nedaleko od komunikacije Prozor — Sujica, i prema ostalim selima oko izvornog dela Rame. Pošto su, u toku pokreta, dobijena obaveštenja da se u Šćitu nalazi manja posada, sastavljena od ustaša, žandarmerije i milicionera, to je Stab brigade uputio 6. i 3. bataljon i topovski vod da je napadnu i unište. Zauzimanje ovog neprijateljevog uporišta bilo je nužno iz više razloga. Pre svega, time bi bila uklonjena prepreka na putu prema Ravnom, a sem toga, padom Šćita bila bi presečena i treća komunikacija koja je vodila u Prozor, te bi se njegova posada našla potpuno odsečena i lišena pomoći iz Sujice i Duvna. Time se jedinicama koje su napadale Prozor pružala značajna pomoć.

U Šćitu se nalazila, smeštena u manastirskoj zgradi, žandarmerijska stanica, u kojoj je bilo četrnaest žandarma. Ovima su, u slučaju potrebe, mogli da priteknu u pomoć i naoružani milicioneri, kojih je u selu bilo petnaest. Kada su stigle vesti o nastupanju jake partizanske grupe preko komunikacije Sarajevo — Konjic na zapad, uznemirenje je zahvatilo i posadu ovog sela. Naročito su uzbuđeni bili fratri u manastiru, koji su bili poznati kao ustaše. Starešina manastira je više puta telefonom tražio pomoć iz Prozora, Bugojna i Sarajeva — ali uzalud. Tek 9. jula, kada je u Prozor stigla iz Bugojna četa 17. ustaškog bataljona, izdvojen je jedan njen vod od 27 ustaša i upućen u Šćit. Komandir voda, komandir žandarmerijske stanice i gvardijan su odmah napravili plan odbrane. Pošto su trospratna manastirska zgrada i crkveni toranj predstavljali najjače objekte, iz kojih se, zbog njihovih čvrstih zidova¹³¹, mogao pružati uspešan otpor, doneta je odluka da se oni posednu, a da se jedan deo ljudstva rasporedi u rovovima oko sela. U duhu te odluke, na kojoj su naročito insistirali fratri, na zvonik crkve je postavljen puškomitraljez, dok je u manastiru smešteno jedno odeljenje ustaša¹³².

¹³⁰ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 25; Arhiv VII, k. 2015, br. reg. 1/1; Izveštaj Štaba 1. proleterske brigade vrhovnom komandantu od 12. jula u 11,30 časova (AIRPJ, br. 3223).

¹³¹ Komandant 1. proleterske brigade je 14. jula u 8,30 časova, odmah po zauzimanju Šćita, pisao vrhovnom komandantu da je samostan bio prava tvrđava, sa zidovima metar debljine (Arhiv VII, k. 3. br. reg. 40-2).

¹³² Izveštaji komandira žandarmerijske međustanice Šćit od 19. jula i 23. avgusta (Arhiv VII, k. 147, br. reg. 5/1-5, k. 148, br. reg. 11/5-1); Izjava pomoćnika župnika od 17. jula (V. Dedijer, Dnevnik, I, str. 227).

Borbe koje su 10. i 11. jula vođene oko Prozora nagovestile su da će partizani izvršiti napad i na Šćit. Posada je zbog toga bila u punoj pripravnosti u rogovima, spremna da dočeka i odbije napad. U toku noći 12/13. jula primljeni su izveštaji da su partizani već stigli u selo Kovačevo Polje i da se kreću ka Proslapu, Šćitu, Kopčićima, Podboru i ostalim susednim selima. Bilo je jasno da će napad uslediti za koji čas. I zaista, u zoru su se pred položajima pojavili partizani. Borci 6, 3. i 1. bataljona su u snažnom jurišu zauzeli neke rovove. Neprijatelj je davao otpor, ali je bio prinuđen da se, posle petosatne borbe, povuče u manastir, ostavivši više mrtvih. Posada jednog bunkera, koju je sačinjavalo pet žandarma, bila je savladana: trojica su bila zarobljena, dok su dvojica uspela da pobegnu presvučeni u građanska odela. I izvesnom broju ustaša i milicionera je pošlo za rukom da umakne. Ostatak posade — 4 žandarma, 14 ustaša i 4 milicionera — zabarikadirao se u manastiru i nastavio da pruža otpor. Partizani su u nekoliko navrata pokušali da jurišem prodru u utvrđenu zgradu, ali su bili odbijeni. Ustaše i žandarmi, kojima su se pridružili fratri, davali su ogorčen otpor, nadajući se da će im stići pomoć iz Prozora ili, možda, iz Duvna i Sujice. Štabovi bataljona su se našli u dilemi kako da unište posadu a da ne oštete crkvu. Pošto su pozivi na predaju, uz uveravanje da je Prozor pao, bili odbijeni, ostala je kao poslednja mera da se manastir zapali i posada tako prinudi na predaju. Mada je bio svestan delikatnosti jedne takve mere, koju će ustaše i katolički sveštenici, koji su u većini bili ustaški raspoloženi, iskoristiti u propagandi protiv partizana, Stab brigade se ipak odlučio da pribegne tome jer je bilo očigledno da su crkvu oskrnavile ustaše time što su je pretvorile u utvrđenje. Oko 9 časova topovskom i minobacačkom vatrom bile su zapaljene crkva i mala kapela u kojoj se nalazila biblioteka. Vojnici koji su se nalazili u crkvi povukli su se u manastir, sem dvojice ustaša koji su izgoreli na tornju crkve. Ubrzo se vatra proširila i na jedan kraj manastirske zgrade, ali je zabarikadirana posada uspela da je lokalizuje. Jednoj grupi boraca pošlo je za rukom da se sa suprotne strane zgrade probije do prozora i ubaci benzin. Međutim, ustaše su ugasile vatru i bombama odbile juriš. I pored više snažnih juriša i nekoliko pogodaka topovskih granata i minobacačkih mina, neprijatelj je uspeo da se u toku dana održi. Pošto su se uverili da je Prozor pao i da je dalje zadržavanje u opsednutom manastiru besciljno, a kako se počeo osećati i nedostatak municije, ustaše i žandarmi su rešili da se u toku noći probiju. Oko 3 časa 14. jula, koristeći se pomrčinom i kišom, preostali deo posade napustio je manastir, izišavši kroz prozore, i uputio se

na sever, u pravcu sela Jaklića. U manastiru je ostao samo jedan fratar i jedan ranjeni ustaša. Sticajem okolnosti, na pravcu kojim se neprijatelj izvukao nije u tom trenutku bilo partizana, jer je tu bio spoj između 6. i 3. bataljona, a i budnost boraca je bila popustila usled zamora i kiše. Svi neprijateljevi vojnici, osim jednog koji je poginuo i gvardijana koji je bio uhvaćen, uspeali su da stignu na planinu Radušu, a nakon nekoliko dana (18. jula) u Duvno, gde su zatekli i žandarme koje su partizani bili zarobili u Sćitu 13. jula i odmah pustili na slobodu¹³³.

U borbama u Sćitu partizani su imali šest poginulih boraca, među kojima i dva artiljerca, i desetak ranjenih. To su, od početka nastupanja, bili najveći gubici 1. proleterske brigade¹³⁴.

Odmah posle uništenja ovog ustaškog uporišta, u Sćit je stigla jedna patrola iz bataljona »Vojin Zirojević«, koju je Stab 1. brigade uputio u Prozor da bi Vrhovnom štabu dala potrebne podatke. To je bio prvi dodir proleterskih brigada sa dalmatinskim partizanskim jedinicama. Pošto je veza bila uspostavljena, u Vrhovni štab su ubrzo stigli i predstavnici Štaba 4. operativne zone Hrvatske¹³⁵.

Ustaška milicija iz okolnih sela, zaplašena dolaskom partizana, pobešla je, većim delom, u planine. Mada je, zbog njenih zločina u susednim srpskim selima Vukovskom i Ravnom, bilo osnova da se prema njoj preduzmu oštre represivne mere, ipak partizani nisu njima pribegli. Stab 1. proleterske brigade je imao dovoljno politički dalekovidosti i širine da je mogao oceniti da bi takve mere bile politički neoportune. U interesu suzbijanja nacionalne i verske netrpeljivosti, koja je u tom kraju, kao i u mnogim drugim, dobila razmere međusobne borbe do istrebljenja, trebalo je ispoljiti i dosta strpljenja i širokogrudosti da bi se kod zavedenog naroda pokazala sva besmislenost bratoubilačke borbe koju su raspirivali okupatori i ustaše, a posebno katolički sveštenici, čiji je uticaj u tom kraju bio znatan. Stab 1. proleterske brigade je o tome ovako izvestio vrhovnog komandanta još istog jutra kad je Sćit bio oslobođen:

¹³³ Izveštaji Štaba 1. proleterske brigade vrhovnom komandantu od 13. jula u 8 i 22,30 časova i od 14. jula (AIRPJ, br. 3224 i 4461; Arhiv VII, k. 3, br. reg. 40-2); Arhiv VII, k. 147, br. reg. 5/1-5, 6, 23/1-5, k. 148, tor. reg. 11/5-1, 43/2-2; Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1990, br. reg. 1-2, k. 1985, br. reg. 2-2); V. Dedijer, Dnevnik, I, str. 227; N. Šimić: »Nisam bio sam«, str. 422-432.

¹³⁴ V. Dedijer, Dnevnik, I, str. 227; Dr S. Božović: »Lonče mleka* <Prva proleterska, knj. 1, str. 424>; Dnevnik M. Miličevića, borca 3. bat. 1. prol. brig. (Zaplenjen kod Bugojna 20. VIII 1942).

¹³⁵ Arhiv VII, k. 3, br. reg. 40-2.

»Po svedočanstvu sveg stanovništva partizanski raspoloženi stanovnici ovih sela su oni koji su nemilosrdno spalili partizanska sela prema Vukovskom. Smatramo ipak, obzirom da je ovo stanovništvo katoličko, da treba da budemo što uvidavniji. Jedino ćemo pitanje predaje oružja postaviti najstrožije«.¹³⁶

Bataljoni 1. i 3. proleterske brigade, odmah po dolasku u ovaj rejon, održavali su po selima zborove i konferencije na kojima su objašnjavali ciljeve narodnooslobodilačke borbe. Svojim držanjem i radom, a posebno odnosom prema zavedenim milicionerima, kojima je samo oduzeto oružje, bez primene ikakvih kaznenih mera¹³⁷, jedinice su uspele da vrlo brzo razbiju nepoverenje naroda i da steknu njegovu naklonost, koja će se kasnije, za vreme dužeg boravka drugih partizanskih jedinica (5. proleterske i 10. hercegovačke brigade), još više povećati i manifestovati pristupanjem većeg broja boraca u partizanske jedinice i stvaranjem Ramskog NOP odreda¹³⁸.

Za pad Prozora i Šćita vrlo brzo se saznalo u svim okolnim mestima, i strah je obuzeo ustaške vlasti u njima. Zandarmerijska stanica u selu Rakitnom, oko 40 km jugozapadno od Prozora, u kojoj se nalazilo šest žandarma, obavestila je 16. jula svoju pretpostavljenu komandu u Mostaru da su partizani stigli i u njen rejon i da su mnoge porodice, sa svojom stokom, napustile planinu i vratile se u svoja sela u Hercegovini. Komandir žandarmerijske stanice je pokušao da stanovnike, koji su već bili naoružani, mobilise u borbu protiv partizana. Međutim, njegov pokušaj je propao: seljaci su odgovorili »da su svoje oružje i municiju sklonili i da se ne misle odupreti partizanima ...«. Komandir stanice je potom zatražio da se u njegov rejon upute vojne jedinice koje bi sprečile prodor partizana prema jugu. Kako domobranska 6. pešadijska divizija u Mostaru nije raspo-

¹³⁶ Isto.

¹³⁷ Štab 1. proleterske brigade je pisao vrhovnom komandantu 17. jula sledeće:

»1) Ovog časa primismo 17 pušaka koje je 1. bataljon prikupio u s. Rumboci juče i jutros. Većina seljaka predala je oružje dobrovoljno. Ako drugačije ne naredite stupićemo u vezu sa bataljonom »Vojin Zirojević« (Livanjski odred Dinarske brigade) i predaćemo mu ove puške

2) Seljacima, domobrancima i ustašama iz s. Šćita i okolnih sela, koji se kriju u šumama i pećinama južno od sela Kovačevo Polje, poslali smo pismo u kome ih pozivamo da se vrate svojim kućama, s tim da onima koji, u znak da neće da se bore protiv Narodnooslobodilačke vojske, predaju oružje garantujemo život i imovinu. Pismu smo priložili dve poslednje radio-vesti Vrhovnog štaba« (Arhiv VII, k. 701, br. reg. 19-2).

¹³⁸ U istom pismu je još stajalo da će, prema izjavi jednog druga iz bataljona »Vojin Zirojević«, svi omladinci iz sela Kovačevo Polje poći odmah u partizane, a da će im se pridružiti i stariji, ako bude oružja.

lagala potrebnim snagama, to je ovaj zahtev iz Rakitnog prosleđen italijanskoj diviziji »Murde«. Italijani su, kako se moglo i očekivati, odgovorili da »ne mogu udovoljiti traženju pošto se Rakitno nalazi u zoni van nadležnosti divizije«¹³⁹.

Većina stanovnika Prozora i okolnih sela rado je primila partizane. U Prozor je iz sela Uzdola odmah stigao Vrhovni štab. Preduzete su mere da se život u gradu normalizuje. One ustaše koje su uspele da pobjegnu izvestile su komande u Mostaru, Bugojnu i Travniku da su građani Prozora i stanovnici okolnih sela izrazili svoje simpatije prema partizanima. Čak su tvrdili da je, za vreme borbe u Prozoru, na njih pucano iz muslimanskih kuća i da se nijedan musliman nije borio protiv partizana. Zapovedništvo 3. domobranskog korpusa je, na osnovu tih vesti, zaključilo da su partizani zauzeli Prozor zahvaljujući izdaji meštana, o čemu je odmah obavestilo i Glavni stožer. Pukovnik Šimić, kome je bio potčinjen garnizon u Prozoru, tražio je od 3. domobranskog korpusa da se grad bombarduje u cilju odmazde. No, pošto domobranski avioni sa rajlovačkog aerodroma nisu mogli da lete zbog lošeg vremena, to prvog dana nije moglo biti udovoljeno njegovom zahtevu. A za sledeći dan, 14. jul, avioni su već imali niz važnijih zadataka. Izviđački avioni, koji su u nedostatku bombardera, korišćeni i za tučenje ciljeva na zemlji, dobili su zadatak da izviđaju dolinu Vrbasa, zbog pojave 2. i 4. proleterske brigade oko Donjeg Vakufa i Bugojna, zatim Glamoč i Livno, zbog pogoršanja situacije na tom području, kao i okolinu Vlasenice i Han-Pijeska, jer je bilo javljeno da istočnobosanski partizani pripremaju napad na ta dva mesta. Transportni avioni su bili angažovani celog dana na prebacivanju materijala i ljudstva u Mostar, pošto je komunikacija Sarajevo — Mostar bila porušena. Za bombardovanje Prozora mogao se koristiti samo jedan izviđački avion, što je, po mišljenju komandanta korpusa, bilo nedovoljno. Zbog toga, je, preko komandanta 6. divizije u Mostaru, zatraženo da Italijani upute svoje bombardere na Prozor. Komanda italijanskog 6. armijskog korpusa je udovoljila ovoj molbi. U toku 15. jula dva italijanska bombardera iz 69. eskadrile, sa mostarskog aerodroma, bombardovali su Prozor, bacivši 24 bombe po 50 kg, od kojih je poginulo osam boraca, a bilo je žrtava i među građanstvom. U gradu se tada nalazio i vrhovni komandant, koji je upravo primio rukovodioce bataljona »Vojin Zirojević«. Dve bombe su pale na zgradu poreske uprave, u kojoj se u tom trenutku nalazio veći broj vojnih i političkih rukovodilaca iz 3. proleterske brigade, okupljenih na nekom savetovanju, ali, sre-

¹³⁹ Arhiv VII, k. 191, br. reg. 49/5-1, 2.

ćom od eksplozija nije niko poginuo. Istovremeno je i domobranski izviđački avion bombardovao neka sela oko Prozora, ne pričinivši veće štete¹⁴⁰.

9. — *Odluka Vrhovnog štaba o držanju slobodne teritorije u Prozorskoj kotlini i u dolini Rame*

Posle oslobođenja Prozora i Sćita, i dan ranije, Gornjeg Vakufa spojile su se obe kolone — južna i severna. Stvorena je slobodna teritorija koja je mogla da posluži kao operativna osnovica pogodna za dalja dejstva u pravcu Bosanske krajine i Dalmacije. Prostrano slobodno područje, čije je središte u tom trenutku bio Prozor, moglo je grupi brigada da posluži i kao podesna baza za odmor i snabdevanje. Sem toga, s te teritorije su brigade mogle da dejstvuju na komunikaciju Sarajevo — Mostar, a, po potrebi, preko Neretve, ka istočnoj Hercegovini ili, preko planine Čvrsnice, ka zapadnoj Hercegovini. Za Vrhovni štab je bilo posebno važno da ostvari kontakt s jedinicama koje su ostale na Zelengori — sa 5. proleterskom brigadom i Hercegovačkim odredom — is partijskim rukovodstvima i partizanskim grupama ostavljenim u Crnoj Gori i Hercegovini. A za taj zadatak mogla je da posluži slobodna teritorija u dolini Rame i u Prozorskoj kotlini, jer su se sa nje, preko planinskog masiva sa obe strane Neretve u njenom gornjem toku, mogli upućivati kuriri, pa i manje jedinice, do Zelengore, i, dalje, u Hercegovinu i Crnu Goru. Tako se tim putem mogla održavati veza s jedinicama i pozadinskim grupama koje su bile ostavljene da pod vrlo teškim uslovima dejstvuju na teritoriji kojom su zavladaali četnici. Moralo se još računati i na mogućnost da se 5. proleterska brigada i Hercegovački odred neće moći održati na Zelengori i da će biti prinuđeni da se probijaju za brigadama, prema Bosanskoj krajini. U tom slučaju, njima se mogla najpre i najefikasnije pružiti pomoć, u cilju prihvata, upravo sa slobodne teritorije oko Prozora. Zbog svega toga, kao i zbog mogućnosti da se razvije politička aktivnost na toj teritoriji s kojom je narodnooslobodilački pokret praktično došao prvi put u dodir, Vrhovni štab je smatrao da treba održati Prozor. Po njegovom mišljenju, opasnost od neprijateljeve intervencije u tom trenutku pretila je jedino sa pravca Rame, malog mesta i železničke stanice na ušću istoimene reke u Neretvu, gde su se nalazile italijanske trupe. Prema podacima obavještajnih organa, u toku poslednja dva-tri dana u Jablanicu i

¹⁴⁰ Arhiv VII, k. 71, br. reg. 36/2-1, k. 76, br. reg. 31/16-2, 3/12-1, 3/24-1; V. Dedijer, Dnevnik, I, str. 226; Dnevni izveštaji italijanskog vazduhoplovstva (Arhiv VII, k. 151, br. reg. 4/9-1-23).

Ramu su pristizale iz Mostara neke italijanske pešadijske i artiljerijske jedinice, te se moglo pretpostaviti da će one pokušati da uz dolinu Rame prodru ka Prozoru i ponovo zauzmu to mesto. Da bi zatvorio taj pravac, Vrhovni štab je prema Rami ostavio izvesne delove 3. proleterske brigade, dok je prema Konjicu i komunikaciji Konjic — Bradina uputio Konjički bataljon. Pošto se, zbog teške prohodnosti, neprijatelj mogao kretati, uglavnom, u zahvatu komunikacije, to je Vrhovni štab naredio da se izvrše zaprečavanja i rušenja na drumu Rama — Prozor. Još pre oslobođenja Prozora bili su spaljeni drveni mostovi; ostalo je još da se poruši gvozdeni most dužine 12 metara, što je minersko odeljenje pionirskog voda 1. proleterske brigade i učinilo 15. jula¹⁴¹.

Bojazan da će neprijatelj pokušati da povрати Prozor nije bila opravdana. Italijan-i su, doduše, tek posle dugog insistiranja vlade NDH i Nemaca, pristali, nerado, da se angažuju u dolini Neretve, te su koncentrisali u Rami tri pešadijska bataljona, dva artiljerijska diviziona i vod tenkova. Prema tome, bile su tačne vesti o dolasku jačih italijanskih snaga u Ramu, te je bilo i razumljivo strahovanje Vrhovnog štaba da će se te snage uputiti uz dolinu Rame ka Prozoru. Međutim, Italijani su imali sasvim druge namere: ovladati Konjicom i, po uspostavljanju domobranskog garnizona, povući se u Mostar. Oni su tu svoju nameru i ostvarili: njihova borbena grupa je 14. jula krenula iz Rame ka Konjicu (a ne ka Prozoru, kako je pretpostavljao Vrhovni štab), a već 19. jula je napustila Konjic, povukavši se u Jablanicu i Mostar. U Rami je, kao i ranije, ostala samo manja posada¹⁴².

Zapovedništvo 3. domobranskog korpusa je gajilo izvesne nade da će Italijani ipak intervenisati ka Prozoru. Ono je 15. jula izjutra obavestilo Glavni stožer da »Italijani izveštavaju da se u području Jablanice prikupljaju tri bojne i jedan topnički sklop za eventualne pothvate prema Konjicu i Prozoru«. Ali su se te nade još istog dana raspršile kada su dobijena obaveštenja da su italijanske trupe krenule iz Rame za Konjic i da ni u njemu ne nameravaju ostati duže od četiri — pet dana. A iz drugih pravaca se ka Prozoru nije moglo intervenisati. Pogotovu ne iz najbližih garnizona — iz Bugojna, Kupresa i Donjeg Vakufa, jer je tim mestima pretila neposredna opasnost od partizana koji su im se približavali, preteći da ih svakog trenutka napadnu i zauzmu. Uostalom neprijateljevi štabovi nisu mogli misliti samo o Prozoru. I sudbine ostalih garnizona

¹⁴¹ Izveštaj Štaba 1. proleterske brigade vrhovnom komandantu od 17. jula (Arhiv VII, k. 701, br. reg. 19-2); Arhiv VII, k. 147, br. reg. 9/1-1.

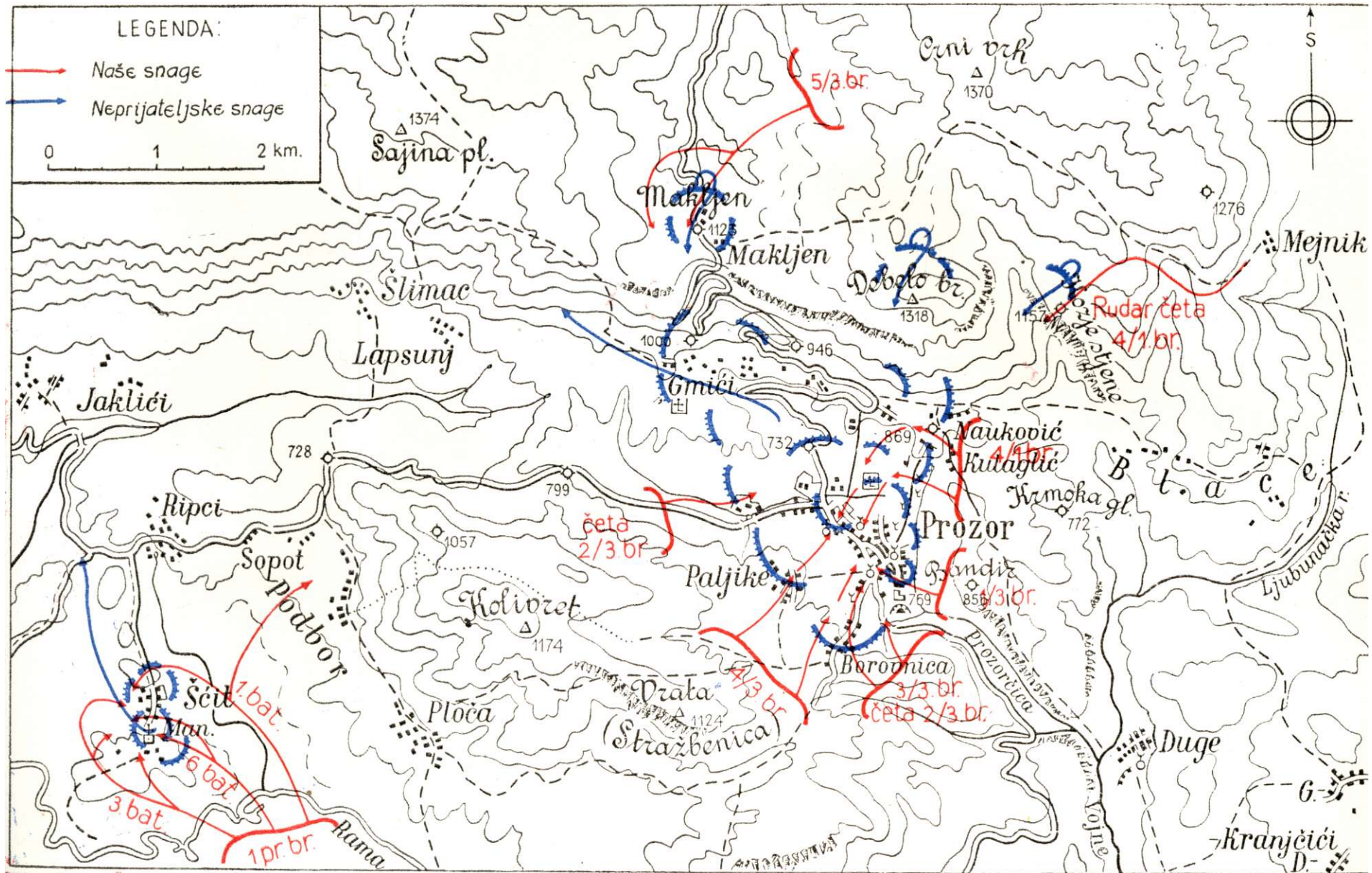
¹⁴² Bobena relacija italijanske divizije »Murde« za jul 1942 (Arhiv VII, k. 94, br. reg. 3/3-1).

su bile u pitanju. Glamoč je već više dana bio okružen. Njegova se posada, koja je dosta uspešno odolevala neprekidnim napadima krajiških partizanskih jedinica, nalazila u kritičnoj situaciji, bez realnih izgleda da izdrži ukoliko joj se ne pruži pomoć: sa zemlje, jer snabdevanje iz vazduha nije predstavljalo takvu pomoć koja bi mogla spasti posadu od uništenja. Jedan pokušaj pukovnika Šimića da joj iz Mrkonjić-Grada priskoči u pomoć propao je, jer su krajiški partizani razbili domobrane i četnike, odbacivši ih u Mrkonjić-Grad. A na drugi se pokušaj nije moglo ni pomišljati u situaciji kad su proleTERSke brigade prodrle u dolinu Vrbasa i u Prozorsku kotlinu. Garnizoni u Šujici, Duvnu i, naročito, u Livnu takođe su tražili pomoć, jer su se osetili ugroženim kako od proleTERSkih brigada koje su nastupale sa istoka, tako i od mesnih krajiških i dalmatinskih jedinica, čija je aktivnost tih dana oživela. Zahtevi za pomoć su dolazili i od posada Han-Pijeska i Vlasenice, koje je grupa istočnobosanskih udarnih bataljona bila uznemirila svojim pokretima. Javljalo se i o aktivnosti jače partizanske grupe (5. proleTERSke brigade i Hercegovačkog odreda) u rejonu Kalinovika, Jeleča i Foče. A naročito su učestala traženja iz Srema, Slavonije i drugih krajeva NDH gde su partizani pojačali dejstva na komunikacije, napadali manje posade i vršili ekonomsku sabotažu spaljivanjem žetve i uništavanjem vršalica. U takvoj situaciji, kad su potrebe za mnogobrojnim akcijama i intervencijama prevazilaze mogućnosti, jer je nedostajalo snaga pomoću kojih bi se udovoljilo svim zahtevima, zauzimanje Prozora i Gornjeg Vakufa bilo je potisnuto u drugi plan. Trebalo je u tom trenutku misliti kako da se odbrane i spasu ostali ugroženi garnizoni, pa tek onda, ako se u tome uspe, mogle su se preduzeti akcije za zauzimanje Prozora i Gornjeg Vakufa. A kako to postići — rešavanje toga teškog problema mučilo je rukovodioce 3. domobranskog korpusa, 1. stajaćeg ustaškog zdruza i Glavnog stožera. Raspoloživih trupa nije bilo, jer su domobranske i ustaške jedinice bile prisiljene da ostanu u svojim garnizonima, uglavnom južno od Save, zbog opasnosti koja je i tim garnizonima pretila od partizana, a delimično i od četnika iz Srbije, Sandžaka i Crne Gore koji su nastojali da pređu u istočnu Bosnu. Jedino su se prema proleTERSkim brigadama mogle uputiti brdske brigade, dobro naoružane i obučene jedinice, koje su došle sa obuke iz Nemačke i nisu bile vezane za određene garnizone. Međutim, one su se većim delom nalazile u sastavu borbene grupe »Zapadna Bosna« i već više od mesec dana vodile su borbe na Kozari, a delom i u Slavoniji, gde su partizani bili vrlo aktivni. Tim jedinicama su raspolagali Nemci, jedino su oni odlučivali o njihovoj upotrebi. A za nemačke štabove, kao što je već rečeno, bilo je najvažnije ono što se dešava u njiho-

voj okupacionoj zoni. Bezbednost saobraćaja na komunikacijama Zagreb — Beograd i Brod — Sarajevo, smirenje u industrijskim rejonima u dolini Bosne, oko Tuzle, Prijedora, na šumskim područjima srednje Bosne i Slavonije, iz kojih su eksploatisali drvo, nesmetano obavljanje žetve u poljoprivrednim rejonima Srema i Slavonije — sve su to oni pretpostavljali događajima i razvoju situacije u italijanskoj okupacionoj zoni. Zbog toga, sve dok ne raščiste situaciju u svojoj zoni, nisu ni pomišljali da brdske brigade izdvoje ispod svoje komande i da dozvole njihovo angažovanje u italijanskoj okupacionoj zoni. Pa čak i tada, sredinom jula, kada je ofanziva na Kozari bila već pri kraju, oni nisu mogli da s Kozare upute brdske jedinice u susret proleterskim brigadama, jer su planirali njihovo angažovanje u borbama protiv partizana u svojoj okupacionoj zoni (Banija, Kordun, Slavonija i Srem).

Domobranskim i ustaškim zapovednicima ostalo je, dakle, samo jedno: odbraniti ugrožene garnizone Donji Vakuf, Bugojno, Kupres, Šujicu, Duvno, Livno, Mrkonjić-Grad i Jajce. Istina, snage koje su im u tom trenutku stajale na raspolaganju za izvršenje tog zadatka bile su nedovoljne, ali je prebacivanje bataljona Crne legije iz istočne Bosne u dolinu Vrbasa, koje je bilo u toku, ulivalo nadu da će te jedinice i još neke ustaške i domobranske čete, toliko ojačati posade ugroženih mesta da će one moći da odole prvim naletima proleterskih brigada i da se održe dok se ne preduzmu zamašnije akcije za čvršće posedanje teritorije III i II zone, koju su Italijani napustili. Najvažnije je bilo prebroditi prvu krizu, koja je bila zahvatila čitavo prostrano područje između srednjeg toka Neretve, Vrbasa i Dinare, u koje su prodrle proleterske brigade. U tim trenucima, više nego ikad, bila je potrebna pomoć Italijana, koji su iz svojih garnizona u dolini Neretve i iz Imotskog, Sinja, Knina i Bosanskog Grahova mogli da pruže efikasnu pomoć Duvnu, Šujici, Livnu i Glamoču, pa i Kupresu i Bugojnu. Iako su izgledi za angažovanje Italijana ka tim mestima bili slabi, ipak je od njihovih komandi u Mostaru i Splitu i od Komande 2. armije u Sušaku neprekidno tražena pomoć. Verovalo se da će nepovoljan razvoj situacije u zaleđu obalskog pojasa, do kojeg je došlo prodorom proleterskih brigada, ipak uznemiriti Italijane, prisiliti ih da taj prodor očne kao direktnu opasnost i za svoje pozicije duž obale i bližeg zaleđa. Zbog toga su italijanske komande gotovo svakodnevno izveštavane o razvoju događaja u III zoni i upozoravane da je situacija vrlo kritična: 12. jula je 3. domobranski korpus zamolio intervenciju Italijana iz Mostara u pravcu Prozora, 15. jula je isti korpus uputio molbu da Italijani pruže pomoć Livnu i da ne povlače svoje trupe koje su osiguravale železničku prugu

BORBE ZA OSLOBOĐENJE PROZORA I SCITA
(13—14. VII 1942)

Skica 7

severno od Mostara, 17. jula je italijanskoj diviziji u Mostaru predloženo »da su Bugojno i Donji Vakuf ugroženi« itd.¹⁴³.

Italijani su, međutim, smatrali: za situaciju u napuštenoj zoni odgovorni su rukovodioci oružanih snaga NDH, koji su dužni da se brinu kako da zaustave prodor proletherskih brigada i održe svoje garnizone; italijanske trupe biće angažovane samo u slučaju ako njihove pozicije na obalskom području budu ozbiljnije ugrožene. Tako je, na primer, komandant 6. armijskog korpusa, čije je okupaciono područje obuhvatalo Hercegovinu i deo Dalmacije od Dubrovnika do Drvenika sa ostrvom Hvarom, smatrao da je, posle izbacivanja partizana i ponovnog zauzimanja Konjica, situacija konsolidovana i opasnost od oživljavanja ustaničkih borbi otklonjena. Ipak, u raspisu koji je 7. jula uputio potčinjenim divizijama, taj komandant je skrenuo pažnju »da se primećuje poneki simptom obnove malih grupa partizana« i da je u vezi s tim, potrebna najveća opreznost¹⁴⁴. Naglasivši da se »ne sme počivati na lovorikama« i da je »apsolutna nužda kojoj nas uči iskustvo prošlog perioda ugušiti još u začetku prva žarišta«, on je upozorio potčinjene štabove da uvek moraju imati na raspolaganju trupe obučene i spremne za brzu intervenciju i da operacije protiv partizana treba da budu što bolje pripremljene »kako bi se izbeglo da se one pretvore u uzaludan napor jedinica, bez rezultata«.

Zatim je istakao: ukoliko bi se, pak, usled oživljavanja ustaničkih borbi ili usled prodiranja partizanskih grupa sa drugih područja na teritoriju njegovog korpusa, ukazala potreba za vojničkim intervencijama i za preduzimanjem većih ili manjih operacija, u tom bi slučaju trebalo angažovati četničke jedinice, kako bi se vlastite trupe poštedele gubitaka. »Neka se racionalno i celishodno upotrebe antikomunističke snage (četnici — prim. M. L.) i učini predlog ovoj komandi za intervenciju takvih jedinica u većem obimu«, zaključio je general Dalmaco, komandant 6. armijskog korpusa, upozorivši na to da se opasnost može ukazati sa severa i zapada, misleći na proletherske brigade i na dalmatinske jedinice iz oblasti Biokova.

Ni komandant 18. armijskog korpusa, čije su se jedinice nalazile u Dalmaciji i, do napuštanja III zone i dela II zone, u Bosni (između Neretve na istoku, demarkacione linije na severu i linije Sanski Most — Bos. Petrovac — Srb na zapadu), nije bio u stanju da, zbog novonastale situacije u dolini Vrbasa i Rame, angažuje svoje trupe na tim ugroženim područjima. Mada su proletherske brigade, prelaskom preko komunikacije Sarajevo — Konjic i izbijanjem na komunikaciju Prozor — Gornji Vakuf —

¹⁴³ Arhiv VII, k. 71, br. reg. 36/2-3, 4; 55/2-5.

¹⁴⁴ Arhiv VII, k. 94, br. reg. 12/1-1.

Bugojno, prodrle na operacijsko područje njegovog korpusa, odnosno divizije »Bergamo«, ipak je taj komandant odbio da interveniše prema Prozoru, Duvnu, Livnu i Glamoču¹⁴⁵. Italijani su zadržali svoje najisturenije garnizone u Prologu, Sinju, Zadarju i Imotskom, obezbeđujući s te linije obalu za čiju su se bezbednost brinuli, u kom cilju su u više navrata preduzimali akcije da bi uništili dalmatinske partizanske jedinice koje su dejsstvovala u njenom zaleđu¹⁴⁶. Tako je u vremenu od 10. do 13. jula divizija »Bergamo« izvodila zamašniju akciju protiv Srednjodalmatinskog odreda na Vještica gori, angažujući pet pešačkih bataljona s većim brojem jedinica ojačanja¹⁴⁷.

Italijanske trupe, dakle, nisu mogle da se angažuju protiv proleterskih brigada, jer su se ove tih dana kretale teritorijom za koju su bile nadležne vlasti NDH, i još nisu ozbiljnije ugrozile italijanske pozicije, te su domobranski i ustaški štabovi uzalud očekivali italijansku pomoć¹⁴⁸. Trupe italijanskog 6. i 18. armijskog korpusa samo su pojačavale svoju budnost i pratile razvoj događaja u napuštenoj zoni. Njihovi avioni, sa aerodroma iz Mostara, leteli su nad ugroženom teritorijom da bi pratili kretanje proleterskih brigada, počev od polaska ovih sa Zelengore. Oni su, gotovo svakodnevno, izviđali i bombardovali partizanske kolone na Treskavici, zatim u dolini Neretve, Rame i Vrbasa, a 15. i 18. jula bombardovali su i Gornji Vakuf. Sledećih dana, naročito 19. i 20. jula, italijanski avioni su neprekidno leteli iznad doline Rame i Prozorske kotline, izviđajući tu prostoriju i bombardujući sela za koja su pretpostavljali da se u njima nalaze partizanske jedinice. Naročito su intenzivno

¹⁴⁵ Iako su, prema Zagrebačkom sporazumu, najveći deo svoje okupacione teritorije (III zonu i deo II zone) napustili i predali na upravljanje vlastima NDH, Italijani su i dalje smatrali tu teritoriju svojom okupacionom zonom, koju su samo privremeno ustupili NDH.

¹⁴⁶ Arhiv VII, k. 388, br. reg. 12/1-32, k. 385, br. reg. 27/2-2.

¹⁴⁷ Operativna aktivnost divizije »Bergamo« u toku jula 1942 (Arhiv VII, k. 94, br. reg. 2/5-3).

¹⁴⁸ Iskustvo iz protekle zime i proleća, kada su u neprekidnim borbama s partizanima pretrpeli znatne gubitke i nalazili se u teškim iskušenjima, blokirani u nizu garnizona u Bosni, Hercegovini, Lici i Crnoj Gori, naučilo je Italijane da je borbu protiv partizana u dubljem zaleđu obale bolje prepustiti četnicima, domobranima i ustašama, a sami se angažovati samo onda kada budu neposredno ugrožene njihove pozicije i kada se ne budu mogli osloniti na kvislinške trupe. Takav je slučaj bio u Sloveniji, gde će, počev od avgusta, preduzeti niz zamašnih operacija; zatim na području južne Like i Dalmacije, gde su trupe 5. i 18. armijskog korpusa upravo tih dana izvodile operacije. A što se tiče Bosne, gde su, zbog prodora proleterskih brigada i zbog pojačane aktivnosti krajiških partizanskih odreda nastupile velike teškoće, Italijani su smatrali da svojim saveznicima, ustašama i domobranima, treba pružiti neku pomoć, bar dejstvom svoje avijacije. Pomoć, doduše, mala, više simbolična nego efektivna.

bombardovana sela Parcani, Kopčić i Borovnica, na koja su šest bombardera 69. eskadrile 39. bombarderskog puka i dva aviona 36. eskadrile 5. izviđačkog puka bacili 20. jula 164 bombe od 50, 15 i 12 kg¹⁴⁹. Tom prilikom je bilo ranjeno šest boraca 3. sandžačke brigade. Vrhovni komandant je takođe, dok se vozio automobilom u pravcu Gornjeg Vakufa, bio izložen bombardovanju i mitraljiranju iz jednog aviona¹⁵⁰.

Tako je, sticajem prilika, odluka Vrhovnog štaba o držanju slobodne teritorije u Prozorskoj kotlini i u dolini Rame mogla biti sprovedena u život relativno lako. Neposredne opasnosti od intervencije neprijatelja nije bilo, bar za izvesno vreme, tako da je južna kolona mogla smelije da nastavi svoje nastupanje na zapad — ka Sujici, Duvnu i Livnu. A i severnoj koloni, koja je bila upućena ka dolini Vrbasa, bili su obezbeđeni levi bok i pozadina tako da je dobila veću slobodu manevra i mogla je ispoljiti jaču aktivnost ka Bugojnu i Donjem Vakufu.

¹⁴⁹ Dnevni izveštaji italijanskog vazduhoplovstva za jul 1942, (Arhiv VII, k. 151, br. reg. 4,9-1-23); Izveštaj A. Rankovića i S. Žujovića vrhovnom komandantu od 21. jula (Arhiv VII, k. 3, br. reg. 46-2).

¹⁵⁰ y Dedijer, Dnevnik, I, str. 229; Izveštaj Štaba 3. proletarske brigade Vrhovnom štabu od 21. jula (AIRPJ, br. 3279).

Deo drugi

BORBE OKO BUGOJNA I DONJEG VAKUFA

1. — Odlaganje napada severne kolone na Bugojno

Po prelasku druma Travnik — Gornji Vakuf severna kolona je izbila na područje bugojanskog sreza, približivši se sa istoka dolini reke Vrbasa. Na njenom daljem putu ka zapadnoj Bosni stajala je još samo jedna prepreka: komunikacija Bugojno — Donji Vakuf — Travnik. Ta je komunikacija bila od velike važnosti za NDH, jer je predstavljala jedinu sigurnu vezu sa garnizonima u gornjem i srednjem toku Vrbasa: Gornjim i Donjim Vakufom, Bugojnom i Jajcem, pa čak i sa onim udaljenijim: Prozorom, Livnom, Duvnom, Glamočem i Mrkonjić-Gradom. Ostale komunikacije, koje su ovo prostrano područje u središtu spajale sa drugim delovima NDH, bile su ili sasvim prekinute ili jako ugrožene, tako da ustaško-domobranski štabovi na njih nisu mogli računati. Tako je već duže vremena, usled aktivnosti krajiških partizanskih jedinica, bila prekinuta veza između Banje Luke i Jajca i između Mrkonjić-Grada i Glamoča. Doduše, tih dana su ustaško-domobranske vlasti, zahvaljujući sporazumu sa četnicima, uspele da unekoliko konsoliduju situaciju u rejonu Banja Luka — Mrkonjić-Grad — Jajce i da odbace snage 3. krajiškog odreda prema Mliništu i Janju. Pa ipak, drum između Jajca i Banje Luke, dolinom Vrbasa, još nije bio osposobljen jer su rušenja bila većeg obima, a preko Sitnice još uvek nije bilo sasvim bezbedno. Usled vrlo ograničenog broja prevoznih sredstava, kamiona i kola, vojne i građanske vlasti NDH nisu bile u mogućnosti da organizuju drumski saobraćaj. Zbog toga je naročitu važnost dobila železnička pruga uzanog koloseka od Travnika do Donjeg Vakufa, koja se odatle jednim krakom odvajala, uz Vrbas, prema Gornjem Vakufu, a drugim, nizvodno, ka Jajcu. Tom prugom su prevožene trupe, ratni materijal i namirnice za navedene garnizone. Mada je njena propusna moć bila ograničena, saobraćaj

ie na njoj bio dosta intenzivan. Od Travnika, odnosno Turbeta, pruga je vodila uz reku Komaršicu do Komara, a zatim se, kroz tunel dužine oko 1,5 km, probijala ispod prevoja koji odvaja vode Vrbasa i Bosne, da bi se, potom, spuštala niz dolinu Oboračke reke do Donjeg Vakufa. Na čitavom tom odseku, izuzimajući tunel, pruga je vodila uzanom dolinom priklještenom strmim stranama, tako da je bila izložena opasnostima od napada, rušenja i zaprečavanja. Na njoj se nalazio veći broj pregradnih zidova, useka, propusta i manjih mostova, a najvažniji i, ujedno, najosetljiviji objekat bio je tunel. Pored železničke pruge vodio je i drum, kojim se neprijatelj takođe služio, mada u manjoj meri. Preko prevoja kod Komara put se peo i spuštao* u ostrim serpentinima, koje je, zbog njihove usečenosti i strmine, bilo moguće lako i efikasno zarušiti. Zbog svega toga železnička i drumska komunikacija Travnik — Donji Vakuf bila je izložena opasnosti da bude u svakom času prekinuta, a neprijatelj nije bio u stanju da je zaštiti. Najosetljiviji njen deo bio je kod Komara, gde je bilo moguće na pruži i drumu izvršiti rušenja većeg opsega i držanjem prevoja uspešno odbijati eventualne intervencije neprijatelja sa pravca Travnika.

I pored nesumnjivog značaja ove komunikacije, neprijatelj je nije obezbedio u dovoljnoj meri, smatrajući da joj ne pretila direktna opasnost, pošto je od početka ustanka ostala pošteđena od napada partizana. Uzdajući se u posade u obližnjim garnizonima — u Donjem Vakufu, Turbetu, Travniku, Bugojnu i Jajcu, domobranski štabovi su se zadovoljili time da osiguranje pruge i druma prepuste manjim posadama domobrana na železničkim stanicama i žandarmerijskim patrolama koje su krstarile duž komunikacija. Tako se za obezbeđenje dela pruge od Turbeta do Komara brinula posada žandarmerijske stanice u Turbetu, koja je, povremeno, u obilazak pruge slala patrolu jačine četiri žandarma. Na železničkoj stanici u Golešu, između Turbeta i Komara, nalazilo se deset domobrana naoružanih samo puškama, a u blizini, kod ulaska u tunel, bilo je devet domobrana, takođe bez automatskog oružja. Preostali deo pruge od Komara do Donjeg Vakufa obezbeđivala je posada žandarmerijske stanice u Donjem Vakufu i 11. četa domobranskog 9. pešadijskog puka. Na železničkoj stanici u Komaru bilo je 25 domobrana 11. čete, koji su, pored pušaka, imali dva mitraljeza i tri puškomitraljeza, a na železničkoj stanici u Oborcima bilo je 20 domobrana iste čete, sa dva puškomitraljeza. Veći deo ove čete (80 domobrana, sa četiri mitraljeza i tri puškomitraljeza) nalazio se u Donjem Vakufu. Ova mala posada je uglavnom obezbeđivala deo grada na levoj obali Vrbasa, železničku stanicu, pilanu »Ugar« (danas »Janj«) i oba mosta na Vrbasu — železnički i drumski. Iznad železničke stanice, na k. 714 i na

istočnoj ivici grada bilo je pet bunkera, s posadama od šest do osam domobrana. Preostali deo čete bio je razmešten na železničkim stanicama od Donjeg Vakufa do Bugojna i Jajca: u Kopčićima deset domobrana, u Baricama petnaest, s jednim puškomitraljezom, i u Babinom Selu dvadeset, sa dva puškomitraljeza. Duž pruge od Donjeg Vakufa do Babinog Sela patroliralo je šest žandarma, a od Kopčića do Bugojna sedam žandarma iz žandarmerijske stanice u Bugojnu¹.

Neprijatelj je dakle, dosta slabim snagama osiguravao komunikaciju Turbe — Donji Vakuf — Bugojno. Uključivši i posadu u Donjem Vakufu kao i osiguranja u stanicama prema Jajcu, u Baricama i u Babinom Selu, bilo je samo 170 domobrana, sa 7 mitraljeza i 11 puškomitraljeza, i 26 žandarma iz žandarmerijskih stanica u Turbetu, Donjem Vakufu i Bugojnu. Ovo ljudstvo, ionako malobrojno, bilo je razbacano duž komunikacije. Ono nije predstavljalo iole značajniju snagu da bi prugu i železničke stanice moglo zaštititi od napada i diverzija manjih partizanskih jedinica. Domobrani su se nalazili, uglavnom, u zgradama železničkih stanica, a duž pruge nije bilo nikakvih utvrđenja, osim pet bunkera oko Donjeg Vakufa i osim rovova na ulazu u tunel kod Komara. Čak je i Donji Vakuf, s posadom od svega 80 domobrana i devet žandarma, bio izložen opasnosti da bude zauzet u slučaju napada jače partizanske jedinice. Nešto jače snage bile su u Bugojnu, ali se ni one ne bi mogle odupreti napadu partizana i održati grad u svojim rukama. U tom mestu, odakle se odvoja i put za Kupres, nalazilo se oko 400 vojnika, uključujući milicionere².

Neprijatelj je izvesne snage držao duž komunikacije Donji Vakuf — Jajce, na odseku od Babinog Sela do Jajca. Na železničkim stanicama u Deganovcima, Vincu i Bravnicama, oko kojih su bili izgrađeni i bunker, nalazile su se posade od po 30—60 domobrana iz 6. čete 9. pešadijskog puka — ukupno 135 domobrana s jednim mitraljezom, pet puškomitraljeza i jednim minobacačem, dok je duž pruge patroliralo pet patrola od po tri žandarma³. Neprijatelj je tu prugu jače obezbedio zato što su delovi 3. krajiškog NOP odreda neprekidno napadali objekte na njoj. U izveštaju komandantu 5. žandarmerijskog puka komandir žandarmerijske čete iz Jajca se 16. jula žalio na slabu i neredovnu vezu na železničkoj pruzi Jajce — Donji Vakuf, jer su partizani neprekidno rušili prugu i kidali telefonsku

¹ Izveštaji žandarmerijskih komandi (Arhiv VII, k. 146, br. reg. 11/5-5, 50/2-3, 51/2-6, 52/3-1).

² Nedeljni izveštaj o brojnom stanju Ustaške vojnice od 6. jula 1942 (Arhiv VII, k. 114 c, br. reg. 27/2-2. 11); Izveštaj 5. žandarmerijskog puka od 17. jula 1942 (Arhiv VII, k. 63, br. reg. 46/1).

³ Isto.

liniju. »Ako šta naše snage za jedan dan oprave, to, ili na drugom mestu, ponovo partizani poruše za jednu noć«, stajalo je u tom izveštaju⁴.

Takvo je stanje bilo u Donjem Vakufu i Bugojnu i na železničkim stanicama duž pruge Turbe — Donji Vakuf — Jajce i Donji Vakuf — Bugojno u vreme kad je severna kolona krenula sa Vraniće ka dolini Vrbasa. Dolazak jednog bataljona Crne legije u Bugojno, 10. jula uveče, donekle je izmenio situaciju, jer je posada tog mesta bila pojačana još dvema ustaškim četama, pošto je jedna četa toga bataljona sledećeg jutra produžila za Prozor kao pojačanje tamošnjoj posadi koja je bila ugrožena od južne kolone. Tako su pred severnom kolonom ostali i dalje ne baš naročito jaki garnizoni Donji Vakuf i Bugojno i neznatne snage obezbeđenja duž komunikacije. Naročito se ništa nije izmenilo duž komunikacije Turbe — Donji Vakuf i u Donjem Vakufu.

Situacija je, dakle, bila dosta povoljna da se u brzom nalletu ovlada dolinom Vrbasa nizvodno sve do Jajca. Međutim, severna kolona nije iskoristila tu priliku koja joj se ukazala. Četvrta proleTERSka brigada se, posle oslobođenja Gornjeg Vakufa, zadržala oko te varošice, umesto da krene ka Bugojnu da bi pomogla 2. proleTERSkoj brigadi u zauzimanju tog mesta i u čišćenju doline Vrbasa. Stab 4. proleTERSke brigade s kojim se nalazio i načelnik Vrhovnog štaba, nije se odlučio na to, već je zadržao bataljone u rejonu Gornjeg Vakufa, jer je smatrao da treba da stupi u kontakt s južnom kolonom i da bude načisto sa situacijom oko Prozora pre nego se odluči na dalja dejstva. Istog dana uveče Stab brigade je pisao vrhovnom komandantu da je zauzeo Gornji Vakuf i da se priprema napad na Bugojno, u kome se nalazi oko četiri stotine neprijateljevih vojnika. U pismu je izraženo čuđenje što još nije uspostavljena veza sa delovima južne kolone u rejonu Prozora, iako je jedan bataljon bio upućen prema Prozoru, na položaje oko sela Pidriš. Stab brigade je, ujedno, najavio spremnost da, u slučaju potrebe, uputi južnoj koloni u pomoć dva bataljona⁵. Pažnja 4. proleTERSke brigade je bila, dakle, upućena više prema Prozoru nego prema Bugojnu. Brigada se zbog toga i zadržavala u rejonu Gornjeg Vakufa duže nego je to trebalo. Stab brigade je, dalje, tražio nove direktive »radi daljeg pokreta i sadejstva cjelokupnih snaga«, skrenuvši pažnju Vrhovnom štabu da je 2. proleTERSka brigada oko Donjeg Vakufa, zbog čega je potrebno da se južna kolona pokrene od Prozora.

⁴ Arhiv VII, k. 146, br. reg. 20/6-1.

⁵ Izveštaj Štaba 4. proleTERSke brigade vrhovnom komandantu od 12. jula (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 27).

Zadržavanje 4. proleterske brigade oko Gornjeg Vakufa će usloviti odlaganje napada na Bugojno, a ono će, pak, izazvati negativne reperkusije na dalji tok dejstava u dolini Vrbasa. To zadržavanje je dovedeno u vezu sa događajima oko Prozora, jer se čekalo na njihovo razbistravanje. Da je, kako je bilo predviđeno, Prozor bio zauzet do predviđenog vremena, tj. do 12. jula 4. proleterska brigada bi, verovatno, odmah krenula ka Bugojnu i napala njegovu posadu dok još nisu pristigla nova pojačanja iz Travnika. Ovako, zbog odlaganja napada na Prozor, 4. proleterska brigada će se isuviše dugo zadržati oko Gornjeg Vakufa, upravo toliko koliko će biti dovoljno neprijatelju da dovuče pojačanja i pripremi se za odbranu. Stab brigade je želeo da sačeka i vidi šta je s južnom kolonom i da joj eventualno pomogne, te je zbog toga odložio napad na Bugojno. Vrhovni štab je, pak, odložio napad na Prozor u želji da dovlačenjem jačih snaga obezbedi uspeh, koji bi izostao da je napad bio izvršen samo sa tri bataljona, kako je bilo planirano. Takvu odluku je diktirao dolazak jedne čete Crne legije 11. jula u Prozor. Tako se u ovoj situaciji ispoljilo nedovoljno sadejstvo u radu severne i južne kolone, koje je bilo prouzrokovano nizom okolnosti van domašaja štabova. Uostalom, u uslovima kada je između štabova postojala vrlo slaba veza usled nedostatka tehničkih sredstava, to je bilo i normalno očekivati.

U međuvremenu, dok Stab 4. proleterske brigade nije bio ni završio ovaj izveštaj, stiglo je od Štaba 2. proleterske brigade pismo, koje je unekoliko izmenilo plan, dejstava severne kolone. U njemu je predstavnik Vrhovnog štaba javljao da je izmenio plan i da 2. proleterska brigada neće ići na Bugojno, već na Donji Vakuf »koji je čvor i od kuda idu sva neprijateljeva pojačanja«. Zauzimanje Gornjeg Vakufa je, po njegovom mišljenju, bitno izmenilo situaciju, zbog čega napad na Bugojno nije više imao primarnu važnost. Trebalo je, kako je stajalo u pismu, zauzeti Donji Vakuf i tako odseći Bugojno, čime bi 4. proleterskoj brigadi bili stvoreni uslovi da zauzme taj grad".

Tim razlozima je bila opravdana odluka o odstupanju, odnosno, bolje reći, odlaganju napada na Bugojno. Možda je na nju uticao još jedan momenat, koji je bio značajan. Radilo se, naime, o prelasku preko reke Vrbasa. Još na Vranići, kada je razmišljao o daljim dejstvima kolone ka dolini Vrbasa, Operativni štab je razmatrao i pitanje prelaza preko Vrbasa. Po njegovom mišljenju, najpogodnije mesto za prelaz bilo je nizvodno od Donjeg Vakufa, jer se na tom delu reka mogla gaziti. To

⁶ Pismo predstavnika Vrhovnog štaba M. Dilasa Štabu 4. proleterske brigade od 12. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 28).

Pred neprijateljem koji je uništavao seia stanovništvo je napuštalo svoje domove.

mišljenje je Operativni štab izneo i vrhovnom komandantu u pismu od 10. jula⁷.

U osnovi ova odluka je bila razumljiva, jer je nastala kao rezultat želje da se spreči pridolazak neprijateljevih pojačanja iz Travnika i da se time posredno olakšaju dejstva oko Bugojna. Ipak, ma koliko bila dobra kao ideja, kao zamisao da se jednim uspešnim udarcem reši više problema, kako onih neposrednih tako i drugih koji će tek uslediti, ova odluka je imala ozbiljnih slabosti, koje su dovodile u sumnju njenu opravdanost. Pre svega, za njeno izvršenje trebalo je angažovati jače snage, koje bi mogle uspešno zatvoriti komunikaciju Travnik — Donji Vakuf i odbiti intervenciju neprijatelja s tog pravca. Ali bi te snage morale imati i drugi zadatak: da zatvore i komunikaciju Jajce — Donji Vakuf, jer bi se tek u tom slučaju moglo govoriti o odsecanju Bugojna i drugih garnizona (Kupresa, Duvna, Livna) od ostalih delova NDH⁸. A za oba ta zadatka trebalo je angažovati celu severnu kolonu. S druge strane, i vreme je već uveliko počelo da igra značajnu ulogu. Da bi se pod tadašnjim okolnostima (nepoznavanje terena i rasporeda neprijatelja, kretanje noću zbog tajnosti i iznenađenja i si.) stiglo na određene ciljeve trebalo je izgubiti bar dva do tri dana. A neprijatelj je već bio pokrenuo svoje trupe i počeo ih upućivati ka Donjem Vakufu i Bugojnu. Jedan bataljon ustaške Crne legije, pod komandom majora Bobana, kako je već rečeno, još 10. jula je stigao u Travnik i istog dana produžio za Bugojno. Sledećeg dana iz Jajca je krenuo ka Bugojnu i pukovnik Šimić, a 13. jula će u Travnik stići 1. bataljon⁹ domobranskog 15. pešadijskog puka (bez jedne čete) i 16. polučeta domobranskog 9. pešadijskog puka iz Zenice, koja će biti odmah upućena, kao pojačanje, na železničku stanicu u Oborcima, na pruzi između Travnika i Donjeg Vakufa. Dakle, svaki izgubljeni dan značio je mnogo; u tom svetlu posmatrano, zadržavanje severne kolone na Vranići već je imalo nepoželjne posledice.

Prema tome, odluka da se 2. proleTERSka brigada skrene sa prvobitnog zadatka, tj. da ne napadne na Bugojno, već da se

⁷ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 24.

⁸ Izgleda da je tom odlukom bilo predviđeno da se preseče i komunikacija Donji Vakuf — Jajce. To se može zaključiti na osnovu izveštaja Štaba 2. proleTERSke brigade vrhovnom komandantu od 16. jula, u kome stoji da je sa Suhog jezera 2. brigada krenula »ka D. Vakufu i komunikacijama D. Vakuf — Travnik, D. Vakuf — Jajce« (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 42).

⁹ To je bila jedina slobodna domobranska jedinica koju je komandant 3. domobranskog korpusa mogao upućivati tamo gde je bilo najkritičnije. Bataljon je bio upotrebljen u akciji 738. puka, najpre kod Fojnice i Kiseljaka, a zatim preko Ivan-sedla ka Konjicu, odakle je Povučen i prebačen u Travnik.

uputi ka Donjem Vakufu, pokazaće se vrlo brzo pogrešnom i imaće za posledicu nepovoljan obrt situacije u rejonu Donjeg Vakufa¹⁰.

2. — Nenspeli manevar 2. proleterske brigade oko Donjeg Vakufa

Pošto je odustala od napada na Bugojno, 2. proleterska brigada se uputila prema Donjem Vakufu. S obzirom na slabe neprijateljeve snage u tom mestu i duž komunikacije Turbe — Donji Vakuf, ona je imala objektivno dosta lak zadatak. Samo od brzine dejstva, pravilnog izbora objekta za napad i umešnog rukovođenja zavisilo je da li će ga ona uspešno izvršiti. Brzina akcije je bila odlučujući činilac, jer je bilo nužno prekinuti komunikaciju pre nego što nova pojačanja budu upućena iz Travnika. A izbor mesta na kome je trebalo prekinuti komunikaciju takođe je bio važan preduslov za uspeh diverzije, jer je nju trebalo izvršiti tamo gde će efekat rušenja biti najveći. Trebalo je, dakle, izbiti na takav zemljišni objekt na kome su železnička pruga i drum najosetljiviji i s koga se mogao odbiti napad neprijatelja. A takav objekt je, bez sumnje, bio prevoj kod Komara ispod kojeg se nalazio tunel. Zauzimanjem tog prevoja stvorili bi se uslovi da se izvrše rušenja u tunelu i na okukama druma, a s njega bi, zbog dommirajućeg položaja, partizani mogli relativno lako odbiti napade i jačih neprijateljevih snaga sa pravca Travnika, ukoliko bi krenule ka Donjem Vakufu.

Međutim, Štab 2. proleterske brigade i predstavnik Vrhovnog štaba, koji je išao s tom brigadom, nisu prilikom procene situacije uzeli u obzir sve te elemente, te nisu ni došli do zaključka da treba vrlo brzo dejstvovati i, pre svega, zauzeti prevoj kod Komara. Oni, doduše, nisu raspolagali takvim podacima o rasporedu neprijatelja i o njegovim namerama koji bi ih uputili na donošenje takve odluke, koja bi u toj situaciji bila najcelishodnija. Pa ipak, na osnovu nekih neproverenih vesti, mogli su naslutiti da se u pomenutim garnizonima nalaze slabije nepri-

Odluku o promeni zadatka 2. proleterske brigade doneo je predstavnik Vrhovnog štaba. S tom se odlukom, navodno, Štab 2. proleterske brigade nije složio (izjava Lj. Durića, tadašnjeg komandanta te brigade, Arhiv VII. k. 2001, br. reg. 1-3/7). Međutim, u izveštaju Štaba 2. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 21. jula stoji: »Tu smo odluku doneli na svoju ruku ne konsultujući se i ne sačekavši izveštaj od druga Arse« (AIRPJ, br. 3252). Načelnik Vrhovnog štaba i Štab 4. proleterske brigade su se složili s tom odlukom. U njihovom, već citiranom, pismu vrhovnom komandantu (od 12. jula) stoji: »Ovog momenta dobismo pismo od druga Đide, koje Vam prilažemo. Ovaj plan je realan i može dati vrlo dobre rezultate. Snage 2. brigade poslužile bi kao oslonac za naš pokret u označenom pravcu«.

rateljeve snage, koje bi trebalo odmah napasti. Prema tim podacima, u Bugojnu se nalazilo oko tri stotine ustaša i sto domobrana, a u Donjem Vakufu oko sto ustaša i nešto domobrana, te se na osnovu toga moglo pretpostaviti da su i posade na železničkim stanicama duž pruge neznatne jačine".

U toku 12. jula 2. proleterska brigada se zadržala u rejonu sela Bojske, oko 10 km jugoistočno od Bugojna. Tu su predstavnik Vrhovnog štaba i Štab brigade doneli već počinutu odluku da ta brigada krene prema Donjem Vakufu, a da se zauzimanje Bugojna prepusti 4. proleterskoj brigadi, jer je ona mogla preuzeti taj zadatak: tog jutra je zauzela Gornji Vakuf i bila slobodna za druge akcije. O tome su istog dana izvešteni načelnik Vrhovnog štaba i Štab 4. proleterske brigade, uz napomenu da će 2. brigada biti u akciji oko Donjeg Vakufa 13. jula uveče. Sa ovom odlukom su se oni složili, ali su ocenili da 4. brigada ne može odmah krenuti ka Bugojnu, već da mora za izvesno vreme zadržati svoje bataljone oko Gornjeg Vakufa, zbog neizvesnosti situacije oko Prozora, kao i zbog toga što nije bilo veze sa Vrhovnim štabom i južnom kolonom¹².

Odluka načelnika Vrhovnog štaba i Štaba 4. proleterske brigade da se odloži napad na Bugojno još više je poremetila ionako već poremećene planove severne kolone. Najpre je od napada na Bugojno odustala 2. proleterska, a sada je to učinila i 4. proleterska brigada. Zbog zadržavanja 4. proleterske brigade oko Gornjeg Vakufa izostaje zajednički i jednovremeni napad 2. i 4. proleterske brigade na Donji Vakuf i Bugojno, što će neprijatelju olakšati položaj i u jednom i u drugom mestu i omogućiti mu da se, uz međusobno pružanje pomoći, odbrani. I dok će 4. proleterska brigada ostati u rejonu Gornjeg Vakufa, uglavnom neaktivna, 2. proleterska brigada će izgubiti nekoliko dana oko Donjeg Vakufa, što će neprijatelj, dobivši u vremenu, iskoristiti da prebaci na to područje nova pojačanja.

Neprijatelj je naslutio namere partizana ocenivši da bi oni, posle zauzimanja Šebešića, mogli krenuti ka komunikaciji Travnik — Donji Vakuf. Zbog toga je komandant domobranskog 9. pešadijskog puka u Travniku 12. jula sve raspoložive snage u tom garnizonu stavio u pripravnost radi odbrane grada i pojačanja posada na železničkim stanicama u Golešu, Komaru i Oborcima¹³. A kad je, 13. jula, u Travnik stigao 1. bataljon domobranskog 15. pešadijskog puka (bez jedne čete), on je za-

¹¹ Izveštaj Štaba 4. proleterske brigade vrhovnom komandantu od 12. jula (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 27): Izveštaj načelnik? Vrhovnog štaba od 14. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 30).

¹² Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 28, tom IV, knj. 6, dok. br. 27.

¹³ Bojna relacija 9. pešadijskog puka za jul 1942 (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-11).

držan da bi pojačao odbranu grada. Istog dana je iz Zenice stigla i 16. polučeta 9. pešadijskog puka, ali se ona nije zadržala u Travniku, već je odmah upućena u Oborke kao pojačanje¹⁴.

U međuvremenu je, 12. jula uveče, 2. proleTERSka brigada napustila selo Bojsku. U toku noći ona je prevalila put do sela Rovna, na severozapadnim padinama planine Kalin. U zoru, kad je bila nadomak Bugojna, oko 5 km istočno od grada, neprijatelj je na nju otvorio artiljerijsku vatru, ispalivši nekoliko granata. Vatra nije bila precizna. Brigada je stoga imala samo jednog poginulog: zamenika političkog komesara 1. bataljona. U Bugojnu je toga dana bio pukovnik Šimić, komandant operative zone. On je pojavu jake partizanske kolone ocenio kao neposrednu opasnost za Bugojno, jer je mislio da partizani opkoljavaju grad i da će ga u toku dana ili naredne noći napasti. Stoga je preduzeo mere da učvrsti odbranu grada i podigne moral posade, a uputio je jednu četu 20. ustaškog bataljona u poteru za partizanima, ali im ona, navodno, usled magle i kiše, nije mogla ući u trag. Prisustvo ustaša Crne legije delovalo je ohrabrujuće na posadne jedinice. Branilac je na brzu ruku kopao rovove, pošto dotad nije bilo utvrđenja oko grada¹⁵.

Neprijatelj je u Bugojnu u toku dana dobio, uglavnom, tačne podatke o jačini ove partizanske grupe i o pravcu njenog kretanja, što svedoči da je imao dobre obaveštajne organe u selima kroz koja je ona prolazila. Moguće je da je on do podataka došao i od kurira, koga je toga dana zarobio. Prema prikupljenim podacima, partizanska grupa koja se kretala prema komunikaciji Donji Vakuf — Turbe imala je oko osam stotina boraca, naoružanih puškama, puškomitraljezima, mitraljezima i jednim minobacačem¹⁶.

Komandant 3. domobranskog korpusa, obavešten da je jača partizanska grupa izbila nadomak Bugojna, u rejon planine Rudina, naredio je pukovniku Šimiću da pokuša da je razbije i da, po mogućstvu, prodre do Gornjeg Vakufa i Prozora, a komandiru vazduhoplovne eskadrile u Rajlovcu je naložio da preduzme dalje izviđanje i bombardovanje, ukoliko to vremenske prilike budu dozvoljavale.¹⁷

¹⁴ Isto.

¹⁵ Isto; Izveštaji Štaba 2. proleTERSke brigade vrhovnom komandantu od 17. jula (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 42); Dnevnik V. Dokića, M. Milovanovića i B. Cukića; Izveštaji komandira žandarmerijske stanice Bugojno od 14. jula (Arhiv VII, k. 147, br. reg. 23/1-5, k. 146, br. 18, reg. 15/6-1).

¹⁶ Izveštaj žandarmerijske stanice Bugojno od 14. jula 1942 (Arhiv VII, k. 146, br. reg. 15/6-1); Dnevni izveštaj 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 55/2-5).

¹⁷ Dnevni izveštaj 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 36/2-2).

Pukovnik Šimić je odmah pristupio izvršenju naređenja: pošto se četa 20. ustaškog bataljona, koja je bila upućena ka Rudini, vratila u Bugojno, poslate su dve čete tog bataljona, zajedno sa grupom milicionera, ka Gornjem Vakufu da bi povratile to mesto i, eventualno, prodrle do Prozora koji se nalazio u kritičnoj situaciji. Kolona koja je nastupala levom obalom Vrbasa stigla je oko podne pred položaje 5. bataljona 4. proleterske brigade u rejon sela Tihomišlja. Razvila se oštra borba koja je trajala puna četiri časa i u kojoj je neprijatelj bio razbijen, i uz osetne gubitke, prisiljen na povlačenje. Druga kolona koja se kretala desnom obalom dočekana je u rejonu Lužanskog brda (trig. 973) od delova 2. bataljona iste brigade i odbačena ka Bugojnu¹⁸.

U međuvremenu je 2. proleterska brigada, kako je bilo i predviđeno, istog dana krenula na izvršenje svog zadatka. U podne su njeni bataljoni napustili sela Kalin i Rovnu i uputili se prema komunikaciji Donji Vakuf — Turbe, na koju je trebalo da u toku noći izbiju. Brigada je, prema proračunu, do mraka mogla stići na komunikaciju, koja je bila udaljena oko 15 km. Međutim, jaka kiša, koja se pretvorila u provalu oblaka, zadržala ju je u selima Mušinićima i Skakavcima, oko 8 km istočno od Donjeg Vakufa. Stab brigade je odlučio da se u takvim okolnostima borci poštude od daljeg marša i da prenoće u tim selima. Tako se odustalo od planiranog napada. Ova nepredviđena odluka je još za jedan dan odložila akciju severne kolone. I tako, sticajem okolnosti, umesto brzog i neodložnog dejstvovanja i napada na Bugojno i Donji Vakuf, kako joj je vrhovni komandant naredio, severna kolona je gubila dan za danom, propuštajući vrlo povoljne prilike da uspe u svom zadatku. A neprijatelj je svaki taj dan intenzivno iskoristio za utvrđivanje, kao i za privlačenje novih pojačanja¹⁹.

Brigada je u ovim selima dobro dočekivana od naroda²⁰. Četnički Zijametski bataljon Đorđa Đerme, koji se nalazio u tom rejonu, i koji je bio u dobrim, savezničkim odnosima sa ustašama i domobranima u Bugojnu i Donjem Vakufu, nije partizanima pružio otpor, već im je, naprotiv, izrazio naklonost obećavši saradnju i slobodan prolaz²¹.

¹⁸ Dnevnik M. Poleksića; članak B. Đuričkovića.

¹⁹ Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 42; AIRPJ, br. 3702 i 3252; Dnevniči V. Dokića, M. Milovanovića i B. Cukića.

²⁰ V. Đokić je zapisao: »Što se tiče naroda svugde nas lepo dočekuju, naročito pravoslavni, muslimani, pa katolici. Iz nekih srpskih sela mladići su polazili za nama«. Slično je u svoj dnevnik zapisao i Lune Milovanović: »Narod nas lepo dočekuje. Mladići se vraćaju sa voća, sviraju i pevaju. Potsećaju me na naše selo«.

²¹ Navedeni dnevniči; Izjava Lj. Đurića, tadašnjeg komandanta 2. proleterske brigade (Stenografske beleške, Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1-7).

Odustavši od predviđene akcije, Stab brigade je, sa predstavnikom Vrhovnog štaba, razmotrio dalji plan rada. Od opšteg zadatka — presecanja komunikacije i zauzimanja Donjeg Vakufa — nije se odustalo. Na sastanku su se razmatrale mogućnosti kako da se on izvrši. Posle dugog procenjivanja odlučeno je da se komunikacija preseče kod železničke stanice u Oborcima, na polovini puta između Donjeg Vakufa i Komara. Trebalo je, po njihovom mišljenju, zauzeti tu stanicu u kojoj se nalazila posada od samo 20 domobrana, porušiti prugu i tako preseći vezu sa Travnikom, a nakon toga napasti i zauzeti Donji Vakuf²².

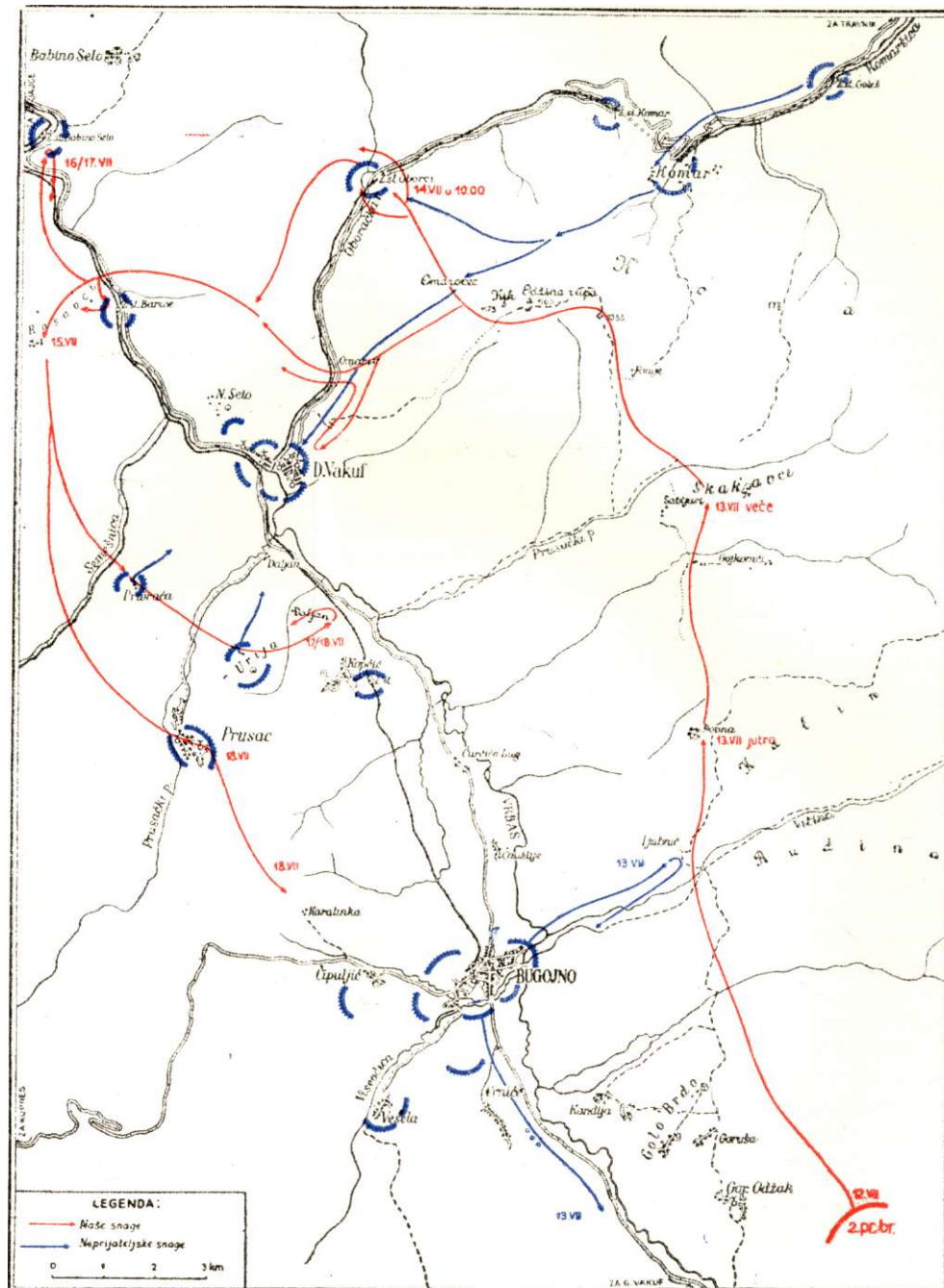
Brigada bi, prema planu napada, krenula iz sela Mušinića sa dve kolone. Desna kolona, koju su sačinjavali 3. i 1. bataljon, dobila je zadatak da izbiје na železničku stanicu Oborci, koju će 3. bataljon likvidirati i odmah se prebaciti u Novo Selo, oko 3 km severozapadno od Donjeg Vakufa, dok će se 1. bataljon sadržati da poruši prugu i postavi zasedu prema Komaru. Zadatak leve kolone, sastavljene od 4. i 2. bataljona, bio je da izbiје na prugu između Oboraka i Donjeg Vakufa. Trebalo je da se 4. bataljon zadrži na pruzi sa zadatkom da je poruši i da postavi zasedu prema Donjem Vakufu, a 2. bataljon je dobio zadatak da nastavi pokret, izbiје na prugu Donji Vakuf — Jajce i preseče je i postavi zasede kako prema Donjem Vakufu tako i prema Jajcu. Po dolasku u rejon Novog Sela trebalo je da Stab brigade napravi detaljan plan za zauzimanje Donjeg Vakufa, prikupi bataljone i u toku noći izvrši napad²³.

Napad na Donji Vakuf je u osnovi bio dobro zamišljen jer je pretpostavljao prethodno presecanje komunikacija prema Travniku i Jajcu, odakle se mogla očekivati intervencija neprijatelja u cilju pružanja pomoći napadnutom garnizonu. Iako se, sasvim opravdano, računalo da bi intervencija mogla uslediti i iz Bugojna, ipak nije bilo predviđeno da se, pre napada, preseče i ta komunikacija, jer se verovalo da će tamo dejstvovati 4. proleterska brigada. Ali dve stvari su u ovom planu, sa gledišta njihove opravdanosti u taktičkom smislu, bile problematične. Prvo, odlukom da se napadnu Oborci, a ne Komar, očigledno nije bio izvršen najbolji izbor objekta za napad; drugo, određivanjem da se danju a ne noću zauzme železnička stanica, preseče komunikacija i izbiје u rejon Novog Sela nije bio izvršen ni najbolji izbor vremena za napad. U tome se očigledno ogledala samouverenost štaba, koji nije smatrao za potrebno da očuva tajnost koja bi mu obezbedila iznenađenje, a samim tim i sigurniji uspeh. Mada je bilo normalno očekivati

²² Isto; AIRPJ, br. 3252 i 3702.

²³ Dnevnik V. Đoltića; AIRPJ, br. 3702.

DEJSTVA 2. PROLETERSKE BRIGADE OKO DONJEG VAKUFA
(13—18. VII 1942)

Skica 8

da će akcije na komunikacijama u toku dana sasvim otkriti nameru da se uveče napadne Donji Vakuf i da će time alarmirati njegovu posadu, dajući joj vremena da se bolje pripremi za odbranu, ipak se Štab brigade nije osvrtao na to, jer je bio siguran da će i bez iznenađenja uspeti da u toku noći zauzme grad. Ovakvo gledište nije bilo opravdano i zbog toga što je isključivalo, ili bar potcenjivalo, mogućnost da će neprijatelj iz susjednih garnizona, čim komunikacije budu prekinute, uputiti pojačanja ka blokiranoj posadi i tako vezati za sebe jače delove napadača, koji će biti prinuđeni da oslabe snage predviđene za napad na grad. Ranije, do ovog slučaja, bilo je uobičajeno da se, prilikom napada na naseljena mesta, koji su izvođeni redovno noću, jednovremeno izvrše i napadi na komunikacije u cilju izolovanja napadnutog garnizona i sprečavanja da se iz susjednih mesta upute pojačanja. Upravo ta okolnost — napad na neprijateljev garnizon uz istovremeno presecanje komunikacija, čime je napadnuti objekt bio izolovan, dovodila je napadača u povoljan položaj, a branioca je lišavala blagovremene pomoći sa strane. To se, svakako, odražavalo i na moralnu čvrstinu napadnute posade, jer su njen moral i volja za odbranom slabili pri saznanju da je blokirana i da ne može, pre sledećeg dana, očekivati pomoć od susjednih garnizona.

U međuvremenu, dok se 2. proleterska brigada nalazila u selima Mušinićima i Skakavcima, odgodivši napad na prugu, situacija se kod neprijatelja unekoliko izmenila. Prema izveštajima koji su, doduše sa zakašnjenjem, stigli u neprijateljeve štabove u Bugojnu, Donjem Vakufu, Travniku i Sarajevu naslućivalo se da se partizanska grupa, koja je bila kod Bugojna, uputila prema Komaru ili Oborcima. Predviđeni letovi izviđačke i bombarderske avijacije nad tim područjem su izostali zbog lošeg vremena, te neprijatelj nije mogao brzo da prati kretanje partizana. Pa ipak, njemu je postalo jasno da na železničku prugu Donji Vakuf — Travnik predstoji neposredan napad, možda još u toku noći 13/14. jula. Stoga je 13. jula posle podne upućena iz Travnika u Oborke 16. polučeta 9. pešadijskog puka, koja je upravo bila stigla iz Zenice. Kao da je neprijatelj naslućivao da će partizani izvršiti napad upravo na Oborke! Ova je polučeta, jačine oko 40 domobrana, stigla u Oborke još pre pada mraka i pojačala posadu tako da se njeno brojno stanje povećalo na 60 vojnika, jednog oficira i dva podoficira²⁴.

Brigada je sledećeg jutra iz sela Mušinića krenula na zadatak i oko 10 časova izbila pred prugu. Desna kolona, s kojom su bili politički komesar i zamenik komandanta brigade, pri-

²⁴ Dnevni izveštaj 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 36/2-1); Izveštaj komandira žandarmerijske stanice Donji Vakuf od jula (Arhiv VII, k. 65, br. reg. 56/1).

¹⁵ Ofanziva proleterskih brigada

blížila se železničkoj stanici u Oborcima, i u 10,40 časova 3. bataljon je izvršio napad na posadu. Neprijatelj nije bio potpuno iznenađen, tako da je veći deo domobrana uspeo da se povuče u čvrsto građenu staničnu zgradu, odakle je pružio žilav otpor. Jedan vod domobrana koji se nalazio na brdu Gradini između obližnjeg zaseoka Suhodola i železničke stanice nije stigao da se povuče u staničnu zgradu, te je bio prinuđen da se preda. Zarobljeno je 15 vojnika, među kojima i jedan ranjenik, dva podoficira i oficir, dok su poginula tri domobrana. Borba se potom nastavlja sa domobranima zabarikadiranim u staničnoj zgradi. Više pokušaja da se jurišem, i uz upotrebu ručnih bombi, proдре u zgradu i savlada otpor branilaca ostalo je bezuspešno. Grupa bombaša i puškomitraljezaca iz 3. i 1. bataljona jurišala je uz vatrenu podršku 3. bataljona i 3. čete 1. bataljona. Ona je uspeła da se približi zgradi i baci nekoliko bombi na krov, prozore i vrata, ali u zgradu nije mogla prodreti. Domobrani su na prozorima pričvrstili čelične šipke²⁵ od kojih su se bombe odbijale. U zgradi su bila ranjena dva domobrana i poginuo je jedan železničar, dok su kod partizana poginula dvojica, među kojima komandant 3. bataljona Dušan Dugalić (kasnije proglašen za narodnog heroja), koji je učestvovao u jurišu kao bombaš. U međuvremenu, dok je borba trajala oko stanične zgrade, i dok su se borci pripremali da privuku slamu i pomoću nje izazovu požar u stanici, delovi koji su bili na obezbeđenju prema Komara porušili su potporni zid tako da se masa od 32 m³ kamena sručila na prugu i prekinula je. Istovremeno se leva kolona, s kojom su bili predstavnik Vrhovnog štaba i komandant brigade, spustila na pragu između Oboraka i Donjeg Vakufa i na tri mesta bacila niz nasip tračnice u dužini od 280 metara i posekla jedan telegrafski stub, potrgavši žice²⁶.

Mada dežurni telefonista iz Oboraka nije stigao da obavesti susedne stanice o napadu, jer su u 10,40 časova bile prekinute telegrafsko-telefonske veze, ipak je neprijatelj u Donjem Vakufu, Komara i Travniku odmah saznao za njega. Smesta je bilo naređeno da se otkazu tri voza koja treba, po redu vožnje, da krenu iz Travnika za Donji Vakuf, a da se druga dva, koja

²⁵ U stanici se nalazila veća količina šipki koje se pričvršćuju između šina i služe kao zupčanici. Upotrebljavane su na delu pruge od Oboraka do Komara gde je uspon veliki.

²⁶ Izveštaj Štaba 2. proleterske brigade od 16. jula (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 42); AIRPJ, br. 3702 i 3252; Dnevnik V. Đokića, M. Milovanovića i B. Čukića; Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1/4-7); Izveštaj žandarmerijske stanice Donji Vakuf i žandarmerijskog voda Jajce od 15. 16. i 21. jula (Arhiv VII, k. 211, br. reg. 13/2-19, 20, 24, k. 65, br. reg. 56/1, k. 147, br. reg. 23/1-5); Bojna relacija 9. puka (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-11); Izveštaj predstojnika železničke stanice u Travniku od 14. jula (Arhiv VII, k. 211, br. reg. 13/2-17); Izveštaj UNS od 14. jula (Arhiv VII, k. 177a, br. reg. 15/6, 16/6).

saobraćaju u suprotnom pravcu, zadrže u Donjem Vakufu. Komandant 9. pešadijskog puka je odmah uputio iz Travnika u pomoć opkoljenoj posadi u Oborcima 1. bataljon 15. puka, koji je prevezen vozom do Komara, a odatle je upućen grebenom preko Ravne glavice ka Oborcima. Jedna njegova kolona je izvršila s juga širi obuhvatni manevar prema Oborcima, izbivši na Omarovce, odakle je ugrozila zaštitnicu 1. bataljona koja je štiti-tila prebacivanje svog i 3. bataljona preko komunikacije. Druga neprijateljeva kolona se oko 15 časova preko Topole nesmetano spustila na železničku stanicu. Usled pojave neprijatelja s boka i s leđa, oba bataljona su se našla u teškoj situaciji, prinuđena da se pod vatrom povlače, odnosno prebacuju preko komunikacije. U takvim uslovima, sasvim prirodno, nije moglo biti govora o nastavljanju borbe sa opkoljenom posadom u zgradi stanice. Pri povlačenju ranjeno je sedam boraca. Smrtno ranjenog zamenika komesara jedne čete pokušali su da izvuku tri druga i jedna drugarica, ali su u tom pokušaju bili ranjeni. Pošto je, u međuvremenu, neprijatelj već stigao do njih, oni se nisu mogli povući, te su bili zarobljeni²⁷.

U međuvremenu je leva kolona prešla prugu, pošto ju je prethodno porušila na tri mesta. Jedan vod 1. čete 4. bataljona, koji se nalazio kao obezbeđenje prema Donjem Vakufu, stigao je nesmetano čak do tvornice gipsa na samoj periferiji. Deo grada na desnoj obali Vrbasa neprijatelj nije bio utvrdio, niti je u njemu držao jače snage, jer do tada s tog pravca nije pretila opasnost od partizanskih jedinica. Sve svoje jedinice neprijatelj je bio rasporedio za odbranu sa zapada, jer su s tog pravca delovi 3. krajiškog odreda ugrožavali grad. Zahvaljujući toj okolnosti, vod 4. bataljona je mogao da nesmetano dopre do prvih kuća, gde se zadržao prepucavajući se s neprijateljevim patrolama. Posada se nije usudila da napusti svoje utvrđene položaje i krene u protivnapad na partizane, smatrajući da je, u neizvesnoj situaciji, kad se nisu još znale prava jačina i namere partizana, najbolje da ostane u stavu iščekivanja. To je omogućilo vodu 4. bataljona da se zadrži na ivici grada. Pošto nije bio obavešten o događajima u Oborcima i o prodoru domobranskog bataljona iz Komara, on se u popodnevnim časovima, kada je dobio naređenje da se povuče, uputio, s još jednim vodom svoje čete, ka brdu Omarovce, gde su već bili delovi domobranskog bataljona. U kratkotrajnoj borbi, iznenađeni partizani su bili prinuđeni da se po grupicama povlače preko komunikacije ka glavnini svoje brigade. Tom prilikom su nestala dva borca²⁸.

²⁷ Isto; Članci D. Radovanovića, V. Cvitkovića i R. Smiljanića u knjizi »Druga proleterska«, I, str. 563, 567 i 571.

²⁸ Dnevnik M. Milovanovića; Izveštaj žandarmerijske stanice Donji vakuf od 16. jula (Arhiv VII, k. 65. br. reg. 56/1).

U popodnevnim časovima 14. jula obe kolone 2. proleter-ske brigade su izbile u rejon sela Matica, oko 4 km severno od Donjeg Vakufa, ne izvršivši zadatak. Pruga Donji Vakuf — Travnik je doduše na četiri mesta bila prekinuta, ali ne i pos-ednuta, tako da je ta važna komunikacija ostala u rukama ne-prijatelja. Neuspeh na Oborcima je poremetio planove o presecanju komunikacije i sprečavanju pridolaženja novih poja-čanja iz Travnika u Donji Vakuf i Bugojno, a time je bila kompromitovana i zamisao o zauzimanju Donjeg Vakufa. Ne-uspeh je bio tim veći što su objektivno postojali svi uslovi da do njega ne dođe. Pre svega, Štab brigade nije smeo dozvoliti da mu brojno slaba posada na železničkoj stanici u Oborcima zadrži jedinice i poremeti sve planove. Očigledno je da je bio učinjen ozbiljan propust što nije zauzet Komar, odakle bi, sas-vim sigurno, bilo moguće odbiti napad i znatno jačih neprija-teljevih snaga. I konačno, greška je bila učinjena i time što napad nije izvršen noću, u kom slučaju se posada, verovatno, ne bi mogla održati. To je, uostalom, uvideo i Štab brigade: u svom izveštaju vrhovnom komandantu on je rekao da su uči-njene greške što nisu blagovremeno prikupljeni podaci o ne-prijatelju, što »rukovođenje akcijom nije bilo na dovoljnoj vi-sini« i što je napad vršen danju, opravdavajući se ipak time da je smatrao da posadu sačinjavaju samo 20 domobrana, jer nije imao obaveštenja da je u toku noći pristigla pomoć²⁹.

Po prelasku preko komunikacije Donji Vakuf — Travnik 2. proleterska brigada se do kraja dana 14. jula prikupila na uzanom grebenu između Vrbasa i Oboračke reke. Događaji koji su se tog dana odigrali stavili su njenom štabu do znanja da se mora odustati od planiranog napada na Donji Vakuf. Štab bri-gade i predstavnik Vrhovnog štaba su pretpostavljali da su neprijateljeve snage, koje su u Oborke prodrle od Komara, već stigle u Donji Vakuf i pojačale njegovu posadu. Mada nisu ras-polagali tačnim podacima o njihovoj jačini, ipak su računali da su one znatne. Razmatrajući novonastalu situaciju, Štab brigade je odlučio da te noći ne vrši napad na Donji Vakuf, već da pređe preko Vrbasa i ispita mogućnosti napada sa suprotne, tj. zapad-ne strane³⁰. Prelazak je trebalo izvršiti u rejonu železničke sta-nice Barice, gde je reka u to vreme bila gazna. Za rušenje pruge i likvidiranje stanice bio je određen 2. bataljon.

Brigada je uveče krenula na zadatak. Drugi bataljon je, oko 20 časova, prešao Vrbas kod zaseoka Zapatak, izbio na pru-gu i odmah pristupio njenom rušenju nizvodno od stanice Ba-

²⁹ Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 42; AIRPJ, br. 3252; Steno-grafske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1-4/7).

³⁰ Dnevnik V. Đokića; AIRPJ, br. 3252.

rice. Borci su na tri mesta nabacali na tračnice kamenje i klade, a na jednom mestu, oko 1,5 km od stanice prema Jajcu, porušili prugu u dužini od 185 metara. Istovremeno je, rušenjem četiri telegrafska stuba, bila prekinuta i telegrafsko-telefonska veza. Oko 24 časa delovi bataljona su napali i zgradu železničke stanice u kojoj se nalazilo petnaest domobrana iz 11. čete 9. pešačkog puka s jednim puškomitraljezom. Posada se zabarikadiralala u zgradi, postavivši na prozorima daske da bi sprečila ubacivanje bombi. Napad partizana nije bio naročito jak, te ga je neprijatelj odbio relativno lako. Da bi izbegli eventualne gubitke, partizani su odustali od daljeg napada, tako da je posada uspela da se održi. U ovoj akciji bio je ranjen samo jedan, borac, a neprijatelj je imao jednog poginulog³¹. Na susednu železničku stanicu u Babinom Selu, gde se nalazilo dvadeset domobrana iste čete, napad nije vršen.

Brigada se u toku 15. jula, pošto su svi bataljoni pregazili reku i prešli na levu obalu, zadržala u selu Rasavcima. I ovde je Stab brigade, sa predstavnikom Vrhovnog štaba, održao sastanak da bi odredio naredne zadatke³². On je postavio novog komandanta 3. bataljona i doneo odluku da se svi zarobljeni domobrani puste³³ i rastereti komora. Zatim je izdao plan o daljem dejstvu: trebalo je da se 1. bataljon zadrži u selu Rasavcima sa zadatkom da prekine komunikaciju Jajce — Donji Vakuf i likvidira neprijateljevu posadu na stanici u Babinom Selu; da se 3. bataljon smesti u selu Slatini, 5 km zapadno od Donjeg Vakufa, odakle će slati izviđačke patrole ka tom mestu; da 2. i 4. bataljon produže ka selu Koščanima, oko 6 km jugozapadno od Donjeg Vakufa, da bi stupili u dodir sa 4. proleterskom brigadom, s kojom nije bilo veze još od 11. jula³⁴.

Toga dana su na partijskim sastancima pretresana pitanja u vezi s poslednjim akcijama. Kritikanjem pojedinih članova KPJ, boraca i starešina, ukazano je na određene slabosti koje su se negativno odražavale na moralno-političko stanje, disciplinu i borbenu gotovost jedinica. Ovakvi sastanci na sastancima, ili na kraćim odmorima između borbenih akcija, koji su postali gotovo redovna praksa u partijskim organizacijama, bili su vrlo efikasno sredstvo za otklanjanje negativnih pojava,

³¹ Izveštaji železničkih ustanova (Arhiv VII, k. 211, br. reg. 13/2-31); Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 42; D. Jevtović: U borbama oko Bugojna, »Druga proleterska«, I, str. 574.

³² Štab brigade nije raspolagao topografskom kartom tog terena (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 42).

³³ Zarobljeni domobrani su istog dana, bez oružja i uniformi, stigli u Donji Vakuf u 16 časova, gde su bili saslušani i, potom, upućeni u Travnik (Arhiv VII, k. 65, br. reg. 56/1).

³⁴ Dnevnik V. Đokića i M. Milovanovića.

učvršćenje jedinstva, jačanje borbene sposobnosti i podizanje svesti i političke zrelosti boraca i jedinica³⁵.

Sledećeg jutra bataljoni su krenuli na izvršenje dobijenih zadataka. Dok je 1. bataljon, kako je bilo i predviđeno, ostao u selu Rasavcima, ostale jedinice su stigle u Slatinu. Brigada je tu došla u dodir sa delovima 3. krajiškog NOP odreda. To je bio prvi kontakt proletherskih brigada sa krajiškim partizanima. Štab bataljona »Pelagić« dao je, na sastanku, Štabu brigade obaveštenje o stanju u Bosanskoj krajini i u Hrvatskoj. Prema primljenim informacijama situacija se u tim krajevima dobro razvijala a na širem području Grmeča bila je stvorena slobodna teritorija. Dobijeni su i podaci da neprijateljeva ofanziva na Kozari nije postigla uspeh, i da partizani imaju i svoje avione³⁶. O svemu tome, kao i o zadacima koje je postavio pred svoje bataljone, Štab brigade je 17. jula poslao izveštaj vrhovnom komandantu³⁷. Pošto ga je obavestio o radu 2. brigade od 11. jula, kad je napustila Suho jezero na Vranići, pa do tog dana, Štab brigade je tražio vezu sa Vrhovnim štabom i »dalje direktive u sklopu celog plana«. »Do vaših direktiva« — stajalo je na kraju izveštaja — »mi ćemo se zadržati na sitnim akcijama čisteći manje postaje i prekidanjem železničkih pruga. Od napada na Donji Vakuf smo odustali zasad, pošto je momenat iznenađenja prošao, a neprijatelj se nada napadu. Ukoliko bi to bilo u opštem planu mi ćemo poduzeti mere. Nastojaćemo da otcepimo Donji Vakuf i time demoraliziramo neprijatelja«. U izveštaju su bili navedeni i podaci da u Donjem Vakufu ima oko 500 a u Bugojnu oko 1000 neprijateljevih vojnika³⁸.

Od zamišljenog plana predstavnika Vrhovnog štaba: da 2. proletherska brigada preseče komunikacije prema Travniku i

³⁵ Evo nekih pitanja koja su pretresana na partijskim sastancima u 4. bataljonu: kritikovan je jedan komandir čete »koji pokušava da izbegne kontrolu sekretara jedinice, hoće da se za sve sam pita, potcenjuje ulogu sekretara čelije«; drugom komandiru je ukazano da nema dovoljno inicijative i odgovornosti; dat je predlog (koji je od štaba prihvaćen) da se smeni jedan vodnik iz 2. čete »koji se nije na toj dužnosti pokazao«; ukazano je na neke slabosti u radu ambulante, ekonomata i komore; rešeno je da se pojača politički rad itd. (Arhiv VII, k. 736, br. reg. 7/1).

³⁹ Podaci o partizanskim avionima nisu bili tačni jer su oba aviona bila u to vreme uništena: Cajavčev »Brege« 4. juna nad Banjom Lukom, a Kluzov »Potez« 6. jula na provizornom aerodromu kod Lušci-Palanke (Izveštaj Banjalučkog zdruza od 4. juna 1942, Arhiv VII, k. 52, br. reg. 39/1-3; Telegram Glavnog stožera od 6. jula 1942, Arhiv VII, k. 12, br. reg. 6/1-8).

³⁷ Izveštaj nosi datum: 16. jul u 18 časova, ali se iz njegovog sadržaja vidi da je dovršen sledećeg jutra (Zbornik, tom IV, knj. 6. dok. br. 42).

³⁸ Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 42. Taj izveštaj je stigao u Vrhovni štab tek 20. jula.

jajcu i zauzme Donji Vakuf, kako bi odsekla Bugojno i omogućila 4. brigadi da ga zauzme — nije ostalo ništa. Brigada je izgubila nekoliko dragocenih dana »kružeci« oko Donjeg Vakufa. Zbog njenog neuspelog manevra, obe su posade — kako ona u Bugojnu tako i ona u Donjem Vakufu — bile pošteđene od napada i, verovatno, od uništenja. A komunikacije prema Travniku i Jajcu, iako slabo posjednute i branjene, nisu bile prekinute. Brigada nije raspolagala eksplozivom, te zato nije mogla izvršiti solidnija rušenja pruge i objekata na njoj, već je primenila samo obična zaprečavanja nabacivanjem kamenja i klada na kolosek ili dizanjem nekoliko sastava šina. Takav prekid pruge, međutim, neprijatelj je mogao brzo otkloniti. I zaista, već u toku 15. jula on je, do 19 časova, uspostavio saobraćaj na obema prugama³⁸. Zahvaljujući brzom, ne baš opravdanom, odlasku 2. brigade s komunikacije, neprijatelj je mogao iz Travnika nesmetano slati nova pojačanja u Donji Vakuf i Bugojno. Tako je 16. jula bila iz Travnika za Bugojno upućena 2. četa 10. ustaškog bataljona, jačine 105 vojnika, koja je na ovo područje bila prebačena iz Brčkog; a 17. jula, takođe preko Travnika, u Donji Vakuf je stigao još jedan bataljon ustaša Crne legije, sa ustaškim pukovnikom Jurom Francetićem, komandantom 1. ustaškog stajaćeg djelatnog zdruga⁴⁰. Neprijatelj je tako, zbog sporog i necelishodnog manevra 2. proleterske i zbog neaktivnosti 4. proleterske brigade, uspeo da se u toku kritična tri do četiri dana održi u Bugojnu i Donjem Vakufu i da slanjem pojačanja ojača njihove slabe posade, koje su bile zaplašene izbijanjem severne kolone na Vraniću i, naročito, njenim pokretom ka dolini Vrbasa.

O dejstvima 2. proleterske brigade na komunikaciji Donji Vakuf — Travnik vrhovni komandant je saznao tek 20. jula izjutra, kada je, u selu Pidrišu, primio izveštaj njenog štaba od 16. jula⁴¹. On je bio nezadovoljan njenim dejstvima. O tome je 20. jula, u svom pismu načelniku Vrhovnog štaba, pisao sledeće:

» ... Iz njegovog pisma se vidi da je 2. brigada imala dosta teške gubitke zbog lakomislenog i nepredviđenog pravca pokreta. Izgubila je Dugalića koji je poginuo, a više teže ranjenih je ostalo jer ih nisu mogli izvući«.

³⁸ Arhiv VII. k. 211, br. reg. 13/2-20, 42.

⁴⁰ Bojna relacija 9. puka (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-11).

⁴¹ Izveštaj (vidi tom IV, knj. 6, dok. br. 42) stigao je do vrhovnog komandanta sa znatnim zakašnjenjem, i to ne preko 4. proleterske brigade, već zaobilaznim putem, preko sela Ravnog, gde su 17. jula izbili neki delovi komore Vrhovnog štaba. Patrola koja je nosila poštu nije uspela da stigne do jedinica 4. proleterske brigade, jer je, verovatno, zalutala, te je išla nasumice preko šuma i izbila u rejon Vukovskog i Ravnog (vidi Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 33, 34, 38; V. Dedijer. Dnevnik. I, str. 229).

Ocenivši pokret 2. proleterske brigade ka Travniku kao nepravilan, on je nastavio: »Oni rade sve ono što ne treba. Umesto da su ostali u čvrstoj vezi sa vama (misli na 4. proletersku brigadu — prim. M. L.) na pruži Bugojno — Donji Vakuf, pa ako se već nisu usudili da Donji Vakuf napadnu, onda su barem trebali da ga blokiraju sa strane Bugojna i onesposobe železnički saobraćaj«⁴².

3. — *Napad 4. proleterske brigade na Bugojno*

Dok je 2. proleterska brigada, po naređenju predstavnika Vrhovnog štaba, odustala od napada na Bugojno i uputila se ka Donjem Vakufu i prugama koje od ovog mesta vode prema Travniku i Jajcu, 4. proleterska brigada se zadržala oko Gornjeg Vakufa, očekujući da dođe do razbistravanja situacije oko Prozora. Stab brigade, s kojim se nalazio i načelnik Vrhovnog štaba, hteo je da dalja dejstva svoje brigade uskladi sa razvojem događaja i kod južne kolone oko Prozora i kod 2. proleterske brigade oko Donjeg Vakufa. Mada se složio sa predlogom predstavnika Vrhovnog štaba i Štaba 2. proleterske brigade da se zauzimanje Bugojna prepusti njegovim snagama, Stab 4. proleterske brigade je odlučio da izvršenje tog zadatka odgodi dok ne stupi u vezu s južnom kolonom i dobije nove direktive od vrhovnog komandanta. Iako je raspolagao podacima da je posada Bugojna relativno mala (300 ustaša i 100 domobrana) i da bi njegova brigada sama mogla zauzeti to mesto, on je ocenio da je bolje da prethodno sačeka pad Prozora i dolazak južne kolone. On je računao s tim da će 2. proleterska brigada sigurno zauzeti Donji Vakuf i porušiti komunikacije prema Travniku i Jajcu, te da se, odgađanjem napada, položaj malobrojne posade Bugojna ne može ni u kom smislu poboljšati, već naprotiv, samo pogoršati, jer će moral blokiranog neprijatelja još više opasti kad bude saznao za pad Donjeg Vakufa i Prozora. Četrnaestog jula Stab brigade je pisao vrhovnom komandantu (od koga još nije bio dobio dalja naređenja) da je 2. proleterska brigada u toku prethodne noći verovatno zauzela Donji Vakuf. »Rezultate te akcije« — pisao je on — »još nemamo ali se, u svakom slučaju, ona morala povoljno završiti«. Računajući s padom Donjeg Vakufa kao sa gotovom činjenicom, on je zaključio da je veza sa Travnikom i Jajcem prekinuta i da s te strane više ne preti opasnost, »jer neprijatelj iz tih pravaca neće moći slati pojačanja«. Takvo uverenje načelnika Vrhovnog štaba i Štaba 4. proleterske brigade, koje se temeljilo na pogrešnoj pretpo-

⁴² Naređenje vrhovnog komandanta načelniku Vrhovnog štaba od 20. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 38).

stavci neminovno je navodilo na pogrešan zaključak, a iz njega je mogla rezultirati samo loša odluka. I zaista, računajući da se, zahvaljujući »uspešnim« dejstvima 2. proleterske brigade oko Donjeg Vakufa, situacija u dolini Vrbasa povoljno razvija, načelnik Vrhovnog štaba i Štab 4. proleterske brigade su zaključili da se u takvoj situaciji nameće kao vrlo aktuelan zadatak: prekid komunikacije Bugojno — Livno — Split, odakle, po njihovom mišljenju, trenutno jedino i preti opasnost od intervencije neprijatelja. Zbog toga su i odlučili da ponovo odgode napad na Bugojno, da bi prethodno zauzeli Kupres u kome se, kako su računali, nalazi samo 150 ustaša s nešto milicije i, možda, izvesnim manjim delovima posade iz Prozora koja je umakla u tom pravcu. Štab brigade je u tom smislu već izdao naređenja, i trebalo je da već sledećeg jutra, 15. jula, tri bataljona krenu iz rejon Gornjeg Vakufa ka Kupresu i da ga u toku noći 17/18. jula zauzmu. Tek tada, računao je on, pošto Bugojno i s tog pravca bude odsečeno, »njegova likvidacija ne bi bila teška«, i ona bi usledila oko 19. jula. U napadu na Bugojno, prema toj zamisli, učestvovala bi dva bataljona 2. proleterske i tri bataljona 4. proleterske brigade, među kojima i jedan od onih koji će prethodno učestvovati u napadu na Kupres, dok bi ostala dva bataljona 4. proleterske brigade trebalo zadržati oko Kupresa, da posluže kao oslonac južnoj koloni — 1. i 3. proleterskoj brigadi — u njenom nastupanju od Prozora, preko Ravnog i Sujice, ka Glamoču. Obaveštavajući o tome planu vrhovnog komandanta, oni su mu, u pomenutom izveštaju, dali sugestiju da naredi da se od južne kolone izvuku dva do tri bataljona i upute u rejon Gornjeg Vakufa, a da njena glavnina krene od Prozora, preko Ravnog, Sujice i Livna, ka Glamoču, jer bi »na taj način naše grupe išle širokim prostorom, oslobađajući dobar dio prostorijske, protiv koje neprijatelj ne bi mogao koncentrično dejstvovati«. Ukoliko bi traženi bataljoni brzo stigli u Gornji Vakuf, napad na Bugojno izveo bi se i pre, tj. jednovremeno kada i napad na Kupres⁴³. O svojoj odluci je Štab 4. proleterske brigade, verovatno, poslao izveštaj i Štabu 2. proleterske brigade, ali kuriri nisu uspeli da mu uruče pismo⁴⁴.

⁴³ Izveštaj načelnika Vrhovnog štaba vrhovnom komandantu od 14. jula 1942 (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 30).

⁴⁴ Mada nema nikakvih pismenih tragova da je Štabu 2. proleterske brigade upućeno pismo, ipak treba pretpostaviti da je Štab 4. proleterske brigade to morao učiniti. Vrlo je moguće da kurir (ili kuriri) koji je nosio pismo nije mogao naći Štab 2. proleterske brigade, jer se ova brigada u međuvremenu prebacila preko Vrbasa, i da je, idući njenim tragom, zalutao, pao u ruke neprijatelju ili poginuo. I jedan Podatak iz bojne relacije domobranskog 9. pešadijskog puka navodi na takvu mogućnost: u tom neprijateljevom dokumentu stoji da je 16. jula u Podovima, kod Prusca, zarobljen jedan partizan Crnogorac (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-13).

Načelnik Vrhovnog štaba i Štab 4. proleterske brigade su izradili plan koji je počivao na pogrešnoj proceni situacije. Pre svega, on je polazio od netačnog zaključka da je 2. proleterska brigada izvršila zadatak, tj. zauzela Donji Vakuf i presekla komunikacije prema Travniku i Jajcu i time onemogućila intervenciju neprijatelja s tih pravaca. A stvarnost je bila sasvim drugačija: neprijatelj se tim komunikacijama sve intenzivnije koristio za prebacivanje pojačanja na ugroženo područje. I zatim, prenaplašena je potreba da se, pre napada na Bugojno, zauzme Kupres da bi se presekla veza sa Livnom, odnosno Dalmacijom. S te strane, međutim, nije pretila opasnost, jer slabe domobranske i ustaške posade u Livnu, Duvnu i Šujici ne samo nisu pomišljale da intervenišu ka dolini Vrbasa, nego su i same očekivale pomoć upravo iz Bugojna. Italijanske trupe, pak, uveliko su se pripremale da napuste Livno, te su bezuspešne bile sve intervencije i molbe viših štabova i ustanova NDH, uključujući i Glavni stožer i Ministarstvo oružanih snaga, da odgode povlačenje iz mesta kojima je pretila ozbiljna opasnost od partizana. To, naravno, nije bilo, niti je moglo biti poznato načelniku Vrhovnog štaba i Štabu brigade. Gledane u tom svetlu, njihove odluke o odlaganju napada na Bugojno i prenošenju težišta prema Kupresu moraju se opravdati nedovoljnim poznavanjem situacije i namera neprijatelja.

I tako, umesto brzog i neodložnog napada na Bugojno — još jedno odlaganje; umesto grupisanja snaga — njihovo cepanje i razvlačenje; umesto usmeravanja dejstava niz dolinu Vrbasa — skretanje pažnje na pravac koji u tom trenutku nije bio ugrožen, pa prema tome ni aktuelan.

Do izvršenja pomenutog plana, međutim, nije došlo, mada su bataljonima, kako je već rečeno, bila izdata naređenja da 15. jula u 3 časa krenu ka Kupresu. Vrhovni komandant se nije složio sa predloženim planom jer nije hteo dozvoliti da severna kolona, bez opravdanog razloga, menja već utanačeni plan i da odustaje od izvršenja dodeljenih joj zadataka. Zbog toga joj je naredio da što pre zauzme Bugojno, izrazivši joj svoje nezadovoljstvo što ona to do tada nije učinila. Važnost njenog zadatka on je izrazio i time što joj je, kao pojačanje, uputio 4. bataljon 1. proleterske brigade, koji mu je u tom trenutku bio pri ruci, jer je bio najbliži severnoj koloni, a koji je u borbama za Prozor pokazao da ima umešnosti u napadu na naseljeno mesto⁴⁵.

U duhu naređenja vrhovnog komandanta, načelnik Vrhovnog štaba je odmah preduzeo mere da se pripremi napad na Bugojno. Umesto da organizuje izvidanje radi prikupljanja naj-

⁴⁵ Naređenje vrhovnog komandanta nije sačuvano, ali se iz mera koje je od noći 14/15. jula preduzeo načelnik Vrhovnog štaba, kao i iz kasnijih naređenja, može gotovo pouzdano saznati njegova sadržina.

novijih podataka o jačini posade u Bugojnu, on se zadovoljio zastarelim podacima, dobijenim još 12. jula, po kojima je u Bugojnu bilo nešto preko 400 neprijateljevih vojnika (300 ustaša, oko 100 domobrana i izvestan broj mobilisane milicije) s jednim topom i nepoznatim brojem automatskog oružja i minobacača. Još uvek bez veze sa Štabom 2. proleterske brigade, on od njega nije dobio novije podatke o dolasku pojačanja iz Travnika u Donji Vakuf i Bugojno⁴⁶.

Tako je prilikom planiranja napada na Bugojno pogrešno procenjen neprijatelj, kako u pogledu njegove jačine, tako i u pogledu mogućnosti intervencije sa pravca Donjeg Vakufa. Računalo se kao sasvim sigurno da je 2. proleterska brigada zauzela Donji Vakuf i presekla komunikaciju prema Travniku i Jajcu. Prema tome, zaključili su načelnik Vrhovnog štaba i Stab 4. proleterske brigade, zauzimanje Bugojna će biti relativno lako, i taj zadatak će moći da izvrši sama 4. proleterska brigada, koja je imala pet bataljona. Pošto je u toku 15. jula stigao, delom kamionima, iz Prozora u Gornji Vakuf 4. bataljon 1. proleterske brigade, to se situacija poboljšala, jer je sada za predstojeću akciju stajalo na raspolaganju šest bataljona. Pristupajući pripremama za napad, Stab brigade je istog dana uputio tri bataljona ka Bugojnu sa zadatkom da zauzmu polazne položaje za napad, koji će uslediti u toku noći 16/17. jula. Pošto se računalo da za ovaj napad ima dovoljno snaga, to nije ni bilo upućeno naređenje 2. proleterskoj brigadi da i ona uzme učešća u njemu⁴⁷.

⁴⁶ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 30.

⁴⁷ U mnogim radovima je izneto da je bilo predviđeno i učešće 2. proleterske brigade u napadu na Bugojno.

Nije jasno na osnovu čega se došlo do ovog tvrđenja. Načelnik Vrhovnog štaba i Stab 4. proleterske brigade nisu imali vezu sa 2. proleterskom brigadom od 12. jula. Prvo naređenje načelnika Vrhovnog štaba toj brigadi bilo je ono u kome joj je naredio da dva njena bataljona učestvuju u napadu na Bugojno u toku noći 17/18. jula. To naređenje nije sačuvano, ali se za njega sasvim pouzdano zna na osnovu drugih dokumenata. Tako je predstavnik Vrhovnog štaba, koji se nalazio sa 2. proleterskom brigadom, pisao 17. jula u 13 časova načelniku Vrhovnog štaba da je pre jednog sata u selu Slatini dobio njegovu naređenje za učešće 2. brigade u napadu na Bugojno u toku naredne noći, ali ga obaveštava da ta brigada ne može stići da učestvuje u napadu jer su njeni bataljoni udaljeni; nalaze se kod Donjeg Vakufa i u Rasavcima (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 32). I V. Đokić je u svom dnevniku 17. jula zabeležio: »U selu Slatini uhvaćena je veza sa drugom Arsom i od njega je dobijeno naređenje da naša brigada ima najmanje sa dva bataljona da učestvuje u napadu na Bugojno i njegovoj likvidaciji; napad bi bio 17/18. noću i eventualno bi se produžio na 18. danju i tada bi 2. brigada imala da stupi u borbu kao odmorna jedinica«. I politički komesar 2. proleterske brigade, u izveštaju Vrhovnom štabu od

Za napad je određeno pet bataljona, a jedan je zadržan u rezervi. Pošto se grad nalazi na levoj obali Vrbasa, naslanjajući se na reku, trebalo je da četiri bataljona napadaju sa severozapadne, zapadne i južne strane, a samo jedan sa istočne strane, tj. preko reke. Bataljoni su dobili sledeće zadatke: 4. bataljon da preko Karalinke nastupa ka Gradini (trig. 629), razbije neprijatelja na tim položajima i prodre u grad, u rejon železničke stanice; 3. bataljon da zauzme neprijateljeve položaje na k. 717, produži napad duž puta Kupres — Bugojno i preko Malog Sela prodre u grad; 4. bataljon 1. proleterske brigade da glavninom napada iz rejonu s. Crniče na Goricu (k. 646), zauzme to uporište i, preko Sultanovića, produži u grad, a da jednom četom napadne neprijateljeve delove kod električne centrale u selu Veseloj, oko 3 km jugozapadno od Bugojna; 5. bataljon da napadne grad s južne strane, duž drumu Gornji Vakuf — Bugojno; 2. bataljon da napadne sa istočne strane, preko Gorice, zauzme most kod gradske klanice i prodre u grad; dok je 1. bataljon zadržan u rezervi na južnim padinama brda Glavodov⁴⁸.

Bilo je, dakle, predviđeno da se napad izvrši koncentrično, gotovo svim raspoloživim snagama, a težište da bude na zapadnoj i jugozapadnoj strani, gde će se upotrebiti glavnina. Ali nijedna jedinica nije bila upućena prema Donjem Vakufu, da bi porušila prugu i sprečila eventualnu intervenciju neprijateljevih snaga iz Donjeg Vakufa. To nije bilo učinjeno zato što takva intervencija nije uopšte uzimana u obzir, jer se računalo da je 2. proleterska brigada već bila zauzela Donji Vakuf, ili ga bar blokirala. Ni prema Kupresu nisu bili određeni delovi za obezbeđenje, pošto je, po mišljenju rukovodstva napada, bilo malo verovatno da bi se tamošnja slaba posada usudila da krene putem koji prolazi kroz šumovitu usku dolinu rečice Poričnice.

Dok je tako vršena organizacija napada na Bugojno, neprijatelj se užurbano pripremao: dovlačio pojačanja i utvrđivao se. Kada je severna kolona izbijala na Vraniću, u Bugojno se nalazio relativno slab garnizon: dve čete 20. ustaškog bataljona (oko 200 ustaša), 13. domobranska posadna četa, sedam žandarma i izvestan broj milicionera — svega 400 naoružanih vojnika. Ovaj ustaški bataljon bio je slabe borbene vrednosti, jer je bio

21. jula, kaže da je 17. jula dobijeno naređenje načelnika Vrhovnog štaba o učešću dva bataljona 2. proleterske brigade u napadu na Bugojno (AIRPJ, br. 3252).

Iz ovog se može zaključiti da nije bilo predviđeno učešće 2. proleterske brigade u prvom napadu na Bugojno u toku noći 16/17. jula.

⁴⁸ Prema člancima B. Đuričkovića, Lj. Vučkovića i M. Hotića, dnevnicima M. Poleksića i J. Mihaljevića i stenografskim beleškama (Arhiv VII, k. 1986, br. reg. 11/1-3).

tek formiran od neobučenog ljudstva, koje još nije imalo vatrenog krštenja. Ali je dolazak jednog ustaškog bataljona Crne legije u toku 10. jula ohrabrujuće uticao na posadu i znatno ojačao odbranu grada, mada je jedna njegova četa već sledećeg jutra, tako reći bez zadržavanja, produžila za Prozor. U toku 15. jula u Bugojno je stigao i 1. bataljon domobranskog 15. puka (bez jedne čete), koji je prethodnog dana napao delove 2. proleterske brigade kod Oboraka. A 16. jula stigla je iz Brčkog, preko Travnika, 2. četa 10. ustaškog bataljona, jačine 105 ljudi. Tako je posada Bugojna, ovog važnog neprijateljevog garnizona, uoči napada 4. proleterske brigade bila vrlo jaka, znatno jača nego što su to pretpostavljali načelnik Vrhovnog štaba i Stab 4. brigade. U gradu i na okolnim uzvišenjima nalazilo se pet ustaških četa, tri domobranske čete i izvestan broj milicionera i žandarma — svega oko 900 vojnika, naoružanih pešadijskim naoružanjem i jednim topom. Odnos napadača i branioca u živoj sili bio je, prema tome, uglavnom jednak, dok je odnos u naoružanju bio znatno povoljniji za branioca. U Bugojnu se tih dana nalazio i pukovnik Šimić, komandant operativne zone. On je lično preuzeo komandu nad svim jedinicama u garnizonu. Da bi zaplašio građanstvo, u čiju je naklonost sumnjao, i »zaveo red« u gradu, on je uhapsio kotarskog predstojnika, optuživši ga da je, navodno, bio u vezi s partizanima⁴⁹.

Neprijatelj je, užurbano radeći, znatno učvrstio odbranu na prilazima gradu, s jačim delovima na Gaju Berića, Gradini, k. 717 i Gorici (k. 646). U selo Veselu, radi zaštite električne centrale, bila je upućena manja jedinica, verovatno jačine voda. Glavnina neprijateljevih snaga nalazila se u gradu, gde je pri-

⁴⁰ Prema izveštaju koji je veliki župan iz Jajca 22. jula uputio ministru unutrašnjih poslova, pukovnik Šimić, koji je od poglavnika dobio ovlašćenje da kao komandant operativne zone preuzme komandu nad svim jedinicama na području Jajce — Mrkonjić-Grad — Glamoč — Livno — Duvno — Prozor — Bugojno — Donji Vakuf, došao je u sukob sa upravnim vlastima mešajući se u njihov delokrug rada. Smatrajući da je uznemirenost organa vlasti zbog pojave, jakih partizanskih grupa na Bitovnji i Vranići neopravdana, pukovnik Šimić je nastojao da pretinjama i energičnim merama podigne moral kod posade i stanovništva i pripremi ih da izdrže u odbrani dok ne stigne pomoć. Posebno je naredio da niko ne napušta mesto, da se ne bi ponovio slučaj koji se zbio u Konjicu, kada su kotarski predstojnik, službenici i trgovci napustili grad, povećavši time paniku među građanima i posadom. Šimić je najpre telefonom zapretio kotarskom predstojniku u Prozoru da će ga streljati zbog širenja alarmančnih vesti; zatim je uhapsio kotarskog predstojnika i predsednika kotarske zaklade u Bugojnu, jer su, navodno, održavali vezu s partizanima; zapretio je i šefu ispostave u Donjem Vakufu. Sve ove mere koje je taj domobranski oficir preduzeo u Bugojnu, Donjem Vakufu, Kupresu i Prozoru, u tim vrlo kritičnim danima, imale su efekta: izbegnuta je bezglavost, koja je pretila da nastupi pod dejstvom zastrašujućih vesti o dolasku velike mase partizana (Arhiv VII, k. 195, br. reg. 3/9-1).

stupila izgradnji utvrđenja na njegovoj ivici i u unutrašnjosti. Da bi otkrio kretanje partizana i njihove namere, komandant garnizona je slao jače izviđačke patrole i grupe u bližu i dalju okolinu.

U toku 16. jula svi bataljoni su, po kiši, izbili na polazne položaje. Njihovi pokreti nisu ostali nezapaženi, tako da je neprijatelj spremno dočekao napad koji je otpočeo oko 22 časa. U prvome naletu bataljonima je pošlo za rukom da odbace neprijatelja s nekih isturenih položaja spoljne odbrane i da izbiju do prvih kuća, gde su bili zadržani jakom vatrom. Četvrti bataljon, koji je napadao preko Karalinke, izbio je u zoru na Gradinu, iznad železničke stanice, ali je tu bio zaustavljen. U međuvremenu je 3. bataljon zauzeo Čipuljić i k. 717 i preko Malog Sela izbio u zapadni deo grada, gde je bio zadržan. Smatrajući da se napad završio neuspešno i da bi dalje zadržavanje na ivici grada dovelo do nepotrebnih gubitaka, štabovi bataljona su u ranim jutarnjim časovima povukli svoje čete. Prilikom povlačenja oba bataljona su se u šumi iznad sela Poriča iznenada sukobila s kolonom ustaša koja je iz Kupresa bila upućena u pomoć posadi Bugojna. Ne očekujući napad s tog pravca, bataljoni su u prvim trenucima, dok se nisu pribrali, pretrpeli gubitke. Ustaše su iznenadile grupu boraca 3. bataljona koja je nosila ranjenike i veći deo pobile. Kada je prvo iznenađenje prošlo, oni su organizovano stupili u borbu i u oštrom sukobu odbacili neprijatelja. Treći bataljon je u ovoj borbi pretrpeo gubitke od devet mrtvih i pet ranjenih, dok su iz 4. bataljona poginula dva borca (među kojima i Milorad Jovančević, kasnije proglašen za narodnog heroja). Četvrti bataljon 1. proleterske brigade krenuo je u napad na utvrđeno uporište na brdu Gorici koje je dominiralo poljem i s kojeg je neprijatelj štitio grad sa južne strane. Kod potoka u podnožju brda bataljon je naišao na zasedu. Puškomitralješko odeljenje neprijatelja otvorilo je vatru i prinudilo partizane da se zaustave. Tako je izostalo iznenađenje. Smatrajući da je dalji napad necelishodan, bataljon se, ne baš organizovano, povukao na polazne položaje⁵⁰. Četa koja je dobila zadatak da zauzme električnu centralu (Rudarska četa)

⁵⁰ Komandir Pratećeg voda ovako je opisao neuspeli napad svog bataljona: »Skoro će 10 časova... Odjednom po našoj koloni se prosu dug mitraljeski rafal. Naišli smo na zasedu na prelazu kod mlina ispod Gorice. U koloni pometnja. Neko je od naših bacio bombu. Kratko zatišje. I, taman kad smo hteli ponovo da krenemo, dočeka nas sa Gorice uraganska vatra... Umesto da iznenadimo neprijatelja, mi smo potpuno iznenađeni. Očevidno za ovaj napad nismo pripremljeni. Ne nalazeći zaklon na ravnom polju, izloženi vatri koja ne da oko otvoriti, borcima nije preostalo ništa drugo nego da okrenu natrag. I to panično tako da je izgubljena veza... « (Ljubivoje Pajević, Šest dana na domaku Bugojna, Prva proleterska, knj. 1, str. 427).

napala je neprijateljevo obezbeđenje i uspela da ga delom protera u pravcu Bugojna, a delom odbaci na groblje, gde se ova neprijateljeva grupa utvrdila. Četa je potom oštetila centralu, ali ne potpuno, jer nije imala dovoljno eksploziva. Ni 5. bataljon nije u toku noći uspeo da proдре u grad. Nastupajući duž pruge i puta od Gornjeg Vakufa, njegove čete su odbacile manje neprijateljeve delove iz sela Kućice i produžile ka selu Jakliću, gde su bile zaustavljene jakom vatrom. U zoru se bataljon povukao na polazne položaje uz gubitke od dva mrtva i osam ranjenih⁵¹.

Jedino je 2. bataljon uspešno izvršio svoj zadatak. On je napadao sa istoka, preko Glavica. Ne naišavši na otpor neprijatelja, koji nije bio isturio svoje delove preko reke, bataljon je izbio na Vrbas i pregazio ga (na gazovima kod mosta). Savladavši jak otpor branioca i uništivši jedno puškomitralješko odeljenje sakriveno u krošnji drveta blizu mosta njegove čete su, pored muslimanskog groblja, prodrle u centar grada, izbivši na raskrsnicu kod gradske apoteke, ali su tu bile zadržane. Pošto ostale jedinice nisu uspele da prodru u grad, ovaj se bataljon našao usamljen, a neprijatelj je bio u mogućnosti da sa drugih položaja skine pojedine delove i ubaci ih protiv njega. Bataljon je, iako bez veze sa susednim jedinicama, cele noći vodio borbu, ne pomišljajući da se povuče. Zora ga je zatekla u gradu. On je nastavio ulične borbe i u toku dana. Štabu brigade je bio upućen izveštaj da se bataljon nalazi u gradu i da je potrebno da i ostale jedinice obnove napade⁵².

Mada je bilo očigledno da je napad, uprkos prodoru 2. bataljona, još u toku noći pretrpeo neuspeh, ipak su neki bataljoni pokušavali da obnove napad, ali su jakom vatrom neprijatelja bili zadržani na prilazima gradu. Štab 4. bataljona 1. proleterske brigade, na primer, oko 9 časova je pokušao da jednim slabim napadom, u kojem je angažovao oko 30 boraca 2. čete, zauzme Goricu. Neprijatelj je napad lako odbio mitraljeskom vatrom. Četa je imala jednog poginulog i jednog ranjenog borca..

⁵¹ Članci B. Đuričkovića, M. Hotića i Lj. Pajevića; Lj. Anđelić, »Livanjska legenda«, str. 43—5; Dnevnici Đ. Čagorovića, M. Poleksića i N. Boškovića, borca 4. bataljona 1. proleterske brigade; Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1986, br. reg. 11/9-2, 3, k. 2003, br. reg. 4/6-1); Izjave S. Drljevića, komandanta 4. bataljona, V. Radovića, K. Grozdanića i Z. Šaletića; Izveštaj 5. žandarmerijskog puka od 26. jula 1942 (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 154); Izveštaj komandira žandarmerijske stanice Bugojno od 22. jula (Arhiv VII, k. 147, br. reg. 15/1-2); Bojna relacija domobranskog 9. pešadijskog puka za jul 1942 (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-11, 10/2-36).

⁵² Isto

U međuvremenu je jedna grupa boraca iz 1. i 2. čete likvidirala neprijateljevo odeljenje kod groblja iznad sela Vesele⁵³.

Uvidevši beskorisnost dalje borbe, Štab brigade je naredio da se napad obustavi, i da se 2. bataljon povuče iz grada, jer bi njegovo dalje zadržavanje samo iziskivalo nepotrebne gubitke. Iskoristivši trenutnu neopreznost neprijatelja, 2. bataljon se, oko 16 časova, gotovo neopaženo povukao iz grada. U ovom napadu on je imao sedam mrtvih i devet ranjenih⁵⁴.

U borbama za Bugojno 16/17. i 17. jula, koje su se završile neuspešno, 4. proleterska brigada je imala 21 poginulog i 22 ranjena, a 4. bataljon 1. proleterske brigade jednog poginulog i jednog ranjenog borca. I neprijatelj je imao znatne gubitke — peko 50 izbačenih iz stroja⁵⁵.

Branilac je u ovim borbama pokazao veliku upornost. Njegove čete su uspele da zadrže napadača i da ga jakom vatrom i protivnapadima odbiju. Neprijatelj je tom prilikom upotrebio artiljeriju, borna kola i avijaciju. Avioni su u toku 17. jula bombardovali položaje oko grada: padine planina Rudine i Kalina, istočno, i Bojnu (k. 1336), zapadno od Bugojna. Naročito je jako dejstvo avijacija ispoljila na pravcu napada 2. bataljona, bombardujući selo Donjiće⁵⁶. Pored domobranskih aviona, ovoga dana su i italijanski izviđački avioni leteli nad okolinom Bugojna. Jedan avion 36. eskadrile 5. izviđačkog puka bio je pogođen, ali je uspeo da se vrati u bazu⁵⁷.

O žestini borbe za Bugojno svedoče i neprijateljevi izveštaji u kojima se govori da su partizani »ušli u same ulice grada, gdje su nastale ulične borbe, prsa u prsa«, da je »u ogorčenim borbama u samom predgrađu Bugojna bilo mnogo žrtava od naše strane« i da je »toga dana teže ranjen zapovjednik posade nadporučnik g. Kamenović Stjepan i zapovjednik 1. bojne 15. pp. bojnik g. Maričić Ivo i ustaški nadporučnik g. Tokić, a pored njih još oko 20 domobrana i ustaša«⁵⁸.

Napad 4. proleterske brigade nije uspeo iz više razloga. Pre svega, branilac je bio isuviše jak i dobro utvrđen; za sla-

⁵³ Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1986, br. reg. 11/9-3); Dnevnik N. Boškovića; članak Lj. Pajevića.

⁵⁴ Članak B. Đuričkovića.

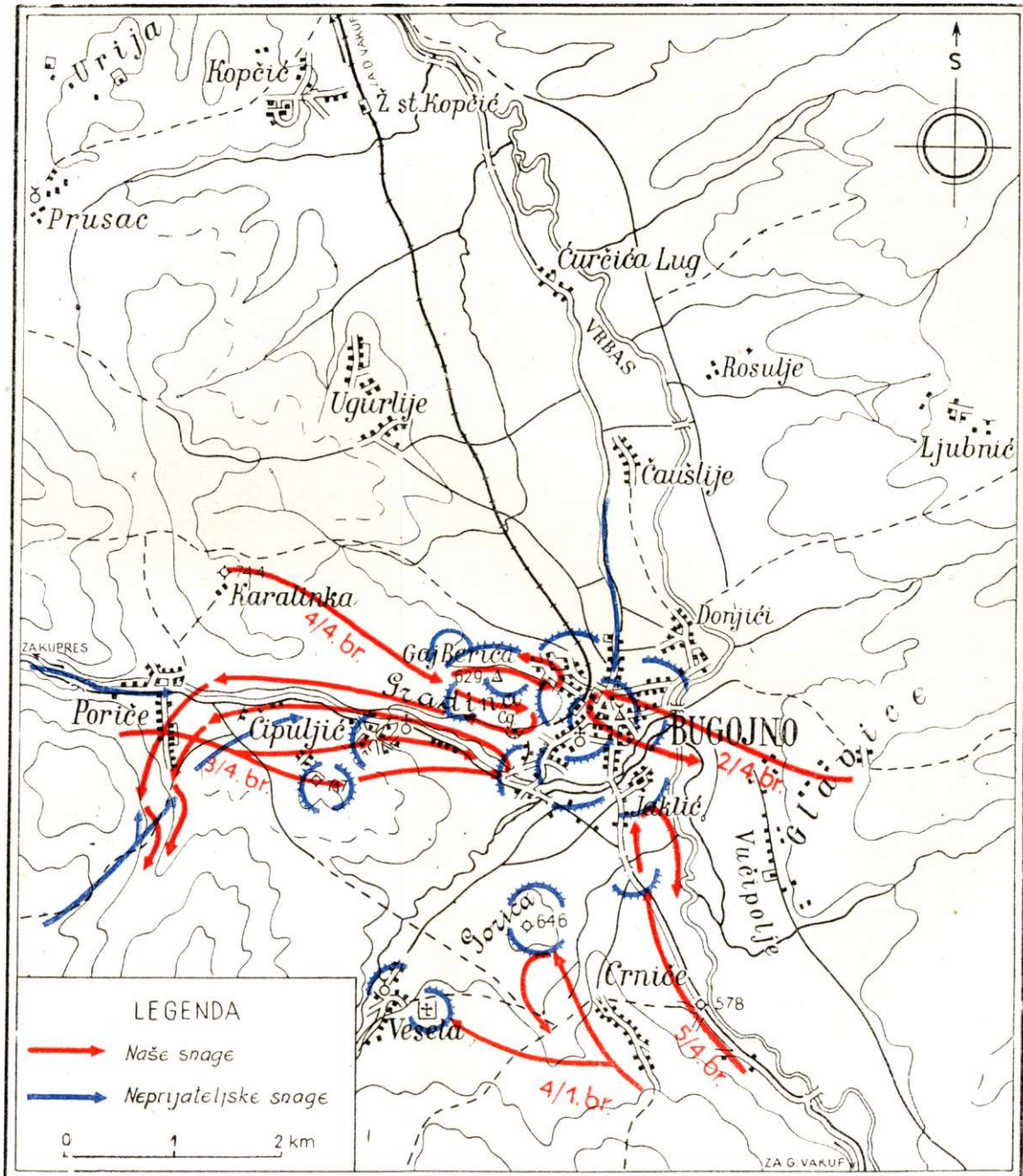
⁵⁵ O tačnim gubicima neprijatelja nema pouzdanih podataka. U bojnoj relaciji 9. puka spominju se 23 ranjena i 37 mrtvih domobrana, ustaša i milicionera (uključujući gubitke u toku 13. jula duž komunikacije Bugojno — Gornji Vakuf). U izveštaju komandira žandarmerijske stanice u Bugojnu kaže se da je posada u borbama od 16. do 22. jula imala gubitke 23 mrtva i 28 ranjenih.

⁵⁶ Dnevni izveštaj 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 55/2-4).

⁵⁷ Dnevni izveštaji italijanskog vazduhoplovstva za jul 1942 (Arhiv VII, k. 151, br. reg. 4/9-1-23); Arhiv VII, k. 86, br. reg. 21/21-1.

⁵⁸ Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-11.

PRVI NAPAD MA BUGOJNO
(noću 16/17. VII 1942)

Skica 9

manje njegovog otpora bile su potrebne znatno jače snage. Još od 13. jula očekujući napad, neprijatelj se nalazio u stanju pune pripravnosti; sve su njegove jedinice bile na položajima (u rovovima i bunkerima); tako se napadač nije mogao uzdati u iznenađenje. Uz to, što je takođe bilo značajno, nije bila prekinuta veza sa Donjim Vakufom i Kupresom, te su iz tih mesta bila upućena pojačanja napadnutom garnizonu u Bugojnu. Tako su izvesni delovi iz Donjeg Vakufa, 17. jula ujutro, kamionom i vozom, nesmetano stigli u Bugojno i pojačali njegovu posadu.

Ipak, uprkos činjenici da je posada napadnutog mesta bila isuviše jaka, očividno je da napad nije bio dobro organizovan. Odugovlačenje s napadom bilo je prvi i osnovni propust, iz kojeg su potom, jedan za drugim i jedan iz drugog, proizlazili i drugi: slaba procena neprijatelja, necelishodno grupisanje snaga, neobebeđenje od susednih garnizona itd. Pada u oči da su svi bataljoni dobili zadatke da najpre savladaju otporne tačke spoljne odbrane, koje su se nalazile na jakim zemljišnim objektima, visovima i grebenima oko grada, a potom nastave nadiiranje ka gradu. Nijedna jedinica, makar i manja, nije bila upućena kroz međuprostore, da se probije u unutrašnjost grada i izazove zabunu među braniočevim snagama. To je, doduše, pošlo za rukom 2. bataljonu, ali je njegov prodor bio olakšan i time što na pravcu njegovog nastupanja, tj. na desnoj obali Vrbasa, neprijatelj nije imao svojih snaga. Bilo je, dakle, očigledno da jedinice i štabovi nisu još imali dovoljno iskustva u borbama za naseljena mesta.

Vrhovni komandant je još istog dana saznao za neuspeh u borbi za Bugojno. On je u pismu načelniku Vrhovnog štaba, koji je rukovodio napadom, izrazio svoje nezadovoljstvo i dao sledeću ocenu rada severne kolone:

»Vaš prvi neuspeh kod Bugojna jeste rezultat vašeg oklevanja a i nedovoljne pripreme. Kako ste mogli dozvoliti da neprijatelj saobraća vozovima u toku vašeg napada na grad? 1. Trebalo je po svaku cenu prekinuti železničku liniju pre samoga napada. 2. Uzrok neuspeha leži i u neizvršavanju zadatka za obe brigade, koji ste dobili od mene pre napada na G. Vakuf. Ćidin (odnosi se na M. Ćilasa, predstavnika VŠ kod severne kolone — prim. M. L.) postupak jeste za najveću osudu, jer je to postupak neozbiljnog čoveka — koji je doveo do dosta teških posledica, a moglo bi se svršiti i katastrofalno ako se odmah ne preduzmu mere da se 2. brigada⁵⁹ odmah prebaci na sektor Bugojno — D. Vakuf i poveže sa vama«.

Dok se 4. proleterska brigada, zajedno sa 4. bataljonom 1. proleterske brigade, pripremala za napad na Bugojno, 2. proleterska brigada je ostala, uglavnom, neaktivna. U toku 16. jula

⁵⁹ Naređenje vrhovnog komandanta načelniku Vrhovnog štaba od 17. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 31).

¹⁶ Ofanziva proleterskih brigada

njena su se tri bataljana nalazila u Slatini, a jedan u Rasavcima. Toga dana je njen 1. bataljon bio isturio manje delove iznad pruge Donji Vakuf — Jajce, na odseku između železničkih stanica Babino Selo i Barice. U 8 časova, nedaleko od Barica, oni su izvidnicu, koja se kretala ispred voza, napali i prisilili da se povuče u Donji Vakuf. Nešto kasnije isti je voz, s pojačanom domobranskom pratnjom i izvidnicom, ponovo krenuo u pravcu Jajca. I ovoga puta su delovi 1. bataljona napali neprijatelja, nešto severnije od Barica, ali je napad bio bezuspešan, tako da je voz produžio ka Jajcu⁶⁰.

U toku noći 16/17. jula, kada je 4. proleTERSka brigada napadala Bugojno, bataljoni 2. proleTERSke brigade nisu vršili nikakve akcije, niti su znali šta se dešava oko Bugojna. Samo je 1. bataljon te noći izveo — istina, bezuspešno — napad na železničke stanice u Baricama i Babinom Selu, porušio prugu na dva mesta, u dužini od 12 metara, i obaranjem 23 stuba prekinuo telefonsku liniju u dužini od 2 kilometra⁶¹.

Dejstva ovog bataljona na pruži Donji Vakuf — Jajce nisu bila dovoljno efikasna, jer je neprijatelj vrlo brzo otklonio kvarove, niti su imala ikakav odraz na situaciju u Donjem Vakufu i Bugojnu. Za prebacivanje pojačanja u ta mesta neprijatelj se nije koristio komunikacijom koja ih je spajala s Jajcem, već onom koja je vodila od Travnika, a ona je bila potpuno slobodna. Zbog toga su dejstva 2. proleTERSke brigade duž komunikacije ka Jajcu u tom trenutku bila bez uticaja na izvršenje osnovnog zadatka koji je stajao pred severnom kolonom, tj. na zauzimanje Bugojna. Tako su tih dana 2. i 4. proleTERSka brigada dejstvovala odvojeno i neusklađeno, svaka na »svom« zadatku, i svaka u ubeđenju da čini najbolje i da svojim dejstvima olakšava rad drugoj. A takvim dejstvima one su u stvari olakšale neprijatelju da se odupre njihovim podvojenim dejstvima. Tako je, na primer, pošto je izostao napad na Donji Vakuf i na komunikaciju Donji Vakuf — Bugojno, neprijatelj mogao da u prvim jutarnjim časovima 17. jula uputi ka Bugojnu pojačanja, koja su olakšala odbranu bugojanskog garnizona. »Da nije toga dana palo Bugojno i D. Vakuf u ruke partiznima« — zaključio je komandant domobranskog 9. pešadijskog puka u svojoj bojnoj relaciji — »ima se zahvaliti u prvom redu izvanrednom opunoćeniku Poglavnika g. pukovniku Franji Šimiću koji je smišljenim voćtvom i osobnom hrabrošću vodio operacije i podstrekavao domobrane i ustaše da ustraju u borbi protiv neprijatelja, a tako isto i pukovniku g. Juri Francetiću koji je u pravo vreme stigao sa svojom Crnom legijom u pomoć D. Vakufu i Bu-

⁶⁰ Arhiv VII, k. 211, br. reg. 13/2-42.

⁶¹ Arhiv VII, k. 211, br. reg. 13/2-55; AIRPJ, br. 3702.

gojnu»⁶² (kurz. M. L.). Zaključak neprijateljevog komandanta je bio samo delimično tačan; uzroke neuspeha je trebalo tražiti i na drugoj strani, odnosno u slabo koordiniranim dejstvima 2. i 4. proleterske brigade. Nemanje međusobne veze je, bez sumnje, doprinelo tako slabom sadejstvu brigada severne kolone.

Tek 17. jula je 2. proleterska brigada ispoljila nešto veću aktivnost prema komunikaciji Donji Vakuf — Bugojno. Ali je već bilo kasno, jer je 4. proleterska toga dana obustavila napad,, povukavši svoje bataljone dalje od grada.

4. — Pripreme za drugi napad na Bugojno i zadržavanje 2. proleterske brigade oko Tjrije i Prusca

Vrhovni komandant je ocenio da se, neuspehom kod Donjeg Vakufa i Bugojna, situacija u dolini Vrbasa pogoršava, da ona može ozbiljno ugroziti dalje nastupanje grupe brigada. Neprijatelj se u ta dva garnizona održao. Trebalo je očekivati da će on, dovlačenjem novih pojačanja, nastojati da ojača i svoje posade duž komunikacije prema Livnu i, dalje, prema Sinju i Splitu, a možda i da izvrši napad u pravcu Gornjeg Vakufa i Prozora. Bugojno bi, očigledno, bilo polazna osnova tih operacija neprijatelja. Da bi onemogućio takav razvoj situacije i sprečio preuzimanje inicijative od strane neprijatelja, vrhovni komandant je odlučio da ne odustane od namere da se zauzme Bugojno. Napad je, po njegovoj zamisli, trebalo što pre obnoviti, ne dozvoljavajući neprijatelju da predahne, privuče nova pojačanja i ojača odbranu. Ali, s druge strane, on je bio svestan da sa daljim dejstvima ne treba pre nagliti, novi napad ne sme se improvizovati na brzu ruku, bez dovoljno snaga i bez dobro organizovanog sadejstva. Za tako ozbiljnu akciju bilo je potrebno pojačati severnu kolonu delom snaga južne kolone, i tako stvoriti jaku grupu koja bi mogla uspešno izvršiti zadatak. Ne odustajući od namere da južnu kolonu usmeri ka Duvnu i Livnu, on je, njenim privremenim slabljenjem, samo odložio, za nekoliko dana, izvršenje te namere, dok se situacija u dolini Vrbasa ne raščisti zauzimanjem Bugojna i Donjeg Vakufa. U duhu te odluke, vrhovni komandant je predvideo da ka Bugojnu uputi još dva bataljona 1. proleterske brigade i da se napad izvede kroz dva dana, posle solidnije pripreme⁶³.

Vrhovni komandant je 17. jula naredio načelniku Vrhovnog štaba da odmah preduzme sve potrebne mere za organizovanje novog napada na Bugojno, ukazavši mu na potrebu da se,

⁶² Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-11.

⁶³ Naređenje vrhovnog komandanta načelniku Vrhovnog štaba od 17. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 31).

pre napada, mora prekinuti komunikacija prema Donjem Vakufu i time sprečiti dovlačenje novih snaga. Da bi se izvrš'o taj zadatak trebalo je, po mišljenju vrhovnog komandanta, još u toku noći uputiti na komunikaciju najmanje jedan bataljon 4. proleterske brigade, a ostale njene bataljone zadržati oko grada da se odmore i pripreme za napad, i da ometaju radove neprijatelja na utvrđivanju i odbijaju njegove eventualne ispadе iz grada. Računajući da je neprijatelj, posle prvog napada, još više učvrstio odbranu, vrhovni komandant je ocenio da bi 4. proletersku brigadu trebalo ojačati. Stoga je on istoga dana naredio Štabu 1. proleterske brigade da još dva svoja bataljona uputi preko Gornjeg Vakufa ka Bugojnu. Tako je za predviđeni napad na Bugojno bilo prikupljeno pet bataljona 4. proleterske i tri bataljona 1. proleterske brigade.

Da bi s napadom 4. i 1. proleterske brigade na Bugojno uskladio dejstva 2. proleterske brigade, koja je, iz njemu nerazumljivih razloga, bila neaktivna negde oko Donjeg Vakufa, vrhovni komandant je naredio načelniku Vrhovnog štaba da joj »smesta da zadatak da napadne D. Vakuf, a ako to nije momentalno moguće, neka ga dobro blokira i preseče komunikaciju prema Jajcu i Travniku«⁶⁴.

Vrhovni komandant je smatrao svojom dužnošću da borcima izrazi svoje priznanje za njihovo junačko držanje u borbama za Bugojno. Napad na Bugojno je bio prvi veći neuspeh grupe proleterskih brigada u toku njenog nastupanja — neuspeh na koji borci nisu bili navikli. Stoga je vrhovni komandant skrenuo pažnju komandantima i političkim komesarima: ljudstvu objasniti neuspeh kao normalnu pojavu, koja ne može imati uticaja na dalja dejstva; ne dozvoliti da se taj privremeni neuspeh, u kome su pretrpljeni znatni gubici, odrazi negativno na borbeni duh i moral boraca⁶⁵.

Za drugi napad na Bugojno preduzete su, dakle, znatno ozbiljnije pripreme. Pa ipak, usled netačnih podataka kojima se raspolagalo, naročito o neprijatelju u Donjem Vakufu, došlo se do ocene da je dovoljno uputiti jedan do dva bataljona (»poslati najmanje jedan bataljon«) da bi se, rušenjem pruge i odbijanjem eventualnih napada, Bugojno odseklo od Donjeg Vakufa. Takav zadatak, međutim, teško će izvršiti jedan ili dva bataljona, jer je neprijatelj držao posade na komunikaciji i na jakim zemljišnim objektima pored nje — u Kopčiću, Uriji, Pruscu i još nekim mestima. Sem toga, on je komunikaciju između Bugojna i Donjeg Vakufa kontrolisao patroliranjem oklopnog voza i oklopnih kola; zbog blizine ovih dvaju garnizona, mogao je

⁶⁴ Isto.

⁶⁵ Isto.

brzo intervenisati u oba pravca. Jedinice koje bi uspele da preseku komunikaciju između tih gradova ne bi se mogle, izložene napadima neprijatelja sa oba pravca, duže održati na nepogodnim položajima u dolini Vrbasa. I zadaci dati 2. proleterskoj brigadi: da zauzme Donji Vakuf ili da ga blokira i da istovremeno preseče komunikacije prema Jajcu i Travniku — bili su preobimni, a samim tim i nerealni, s obzirom na njene mogućnosti i na snagu neprijatelja.

Vrhovni komandant, očigledno, nije bio dovoljno obavešten o stvarnoj situaciji kod neprijatelja u Bugojnu i Donjem Vakufu, jer nije primio vesti o novim pojačanjima koja su u toku poslednja dva-tri dana stigla u Donji Vakuf i Bugojno. On je raspolagao samo zastarelim podacima, onim koje je još 14. i 15. jula dobio od načelnika Vrhovnog štaba: da bugojanski garnizon sačinjavaju dve čete ustaša, četa domobrana i izvestan broj milicionera, a donjovakufski — samo oko sto ustaša i nešto domobrana. Slične ili gotovo iste podatke dali su i neprijateljevi vojnici zarobljeni u Prozoru, što je navodilo na zaključak da su oni tačni.

U vreme kad je izdao pomenuto naređenje za drugi napad na Bugojno, vrhovni komandant nije bio dobio izveštaj Štaba 2. proleterske brigade, pisan 16. jula, u kome se javljalo da u Bugojnu ima oko hiljadu a u Donjem Vakufu oko pet stotina neprijateljevih vojnika i da se u Pruscu nalazi posada nepoznate jačine. Nije mu bio poznat ni izveštaj predstavnika Vrhovnog štaba, od 17. jula, u kojem su dati drugi podaci o jačini neprijatelja: posada u Donjem Vakufu je bila znatno jača — 200 ustaša i 400 domobrana, a u selima Pruscu i Uriji bilo je oko 400 milicionera i 200 domobrana i ustaša. Izveštaj Štaba 2. proleterske brigade nije, izgleda, ni stigao u Vrhovni štab⁶⁸, a izveštaj predstavnika Vrhovnog štaba dobijen je, verovatno, znatno kasnije.

U duhu naređenja vrhovnog komandanta, pripreme za drugi napad na Bugojno otpočele su odmah. Još 17. jula kroz Gornji Vakuf je prošao Štab 1. proleterske brigade sa 3. bataljonom, a uveče je u to mesto stigao i 1. bataljon, koji je tu prenoćio da bi sledećeg dana produžio u pravcu Bugojna. Tako je koncentracija snaga predviđenih za napad bila izvršena prema predviđenom planu⁶⁷. Poučen iskustvom iz prvog napada,

⁶⁸ U pismu koje je predstavnik Vrhovnog štaba kod 2. proleterske brigade 19. jula pisao načelniku Vrhovnog štaba izražava se sumnja da je desetina koja je nosila pomenuto pismo »popadala« (Zbornik, tom II, knj. 5, dok br. 36).

⁶⁷ Beležnica Koče Popovića (Arhiv VII, k. 2015, br. reg. 1/1); J-Lopičić, Ratni dnevnik, str. 269; Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1985, br. reg. 2-2); Neobjavljen dnevnik Milonje Stijovića.

kada je izostalo sadejstvo 2. proleterske brigade, načelnik Vrhovnog štaba je preduzeo mere da ovu brigadu blagovremeno angažuje u predstojećem napadu. On je 17. jula, tj. istog dana kad je dobio naređenje vrhovnog komandanta, naredio Štabu 2. proleterske brigade da preseče komunikacije oko Donjeg Vakufa, da sa dva bataljona napadne Donji Vakuf i da odredi dva bataljona za napad na Bugojno, koji će biti izveden 18. jula -uveče⁶⁸. Ovako postavljeni zadaci bili su sasvim nerealni, a i neprecizni. Od 2. proleterske brigade, koja je imala četiri bataljona, tražilo se da preseče komunikacije koje od Donjeg Vakufa vode za Travnik i Jajce, da napadne Donji Vakuf i da, povrh svega, sadejstvuje 4. i 1. proleterskoj brigadi u napadu na Bugojno. Zahtevi, očigledno, tako zamašni, da bi svaki pojedinačno bio dovoljan za celu tu brigadu. Na primer: za prvi zadatak — presecanje komunikacija — trebalo je angažovati gotovo sva četiri bataljona, jer su se samo prema Komaru morala uputiti najmanje dva bataljona. A i napad samo dva bataljona na jako branjeni Donji Vakuf bio bi, sasvim izvesno, obična avantura. U pravu je bio predstavnik Vrhovnog štaba kada je, u pismu od 19. jula, ovako prokomentarisao to naređenje:

»Sve tri stvari (napad na D. Vakuf, na Bugojno i na rečene komunikacije) Druga ne može izvršiti, jer nema toliko snaga. Ovo što ja pišem odgovara realnim odnosima snaga, a ne kombinatorici. Zato mislim da se ovo moje pismo hitno dostavi drugu Starom (Titu — prim. M. L.) da on razmotri situaciju a ne da se zatječavamo i satiremo Drugu brigadu ili ma koju brigadu. Ne razumijem kako pišeš da mi moramo 18-og napasti s dva bataljona Bugojno ... a tamo nema nikog (misli se na delove 4. proleterske brigade oko Bugojna — prim. M. L.), a s dva D. Vakuf... a ko će, gdje i šta sadejstvovati — ni slova. To je avanturizam, po mom mišljenju, i vrtoglavica koja te obuzela od neuspjeha kod Bugojna.

Ti si rekao da dva bataljona Druge treba 18-og da napadnu Bugojno, ali kud, u kom smjeru — mi nemamo ni pojma. Vaših djelova s kojima bi se povezali nema oko prostora na kom se nalazimo. A sinoć smo — i to je strašno — čuli opet borbu oko Bugojna! Molim te — daj mi neki jasan, konkretan zadatak, u skladu s čitavom situacijom u ovom prostoru.«⁶⁹

Međutim, bez obzira na to da li je naređenje bilo umesno i izvodljivo, po njemu se nije moglo postupiti jer ga je Štab 2. proleterske brigade primio sa znatnim zakašnjenjem, tek 19. jula ujutru⁷⁰. Razlog je i ovoga puta bio slaba i neredovna veza između 4. i 2. proleterske brigade. Zbog toga će 2. proleterska

⁶⁸ To naređenje nije sačuvano, ali se o njemu, odnosno o njegovom sadržaju, govori u pismu predstavnika Vrhovnog štaba od 19. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 36).

⁶⁹ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 36.

⁷⁰ Isto.

brigada do tog dana dejstvovati u duhu ranijeg naređenja, koje je primila još 17. jula u 12 časova i po kojem je trebalo da učestvuje u napadu na Bugojno u toku noći 17/18. jula i eventualno 18. jula. Tako će u vremenu između prvog i drugog napada na Bugojno nastati zbrka i izostati sadejstvo između 2. i 4. proleterske brigade. Zapravo, bolje rečeno, zbrka se samo nastavlja jer je ona počela još onog dana kad su se obe brigade odvojile na Vranići.

Pripreme za novi napad na Bugojno, i pored svih nastojanja štabova, očigledno nisu tekle normalno. Nedostatak sigurnih i brzih sredstava veze ponovo je došao do punog izražaja, stvorivši velike teškoće, koje su gotovo paralisale aktivnost štabova i dovele u pitanje izvršenje postavljenih planova. Situacija je, zbilja, bila više nego konfuzna: načelnik Vrhovnog štaba je računao da je 2. proleterska brigada dobila njegovo naređenje i da se priprema za napad na Donji Vakuf i za drugi napad na Bugojno, a Štab 2. proleterske brigade nije ni znao da je napad na Bugojno već izvršen i da se priprema novi — on, dakle, nije znao za nove zadatke koji su mu bili namenjeni. I dok su se 4. i 1. proleterska brigada pripremala za predstojeći napad, 2. proleterska je pristupila izvršenju zadatka po starom naređenju koje je već bilo prevaziđeno razvojem situacije. Cim je primio pomenuto naređenje, Štab 2. proleterske brigade održao je, 17. jula u selu Slatini, sa predstavnikom Vrhovnog štaba, sastanak na kome je analizirao situaciju i zadatke svoje brigade u svetlu zahteva koji su pred nju postavljeni. Bilo je jasno da ova brigada ne može stići da u toku noći učestvuje u napadu na Bugojno, jer su se njeni bataljoni nalazili u rejonu sela Slatine i Rasavaca, udaljeni oko 20 km od Bugojna. Zbog vrlo intenzivne aktivnosti neprijateljeve avijacije, koja je u toku čitavog dana izviđala prostoriju oko Donjeg Vakufa i Bugojna, bombardujući i mitraljirajući rejone u kojima se, kako se pretpostavljalo, nalaze partizanske jedinice, bilo je riskantno u toku dana uputiti bataljone na zadatak. Stoga je odlučeno da tek po padu mraka jedinice krenu prema Bugojnu, da bi sledećeg dana, tj. 18. jula, učestvovala u napadu na grad, ukoliko ga 4. proleterska brigada ne zauzme u toku noći, kako je, uostalom, i bilo predviđeno dobijenim naređenjem. Put prema Bugojnu je vodio preko sela Urije i Prusca, u kojima su se, prema prikupljenim podacima, nalazile neprijateljeve posade u jačini od 200 domobrana i ustaša i oko 400 naoružanih milicionera, s po jednim topom i minobacačem. Podaci, međutim, nisu bili tačni: u Pruscu se nalazilo samo 80 naoružanih seljaka — milicionera i 22 domobrana, a ni posada u Uriji, verovatno, nije bila veća. Prema tome, očigledno je da su podaci kojima je raspomagao Štab brigade bili

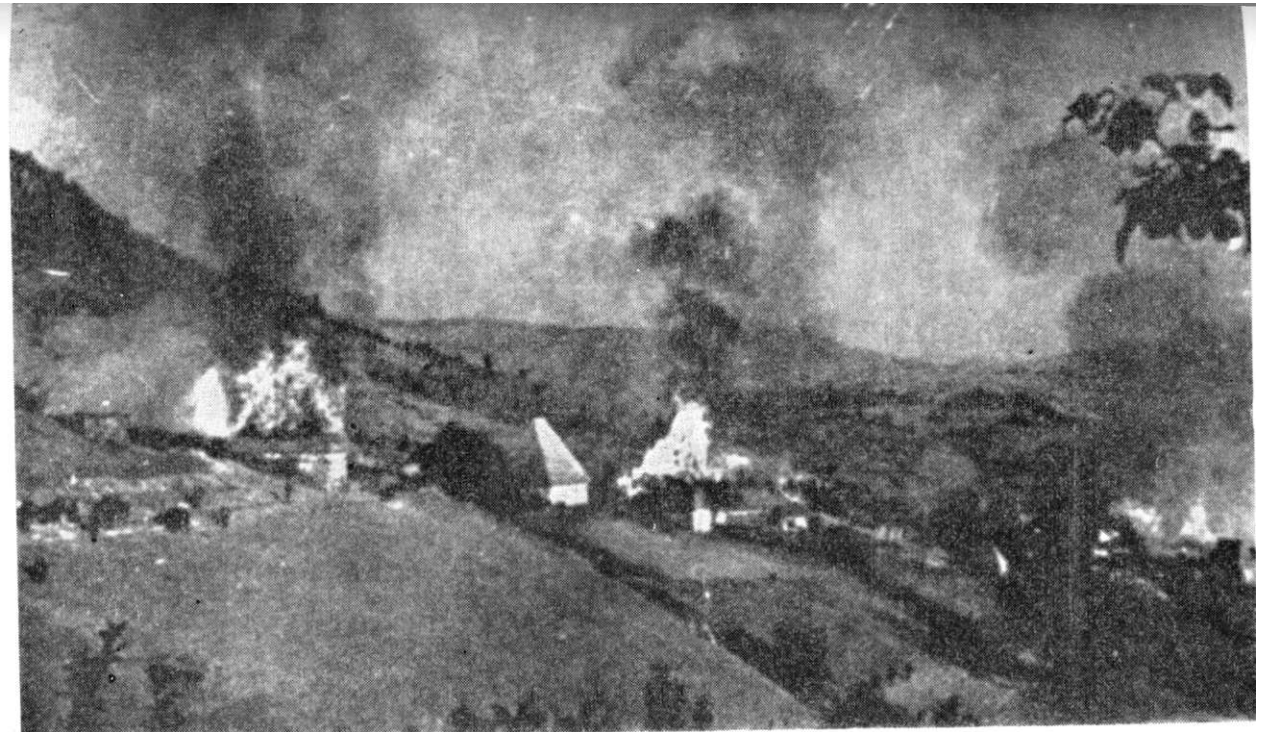
znatno preuveličani. Neprijatelj je poseo ova sela da bi sa zapada obezbedio komunikaciju Donji Vakuf — Bugojno i, naročito, železničku stanicu Kopčić, koja je, u suženoj dolini između brda Daljana i Koša, bila izložena opasnosti od napada i sa zapadne i sa istočne strane. Brigadi je zauzimanje Urije i Prusca bilo preduslov da izvrši svoj osnovni zadatak: preseče komunikaciju i učestvuje u napadu na Bugojno. Za napad na Uriju upućen je 3. bataljon, kome je stavljeno u zadatak da tamošnjeg neprijatelja uništi ili protera, a potom preseče prugu kod Kopčića. U međuvremenu je trebalo da 4. bataljon zauzme Prusac ili ga samo blokira, ukoliko neprijatelj pruži jači otpor, kako bi 1. i 2. bataljonu obezbedio slobodan prolaz ka Bugojnu⁷¹.

O ovoj svojoj odluci predstavnik Vrhovnog štaba i Štab brigade su istog dana u 13 časova, sat nakon prijema pomenutog naređenja, poslali izveštaj načelniku Vrhovnog štaba, obavestivši ga ujedno da Donji Vakuf nije zauzet, jer nije postignuto iznenađenje, i da je posada znatno jača nego što se to u prvi mah smatralo. Naknadnim proveravanjem ispostavilo se da se u tom mestu nalazi oko 600 vojnika s topovima, minobacačima, oklopnim vozom i oklopnim kolima, te bi, prema tome, napad na tako jaku posadu bio necelishodan. Ukazujući na okolnost da je 2. proleterska brigada isuviše udaljena od Bugojna, te zbog toga ona ne može stići da učestvuje u napadu u toku iste noći, oni su predložili da se napad odgodi za 24 časa. Odgađanje je, po njihovom mišljenju, bilo nužno i iz ovih razloga: trebalo je prethodno zauzeti Prusac i Uriju, u kojima su se nalazile jače posade, jer »bez napada na to — napad na Bugojno nemoguć, odovud«; sem toga, preseći komunikaciju koja vodi od Bugojna ka Kupresu. Iznoseći te podatke i predloge, oni su upozorili da posada u Bugojnu broji oko hiljadu vojnika, da je ona, prema tome, znatno jača nego što je Štab 4. proleterske brigade smatrao. U pismu je ovim rečima skrenuta pažnja na potrebu da se, pre napada, Bugojno odseče od Donjeg Vakufa i Travnika:

»Sada pročitah vaša naređenja i vidim da na 2. brigadu računate kao na rezervu i pra ... (nečitko — prim. M. L.) pomoć. Bojim se da se nijeste suviše zatrčali, gradove treba prvo otsjeći i demoralisati. Obrati pažnju na to da te ne iznenade preko Komara (od Travnika), što se nama dogodilo kad nas je nadvisila jedna bojna i oduvala s komunikacije Travnik — D. Vakuf«.⁷²

⁷¹ Obaveštenje predstavnika Vrhovnog štaba načelniku Vrhovnog štaba od 17. i 19. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 32 i 36); Dnevnik V. Đokića; Dnevni izveštaj 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 55/2-3); Bojna relacija 9. pešadijskog puka (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-11); Izveštaj komandira žandarmerijskog voda Jajce od 21. jula (Arhiv VII, k. 147, br. reg. 23/1-5).

⁷² Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 32.

Ustaše Crne legije su prilikom nastupanja uništavale ustanička sela,

Ovo pismo nije stiglo načelniku Vrhovnog štaba i Štabu 4. proleterske brigade u toku 17. jula, pa čak ni sutradan, tako da još uvek neće doći do sadejstva između ove dve brigade. Štabu 2. proleterske brigade, koji je predlagao da se odloži napad na Bugojno, neće biti poznato da je napad već izvršen i da je Vrhovni štab obustavio dalje borbe dok se ne izvrše solidnije pripreme.

Smatrajući da sve teče po planu, on je uveče, 17/18. jula, uputio svoje bataljone na zadatak. Treći bataljon se iz sela Slatine spustio u dolinu Semešnice, prešao preko rečice i potom, preko sela Privraće i Urije, izbio na prugu ispod sela Daljana, ali se s nje brzo povukao. U selu Privraći je imao manja čarčenja sa predstražnim delovima, dok u Uriji, mimo očekivanja, neprijatelja nije bilo, jer se on, verovatno zaplašen pojavom tako jakih snaga partizana, bio povukao u Donji Vakuf. I 4. bataljon je lako izvršio svoj zadatak: on je preko sela Košćana izbio u Prusac, napao posadu, zarobio dvanaest domobrana i zaplenio 35 pušaka. Ne zadržavajući se oko opkoljene neprijateljeve grupe u tvrđavi na brdu iznad Prusačkog potoka, on je prepustio svoje položaje 1. bataljonu i odmah produžio u pravcu sela Guvna i Karalinke da bi uhvatio vezu sa delovima 4. proleterske brigade, koji su se, navodno, tamo nalazili. Opkoljena neprijateljeva grupa, iskoristivši trenutak kada su se jedinice smenjivale, uspeła je da pobegne⁷³. Neprijateljev štab u Bugojnu je za pad Prusca okrivio miliciju: ona nije dala jači otpor, zbog čega je vod domobrana bio doveden u kritičan položaj. Prvi bataljon, se, posle toga, zadržao u Pruscu, a jednu četu je uputio ka Koprivnici da preseče komunikaciju Bugojno — Kupres i postavi zasedu duž puta, da bi onemogućio saobraćaj između ta dva mesta. U međuvremenu je i 2. bataljon bio povučen iz Rasavaca: 18. jula ujutru stigao je u Prusac, odakle je produžio za selo Guvna⁷⁴.

Tako se, tek 18. jula, posle toliko odugovlačenja, 2. proleterska brigada približila sa zapada komunikaciji Donji Vakuf — Bugojno i svojim prednjim delovima konačno primakla Bugojnu. Međutim, na svoje iznenađenje, u tom rejonu njeni bataljoni nisu naišli na jedinice 4. proleterske brigade, pošto su one još

⁷³ Na sastanku Štaba 2. proleterske brigade, održanom 19. jula, bilo je, između ostalog, konstatovano »da Đido izdaje naređenje i kad treba i kad ne treba i da je opet izdao naredbu na svoju ruku da se iz Prusca smeni Četvrti bataljon i tom prilikom utekli su zarobljenici. Rešeno je da se od Dida traži uvek da li on naređuje kao član Vrhovnog štaba ili savetuje da bi tako trebalo uraditi« (Dnevnik V. Đokića).

⁷⁴ Dnevnik V. Đokića; AIRPJ, br. 3252; V. Đurašinović: Cika Đura, »Druga proleterska«, I, str. 579; N. Ljubičić: Tesne cipele, isto, str. 652.

prethodnog dana obustavile napad i povukle se južno od komunikacije Bugojno — Kupres. Štab 2. proleterske brigade se našao u nedoumici, jer nije znao šta je sa 4. proleterskom brigadom. U takvoj, neizvesnoj, situaciji on je rešio da svoje bataljone zadrži u dostignutim rejonima i da nastavi pokušaje da uhvati vezu sa načelnikom Vrhovnog štaba i Štabom 4. proleterske brigade.

Kad je, kasnije, saznao za napad na Prusac, vrhovni komandant je izrazio mišljenje da do njega nije trebalo da dođe. »Napad na Prusac je isto tako nepravilan kao što je bio pokret u pravcu Travnika«, pisao je on 20. jula načelniku Vrhovnog štaba⁷⁵. Takav sud je, sa stanovišta širih i opštih zadataka koji su stajali pred grupom brigada, bio opravdan i razumljiv. Vrhovni komandant je, naime, bio nezadovoljan dejstvima 2. proleterske brigade: ona se nepotrebno angažuje na drugostepenim zadacima, oklevajući da izvrši svoj osnovni zadatak — da zauzme Donji Vakuf ili da ga odseče od Bugojna. Zbog toga je smatrao da je angažovanje te brigade u borbama za Prusac bilo na liniji njenog odvlačenja od glavnog zadatka i gubljenje vremena, koje je tih dana bilo tako dragoceno.

Iste noći su delovi bataljona »Pelagić« 3. krajiškog odreda napali na železničku stanicu u Baricama i na pilanu »Pancini« kod Donjeg Vakufa. Oba napada je neprijatelj odbio, ali je pretrpeo gubitke: 6 mrtvih i 18 ranjenih domobrana. Bataljon je ovim napadom uspeo da prekine železničku prugu i telefonsku i telegrafsku liniju između Donjeg Vakufa i Jajca i da skrene pažnju na sebe, čime je unekoliko otežao rad neprijatelja na obezbeđenju komunikacije prema Bugojnu⁷⁶.

Dok se 2. proleterska brigada, noću 17/18. jula, približavala komunikaciji Donji Vakuf — Bugojno sa severozapada, uz put rasteravši neprijateljeve posade u Uriji i Pruscu, Štab 4. proleterske brigade je, iste noći, nezavisno od akcije 2. proleterske brigade, čak i ne znajući za nju, prema toj komunikaciji uputio sa istočne strane dva bataljona: svoj 1. bataljon i 4. bataljon 1. proleterske brigade. Ni ovoga puta, međutim, bataljoni 2. i 4. proleterske brigade nisu imali međusobne veze, te nisu ni mogli da usklade svoja dejstva. Dok se 1. bataljon 4. proleterske brigade, koji se prebacio na desnu obalu Vrbasa tek u zoru 18. jula, zadržao u rejonu Ljubnića, odakle je uputio svoje delove prema Caušlijama, 4. bataljon 1. proleterske brigade je zauzeo položaje na desnoj obali Vrbasa od Pirića pa nizvodno do Jusića, sa zadatkom da poruši most kod sela Čurčića Luga i vatrom kon-

⁷⁵ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 38.

⁷⁶ Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7 2-31, k. 71, br. reg. 55/2-4.

troliše drum i prugu na suprotnoj obali, te spreči saobraćaj i upućivanje pojačanja iz Donjeg Vakufa u Bugojno⁷⁷.

Osamnaesti jul je protekao bez značajnijih događaja. Između Donjeg Vakufa i Bugojna neprijatelj se u toku dana nije kretao, sem što su jedna oklopna kola oko podne prešla za Bugojno zahvaljujući nebudnosti zasede 4. bataljona 1. proleterske brigade, u kojoj se nalazio i top pito. Povremeno je neprijatelj tukao artiljerijskom vatrom položaje 1. bataljona 4. proleterske brigade, od koje je bataljon imao jednog ranjenog. Veza između 2. i 4. proleterske brigade još uvek nije bila uspostavljena⁷⁸. Celog su dana bataljoni 2. proleterske brigade pokušavali da izbiju na prugu i prekinu je, ali su u tome bili sprečavani jakom vatrom neprijateljeve artiljerije i minobacača, kao i dejstvima oklopnog voza i oklopnih kola koji su krstarili prugom i drumom⁷⁹.

5. — *Borbe duž komunikacije Donji Vakuf — Bugojno i ponovno odlaganje napada na Bugojno*

U toku noći 18/19. jula delovi 2. i 4. proleterske brigade i 4. bataljon 1. proleterske brigade ponovo su, kao i prethodne noći, izvršili napad na komunikaciju D. Vakuf — Bugojno i uspeali da je na više mesta preseku. Najveća su rušenja izvršena na železničkoj pruzi od stanice Kopčić prema Donjem Vakufu: dizanjem š'na u dužini od 359 metara i obaranjem 41 telefonskog stuba bile su prekinute železničke i telefonsko-telegrafske veze između ova dva mesta. Stanična zgrada u Kopčiću je zauzeta bez borbe (i odmah zapaljena) jer je posada uspela da blagovremeno umakne. Straža kod mosta, jačine 17 domobrana, koju je napala 2. četa 4. bataljona 1. proleterske brigade, pružila je slabiji otpor, te je brzo bila savladana (samo su petorica uspela da pobegnu u Donji Vakuf). Među zarobljenim domobranima bila su četiri ranjenika. Za vreme napada na Kopčić jedan

" Izveštaj načelnika Vrhovnog štaba vrhovnom komandantu od 19. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 35); Članci Lj. Pajevića i Lj. Vučkovića; Dnevnici J. Mihaljevića i N. Boškovića.

⁷⁸ Izgleda da je načelnik Vrhovnog štaba smatrao da se 2. proleterska brigada nalazi severoistočno ili severno od Donjeg Vakufa, a ne jugozapadno od tog mesta, na levoj obali Vrbasa. Stoga je on, radi veze s njom, slao patrole tamo odakle je ona otišla pre tri-četiri dana. To se može zaključiti na osnovu zahteva koji je načelnik Vrhovnog štaba uputio predstavniku Vrhovnog štaba u pismu od 17. jula (a koje je ovaj Primio 19. jula izjutra): da 2. proletersku brigadu dovede u rejon sela Rogušac, koje se nalazi na desnoj obali Vrbasa.

⁷⁹ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 36; Članak Lj. Pajevića; Dnevnik N. Boškovića.

je voz, dolazeći iz Donjeg Vakufa, bio stigao blizu stanice, ali se odmah vratio, izbegavši da upadne u pripremljenu zasedu i da bude uništen⁸⁰.

Iste je noći i bataljon »Pelagić« 3. krajiškog odreda izvršio manja rušenja na pruzi između Donjeg Vakufa i železničke stanice Barice. Rušenje mosta blizu sela Semina nije uspeło usled nedostatka eksploziva. Neprijatelj je sutradan, do 13 časova, otklonio kvarove i uspostavio saobraćaj prema Jajcu⁸¹.

Napadi na železničku stanicu Kopčić i na komunikaciju Donji Vakuf — Bugojno, kao i izbijanje partizana, prethodnog dana, u Uriju i Prusac, jako su uznemirili neprijatelja. On je tim akcijama pridao poseban značaj, ocenivši ih kao pokušaj partizana da Bugojno opkole i odseku ga od Donjeg Vakufa. Svestan vrlo negativnih reperkusija koje bi iz toga mogle proizaći za sudbinu Bugojna, on je brzo reagovao da bi ponovo ovladao tom komunikacijom, otklonio rušenja koja su partizani izvršili i uspostavio saobraćaj. Neprijatelj je, dakle, prozrevši namere partizana, pravilno procenio da se komunikacija od Donjeg Vakufa prema Bugojnu ne može osloboditi i držati u rukama ukoliko se prethodno ne odbace partizanske snage iz Privraće, Urije, Prusca i ostalih sela na levoj obali Vrbasa, odakle su one, koristeći se pogodnim terenom koji se uzdiže nad dolinom, ugrožavale železničku prugu i drum. Njega je naročito brinulo prisustvo isturenih partizanskih delova na brdu Daljan, ispod koga, na dužini od oko 2 km, prolazi komunikacija. Shvativši da je situacija postala vrlo ozbiljna, neprijatelj je došao do zaključka da više ne sme da bude pasivan, ograničavajući se na izvođenje odbrambenih radova i na pripreme za odbijanje napada, ukoliko do njih dođe, već da mora pribeći aktivnijim dejstvima. Najpre, kao neodložan zadatak, trebalo je odbaciti partizane s komunikacije Donji Vakuf — Bugojno i zauzeti Uriju i Prusac. Ne gubeći vreme, neprijateljevi komandanti Šimić i Francetić već su sutradan, 19. jula izjutra, uputili iz Donjeg Vakufa jače snage u napad prema Bugojnu. Jedna kolona je krenula preko Kutanje u pravcu sela Privraće a druga ka Uriji. Napad su podržavale artiljerija i avijacija; avioni su u nekoliko navrata bombardovali Uriju. Kolona koja je nastupala prema brdu Vučincu i Privraći naišla je na otpor Sumadijske čete 3. bataljona 2. proleterske brigade i 3. čete bataljona »Pelagić«, ali je uspela da ga slomi. Obe su se čete, pred nastupanjem znatno jačih neprijateljevih snaga, povukle prema selu Košća-

⁸⁰ Izveštaj načelnika Vrhovnog štaba vrhovnom komandantu od 19. jula u 15,40 časova (Arhiv VII, k. 9a, br. reg. 47-1); Izveštaji železničkih organa (Arhiv VII, k. 211, br. reg. 13/2-65); Članak Lj. Pajevića; Dnevnik N. Boškovića.

⁸¹ Arhiv VII, k. 211, br. reg. 13/2-86.

nima. Štab brigade, koji je pratio razvoj situacije, uputio im je iz Prusca, kao pojačanje, jedan, vod koji mu je bio pri ruci,, naredivši komandama četa da zaustave napad neprijatelja. Međutim, pokazalo se da su preduzete mere bile suviše, jer neprijatelj nije nastavio nastupanje na tom pravcu, već se zadržao na dostignutoj liniji, verovatno očekujući ishod borbe kod kolone koja je napadala na Uriju. Četa 3. bataljona, koja se nalazila prema toj koloni, znatno jačoj, bila je prinuđena da napusti selo i povuče se ka Pruscu. Čim su ušle u Uriju, ustaše su izvršile strašan pokolj da bi zaplašile narod u tom kraju, stavljajući mu do znanja šta ga očekuje ukoliko se priključi partizanima⁸². Treći bataljon se našao u dosta teškoj situaciji, nemoćan da zadrži nastupanje neprijatelja. Štab brigade je ocenio da su ovim prodorom ugroženi bataljoni u rejonu Prusca, Karalinke i Guvna, jer im je pretila opasnost da se nađu priklješteni sa tri strane. Da bi zadržao neprijatelja i odbacio ga ka Donjem Vakufu, on je u pomoć 3. bataljonu uputio 1. i 2. bataljon. Ove snage su uspele da, upornom odbranom, zadrže neprijatelja i da ga pred veče potisnu⁸³.

Dok su se tako vodile oštre borbe u rejonu sela Privraće, Urije i Prusca, treća neprijateljeva kolona, praćena oklopnim kolima i vozom, nastupala je duž komunikacije ka Bugojnu. Kada je stigao do mesta gde je pruga u toku prethodne noći bila prekinuta, neprijatelj se zaustavio, a iz voza su se iskrcali radnici da bi pristupili opravci pruge. Tada je, s padina brda na desnoj obali reke, na njih otvorena vatra od strane delova 1. bataljona 4. proleterske i 4. bataljona 1. proleterske brigade. Voz sa radnicima odmah se vratio u Donji Vakuf, ali je pešadija, uz podršku artiljerijske i minobacačke vatre, nastavila, u streljačkom stroju, nastupanje preko polja u pravcu Bugojna. U toku ove borbe neprijateljevi avioni su tukli položaje u rejonu sela Roguša⁸⁴.

U međuvremenu je, u susret toj koloni, i verovatno u cilju njenog prihvata, krenula iz Bugojna manja kolona pešadije, praćena jednim oklopnim kolima. Kolona je nesmetano prošla kroz sela Čaušlije i Vedro Polje i izbila pred selo Čurčića Lug, gde se nalazila zaseda 4. bataljona 1. proleterske brigade. Kada je neprijatelj dopro do sela, zaseda se u prvi mah nije snašla⁸⁵ jer nije bila dovoljno budna, tako da je propustila priliku da u

⁸² V. Đakić je u svom dnevniku zabeležio: »Sve stanovnike sela Urije ustaše su pobili, ni žive duše nisu ostavili. Ubijeno i poklano oko 65 stanovnika; klana su mala deca u kolevci...«.

⁸³ Arhiv VII, k. 211, br. reg. 13/2-77-84; Dnevnici V. Đokića, M. Milovanovića, J. Mihaljevića i N. Boškovića; Bojna relacija 9. pešadijskog puka (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-11); Članak Lj. Pajevića; P. Gračanin: Borba kod Urije, »Druga proleterska«, I, str. 583.

⁸⁴ Isto; Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1986, br. reg. 11-11/3)-

pravo vreme napadne oklopna kola koja su išla na čelu kolone. Posle prvog iznenađenja borci su se ipak snašli i, uz pomoć jednog voda 2. čete koji im je priskočio u pomoć, uspeali su da rasprše neprijateljevu kolonu. Nešto kasnije došlo je na istom mestu do čarkanja sa drugom ustaškom grupom koja je naišla iz pravca Bugojna. Jedan vod boraca 1. čete, prešavši preko Vrbasa, napao je i uništio jedna putnička kola. Međutim, ova dejstva partizanskih jedinica sa dasne obale Vrbasa nisu imala bitnijeg uticaja na nastupanje neprijatelja, koji je, iako ometan vatrom, i uprkos gubicima, prodro iz Donjeg Vakufa, duž komunikacije, u Bugojno⁸⁵.

U oštrim borbama u toku 19. jula obe su strane, verovatno, imale većih gubitaka. Gubici neprijatelja nisu poznati, ali se, na osnovu jedne vesti da je u bolnicu u Travnik otpremljeno 16 teških ranjenika, može pretpostaviti da su bili znatni. Ni o gubicima partizana nema potpunih podataka; jedino se zna da su iz 3. bataljona 2. proleterske brigade poginula dva, a iz 1. bataljona 4. proleterske brigade ranjena tri borca. Međutim, ovoga dana je jedna grupa boraca iz 3. bataljona 2. proleterske brigade, demoralisana, napustila svoju jedinicu i uputila se ka Srbiji⁸⁶.

Dok su neprijateljeve snage iz Donjeg Vakufa vodile borbe u rejonu Urije, Prusca i Kopčića i prodirale duž komunikacije ka Bugojnu, posada Bugojna je vršila ispade s ciljem da bataljone 4. proleterske brigade odbaci što dalje od svojih položaja. Neprijatelj je bio naročito aktivan prema južnim, istočnim i zapadn'm prilazima gradu, dok je u severnom pravcu, duž komunikacije ka Donjem Vakufu, kao što je već rečeno, uputio samo slabije delove. Avijacija je u toku čitavog dana bombardovala sela i uzvišenja oko Bugojna, kotu 744 iznad Karalinke, sela Cipuljić, Mandalać, Garačić, zatim zaseoke na severnim padinama Gladova, a na desnoj obali Vrbasa sela Golo Brdo, Glavice, Ljubnić i Rosulje. Bataljoni 4. proleterske brigade, uspešno zadržavajući napade, sprečili su neprijatelja da proдре uz dolinu Vrbasa ka selu Gračanici i da ovlada visovima u okolini Bugojna. Uvidevši da će ostati bezuspešni dalji pokušaji da se partizani odbace što dalje od grada, a pošto je već pretrpeo gubitke od 22 izbačena iz stroja, neprijatelj je krajem dana obustavio napad i povukao se na polazne položaje⁸⁷.

Događaji koji su se u toku 18. i 19. jula odigrali oko Bugojna i Donjeg Vakufa nagovestili su da će se narednih dana u tom rejonu rasplamsati još žešće borbe. Pažnja štabova i jedne i druge protivničke strane bila je usmerena na Bugojno. Vrhov-

⁸⁵ Isto.

⁸⁶ Dnevnici V. Đokića i J. Mihaljevića.

⁸⁷ Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-11, k. 71, br. reg. 55/2-2, 3, 6/3-1.

ni štab je težište dejstva preneo u taj rejon i koncentrisao oko Bugojna glavninu snaga u nameri da zauzme to mesto, kako bi potom mogao nastaviti nastupanje, bilo niz dolinu Vrbasa — ka Donjem Vakufu i Jajcu, bilo prema zapadu — ka Kupresu, Duvnu i Livnu. Ali su se ti njegovi planovi teško mogli ostvariti, jer je bilo izgubljeno dosta vremena, a pogodne prilike, koje su prvih dana postojale, otišle su u nepovrat. Planovi Vrhovnog štaba da zauzme Bugojno sukobili su se, dakle, sa planovima neprijatelja da taj grad očuva. Komandant 3. domobranskog korpusa je shvatio da se Bugojno mora odbraniti po svaku cenu, kako bi se sprečio dalji prodor proleterskih brigada na sever i zapad i olakšala odbrana ostalih ugroženih garnizona između doline reke Vrbasa i planine Dinare. Držanjem tog mesta trebalo je, po oceni neprijateljevih štabova, dobiti u vremenu da bi se stvorili uslovi za dovlačenje novih pojačanja s kojima bi se mogao preduzeti napad većih razmera protiv partizanske grupe, pružila pomoć Kupresu, Šujici, Duvnu, Livnu i Glamoču i povratili Gornji Vakuf i Prozor. Pojačanja su već uveliko počela pristizati pukovnicima Šimiću i Francetiću; garnizoni u Donjem Vakufu i Bugojnu brojno su rasli. U toku popodneva 19. jula u Donji Vakuf je, verovatno iz Sarajeva, stigao još jedan bataljon Crne legije a iz Karlovca je stigla 2. četa 5. ustaškog bataljona — u svemu oko 500 ustaša. Bataljon Crne legije odmah je nastavio pokret za Bugojno, koristeći se time što su toga dana s komunikacije bile odbačene partizanske snage; 2. četa 5. bataljona zadržana je u Donjem Vakufu u cilju pojačanja njegove posade⁸⁸. Neprijatelj je, dakle, postepeno, iz dana u dan, dovlačio u Donji Vakuf i Bugojno nove čete i bataljone, a obe brigade severne kolone nisu ga u tome ometale, jer se nisu nalazile tamo odakle bi to mogle učiniti. Tako su posade ovih dvaju mesta, u kritičnim danima kad se na Bugojno pripremao napad, bile znatno ojačane, sposobne da se odupru partizanima. Naročito je za neprijatelja bila značajna okolnost da su se među pristiglim pojačanjima nalazili bataljoni zloglasne Crne legije, kojom je komandovao ustaški pukovnik Jure Francetić. Ova elitna ustaška jedinica je bila sastavljena od najokorelijih ustaša, čija su zverstva bila poznata širom zemlje, a njena borbena vrednost je bila visoka.

Međutim, o pristizanju tih pojačanja Vrhovni štab nije bio obavešten. Njegov načelnik, koji je rukovodio pripremama za zauzimanje Bugojna, primio je, doduše, podatke da je u Bugojno stiglo neko pojačanje, ali iz toga nije izvukao potrebne zaključke. Pre svega, on je nastojao da se napad izvrši što pre, čak uprkos činjenici da komunikacija prema Donjem Vakufu

⁸⁸ Isto.

¹⁷ Ofanziva proleterskih brigada

nije bila presečena i da će »obzirom na pojačanje koje je stigla u Bugojno, borba biti oštra i da Bugojno neće moći biti likvidirano u jednom naletu«. Mada pripreme za napad na Bugojno nisu bile izvršene ni do 19. jula, jer do tog dana nije bila uspostavljena čvrsta veza sa 2. proleterskom brigadom, ipak je načelnik Vrhovnog štaba predvideo da se napad izvrši upravo te večeri, nadajući se da će do početka napada uspeti da uspostavi vezu sa tom brigadom. O tome je on istoga dana u 8,45 časova obavestio vrhovnog komandanta, napomenuvši da 2. proleterska brigada nije uspela da likvidira Donji Vakuf i da je ostavila slobodnu komunikaciju Donji Vakuf — Bugojno. Zbog toga su na taj zadatak upućena dva bataljona (4. bataljon 1. proleterske i 1. bataljon 4. proleterske brigade), ali sa malim izgledima da će preseći komunikaciju, koju je »teško držati dugo zatvorenom, jer je u dolini bez objekata, kratka, a neprijatelj raspolaže jednim oklopnim vozom i jednim automobilom«⁸⁹. Bacajući krivicu za dotadašnje neuspehe samo na 2. proletersku brigadu⁹⁰, načelnik je javljao vrhovnom komandantu da će on ili komandant 4. proleterske brigade otići do nje »da je lično uvede u akciju«.

Ukoliko se čas napada približavao, kod načelnika Vrhovnog štaba sve je više rasla sumnja u mogućnost da se napad izvrši te večeri. On se kolebao između namere da napad izvrši — na što su ga obavezivali kritika i naređenje vrhovnog komandanta — i bojazni da će izostati sadejstvo 2. proleterske brigade. To svoje kolebanje on je izneo vrhovnom komandantu u pomenutom pismu, u kojem je, pored obaveštenja da će se napad izvršiti te večeri, izrazio i mogućnost da bi se on mogao odložiti za jedan dan, ukoliko ne bi bilo obezbeđeno sadejstvo 2. proleterske brigade.

⁸⁹ Izveštaj načelnika Vrhovnog štaba vrhovnom komandantu od 19. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 35).

⁹⁰ Štab 2. proleterske brigade i predstavnik Vrhovnog štaba odbacili su krivicu koja im je bila imputirana. U pismu od 19. jula predstavnik Vrhovnog štaba se ovim rečima obratio načelniku Vrhovnog štaba:

»Ti za sve kriviš Drugu brigadu. To je nepravilno. Ti si računao neposredno u napadu samo na tvoje delove (4. brigadu — prim. M. L.), a Druga da sadejstvuje i pridruži se u toku 18-og. Tako stoji u tvom pismu, koje si poslao s naredbom o napadu...«

Druga brigada je preksinoć, dok ste vi napali Bugojno, čistila Prusac i Uriju, da bi vama prišla i mogla sadejstvovati 18-og oko Bugojna. Tako je i bilo: juče smo mi stigli na Guvna i Karalinku, ali vas nije bilo... Dakle: vi ste predvidjeli napad na Bugojno 17. uveče, a produženje u toku 18-og. A nema vas nigdje... Tražiš da Druga dođe u prostor Donji Vakuf — Bugojno, ona je sva tu još od juče, izložena vatri bacača i topova i stalnim ispadima neprijatelja, dakle: na krutim položajima. A sve to zbog toga što čeka konkretni zadatak...

P. S. Ne znam ni gde si: kažeš da si u Gračanici, a pišeš post-skriptum iz sela Brezovice kojega ne možemo da nađemo, a možda je na mapi Prozor, koje nemamo«.

Pripreme za napad, kao što se vidi, nisu izvođene temeljito, niti su obećavale da će obezbediti potrebne uslove i sve elemente neophodne za njegov uspeh. Rad štabova, očigledno, nije bio usklađen. Izveštaji i naređenja su stizali sa zakašnjenjem, a izmena obaveštavanja između 2. i 4. proleterske brigade je vršena neredovno i neblagovremeno. Štab jedne brigade nije tačno znao gde se nalazi, šta radi i šta namerava na preduzme druga brigada, te svoj rad nije podešavao i usklađivao sa stvarnim stanjem kod druge brigade i sa potrebama koje bi proizlazile iz takvog stanja, već s nekim imaginarnim stanjem, stvorenim na bazi pretpostavki i zabluda. Tako je, na primer, 2. proleterska brigada najpre odustala od napada na Bugojno i otišla na drugi zadatak, prema Donjem Vakufu, pretpostavljajući da će Bugojno napasti i zauzeti 4. proleterska brigada; kasnije, pak, 4. proleterska brigada je napala Bugojno pretpostavljajući — neosnovano — da je 2. proleterska brigada već zauzela, ili bar blokirala, Donji Vakuf, a odmah potom je 2. proleterska krenula ka Bugojnu da bi sadejstvovala sa 4. proleterskom brigadom, računajući da ona već učestvuje u napadu, mada je ova već bila obustavila napad i povukla se od grada. Tako je tih dana u radu štabova 2. i 4. proleterske brigade, odnosno u radu predstavnika Vrhovnog štaba kod severne kolone, dominirala konfuznost, čiji su uzroci: neobaveštenost, nedostatak podataka, nepoznavanje pravog stanja kod neprijatelja, slaba veza i, delom, preterana samouverenost.

Ta nejasnoća je vladala čak i 19. jula, upravo istoga dana kad je, po odluci načelnika Vrhovnog štaba, trebalo izvršiti napad na Bugojno. Vrhovni komandant još uvek nije imao tačne podatke o situaciji kod Bugojna i Donjeg Vakufa. Pismo načelnika Vrhovnog štaba on još nije bio primio (primiće ga tek u toku noći), stoga je ostao u uverenju da su obe brigade ostvarile vezu i organizovale sadejstvo i da će se napad na grad izvršiti. Međutim, načelnik Vrhovnog štaba, koji se nalazio u selu Arnautima, oko 5 km jugoistočno od Bugojna, bio je zabrinut za situaciju kod 2. proleterske brigade: izveštaj od njenog štaba nije stizao, a jaka vatra koja se čula na njenom pravcu navodila je na zaključak da ju je neprijatelj napao. Zbog toga, kao i zbog angažovanosti bataljona 4. proleterske brigade koji su odbijali neprijateljeve ispađe iz grada, on je, oko podne, odlučio da napad odloži za 24 časa, tj. za noć između 20. i 21. jula. O toj odluci je odmah obavestio štabove brigada⁹¹, i posebno, u 15,40

⁹¹ Naređenje nije sačuvano, ali se o njemu govori u drugim dokumentima, tako da se sa dosta pouzdanosti može rekonstruisati njegov sadržaj. (Izveštaji načelnika Vrhovnog štaba vrhovnom komandantu od 19. jula u 15,40 časova i od 20. jula u 10 časova, Arhiv VII, k. 9a, br.

časova, vrhovnog komandanta (i ovo će pismo vrhovni komandant primiti u toku noći). U tom pismu on je naglasio da sa 2. proleterskom brigadom još nije učvrstio vezu, da je doznao od seljaka da je ona zauzela Prusac ali da — sudeći po vatri koja se na njenom pravcu čuje — strahuje »da je neprijatelj suviše ne angažuje, u kom bi slučaju njena saradnja došla u pitanje, a samim tim i napad na Bugojno«⁹².

Odluka načelnika Vrhovnog štaba o odlaganju napada bila je opravdana. On je tek pred veče primio pismo Štaba 2. proleterske brigade (pisano prethodnog dana) i tako konačno uspostavio vezu sa njim⁹³. Podaci iz pisma su potvrdili opravdanost njegove odluke: 2. proleterska brigada se nalazila zapadno od komunikacije Donji Vakuf — Bugojno, razvučena na položajima od Privraće, preko Urije i Guvna, do Poriča. Sem toga, iz pisma se moglo zaključiti da se predstavnik Vrhovnog štaba, koji se nalazio sa Štabom 2. proleterske brigade, još uvek nosi mišlju da treba napasti Donji Vakuf a ne Bugojno. On je, naime, predlagao da se težište dejstva prenese ka Donjem Vakufu, a da se na Bugojno vrši samo pritisak s manjim delovima. Po njegovom mišljenju trebalo je najpre odseći Donji Vakuf od Bugojna i Jajca, a zatim ga i napasti⁹⁴. Pri postojanju tako različitih, pa i oprečnih, mišljenja o daljim dejstvima, i to baš uoči planiranog napada na Bugojno, bilo je jasno da je napad trebalo odložiti kako bi se rad svih jedinica potpuno usaglasio.

Za predviđeni napad, koji je trebalo da otpočne 20. jula u 22 časa, načelniku Vrhovnog štaba su stajale na raspolaganju 2. i 4. proleterska brigada i tri bataljona 1. proleterske brigade — u svemu dvanaest bataljona. On je odlučio da za neposredni napad na grad angažuje šest bataljona: tri iz 2. proleterske, dva iz 1. proleterske i jedan iz 4. proleterske brigade. Trebalo je da bataljoni 2. proleterske brigade napadaju sa severozapada i zapada, preko brda Gradine. Taj pravac je nudio povoljnije uslove, jer je napadač bio u mogućnosti da se, koristeći se dominirajućim položajima, spusti u grad. Zbog toga je i bilo predvide-

reg. 47-1, Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 39; Pismo predstavnika Vrhovnog štaba načelniku Vrhovnog štaba od 20. jula, Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 40; Dnevnik V. Đokića).

⁹² Arhiv VII, k. 9a, br. reg. 47-1.

⁹³ Desetina 4. bataljona 2. proleterske brigade koja je, sa pismom Štaba brigade, bila upućena načelniku Vrhovnog štaba 18. jula u podne, krećući se šumom iznad sela Poriče, Garačića i Vesele, zalutala je u šumi na padinama brda Gladov, pošto ju je vodič napustio, i pismo predala tek 19. jula (Sećanje dr Stanislava Piščevića, tadašnjeg desetara, »Partizanski kuriri«, »Borba«, 25—27. XI 1963; Zabeleške na koverti pisma Štaba 2. proleterske brigade, Arhiv VII, k. 6, br. reg. 11/1).

⁹⁴ Zbornik, tom. II, knj. 5, dok. br. 36.

no da tim pravcem napadaju tri bataljona koji će, kako se računalo, sigurno uspeti da se probiju u grad i time olakšaju napad drugih bataljona. Ostali bataljoni napadali bi na grad sa severa, istoka i jugoistoka: 1. bataljon 1. proleterske brigade sa severa, duž železničke pruge i drumu koji vode od Donjeg Vakufa; 2. bataljon 4. proleterske brigade sa istoka, preko Glavice i mosta, tj. istim pravcem kao i u prvom napadu; 3. bataljon 1. proleterske brigade s jugoistoka, preko Vučipolja i Jaklića.

Za razliku od plana prilikom prvog napada, ovog puta je bilo predviđeno da se glavni napad izvrši sa severozapadne i severne strane, a pomoćni sa istoka i jugoistoka, preko Vrbasa. Ovakvim rasporedom i izraženim težištima napada želeo se izbeći napad onim pravcima gde su se, u sistemu spoljne odbrane neprijatelja, nalazili najjači objekti, koji bi, kao i u prvom napadu, mogli zadržati napadača i slomiti njegov napad još u početnoj fazi. Takvi su se objekti nalazili na jugu i jugozapadu. Brdo Gorica, koje je neprijatelj utvrdio rovovima i bodljikavom žicom i poseo jačim snagama (verovatno jednom četom), dominira čitavom okolinom južno od Bugojna, između Vrbasa i rečice Vešeočice, i štiti prilaze gradu s juga. Nešto zapadnije, na levoj obali Vešeočice, nalazi se uzvišica (k. 717), koju je neprijatelj takođe bio poseo i utvrdio da bi štitio grad sa zapadne strane. Ove dve jake otporne tačke, koje su se mogle međusobno vatrom potpomagati, bilo je teško zauzeti. Toga je i načelnik Vrhovnog štaba bio svestan kada je odlučio da se napad na Bugojno ne vrši tim pravcima, odnosno da napad na grad ne bude uslovljen prethodnom likvidacijom tih jakih uporišta. Pa ipak, ocenjujući njihov značaj, on je smatrao neophodnim da se, uporedo s napadom na Bugojno, napadnu i ti objekti, kako bi se neprijateljeve snage na njima sprečile da priteknu u pomoć posadi u gradu. Stoga je i predvideo da na Goricu i k. 717 napadaju delovi 4. proleterske brigade koji bi, uz to, zatvorili komunikaciju prema Kupresu. Za obezbeđenje prema Donjem Vakufu bilo je predviđeno da se sa desne obale Vrbasa angažuju 4. bataljon 1. proleterske i 1. bataljon 4. proleterske brigade, koji su dobili zadatak da odbiju intervenciju neprijateljevih snaga iz Donjeg Vakufa, očekivanu s velikom sigurnošću. Na ovaj se zadatak, u slučaju potrebe, mogao sa zapada uputiti i 1. bataljon 2. proleterske brigade, koji je bio predviđen kao rezerva u regionu Prusca.

Sem ovih snaga angažovanih za obezbeđenje prema Donjem Vakufu, načelnik Vrhovnog štaba je preduzeo mere da se zatvori i pravac od Travnika. Računajući na mogućnost da bi neke neprijateljeve snage mogle da prodru iz Travnika ili Rastova grebenom planine Rudine i da ugroze jedinice 4. i 1. prole-

terske brigade koje su se nalazile istočno od Bugojna⁹⁵, on je naredio da 2. bataljon 1. proleterske brigade svoje delove isturi u rejon Crnog vrha (k. 1392). Vrhovni komandant je, sa svoje strane, predvideo da se u slučaju potrebe, na tom zadatku angažuje i jedan bataljon 3. proleterske brigade⁹⁶.

Plan je bio dobro zamišljen, bar što se tiče onog njegovog dela u kome su bili razrađeni zadaci bataljona koji treba da napadaju neposredno na grad. Međutim, za obezbeđenje prema Donjem Vakufu bilo je određeno malo snaga. Teško je bilo verovati da će dva bataljona, bez teškog oruđa i bez eksploziva i sredstava za rušenje i zaprečavanje, moći da odbiju napad jačih neprijateljevih snaga iz Donjeg Vakufa, podržanih oklopnim vozom i oklopnim kolima. Ovo tim pre što se ti bataljoni još nisu ni nalazili na određenim položajima, pre svega na brdu Daljanu iznad Kopčiča, na levoj obali Vrbasa, i nije bilo sasvim sigurno da će oni uspeti da blagovremeno preseku komunikaciju i zauzmu povoljne položaje za odbranu. Prema tome bilo je neizvesno da li će te snage uspeti da odvoje Bugojno od Donjeg Vakufa i da spreče upućivanje pojačanja kada napad bude u toku. A bez toga, odnosno bez prethodnog presecanja komunikacije prema Donjem Vakufu, izgledi u uspeh napada na Bugojno bili su neznatni.

Načelnik Vrhovnog štaba je bio uveren da je komunikacija prema Donjem Vakufu bila već presečena. On je 20. jula u 10 časova pisao vrhovnom komandantu da su prethodnog dana zasede na putu Donji Vakuf — Bugojno odbile neprijatelja i da je 2. proleterska brigada takođe zaustavila njegov napad i odbacila ga iz Urije ka Donjem Vakufu. On je čak javljao da ni tog dana neprijatelj ne pokazuje nikakvu aktivnost, i da će se predviđeni napad sprovesti po planu⁹⁷.

Međutim, on je bio u zabludi. Ne samo da komunikacija nije bila presečena, već su upravo toga jutra jače neprijateljeve snage iz Donjeg Vakufa prešle u nastupanje ka Bugojnu, a njima u susret krenuli su i delovi bugojanske posade. Situacija je, dakle, dobila takav obrt koji se nije predviđao, koji će, u najmanju ruku, poremetiti planove i dovesti u pitanje uspeh napada. A toga načelnik Vrhovnog štaba i štabovi 4. i 1. proleterske brigade nisu bili svesni. Vrhovni komandant, koji je 20. jula u

⁹⁵ Još 19. jula je bilo javljeno da su neki neprijateljevi delovi, verovatno iz Travnika ili Rastova, izbili na pl. Radovan, istočno od Bugojna. Štab 1. proleterske brigade je odmah uputio iz sela Arnauta prema selu Zlokućama jednu četu 1. bataljona da bi izvidela taj rejon i ustanovila da li su vesti bile tačne. Pokazalo se, međutim, da tamo nije bilo nikakvih neprijateljevih snaga (Arhiv VII, k. 9a, br. reg. 47-1; Dnevnik M. Stijovića).

⁹⁶ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 38.

⁹⁷ Isto, dok. br. 39.

zoru stigao u selo Pudriš, blizu Gornjeg Vakufa⁹⁸, da bi bio bliže Bugojnu, nije bio upoznat sa stvarnim zbivanjima u ovom rejonu⁹⁹. On je bio stavljen u situaciju da donosi odluke i izdaje naređenja u uslovima nedovoljne obaveštenosti, jer je od rukovodstva severne kolone dobijao nepotpune, kontradiktorne, pa i netačne podatke o neprijatelju, a uz to s velikim zakašnjenjem. On je 20. jula u 4 časa izjutra, u pismu načelniku Vrhovnog štaba, insistirao da se napad na Bugojno izvrši i u slučaju da 2. proleterska brigada ne stigne na vreme da učestvuje u njemu, jer je, po njegovom mišljenju, za taj zadatak bilo dovoljno pet bataljona 4. proleterske i tri bataljona 1. proleterske brigade. Vrhovni komandant je, naime, mislio da je 2. proleterska brigada kod Donjeg Vakufa, i da čak nije nužno njeno angažovanje u napadu, jer »gomilanje većih snaga na toj prostoriji i odgađanje napada dovešće do toga da ćemo se zaplesti u jednu frontalnu borbu, koje se nećemo tako lako otarasiti«. On je, dalje, zamerio što je, nepotrebnim odlaganjem, propuštena prilika da se zauzme i Donji Vakuf, usled čega se situacija sve više komplikovala, tražeći brzo dejstvovanje. I u pomenutom pismu od 20. jula, on je još jednom izrazio svoje nezadovoljstvo zbog dotadašnje sporosti severne kolone:

»Da ste imali više odlučnosti i brzine sada bi sve već bilo gotovo i sa puno manje žrtava. Đidino filozofiranje da u Donjem Vakufu ima dva topa i bacači jeste prosto smešno jer neće valjda tražiti da nas neprijatelj čeka bez oružja. Nama je baš i potrebno da napadnemo neprijatelja koji ima oružje i municiju, jer nam to treba. Prozor i Konjic su pokazali da takva filozofija ne vredi ništa.«¹⁰⁰

6. — Intervencija ustaške grupe Francetić — Šimić

Dok su tako vršene pripreme za napad na Bugojno, neprijatelj nije čekao skrštenih ruku. Naprotiv, on je vrlo intenzivno izvodio odbrambene radove, kopajući rovove i praveći utvrđenja kako oko grada i na njegovoj ivici tako i u njegovoj unutrašnjosti. U toku 18. jula domobranski avioni su izviđali rejon Donji Vakuf — Bugojno — Gornji Vakuf — Prozor da bi otkrili pokrete partizana, i da bi utvrdili stanje svojih trupa u Bugojnu i Donjem Vakufu, pošto je veza s njima teško održavana.

⁹⁸ V. Dedijer, Dnevnik, str. 229.

⁹⁹ U naređenju koje je 21. jula uputio štabovima 1, 2, 3. i 4. proleterske brigade vrhovni komandant je tražio da mu se dostavljaju detaljni izveštaji, jer iz kratkih izveštaja, koje je do tada primao, nije imao »jasan pregled događaja, toka borbi, kao ni kritički osvrt na operacije« (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 42).

¹⁰⁰ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 38.

Avioni su toga dana, padobranima, bacili posadi u Bugojnu 28 paketa municije. Pošto su avione morali upotrebiti i za druge zadatke (slanje pomoći opsednutoj posadi u Glamoču, izviđanja nad Zelengorom, gde su se nalazili 5. crnogorska brigada i Hercegovački odred), domobranski komandanti su zamolili Italijane da svoje avione sa mostarskog aerodroma upute u pomenuti rejon. Italijani su se odazvali molbi. Nekoliko njihovih aviona nadletalo je Prozor i Gornji Vakuf. Pretpostavljajući da se partizanske jedinice prebacuju iz Prozora ka Bugojnu (a možda su i primetili kretanje partizana u Gornjem Vakufu), četiri italijanska bombardera iz 69. eskadrile 39. bombarderskog puka su oko 10 časova bacili na tu varošicu i na selo Ravnicu 60 bombi od 50 kg i 90 bombi od 15 kg. U mestu je pričinjena veća šteta, a poginulo je nekoliko meštana. Prvi bataljon 1. proleterske brigade, koji se tu bio zatekao, nije imao gubitaka. Kod stanovništva je ovo bombardovanje izazvalo veliki revolt, a ni vojne i upravne vlasti NDH nisu bile zadovoljne, jer su bile svesne da će zbog tog bombardovanja još više izgubiti prestiž u narodu¹⁰¹.

Neprijatelju je, na osnovu mnogih indicija, bilo jasno da predstoji nov, možda još žešći, napad na Bugojno, i to s većim snagama nego u prethodnom¹⁰². Zapovedništvo 3. domobranskog korpusa je 19. jula dalo ovakvu procenu taktičke situacije: »Stanje uglavnom nepromjenjeno, osim kod Bugojna gdje se obruč partizana sve više steže. Prema tome izgleda da su oni riješili da Bugojno zauzmu«. Dolazak Crne legije i drugih ustaških jedinica i uspešno odbijanje prvog napada ulili su posadi veću sigurnost, tako da je prva kriza, praćena uzbuđenjem i strahom, kao i nevericom da će se garnizon održati, bila prošla. Zapovednici 3. domobranskog korpusa i 1. ustaškog stajaćeg djelatnog zdruga uputili su u Donji Vakuf i Bugojno, zaključno sa 19. julom, sve raspoložive jedinice koje su mogli skinuti sa drugih položaja, odnosno odvojiti od drugih zadataka: pre svega, bataljone Crne legije i neke ustaške čete. Ali, ma koliko ta pojačanja u tom trenutku bila značajna za odbranu ta dva garnizona u dolini Vrbasa, neprijateljevi komandanti su bili svesni da su potrebne znatno veće snage da bi se pojačali i ostali gar-

¹⁰¹ Dnevni izveštaji italijanskog vazduhoplovstva za jul 1942 (Arhiv VII, k. 151, br. reg. 4/9-1-23); Dnevnik J. Lopičića i M. Stijovića.

¹⁰² Zandarmerijska stanica u Donjem Vakufu je, verovatno 19. jula, izvestila svoje pretpostavljene u Jajcu da se »pravo stanje partizana ne zna, ali prema izjavi jednog zarobljenog partizana Crnogorca (borca 4. proleterske brigade — prim. M. L.), saznaje se da ih imade i to Srbi-janaca oko 1200, te Crnogoraca oko 700, a navodno da se je mnogo priključilo k njima našega življa od Konjica, Prozora i Gornjeg Vakufa kao i oni od Jajca koji su bili u Gorici planini i Janju« (Arhiv VII, k. 147, br. reg. 23/1-5).

nizoni kojima je pretila opasnost (Kupres, Sujica, Duvno, Livno i Glamoč), jer je bilo očividno da će se proleTERSke brigade, u svom daljem nastupanju, ustremiti na njih. Pošto su bile iscrpljene mogućnosti 3. domobranskog korpusa i 1. ustaškog zdruga u pogledu slanja pojačanja na to ugroženo područje, to se komandant korpusa general Lukić, u više mahova, obraćao Glavnom stožeru s molbom da se pošalju pojačanja sa područja drugih korpusa. Da bi ubeđivanje obrazložio situaciju na tom delu teritorije, za koju je on bio odgovoran, i potrebe za slanjem pojačanja, on je 18. jula otputovao iz Sarajeva u Zagreb¹⁰³. Njegove su zahteve nadležni organi saslušali i razmotrili, ali nisu mogli ništa učiniti, jer su i ostali korpusi u to vreme bili angažovani u neprekidnim borbama s partizanima. Gotovo svi domobranski i ustaški bataljoni bili su prikovani u svojim garnizonima i duž važnijih komunikacija, te se nije moglo ni pomišljati da se oni odvoje od svojih zadataka i upute na izvršenje drugih. Sem toga, gotovo sve pokretne domobranske jedinice (tzv. gorski zdrugovi), koje nisu bile vezane za određena mesta i rejone, kakav je slučaj bio s posadnim jedinicama, bile su angažovane u velikoj operaciji na Kozari. Nemci nisu hteli ni da čuju da se snage NDH sa njihove okupacione teritorije, koje su im bile u to vreme i te kako potrebne, upute u italijansku okupacionu zonu. Za stanje u toj zoni, smatrali su oni, odgovorni su Italijani: njihova je dužnost da se brinu o suzbijanju partizanskih snaga i konsolidovanju situacije. Nemci su u tom smislu i uputili Glavni stožer domobranstva da se za pomoć obraća Italijanima. Mada su, na osnovu iskustva prilikom borbi za Konjic i Prozor, već unapred znali da od Italijana nemaju šta očekivati, domobranski komandanti su im se ipak obratili s molbom da intervenišu ka ugroženim garnizonima. Komandant 3. domobranskog korpusa je ponovo naredio komandantu 6. divizije u Mostaru »da posreduje kod Talijana za žurnu pomoć Duvnu i Livnu, jer ovi gradovi spadaju u rejon Superslode«¹⁰⁴. Sem toga, sa gledišta svojih vojnih i privrednih interesa, Nemci su smatrali da postoje hitnije i opravdanije potrebe za slanjem trupa na druga područja, bilo u cilju obezbeđenja komunikacija, kakav je slučaj bio sa železničkom prugom Zagreb — Beograd, bilo u cilju zaštite privrednih rejona: industrijskog basena u dolini reke Bosne i oko Tuzle, šumskih manipulacija u srednjoj Bosni i Slavoniji, žitorodnih krajeva Srema, gde je žetva bila u toku itd. Zbog svega toga, misija generala Lukića i mnogobrojni zahtevi i apeli velikih župana iz Sarajeva, Travnika, Jajca i Mostara, da se pomogne ugroženim područji-

¹⁰³ Arhiv VII, k. 71, br. reg. 55/2-3.

¹⁰⁴ Arhiv VII, k. 71, br. reg. 55/2-1.

ma srezova Bugojno, Prozor, Jajce, Duvno, Livno, Glamoč i Mrkonjić-Grad, ostali su bez efekta. Ništa više nije moglo da se učini u pogledu slanja nekih pojačanja. Pukovnici Šimić i Francetić morali su da se oslone samo na snage koje su se već nalazile u Bugojnu i Donjem Vakufu, a one su, po njihovom mišljenju, bile ipak toliko jake da su mogle odbraniti ta dva mesta. Staviše, smatrali su oni, te snage su mogle preduzeti i jednu akciju radi odbacivanja partizana od Bugojna i Donjeg Vakufa i radi oslobođenja komunikacije između ta dva mesta, kako bi se uspostavila redovna veza i omogućilo snabdevanje obeju posada hranom i municijom. Da bi to i ostvarili, oni su se, u toku 19. jula po podne, dogovorili da sledećeg dana preduzmu napad duž komunikacije. Trebalo je da pukovnik Francetić sa jačim delovima krene iz Donjeg Vakufa duž železničke pruge i drumom ka Bugojnu, a da se istovremeno, njemu u susret, pukovnik Šimić uputi iz Bugojna sa delom svojih snaga. Bilo je predviđeno da ovu koordiniranu akciju podržava i avijacija¹⁰⁵.

Tako su obe strane planirale da 20. jula pređu u napad. Partizani su se pripremali da uveče napadnu i zauzmu Bugojno, a ustaše i domobrani — da još u toku dana oslobode komunikaciju i odbace partizane.

Kako je bilo planirano, neprijatelj je 20. jula izjutra prešao u napad. Ustaške snage iz Donjeg Vakufa, pod komandom pukovnika Francetića, nastupale su delom duž komunikacije uz dolinu Vrbasa, a delom zapadnije, preko brda u pravcu Urije i Prusca. Neprijatelj je težio da najpre, ovladavši Urijom, ugrozi partizanske snage u rejonu Kopčića, a potom, napadom s boka i iz pozadine, odbaci ih s komunikacije. Ovim manevrom bi bila dovedena u pitanje i efikasnost odbrane onih delova koji su se nalazili na desnoj obali Vrbasa u rejonu Jusića. Stoga je neprijatelj, u prvoj fazi napada, naročito forsirao nastupanje desno-krilne kolone, koja je preko Kutanje i Lakića napadala u pravcu Urije.

Štab 2. proleTERSke brigade je bio iznenađen ovim napadom. On je toga jutra, u selu Pruscu, primio naređenje načelnika Vrhovnog štaba da u toku noći izvrši napad na Bugojno. Stoga je, na sastanku, razmatrao mere koje je trebalo preduzeti u vezi s tim. Tom prilikom je izrazio nezadovoljstvo zbog zadatka koji mu je bio postavljen. Naime, on se opravdano bojao da su snage ostavljene kao obezbeđenje prema Donjem Vakufu nedovoljne, da 3. bataljon neće biti u stanju da spreči eventualni napad neprijatelja iz Donjeg Vakufa levom obalom Vrbasa. »Vidi se da Arso (načelnik Vrhovnog štaba — prim. M. L.) nije poznavao dovoljno situaciju na našem terenu« — zapisao je je-

¹⁰⁵ Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-11, k. 71. br. reg. 55/2-1, 2.

dan učesnik sastanka. — »Ovakvim rasporedom leđa nam ne bi bila dovoljno obezbeđena«. Pa ipak se, bez obzira na neslaganje, po naređenju moralo postupiti. Štab brigade je svojim bataljonima naredio da se prikupe i pripreme za napad na grad koji će otpočeti u 22 časa¹⁰⁶.

Izražena bojazan se pokazala opravdanom, jer su ubrzo stigle vesti da ustaše nastupaju ka Uriji i da su već napale na 3. bataljon. Podržan artiljerijom i avijacijom, brojno nadmoćniji neprijatelj je u prvom naletu potisnuo čete 3. bataljona i ušao u Uriju, gde je otpočeo da pljačka opustelo selo, čije je stanovnike prethodnog dana na zverski način pobio. Treći bataljon nije mogao da pruži ozbiljniji otpor, jer se nalazio u dosta lošem stanju zbog gubitaka koje je pretrpeo u poslednjim borbama, naročito u napadu na Oborke i prilikom povlačenja iz Urije, kao i zbog dezertiranja grupe boraca¹⁰⁷.

Odbacivši partizane iz Urije, neprijatelj se zadržao na dostignutoj liniji, a deo snaga je uputio prema Kopčiću. Delovi 3. bataljona na brdu iznad železničke stanice, ugroženi s boka i iz pozadine, bili su prinuđeni da se na brzu ruku, i to u poslednjem času, povuku ka selu Guvna. Izbijanjem na brdo Daljan neprijatelj je ovladao najvažnijim objektom duž komunikacije; u daljem nastupanju ka Bugojnu više mu nisu stajale na putu jače prepreke. Kolona koja se kretala komunikacijom stigla je u Kopčić i popravila put i železničku prugu. U daljem nastupanju ona se sukobila sa delovima 1. bataljona 4. proleterske i 4. bataljona 1. proleterske brigade koji su pokušavali da vatrom sa desne obale Vrbasa spreče njeno probijanje u Bugojno. U prvi mah, dok su pred sobom imali samo neprijateljevu prethodnicu, ovi delovi su uspeali da zadrže ustaše. Međutim, oko 14 časova, kad je uveo jače snage, neprijatelj je odbacio partizane, prokrčivši put. U ovom sukobu ranjena su dva borca 1. bataljona¹⁰⁸.

Istovremeno su i neprijateljeve snage iz Bugojna, verovatno jačine jedne ojačane čete,¹⁰⁹ krenule u pravcu Kopčića i, posle oštih borbi kod Curčića Luga, uspele da se spoje s ko-

¹⁰⁶ Dnevnik V. Đokića; Pismo M. Đilasa načelniku Vrhovnog štaba od 20. jula u 7,30 časova (AIRPJ, br. 2295).

¹⁰⁷ U svojim dnevnicima M. Milovanović i V. Đokić su toga dana zabeležili: »Naš 3. bataljon je u rdavom stanju; ima izgubljenih drugova« i »Naš 3. bataljon je gotovo razbijen i neupotrebljiv«.

¹⁰⁸ Arvih VII, k. 56, br. reg. 7/2-11, k. 71, br. reg. 55/2-1, 10/3-1; AIRPJ, br. 3252; Članak Lj. Pajevića; Dnevnik J. Mihaljevića.

¹⁰⁹ Ne može se utvrditi kolike je snage pukovnik Šimić uputio iz Bugojna ka Donjem Vakufu. U izveštaju posade aviona koja je tog dana izvidala taj rejon kaže se da je na putu primećena jedna četa koja se kretala iz Bugojna ka Kopčiću i da se sa strane kretao jedan vod (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 55/2-1).

Ionom koja je napadala iz Donjeg Vakufa. Napad je podržavala artiljerija iz Bugojna, koja je učestalom gađanjem tukla položaje 4. bataljona 1. proleterske brigade. Jedna granata je eksplodirala u neposrednoj blizini štaba ovog bataljona, te je poginuo zamenik političkog komesara bataljona. Od artiljerijske vatre je poginuo, na položaju, i bataljonski rukovodilac SKOJ-a.¹¹⁰ Pošto je ovladao komunikacijom, neprijatelj se delom snaga zadržao u Kopčiću i na brdu iznad sela, iskopavši rovove. A glavnina, s kojom je išao Francetić, stigla je u popodnevnom časovima u Bugojno. Tako je ovaj garnizon, na nekoliko časova pre napada, dobio još jedno pojačanje; što je u tom trenutku bilo najvažnije, komunikacija prema Donjem Vakufu je bila slobodna, te se, u slučaju potrebe, mogla i koristiti za brzo pristizanje pomoći. Mada je time bio smanjen pritisak na Bugojno, neprijatelj je ipak smatrao da je situacija još uvek vrlo ozbiljna. Pukovnici Šimić i Francetić su iste večeri u 21,40 čas poslali komandantu 3. domobranskog korpusa sledeći telegram:

»Ogorčene borbe vode se već nekoliko dana kod Bugojna i Donjeg Vakufa. Da bi se moglo sprečiti nadiranje partizana sa juga potrebno je najmanje tri do četiri bojne i dvojica oklopna kola. Molim najhitnije pomoć«.

Komandant korpusa je tu vest odmah prosledio Glavnom stožeru, dodavši sa svoje strane da će Šimić i Francetić, ukoliko im se ne uputi pojačanje, morati da napuste ta dva mesta.¹¹¹ On je znao da o napuštanju tih garnizona ne može biti govora, ali je time hteo da situaciju prikaže još kritičnijom, kako bi nadležne na najvišem mestu privoleo da upute pojačanja.

Ovako nepovoljan razvoj situacije, i to baš uoči samog napada na Bugojno, zabrinuo je Štab 2. proleterske brigade, jer je prodor ustaša iz Donjeg Vakufa doveo u pitanje izvršenje zadatka ove brigade u predstojećem napadu. Bataljoni koji su vršili pripreme za napad našli su se u nezavidnom položaju da strahuju za bezbednost svoje pozadine. Plašeći se da njegove snage neće moći da izvrše dobijeni zadatak, a čvrsto rešen da one po svaku cenu učestvuju u predstojećem napadu, Štab 2. proleterske brigade se našao pred vrlo teškim problemom: kako naći najbolje rešenje. Trebalo je udovoljiti i jednom i drugom zahtevu: odbaciti neprijatelja iz Kopčića i zatvoriti komunikaciju prema Donjem Vakufu, i učestvovati u napadu na Bugojno. Da bi se izvršio prvi zadatak bilo je nužno angažovati jače delove, bar dva bataljona, a u tom slučaju bi se morale oslabiti snage predviđene za izvršenje drugog, glavnog, zadatka.

¹¹⁰ Članak Lj. Pajevića.

¹¹¹ Arhiv VII, k. 12, br. reg. 21/1-4, 6.

Raspinjući se između potreba i mogućnosti, koje se nikako nisu mogle uskladiti, Štab brigade se odlučio na neko „srednje“, kompromisno rešenje, koje, međutim, nije davalo neke veće izgleda da će opasnost biti otklonjena. No, drugog izbora nije bilo, moralo se računati i sa rizikom, pa i sa ratnom srećom. Štab brigade je, dakle, odlučio da za zauzimanje Kopčića i za presecanje komunikacije, umesto 3. bataljona koji se nalazio u lošem stanju, angažuje 1. bataljon. U duhu te odluke, on je odmah štabu ovog bataljona naredio da uputi jednu četu prema Kopčiću sa zadatkom da zbaci neprijatelja sa brda iznad sela, spusti se na železničku stanicu i uhvati vezu sa bataljonom 4. proleterske brigade koji se nalazio na desnoj obali, i s kojim će, potom, zatvoriti komunikaciju. Četa 1. bataljona, koja se nalazila u rejonu sela Privrača, upućena je na položaje iznad sela Prusca, pošto su je prethodno zamenili delovi bataljona »Pelagić« 3. krajiškog odreda. Toj četi je dat zadatak da pruži pomoć 3. bataljonu u zatvaranju pravca Urija — Prusac, kako bi se obezbedila pozadina 2. i 4. bataljona, koji će u toku noći napadati na Bugojno. Jednu četu 1. bataljona Štab brigade je zadržao kao brigadnu rezervu, da bi je, prema potrebi, mogao upotrebiti za ojačanje snaga koje će napadati Bugojno, ili onih koje će zatvarati pravce prema Donjem Vakufu i Kupresu. Pošto nije bio siguran u efikasnost preduzetih mera za zatvaranje pravca Donji Vakuf — Bugojno, preko Urije i Prusca, Štab brigade je zamolio načelnika Vrhovnog štaba da Štabu 4. proleterske brigade naredi da jednu ili dve čete svog 1. bataljona, preko Vrbasa i Kopčića, uputi u Uriju kao pojačanje 3. bataljonu.¹¹²

Ovom pregrupacijom je već bio izmenjen plan napada na Bugojno, jer su, angažovanjem 1. bataljona za druge zadatke, bile oslabljene snage predviđene za napad na grad: umesto tri, u ovaj napad će ući dva bataljona 2. proleterske brigade. To je već znatno umanjivalo izgleda na uspeh. Pa ipak, uprkos tome, Štab brigade je bio uveren da će napad uspeti. Predstavnik Vrhovnog štaba, koji se nalazio s njim, pisao je uoči napada načelniku Vrhovnog štaba da su ustaše u toku jučerašnje borbe pretrpele težak poraz, da su bataljoni već zauzeli polazne položaje i da je uveren da će Bugojno još u toku noći pasti. Ali je i tom prilikom izrazio neslaganje što nije prihvaćen njegov predlog da se napadne Donji Vakuf, koji je po njegovom mišljenju slabije branjen.¹¹³ Ideja o neodložnoj potrebi da se zauzme Donji Vakuf, i to pre napada na Bugojno,

¹¹² Dnevnik V. Đokića i M. Milovanovića; Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 40.

¹¹³ Pismo predstavnika Vrhovnog štaba načelniku Vrhovnog štaba 20. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 40).

bila je potpuno fascinirala predstavnika Vrhovnog štaba još od 12. jula, i toliko je zaokupila njegovu pažnju da je on kretanje i dejstva 2. proleterske brigade u toku poslednjih osam dana bio podredio samo njenom ostvarenju. Ne shvatajući da je zbog toga severna kolona izgubila dragoceno vreme, stvorivši neprijatelju uslove da privuče pojačanja i učvrsti odbranu, on je i dalje insistirao na toj akciji, čime je u neku ruku unosio dezorijentaciju i remetio jedinstvenost u komandovanju.

Prodor Francetićevih ustaša iz Donjeg Vakufa u Bugojno prinudio je Štab 4. proleterske brigade da svoj plan unekoliko izmeni. Kao što je Štab 2. proleterske brigade uputio još jedan bataljon na zatvaranje pravca prema Donjem Vakufu, tako je i Štab 4. proleterske brigade prebacio na desnu obalu Vrbasa, u rejon sela Glavice, svoj 3. bataljon da bi, kao rezerva, poslužio za pojačanje snaga koje su vršile obezbeđenje od Donjeg Vakufa. Na ovu izmenu on je bio prinuđen, jer su događaji u toku dana skrenuli pažnju na taj pravac. Sem toga, predstavnik Vrhovnog štaba uporno je insistirao da obezbedi pravac od Komara.

7. — Drugi napad na Bugojno

Kako se, na osnovu događaja koji su se u toku dana odigrali, moglo i pretpostaviti, napad nije izvršen u predviđeno vreme, niti onako kako je bilo planirano. Prvi bataljon 4. proleterske brigade je, doduše, prešao preko Vrbasa, zarobio vod domobrana u selu i zauzeo železničku stanicu, presekavši komunikaciju, ali četa 1. bataljona 2. proleterske brigade nije uspjela da zauzme kosu iznad sela Kopčića, na kojoj se neprijatelj bio utvrdio. Napad 2. i 4. bataljona 2. proleterske brigade, izveden sa velikim zakašnjenjem i sa nedovoljno energičnosti, neprijatelj je odbio jakim vatrom. Istina, 2. bataljon je uspeo da se, drumom koji vodi od Kupresa, probije do periferije grada i da izbije pred crkvu, ali je tu bio zadržan. Uviđajući da bataljoni nemaju gotovo nikakvih izgleda na uspeh i da bi dalje borbe po danu izazvale samo velike žrtve, Štab brigade je naredio da se napad obustavi. Ni na ostalim pravcima napad nije bio naročito uspešan. Prvi bataljon 1. proleterske brigade je bez teškoća prešao preko mosta na Vrbasu kod sela Čaušlija i uputio se poljem ka Bugojnu. Izbivši na prugu, bataljon je bio dočekan vatrom s kose iznad sela Karadža, ali je nastavio nastupanje uz prugu. Jedna njegova četa je izbila do prvih kuća i, zaobišavši jednu utvrđenu otpornu tačku, prodrla u grad, gde je vodila ulične borbe, odbivši i nekoliko protivnapada. Bez veze sa susednim bataljonima, taj se bataljon u

zoru povukao istim pravcem, prešao na desnu obalu Vrbasa i stigao na polazne položaje. U toku napada bataljon je imao samo dva izbačena iz stroja. A 2. bataljon 4. proleTERSke brigade, koji je napadao sa istoka, preko Glavice, zakasnio je s napadom tako da je tek oko ponoći prešao preko Vrbasa. U daljem nastupanju on je bio zadržan jakom vatrom neprijatelja koji se bio utvrdio na ivici grada. Pošto je učinio nekoliko uzaludnih pokušaja da se probije u grad, bataljon se pred zoru povukao na polazne položaje, sa gubicima od tri mrtva i jednog ranjenog. Ni 3. bataljon 1. proleTERSke brigade, koji je takođe napadao sa desne obale Vrbasa, nije postigao uspeh. Pošto je, zbog nepouzdatih vodiča, izgubio dosta vremena u lutanju po mraku, bataljon je tek pred zoru prešao Vrbas nešto južnije, u rejonu sela Vučipolja. Borci su pregazili reku držeći se za ruke. Neprijatelj je vatrom zadržavao bataljon pred gradom. Delovi bataljona uspeali su da dopru do prvih kuća, gde su zarobili dva domobrana, ali su se u svitanje morali povući, praćeni artiljerijskom vatrom neprijatelja. U ovom napadu bataljon nije imao gubitaka.¹¹⁴

Ni snage koje su napadale na spoljna utvrđenja nisu imale većeg uspeha. Za zauzimanje jako utvrđene Gorice bile su od boraca 4. i 5. bataljona 4. proleTERSke brigade formirane dve kombinovane čete. Četa 4. bataljona napadala je sa istočne i jugoistočne strane, odnosno sa pravca sela Crniča, dok je četa 5. bataljona izvršila napad sa suprotne strane, iz doline potoka Vešeočice. Neprijatelj je, spremno dočekavši napad, jakom vatrom zadržao obe čete na odstojanju, ne dozvolivši im da se približe rovovima. Pošto je izostao napad na k. 717, neprijatelj je s tog položaja uputio deo snaga u pomoć susednom uporištu na Gorici. Ovaj protivnapad neprijatelja došao je u pravom trenutku: on je prisilio delove 5. i 4. bataljona da obustave napad i povuku se na polazne položaje. Tako je u zoru 21. jula napad na Bugojno i okolna uporišta bio obustavljen; sve su se jedinice povukle na polazne položaje.¹¹⁵

I drugi napad na Bugojno završio se neuspešno. Do većih borbi u gradu nije ni došlo, jer je branilac, uglavnom, uspeo da na liniji spoljne odbrane zadrži i odbije napadača. Mestimični prodori do ivice ili u unutrašnjost grada (izbijanje 1. ba-

¹¹⁴ AIRPJ, br. 3252; Dnevnik M. Milovanovića, V. Đokića, M. Stijovića i M. Poleksića; M. Hotić: »Borbe oko Bugojna jula 1942. godine« Vojnoistorijski glasnik br. 1, 1954. god.; Članci B. Đuričkovića i Lj. Vučkovića; M. Vučković: »Borba na Kopčicama«, Cetrvrta proleTERSka, str. 83; N. Ljubičić: Tesne cipele, »Druga proleTERSka«, I, str. 652; Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1985, br. reg. 2-7/2, k. 1986, br. reg. 11/1-3, k. 2003, br. reg. 4/7-1); Navedeni neprijateljevi izveštaji (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-11, k. 71, br. reg. 10/3-1, 55/2-2, k. 172a, br. reg. 12/2-1, 24/6-1).
¹¹⁵ Isto.

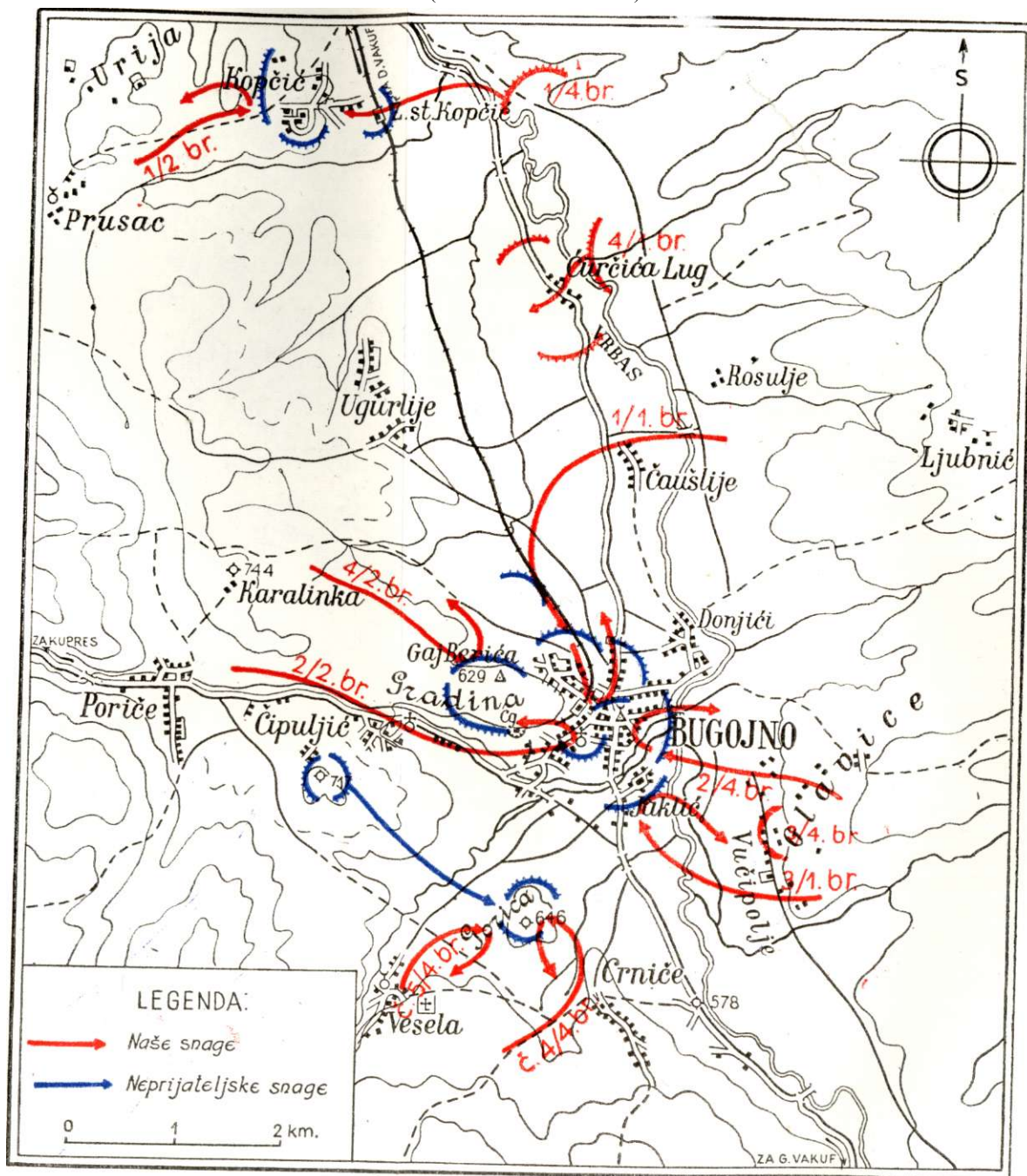
taljona 1. proleterske brigade do železničke stanice i 4. bataljona 2. proleterske brigade do crkve, kao i 2. bataljona 4. proleterske i 3. bataljona 1. proleterske brigade do ivice grada), ostavši usamljeni, bili su bez značajnijeg efekta jer nisu ozbiljnije ugrozili položaje neprijatelja, niti poremetili njegov sistem odbrane. Pošto do žestokih borbi nije došlo, to ni pretrpljeni gubici nisu bili veliki. Mada o tome nedostaju potpuni podaci, ipak se može konstatovati da se drugi napad završio sa znatno manje gubitaka nego prvi. Nešto veće gubitke pretrpeli su bataljoni 4. proleterske brigade: 2. bataljon je imao tri poginula i jednog ranjenog, a 5. bataljon jednog poginulog i šest ranjenih. Druga proleterska brigada je imala samo jednog ranjenog. Gubici neprijatelja takođe nisu poznati. Prema bojnoj relaciji domobranskog 9. pešadijskog puka poginulo je 12 a ranjeno 20 ustaša i domobrana, dok se u izveštaju Zaštitnog redarstvu UNS za Sarajevo i Veliku župu Vrhbosna nalazi podatak da su u toku 18. 19. i 20. jula u rejonu Donji Vakuf — Bugojno ustaše imale 10 poginulih i 31 ranjenog.¹¹⁸

Mada je, za razliku od prvog, pripreman više dana i izvođen većim snagama, drugi napad se završio s još većim neuspехom. Kako u fazi organizovanja napada tako i u toku njegovog izvođenja ispoljene su krupne slabosti, u prvom redu slabosti komandovanja. Ni prikupljanju podataka o neprijatelju — njegovoj jačini, rasporedu i grupisanju — nije poklonjena dovoljna pažnja. Štabovi su, doduše, nailazili u tom pogledu na velike teškoće jer na terenu nije bilo organizovana obaveštajna služba. Zbog nepredviđenih događaja, koji su se odigrali neposredno pred napad na grad, prvobitni plan je bio poremećen; iz istog razloga su neki bataljoni zakasnili da u određeno vreme izađu na polazne položaje i pređu u napad. Neke jedinice su izgubile dragoceno vreme u lutanju po mraku, jer nisu imale dobrih vodiča. Zbog svega toga napad je otpočeo neusklađeno i bez potrebne siline. Neprijatelj, koji je spremno očekivao napad, bio je u mogućnosti da relativno lako odbije neusklađene napade na pojedinim pravcima i da svoje rezerve prebacuje sa jednog na drugi odsek odbrane. Bataljoni koji su učestvovali u napadu nisu imali uzajamnu vezu; stoga, ne znajući šta se dešava kod suseda, nisu mogli jedan drugom da pruže pomoć.¹¹⁷ Štab koji je rukovodio napadom takođe nije imao jasan pregled razvoja događaja jer nije blagovremeno primao izveštaje. Napad je, dakle, izvođen sa

¹¹⁶ Isto.

¹¹⁷ Interesantno je navesti da je patrola 1. bataljona 1. proleterske brigade koja je bila upućena da uhvati vezu sa susednom jedinicom 2. proleterske brigade lutala nekoliko dana ne izvršivši zadatak (izjava V. Abramovića).

DRUGI NAPAD NA BUC mo
(noću 20/21. VII 1942)

Skica 10

dosta stihijnosti, nedovoljno organizovano, bez sadejstva. Meštimični uspesi nekih bataljona nisu bili iskorišćeni da bi se, na mestu prodora, ubacila pojačanja iz rezerve ili sa drugih odseka. Takav je slučaj bio sa 4. bataljonom 2. proleterske brigade, koji je bio dopro do crkve, i sa 1. bataljonom 1. proleterske brigade, čiji su delovi izbili do železničke stanice. Njihovi borci, zadržani u uličnim borbama, tek su se u zoru povukli, uverivši se da su njihovi prodori ostali usamljeni.

Dosta slaba organizacija i neumešno rukovođenje bili su samo jedan od uzroka neuspeha.¹¹⁸ Drugi, značajniji, uzrok bio je nepovoljan odnos snaga i snažan otpor branioca. Brojno vrlo jaka i dobro utvrđena posada, svojom žilavom odbranom, uspela je da odbije napade partizana i da odmah izjutra pređe u protivnapad.

U zoru 21. jula napad na Bugojno je bio obustavljen, i sve su se jedinice povukle na polazne položaje. Druga proleterska brigada, kojoj je od strane načelnika Vrhovnog štaba bilo naređeno da se posle napada, ukoliko on bude neuspešan, prebaci južno od komunikacije Bugojno — Kupres, nije izvršila to naređenje, već je i dalje ostala u rejonu Prusca.¹¹⁹ Njen 4. bataljon se povukao u selo Ždraloviće, a 2. bataljon u selo Guvna, dok su se ostala dva bataljona i dalje zadržala u rejonu Urije i Prusca. Bataljoni 4. i 1. proleterske brigade povukli su se nešto dalje od grada i komunikacija, očekujući nove zadatke, jer je bilo izvesno da se napad na Bugojno neće više obnavljati.

Neprijatelj je bio ohrabren uspehom postignutim u toku noći. On je ocenio da su partizani u višednevnim neuspešnim napadima dosta oslabljeni i demoralisani i da je nastupio povoljan momenat da se, jednom odlučnijom akcijom, njihove jedinice razbiju i odbace od Bugojna. Ustaška nadzorna služba za Sarajevo i za Veliku župu Vrhbosnu, procenivši situaciju suviše optimistički, izvestila je nadležne ustaške organe u Za-

¹¹⁸ Štab 2. proleterske brigade je 21. jula pisao Vrhovnom štabu da dobar deo odgovornosti za neuspeh snosi on, Štab brigade, jer nije dobro organizovao akciju: nije prikupio potrebna obaveštenja o rasporedu neprijatelja, nije blagovremeno upoznao jedinice sa zadacima i nije izveo starešine i borce na polazne položaje da osmotre teren, iako su za to postojale mogućnosti (AIRPJ, br. 3252).

¹¹⁹ Predstavnik Vrhovnog štaba je još pre napada izvestio načelnika Vrhovnog štaba da 2. proleterska brigada neće postupiti po dobivenom naređenju: »Mi se nećemo u slučaju »ma čega« prebacivati tamo nego ćemo ostati na ovim sadašnjim položajima, a eventualno poći u pravcu Blagaja (Janj), tamo se nalaze slabije partizanske snage (a ne četnici — dobrovoljci). Mi smo s njima u stalnoj vezi i tamo već šaljemo ranjenike. To je prostije i lakše i to ćemo uraditi samo u slučaju ako se bude teško moglo preći tamo kod vas, jer je prebacivanje obično teško poslije neuspeha« (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 40).

grebu da je »pukovniku Francetiću uspjelo potpuno uništiti 2. i 4. partizansku brigadu od kojih je svaka brojala 600 ljudi i da je od 4. brigade ostalo tek oko 120—150 za borbu sposobnih ljudi«.¹²⁰

Neprijatelj u Bugojnu nije se dugo dvoumio: istog dana oko podne preduzeo je protivnapad. Pošto su prethodno, iz Donjeg Vakufa u Uriju, prebačena još neka pojačanja, iz tog rejonu su jače snage prešle u nastupanje ka Pruscu s ciljem da zauzmu to mesto, zatim, brzim prodorom preko sela Potkraja i Ždralovića, izbiju u Bugojno i tako okruže, a potom i unište delove 2. proleTERSKE brigade koji bi se našli odsečeni na levoj obali Vrbasa. Podržavane avionom, koji je bombardovao i mitraljirao položaje 3. bataljona ispred Urije, ustaše su izvršile snažan napad na položaje partizana. Pred naletom nadmoćnijeg neprijatelja bataljon je bio prinuđen da odstupi preko Prusačkog potoka ka selu Košćanima, odakle je krenuo ka Blagaju. I 2. bataljon je morao da se, uz borbu, izvlači prema zapadu, da ne bi bio odsečen. Pošto je neprijatelj izbio u Prusac, 2. proleTERSka brigada je preduzela brzo povlačenje prema Oštrulji. Ocenjujući da bi zadržavanje u tom rejonu bilo nepotrebno i rizično, Štab brigade je odlučio da glavninu odmah uputi u rejon Blagaja, na slobodnu teritoriju 3. krajiškog odreda, a da 4. bataljon zadrži izvesno vreme na visoravni kod Ždralovića i Rudića košara, između Prusačkog potoka i rečice Poričnice, sa zadatkom da privuče na sebe pažnju neprijatelja i da, pružajući otpor i povlačeći se uz greben Suljage, omogućí glavnini da se odvoji i nesmetano izvrši pokret u pravcu Blagaja.¹²¹

Sledećeg dana neprijatelj je iz rejonu Prusca i Potkraja uputio jednu kolonu prema Suljagi. Četvrti bataljon 2. proleTERSKE brigade, koji se nalazio iznad sela Ždralovića, bio je, usled nedovoljne budnosti, iznenađen tako da nije uspeo da pruži otpor, već se dosta neorganizovano povukao prema Suljagi. Tom prilikom iz bataljona je nestalo osam boraca, koje su ustaše, verovatno, zarobile. U ruke neprijatelja pala je i komora 2. proleTERSKE brigade.¹²² U međuvremenu, dok je 4. bata-

¹²⁰ Arhiv VII, k. 172, br. reg. 24/6-1.

¹²¹ Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-11, k. 71, br. reg. 6/3-1, 11/3-5, k. 12, br. reg. 22/1-9, 23/1-3; Dnevnik M. Milovanovića i V. Dokića.

¹²² Na sastanku partijske ćelije 3. čete 4. bataljona, održanom 23. jula, prilikom analize poslednjih borbi konstatovano je da su borci bili iznenađeni i da nisu znali kuda se treba povlačiti, te je zaključeno da je komandir čete dužan da prethodno da borcima sva potrebna obaveštenja u vezi s akcijom, kao i pravac povlačenja, kako bi se oni znali, u slučaju potrebe, povući u određenom pravcu. Ovo je bilo potrebno jer se jedinica nalazila na nepoznatom terenu, te je postojala opasnost da borci gube vezu sa svojom jedinicom, lutaju, pa čak i padaju u ruke neprijatelja (Arhiv VII, k. 738, br. reg. 7/1).

ljon. vodio zaštitne borbe, a 3. bataljon se već nalazio na putu za Blagaj, ostala dva bataljona su se kretala na zapad, prema selima na slobodnoj teritoriji 3. krajiškog odreda. Pošto je od čete 1. bataljona koja je u rejonu Koprivnice držala zasedu prema Kupresu dobio podatke da se ustaše nalaze na Velikim i Malim Vratima, preko kojih je trebalo proći jer je tuda vodio put, Stab brigade je resio da s kolonom skrene prema severozapadu i zaobilaznim pravcem, izbegavajući susret s neprijateljem, stigne u određeni rejon. Kad je u njen sastav stigao i 4. bataljon, 2. proleterska brigada (bez 3. bataljona koji je iz Košćana išao ka Blagaju drugim pravcem) skrenula je s puta i nastavila marš kroz besputnu šumu. Krećući se kroz nepoznati kraj »po karti«, bez vodiča, ona je uveče stigla do izvora rečice Arapke i ovde je provela noć. I sledećeg dana marš je nastavljen po bespuću. »Ljudstvo je strašno iscrpljeno poslednjim naporima i borbama, kolona se teško kreće i u putu zaostaju drugovi«, zapisao je toga dana u svom dnevniku član štaba 2. proleterske brigade. Savlađujući umor i glad, iscrpljeni borci su uveče stigli do mlinova na izvoristu reke Janja (koja u svom izvornom toku nosi naziv Rijeka). Tu je u Stab brigade stigao komandant 3. krajiškog NOP odreda i upoznao ga sa situacijom na tom terenu i s najnovijim vestima (o ofanzivi neprijatelja na Kozari i oslobođenju Glamoča).¹²³

Brigada se u rejonu Kupreških mlinova zadržala do 24. jula u podne. Kratak odmor je iskorišćen za sređivanje jedinica. Usled neprekidnih borbi i marševa u toku poslednjeg meseca, kada nije bilo intenzivnijeg partijsko-političkog rada, disciplina je bila nešto popustila, a pojavili su se i pojedinačni slučajevi samovoljnog uzimanja hrane od stanovnika. Štabovi i partijske organizacije su preduzeli mere da se stanje poboljša. Oštro je reagovano na neke slučajeve nepravilnog odnosa prema narodu. Vojni sud je osudio dva prekršioca, i to jednoga smrtnom kaznom.

Na sastanku partijske ćelije Štaba brigade, posle kraće analize proteklih borbi i stanja u jedinicama, konstatovano je: »da se prebrzo izgubila veza sa Arsom (načelnikom Vrhovnog štaba — prim. M. L.); pogrešno je što se dugo zadržalo oko likvidiranja stanice u Oborcima; prilikom poslednje akcije na Bugojno štab je bio prespor a i nije izašao na teren; za sve propuste krivo je neplansko komandovanje štaba brigade«. Konstatovano je, dalje, da dosta slabosti treba otkloniti, te je odlučeno da se pojača partijski rad, da se vodi veća briga o borcima i da se održe konferencije po bataljonima u cilju sre-

¹²³ Dnevnik V. Đokića i M. Milovanovića; Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-11, k. 71, br. reg. 12/3-1; AIRPJ, br. 3252.

đivanja stanja. Posebno je Štabu brigade stavljeno u zadatak da odmah uhvati vezu sa Vrhovnim štabom.^{1,4}

I Vrhovni štab je brzo reagovao. On je preduzeo niz mera da bi se stanje u 2. proleterskoj brigadi poboljšalo. Cim je bio obavešten o situaciji u kojoj se nalazi ova brigada, on je u nju uputio člana Vrhovnog štaba S. Žujovića, a istovremeno je iz nje povukao člana Vrhovnog štaba M. Đilasa. U pismu koje je uputio Štabu brigade vrhovni komandant je, između ostalog, rekao:

»S obzirom na to što će ovih dana tamo doći drug Crni (S. Žujović — prim. M. L.) ili neko drugi od ovoga Štaba sa odlukom ovoga Štaba po pitanju raznih dosta krupnih grešaka koje ste načinili poslednjih dana, to će vam se usmeno preneti sve naše direktive.

Do dolaska druga Crnog neka se Brigada odmara, a reorganizacija i sređivanje u Brigadi izvršiće se kada on dođe...

Preduzmite najstrožije mere da se spreči svaka samovolja i pljačkaški aktovi sa strane pojedinaca iz vaše Brigade. Za sve takve slučajeve snosićete vi odgovornost.^{1,5}

Brigada je 24. jula posle podne stigla u rejon Blagaja i razmestila se po selima Semenovcima, Novom Selu, Mrđanovcima i Blagaju, gde je bila radosno dočekan od stanovnika. U međuvremenu je u Blagaj bio stigao i 3. bataljon. Iz njega je, prilikom pokreta, dezertiralo sedam boraca, s komandirskom 1. čete na čelu. Oni su se, obuzeti malodušnošću zbog poslednjih neuspeha, odlučili da napuste bataljon i vrate se u Srbiju, gde će nastaviti borbu.^{1,-}

Tako je, posle punih mesec dana, 2. proleterska brigada dobila svoj prvi odmor. Njen borbeni put od Zelengore do Bosanske krajine bio je ispunjen napornim marševima i neprekidnim borbama u kojima su borci i rukovodioci pokazali visoku političku svest i veliku hrabrost. Brigada je na tom putu pretrpela i znatne gubitke. Samo u borbama oko Bugojna bilo je iz njenih redova izbačeno 57 boraca: 34 poginula i nestala a 23 ranjena. Najveće je gubitke pretrpeo 3. bataljon, koji je imao 23 izbačena iz stroja; ostali bataljoni su imali manje

¹²⁴ Dnevnik V. Đokića.

¹²⁵ Naređenje vrhovnog komandanta Štabu 2. proleterske brigade od 27. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 49).

¹²⁶ Sudbina ove grupe partizana nije poznata. Iz izveštaja žandarmerijske stanice u Busovači zna se samo toliko da su u toku 26/27. jula boravili u Busovačkim stajama, oko 8 km zapadno od Busovače. Prema pričanjima pastira, oni su bili naoružani puškama i jednim puškomitraljezom i izjavili su da su iz Šumadije, »da iza njih ide narodna vojska i da će Rusija pobediti«. Upućeni žandarmi i milicioneri nisu uspeali da im uđu u trag; po mišljenju komandira stanice, partizani su prešli preko reke Bosne (Arhiv VII, k. 148b, br. reg. 28/12-1)

gubitke: 1. bataljon pet, 2. bataljon sedam i 4. bataljon 8 izbačenih iz stroja.¹²⁷

Naporne višednevne borbe 2. proleterske brigade u dolini Vrbasa pozitivno su uticale na narod toga kraja: on se uverio da se partizani ne ustručavaju ni od napada na tako značajne garnizone kao što su Donji Vakuf i Bugojno. Štab 3. krajiškog odreda, u svom izveštaju Operativnom štabu za Bosansku krajinu, pisao je da je 2. proleterska brigada u trodnevnim upornim borbama nanela neprijatelju velike gubitke, da hrabrost njenih boraca zadivljuje stanovnike krajeva u kojima su vođene borbe i da se morala povući usled velike zamorenosti i nestašice hrane.¹²⁸

U borbama u toku 21. i 22. jula, u kojima je imao tri mrtva i devet ranjenih, neprijatelj je uspeo da odbaci 2. proletersku brigadu s komunikacije Donji Vakuf — Bugojno i da zaposedne sela Uriju, Prusac, Karalinku i Kopčić. Time je otklonio opasnost koja je već nedelju dana pretila Donjem Vakufu i komunikaciji prema Bugojnu.¹²⁹

Dok je 2. proleterska brigada napuštala dolinu Vrbasa i prelazila preko teško prohodnih šuma Suljage, Vrljevače, Plazenice i Ravne gore da bi stigla u rejon Blagaja, 3. krajiški odred je zadržao izvesne svoje delove prema komunikaciji Jajce — Donji Vakuf da bi sprečavali saobraćaj neprijatelja. Naročito je bio pojačao aktivnost u okolini Jajca. Njegovi delovi su 23. jula, pre zore, napali železničku stanicu u Bravnici, blizu Jajca, koju je branio jedan vod jačine 23 domobrana iz 7. čete 2. bataljona 9. pešadijskog puka. Iznenadena posada nije uspela da pruži organizovani otpor; ona je bila zarobljena; jedan domobran je poginuo.¹³⁰ Ovaj napad je, verovatno, bio izveden u cilju sadejstva sa 2. proleterskom brigadom koja je dejstvovala oko Donjeg Vakufa. Međutim, pošto je u međuvremenu ova brigada napustila to područje, napad nije ni imao predviđenog efekta, tim pre što kraći ili duži prekidi na komunikaciji Donji Vakuf — Jajce nisu imali uticaja na dolazak pojačanja u Donji Vakuf i Bugojno, jer je Zapovedništvo 3. domobranskog korpusa slalo trupe i borbeni materijal u te ugrožene garnizone preko Travnika, a ne preko Jajca.

Pošto je raščistio situaciju oko Donjeg Vakufa i na levoj obali Vrbasa između Donjeg Vakufa i Bugojna, neprijatelj je

¹²⁷ V. Dokić, Dnevnik; Izveštaj Štaba 2. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 25. jula (AIRPJ, br. 3253).

¹²⁸ Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 63.

¹²⁹ Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-11.

¹³⁰ Izveštaj komandanta 2. bataljona 9. pešadijskog puka od 20. avgusta 1942 (Arhiv VII, k. 65, br. reg. 40/4-1, 3, 5, k. 211. br. reg. 13/2-92).

•odlučio da nastavi započete napade. Kako je u toku 21. jula primio nova pojačanja (vod brdskih topova iz 20. artiljerijskog divizionu i četvora borna kola), on je bio u mogućnosti da odlučnije nastavi započeti protivnapad i da težište prenese prema bataljonima 4. i 1. proleTERSke brigade. Pukovnicima Šimiću i Francetiću su u Bugojnu stajale na raspolaganju brojne ustaške jedinice: bataljon Crne legije, dve čete 17. ustaškog bataljona, četa 10. ustaškog bataljona, četa 5. ustaškog bataljona, kombinovana četa Željezničkog ustaškog bataljona i grupa milicionera iz Pripremne bojne Travnik; a od domobranskih jedinica — delovi 1. bataljona 15. pešadijskog puka i baterija topova.¹³¹ Sa pristiglim bornim kolima neprijatelj je mogao da izvrši i dublji prodor uz dolinu Vrbasa prema Gornjem Vakufu, ne podešavajući, kao dotad, nastupanje duž komunikacija prema kretanju pobočnica, koje su redovno nailazile na jači otpor partizana i bivale odbijene ili zadržavane.

Zapovedništvo 3. domobranskog korpusa je smatralo da pred Šimićem i Francetićem sad stoji zadatak da oslobode komunikaciju Bugojno — Kupres, da bi se mogla pružiti pomoć garnizonima u Kupresu, Sujici, Duvnu i Livnu kojima je pretila neposredna opasnost, jer je bilo sigurno da će se partizanske brigade, posle pada Gornjeg Vakufa i neuspelih borbi oko Donjeg Vakufa i Bugojna, uputiti ka njima. Ono je 22. jula ovako procenilo situaciju: »Djelatnost partizana u oblasti Bugojna i Donjeg Vakufa ograničena je i djelimično raspršena. Povlačenjem partizana prema Kupresu, očekuju se događaji u okolini Kupresa. Za pojačanje grupe pukovnika Šimića poslat je oklopni vod bornih kola koji će se upotrebiti prema tamošnjoj situaciji, najvjerovatnije u pravcu Kupresa«.¹³²

Prodor ka Kupresu neprijatelju nije izgledao tako lak, jer je komunikacija vodila preko izuzetno nepovoljnog terena, koji je bilo teško savladati. Put je od Bugojna dobrim delom išao uzanom i pošumljenom dolinom Poričnice, a zatim se, savlađujući, u izlomljenim serpentinama, visoki prevoj, peo na Velika Vrata (k. 1334); da bi se potom, takođe u okukama, spuštao u Kupreško polje. Gotovo na čitavoj dužini, put se protezao po dnu kanjona, pored reke, ili je bio zasečen u strmim padinama planina, tako da je kretanje van puta, po strmim i neprohodnim pošumljenim stranama, bilo gotovo nemoguće. Partizani su, dakle, bili u mogućnosti da put na više mesta zaruše ili zapreče i da nizom zaseda sprečavaju nastupanje neprijatelja. Zbog svega toga bila je opravdana bojazan Šimića i Francetića da će prilikom prodora ka Kupresu naići na mnogobrojne pre-

¹³¹ Dnevni izveštaji Mindoma (Arhiv VII, k. 12, br. reg. 22/1-9, 23/1-8).

¹³² Arhiv VII, k. 71, br. reg. 6/3-1.

preke i snažan otpor. Zato su oni izvršenju tog zadatka pristupili s puno opreza, ne želeći da se upuste u riskantne poduhvate. Za takvu akciju trebalo je, po njihovom mišljenju, angažovati jače snage, a moglo se računati samo na one koje su se nalazile u Bugojnu. Međutim, pošto još nije bila sasvim otklonjena opasnost od tog garnizona, jer su se jedinice 4. i 1. proleterske brigade nalazile južno, istočno i severoistočno od grada, neprijatelj je rešio da najpre te delove odbaci od Bugojna i potpuno obezbedi komunikaciju Donji Vakuf — Bugojno, i da, eventualno, povрати Gornji Vakuf. Tek nakon toga, pošto situacija oko Bugojna bude potpuno konsolidovana, moglo se bez bojazni krenuti ka Kupresu. U tom cilju su već 22. jula jače snage ustaša, uz podršku bornih kola, krenule iz Bugojna, uz dolinu Vrbasa, ka Gračanici, da bi partizane odbacile što dalje od Bugojna, a neki delovi su upućeni na desnu obalu Vrbasa, da bi to područje očistili od partizanskih jedinica koje su se, eventualno, tamo zadržale i tako, i s te strane, obezbedili komunikaciju Donji Vakuf — Bugojno. Pošto su se, u međuvremenu, delovi 4. i 1. proleterske brigade već prebacili sa desne na levu obalu Vrbasa i povukli na jug, prema Gornjem Vakufu, to je neprijatelj bez teškoća zaposeo sela na desnoj obali Vrbasa. Ni kolona koja je nastupala ka Gračanici nije naišla na jači otpor, jer su se, i na tom pravcu, partizani bili povukli nešto južnije. Prva proleterska brigada je već bila izvučena iz borbi da bi bila upućena na novi zadatak, ka Duvnu, dok su prema neprijatelju ostavljeni samo slabiji delovi 4. proleterske brigade, da elastičnom odbranom zadržavaju neprijatelja. Međutim, neprijatelj se toga dana nije usudio da produži napad dalje ka Gornjem Vakufu. U slabijim borbama u toku dana ustaše su imale samo dva izbačena iz stroja.¹³³

Sledećeg dana neprijatelj je, angažujući jače snage, usmerio težište napada prema Gornjem Vakufu. Odbacivši delove 5. bataljona sa položaja iznad sela Gračanice (bataljon je imao jednog poginulog) neprijatelj je produžio nastupanje duž drumova. Vod bornih kola je uspeo da se, iznenadnim napadom, probije sve do Tihomišlja, oko 5 km od Gornjeg Vakufa, i da iznenadi 2. bataljon 4. proleterske brigade, koji se upravo bio vratio s položaja, i nanese mu gubitke od dva poginula i šest ranjenih. Do ovog iznenađenja je došlo usled nebudnosti 5. bataljona čija se zaseda povukla s mosta ne obavestivši o tome jedinice koje su se nalazile iza nje, prema Tihomišlju i Gornjem Vakufu. U međuvremenu je neprijateljeva kolona peša-

¹³³ Dnevni izveštaji 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 11/3-4, 10/1-3); Bojna relacija 9. pešadijskog puka (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-11).

dije, koja je nastupala brdima južno od komunikacije, napala na delove 4. bataljona kod sela Okolišća. U kratkotrajnoj borbi bataljon je imao jednog poginulog i više ranjenih, a neprijatelj jednog poginulog i četiri ranjena.¹³⁴

Neprijatelju je sad, kad je ovladao Gračanicom i bornim kolima prodro do Tihomišlja, bio otvoren put za Gornji Vakuf. Jedinice 4. proleterske brigade su se povukle na jugozapad u rejon sela Voljica i Pidriša. Tako je Gornji Vakuf ostao nebranjen. Posle kraćeg zadržavanja u Tihomišlju borna kola su oprezno produžila ka Gornjem Vakufu i pred veče ušla u napušteno mesto. Stab brigade je ocenio da bi ovaj prodor ustaša mogao imati teže posledice ukoliko bi se nastavio prema Prozoru. Da bi otklonio tu opasnost i zatvorio komunikaciju ka Prozoru, on je 1. bataljonu naredio da posedne položaje s obe strane drumu u visini Karamastovića. U toku noći i sledećeg jutra bataljon je poseo položaje i porušio drum, na više mesta nabacivši kamenje i stabla.¹³⁵

Kada je saznao za prodor neprijatelja u Gornji Vakuf, Stab 1. proleterske brigade, koji se nalazio u Gornjem Vukovskom, o tome je, 24. jula u 9,15 časova, obavestio vrhovnog komandanta, ponudivši svoju pomoć 4. proleterskoj brigadi ukoliko ona bude nužna, pa makar zbog toga morao da obustavi pokret svoje brigade prema Duvnu. »Ako bi se zbog nove situacije na prostoru Bugojno — Gornji Vakuf«, stajalo je u izveštaju, »ma u čemu promenili naši zadaci, hitno nas izvestite, jer mi večeras krećemo odavde dalje«.¹³⁶

Bojazan od prodora neprijatelja ka Prozoru pokazala se neopravdanom: neprijatelj nije nastavio nastupanje, nego se, naprotiv, još iste večeri, povukao iz Gornjeg Vakufa ka Bugojnu. Stab 1. bataljona, međutim, to nije uočio, jer se njegova izviđačka služba pokazala prilično sporom i neefikasnom. U toku nekoliko narednih dana Gornji Vakuf je ostao pust, bez ičije posade. Ustaše su povremeno slale jače izviđačke delove u grad, ali se ovi nisu duže zadržavali u njemu, već su se pred veče vraćali u Bugojno, bojeći se, valjda, noćnog napada partizana.¹³⁷

Prodor u Gornji Vakuf neprijatelj je, izgleda, izvršio u cilju izviđanja partizanskih snaga na tom pravcu, kako bi, na osnovu toga, zaključio da li su se proleterske brigade po-

¹³⁴ Izveštaj Štaba 1. proleterske brigade vrhovnom komandantu od 24. jula (Arhiv VII, k. 3, br. reg. 47-2); Arhiv VII, k. 71. br. reg. 12/3-1, 11/3-5, k. 56, br. reg. 7/2-11; Članak B. Đuričkovića: Dnevnici J. Lopičića, J. Mihaljevića i M. Poleksića.

¹³⁵ Isto.

¹³⁶ Arhiv VII, k. 3, br. reg. 47—2.

¹³⁷ Dnevnik J. Lopičića.

krenule u pravcu Kupresa i Sujice. U tom trenutku za neprijatelja nije bilo naročito važno da se angažuje ka Gornjem Vakufu i Prozoru, jer je potreba za upućivanjem pomoći ugroženim posadama Kupresa, Sujice, Duvna i Livna potisnula u drugi plan sve ostale zadatke. Time se može i objasniti zašto neprijatelj nije htio da posedne Gornji Vakuf iako su njegova borna kola već bila prodrli u grad.

Protivnapadom u toku 22. i 23. jula neprijatelj je uspeo da odbaci delove 4. proleterske brigade i da sasvim raščisti situaciju oko Bugojna i duž komunikacije prema Gornjem Vakufu. Posle 2. proleterske, i 4. proleterska brigada se povukla od Bugojna. Tako je u dolini Vrbasa nastalo zatišje, koje će obe strane iskoristiti da bi izvršile pripreme za dejstva ka drugom, u tom trenutku značajnijem pravcu: prema Kupresu, Duvnu i Livnu.

Dvadeset trećeg jula završena je druga etapa ofanzive proleterskih brigada. Toga dana su prestale desetodnevne borbe u dolini Vrbasa. Severna je kolona, posle iznenadnog izbijanja u Gornji Vakuf i ugrožavanja Bugojna i Donjeg Vakufa, bila prinuđena da napusti to područje i prepusti inicijativu neprijatelju. Njeni pokušaji da preseče komunikaciju prema Travniku i Jajcu, da bi izolovala i, zatim, zauzela Donji Vakuf i Bugojno, završili su se potpunim neuspehom. Zapovedništvo 3. domobranskog korpusa je 25. jula moglo s pravom da konstatuje: »Jača grupa partizana u oblasti Bugojna potisnuta je ka zapadu u pravcu Kupresa i Donjeg i Gornjeg Vukovskog. Zadatak ove grupe (4 brigade) da zauzme Bugojno i nadire ka Travniku osujećen je«.¹³⁸

Uzroci neuspeha severne kolone u borbama za Donji Vakuf i Bugojno, u kojima su obe brigade pretrpele znatne gubitke, mnogobrojni su. Nesumnjivo je da su neki od njih i objektivne prirode. Ali je takođe sigurno da su lakomislenost, preterana i neopravdana samouverenost, spor rad i neodlučnost rukovodstva kolone, kao i neizvršavanje naređenja vrhovnog komandanta, bili jedan od razloga što 2. i 4. proleterska brigada nisu izvršile zadatak.

Neuspeh kod Bugojna i Donjeg Vakufa imaće sledećih dana važne reperkusije na dejstva brigada, jer će njihov dalji prodor prema Livnu biti neprestano izložen opasnosti sa pravca Bugojna. Pošto je odbranio garnizone u dolini Vrbasa i privuče kao pojačanja, neprijatelj će biti u mogućnosti da preduzme napad duž komunikacije Bugojno — Kupres — Sujica — Livno i da time, ako ne spreči, a ono bar oteža prodor proleterskih brigada ka zapadu, u Bosansku krajinu.

¹³⁸ "8 Dnevni izveštaj 3. domobranskog korpusa za 25. jul (Arhiv VII, k- 71, br. reg. 11/3-4).

Pa ipak, i pored neuspeha kod Bugojna i Donjeg Vakufa i znatnih gubitaka, proleTERSke brigade su, posle mesec dana marša i borbi, uspešno izvršile svoj osnovni zadatak, jer su došle u neposredan dodir s partizanskim snagama Operativnog štaba za Bosansku krajinu i 4. operativne zone Hrvatske i već stupile na njihovu slobodnu teritoriju. Više nije dolazilo u pitanje da li će biti zaustavljeno dalje prodiranje proleTERSkih brigada ka zapadu i severozapadu i sprečeno njihovo spajanje sa krajiškim i hrvatskim partizanskim jedinicama, već samo da li će brigade, na svom daljem nastupanju, osloboditi još neko mesto i uništiti još koju neprijateljsku posadu.

TREĆA GLAVA

RAZVOJ OFANZIVE KA BOSANSKOJ KRAJINI
I DALMACIJI

Deo prvi

BORBE DUŽ KOMUNIKACIJE KUPRES — DUVNO — LIVNO

1. — Plan Vrhovnog štaba za dalja nastupanja grupe brigada na zapad

Oslobodenjem Prozora i Šćita južna kolona je stvorila pogodnu osnovicu s koje je mogla nesmetano nastaviti nadiranje na zapad — u pravcu Šujice, Duvna i Livna. Pred njom, sve do tih mesta, nije bilo više nikakvih neprijateljevih snaga, pošto su sela i zaseoci u Vukovskom i Ravanjskom polju bili pod kontrolom meštanskih partizanskih jedinica, tako da su obe brigade mogle, bez teškoća, da izbiju na komunikaciju Kupres — Sujica — Duvno. Kad je 4. proleeterska brigada, u međuvremenu, oslobodila Gornji Vakuf, obe su se kolone, posle četrnaest dana odvojenog maršovanja i borbi, ponovo sastale, a što je bilo posebno značajno — stupile su u dodir sa dalmatinskim i krajiškim partizanskim jedinicama. Tako je, posle dvadeset dana marša, grupa proleeterskih brigada dostigla jedan od postavljenih ciljeva — došla u dodir s krajiškim i dalmatinskim partizanskim jedinicama.

Južna kolona je mogla odmah nastaviti nadiranje prema Sujici i Duvnu, ali je vrhovni komandant smatrao da je potrebno da se obe brigade, radi odmora, zadrže kratko vreme u Prozoru i u okolnim selima. Trebalo je, sem toga, ostaviti u tom rejonu izvesne delove radi organizovanja narodne vlasti i sređivanja pozadine, pošto se, iz navedenih razloga, nije nameravalo napustiti to područje. Bila je to, od početka pokreta, prva slobodna teritorija na kojoj je bilo potrebno, iz vojničkih i političkih razloga, duže ostati, odnosno koju je trebalo zadržati sve dok se bude moglo. Upravo i zbog toga nije se smelo žuriti s pokretanjem južne kolone, bar dok se ne budu stvorili najvažniji uslovi za obezbeđenje te tek oslobođene teritorije, za organizovanje pozadine i za osposobljavanje meštanskih partizanskih jedinica da mogu samostalno kontrolisati to područje.

Trebalo je, naime, sačekati vesti o događajima kod 2. i 4. proleterske brigade, odnosno o padu Bugojna i Donjeg Vakufa, jer je od toga uveliko zavisilo dalje nastupanje južne kolone ka Duvnu i Livnu. U slučaju uspešnog okončanja borbi za Bugojno i Donji Vakuf, nadiranje južne kolone bilo bi, kako se opravdano smatralo, znatno olakšano, jer bi time opasnost od intervencije neprijatelja duž komunikacije Bugojno — Kupres — Duvno — Livno bila otklonjena. Pridajući značaj ulozi severne kolone, vrhovni komandant joj je još 15. jula uputio jedan bataljon 1. proleterske brigade kao pojačanje u borbama za zauzimanje Bugojna, a kada je dva dana kasnije saznao za neuspešan ishod napada, uputio je ka Bugojnu i ostale bataljone te brigade.

Ipak, iako je težište aktivnosti preneo u dolinu Vrbasa, pa i sam stigao tamo (u selo Pidriš kod Gornjeg Vakufa) da bi imao neposredniji uticaj na događaje, vrhovni komandant je uporedo preduzeo i mere da pripremi dejstva južne kolone ka Duvnu i Livnu. On je u tom pravcu već bio uputio izvesne delove 3. proleterske brigade i neke prištapske jedinice Vrhovnog štaba, koji su 17. jula stigli u sela Ravno i Vukovsko, približivši se sa istoka komunikaciji Kupres — Sujica — Duvno. Do 20. jula vrhovni komandant je, iz raznih izvora, prikupio obaveštenja o situaciji na teritoriji kojom je trebalo da nastupa južna kolona. Od delova bataljona »Vojin Zirojević«, s kojima je došao u dodir po oslobođenju Prozora i Sćita, dobio je podatke koji su mu omogućili da jasnije sagleda situaciju na području Prozora, Kupresa, Livna i Duvna. Prve vesti su bile povoljne: dosta slabe neprijateljeve snage nalazile su se samo u Kupresu, Sujici, Duvnu i Livnu, u nekim selima oko tih mesta (ustaška milicija) i u rejonu Malovana (četnici). Sedamnaestog jula, od nekih lica na radu pri Vrhovnom štabu, koja su stigla u selo Ravno, vrhovni komandant je dobio nove i nešto određenije podatke, koji su potvrđivali da su posade neprijatelja u Sujici i Duvnu malobrojne. Prema jednom izvoru, u Duvnu je bilo 60 ustaša i 70 domobrana »koji jedva čekaju da se predaju«, a po drugom — samo 25 ustaša i oko 50 domobrana. U Kupresu je, prema istim vestima, posada bila znatno jača, sastavljena od 400—500 ustaša, koji su »glavni ustaše koji su se dobro utvrdili i vele: kad padne Kupres i Zlo selo, palo je pola Zagreba«¹. Iz pomenutih izvora saznalo se još da krajiške partizanske jedinice vode borbe za Glamoč, koji je već pao ili se nalazi pred padom. I izveštaji o situaciji u Bosanskoj krajini, dobijeni od Štaba 2. proleterske brigade, bili su dosta povoljni: prema podacima koje je Stab brigade dobio od komandanta 3. krijaškog NOP odreda,

¹ Izveštaji V. Zečevića i M. Stilinovića Vrhovnom štabu od 17. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 33, 34).

partizani su kontrolisali komunikaciju Jajce — Jezero — Mrkonjić-Grad, duž koje neprestano vode borbe sa četnicima², a i put Mrkonjić-Grad — Glamoč se nalazio u njihovim rukama³. I prema tim vestima Glamoč se nalazio pred padom. Na osnovu svega toga vrhovni komandant je mogao zaključiti da je stanje u Bosanskoj krajini dosta povoljno, i moglo bi se znatno popraviti ukoliko bi partizani uspeli da razbiju četnike kojih oko Mrkonjić-Grada ima, navodno, oko jedne hiljade. Jedino je situacija na Kozari bila nepovoljna, čak i kritična, zbog velike neprijateljeve ofanzive u kojoj je učestvovalo oko 30.000 nemačkih, domobranskih i mađarskih vojnika⁴. Javljalo se i o nekoj italijanskoj ofanzivi ka Dinari, ali se o njoj, njenim razmerama i ciljevima, nije ništa detaljnije znalo, jer su veze između štabova dalmatinskih i krajiških partizanskih jedinica bile dosta spore i neredovne. Snage italijanskog 18. armijskog korpusa su tih dana, zaista, izvodile napad većih razmera na Srednjodalmatinski partizanski odred na Vještica gori, na Dinari, ali je to bio napad lokalnog karaktera, vremenski ograničen na nekoliko dana (od 10. do 14. jula), te nije mogao imati uticaja na dalje nastupanje južne kolone ka Dinari⁴.

Pripremajući se da pokrene jedinice južne kolone dalje na zapad, Vrhovni štab je preduzeo mere da njihovo nastupanje obezbedi od neočekivanih iznenađenja. U tom cilju trebalo je detaljnije ispitati situaciju u garnizonima duž komunikacije Kupres — Livno i proveriti tačnost već dobijenih podataka. Vrhovnog komandanta je u tom trenutku najviše zanimalo stanje u najbližim garnizonima — u Sujici, Duvnu i Kupresu. Još 17. jula poslata u Duvno, jedna grupa ilegalaca uspešno je obavila zadatak, tako da je dva dana kasnije vrhovni komandant primio tačne podatke o jačini neprijatelja i skicu Duvna sa ucrtanim položajima i rasporedom vatrenih sredstava. Javljeno je da su muslimani u Duvnu prijateljski raspoloženi i da u miliciji koja drži stražu ima dosta pristalica partizana. »Ovih dana« — stajalo je dalje u izveštaju — »konferisali su ustaški zapovjednik, fratri, žandarmerijski narednik, gradski načelnik i kotarski predstojnik o situaciji i svi, osim fratara i ustaškog zapovjednika, bili su za predaju grada. Tražili su pomoć od Talijana, ali nisu dobili; sad su otišli fratri u Mostar da traže pomoć. U Duv-

² Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 36.

³ U toj ofanzivi, koju je izvodila borbena grupa »Zapadna Bosna«, učestvovala su samo nemačke i domobranske jedinice i nekoliko mađarskih monitora.

⁴ Bojna relacija domobranske 6. pešadijske divizije za jul 1942 (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 8/2-2); Operativna aktivnost pešadijske divizije »Bergamo« u toku jula 1942 (Arhiv VII, k. 94, br. reg. 2/5-3); Izvodi iz dnevnika 18. armijskog korpusa za jul 1942 (Arhiv VII, k. 57, br. reg. 1/3-42).

nu se nalazi pomoćni aerodrom i gotovo svaki dan spušta se avion- u Duvno. Ja sam predložio ovim drugovima da organizuju grupu naših drugova u Duvnu koja bi u času našeg napada upala na aerodrom i ubila stražu i pilota i tako zarobila neoštećen avion«⁵.

Kada je bio obavešten o neuspesima i drugog napada na Bugojno, vrhovni komandant je ocenio da bi dalji pokušaji da se zauzme Bugojno i Donji Vakuf bili neopravdani: prilika je bila propuštena, te bi insistiranje da se po svaku cenu ovlada dolinom Vrbasa neminovno dovelo samo do novih neuspeha i velikih žrtava. Borački i rukovodeći sastav proleterskih brigada bio je i suviše dragocen da bi se bez naročito opravdanih razloga rasipao, tim pre što su Vrhovni štab i Centralni komitet gledali u njemu značajan izvor vojnog, političkog i partijskog kadra tako potrebnog za jedinice koje će se formirati u krajevima kroz koje će brigade prolaziti.

Shodno novonastaloj situaciji, vrhovni komandant je odlučio da težište dejstava bude prema Duvnu i Livnu, na pravcu nastupanja južne kolone. Još istog dana kada je saznao za nepovoljan ishod napada na Bugojno, on je Štabu 3. proleterske brigade naredio da u toku noći uputi dva bataljona drumom preko sela Rumboka za Ravno, gde će da predane i stupe u vezu s meštanskom partizanskom jedinicom, a sledeće noći, 22/23. jula, da produže i kod sela Malovana izbiju na cestu Kupres — Sujica. Trebalo je da ti bataljoni preseku komunikaciju, postave zasade prema Kupresu u rejonu Gornjeg Malovana i prema Sujici u rejonu Donjeg Malovana i poruše drum. Istim naređenjem vrhovni komandant je upozorio Štab brigade da se u Kupresu nalaze jače neprijateljeve snage, s kojima ne treba stupati u borbu dok ne pristignu i ostale brigade; ali je skrenuo pažnju na povoljnu okolnost da se u Sujici nalazi mala posada, koju bi jedan bataljon mogao uništiti. Mada nije izričito tražio da se to učini, vrhovni komandant je sugerirao Štabu brigade da izvidi može li se to mesto odmah zauzeti, jer bi se njegovim zauzimanjem stvorila dovoljno široka breša kroz koju bi se bolnice i komore prebacile na oslobođenu teritoriju krajiških odreda. »Čitava teritorija s one strane drumu u pravcu Glamoča i u pravcu Drvara je oslobođena i sigurna, ali su najbliža sela oko Kupresa neprijateljski raspoložena i tu treba biti oprezan« — upozoravao je vrhovni komandant".

Upućivanjem dvaju bataljona 3. proleterske brigade ka komunikaciji Kupres — Sujica vrhovni komandant je nagove-

⁵ Izveštaj M. Stilinovića vrhovnom komandantu od 19. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 37).

⁰ Naređenje vrhovnog komandanta Štabu 3. proleterske brigade od 21. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 41).

stio svoju nameru da grupu brigada, zapravo njenu južnu kolonu, pokrene dalje na zapad — ka Duvanjskom i Livanjskom polju i ka Dinari. Tu nameru on je već sledećeg dana jasno izrazio naredjenjem u kome je postavio zadatke svim brigadama. Posle zapovesti za početak marša, izdate na Zelengori, bilo je to prvo opšte naredjenje vrhovnog komandanta: ono je upućeno svim štabovima brigada i u njemu su konkretizovani zadaci svih jedinica⁷.

Prva proleterska brigada je dobila zadatak da se preko Ravnog prebaci u selo Mokronoge, na komunikaciji Sujica — Duvno, i da, najkasnije noću između 27. i 28. jula, napadne i zauzme Duvno, a potom se razmesti po okolnim selima, u kojima će razoružati ustašku miliciju.

Trećoj proleterskoj brigadi je dat zadatak da, istovremeno s napadom 1. brigade na Duvno, zauzme Sujicu, u kojoj se prema poslednjim, doduše neproverenim, podacima nalazilo samo 60 ustaša. Trebalo je da ovaj bataljon i dalje ostane u selu Gračanici, u dolini Rame, radi obezbeđenja Prozora sa pravca Jablanice i Konjica. Pošto su za napad na Sujicu bili dovoljni manji delovi, to je Štabu brigade naredjeno da, u cilju obezbeđenja, isturi jače snage prema Kupresu i da se poveže sa 2. proleterskom brigadom koja se nalazila oko Blagaja.

Četvrta proleterska brigada je dobila zadatak da se zadrži na oslobođenoj teritoriji oko Prozora i Gornjeg Vakufa i da je obezbeđuje sa pravca Bugojna i Rame, odakle bi mogla uslediti intervencija neprijatelja. Pošto je veća opasnost pretila sa pravca Bugojna, vrhovni komandant je naredio Štabu brigade da u rejonu Gornjeg Vakufa ostavi dva bataljona koji bi, s položaja na severnim padinama Stražice (k. 853) i Podova (trig. 919), kontrolisali dolinu gornjeg toka Vrbasa do sela Gračanice, ne upuštajući se u odsudne borbe. Ostala tri bataljona zadržaće se na oslobođenoj teritoriji: jedan u Šćitu (kod Štaba brigade), drugi na Makljenju (iznad Prozora), treći u Donjem Vukovskom. Ovaj poslednji je dobio zadatak da sprovede bolnicu do Donjeg Malovana i preda je 3. proleterskoj brigadi, a zatim se orijentiše ka Kupresu, da bi pripremio teren za dejstvo svoje brigade ka tom neprijateljevom uporištu. Pod komandu Štaba 4. brigade stavljeni su i 3. bataljon 3. proleterske brigade u Gračanici, Konjički bataljon na Bitovnji i Prozorska četa oko Prozora — dakle, sve jedinice koje su zatvarale pravac prema Rami i Konjicu.

Drugoj proleterskoj brigadi je dat zadatak da se prikupi oko Blagaja i tu odmori, pripremajući se za dejstva u rejonu

⁷ Naredjenje vrhovnog komandanta štabovima 1, 2, 3. i 4. proleterske brigade od 22. jula u 22 časa (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 43).

¹⁹ Ofanziva proleterskih brigada

Kupresa, i da, ujedno, prikuplja podatke o situaciji na području Jajca, Mrkonjić-Grada i Glamoča.

Kao što se iz navedenog naređenja vidi, vrhovni komandant je pred proleTERSKE brigade postavio nove zadatke. Prvo: zauzeti Sujicu i Duvno i pripremiti se za napad na Livno, obezbeđujući se sa severa, od Kupresa, i s juga, od Imotskog. Za taj zadatak su angažovane obe brigade južne kolone. Drugo: prikupiti snage oko Kupresa i izvršiti pripreme za njegovo zauzimanje kada prilike za to budu povoljne. Bilo je očigledno da nije predstojalo neposredno izvršenje tog zadatka, jer je trebalo prethodno izvršiti obimnije pripreme: prikupiti podatke o neprijateljevim posadama u Kupresu i okolnim selima u kojima se nalazila ustaška milicija i privući jače snage koje su bile angažovane na drugim zadacima. Treće: učvrstiti pozadinu, odnosno organizovati narodnu vlast i što normalniji život na oslobođenoj teritoriji, i obezbediti redovno snabdevanje jedinica. Dajući zadatke Štabu 4. proleTERSKE brigade, kome je i poverio ovaj poslednji zadatak, vrhovni komandant je naglasio da je potrebno podići žetvu sa imanja ustaško-petokolonaških elemenata i konfiskovati njihovu stoku na planini Vranići. Ishrana jedinica je predstavljala izuzetan problem. Premorene i izgladnele jedinice prolazile su pretežno kroz pasivan kraj, te su i dalje trpele oskudicu. Namirnice zaplenjene u železničkim stanicama na pruzi Sarajevo — Mostar, u Kreševu, Sebešiću, Konjicu, Prozoru i Gornjem Vakufu nisu bile dovoljne. A znatan deo tih namirnica jedinice su razdelile siromašnim građanima. Naročito je bilo važno, politički oportuno, da se od seljaka ništa ne uzima (izuzev, razumljivo, od neprijateljskih elemenata). Borci su, pokazavši visoku političku svest, znali da zauzmu pravilan stav prema narodu u ovom kraju, koji je sad prvi put došao u neposredan dodir s partizanskim jedinicama. Ekonomski odsek Vrhovnog štaba, na čijem je čelu bio Moša Pijade, naročito je bio dosledan i uporan u sprovođenju takvog načina snabdevanja, zahtevajući od potčinjenih štabova i njihovih intendantskih organa da se sve zaplenjene i konfiskovane namirnice imaju prikupljati i deliti iz jednog centra. Štabovi su dobijali novac za nabavke od seljaka i trgovaca⁸.

U duhu dobijenih naređenja, sve su jedinice pristupile izvršavanju svojih zadataka. Dok su se 1. i 3. proleTERSKA brigada

⁸ Štab 1. proleTERSKE brigade je, na primer, pisao Vrhovnom štabu 17. jula: »Imamo poteškoća pri raznim nabavkama, naročito hrane, zato što nemamo kuna, jer seljaci neće da primaju dinare«. Tražeći da mu se pošalju kune, on je predložio da se, ukoliko ni Vrhovni štab ne raspolaze novcem NDH, reguliše nabavka na taj način što bi se plaćalo dinarima ili bi se izdavale priznanice, koje bi imaoći naplaćivali kasnije, kada se bude došlo do kuna (Arhiv VII, k. 701, br. reg. 19-2).

kretale prema Duvnu i Sujici, a bataljoni 2. i 4. proleTERSke brigade zadržavali na položajima prema Kupresu, Bugojnu, Gornjem Vakufu i Rami da bi prikupljali podatke, pripremali napad na Kupres i obezbeđivali oslobođenu teritoriju oko Prozora, Vrhovni štab i Stab 4. proleTERSke brigade organizovali su vojnopozadinske ustanove u Prozoru i okolnim selima. U gradu su formirani komanda mesta i narodnooslobodilački odbor, a od meštana naklonjenih narodnooslobodilačkoj borbi stvorena je četa jačine 40 boraca⁹.

2. — Zauzimanje Sujice i Duvna

Približavanje proleTERSkih brigada naročito je uzбудilo ustaško-domobranske posade u Sujici, Duvnu i Livnu, kojima je postalo jasno da će biti napadnute i da će doživeti sudbinu garnizona u Prozoru i Glamoču ukoliko im blagovremeno ne stigne pomoć. Posle odlaska italijanskih trupa iz tih mesta, malobrojne posade, sastavljene od domobrana i žandarma, nisu ulivale sigurnost da se mogu odupreti napadu krajiških i dalmatinskih partizana, koji su ozbiljno ugrožavali to područje.

U Livnu su, posle odlaska Italijana, ostale 6. četa 14. pešađijskog puka (bez jednog voda), jačine 142 domobrana, i 11. četa 15. pešađijskog puka. Ova malobrojna i slabo naoružana posada (imala je samo lako oružje — puške i četiri mitraljeza) zauzela je najvažnije odbrambene položaje oko grada, koje su bili izgradili Italijani, dok se za održavanje reda u gradu brinulo 11 žandarma i 26 milicionera iz Pripremne ustaške bojne. U gradu se nalazila i grupa nemačkih inženjera i tehničara iz preduzeća »Hanza-Lajhtmetal«¹⁰. Posle više molbi i apela da se uputi neka veća jedinica, Glavni stožer je naredio 3. domobranskom korpusu da iz Mrkonjić-Grada u Livno pošalje 2. bataljon 14. pešađijskog puka. Dolaskom ovog bataljona (bez 5. čete, zadržane kod Mrkonjić-Grada), koji je stigao u Livno 7. jula i smenio obe

⁹ Izveštaj A. Rankovića vrhovnom komandantu od 22. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 45).

¹⁰ Ta nemačka firma je istraživala teren da bi otkrila nalazišta boksita i eksploatisala je ugljenokope u rejonu planine Tušnice, 10—18 km jugoistočno od Livna. Još krajem maja, kada se oko Livna počela osećati veća aktivnost partizana, Nemci su se zabrinuli za rudnik, te su u više navrata tražili od Italijana da ga zaštite. Italijani su, međutim, to odbili, izgovarajući se da nemaju na raspolaganju dovoljno vojnika. Tek na intervenciju nemačkog generala Horstenaua i poslanika Kašea, nemačkoj koloniji je odobreno da formira sopstvenu rudničku zaštitu, u kom cilju joj je dodeljeno i oružje: 2 puškomitraljeza i 35 pušaka sa 6.500 metaka (mikroteka VII, film London 16, snimci 308855-7).

čete iz 14. i 15. puka, bio je ojačan livanjski garnizon, te je prestala neposredna opasnost od susednih krajiških i dalmatinskih jedinica¹¹. Nešto kasnije, u Livno je stigla i 2. četa 20. ustaškog bataljona. Tako je posada ovog garnizona već predstavljala snagu koja je mogla u prvi mah, dok ne pristignu nova pojačanja, odbraniti grad.

Teža je situacija bila u Sujici i Duvnu, čijoj posadi nisu stigla nikakva pojačanja. U Sujici se nalazilo samo 67 vojnika (45 domobrana iz 15. puka, 11 žandarma i 11 milicionera), a u Duvnu 112 naoružanih ljudi (vod domobrana iz 6. čete 14. puka, jačine 30 vojnika, vod iz 20. ustaškog bataljona, jačine 40 ustaša, zatim 30 milicionera, 7 žandarma i 5 finansa)¹². Doduše, blizina Kupresa i Livna, pa i italijanskog garnizona u Imotskom, ulivala je posadama Duvna i Sujice nadu da bi im, u slučaju nužde, iz tih garnizona stigla pomoć. Nada da posade, i pored svega, nisu neposredno ugrožene počivala je i na uverenju da je sporazumom koji su vlasti NDH nedavno sklopile sa četnicima prestala opasnost od ustaničkih grupa u rejonu Malovana, Cincara i Hrbaljine, koje su se upravo tih dana, zbog razbijačke aktivnosti četnika, nalazile u procesu previranja i krize¹³.

Međutim, pojava proleterskih brigada, koje su zauzele Gornji Vakuf i izbile u sela Vukovsko i Ravno, raspršila je sve nade posada Sujice i Duvna u pristizanje pomoći. Posada Kupresa, i sama ugrožena, nije smela da se suviše udaljuje iz svog garnizona i da krene u pomoć Sujici. Jače ustaške snage u Bugojnu i Donjem Vakufu bile su još uvek angažovane u borbama sa proleterskim brigadama u dolini Vrbasa, a njihovo upućivanje ka Duvnu i Livnu moglo je da usledi tek kroz nekoliko dana, kada situacija oko Bugojna bude sasvim konsolidovana. Ni iz Livna se nije imalo šta očekivati, jer je, posle pada Glamoča, koji su krajiški partizani zauzeli 20. jula, uzbuđenje zahvatilo i njegovu posadu. I na traženje da se avionima pošalje bar 100 pušaka, kojima bi se naoružali milicioneri, stigao je iz Sarajeva

¹¹ Bojna relacija domobranske 6. pešadijske divizije za jul 1942 (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 8/2-2); Izveštaji komandira žandarmerijskog voda iz Livna od 30. juna (Arhiv VII, k. 150a, br. reg. 1/11-1); Bojna relacija domobranskog 9. pešadijskog puka za jun (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 6/2-7).

¹² Osamnaestog jula u Duvno je stiglo 11 naoružanih vojnika (ustaša i žandarma) koji su umakli iz Šćita za vreme borbe (Izveštaj žandarmerijske međustanice u Šćitu (Arhiv VII, k. 148, br. reg. 11/5-1).

¹³ Arhiv VII, k. 56, br. reg. 8/2-2; Izveštaj komandira žandarmerijskog voda u Livnu od 26. jula (Arhiv VII, k. 148, br. reg. 15/12-1); Izveštaj komandira žandarmerijske stanice u Duvnu, poslat iz Posušja 27. jula (Arhiv VII, k. 148b, br. reg. 27/12-1); Bojna relacija 6. pešadijske divizije za avgust 1942 (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2-61).

19. jula u 14,30 časova odgovor »da se ne raspolaže sa puškama«¹⁴.

Ostala je, dakle, samo slaba nada da će se Italijani ipak odlučiti da upute pomoć iz Imotskog. Na više ponovljenih molbi iz Duvna, 3. domobranski korpus je 21. jula u 2,30 časa tražio* od 6. divizije u Mostaru da zamoli Italijane za hitnu pomoć Duvnu. No, kako se moglo i očekivati, istog dana je stigao odgovor iz italijanske divizije da 18. armijski korpus »za sada nema mogućnosti da interveniše u korist grada Glamoča i Duvna«¹⁵.

Bataljoni 3. proleterske brigade, koji su 21. jula krenuli iz Prozora ka komunikaciji Kupres — Sujica, stigli su sledećeg dana u Ravno, uveče produžili pokret i kod sela Malovana izbili na drum. Prvi bataljon je, u duhu dobijenog naređenja, zauzeo položaje prema Kupresu, u rejonu Gornjeg Malovana, dok se 4. bataljon zadržao u Donjem Malovanu, isturivši obezbeđenje prema Sujici. Stab 4. bataljona je, iz podataka primljenih od delova bataljona »Vojin Zirojević«, saznao da je posada u Sujici slaba i da bi je mogao uništiti svojim snagama. Uostalom, njemu je i bio postavljen zadatak da, u zajednici s meštanskim borcima, izvidi može li se Sujica odmah zauzeti. A pošto nije bio primio novo naređenje vrhovnog komandanta, od 22. jula, po kojem je s napadom trebalo sačekati do 27. jula, dok nestignu i ostali bataljoni 3. proleterske brigade, on je, pošto se dogovorio sa Štabom 1. bataljona, odlučio da odmah napadne Sujicu. Za napad su mogli biti angažovani i delovi 1. bataljona, kao i jedna četa bataljona »Vojin Zirojević«. Štabovi 4. i 1. bataljona, kojima je stajalo na raspolaganju dovoljno snaga, mogli su da krenu u akciju sa nesumnjivim izgledima na uspeh. U toku noći jedinice su se primakle varošici i u zoru, oko 5 časova, izvršile napad. Neprijatelj je bio iznenađen jer nije očekivao da će napad tako brzo uslediti. Mada je znao za prikupljanje jačih partizanskih snaga u rejonu Vukovskog i Ravnog, on je pretpostavljao da bi do napada moglo da dođe tek kroz dva — tri dana. Zbog toga ga je napad zatekao nesprenog da se blagovremeno i organizovano evakuiše. Domobranci su odmah, tako reći bez borbe, napustili položaje i odstupili, preko Kovač-planine, u pravcu Duvna, iskoristivši okolnost da je 1. četa 1. bataljona zakasnila sa napadom duž puta Kupres — Sujica. Prilikom povlačenja imali su jednog ranjenog i tri nestala. Međutim, žandarmi i milicioneri, koji su se nalazili oko žandarmarijske kasarne, bili su sprečeni da se povuku. Njihov pokušaj da

¹⁴ Zabeleške telefonskih razgovora između 6. divizije i 3. korpusa od 19. jula (Arhiv VII, k. 191, br. reg. 31/5-1).

¹⁵ Depeše 3. korpusa, 6. divizije i divizije »Murde« od 21. jula (Arhiv VII, k. 106, br. reg. 26/2-1, 2; 27/2-1).

se probiju bio je osujećen, tako da su se ubrzo, nakon kratkotrajnog otpora, predali. Zarobljeno je 10 žandarma i 10 milicionera; samo su se jedan žandarm i jedan milicioner probili iz obruča, provukavši se kroz vrbovo šiblje uz reku¹⁸. Zarobljenike su partizani nakon tri dana pustili¹⁷.

Vrhovni komandant, koji se nalazio u selu Zanolini, oko 8,5 km severoistočno od Sujice, doznao je za zauzimanje Sujice istog dana oko podne. Pošto je istovremeno primio obaveštenja da su ustade iz Bugojna prodrle s tenkovima u Gornji Vakuf, iznenadivši 2. 4. i 5. bataljon 4. proleterske brigade, on je ocenio da je, u novonastaloj situaciji, kad preti ozbiljna opasnost od daljeg nastupanja ustaša ka Prozoru, potrebno preduzeti sve mere da bi se zaustavio neprijateljev prodor i otklonila ta opasnost. Zbog toga je odmah, u 15 časova, naredio Štabu 3. proleterske brigade da u rejonu Prozora zadrži one svoje bataljone koje je, po naređenju od 22. jula, trebalo uputiti ka Sujici; da te bataljone stavi na raspolaganje Štabu 4. proleterske brigade, koji će ih upotrebiti na pravcu Gornji Vakuf — Prozor. Istovremeno je izdao i uputstvo da se prekopa drum i pripreme benzinske flaše za borbu s tenkovima¹⁸.

Pad Sujice je izazvao veliku uznemirenost u Livnu i, naročito, u Duvnu, u koje je istog dana stigao domobranski vod koji se povukao iz Sujice. Pošto se u Duvnu, kao sreskom mestu, nalazio veći broj nadležstava, ustaški logornik je naredio da se do 18 časova evakuišu, kamionom, u Posušje sva arhiva, novac i ostale vrednosti¹⁹. Istovremeno je sve naoružano ljudstvo zauzelo položaje oko grada; u cilju obezbeđenja isturene su patrolе u pravcu Mokronoga, Sarajlija i drugih sela. Hitno je, pismenim putem (jer su telefonsku vezu prekinuli delovi bataljona »Vojin Zirojević«), zatražena pomoć od komandanta garnizona u Livnu, koji je taj zahtev odmah prosledio nadležnima u Mostaru. Komandant domobranske 6. divizije ponovo je

¹⁶ Izveštaj Štaba 1. bataljona Štabu 3. proleterske brigade od 26. jula sa priloženom skicom napada (AIRPJ, br. 2755); Arhiv VII, k. 148b, br. reg. 15/12-1, k. 148, br. reg. 43/2-2, k. 106, br. reg. 28/2-2, k. 56, br. reg. 8/2-2; Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 2-5/3); AIRPJ, br. 3279.

¹⁷ Zandarmi koje su partizani pustili stigli su 5. i 6. avgusta u Jajce. Ovde su ih ustaške vlasti zatvorile i nad njima povele istragu da bi utvrdile okolnosti pod kojima su se oni predali partizanima. Zabrinute učestalom predajom domobrana i milicionera partizanima, ustaške vlasti su počele primenjivati kaznene mere s ciljem da ih zastraše i nateraju da se bore protiv partizana. Međutim, puštajući zarobljene domobrane i milicionere na slobodu, partizani su im slabili volju za otporom (Arhiv VII, k. 148, br. reg. 43/2-2).

¹⁸ Naređenje vrhovnog komandanta Štabu 3. proleterske brigade od 24. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 46).

¹⁹ Arhiv VII, k. 85F, br. reg. 26/2-1.

zamolio komandanta italijanske divizije »Murde« za intervenciju objasnivši da je neophodno da Italijani upute pomoć Livnu i Duvnu i da odustanu od nameravanog povlačenja svoje posade sa Vagnja, uporišta na prevoju između Livanjskog i Sinjskog polja, u Sinj. Plašeći se da će Italijani ponovo odbaciti njegovu molbu, on se obratio neposredno Glavnom stanu poglavnika i Glavnom stožeru domobranstva: da oni, sa svoje strane, preko Hrvopo-Superslode (Hrvatskog vojnog povereništva pri Komandi 2. italijanske armije) intervenišu za pomoć Livnu i Duvnu²⁰.

Sve molbe i zahtevi ostali su, međutim, i ovoga puta bez rezultata. Glavni stan poglavnika je naređivao komandantu 6. divizije u Mostaru da garnizone u Livnu i Duvnu pojača ljudstvom i snabde municijom. Komandant je, pak, stalno odgovarao da »uopšte ne raspolaže ljudstvom za intervenciju«, a Italijani su, kao i uvek, nudili samo pomoć avijacijom²¹. I tako, dok su se na relaciji Duvno — Livno — Mostar — Zagreb — Sušak (u kome se nalazila komanda 2. italijanske armije) obavljali telefonsko-telegrafski razgovori, 1. proleterska brigada je nastupala ka Duvnu. Izjutra 25. jula njeni prednji delovi su već izbili u Mokronoge, oko 5 km severno od varošice, rasteravši manje predstražne delove neprijatelja sa k. 956, iznad sela. Stab brigade je ocenio da su uslovi za napad na Duvno vrlo povoljni i da ne treba čekati na ranije utvrđeni termin, tim pre što je Sujica već bila zauzeta. Prema podacima kojima je on raspolagao, neprijateljeva posada je bila dosta slaba, što je bilo razlog više da se s napadom požuri. Stab brigade je stoga naredio štabovima bataljona da se odmah, još u toku dana, približe neprijateljevim položajima i zauzmu polazne položaje za napad. Najpogodniji pravci nastupanja bili su sa severa i zapada, jer se tuda, zbog ispresecanog zemljišta, moglo lakše prići. Sa istočne i južne strane prostire se ravno i golo Duvanjsko polje, tako da su prilazi s tih pravaca bili izloženi vatri iz neprijateljevih automatskih oruđa. Pa ipak, Stab brigade je odlučio da izvesne snage uputi u napad upravo preko polja, računajući da će im poći za rukom da se, pod zaštitom mraka, neopaženo privuku varošici. Pri tome on je računao i sa iznenađenjem, jer je očekivao da će na tom pravcu biti najslabiji delovi neprijatelja. Da bi obezbedio uspeh ovog manevra, Stab brigade je odlučio da jače delove uputi u napad sa severne i zapadne strane, odakle je, po svoj prilici, i neprijatelj očekivao napad. Trebalo je da te jedinice vežu neprijatelja za sebe, da njegovu pažnju odvuku od ostalih pravaca. Da bi se posadi sprečilo odstupanje u pravcu

²⁰ Isto. k. 106, br. reg. 28/2-1, 2; Pismo zamenika komandanta 1. proleterske brigade A. Rankoviću od 27. jula (Arhiv VII, k. 5, br. reg. 10-1).

²¹ Isto, br. reg. 28 2-4, 29/2-1.

Livna, Aržana i Posušja, on je naredio štabovima 2. i 3. bataljona: da deo njihovih jedinica krene u napad sa severa, duž ceste, i sa zapada, preko Gradine, čime bi skrenuo pažnju neprijatelja na sebe a da izvesni delovi preseku komunikacije koje vode ka Livnu i Aržanu. Štabu 6. bataljona je naređeno da u toku noći izvrši napad sa istočne strane, preko polja, a jednu četu uputi prema drumu koji vodi za Posušje²².

Cim je od svojih predstraža primila izveštaj da su partizani ušli u Mokronoge, komanda u Duvnu je odmah o tome izvestila komandanta domobranskog bataljona u Livnu, a ovaj joj je poručio da ne napušta grad, nego da zadržava partizane dok joj ne stigne pomoć iz Livna²³.

Delovi 2. bataljona su oko 6,30 časova krenuli iz Mokronoga ka Duvnu. Oni su bez većeg otpora ušli u Eminovo Selo. Ali su, u daljem nastupanju, dočekani vatrom ispred sela Blažuja, te su se morali zadržati na dostignutoj liniji. I delovi koji su nastupali zapadnije, da bi prišli Duvnu preko Gradine, bili su zaustavljeni vatrom s kosa koje je neprijatelj bio poseo. Bataljoni 1. proleterske brigade nisu pokušavali da neprijatelja zbace s položaja, jer bi se time izložili gubicima, a napad u toku noći nudio je daleko povoljnije uslove za uspeh. Nadajući se obećanoj pomoći iz Livna, neprijatelj je odlagao povlačenje. Međutim, ukoliko je dan odmicao, kod njega je sve više rasla sumnja da toga dana pomoć neće doći. Oko 15 časova primećena je kolona partizana koja se padinama Kovač-planine kretala ka Tušnici. Bilo je očigledno da partizani nastoje da izbiju u selo Stipanice, a možda i dalje, zapadnije, u selo Prisoje, da bi presekli komunikaciju koja vodi za Livno i tako sprečili dolazak pomoći iz tog mesta. Istovremeno je primećena i jedna kolona koja se od sela Sarajlija kretala na jug, obodom Duvanjskog polja. Neprijatelj je ocenio da bi ta kolona mogla ići ka selu Kongori i izbiti na drum Duvno — Posušje. U tom slučaju Duvno bi se našlo odsečeno sa svih strana. Takav razvoj situacije, koji se već mogao naslutiti, jako je uznemirio neprijateljevu komandu. Ona je odmah uputila izveštaj u Livno, naglasivši da »Duvnu noćas prijeti opasnost od napada sa svih strana, te moli što žurniju pomoć«. Ali taj izveštaj nije stigao u Livno, gde su sa nestrpljenjem očekivane vesti o razvoju događaja kod Duvna. Međutim, nije moglo biti ni reči o upućivanju pomoći, jer se posada Livna, i sama ugrožena, nije usuđivala da napusti utvrđene položaje u gradu i na njegovim prilazima. Komandir

²² Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1985, br. reg. 2-2, k. 1990, br. reg. 1-2, k. 2001, br. reg. 2-6, k. 1986, br. reg. 12-3); Dnevnik J. Vujoševića (neobjavljen).

²³ Izveštaj komandira 3. čete 20. ustaškog bataljona od 27. jula (Arhiv VII, k. 114b, br. reg. 8/9a-1).

ustaške čete je ipak pokušao da nešto učini kako bi se priteklo u pomoć Duvnu. On je, zajedno s kotarskim predstojnikom, pred veče stigao u selo Prisoje, gde se, od drumca Livno — Duvno, odvaja put za Aržano. Tu je pokušao da okupi naoružane seljake iz sela Prisoja, Golinjeva, Vržerala i Podhuma i da ih uputi u pomoć duvanjskom garnizonu. Ali je jedva uspeo da jednu grupu milicionera uputi preko Tušnice sa zadatkom da s boka napadne partizane koji su se nalazili zapadno od Duvna. No, sve je to bilo neefikasno: uz put se ova zaplašena grupa rasturila. Tako je posada Duvna uzalud očekivala pomoć²⁴.

Neprijatelju u Duvnu je postalo jasno da mora napustiti mesto čim padne mrak, pre nego se obruč partizana potpuna zatvori. U toku dana je znatan broj stanovnika iz Duvna i mnogih sela njegovog sreza napustio svoje domove i sa stokom i najvažnijim stvarima krenuo u pravcu Posušja, šireći uz put paniku. Oko 22 časa posada je takođe napustila položaje oko Duvna i povukla se na jug, prema Kolu, a zatim delom ka Posušju, delom prema Prisiju. U selu Prisiju, na putu Duvno — Livno, devet milicionera je upalo u zasedu jedne čete bataljona »Vojin Zirojević« i bilo zarobljeno. Jedinice 1. proleTERSke brigade, koje su se upravo pripremale za napad, nisu blagovremeno otkrile povlačenje neprijatelja. U napušteni grad je najpre ušao 6. bataljon, a zatim su pristigli i ostali. Tako je i Duvna bilo oslobođeno. Bataljoni 1. proleTERSke brigade su imali samo jednog ranjenog, dok je neprijatelj imao 2 mrtva i 8 zarobljenih (ovi su nakon dva dana bili pušteni). U gradu nije zapljeno ništa od oružja i vojne opreme, osim 330 kg eksploziva²⁵.

Ocenivši da je dejstvo 1. proleTERSke brigade u ovoj akciji bilo uspešno vrhovni komandant je istog dana, 26. jula, Štabu brigade izrazio priznanje rečima: »Za pohvalu je vaša brzina kojom ste ovoga puta dejstvovali«²⁶.

²⁴ Izveštaj Štaba 1. proleTERSke brigade vrhovnom komandantu od 26. jula u 140 časova (AIRPJ, br. 16526); Izveštaj komandanta posade Duvna od 25. jula (Arhiv VII, k. 140, br. reg. 3/41-1); Izveštaj komandira žandarmerijske stanice u Duvnu, poslat iz Posušja 27. jula (Arhiv VII, k. 148b, br. reg. 27/12-1); Arhiv VII, k. 114b, br. reg. 8/9a-1, k. 148, br. reg. 5/12-1; Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1985, reg. br. 2-2, k. 1990, br. reg. 1-2; k. 2001, br. reg. 2-6, k. 1986, br. reg. 12-3); Dnevnik J. Vujoševića; P. Romac, navedeno delo, str. 179).

²⁵ Isto; Izveštaj Štaba 1. proleTERSke brigade vrhovnom komandantu od 27. jula u 18 časova (Arhiv VII, k. 3, br. reg. 48-2); Izveštaj Štaba 3. proleTERSke brigade Vrhovnom štabu od 27. jula (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 61); Izveštaj komandira žandarmerijske stanice u Posušju od 30. jula (Arhiv VII, k. 191, br. reg. 36/6-7); Bojne relacije 6. pešadijske divizije za jul i avgust 1942 (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 8/2-2 i 9/2-61).

²⁶ Naređenje vrhovnog komandanta Štabu 1. proleTERSke brigade od 26. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 47).

O padu Duvna komandant domobranske 6. pešadijske divizije obavestio je Glavni stan poglavnika i Glavni stožer domobranstva, naglasivši da je zbog toga položaj Livna postao kritičan, jer se njegova posada mogla snabdevati jedino pomoću aviona²⁷. Vest o ulasku partizana u Duvno i u sela u Duvanjskom polju primljena je s velikom zabrinutošću u Livnu, i naročito, u Posušju, gde su izbeglice, neprestano pristižući, povećavale metež koji je već bio nastao. Gradom su kružile zastrašujuće glasine da su partizani krenuli ka Posušju i da će ga ubrzo napasti. Pokušaji vojnih i žandarmerijskih vlasti da red zavedu uvođenjem stroge pripravnosti i prikupljanjem milicionera nisu dali željene rezultate. U toku popodneva 26. jula u Posušje su stigli žandarmi, ustaše, domobrani, finansi i milicioneri koji su pobjegli iz Duvna i drugih naselja u Duvanjskom polju. U duhu telefonskog naređenja komandanta 6. divizije iz Mostara: da se, prikupivši sve naoružano ljudstvo, organizuje odbrana do dolaska pojačanja, komandir žandarmerijske stanice je pokušao da zadrži sve vojnike koji su pristizali. Međutim, on u tome nije uspeo. Strah od partizana je bio isuviše veliki: domobrani, žandarmi i milicioneri tražili su spas u bekstvu ka Imotskom i Mostaru. Panika je dostigla kulminaciju oko 18 časova, kada su se proneli glasovi da su partizani pred Posušjem. Odmah je otpočelo evakuisanje stanovnika i nadležstava u pravcu Imotskog. Paniku je tada povećao jedan odred domobrana koji je stigao iz Mostara: i sam obuzet panikom, on se odmah vratio. Situacija je, dakle, bila takva da su u tom trenutku i patrole partizana mogle zauzeti Posušje. Međutim, kako se partizani nisu pojavljivali, panika se polako stišavala. Povratili su se oni domobrani upućeni iz Mostara, a, nešto kasnije, iz Ljubuškog je stigla jedna četa ustaša iz Odbrambenog zdruza Jasenovac. Domobranski natporučnik koga je komandant 6. divizije imenovao za komandanta garnizona, s najširim ovlašćenjima, uspeo je uspostaviti red. Prikupivši sve naoružano ljudstvo (domobrane, ustaše, žandarmerije, milicionere i finanse), oko 200 ljudi, on je organizovao odbranu, postavivši straže i zasede na putevima koji vode u grad. Tako je, najzad, u Posušju bila formirana posada, doduše »mala i male borbene vrednosti po oružju i stezi« (kako ju je ocenio komandant 6. divizije), ali je ipak mogla da zavede red i da ulije izvesno poverenje dok ne stignu nova pojačanja.²⁸

²⁷ Izveštaj 6. divizije Glavnom štabu poglavnika i Glavnom stožeru domobranstva od 26. jula (Arhiv VII, k. 106, br. reg. 29/2-1).

²⁸ Izveštaj komandira žandarmerijske stanice u Posušju komandi čete u Mostaru od 30. jula (Arhiv VII, k. 191, br. reg. 36/6-7); Arhiv VII, k. 56, br. reg. 8/2-2.

Sledeća dva dana, 27. i 28. jul, prošla su u grozničavom iščekivanju. Patrole su javljale da su partizanske izvidnice boravile u napuštenoj žandarmerijskoj stanici u Studenom Vrelu, a od komandira žandarmerijske stanice u selu Rakitnom primljena su obaveštenja da je 1500 partizana izbilo u sela duž granice njegovog područja i ugrozilo sa severa rudai-sko područje u dolini rečice Lištice.²⁹ Istovremeno je iz Mostara dobijeno upozorenje da se, prema izveštaju komandira žandarmerijske stanice u Sjenčini, jedna grupa partizana prebacila preko reke Neretve i u svom kretanju na zapad, ka Duvnu ili Posušju, zadržala na planini Cvrsnici.³⁰ Iz naselja duž komunikacije Vrgorac — Zagvozd — Sestanovac stizale su zabrinjavajuće vesti o pojačanoj aktivnosti partizana sa Biokova. Sve je, dakle, govorilo da se velika opasnost nadnela nad Posušjem i njegovom okolinom.

Strahovanje neprijatelja u Posušju je, međutim, bilo suvišno. Posle oslobođenja Duvna 1. proleterska brigada je bila orijentisana prema Livnu, na koji je Vrhovni štab pripremao napad, a prema Posušju su bili istureni samo njeni manji delovi sa zadatkom da vrše obezbeđenje s tog pravca. Brigada je, očigledno, mogla bez ikakvih teškoća da zauzme Posušje, ali bi je angažovanje u tom pravcu odviklo od glavnog zadatka koji joj je tada predstojao, i uplelo u napore borbe, jer bi neprijatelj, nesumnjivo, intervenisao iz Imotskog i Mostara. Ni od partizanskih snaga primećenih severno od Rakitnog nije trebalo strahovati: radilo se, naime, o delovima 4. proleterske brigade koji su obezbeđivali oslobođenu teritoriju oko Prozora i Šćita.

Mada su iz Posušja i Livna bile učestale molbe da se trupe pošalju u pomoć, komandant 6. divizije u Mostaru, u čije su operacijsko područje ulazila ta mesta, nije bio u mogućnosti da odvoji neku jedinicu iz svojih garnizona u Hercegovini.³¹ Kao i više puta ranije, on se za pomoć obratio Italijanima. Ali je njegov zahtev komandant divizije »Murde« odbio uz izvinjenje da on nije nadležan jer je za angažovanje u 3. zoni potrebno naređenje više komande; jedino je voljan da interveniše svojim avionima. Veliki župan iz Mostara je 27. jula

²⁹ Isto.

³⁰ Izveštaj komandira žandarmerijske stanice u Sjenčini kotarskoj oblasti u Mostaru od 27. jula (Arhiv VII, k. 191, br. reg. 44/6-1).

³¹ Šesta pešadijska divizija bila je brojno dosta slaba. Njene, ionako malobrojne, jedinice bile su razvučene na celom području demilitarizovane zone, od istočnih granica prema Crnoj Gori pa na zapad do linije Glamoč — Knin; u Mostaru Zapovjedništvo divizije sa pet pomoćnih četa, u Nevesinju jedna četa, u Trebinju, Bileći i Gacku jedan puk, u Livnu jedan bataljon i u Sinju jedna četa (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9 2-61).

obavestio Ministarstvo unutrašnjih poslova u Zagrebu da je italijanska divizija »Murde« zamoljena da pošalje pomoć Posušju, ali je komandant divizije general Peride Negri odgovorio da Posušje ne spada u njegovo područje. »Odmah je obavješteno o prijetećoj pogibelji talijansko zbornu zapovjedništvo (Komanda 6. korpusa — prim. M. L.) u Dubrovniku i talijanske posade u Sinju i Imotskom, ali bez uspjeha« — pisao je veliki župan, ministru Artukoviću, tražeći intervenciju s najvišeg mesta.³² Ubrzo je iz Zagreba stigao odgovor koji nije ulivao nikakvo ohrabrenje. Glavni stožer je poslao sledeći telegram 6. diviziji:

»Na našu intervenciju kod Talijana radi Šujice i Duvna odgovoreno nam je da u blizini nema talijanskih četa koje bi mogle biti odmah upućene. Naređeno je korpusu u Mostaru (pogrešno, treba: u Dubrovniku — prim. M. L.) da u granicama mogućnosti intervenira prema području Šujice — Duvno. Italijani mogu odmah pomoći zrakoplovima, pa ako odgovara javite nam odmah«.³³

Pad Duvna i ugrožavanje Posušja nisu uzbunili samo ustaške i domobranske štabove. Ništa manje nisu bili uznemireni Nemci: u nastupanju partizana tim područjem oni su videli opasnost za rudnike boksita oko Širokog Brijega, koje su intenzivno eksploatisali. Kako na tom području, prema ugovoru sa Italijanima, nisu mogli držati svoje trupe, Nemci su se obratili italijanskoj Vrhovnoj komandi sa zahtevom da obezbedi rudnike boksita, jer su oni važni za nemačku ratnu privredu. Posle dugog natezanja Italijani su poslali neke svoje delove, ali samo do Širokog Brijega, obećavši da će, u slučaju potrebe, uputiti iz Imotskog tenkove. U Posušju su 29. jula stigli jedan nemački i jedan italijanski oficir, želeći da se na licu mesta upoznaju sa situacijom i ocene opasnost od partizana. Toga dana su, međutim, mogli konstatovati da su se partizani povukli od Posušja. Opasnost je, dakle, bila prošla. Izbegli žandarmi i milicioneri mogli su se vratiti u naselja koja su, pre nekoliko dana, bili napustili. Za njima su, u svoja sela, krenuli seljaci.³⁴

3. — Savetovanje Vrhovnog štaba sa Štabom 4. operativne zone Hrvatske na Cincaru

Oslobođenjem Sujice i Duvna grupa proleterskih brigada je zakoračila u zapadnu Bosnu. Više joj ništa nije stajalo na putu ka oslobođenoj teritoriji Bosanske krajine. Krajiške

³² Arhiv VII, k. 191. br. reg. 6/6-1.

³³ Arhiv VII, k. 191. br. reg. 6/6-1, k. 13, br. reg. 3/1-6.

³⁴ Isto, br. reg. 36/6-7.

jedinice su upravo tih dana oslobodile Glamoč, poslednje neprijateljevo uporište u tom delu Bosne, a nešto ranije suzbile zajednički napad domobranskih i četničkih snaga iz Mrkonjić-Grada u pravcu Glamoča. Dalmatinske jedinice su takođe postigle značajne uspehe, brojno ojačale i stvorile slobodno područje na Biokovu i u srednjoj i severnoj Dalmaciji. Bila je, dakle, stvorena kompaktna slobodna teritorija između Une, Sane, Ključa, Mrkonjić-Grada, Jajca i Bugojna, pa do Rame i masiva Dinare; u rukama neprijatelja ostala su samo dva uporišta — Livno i Kupres. Pored ove teritorije postojala su i druga oslobođena područja: u Dalmaciji, Lici, Baniji, na Korunu, i dalje, sve do Slovenije.

Kada su Vrhovni štab i proleTERSke brigade stigli u zapadnu Bosnu, u njoj se, kao i u Dalmaciji, Hrvatskoj i Sloveniji, narodnooslobodilački pokret nalazio u usponu. Svojim dolaskom oni će ubrzati taj proces. Vrhovni štab je analizirao situaciju u svetlu postignutih pobeda i došao do sledećih zaključaka:

Prvo, trebalo je zauzeti Livno i čitav niz sela u Livanjskom polju koja su bila pod uticajem i kontrolom ustaša. Tako bi se uklonio poslednji neprijateljev garnizon u ovom delu zapadne Bosne, koji je sprečavao čvršću i neposredniju vezu između krajiških i dalmatinskih jedinica. Oslobođenje Livna imalo bi ogroman značaj za razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Dalmaciji, koji se tih dana nalazio u poletu. Uklonilo bi se jedno uporište koje je, poput klina, bilo uvučeno duboko u oslobođeno područje, i koje bi neprijatelju moglo poslužiti kao povoljan oslonac i polazna baza za eventualno nastupanje ka oslobođenoj teritoriji — bilo ka Glamoču i, dalje, ka Drvaru, bilo u pravcu Duvna i Sujice. Neprijateljev ofanzivni poduhvat iz Livna mogao bi biti opasan ako bi bio koordiniran s napadnim dejstvom iz drugih uporišta oko oslobođene teritorije: iz Kupresa, Donjeg Vakufa, Jajca, Mrkonjić-Grada, iz doline Sane i Une i iz Grahova. Oslobođenjem Livna neprijatelj bi bio odbačen preko masiva Dinare i potisnut na uski obalski pojas, a partizanske jedinice bi se našle u vrlo povoljnom operativnom položaju, u situaciji da sa grebena Dinare odbijaju eventualne napade neprijatelja i štite slobodnu teritoriju s juga. Masiv Dinare, na koji su se naslanjale planine Šator i Ilica, na severozapadu, i Kamešnica, Vran i Čvrsnica, na jugoistoku, predstavljao je jaku prirodnu branu između jadranske obale i njenog dubljeg zaleđa, od Une do Neretve. I još nešto: zauzimanjem Livna moglo bi se doći do bogatog plena u oružju i drugoj ratnoj opremi. Zbog svega toga je Vrhovni štab odlučio da Livno odmah napadne ocenivši da su uslovi za takvu akciju vrlo povoljni. Obe brigade južne kolone,

slobodne posle oslobođenja Šujice i Duvna, mogle su se upotrebiti u predviđenom napadu. Krajiške jedinice su takođe, posle oslobođenja Glamoča, bile u mogućnosti da se u većem obimu angažuju ka Livnu. Moglo se, dalje, računati i na sadejstvo dalmatinskih jedinica, naročito u pogledu obezbeđenja sa pravca Sinja, što je bilo posebno važno, jer je još jedino tim pravcem mogla Livnu i njegovoj posadi stići pomoć iz susednih garnizona.

Drugo, posle oslobođenja Livna trebalo je zauzeti Kupres, kao i ustaška sela u njegovoj okolini. Iz ovog zloglasnog ustaškog uporišta često su vršeni napadi u okolna srpska sela, praćeni pljačkom i nasiljem. Oko njega su skoro neprekidno vođene borbe, koje su vezivale i iscrpljivale znatne delove 3. krajiškog odreda. Likvidacijom Kupresa, te velike prepreke za prenošenje aktivnosti u pravcu Prozora, bile bi jedinice 3. krajiškog odreda oslobođene za druga dejstva, a severna kolona bi dobila veću slobodu manevra, mogla bi se potpuno, bez strahovanja za svoju pozadinu i bok, angažovati u dolini Vrbasa. Vrhovni komandant je smatrao da je potrebno najpre zauzeti Livno, preseći komunikaciju koja od Splita, preko Sinja i Livna, vodi u dolinu Vrbasa i time otkloniti opasnost od intervencije neprijatelja s tog pravca. Trebalo je sprečiti neprijatelja da iz Sinja uputi pomoć Livnu. Posle toga, smatrao je on, zauzimanje Kupresa neće predstavljati veću teškoću, tim pre što njegova posada, prema prikupljenim podacima, nije tako jaka da bi se mogla uspešno odupreti 2. i 4. proleterskoj brigadi. Doduše, odlaganjem napada na Kupres omogućeno je da neprijatelj, dobivši u vremenu, učvrsti odbranu i dobije pojačanje iz Bugojna. Mada je imao tu okolnost u vidu, vrhovni komandant je ipak smatrao da će severna kolona, zajedno sa delovima 3. krajiškog odreda, moći da zatvori pravac Bugojno — Kupres, jer je to bilo relativno lako učiniti s obzirom na pogodne zemljišne uslove. Zbog neprohodnih terena van puta, kretanje trupa je bilo kanalisano na komunikaciju, koja je bila usečena u kanjon rečice Poričnice, što je stvaralo pogodne uslove da se ona zatvori. Osim toga, trebalo je, bar za nekoliko dana, ove dve brigade poštediti od borbe, stvoriti im uslove da se malo odmomore i srede posle teških višednevnih borbe oko Donjeg Vakufa i Bugojna.

Treće, posle zauzimanja Livna i Kupresa usledila bi ponovo dejstva u dolini Vrbasa — ka Bugojnu i Donjem Vakufu i, dalje, prema Komaru, na komunikaciji Donji Vakuf — Travnik, za koja bi, posle zauzimanja Kupresa, nastali znatno povoljniji uslovi i izgledi na uspeh. Vrhovni komandant je smatrao da će biti naročito važno da se obnove dejstva u dolini Vrbasa, kako bi se neprijatelj lišio mogućnosti da to područje

iskoristi kao polaznu osnovicu za ofanzivna dejstva prema Gornjem Vakufu i Prozoru, odnosno prema Kupresu i, dalje, ka Duvnu i Livnu. Iskustva iz proteklih borbi su pokazala da je u tom rejonu potrebno angažovati jače snage; stoga je vrhovni komandant nameravao da tamo prebaci i 1. krajišku brigadu.

Četvrto, nakon okončanja dejstava oko Livna i Kupresa i uspešno izvršenih akcija oko Bugojna i Donjeg Vakufa, dolazili su u obzir napadi na Jajce i Mrkonjić-Grad, a zatim bi se dejstva prenela prema dolini Save i ka srednjoj Bosni. Prema potrebi, mogle bi se izvesne snage orijentisati i u drugim pravcima: ka obali ili ka boksitskom rudarskom području oko Širokog Brijega i Mostara, ili, pak, na severozapad, prema Hrvatskoj.

Peto, trebalo je pristupiti radikalnijem rešavanju situacije oko Bos. Grahova. To jako italijansko-četničko uporište predstavljalo je vrlo ozbiljnu smetnju za čvršće povezivanje partizanskih snaga Bosanske krajine, severne Dalmacije i Like i stalnu opasnost po slobodnu teritoriju u dolini Unca i u severnom delu Livanjskog polja.

Šesto, naročitu je pažnju trebalo pokloniti suzbijanju četničkog pokreta; energičnim merama uništiti svaki njihov pokušaj da prošire svoj uticaj na oslobođenu teritoriju; drugim rečima, ne dozvoliti da se i ovde, u delu Bosanske krajine, na teritoriji 1. i 3. krajiškog odreda, ponovi ono što se u toku proleća desilo u istočnim krajevima zemlje. Četničke jedinice u srednjoj Bosni, na Manjači i oko Mrkonjić-Grada, organizovane pod komandom tzv. Glavnog štaba bosanskih četničkih odreda, predstavljale su ozbiljnu opasnost jer su pretile da, zajedno sa domobranskim jedinicama, s kojima su sklopile sporazume, stave pod svoju kontrolu čitavo područje između Vrbasa i Glamočkog polja i da prodorom preko Mliništa dođu u dodir sa četničkom grupom koja je stvorila jako uporište oko Knina i Bosanskog Grahova. Četničke grupe u Janju i Pljevi, oko izvorišta Sane, u rejonu Glamoča i Sator-planine napadale su na partizanske jedinice i ugrožavale njihovu pozadinu. Doduše, u junu su Udarni bataljon 5. krajiškog odreda i delovi 3. krajiškog odreda imali značajne uspehe u borbi protiv četnika. Ali opasnost od njih nije time likvidirana. Zbog toga je trebalo, uporedo sa borbom protiv okupatora i ustaško-domobranskih snaga, preduzeti i akciju za uništenje četničkih grupa.

Sedmo, uporedo sa izvođenjem planiranih napadnih dejstava trebalo je učvrstiti partizanske jedinice u Dalmaciji i Bosanskoj krajini, reorganizovati ih stvaranjem brigada i pružiti im pomoć u iskusnom vojničkom i partijsko-političkom kadru, kojeg je bilo dovoljno u proleterskim brigadama. Do-

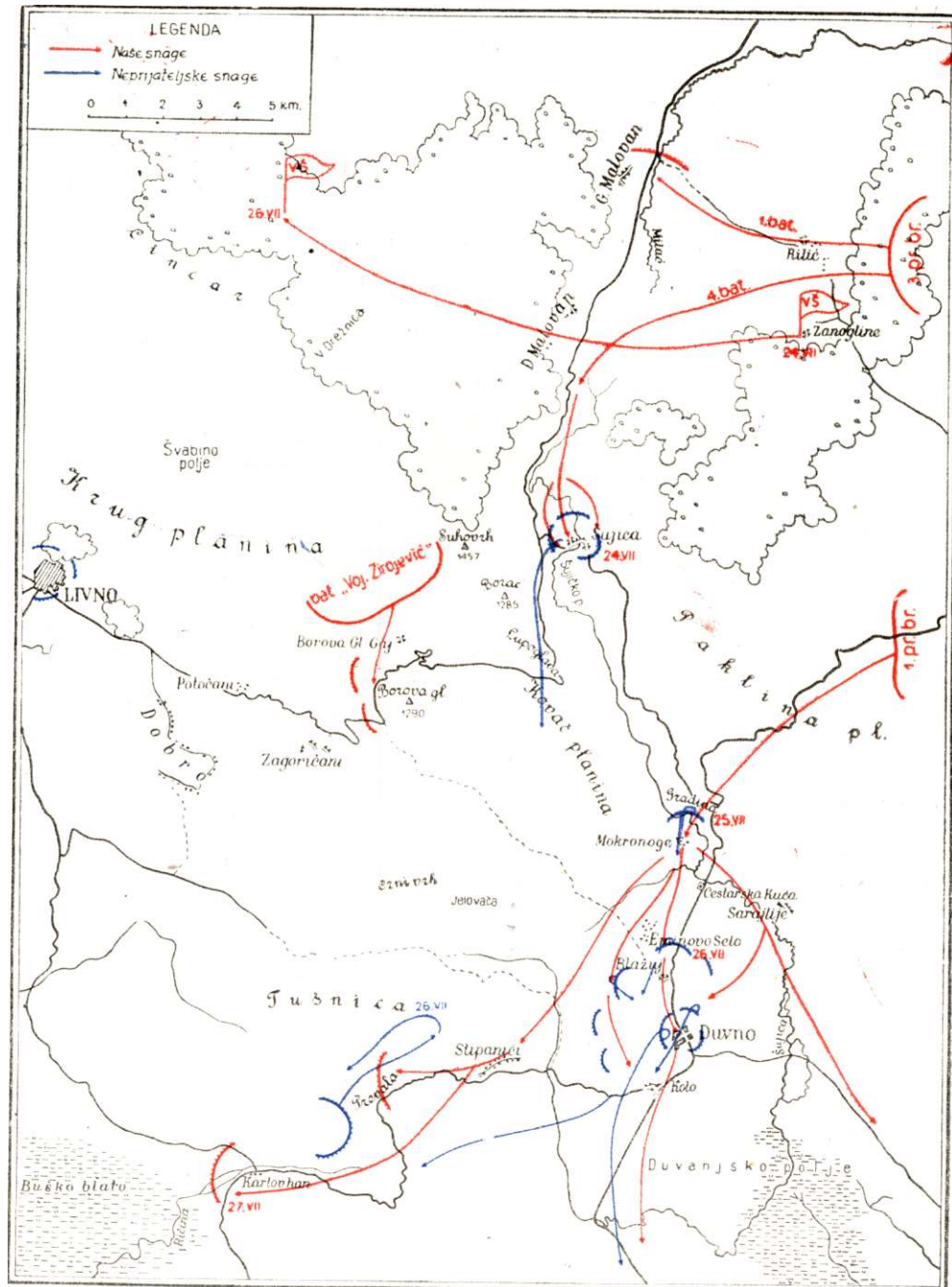
lazak Vrhovnog štaba sa četiri proleterske brigade već je počeo da se pozitivno odražava na jačanje narodnooslobodilačke borbe u ovom kraju, možda ne toliko u nekom većem prilivu novih boraca u redove partizanskih jedinica, jer do toga još nije bilo došlo (bila je formirana samo jedna četa u Prozoru i činjeni su pokušaji da se formiraju još neke jedinice), već u smislu stvaranja kod stanovništva neverice i sumnje u stabilnost ustaške države i u sposobnost okupatora da se uspešno bori protiv rastućeg oslobodilačkog pokreta. Time su stvoreni povoljni politički uslovi za šire privlačenje stanovništva na pozicije narodnooslobodilačke borbe. Zadržavajući se, kraće ili duže, u selima i varošicama koje je oslobodila, grupa proleterskih brigada je stanovništvu dala priliku da se uveri u snagu partizana i u plemenitost ciljeva za koje se oni bore. Dotle inertne, držeći se po strani, mase su se pokrenule, unutar njih je već nastupio proces političkog buđenja. Moglo se, dakle, očekivati da će, s novim, još značajnijim, vojničkim poredama, taj proces postati intenzivniji i da će, kao njegov rezultat, neminovno doći do masovnog priliva novih boraca.

Osmo, bilo je potrebno da se, na oslobođenoj teritoriji stvaranjem narodnooslobodilačkih odbora, komandi mesta i drugih vojnopozadinskih organa, organizuje i učvrsti nova, narodna, vlast, koja će obezbediti mobilizaciju naroda za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Sve su to bili zadaci koji su se nametnuli Vrhovnom štabu u danima kada je on, sa grupom proleterskih brigada izbio u zapadnu Bosnu. On je odmah pristupio njihovom realizovanju: u toku 25. jula prešao je preko komunikacije Kupres — Sujica i zadržao se u selu Donjem Malovanu, u koje je, pred veče, stigao i komandant 3. krajiškog NOP odreda Rade Marjanac. Sledećeg jutra Vrhovni štab je izbio na Cincar i smestio se u šumi Osječenici, u već izgrađenom logoru Livanjskog odreda.³⁵ Tu je odmah preduzeo niz mera da bi uputio jedinice na zadatke i pripremio napad na Livno i Kupres.

³⁵ Na Cincar-plenini, severoistočno od Livna, borci Livanjskog odreda su još u toku zime podigli svoje logore. Na teško pristupačnom terenu, na visini od preko 1500 m, na četiri međusobno udaljena mesta, izgrađene su barake, između kojih je funkcionisala telefonska veza. Za uspostavljanje žičane veze iskorišćen je telefonski poljski kabl do kojeg su partizani došli kidanjem linije između Livna, Sujice i Kupresa koju su Italijani bili postavili. Još 20. januara 1942. borci su sakupili oko 60 km kabla. Pomoću tog kabla i četiri induktorska telefona, dobivena od ilegalaca iz Livna, Štab odreda je organizovao telefonsku vezu između logora i osmatračnice. U logoru se nalazio i jedan radio-prijemnik. Interesantno je navesti da se, u nedostatku električne energije za njegov

ZAUZIMANJE ŠUJICE I DUVNA
(24—26. VII 1942)

Skica 11

Istoga dana u Vrhovni štab su stigli članovi Štaba 4. operativne zone Hrvatske: komandant Vicko Krstulović, politički komesar Ivica Kukoč i operativni oficir Maks Baće. Bio je to prvi neposredni kontakt Vrhovnog štaba sa rukovodiocima iz Dalmacije.³⁸

Na sastanku, koji je odmah održan, izvršena je detaljna analiza vojno-političke situacije. »U razgovoru kojeg smo odmah povelili sa drugovima iz Vrhovnog štaba«, pisao je Glavnom štabu Hrvatske politički komesar zone, »a naročito sa komandantom drugom Titom, izložili smo im razvitak i stanje partizanskog pokreta u Dalmaciji, o kojemu su oni bili vrlo malo informisani«.³⁷ Vrhovni komandant je tom prilikom dobio jasniji pregled situacije u Dalmaciji i u susednim krajevima Bosne i Hrvatske. Vesti su bile povoljne: ustanak u Dalmaciji se razgario; na čitavoj njenoj teritoriji već su dejstvovale dosta jake partizanske snage. U srednjoj Dalmaciji, odnosno na Dinari i na njenim južnim padinama, nalazio se Srednjodalmatinski odred, sastava: 1. udarni bataljon jačine 170 boraca, 2. bataljon jačine 140 boraca i još oko 300 nenaoružanih partizana. Ovaj odred je postigao niz uspeha, naročito upadima u Kninsku krajinu, a sredinom jula je odbio napad jakih italijanskih snaga na Vještica goru (na Dinari). Bilo je predviđeno da on, nakon žetve i nakon svoje reorganizacije, pređe na Svilaju, da bi dejstvovao na komunikaciji Sinj — Drniš. U severnoj Dalmaciji je takođe bio formiran odred, ali je on, usled neprijateljevih ofanzivnih dejstava, bio prinuđen da se prebaci u Liku, tako da je na području severne Dalmacije ostala samo jedna četa. U južnoj Dalmaciji je dejstvovao bataljon »Jozo Jurčević«, a na

pogon, pribeglo originalnom rešenju: bicikl je upotrebljen za okretanje automobilske dinamo-mašine, pomoću koje je punjen akumulator.

Po dolasku u ovaj rejon Vrhovni štab se smestio u logore Livanjskog odreda, a vrhovni komandant je, sa užim delom Vrhovnog štaba, ostao u logoru br. 3, u četinarskoj šumi planine Osječenice, ispod k. 1667, oko 12,5 km severoistočno od Livna (Podaci uzeti iz članka potpukovnika Petra Jelovića »Prve telefonske veze Livanjskog partizanskog odreda«, Vojni glasnik, br. 12, 1961. godina).

³⁶ Štab zone je, dva dana ranije, održao konferenciju u selu Bastasima, na severozapadnom obodu Livanjskog polja, na kojoj je bilo razmatrano pitanje formiranja odreda na sektoru Livno — Glamoč — Grahovo. Čim je, preko Štaba bataljona »Vojin Zirojević«, primljena poruka vrhovnog komandanta da se u Vrhovni štab uputi komandant zone, odmah su ka Prozoru krenula sva tri člana Štaba zone. Pošto je, u međuvremenu, Vrhovni štab stigao na Cincar, to je Štab zone već 26. jula došao u vezu sa vrhovnim komandantom.

³⁷ Pismo političkog komesara 4. operativne zone Glavnom štabu Hrvatske od 5. avgusta (Zbornik, tom V, knj. 6, dok. br. 12); Izveštaj Štaba 4. operativne zone Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju od avgusta (Zbornik, tom V, knj. 6, dok. br. 1); V. Krstulović: Susreti sa drugom Titom, »Narodna armija«, 22. decembar 1951.

srednjodalmatinskim ostrvima manje partizanske grupe. Pod komandom Štaba 4. operativne zone nalazile su se i partizanske jedinice sa područja Šujice, Duvna, Livna i Bos. Grahova (bataljoni »Vojin Zirojević« i »Starac Vujadin«); ukupno je tih dana pod njegovom komandom bilo oko 1800 boraca, naoružanih sa 45 puškomitraljeza, 1500 pušaka, 60 pištolja i 360 bombi.³⁸

Mada ne sve organizaciono potpuno učvršćene, niti s većim borbenim iskustvom, ipak su ove jedinice pokazale znatnu vojničku i političku vrednost: one su, uprkos brojnim napadima italijanskih trupa i razornom radu ustaša i četnika, uspele da se održe i da stvore jaka uporišta, s kojih su preduzimale i krupnije akcije.³⁹

Sa događajima u zapadnoj Bosni vrhovni komandant je već bio dobro upoznat iz izveštaja koje je poslednjih dana primio. Stab 2. proleTERSke brigade ga je, naime, obavestio da je, prema pričanju političkog komesara 3. krajiškog odreda i članova Okružnog komiteta KPJ, s kojima su 25. jula vođeni razgovori, neprijateljeva ofanziva na Kozari završena, da su u njoj učestvovalе jake snage (oko 30.000 domobrana i ustaša, 3.000 Nemaca, 20 tenkova i 15 aviona), da se od velikog zbega naroda samo jedan deo izvukao iz obruča i da su se izvesni delovi 2. krajiškog odreda probili na Grmeč⁴⁰.

Iz istih je izvora vrhovni komandant saznao da je Glamoč oslobođen, da su vođene borbe sa četnicima oko Mrkonjić-Grada i da je četničke jedinice zahvatila kriza usled straha od proleTERSkih brigada⁴¹. Bila mu je takođe poznata situacija u

³⁸ Izveštaji Štaba 4. operativne zone Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju, Štabu 5. krajiškog odreda i Glavnom štabu Hrvatske od 1. i 5. avgusta (Zbornik, tom V, taj. 6, dok. br. 1, 3 i 12); Brojno stanje i naoružanje NOP odreda Hrvatske od 12. avgusta 1942 (Zbornik, tom V, knj. 6, dok. br. 28).

³⁹ Oslobođilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, izdanje VII JNA, Beograd, 1957, knjiga I, str. 248—251, 291; D. Plenča, Partizanski odredi naroda Dalmacije 1941—1942, Vojno delo, Beograd, 1960.

⁴⁰ Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 55.

⁴¹ U pomenutom izveštaju Štaba 2. proleTERSke brigade je stajalo: »Četnici oko Jajca i Mrkonjić-Grada su čuli da idu brigade. Znaју da su srbijanske i crnogorske. Naročito se plaše Crnogoraca. Među njima je nastalo previranje i već nam je komandant jednog četničkog bataljona poslao pismo, koje vam šaljemo« (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 55).

Reč je o pismu koje je komandant četničkog Gvozdenog bataljona Niko Vještica uputio Štabu 2. proleTERSke brigade, u kome je izrazio želju da se s partizanima bori protiv ustaša (Izveštaj Štaba 3. krajiškog odreda zameniku komandanta Operativnog štaba NOP i DV za Bosansku Krajinu od 27. jula, Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 62).

U stvari, to je bilo taktiziranje pred opasnošću od nadiranja jakih partizanskih snaga na područje Mrkonjić-Grada, gde su četnici poku-

Bataljon »Vojin Zirojević« na Slavinu, kod Livna, avgusta 1942.

srednjoj Bosni, gde su četnici uspjeli da razbiju partizanske jedinice i da ostvare kontrolu gotovo nad čitavim područjem između reka Bosne i Vrbasa, a dobrim delom i između Vrbasa i Sane. Sve te vesti je upotpunio i detaljnije obrazložio komandant 3. krajiškog odreda, koji je istog dana stigao u Vrhovni štab.

Sve je, dakle, potvrđivalo opravdanost planova vrhovnog komandanta. Trebalo je najpre zauzeti Livno i ujedno izvršiti pripreme za napad na Kupres. »Ovog momenta« — pisao je 26. jula vrhovni komandant Štabu 1. proleterske brigade — »nalaze se u našem štabu komandant, politički komesar i oficir iz Štaba 4. operativne zone, a isto tako i komandant 3. krajiškog odreda. Sa njima ćemo se dogovoriti o pripremama za napad na Livno i za likvidaciju Kupresa«⁴².

Stab 4. operativne zone je insistirao na potrebi da se proleterske brigade angažuju u Dalmaciji i oko Grahova. On je, razumljivo, želeo da iskoristi dolazak jake partizanske grupe na granično područje između Bosne i Dalmacije: da uz njenu pomoć oslobodi što veći deo Dalmacije. »Ukoliko uspijemo pridobiti Vrhovni štab za ovaj plan« — stajalo je u pismu Štaba zone Pokrajinskog komitetu KPH za Dalmaciju — »kao i ako nam i sami događaji budu išli pomalo u prilog, mislimo da vas ne trebamo uvjeravati šta bi to značilo za našu zonu i za daljni razvitak partizanske borbe, naročito u Dalmaciji«. Pišući glavnom štabu za Hrvatsku o sastanku u Vrhovnom štabu, Stab zone je naveo sledeće: »Naš posjet Vrhovnom štabu imao je za cilj ne samo međusobno povezivanje i upoznavanje, nego i namjeru da Vrhovnom štabu, izlaganjem situacije na sektoru Livno — Duvno — Imotski — Biokovo, ukažemo na mogućnost, ukoliko bi se tu angažovao barem jedan dio proleterskih brigada, oslobođenja čitavog ovog terena sa jednim velikim dijelom obale. Drugi dio proleterskih brigada bi imao preko Livna i Livanjskog Polja uz potporu naših i krajiških snaga likvidirati Grahovo i odatle se prebaciti u Liku«⁴³.

Vrhovni komandant je rukovodiocima iz Dalmacije naglasio da je »osnovni cilj dolaska proleterskih brigada da svojom pojavom i uspješnim akcijama prošire partizanski pokret u Hrvatskoj i podignu ga po mogućnosti na stepen općeg oružanog ustanka«, u kom cilju će se brigade kretati »u pravcu hrvatskih

šavali da se održe. Pa ipak, ono govori o izvesnoj krizi i kolebanju u četničkim jedinicama posle neuspjeha u borbama sa Udarnim bataljonom 5. krajiškog odreda i posle vesti o dolasku proleterskih brigada iz Crne Gore i Srbije.

⁴² Naredenje vrhovnog komandanta Štabu 1. proleterske brigade od 26. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 47).

⁴³ Zbornik, tom V, knj. 6, dok. br. 12 i 1.

krajeva a u prvom redu Lici i Bosanskoj Krajini⁴⁴. Razmatrajući predloge i sugestije Štaba zone, vrhovni komandant je odlučio da definitivno rešenje donese kasnije, nakon oslobođenja Livna⁴⁵.

4. — Odluka o napadu na Livno i teškoće oko njene realizacije

Pre napada na Livno njegov garnizon je trebalo izolovati od susednih mesta iz kojih bi mogla uslediti intervencija neprijatelja. U prvom redu to su bili pravci od Sinja, Aržana i Bos. Grahova, a dolazili su u obzir i pravci od Imotskog preko Duvna i od Kupresa preko Sujice. Ova poslednja dva pravca su, doduše, bila već presečena, ali time opasnost nije bila sasvim otklonjena, već samo umanjena. Trebalo je stoga postaviti jača obezbeđenja prema Posušju i Kupresu i izvršiti potrebna rušenja i zaprečavanja duž drumova. No, u tom trenutku je bilo najvažnije da se zatvore pravci prema Sinju, Aržanu i Bos. Grahovu. Tek po presecanju tih komunikacija i postavljanju obezbeđenja, što je sve trebalo završiti do 29. jula, moglo se preći u napad na Livno, koji je bio predviđen za noć uoči 30. jula.

Za napad na grad vrhovni komandant je predvideo samo 3. proletersku brigadu i delove 5. krajiškog odreda⁴⁶, dok je 1. proleterskoj brigadi namenio zadatak da organizuje obezbeđenja prema Posušju, Aržanu i Kupresu. U duhu takve zamisli on je izdao i odgovarajuća naređenja.

Prvoj proleterskoj brigadi je naredio da jedan bataljon, s minerskim vodom i potrebnom količinom eksploziva, hitno uputi, preko sela Stipanića, na Karlov Han, raskršnicu puteva za Duvno i Aržano, sa zadatkom da poruši most na reci Ričini i postavi zasede prema Aržanu i Livnu; da dva bataljona razmesti u rejonu Stipanića i Mokronoga, odakle bi mogli da intervenišu ka Aržanu, odnosno Livnu, a po potrebi i prema Sujici, ukoliko bi došlo do prodora neprijatelja iz Kupresa, a da se ostala dva bataljona, prema potrebi i naređenju Štaba brigade, razmeste oko Duvna i zatvore pravac od Posušja. Sem toga,

⁴⁴ Isto, dok. br. 1.

⁴⁵ O tome je politički komesar Štaba zone pisao Glavnom štabu za Hrvatsku:

»Drugovi iz Vrhovnog, nakon našeg izlaganja, iako su imali drugi plan, tj. čišćenje terena prema Ključu, Mrkonjiću i Jajcu i likvidiranje toga ustaško-četničkog sektora, nisu odbili ovaj naš plan, već su konačno riješenje odložili poslije pada Livna. Usljed odsutnosti članova Vrhovnog štaba koji su se nalazili na terenu, konkretni razgovori sa nama odgođeni su također nakon zauzimanja Livna« (Zbornik, tom V, knj. 6, dok. br. 12).

⁴⁶ V. Dedijer, Dnevnik, I deo, str. 236.

trebalo je: da sve jedinice razviju što intenzivniji politički rad u selima; da se preduzmu potrebne mere za zaštitu od bombardovanja iz vazduha⁴⁷.

Trećoj proleterskoj brigadi je naredio da se najpre zadrži na komunikaciji Kupres — Šujica i obezbedi prebacivanje bolnica na Cincar, a potom pripremi za napad na Livno⁴⁸.

Štabu 4. operativne zone je dao više zadataka: prvo, da sa svojim jedinicama zatvori komunikaciju Sinj — Livno, poruši objekte na njoj i spreči intervenciju Italijana s tog pravca; drugo, da prekine vezu između Knina i Bosanskog Grahova; treće, da prekine komunikacije između Duvna i Imotskog preko Posušja i između Duvna i Splita preko Aržana. Bataljone »Vojin Zirojević« i »Starac Vujadin« vrhovni komandant je stavio neposredno pod svoju komandu, s namerom da ih upotrebi u napadu na Livno⁴⁹.

Petom krajiškom odredu je naredio da svoje delove koji se nalaze oko Glamoča (oko 450 boraca, s topom) uputi prema Livnu sa zadatkom da učestvuju u predviđenom napadu i obezbede pravac Bos. Grahovo — Livno. Trebalo je da se sa Glamočkog polja jedna kolona, jačine 250 ljudi, prebaci, preko zapadnih padina Krug-planine, u selo Kabliće i razoruža miliciju, a potom sa severozapadne strane, preko Suhače, napadne Livno; da druga kolona, jačine 200 boraca, zauzme sela Priluku i Prisap na komunikaciji Livno — Bos. Grahovo i razoruža seosku miliciju, a zatim zauzme položaj prema selu Zirović i postavi obezbeđenja prema Bos. Grahovu⁵⁰.

Drugoj proleterskoj brigadi, koja se nalazila u rejonu Blagaja, severozapadno od Kupresa, najpre je, 27. jula, naredio samo da vrši izviđanje u pravcu Kupresa i Zlosela i ka komunikaciji Kupres — Bugojno, a ne i da zatvori tu komunikaciju, što je svakako trebalo učiniti⁵¹.

Naređenje vrhovnog komandanta Štabu 1. proleterske brigade od 26. jula (Zbornik, tom II, knj. 1, dok. br. 47).

⁴⁸ Naređenje Štabu 3. proleterske brigade nije sačuvano. Pismeno naređenje, verovatno, nije ni postojalo, jer je realno pretpostaviti da je vrhovni komandant izdao usmeno naređenje Štabu brigade, s obzirom na to da je mogao biti s njim u dodiru.

⁴⁹ Naređenje Štabu 4. operativne zone izdato je usmeno, ali se o njemu sasvim precizno govori u jednom pismu vrhovnog komandanta štabovima 1, 3. i 2. proleterske brigade od 30. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 54) i u izveštaju Operativnog štaba odreda za srednju Dalmaciju Štabu 4. operativne zone od 31. jula (Zbornik, tom V, knj. 5, dok. br. 130).

⁵⁰ Naređenje vrhovnog komandanta zameniku komandanta 5. krajiškog odreda od 26. jula u 17 časova (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 48); Naređenje vrhovnog komandanta štabovima 1, 2. i 3. brigade (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 54).

⁵¹ Naređenje vrhovnog komandanta Štabu 2. proleterske brigade 27. jula (Zbornik, tom II, knj. 6, dok. br. 49).

Doduše, vrhovni komandant je s negodovanjem primio vest da je 2. proleterska brigada samovoljno otišla s te komunikacije, ali joj nije naredio da se vrati i zatvori je. On je smatrao da joj je potreban odmor posle napornih borbi, a predvideo je i izvesnu reorganizaciju i partijsko-političko sređivanje njenih jedinica, u kom cilju je i poslao jednog člana Vrhovnog štaba.

No već sutradan, 28. jula, vrhovni komandant je 2. proleterskoj brigadi dao nove zadatke, uputivši je na komunikaciju Kupres — Bugojno. On je u toku noći primio vesti o dolasku u Kupres nekih ustaških jedinica. Uviđajući da bi prikupljanje jačih neprijateljevih snaga u rejonu Kupresa i njihov prodor ka Šujici, Duvnu i Livnu mogli ugroziti snage koje su se pripremale za napad na Livno, te dovesti u pitanje njihov uspeh, a istovremeno odvojiti 4. proletersku brigadu, koja se nalazila u rejonu Gornjeg Vakufa i Prozora, i onemogućiti izvlačenje iz rejona Sčita, on je zaključio: neophodno je na tome pravcu angažovati jače snage, koje bi zatvorile komunikaciju Bugojno — Kupres. Stoga je i naredio štabovima 2. proleterske brigade i 3. krajiškog odreda da odmah prekinu komunikaciju i spreče dolazak novih pojačanja iz Bugojna i Kupresa⁵², a Štabu 1. krajiške brigade je uputio naređenje da se sa svojim bataljonima što pre prebaci u rejon Donji Vakuf — Bugojno — Kupres — Blagaj, gde će stupiti u vezu sa 2. proleterskom brigadom i 3. krajiškim odredom. Pošto se dolazak 1. krajiške brigade nije mogao očekivati bar za nekoliko dana, to se na nju nije moglo računati u predstojećim dejstvima^M.

Kao što se vidi, Vrhovni štab je izvršio opsežne pripreme za napad na Livno. On je naročitu pažnju poklonio njegovom izolovanju i presecanju svih komunikacija koje su ga spajale sa susednim garnizonima. Za ovaj zadatak je angažovao i znatne snage. Jedino nije bila poklonjena potrebna pažnja blagovremenom zatvaranju komunikacije Bugojno — Kupres. Naknadne mere u tom pravcu su zakasnile, jer su još u toku 26. jula u Kupres stigle snage Crne legije, o čemu Vrhovni štab nije bio blagovremeno obavešten. Za napad na grad bile su predviđene dovoljne snage (3. proleterska brigada i delovi 3. krajiškog odreda i 4. operativne zone Hrvatske). Mada plan napada još nije bio izrađen, niti su svim jedinicama bili precizirani zadaci, ipak se moglo nazreti da će napad biti izvršen koncentrično, da će jedinice 5. krajiškog odreda napadati sa zapada i severozapada, delovi 4. operativne zone s juga i jugozapada, a 3. proleterska

⁵² Naređenje vrhovnog komandanta Štabu 2. proleterske brigade od 28. jula u 8 časova (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 50).

⁵³ Naređenje vrhovnog komandanta Štabu 1. krajiške brigade od 28. jula u 8 časova (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 51).

brigada sa istoka i severa⁵¹. Prema podacima, moral posade je bio dosta slab, te se nije mogao očekivati jači otpor. Uspeh napada, prema tome, nije dolazio u pitanje. Prebegli domobranski oficir, poručnik Ismet Latifić, koji je ranije bio komandant mesta u Livnu, dao je dragocene podatke o jačini neprijateljeve posade, rasporedu, naoružanju, utvrđenjima i svim ostalim pitanjima značajnim za organizaciju napada⁵⁵.

I od Štaba 3. proleterske brigade, koji je preko bataljona »Vojin Zirojević« ispitao situaciju u Livnu i okolini, primljeni su podaci da je posada relativno slaba. Prema tim vestima, u Livnu se nalazilo 200 domobrana (od kojih bi se oko 40 odmah predalo) i 190 ustaša, sa dva minobacača i više mitraljeza i puškomitraljeza, a u okolnim hrvatskim selima pojedine grupe milicionera. Javljalo se, dalje, o brojnim pristalicama u gradu, naročito u redovima muslimana, koji bi pružili pomoć u slučaju napada; zatim o teror u ustaških vlasti, koje su u toku noći 25/26 jula ubile 26 simpatizera narodnooslobodilačke borbe⁵⁸.

U duhu naređenja jedinice su pristupile izvršenju zadatka. Odmah po zauzimanju Duvna, Stab 1. proleterske brigade je deo snaga uputio ka Posušju a drugi deo prema Livnu. Treći bataljon je, s pionirskim vodom, izjutra 27. jula izbio u Karlov Han i u selo Prisoje, te u 11,50 časova eksplozivom porušio kameni most na reci Ričini, dužine 45 metara. Time su komunikacije Duvno — Livno i Aržano — Livno bile prekinute. U međuvremenu je 6. bataljon zauzeo položaje na prevoju Prevali i, zajedno sa 3. bataljonom, zatvorio pravce od Livna i Aržana prema Duvnu. Ostali bataljoni zauzeli su sela u Duvanjskom polju, a izviđački delovi su doprli do Posušja. U svim selima jedinice su razvile živu političku aktivnost da bi tamošnje stanovništvo, koje je u znatnom broju bilo privrženo ustaškoj vlasti, privukle na pozicije narodnooslobodilačke borbe⁵⁷.

Jedan bataljon 3. proleterske brigade zadržao se u rejonu Gornjeg i Donjeg Malovana da bi zatvorio komunikaciju Kupres — Šujica, a drugi bataljon još uvek se nalazio u Šujici,

⁵¹ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 48.

⁵⁵ Naređenje vrhovnog komandanta štabovima 1, 3. i 2. proleterske brigade od 30. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 54); Pismo zamenika komandanta 1. proleterske brigade A. Hankoviću od 27. jula (Arhiv VII, k. 5, br. reg. 10-1); V. Dedijer, Dnevnik, I deo, str. 236; Arhiv VII, k. 114b, br. reg. 3/9a-l.

⁵⁶ Izveštaj Štaba 3. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 27. jula (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. (il).

⁵⁷ Izveštaj Štaba 1. proleterske brigade vrhovnom komandantu od 27. jula u 18 časova (Arhiv VII, k. 3, br. reg. 48-2); Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1990, br. reg. 1—2, k. 1985, br. reg. 2—2, k. 1986, br. reg. 12—3).

očekujući dolazak ostalih bataljona iz rejona Prozora, zadržanih tamo zbog prodora ustaša iz Bugojna ka Gornjem Vakufu. U međuvremenu, dok se cela ova brigada ne prikupi radi upućivanja ka Livnu, nalazile su se u zasedi na komunikaciji Sujica — Livno, na položaju Borova glava, dve čete bataljona »Vojin Zirojević« sa zadatkom da odbiju svaki pokušaj neprijatelja da se iz Livna probije ka Šujici, a eventualno i dalje — ka Kupresu ili Duvnu⁵⁸.

I ostale jedinice — krajiške i dalmatinske — preduzele su mere da izvrše dobijene zadatke. Međutim, zbog raznih objektivnih i subjektivnih okolnosti, mnoge od tih mera nisu mogle biti blagovremeno izvršene. Štab 5. krajiškog odreda, na primer, tek je 27. jula u 22 časa, u Drvaru, primio naređenje Vrhovnog štaba od 26. jula, i po njemu nije mogao odmah postupiti. Njegov Udarni bataljon, koji je učestvovao u zauzimanju Glamoča, trebalo je, prema naređenju Vrhovnog štaba, da odmah krene ka Livnu, ali je on već bio delimično povučen s tog područja da bi bio upućen na druge zadatke — prema Bihaću i dolini Sane. Do ove pregrupacije jedinica 5. odreda došlo je zbog toga što su, prema naređenju Operativnog štaba za Bosansku krajinu, neki delovi tog odreda bili upućeni u sastav 1. krajiške brigade, te su na njihova mesta, tj. na ispražnjene položaje prema Bihaću i Ribniku, poslate iz Glamoča dve čete Udarnog bataljona⁵⁹. Operativni štab je, naime, tih dana koncentrisao jedinice 1, 2. i 5. odreda prema neprijateljevim uporištima u dolinama Une i Sane, jer je očekivao napad Nemaca, domobrana i ustaša iz Bihaća, Bos. Krupe, Bos. Novog, Prijedora i Sanskog Mosta na oslobođenu teritoriju Podgrmeča. On je 26. jula — dakle, istoga dana kada su u Vrhovnom štabu, na sastanku sa Štabom 4. operativne zone Hrvatske i komandantom 3. krajiškog odreda, razmatrana pitanja u vezi s napadom na Livno — doneo svoj plan kojim je bilo predviđeno da se glavnina krajiških jedinica i neke hrvatske jedinice 1. operativne zone orijentišu prema dolini Une radi odbijanja neprijateljevog napada. U tom planu je, između ostalog, stajalo: po izvesnim znacima⁶⁰, neprijatelj će, posle okončanja dejstava na Kozari,

⁵⁸ Izveštaj Štaba 3. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 27. jula (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 61).

⁵⁹ Izveštaj Štaba 5. krajiškog odreda Operativnom štabu za Bos. krajinu od 11. jula (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 26); Naređenja Operativnog štaba za Bos. krajinu Štabu 5. krajiškog odreda od 17. i 19. jula (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 40 i 41); Izveštaj Štaba 5. krajiškog odreda Operativnom štabu za Bos. krajinu od 21. jula (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 49).

⁶⁰ Još 11. jula komandant 2. krajiškog odreda je pisao štabovima 1. krajiške brigade i 1. krajiškog odreda da u Prijedoru neprijatelj koncentriše veće snage s motorizacijom i da će, čim svrši s Kozarom, kre-

nastaviti ofanzivu ka Grmeču i, eventualno, ka Baniji; po oceni Operativnog štaba, Nemci će koncentrisati jače snage u dolini Une, na delu od Bos. Krupe do Bihaća, i u dolini Sane, od Prijedora do Ključa, i brzim nastupanjima kroz Podgrmeč pokušati da opkole partizanske snage i spreče im odstupnicu prema Grmeču⁶¹.

Predviđanja Operativnog štaba da predstoji napad na Grmeč nisu, međutim, bila tačna. Neprijatelj tada nije nameravao da preduzme, niti je, objektivno uzevši, mogao preduzeti, napad na oslobođenu teritoriju Bosanske krajine, odnosno na šire područje Grmeča, Bos. Petrovca i Drvara, jer za to nije imao slobodnih snaga. Nemačke i domobranske jedinice, okončavši operaciju na Kozari i Prosari protiv 2. krajiškog odreda, vršile su pripreme za novu operaciju, koju je, po planu generala Stala, komandanta borbene grupe »Zapadna Bosna«, trebalo izvesti na teritoriji između komunikacije Sanski Most — Prijedor — Bos. Dubica i doline Une. Operacijsko područje na kome će sledećih dana, od 28. jula do 4. avgusta, borbena grupa »Zapadna Bosna« izvoditi drugu etapu tzv. kozarske ofanzive biće severno od demarkacione linije, dakle samo u onom delu koji je pripadao nemačkoj okupacionoj zoni⁶². Operativni štab za Bosansku krajinu je, međutim, uočio pregrupaciju nemačkih i domobranskih snaga i na osnovu toga zaključio, ne bez osnova, da će se napad neprijatelja protegnuti i na slobodnu teritoriju južno od demarkacione linije, tj. na Grmeč i područje oko Bos. Petrovca, Drvara i Bihaća. Ovakva procena je bila logična jer se smatralo da je ofanziva na Kozaru — u kojoj su učestvovala tako brojne snage, najveće koje su dotad, od početka ustanka, upotrebljene u zapadnoj Bosni — samo jedna, i to prva, faza velikog neprijateljevog poduhvata za čišćenje čitave zapadne Bosne. Operativni štab nije mogao pretpostaviti, čak ni naslutiti, da borbena grupa »Zapadna Bosna« nema ovlašćenja da pređe u italijan-

nuti na Grmeč. A 22. jula on je obavestio Operativni štab da »prema dosadašnjim koncentracijama i pripremama neprijatelja izgleda da će neprijatelj stvarno ubrzo poduzeti ofanzivu na ove terene i na sam Grmeč« (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 25 i 50).

⁶¹ Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 58 Taj »Plan saradnje 1. 2. i 5. krajiškog odreda i snaga Banije s jedne strane i Udarne brigade I operativne zone Hrvatske«, kakav naslov nosi dokumenat, izrađen je, u stvari, u Štabu 1. krajiškog odreda, a potpisali su ga predstavnici 1. i 2. krajiškog odreda, 1. operativne zone Hrvatske i Štaba Banije. Istog dana, 26. jula, njega je »ocenio i odobrio« Operativni štab NOPO za Bosansku krajinu i dostavio ga Štabu 5. krajiškog odreda »s tim da se u najkraće vrijeme sprovede u djelo«.

⁶² Operacijski plan br. 2 borbene grupe »Zapadna Bosna« od 17. jula 1942 (mikroteka VII, film Minhen 2, snimci 206-9).

sku okupacionu zonu, tj. južno od linije Bos. Novi — Suhača — Sanski Most — Sitnica — Jajce"⁶³. On je opravdano strahovao da će se sve nemačke i domobranske snage s Kozare usmeriti prema slobodnoj teritoriji 1. i 5. krajiškog odreda, odnosno ka Grmeču, Bos. Petrovcu i Drvaru. Da bi se neprijatelju pružio otpor i zaštitila slobodna teritorija trebalo je, po njegovom mišljenju, angažovati sve raspoložive snage. Uporedo sa ovim, svakako najvažnijim, zadatkom, nametnuo se i drugi, koji je takođe zahtevao da mu se pokloni odgovarajuća pažnja. Naime, trebalo je izvršiti neke važne akcije ekonomskog karaktera. U plodnoj dolini reke Sane i njene pritoke Sanice predstojala je žetva. Zbog toga je Operativni štab ka tom rejonu usmerio 1. krajišku brigadu i delove 1, 3. i 5. odreda. U borbama u toku 27. i 28. jula ove snage su zauzele jako utvrđeno uporište Ključ, a narednih dana su nastavile da sela u dolini Sanice čiste od ustaša. O ovoj akciji i o merama preduzetim da se pokupe usevi pisao

⁶³ Nemačke trupe nisu prelazile iz svoje okupacione zone na teritoriju pod italijanskom okupacionom vlašću bez prethodnog pristanka nadležne italijanske komande (a odobrenje za to mogle su dobiti samo s najvišeg mesta, i to nakon pregovora i međusobnog dogovora). Isti je slučaj bio i sa italijanskim trupama u odnosu na dejstva u nemačkoj okupacionoj zoni. Demarkaciona linija je, poput barijere, sprečavala prelazak nemačkih i italijanskih trupa u oba pravca. Razumljivo je da je ova okolnost izvanredno koristila partizanskim jedinicama. Pritešnjene u jednoj zoni, one su prelazile u drugu, gde je pritisak bio slabiji. U tzv. prvoj neprijateljevoj ofanzivi nemačke trupe su nastupale za partizanskim jedinicama do demarkacione linije, tako da su se desetkovani i premoreni ostaci partizanskih odreda iz Srbije mogli povući u Sandžak, na teritoriju koja je pripadala italijanskoj zoni, a u kojoj je italijanski okupator tada bio sabijen u okružene garnizone. I u tzv. drugoj ofanzivi nemačke trupe su pročistile oblast Romanije i Birča sve do doline Prače, ali nisu produžile preko demarkacione linije na jug, ka Foči, gde se povukao Vrhovni štab sa delovima 1. proleterske brigade. Isto se ponovilo i u sledećoj, tzv. trećoj ofanzivi: opet su Nemci očistili »svoju« okupacionu teritoriju u istočnoj Bosni, a proleterske brigade su se povukle u italijansku zonu. Nemačke trupe nijednom nisu prešle preko demarkacione linije. Za neuspehe u zimskim i proletnjim operacijama u istočnoj Bosni nemački štabovi su krivili svoje italijanske saveznike, koji nisu bili u stanju da, prilikom tih zajedničkih operacija, zatvore demarkacionu liniju i spreče povlačenje partizanskih snaga u njihovu okupacionu zonu. Ni italijanske trupe nisu prelazile na nemačku okupacionu teritoriju, sem u januarskim operacijama u istočnoj Bosni, kada je jedan bataljon alpinaca iz divizije »Pusterija« boravio dva-tri dana u Rogatici, i u zajedničkoj operaciji u istočnoj Bosni maja 1942. kada je, prema zajedničkom planu, donetom početkom marta u Opatiji, bilo dozvoljeno da italijanska divizija »Taurinense« dejstvuje južno od Sarajeva, u nemačkoj zoni. Pa ni prilikom nastupanja proleterskih brigada nemačke trupe nisu intervenisale protiv 2. i 4. proleterske brigade dalje od demarkacione linije. Isto se dešavalo i u zapadnoj Bosni, u Hrvatskoj i u Sloveniji.

je Stab 1. krajiške brigade Operativnom štabu za Bos. krajinu 29. jula sledeće.⁶⁴

»Zauzeli smo stanovište da mobiliziramo pozadinu u cilju žetve čitave oslobođene teritorije oko Ključa i Sanice. Razlog tome jeste što neprijatelj vršeći današnju ofanzivu žanje imanja naših seljaka i na taj način pljačka našu narodnu imovinu... Da bi čitav taj posao išao što brže, organizovat ćemo mobe ne samo za napuštena imanja već i za sva ostala imanja pod parolom: »Ni zrna žita fašističkim krvnicima«. Ukoliko se neko bude aktivno suprotstavljao ovoj našoj odluci smatrat ćemo ga pomagačem okupatora i mi ćemo pristupiti žetvi njegovog imanja s time da mu se dade izvjesna količina njemu potrebna za život«.

Zbog očekivane ofanzive Nemaca i domobrana na oslobođenu teritoriju južno od Sane i zbog akcije na Ključ i u dolini Sanice Operativni štab za Bosansku krajinu će, dakle, zadržati 1. krajišku brigadu i delove 5. krajiškog odreda na drugom području, a ne na onom koje je predvideo Vrhovni štab. Umesto da krene ka Kupresu i Bugojnu, 1. krajiška brigada će ostati oko Ključa, a jedinice 5. odreda će zakasniti s pokretom ka Livnu. Ni 3. krajiški odred neće blagovremeno krenuti na dobijeni zadatak: da, zajedno sa 2. proleterskom brigadom, zatvori komunikaciju Bugojno — Kupres. Njegov komandant, koji je primio zadatak u Vrhovnom štabu, stići će u svoj štab tek 28. ili 29. jula, a delovi 3. odreda (Udarna četa bataljona »Pelagić«) krenuće u akciju ka Kupresu tek 29. jula⁶⁵. Doduše, na veće angažovanje jedinica ovog odreda na pravcu Bugojno — Kupres nije se moglo računati, jer stanje u njima, mada znatno poboljšano u odnosu na period jače krize u toku maja i juna, nije još bilo takvo da bi im se mogli dati ozbiljniji samostalni zadaci⁶⁶.

Dakle, u vreme kad je Vrhovni štab planirao dejstva proleterskih brigada prema Livnu nije došlo do potrebnog us-

⁶⁴ Izveštaj Štaba 1. krajiške brigade Operativnom štabu za Bos. krajinu od 29. jula (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 66).

⁶⁵ Izveštaji Štaba 3. krajiškog odreda Operativnom štabu NOP i DV za Bos. krajinu od 27. i 31. jula (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 62, 63 i 73).

⁶⁶ Štab 3. krajiškog odreda je tada raspolagao bataljonima »Pelagić« i »Iskra« i Kupreškom četom. Dok je stanje u bataljonu »Pelagić« bilo dobro (imao je pet četa i četiri nenaoružane omladinske čete i vršio je akciju oko Jajca i duž komunikacije Jajce — Donji Vakuf, a njegova 3. četa je učestvovala u borbama oko Donjeg Vakufa, zajedno sa 2. proleterskom brigadom), u bataljonu »Iskra« se još osećalo previranje posle četničkog puča, kada je bio formiran četnički »Gvozdeni bataljon«. Upravo je zbog toga bataljon »Iskra« bio u toku jula sasvim neaktivan: nije izveo nijedan borbeni zadatak. Kupreška četa je vršila manje akcije lokalnog značaja. Ostali bataljoni ovog odreda — »Budućnost« i »Soko« — nalazili su se van njegove teritorije; oni će ubrzo izaći iz njegovog sastava. (Izveštaji Štaba 3. odreda Operativnom štabu za Bos. krajinu od 7, 23, 27. i 31. jula, Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 19, 54, 62, 63, 73).

klađivanja dejstava sa krajiškim jedinicama. Treba imati u vidu da veze između Vrhovnog i Operativnog štaba nisu bile redovne, brze i, prema tome, dovoljno efikasne: održavane su samo pomoću kurira. Veza sa Operativnim štabom nije bila redovna, odnosno dovoljno brza, čak ni posle dolaska Vrhovnog štaba sa proletherskim brigadama u rejon Prozora i Bugojna. Prve vesti o kretanju proletherskih brigada ka Bosanskoj krajini Operativni štab je primio od Štaba 3. krajiškog odreda, i to tek onda kad su delovi bataljona »Pelagić« došli u dodir sa 2. proletherskom brigadom u rejonu Donjeg Vakufa. Zatim od Štaba 5. krajiškog odreda. Politkomesar Udarnog bataljona 5. krajiškog odreda je 15. jula izvestio Stab odreda da su po nepotvrđenim vestima, koje su doneli kuriri koji su došli od bataljona »Vojin Zirojević« iz Vukovskog odreda, pali gradovi Ljubuški, Prozor i Gornji Vakuf, da se borbe vode u Sčitu i da u tim borbama učestvuju partizani Crne Gore i Hercegovine⁶⁷. Istog dana, u 24 časa, i zamenik komandanta 5. krajiškog odreda, koji se nalazio kod Glamoča, pisao je Štabu odreda da je upravo dobijen izveštaj da je 4. proletherska brigada 14. jula krenula ka Kupresu i da je počeo napad na Bugojno. »On je sigurno u vezi sa našom ofanzivom u Hercegovini (pad Konjica, Ljubuškog i Gornjeg Vakufa, o čemu je javila i »Slobodna Jugoslavija«) — prokomentarisao je on primljeni izveštaj⁶⁸.

Vesti o dolasku proletherskih brigada, kao što se vidi, nisu bile potpune. Naime, nije se znalo ni o njihovoj jačini, ni o pravim namerama. Čak ni zamenik komandanta Operativnog štaba, koji se nalazio kod Glamoča, nije imao sigurnije podatke o tome. On je 17. jula u li časova pisao Operativnom štabu da 4. proletherska brigada nastupa preko Hercegovine, oslobađajući gradove Ljubuški, Konjic, Prozor i Gornji Vakuf, i da se uputila delom ka Bugojnu a delom ka Duvnu⁶⁹.

Očigledno je, dakle, da iz prvih vesti Operativni štab nije saznao da se prema Bosanskoj krajini kreću četiri proletherske brigade i da se s njima nalazi i Vrhovni štab. Nekoliko dana kasnije stigle su potpunije vesti. Stab 3. krajiškog odreda je 23. jula poslao Operativnom štabu izveštaj u kome je, pored ostalog, stajalo i obaveštenje o dolasku Vrhovnog štaba sa proletherskim brigadama:

»Pre 10 dana prispele su na sektor ovoga odreda proletherske brigade iz Srbije i Crne Gore. U svome nadiranju zauzele su

⁶⁷ Zbornik, tom IV, knj. 6. dok. br. 33.

⁶⁸ Isto, dok. br. 36.

Vest o padu Ljubuškog nije bila tačna i nju je, očigledno greškom, javila radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« u emisijama 13, 15, 17, 18. i 20. jula (AIRPJ, MF 17/39).

Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 39.

gradove Prozor i Gornji Vakuf te sada vode borbe u samom Bugojnu. Sa 2. proleterskom brigadom ovaj odred održava direktnu vezu. Njezine snage nalaze se na sektoru 1. bataljona »Pelagić« oko Donjeg Vakufa. Politički komesar i komandant imali su sastanak sa štabom ove brigade te su saznali sledeće: da imaju zadatak pročistiti i osloboditi neka mesta dolinom Vrbasa te očistiti četnička uporišta u Bosanskoj Krajini. Komandant drug Marjanac danas je otišao u Vrhovni štab po pozivu.⁷⁰

Sad je već Operativni štab raspolagao tačnijim podacima, mada još uvek nije znao kamo će proleterske brigade usmeriti svoja dalja dejstva iz rejonu Prozora i Gornjeg Vakufa. Komandant Operativnog štaba je čak i 26. jula smatrao da će one krenuti u pravcu Mrkonjić-Grada, kamo bi on, posle napada na Ključ, uputio 1. krajišku brigadu⁷¹. Toga dana je politički komesar Operativnog štaba poslao Vrhovnom štabu opširan izveštaj u kome ga je upoznao sa situacijom u Bosanskoj krajini. Pošto je dao iscrpan prikaz ofanzive na Kozari i ukazao na pripreme neprijatelja za operacije u Podgrmeču, on je istakao da će se krajiške jedinice suprotstaviti ovom napadu, kako bi sprečile neprijatelja da prodre u taj žitorodni kraj i požnje već dozrelu pšenicu. U izveštaju je dalje stajalo da je preko narodnooslobodilačkih odbora i vojske organizovana žetva, vršidba i sklanjanie žita u magacine na Grmeču. U vezi s takvom situacijom, Operativni štab je glavnu pažnju posvetio dejstvima u dolini Sane i Sanice, kamo je uputio 1. krajišku brigadu i delove 1, 3. i 5. odreda. Izveštavajući Vrhovni štab o daljim namerama, on je pisao da će 1. krajiška brigada, posle napada na Ključ i Sanicu, odmah krenuti prema Mrkonjiću, u susret proleterskim brigadama. »Radi čišćenja Manjače od četničkih bandi i likvidacije neprijateljevih snaga u Mrkonjiću« — stajalo je u pismu — »vrlo je važna likvidacija Ključa i Sanice poslije likvidiranja Glamoča. Naše snage, a to će reći Udarna brigada i snage 3. i 5. odreda, mogle bi se tada kretati u pravcu Banje Luke i izvršiti blokadu bar s jedne strane. Naša vojska spremna je da produži borbu sa neprijateljem i da je vodi bilo na kojem području . . .

Sa našom Udarom brigadom ide i drug Košta (Nad — prim. M. L.), komandant Operativnog štaba, koji će se s vama vjerovatno naći, te će se moći u vezi ove situacije na Krajini donijeti zajednički zaključak«⁷².

Očigledno je, dakle, da planovi Vrhovnog štaba i Operativnog štaba za Bosansku krajinu nisu bili sasvim usklađeni. Dok je Vrhovni štab dalja dejstva proleterskih brigada usmeravao

⁷⁰ Isto, dok. br. 54.

⁷¹ Pismo komandanta Operativnog štaba od 26. jula svom štabu (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 53).

⁷² Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 57.

ka Livnu i Kupresu, tražeći da se i krajiške jedinice delom snaga orijentišu u tom pravcu, radi zajedničkih dejstava, Operativni štab je bio zaokupljen brigom kako da suzbije neprijateljevu ofanzivu na Grmeč, koju je očekivao svakog dana, i oslobodi žitorodnu dolinu Sane i Sanice radi sakupljanja žetve. Smatrajući da će proleterske brigade odmah krenuti ka Mrkonjić-Gradu (sigurno na osnovu izveštaja Štaba 3. krajiškog odreda, koji je takve podatke dobio od Štaba 2. proleterske brigade), on je zaključio da 1. krajišku brigadu i ostale snage treba usmeriti prema tom mestu i ka Banjoj Luci. Do 27. jula Operativni štab nije znao da su se borbe oko Donjeg Vakufa i Bugojna završile neuspešno i da su se proleterske brigade povukle iz tog rejonu. Tek toga dana, ili sutradan, on je od Štaba 3. krajiškog odreda primio izveštaj da se 2. proleterska brigada povukla od Donjeg Vakufa ka Kupresu, zbog žestokog napada Crne legije, da se 4. proleterska brigada povukla ka Prozoru i da mu dalje namere proleterskih brigada nisu poznate⁷³.

Ovakva neusklađenost planova posledica je neredovne i dosta spore veze između Operativnog štaba i štabova odreda. Zbog toga su vesti o dolasku Vrhovnog štaba i proleterskih brigada stigle dosta kasno u Operativni štab, koji, sem toga, nije bio tih dana na okupu (komandant se sa 1. krajiškom brigadom, nalazio kod Ključa, zamenik komandanta kod Glamoča, a politički komesar na sektoru 1. krajiškog odreda). Zbog toga, dalje, Štab 5. krajiškog odreda nije mogao odmah udovoljiti traženju Vrhovnog štaba: da uputi deo svojih snaga iz rejonu Glamoča ka Livnu, jer je u međuvremenu, na osnovu naređenja Operativnog štaba, izvesne delove uputio u drugim pravcima. Pa ipak, Štab odreda je nastojao da bar delimično postupi po naređenju Vrhovnog štaba. On je odmah zamenika komandanta i zamenika političkog komesara uputio iz Drvara u Glamoč sa zadatkom da prikupe traženo ljudstvo (450 boraca) i da s njim krenu prema Livnu. U pismu koje je 28. jula uputio Vrhovnom štabu on je napomenuo da će njegove snage, zbog nastale zbrke, stići da učestvuju u napadu na Livno tek 1. avgusta uveče, odnosno dva dana kasnije no što je bilo predviđeno. To zakašnjenje je bilo opravdano: trebalo je dve čete bataljona »Gavrilo Princip« prebaciti s Tičeva u Glamoč, odakle bi one, sa ostalim snagama, bile upućene ka Livnu; sem toga, moralo se sačekati i na dotur hrane za te čete, jer su rezerve kod jedinica oko Glamoča bile iscrpljene. Štab odreda je istovremeno tražio od Vrhovnog štaba da mu uputi topografsku kartu rejonu Livna ili neko lice iz 4. operativne zone koje poznaje taj teren (»jer mi taj teren ne po-

⁷³ Izveštaji Štaba 3. krajiškog odreda Operativnom štabu za Bos. krajinu od 27. jula (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 62 i 63).

znajemo s obzirom da je od našega sektora udaljen preko 100 km«⁷⁴.

Dok su ti događaji kod krajiških odreda dovodili u pitanje njihovo učešće u borbama za Livno i oko Kupresa, kod dalmatinskih jedinica je situacija bila drugačija. Delovi Srednjodalmatinskog odreda na komunikaciji Sinj — Livno mogli su ometati ili sprečavati saobraćaj u oba pravca.

5. — *Situacija u opsednutom Livnu*

Sve je teži bio položaj odsečenog ustaško-domobranskog garnizona u Livnu. Sa gubljenjem nade u pristizanje pojačanja iz Kupresa, Posušja, Sinja i Bos. Grahova padao je i moral njegove posade. Aktivnost ilegalaca i simpatizera NOP-a, koja se neprekidno osećala u gradu, povećavala je uznemirenost ustaških vlasti i vojske. Atmosfera kod neprijatelja u gradu najbolje su ilustrovali izveštaji koje je komandir 2. čete 20. ustaškog bataljona slao u Bugojno (najpre po kuririma, dok veza nije bila prekinuta, a zatim avionom). On je svojoj pretpostavljenoj komandi još 18. jula javio da je Livno ugroženo i da se svakog časa očekuje napad na grad. »U samom gradu ima sila partizana«, stajalo je u pismu, »o čemu smo se uvjerili nalazeći letke koje oni dan i noć bacaju«. Upozoravajući da ono malo vojske, nije u stanju da odbrani grad, on je tražio hitnu pomoć⁷⁵. Tri dana kasnije taj ustaški natporučnik ponovo je apelovao da se uputi pomoć, ili bar pošalje oružje kojim bi se naoružala tzv. »pričuvna bojna« (tj. ustašama naklonjeno građanstvo), jer »u gradu ima 50° o partizana, a mi smo nejaki da ih pozatvaramo«⁷⁶. Istovremeno je javio da je, bežeći od partizana, u Livno stiglo oko 300 izbeglica iz Glamoča (domobrana, milicionera i građana). Sledećeg dana on je javio da su ponovo bacani partizanski leci i da je pohapšeno dosta partizanskih pristalica⁷⁷. Pošto iz Bugojna nisu stizali nikakvi odgovori, komandir čete se 22. jula neposredno obratio Glavnom stožeru Ustaške vojnice u Zagrebu, verovatno preko Posušja i Mostara, s molbom da se Livno spase od pada u partizanske ruke⁷⁸. I narednih je dana ustaški natporučnik Vodopija slao pisma štabu svoga bataljona i pukovniku Šimiću, koja su avioni dizali sa zemlje. U svima je sadržaj bio isti: partizani su zauzeli Šujicu i Duvno, te odsekli Livno sa svih strana; posada je nemoćna, pokolebana; grad je

⁷⁴ Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 64.

⁷⁵ Arhiv VII, k. 114b, br. reg. 1/9a-4.

⁷⁶ Isto, br. reg. 2/9a-l.

⁷⁷ Isto, br. reg. 4/9a-l.

⁷⁸ Isto, br. reg. 3/9a-l.

pun partizanskih simpatizera. »I jednu liječnicu iz bolnice smo morali zatvoriti« — stajalo je u jednom izveštaju — »jer je bila u vezi s partizanima, te smo ostali bez ijednog liječnika u bolnici«. Svi su se izveštaji završavali zahtevom da se odmah, bez odlaganja, uputi pomoć u vojsci, oružju, municiji i odeći, jer ustaško-domobranska posada nema moći da se uspešno odupre napadu. »Mi smo nejak — ponavljao je ustaški oficir. — »Ima nas jedna satnija ustaša, a i domobrana je ovdje mali broj. Ostali smo goli te nismo slobodni izlaziti nikud iz kasarne. Slabog odijela smo krenuli iz Bugojna, te se ono potpuno raspalo«⁷⁹.

Italijani nisu pokazivali veće interesovanje za situaciju na tom području. Nemci, međutim, nisu mogli da ostanu ravnodušni prema sudbini službenika »Hanze Lajhtmetal«. Uzbuđenje je kod Nemaca poraslo kada su Italijani napustili Glamoč i kada su počele kružiti vesti da će napustiti i Livno. O tome je uprava preduzeća »Hanza Lajhtmetal« pisala 31. maja nemačkom poslanstvu, između ostalog, sledeće:

»Napuštanje Glamoča od strane Italijana je u punom toku... Pošto mi u toj oblasti imamo u šumi materijala u vrednosti od 55.000 kuna, ovakav razvoj događaja pogađa i naše privredne ciljeve... Usled indiskrecije italijanskih oficira saznalo se da će se kroz, otprilike, 20 dana italijanske trupe, shodno ugovoru, povući iz Livna... Stotine ljudi se tiskaju oko sreskog načelstva zahtevajući putne isprave za put u razna mesta Dalmacije i u Split...«⁸⁰

U izveštaju je dalje stajalo da od vlade NDH treba zahtevati da se u Glamoč uputi dovoljan, broj vojske za obezbeđenje saobraćaja na drumu Glamoč — Livno (»koji za naše snabdevanje drvetom predstavlja hitnu potrebu«) i da se, u slučaju povlačenja italijanske posade, u Livno upute ustaške i domobranske trupe.

Narednih dana iz Livna i Mostara su stizale nemačkom poslaniku nove molbe da se upute trupe NDH sa područja drugih divizija, pošto »hrvatska divizija u Mostaru ne raspolaže nijednim vojnikom«⁸¹. Poslanik Kaše je vrlo ozbiljno shvatio upozorenje na značaj Livna i njegove okoline za privredne interese Nemačke, te je, preko ministra spoljnih poslova dr Lorkovića i državnog sekretara za javni poredak i bezbednost Eugena Kvaternika, intervenisao da se u Livno upute dovoljno jake trupe. On je ovim rečima naglasio značaj tog područja:

»Skreće se pažnja da nemačka firma »Hanza Lajhtmetal« u okolini Livna, prema ugovoru sa hrvatskom državom, vrši važna

⁷⁹ Isto, br. reg. 5/9a-l, 6/9a-l, 8/9a-l.

⁸⁰ Mikroteka VII, film London 16, snimci 308847—308851.

⁸¹ Isto, snimak 308854.

istraživanja i bušenja tla radi dobijanja boksita i uglja i da se u području Livna nalaze skupoceni uređaji za vršenje ovih radova⁸² koji su svojina ove firme.

Postoji bojazan da će, po povlačenju Italijana, partizani razoriti ove uređaje, pri čemu će veliki i sada za vođenje rata značajni aparati i mašine biti uništeni... «⁸²

O situaciji oko Livna istovremeno su bili obavešteni i Ministarstvo spoljnih poslova i Vrhovna komanda oružanih snaga, te je od Italijana traženo odobrenje da se, pored domobranskih trupa, kojih nije bilo dovoljno na raspolaganju, u Livno mogu uputiti i ustaške jedinice⁸³. Italijani su, naime, od septembra 1941, kada su reokupirali 2. i 3. zonu, sprečavali dolazak ustaških jedinica na njihovu okupacionu teritoriju. Kad je, na primer, 20. juna iz Bugojna stigla jedna četa domobrana s vodom ustaša, komanda italijanskog garnizona je naredila da ustaše odmah napuste Livno. Tek po odlasku Italijana, koji su 29. juna napustili taj grad, mogle su i ustaše doći u Livno, tako da je, pored domobranskog bataljona, posadu ovog grada sačinjavala i četa 20. ustaškog bataljona⁸⁴.

Tako je situacija u opkoljenom Livnu bila dosta konfuzna u vreme kad je Vrhovni štab pripremao napad proleterskih, krajiških i dalmatinskih jedinica. Posada je bila u priličnoj mери demoralisana, plašeći se i od partizana spolja i od njihovih simpatizera iznutra. Svi su spas očekivali od pomoći iz susednih garnizona. Naročito su bili uzbuđeni Nemci, svesni da bi s padom Livna nastale ozbiljne teškoće oko eksploatacije boksita, te veoma važne rudače za ratnu privredu. Nemački poslanik u Zagrebu je 4. avgusta pisao o tome Ministarstvu spoljnih poslova sledeće:

»Jačanje partizana je ozbiljno ugrozilo sve nemačke interese na boksitnim područjima u Hrvatskoj. Posle proboja partizana preko železničke pruge Mostar — Sarajevo, sada jake grupe neposredno ugrožavaju proizvodnju boksita u prostoru oko Livna. U Livnu postoji neposredna opasnost za vojnoprivredne interese i nemačko osoblje preduzeća »Hanza-Lajhtmetal«. Italijani su za povlačenje iz Livna odredili 9. jul, ali su se ipak povukli 29. juna bez pblížeg obaveštavanja o tome. Partizani su ka Livnu nastupali sa severa i istoka. Na severu se radilo o manjim grupama partizana od Glamoča, a sa istoka su preko Prozora dolazile ojačane grupe koje su prodrle preko železničke pruge iz crnogorskog prostora, pošto su Italijani neočekivano povukli svoje posade sa crnogorske granice. Hrvati su odmah uputili u Livno bataljon jačine 300 ljudi. Livno je od 28. jula sistematski opkoljeno od partizana... Pošto je ovo italijanska okupaciona zona, nemačke trupe ne mogu biti angažovane... «⁸⁵

⁸² Isto, snimci 308853, 308843—4.

⁸³ Isto, snimci 308836—42.

⁸⁴ Isto, snimci 301688—97: izjava Hansa Ota, upravnika bušačkih radova firme »Hanza-Lajhtmetal«, od 15. avgusta.

⁸⁵ Isto, snimci 308802—4.

«6. — *Prodor Crne legije u Šujicu i Duvno i odlaganje napada na Livno*

Posle uspešno okončanih borbi u dolini Vrbasa, u kojima je jedinicama pod komandom pukovnika Šimića i Francetića pošlo za rukom da odbrane Donji Vakuf i Bugojno i odbace proleTERSKE brigade od komunikacije Travnik — Donji Vakuf — Bugojno, za neprijatelja su nastale nove teškoće i brige. Kao i uvek do tada, od prvih dana ustanka, mir se nije mogao uspostaviti: čim bi na jednom području nastalo relativno zatišje i situacija bila koliko-toliko stabilizovana, odmah bi nastupilo pogoršanje na drugom području. Partizani nisu nikako mirovali, niti ispuštali inicijativu iz ruku. Tako je bilo i ovoga puta. Doživевši neuspeh oko Bugojna i Donjeg Vakufa, oni su se orijentisali u drugom pravcu: brzim nastupanjem zauzeli Šujicu i Duvno i ugrozili Kupres, Livno i Posušje. Trebalo je što pre pružiti pomoć tim garnizonima, da ih ne bi zadesila sudbina Konjica i Prozora. Od Italijana se više nije imalo šta očekivati, a Nemci su požurivali da se što pre pritekne u pomoć Livnu. Glavni stožer domobranstva je naredio komandantu 3. domobranskog korpusa da odmah preduzme napad iz Bugojna ka Kupresu i dalje ka Livnu u cilju deblokiranja opsednutih garnizona i odbacivanja proleTERSkih brigada s komunikacije. U predviđenom napadu mogle su učestvovati samo one jedinice koje se već nalaze u tom rejonu, jer, kako je 23. jula pisao general Lukić, 3. domobranski korpus »ne raspolaže sa snagama radi daljeg pojačavanja grupe pukovnika Šimića osim onih koje su mu već upućene«⁸⁶.

U vezi sa pripremama za predviđeni napad, u Travnik su 24. jula stigli iz Sarajeva komandant 3. domobranskog korpusa i komandant 5. pešadijske divizije, a iz Bugojna pukovnik Šimić i Francetić. Na sastanku, istog dana, ukazano je na krajnju ozbiljnost situacije na području Kupres — Posušje — Livno. Odlučeno je da jedinice Crne legije, sa pristiglim vodom oklopnih kola, 26. jula izvrše prodor iz Bugojna u Kupres, a 28. jula nastupaju ka Šujici, Duvnu i Livnu⁸⁷. Da bi se olakšao ovaj prodor trebalo je istovremeno izvršiti i napad iz Livna u pravcu Šujice i zauzeti Borovu glavu (trig. 1290), najjači objekt na komunikaciji, gde je trebalo da dođe do spajanja obe napadne kolone. U tom cilju je avionskom poštom poslato i odgovarajuće naređenje komandantu garnizona u Livnu. Na angažovanje jedinica 6. pešadijske divizije, čiji su se delovi nalazili u Posušju, Imotskom i Sinju, nije se moglo računati,

⁸⁶ Dnevni izveštaj 3. domobranskog korpusa za 23. jul (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 10/3-1).

⁸⁷ Bojna relacija 9. pešadijskog puka za jul 1942 (Arhiv VII, k. -56, br. reg. 7/2-11).

kako zbog njihove malobrojnosti, tako i zbog teškoća koje bi nastale oko njihove upotrebe, jer bi za to bilo potrebno dobiti odobrenje nadležnih italijanskih komandi. A to bi, na osnovu dotadašnjih iskustava, bilo teško izvodljivo, jer su Italijani nerado dozvoljavali da se snage NDH dislocirane na njihovoj okupacionoj teritoriji upotrebe na zadacima za koje nisu i sami bili zainteresovani. Komandant 3. korpusa je znao da bi takvo odobrenje moglo biti dobijeno tek nakon više molbi i intervencija s najviših mesta, što bi predviđenu akciju znatno odugovlačilo. Zbog toga je on, uz odobrenje Glavnog stožera, rešio da predviđeni napad izvedu samo trupe pukovnika Šimića i Francetića, prodorom iz Bugojna u Kupres, a potom iz Kupresa ka Duvnu i Livnu. Mada je bilo očigledno da bi se akcija za povratak Sujice i Duvna i deblokiranje Livna lakše izvela ako bi napad usledio iz više pravaca, ipak je, sticajem okolnosti, neprijatelj bio prinuđen da to učini samo iz jednog pravca. Komandant 3. korpusa nije tražio da u toj akciji učestvuju jedinice 6. divizije, on čak nije komandanta ove divizije ni obavestio o akciji⁸⁸.

Međutim, baš u to vreme, kada je bio planiran napad ka Duvnu i Livnu, i kada je bilo nužno usredsrediti svu pažnju na izvršenje tog zadatka, nova opasnost je skrenula pažnju na drugo područje. Javljalo se, naime, o prodoru nove grupe partizana iz Zelengore u pravcu Treskavice. Ta grupa je, po svoj prilici, imala nameru da krene ka planini Bitovnji i da se spoji sa grupom koja je prošla istim pravcem. Da bi se sprečio njen prodor trebalo je hitno uputiti jače snage na komunikaciju Kalinovik — Foča. Ali komandant korpusa nije raspolagao slobodnim jedinicama, jer su sve snage 5. divizije bile vezane za svoje garnizone, a dobrim delom su se nalazile na graničnom pojasu prema Srbiji i Crnoj Gori. Sve što se u tom trenutku moglo učiniti u cilju sprečavanja prodora 5. proleTERSKE brigade i Hercegovačkog odreda bilo je da se bombarduju iz vazduha njihove kolone i da se u rejon Kalinovika prebace delovi 13. pešadijskog puka, koji bi, zajedno s posadama Kalinovika, Trnova i Foče i Jabučkim četničkim bataljonom, pokušali da zadrže partizansku grupu. U toku 22. jula domobranski avioni

⁸⁸ Nekoliko dana kasnije, kada je Crna legija ušla u Šujicu i Duvno, komandant 6. divizije, iznenađen time, tražio je objašnjenje od komandanta 3. korpusa:

»Obzirom na nepoznatu mi ulogu i jačinu četa Šimić—Francetić u 2. zoni (tzv. demilitarizovanoj zoni, u koju je spadalo i Duvno — prim. M. L.), molim najžurnije upute u pogledu zapovjednih odnosa prema četama imenovanih u 2. zoni i potrebnih intervencija kod Italijana« (Arhiv VII, k. 106, br. reg. 30/2-1). A u bojnoj relaciji iste divizije za mesec jul napisana je sledeća konstatacija: »O akciji Francetić—Šimić, ovaj stožer nije uopće ništa znao« (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 8/2-2).

su izviđali i bombardovali neka sela u rejonu Zelengore za koje je javljeno da se u njima nalaze partizani.⁸⁹

Ova uzbuna neprijatelja bila je opravdana. Toga dana, 22. jula, 5. proleterska brigada i Hercegovački odred, koji su se nalazili sa bolnicom i zbegom naroda u Zelengori, bili su napadnuti od jakih četničkih snaga iz Hercegovine, Crne Gore i istočne Bosne. Prinuđeni da napuste Zelengoru, oni su se uputili na zapad, ka Bosanskoj krajini, upravo istim putem kojim su, pre gotovo mesec dana, prošle četiri proleterske brigade sa Vrhovnim štabom. Na tom putu one će biti prinuđene da se, pod veoma teškim okolnostima i uz gubitke, probijaju kroz neprijateljeve položaje da bi, konačno, uspešno stigle u rejon Prozora, na oslobođenu teritoriju.⁹⁰

Uznemireni pojavom nove opasnosti u rejonu Kalinovika, Trnova i Foče, rukovodioci 3. korpusa u Sarajevu bili su prinuđeni baš kad su pripremali zamašniju akciju prema Livnu, da razmišljaju i o tome kako da spreče probijanje 5. proleterske brigade i Hercegovačkog odreda preko Treskavice i Bitovnje ka Prozoru. Partizani su ponovo, ko zna koji put, oživljavali svoja dejstva tamo gde se to nije očekivalo i skretali pažnju neprijatelja s jednog na drugo područje, razvlačeći i vezujući njegove snage na gotovo celoj teritoriji i sputavajući njegovu inicijativu. Takva neprekidna aktivnost i vitalnost partizanskih jedinica naročito je zbunjivala neprijatelja, dovodeći ga u situaciju da ostane inertan i da svoja dejstva, i po vremenu i po prostoru, stavlja u zavisnost od ispoljene inicijative partizana. Tako se i pogoršanje situacije južno od Sarajeva moralo, u neku ruku, odraziti na planiranu akciju prema Livnu. Od nje se, svakako, nije moglo odustati, ali se više nije moglo pomišljati na upućivanje ka Bugojnu i Kupresu novih pojačanja, u prvom redu jedinica Crne legije iz Sarajeva. U napad ka Duvnu i Livnu morale su krenuti samo snage koje su se tamo, u Bugojnu i Kupresu, već nalazile. One, doduše, nisu bile naročito velike — mogla su se angažovati samo dva ojačana bataljona, ali se zbog hitnosti zadataka više nije smelo čekati. Zbog toga je komandant 3. korpusa, u duhu donetog plana, odmah posle sastanka u Travniku pristupio pripremama za prodor ka Kupresu, Duvnu i Livnu. U toku 25. jula upućena su iz Bugojna ka Kupresu jača izviđačka odeljenja da bi ustanovila da li se duž komunikacije nalaze partizanske snage. Istovremeno su avioni izviđali širi rejon oko Kupresa, Šujice, Duvna i Livna i bombardovali sela Gornje i Donje Vukovsko i Ravno. Bojazan ne-

⁸⁹ Arhiv VII, k. 71, br. reg. 10/3-1, 11/3-4.

⁹⁰ Izveštaj Štaba 5. proleterske brigade i Štaba Hercegovačkog NOP. odreda Vrhovnom štabu od 4. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 83).

prijatelja da će komunikacija Bugojno — Kupres biti prekinuta i posednuta od partizana pokazala se neopravdanom: izviđački delovi su nesmetano doprli do Kupresa. Druga proleterska brigada, koja se tog dana nalazila u rejonu Blagaja, nije bila ostavila svoje delove duž puta, a ni 3. krajiški odred nije kontrolisao tu komunikaciju. To je neprijatelj iskoristio: već sledećeg dana u Kupres je stigao jedan bataljon ustaša Crne legije s vodom oklopnih kola. Sa bataljonom su stigli i pukovnici Šimić i Francetić. Njima su 26. jula, za predstojeći napad u pravcu Duvna i Livna, iz 3. korpusa dodeljena tri aviona.⁹¹ U toku noći u Kupres su pristigla nova pojačanja Crne legije.⁹¹ Da bi bolje pratio razvoj događaja i bio bliže jedinicama koje su izvodile ovaj napad od koga se mnogo očekivalo, komandant korpusa se zadržao u Bugojnu.⁹²

Vrhovni komandant, koji je toga dana na Cincaru održao sastanak sa Štabom 4. operativne zone Hrvatske i komandantom 3. krajiškog odreda, nije bio obavešten o pristizanju ustaških jedinica u Kupres. On je posle sastanka vršio užurbane pripreme za napad na Livno, u kom cilju je uputio naređenja svim jedinicama. A tek 27. jula, iz 1. bataljona 3. proleterske brigade, čije su se čete nalazile u Donjem i Gornjem Malovanu, stiglo je obaveštenje da se u Kupresu koncentrišu ustaše i da je prošle noći stiglo 17 kamiona.⁹³ Nešto kasnije vrhovni komandant je primio i izveštaj Štaba 3. proleterske brigade koji je potvrđivao već primljene vesti o pristizanju neprijateljevih vozila iz Bugojna u Kupres. Na osnovu toga on je izrazio sumnju da drum Bugojno — Kupres nije prekinut, te je »neprijatelj u mogućnosti da pojača posadu Kupresa«. No vesti su bile dosta šture: javljalo se samo o dolasku većeg broja kamiona, ali se nije znalo da li su u njima bile trupe ili materijal, tako da se nije mogao izvesti jasan zaključak o pravim namerama neprijatelja.⁹⁴ Pa ipak, vrhovni komandant je pridao značaj ovim obaveštenjima: kod njega se rodila sumnja da bi neprijatelj mogao izvesti napad u pravcu Livna. Kako je u toku toga dana zapažena izviđačka aktivnost neprijateljeve avijacije na pravcu Kupres — Šujica, to je ta sumnja ubrzo izrasla u uverenje. Ocenivši da je učinjen ozbiljan propust što je komunikacija Bugojno — Kupres ostala neposednuta, on je 28. jula ujutro naredio Štabu 2. proleterske brigade da, zajedno sa delovima 3.

⁹¹ Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-11, k. 71, br. reg. 11/3-4, 12/3-1.

⁹² Izveštaj Zaštitnog redarstva za Sarajevo i Vrhbosnu od 25. jula (Arhiv VII, k. 172a, br. reg. 16/2-1).

⁹³ V. Dedijer, Dnevnik, I deo, str. 236.

⁹⁴ Izveštaj Štaba 3. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 27. jula (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 61).

krajiškog odreda, izvrši »potpuni prekid komunikacije Bugojno — Kupres« i da svoj rad tako podesi »da neprijatelj oseti, ako se okrene ka jugu odnosno ka Duvnu, da će mu se natovariti na leđa jača naša snaga«.⁹⁵

Ova mera Vrhovnog štaba preduzeta je, međutim, suviše kasno. Neprijatelj je već bio privukao snage u Kupres i ujedno obezbedio komunikaciju od tog mesta do Bugojna. Time je bio doveden u pitanje ne samo planirani napad na Livno, jer se moglo očekivati da će ovome krenuti u pomoć neprijateljeve snage iz Kupresa, već i napad na Kupres, koji je trebalo izvršiti odmah po zauzimanju Livna, pošto je i ovaj, do tada mali garnizon bio znatno ojačan dolaskom bataljona Crne legije. Sad je i Vrhovni štab počeo naslućivati da se situacija komplikuje, da se već ocrtavaju posledice toga što komunikacija Bugojno — Kupres nije prekinuta i nije branjena.

Rano izjutra 28. jula iz Kupresa je bataljon Crne legije prešao u napad prema Sujici. Nastupajući u zahvatu druma, kojim su se kretala borna kola, ustaše su oko 5 časova izbile u selo Gornji Malovan. Kod zaselaka Cemalić i Rišćansko Selo na njih je, iz zasede, otvorila vatru jedna četa 1. bataljona 3. proleterske brigade, te ranila nekoliko vojnika. Ustaše su, međutim, pojačale pritisak i odbacile partizane, a potom popalile selo, pobile sve stanovništvo koje nije uspelo izbeći, a stoku oteralo u Kupres. Pošto na drumu prema Sujici nisu bila izvršena rušenja ni zaprečavanja, ustaše su bez zadržavanja produžile nastupanje. U Donjem Malovanu nalazio se izvestan broj nepokretnih ranjenika, kojima je pretila opasnost da padnu neprijatelju u ruke. Štab 1. bataljona je hitno skinuo s položaja jednu četvu da bi je upotrebio za iznošenje ranjenika.⁹⁶ U međuvremenu su lekari i bolničko osoblje požrtvovano izvlačili ranjenike. Budući da nije bilo dovoljno vremena, jer su se

⁹⁵ Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 50.

⁹⁶ U izveštaju koji je toga dana uputio vrhovnom komandantu lekar (na izveštaju nema potpisa) ovako je opisao dramatično spašavanje ranjenika:

»Ujutro rano počela je borba kod sela Gornji Malovan. Neprijateljski tenkovi došli su do pod selo Donji Malovan posle 15—20 minuta od početka borbe. Počeo sam izvlačenje ranjenika, ne dobivši nikakva odgovora na moje pitanje postavljeno komandi 1. Zlatarskog bataljona. Ranjenike smo izvukli do duboko u šumu takoreći nas dva lekara i 4—5 bolničarki, jer seljaci, čim su čuli prve puške, pobjegli su u šume. Mobilizaciju nikakvu nisam mogao izvršiti jer je formalno sve pobjeglo. Svega dva tri čoveka su nam nešto pomogli i to je sve. U šumi iznad Donjeg Malovana u jednoj rupi razmestili smo ranjenike... Na daljini od 200—600 metara od nas došli su ustaše na susedne kose i u koloni počeli da se spuštaju k nama... Drug Zeka, komandir čete, počeo je da izvlači ranjenike kroz šumu obilaznim putem... Ostalo je u šumi još osam teških ranjenika na nosilima« (Arhiv VII, k. 3a, br. reg. 31-2).

ustaše već primicale selu, oni su uspeli da ranjenike samo iznesu iz kuća i sklone u šumu, odakle su ih tek uveče, oko 17 časova, borci preneli na Cincar, u rejon. Velike Drežnice. Za prenošenje i zaštitu ranjenika bile su angažovane dve čete, tako su prema neprijatelju ostale vrlo male snage. One su bile prinuđene da se povuku sa drumu.¹¹⁷ Tako je i tada, kao i mnogo puta ranije, spasavanje ranjenika bilo pretpostavljeno ostalim zadacima.

Dok su neprijateljeve snage, uz podršku oklopnih kola i avijacije, prodirale duž drumu, jedna je kolona, kao pobočnica, nastupala ka Riliću. Njoj su kod osnovne škole pružili otpor delovi 3. bataljona, ali su bili prinuđeni da se povuku. U šumi, blizu sela, ostao je jedan deo bolnice, koji se kasnije uspeo povući i prebaciti na Cincar. Upravo u to vreme pristizali su iz rejona Ravnog 5. i 2. bataljon iste brigade, koji su iz pokreta uvedeni u borbu. Njihovo angažovanje, međutim, nije moglo da ima bitnijeg uticaja na razvoj događaja duž komunikacije, jer je neprijatelj već bio prodro blizu Šujice. U daljem nastupanju on je naišao na otpor delova tih bataljona koji su sa istočne strane drumu pokušavali da ga vatrom zadrže. To im je uspeo samo za izvesno vreme,⁹⁸ jer su se ustaše, pod zaštitom bornih kola, probile u Šujicu.

Vrhovni štab, koji se nalazio u šumi oko 7 km severozapadno od Donjeg Malovana, dobio je oko 10 časova izveštaj od 1. bataljona 3. proleterske brigade da ustaše sa bornim kolima nadiru od Kupresa ka Sujici. Kuriri su ispričali da teški ranjenici nisu evakuisani iz sela. Vrhovni komandant je ocenio da je situacija dosta ozbiljna i da je potrebno preduzeti brze mere da bi se zaustavio prodor neprijatelja. U tom cilju on je Štabu 1. proleterske brigade, koji se nalazio u Duvnu, naredio da sve svoje jedinice uputi prema neprijatelju, zaustavi ga i odbije u Kupres. Međutim, to naređenje će stići u Stab brigade kasno, tek u 17,30 časova, upravo u vreme kada će neprijatelj već ulaziti u Blažuj i Duvno.⁹⁹

Događaji su toga dana, svojim brzim razvojem, mogli, po oceni vrhovnog komandanta, da uzmu nepovoljan obrt i da se negativno odraze na planirana dejstva brigada. Posedanjem

⁹⁷ Izveštaj Štaba 1. bataljona 3. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 29. jula (Arhiv VII, k. 3, br. reg. 50-2); V. Dedijer, Dnevnik, I deo, str. 237; Izveštaj komandira žandarmerijske stanice iz Kupresa od 3. avgusta (Arhiv VII, k. 148, br. reg. 33/2-1); Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 215-3).

⁹⁸ Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1/5-3).

⁹⁹ Izveštaj Štaba 1. proleterske brigade vrhovnom komandantu od 29. jula u 5,40 časova (Arhiv VII, k. 3, br. reg. 49-2); Izveštaj Sanitetskog odseka Vrhovnog štaba vrhovnom komandantu od 28. jula (Arhiv VII, k. 3a, br. reg. 31-2); V. Dedijer, Dnevnik, I deo, str. 236.

komunikacije Kupres — Šujica — Duvno, i vrlo realnom mogućnošću da preseče i drum Šujica — Livno, neprijatelj je zapretio da Vrhovni štab i manje delove brigada odvoji od 4. proleterske i glavnine 1. i 3. proleterske brigade koje su ostale istočno i južno od komunikacije. Da bi bio bliže događajima i da bi se mogao neposrednije upoznati sa njima i uticati na njihov tok, vrhovni komandant se uputio na položaj iznad Donjeg Malovana. Međutim, neprijatelj je već bio odbacio delove 3. proleterske brigade i artiljerijskom vatrom počeo tući položaje na kojima se nalazio Vrhovni štab.¹⁰⁰

Bataljon Crne legije koji je ušao u Šujicu nije ovoga dana produžio nastupanje ka Livnu, već se zadržao na dostignutoj liniji, očekujući pristizanje novih snaga iz Kupresa. Jedino je jedan njegov vod, sa oklopnim kolima, krenuo ka Duvnu da bi brzim prodorom iznenadio partizane i na prepad zauzeo to mesto.

Štab 1. proleterske brigade nije očekivao pojavu neprijatelja sa pravca Šujice, jer je bio uveren da je taj pravac tvorila 3. proleterska brigada. Zbog toga nisu bila izvršena ni najnužnija rušenja i zaprećavanja na drumu. »Bili smo kasno obavešteni« — pisao je sutradan komandant brigade vrhovnom komandantu — »a obezbeđenje prema severu bilo je malo, jer nam je bilo rečeno da će zaštitu tog pravca primiti na sebe neka jedinica 3. brigade.« Kada je primio obaveštenje da su ustaše prodrle u Šujicu, on im je u susret hitno uputio dva bataljona da bi, zajedno sa delovima 4. bataljona, koji su se već nalazili u rejonu Mokronoga, zaustavili njihovo dalje nastupanje, a pionirskom vođu je izdao naređenje da odmah poruši most na reci Šujici kod Cestarske kuće, oko 4 km severno od Duvna. Bojeći se da bi neprijatelj mogao prodreti i u Duvno, Štab brigade je naredio da se sve komore i plen izvuku u brda zapadno od drumu.¹⁰¹

Ove mere komandanta 1. proleterske brigade preduzete su isuviše kasno da bi mogle biti efikasne, tim pre što je komunikacija ostala neoštećena i što su se njom već kretale ka Duvnu troja borna kola i jedan vod ustaša na kamionu. Na položajima ispred sela Mokronoga njih je dočekala 1. četa 4. bataljona. Borna kola se nisu osvrćala na vatru, već su produžila ka Duvnu, dok su pešaci iskočili iz kamiona i primili borbu. Pošto su kod Bakovićevog mlina izbila u polje, borna kola su bila u mogućnosti da većom brzinom nastave nastupanje. Čelna kola su stigla na most u isto vreme kad i pionirski vod, tako da su borci jegva umakli, ostavivši na drumu

¹⁰⁰ V. Dedijer, Dnevnik, I deo, str. 238—239.

¹⁰¹ Arhiv VII, k. 3, br. reg. 49-2; Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1986, br. reg. 12-3).

komoru sa eksplozivom i ostalim materijalom. Neprijatelj je produžio vožnju ka Duvnu, odakle su, njemu u susret, već ubrzano maršovala dva bataljona 1. proleterske brigade. Pojava neprijateljevih bornih kola tako ih je iznenadila da nisu imali vremena da se razviju za borbu. U poslednjem trenutku bataljoni su uspeli da skrenu s drumu i izađu na brda. Dok su dvojica kola produžila ka Duvnu, treća su skrenula u selo Blažuj, gde su se nalazili izvesni delovi proleterske brigade. Neprijatelj je i tu postigao iznenađenje i zaplenio brdski top 65 mm, ali je posluga ipak odnela zatvarač. U međuvremenu su ustaše ušle i u Duvno i iznenadile delove 6. i 4. bataljona i neke pozadinske jedinice, koje nisu uspele da evakuišu sav materijal. Brigada, međutim, nije pretrpela veće gubitke: imala je samo dva lakše ranjena.¹⁰²

Kako je bilo predviđeno, ovoga dana su krenule ka Sujici i neprijateljeve snage iz Livna. Komandant garnizona je u 15,15 časova uputio jednu kombinovanu čet, jačine 75 vojnika, da zauzme Borovu glavu, prevoj na putu Livno — Sujica, čijim bi se držanjem mogla obezbediti kontrola nad ovom komunikacijom. Domobranci i ustaše nesmetano su izbili pred Borovu glavu i razvili se na liniji Borkova greda (k. 1250 i k. 1223) — k. 1187, s jednim vođom na Dokozičnom grebu (k. 1124). S te linije neprijatelj je u 16 časova prešao u napad na Borovu glavu, gde su se nalazili delovi bataljona »Vojin Zirojević«. Istovremeno je jedan neprijateljev avion bombardovao partizanske položaje na Borovoj glavi (trig. 1290) i Širokoj kosi (k. 1251), ali je, usled slabe orijentacije, posada tukla i svoje delove koji su upravo podilazili položajima partizana. Dočekan vatrom, neprijatelj je u samom početku napada bio zaustavljen. U međuvremenu su partizani pokušali da izvrše obuhvat sa krila da bi okružili neprijatelja. Oko 18 časova jedna četa se uputila prema Nikolića gredi da bi izbila u pozadinu neprijatelja. Međutim, ovaj manevar nije uspeo: neprijatelj se, blagovremeno primetivši kretanje partizana i prozrevši njihove namere, na brzu ruku povukao u Livno.¹⁰³

Komandant livanjskog garnizona je sledećeg jutra obavestio pukovnika Šimića o ishodu napada na Borovu glavu. Svoj neuspeh on je pravdao nemogućnošću da angažuje jače snage. »Pošto su partizanski delovi« — pisao je bojnik Križanec — »oko Livna na 10—12 km, a mjestimično i bliže, ne mogu, zbog Borove glave, napuštati odbranu Livna... Položaj Borova glava i Borova glava Gaj od partizana jače je posедnut

¹⁰² Isto; Neobjavljeni dnevnik Teodora Srdanovića, borca topovskog vođa 1. proleterske brigade; 2. Mihailović, nav. delo, str. 101—2.

¹⁰³ Izveštaj bojnika Križanca pukovniku Šimiću od 29. jula u 7 časova (Arhiv VII, k. 96, br. reg. 16/17-1).

pa se bez topovske vatre i većih žrtava ne može osvojiti. Za osvajanje Borove Glave sa okolnim kotama trebalo bi oko 300 pušaka i 2 bacača, što jedva sačinjava odbranu Livna. Ponovna akcija ka Borovoj Glavi mogućna samo sa potpomaganjem iz zrakoplova i topova i jačim odjelom. U protivnom uspjeha neće biti, a žrtava dosta».¹⁰⁴

7. — Mere Vrhovnog štaba da odbije napad Crne legije

Vrhovnom komandantu je bilo jasno da se, zbog novonastale situacije, napad na Livno mora odložiti. Sada se kao najpreče nametao zadatak: onemogućiti dalji prodor Crne legije iz Sujice ka Livnu i, zatim, neprijatelja odbaciti iz Duvna i Sujice. U tom cilju je vrhovni komandant i uputio 1. proletersku brigadu prema neprijatelju a i 3. i 2. brigadu je nameravao da angažuje na istom zadatku.

Stab 1. proleterske brigade, koji u toku 28. jula nije uspeo da zadrži neprijatelja, iznenađen njegovim prodorom, i da spreči pad Duvna, ubrzo se snašao i sredio svoje jedinice. Da bi ispitao jačinu neprijatelja u Duvnu i Blažuju, on je štabovima 4. i 6. bataljona naredio da u toku noći izvrše nasilno izviđanje. Grupa boraca 6. bataljona, predvođena zamenikom komandanta, spustila se pred veče u Duvno, u kome se nalazilo malo neprijateljevih vojnika. Borci su uspeali da neopaženo uđu u grad zahvaljujući lukavstvu: goneći stado ovaca oni su uspeali da se dohvate prvih kuća i da, nešto kasnije, iz zasede oštete jedna borna kola. Ova grupa, kojoj je u toku noći, kao pojačanje, pristigla jedna desetina boraca, ostala je u gradu do zore, kada se povukla sa izvesnom količinom materijala. U ponoć su delovi 4. bataljona upali u Blažuj, gde su se nalazili samo jedna borna kola i kamion s municijom. Neprijateljevih vojnika je bilo malo — svega 17. Borci su uspeali da zarobe stražara; međutim, kad su se približili bornim kolima, druga borna kola su pristigla i omela napad.¹⁰⁵

Mada malobrojna, posada u Duvnu i Blažuju je uspela da se u toku noći održi, jer je 1. proleterska brigada propustila priliku da je napadne. Stab brigade, doduše, nije imao tačne podatke o jačini neprijatelja, na osnovu čega bi doneo odluku o napadu. Ali je ovo njegovo oklevanje došlo, bez sumnje, zbog bojazni da borce izloži borbi sa bornim kolima bez pro-

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ Pismo političkog komesara 1. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 25. septembra (Arhiv VII. k. 4, "br. reg. 16-2); Arhiv VII, k. 3, br. reg. 49-2, k. 1986, br. reg. 12-3; Sećanje Miloja Milojevića, zamenika komandanta 6. bataljona (»Ilustrovana politika«, 13. i 20. jun 1961).

tivtenkovskih oruđa i drugih sredstava efikasnih za borbu s njima. O tome je komandant brigade i pisao vrhovnom komandantu sledećeg jutra, napomenuvši da »pošto nemamo odgovarajućeg oružja ne možemo da povedemo uspešnu borbu protiv šest tenkova koliko ih ima koji krstare između Duvna i Blažuja«.¹⁰⁶

U očekivanju novih naređenja od Vrhovnog štaba, Stab 1. proleterske brigade, koji se nalazio u selu Vučipolju, oko 5,5 km zapadno od Duvna, prikupio je 29. jula svoje bataljone (izuzimajući 1. bataljon, koji je toga dana otišao ka Cincaru) i pokušao da uhvati vezu sa 3. proleterskom brigadom. Zaključivši, iz izjave zarobljenog ustaše, da će u toku dana pristići u Duvno nove neprijateljeve snage, on je naredio svojim bataljonima da, prx pojavi neprijatelja, pešadiju zadrže i izoluju od tenkova, a potom unište.¹⁰⁷

Na osnovu uspeha postignutog u toku 28. jula, kada je Crnoj legiji pošlo za rukom da, uz gubitke od tri poginula i 14 ranjenih, povрати Sujicu i Duvno, komandant 3. domobranskog korpusa je zaključio da je na ovom području, koje mu je poslednjih dana zadavalo toliko glavobolje, situacija počela da se vidno poboljšava. U dosta tmurnoj atmosferi, koja je u poslednje vreme kao mora pritiskivala neprijateljevu komandu, počeli su se javljati ohrabrujući znaci razbistravanja. U svojoj proceni taktičke situacije komandant 3. korpusa je toliko procenio uspeh Crne legije da je istog dana napisao Glavnom stožeru sledeće: »Jača grupa partizana (prve četiri brigade) u dosadašnjim borbama kod Kreševa, Donjeg Vakufa, Bugojna i napokon kod Duvna pretrpjela je dosta gubitaka i može se smatrati da je raspršena i trebaće više vremena da se prikupi«.¹⁰⁸ Optimističko raspoloženje je bilo pojačano i veću da je nemački 738. puk sa 1. bataljonom domobranskog 15. pešadijskog puka i dve ustaške čete uspeo da u okolini Kreševa i Zabrđa rasprši i one partizanske jedinice (5. proletersku brigadu i Hercegovački odred), koje su se probijale ka Bitovnji.¹⁰⁹

No ubrzo je taj optimizam neprijatelja splasnulo. Dok se bataljon Crne legije zadržavao u Sujici i Duvnu očekujući nova pojačanja s kojima će produžiti nastupanje ka Livnu, partizani

¹⁰⁶ Arhiv VII, k. 3, br. reg. 49-2.

¹⁰⁷ Isto; B. Jovanović, Moj bataljon, str. 116.

¹⁰⁸ Arhiv VII, k. 71, br. reg. 11/3-1.

¹⁰⁹ Pošto su u rejonu Blažuja uspešno prešle željezničku prugu Sarajevo — Konjic, preduhitivši neprijatelja koji je sa jačim snagama pripremao zaprečnu liniju duž te komunikacije, 5. proleterska brigada i Hercegovački odred su u rejonu sela Zabrđa bili iznenađeni od nemačkog 738. puka. U dramatičnoj borbi oni su uspeali, pretrpevši gubitke, da se probiju ka Bitovnji (J. Vukotić: Borbeni put 5. proleterske brigade, VIG, br- 4, 1960).

su pojačali aktivnost duž komunikacije Kupres — Sujica — Duvno, ugrozivši saobraćaj na njoj. U toku 29. jula delovi 3. proleterske brigade su između Gornjeg i Donjeg Malovana napali jednu transportnu kolonu koja je prevozila municiju i hranu za ustaški bataljon u Sujici i Duvnu; u kratkotrajnoj borbi oni su ubili osam i ranili tri ustaše. Neprijateljeva komora je bila prinuđena da se vrati u Kupres. I dve čete ustaša koje su, potom, krenule ka Sujici bile su dočekanе i vraćene u Kupres. Tek uz pomoć bornih kola neprijatelj je, uprkos brojnim preprekama na drumu, konačno uspeo da doturi u Šujicu i Duvno municiju, namirnice i radio-stanicu. Prilikom kretanja ka Duvnu ustaše su morale da savladaju otpor delova 1. proleterske brigade koji su ih tukli s kose zapadno od drumu, i nanele im gubitke od tri mrtva i 12 ranjenih. Nastupanje neprijateljeve pešadije i bornih kola, u kojima su se nalazili i Šimić i Francetić, pratio je jedan avion, koji je mitraljirao položaje 3. proleterske brigade napadinama Pakline planine.¹¹⁰

Dok je Vrhovni štab činio napore da spreči prodor Crne legije iz Šujice ka Livnu, dalmatinske jedinice su zatvorile komunikaciju Sinj — Livno i blokirale italijansku posadu na Vagnju, prevoju između Livanjskog i Sinjskog polja. Posle povlačenja iz Livna Italijani su zadržali jednu četvu u ovom utvrđenom uporištu koje je trebalo da posluži kao jaka otporna tačka u sistemu spoljne odbrane Sinja. Nezavisno od tadašnjih događaja oko Šujice, Duvna i Livna, Italijani su 29. jula iz Sinja uputili jednu četvu da smeni posadu Vagnja. Ova četa, ojačana jednim mitraljeskim vodom i odeljenjem minobacača, u pratnji dva voda bornih kola kretala se drumom prema Vagnju. U koloni su se nalazila 23 kamiona s municijom, hranom, odećom i drugim materijalom. Između Bilog Briga i Trnove Poljane kolonu je napao 1. dalmatinski udarni bataljon. U borbi koja je trajala od 10,25 do 13 časova, on ju je razbio i naneo joj velike gubitke: ubio 34 vojnika i jednog oficira i ranio 60 vojnika i 3 oficira, a zaplenio jedan minobacač i 41 pušku i uništio pet kamiona. Bataljon je imao 5 poginulih i 4 ranjena borca. Italijane je od potpunog uništenja spasla pomoć koja je s tenkovima pristigla iz Sinja.¹¹¹

¹¹⁰ Izveštaj komandira žandarmerijske stanice iz Kupresa od 3. avgusta (Arhiv VII, k. 148, br. reg. 33/2-1); Bojna relacija 9. pešadijskog puka za jul 1942 (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-11); Dnevni izveštaj 3. domobranskog korpusa od 30. jula (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 21/3-5).

¹¹¹ Operativna aktivnost pešadijske divizije »Bergamo« u toku jula 1942 (Arhiv VII, k. 94, br. reg. 2/5-3); Izveštaji Operativnog štaba Odreda za srednju Dalmaciju Štabu 4. operativne zone od 30. i 31. jula (AIRPJ, br. 3584, Zbornik, tom V, knj. 5, dok. br. 130); Pismo Štaba 4.

Dok je vođena borba na drumu, delovi tog bataljona su napali i italijansku posadu na Vagnju, da bi je sprečili da uputi, pomoć napadnutoj koloni. Kod kasarne su bila ubijena dva i ranjena tri italijanska vojnika. Oko 17 časova partizani su napali žandarmerijsku kasarnu na Vagnju i prinudili njenu posadu da je napusti i skloni se kod Italijana. U međuvremenu su partizani izvršili napad i na sela Prolog, Čaić, Odžak, Lištane i Rujane, na zapadnom obodu Livanjskog polja, ali su ih odbili ustaški milicioneri, žandarmi i domobrani. Dva partizana su tom prilikom bila zarobljena i sprovedena u Livno.¹¹²

Kretanje motorizovane kolone iz Sinja u pravcu Vagnja ocenjeno je od strane Štaba 4. operativne zone kao pokušaj Italijana da se probiju do Livna da bi deblokirali njegovu posadu. Komentarišući borbe kod Vagnja, Štab zone je naglasio da je uspeh ove akcije od velike važnosti, »jer je moglo doći do spajanja ovih snaga sa kolonom ustaša, koja je došla iz Jajca i Bugojna, a koja je sada uklještena od proleterskih brigada i postoji mogućnost da bude uništena.«¹¹³

Ovoga dana je ispoljila veću aktivnost i 2. proleterska brigada, koja se već više dana nalazila na odmoru u rejonu sela Blagaja, u severozapadnom delu Kupreškog polja. Njen 4. bataljon, zajedno s meštanskim četama iz 3. krajiškog odreda, izvršio je noću 28/29. jula demonstrativan napad na ustaško selo Suhovu, 6 km severozapadno od Kupresa. Ustaše su bile potisnute s položaja na groblju, ali su se zadržale u selu, odakle su pružile jači otpor. Prema neprijateljevom izveštaju, u ovoj borbi koja je trajala cele noći, ranjeno je šest ustaša, među kojima i jedan oficir, i zapaljeno je oko 40 zgrada. Borci meštanskih jedinica, ogorčeni na zloglasne ustaške milicionere iz Kupresa i okolnih sela zbog njihovih brojnih zverstava nad srpskim življem, nisu se mogli obuzdati da, u znak odmazde, ne zapale ustaške domove. Iste noći su delovi 3. krajiškog odreda izvršili veća rušenja na drumu Kupres — Bugojno, od Velikih Vrata do Koprivnice, u dužini od oko 4 km.

operativne zone od 31. jula (Zbornik, tom V, knj. 5, dok. br. 131); Izveštaj Štaba zone Glavnom štabu Hrvatske od 5. avgusta (Zbornik, tom V, knj. 6, dok. br. 12); B. Dude »U susret proleterima« (Borba 13. IX 1953).¹¹² Izveštaj žandarmerijske stanice iz Vagnja od 31. jula (Arhiv VII, k. 226, br. reg. 58/9-1); Izveštaj žandarmerijske stanice Prolog od 12. avgusta (Arhiv VII, k. 147, br. reg. 57/1-1).

¹¹³ Zbornik, tom V, knj. 5, dok. br. 131.

Zanimljivo je navesti da je Operativni štab Odreda za srednju Dalmaciju prozreo prave namere Italijana: »nisu imali nameru prebaciti se u Livno, već da smijene njihove snage koje se nalaze na Vagnju« (Zbornik, tom V, knj. 5, dok. br. 130).

Prema izveštaju neprijatelja, partizani su popalili drvene mostove i pokušali da sruše betonske mostove, prekopali cestu na više mesta, oborili preko stotinu stabala i tako zakrčili put, a ujedno prekinuli telefonsku liniju.¹¹⁴

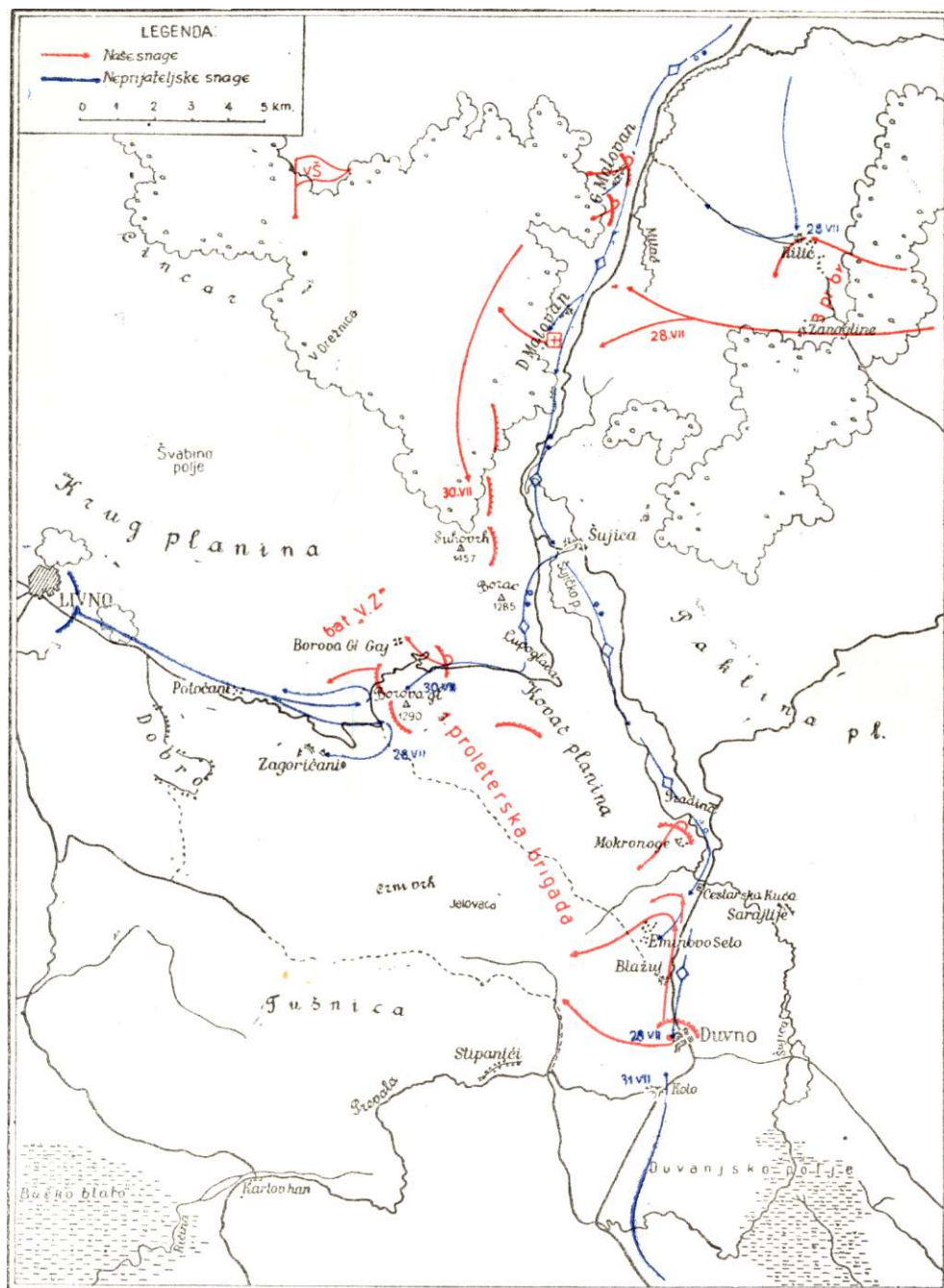
Naredne noći, 29/30. jula, 2. proleeterska brigada je, u duhu naređenja vrhovnog komandanta, ispoljila još veću aktivnost da bi na sebe skrenula pažnju i time olakšala odbrambene borbe 1. i 3. proleeterske brigade na pravcima Kupres — Duvno i Sujica — Livno. Ovoga puta je Stab brigade postavio zamašnji cilj: izvršiti prepad na najjače ustaško uporište Zlosela, veliko selo od oko 2.000 stanovnika, oko 4 km zapadno od Kupresa, i očistiti od ustaša sela Podjaram, Stražbenicu, Mrdebare, Suhovu, Juriće i Ratkovine, koja su sa severne i zapadne strane štitila prilaze Kupresu. U slučaju uspeha trebalo je da se napad nastavi i da sledeći zadaci budu: zauzimanje prevoja Velika Vrata, najvažnijeg objekta na komunikaciji Kupres — Bugojno, i čišćenje ostalih sela oko Kupresa. Planom je bilo predviđeno da 2. i 4. bataljon zauzmu Zlosela, 3. bataljon, s jednim vođom Kupreške čete, napadne na Stražbenicu, a 1. bataljon ovlada Maglajem (trig. 1704) na Velikoj Plazenici, gde se nalazilo jače ustaško odeljenje, i produži ka Malim i Velikim Vratima. Napad ovog bataljona je bio uslovljen zauzimanjem Zlosela: tek po padu tog uporišta mogao je nastupati ka Malim i Velikim Vratima.¹¹⁵

Napad, koji je otpočeo po padu mraka, u početku se uspešno razvijao: 3. bataljon je proterao ustaše iz Stražbenice, dok je 4. bataljon upao u zapadni deo Zlosela i izbio na njegovu južnu ivicu, a jedno njegovo bombaško odeljenje je učutkalo mitraljez koji je sprečavao nastupanje. Međutim, delovi 2. bataljona su zakasnili s napadom. Zbog toga se prodor 4. bataljona nije mogao iskoristiti; naprotiv, ovaj se bataljon našao ugrožen, te se morao povući. Branilac, kome je ubrzo pristigla pomoć iz Kupresa, prešao je u protivnapad i prinudio 2. bataljon da se u neredu povuče na polazne položaje. Zbog ovako nepovoljnog ishoda napada na Zlosela 1. bataljon je samo delimično izvršio svoj zadatak: on je zauzeo Maglaj (na koji je sledećeg jutra izbio i 2. bataljon) ali nije mogao produžiti napad ka Velikim Vratima. U borbama u toku te noći 2. proleeterska brigada je imala tri ranjena borca, a Kupreška četa jednog

Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7,2-11, k. 71, br. reg. 21/3-5; k. 148, br. reg. 33/2-1; Izveštaj člana Vrhovnog štaba S. Žujovića vrhovnom komandantu od 30. jula u 18 časova (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 55); Dnevnik V. Dokića.

¹¹⁵ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 55; AIRPJ, br. 3254.

PRODOR CRNE LEGIJE U ŠUJICU I DUVNO
(28—30. VII 1942)

Skica 12

dok gubici ustaša nisu poznati.¹¹⁶ U ovom napadu takode je popaljen veći broj kuća iz kojih su ustaše pružale otpor, a zaplenjen je i veliki broj stoke i namirnica.¹¹⁷

Zbog odlučnog otpora ustaša, Stab brigade je uvideo da se na Zlosela ne može vršiti prepad, a pogotovu ne samo s jednim ili dva bataljona. »Ustaše odavde bore se odlučno«, javio je sledećeg dana vrhovnom komandantu njegov predstavnik kod Štaba brigade. »Podataka se nije imalo. Uvidelo se da imaju utvrđene odbrambene pojaseve oko sela. Kuće i štale podzidane u visini jednog metra kamenom sa puškarnicama, mitraljezi u kapelama i na crkvi, itd. Pretpostavljao sam da su ispraznili snage Zlosela šiljanjem zloselskih ustaša ka Sujici. To se pokazalo kao tačno, ali ih je bilo, sudeći po intenzitetu paljbe, ipak mnogo. Dejstvovali su sa 2 teška mitraljeza i 4 puškomitraljeza.«¹¹⁸

Napad 2. proleterske brigade na Zlosela morao se završiti neuspešno jer nije bio ni pripremljen ni izveden kako treba. O neprijatelju i čvrstini njegove odbrane nije se takoreći ništa znalo, ili, bolje reći, bilo se u zabludi da su ustaše ispraznile to selo. Zbog toga su i bile upućene relativno male snage na to jako utvrđeno uporište. A i sadejstvo između bataljona u toku borbe je izostalo, što je braniocu stvorilo mogućnost da lakše odbija neusklađene napade. Pa ipak, iako Zlosela nisu zauzeta, cilj napada je bio dobrim delom postignut: neprijatelj se zabrinuo za sudbinu Zlosela i Kupresa, tako da se pukovnik Šimić u Duvnu počeo osećati nelagodno, zbog situacije u pozadini snaga koje su vršile prodor ka Livnu.

¹¹⁶ Isto; Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-11, k. 148, br. reg. 33/2-1; Dnevnik V. Đokića; R. Tošić: Odstupanje ispred ustaša, »Druga proleterska«, knj. I, str. 642; D. Minić: Život je visio o koncu, isto, str. 649; D. Jevtović: Juriš na Cardačicu, isto, str. 659; Arhiv VII, k. 6 II, br. reg. 10-2.

¹¹⁷ Pismo intendanta 2. proleterske brigade Ekonomskom odseku Vrhovnog štaba od 1. avgusta (Arhiv VII, k. 6-II, br. reg. 10-2). Vrhovni komandant je odobrio mere odmazde koje su borci 2. proleterske brigade primenili prilikom napada na Zlosela. On je, u svom pismu od 31. jula, ovako obrazložio svoj sud o tome:

»Dobro je što ste izvršili napad na Zlosela, jer će to imati jak odjek među srpskim stanovništvom u ovim krajevima koje je tako mnogo pretpelo od banditskog terora baš iz Kupresa i Zlosela. Juče sam dobio izveštaj od komandira jedne zlatarske čete (iz 1. zlatarskog bataljona 3. proleterske brigade — prim. M. L.), koji je sa patrolom bio u Gornjem Malovanu, da je tamo našao jezovitu sliku. Ustaše i banditi iz Zlosela i Kupresa ne samo da su potpuno spalili sela već su poklali oko 70 žena sa dojenčadi. Razume se da mi ne možemo odgovoriti istom merom ali moramo zlikovce najstrožije kazniti ne samo konfiskacijom stoke i imovine, već i paljenjem njihovih kuća« (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 57).

¹¹⁸ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 55.

Događaji koji su se odigrali 29. jula prisilili su komandanta 3. korpusa da svoju optimističku ocenu od prethodnog dana koriguje: proizvoljno, sasvim pogrešno je bilo uverenje da su partizani raspršeni. Naprotiv, bilo je tako očigledno da je njihov rad postao organizovaniji na širem području. Osetilo se da njihove jedinice dejstvuju usklađeno na čitavoj dužini i sa obe strane komunikacije od Duvna do Kupresa i da su, ne slučajno, ponovo oživele borbe severozapadno od Kupresa, gde je već više dana vladalo zatišje. Čak su, što je bilo zabrinjavajuće, krajiške partizanske jedinice, u snažnom naletu, toga dana zauzele Ključ i ugrozile pozicije u dolini Sanice i Sane, kao i Mrkonjić-Grad. Stigle su i uznemirujuće vesti da su dalmatinski partizani istog dana potukli Italijane na drumu Livno — Sinj. Bilo je, dakle, očigledno da se svim dejstvima na ovom prostranom području između Dinare, Neretve, Vrbasa, Sane i Une neposredno rukovodi iz jednog centra. Neprijateljevim štabovima je postalo jasno da je pojačana i usklađena aktivnost partizanskih snaga — proletherskih brigada i krajiških i dalmatinskih jedinica — rezultat dolaska Vrhovnog štaba u taj deo zemlje.

Mada je bio preduzeo sve mere da se dalji prodor ustaša ka Livnu onemogući, Vrhovni štab nije odbacio ni mogućnost da bi neprijatelj ipak mogao da uspe u svom poduhvatu i da uđe u to mesto i deblokira njegovu posadu. Razmišljajući o posledicama koje bi iz toga mogle proizaći, on je uzeo u obzir i mogućnost da bi neprijateljeve snage, po ulasku u Livno, mogle da nastave nastupanje u pravcu Glamoča. Da bi se blagovremeno pripremio za takvu eventualnost, on je istog dana, 29. jula, obavestio Štab 5. krajiškog odreda da se, zbog prodora neprijatelja iz Kupresa, napad na Livno odlaže na neodređeno vreme i da se sve trupe namenjene zauzimanju Livna upotrebljavaju za zaustavljanje tog prodora. S obzirom na takvu situaciju i na opasnost od prodora Crne legije u Livno, a zatim i u Glamoč, vrhovni komandant je naredio Štabu odreda da odmah ka Livnu uputi jedinice prikupljene za planirani napad (450 vojnika), da one uz put poruše sve mostove i propuste i izvrše zaprečavanje na drumu Glamoč — Livno i da što pre izbiju u sela Priluku, Prisap i Kabliće, gde će razoružati miliciju i zatvoriti komunikaciju ka Bos. Grahovu.¹¹⁹

Vrhovni komandant je, dakle, zbog prodora Crne legije u Šujicu i Duvno odložio napad na Livno na neodređeno vreme, odnosno dok se na tom pravcu ne razbistri situacija. Trebalo je sačekati dok se ne vidi ishod daljih borbi u tom rejonu. Ako

us Naređenje vrhovnog komandanta Štabu 5. krajiškog odreda od 29. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 53).

Protivkolski top jedne proleterske brigade odlazi na položaj.

Po ulasku u Duvno ustaše skidaju partizansku zastavu sa zgrade Komande mesta (28. jula 1942).

bi 1. i 3. proleterska brigada zadržale neprijatelja, a 2. proleterska brigada i delovi 3. krajiškog odreda, svojim dejstvima i uznemiravanjima oko Kupresa, za sebe vezali neprijatelja i time olakšali 1. i 3. proleterskoj brigadi da pređu u protivnapad i odbace ustaše u Kupres, napad na Livno bi se, odmah nakon toga, izveo. U protivnom, ukoliko bi Crna legija ipak uspela da savlada otpor duž komunikacije, da uđe u Livno i ojača njegovu posadu, od napada bi se moralo odustati sasvim ili samo za dogledno vreme. To bi se moralo uraditi i u slučaju da se neprijatelj probije u Livno iz drugog pravca, odnosno iz Imotskog, Sinja ili Bos. Grahova.

U toku 28. i 29. jula vrhovni komandant nije mogao da nasluti prave razmere toga napada i dalje namere neprijatelja. On je, doduše, pravilno ocenio da se radi o pružanju pomoći okruženom garnizonu u Livnu, ali nije mogao pouzdano zaključiti da li ustaše vrše i pripremu za dalja, obimnija dejstva ka Glamoču i Drvaru. Pošto je od Štaba 5. krajiškog odreda primio obaveštenje da neposredno predstoji ofanziva Nemaca na oslobođenu teritoriju Bosanske krajine između Une i Sane, vrhovni komandant je uzeo u obzir mogućnost da je ova akcija Crne legije možda u vezi s tom nemačkom ofanzivom. Zbog toga, i tim pre, trebalo je ustašama pružiti što jači otpor i ometi ih da sa ovog pravca prodru na oslobođenu teritoriju Bosanske krajine i ugroze pozadinu onih krajiških jedinica koje treba da se suprotstave napadima Nemaca iz dolina Une i Sane. Očekujući nova obaveštenja o situaciji u Bosanskoj krajini i 0 najavljenom ofanzivi, on je svu pažnju usredsredio na razvoj situacije na pravcu Kupres — Šujica — Livno.

Međutim, vrhovni komandant je već 30. jula zaključio da je napad ustaša iz Kupresa ka Livnu ipak manjih razmera i sa ograničenim ciljem, da je uopšte neprijatelj nemoćan da učini veći poduhvat, što dokazuje činjenica da iz Kupresa nisu kretale nove neprijateljeve snage, zatim uspešan otpor delova bataljona »Vojin Žirojević« koji su kod Borove glave zadržali neprijatelja, sprečivši ga da iz Livna prodre prema Šujici, i uspešan napad delova 3. proleterske brigade na transportnu kolonu na putu Kupres — Šujica. O tom svom zaključku on je 30. jula u 9 časova pisao štabovima 1, 3. i 2. proleterske brigade sledeće:

»Neprijatelj nema snaga da uguši ustanak na ovoj prostoriji i da ukoči rad naših pokretnih udarnih snaga. To dokazuje i ova njegova ofanziva koja je usledila tek posle mesec dana našeg dejstva na ovoj teritoriji. On nije mogao upotrebiti više od 500 ustaša s nekoliko skrpljenih tenkova.«¹²⁰

¹²⁰ Zbornik, tom II knj. 5, dok. br. 54.

Ocenivši tako mogućnosti neprijatelja, vrhovni komandant je odlučio da ne ispusti inicijativu iz ruku, već da protivnapadom uništi ustaški bataljon koji je prodro u Sujicu i Duvno. Stoga je on naredio štabovima 3. i 1. proleterske brigade da presecanjem komunikacije Kupres — Šujica izoluju ustaški bataljon i da ga, u toku noći 30/31. jula, protivnapadom, unište. Drugoj proleterskoj brigadi stavio je u zadatak: da, zajedno sa 3. krajiškim odredom, preseče komunikaciju Bugojno — Kupres, kako bi se onemogućio dolazak novih pojačanja; da vrši pritisak na Zlosela i Kupres, s tim da ih, ako budu postojali uslovi, može napasti i zauzeti; i da dočeka delove ustaškog bataljona kojima bi pošlo za rukom da se povuku iz Šujice.¹²¹ Ukazujući na važnost njihovih zadataka, on je štabovima brigada predočio da je dalje zadržavanje brigada na tom području opravdano vojnim, političkim i ekonomskim razlozima:

»Na ovoj teritoriji mi imamo uslova da povežemo sve partizanske snage u Bosanskoj krajini, Dalmaciji, Lici i Hercegovini i da rasplamtimo partizansku borbu u delu Bosne između Vrbasa i reke Bosne. Na ovoj teritoriji postoje uslovi da se rasplamti narodni ustanak samo ako naše proleterske snage budu pravilno radile, to jest razvile pravilan politički rad.

Uslovi za ishranu na ovoj teritoriji postoje jer se u našem dohvatnu nalazi žitnica u dolini r. Vrbasa, Bosne, Sane i ovih bogatih kraških polja — Duvno, Livno, Kupres... Pored ovoga mi moramo stvoriti hleba dalmatinskim partizanima, gde se partizanski pokret sve jače razvija.

Naš odlazak s ove teritorije u ovom trenutku¹²² značio bi da izbegavamo da stupimo u otvoreni sukob s narodnim neprijateljem i da smo izazvali samo ustaški pokolj mirnog stanovništva« (misli na pokolj koji su ustaše Crne legije izvršile u selima Uriji, Gornjem i Donjem Malovanu — prim. M. L.).

¹²¹ Već je rečeno da je nedostatak topografskih karata predstavljao smetnju u radu štabova. Tako je, na pr., Štab 2. proleterske brigade pisao Vrhovnom štabu da mu nedostatak karte znatno otežava posao: ne raspolažući kartom Livna, ne zna gde je 1. proleterska brigada, jer ne zna gde se nalaze mesta Vučipolje i Blažuj (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 55).

¹²² Iz pisma vrhovnog komandanta načelniku Vrhovnog štaba od 30. jula u 8,20 časova može se naslutiti da je načelnik Vrhovnog štaba zastupao gledište da treba napustiti rejon Livna, Duvna i Kupresa i sa proleterskim brigadama krenuti dalje na zapad. Vrhovni komandant je ubedljivim razlozima ukazao na potrebu daljeg zadržavanja u tom rejonu. Po njegovom mišljenju odlazak bi izazvao »nepoverenje naroda u našu snagu, čime bismo i politički strašno podbacili«. I sa ekonomskog stanovništva odlazak bi takođe bio neopravdan (»... u Dalmaciji nema hleba, u Liki još manje, dok bi nas u Hrvatskoj skupo stalo žito«). I konačno, trebalo je na toj teritoriji stvoriti čvrstu bazu, pa tek onda krenuti dalje (AIRPJ, br. 16394).

8. — *Borba sa Crnom legijom duž komunikacije Šujica — Livno i napad 2. proleTERSke brigade na Kupres*

Dok su se proleTERSke brigade, posle prvog iznenađenja, pripremale da predu u protivnapad na ustaške snage u rejonu gujice i Duvna, neprijatelj je vršio pripreme da nastavi napad u pravcu Livna. Pukovnici Šimić i Francetić, koji su neposredno rukovodili ovim napadom, nisu se ni u toku 29. jula usudili da krenu ka Livnu, ocenivši da je jedan nepotpuni bataljon sa bornim kolima nedovoljan za taj zadatak. Trebalo je, sem toga, delove tog bataljona ostaviti kao posade u Sujici i Duvnu. Strahujući za bezbednost tih garnizona, kao i za vezu sa Kupresom, dovedenu u pitanje dejstvima 3. i 2. proleTERSke brigade, oni su od komandanta 3. korpusa zatražili nova pojačanja za Sujicu i Duvno »jer inače neće biti moguće držati ta mjesta od neprekidnih napada partizana, kojih ovde ima oko 3000, a potpomognuti su dalmatinskom brigadom partizana pod vođstvom Vice Buljana«¹²³ (odnosi se na Srednjodalmatinski odred — prim. M. L.).

Komandant 3. korpusa međutim, nije bio u mogućnosti da ma šta preduzme u cilju upućivanja pojačanja. Tih dana on je bio zaokupljen događajima u rejonu Ključa. Pad ovog mesta je izazvao veliku uznemirenost jer su bili ugroženi garnizoni u Sanskom Mostu i Mrkonjić-Gradu, a ni posada u Banjoj Luci se nije osećala bezbednom. Neprijateljeve štabove je brinula aktivnost krajiških partizana na tom području, jer su strahovali od mogućeg rasula četničkih jedinica, koje su se, pod utiskom uspeha 1. krajiške brigade i delova 1, 3. i 5. krajiškog odreda oko Ključa, počele kolebati. Odbrana Banje Luke, Mrkonjić-Grada i Jajca umnogome je zavisila od četničkih jedinica koje su štitile prilaze tim garnizonima. Zbog toga domobranski i nemački štabovi nisu mogli da dozvole dalje širenje partizana iz doline gornjeg toka Sane prema četničkoj teritoriji između Sane i Vrbasa; u tom su cilju i uputili iz Banje Luke pojačanja u Sanski Most i na Kadinu Vodu (na komunikaciji Banja Luka — Mrkonjić-Grad). Pažnja komandanta 3. korpusa je bila skrenuta i na rejon planine Bitovnje, gde su se 5. proleTERSka brigada i Hercegovački odred našli posle prelaska pruge Sarajevo — Konjic, i odakle su mogli da ponovo ugroze ovu važnu komunikaciju, kao i Kreševo i Fojnicu. I konačno, taj komandant korpusa nije mogao da ostane ravnodušan ni prema učestalim traženjima 6. divizije iz Mostara da se uputi pomoć da bi se sprečio pad Posušja i Imotskog, koji su već nekoliko dana bili ozbiljno ugroženi.

¹²³ Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-11).

Sa svih je strana, dakle, tražena pomoć, a ona se, međutim, nije imala odakle uputiti. Sve što je komandant korpusa u tom trenutku mogao učiniti da bi bar donekle udovoljio zahtevima pukovnika Šimića bilo je to što je komandantu 6. divizije naredio da odmah iz Posušja u Duvno i Šujicu uputi posade koje su se pre nekoliko dana iz tih mesta povukle pred napadom partizana. U vezi s tim, u toku 31. jula u Duvno se vratila ranija posada (vod domobrana i vod ustaša 20. ustaškog bataljona) a u Šujicu vod domobrana.¹²⁴

Pukovnik Šimić je ocenio da ne može izvršiti planirani zadatak ukoliko ne dobije pojačanja. Pažljivo prateći događaje na čitavom svom operacijskom području, on je zaključio da mora punu pažnju obratiti razvoju situacije oko Kupresa, u dolini Vrbasa i oko Mrkonjić-Grada i da, radi akcije ka Livnu, ne sme zapostaviti bezbednost tih mesta koja su ponovo ugrožena. Zbog toga je rešio da se ne zadržava duže na ovom pravcu, već da sa bataljonom Crne legije prodre što pre iz Sujice do Livna, doturi njegovoj posadi municiju i svojim ličnim prisustvom učvrsti joj poljuljani moral, a da se potom odmah vrati u Kupres, gde je njegovo prisustvo bilo potrebnije. Trebalo je da bataljon Crne legije ostane u ovom rejonu, sa četama raspoređenim u Šujici i na Borovoj glavi, dok ne pristignu domobranske jedinice koje će preuzeti njegove položaje. U Duvno je bila upućena 1. četa 3. bataljona ustaškog Odbrambenog zdruga Jasenovac — Lipik, da to mesto brani zajedno sa milicionerima iz okolnih sela i sa domobranskim i ustaškim delovima koji će stići iz Posušja.¹²⁵

Pripremajući se za dalje nastupanje iz Sujice ka Livnu, komandant ustaškog bataljona je 30. jula uputio ka Borovoj glavi jača odeljenja, uz pratnju bornih kola i podršku artiljerije i avijacije. Delovi bataljona »Vojin Zirojević« na ovom važnom zemljišnom objektu pružali su žilav otpor, ali su, zbog jake artiljerijske vatre i pojave oklopnih kola, morali da napuste svoje položaje i da se povuku severno od komunikacije. U ovoj borbi bataljon je imao šest izbačenih iz stroja (ranjen je i komandant bataljona). Jakoj artiljerijskoj vatri bio je izložen i 1. bataljon 1. proleterske brigade, koji je, na putu za Cincar-planinu, upravo tada prelazio drum Sujica — Livno, ali nije imao gubitaka. Neprijatelj je tako, relativno lako, ovladao Borovom glavom i time stvorio uslove da u toku sutrašnjeg dana nesmetano prodre ka Livnu. Drugi bataljon 1. proleterske brigade, koji se toga jutra zatekao južno od Borove

¹²⁴ Bojna relacija 6. divizije za avgust 1942 (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9 2-61).

¹²⁵ Arhiv VII, k. 71, br. reg. 21/3-3, k. 56, br. reg. 9/2-61.

glave, zakasnio je da blagovremeno pruži pomoć bataljonu »Vojin Zirojević«. S položaja na Borkovoj gredi i na severnim padinama Ivovika on je, zajedno s jednom meštanskom četom, vodio borbu protiv ustaša koji su isturili svoje obezbeđenje pored drumu i počeli da se utvrđuju. Borcima ovog bataljona pošlo je za rukom da unište jedan motocikl. Nesnosna vrućina i žeđ koja je morila borce na golom kršu, jaka artiljerijska i minobacačka vatra koja je zasipala položaje u kamenjaru i dejstvo oklopnih kola sa drumu sprečili su bataljon da ispolji veću aktivnost.^{17, 8}

Brz pad Borove glave u ruke neprijatelja došao je kao posledica nepovezanosti jedinica koje su se nalazile u tom rejonu. One nisu bile jačim delovima zatvorile komunikaciju, niti su pokušale da aktivnim dejstvima osujete ovaj prodor neprijatelja. Mada su se nalazili nedaleko od komunikacije, sa njene severne strane, 1. bataljon 1. proleterske i 4. bataljon 3. proleterske brigade, kao i glavnina bataljona »Vojin Zirojević« (ovaj je bataljon imao 250 boraca), nisu se suprotstavili neprijatelju. Ova tri bataljona ostala su ovog dana na svojim položajima zapadno od Sujice, na liniji Suhovrh — Hajdučka kosa — Lončareva poljana — k. 1410. Nešto severnije, na položajima Crveni vrh — Kozja glava — Malovan (trig. 1828), nalazio se 1. bataljon 3. proleterske brigade.¹²⁷ Sudeći po njihovom rasporedu, ta četiri bataljona su zatvarala pravce koji od drumu izvode ka Cincaru, gde su se nalazile bolnice zajedno sa Vrhovnim štabom, dok je komunikacija Sujica — Livno ostala gotovo nebranjena.

Glavnina 1. proleterske brigade, južno od ove komunikacije, nije mogla sprečiti pad Borove glave i prodor ustaša ka Livnu, jer su njeni bataljoni (sem 2. bataljona) bili isuviše daleko — delom na položajima iznad Duvna i Blažuja, delom u rejonu Vučipolja. Uostalom, ova brigada nije ni dobila zadatak da zatvori komunikaciju. Primivši obaveštenje da je neprijatelj zauzeo Borovu glavu, Stab brigade je cenio da je riskantno i dalje zadržavati bataljone u tom vrlo nepogodnom rejonu, okruženom komunikacijama Sujica — Livno i Sujica — Duvno — Livno, na kome su se mogli naći okruženi u slučaju jače intervencije neprijatelja. Ne raspolažući sa dovoljno podataka o neprijateljevima snagama i namerama, Stab brigade je 30. jula uveče odlučio da se sa svim bataljonima u toku noći prebaci severno od puta Sujica — Livno. Nešto posle ponoći, kada

¹²⁸ Arhiv VII, k. 71, br. reg. 21/3-4; J. Vujošević, Proleterska četa, str. 244—6; Zabeleška N. Manojlovića, komandanta bataljona »Vojin Zirojević« (nalazi se u Opštinskom odboru Udruženja boraca u Livnu); B. Jovanović, Moj bataljon, str. 116—7.

¹²⁷ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 54.

su naređenja već bila izdata i 4. i 6. bataljon već bili krenuli na zadatak, stiglo je naređenje vrhovnog komandanta, pisano toga jutra u 9 časova, po kome je trebalo te iste noći, 30/31. jula, napasti i uništiti izolovanu ustašku grupu u Šujici i Duvnu. Stab brigade je odmah obustavio pokret svojih bataljona, da bi mogao izvršiti dobijeni zadatak. Međutim, pošto je već bilo kasno, on je odlučio da napad na neprijatelja u Duvnu i Blažuju odloži za sledeću noć¹²⁸.

Ni snage 3. proleterske brigade nisu u toku te noći izvršile predviđeni napad. Zbog pada Borove glave i zbog gubljenja veze sa 1. proleterskom brigadom nastale su teškoće oko usklađivanja dejstava, te je Stab brigade bio prinuđen da napad odloži za sledeću noć. Vrhovni komandant je i sam uvideo da je, zbog novonastale situacije, nemoguće izvesti napad koji je toga jutra sugerirao štabovima 1, 2. i 3. proleterske brigade.

Međutim, 2. proleterska brigada, koja je toga dana dobila pomenuto naređenje Vrhovnog štaba, odmah je preduzela mere da preseče komunikaciju Bugojno — Kupres i izvrši jak pritisak na Zlosela i Kupres. Predstavnik Vrhovnog štaba je sa Štabom brigade, u koji je stigao 28. jula uveče, razradio plan za akciju. Kao glavni zadatak bilo je postavljeno da se zauzmu Mala i Velika Vrata, važan prevoj na putu Kupres — Bugojno, koji je trebalo posesti i čuvati »po svaku cenu bar nekoliko dana«, kako bi se prekinula veza između ta dva mesta. Trebalo je, zatim, u što većem obimu i na što većoj dužini, drum raskopati i zaprečavati ga nabacivanjem stabala. Rušenje betonskih mostova, što bi bilo mnogo efikasnije, nije se, na žalost, moglo izvesti usled nedostatka eksploziva. Po padu Malih i Velikih Vrata trebalo je zauzeti i Malu Plazenicu (k. 1556) i Mali Stožer (trig. 1625), visove koji dominiraju Kupresom i Zloselima sa severne i severoistočne strane. Ujedno je, u vezi sa glavnim zadatkom, trebalo izvršiti i drugi zadatak: demonstrativnim napadom na Zlosela olakšati napad na Mala i Velika Vrata. Za sledeću noć, uoči 1. avgusta, planirana je »akcija definitivnog karaktera: likvidacija Zlosela i Kupresa obuhvatnim napadom sa istim planom kao prošle noći, dopunjena napadom i iz pravca Malih i Velikih Vrata i Kupresa«. Predstavnik Vrhovnog štaba i Stab brigade bili su, očigledno, uvereni da će brigade u toku prve noći zauzeti Mala i Velika Vrata i time stvoriti uslove za uspešan napad na Kupres i Zlosela noću između 31. jula i 1. avgusta. »U uspeh nameravanih akcija ne sumnjam«, samouvereno je tvrdio predstavnik Vrhovnog štaba u svom pismu vrhovnom komandantu od 30. jula u 18 časova. Po njegovom mišljenju,

¹²⁸ Izveštaj Štaba 1. proleterske brigade vrhovnom komandantu od 31. jula u 1,10 čas (Arhiv VII, k. 3, br. reg. 51-2).

zauzimanje Kupresa nije dolazilo u pitanje jer je njegov garnizon malobrojan, naoružan samo pešadijskim oružjem i jednim brdskim topom. Računalo se da će biti znatno teže s napadom na Zlosela, jer je posada tog ustaškog uporišta bila brojnija i veoma visoke borbene vrednosti, koju je dokazala i prethodne noći kad je odlučnim otporom odbila napad 2. i 4. bataljona. Pa ipak, pretpostavljalo se da je moral ustaša iz Zlosela već pokoleban posle napada izvedenog prošle noći i da će još više opasti posle saznanja da je uništen bataljon Crne legije u Sujici i Duvnu. Štab 2. proleterske brigade je bio uveren da će ustaše u Sujici i Duvnu biti uništene. On nije znao za odluku štabova 1. i 3. proleterske brigade da napad odlože za sledeću noć. On je čak izrazio žaljenje što 2. proleterska brigada neće moći te iste noći, 30/31. jula, da napadne Zlosela i Kupres, kako bi se njen napad »poklopio sa likvidacijom prodora« (misli se na prodor ustaškog bataljona u Sujicu i Duvno — prim. M. L.).¹²⁹

Ovakvo, isuviše naglašeno, samouverenje u uspeh nije bilo sasvim opravdano. Druga proleterska brigada, sa 110 boraca Udarne čete 1. bataljona 3. krajiškog odreda koji su joj toga jutra bili dodeljeni kao pojačanje, nije imala naročitih izgleda da će uspeti u predstojećim napadima na Zlosela i Kupres. Shvatanje da će moral ustaša — milicionera biti pokoleban zasnilo se na pogrešnoj računici. Naprotiv, moglo se očekivati samo obrnuto: da će se ustaše boriti do poslednjeg, uvereni da nema nikakvih izgleda da će, u slučaju zarobljavanja, biti pošteđeni.

Događaji su ubrzo potvrdili da je zaključak Štaba 2. proleterske brigade bio pogrešan. Pokušaj da se zauzmu i održe Mala i Velika Vrata, Mala Plazenica i Mali Stožer nije uspeo. Prvi bataljon i Kupreška četa su, doduše, u toku noći potisli neprijatelja s tih položaja i ovladali njima, ali ih je izjutra, 31. jula, neprijatelj snažno napao i odbacio, prinudivši ih da se povuku u neredu. Tom prilikom su ustaše zarobile jednog borca. Čete 1. bataljona su bile gotovo potpuno razbijene, nisu se mogle prikupiti ni do 1. avgusta. Učvrstivši se ponovo na dominirajućim položajima iznad Kupresa, ustaše su nastavile napad i na visove Maglaj i Demirovac, da bi partizane odbacili što dalje od Kupresa i Zlosela. Delovi 2. proleterske brigade koji su se nalazili na tim položajima dočekali su ustaše snažnom vatrom i bombama i u borbi koja je trajala do kraja dana prinudili ih da odustanu od daljeg napada. U ovoj borbi neprijatelj je, prema

¹²⁹ Izveštaj člana Vrhovnog štaba S. Žujovića vrhovnom komandantu od 30. jula u 18 časova (Zbornik, tom II. knj. 5, dok. br. 55).

jednom izveštaju, imao samo jednog poginulog i dva ranjena vojnika¹³⁰.

Ni rušenje komunikacije nije izvršeno uspešno. Politički komesar Kupreške čete, kome je bio poveren ovaj zadatak, angažovao je mali broj seljaka, tako da se predviđeno zarušavanje puta i zaprečavanje stablima nije moglo izvršiti. Razumljivo je da u takvoj situaciji demonstrativni napad na Zlosela nije mogao imati efekta¹³¹.

Pošto 2. proleterska brigada nije uspela da se održi na Malim i Velikim Vratima, Maloj Plazenici i Malom Stožeru, bili su umanjeni izgledi da će uspeti njen napad na Kupres i Zlosela. Brigada je ipak krenula na zadatak, svesna da mora sa svoje strane sve učiniti da bi 1. i 3. proleterskoj brigadi pomogla u njihovim borbama za uništenje jedinica Crne legije koje su prodrle ka Livnu. Tu njenu rešenost još više je učvrstilo novo naređenje vrhovnog komandanta, koje je u Stab brigade stiglo u 20 časova, neposredno pred napad. U njemu je Tito ukazivao na veliki politički i vojnički značaj likvidacije Zlosela i Kupresa, u kojoj će, pored 2. proleterske, koja je sama nedovoljna za taj zadatak, učestvovati jedan bataljon 3. proleterske brigade i Rilićka četa bataljona »Vojin Zirojević«, jačine 65 boraca. »Mi ne postavljamo pred vas da samo vi izvršite ovu likvidaciju« — stajalo je u naređenju — »jer su snage 2. brigade verovatno same preslabe za taj zadatak, ukoliko ne bi pomogle i jedinice 3. odreda«. Upozorivši Stab brigade da će u toku noći biti izvršena likvidacija ustaškog bataljona koji je prodro u Sujicu i Duvno, vrhovni komandant je ponovo naglasio da je najvažniji zadatak 2. brigade da preseče komunikaciju između Kupresa i Bugojna. U tom cilju on joj je uputio izvesnu količinu eksploziva¹³².

Napad 2. proleterske brigade i delova 3. krajiškog odreda¹³³ otpočeo je u predviđeno vreme. I ovoga puta on se u

¹³⁰ Izveštaj Štaba 2. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 1. avgusta u 17 časova (AIRPJ, br. 3255); Izveštaj delegata Vrhovnog štaba 5. Zujovića vrhovnom komandantu od 1. avgusta u 18 časova (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 64); Izveštaj Štaba 3. krajiškog odreda Operativnom štabu za Bosansku krajinu od 18. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 109); AIRPJ, br. 3656; Izveštaj komandira žandarmerijske stanice u Kupresu od 3. avgusta (Arhiv VII, k. 148, br. reg. 33/2-1); M. Milovanović, Dnevnik; V. Đokić, Dnevnik (napadi 2. proleterske brigade na sela i položaje oko Kupresa u vremenu od 28. jula do 4. avgusta pogrešno su u Dnevniku ubeleženi pod datumima za dan unapred).

Isto.

¹³² Naređenje vrhovnog komandanta delegatu Vrhovnog štaba kod 2. proleterske brigade od 31. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 57).

¹³³ Štab 3. krajiškog odreda je stavio Štabu 2. proleterske brigade na raspolaganje sledeće svoje jedinice: Kuprešku čet, jačine 125 boraca. Udarnu čet 1. bataljona »Pelagić«, jačine 105 boraca, i jednu čet 2.

početnoj fazi vrlo uspešno razvijao. Uspevši nekako da se sredi i da prikupi oko 50 boraca, 1. bataljon je, sa Kupreškom i Udar-
nom četom 3. krajiškog odreda, napao na Mala i Velika Vrata,
Malu Plazenicu i Mali Stožer, te ih vrlo brzo zauzeo, jer su se
ustaše, po svoj prilici, pred mrak povukle sa ovih isturenih po-
ložaja u Kupres. Pošto su poseli ove važne objekte, partizani su
se zadržali na njima, isturili zasede prema Bugojnu i Kupresu
i na drumu porušili sedam mostova i zaprečili ga na više mesta
stablama i kamenjem. Međutim, Udar-
na četa, koja se nalazila
na Maloj Plazenici, neposredno iznad Kupresa, nije prešla u na-
pad, kako je bilo predviđeno, da bi sadejstvovala bataljonima
koji su napadali na Zlosela i Kupres. Samo je nekoliko njenih
boraca sišlo do ivice grada, gde je pripucalo na neprijateljeve
položaje¹³⁴. Drugi i 4. bataljon su, u međuvremenu, u snažnom
jurišu, zauzeli Zlosela, iz kojih su se branioci povukli prema
Kupresu. Zatim, savlađujući uzastopni otpor ustaša, bataljoni
su izbili na Čardačicu (trig. 1300), brdo oko 1 km severozapadno
od Kupresa, i prodrli u prve kuće grada. Izgledalo je da je Ku-
pres pred padom. Trebalo je još samo učiniti poslednji napor:
napasti grad i sa suprotne, jugoistočne strane i staviti branioca
u bezizlaznu situaciju. I zaista, u zoru su na jugozapadnoj strani
primećene vatre. To su bataljon 3. proleterske brigade i delovi
bataljona »Zirojević« oglasili svoje prisustvo. No, na žalost, nji-
hovo se dejstvo na tome i završilo. Međutim, bataljoni 2. prole-
terske brigade nisu znali da će s tog pravca te večeri napadati
druge jedinice. Naime, naređenje Vrhovnog štaba u kome je
stajalo obaveštenje da će jedan bataljon 3. proleterske brigade
i bataljon »Vojin. Zirojević« napasti sa pravca Rilića iako je u
Novo Selo, gde se nalazio Štab brigade, stiglo u 20 časova, pri-
mljeno je na položaju tek sledećeg jutra. O tome je delegat
Vrhovnog štaba pisao vrhovnom komandantu sledeće: »Tako
važna informacija o dolasku bataljona Zirojevića i jednog bata-
ljona 3. brigade na ovaj teren nije mogla praktično biti iskoriš-
ćena. . .« S jugoistočne strane je vršio pritisak 3. bataljon 4.
proleterske brigade, napadajući ustaška sela Brda i Kukavice,
4—6 km daleko od Kupresa. U kraćoj borbi sa ustaškom mili-
cijom, bataljon je naneo neprijatelju nekoliko žrtava i zaplenio

bataljona »Iskra« sastavljenu od Strojičkog voda, pojačanog sa 30 par-
tizana iz četa koje su se osule, i 25 četnika tzv. »Gvoždenog bataljona«,
koji su se samoinicijativno priključili partizanima (Zbornik, tom IV, knj.
6, dok. br. 109).

¹³⁴ Štab 3. odreda je u svom izveštaju Operativnom štabu od 18.
avgusta naveo da je »Udar-
na četa u celosti izvršila svoj zadatak te se
spustila do prvih zgrada u gradu i pri svom nastupanju nanosila nepri-
jatelju velike gubitke« (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 109).

jedan mitraljez, šest pušaka i dosta namirnica i stoke, dok je sam imao dva poginula. Međutim, njegovo dejstvo nije bilo usklađeno s napadom 2. proleterske brigade. Nemajući vezu s njenim jedinicama, ovaj se bataljon zadržao na daljim prilazima gradu. I baš, kada je zajedničkim snagama trebalo izvršiti juriš — napad je, u 8 časova, obustavljen. Ustaše su iskoristile kratko zatišje i prešle u snažan protivnapad na premorene jedinice koje su uz to ostale sa vrlo malo municije. Njima je, u jednom trenutku, pošlo za rukom da gotovo okruže delove 4. bataljona na Čardačici. Plašeći se opkoljavanja, jer je, u međuvremenu, Udarne četa 3. odreda samovoljno, bez nužde, napustila Malu Plazenicu, istureni delovi 4. i 2. bataljona su se povukli prema Zloselima, a zatim ka Blagaju i padinama Maglaja. Kada je primetio povlačenje jedinica iz Kupresa i Zlosela, 1. bataljon je takođe, sa Kupreškom četom, napustio svoje položaje na Malim i Velikim Vratima. Njegovo povlačenje je delegat Vrhovnog štaba ovako prokomentarisao: »Tako nam propade ovaj tako važni položaj koji je ključ za držanje ove komunikacije i likvidiranja Kupresa i čišćenja celoga ovoga kraja«¹³⁵.

Vrlo povoljna prilika za zauzimanje Kupresa bila je propuštena. Ovo poznato ustaško uporište, tih dana dosta oslabljeno zbog odlaska bataljona Crne legije i izvesnog broja milicionera ka Livnu i Duvnu, nalazilo se pred padom upravo u trenutku kada je napad bio obustavljen. Po oceni delegata Vrhovnog štaba, neuspeh je došao kao posledica vrlo slabog sadejstva između jedinica koje su učestvovala u napadu: dok su neke ulazile u grad, druge su ostale na zauzetim položajima pred gradom, kakav je slučaj bio sa Udarom četom, koja se zadržala na Maloj Plazenici i pred prvim kućama, ili uopšte nisu ni stigle do grada. Neizvesno je zašto nije došlo do najavljenog učešća bataljona 3. proleterske brigade i delova bataljona »Vojin Zirojević«. Dejstvo 3. bataljona 4. proleterske brigade iz pravca Donjeg Vukovskog nije imalo značajnijeg efekta; prestalo je pred samim gradom. Delegat Vrhovnog štaba sa gorčinom je izvestio vrhovnog komandanta da napad nije uspeo »ne zato što se zadatak nije izvršavao, već naprotiv zato što su naši ljudi svojom glupošću i nesposobnošću pokvarili čak i stoprocentno

¹³⁵ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 64; AIRPJ, br. 3255 i 3656; Izveštaj načelnika Vrhovnog štaba vrhovnom komandantu od 1. avgusta u 21 čas (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 65); Izveštaj Štaba 3. bataljona 4. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 6. avgusta u 5 časova (AIRPJ, br. 3435); Izveštaj 5. žandarmerijskog puka od 7. avgusta (Arhiv VII, k. 65, br. reg. 38/2-1); Članak B. Đuričkovića; D. Jevtović: Juriš na Čardačicu, »Druga proleterska«, knj. 1, str. 659.

postignute rezultate«. Borci su se, po njegovim rečima, borili vrlo dobro uprkos nedostatku municije, umoru i velikoj žeđi:

»Raspoloženje ljudi je dobro iako već tri dana i tri noći izdržavaju bez sna gotovo na 1700 m visine i, što je najglavnije¹³⁸ bez vode. Voda im se nosi, — ali ih teško nalaze i ne dođe čađe do njih zbog udaljenosti i borbe.

Stvar ozbiljnija je nestašica municije. Ima ljudi apsolutno bez ijednog metka. Jutros 2. bataljon (Sredojev) se je morao povući, jer su ostali svi bez municije. Da toga nije bilo, pa iako Krajišnici nisu izvršili zadatak do kraja a bataljon Zirojević i jedan 3. brigade nisu zbog nepovezanosti stupili u dejstvo, Kupres bi pao«.

Ocena delegata Vrhovnog štaba bila je jednostrana. Razloge neuspeha trebalo je tražiti i na drugoj strani — kod protivnika. Ustaše su, naime, pružile takav otpor, da je bilo teško izbaciti ih iz utvrđenih rovova, bunkera i zgrada, pogotovo što im je bila stvorena povoljna situacija da se brane samo s jednog pravca i da svoju odbranu koncentrišu na zapadnu ivicu grada, prema 2. i 4. bataljonu 2. proleterske brigade. Pa ipak, činjenica je da je te noći Kupres bio vrlo blizu pada, bliže nego ikad ranije.

U borbama oko Kupresa 2. proleterska brigada je, prema nepotpunim podacima, pretrpela znatne gubitke: imala je 9 poginulih, 14 ranjenih i 2 nestala borca, a četa 3. krajiškog odreda jednog poginulog i dva ranjena¹³⁹. Ali time borbena vrednost i moralno-političko stanje Brigade nisu bili umanjeni. Naprotiv, nakon mera organizacije KPJ, mnoge ranije slabosti bile su otklonjene. Porasla je njena politička aktivnost na terenu; njen politodel izdao je i jedan letak namenjen stanovnicima okoline Kupresa. Kod kolebljivih srpskih masa politički još uvek neizdiferenciranih, koje su, u burnom previranju, prelazile iz partizana u četnike, i obratno, počelo se osećati veće orijentisanje ka partizanima. Čak je i komandant četničkog »Gvozdenog bataljona«, pod pritiskom svojih boraca, jednu četu uputio na položaje 2. proleterske brigade na Maglaju, da bi učestvovala u borbama protiv zloglasnih kupreških ustaša¹³⁷.

9. — Borba na Suhovrhu i oslobođenje Šujice i Duvna

Dok je 2. proleterska brigada vodila uporne borbe oko Zlosela i Kupresa da bi 1. i 3. proleterskoj brigadi olakšala odbrambena dejstva u rejonu Šujice i Duvna, ove dve brigade nisu

¹³⁸ AIRPJ, br. 3255 i 3656; Arhiv VII, k. 2015, br. reg. 3/3.

¹³⁷ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 64; Dnevnik V. Đokića.

bile tako aktivne. Odustavši od predviđenog protivnapada do kojeg je trebalo da dođe u noći između 30. i 31. jula, one su se pripremale da sledeće noći napadnu Duvno, Borovu glavu i Šujicu. Vrhovni komandant ih je 31. jula, u novom naređenju, upozorio da se »za ovu noćashnju operaciju dobro povezu i da koordinacija bude potpuna«. Da bi istakao važnost akcije, on je ovim recima upoznao njihove štabove sa dejstvima 2. proleter-ske brigade: »Borba oko Zlosela i Kupresa se svom žestinom nastavlja sa bročano nadmoćnim neprijateljem i baš zato je potrebno da vi što pre likvidirate ovu grupu ustaša koja ometa naše daljne operacije«. Naglašavajući nužnost bržeg delovanja i veće aktivnosti, on je Štabu 1. proleter-ske brigade skrenuo pažnju »da malo energičnije dejstvuje, a ne da već nekoliko dana, bez dodira sa neprijateljem, tapka na jednom mestu«. Doznajući za uspeh Srednjodalmatinskog odreda na komunikaciji između Sinja i Livna, a ocenivši da je time osujećen pokušaj Italijana da prodru u Livno¹³⁸, vrhovni komandant je požurivao brigade da i one, na svom pravcu, unište neprijatelja i otklone opasnost od novog prodora u Livno¹³⁹.

Obe brigade su se pripremile da u toku noći izvrše protiv-napad. Trebalo je jednovremeno napasti neprijateljeve posade u Duvnu i Šujici i delove koji su se zadržali na Borovoj glavi. Međutim, neprijatelj se i sam spremao da napusti ta mesta. Pukovnik Šimić je toga dana izvestio komandanta 3. korpusa u Sarajevu da se mora vratiti u Kupres, jer mu je prekinuta veza, zbog čega je dovedeno u pitanje snabdevanje bataljona Crne legije hranom i municijom. On je, doduše, još nekako uspevao da kontroliše komunikacije zahvaljujući bornim kolima, ali je postojala opravdana bojazan da će partizani, rušenjem i zapre-čavanjem, potpuno onemogućiti saobraćaj¹⁴⁰. Vest o uništenju italijanske kolone kod Vagnja učvrstila je njegovo ubeđenje da su partizanske jedinice oko Livna vrlo jake, da ih sa snaga-ma kojima raspolaže ne može savladati¹⁴¹. Njega su naročito uznemirile vesti o napadima 2. proleter-ske brigade na Kupres. Svestan značaja tog uporišta, on nije smeo dozvoliti da ono pad-ne u ruke partizana. U planovima komandanta 3. korpusa u vezi

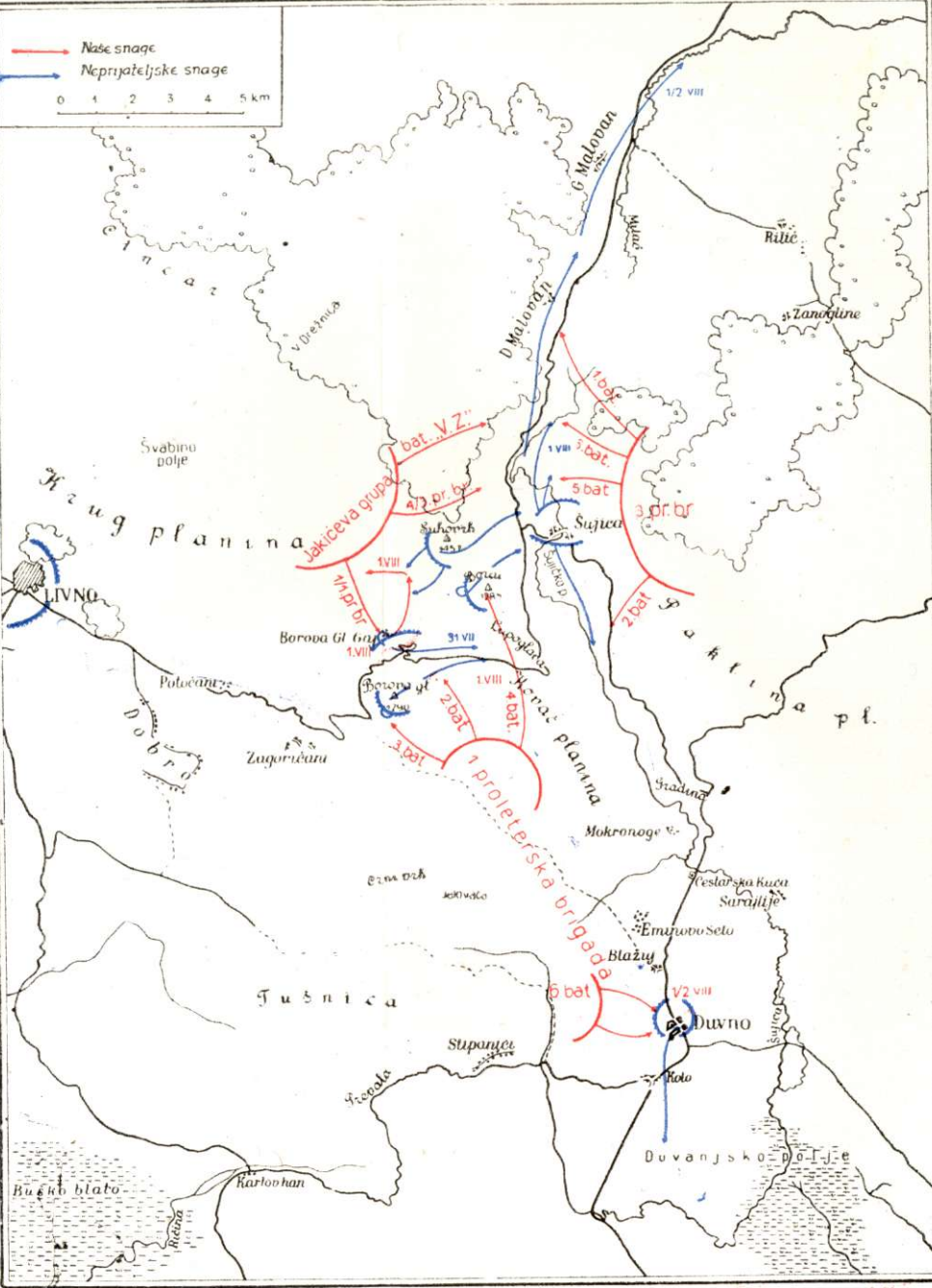
¹³⁸ Vrhovni štab je, isto kao i Štab 4. operativne zone, smatrao da je ta kolona Italijana išla za Livno da bi, spojivši se s kolonom ustaša koja je toga dana nastupala ka Livnu iz Šujice, pružila pomoć opkolje-nom garnizonu.

¹³⁹ Naređenje vrhovnog komandanta Štabu 3. proleter-ske brigade od 31. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 56).

¹⁴⁰ Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-11.

¹⁴¹ Arhiv VII, k. 71, br. reg. 21/3-3.

(1. i 2. VIII 1942)

Skica 13

sa suzbijanjem navale proletherskih brigada, i sa čišćenjem čitavog operacijskog područja poverenog pukovniku Šimiću, Kupres je imao posebno mesto: držeći ga, ustaše su mogle da otežavaju, a pod povoljnijim uslovima i da sprečavaju, vezu između oslobođenih područja u Bosanskoj krajini i u Prozorskoj kotlini, da efikasnije organizuju zaštitu doline Vrbasa i da stvore pogodnu osnovicu s koje će kasnije, kada za to uslovi budu povoljniji, preduzeti ofanzivna dejstva bilo u pravcu Livna i Glamoča, bilo ka Prozoru ili Janju. Zbog svega toga, pukovnik Šimić je došao do zaključka da je potrebno da se kupreški garnizon, hitno pojača, kako bi mogao doleteti svim iskušenjima koja su ga čekala. U tom cilju on je odlučio da bataljon Crne legije povuče u Kupres, a da u Duvnu ostavi četu 20. ustaškog bataljona, računajući da će joj, u slučaju nužde, biti upućena pomoć iz Posušja i Imotskog. Njemu je bilo jasno da time dovodi već demoralisanu posadu Livna u bezizlazan položaj,¹⁴² ali viši interesi su opravdali takvu odluku: od dva zla izabrao je manje.

Vrhovni štab i štabovi 1. i 3. proletherske brigade nisu, sasvim prirodno, znali za odluku neprijatelja o napuštanju Borove glave i Šujice. U toku 31. jula bataljoni ovih dveju brigada su vršili pripreme za predviđeni napad. Prema planu trebalo je, što se tiče 3. proletherske brigade, da njen 2. 3. i 5. bataljon napadnu Sujicu sa severoistočne i istočne strane, a 4. bataljon sa zapadne strane, preko Suhovrha; 1. proletherska brigada je dobila zadatak da uništi neprijatelja na položajima duž komunikacija Sujica — Livno i Šujica — Duvno. Pošto su ustaše zadržale jake delove na Borovoj glavi i na Suhovrhu (trig. 1457), to je bilo posebno ukazano na potrebu da se u prvom redu ti položaji zauzmu, jer su neznatni bili izgledi da

¹⁴² Nemci koji su se nalazili u Livnu izjavili su kasnije, u Zagrebu, kad su bili oslobođeni:

»Pukovnik Šimić i ustaški pukovnik Francetić došli su iz Kupresa u Livno 27—28. jula (treba 30—31. jula — prim. M. L.) sa više oklopnih kola. Oni su sutradan produžili dalje i obećali da će se zadržati u okolicama i da će se ponovo vratiti kroz tri dana, ali više nisu došli« (mikroteka VII, film London 7, snimci 301688—97).

A Kaše, nemački poslanik u Zagrebu, o tome je li: avgusta pisao ministru spoljnih poslova:

»Hrvatska udarna odeljenja pukovnika Šimića i ppukovnika Francetića su 4. avgusta (pogrešan datum — prim. M. L.) kroz partizansko okruženje uhvatila vezu sa Livnom, ali su usled jakih borbi iza njegovih leđa morala da budu povučena, pošto hrvatske snage nisu bile dovoljno jake da suzbiju i ukoče pokrete partizana« (mikroteka VII, film London 16, snimci 308802—4).

će Sujica moći da se zauzme pre ovladavanja sa ovim dominirajućim visovima. Zbog toga su na ove objekte upućene i najjače snage: sa severozapadne strane, s padina Cincara, tzv. Jakićeva grupa (1. bataljon 1. proleterske brigade, 4. bataljon 3. proleterske brigade i bataljon »Vojin Zirojević«),¹⁴³ a sa suprotne, tj. južne i jugoistočne strane, 2, 3. i 4. bataljon 1. proleterske brigade, dok je 6. bataljon bio ostavljen kao obezbeđenje prema Duvnu.¹⁴⁴ Planom je bilo predviđeno da izbijanje bataljona Jakićeve grupe na visove zapadno od Sujice bude znak ostalim bataljonima 3. proleterske brigade da sa istočne strane napadnu na Sujicu.

Mada su svim jedinicama bili precizirani zadaci, ipak je bilo teško očekivati da će se napad razvijati po planu, jer su sve tri napadne grupe bile međusobno odvojene komunikacijama, što je stvaralo ozbiljne teškoće u održavanju veze, bez koje se dejstva nisu mogla uspešno usklađivati. A činjenica da bataljoni nisu bili u neposrednom dodiru s neprijateljem i da, prema tome, nisu raspolagali potrebnim podacima o njegovoj jačini, rasporedu i namerama povećavala je nevericu u uspeh akcije. Tako se upravo i desilo da povlačenje neprijatelja sa Borove glave nije bilo primećeno. Prvi bataljon, koji je krenuo u napad sa zakašnjenjem od jednog sata, približavao se tom uporištu sa severa, spreman da ga na juriš zauzme, a na njemu više nije bilo nikoga, jer su se neprijateljevi delovi u prvi mrak povukli u Sujicu i na obližnje visove oko varošice da bi u zbijenijem rasporedu dočekali napad partizana koji su sa zebnjom očekivali.¹⁴⁵

Uvidevši da je napad na Borovu glavu izveden u prazno, komandant grupe Jakić je odmah uputio 1. bataljon 1. proleterske brigade u pravcu Suhovrha sa zadatkom da ovlada položajima južno od tog visa. On je bio ubeđen da se na Suhovrhu već nalaze delovi 4. bataljona 3. proleterske brigade, tim pre što su se u tom pravcu pojavile neke vatre. Kako je bilo predviđeno da jedinice paljenjem vatri obeležavaju dostignute linije, to nije bilo sumnje da se na Suhovrhu nalaze partizani. Međutim, on je bio u zabludi. Na Suhovrhu su se nalazile ustaše, a ne borci 4. bataljona. Pošto je dobio obaveštenje da se 3. bataljon 1. proleterske brigade nalazi na putu prema Livnu, a da je Štab brigade udaljen od Borove glave oko dva

¹⁴³ Grupom je komandovao politički komesar 3. proleterske brigade Velimir Jakić.

¹⁴⁴ Izveštaj političkog komesara 3. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 1. avgusta u 21,40 čas (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 78); Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. re_o. 1-5/3).

¹⁴⁵ Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 78; B. Jovanović, nav. delo.

sata hoda, Jakić se oko 2,30 časa uputio ka štabu brigade »da se stvori potpomaganje u borbi i saradnja«. ¹⁴⁸

Bataljoni 1. proleterske brigade nisu te noći ispoljili veću aktivnost. Treći bataljon je izbio na drum zapadno od Borove glave i postavio kamene prepreke da bi sprečio eventualni napad neprijatelja iz Livna, 2. bataljon je tek izjutra stigao na Borovu glavu, a 4. bataljon, koji se nalazio na desnom krilu, bez dodira s neprijateljem, takođe je izjutra izbio na drum u rejonu Lupoglave. ¹⁴⁷

Dok su bataljoni 1. proleterske brigade, noću između 31. jula i 1. avgusta, gubili vreme oko napuštenih uporišta na Borovoj glavi, 3. proleterska brigada nije izvršila svoj zadatak. Njen 4. bataljon nije napao neprijatelja na Suhovrhu, kako mu je bilo naređeno, što je izazvalo neaktivnost ostalih bataljona, koji su, u očekivanju pada Suhovrha, proveli noć pred neprijateljevim položajima ne usuđujući se da ih napadnu. Tako je te noći izostao napad na Sujicu. Prema izveštaju načelnika Vrhovnog štaba, koji se nalazio sa ovom grupom, napad je izostao zbog toga što se čekalo da sa suprotne, zapadne, strane pređu u napad 4. bataljon 3. proleterske brigade, bataljon »Zirojević« i 1. bataljon 1. proleterske brigade. ¹⁴⁸ Pošto nisu izvršili svoj zadatak, bataljoni 3. proleterske brigade su se u zoru povukli na polazne položaje. Drugi bataljon, na levom krilu, propustio je čak da zatvori komunikaciju Sujica — Duvno. Jedan njegov vod, upućen, na drum sa zadatkom da u rejonu Krivodola poruši jedan propust i postavi zasedu, stigao je na određeno mesto kasno, tek pošto je jedna motorizovana kolona ustaša (troja borna kola i dva kamiona puna vojske) prošla za Sujicu. ¹⁴⁹

Događaji su u toku noći potpuno poremetili planove štabova. Sve se odigralo onako kako je neprijatelju najviše odgovaralo: partizani su se nepotrebno zadržavali oko Borove glave, izostao je napad na Sujicu i okolne visove, drum prema Kupresu nije bio prekinut. Pukovnik Šimić, dobivši u vremenu,

¹⁴¹ Isto.

¹⁴⁷ Izveštaj Štaba 1. proleterske brigade načelniku Vrhovnog štaba od 1. avgusta u 7,50 časova (AIRPJ, br. 15157); Stenografske beleške (Arhiv VII. k. 1985, br. reg. 2-9/2, k. 1986, br. reg. 12-4/3, k. 2001, br. reg. 2-6); J. Vujošević, Proleterska četa, str. 249—251.

¹⁴⁸ I prema izjavi nekih preživelih boraca 2. 5. i 3. bataljona 3. proleterske brigade, njihovi bataijoni su se te noći zadržali na položajima iznad Šujice očekujući ugovoreni znak za napad (seriju crvenih raketa) koji je trebalo da bude dat kada jedinice Jakićeve grupe napadnu na varošicu sa zapadne strane (Stenografske beleške — Arhiv VII. k. 2001, br. reg. 1-5/3 i 2-5/3).

¹⁴⁹ Izveštaj načelnika Vrhovnog štaba vrhovnom komandantu od 1- avgusta u 21 čas (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 65); Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1-6/3).

mogao je izvršiti potrebne pripreme za evakuaciju Šujice naredne noći. On je smatrao da će njegova jaka obezbeđenja na Suhovrhu, Borcu i ostalim visovima oko varošice odoleti napadima partizana ukoliko do njih dođe. U tome se nije prevario: napade partizanskih bataljona, koji su toga dana dejstvovali neorganizovano, mogao je relativno lako odbiti.

Prvi bataljon 1. proleterske brigade, koji je sa Borove glave bio upućen prema Suhovrhu, kretao se komotno, bez potrebnog obezbeđenja, uveren da se na tom visu nalazi 4. bataljon 3. proleterske brigade. Ustaše, prateći mu kretanje, pustile su ga na blisko odstojanje i onda otvorile vatru. Posle prvog iznenađenja i pometnje, bataljon je uspeo da se sredi i da prihvati borbu. U toku čitavog prepodneva vođena je neobično oštra borba, jedna od najtežih koju je do tada imao ovaj bataljon. Juriši su se smenjivali. Izgledalo je da će bataljon biti uništen, jer se našao gotovo opkoljen, u situaciji da borbu prsa u prsa i bacanjem bombi odbija ustaše koje su besomučno jurišale u nastojanju da ga unište. Zahvaljujući hladnokrvnosti i upornosti svojih boraca i rukovodilaca bataljon je uspeo da izbegne opkoljavanje i da se, posle velikih napora, odlepi od neprijatelja, plativši to visokom cenom — 7 poginulih i 5 ranjenih.¹⁵⁰

Kada je saznao za težak položaj 1. bataljona, Štab brigade je u tom pravcu uputio 4. bataljon. Ovaj je bataljon pokušao da, preko Lupoglave, izvrši s juga pritisak na vis Borac, na kome su se nalazile ustaše. Međutim, njegovo dejstvo je zakasnilo, te nije imalo uticaja na borbu 1. bataljona kod Suhovrha i Stipićeve košare. Prilikom nastupanja ka Borcu, streljački stroj 4. bataljona je bio tučen artiljerijskom i minobacačkom vatrom iz Šujice. Uprkos vatrenoj nadmoćnosti ustaša, bataljon je uspeo da ovlada ovim visom, ali je protivnapadom bio zbačen s njega. Pred veče su se ustaše povukle u Šujicu.¹⁵¹

¹⁵⁰ Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 78; Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 2-3 i 2-6; Batrić Jovanović, Moj bataljon, str. 118—124; M. Stijović, Na Cincaru, Prva proleterska, I, str. 453.

Za kritičan položaj 1. bataljona na Suhovrhu odgovornost je pripisana 4. bataljonu 3. proleterske brigade. Politički komesar ove brigade V. Jakić o tome je istog dana pisao Vrhovnom štabu sledeće: »U međuvremenu 1. bataljon je nastupio naprijed, ali je upao u unakrsnu vatru, jer Suhovrh nije bio pao zato što ga IV bat. III brigade nije ni *napadao*, iako mu je to bio *zadatak*. U takvoj situaciji I bataljon se jedva izvukao iz vrlo jake neprijateljske vatre«.

I politički komesar 4. bataljona V. Bulatović je priznao krivicu svog bataljona: »... Tu je postradala četa 1. proleterske zbog neizvršenja zadatka 2. čete moga bataljona« (Stenografske beleške, Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 2-6/3).

¹⁵¹ Arhiv VII, k. 1986, br. reg. 12-3; Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 78.

Dok su delovi 1. proleterske brigade vodili ogorčene borbe na visovima zapadno od Sujice, došlo je do oštih sukoba i na istočnim prilazima grada. Pripremajući se da u toku noći napuste Sujicu, ustaše su pokušavale da partizane odbace što dalje od varošice i od drumu, kako bi se što bezbednije izvukle ka Kupresu. Počev od 8 časova pa gotovo do pada mraka, bataljoni 3. proleterske brigade su izdržavali snažne napade neprijatelja, pretrpevši gubitke od pet mrtvih i šest ranjenih. Naročito je jak pritisak morao izdržati 5. bataljon, na koga se sručila glavna snaga neprijatelja. Pošto se 2. bataljon povukao s levog krila, neprijatelj je ugrozio bok 5. bataljona, koji se zbog toga našao u teškoj situaciji. Međutim, žilavim otporom, njegovi borci su uspeali da, uz pomoć 2. čete 2. bataljona, zadrže neprijatelja. U međuvremenu su ustaše, odbacivši 3. bataljon s položaja na desnom krilu, obezbedile povlačenje drumom ka Kupresu. »I pored noćnog umora« — pisao je načelnik Vrhovnog štaba o ovoj borbi — »jedinice su po dva-tri puta bacane u borbu na razne sektore. Bili smo svjesni da ne trebamo dozvoliti ulazak ustaša u Kupres, koji je bio pred padom... Borba se vodila cio dan i bila je vrlo žestoka. Neke jedinice 3. brigade pokazale su pravo herojstvo. Sve to nije pomoglo jer ni 1. brigada ni Jakićeva grupa ne priskočiše da iz pozadine napadnu neprijatelja.«¹⁵²

U borbama u toku 1. avgusta neprijatelj je postigao željeni cilj: sprečio napad partizana na Sujicu i odbacio ih od tog mesta i s komunikacije prema Kupresu. Pošto se rasteretio pritiska, i čak uspeo da se odlepi od partizana, bataljon Crne legije se u toku noći neometano povukao u Kupres, uz put popalivši Donji Malovan. Prvi bataljon 3. proleterske brigade je zakasnio da ga napadne u rejonu Malovana. U čarkanjima sa zaštitnicom ustaške kolone, te je noći, prelazeći preko drumu, poginuo komandir njegove 3. čete Zivko Ljujić (kasnije proglašen za narodnog heroja). Vod ustaša iz 20. ustaškog bataljona i vod domobrana, koji su se takođe nalazili u Sujici, odstupili su u pravcu Duvna da bi pojačali njegovu posadu.¹⁵³

Tako je izostalo uništenje, ili bar razbijanje, izolovane ustaške grupe u rejonu Sujice i Duvna, mada su objektivni uslovi za to postojali. Ne prenebregavajući činjenicu da su se ustaše vrlo uporno borile i da im je komanda bila na visini zadatka, ipak treba konstatovati da je do neuspeha došlo zbog subjektivnih slabosti napadača. U prvom redu, sadejstvo iz-

¹⁵² Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 65 i 66; Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1-6/3).

¹⁵³ Izveštaj Štaba bataljona »Vojin Zirojević« Štabu 4. operativne zone od 2. avgusta u 12.30 časova (AIRPJ, br. 3430); Bojna relacija 6. pešadijske divizije za jul 1942 (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 8/2-2).

među napadnih grupa bilo je vrlo slabo.^{K4} Pojedini bataljoni su usamljeni vodili borbe, napadali ili se branili, bez sadejstva drugih jedinica. Obavestajna služba nije uspela da registruje povlačenje neprijatelja sa Borove glave, niti da prikupi podatke o tome na kojim se položajima ispred Sujice nalaze neprijateljevi istureni delovi. Očigledno je da su štabovi učinili veliki propust time što su izgubili borbeni kontakt s neprijateljem; zbog toga su morali da dejstvuju na osnovu pretpostavki ili zastarelih podataka, umesto da iz stvarne situacije izvlače zadatke za svoje jedinice. Čak ni napuštanje Sujice nije bilo blagovremeno zapaženo. Načelnik štaba je u 21 čas pisao vrhovnom komandantu: »Mi noćas spremamo, zajedno sa 1. brigadom i Jakićevom grupom, napad na Sujicu, ukoliko je neprijatelj nije evakuisao«. Tek nekoliko časova kasnije, pred zoru 2. avgusta, kada je primećeno da u Sujici nema neprijatelja, delovi 3. i 1. proleterske brigade su ušli u grad¹⁵⁵. A tada je neprijatelj već bio daleko odmakao iskoristivši okolnost da niko nije ni pokušao da ometa njegovo povlačenje ka Kupresu.

Iste noći, u 4,30 časa, 6. bataljon 1. proleterske brigade, u čiji je sastav ušla i jedna kombinovana četa, formirana od pionirskog i topovskog voda, posle kraće ali vrlo oštre borbe, u kojoj je imao jednog poginulog i pet ranjenih, ušao je u Duvno, oslobodio iz zatvora oko 30 zatvorenika i zaplenio municiju i poljsku kuhinju. Posada — četa ustaša iz Odbrambenog zdruga Jasenovac — Lipik, vod ustaša iz 20. ustaškog bataljona i vod domobrana, koji su upravo stigli iz Sujice, kao i izvestan broj milicionera i žandarma (svega 174 vojnika) — pokušala je da pruži otpor, ali je silovitim jurišem partizana bila prinuđena da se povuče prema Posušju. Prilikom povlačenja preko Duvanjskog polja ustaše su bile napadnute od seljaka iz sela Srđana, Raščana i Mandinog Sela, koji su iskoristili povoljnu priliku da iskale svoj gnev i da se osvete za zločine nad srpskim življem toga kraja. Goloruki seljaci su ubili devet ustaša. Gotovo svi delovi raspršene posade — oko 170 vojnika

¹⁵⁴ Zanimljivo je navesti da je politički komesar 3. proleterske brigade Velimir Jakić, koji je komandovao grupom bataljona severozapadno od Sujice, izvestio vrhovnog komandanta da 1. proleterska brigada nije dejstvovala u toku noći između 31. jula i 1. avgusta jer je u međuvremenu dobila od načelnika Vrhovnog štaba naređenje da će napad biti noću 1/2. avgusta. Zbog toga nije sadejstvovala sa 1. bataljonom dok je on vodio borbu kod Suhovrha. Međutim, izgleda da takvo naređenje nije bilo izdato, bar sudeći po izveštaju načelnika Vrhovnog štaba, upućenom 1. avgusta u 21 čas vrhovnom komandantu, u kome stoji da 1. brigada nije priskočila u pomoć 3. brigadi prilikom njenih borbi oko Sujice, što znači da je i ona imala zadatak da te noći napada na Sujicu (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 65).

¹⁵⁵ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 66.

naoružanih sa 140 pušaka, 8 puškomitraljeza i jednim mitraljezom — uspjeli su da se do 9 časova prikupe u Studenom Vrelu. Komandant 6. divizije, koji je o tome bio obavešten. telefonom, naredio je da se ta grupa vojnika zadrži u tom rejonu i zatvori pravce koji iz Duvanjskog polja vode ka Posušju u kome se nalazila slaba posada — oko 70 domobrana, žandarma i milicionera, s puškama i četiri puškomitraljeza. Međutim, ustaše su se već bile povukle u Posušje, a u Studenom Vrelu su ostali samo žandarmi i grupa domobrana. Iz Prisoja, plašeći se za svoju sudbinu, žandarmi su se povukli u Vinicu, nedaleko od Aržana.¹⁵⁶

Pad Duvna je ponovo, ali više nego pre nekoliko dana, kada su partizani prvi put ušli u to mesto, uzbudio neprijatelja u Posušju. Partizanima je bio otvoren put ka Posušju, i oni, verovatno, neće ovoga puta propustiti priliku da ga zauzmu — tako je rezonovao neprijatelj. Komandant 6. divizije, u čijoj se operativnoj zoni nalazilo to mesto, bio je nemoćan: nije raspolagao ni jednom slobodnom jedinicom koju bi mogao uputiti u pomoć njegovoj malobrojnoj posadi. Javljujući, istog dana, komandantu 3. domobranskog korpusa da je Duvno palo u ruke partizana on je posebno naglasio da nema na raspolaganju nikakvih snaga i sredstava za intervenciju.¹⁵⁷ Pa ipak, on je naredio da se, s jedinicama koje su se od ranije nalazile u Posušju i s onima koje su tamo pristigle iz Duvna, kod Studenog Vrela zaustavi prodor partizana; istovremeno je naredio da se tamo uputi, u pomoć, i grupa milicionera iz Ljubuškog. Već sledećeg dana, 3. avgusta, kod Studenog Vrela je bila organizovana mala posada — oko 80 milicionera, 15 žandarma i 3 domobrana, a u Posušje je stiglo iz Ljubuškog 150 milicionera, tako da je posada porasla na oko 300 vojnika.¹⁵⁸

Međutim, strahovanje komandanta divizije za sudbinu Posušja bilo je u tom trenutku nepotrebno, jer je 1. proleter-ska brigada krenula na nov, važniji zadatak — ka Livnu, od-

¹⁵⁶ Pisma političkog komesara 1. proleTERSke brigade vrhovnom komandantu od 5. avgusta i 5. septembra (Arhiv VII, k. 4, br. reg. 42-1, 12-2); M. Ivanović, Duvno je naše (Prva proleTERSka, I, str. 434); M. Milojević, Obračun u zoru (sećanje na borbe u Duvnu), Ilustrovana politika br. 137 od 20. juna 1961; Dnevnik T. Srdanovića; Izveštaj komandira žandarmerijske čete iz Jajca (k. 148, br. reg. 5/12-1); Izveštaj 6. divizije 3. domobranskom korpusu (Arhiv VII, k. 106, br. reg. 30/2-1); Bojne relacije 6. divizije za jul i avgust 1942 (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 8/2-2 i 9/2-61); Bojna relacija 9. pešadijskog puka za avgust 1942 (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2-8); Izveštaji komandira žandarmerijske stanice iz Vinice od 8. avgusta (Arhiv VII, k. 148, br. reg. 55/3); Dnevni izveštaj 18. armijskog korpusa za 9. avgust (Arhiv VII, k. 535, br. reg. 2/2a-15).

¹⁵⁷ Arhiv VII, k. 106, br. reg. 30/2-1.

¹⁵⁸ Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2-61; Dnevni izveštaj 6. armijskog korpusa za 4. avgust (Arhiv VII, k. 94, br. reg. 9/3a-1).

loživši svoja dejstva ka Posušju. Opasnost, dakle, nije bila otklonjena, već samo odgođena. Pa ipak, to je za neprijatelja bilo značajno jer se taj interval od desetak dana mogao iskoristiti za dovlačenje pojačanja, ukoliko bi iz 3. domobranskog korpusa ili iz 1. ustaškog stajalećeg zdrug, iz Sarajeva, bila upućena neka jedinica, ili ukoliko bi se Italijani ipak odlučili da se iz Imotskog angažuju ka Posušju.

Povlačenjem ustaške Crne legije u Kupres i ponovnim oslobođenjem Sujice i Duvna završila se, neuspješno, akcija Šimića i Francetića. Pokazalo se da nije bila realna njihova ocena da su u borbama oko Bugojna i Donjeg Vakufa partizanske snage bile razbijene i da je nastupio momenat da se oslobodi komunikacija Bugojno — Kupres — Sujica — Duvno — Livno. Iznenadni upad ustaša u Sujicu i Duvno i njihovo probijanje u Livno nisu mogli da izmene situaciju. Pokazalo se da je to bio samo kratkotrajan, privremen uspeh, koji nije mogao da ima većih i trajnijih reperkusija na stabilizovanje situacije na tom području i na otklanjanje opasnosti od Livna. Pokazalo se, dalje, da je bilo neosnovano uverenje da će, odbacivanjem iz Sujice i Duvna, i posedanjem komunikacije, partizani biti raspršeni i odbačeni na zapad, na planinsko područje Cincara i Vitoroga. Posle prvog iznenađenja, proleterske brigade su se dosta brzo sredile i svojim aktivnim dejstvima duž komunikacije stavile do znanja da ne misle odustati od plana da zadrže Sujicu i Duvno i zauzmu Livno i Kupres. Pukovnik Šimić je ipak shvatio da je, pre naglivši u svojoj oceni, potcenio mogućnosti partizana, stoga je blagovremeno povukao Crnu legiju u Kupres.

Pa ipak, neuspeh ove neprijateljeve akcije nije bio potpun. Ustaše su, doduše, morale da napuste Sujicu i Duvno i da se gotovo pomire i sa gubitkom Livna, ali su zato odbranile Kupres. Komandant 3. domobranskog korpusa realno je ocenio da je »situacija u zoni pukovnika Šimića zabrinjavajuća« zbog neuspeha da se otkloni opasnost od Livna i unište partizanske snage na Bitovnji (5. proleterska brigada i Hercegovački odred) i oko Prozora (4. proleterska brigada) i da je sada glavni zadatak »držanje čvrsto u rukama oblasti Kupres —• Bugojno i sprečavanje svakog partizanskog djelovanja na pravcu Sarajevo — Konjic i čuvanje željezničkog prometa i veze sa Mostarom.«¹⁵⁹

Komandant korpusa je preduzimanje nove akcije potisnuo u drugi plan, ostavivši to za kasnije, kada budu stvoreni povoljniji uslovi. On je 2. avgusta konstatovao da je »u oblasti Livna i Duvna potrebno preduzeti jaču akciju«, ali je sledećeg dana

¹⁵⁸ Arhiv VII, k. 71, br. reg. 21/3-1, 2, 3.

toj konstataciji dodao »da bi trebalo raspolagati sa jačim snagama pa da se mogne preduzeti akcija većeg zamaha«. Međutim, on je bio svestan da tih »jačih snaga« nema i da ih, u dogledno vreme, ne može niotkud dobiti. U kratkoj proceni taktičke situacije on je 2. avgusta zapisao i ovo: »Šesta divizija se još uvijek obraća za pomoć ovom zboru koji međutim nema dovoljno snaga ni za svoju zonu«. U takvoj situaciji on je jedini izlaz video u angažovanju Italijana. »Potreban je veći uticaj Superslode u zajednici sa našim Obćim vojničkim povjereništvom za sprovođenje akcije u oblasti Livna i Duvna« — zaključio je general Lukić — »jer situacija nalaže da se ova akcija žurno sprovede i ovi krajevi oslobode od partizanske vlasti i njihove promidžbe«. Ali ga je gorko iskustvo u toku poslednjeg meseca više puta ubedilo u iluzornost očekivanja da će se Italijani anagažovati u napuštenoj zoni. Italijani su se oglašivali o mnogobrojna traženja vojnih i političkih predstavnika NDH; čak su i zahtevi i intervencije Nemaca ostajale bez efekta. Komandant korpusa je 2. avgusta, u svojoj proceni situacije, rezignirano konstatovao da se delovanje Superslode ne oseća posle intervencije domobranskog i nemačkog vojnog poverenika. Da bi ironija bila veća, on je dobio obaveštenje da je 31. jula komandant 6. divizije primio od komandanta italijanskog 6. armijskog korpusa dopis »da vazдушna bombardovanja u području 2. i 3. zone mogu biti izvršena samo na traženje Talijana«. Italijani su, dakle, sputavali i dejstva domobranske avijacije na ugroženim područjima. U takvoj situaciji nije preostajalo ništa drugo nego pukovniku Šimiću izdati naređenje da svoje snage grupiše u rejonu Kupresa i Bugojna »jer se snagama kojima raspolaže ne može držati tako veliki prostor«, a komandantu 6. divizije narediti da učini sve da se zadrži nastupanje partizana u pravcu Posušja. To je 2. avgusta i učinjeno. Od velikih pretenzija, koje su im pre nekoliko dana izgledale tako realne, ostala je samo želja da se sačuvaju Kupres i Bugojno, a Livno je prepušteno svojoj posadi i, možda, nadi da će se Italijani ipak smilovati na teškoće svojih saveznika.¹⁶⁰

Tako su Vrhovnom štabu bile ostavljene određene ruke da s južnom kolonom krene na Livno — da ostvari ono što je već nekoliko dana nameravao učiniti, ali što je morao za izvesno vreme odložiti, iščekujući bolje prilike. A te su prilike nastupile posle 2. avgusta i više se nije smelo gubiti vreme. Pred 1. i 3. proleterskom brigadom i delovima krajiških i dalmatinskih odreda stajalo je Livno, odsečeno sa svih strana, s posadom koja je bila zaplašena i, dobrim delom, demoralisana.

¹⁶⁰ Isto.

Deo drugi

OSLOBOĐENJE LIVNA I PRODOR KA IMOTSKOM

1. — Pripreme za napad na Livno

Kada je, 30. jula u 9 časova, pred štabove 1, 2. i 3. proleterske brigade postavio zadatke da potpuno preseku i onespobe komunikaciju Bugojno — Kupres — Sujica i unište ustašku grupu koja je prodršla u Sujicu i Duvno, vrhovni komandant je nagovestio da će se, odmah po izvršenju tih zadataka, pristupiti napadu na Livno. Time je potvrdio svoju nameru da ne misli odustati od oslobođenja tog mesta. Mada je u tom trenutku, zbog pada Borove glave, situacija u tom rejonu postala tako ozbiljna da je zahtevala da joj se posveti puna pažnja, vrhovni komandant je, izdajući potrebna naređenja u cilju likvidiranja te opasnosti, istovremeno mislio i o drugim, narednim, zadacima. Ne želeći da svoje šire planove podvrgava trenutnim zahtevima, koje bi diktirao razvoj događaja samo u jednom rejonu ili na pojedinom pravcu, on je razmišljao o sveukupnoj situaciji i u njenom svetlu donosio odluke koje su, sa stanovišta viših ciljeva, bile najcelishodnije. Možda je, zbog trenutne opasnosti od prodora ustaške Crne legije, bilo potrebno ne upuštati se u borbe s njom, jer je ona bila veoma jaka (imala je oklopna kola, artiljeriju i avijaciju), već izvući proleterske brigade za izvesno vreme iz borbe i stvoriti im uslove da se odmore posle jednomesečnog napornog marša ispunjenog borbama, gubicima i raznim lišavanjima. Možda je, u situaciji kad je neprijatelj ovladao komunikacijom Sujica — Livno, izgledalo nužno da se i preostala četiri bataljona 1. proleterske brigade hitno prebace preko ove komunikacije na sever, ka Cincaru, i tako izvuku iz klopke u kojoj su se našli, stešnjeni na relativno malom i, uz to, golom, bezvodnom kraškom terenu, okruženom komunikacijama i vrlo nepovoljnom za opstanak trupa. Ali je vrhovni komandant, ceneći situaciju u širim, jugoslovenskim okvirima, odlučio da ne napušta taj rejon i da ne

odustaje od napada na Livno i od ofanzivnih dejstava ka Dinari i Dalmaciji. Na to ga je, pored ostalog, navodila i namera da pruži posrednu pomoć partizanskim snagama u Sloveniji, protiv kojih su Italijani izvodili ofanzivne operacije većih razmera¹.

i Razmah narodnooslobodilačke borbe u Sloveniji ugrozio je ozbiljno pozicije okupatora, tako da su ovi bili prinuđeni da preduzmu zamašnije operacije u cilju uništenja partizana. Sredinom jula otpočela je velika ofanziva italijanskih trupa, koja će se, u nekoliko etapa, razvijati u toku cele druge polovine godine.

Pod rukovodstvom Musolinija održana je 31. jula u Gorici konferencija najviših vojnih rukovodilaca na kojoj je razmatrana situacija u Sloveniji. Na konferenciji su bili prisutni: maršal Ugo Kavalero, načelnik Glavnog generalštaba, general Ambrozio, načelnik Generalštaba vojske, general Roata, komandant Superslode (2. armije), general Koturi, komandant 5. armijskog korpusa, general Pičini, komandant vazduhoplovstva Superslode, i general De Blazio, načelnik štaba Superslode.

U uvodnom izlaganju general Roata je ovako opisao situaciju u Sloveniji i u okolnim oblastima:

»U Sloveniji je komunistička partija jedini pokret koji vodi aktivnu borbu, poseduje regularne formacije i ima izvesnu upravnu i ekonomsku organizaciju... Bande odlučne, aktivne, kompaktne, raspoređene su skoro svugde... Njima se pridružuju mnoge pristalice... Najzad, čitavo stanovništvo je za ustanike...

U Riječkoj oblasti ustaničke formacije predstavljalo je oko 1000 dobro naoružanih hrvatskih elemenata. Stanovništvo je dobrim delom uz ustanike i često učestvuje u akcijama bandi. Epicentar bandi i njihove opreme — lanac Risnjaka.

U Hrvatskoj (zoni uz granicu) velike komunističke bande smeštene su naročito u Gorskom kotaru (Jasenak, Drežnica), odakle polaze napadi na prugu Sušak — Karlovac. Druge bande, koje najčešće dolaze sa Petrove gore, deluju u zoni Ogulin, a u poslednje vreme su se prebacile i prema Gorjancima...«

Zatim je referisao o merama za umirenje Slovenije i uništenje partizana: o dolasku iz Hercegovine dveju novih divizija (»Mačerata« i »Kačatori dele Alpi«), o masovnom interniranju stanovništva, o prelasku policijskih snaga pod komandu vojnih vlasti itd.

Glavni deo izlaganja Roata je posvetio objašnjavanju toka i rezultata vojnih operacija:

»U prvoj fazi operacija divizije »Granatijeri« i »Kačatori« su zauzele komunističko utvrđenje Krim — Mokrec; kolona Fabri iz 5. armijskog korpusa je očistila masiv Risnjak... Razoreno je tridesetak logora sa barakama i zaplenjena su mnoga krda stoke... Naši gubici: 36 mrtvih i 100 ranjenih...

Druga faza je upravo započela. Izgleda da se protivnik koncentrira u zoni Kočevski rog... Stoga je odlučeno opkoljavanje Kočevskog roga i akcija protiv delova koji bi pokušali da se povuku u Hrvatsku prešavši Kupu. Za kasnije predviđeno je čišćenje severoistočnog i severozapadnog kraja Slovenije. Najzad, do početka zime, ponovo će se preći i očistiti teritorija u svim pravcima tako da se spreči ponovna organizacija ustanika... Najzad je predviđena, pre zime, jedna operacija protiv Gorskog kotara, bastiona ustanika na hrvatskoj teritoriji, koji će u međuvremenu biti intenzivno bombardovan iz vazduha«.

Nakon toga reč je uzeo Musolini:

On se, naime, nadao da će prodiranjem ka Dalmaciji i ugrožavanjem okupatorskih pozicija na obalskom području prinuditi Italijane da prebace deo snaga iz Slovenije u Dalmaciju i tako smanje pritisak na slovenačke partizanske jedinice. O svojoj nameri on je 3. avgusta pisao Glavnom štabu NOP odreda za Sloveniju:

»Kao što je već saopšteno, vaši su kuriri stigli sretno u naš Štab i doneli između ostalog i izveštaj o vašim akcijama.² Mi smo kurire zadržali tako dugo u našem Štabu zato što se približavamo u vašem pravcu i zbog talijanske ofanzive kod vas, o kojoj očekujemo rezultate da bi vam mogli dati konkretnije upute. Nažalost ni do ovog momenta ne znamo ništa konkretnije kako se situacija kod vas razvija, osim ono malo informacija koje dobijamo preko »Slobodne Jugoslavije«. Jasno nam je samo jedno da je pritisak okupatora protiv vas veoma snažan, ali smatram da ste vi preduzeli sve da u ovoj ofanzivi sačuvate vašu živu silu kojom ćete moći ponovo nastaviti vašu borbu u Sloveniji... *Nama je poznato da su talijanske snage iz Hercegovine i Bosne otišle i u Slo-*

»Situacija je poznata. Posle sloma Jugoslavije dobili smo u ruke polovinu jedne pokrajine i to siromašniju... Verovalo se da je zona mirna... 22. juna, prilikom početka neprijateljstava između Nemačke i Rusije, ovo stanovništvo, koje se oseća slovenskim, osećalo se solidarnim sa Rusijom.

Od tada padaju sve optimističke nade...

Uveren sam da na teror partizana treba odgovoriti gvoždem i vatrom. Treba preseći otrcanu frazu koja ocrtava Italijane kao sentimentalne ljude nesposobne da budu surovi kad treba...

Ovo stanovništvo neće nas nikad voleti...

Smatram završenom prvu fazu. Tempo operacija treba da je ubrzan. Ne možemo držati toliko divizija na Balkanu. Trebalo bi da pojačamo snage na zapadnoj granici i u Tripolitaniji. Sada Balkan predstavlja za nas trošenje snaga i bilo bi potrebno smanjiti ovaj raspored...

Vazduhoplovstvo ima ovde prilično važan zadatak. Ovu teritoriju treba smatrati eksperimentalnim terenom.

Ne brinite za ekonomske nevolje stanovništva.

Ono je to htelo! Neka snosi posledice toga...« (Zapisnik s konferencije u Gorici 31. jula 1942, Arhiv VII, k. 91, br. reg. 16/3a—1).

² Kuriri Glavnog štaba Slovenije stigli su u Vrhovni štab 10. jula, kada se on nalazio u selu Solakovoj Kuli kod Prozora. Sa sobom su doneli izveštaj Glavnog štaba pisan 1. maja i dopunjen 11. maja, dva pisma E. Kardelja, pozdravno pismo Izvršnog odbora Osvobodilne fronte i još neke materijale (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 62). U izveštaju je dat opis situacije u Sloveniji, sa pregledom vojničkih akcija od 25. decembra 1941. godine (Zbornik, tom VI, knj. 2, dok. br. 69). Podaci su, očigledno, bili isuviše zastareli da bi se iz njih mogao dobiti tačan pregled tadašnje situacije u Sloveniji. Doduše, Vrhovni štab je, u međuvremenu, preko radio-emisija »Slobodne Jugoslavije«, saznao neke vesti, mada prilično šture, o italijanskoj ofanzivi (emisije od 29. i 31. jula, AIRPJ, MF 17/39). Da bi se detaljnije informisao o pravom stanju u Sloveniji, vrhovni komandant je, u svom pismu od 3. avgusta, tražio da Glavni štab uputi svog predstavnika koji će ga detaljno upoznati sa svim pitanjima koja su ga interesovala.

veniju. Mi sada pravimo pritisak prema Dalmaciji da bismo oslabili barem donekle pritisak neprijatelja na vašem području . . . » (kurziv M. L.).

Stavivši štabovima brigada u izgled napad na Livno, vrhovni komandant je 30. jula ukazao na potrebu da se napad izvede koncentrično, s tim što bi se glavni pritisak izvršio sa severne strane, preko Bašajkovca, šume iznad grada. Taj je pravac bio najpogodniji, kako zbog prikrivenog terena, kuda je prilaz gradu bio najlakši, tako i zbog vrlo pogodnih položaja koji nadvisuju grad i s kojih se »može gađati svaki objekat u gradu, dok je neprijateljsko dejstvo iz grada otežano«. Vrhovni komandant je smatrao da su za napad s tog pravca dovoljna dva bataljona, i to 1. bataljon 1. proleterske i 4. bataljon 3. proleterske brigade. Ostale snage trebalo je da istovremeno napadaju sa drugih pravaca: sa istoka, u zahvatu komunikacije Sujica — Livno, dva bataljona; s juga, naslanjajući se, levo, na komunikaciju Sinj — Livno, tri bataljona, s tim što bi se jedan od njih upotrebio kao obezbeđenje sa pravca Sinja, u visini sela Grboreza; sa zapada, duž komunikacije Priluka — Livno, delovi 5. krajiškog odreda. »To je« — zaključio je vrhovni komandant — »naš raspored i plan napada na Livno posle likvidacije ove ustaške grupe koja je prodrla ka Sujici, odnosno Livnu — Duvnu. Svaki bataljon dobiće nekoliko vodiča iz bataljona »Zirojević« . . . Pre napada na Livno treba pozvati na sastanak sve komandante bataljona i političke komesare i izvesti ih na položaj odakle će moći da vide ceo teren, gde će im se objasniti zadaci.«³

Od opštih uputstava ubrzo se pristupilo konkretnoj razradi plana i preduzimanju pripremnih mera. Rukovođenje akcijom bilo je, 31. jula, povereno načelniku Vrhovnog štaba, kome su stavljeni na raspolaganje: 1. proleterska i 3. proleterska brigada (izuzev 1. bataljon koji je bio u rejonu Gornjeg Malovana, orijentisan prema Kupresu), bataljon »Vojin Zirojević« i Kombinovani odred sastavljen od delova 5. krajiškog odreda.⁵ Štabu tog odreda je istog dana naređeno da što pre izvrši već ranije dobijeni zadatak: da poruši komunikaciju Livno — Bosansko Grahovo između sela Prisapa i Zirovića i da vrši pritisak na grad sa zapadne strane.⁶

Tako su, uporedo sa pripremanjem napada na ustašku grupu u rejonu Borove glave i Sujice, izvođene i pripreme za napad na Livno. Čekalo se samo da se uspešno završi prva, pa

³ Uputstvo vrhovnog komandanta Glavnom štabu NOP odreda za Sloveniju od 3. avgusta (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 68).

⁴ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 54.

⁵ Isto, dok. br. 60.

« Isto, dok. br. 58 i 60.

da se odmah pristupi drugoj akciji. Ta se prilika ubrzo ukazala, jer se 2. avgusta saznalo da su ustaše napustile Sujicu i Duvno. Bili su, dakle, stvoreni svi uslovi da se odmah, bez odugovlačenja, pristupi realizovanju plana Vrhovnog štaba. Trebalo je žuriti zbog toga što su dobijeni podaci da ustaše vrše teror i hapšenja u gradu i da pripremaju i streljanje pristalica NOP-a. Iz grada su primljena i obaveštenja da bi se domobrani predali bez borbe ako im se obeća da će biti pošteđeni.⁷ Sem toga, moralo se žuriti i zbog bojazni da bi Italijani iz Sinja mogli ponovo pokušati intervenciju ka Livnu.

Vrhovni komandant je, dakle, predvideo jake snage za napad na Livno. On je to mogao da učini zbog toga što su obezbeđenja prema Imotskom, Sinju i Bos. Grahovu bila poverena dalmatinskim i krajiškim partizanskim jedinicama. Pored toga, njemu je bilo jasno da se napad na Kupres mora privremeno odgoditi jer je momenat iznenađenja prošao; njegov garnizon je bio znatno ojačan dolaskom jedinica Crne legije, a 1. krajiška brigada, na koju se računalo u borbama za to mesto, još uvek nije bila stigla u taj rejon. Zbog svega toga, u napad na Livno mogli su krenuti gotovo svi bataljoni 1. i 3. proleTERSke brigade. A i situacija na području Vukovskog, Gornjeg Vakufa, Prozora i doline Rame, koje je obezbeđivala 4. proleTERSka brigada, znatno se poboljšala: tamo su stigli 5. proleTERSka brigada i Hercegovački odred; time su bili stvoreni još povoljniji uslovi da se to, tek oslobođeno, važno područje održi u partizanskim rukama i da se odbiju eventualni napadi neprijatelja iz Bugojna ili iz doline Neretve.

Načelnik Vrhovnog štaba je 2. avgusta u 15,30 časova obavestio vrhovnog komandanta da će se napad na Livno izvršiti noću 4/5. avgusta (»jer je ranije nemoguće izvršiti iole dobro pripremljeni napad«) i da će u njemu učestvovati četiri bataljona 1. proleTERSke i tri bataljona 3. proleTERSke brigade, kao i Kombinovani odred Krajišnika. Dva bataljona 3. proleTERSke brigade (2. i 3. bataljon) biće ostavljeni na komunikaciji između Kupresa i Sujice da prekopaju put i odbiju eventualni novi napad neprijatelja s tog pravca. Da bi se, bar donekle, postiglo iznenađenje, bilo je predviđeno da se jedinice, u toku noći 3/4. avgusta, prebace u rejone prikupljanja, udaljene oko 6 km od Livna, i to: 1. proleTERSka brigada u sela Potočane, Dobro i Smričane, jugozapadno i južno od grada; tri bataljona 3. proleTERSke brigade u rejon Svabinog polja, severoistočno, i Kombinovani odred u selo Kabliće, severozapadno od Livna. Trebalo je da jedinice predane u tim rejonima i da u 20,30 časova krenu u napad. Tako bi, zbog potrebe da se tajnost napada sačuva

⁷ Isto, dok. br. 60.

što duže, rejoni prikupljanja poslužili i kao polazni položaji za napad. Pošto nije imao dovoljno vremena na raspolaganju, načelnik Vrhovnog štaba nije mogao da na terenu organizuje skupno izviđanje svih starešina u cilju usklađivanja sadejstva. Ostavljeno je da se to učini u okviru brigada, a računalo se da će borci bataljona »Vojin Zirojević«, koji će biti pridodat svim jedinicama, olakšati kretanje i rad, jer, kao meštani, odlično poznaju teren.⁸

Drugog avgusta uveče načelnik Vrhovnog štaba je izdao zapovest za napad. Sve snage predviđene za tu akciju podeljene su u tri napadne kolone: jugoistočnu, severnu i zapadnu. Jugoistočna kolona, brojno najjača (četiri bataljona 1. proleterske brigade, sa osam mitraljeza), pod komandom komandanta 1. proleterske brigade, dobila je zadatak da napada na grad sa istočne i južne strane, opštim pravcem: selo Dobro — Velika orlovača — selo Brina — Livno. Ova kolona je imala najteži zadatak: pre prodora u unutrašnjost grada morala je na njegovoj periferiji savladati vrlo jaka uporišta, među kojima su se isticali: tvornica cementa, manastir Gorica, žandarmerijska i stočna stanica. Severna kolona, sastavljena od tri bataljona 3. proleterske brigade, sa dva brdska topa (ali bez granata, što nije bilo poznato načelniku Vrhovnog štaba), dva minobacača i tri mitraljeza, pod komandom komandanta 3. proleterske brigade, imala je zadatak da napada na grad sa severne strane, preko šume Bašajkovca, i da se spusti niz strme padine koje nadvisuju stari deo grada, zbijenih kuća. Pred ovom kolonom su se nalazile najjače prepreke: ruševine srednjovekovnog utvrđenja, takozvane Efrem-kula i Vejs-kula. Trećoj, zapadnoj, koloni, koju je sačinjavao Kombinovani odred 5. krajiškog odreda, jačine 350 boraca,⁹ stavljeno je u zadatak da napada sa zapada, duž komunikacije Priluka — Livno, obezbeđujući se, delom snaga, na liniji selo Prisap — brdo Gradina od neprijateljski raspoloženih sela. Ukoliko ne bude mogla nastupati tim pravcem, zbog otpora milicije u selima Kabličima, Suhači i Zastinju, ova kolona će zaobići sela sa severa i spustiti se u grad padinama Burkića drage. Trebalo je da sve tri kolone krenu u napad 4. avgusta u 20,30 časova s polaznih položaja (udaljenih 2—4 km od grada): selo Guber — But (trig. 825) — Vučkovina

⁸ Izveštaj načelnika Vrhovnog štaba vrhovnom komandantu od 2. avgusta (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 66).

⁹ U sastav tog odreda nalazile su se sledeće jedinice: 1. i 2. četa bataljona »Gavrilo Princip«, 3. četa Bihaćkog bataljona i 2. i 3. četa bataljona »Rajko Bosnić« (Arhiv VII, k. 1705, br. reg. 10/2—6, 15/6, k. 1707, br. reg. 38/1—9, k. 3a, br. reg. 4—1; Zbornik, tom IV, knj. 6. dok. br. 77).

(k. 791) — Velika Orlovača (k. 927) — Gradina (k. 893) — Kremenjače — šuma Bašajkovac — zapadna ivica sela Suhače.¹⁰

U zapovesti su jedinicama dati i približno tačni podaci o neprijatelju u Livnu: oko 200 ustaša, 300 domobrana i oko 10—15 Nemaca, sa tri brdska topa, 2—3 minobacača, 2—3 mitraljeza i oko desetak puškomitraljeza.¹¹ Napomenuto je da je grad utvrđen i da je opasan jednim redom bodljikave žice, da se utvrđenja nalaze oko grada i na njegovoj ivici, da je u centru utvrđena samo kuća dr Mitrovića.

Načelnik Vrhovnog štaba je, dakle, samo konkretizovao plan koji je izradio vrhovni komandant. No, on je pri tom učinio i neke izmene koje nisu bile sasvim opravdane; tako, predvideo je da sa severne strane, preko šume Bašajkovca, napadaju tri umesto dva bataljona, mada je bilo očigledno da se s te strane, zbog strmih litica, ne mogu upotrebiti veće snage.

Načelnik Vrhovnog štaba nije bio sasvim uveren da će zapovest stići do Štaba 5¹. krajiškog odreda, jer s njim nije imao sigurnu vezu. Da bi obezbedio učešće Kombinovanog odreda u predstojećem napadu, i vrhovni komandant mu je 2. avgusta u 12 časova i 3. avgusta u 16 časova uputio naređenja u kojima mu je ponovo, još preciznije, izneo zadatke, naglasivši da, po mogućstvu, za napad privuče dva topa iz Drvara i da do 6 časova 4. avgusta pošalje načelniku Vrhovnog štaba, u Svabino polje, kurire, potrebne radi održanja veze, i izveštaj o izvršenim pripremama. »Nastojte da se sve pripreme blagovremeno izvrše po ovome planu i da vaša grupa ne zakasni ili eventualno ne izostane, jer bi to bilo od teških posledica za ostale trupe koje vrše napad na Livno« — upozoravao je na kraju vrhovni komandant¹².

Livno bi, po redu, bilo četvrto veće naseljeno mesto na koje bi brigade izvršile napad. Iskustva stečena u borbama za Konjic, Prozor i Bugojno trebalo je što potpunije primeniti u predstojećim borbama za Livno. Pre svega, značajno je bilo ostvariti puno sadejstvo svih jedinica. Time bi se izbeglo njihovo lutanje, zakašnjavanje i nejednovremeno stupanje u napad, kakav je slučaj bio naročito prilikom borbi za Konjic i Bugojno. Da ne bi došlo do toga, sve su jedinice, izuzev delova 5. krajiškog odreda, blagovremeno prikupljene oko Livna, i dato im je dovoljno vremena da mogu stići na polazne položaje za

¹⁰ Zapovest načelnika Vrhovnog štaba za napad na Livno, bez datuma (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 67).

¹¹ Posada nije raspolagala topovima, a od naoružanja je imala dva minobacača 80 mm, dva mitraljeza, 11 puškomitraljeza i oko 600 pušaka (Mikroteka VII, film London 7, snimci 301688-97).

¹² Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 71; Arhiv VII, k. 1705 br. reg. 7/1—6.

napad. Uz to, bili su određeni i signali. A što je bilo naročito važno, jedinicama je stvorena mogućnost da u toku čitavog dana uoči napada vrše nužna osmatranja i izviđanja neprijateljevih položaja, da bi se upoznale sa objektima napada i pravcima nastupanja. Da bi se bataljoni, čete, vodovi i manje grupe boraca mogli što uspješnije kretati u nepoznatom gradu i snalaziti prilikom uličnih borbi, odlučeno je da se borci dveju četa bataljona »Vojin Zirojević«, koji su većinom bili iz Livna i okoline, rasporede po jedinicama kao vodiči. Pošto se znalo da je varoš dobro utvrđena i da se najjači objekti odbrane nalaze na njenim prilazima i ivici (tvrđava s kulama, tvornica cementa, manastir, stočna stanica i rasadnik), to su jedinicama data uputstva da smelo i brzo prodiru u unutrašnjost, ne zadržavajući se oko spoljnih utvrđenja. Starešinama je podvučeno: prodori jedinica u grad moraju biti siloviti; pojedine utvrđene objekte, koji se ne mogu zauzeti, treba izolovati i slabijim delovima blokirati, a zatim sa glavninom produžiti nastupanje, ne obzirući se na zaostajanje suseda; za nadiranje kroz grad između jačih uporišta iskoristiti bašte i dvorišta; pripremiti flaše sa benzinom za paljenje dobro branjenih kuća. Posebno je naglašeno da se ne sme ponoviti slučaj koji se desio prilikom borbi za oslobođenje Kreševa, Konjica, Prozora i Duvna, kada su posade uspele da se kompletno ili u većem broju povuku ili probiju iz grada i izbegnu uništenje, odnosno zarobljavanje. Naročito je bilo važno sprečiti posadu da se povuče sa oružjem, jer je zauzimanjem Livna trebalo doći do većeg plena u oružju i municiji. Sve brigade su osećale veliku oskudicu u municiji. Do nekog značajnijeg plena u oružju i municiji nisu došle ni prilikom napada na prugu, ni pri zauzimanju gradova. Utoliko se više očekivalo da će u Livnu zapleniti dosta municije, oružja i druge ratne opreme. Da bi se to očekivanje ispunilo trebalo je, po svaku cenu, onemogućiti posadi da se probije iz grada. U tom cilju su bile preduzete sve mere predostrožnosti i obezbeđenja. U zapovesti je bilo precizirano da, u prvoj fazi napada, jedinice iz rezerve izvrše blokadu grada na liniji: reka Zabljak — Zabljak izvor — zapadna ivica šume kod Sučića Hrasti — južna ivica šume Bašajkovca — selo Zastinje — Hasina vrela. S te linije, udaljene oko 2 km od grada, trebalo je, mitraljezima i puškomitraljezima, na podesnim mestima (na uzvišenjima i mostovima i kod rečnih gazova), sprečiti izvlačenje neprijateljevih grupica iz grada. Kasnije, kada jedinice prodru u grad, »liniju blokade« suziti pomicanjem napred, do ivice grada. Pošto će neprijatelj, najverovatnije, pokušati da se preko Livanjskog polja probije ka selu Prologu, i dalje ka Sinju, to je Štabu 1. proleterske brigade dat zadatak da jedan

vod s mitraljezom postavi na Dubočicu (trig. 715), a Štabu Kombinovanog odreda — da to isto postavi na k. 719, između sela Zastinja i Suhaće. Sem toga, Štabu 1. proleterske brigade je naređeno da jače delove rasporedi u selima Velikom i Malom Guberu, na komunikaciji Livno — Prolog, i da poruši most na reci Sturbi, kako bi sa pravca Sinja i Prologa obezbedio pozadinu svojih snaga koje će napadati Livno i ujedno onemogućio neprijatelju da se izvlači tim pravcem.

Tako je, dakle, prilikom organizovanja napada na Livno trebalo primeniti pozitivna a eliminisati negativna iskustva stečena u proteklim borbama za naseljena mesta. Već bogata praksa je istakla niz originalnih postupaka i rešenja, do kojih su, već znatno prekaljeni, štabovi, jedinice i borci samostalno dolazi u različitim situacijama. Svaka nova borba, svaki novi napad je u nečemu morao prevazići prethodni i doneti nova ratna iskustva štabovima, nižim komandama i borcima. I u napadu na Livno trebalo je, sasvim prirodno, očekivati primenu takvih taktičkih postupaka koji će obezbediti potpuni uspeh. Činilo se da je u organizovanju napada bilo sve predviđeno i da se ranije greške i slabosti neće ponoviti.

Zapovešću su bili određeni samo zadaci jedinicama koje će učestvovati u neposrednom napadu na grad. Drugim, pismenim i usmenim naređenjima postavljeni su zadaci snagama koje, presecanjem i zatvaranjem komunikacija prema Grahovu, Sinju, Aržanu, Posušju i Kupresu, treba da obezbede napad na Livno, odbijajući eventualne intervencije neprijatelja iz tih susednih garnizona. Tako je Štab 4. operativne zone, na osnovu zadatka dobijenog od Vrhovnog štaba, izdao naređenje svojim jedinicama da zatvore komunikacije koje od Grahova, Sinja, Aržana i Imotskog vode ka Livnu. Odredu za severnu Dalmaciju, koji je, usled napada jakih italijanskih i četničkih snaga, bio prinuđen da se, dosta neorganizovano i uz gubitke od 9 mrtvih i 26 ranjenih, povuče u Liku, na teritoriju 3. ličkog odreda, upućeno je naređenje da se prebaci istočno od Grahova, poveže sa bataljonom »Gavrilo Princip« 5. krajiškog odreda i da, zajedno sa njim i bataljonom »Starac Vujadin«, rušenjem, zaprečavanjem i postavljanjem zaseda, zatvori komunikaciju koja vodi ka Livnu¹³. Odredu za srednju Dalmaciju ponovo je

¹³ Štab 4. operativne zone nije tada imao podatke o pravom stanju kod toga odreda, jer veze s njim nije imao od sredine jula. Odred se, naime, posle povlačenja iz severne Dalmacije, nalazio u dosta lošem stanju. Kod boraca oba njegova bataljona (»Bude Borjan« i »Branko Vladošić«) nastupila je, usled zamorenosti, demoralizacija. Štab Grupe NOP odreda za Liku, u saglasnosti s političkim komesarom Glavnog štaba Hrvatske, uputio je oba bataljona u pozadinu na odmor a njihove borce privremeno razoružao da bi oružje u međuvremenu iskoristile druge

naređeno da zatvori komunikaciju Split — Sinj — Livno i da po svaku cenu spreči prodor neprijateljevih snaga s tog pravca; »letećim desetinama« na Mosoru, Rogoznici, Moseću i Solinu stavljeno je u zadatak da se prikupe i izvrše rušenja i zaprečavanja na cesti Split — Sinj, a Južnodalmatinskom bataljonu — da zatvori komunikacije koje od juga, preko Aržana i Posušja, vode ka Livnu¹⁴.

Tako je Štab 4. operativne zone preduzeo sve što je bilo u njegovoj moći da izvrši zadatak dobijen od vrhovnog komandanta i da sa svojim jedinicama izoluje Livno od susednih garnizona. On je naročitu pažnju poklonio pravcu Sinj — Livno jer je opasnost s tog pravca bila najjača. Njegovu pažnju je posebno privukao i pravac Bos. Grahovo — Livno jer se u toku 3. avgusta kod njega rodila sumnja da Odred za severnu Dalmaciju možda neće stići da zatvori tu komunikaciju. Zbog toga se sledećeg dana obratio Štabu 5. krajiškog odreda sa zahtevom da se on angažuje na tom pravcu. »Nismo sigurni da će Odred za severnu Dalmaciju izvršiti naređenje, tj. prebaciti se zapadno od Grahova i onemogućiti cestu Grahovo — Livno«, pisao je komandant zone. »Kako je onemogućavanje (misli se na prekid — prim. M. L.) ove ceste od velike važnosti za razvoj operacija koje vode proleTERSKE brigade, a naročito zbog toga što je to naređenje Vrhovnog štaba, smatramo da bi vi morali, bez obzira na naš Odred, poduzeti vojničke mere sa istim ciljem«¹⁵.

Obezbeđenje prema Kupresu vršio je samo 2. bataljon 3. proleTERSKE brigade, s položaja u visini sela Gornjeg Malovana i Rilića, pošto je 3. bataljon, zbog dezertiranja jedne čete, bio rasformiran¹⁶, a 4. avgusta u 10 časova vrhovni komandant je naredio Štabu 2. proleTERSKE brigade da vrši demonstrativan

ličke jedinice. Prema tome, zahtevi koje je Štab zone postavio pred ovaj odred bili su nerealni (Izveštaj Štaba Grupe NOP odreda za Liku Štabu 1. operativne zone od 27. jula, Zbornik, tom V, knj. 5, dok. br. 119; Izveštaj Štaba 4. operativne zone Glavnom štabu Hrvatske od 5. avgusta, Zbornik, tom V, knj. 6, dok. br. 12).

¹⁴ Izveštaj Štaba 4. operativne zone od 31. jula (Zbor; iz, tom V, knj. 5, dok. br. 131); Pismo Štaba 4. operativne zone Štabu 5 krajiškog odreda od 3. ili 4. avgusta (Zbornik, tom V, knj. 6, dok. br. 3); Izveštaj Štaba 4. operativne zone Glavnom štabu Hrvatske od 5. avgusta (Zbornik, tom V, knj. 6, dok. br. 12).

¹⁵ Zbornik, tom V, knj. 6, dok. br. 3 i 12.

¹⁶ U toku noći 2/3. avgusta Bjelopoljska četa 3. bataljona i jedna grupa boraca 4. bataljona, s komandantom bataljona, krenule su samovoljno prema Sandžaku, da se vrate u svoj kraj. Pokušaj 3. bataljona 4. proleTERSKE brigade u toku noći 4/5. avgusta da ih spreči u ostvarenju te namere nije uspeo (Izveštaj Štaba 3. bataljona 4. proleTERSKE brigade Vrhovnom štabu od 6. avgusta u 5 časova, AIRPJ, br. 3435).

pritisak na Kupres¹⁷. Istog dana vrhovni komandant je obavestio načelnika Vrhovnog štaba da se slaže s planom napada na Livno¹⁸.

Jedinice 1. i 3. proleterske brigade pristupile su odmah pripremama za napad na Livno. Pošto je, oslobođenjem Sujice i Duvna, situacija bila raščišćena, to su obe brigade mogle nesmetano da krenu na izvršenje dobijenih zadataka. Međutim, zapadna kolona, koju je sačinjavao Kombinovani odred, nije mogla da na vreme izvrši svoj zadatak. Ona je još 31. jula, u duhu naređenja Vrhovnog štaba, krenula prema selima Ljubunčiću i Priluci, na komunikaciji Livno—Bos. Grahovo, sa zadatkom da ovlada njima i poruši put i mostove između Prisapa i Zirovića i Priluke i Livna¹⁹. Ne poznajući pravo stanje kod neprijatelja u tom rejonu, Kombinovani odred je nastupio dosta oprezno i tek 2. avgusta ušao u Zirović i Priluku, izbjivši na drum, a u 17,45 časova njegovi delovi su napali neprijateljevu posadu u selu Ljubunčiću koju je sačinjavao jedan poluvod domobrana i izvestan broj milicionera. Prvi napad su domobrani odbili, mada su se milicioneri bili razbežali. U 2 časa posle ponoći napad je obnovljen, ali se i on završio neuspešno, jer su domobranima stigli u pomoć milicioneri iz sela Štrupnića. U toku jutra domobrani i milicioneri su ušli u selo Zirović, iz kojeg su se partizani povukli²⁰.

Dok je Kombinovani odred vodio borbe oko sela zapadno od Livna nastojeći da prekine komunikaciju ka Bos. Grahovu i stvori uslove za napad na grad s tog pravca, ostale jedinice su vršile poslednje pripreme. Načelnik Vrhovnog štaba, koji se nalazio u razrušenoj stočnoj stanici na Svabinom polju, oko 5 km severoistočno od Livna, pratio je razvoj događaja nadajući se da će se situacija razvijati onako kako je bilo predviđeno. Međutim, njega je brinulo što još nije imao nikakvih vesti od komandanta zapadne kolone²¹. Pošto ni 4. avgusta ujutru nije dobio očekivani izveštaj on je zaključio da Kombinovani odred možda neće stići da učestvuje u napadu koji je trebalo da otpočne u toku noći. Smatrajući da bi time bio dovođen u pitanje

¹⁷ " Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 73 i 74.

¹⁸ Isto, dok. br. 74.

¹⁹ Izveštaj Štaba kombinovanih snaga Vrhovnom štabu od 30. i 31. jula i 1. i 3. avgusta (AIRPJ, br. 3543, 3189, 3193, Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 77).

²⁰ Izveštaj komandira domobranskog voda komandantu livanjskog garnizona od 3. avgusta u 12 časova (Arhiv VII, k. 114, br. reg. 8/9a—2).

²¹ Naređenje vrhovnog komandanta od 2. avgusta u 12 časova primljeno je u Štabu 5. krajiškog odreda tek 3. avgusta u 21 čas. Sudeći po tome, opravdano se može pretpostaviti da naređenje vrhovnog komandanta od 3. avgusta u 16 časova i zapovest za napad Štab odreda nije primio u toku 4. avgusta (Arhiv VII, k. 1705, br. reg. 7/1—6, 7/2—6).

uspeh, on je pomišljao da napad odloži. O tome je on u prepodnevnim časovima pisao vrhovnom komandantu i štabovima 1. i 3. proleterske brigade, uz napomenu da će napad biti odložen ukoliko Kombinovani odred ne zauzme sela zapadno od Livna i na vreme ne stigne na polazne položaje²². Ovo obaveštenje je izazvalo neizvesnost i zabunu štabova brigada. Štab 1. proleterske brigade, koji je na Velikoj orlovači, sa štabovima bataljona, upravo završio izvidanje i izdavanje naređenja, s neskrivenim negodovanjem je primio ovu poruku. Smatrajući da je kolebanje načelnika Vrhovnog štaba u tom trenutku neopravdano, on je reagovao malo neuobičajeno, izrazivši otvoreno svoje neslaganje. U odgovoru načelniku Vrhovnog štaba, on je u 14,10 časova pisao²³:

»1) Primili smo Vaše pismo u 14,00^h.

2) Apsolutno smo protiv odlaganja — svi mi iz štaba.

3) Ne razumemo da si sada mogao da poljuljaš, zamutiš celu stvar. Bar da si odlučno rekao »ne« a ne da celu stvar postaviš u zavisnosti od toga kada će i da li će stići neki kurir, kao i od toga da li je neko selo zauzeto ili ne. To je najgore što se moglo desiti: da stvar ostane u vazduhu! To je trebalo predvideti.

... Mi smo svi odlučno za napad.

5) Ubedeni smo da će Stari (Tito — prim. M. L.) biti vrlo ljut.

6) Smatramo da je potpuno dovoljno sedam bataljona, pogotovu kada je prilaz ka Bašajkovcu nepristupačan.

Za štab I brigade
Koča, Fića, Stanko«²⁴

Načelnik Vrhovnog štaba je primio pismo Štaba 1. proleterske brigade i, verovatno, pod njegovim utiskom, preispitao situaciju i povukao odluku o odlaganju napada²⁵. Obavestivši o tome Štab 1. proleterske brigade, on je, zajedno sa Štabom 3. proleterske brigade, koji se nalazio sa njime, odlučio da pomeri bataljone te brigade prema zapadu, da bi oni napadali pravcem koji je bio predviđen za Kombinovani odred. Tako je 3. proleterska brigada, pored svog, dobila i zadatak zapadne kolone. Njena tri bataljona su bila raspoređena prema sledećim objektima: 5. bataljon je trebalo da, spuštajući se južnim padinama Debelog brda (k. 1207), ovlada šumom Bašajkovac, sa Vejs-

²² Pismo nije sačuvano, ali se njegova sadržina može sasvim pouzdano rekonstruisati. Njega spominje komandant 1. proleterske brigade u izveštaju vrhovnom komandantu od 12. avgusta. Na margini izveštaja on je dopisao: »Videti pismo druga Arse o eventualnom odlaganju akcije na Livno i naš odgovor« (Arhiv VII, k. 3a, br. reg. 11—1).

²³ Arhiv VII, k. 3a, br. reg. 3—1.

²⁴ Koča Popović, Filip Kljajić, Branko Poljanac.

²⁵ I zamenik komandanta 1. proleterske brigade Danilo Lekić Španac, koji se nalazio sa štabovima 1. i 3. bataljona, pisao je načelniku Vrhovnog štaba u 16 časova da napad ne treba odložiti, već da treba dejstvovati »odlučno i bez zebnje« (Arhiv VII, k. 3a, br. reg. 16/2).

-kulom i Jefrem-kulom, i da odatle, sa strmih litica iznad starog dela varoši, tuče neprijateljeve položaje i objekte u gradu; 1. bataljon je trebalo da sa severozapadne i zapadne strane prodre u grad i napadne kasarne; 4. bataljon je bio na desnom krilu, prema Zastinju. Po svom značaju posebno se isticao zadatak 5. bataljona, jer bi njegovi borci, izbijanjem na liticu iznad grada, mogli da efikasno tuku sve objekte u gradu i da svojom vatrom podrže borbu ostalih snaga prilikom njihovog prodora u grad. Zadaci jugoistočne kolone, tj. 1. proleterske brigade, ostali su nepromenjeni: 1. bataljon je trebalo da se spusti preko grebena kod Klanac-kule, zauzme utvrđenje Tabiju i prodre u severoistočni deo grada; 3. bataljon je, u nastupanju duž druma koji vodi od Sujice, imao da savlada otpor neprijatelja u manastiru i u fabrici cementa, 2. bataljon da nastupa s juga, preko ravnice, a i 4. bataljon da zauzme stočnu stanicu i s jugozapada prodre u grad²⁶.

U toku 3. i 4. avgusta situacija se kod neprijatelja u Livnu nije ni u čemu promenila. Odlazak ustaša Crne legije sa Borove glave i napuštanje Sujice i Duvna izazvali su još veće uzbuđenje i strah kod već deprimirane posade. Opasnost je, po oceni komandanta garnizona, bila neposredna, napad je trebalo očekivati sa istočne i severne strane. »Po svemu sudeći prema se napadaj sa crte: Borova glava — Priluka«, obavestio je on komandanta 6. divizije (taj izveštaj je preneo avion koji se 4. avgusta spustio u Livno)²⁷. Prema jugu i zapadu, u selima na obodu Livanjskog polja, nalazila se naoružana milicija, na čiju se pomoć moglo računati u slučaju potrebe. Međutim, vesti o napadu krajiških partizana na Ljubunčić i o pojačanoj aktivnosti dalmatinskih jedinica oko Prologa primljene su sa zabrinutošću i ocenjene kao nagoveštaj da se opasnost ukazuje i s tih strana. To je neprijatelja naročito zabrinulo, jer su, posle neuspele intervencije Crne legije iz Sujice, pravci prema Sinju i Aržanu, a donekle i prema Bos. Grahovu, ostali jedini odakle se mogla očekivati neka pomoć ili kuda se moglo odstupiti u slučaju krajnje nužde. Umesto da iz tih sela dobije pomoć, na koju je računao, komandant livanjskog garnizona je čak morao misliti da im iz Livna uputi pojačanja, jer su upravo iz tih sela neprestano stizale molbe da im se pomogne: iz Ljubunčića je upućen zahtev da se pošalje jedan vod domobrana ili milicionera, a iz Prologa, u kome se nalazilo samo 10 domobrana, 4 žandarma i 15 milicionera, traženo je tridesetak domobrana. Više zabrinut za situaciju kod Priluke, a i na navaljivanje ustaškog logornika koji je u tom selu imao imanje,

²⁶ V. Dedijer, Dnevnik, I, str. 243.

²⁷ Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—61.

komandant je tamo uputio 80 domobrana, dok je u Prolog poslao jedno odeljenje domobrana jačine 16 vojnika²⁸.

Obavešten da su neki partizanski delovi primećeni i u selima južno od Livna, komandant garnizona je jedan ojačani vod uputio ka selu Smričanima da izvidi situaciju duž drumu prema Prisoju i ustanovi da li se, i gde, nalaze partizanske jedinice i kakve su njihove namere. Četvrti bataljon 1. proleterske brigade nalazio se već u selu na brdu iznad drumu, a njegov štab je preduzeo sve mere da bi, prikrivanjem prisustva svojih četa, obezbedio tajnost napada. Neprijateljeva kolona koja se kretala drumom uputila je patrole u selo. Bataljon je tad bio prinuđen da otkrije svoje prisustvo. Hitno je jedna četa upućena prema mostu na reci Sturbi da bi napala neprijatelja iz pozadine, dok je druga četa izvršila napad sa čela. Neprijatelj je, međutim, prozrevši nameru partizana, brzim povlačenjem izbegao uništenje²⁹.

U iščekivanju napada partizana, neprijatelj se u Livnu užurbano pripremao za odbranu. Posada, sastava: tri domobranske čete (6. 7. i 8. četa 2. bataljona 14. pešadijskog puka), četa ustaša (2. četa 20. ustaškog bataljona), ostatak od 70 domobrana iz 18. čete 13. pešadijskog puka koji su se povukli iz Glamoča, milicioneri i žandarmi³⁰, bila je u strogoj pripravnosti. Od jednog zarobljenog partizana saznalo se da će partizani izvršiti koncentričan napad na grad. Jedan domobranski avion je 3. i 4. avgusta doturio veću količinu municije, a italijanski avioni su nadletali rejon Livna da bi otkrili kretanje partizana i omeli njihovu koncentraciju bombardovanjem njihovih kolona. Jedan avion je 2. avgusta oko podne bacio šest bombi na selo Zabljak, 2 km južno od grada, u kome nije bilo partizana. Tom prilikom su poginula četiri seljaka, a pričinjena je i znatna materijalna šteta. Ogorčen zbog takve »pomoći«

²⁸ Izveštaji komandira voda iz sela Ljubunčica i poručnika Josipa Pavlovića, komandantu posade Livna, od 3. avgusta (Arhiv VII, k. 114b, br. reg. 8/9a—2, k. 140, br. reg. 2/41—1); Izveštaj komandira žandarmerijske stanice iz Prologa od 12. avgusta (Arhiv VII, k. 147, br. reg. 57/1—1); Dnevni izveštaj 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 30/3—5); Izveštaj o situaciji u Livnu poslat 15. avgusta nemačkom poslaniku u Zagrebu (potpis pošiljaoca nečitak), mikroteka VII, film London 7 snimci 301688—97.

²⁹ Dnevnik N. Boškovića; Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1986, br. reg. 13—3).

³⁰ Bojna relacija 6. divizije za avgust 1942 (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—61); Beleška napisana u nemačkom poslanstvu u Zagrebu 15. avgusta o situaciji u Livnu, na osnovu izjave nemačkog državljanina ing. Ota, upravnika bušačkih radova firme »Hanza-Lajhtmetal«, kojeg su partizani uputili iz Livna u Zagreb radi pregovora o razmeni zarobljenika (mikroteka VII, film London 7, snimci 301688—97); Arhiv VII, k. 5, br. reg. 10—1.

Italijana, komandant 6. divizije je zamolio Glavni stožer da se obustavi intervencija italijanske avijacije »dok se ne dobiju tačni podaci o rasporedu partizana«. Italijani su, kako se moglo i očekivati, izrazili žaljenje, uz primedbu da je do nemilog događaja došlo »što je talijanski zrakoplov dočekan u neposrednoj okolini Livna jakim vatrom, što je izazvalo prirodnu reakciju zrakoplova«. Avionom, poslednjim, koji je 4. avgusta odleteo iz Livna u Sarajevo javljeno je komandantu 3. domobranskog korpusa da se partizanski obruč oko grada sve više steže i da svakog trenutka može uslediti napad. »Seoski narod napušta domove i u divljem bijegu bježi i napunjava grad Livno, gdje inače nema nikakvih namirnica za život«, izveštavao je major Križanec, moleći »da se urgira kod Talijana da pošalju pomoć i oslobode ga od partizanske obsjede«. A komandir ustaške čete je u svom kratkom izveštaju naveo da su partizani već zauzeli više sela i da su ustaše i domobrani nemoćni i »vrlo nejaki« da se suprotstave partizanima. Izražavajući čuđenje i nezadovoljstvo što nema nikakve veze sa štabom svog bataljona u Bugojnu, ustaški natporučnik Vodopija je pretio da će se izravno Glavnom stožeru Ustaške vojnice obratiti za pomoć u materijalu, municiji i novcu³¹.

2. — Oslobođenje Livna i borbe na Vagnju

Prema planu, svi su bataljoni u određeno vreme pošli s polaznog položaja, po gustom mraku, ka naznačenim objektima. Pošto su još pre pada mraka neprijateljeve patrole i istureni delovi bili povučeni sa daljih osmatračnica oko grada, bataljoni 1. i 3. proleterske brigade su se nesmetano približili položajima na ivici grada i tu izvršili poslednje pripreme. Oko 22 časa i 30 minuta napad je otpočeo na svim pravcima, s nejednakom žestinom. U početku se razvijao bez naročitog uspeha. Bataljoni su doduše rasterali manje predstražne delove i izbili neposredno pred neprijateljeve bunkere i žičane prepreke, ali su tu bili zaustavljeni jakim vatrom. Dve čete 1. bataljona, koji je imao težak zadatak da savlada vrlo jaka utvrđenja, vršile su snažan pritisak na Klanac-kulu i Tabiju.

³¹ Dnevni izveštaj 3. domobranskog korpusa za 4. i 5. avgust (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 30/3—5 i 33/3—1); Izveštaj komandira 2. čete štabu 20. ustaškog bataljona od 4. avgusta (Arhiv VII, k. 114b, br. reg. 9/9a—1); Izjava Hansa Ota, upravnika bušačkih radova firme »Hanza-Lajhtmetal« (mikroteka VII, film London 7, snimci 301-688-97); Depeša 6. divizije Glavnom stožeru od 3. avgusta (Arhiv VII, k. 106, br. reg. 31/2—1); Bojna relacija 6. domobranske divizije za avgust 1942 (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—61).

Neprijatelj je pružao žilav otpor, naročito s Tabije i iz bunkera izgrađenog na brežuljku oko 60 metara ispred nje. Snažnom vatrom iz minobacača on je zadržao napadače i prikovao ih iza kamene ograde nedaleko od bunkera. Pokušaji da se bacanjem bombi uništi ovo neprijateljevo gnezdo ostali su bezuspešni. U međuvremenu je i 3. bataljon bio zaustavljen pred fabrikom cementa i pred manastirom, s čijeg je tornja tukao mitraljez. Raketama osvetljavajući prostor, neprijatelj je vatrom iz manastira, iz tvornice i iz bunkera ispred mosta sprečavao prilaz četama 3. bataljona koje su podilazile utvrđenjima. Drugi bataljon se za to vreme oprezno privlačio preko polja ne nailazeći na otpor neprijatelja. Njegovi delovi su se već bili dohvatili prvih kuća, ali je još bilo neizvesno kako će se završiti njihov upad. Kod susednog 4. bataljona napad je u prvoj fazi imao malo uspeha, jer su čete ovog bataljona bile zadržane pred stočnom stanicom. Nastupajući preko ravnog i otkrivenog terena, streljački stroj je uspeo da se neopaženo privuče do te jake otporne tačke utvrđene rovovima i bunkerima i okružene žičanom ogradom. Međutim, u poslednjem trenutku, alarmiran od stražara koji su primetili sumnjivo kretanje, neprijatelj je počeo da nasumice tuče prostor ispred utvrđenja. Borci su prilegli i pritajili se ne odgovarajući na vatru, čime su kod neprijatelja izazvali sumnju da su se stražari, možda, prevarili ili da se radilo o aktivnosti partizanskih izviđačkih organa. No, zabuna je bila kratkotrajna, jer je, po borbi koja se ubrzo razgorela svuda oko grada, neprijatelj u stočnoj stanici zaključio da se radi o ozbiljnom napadu i da se pred njim sigurno nalaze jače grupe partizana. Pojačavši budnost i osmatranje, on je uspeo da otkrije primicanje četa 4. bataljona i da ih jakim vatrom spreči da pređu na juriš. Pred snažnom vatrom i žičanim preprekama bataljon je stao, nemoćan da direktnim napadom zauzme stočnu stanicu³².

Ni bataljoni 3. proleterske brigade nisu, u međuvremenu, postigli značajniji uspeh. Peti bataljon, koji je napadao preko Bašajkovca, zauzeo je, posle kraće borbe, Jefrem-kulu, koja nije bila posednuta od jačih neprijateljevih delova, ali nije izvršio napad na znatno jaču i bolje branjenu Vejs-kulu, okru-

32 Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1986, br. reg. 13—3, k. 1985, br. reg. 2—2); V. Dedijer: Dnevnik, I, str. 244—5; Dnevnik N. Boškovića; Članci u knjizi »Prva proleterska«: J. Božović: Tako je oslobođeno Livno; M. Vučković: Livno je naše; Dušan Šaban: Iz grada u grad; Zivko Zivković: Vojo Maslovare; Jovo Pejković: Napad na Livno (knj. 1. str. 461, 468, 495; knj. 2, str. 74); B. Jovanović: Moj bataljon, str. 125—8; Z. Mihajlović, nav. delo, str. 104.

ženu bodljikavom žicom³³, jer su vodiči zalutali i četu nisu ni doveli do nje. Prvi bataljon se spustio na drum između sela Zastinja i zapadne ivice šume Bašajkovca i napao na groblje i kasarne, gde je bio dočekan vatrom. Nastupajući preko drumu, njegovi delovi su izbili do potoka blizu kuće doktora Mitrovića, odakle je na njih bila otvorena jaka mitraljeska vatra. Četvrti bataljon je zauzeo selo Zastinje i isturio obezbeđenje na cestu, dok je jedna njegova patrola pokušala da se preko močvara kod Hasinih vrela poveže sa 4. bataljonom 1. proleterske brigade, ali u tome nije uspela jer je zabunom došla u sukob s njegovim delovima³⁴.

Tako su prvi časovi napada protekli, kod svih bataljona, u borbi na prilazima i na ivici grada. Neprijatelj je zaustavio partizane gotovo na svim pravcima. Mestimični uspesi napadača nisu bili od većeg značaja. Izgledalo je da u toku te noći Livno neće biti zauzeto. Međutim, tada je na pravcu nastupanja 2. bataljona 1. proleterske brigade došlo do takvih događaja koji su odlučujuće uticali na dalji tok borbe, unevši nov, snažan impuls u već posustali napad. Ovaj bataljon nastupajući s juga, između 3. i 4. bataljona, uspeo je da se preko potpuno ravnog terena neopaženo približi gradu. Neprijatelj, verovatno, nije pretpostavljao da će se partizani usuditi da napadaju tuda, preko brisanog prostora, tim pre što su na tom pravcu bile postavljene žičane prepreke, koje su bile branjene vatrom iz nekoliko bunkera. A možda se s tog pravca povuklo osiguranje, ostavivši prilaz s juga bez kontrole³⁵. Krećući se u tišini, borci ovog bataljona su se oprezno primicali prvim kućama. Ne odgovarajući na vatru iz bunkera, koju je neprijatelj više nasumce otvarao, borci su ustajali čim bi vatra prestala i raketa se ugasila i produžavali kretanje, da bi ponovo prilegli kada bi nova raketa osvetlila teren. Ne obzirući se na

³³ Vejs-kula, koju narod naziva i Vujadinovom kulom, vezujući je za tamnovanje Starca Vujadina, poznate istorijske ličnosti, nalazi se na vrhu kamene litice koja se strmo diže iznad grada. Ostaci stare, oko 10 metara visoke kule, valjkastog oblika, prečnika 12 metara, sa zidovima debljine 3—4 metra, izgrađene još u srednjem veku, predstavljaju vrlo jako utvrđenje, koje može uspešno da odoli pešadijskoj, a delom i artiljerijskoj vatri.

³⁴ Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 2—3); V. Dedijer: Dnevnik, I, str. 244—8; V. Knežević: Peti pljevaljski bataljon u napadu na Livno (Pljevaljske novine, 29. novembra 1961).

³⁵ Pomenuti nemački građanin, koji je učestvovao u borbi u Livnu, izjavio je, misleći verovatno na prodor 2. bataljona, sledeće:

»Domobranci su se borili vrlo rdavo. Kad je napad počeo, jedan njihov deo je jednostavno pobjegao. Samo tako se može objasniti da su partizani po proboju osiguranja, koja su se nalazila nekoliko kilometara udaljena od mesta, mogli da prodru u varoš a da ne ispale ni jedan metak« (mikroteka VII, film London 7. snimci 301688-97).

zaostajanje suseda, bataljon je smelo nastupao i uspeo da pređe žičanu ogradu i dohvati se prvih kuća. Iznenadeni neprijatelj, koji na ovom pravcu nije imao jačih snaga, pružio je slabiji otpor. Delovi bataljona su zauzeli crkvu i gimnaziju (zgrada gimnazije nalazila se na prostoru današnje tržnice), zarobivši izvestan broj vojnika; ubrzo potom izbili su u centar varoši. I dok su ostali bataljoni vodili borbe na ivici grada, glavnina 2. bataljona se našla u njegovoj unutrašnjosti, rešena da tu ostane i u toku dana, dok i ostali bataljoni ne prodru u grad. Borci su zauzeli položaje u kućama, na krovovima i iza uglova, hvatajući neprijateljeve vojnike koji su pretrčavali od Ustaškog doma (danas zgrada gimnazije) prema kući Mitrovića. U prvi mah neobavešten o prodoru 2. bataljona u centar grada, neprijatelj nije ni preduzeo mere da protivnapadom uništi partizane ili ih odbaci iz grada. Sve njegove snage su se nalazile na položajima oko grada, a u unutrašnjosti nije bilo ni najmanje rezerve. Čak se i komandant garnizona bez pratnje uputio ka položaju da obide čete koje su pružale otpor. U centru grada zarobili su ga borci 2. bataljona³⁶. »Nekoliko minuta kasnije« — seća se tog događaja jedan preživeli borac — »sredinom ulice, ne mnogo žurno, kreće čovjek s mašinkom o vratu, a pištoljem i ručnom bombom u rukama. Milan Raspopović (vodnik 3. čete — prim. M. L.) sa još nekoliko drugova pođe mu u susret i zarobi ga ne opalivši ni metak. To je bio bojnik Križanec, komandant odbrane Livna!«³⁷.

Zarobljavanjem komandanta domobranskog bataljona postignut je značajan uspeh. Preplašeni domobranski oficir dao je o odbrani sve podatke od interesa za napadača, ukazavši naročito na kuću Mitrovića, u kojoj su se utvrdili Nemci i ustaše. Da bi dokazao da nije neprijateljski raspoložen prema partizanima, on je čak telefonom pozivao svoje potčinjene da se predaju. Jedna grupa boraca, u međuvremenu, zauzela je zatvor i oslobodila 50 zatvorenika koji su, uhapšeni kao simpatizeri partizana, sa zebnjom očekivali streljanje. Obavešten o uspehu 2. bataljona i o njegovoj nameri da se po svaku cenu zadrži u gradu, Štab 1. proleterske brigade je naredio ostalim bataljonima da pojačaju svoje napore. Već prilično dezorijentisana i pokolebana, odbrana je tad počela da popušta pred pojačanim napadima i jurišima bataljona, koji su u prvim jutarnjim časovima uspeali da slome otpor branioca i uđu u grad. Sa severne

³⁶ Vukosava Rokvić — Sćepanović: Prva ulična borba moje čete; Raško Popović: Neopažen upad u grad; Miloš Vuksanović: Nezaboravni Božina — članci u knjizi »Prva proleterska« (knj. 1, str. 471, 484, 609); Usmena izjava Radovana Vukanovića, tadašnjeg komandanta 2. bataljona.

³⁷ V. Rokvić — Sćepanović, navedeni članak.

i severoistočne strane 5. bataljon 3. proleterske i 1. bataljon 1. proleterske brigade uspele su da zauzmu utvrđenja Vejs-kulu, Klanac-kulu i Tabiju. Posada Vejs-kule pružila je jači otpor, ali je jurišem jedne grupe boraca bila savladana. U tom uporištu borci su zaplenili dva puškomitraljeza a zatim su sa strmih litica otvorili vatru na neprijatelja u gradu i na susedno uporište Tabiju. Prvi bataljon je relativno lako zauzeo Klanac-kulu, ali je prilikom napada na Tabiju imao više teškoća. Jedna njegova četa, ne obzirući se na otpor neprijatelja, probila se pored utvrđenja u grad i uputila jednu grupu bombaša da iz pozadine napadne bunker na drumu kod manastira Gorice i time pruži pomoć borcima 3. bataljona koji su vodili borbu oko tog uporišta. Nešto kasnije bio je likvidiran otpor u Tabiji, gde je, pored ostalog, zaplenjen minobacač. U međuvremenu je 3. bataljon na juriš osvojio manastir Goricu i tvornicu cementa. Prilikom zauzimanja manastira borci su najpre, ubacivanjem bombi kroz prozore, učitali neprijatelja u prizemlju, a zatim, preko prislonjenog stabla, uskočili kroz prozor u zgradu i prinudili posadu da se preda. Domobranski oficir koji se nalazio na tornju poginuo je još u početku borbe. Tom prilikom zaplenjeni su jedan mitraljez i dva puškomitraljeza. I fabriku cementa su borci ovog bataljona zauzeli na sličan način: grupa bombaša se, iskoristivši žbunje i neravan teren, privukla do zidane stražarnice na fabričkoj ogradi i bombama je uništila. Posle toga je otpor neprijatelja bio slomljen. U zoru je i 4. bataljon nastavio napade. Zaobišavši stočnu stanicu sa istočne strane i likvidiravši nekoliko bunkera, on je upao u grad, pri čemu je imao dva poginula. Tu je stupio u vezu sa 2. bataljonom. Prodor 4. bataljona je olakšao položaj 2. bataljonu, koji se već više časova nalazio u gradu usamljen, izložen opasnosti da bude napadnut s više strana. Neprijatelj je i dalje pružao otpor iz stočne stanice i klanice. Stab 4. bataljona je odlučio da, iskoristivši pogodnu okolnost nastalu upadom delova ovog bataljona u grad, napadom iz pozadine uništi ovo jako uporište. Ubrzo su sve tri čete izvršile juriš i prinudile posadu da se preda. Pred bataljonom je stajalo još jedno uporište. Iz žandarmerijske stanice je grupa žandarma, ustaša i milicionera, s kojima je bio i starešina milicijske grupe, pružala žilav otpor. Borci 4. bataljona našli su se pred teškoćom: da bi prišli zgradi morali su preći preko ulica koje je neprijatelj kontrolisao vatrom³⁵. Jedna grupa bombaša, predvođena partizanom meštanimom, uspela je da se približi zgradi sa stražnje strane, ali nije mogla da uskoči u nju jer se s te strane nalazio samo jedan,

³⁵⁾ Zgrada žandarmerijske stanice (danas ne postoji) nalazila se na kraju današnje Splitske ulice, do parka u kome se nalazi bioskop.

manji, prozor, i to na spratu. Grupa se, potom, kroz dvorište prebacila do kuće preko puta žandarmerijske stanice i tu postavila puškomitraljez. Pod njegovom zaštitom bombaši su pokušali da ubace bombe kroz prozore, ali u tome nisu uspjeli. I pokušaj paljenja zgrade nije dao željene rezultate. Tek kada je jednoj grupi boraca pošlo za rukom da se popne na krov susedne zgrade i da odatle ugrozi posadu, neprijatelj se predao. U međuvremenu je 1. bataljon 3. proleterske brigade vodio borbe oko kuće Mitrovića i oko kasarne, gde je poginuo njegov komandant, dok su delovi 4. bataljona iste brigade zauzeli bolnicu³⁹.

U prepodnevnom časovima 5. jula bila je u stvari rešena borba za Livno. Neprijateljev otpor oko grada bio je slomljen. Bataljoni 1. i 3. proleterske brigade su na ulicama razoružavali grupice vojnika. Neprijatelj je još pružao otpor iz vile dr Mitrovića, kasarni i nekih usamljenih kuća. Jedna grupa boraca 1. bataljona 1. proleterske brigade prodrila je oko podne u kasarne, među pokolebane domobrane, i prinudila ih na predaju. Naročito je žestok otpor pružala grupa Nemaca i ustaša u kući Mitrovića. U toj usamljenoj zgradi, u kojoj sii bile smeštene kancelarije firme, nalazilo se osam naoružanih Nemaca, inženjera i službenika, kojima su se odmah, u prvim časovima borbe, priključili ustaše sa dva mitraljeza i jedno domobransko minobacačko odeljenje⁴⁰. Svi pokušaji da se jurišem prodre u to utvrđeno uporište ostali su bezuspešni. Tada se došlo na ideju da se kuća zapali. Načelnik Vrhovnog štaba je o tome obavestio vrhovnog komandanta, tražeći da se pošalju benzin i flaše. Vrhovni komandant, prethodnog dana dobivši obaveštenje da će se napad odložiti, bio je iznenađen vešću da su jedinice 1. i 3. proleterske brigade ipak izvršile napad i već prodrle u grad. »Primili smo tvoj izveštaj« — pisao je on načelniku Vrhovnog štaba u 12,30 časova — »koji nas je neobično iznenadio i obradovao, tim više što smo mislili da ove noći niste vršili napad«. Odgovorivši da u komori Vrhovnog štaba nema benzina, on je načelnika uputio da gorivo traži u gradu ili iz Glamoča i Duvna.

3» Izveštaj Štaba 1. proleterske brigade A. Rankoviću od 5. avgusta u 6 časova (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 84); Izveštaj komandanta 1. bataljona 1. proleterske brigade načelniku Vrhovnog štaba od 5. avgusta u 10,25 časova (AIRPJ, br. 3676); Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 87; Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1985, br. reg. 2—2, k. 1986, br. reg. 13—3, k. 2001, br. reg. 2—3); Članci J. Pejčkovića, R. Popovića, V. Rokvić — Šćepanović, M. Vuksanovića, P. Jakšića, J. Božovića, M. Vučkovića, D. Šabana, Z. Zivkovića (Prva proleterska, I); Sećanje R. Vukanovića; V. Dedijer: Dnevnik, I, str. 245—6; B. Jovanović: Moj bataljon, str. 128—130; Članak V. Kneževića.

⁴⁰ Izjava nemačkog građanina Ota od 16. avgusta u nemačkom poslanstvu u Zagrebu (mikroteka VII, film London 7, snimci 301688—97).

Istovremeno ga je upozorio: ne dozvoliti da okružene ustaše pobegnu, kakav je slučaj bio u Glamoču⁴¹.

Još dok su u gradu vođene ulične borbe preduzete su, pored ranijih, neke mere da se postignuti uspeh obezbedi od neprijateljeve intervencije sa pravca Sinja, Aržana, Posušja, Kupresa i Bos. Grahova. Pionirski vod 1. proleterske brigade je porušio most na drumu prema Aržanu da bi sprečio upućivanje tenkova u pomoć ostacima garnizona i grupi nemačkih građana koji su se još držali u kući dr Mitrovića. Da bi se osujetili eventualni pokušaji ustaške milicije iz obližnjih sela da pritekne u pomoć ustašama i Nemcima, još u prepodnevnom časovima su iz grada izvučeni izvesni delovi 3. proleterske brigade i hitno upućeni prema Prologu, gde su se već nalazile neke jedinice Srednjodalmatinskog odreda, a Kombinovani krajiški odred, koji nije stigao da učestvuje u napadu na grad⁴², upućen je prema Bos. Grahovu, jer su, prema dobijenim obaveštenjima, u to mesto pristigle neke italijanske jedinice, koje bi mogle, zajedno sa četnicima, da krenu u pravcu Livna.⁴³

Zaplašeni napadom na Livno, neprijateljevi delovi su iz okolnih sela pobjegli u pravcu Aržana i Imotskog. Tako se već oko 11 časova grupa od oko 80 domobrana, ustaša, žandarma i milicionera iz Prologa i okolnih sela, predvođena jednim domobranskim i jednim ustaškim oficirom, povukla u Aržano, a u 21 čas se povukla u Sinj posada žandarmerijske stanice iz Prologa — 4 žandarma i 15 domobrana⁴⁴.

Srednjodalmatinski partizanski odred, koji je zatvarao komunikaciju prema Sinju, blokirao je italijanski garnizon u Vagnju, na više mesta porušio cestu i na nju nabacao kamenje, naročito u Prološkoj dragi, i poseo položaje na dominantnim

⁴¹ Naređenje vrhovnog komandanta načelniku Vrhovnog štaba od 5. avgusta u 12,30 časova (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 82).

⁴² Oko 230 boraca Kombinovanog odreda stiglo je tek 5. avgusta u 6 časova u Livno i zadržalo se u severnom delu grada, dok su ostali delovi vršili obezbeđenja prema Čelebiću (Izveštaj Štaba Kombinovanog odreda Vrhovnom štabu od 5. avgusta (AIRPJ, br. 3191 i 3192).

Zamenik komandanta 5. krajiškog odreda je 8. avgusta, u pismu Vrhovnom štabu, ovim razlozima opravdavao nedovoljno efikasno dejstvo Kombinovanog odreda:

»Mi stvarno nismo mogli na vaše traženje poslati naše čitave bataljone jer je bilo hitno i poslali smo najbliže raspoložive snage. Radi toga je i došlo do slabog rukovođenja na brzu ruku stvorenog kombinovanog štaba ovog odreda u koji su ušle i čete bataljona »Budućnost« (glamočkog). U buduće ćemo nastojati da naši bataljoni u cjelini učestvuju u akcijama« (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 90).

⁴³ Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 2—3); V. Dedijer: Dnevnik, I, str. 247.

⁴⁴ Izveštaj komandira žandarmerijske stanice iz Prologa od 12. avgusta (Arhiv VII, k. 147, br. reg. 57/1—1).

visovima Visibabi, Kiku, Malinovcu i Debelici, iznad ustaških sela Caića, Odžaka, Listana i Rujana. On je time jedinice koje su se borile u Livnu potpuno obezbedio od eventualne intervencije Italijana iz Sinja i Vagnja. Štab odreda je ocenio da bi njegove jedinice mogle, pored pomenutih, izvršiti još jedan, krupniji, zadatak: zauzeti Vaganj i time uništiti poslednje italijansko uporište na Dinari. Iako nije imao dovoljno informacija o jačini neprijateljeve posade u utvrđenom Vagnju, koju je sačinjavala jedna četa 2. bataljona 25. pešadijskog puka divizije »Bergamo«, ojačana vodom mitraljeza, vodom srednjih i odeljenjem lakih minobacača⁴⁸, on se ipak odlučio za napad. Sigurno je i naređenje dobijeno od Štaba 4. operativne zone, u kome je sugerirano »da bi najidealnije bilo kad bi mogli zauzeti Vaganj i protjerati Talijane sve do Cetine«, uticalo na takvu odluku Štaba odreda. Obaveštivši o njoj Štab zone, on je sa svoja dva udarna bataljona i jednom četom bataljona »Starac-Vujadin« 5. avgusta izvršio snažan napad. Posada je pružila grčevit otpor iz zgrada i bunkera opasnih bodljikavom žicom. Zatim se povukla u kasarnu i bunkere oko nje. Svi pokušaji partizana da jurišima slome njen otpor ostali su bezuspešni. Nakon petočasovne borbe, u kojoj su imali šest poginulih, među kojima i komandanta 1. dalmatinskog udarnog bataljona⁴⁹, i preko 20 ranjenih, najviše od minobacačke vatre, partizani su se povukli⁴⁷. Komandant zone, čim je bio obavešten o napadu, hitno se uputio na mesto borbe, ali je stigao u trenutku kad su se partizani povlačili. Po njegovom mišljenju, partizani nisu uništili ovo jako utvrđenje — i pored »herojskih juriša« — zbog toga što nisu imali težeg oružja⁴⁸.

Za vreme tih događaja u okolini Livna i duž komunikacija prema Aržanu i, posebno, prema Sinju, u gradu je prestao svaki otpor neprijatelja, izuzev iz kuće dr Mitrovića, gde se, pored grupe Nemaca, zabarikadiralo oko 120 ustaša 2. čete 20. ustaškog bataljona sa svojim komandantom natporučnikom Vodopijom. Pogodan položaj zgrade, izdvojene od ostalih kuća, omogućio je neprijatelju, koji je raspolagao sa dva mitraljeza,

⁴⁵ Iz dnevnih izveštaja italijanskog 18. armijskog korpusa (Arhiv VII, k. 396, br. reg. 24/13—I, k. 388, br. reg. 13/1—33).

⁴⁶ Štab odreda je o pogibiji toga komandanta pisao sledeće: »Među poginulim nalazi se i komandant 1. dalmatinskog udarnog bataljona drug Jonić Ante, koji je pao raznesen od bacača u prvoj borbenoj liniji. Smrt ovog neprežaljenog borca i heroja duboko se dojmila sviju nas, a naročito boraca koji žale gubitak ovog sjajnog druga i komandanta. Smrću druga Jonića naša zona gubi najboljeg oficira, kojeg ćemo teško ikada nadoknaditi« (Pismo Štabu 4. operativne zone od 7. avgusta, Zbornik, tom V, knj. 6, dok. br. 17).

⁴⁷ B. Dude: navedeni članak.

⁴⁸ Zbornik, tom V, knj. 6, dok. br. 17.

više puškomitraljeza i jednim minobacačem, dobro osmatranje i kontrolisanje prostora koji ju je okružavao. Zgrada je, uz to, bila građena od tvrdog materijala, sa džakovima peska na prozorima i na krovu. Napadač je bio u dilemi kako da likvidira to poslednje uporište. Pokušaji da se bacanjem bombe i minobacačkom vatrom slomi otpor posade nisu dali rezultate, a ni poziv na predaju nije pokolebao branioce. Nemci su uspeali da uvedu red među zaplašene ustaše i da ih nateraju da se uporno brane, hrabreći ih da će pomoć spolja sigurno stići⁴⁹. U zaboravljenoj zgradi neprijatelj je imao dosta municije, hrane i vode, tako da je mogao da izdrži i dužu opsadu. Štab 1. proleterske brigade je žurio da se što pre uništi to uporište, pored ostalog i zbog toga što je neprijateljev minobacač zapaljivim minama tukao stari deo grada ispod Tabije, te zapalio nekoliko kuća. Bilo je očigledno da se jurišem ne može postići uspeh, jer bi borci bili izloženi velikim gubicima. Pomišljalo se da se zgrada zapali, ali je to bilo teško postići kako zbog nepodesnog prilaza, tako i zbog kamenih zidova zgrade. Nekoliko granata, ispaljenih na zgradu iz malog topa »pito«, nisu naneli ozbiljnije štete braniocima, koji su odmah otkrili vatreni položaj oruđa i učitali ga jakom vatrom⁵⁰.

Okruženi ostaci posade signalizirali su avionu koji je kružio nad gradom: da su u teškom položaju i da im je nužna brza pomoć. Čim je dobio poruku, pukovnik Šimić je iz Kupresa, u 20 časova, o kritičnoj situaciji u Livnu obavestio komandanta 3. korpusa u Sarajevu, tražeći da se s njegovim izveštajem upoznaju nemački štab u Zagrebu i Glavni stožer domobranstva⁵¹.

Međutim, molba da se uputi pomoć ostaće neuslišena. Posle napuštanja Duvna i Šujice, pukovnik Šimić i Francetić su svu pažnju usredsredili na odbranu Kupresa, uvereni da će se proleterske brigade ubrzo svom silinom sručiti na to uporište, čiji se pad ni po koju cenu nije smeo dozvoliti. Italijanske jedinice u Bos. Grahovu, Sinju, Zadvarju i Imotskom⁵² nisu, kao što su već više puta potvrdile, ni pomišljale da se angažuju u zoni koju su ustupile trupama NDH. Okružena posada u kući Mitrovića bila je, dakle, stavljena pred alternativu: ili

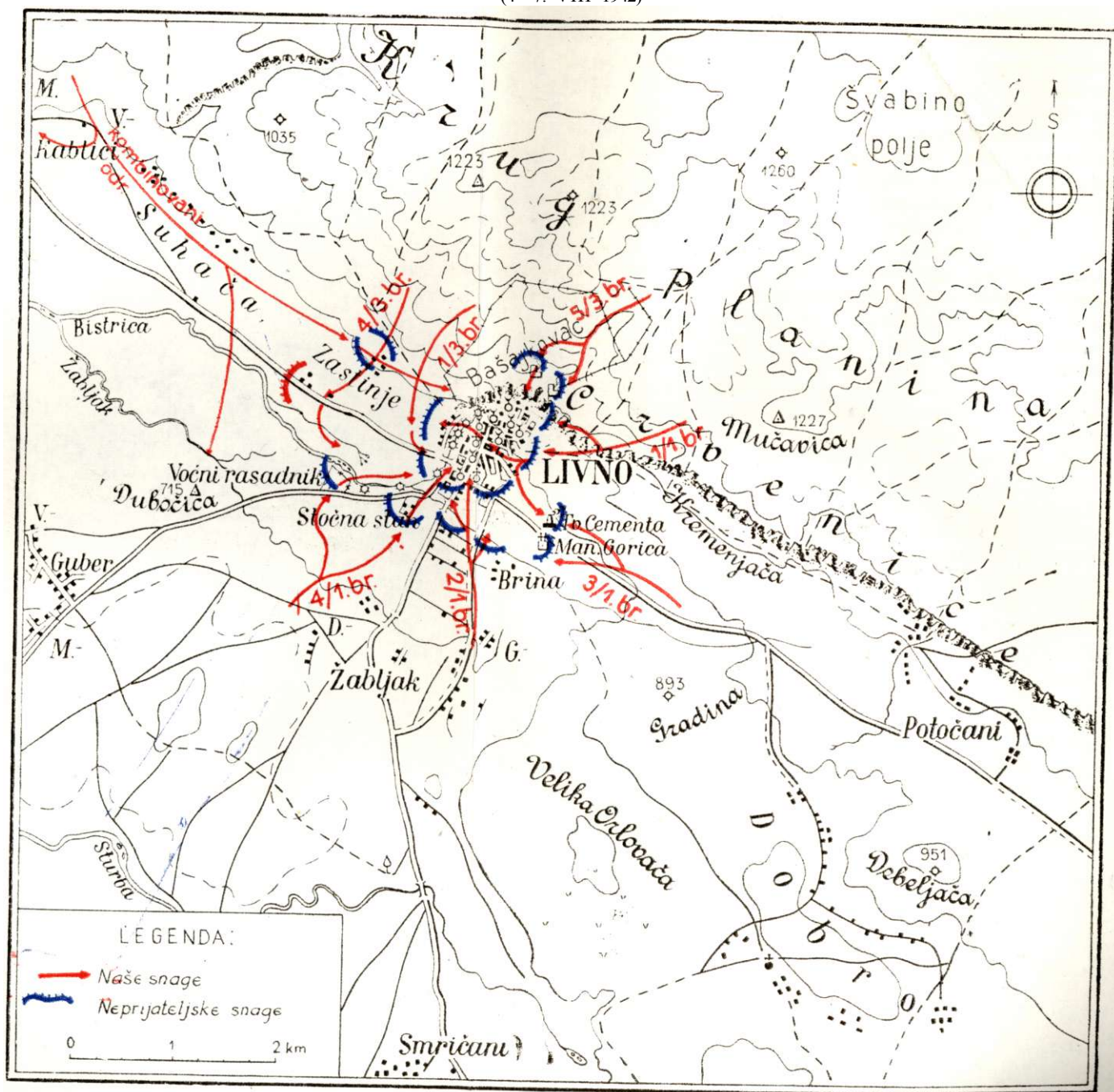
⁴⁹ Izveštaj policijskog atašea nemačkog poslanstva u Zagrebu upućen rajhsfireru SS i šefu nemačke policije u Berlinu 21. septembra 1942, mikroteka VII, film London 19, snimci 311300—10.

⁵⁰ Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1986, br. reg. 13—3, k. 2001, br. reg. 2—3).

⁵¹ Dnevni izveštaj (Arhiv VII, k. 13, br. reg. 6/1—12).

⁵² Telegram 18. armijskog korpusa 2. armiji od 3. avgusta (Dnevnik 2. armije za avgust 1942, Arhiv VII, k. 58, br. reg. 1/1—75).

BORBE ZA OSLOBOĐENJE LIVNA
(4—7. VIII 1942)

Skica 14

se boriti do poslednjeg, u neosnovanoj nadi da će pomoć ipak odnekud stići, ili se predati.

Do kraja dana borbe su vođene s nesmanjenom žestinom. Partizani su zarobili ukupno 292 domobrana, pet oficira i preko stotinu milicionera, žandarma i ustaša, dok su sami imali 5 mrtvih i 6 ranjenih⁸³. U toku noći partizani su izvršili nekoliko napada. Bombaši su uspjeli da u zgradu ubace dve bombe, ubivši dva a ranivši deset neprijatelja; ali su i partizani imali nekoliko žrtava. I sledećeg dana, 6. avgusta, borbe su vođene s nesmanjenom žestinom. Neprijatelj se ogorčeno branio i minobacačkom vatrom sprečavao prikupljanje partizana oko zgrade. Jedna mina je eksplodirala među grupom boraca 2. bataljona 1. proleterske brigade, ranivši četrnaestoricu⁵⁴. Štabu brigade je postalo jasno da se zgrada može zauzeti najlakše, s najmanje žrtva, ako se upotrebe artiljerijska oruđa većeg kalibra, čije bi granate mogle da probiju zidove. Već dva dana se s nestrpljenjem očekivao top iz Drvara⁵³. U toku noći primljen je od Udarnog bataljona 5. krajiškog odreda, iz sela Korićne, izveštaj da je brdski top stigao 5. avgusta u 20,30 časova u Glamoč, gde je zadržan dok se ne dobije obaveštenje da li je potrebno da krene za Livno⁵⁶. Veza i koordinacija među jedinicama, očigledno, nisu bile na visini, te su se naređenja sporo izvršavala. Tek na ponovnu intervenciju, top je u Livno stigao 6. avgusta oko podne. Međutim, on toga dana nije upotrebljen, jer su iskrsele nove teškoće. Saznalo se, naime, da se u opsednutoj zgradi nalazi velika količina dinamita — oko 3.500 kg (u zgradi je bilo u stvari 6.000 kg). Branioci bi, u očajanju, mogli to zapaliti i time izazvati rušenje velikog broja kuća. Strahovanje je bilo opravdano, jer se kasnije pokazalo da je neprijatelj pomišljao na takvu akciju⁵⁷. Štab koji je rukovodio napadom bio

⁵³ Izveštaj Štaba bataljona »Vojin Zirojević« delegatu Vrhovnog štaba od 6. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 6. dok. br. 85); V. Dedijer: Dnevnik, I, str. 247.

⁵⁴ V. Dedijer: Dnevnik, I, str. 247—8; članak M. Vuksanovića.

⁵⁵ Štab 5. krajiškog odreda, koji je imao dva brdska topa 75 mm, uputio je iz Drvara 4. avgusta posle podne jedan top, pošto je raspolagao samo sa 10 granata (Arhiv VII, k. 1705, br. reg. 7/2—6).

⁵⁶ se Pismo Udarnog bataljona 5. krajiškog odreda načelniku Vrhovnog štaba od 5. avgusta u 20,30 časova (Arhiv VII, k. 3a, br. reg. 5—1).

⁵⁷ Nakon razmene zarobljenika, Nemci koji su se borili u kući Mitrovića izjavili su u nemačkom poslanstvu u Zagrebu sledeće:

»Područje pogona koje su branili Nemci bilo je, nakon četvorodnevni borbi, razoreno artiljerijskom vatrom partizana i osoblje je stajalo pred dilemom: da kapitulira ili da eksplozivom koji je firma imala za vađenje boksita samo sebe digne u vazduh, a time verovatno i jedan deo varoši« (Navedeni izveštaj policijskog atašea).

je u velikoj dilemi. Ogromna količina eksploziva bila bi dragocen plen, kako za jedinice, koje bi mogle brzo i efikasno rušiti komunikacije, tako i za partizansku radionicu na Grmeču, koja je izrađivala ručne bombe i mine za bacače. Posle dvoumljenja šta da se radi i ponovljenih poziva na predaju, koji su ostali neuslišeni, rešeno je da se sledećeg jutra top ipak upotrebi. U toku noći oruđe je dovučeno blizu, na oko 70 m od opsednute kuće, i postavljeno iza jednog zida u kome je probijena rupa za cev. U zoru je otvorena vatra, ali je, od pet ispaljenih, samo jedna granata probila zid, i u sobi ubila oko 20 ustaša i jednog Nemca. Neprijatelj je odgovorio minobacačkom vatrom, ranivši poslugu topa. Pa ipak, topovska vatra je učinila svoje: neprijatelj se ubrzo predao⁵⁸.

3. — *Oslobođenje Livanjskog polja i mere za normalizovanje života*

Sedmog avgusta oko 9 časova Livno je bilo oslobođeno. Gotovo sva njegova posada bila je zarobljena; samo je nekim jedinicama, i to uglavnom onim koje su pre napada bile upućene u obližnja sela, pošlo za rukom da izbegnu u pravcu Aržana, i dalje ka Posušju i Imotskom. Stanovništvo ovog grada, koje je svoju naklonost partizanima ispoljavalo i ranije, radosno je dočekalo svoje oslobodioce i u znatnom broju im se priključilo. Zarobljeni domobrani i milicioneri, koji su pre kratkog vremena stupili u vojsku, pušteni su kućama, dok su ustaše, nakon suđenja, streljane⁵⁹. Kasnije je osam Nemaca

⁵⁸ Izveštaj Štaba 1. proleTERSke brigade načelniku Vrhovnog štaba od 6. avgusta u 12,35 časova (AIRPJ, br. 16527); V. Dedijer: Dnevnik, I, str. 249; M. Dabanović: Livno je palo, Komunist, br. 243 od 21. XII 1961; Telegram nemačkog poslanika u Zagrebu Kašea Ministarstvu spoljnih poslova u Berlinu od 11. avgusta.

U izveštaju nemačkog policijskog atašea stoji o tome sledeće:

»Ostaci branilaca su pokušali da pregovaraju sa partizanima te su poslali jednog parlamentarca sa zahtevom da su spremni da se predaju ako im bude zajemčen slobodan odlazak. Partizani su Nemcima zagarantovali samo oficirsko zarobljeništvo shodno međunarodnom pravu, a ostalim Hrvatima (domobranima) i ustašama vojničko zarobljeništvo. Stavljena je u izgled eventualna razmena Nemaca za zarobljene partizane« (mikroteka VII, film London 16, snimci 308802—4).

Nemački građanin Ot je izjavio:

»Jedan deo ustaša se vrlo hrabro držao i borio do kraja. Oni su poginuli ili posle zarobljavanja streljani, među njima i njihov poručnik Vodopija. Ukupan broj streljanih ustaša iznosi 70—80 ljudi. One ustaše koji se nisu borili i koji su tek pre kratkog vremena stupili u ustašku miliciju partizani su pustili na slobodu. Partizani smatraju ustaše kao svoje najljuće neprijatelje koji moraju biti istrebljeni... Partizani zarobljene domobrane odmah puštaju na slobodu«.

Razmena zarobljenika kod sela Studenog Vrela, blizu Posušja, 5. septembra 1942.

zamenjeno za 49 komunista koji su se nalazili u ustaškim zatvorima i logorima⁶⁰.

Uporedo sa borbama za oslobođenje Livna, a naročito posle njihovog okončanja, delovi Srednjodalmatinskog i 5. krajiškog odreda i 1. i 3. proleterske brigade preduzeli su dejstva za čišćenje sela u Livanjskom polju od ustaške milicije i od grupica žandarma i domobrana. Vest o prodoru partizana u grad u tolikoj je meri zaplašila malobrojne posade po selima da su one odmah pobile tražeći spas u Aržanu, Posušju i Imotskom. Tako je izvestan broj milicionera, zajedno sa žandarmima iz žandarmerijskih stanica i međustanica u Prologu, Priluci i Donjim Rujanima, uspeo da se blagovremeno evakuiše. Njihovom povlačenju je pogodovala okolnost da snage Srednjodalmatinskog odreda nisu imale vezu s jedinicama koje su napadale Livno i čistile sela⁶¹. Sa žandarmima i milicionerima se povuklo i nešto zavedenog i zaplašenog stanovništva. Tako je već 5. avgusta u Aržano stiglo oko 400 izbeglica, među kojima oko 140 naoružanih domobrana, žandarma, ustaša i milicionera. Ova velika grupa se nije tu zadržala, već je odmah, preko Studenaca, produžila u pravcu Imotskog. Međutim, italijanske vojne vlasti u Imotskom nisu dozvolile da taj zbeg uđe u grad, već su ga uputile u pravcu Posušja⁶².

Veći broj stanovnika, među kojima i milicioneri, ostao je, međutim, kod svojih kuća, očekujući da im partizani oproste učešće u neprijateljevim formacijama. Neke su posade, brzim dolaskom partizana i odsecanjem puteva za povlačenje, bile sprečene da se povuku. Tako je posada žandarmerijske stanice u selu Strupniću, sastavljena od šest žandarma, bila zarobljena 10. avgusta⁶³.

Vest o padu Livna, koja je primljena od bataljona »Starac Vujadin«, još više je podstakla Štab 4. operativne zone da pomišlja na potrebu da se zauzme Vaganj. Komandant zone se obratio Vrhovnom štabu s molbom da se njegovim jedinicama oko Vagnja upute, kao pojačanje, jedna do dve čete i minobacači. Međutim, sve je to bilo nepotrebno, jer su Italijani odlučili da povuku svoju posadu iz Vagnja, pošto su uvideli da je ona, posle pada Livna, izložena uništenju. U toku 6. i 7. avgusta jedna njihova jača kolona je prodrla iz Sinja,

⁶⁰ Prepiska o razmeni zarobljenika (mikroteka VII, film London 16, snimci 308811—30).

⁶¹ Izveštaj komandanta 4. operativne zone Hrvatske od 7. avgusta (Zbornik, tom V, knj. 6, dok. br. 17).

⁶² Bojna relacija 6. divizije za avgust (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—61); Izvod iz dnevnika 6. armijskog korpusa za 9. avgust (Arhiv VII, k. 57, br. reg. 1/3).

⁶³ Arhiv VII, k. 148, br. reg. 39/6—7.

odbacila delove 2. udarnog bataljona prema selu Biteliću i probila se do Vagnja, da bi se sledećeg dana, zajedno s njegovom posadom, povukla u Sinj. Tako je i poslednje neprijateljevo uporište u okolini Livna bilo likvidirano⁶⁴.

Prilikom upada u hrvatska i muslimanska sela oko Livna i razoružavanja milicionera dolazilo je i do nemilih slučajeva: pojedini borci — meštani primenili su oštre represivne mere, kao izraz svog trenutnog, nekontrolisanog revolta zbog ranijih zločina ustaške milicije nad srpskim življem⁶⁵. Međutim te su pojave, energičnim merama partijsko-političkih organa i štabova, bile brzo suzbijene. I članovi Politbiroa Centralnog komiteta KPJ neposredno su se angažovali u suzbijanju svih nepravilnosti. Aleksandar Ranković, koji je rukovodio uspostavljanjem reda u Livnu i okolini i normalizovanjem prilika, pisao je 15. avgusta vrhovnom komandantu sledeće:

»Što se tiče čišćenja sela od ostataka ustaških naoružanih bandi, mislim da se i to pitanje dosta kruto i šablonski shvaća. Čišćenje se ne sastoji samo u oružanoj intervenciji, koja obično prilikom same pojave naših jedinica dovodi do begstva svih seljaka sa svojim porodicama u šume i brda... Narodu treba dati vremena da stekne poverenje u nas i da se razuveri na praksi u to da mi koljemo sve od reda. Na sličan način pre neki dan upala je u selo Čelebić jedna jača jedinica »Starac Vujadin« i pred njom je pobešlo sve živo u brda, a ona je po tom svom »herojskom« podvigu zašla po kućama i odnela sve što je našla. Posle svega toga, Štab 4. zone imao je u planu da za ta sela obrazuje neke komisije, koje bi sudile i presuđivale seljacima za sve ranije krivice učinjene za vreme pokolja i drugih ustaških zulumata. Ja sam to sprečio blagovremeno...«

Ukazujući na svu složenost i delikatnost pitanja zavađenosti srpskih i hrvatskih masa na tom području, Ranković izveštava vrhovnog komandanta da su partizani iz meštanskih jedinica, iz bataljona »Vojin Zirojević« i »Starac Vujadin«, nedisciplinovani, skloni da vrše odmazde nad građanima i seljacima koji su ispoljavali privrženost ustaškim vlastima. O preduzetim merama za stišavanje razbuktalih strasti on kaže:

»Okupatori i njihove sluge uspeali su da zavade ovdašnji narod do te mere da je sada teško ispraviti »krivu Drinu«. Strah jednih od drugih vezan je za promenu političkog i vojnog stanja u ovim krajevima; naime oni u čije se ime do sada ubijalo i pro-

⁶⁴ Navedeni izveštaj komandanta 4. operativne zone (Zbornik, tom V, knj. 6. dok. br. 17); Telegram 18. armijskog korpusa Superslodi, prilog 11 (Arhiv VII, k. 58, br. reg. 1/1—75); Izveštaj 18. armijskog korpusa (Arhiv VII, k. 396, br. reg. 30/3—1); Izvod iz dnevnika 18. armijskog korpusa za avgust (Arhiv VII, k. 57, br. reg. 1/3—1); Članak B. Dude.

⁶⁵ Pisma Štaba 4. operativne zone štabovima 3. sandžačke brigade i bataljona »Starac Vujadin« i operativnom oficiru zone od 13. avgusta (Arhiv VII, k. 1490c, br. reg. 15—1, 16—1, 17—1).

ganjalo misle — i sasvim razumljivo — da su se prilike okrenule u korist do sada proganjanih i da će ovi iskoristiti priliku za osvetu. Eto, to je ono što treba našim postupcima ukloniti iz shvaćanja strašno zaplašanih ljudi i što pojedini naši odgovorni drugovi ne mogu, a često i neće da razumeju... Vodio sam računa o strahu koji je zavladao kod stanovništva zbog same naše pojave i koji je dobrim delom doprineo da se učvrsti uverenje, naročito kod seljaka, o tome da partizani... uništavaju sve pred sobom. Eto, zašto se mnogima moraju progledati kroz prste čak i teže krivice... U protivnom, u najkraćem vremenu imali bismo protiv sebe u šumama i brdima hrvatske seljake i muslimane...»⁶⁰

Ovakav stav koji su, ne bez teškoća, sprovodili partijsko-politički i vojni organi govorio je o njihovoj političkoj zrelosti i širini s kojom su prilazili vrlo delikatnim problemima nacionalne razjedinjenosti naroda u krajevima gde su okupatori, ustaše i četnici raspirivali bratoubilačku borbu. U Livnu je tih dana, do 15. avgusta, izvršena smrtna kazna samo nad zločincima čija je krivica, pred Ratnim vojnim sudom NOP i DVJ, bila nepobitno dokazana: streljano je oko 120 ustaša, većinom iz ustaške čete i milicionerske grupe. Kroz istragu je prošlo oko 500 ljudi okrivljenih za saradnju sa ustašama, ali su svi bili pušteni kućama, osim petorice sa sreskim načelnikom na čelu, koji su zadržani za razmenu, i još dvadesetak drugih, nad kojima je istraga bila još u toku. U zarobljeništvu su, razumljivo, zadržani i Nemci, njih osam, koji su bili zarobljeni u kući dr Mitrovića. O doslednom sprovođenju istrage govori i činjenica da je bio osuđen i jedan Srbin »za samovoljno obračunavanje za stare račune«⁸⁷.

Na stabilizovanju političkih prilika u ovom kraju, pretežno naseljenom hrvatskim i muslimanskim življem⁶⁸, naročito su se angažovale jedinice 3. i 1. proleTERSke brigade. Preko zborova, predavanja, priredbi, masovnog agitacionog delovanja i, naročito, primernim držanjem svojih boraca, one su na stanovništvo, koje je bilo neprijateljski raspoloženo ili nepoverljivo i politički dezorijentisano, ostavile utisak prave narodne vojske, na ubedljiv način tumačeći pravedne ciljeve narodno-oslobodilačke borbe.

Oslobođenjem Livna proleTERSke brigade su postigle najveću i najznačajniju pobjedu u svom nastupanju od Zelengore do Bosanske krajine. One su, doduše, na svom putu do Livna već

n« Izveštaj A. Rankovića vrhovnom komandantu od 15. avgusta (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 105).

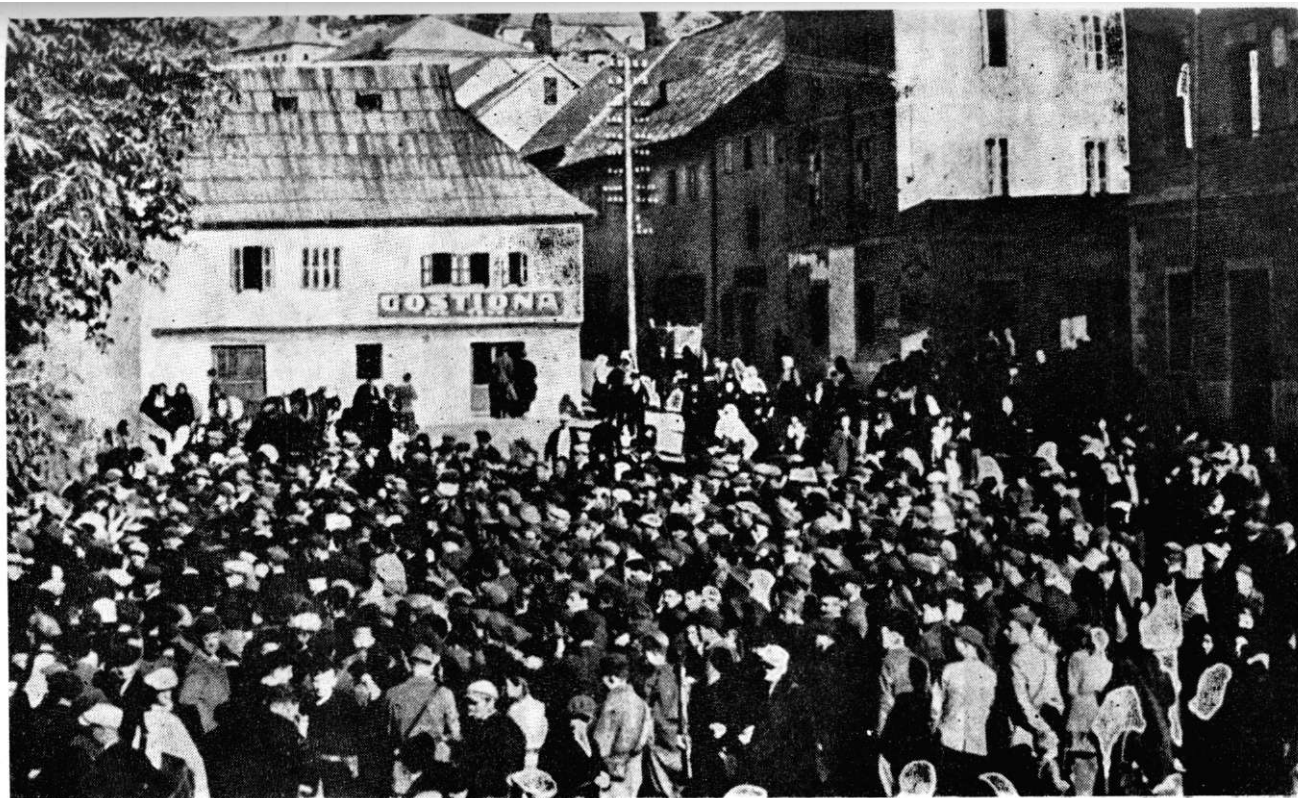
«? Isto; Presuda Ratnog vojnog suda NOP i DVJ od 17. avgusta (Arhiv VII, k. 1490—3, br. reg. 8—6).

•s Prema popisu stanovništva od 1931. godine, u srezu Livno je bilo 22.000 katolika, 5.600 pravoslavnih i 1.400 muslimana (mikroteka VII, film London 7, snimci 301688-97).

imale zapaženih uspeha zauzevši veći broj gradova i varošica, među kojima su se isticali Konjic, Gornji Vakuf, Prozor, Sujica i Duvno. Ali ni u jednoj od navedenih borbi one nisu uspele da postignu potpuni uspeh, odnosno da unište ili zarobe posade koje su branile ta mesta i da dođu do njihovog oružja. Posade su redovno uspevale da se, bilo kompletno ili u većem delu, blagovremeno povuku ili probiju. Tome su, pored ostalog, doprineli i neki propusti u radu partizanskih štabova: slaba veza, nedovoljno sadejstvo u toku borbe, nejednovremeni napadi, zastojanje nekih bataljona ili nebudnost. Međutim, u Livnu je zarobljena gotovo sva posada (izuzimajući one delove van grada), a zaplenjeno je preko 250 pušaka, dva minobacača sa preko 100 mina, dva mitraljeza, deset puškomitraljeza, deset kamiona, jedan blindirani auto, preko 50.000 metaka i druga ratna oprema.⁶⁹ To je postignuto zahvaljujući dobroj organizaciji napada: brigade su prethodno okružile grad i napad izvršile jednovremeno i koncentrično, ne dozvoljavajući neprijatelju da manevriše svojim jedinicama s jednog pravca na drugi. Neprijatelj je očekivao da će napad partizana uslediti sa severne i istočne strane, gde je, zbog krševitog i ispresecanog terena, bilo moguće prikriveno kretanje, ali se nadao da će iz jakih utvrđenja na prilazima gradu i na njegovoj ivici odbiti taj napad. U mogućnost da će napad uslediti i sa juga i zapada on je malo verovao: smatrao je da se napadač neće usuditi da preko ravničastog terena, koji se protezao s tih strana, uputi svoje jedinice i izloži ih žičanim preprekama i vatri iz bunkera. Sem toga, i brojna sela u Livanjskom polju u kojima se nalazila naoružana milicija bila su braniocima grada značajan oslonac, jer su verovali da milicioneri neće dozvoliti da se partizani kreću preko njihovih sela i da s te strane napadnu na Livno. Međutim, partizani se nisu obazirali na te »nepovoljne« okolnosti, već su upravo s juga izvršili prodor u grad, čime su među branioce uneli zabunu, koja je ubrzo prerasla u paniku i rasulo. Sto otpor u gradu nije potpuno likvidiran još u toku 5. jula uzrok je nedostatak teškog naoružanja, topova i minobacača većeg kalibra.

Prilikom napada na Livno došao je do izražaja masovni heroizam boraca i starešina; naročito je ispoljena snalažljivost i samoinicijativa komandi i štabova. »Svi bataljoni 1. brigade sjajno su se borili« — pisao je Tito 7. jula S. Žujoviću — »jer

⁶⁹ Navedeni podaci o plenu uzeti su iz pisma vrhovnog komandanta S. Žujoviću od 7. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 89). Izgleda da oni nisu bili definitivni i da je plen u oružju, posebno u puškama, bio veći. Prema jednom neprijateljevom izveštaju partizani su u Livnu zaplenili oko 600 pušaka (mikroteka VII, film London 7, snimci 301688—47).

Narodni zbor u oslobođenom Livnu,

su kao munje prodirali u varoš bez obzira na isprepletanu bodljikavu žicu i utvrđenja.⁷⁰ Pa ipak, iako je ovaj napad u poređenju sa prethodnim borbama za naseljena mesta, u mnogo čemu bio na većoj visini, u njemu su se pokazale izvesne slabosti. U prvom redu u rukovođenju. Neke pojave neodlučnosti, koje su došle do izražaja još u fazi pripreme napada, mogle su se negativno odraziti na njegov tok i dovesti u pitanje uspešan ishod borbe. Kolebanje načelnika Vrhovnog štaba, koji je rukovodio napadom, upravo u vreme kad su jedinice dobile zadatke i krenule na njihovo izvršenje moglo je uneti nepotrebnu dezorijentaciju. Što do toga ipak nije došlo zasluga je Štaba 1. proleterske brigade, koji je energično izrazio neslaganje s namerom načelnika Vrhovnog štaba da odloži napad. Takvom stavu jednog štaba brigade koji diskutuje o naređenju pretpostavljene komande, čak mu se i suprotstavlja, moglo bi se zameriti jer odudara od osnovnih načela rukovođenja i unutrašnjih odnosa u vojsci. Ali on govori i o jednoj pozitivnoj činjenici: o zrelosti štabova da se unose u situaciju, da je osećaju, da razmišljaju o svim merama koje su najcelishodnije, pa makar izlazile iz okvira njihove nadležnosti; da se aktivno i sa odgovornošću odnose prema zadacima, a ne da pasivno očekuju naređenje odozgo, u ulozi izvršioca. Ti su štabovi bili sastavljeni od starih, iskusnih revolucionara, prekaljenih partijskih radnika, koji su se sa ljubavlju, entuzijazmom i bezrezervnom odgovornošću odnosili prema zadacima, koji su, radi postizanja što većih uspeha, imali smelosti da se, kako samokritički tako i kritički, odnose prema svojim i tuđim greškama. Jedino se tako može i razumeti što je Štab 1. proleterske brigade mogao izraziti neslaganje s namerom načelnika Vrhovnog štaba da se napad odloži, što se usudio da se nepovoljno izrazi o njegovom radu. Na svom sastanku 11. avgusta, Štab brigade je, analizirajući borbe za Livno, tražio uzroke pojedinim greškama i slabostima i tamo gde njegova nadležnost »nije dosezala«.⁷¹ Izveštavajući vrhovnog komandanta o zaključcima na tom sastanku, komandant i politički komesar brigade pisali su, između ostalog, da su uzroci negativnih pojava prilikom zauzimanja Livna u slabom rukovođenju od strane načelnika Vrhovnog štaba.⁷²

Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 87; Arhiv VII, k. 4, br. reg. 42—1.

⁷¹ Pismo Štaba 1. proleterske brigade vrhovnom komandantu od 12. avgusta u 2,15 časova (Arhiv VII, k. 3-a, br. reg. 11—1). u pomenutom izveštaju ovako je ocenjen rad načelnika Vrhovnog štaba:

»a) negativno delovanje prisustva druga Arse kako neposredno pre, za vreme, tako i posle operacije; drug Arsa je naročito od vremena kada operacije počinju da ulaze u fazu izvršenja do krajnosti kolebljiv i nesređen; nije sposoban za brze i smišljene odluke; osim toga drug

Iskustva iz borbi za oslobođenje Livna pokazala su da još uvek nisu bile prevaziđene neke ranije ispoljene slabosti u pogledu sadejstva između jedinica u toku napada. Sa prelaskom na juriš gotovo svaka jedinica je bila ostavljena sebi, pa često ona nije znala kakva je situacija kod drugih jedinica. Zbog toga se i moglo desiti da su neke jedinice čak došle u međusoban sukob, kakav je slučaj bio sa 1. bataljonom 3. proleterske i 4. bataljonom 1. proleterske brigade. U toj fazi štabovi nisu uspevali da drže sve niti u svojim rukama i da dopunskim naređenjima efikasnije utiču na tok napada. Po ulasku u grad, za vreme uličnih borbi, uticaj štabova se još više gubio, osećalo se odsustvo usklađenog rada i sadejstvovanja među jedinicama. Tada je dolazila do izražaja inicijativa boraca, desetina i vodova, koji su, nošeni žarom borbe, prodirali u raznim pravcima. Ta stihijnost je smetala štabovima da ostvare potpun uvid u tok borbe; s druge strane, bila je uzrok nepotrebnim gubicima, kakav je slučaj bio za vreme juriša na kuću dr Mitrovića. Nedostatak sredstava veze bio je, svakako, glavni uzrok tim slabostima. Štabovi i komande su menjali svoja komandna mesta, a kuriri su, obično, gubili dragoceno vreme lutajući u mraku nepoznatim terenom. Te slabosti je uočio i Štab 1. proleterske brigade, i o njima ovako izvestio vrhovnog komandanta:

»... u Livnu je za vreme okončanja borbe i posle nje vladao veliki nered, a smatram da je dobrim delom — ukoliko se tu radi o rukovodstvu — za to kriv, zbog izloženih osobina, drug Arsa; posle zauzimanja grada u njemu je bilo mnogo jedinica ali jedinstvene komande nikako, tako da se izgubila kontrola nad jedinicama i borbama; isti se nedostatak osetio i za vreme likvidiranja utvrđene kuće Mitrović, koje je moglo biti izvedeno mnogo organizovanije i sa manje žrtava; mi smo, međutim, krivi, između ostalog, i zato što nismo pokazali više inicijative u organizovanju akcija i poslova, u preuzimanju odgovornosti za to; apsolutno je potrebno da jedan čovek, ili jedan štab, primi ubuduće odgovornost za izvršenje svih akcija koje su sastavni delovi jedne operacije, za jedinstveno komandovanje svim jedinicama koje učestvuju u toj operaciji za vreme njenog izvršenja i posle toga...

Činjenica je da je u gradu u kome se vodi ili vodila borba mnogo teže uspostaviti i održati potreban red, ali je utoliko važnije tom pitanju pokloniti punu pažnju pošto će se sigurno još u mnogo gradova ulaziti sa borbom. Što se tiče naših jedinica red je bio savršen jedino prilikom prvog ulaska u Livno.«

Odmah po oslobođenju Livna preduzete su mere da se u njemu stanje konsoliduje, obezbedi normalan život. Sve su

Arsa, umesto da kao pretstavnik Vrhovnog štaba objedinjuje dejstva raznih jedinica, svojom kolebljivošću, nedoslednošću i nepribranošću, naređenjima koje rastrgano izdaje na sve strane deluje u protivnom smeru; na osnovu toga mislimo da drugu Arsi nije mesto na terenu za vreme izvođenja operacija, kada svojim prisustvom više šteti nego koristi...«

^{7,1} Arhiv VII, k. 3-a, br. reg. 11—1.

jedinice izvučene van grada. Komanda mesta je postepeno preuzimala od vojnih štabova staranje o redu i bezbednosti u varoši. Preduzete su i mere da se uspostave saobraćaj i telefonska veza sa susednim oslobođenim gradovima.⁷⁴

Pad Livna je vrlo teško pogodio neprijatelja. Izveštavajući o tome Glavni stožer, komandant 3. domobranskog korpusa je konstatovao: gubitkom tog grada situacija se jako pogoršala »jer partizani vladaju celom oblašću Duvanjskog i Livanjskog polja«; pretila opasnost da partizani dođu do velikih zaliha hrane kojom su bogati ti »najplodniji krajevi zapadne Bosne«.⁷⁵ U sledećem izveštaju on je izrazio svoju zabrinutost da će se partizani u osvojenim oblastima zadržati i znatno ojačati, pošto 3. domobranski korpus ne raspolaže snagama za akciju većih razmera, a Italijani odbijaju da se angažuju.⁷⁶ Mireći se s tim da je Livno izgubljeno i da nema nikakvih izgleda da bi se ono u dogledno vreme moglo povratiti, ustaško-domobranske komande u Zagrebu, Sarajevu i Travniku su zaključile da je sada najvažnije očuvati Kupres, Bugojno, Donji Vakuf i Jajce, ne dozvoliti da i ta uporišta padnu u ruke partizana.

Vest o padu Livna vrlo brzo se pronela svim oblastima tzv. Nezavisne Države Hrvatske, a doprla je i u druge krajeve zemlje. Došla u trenutku kad su okupatorske i kvislinške vlasti vrlo bučno slavile pobedu na Kozari, ta vest je ubedljivo demantovala tvrdnje o tobožnjem uništenju partizana i ugušivanju ustaničkih borbi u zapadnoj Bosni. Široki slojevi naroda sa simpatijom su pratili vesti o poredama proletherskih brigada, a neprijatelj ih je sa zebljom primao. Ustaška nadzorna služba je iz Sarajeva 9. avgusta javila Ministarstvu unutrašnjih poslova u Zagrebu sledeće:

»Nedostatak živežnih namirnica i stalni partizanski napadi na području ove župe, tako i naročito poslednji njihovi napadaji na najhrvatskija mjesta u Državi — Livno, Duvno, Šujicu i druge izazvali su u građanstvu grada Sarajeva i pučanstvu ove župe (misli se na stanovništvo privrženo vlastima NDH — prim. M. L.) mučan utisak i ono je stalno pod dojmom uspeha koje su u zadnje vrijeme imali partizani.«

Gubitak Livna posebno je uznemirio Nemce. Još dok su trajale borbe u gradu, nadležne nemačke komande i ustanove

⁷⁴ Po oslobodenju Livna popravljene su telefonske linije u gradu i uspostavljena je veza sa Šujicom, Duvnom, Glamočem i prevojem Vaganj (P. Jelović, navedeni članak).

⁷⁵ Arhiv VII, k. 71, br. reg. 30/3—4.

⁷⁶ Arhiv VII, k. 71, br. reg. 30/3—3.

⁷⁷ Izveštaj Zaštitnog redarstva za Sarajevo i Vrhbosnu od 9. avgusta (Arhiv VII, k. 172a, br. reg. 31/2—1).

nastojale su da se italijanske i ustaško-domobranske komande privole da upute pomoć opsednutom garnizonu i spasu službenike firme »Hansa Lajhtmetal«, koji su se branili iz svojih kancelarija u kući dr Mitrovića. Kada je, međutim, iz Mostara, od organizacije »Tot«, stiglo obaveštenje da je Livno palo, da je nemačka posada zarobljena i da su svi automobili, mašine, uređaji, pogonsko gorivo, eksploziv i oružje pali u ruke partizana,⁷⁸ nemački poslanik je iz Zagreba 11. avgusta telegramom javio Ministarstvu spoljnih poslova u Berlinu sledeće:

»... Na dan 6. avgusta partizanski delovi su zauzeli znatan deo Livna... Hrvati (domobranci — prim. M. L.) su tripot uzaludno molili Italijane za pomoć. Nemci iz Rajha su se žilavo branili iz jedne jako utvrđene kuće. Partizani su protivu njih postavili na položaj top od 75 m/m. Prema razgovoru sa nemačkim generalom (Glajze Horstenauom, nemačkim generalom u Zagrebu — prim. M. L.) izlazi da Hrvati apsolutno nisu u stanju da im pruže pomoć. Pošto je to italijanska okupaciona zona, nemačke trupe ne mogu biti angažovane. Komandujući general u Beogradu pokušava da... dobije pomoć od Italijana. Italijani se po tome pitanju uopšte nisu izjasnili«⁷⁹

Javljujući da je, prema proceni Uprave gradnje OT^{sl} u Mostaru, na prostoriji južno od Duvna koncentrisano oko 7000 partizana, poslanik Kaše je upozorio da »ustanici ugrožavaju već i boksitne rudnike Široki Brijeg kod Mostara koje sada obezbeđuju tri italijanske čete« i da će »taj jaki ustanički pokret za kratko vreme da ugrozi sve nemačke interese u boksitnom području«. Moleći da se izvidi da li se preko ambasade u Rimu može izdejsstvovati kod Italijana da ispune »teoretski ponavljano obećanje o pomaganju nemačkih interesa u boksitnom području efikasnom zaštitom i uništenjem partizana«, on je tražio da se odmah stupi u vezu sa Vrhovnom komandom oružane sile i vidi »da li se sa nemačke strane mogu staviti na raspolaganje trupe za zaštitu privrednih objekata u Hrvatskoj koji su važni za vođenje rata«. »Ponovo i ozbiljno ukazujem na to da kroz kratko vreme treba računati sa potpunom obustavom produkcije boksita pošto su se sada partizani sjedinili i pobedom kod Livna dobili znatne količine oružja i municije. . . Hitno i ponovo naglašavam ozbiljnost situacije i molim da se upotrebe sve moguće mere da bi se pružila pomoć« — zaključio je Kaše, nada-

⁷⁸ Mikroteka VII, film London 16, snimci 308797—9.

⁷⁹ Usled oštećenja filma tekst je na tom mestu nečitak.

⁸⁰ Telegram poslanika Kaše Ministarstvu spoljnih poslova od 11. avgusta (mikroteka VII, film London 16, snimci 308802—4).

⁸¹ Organisation Todt (organizacija Tot), nemačka vojna organizacija za izvođenje radova, nazvana po ministru za naoružanje dr Fricu Totu (Fritz Todt).

jući se da će time pažnju ljudi na najodgovornijem mestu skrenuti na događaje koji su ozbiljno uzdrmali nemačke pozicije u Jugoslaviji.⁸²

4. — Oslobođenje Aržana, Lovreča i Posušja

Posle oslobođenja Livna i svih naselja na Livanjskom i Duvanjskom polju, južnoj koloni udarne grupe ukazala se mogućnost da dejstva prenese prema jadranskoj obali. Trebalo je na tlu Dalmacije novim uspesima podstaći razmah narodno-oslobodilačke borbe, koji je tih dana bio veoma buran, pored ostalog, i pod uticajem uspeha proleterskih brigada. Vrhovni komandant je još na sastanku na Cincaru, krajem jula, na insistiranje Štaba 4. operativne zone, odlučio da, po oslobođenju Livna, deo snaga uputi u Dalmaciju. Veće snage nije mogao u tu svrhu odvojiti jer su važniji zadaci tražili angažovanje glavnine udarne grupe na drugim pravcima. Trebalo je, pre svega, napasti Kupres i pripremati se za prenošenje dejstava ka dolinama Vrbasa, Save i Sane. Zbog svega toga, za dejstva u srednjoj Dalmaciji Vrhovni štab je mogao angažovati samo delove jedne brigade. I ciljevi tih dejstava, razumljivo, nisu mogli biti tako zamašni: trebalo je samo proširiti slobodnu teritoriju do linije Sinj — Lovreč — Imotski — Posušje i stvoriti čvršću vezu između slobodnih teritorija srednje i južne Dalmacije.

I neprijatelj je računao na prodor proleterskih brigada prema jadranskoj obali. Ustaške vlasti u srednjoj i južnoj Dalmaciji bile su jako uznemirene padom Livna i razbijanjem ustaške milicije u selima Livanjskog i Duvanjskog polja. U ovom kraju Dalmacije, naročito u rejonu Biokova, situacija je za ustaše bila više nego ozbiljna i pre dolaska proleterskih brigada u rejon Duvna i Livna. Italijani su se povukli u veća naselja na obali, a u zaleđu su zadržali posade samo u nekoliko garnizona: u Imotskom, Zadvarju i Trilju, tako da je bezbednost čitavog niza naselja (Posušja, Studenaca, Lovreča, Aržana, Zagvozda, Prova i drugih) bila prepuštena slabim posadama (sastava: po desetak žandarma i nešto više milicionera i ustaša). I upravo u takvoj, kritičnoj, situaciji došlo je do pojačane aktivnosti dalmatinskih partizana sa Biokova. Bataljon »Josip Jurčević«, koji je brojao 616 boraca naoružanih sa 420 pušaka, 12 puškomitraljeza, 59 pištolja i 155 bombi,⁸³ gotovo je neprekidno rušio komunikacije i napadao neprijateljeve posade, a 10. avgusta je zauzeo Zagvozd

⁸² Telegrami poslanika Kašea od 11. i 12. avgusta (mikroteka VII. film London 16, snimci 308802—4 i 30882&—7).

⁸³ Arhiv VII, k. 1490a, br. reg. 54—1/2.

i Grabovac, važne raskrsnice puteva.⁸¹ Sada je, pak, došlo i do nove, još veće opasnosti sa severa, od proletherskih brigada, tako da je situacija postala zabrinjavajuća. U izveštajima ministarstvima domobranstva i unutrašnjih poslova, veliki župan iz Omiša je ovako ocenio stanje u svojoj župi:

»Tokom ove nedelje (od 2. do 8. avgusta — prim. M. L.) razmjer pobune se povećao a očituje se u povećanoj djelatnosti partizana na skoro cjelom području Velike župe, tako da više nijedan kotar nije siguran, te je uslijed opasnosti od partizana saobraćaj na glavnim cestama — osim par iznimaka — prestao... Partizani u mnogim krajevima formalno vrše vlast... Partizani su likvidirali postaje i većinom poubijali oružnike u Vrgorcu, Kozici, Župi, Bogomolju, Starom Gradu... Raspoloženje našeg naroda, s obzirom na prilike u Župi, nimalo ne zadovoljava. Narod sve više gubi vjeru u vlasti bilo naše bilo partizanske... U mnogim krajevima narod se priklanja partizanima i sa istima saraduje«.⁸⁵

Istog dana je u Glavni stožer domobranstva stigao izveštaj komandanta 6. divizije iz Mostara da kotarski predstojnik iz Imotskog moli da se odmah izvesti ministar unutrašnjih poslova da Italijani za dva-tri dana napuštaju Imotski, koji je ugrožen od Biokova, Livna i Duvna, i da stoga hitno treba poslati jaču posadu.⁸⁶

A nedelju dana kasnije veliki župan je bio prinuđen da svoje pretpostavljene ustaške vlasti u Zagrebu obavesti da se situacija još više pogoršala, da je dostigla stepen krajnje ozbiljnosti. »Razlog pojačanoj djelatnosti partizana na području ove Velike župe tokom prošle nedjelje« — pisao je on — »imamo tražiti u pojavljivanju vrlo jake grupe partizana — navodno Crnogoraca — u graničnim kotarima Bosne... Pojavom spomenutih partizana iz Bosne razmjer pobune na području ove Velike župe silno se je povećao... U pučanstvu je zavládala velika panika. Sve živo je pred partizanima iz Bosne evakuisalo Aržano, Studence i sada Lovreč.⁸⁷ Opasnost od partizana je ovoga puta ozbiljnija nego ikad...«⁸⁷

I ovoga puta su sva upozorenja i molbe za pomoć ostali neuslišeni. Glavni stožer domobranstva je, doduše, 9. avgusta naredio komandantu 3. domobranskog korpusa u Sarajevu da, po odobrenju Superslode, 11. avgusta uputi ustaški bataljon sa artiljerijom iz Foče u Imotski.⁸⁸ Komandant korpusa nije, me-

⁸⁴ Izveštaji Štaba bataljona »Josip Jurčević« Štabu 4. operativne zone Hrvatske od 2. i 11. avgusta (Zbornik, tom V, knj. 6, dok. br. 7 i 24); Arhiv VII, k. 52, br. reg. 53/1—1, k. 535, br. reg. 8—11/2a—21.

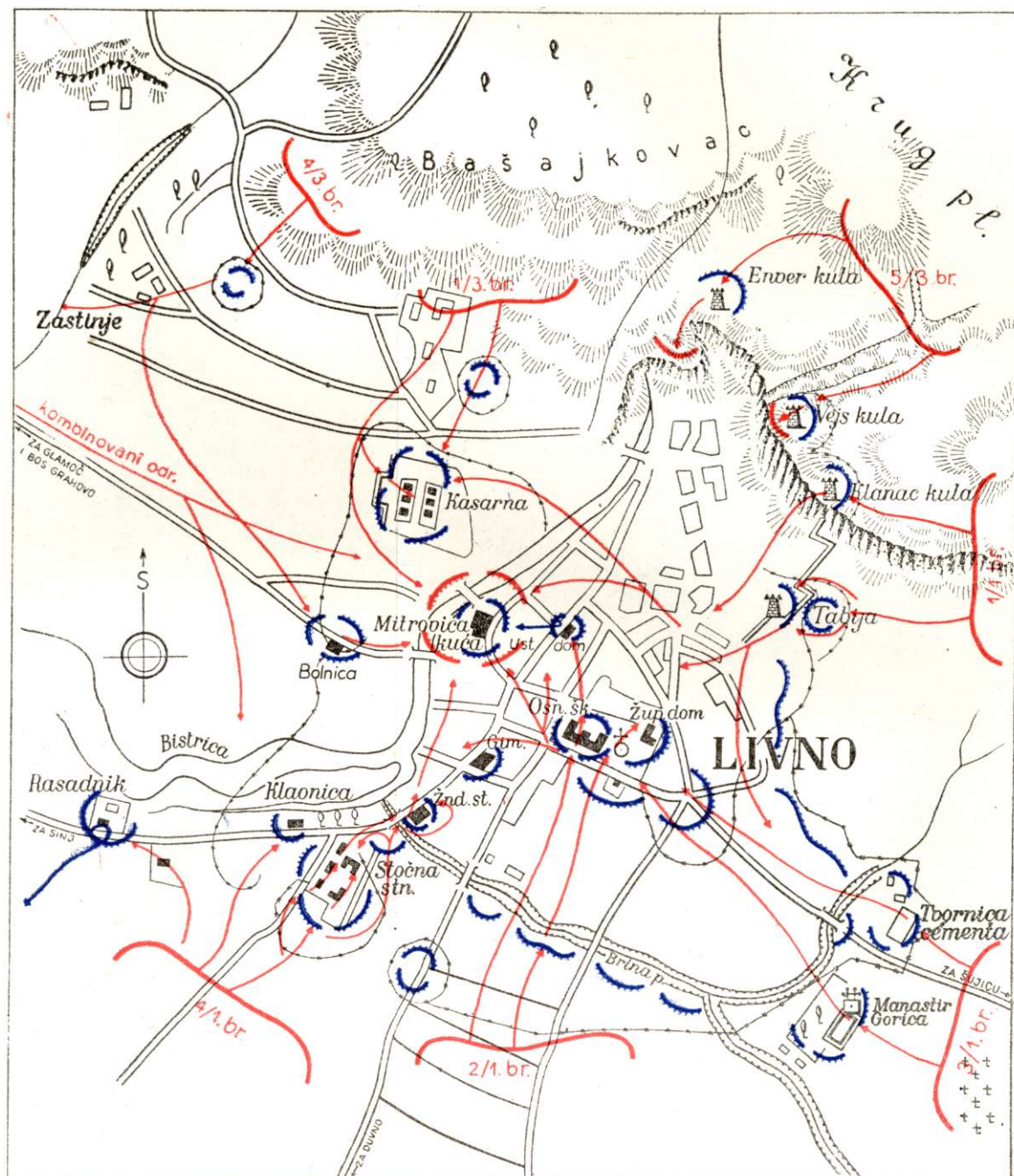
⁸⁵ Nedeljni izveštaj Velike župe Cetine Ministarstvu hrvatskog domobranstva od 9. avgusta (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 5/4—3).

⁸⁶ Arhiv VII, k. 13, br. reg. 10/1—7.

⁸⁷ Arhiv VII, k. 71, br. reg. 52/7—1.

⁸⁸ Isto, k. 13, br. reg. 9/1—9.

NAPAD NA LIVNO
(borbe u gradu)

đutim, mogao da izvrši to naređenje jer ga je nepovoljan razvoj događaja oko Foče, kojoj je zapretila vrlo ozbiljna opasnost od četnika, sročio da oslabi taj garnizon.⁸⁹ I tako, u situaciji kad se bliska opasnost nadvila nad područjem oko Posušja i Aržana, nijedna jedinica nije bila upućena u ta mesta da pojača malo-brojne posade koje su svakog trenutka očekivale napad partizana, bez naročitih izgleda da će mu odoleti. Pa ipak, i pored krajnje ozbiljne situacije, komanda ustaškog garnizona u Posušju nije izgubila glavu. Do 9. avgusta u toj maloj varošici, u kojoj se ukrštaju putevi za Mostar, Duvno i Imotski, prikupilo se već 466 vojnika iz raznih jedinica: 180 ustaša iz 1. čete 3. bataljona Odbrambenog zdruga Jasenovac, 150 milicionera iz Ljubuškog i 136 milicionera, domobrana i žandarma iz Posušja i okolnih sela. Jedan deo ljudstva bio je isturen u Studeno Vrelo, oko 10 km severozapadno od Posušja, da bi zatvorio komunikaciju prema Duvnu, dok je ostatak bio zadržan u Posušju i na obližnjim visovima. Neprijatelj se nadao da će, organizovanjem odbrane na visovima iznad sela Roškog Polja, Vojkovića, Mesihovine, Petrovića i Crvenica, zatvoriti komunikaciju Duvno — Posušje i sprečiti prodor partizana prema Posušju i Imotskom. Komandant 6. divizije je, u tom cilju, 6. avgusta naredio da se položaji u rejonu Studenog Vrela moraju uporno držati i da se ne dozvoli da partizani probiju odbranu i zauzmu Posušje.⁹⁰

Dok su ustaše činile pokušaje da, relativno slabim snagama, organizuju odbranu i zatvore pravce koji su vodili prema Posušju i Imotskom, Italijani su pasivno stajali u svojim garnizonima duž obale, brinući se samo za bezbednost obale i njenog neposrednog zaleđa. Njihove komande nisu bile sigurne u dalje namere partizana, ali je preovlađivalo mišljenje da će se grupa proleterskih brigada uputiti dalje na zapad, prema Bos. Grahovu i Lici. Komandant 2. armije general Mario Roata je 5. avgusta pisao komandantima 6. i 18. korpusa da »još nije sasvim jasno kuda ove formacije nameravaju«, ali je već četiri dana kasnije komandant 18. korpusa izvestio da brigade kreću ka Bos. Grahovu i Lici i da se pripremaju da napadnu Sinj.⁹¹ Roata je na

⁸⁹ Četnici su 19. avgusta napali Foču i razbili ustašku posadu (Arhiv VII, k. 13, br. reg. 18/1—3, 19/1—16, 20/1—3, 21/1—3; k. 52, br. reg. 3/2—1, 5/2—2, k. 58, br. reg. 1/1).

⁹⁰ Izveštaj zapovedništva posade iz Posušja velikom županu u Mostaru od 5. avgusta (Arhiv VII, k. 192, br. reg. 15/7—1); Bojna relpcija domobranske 6. pešadijske divizije za avgust (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—61); Izveštaj 6. armijskog korpusa 2. armije od 4. avgusta (Arhiv VII, k. 94, br. reg. 9/3a—1); Dnevni izveštaj 18. armijskog korpusa za 9. avgust (Arhiv VII, k. 535, br. reg. 2/2a—15); Arhiv VII, k. 13, br. reg. 7/1—3; 8/1—8.

⁹¹ si Arhiv VII, k. 58, br. reg. 3/2a—1; k. 535, br. reg. 2/2a—15, 8—11/2a—21.

osnovu tih obaveštenja upozorio 6. i 18. korpus da pažljivo prate situaciju duž graničnog pojasa Dalmacije i u srednjem i donjem toku Neretve, »jer prazninu koja je nastala usled evakuacije naših trupa iz 2. i 3. zone — a koja nije popunjena hrvatskim trupama — popunjavaju partizanske formacije koje su prošlog proleća izbegle poznatoj operaciji Bosna — Hercegovina (tzv. trećoj ofanzivi — prim. M. L.). .. Naš stav treba da bude nadahnut sledećim idejama: 1. Imati otvorene oči i uši u pogledu svega onoga što se dešava oko nas; 2. Održavati do kraja one garnizone koji pružaju garanciju da će davati otpor kako zbog sopstvenih sposobnosti, tako i zbog mogućnosti da na vreme dobiju pojačanja u slučaju jačeg napada, a u pogledu snabdevanja nisu izloženi slučajnostima; 3. Sve ostale ukinuti; 4. Osim u slučajevima hitnosti, ne preduzimati protivofanzivne operacije sa snagama većim od dva-tri bataljona bez operativnog naređenja ove komande; 5. S obzirom na gornje, a i u odnosu na neisključivu mogućnost da se moraju izvršiti operacije, ograničiti se na sadejstvo dva armijska korpusa bez učešća Hrvata u obalskoj zoni».⁹²

Na više ponovljenih molbi za pomoć, koje su imale i prizvuk protesta zbog pasivnog stava Italijana, Roata je 4. avgusta uputio načelniku Glavnog stožera oružanih snaga NDH odgovor u kome je odgovornost za pogoršanje situacije u napuštenim oblastima 3. i 2. zone bacio isključivo na vlasti NDH. U prvoj tački odgovora kaže se da je vlada NDH tražila od italijanske vlade redukciju trupa 2. armije raspoređenih na hrvatskoj teritoriji i da je italijanska vlada uvažila tu želju. »Nadalje se pokazalo« — stajalo je u drugoj tački — »da taj štab nije bio u stanju da sa svojim trupama smeni sve italijanske garnizone koji su bili obuhvaćeni programom evakuacije. Povodom toga ova komanda, mada je u međuvremenu pretrpela izvesno smanjenje snaga, u skladu sa predviđenom evakuacijom, odustala je od toga da povuče garnizone iz gornje Hercegovine (Gacka i Nevesinja — prim. M. L.); obustavila je povlačenje nekih drugih garnizona (Gračac i Imotski — prim. M. L.) i zadržala je zaštitu pruga na delovima gde je trebalo da je preuzmu hrvatske trupe (Rama — Mostar i Medak — Knin — prim. M. L.); odložila je evakuaciju drugih garnizona« (Bos. Grahova — prim. M. L.). Naglašavajući, dalje, da su italijanske trupe posele i gornju dolinu Drine, koju je, po Zagrebačkom sporazumu, takođe trebalo evakuisati, i da su sredinom jula »ofanzivno operisale u rejonu Konjica u cilju normalizovanja situacije«, general Roata je stavio do znanja da je sa italijanske strane »učinjeno mnogo više

⁹² Telegram komandanta 2. armije komandantima 6. i 18. armijskog korpusa od 5. avgusta (Arhiv VII, k. 58, br. reg. 3/2a—1, 1/1).

nego što je ugovoreno da bi se popravila situacija koja je nastala ne na italijansku inicijativu, već na hrvatski zahtev«, dok je sa ustaške strane, naprotiv, učinjeno sve da se izbegne saradnja sa italijanskim trupama: Italijani nisu bili obavešteni o novoustanovljenim ustaškim garnizonima, o borbama koje su ti garnizoni vodili s partizanima i o prodoru Crne legije (kolone Francetić — Šimić) u 2. zonu. »Ova komanda« — pisao je Roata — »ni do danas ne zna: koje su jačine pomenute kolone; kakve operacije nameravaju da vrše; koje znake raspoznavanja imaju«. Na kraju je komandant 2. armije zaključio da »protivniku koji je jedinstven, mada podeljen u više masa, treba suprotstaviti jedinstven front, a ne operisati svaki za svoj račun, pa čak i ne obaveštavajući savezničke komande«. Iznoseći svoja uveravanja da su Italijani spremni na saradnju, on je zahtevao da ustaški štabovi blagovremeno daju obaveštenja o operacijama koje nameravaju da izvedu u 3. i 2. zoni i da njihove trupe, za koje je Zagrebačkim sporazumom predviđeno da budu u operativnoj podređenosti odgovarajućim italijanskim komandama, budu stvarno u toj podređenosti. »Bez takvih mera ne može se govoriti o jedinstvenom frontu, niti se mogu ostvariti operativna sadejstva dostojna tog naziva«, zaključio je svoj odgovor general Roata.⁹³

Uveravanja Italijana u svoju spremnost da pomognu trupama NDH ostala su samo na recima. Dok su partizani ugrožavali Aržano i Posušje, a ustaški i domobranski štabovi se mučili kako da im se suprotstave, Italijani nisu uputili nijednu svoju jedinicu na to područje. Slabe jedinice sastavljene od ustaša, domobrana, milicionera i žandarma bile su isturene prema partizanima, budno prateći njihovo kretanje. Na vest o približavanju partizana Studenom Vrelu, iz Posušja je 7. avgusta upućeno kao pojačanje 100 milicionera. Ustaše, milicioneri i žandarmi su u toku dana zauzeli položaje na Bukovičkoj Miodoni (trig. 1215) i Jasenovcu (k. 1130), visovima iznad Brišnika. Pred veče su doleteli italijanski avioni i, uvereni da se u tom rejonu nalaze partizani, bombardovali su položaje koje su milicioneri upravo poseli.⁹⁴ Zbog toga neočekivanog događaja neprijatelj je napustio te važne položaje, povukavši se na liniju Gradina — Jaretina — Malenica — Debelo brdo — Mošnjača. U

M Arhiv VII, k. 58, br. reg. 2/2a—1.

⁹⁴ Pošto se već više puta dogodilo da su italijanski avioni, zbog slabe obaveštenosti, bombardovali položaje koje su držale jedinice NDH, general Roata je smatrao za potrebno da odgovornost za to prebaci na ustaške vlasti. On je u pomenutom pismu načelniku Glavnog stožera, od 4. avgusta, naglasio da ustaški štabovi ne obaveštavaju italijanske štabove o kretanjima svojih jedinica u 3. i 2. zoni (Arhiv VII, k. 58, br. reg. 2/2a—1).

toku narednih dana, od 8. do 11. avgusta, u Posušje je stiglo oko 80 domobrana, delom naoružanih a delom bez oružja, koji su izbegli iz Livna, kao i 42 milicionera bivše posade Glamoča. S njima je stiglo i oko 150 izbeglica. Domobrane, koje su partizani razoružali i pustili, komanda garnizona je odmah izdvojila i uputila za Mostar. I milicioneri iz Glamoča bili su odmah, preko Mostara i Sarajeva, upućeni za Bugojno, u stastav jedinica pukovnika Šimića.⁹⁵

Dolazak izbeglica iz Livna negativno je uticao na moral posade u Posušju. Glasine o velikoj snazi partizana kružile su varošicom unoseći nespokojstvo u redove vojnika i ustašama privrženih građana. I dok je sva pažnja bila okrenuta prema Studenom Vrelu, odakle se očekivao napad partizana, stigle su vesti da su dalmatinski partizani sa Biokova zauzeli Zagvozd i da nadiru ka Lovreču. Tako se nova opasnost pojavila i sa suprotne, tj. južne strane, što je još više pogoršalo situaciju. I vesti da će Italijani napustiti Imotski, koje su se uporno pronosile, povećale su uzbuđenje, dovodeći ga gotovo do panike.⁹⁶

Mada u toku 12, 13. i 14. avgusta nije usledio očekivani napad partizana, ipak je, prema mnogim znacima, bilo očevidno da će do njega vrlo brzo doći. Još 12. avgusta partizanske izvidnice su došle u dodir sa isturenim delovima na položajima na Dobroj glavi, Gradini i kod sela Petrovića, 3—4 km ispred Studenog Vrela, a javljeno je i o pojavi partizana u rejonu Buškog blata. Ova vest je primljena s velikom zabrinutošću jer je nagovestila mogućnost da se partizani pojave i sa pravca Roškog Polja i Vira, čime bi položaji u rejonu Studenog Vrela bili ugroženi sa boka i iz pozadine. Da bi situacija bila još gora, 15. avgusta su se milicioneri iz Ljubuškog, njih 150, vratili u svoje mesto, tako da je posada Posušja bila znatno oslabljena. I komandir ustaške čete Odbrambenog zdruza Jasenovac je toga dana obavestio komandanta garnizona u Posušju da je od svog komandanta bataljona, bojnika Luburića, dobio naređenje da se sa četom odmah, preko Sarajeva, vrati u Jasenovac. Neizvesno je da li je takvo naređenje zaista dobio ili je to bio samo izgovor da bi umakao pred opasnošću koja se bila nadvila nad Posušjem. Na intervenciju načelnika Štaba 6. divizije iz Mostara da se i dalje zadrži na položajima kod Studenog Vrela, komandir čete je odgovorio da će naređenje svog komandanta bataljona izvršiti »bez obzira na sve druge zapovjedi«.⁹⁷

»5 Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—61; k. 13, br. reg. 11/1—3, 15/1—10; k. 52, br. ,reg. 54/1—1, k. 57, br. reg. 1/3.

«• Isto.

»7 Isto.

Tako je, u situaciji kad se očekivao napad partizana na Studeno Vrelo i Posušje, stanje kod branilaca bilo vrlo teško. Malobrojna posada je bila pokolebana, nemoćna da se odupre jačem napadu partizana. No tada su, u poslednjem času, 14. avgusta, u Imotski stigle kamionima iz Mostara dve čete ustaša, koje je iz Sarajeva uputio 1. ustaški stajaći zdrug. Ovo pojačanje je moglo biti brzo, već sledećeg dana, upućeno na položaje ispred Studenog Vrela i Posušja.⁹⁸

Dok se neprijatelj tako pripremao da spreči prodor partizana prema Posušju i Imotskom, Vrhovni štab je prema tim garnizonima uputio 1. proletersku brigadu.⁹⁹ On je 14. avgusta naredio Štabu brigade da od ustaša, žandarma i milicionera očisti rejon Karlov Han, Aržano, Studenci, Vir, Mesihovina, Duvno; da zatim, ako uslovi budu povoljni, zauzme Posušje i uspostavi vezu sa bataljonom »Josip Jurčević« na Biokovu;¹⁰⁰ po izvršenju tog zadatka da se odmah, »bez dužeg zadržavanja na toj prostoriji«, vrati u rejon Livna, a da na oslobođenom području ostanu jedinice 4. operativne zone.¹⁰¹

Štab 1. proleterske brigade je odmah pristupio zadatku. On je raspolagao približno tačnim podacima o jačini i rasporedu neprijatelja u tom rejonu, dobijenim od Štaba bataljona »Josip Jurčević«. U pismu koje je u Štab brigade stiglo još 12. avgusta, pored skice sa ucrtanim rasporedom neprijatelja, stajalo je i upozorenje da je momenat vrlo povoljan da se zauzme Imotski, u kome ima samo oko 400 Italijana; da su ustaše i milicija u svim selima »strahovito zastrašeni i demoralisani«.¹⁰² Međutim, toga dana je nastupio nov momenat, koji je bitnije uticao na situaciju: 2. bataljon 26. pešadijskog puka divizije »Bergamo«, ojačan četom lakih tenkova, preduzeo je, upravo toga dana, iz rejona Zadvarja i Sestanovca napad u pravcu Grabovca i Zag-

⁹⁸ Isto; Izvod iz dnevnika 18. armijskog korpusa za avgust 1942 (Arhiv VII, k. 57, br. reg. 1/3—1, k. 535, br. reg. 8/2a—4).

⁹⁹ Prva proleterska brigada je tih dana imala 862 borca naoružana sa 759 pušaka, 55 puškomitraljeza, 16 mitraljeza, 5 minobacača, 1 topom, 236 pištolja i 677 ručnih bombi (podaci se odnose samo na bataljone). Njeno brojno stanje se bilo već osetno smanjilo. Na sastanku Štaba brigade, 11. avgusta, konstatovano je brzo smanjivanje bataljona usled velikog broja izbačenih iz stroja i bolesnih, tako da su čete spale na 35—40 boraca. (Arhiv VII, k. 3-a, br. reg. 11—1).

¹⁰⁰ Naređenje Štaba 1. proleterske brigade štabovima bataljona od 14. avgusta u 14 časova (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 28/1); Naređenje Vrhovnog štaba Operativnom štabu za Bosansku krajinu od 16. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 5, dok. br. 10); Naređenje Vrhovnog štaba Štabu 5. crnogorske brigade od 17. avgusta (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 111).

in Izveštaj Štaba 1. proleterske brigade vrhovnom komandantu od 16. avgusta (AIRPJ, br. 16508).

¹⁰² Izveštaj Štaba 1. proleterske brigade vrhovnom komandantu od 12. avgusta u 19 časova (Arhiv VII, k. 3-a, br. reg. 12—1).

vozda, da bi odbacio dalmatinske partizane na Bjokovo i pročitao ceo rejon do Imotskog. Prihvativši sugestiju Štaba bataljona »Josip Jurčević« da su najpogodniji pravci nastupanja Roško Polje — Gornji Podi i Buško blato — Aržano — Studenci — Ričice, jer se na njima, za razliku od pravca Studeno Vrelo — Posušje (gde je bilo oko 200 ustaša), nalaze slabije neprijateljeve snage (u Aržanu 25 — 30 žandarma i milicionera, u Studencima oko 50, u Roškom Polju, Ričicama, Viru, Vinici i ostalim selima mali broj milicionera), Stab brigade je odlučio da još iste noći krene u nastupanje prema Lovreču, Imotskom i Posušju. Ocenivši da se najjače neprijateljeve snage nalaze duž komunikacije Duvno—Posušje u rejonu Studenog Vrela i Mesihovine, on je rešio da izbegne direktan napad duž komunikacije, već da obuhvatnim manevrom izbije u pozadinu neprijateljevih položaja i prisili ustaše i milicionere na povlačenje. Da bi tu zamisao što uspešnije ostvario, on je odlučio da prve noći predu u napad samo dva bataljona, kako bi izbili u bok neprijateljevih položaja pred Studenim Vrelom i stvorili uslove da druge noći, kad i treći bataljon krene duž druma direktno na Studeno Vrelo, izbiju u pozadinu neprijatelja i preseku mu odstupnicu ka Posušju. U duhu te odluke on je formirao tri kolone: desnu, sastavljenu od 2. bataljona i oko 90 boraca bataljona »Vojin Zirojević«, koja je dobila zadatak da u toku noći 14/15. avgusta zauzme Bukovu Goru, Aržano i Vinicu a sledeće noći i sela Studence i Ričice i tako izbije nadomak Lovreča i Imotskog; srednju, koju je sačinjavao 4. bataljon, čiji je zadatak da prve noći zauzme Roško Polje a druge noći selo Vir i da izbije na drum južno od Studenog Vrela; levu, koju je sačinjavao 6. bataljon (bez čete koja je zadržana u Duvnu) koja je dobila zadatak da krene u napad tek druge noći, kako bi izbila pred neprijateljeve položaje oko 2 časa posle ponoći, kada srednja kolona bude izbila u pozadinu neprijatelja i presekla drum u rejonu Trnovca i Trobukve, oko 2,5 km južno od Studenog Vrela. Rukovođenje ovim napadom bilo je povereno načelniku štaba brigade, kome se sledećeg dana priključio i zamenik političkog komesara 4. operativne zone.¹⁰³

Postojali su realni izgledi da će planirani manevar uspeti ukoliko, razume se, neprijatelj ne prozre namere partizana i ne povuče svoje delove sa položaja ispred Studenog Vrela. Pred desnom i srednjom kolonom nije bilo jačih neprijateljevih snaga; stoga se opravdano očekivalo da će oba bataljona u predviđeno

¹⁰³ Arhiv VII, k. 701, br. reg. 28/1, k. 1490, br. reg. 43—3; Izveštaj zamenika političkog komesara 4. operativne zone Štabu zone od 16. avgusta (Arhiv VII, k. 1492, br. reg. 20—3); Arhiv VII, k. 71, br. reg. 52/7—1, k. 535, br. reg. 4—7/2a—25, k. 396, br. reg. 34/3—1, k. 57, br. reg. 143—1; AIRPJ 16508).

vreme izbiti na liniju Studenci — Ričice — Vir — Trnovac. Desna kolona je mogla da nastupa duž drumu Aržano — Studenci — Lovreč bez bojazni za bezbednost svog desnog boka, pošto je bilo predviđeno da Štab 4. operativne zone uputi izvesne delove, jačine oko 150 boraca, iz rejonu Vagnja, preko Kamešnice, u rejon Studenaca.¹⁰⁴

Zapovešću Štaba brigade nije bilo izričito naređeno da se zauzme Posušje, ali je ta mogućnost uzimana u obzir. »U Posušju ima nešto neprijateljskih snaga« — stajalo je u zapovesti — »no ne znamo tačno koliko, a po nekim neprovjerenim vijestima ustaše i milicioneri iz Posušja bježe u Imotski ili preko Imotskog i s. Lovreč u Sinj. Ako usput utvrdimo da se u Posušju ne nalaze ozbiljne neprijateljske snage zauzet ćemo ga«.¹⁰⁵

Štab 4. operativne zone je preduzeo mere da sa svojim jedinicama sadejstvuje u napadu 1. proleterske brigade. Ocenivši da će prodiranje ove brigade prema Imotskom i Posušju izazvati nesigurnost među neprijateljevim posadama u susednim mestima, on je zaključio da povoljnu situaciju koja će nastati treba iskoristiti da bi se oslobodilo celo područje od Sinjskog polja i reke Cetine na zapadu do komunikacije Aržano — Studenci — Lovreč na istoku. U tom cilju, on je Štabu Srednjodalmatinskog odreda naredio da 2. bataljon, jačine 130 boraca, uputi prema Aržanu i Lovreču, gde će stupiti u vezu sa 2. bataljonom 1. proleterske brigade i bataljonom »Josip Jurčević«, koji će sa Biokova dejstvovati u susret jedinicama 1. proleterske brigade. Zapovešću Štaba zone bilo je predviđeno da 2. bataljon Srednjodalmatinskog odreda krene sa Vagnja 16. avgusta izjutra i preko sela Gljeva, Rude i Graba do kraja dana izbije u selo Velić, a u toku noći ovlada Vrpoljem i Tijaricom, gde će likvidirati žandarmerijsku stanicu i uspostaviti vezu sa 2. bataljonom 1. proleterske brigade u rejonu Aržana; pošto predani u dostignutom rejonu, treba da u toku noći 17/18. avgusta krene prema drumu Lovreč — Trilj, zauzme raskršnicu Provo i u rejonu Studenaca ponovo uspostavi vezu sa delovima 1. proleterske brigade; dalje zadatke će dobiti naknadno, zavisno od razvoja situacije.¹⁰⁶

U određeno vreme, 14. avgusta u 21 čas, leva i srednja kolona su krenule u napad. Drugi bataljon je bez otpora ušao u selo Bukovu Goru, a u jutarnjim časovima je zauzeo Aržano, savladavši manji otpor koji je pružilo oko 20 milicionera. Zan-

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ Isto.

¹⁰⁶ Naređenje Štaba 4. operativne zone Štabu Srednjodalmatinskog odreda od 14. i 16. avgusta (Arhiv VII, k. 1490, br. reg. 42—3 i 47—3); Pismo Štaba 4. operativne zone Štabu 1. proleterske brigade (Arhiv VII, k. 1490, br. reg. 46—3).

darmi iz sela Vinice, njih sedam, pobjegli su prema Studencima. Tako je 2. bataljon bez teškoća izvršio zadatak. U međuvremenu je, u 5,30 časova, 4. bataljon, takođe bez borbe, ušao u selo Roško Polje. Neprijatelj se na brdu Mošnjači, oko 2 km jugoistočno od sela, zadržao sve do 16 časova, kada ga je jedna četa 4. bataljona zbacila, prinudivši ga da se povuče u pravcu sela Mesihovine i Studenog Vrela. Potom su delovi ovog bataljona ušli u selo Vojkoviće, vršeći bočni pritisak na Mesihovinu.¹⁰⁷

Neprijatelj u Posušju brzo je saznao za napad partizana. Njega je naročito zabrinulo izbijanje 4. bataljona u Roško Polje, jer je u tome video opasnost za delove koji su se nalazili na položajima kod Mesihovine i Studenog Vrela. Ustaška četa Odbrambenog zdruga Jasenovac, čiji je komandir već imao nameru da je s položaja ispred Studenog Vrela povuče i uputi u Jasenovac, naglo je oko 16 časova napustila položaje. Povlačenje ustaša negativno je uticalo na milicionere, domobrane i žandarmerije koji su držali položaje pred Mesihovinom. Njihov moral je bio toliko pokoleban, da je bilo dovoljno izvršiti na njih samo manji napad pa da napuste položaje. Međutim, delovi 6. bataljona koji su se nalazili prema njima nisu uočili povlačenje ustaša. Oni su se, u duhu dobijenog zadatka, nalazili u stavu iščekivanja, pripremajući se da tek pred zoru pređu u napad. Pa ipak, sticajem prilika, oni su stupili u borbu ranije, odmah po padu mraka, i već oko 20 časova, bez većeg napora, ušli u Mesihovinu.¹⁰⁸ Komandant bataljona je ovako opisao taj neplanirani napad grupe boraca:

»... Tu je bio dobijen zadatak da se postavimo prema neprijatelju. Mi smo izvršili takav raspored da je svaki borac imao da komanduje sa po jednom četom, a ja sa brigadom, iako nismo imali ni četu... Jedan puškomitraljez koga smo imali manevrisao je na sve strane... Uveče se nije videlo šta mi imamo. Ja sam komandovao da se krene jurišem na njih. Oni otvoriše vatru, a mi

¹⁰⁷ Izveštaj Štaba 4. operativne zone Štabu 1. proleTERSke brigade od 15. avgusta (Arhiv VII, k. 1490-A, br. reg. 51—2); Izveštaji Štaba 1. proleTERSke brigade Štabu 4. operativne zone od 16. avgusta u 13,45 časova i Vrhovnom štabu u 14,30 časova (Arhiv VII, k. 701, br. reg. 25/2, AIRPJ, br. 16508); Izveštaj zamenika političkog komesara 4. operativne zone Štabu zone od 15. avgusta (Arhiv VII, k. 1492, br. reg. 19—3); J. Vujošević: ProleTERSka četa, str. 272; Arhiv VII, k. 71, br. reg. 52/7—1, k. 57, br. reg. 1/3—1.

¹⁰⁸ Izveštaj komandira žandarmerijske stanice iz Posušja velikom županu u Mostaru od 21. avgusta (Arhiv VII, k. 191, br. reg. 18/8—4); Izveštaj štabova 4. operativne zone i 1. proleTERSke brigade vrhovnom komandantu od 17. avgusta u 13,10 časova (AIRPJ, br. 16514); Izveštaj političkog komesara 1. proleTERSke brigade Štabu brigade od 16. avgusta u 14,30 časova (Arhiv VII, k. 701, br. reg. 26/2); Bojna relacija 6. divizije (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—61); Štenografske beleške (Arhiv VII, k. 1990, br. reg. 1/18, 19—2).

ne odgovaramo. Ja sam izvikivao komande da im podiđemo bez pucanja i glasno pitao šta je sa artiljerijom. Bora je odgovorio da su topovi stigli i da se raspoređuju. Brzo je bacio jednu bombu iza nas. Neprijatelj, čim je čuo eksploziju, uveren da se radi o topu, počeo je da beži...«¹⁰⁹

Lukavstvo boraca 6. bataljona potpuno je uspelo. Neprijatelj, već znatno pokoleban, doveden je u zabludu da se pred njim nalaze jače partizanske snage. Pod jakim psihološkim pritiskom, nije mogao izdržati improvizovani napad partizana, već se u neredu povukao. Delovi 6. bataljona nisu, međutim, do kraja iskoristili postignuti uspeh: propustili su priliku da zauzmu i Studeno Vrelo, u kome više nije bilo neprijatelja. Put za Posušje bio je otvoren, i bilo je samo pitanje časa kada će ono pasti.

Pad Aržana i Vinice i približavanje partizana Lovreću, Imotskom i Posušju uznemirili su i Italijane. Njihovi garnizoni u Imotskom (3. bataljon 25. pešadijskog puka divizije »Bergamo«), Zadvarju i Šestanovcu (97. bataljon 89. legije Crnih košulja)¹¹⁰ osetili su se ugroženi. Komanda 2. armije nameravala je, u duhu Zagrebačkog sporazuma, da evakuiše Imotski i preputi ga trupama NDH,¹¹¹ ali je izvršenje te namere morala odložiti, jer bi, u situaciji kada su jake snage partizana nadirale preko Aržana i Posušja ka obali, odlazak italijanske posade iz Imotskog mogao da pogorša ionako loše stanje u tom delu Dalmacije.

Kada je doznao da su partizani ušli u Aržano i Vinicu, komandant italijanskog 26. puka je istog dana u tom pravcu uputio iz Imotskog i Šestanovca po jednu ojačanu četu da bi ustanovio jačinu i namere partizana. Obe jedinice, koje su se prevozile na kamionima, sastale su se na raskrsnici u Studencima i odatle su otvorile minobacačku vatru na Aržano. Jedna četa je produžila ka Vinici, u kojoj se nalazila 1. četa 2. bataljona, i oko 18 časova ušla u selo, iznenadivši partizane. Uprkos iznenađenju, četa 2. bataljona je uspela da se bez gubitaka povuče iz sela. Italijani se, međutim, nisu dugo zadržali u Vinici i Studencima, već su se u toku noći povukli u Imotski i Šesta-

¹⁰⁹ Arhiv VII, k. 1990, br. reg. 1/18, 19—2.

¹¹⁰ Arhiv VII, k. 388, br. reg. 12/1—32 i 13/1—33.

¹¹¹ Komandant Superslode general Roata je 4. avgusta tražio od načelnika Glavnog stožera da trupe NDH smene italijansku posadu u Imotskom. Komandant 18. armijskog korpusa je 7. avgusta već bio naredio da se trupe iz Imotskog povuku, ali je Supersloda dva dana kasnije izdala naređenje da se evakuacija odloži dok se ne završe operacije protiv partizana na Biokovu koje su bile projektovane (Arhiv VII, k. 58, br. reg. 2/2a—1, 1/1—75).

novac.¹¹² Od borca 2. bataljona koga su toga dana zarobili žandarmi iz Studenaca,¹¹⁸ Italijani su doznali kolike partizanske snage djeluju na tom pravcu.

Kratkotrajna borba u rejonu sela Studenaca i Vinice bila je prvi sukob proletherskih brigada sa Italijanima otkako su one krenule sa Zelengore. Posle Nemaca, ustaša, domobrana, milicionera, žandarma i četnika, s kojima su već dva meseca neprekidno ratovali, borbama proletherskih brigada se ukazala prilika da ukrste svoje oružje i sa Italijanima.

Sledećeg su jutro bataljoni 1. proletherske brigade nastavili napredovanje ka Lovreču, Imotskom i Posušju. Na desnom krilu, posle kraće borbe sa žandarmima i milicionerima, 2. bataljon je u 13,30 časova zauzeo Studence, raskršće puteva za Imotski i Lovreč,¹¹⁴ a krajem dana izbio na Petrinovaču i Srednje brdo, oko 2,5 km južno od Studenaca, porušivši, na više mesta, puteve koji vode za Lovreč i Imotski.¹¹⁵

Kako je bilo i predviđeno, ovoga dana je 2. bataljon Srednjodalmatinskog odreda prešao u napad.¹¹⁶ Krenuvši sa Vagnja u 5,40 časova, on je, ne nailazeći na otpor, do kraja dana izbio u selo Tijaricu i, na više mesta, porušio drum Aržano — Trilj. Milicioneri i žandarmi su umakli u pravcu Zadvarja i Imotskog, tako da je 2. bataljon mogao nesmetano nadirati ka Provu i Sestanovcu, tim pre što se 2. bataljon 1. proletherske brigade već nalazio u Studencima. Međutim, veza između ta dva

¹¹² Izveštaj Štaba 2. bataljona 1. proletherske brigade Štabu brigade od 17. avgusta u 7 časova (Arhiv VII, k. 701, br. reg. 26/2); Arhiv VII, k. 57, br. reg. 1/3, k. 228, br. reg. 12/1—1, k. 535, br. reg. 8—11/2a—21; AIRPJ, br. 16514.

¹¹³ Jedan borac 1. čete nije bio oprezan te je zaspao u nekoj kući, gde su ga zarobili žandarmi (izjava J. Vujoševića). Prema dnevnom izveštaju 18. armijskog korpusa od 25. avgusta, grupa ustaša je silom upala u zatvor i odvela zarobljenika, a zatim ga streljala (Arhiv VII, k. 535, br. reg. 18/2—4).

¹¹⁴ Pošto telefonska veza sa Lovrečom nije bila prekinuta, partizani su, prikazavši se kao milicioneri, pozvali komandanta posade i od njega zahtevali da u Studence uputi pomoć, da bi se, navodno, mogli uspešnije suprotstaviti partizanima. Iz Lovreča im je, međutim, odgovoreno da se pomoć ne može uputiti i sugerirano da se povuku u Imotski. Tako se dobro smišljen plan o uvlačenju neprijatelja u pripremljenu zasedu nije ostvario.

us Arhiv VII, k. 701, br. reg. 26/2, k. 52, br. reg. 58/1—3, k. 245, br. reg. 8/4—2; AIRPJ, br. 16514; J. Vujošević: Proletherska četa, str. 273; Izveštaj zamenika političkog komesara 4. operativne zone Štabu zone od 17. avgusta (Zbornik, tom V, knj. 6, dok. br. 42).

¹¹⁶ U nekim radovima neopravdano se spominje 1. bataljon Srednjodalmatinskog odreda, kome se pripisuju dejstva 2. bataljona (vidi: D. Gizdić, Dalmacija 1942, Zagreb, 1959, str. 473).

bataljona nije još bila uspostavljena, pa se zbog toga nije moglo ispoljiti efikasnije sadejstvo na tom pravcu nastupanja.¹¹⁷

U međuvremenu se situacija znatno povoljnije razvijala kod srednje i leve kolone. Nastupajući iz Roškog Polja, 4. bataljon je izbio u sela Vir i Vinjane, oko 8 km severozapadno od Posušja i 8 km severoistočno od Imotskog, i sa zapada se približio drumu Studeno Vrelo — Posušje blizu Kolovrata. Šesti bataljon je, ne nailazeći na otpor jer je neprijatelj još u toku noći napustio Studeno Vrelo, prodro duž drumu do sela Dolaca (Marića kuće) i ušao u selo Vučipolje, isturivši delove na brdo Klenak (trig. 988). Pred bataljonom, sve do Posušja, više nije bilo neprijateljevih snaga, tako da su postojali svi uslovi da ovo ustaško uporište bude zauzeto još u toku dana. Četa ustaša iz Odbrambenog zdruza Jasenovac nalazila se doduše u Posušju, »ali raštrkana i ne sudeluje u odbrani« — kako stoji u bojnoj relaciji 6. divizije.¹¹⁸ Međutim, načelniku štaba brigade, koji se nalazio na brdu Levakovice, u rejonu sela Vinjana, situacija nije bila sasvim jasna, te je morao raditi sa dosta opreza. On je pozvao k sebi Stab 6. bataljona i stavio mu u zadatak »da patrolama vrši pritisak prema Posušju i da ispita mogućnost njegovog zauzimanja«.¹¹⁹ U međuvremenu se situacija kod neprijatelja počela poboljšavati. Oko 13 časova u Posušje je došla iz Imotskog četa ustaša 1. ustaškog zdruza, jačine 180 vojnika, koja je pre dva dana stigla iz Sarajeva. Druga četa istog zdruza sa grupom milicionera — u svemu oko 300 vojnika — upućena je prema selu Viru da bi odbacila 4. bataljon i otklonila opasnost koja se bila nadvila nad Imotskim. Četa ustaša iz Odbrambenog zdruza Jasenovac još uvek nije htela da iz Posušja krene na položaj uprkos telefonskom naređenju pukovnika Francetića.¹²⁰

Pošto je dolaskom ustaške čete iz Imotskog posada Posušja bila znatno pojačana, to je komanda garnizona odlučila da jače delove uputi duž drumu prema Studenom Vrelo. Sa pristiglom četom krenuli su i domobrani, milicioneri i žandarmi, tako da je ova neprijateljeva kolona brojala oko 400 vojnika.¹²¹ Ustaše su oko 16,30 časova zauzele Klenak, potisnuvši s njega slabije delove 6. bataljona. Tada je 2. četa, zajedno sa pratećim vodom bataljona, topovskim vodom 1. proleTERSke brigade¹²² i oko 25

¹¹⁷ Izveštaj obaveštajnog oficira Štaba 4. operativne zone Štabu zone od 18. avgusta u 14 časova (Arhiv VII, k. 1492, br. reg. 21—3).
us Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—61, k. 1492, br. reg. 20—3.

us Isto, k. 701, br. reg. 26/2.

¹²⁰ Isto, k. 56, br. reg. 9/2—61.

¹²¹ Isto, k. 191, br. reg. 18/8—4.

¹²² Topovski vod 1. proleTERSke brigade je bio privremeno pridat 6. bataljonu, pošto je, posle prodora ustaša u Duvno, ostao bez oruđa.

boraca bataljona »Vojin Zirojević«, izvršila snažan napad na brojnijeg neprijatelja, ne dajući mu vremena da se učvrsti na osvojenim položajima. Treća četa se nalazila u Vučipolju, udaljena 3—4 km od Klenka, tako da nije mogla priteći u pomoć.^{123*} Juriš 2. čete je za trenutak uneo zabunu kod ustaša, koji su bili iznenađeni smelošću partizana da jurnu na nadmoćnijeg protivnika. No, ubrzo su se ustaše sredile i prihvatile borbu. Jedna kolona ustaša je žurila drumom da bi zaobišla Klenak i izbila u pozadinu partizanskih delova koji su se borili na tom brdu. Tada je s Kolovrata stupio u dejstvo i mitraljez 4. bataljona, ali njegova vatra, s obzirom na udaljenost, nije bila efikasna. Komandant i politički komesar bataljona, koji su se vraćali sa sastanka kod načelnika štaba brigade, žurili su niz strmu jarugu da bi stigli do svojih boraca i preuzeli komandu. I bez njih, međutim, borci i niže starešine uspešno su se snalazili, ispoljavajući u vrlo teškoj, na izgled bezizlaznoj situaciji samoinicijativu i hladnokrvnost. Jedan vod 2. čete je smelim jurišem razbio ustašku kolonu koja je nastupala drumom i naterao je u panično bekstvo. Ustaše su ostavile veliki broj mrtvih i ranjenih. U međuvremenu se na Klenku odvijala dramatična borba. Juriši su se smenjivali, da bi konačno ustaše bile odbačene sa brda i naterane u bezglavo bežanje prema Posušju, a delom i ka Imotskom.¹²⁴

¹²³ Miladin Ivanović: Na dnje (Prva proleterska, 1 knj., str. 496).

¹²⁴ Isto; Arhiv VII, k. 1492, br. reg. 23/3, k. 56, br. reg. 9/2—61, k. 191, br. reg. 18/8—4; Pismo političkog komesara 1. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 5. septembra (Arhiv VII, k. 4, br. reg. 11—2); Cedomir Minderović: Grob kraj Posušja (iz dnevnika) (Prva proleterska, I, str. 507); Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1990, br. reg. 1—18, 19, 20/2).

Ovu neobično oštru borbu, koja je trajala puna tri sata, jednu od najtežih koju su vodili borci 1. proleterske brigade, ovako je opisao komandant 6. bataljona:

»... Vod se kao lavina sručio na kolonu »crnih« (ustaša Crne legije — prim. M. L.)... Zaključalo je kao u kotlu... I tamo među njima nastala je pometnja... Nićiforović tuče kao maljem. U njegovim se rukama automat trese kao pomahnitao... A crnolegijaše je obuzeo smrtni strah... I kao rulja u panici bježe natrag. A mi ih dočekujemo na desetak koraka. Pa onda kamenjem. I kundacima. Nemamo vremena da puške punimo...

I gore je, na Klenku, gusto... Nad njim se uskovitlao tanki oblak barutnog dima... Pred našim mitraljezom je desetina ustaša. Jezdimiru je nestala municija... onda je Zivković iskočio iz škripa, odakle je tukao ustaše. I uskočio među njih desetak. I razmahivao se sa puškom po njima...

Onda je naš front jurnuo naprijed. Silovito kao vihor. Bobanovci (pisac je smatrao da je u borbi učestvovala ustaška jedinica majora Bobana, poznatog ustaškog zlikovca — prim. M. L.) su okrenuli leđa. I sjurili se niz južne padine Klenka. A mi ih tučemo... I jurimo za njima« (M. Ivanović: pomenuti članak).

U borbi na Klenku neprijatelj je imao velike gubitke: poginulo je i ranjeno oko 100 ustaša. Partizani su imali samo tri poginula, među kojima i zamenika komandanta bataljona »Vojin Zirojević«, i tri ranjena. Zaplenjeno je oko 60 pušaka, automat i 12 sanduka municije.¹²⁵

Poraz ustaša na Klenku izazvao je veliku uznemirenost kod neprijatelja u Posušju i Imotskom. Ustaška četa, koja je trebalo da nastupa u pravcu sela Vira, nije ni krenula na zadatak, već je ostala u Imotskom. Komandant garnizona u Posušju pokušavao je da suzbije paniku koja je zahvatila posadu i građanstvo i da spreči neorganizovano povlačenje. Njemu je stiglo naređenje od komandanta italijanskog bataljona u Imotskom »da se, u slučaju da se ne može održati, povuče prema Imotskom«.¹²⁶

Mada je neprijatelj u Posušju očekivao da će partizani u toku noći napasti to mesto, noć je protekla u miru. Šesti bataljon je, goneći ustaše, dopro do sela Biške, oko 4 km od Posušja, gde se zadržao da bi ispitao situaciju pre nego krene u napad na varoš.

Dok je 6. bataljon vodio borbu na Klenku, ostala dva bataljona 1. proleterske brigade na svojim pravcima nastupanja nisu imali većih sukoba. Četvrti bataljon je izbio u selo Vinjane, dok je jedna četa 2. bataljona očistila od milicionera selo Ričice i izviđala u pravcu sela Postrania i Prološca da bi ispitala mogućnost čišćenja sela u severozapadnom delu Imotskog polja. Glavnina 2. bataljona zadržala se u rejonu Studenaca, jer je štab ovog bataljona primio obaveštenje od bataljona »Josip Jurčević« da je oko 1000 italijanskih vojnika, sa 12 tenkova i nekoliko blindiranih kola, iz Splita krenulo u pravcu Sestanovca i Zagvozda. Vest je bila tačna i odnosila se na 2. bataljon 26. puka i četu lakih tenkova, koji su 11. avgusta preduzeli napad iz Zari varja i Sestanovca u pravcu Grabovca i Zagvozda da bi povratili ta mesta i odbacili partizane na Biokovo, i na 97. bataljon Crnih košulja, koji je 13. avgusta vršio izviđanja iz Sestanovca do Lovreča. Pretpostavljajući da će ove jake snage krenuti ka Lovreču i, dalje, ka Aržanu, Stab 2. bataljona je

¹²⁵ Tačni gubici neprijatelja se nisu mogli ustanoviti. Zamenik politkomesara 4. operativne zone je sutradan, 17. avgusta, iz zaseoka Kučetina, oko 4 km od Klenka, pisao Štabu zone da je neprijatelj imao oko 60 poginulih. Komandant 6. bataljona u pomenutom članku govori o 78 poginulih, među kojima su bila i dva oficira, i oko 50 ranjenih. U bojnoj relaciji domobranske 6. pešadijske divizije stoji da su ustaše imale »više mrtvih«, među kojima i komandira čete, i oko 40 ranjenih, dok je komandir žandarmerijske stanice iz Posušja podneo izveštaj da je bilo oko 40 poginulih i isto toliko ranjenih.

¹²⁶ »Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—61, k. 13, br. reg. 16/1—3.

odlučio da svoje jedinice zadrži na položajima ispred Studenaca dok ne ispita pravu situaciju.¹²⁷

Načelnik štaba 1. proleterske brigade, koji je 17. avgusta uhvatio vezu sa bataljonom »Josip Jurčević« i primio podatke o pristigloj italijanskoj koloni, zaključio je da je »napad na Imotski potpuno nemoguć«, ali da pobjedu na Klenku treba iskoristiti i zauzeti Posušje, pošto je »neprijatelj očigledno demoralisan«.¹²⁸ On je u tom cilju naredio 6. bataljonu da napadne to ustaško uporište, a 4. bataljonu — da izbiје na komunikaciju Posušje — Imotski da bi sprečio upućivanje pomoći iz Imotskog.

U međuvremenu se situacija u Posušju još više pogoršala. Uprkos pokušaju komandanta posade da organizuje odbranu ispred varošice, izjutra je oko 40 ustaša, 45 milicionera i 15 pripadnika finansijske straže samovoljno napustilo položaje, tako da je u mestu ostalo još samo oko 100 naoružanih vojnika. Pošto su se, u međuvremenu, delovi 6. bataljona približili varošici i napali na ustaše koje su pružile otpor iz škole, a 4. bataljon već izbio na drum koji vodi ka Imotskom, komandant garnizona je oko 10 časova naredio preostalom delu posade da se povuče u pravcu Širokog Brijega. Čim je bio obavešten o tome, komandant divizije je pokušao da izmeni odluku o povlačenju, naredivši da se posada zadrži u mestu do dolaska načelnika štaba divizije koji će »na licu mjesta dati potrebne upute i zapovjedi«. Međutim, više se nije moglo ništa učiniti jer se posada već povlačila u neredu. Ubrzo posle toga, u 13 časova, u Posušje su ušli borci 6. bataljona.¹²⁹

I ostali bataljoni su ovoga dana izvršili svoje zadatke: 4. bataljon je izbio iznad Imotskog i porušio drum koji vodi za Posušje, dok je 2. bataljon ušao u Lovreč i približio se jadranskoj obali na oko 12 km vazdušne linije. U Lovreču su borci zaplenili automobil. Zauzimanjem Lovreča prekinuta je komunikacija koja je vezivala Imotski sa Sinjem. Žandarmi iz Lovreča nisu pružili otpor, već su se povukli u Zadvarje, odakle ih je jedan vod 97. bataljona Crnih košulja povratio u Provo.

¹²⁷ Izveštaji Štaba 2. bataljona Štabu 1. proleterske brigade od 17. i 19. avgusta (Arhiv VII, k. 701, br. reg. 28/2, AIRPJ, br. 3399); Arhiv VII, k. 57, br. reg. 1/3—1.

¹²⁸ Izveštaj zamenika političkog komesara 4. operative zone Štabu zone od 17. avgusta (Arhiv VII, k. 1492, br. reg. 22—3).

¹²⁹« Arhiv VII, k. 13, br. reg. 17/1—3, 5, 18/1—7, 21/1—4, 22/1—3, k. 56, br. reg. 9/2—61, k. 191, br. reg. 18/8—4, k. 57, br. reg. 1/3—1, k. 71, br. reg. 55/3—1, k. 236, br. reg. 36/1—1; Telegram italijanske 2. armije italijanskoj vojnoj misiji u Zagrebu od 18. avgusta (Arhiv VII, k. 58, br. reg. 1/3a—1); Izveštaj zamenika političkog komesara 4. operative zone Štabu zone od 18. avgusta (Arhiv VII, k. 1492, br. reg. 27—3); Izveštaj načelnika štaba 1. proleterske brigade Štabu brigade od 19. avgusta u 14 časova (AIRPJ, br. 3226); M. Ivanović: navedeni članak.

da bi bili u dodiru s partizanima i sprečili njihov iznenadni prodor u pravcu Sestanovca i Zadvarja. U međuvremenu se 2. bataljon Srednjodalmatinskog odreda, koji je uspeo da uhvati vezu sa 2. bataljonom 1. proleterske brigade, zadržao u Tijarici, pripremajući se da 19. avgusta produži nastupanje u pravcu Ciste i Prova.¹³⁰

Pad Posušja je iznenadio ustaške vlasti u Zagrebu, ubeđene da je to mesto, kao i ostale obližnje varošice (Imotski, Ljubuški, Široki Brijeg i druga), van domašaja partizanskih napada bilo iz Bosne ili, pak, sa Biokova. Zbog toga je vest o prodoru partizana na to »ustaško područje«¹³¹ primljena s velikim uzbuđenjem. Uznemirenje je obuhvatilo i obližnje garnizone, koji su strahovali za svoju bezbednost. Obaveštavajući opšteg upravnog poverenika vlade NDH pri italijanskoj 2. armiji o stanju u Ljubuškom srezu, kotarski predstojnik je istog dana pisao da je »zauzećem Posušja nastala panika među svijetom u gornjem djelu kotara, zvanom Bekija, koju je naročito izazvalo povlačenje ustaša koji su bili u borbi i bijeg imućnijih ljudi«. Da bi se otklonila opasnost, zatražena je hitna pomoć kako bi se povratile Posušje, »jer bi se u protivnom moglo desiti da partizani upadnu u Ljubuški i Mostarski kotar«.¹³²

Glavni stožer domobranstva i Glavni stan poglavnika nisu bili u mogućnosti da sa svoje strane ozbiljnije utiču na poboljšanje situacije na tom području. Borbe oko Kupresa i u drugim krajevima, koje su se tih dana rasplamsale, nisu dozvoljavale ma kakvo manevrisanje snagama; sem toga, ustaške jedinice nisu mogle biti upućene u 2. zonu, jer to n'su dozvoljavali Italijani. No, ovoga puta, osećajući da su i sami ugroženi u svojim garnizonima duž obale, Italijani su izuzetno dali pristanak da se u Imotski uputi jedan ustaški bataljon, jačine 600 vojnika, koji bi, zajedno sa dve ranije upućene ustaške čete¹³³, sačinjavao tamošnji garnizon.¹³⁴ Pošto se dolazak ovog bataljona očekivao tek oko 23. avgusta, što je, s obzirom na nastupanje partizana, moglo biti kasno, to je ponovo zatraženo od Italijana da intervenišu u rejonu Po-

¹³⁰ Arhiv VII, k. 1492, br. reg. 27—3, k. 57, br. reg. 1/3—1, k. 52, br. reg. 58/1—3, k. 535, br. reg. 8—11/2a—21; AIRPJ, br. 3226 i 3399.

¹³¹ Zapadni deo Hercegovine (srezovi Ljubuški i Posušje i deo mostarskog sreza) bio je dugo pod znatnim uticajem ustaša.

¹³² Arhiv VII, k. 227, br. reg. 47/2—1.

¹³³ Ostaci posade iz Posušja (223 ustaše i 14 milicionera) koji su se povukli u Mostar vraćeni su u toku 18. i 19. avgusta, preko Čapljine, u Imotski, dok je 20 domobrana upućeno u Trebinje, u sastav svog puka (Arhiv VII, k. 57, br. reg. 1/3—1).

¹³⁴ Telegrami Komande 2. armije Komandi 18. armijskog korpusa od 20. i 21. avgusta (Arhiv VII, k. 58, br. reg. 10/3—1 i 13/3—1).

sušja i Imotskog, jer je — kako je stajalo u telegramu Glavnog stana poglavnika upućenom 2. armiji 17. avgusta u 13,20 časova — »očigledna namera partizana da udare na obalu«¹³⁵. Komandant armije, međutim, nije u prvi mah poklonio naročitu pažnju ovom zahtevu i istog dana je odgovorio da »situacija nije takva da treba da izazove zabrinutost«, da su italijanske trupe posele čvrsto Imotski i obalsku zonu i da prate događaje »kojima su u stanju da se suprotstave«¹³⁶. On je svu pažnju poklonio predstojećoj operaciji 18. i 6. armijskog korpusa na Biokovu (operacija »Albija«), koja je trebalo da otpočne za dan-dva, smatrajući da prodor partizana sa severa u rejon Posušja, Imotskog i Lovreča ne može imati značajniji uticaj na događaje u obalskom pojasu. »Ovo tvrdim« pisao je general Roata komandama 18. i 6. armijskog korpusa — »s obzirom na sposobnost garnizona Imotski i postojanje tri velika bloka snaga u zonama Sinj — Split, Grabovac — Zadvarje — Makarska i Vrgorac — Ljubuški — Gradac, koji pružaju mogućnost suprotstavljanja bilo kakvoj situaciji«¹³⁷. Međutim, komandant 18. korpusa nije bio istog mišljenja. On je ocenio da je nužno najpre odbaciti partizane iz rejona Posušja, Imotskog, Lovreča i Aržana, pa tek onda očistiti Biokovo. O tome je on 18. avgusta učinio predlog komandantu armije, koji je, posle izvesnog kolebanja, i uveravanja koje je dobio od komandanta korpusa da će se predložena akcija završiti do 20. avgusta, ipak pristao da se operacija »Albija« odloži za dva dana, dok se ne završi akcija divizije »Bergamo« u rejonu Imotskog, Posušja i Aržana. Komandant armije se, očigledno, teško i nerado odlučivao da svoje trupe angažuje u napuštenim rejonima 2. zone. Međutim, situacija je, zbilja, bila takva da je bio prinuđen da to učini¹³⁸.

Još je jedan momenat uticao na takvu odluku. Nemci su neprekidno zahtevali da se partizani odbace od rudarskog područja oko Širokog Brijega, za koje su, radi eksploatacije boksitne rude, bili vrlo zainteresovani. Gotovo svakodnevno su nemačkom poslaniku u Zagrebu Kašeu stizali telegrami od organizacije »Tot« iz Mostara u kojima se javljalo da će radnici napustiti posao i pobeći u partizane, da se očekuju napadi partizana na rudnike boksita Crne Lokve i Solde i da su ugroženi Široki Brijeg i železnička pruga Mostar — Metković. Posle više intervencija od strane Nemaca, Italijani su bili pri-

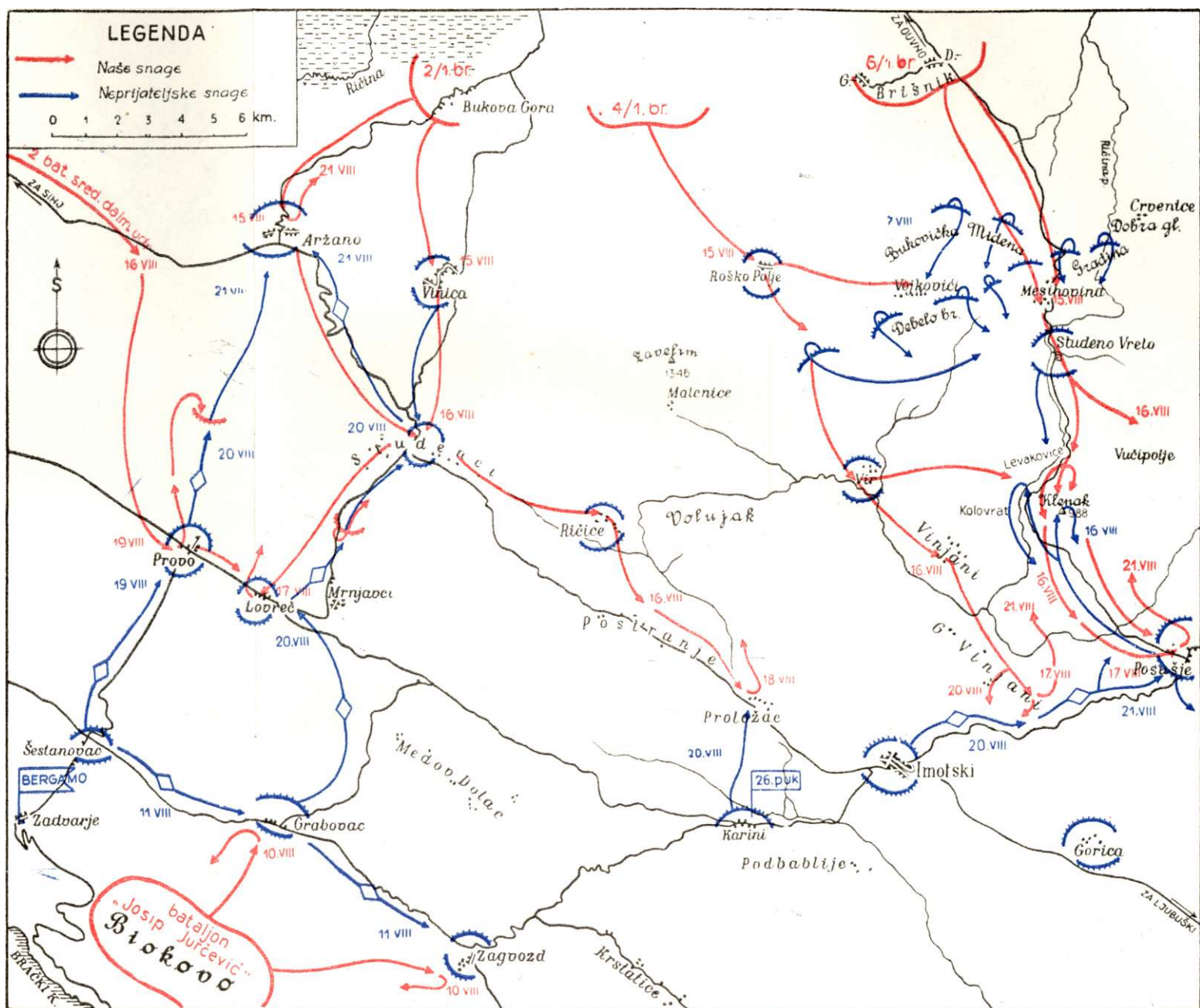
Arhiv VII, k. 58, br. reg. 31/2a—1.

¹³⁶ Telegrami komandanta 2. armije italijanskoj vojnoj misiji u Zagrebu od 17. avgusta i poglavnikovom Glavnom stanu od 19. avgusta (Arhiv VII, k. 58, br. reg. 10/3—1 i 13/3—1).

¹³⁷ Arhiv VII, k. 58, br. reg. 39/2a—1, 1/1—75.

¹³⁸ isto.

PEĐOR 1. PROLETERSKE BRIGADE I SREDNJODALMATINSKOG ODREDA
DO POSUŠJA, IMOTSKOG I LOVREČA
(15—21. VIII 1942)

Skica 16

nuđeni da upute svoje trupe na to područje i da posednu Crne Lokve, Solde i Kočer¹³⁹.

Dok su vođeni razgovori o pripremama akcije za odbacivanje partizana iz Posušja, Lovreča i Aržana, italijanski avioni su bili vrlo aktivni nad područjem u kome su se nalazili partizani. Već nekoliko dana, počev od 11. avgusta, oni su izviđali i bombardovali Duvno i brdo Gradinu iznad njega, kao i Vaganj, na drumu Livno — Sinj, i sela na Biokovu i Dinari. U toku 17. avgusta izviđali su Posušje i bombardovali Studence, kao i naselja Cistu i Provo, mada su se u njima nalazili žandarmi i milicioneri. Od bombardovanja je stradalo stanovništvo. Italijani su se, kao što se moglo i očekivati, izvinuli da su bili krivo obavešteni da se u tim naseljima nalaze partizani¹⁴⁰.

U toku 18. avgusta na položajima je vladalo zatišje. Izviđačka aktivnost obeju strana je bila pojačana, a italijanski avioni su bombardovali i mitraljirali Lovreč. Jedan vod 2. bataljona 1. proleterske brigade je uspeo da se sa severozapada približi Imotskom do na 9 km, izbivši u sela Postranje i Proložac¹⁴¹. Štabovi 4. operativne zone i 1. proleterske brigade su bili zadovoljni postignutim uspesima, ali se nisu zaneli njima, već su hladnokrvno i objektivno procenili situaciju i zaključili da jedinice treba zadržati na dostignutoj liniji dok se ne vidi kako će se situacija dalje razvijati i da li će Italijani reagovati. »Napad na Imotski« — pisali su oni štabu koji je rukovodio jedinicama koje su dejstvovale prema Imotskom¹⁴².

¹³⁹ Telegrami organizacije »Tot«, nemačkog oficira za vojnu prirodu, nemačkog poslanika u NDH i Ministarstva spoljnih poslova o situaciji u rudarskoj zoni od avgusta 1942 (mikroteka VII, film London 14 i 16, snimci X—307329—51 i 308802—4); Dnevni izveštaji 6. armijskog korpusa za avgust (Arhiv VII, k. 392, br. reg. 4/4—1, 9/4—1, 10/4—1, 12/4—1); Naređenje komandanta 6. armijskog korpusa komandantu divizije »Murde« od 20. avgusta (Arhiv VII, k. 94, br. reg. 19/1—1); Arhiv VII, k. 262, br. reg. 16/1—1.

¹⁴⁰ Izvod iz dnevnika 18. armijskog korpusa za avgust 1942 (Arhiv VII, k. 57, br. reg. 1/3—1); Bilten 2. armije za 16. avgust (Arhiv VII, k. 22, br. reg. 22/3—1); Dnevni izveštaji Komande vazduhoplovstva 2. armije za avgust (Arhiv VII, k. 158, br. reg. 24/9—1, k. 152, br. reg. 13/10—1); Dopis Ministarstva vanjskih poslova NDH Obćem upravnom povereniku od 3. septembra (Arhiv VII, k. 227, br. reg. 26/7—1); Izveštaj Komande mesta Duvno Štabu 4. operativne zone od 19. avgusta (Arhiv VII, k. 1933, br. reg. 1/6 I); Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—61; k. 3A, br. reg. 11—1.

¹⁴¹ i Arhiv VII, k. 1492, br. reg. 27—3 i 28/3, k. 57, br. reg. 1/3—1; AIRPJ, br. 3399.

¹⁴² Pošto je komandantu 1. proleterske brigade bilo povereno od strane vrhovnog komandanta da privremeno rukovodi južnom grupom (1- i 3. proleterskom brigadom i meštanskim jedinicama) to je on ostao u Livnu, a za komandovanje jedinicama koje su upućene prema Imot-

— za sada ne dolazi u obzir; napad ima smisla preduzimati jedino ako se njegovi uslovi korenito izmene, tj. ako Italijani napuste Imotski. Držanje položaja duže vremena prema Imotskom od strane jedinica 1. brigade — bez perspektive na skori napad —• takođe ne dolazi u obzir«. U takvoj situaciji, po mišljenju tih štabova, trebalo je zadržati bataljone proleterske brigade u rejonu Imotskog, Posušja i Lovreča još dva-tri dana dok ne ostvare čvrstu vezu sa bataljonom »Josip Jurčević«, izvrše veća rušenja na komunikacijama i sačekaju dolazak 10. hercegovačke brigade, kojoj je Vrhovni štab namenio zadatak da sa dalmatinskim jedinicama preuzme položaje u tom rejonu i zatvori pravce koji sa obale izvode preko Posušja i Aržana na oslobođenu teritoriju na Duvanjskom i Livanjskom polju¹⁴³. Na duže zadržavanje 1. proleterske brigade na tom pravcu se nije smelo misliti i zbog toga što se očekivalo da će joj, posle neuspešnih napada ostalih brigada na Kupres, Vrhovni štab poveriti nove zadatke, angažujući je na nekom drugom, važnijem pravcu. Stab brigade je sam došao do zaključka još 16. avgusta kada je pisao Štabu 4. operativne zone da se zbog neuspeha oko Kupresa »jedinice 1. brigade neće moći zadržati duže vremena oko Imotskog«¹⁴⁴

Dok su se partizanske jedinice nalazile u stavu iščekivanja, Italijani su užurbano vršili pripreme za napad, dovlačeći pojačanja. Još 17. avgusta prebačeni su u Grabovac iz sela Brnaza kod Sinja 3. bataljon 26. puka i vod 7. čete plamenobacača, a iz Splita Minobacačka četa i odeljenje baterije 65 mm istog puka. Sledećeg dana stigao je u Sestanovac iz Splita 29. bataljon Crnih košulja »M«, a trebalo je da 20. avgusta bude prebačen iz Baške Vode u rejon Zadvarja i Sestanovca i 1. bataljon 26. pešadijskog puka¹⁴⁵. Tako su komandantu divizije »Bergamo«, za predstojeću akciju, stajali na raspolaganju tri bataljona 26. puka, jedan bataljon 25. puka i dva bataljona Crnih košulja. Pošto je trebalo zadržati dovoljno jake snage oko Biokova, gde se nalazila jedna veća grupa (oko 500) dalmatinskih partizana, komandant divizije je odlučio da akciju u pravcu Posušja i Aržana izvede samo sa tri bataljona, ojačana vodom tenkova i uz snažnu podršku artiljerije i avijacije, sma-

skom bili su imenovani: načelnik štaba 1. proleterske brigade i zamenik političkog komesara 4. operativne zone Hrvatske (Arhiv VII, k. 3-a, br. reg. 11—1, k. 1492, br. reg. 19—3, k. 701, br. reg. 26/2; AIRPJ br. 16508).

¹⁴³ Naredenja štabova 4. operativne zone i 1. proleterske brigade zameniku političkog komesara zone i načelniku štaba brigade od 17. i 18. avgusta (Arhiv VII, k. 1490, br. reg. 50—3, k. 701, br. reg. 29/2).

¹⁴⁴ Pismo Štaba 1. proleterske brigade Štabu 4. operativne zone od 16. avgusta u 8,15 časova.

Dnevni izveštaji 18. armijskog korpusa za avgust 1942 (Arhiv VII, k. 396, br. reg. 2/4—1, 3/4—1 i 6/4—1).

trajući da će oni uspešno izvesti taj napad koji nije imao većih pretenzija. Trebalo je, naime, samo povratiti Posušje, Lovreč, Provo, Cistu, Studence i Aržano, osloboditi komunikacije koje spajaju Imotski sa Mostarom i Sinjem, odbaciti partizane što dalje prema »bosanskoj granici«, a zatim očišćeno područje napustiti, prepuštajući ga ustaškim trupama koje je trebalo da stignu iz Sarajeva. Akcija, vremenski i prostorno znatno ograničena, nalagala je da se brzo deštuje, i to gotovo isključivo duž komunikacija. Zbog toga je komandant divizije odlučio da pravac glavnog napada usmeri duž drumova Šestanovac — Lovreč — Aržano. Na taj pravac on je angažovao dva bataljona: 29. bataljon Crnih košulja »M«, koji je dobio zadatak da nastupa iz Šestanovca preko Prova za Aržano, i 1. bataljon 26. puka, koji je trebalo da napada pravcem Grabovac — Lovreč — Studenci — Aržano. Na pravcu Imotski — Posušje bilo je predviđeno angažovanje 3. bataljona 26. puka, koji je dobio zadatak da prethodno odbaci partizane iz sela Gornjeg Prološca, kako bi obezbedio nastupanje tenkovske kolone duž drumova. Početak napada je bio predviđen za 20. avgust, s tim što je prethodno, još u toku 19. avgusta, trebalo da levokrila kolona izbije u sela Provo i Cistu, u koja još nisu bili stigli partizani, kako bi stvorila što povoljnije uslove za zauzimanje Lovreča¹⁴⁶.

Prikupljanje italijanskih jedinica u rejonu Zadvarja, Šestanovca i Grabovca nije ostalo nezapaženo od strane štabova 1. proleterske brigade i 4. operativne zone, ali oni nisu prozreli pravi cilj te koncentracije. Po njihovom mišljenju »prisustvo pojačanih italijanskih snaga treba tumačiti prvenstveno kao meru odbrambenog karaktera«; u slučaju da ipak dođe do nekog napada, »umesno postavljenim zasedama može se sprečiti svaki ozbiljniji ispad ovalikih italijanskih snaga«, tim pre što se računalo sa aktivnošću bataljona »Josip Jurčević« u pozadini neprijatelja¹⁴⁷.

5. — Protivnapad Italijana

Kako je bilo i predviđeno, prvi je nastupio 29. bataljon Crnih košulja, koji je 19. avgusta posle podne krenuo iz Šestanovca u pravcu Prova i Ciste. Ispred Italijana kretao se odred sastavljen od 17 milicionera i 27 žandarma koji su dva dana ranije iz Lovreča, Studenaca i Vinice pobjegli pred partizanima. Neprijatelj je, na osnovu podataka koje je primio pret-

¹⁴⁶ Arhiv VII, k. 57, br. reg. 1/3—1; Izveštaj 6. žandarmerijskog puka 3. domobranskom korpusu od 15. septembra (Arhiv VII, k. 228, br. reg. 12/1—1).

Arhiv VII, k. 701, br. reg. 29/2.

hodne noći, bio u uverenju da se u Provu ne nalaze partizani. Međutim, on je bio u zabludi: upravo je toga jutra u to mesto stigao 2. bataljon Srednjodalmatinskog odreda, koji je bio dobio zadatak da deo snaga uputi prema selima Medov Dolac, Poljica i Podbablje radi dodira sa bataljonom »Josip Jurčević«. Njegovi delovi su u toku prepodneva stigli u Lovreč, gde su preuzeli položaje od 3. čete 2. bataljona 1. proleterske brigade, koja se povukla prema selu Mrnjavcima. Kada su se žandarmi i milicioneri približili Cisti, bili su dočekani puškomitralješkom vatrom, od koje su poginula dva milicionera a ranjen je jedan žandarm. Tada je u borbu stupio i italijanski bataljon, ojačan tenkovima i potpomognut snažnom artiljerijskom i minobacačkom vatrom. Njemu je pošlo za rukom da, tek nakon tročasovne borbe, u kojoj je imao tri mrtva i tri ranjena, i pošto su mu pristigla izvesna pojačanja, zauzme Cistu i Provo i prisudi 2. bataljon Srednjodalmatinskog odreda na povlačenje u pravcu Aržana. Po ulasku, Italijani su ta naselja potpuno opljačkali¹⁴⁸.

Štabovi 1. proleterske brigade i 4. operativne zone nisu bili blagovremeno obavješteni o napadu Italijana na pravcu Sestanovac — Provo, te nisu preduzeli neke posebne mere da bi ga suzbili. Toga dana uveče Stab brigade je primio od Vrhovnog štaba naređenje da, po pristizanju 10. hercegovačke brigade¹⁴⁹ u rejon Studenog Vrela i jednog dalmatinskog bataljona u rejon Aržana, svoja tri bataljona povuče u Livno, gde je trebalo da stignu do zore 22. avgusta, da bi ih angažovao na drugim zadacima¹⁵⁰.

Ovoga dana je Štabu 1. proleterske brigade konačno pošlo za rukom da stupi u vezu sa bataljonom »Josip Jurčević«. Komandant tog bataljona, s jednim članom Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju, stigao je sa Biokova u katun Levakovice, gde je odmah dobio zadatak da sa svojim bataljonom prekine komunikacije koje od Imotskog vode za Lovreč i Zagvozd i tako izoluju Imotski od garnizona duž jadranske obale¹⁵¹.

¹⁴⁸ Izveštaj zamenika političkog komesara 4. operativne zone Štabu zone od 21. avgusta (Arhiv VII, k. 1492, br. reg. 28/3); Izveštaj Štaba 2. bataljona Štabu 1. proleterske brigade od 20. avgusta u 19,15 časova (AIRPJ, br. 3400); Arhiv VII, k. 228, br. reg. 12/1—1, k. 227, br. reg. 26/7—1, k. 1492, br. reg. 27—3.

¹⁴⁹ Deseta hercegovačka brigada se nalazila u rejonu Šujice sa zadatakom da zatvara pravce koji od Kupresa vode ka Livnu i Duvnu. Nju su, u tesnacu Šujice, smenila dva bataljona 1. proleterske brigade (1. i 3. bataljon), omogućivši joj da krene ka Posušju (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. 112 i 116).

¹⁵⁰ Naređenje Vrhovnog štaba Štabu 1. proleterske brigade od 19. avgusta u 10 časova (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 116).

¹⁵¹ Arhiv VII, k. 1492, br. reg. 28—3, k. 3-a, br. reg. 19—1

Sledećeg dana, 20. avgusta, Italijani su nastavili napad, uvodeći u borbu i ostala dva bataljona. Nastupajući iz rejonu raskrsnice puteva za Zagvozd i Lovreč, 3. bataljon 26. puka je potisnuo delove 4. bataljona 1. proleterske brigade iz Gornjeg Prološca, ne naišavši na veći otpor, tako da je imao samo jednog ranjenog. Italijani su potom težište napada preneli na drum prema Posušju, ali su na tom pravcu naišli na jači otpor delova 6. bataljona i 2. čete 4. bataljona i bili zaustavljeni u rejonu Grabovice, oko 5 km istočno od Imotskog. Tenkovi su se, posle više ponovljenih pokušaja, probili do Posušja, ali su se odatle odmah povukli zbog bojazni da ne upadnu u zasedu. Napad ovog bataljona podržavala je avijacija bombardovanjem sela iza partizanskih položaja. Primetivši povlačenje Italijana, delovi 4. i 6. bataljona su prešli u protivnapad, goneći ih do Imotskog. Njihove patrole su doprle do Modrog jezera, iznad prvih kuća grada. Prvi bataljon 26. puka, čim je iz Baške Vode stigao u Grabovac, uveden je u borbu prema Lovreču, gde su se nalazili delovi 2. srednjodalmatinskog bataljona i 3. četa 2. bataljona, koja im je bila upućena u pomoć. Pred nadmoćnim neprijateljem, koga su podržavali tenkovi, artiljerija i avijacija, partizani su se povukli prema Studencima i zauzeli položaje u rejonu sela Žižanovića, zaprečivši drum kamenjem. Po ulasku u Lovreč Italijani su opljačkali dve trgovačke radnje i zapalili veći broj kuća i zgradu žandarmerijske stanice, a zatim su produžili ka Studencima, opljačkavši i popalivši uz put selo Mrnjavce. Sa dobro utvrđenih položaja njima je pružila snažan otpor 3. četa. I pored više pokušaja, tenkovi nisu uspeali da savladaju pomenutu prepreku. Nemoćni da u tročasovnoj borbi savladaju otpor, Italijani su potom otvorili jaku artiljerijsku vatru na položaje partizana. Da bi izbegla gubitke, četa se povukla na nove položaje ispred Studenaca, gde je, s jednim vodom 2. čete koji joj je bio upućen u pomoć, ponovo pružila ogorčen otpor. Iako mučeni glađu, žeđi i nesnosnom vrućinom, borci su odolevali napadima neprijatelja; oni su se povukli, severno od Studenaca, tek pošto su tenkovi savladali prepreke. Po ulasku u selo Italijani su streljali tri seljaka i opljačkali, a zatim popalili kuće (izuzev jednu kuću i crkvu). U ovoj oštroj i veoma napornoj borbi, koja je trajala ceo dan, Italijani su imali 10 izbačenih iz stroja, dok 2. bataljon nije imao gubitaka. Na pravcu napada 29. bataljona Crnih košulja »M« nije došlo do većih borbi. Italijani su rano izjutra krenuli iz Prova prema Aržanu. Nastupajući oprezno za 2. bataljonom Srednjodalmatinskog odreda koji se povlačio organizovano, uz otpor sa uzastopnih položaja, oni su zauzeli Šiljek (k. 620), gde su se zadržali. Italijanski bataljon je imao

samo dva ranjena, dok gubici dalmatinskih partizana nisu poznati¹⁵².

Noć 20/21. avgusta protekla je bez značajnijih dejstava. Obe strane su vršile pripreme za nastavak borbe: Italijani su privlačili rezerve, a partizani vršili zaprečavanja na drumovima. U toku noći stigla je iz Duvna u sasatvu 6. bataljona njegova 1. četa. Tako su sad partizanske snage u rejonu Posušja bile već dosta jake, kadre da se uspešno suprotstave neprijateljevoj koloni koja je napadala na tom pravcu¹⁵³. Jedna četa 4. bataljona izvršila je te noći prepad na isturene delove 3. bataljona 26. puka u rejonu Grabovice i uspela je da ih zbaci s položaja. Četa se zatim, pod zaštitom mraka, povukla, tako da je jaka artiljerijska i minobacačka vatra neprijatelja ostala bez efekta. I ovoga puta, kao u mnogim prilikama ranije, partizani su uspešno primenili lukavstvo sračunato na zavaravanje neprijatelja: alarmiran »napadom«, on je otvarao vatru i trošio municiju tukući položaje na kojima u tom trenutku nije bilo nikoga¹⁵⁴.

Sledećeg jutra tri italijanske kolone su produžile napad. Treći bataljon 26. puka, ojačan vodom tenkova, koji je nastupao drumom, uspeo je da slomi otpor slabijih delova 4. i 6. bataljona 1. proleterske brigade i da uđe u Posušje, dok je četa ustaša, koja se kretala severno od drumu, izbila na komunikaciju Posušje — Studeno Vrelo u rejonu sela Čitluka. Avijacija je podržavala nastupanje pešadije; naročito je žestoko bombardovala Klenak, jer su bila primljena obaveštenja da se na tom brdu nalaze partizanska komanda i skladišta. Načelnik štaba 1. proleterske brigade, ocenivši da je necelishodno uplitati jedinice u frontalne borbe u kojima bi pretrpele veće gubitke, povukao je 4. i 6. bataljon iz rejona Posušja i Imotskog severno od rečice Ričine. I neprijatelj se ustručavao od daljih napada na tom pravcu; svoje delove koji su bili ušli u Posušje povukao je u Imotski. Ali su artiljerija i avijacija intenzivno tukle partizanske položaje u rejonu sela Gornjih Vinjana. Do nešto jačih borbi došlo je ovog dana na pravcu Studenci — Aržano. Izdašno potpomagani artiljerijskom vatrom, od koje su bili ranjeni komandant bataljona i jedan borac, i avionima, koji su

¹⁵² Arhiv VII, k. 1492, br. reg. 28—3, k. 3-a, br. reg. 19—1, k. 13, br. reg. 24/1—3, k. 57, br. reg. 1/3—1, k. 228, br. reg. 12/1—1, k. 227, br. reg. 26/7—1; Stenografske beleške, k. 1986, br. reg. 13—11, 12/3; AIRPJ, br. 3400: J. Vujošević: Proleterska četa, str. 278—80; P. Romac: Borbe, str. 190—1; Z. Mihajlović: Rudarska četa, str. 105—7; Dnevnik N. Boškovića.

¹⁵³ Izveštaj Komande mesta Duvno Štabu 4. operativne zone od 20. avgusta u 3,40 časa (Arhiv VII, k. 1933, br. reg. 2/6 I).

Arhiv VII, k. 1986, br. reg. 13—12/3, Z. Mihajlović: Rudarska četa, str. 106.

bombardovali i mitraljirali Aržano, Italijani su, posle četvorochasovne borbe, u prvom redu zahvaljujući tenkovima, uspeali da odbace 2. bataljon s položaja ispred Aržana i da uđu u ovo mesto. U međuvremenu je 29. bataljon »M« zauzeo selo Svib i, slamajući slabiji otpor dalmatinskog bataljona, dopro do Aržana. Uporedo s napadima glavnine 26. puka i 29. bataljona »M« u pravcu Posušja i Aržana, Italijani su izvodili dejstva i protiv delova bataljona »Josip Jurčević« južno od Imotskog. U toku 21. avgusta 2. bataljon 26. puka je imao nekoliko manjih sukoba s partizanima u rejonu sela Krstatice, a sledećeg dana njemu se priključio i 3. bataljon, povučen iz Posušja. Tako je Posušje, za koje su vođene vrlo teške borbe, ostalo neposlednuto, na »ničijoj zemlji«, a narednih dana, sve do 3. septembra, kada će ga posesti ustaše, do njega će dolaziti samo manje izviđačke patrole¹⁵⁵.

Uspeh Italijana u toku prva tri dana napada nije zbunio štabove 1. proleterske brigade i 4. operativne zone. Oni su, prema ispoljenoj jačini napada, zaključili da neprijatelj teži da se preko Aržana probije ka Livnu, te je trebalo na taj pravac odmah prebaciti pojačanja. Napad u pravcu Posušja činio se manje opasan, jer su Italijani oba dana samo ulazili u ta mesta i odmah se povlačili u Imotski. To je komandantu brigade stvorilo mogućnost da svu pažnju koncentriše na zbivanja u rejonu Aržana. On je nameravao da tamo privuče jedan bataljon 3. sandžačke brigade, ali je, u međuvremenu, od strane Vrhovnog štaba, taj bataljon već bio upućen prema Mrkonjić-Gradu. U nedostatku drugih jedinica, on je iz rejona Livna prebacio ka Aržanu tri čete 1. udarnog bataljona Srednjodalmatinskog odreda, a načelniku štaba brigade je naredio da, čim stigne 10. hercegovačka brigada, uputi 4. i 6. bataljon ka Aržanu, u pomoć 2. bataljonu koji je vodio teške odbrambene borbe¹⁵⁶.

Komandant 1. proleterske brigade je vrlo brzo i energično reagovao na napad italijanske divizije »Bergamo«, preduzevši sve potrebne mere da zaustavi njeno nastupanje. Iako su Italijani postigli značajan uspeh zauzevši Aržano, on je ipak za-

¹⁵⁵ Arhiv VII, k. 57, br. reg. 1/3—1, k. 56, br. reg. 9/2—61, 10 2—65, k. 52, br. reg. 10/2—1, k. 13, br. reg. 24/1—3, k. 228, 12/1—1, k. 227, br. reg. 26/7—1, k. 1492, br. reg. 29—3, 30—3, k. 3a, br. reg. 19—1 i 18 1, k. 1986, br. reg. 13—11, 12/3; AIRPJ, br. 3401; J. Vujošević: Proleterska četa, str. 275—80; P. Romac: Borbe, str. 191—2.

¹⁵⁶ Izveštaj Štaba 1. proleterske brigade vrhovnom komandantu od 22. avgusta (Arhiv VII, k. 3-a, br. reg. 19—1); Naredenje Štaba 4. operativne zone Štabu 1. dalmatinskog udarnog bataljona od 22. avgusta (Arhiv VII, k. 1490, br. reg. 3—4); Naredenje Štaba 4. operativne zone komandantu Srednjodalmatinskog odreda od 22. avgusta (Arhiv VII, k. 1490, br. reg. 6—4).

ključio da njihov napad posustaje i da se ukazuje povoljna mogućnost da im se jednim smelim protivnapadom, u kojem bi učestvovala jače snage (kojih on, na žalost, nije imao), nanese poraz. »Na osnovu ovoga (reč je o odbacivanju Italijana iz Posušja u Imotski — prim. M. L.) i tvrdim« — pisao je komandant brigade vrhovnom komandantu — »da bismo, samo da imamo još dva bataljona na raspoloženju, sigurno mogli do nogu da potučemo celu ovu italijansku ekspediciju. Ovako ne možemo da odgovorimo ni za zatvaranje pravca Livno. Ima li kakve mogućnosti da se oslobode naša dva bataljona iz Sujica? Verujem da bi stigli na vreme i da bi se sve ovo moglo pretvoriti u veliki i veoma značajan poraz Italijana«.¹⁵⁷

Preduzete mere štabova 1. proleterske brigade i 4. operativne zone nisu, međutim, bile nužne, jer je neprijatelj 22. avgusta obustavio napad. Komanda italijanske divizije »Bergamo« je smatrala da je, zauzimanjem Lovreča, Prova, Ciste, Studenaca i Aržana i prodorom do Posušja, postignut cilj: partizani su bili odbačeni od Imotskog a komunikacija Mostar — Imotski — Sinj je bila oslobođena; stvoreni su uslovi za nesmetano izvođenje operacije »Albija« protiv dalmatinskih partizanskih jedinica na Biokovu. Pošto je trebalo žuriti sa ovom operacijom, ta je komanda već 22. avgusta, pod zaštitom avijacije koja je bombardovala Vinicu i okolna brda, povukla iz Aržana u Lovreč i Provo 1. bataljon 26. puka i 29. bataljon »M«. Prilikom povlačenja oba bataljona su bila prinuđena da izdrže jake napade 2. bataljona 1. proleterske brigade, koji je, ne znajući za namere neprijatelja da se povuče iz Aržana, a uveren da Italijani nastoje da prodru u Livno i Duvno, toga dana prešao u protivnapad, rešen da zaustavi nastupanje Italijana. Goneći neprijatelja, ovaj bataljon je, sa 2. bataljonom Srednjodalmatinskog odreda, ponovo zauzeo Studence. Sledećih dana su dalmatinske jedinice povratile i Provo i Cistu.¹⁵⁸

Neobavešteni o povlačenju Italijana, 4. i 6. bataljon 1. proleterske brigade su 22. avgusta predali svoje položaje u rejonu Imotskog i Posušja 10. hercegovačkoj brigadi i u toku noći krenuli usiljenim maršem, preko Vira i Vinice, ka Aržanu, u pomoć 2. bataljonu. Njihov dolazak je, međutim, zakasnio, jer su se Italijani već bili povukli daleko na jug, u Sestanovac i Zadvarje.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Isto; Arhiv VII, k. 1492, br. reg. 30—3.

¹⁵⁸ Arhiv VII, k. 57, br. reg. 1/3—1, k. 56, br. reg. 9/2—61, k. 3a, br. reg. 18—1, k. 396, br. reg. 8, 9/4—1.

¹⁵⁹ »» Arhiv VII, k. 1492, br. reg. 30—3; Pismo Štaba 10. hercegovačke brigade Štabu 4. operativne zone Hrvatske od 26. avgusta u 10 časova (Arhiv VII, k. 1147 II, br. reg. 11/1).

Tako su 23. avgusta prestale borbe u rejonu Imotskog i Posušja. Italijani su se već sledećeg dana okrenuli ka jugu da bi očistili Biokovo i otklonili opasnost koja se bila nadvila nad njihove garnizone i komunikaciju duž obale, između ušća reka Cetine i Neretve, ostavivši ustaše da se brinu o održavanju bezbednosti u rejonu Imotskog i Posušja. Tek tada je i Štab 1. proleterske brigade mogao da izvrši naređenje Vrhovnog štaba i da svoje bataljone povuče u rejon Livna, prepustivši položaje Srednjodalmatinskom odredu, bataljonu »Vojin Zirojević« i 10. hercegovačkoj brigadi¹⁶⁰. Tako je posle desetodnevnih borbi, u kojima su neprijatelju naneseni znatni gubici (Italijani su imali 9 mrtvih i 23 ranjena, a ustaše, milicioneri i oružnici preko 150 izbačenih iz stroja), na ovom području nastalo zatišje.

Borbe 1. proleterske brigade i delova Srednjodalmatinskog' odreda u rejonu Posušja, Imotskog, Zagvozda i Aržana bile su vrlo jake, najteže koje su do tada vođene. Juriši 6. bataljona na Klenku i uporna odbrana 2. bataljona duž drumu Lovreč — Aržano još jednom su uverljivo pokazali visoku borbenu sposobnost proleterskih jedinica i umešnost njihovih starešina. Na Klenku su oko 80 boraca 6. bataljona i bataljona »Vojin Zirojević«, u smelim jurišima, do nogu potukli dve čete ustaša iz poznate Crne legije, a kod sela Mrnjavaca, Studenaca i Aržana borci 2. bataljona su više časova odolevali napadima italijanskog bataljona koji su podržavali tenkovi, artiljerija i avijacija. Pod veoma teškim uslovima (na bezvodnom krasu, bez hrane, izloženi nesnosnoj žezi i tučeni neprekidnom vatrom) borci su uporno odbijali napade brojnijeg neprijatelja i uspevali da se organizovano i bez žrtava povlače na nove položaje. Ni tenkovi, koji su nastupali ispred pešadije nisu mogli da pokolebaju odlučnost boraca: ovi su im se suprotstavljali pešadijskom vatrom i ručnim bombama. U nedostatku protivtenkovskih oruđa i mina, borci su primenjivali zaprečavanje kame-njem, što se pokazalo kao efikasno sredstvo.

Višednevne borbe na prostranom području između reka Cetine i Neretve imale su znatan uticaj na razvoj narodnooslobodilačke borbe u tom delu Dalmacije koji nije bio zahvaćen ustankom. Na stanovništvo toga kraja, koje je u većini bilo pod uticajem ustaške propagande, partizani su ostavili veoma pozitivan utisak. S druge pak strane, zverstva italijanske vojske (paljenje sela, pljačke i streljanja) razbila su i poslednju iluziju u »naklonost« italijanskih okupatora, koji su otkrili svoje

¹⁶⁰ Isto; Naređenje Štaba 4. operativne zone komandantu Srednjodalmatinskog odreda od 24 avgusta (Arhiv VII, k. 1490, br. reg. 2—4).

pravo lice i tako ubedljivo pokazali da su neprijatelji ne samo partizana već i celog naroda¹⁶¹.

Dejstva 1. proleterske brigade u rejonu Posušja učinila su veći efekat nego što se to u prvi mah moglo pretpostaviti. O njima se čak raspravljalo i u nemačkoj Vrhovnoj komandi, gde je sa zabrinutošću konstatovano da je, usled pojave velikih grupa partizana nadomak rudnika, dovedena u pitanje eksploatacija boksita, neophodno potrebnog ratnoj industriji. Vrhovna komanda nemačke vojske je ukazala italijanskoj Vrhovnoj komandi da su radnici u rudnicima zaplašeni i da, umesto 1000, dolaze na rad svega 150—200; zbog toga je zahtevala da se od partizanskih jedinica oslobodi rejon Posušje — Aržano — Duvno¹⁶².

Prodor 1. proleterske brigade do Posušja, Imotskog i Lovreča naišao je na velik odjek u srednjoj i južnoj Dalmaciji i zapadnoj Hercegovini, jer je pokazao smelost partizanskih jedinica i njihovu sposobnost da uspešno dejstvuju i u onim krajevima za koje je neprijatelj smatrao da su van njihovog domašaja. Taj prodor je dao nov podstrek daljem razgaranju narodnooslobodilačke borbe u Dalmaciji.

¹⁶¹ Komandant 6. žandarmerijskog puka je, u izveštaju Opštem upravnom povereništvu NDH kod Superslode, o postupcima Italijana pisao sledeće:

»Prilikom ovih akcija stradala su sela, kuće su popaljene, a prije toga potpuno opljačkane. Ukupna šteta dostiže sumu od 100 miliona kuna. Pljačka i paljenje domova vršeno je po Talijanima bez obzira čije je vlasništvo pa čak i naših oružnika i milicionera, koji su skupa sa njima u borbi sudjelovali. Osim vojnika i dočasnika, ovo su vršili i -častnici. Rušenje, paljenje i pljačkanje domova i ubijanje osoba Talijani pravdaju ratnom akcijom i nikakovih prigovora ne trpe. Kad im je predočeno da je kod milicije kod opustošenih i popaljenih domova, prilikom njihove zajedničke borbe protiv neprijatelja, pao moral, bojnik g. Rigeli (komandant 1. bataljona 26. puka — prim. M. L.) odgovorio je kratko »Sve ću ih poubijati« (Arhiv VII. k. 228, br. reg. 12/1—1).

•2 Arhiv VII. k. 262. br. reg. 21/1—1 i 23/1—1.

Deo treći

NEUSPELE BORBE ZA KUPRES

1. — Pripreme za napad i ispadi Crne legije

Prema planu Vrhovnog štaba trebalo je da se, posle oslobođenja Livna, težište dejstava udarne grupe brigada prenese prema Kupresu, da bi se, zauzećem ovog jakog neprijateljevog uporišta, stvorili što povoljniji uslovi za uspešna dejstva u dolini Vrbasa. Još dok je južna kolona vodila borbe sa Crnom legijom oko Sujice, Duvna i Livna, pripremajući se da ova mesta oslobodi, u rejonu Kupresa se već nalazila 2. proleterska brigada sa delovima 3. krajiškog odreda. Ova je brigada u dva maha pokušavala da zauzme Kupres; pri drugom pokušaju ona je čak bila blizu uspeha. Ali su se ipak sva njena nastojanja završila bez željenih rezultata. Njeni bataljoni, iznureni, proređeni, s malo municije, bili su primorani da obustave napade i da se povuku od Kupresa i Zlosela dublje na severozapad, na liniju Demirovac — Maglaj — s. Rastičevo, ostavivši, i dalje, van kontrole važnu komunikaciju Kupres — Bugojno. Vrhovni komandant, koji je s jednakom pažnjom pratio situaciju kod svih brigada (kako kod 1. i 3. brigade u rejonu Sujice, Duvna i Livna, tako i kod 2. brigade u rejonu Kupresa i 4. brigade kod Prozora i Gornjeg Vakufa) nestrpljivo je očekivao napad na Kupres, jer je sasvim opravdano cenio da bi pad tog mesta imao vanredno veliki značaj. Pa ipak, on se bojao da za takvu akciju neće biti dovoljne snage koje su se tamo nalazile (2. proleterska i delovi 4. proleterske brigade i 3. krajiškog odreda), te je naredio komandantu Operativnog štaba za Bosansku krajinu da ubrza pokret 1. krajiške brigade, kako bi ona što pre stigla da učestvuje u predviđenoj akciji. Iako je smatrao da s napadom treba čekati do pristizanja 1. krajiške brigade ili do okončanja borbi za Livno, on je ipak Štabu 2. proleterske brigade dao odrešene ruke, da se po svom nahođenju odluči: bilo za napad, bilo samo za uznemiravanje

kupreške posade. Obraćajući se, 4. avgusta u 10 časova, svom predstavniku kod Štaba 2. proleTERSke brigade, vrhovni komandant je pisao:

»Prema situaciji kod naših snaga i neprijatelja procenite sami da li možete učiniti nešto više do jedino demonstraciju prema Kupresu i prekid komunikacije Kupres — Bugojno. Ostavlja se tebi da proceniš i odlučiš. Mi smo za demonstraciju i održavanje položaja do dolaska Udarne krajiške ili do likvidacije Livna, ako ona slučajno ne stigne pre... Municije trenutno nemamo da bismo mogli poslati, jedino da pokušamo ako Peko ima da vam on do-
turi. ... Trećem bataljonu 4. brigade sa četom »Zirojević« naredi-
ćemo po četvrti put da dođe na V. Stožer i da se poveže sa vašim
bataljonima«.

Vrhovni štab nije imao tačne podatke o neprijateljevoj posadi u Kupresu jer nije bio obavešten da su, u međuvremenu, u varošicu pristigla nova pojačanja. On nije verovao — kako stoji u jednom njegovom pismu od istog dana — »u neku novu Francetićevu ekspediciju«, jer je neprijatelj, po njegovom mišljenju, jedva prikupio, čak iz Sarajeva, »ovu šaku jada« s kojom je pokušao da se suprotstavi proleTERSkim brigadama i da zadrži njihovo nastupanje².

Vrhovni komandant je, dakle, bio više sklon odluci da se sačeka do pristizanja 1. krajiške brigade, u kom bi slučaju u napadu na Kupres učestvovali 2. proleTERSka i 1. krajiška brigada, 3. bataljon 4. proleTERSke brigade³ i delovi 3. krajiškog odreda — snage koje su ulivale nadu da će napad uspeti. Tu sugestiju su prihvatili predstavnik Vrhovnog štaba i Stab 2. proleTERSke brigade, a s njom su se složili i komandant Operativnog štaba za Bosansku krajinu (koji se, po povratku iz Vrhovnog štaba, zadržao u Štabu 2. proleTERSke brigade) i komandant 3. krajiškog odreda. No, zanimljivo je da je njihova procena situacije oko Kupresa i Bugojna bila previše optimistička. Smatrajući da su železnička pruga Jajce — Bugojno i drum Bugojno — Kupres prekinuti i da su time neprijateljevi garnizoni Bugojno i Kupres lišeni pomoći, oni su bili skloni uverenju da će biti lako izvodljivo ne samo zauzimanje Ku-

¹ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 73.

² Pismo Vrhovnog štaba od 4. avgusta u 10 časova upućeno načelniku Vrhovnog štaba (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 74).

³ U naređenju od 4. avgusta u 11,30 časova vrhovni komandant je postavio zadatak Štabu 4. proleTERSke brigade da nastavi demonstrativne napade prema Bugojnu, »jer ćemo time donekle maskirati mesta i jačinu naših snaga kao i naše namere«, a da svoj 3. bataljon uputi na Veliki Stožer, najjači zemljišni objekat, istočno od Kupresa, da bi ga poseo i držao do dolaska 1. krajiške brigade, s kojom će, potom učestvovati u napadu na Kupres (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 75).

presa, za koji su mislili da će biti »uzgredni zadatak«, nego i zauzimanje Bugojna⁴.

Ovakva je procena, očigledno, bila pogrešna. Komunikacija Jajce — Bugojno nije bila od većeg značaja za garnizone u Bugojnu i Kupresu, jer su pojačanja u ta mesta pristizala isključivo preko Travnika. A i verovanje da je drum Bugojno — Kupres prekinut⁵ nije imalo osnova, jer su ustaše upravo toga dana, uz pomoć oklopnih kola, prokrčile put i uspostavile saobraćaj⁶. I ocena snage neprijateljeve posade u Kupresu nije bila tačna. Verovalo se da su u borbama u toku poslednja četiri dana ustaše imale, »po najskromnijoj proceni«, najmanje 200 mrtvih i, prema tome, još veći broj ranjenih⁷, te da tako oslabljena posada neće moći da odoli napadu u kome bi učestvovala i 1. krajiška brigada. »Dolazak Krajiške udarne brigade« — pisao je predstavnik Vrhovnog štaba — »omogućiće svršavanje zadatka na ovom terenu i dalje prenošenje zadatka bilo ka Bugojnu ili drugoj strani... Mi samo čekamo Krajišku udarnu te da završimo ovu stvar«.

Istog dana su kuriri Operativnog štaba doneli vest da su zauzeta mesta Sanica i Sanski Most⁸. Mada se nije znalo koje su jedinice postigle taj uspeh, ipak se došlo do pretpostavke da je možda u tim borbama učestvovala i 1. krajiška brigada, što bi značilo da bi se za nekoliko dana morao odgoditi njen dolazak u rejon Kupresa. Izveštavajući o tome vrhovnog komandanta, predstavnik Vrhovnog štaba je izrazio svoje uverenje da zakašnjenje 1. krajiške brigade i, u vezi s tim, odgađanje napada

⁴ Predstavnik Vrhovnog štaba je 4. avgusta pisao vrhovnom komandantu sledeće:

»Zahvatanje ili bar onemogućavanje komunikacija Bugojno — Šujica — Duvno — Livno i uzgredni zadatak likvidacije Zlosela — Kupres oslobađa veći deo naših snaga za sprovođenje plana o zauzimanju Livna, dok pitanje Bugojna postaje sporednije, ali i mnogo lakše za rešenje, s obzirom na njegovu izolaciju od pravca Jajca i pravca Livna i naš pritisak od pravca Prozor — G. Vakuf« (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 76).

⁵ U navedenom pismu vrhovnom komandantu je stajalo:

»Jutros javlja Ljubiša (Urošević — prim. M. L.), komandant 1. bataljona, da izgleda da su uspostavili saobraćaj, no to bez detalja, tako da to nije sigurno, pošto je put uglavnom porušen na delu Koprivnica — Bugojno, a on osmatra samo deo Kupres — Koprivnica« (Isto).

⁶ Izveštaj komandira žandarmerijske stanice iz Kupresa od 3. avgusta (Arhiv VII, k. 148, br. reg. 33/2—1).

⁷ Prema izveštaju komandira žandarmerijske stanice iz Kupresa od 3. avgusta ustaše su u borbama oko Kupresa, od 28. jula do 3. avgusta, imale 20 poginulih i 16 ranjenih. Podatak je verovatno tačan (Arhiv VII, k. 148, br. reg. 33/2—1).

⁸ Vest je bila samo delimično tačna: tada nije bio oslobođen Sanski Most, već Ključ.

neće otežati situaciju, nego će, naprotiv, vest o padu tih mesta u dolini Sane imati negativno dejstvo na ustaše u Kupresu i Bugojnu, koji su se već osećali ugroženim.

Posle neuspelih pokušaja da zauzme Kupres i Zlosela, 2. proleterska brigada, sa delovima 3. krajiškog odreda (Udarom četom, jačine 110 boraca, Kupreškom četom, jačine 64 borca, i oko 60 boraca četničkog Gvozdenog bataljona), povukla se ka Blagaju radi odmora i pripreme za novi napad. Njeni borci su u proteklim borbama bili znatno iscrpljeni i ostali s malo municije⁹. Jači delovi 2. proleterske brigade bili su istureni na visovima Demirovcu i Maglaju, zatim ispred sela Rastičeva i na grebenu Japage, oko 10—15 km severno i severozapadno od Kupresa, sa zadatkom da osmatraju aktivnost neprijatelja u Kupresu i u obližnjim selima i da vrše obezbeđenje glavnine koja se nalazila u rejonu Blagaja i Novog Sela. Jaki zemljišni objekti Mala i Velika Vrata, Mala Plazenica i Mali i Veliki Stožer, koji se sa severne, severoistočne i istočne strane uzdižu iznad Kupresa, ostali su neposlednuti. Međutim, po uverenju Štaba brigade, svi su se ti objekti mogli vrlo lako i bez žrtava zauzeti, ali ne i održati. Manji delovi Kupreške i Udarne čete 3. krajiškog odreda su, doduše, kontrolisali Velika Vrata, ali su oni bili isuviše slabi da bi mogli sprečiti saobraćaj između Kupresa i Bugojna. Pukovnik Šimić je iskoristio tu okolnost: u toku 2. i 3. avgusta su njegove jedinice iz Kupresa vršile nasilna izviđanja u pravcu Velikih Vrata i duž komunikacije ka Bugojnu, a snage iz Bugojna su bile aktivne u svojim ispadima u pravcu Kupresa. Do jačih borbi na Velikim Vratima došlo je 3. avgusta, kada se jedno jače odeljenje ustaša probilo iz Kupresa u Bugojno da bi oslobodilo komunikaciju i izvršilo prihvatanje transportne kolone s municijom i namirnicama. U borbama u toku 2. i 3. avgusta delovi 3. odreda su imali samo tri ranjena, dok je neprijatelj pretrpeo znatne gubitke: 32 izbačena iz stroja. Dejstva ustaša pratila je i avijacija, bombardujući sela Gornje Vukovsko, Ravno, Rilić, Blagaj, Janj, Mračaj i planine Cincar, Radušu, Veliki Stožer¹⁰.

⁹ U pomenutom pismu predstavnika Vrhovnog štaba je stajalo:

»Ali mora se priznati da je fizička kondicija 2. brigade dosta opala. Sem toga oni su najslabije obučeni i odeveni. Ovde je kraj koji im to ne može pružiti. Hrana se svodi na malo hleba, mesa i klot čorbu. .. Šteta što ovi naši ne vrše direktno ometanje opravke drumova (odnosi se na drum Kupres — Bugojno — prim. M. L.), morajući da štede municiju (ima puškomitraljeza bez municije). ..« (Zbornik, tom II, knj. 5. dok. br. 76).

¹⁰ Bojna relacija 9. pešadijskog puka za avgust (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—8).

Tako je 4. avgusta, istog dana kad su 1. i 3. proleterska brigada napale Livno, 2. proleterska brigada stajala kod Kupresa čekajući dolazak 1. krajiške brigade, uverena da joj ne pretili nikakva opasnost. »Opasnost napada od strane ustaša mislim ne postoji sa ovakvom situacijom« — tako je, sarao-uvereno, predstavnik Vrhovnog štaba, u pomenutom pismu, obavestio vrhovnog komandanta, uz obrazloženje da se ustaše neće usuditi da nastupaju brisanim prostorom Kupreškog polja, a da će im propasti svaki pokušaj da zauzmu Maglaj i Demirovac.

Međutim, pukovnici Šimić i Francetić su mislili drukčije. Njima je bilo jasno da se Kupres i Zlosela ne mogu odbraniti samo pasivnim iščekivanjem napada, već je potrebno, uporedo sa učvršćenjem odbrane, preduzeti i ispađe prema položajima partizana, s ciljem da se njihove jedinice odbace što dalje od grada, da im se nanese što veći gubici i da se njihovi štabovi nateraju da odustanu od namere da napadaju Kupres. U toku 3. i 4. avgusta ustaše su preduzele užurbane i intenzivne mere da bi otklonile rušenja i prepreke na drumu Kupres — Bugojno, kako bi ga osposobile za saobraćaj i za transportovanje novih pojačanja. Istovremeno je, 3. avgusta u 10 časova, Šimić javio komandantu 3. domobranskog korpusa da partizani pale sva muslimanska i katolička sela oko Kupresa, te je zahtevao da avioni bombarduju sela u kojima se nalaze partizani. Njegov zahtev je bio uslišen: sledećeg dana domobranski avioni su bombardovali i mitraljirali sela Ravno, Gornje i Donje Vukovsko, Rilić, Zanoljinu, Blagaj, Čardak, Mrđanovce i Novo Selo, te čitav rejon oko Kupresa izviđali da bi otkrili položaje i kretanje partizana. Mitraljezi su prinudili avione da lete na većoj visini, čime su umanjili efikasnost njihovih dejstava. Jedan avion, spustivši se u Kupres, doneo je pukovniku Šimiću naređenje da sa raspoloživim snagama pređe u napad i od partizana očisti prostor oko Kupresa, a potom, kad pristignu pojačanja, izvede akciju preko Vukovskog ka Prozoru. Šimiću i Francetiću, međutim, bilo je jasno da se partizanima uspešno mogu suprotstaviti samo ako pokrenu sve muslimansko i katoličko stanovništvo toga kraja, koje im je bilo naklonjeno. Oni su, u tom cilju, zatražili da im iz Sarajeva hitno pošalju 600 pušaka s municijom, jer nameravaju. »podići ustanak sveukupnog hrvatskog pučanstva na tome području da bi se mogli napadati partizana suzbiti«. Komandant korpusa poslao im je samo 150 pušaka sa 30.000 metaka, pošto u skladištima nije više bilo zaliha oružja. Ali su pukovniku Šimiću upućene iz Sarajeva neke ustaške jedinice, na brzu ruku prikupljene sa drugih sektora. Četvrtog avgusta u Bugojno je stigla 1. četa 9. bataljona

'Crne legije, jačine 165 ustaša, koja je sutradan produžila za Kupres. Šestog avgusta u Kupres je, preko Bugojna, stigla i 11. četa 1. bataljona Crne legije. Tako su, za odbranu Kupresa i Bugojna, pukovnici Šimić i Francetić dobili znatna pojačanja¹¹.

Procenivši da se najjače partizanske snage nalaze severozapadno od Kupresa, u rejonu Blagaja, i da je njihovo zadržavanje na Velikoj Plazenici vrlo opasno za kupreški garnizon, pošto ti položaji pružaju vrlo povoljne uslove za napad na grad, pukovnik Šimić je odlučio da odmah, ne čekajući nova pojačanja, napadne partizane i, odbacivši ih sa Velike Plazeniце, prodre u Blagaj. Za ovaj napad on je angažovao bataljon ustaša i milicijsku grupu.

Ustaše su prešle u napad 5. avgusta u 5 časova, nastupajući u više kolona. Pravilno ocenivši da je uspešan prodor ka Blagaju moguć jedino ako se prethodno zauzmu jaki objekti Maglaj i Demirovac koji dominiraju putevima iz Kupresa i Zlosela ka Blagaju, neprijatelj je svoje glavne snage uputio upravo na te objekte. Nastupajući iz rejona Malih i Velikih Vrata i Koprivnice, ustaše su neometano izbile pred partizanske položaje. Ne želeći da se upušta u direktan napad, jer bi to iziskivalo velike žrtve, neprijatelj je jake delove uputio preko Vrljevače i Semešnice da obuhvatnim dejstvom sa bokova i iz pozadine ugroze partizane i da ih, po mogućstvu, opkole i unište. Istovremeno je trebalo da ostale kolone nastupaju poljem i grebenom Japaga i Seke ka Rastičevu i Blagaju. Jaka artiljerijska vatra je nagovestila silovit napad; samo na Maglaj ispaljeno je 148 granata. Treći i 1. bataljon 2. proleterske brigade i Udarne četa 3. krajiškog odreda, koji su se nalazili na Demirovcu i Maglaju, sačekali su neprijatelja, ali nisu mogli da odole njegovom snažnom jurišu, podržanom artiljerijskom i minobacačkom vatrom, već su, trpeći gubitke, počeli napuštati položaje. Primitivši kolonu koja je već izbijala u pozadinu i prozrevši njenu nameru, partizani su se brzo, i dosta neorganizovano, povukli. Gotovo polovina ljudstva Udarne čete napustila je jedinicu i otišla u Janj, svojim kućama. Stab brigade je preduzeo energične mere da, organizovanjem odbrane na kosama ispred Blagaja, zaustavi nastupanje ustaša. Zadržavši jedinice koje su se povukle sa Maglaja i Demirovca, on je rešio da se upornom

¹¹ Dnevni izveštaji 3. domobranskog korpusa za 3, 4. i 5. avgust (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 21/3—1, 30/3—5, 33/3—1); Izveštaj UNS iz Sarajeva od 6. avgusta (Arhiv VII, k. 172a, br. reg. 28/2—1); Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—8.

odbranom na liniji Vrhovi — Vranoklek suprotstavi neprijatelju i da ga potom, pošto uvede rezervu, protivnapadom odbije".

U međuvremenu je stupila u napad i neprijateljeva kolona koja je nastupala poljem. Ispred Rastičeva, s položaja na groblju, na ustaše i milicionere je otvorila vatru 3. četa 4. bataljona. U prvi mah ona je uspela da ih zadrži. A kada je, usled pada Maglaja, njen položaj postao ugrožen, morala se povući. Ustaše su tada produžile ka Rastičevu i oko podne ušle u selo. Istovremeno je i kolona koja je, nastupajući s polaznih položaja na Debelom brdu i Kuku, napadala preko sela Mrdebara, duž grebena Japage, potisnula Kuprešku četvu i zauzela Seku, ugrozivši Blagaj s jugozapada. U takvoj situaciji, kada su se neprijateljeve kolone sa tri strane približavale Blagaju, uzaludan je bio svaki dalji pokušaj da im se spreči ulazak u selo. Oko 16 časova neprijatelj je ušao u Blagaj i počeo pljačkati kuće. Tada je 2. proleterska brigada prešla u snažan protivnapad. Najpre je došlo do jakog okršaja kod Vranokleka (k. 1394), oko 2 km severoistočno od Blagaja. Neprijateljeva kolona koja je, u svom obuhvatnom nastupanju, stigla do vodenica na izvornom delu rečice Rijeke skrenula je na zapad, ka Blagaju, i izbila na Vranoklek. Tu su na nju izvršili juriš 3. i 1. bataljon i ostaci Udarne čete. U borbi prsa u prsa, oni su je prinudili na povlačenje¹³. Istovremeno su i ostale jedinice 2. proleterske brigade i Kupreška četa postigle uspeh, prinudivši neprijatelja na odstupanje. Zbog brzog povlačenja, neprijatelj nije stigao da selo zapali (spalio je samo jednu kuću), niti da ga opljačka. Ustaše, milicioneri i nenaoružani seljaci, koji su očekivali bogat plen, morali su se praznih ruku vratiti u Zlosela i Kupres, a

¹² Izveštaj Štaba 2. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 6. avgusta u 7 časova (AIRPJ, br. 4437); Izveštaj predstavnika Vrhovnog štaba od 6. avgusta vrhovnom komandantu (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 84); Izveštaj Štaba 3. krajiškog odreda Operativnom štabu za Bosansku krajinu od 18. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 109); Dnevnici V. Đokića, M. Milovanovića i B. Čukića; M. Stanković: Jedan dan na Maglaju, »Druga proleterska«, knj. I, str. 634; M. Tasić: Ustaše su bežale i psovale, isto, str. 673; M. Grbić: Kako sam doživeo borbu kod Kupresa, isto, str. 676; Dnevni izveštaj 3. domobranskog korpusa od 9. avgusta (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 30/3—1); Izveštaj UNS iz Sarajeva za 6. avgust (Arhiv VII, k. 172a, br. reg. 28/2—1).

¹³ O tim borbama je u dnevniku V. Đokića zabeleženo sledeće:

»... Pustili smo neprijatelja da pride bliže kroz šumu i na levom krilu izvršili su naši juriš. Naši borci nisu hteli dalje otstupati, čekali su samo da se neprijatelj približi, pa da jurnu. Juriš nije pripremljen prvom vatrom već smo se udarili prsa u prsa i počeli smo se gušati sa ustašama; pojedini naši drugovi imali su samo po jedan metak. Neprijatelj se grčevito borio i najzad je opkoljen na levom krilu, popustio je i počeo bežati...«

jedinice 2. proleTERSke brigade ponovo su izbile na stare položaje. U ovoj napornoj borbi, koja je trajala gotovo ceo dan, neprijatelj je, prema vlastitom priznanju, imao 30 mrtvih i ranjenih, dok su partizani imali 6 mrtvih i 17 ranjenih¹⁴. Borci 2. proleTERSke brigade ispoljili su u odlučnim trenucima veliku hrabrost; iako premoreni, iako bez dovoljno municije (borci 3. bataljona su imali prosečno po 9 metaka), oni su, u snažnom jurišu, razbili bataljon ustaške Crne legije. I borci Kupreške i Udarne čete, uprkos trenutnim slabostima i iskušenju, pokazali su primernu hrabrost, naročito prilikom juriša. Kako se i očekivalo, borci četničkog Gvozdenog bataljona razbežali su se u toku borbe¹⁵.

Zbog vrlo slabih veza između jedinica, ni u ovim borbama nije moglo biti isooljeno potrebno sadejstvo. Dok je 2. proleTERSka brigada vodila teške odbrambene borbe, delovi 3. i 4. proleTERSke brigade iz rejonu Gornjeg Malovana i Rilića nisu ništa preduzeli da bi, makar demonstrativnim napadima s juga, skrenuli pažnju neprijatelja na sebe i prinudili ga da angažuje deo snaga prema njima i time oslabi pritisak na 2. proleTERsku brigadu. I vrhovni komandant je svoje nezadovoljstvo zbog neaktivnosti tih bataljona izrazio ovim rečima:

»I opet nije bilo nikakvog sadejstva sa strane 3. bataljona 4. brigade. Isto tako i bataljon 3. brigade, koji je kod Gornjeg Malovana, shvatio je suviše kruto svoj zadatak, umesto da je krenuo napred i demonstrirao u pravcu Zlosela.«¹⁶

Dok su Šimić i Francetić preduzimali akcije da partizanske jedinice odbace od Kupresa, Vrhovni štab je užurbano nastavio pripreme za napad na ovo ustaško uporište. Svoju nameru da, pored 2. proleTERSke, angažuje i 1. krajišku brigadu, čiji je dolazak nestrljivo očekivao, morao je, međutim, da izmeni, jer je, zbog novonastale situacije oko Ključa, ta brigada bila prinuđena da odloži svoj dolazak u rejon Kupresa. Vrhovni komandant je, naime, još u toku noći 4/5. avgusta primio izveštaj Štaba 1. krajiške brigade, pisan 3. avgusta, iz koga je saznao da je ta brigada, sa delovima 1. 3. i 9. krajiškog odreda, od 27. jula do 1. avgusta, oslobodila Ključ i Sanicu i čitavo područje između reka Sane i Sanice, sve do Vrhpolja, zadobivši bogat plen u oružju, ali da je neprijatelj odmah reagovao: njegove jake snage — jedan nemački i jedan domobranski bataljon sa četiri tenka i četnici — izvršile su napad iz Banje Luke i Sitnice

¹⁴ Arhiv VII. k. 71, br. reg. 30/3—1; k. 56, br. reg. 9/2—8; AIRPJ, br. 4437; Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 85, tom IV, knj. 6, dok. br. 109.

¹⁵ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 84.

¹⁶ Pismo vrhovnog komandanta načelniku Vrhovnog štaba od 6. avgusta (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 85).

da bi povratile Ključ. Upravo toga dana, 2. avgusta, kad se u Sanici 1. krajiška brigada pripremala za odlazak ka Kupresu, došlo je do intervencije Nemaca, domobrana i četnika. Ovi su stigli do Ključa, ali, zbog porušenog mosta, u grad nisu mogli da prodru. Njima u susret nastupale su, od Sanskog Mosta, preko Vrhpolja, druge neprijateljeve snage. U takvoj situaciji, Štab 1. krajiške brigade je, u saglasnosti sa zamenikom komandanta Operativnog štaba, odlučio da svoje jedinice zadrži u tom rejonu sa zadatkom: odbiti neprijateljev napad i omogućiti žetvu koja je bila u toku, a posle toga krenuti ka Kupresu.

Vrhovni komandant je ocenio da je odluka Štaba 1. krajiške brigade opravdana i sa vojničkog i, naročito, sa ekonomskog i političkog stanovišta. O svojoj saglasnosti on je odmah, 5. avgusta u 10 časova, obavestio Štab brigade: »Ostanak vaše brigade na tome terenu u takvoj situaciji ne samo da je opravdan, nego i nužan. Učiniti sve što možete da se ta neprijateljeva grupa potuče i uništi. Po razbijanju te ustaško-švapske grupe preduzmite naređeni pokret ka određenoj prostoriji i uhvatite vezu sa proletherskim brigadama«.¹⁷

U takvoj situaciji, pred Vrhovnim štabom su se postavili novi problemi. Trebalo je, pošto-poto, što pre zauzeti Kupres, jer bi svako odlaganje koristilo neprijatelju, koji je učvršćivao odbranu i, verovatno, dobijao nova pojačanja. Za napad su bile potrebne veće snage, najmanje dve brigade, a slobodnih jedinica u tom trenutku nije bilo: 1. i 3. proletherska su bile angažovane oko Livna, a 4. proletherska brigada je obezbeđivala oslobođenu teritoriju oko Prozora i Gornjeg Vakufa i zatvarala pravce od Rame i Bugojna. Tada je Vrhovni komandant došao na ideju da, umesto 1. krajiške brigade, u napadu na Kupres angažuje 4. prolethersku brigadu. To je bilo moguće učiniti: u rejon Prozora upravo su bili stigli 5. proletherska brigada i Hercegovački odred, koji su, mada umorni, mogli da smene 4. brigadu, da preuzmu njene zadatke i da je oslobode za nova dejstva. U duhu te odluke, on je još istog jutra, dok još nije ni saznao da je Livno napadnuto i da se već u njemu nalaze jedinice 1. i 3. proletherske brigade, naredio Štabu 4. proletherske brigade da što pre. upotrebivši kamione, svoja četiri bataljona (3. bataljon se već nalazio u rejonu Rilića) prebaci u rejon Kupresa i da s linije Veliki Stožer — Donje Vukovsko — Rilić blokira grad sa istočne i jugoistočne strane i uhvati vezu, desno, sa 2. proletherskom brigadom i, levo, sa dva bataljona 3. proletherske brigade¹⁸. Brigada

¹⁷ Naređenje vrhovnog komandanta Štabu 1. krajiške brigade od 5. avgusta u 10 časova (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 80).

¹⁸ Duž druma Kupres — Šujica tada se nisu nalazila dva bataljona 3. proletherske brigade, već samo jedan — 2. bataljon, pošto je 3. bataljon, usled dezertiranja jedne njegove čete, bio rasformiran.

će u tom rejonu vršiti intenzivna izviđanja i demonstrativne napade u pravcu Kupresa kako bi prikupila potrebne podatke o položajima, rasporedu i vatrenim sredstvima neprijateljevih jedinica. Štabu brigade je izričito skrenuta pažnja da, dok naknadno ne bude izdato naređenje, ne zauzima Veliki Stožer (trig. 1758), najjači zemljišni objekt koji, sa istočne strane, dominira Kupresom. Pretpostavljalo se, naime, da se na tom visu nalaze ustaše i da bi svaka prevremena akcija samo otkrila nameru za napad na Kupres.¹⁹

Da ne bi, odlaskom 4. proleterske brigade, ostao upražnjen rejon Prozora i Gornjeg Vakufa, vrhovni komandant je Štabu 5. proleterske brigade, kome je potčinio Hercegovački odred i Konjički bataljon, naredio da preuzme njene položaje i zadatke, odnosno da zatvori pravce Rama — Prozor i Bugojno — Gornji Vakuf i da obezbeđuje Prozor i Šćit.²⁰ Istog dana, u 11 časova, on je svog predstavnika kod Štaba 2. proleterske brigade obavestio o preduzetim merama, kao i o zauzimanju Livna, za koje je upravo tog trenutka saznao, predočivši mu da će napad na Kupres biti ubrzo izvršen. »Čim vas snabdemo municijom iz Livna i stigne 4. brigada moći ćemo napasti Kupres« — pisao je on Zujoviću. — »O tome ćemo javiti. Dotle vršite demonstracije slabijim delovima i iznuravajte neprijatelja, a 3. krajiškom odredom naredite da prekine sve veze Kupres — Bugojno, ne bi li nekako zarobili te ustaše s tenkovima«.²¹

Kada je saznao da je oko hiljadu ustaša izvršilo snažan napad na 2. proletersku brigadu i prodrlo čak u Blagaj, odakle je tek pred veče, protivnapadom, bilo odbačeno, vrhovni komandant je zaključio da s napadom na Kupres treba žuriti, jer neprijatelj, očigledno, preuzima inicijativu. Sem toga, kod njega se učvršćivalo uverenje da je kupreški garnizon jači nego se u prvi mah pretpostavljalo. Stoga je odlučio da u napadu angažuje i Hercegovački odred, koji je imao 270 boraca, tim pre što je saznao da se duž komunikacije Kupres — Šujica nalazi samo jedan, a ne dva bataljona 3. proleterske brigade. U tom cilju on je Hercegovačkom odredom naredio da se odmah prebaci u Gornji Malovan, odakle će, zajedno sa bataljonom 3. brigade, učestvovati u napadu na Kupres i Zlosela.²² Prateći s pažnjom događaje u Livnu, gde su se borbe još uvek vodile, on je požuo-

¹⁹ Naređenje Vrhovnog štaba Štabu 4. proleterske brigade od 5. avgusta u 9 časova (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 78).

²⁰ Naređenje Vrhovnog štaba Štabu 5. proleterske brigade od 5. avgusta u 9 časova (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 79).

²¹ Pismo vrhovnog komandanta predstavniku Vrhovnog štaba S. Zujoviću od 5. avgusta u 11 časova (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 81).

²² Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 85 i 87.

rivao načelnika Vrhovnog štaba da 2. proleterskoj brigadi uputi najmanje 10—12.000 metaka, ručne bombe i benzin za uništavanje tenkova i da Štabu 4. proleterske brigade ponovo naredi da požuri sa prebacivanjem svojih bataljona u rejon Kupresa. Vrhovni komandant je, u pismima potčinjenim štabovima, svoju žurbu opravdavao sledećim razlozima:

»Ja smatram likvidaciju Kupresa kao najhitniju i najnužniju stvar ako hoćemo obezbediti čitavu ovu oslobođenu prostoriju. Treba nastojati da topovi kod Kupresa padnu nama u ruke«. I dalje: »Pitanje Kupresa je krajnje aktuelno i ono se mora hitno resiti ako nećemo da svi naši dosadašnji uspesi na ovom terenu ostanu uzaludni. Komunikacija Bugojno — Kupres je za neprijatelja slobodna i nije isključeno da neprijatelj, videći našu slabost na tome sektoru, skoncentriše snage u Kupresu, razbije našu 2. brigadu i onda ponovo krene u pravcu Šujice, Livna i Duvna. Hitnom likvidacijom Kupresa mi bismo pomrsili neprijatelju sve te račune i sa vrlo malim snagama mogli bismo lako zatvoriti put od Bugojna prema Kupresu i dalje. Na ostvarenju toga zadatka ne smemo ni časa čekati, već treba hitno skoncentrisati što više snaga i brzim udarcem svršiti sa tim ustaškim gnezdом... Po mom mišljenju to će (misli se na 2. i 4. proletersku brigadu, Hercegovački odred, bataljon 3. proleterske brigade i delove 3. krajiškog odreda — prim. M. L.) biti dovoljne snage da likvidiraju Kupres i okolna sela... Dan napada na Kupres odredićemo čim se skupe jedinice na određene položaje, a isto tako ćemo saopštiti podrobnije i plan napada«.²³

Žurba vrhovnog komandanta i njegova bojazan da bi neprijatelj mogao da u rejonu Kupresa koncentriše nove snage bili su opravdani. Iako nije želeo da se napad odlaže, on će biti prinuđen da to, u toku narednih nekoliko dana, čini, umanjujući time šanse za uspeh u predstojećim borbama za Kupres.

Pošto je uspeo da na komunikaciji Bugojno — Kupres ponovo uspostavi saobraćaj, neprijatelj je kupreškom garnizonu uputio još neka pojačanja. Tako je 6. avgusta u 13,45 časova otputovala vozom iz Sarajeva 2. četa 8. bataljona Crne legije, jačine 110 ustaša, koja je sledećeg dana stigla u Kupres.²⁴ Time znatno ojačan, ovaj garnizon je bio u stanju da se odupre i napadu brojnih partizanskih jedinica. Snaga njegove odbrane ležala je ne samo u visokoj borbenoj vrednosti četa Crne legije, koje su sačinjavale jezgro posade, već i u odlučnosti naoružanog stanovništva da se bori do poslednjeg. Gotovo sve odraslo muško stanovništvo iz Kupresa, Zlosela i ostalih hrvatskih i muslimanskih sela bilo je naoružano i svrstano u jedinice ustaške milicije. Pred nastupanjem proleterskih brigada, milicija je, sa svojim porodicama, goneći stoku i noseći najnužniju pokretninu,

²³ Isto, dok. br. 85 i 87.

²⁴ Izveštaj Zaštitnog redarstva UNS Sarajevo od 7. avgusta (Arhiv VII, k. 172, br. reg. 29/2—1); Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—8.

napustila svoja sela i izbegla u Kupres i Zlosela, rešena da se bori do kraja, jer je bila uverena da joj drugog izlaza nema. Ustaška propaganda je ovde našla vrlo pogodno tlo i uspela da zavede veliki broj stanovnika. Česti upadi u srpska sela, praćeni ubijanjem, paljenjem i pljačkom, izazvali su revolt srpskog stanovništva, te je ono uzvraćalo istom merom i sredstvima. Četnici su naročito podsticali osvetnički duh, tako da se netrpeljivost tokom vremena pretvorila u strahovitu mržnju i međusobnu borbu do istrebljenja. Prilikom pojave proletherskih brigada, ustaše su, svesne svojih zločina, napustile svoja sela, uvidevši da neće moći da se odupru. Tako je tih dana, kad je Vrhovni štab pripremao napad, u Kupresu bilo koncentrisano dosta neprijateljevih jedinica: bataljon Crne legije (sastavljen od više četa), 1. četa 17. ustaškog bataljona, 5. četa 2. bataljona domobranskog 15. pešadijskog puka, 570 milicionera, 10 žandarma i 3. vod brdskih topova 9. artiljerijskog divizion — svega oko 1500 naoružanih vojnika, visokog borbenog morala, spremnih da se bore do poslednjeg metka, u uverenju da brane ne samo sebe već i svoje porodice.²⁵ U gradu koji je brojao oko 1000 stanovnika našao se veliki zbeg od blizu 9000 ljudi, s velikim brojem stoke, ispunivši kuće i dvorišta i zakrčivši ulice.²⁶

Neprijateljevi štabovi su budno pratili razvoj događaja oko Kupresa, ocenivši da se partizani u sve većem broju koncentrišu oko njega. »Partizani se sve više okupljaju u oblasti oko Kupresa« — zaključio je komandant 3. domobranskog korpusa. — »Izgleda da im sada pristiže i ona grupa koja se još zadržavala u okolici Bitovnje planine« (misli se na 5. prolethersku brigadu i Hercegovački odred — prim. M. L.). Komandantu korpusa je bilo jasno da će na Kupres ubrzo uslediti napad većih razmera. Borbe oko Livna su, po svim izgledima, bile u završnoj fazi, jer je njegov garnizon bio pred padom, tako da se moglo očekivati da će partizanske snage, angažovane oko tog mesta, biti prebačene u rejon Kupresa. Mada su vesti o padu Livna bile kontradiktorne, ipak je komandant korpusa još 6. avgusta izjutra bio uveren da je livanjski garnizon već savladan ili da će u toku dana prestati njegov otpor.²⁷ Trebalo je, u novona-

²⁵ Stanje rasporeda jedinica 3. domobranskog korpusa na dan 15. avgusta (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 1/4—1); Brojno stanje žandarmerijskih stanica i ispostava žandarmerijske čete u Jajcu od 1. avgusta (Arhiv VII, k. 146, br. reg. 36/5—4—6).

²⁶ Mesečni izveštaj Velike župe u Jajcu (Arhiv VII, k. 95, br. reg. 5/9—1).

²⁷ Vesti o padu Livna bile su nepotpune i protivrečne. Najpre je, u toku noći 5/6. avgusta, pukovnik Šimić javio da je Livno palo u ruke partizana 5. avgusta u 22,15 časa, da je 200 domobrana izbeglo u Aržano i da je grupa Nemaca opkoljena i, verovatno, stradala; zatim je, uveče 6. avgusta, stigla iz Mostara, od 6. divizije, vest da se deo posade u Livnu

staloj situaciji, preduzeti sve da se spreči pad Kupresa. Stoga je komandant korpusa general Lukić došao 7. avgusta u Bugojno da bi se na licu mesta dogovorio s pukovnicima Šimićem i Francetićem i komandantom 9. puka potpukovnikom Sramom o merama za odbranu Kupresa. Rešeno je da se ubrzaju radovi na izgradnji i učvršćenju odbrambenih položaja oko grada, ali da se istovremeno preduzmu i napadi na partizanske jedinice radi ometanja njihove koncentracije i radi prikupljanja podataka o njihovom rasporedu, snazi i planovima.²⁸

U nastojanju da otkrije grupisanje partizana, neprijateljeva avijacija je svakodnevno izvidala širu okolinu Kupresa. U toku 4. 5. i 6. avgusta domobranski avioni su nadletali Vukovsko, Ravno, Radušu, Rilić, Malovan, Cincar, Blagaj, Plazenicu i tukli mitraljeskom vatrom partizanske položaje. Sledeća dva dana, 7. i 8. avgusta, usled loših vremenskih uslova, avioni nisu leteli.²⁹ Pukovnika Šimića je naročito interesovala situacija istočno, jugoistočno i južno od Kupresa, u rejonu Ravnog i Vukovskog polja i planine Raduše, jer je osetio pokrete 4. proleterske brigade i Hercegovačkog odreda. Dolazak 5. proleterske brigade i Hercegovačkog odreda u rejon Prozora nije mu ostao nezapažen, i on je na osnovu toga mogao izvesti zaključak da se sada pojavljuje opasnost za Kupres i s jugoistočne strane, gde je poslednjih dana bilo relativno mirno. Situacija na severozapadnoj i zapadnoj strani njemu je već bila jasna: znao je da se tamo nalazi 2. proleterska brigada s meštanskim partizanskim jedinicama. Uspešna odbrana u toku poslednjih nekoliko dana, kada su ustaše uspele da odbiju sve napade 2. proleterske brigade i da stvore čvrstu odbranu na liniji Zlosela — Osmanlije — Mala Plazenica — Mala i Velika Vrata, kao i brz prodor ustaša u Blagaj i odbacivanje partizana sa Maglaja i Demirovca učvrstili su pukovnika Šimića u uverenju da s tih strana ne pretila velika opasnost i da se može osloniti na jaka utvrđenja spoljne odbrane. To, međutim, nije bio slučaj i sa jugoistočnom i južnom stranom, te je trebalo ispitati partizanske snage na pravcu Stožera, Vukovskog i Rilića i odbaciti ih što dalje od Kupresa. On je u tom cilju planirao da jačim snagama izvede napad s linije Kupres—Bugojno ka jugoistoku, da bi odbacio partizan-

još brani iz utvrđenih kuća i da je deo domobranske posade uspeo da se, pod komandom satnika Čorića, probije u Imotski; sledećeg je dana komandant 6. divizije potvrdio tu vest, a 8. avgusta je čak javio da, »prema nepotvrđenim vještim, Talijani vode operacije oko Livna« (Iz dnevnih izveštaja 3. domobranskog korpusa, Arhiv VII, k. 71, br. reg. 30/3—4, 2, 1).

²⁸ Arhiv VII. k. 56. br. reg. 9/2—8).

²⁹ Dnevni izveštaji 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 5/9—1).

ske snage iz Vukovskog, Gornjeg Vakufa i sa čitavog područja pl. Raduše.³⁰ Ustaški pukovnik Francetić, koji je poslednjih dana bio sa Šimićem u borbama oko Šujice i Livna, morao je hitno da otputuje za Sarajevo, odakle je, po naređenju Glavnog stožera domobranstva, zajedno sa generalom Lukićem, komandantom 3. domobranskog korpusa, otišao 9. avgusta u Foču, jer se tamo situacija pogoršala zbog pretnje četnika koji su se spremali da zauzmu Foču.³¹

Tako su se u komandama obeju protivničkih strana tih dana stvarala dva plana, čijim je izvršenjem trebalo napokon raščistiti situaciju oko Kupresa: Vrhovni štab je pripremao napad na Kupres s ciljem da konačno, posle tolikog odugovlačenja, zauzme to uporište koje mu je sve više smetalo, a Zapovedništvo 3. domobranskog korpusa je planiralo napad iz Kupresa i Bugojna da bi odbacilo partizane i otklonilo opasnost koja se već petnaest dana nadvijala nad Kupresom. I dok su pripreme partizana tekle relativno sporo, jer se prikupljanje jedinica, mimo očekivanja, suviše oteglo, pukovnik Šimić je 8. avgusta krenuo u napad. Iz Kupresa su ustaše nastupale jednom kolonom, preko sela Kukavica, u pravcu Donjeg Vukovskog a drugom, preko sela Brda, ka Riliću. Slabiji partizanski delovi na tim pravcima povlačili su se uz mestimičan otpor, usporavajući nastupanje ustaša, koji su se i inače vrlo sporo i oprezno kretali. U toku dana nije došlo do ozbiljnijih borbi, a neprijatelj je izbio blizu tih sela, odakle se predveče vratio u Kupres. Istovremeno su i delovi Crne legije, u jačini od 600 vojnika, krenuli iz Bugojna i, zahvaljujući okolnosti da na tom pravcu nije bilo partizanskih jedinica, jer su delovi 4. proleterske brigade napustili položaje pre nego su bili smenjeni od bataljona 5. proleterske bigade, ušli u Gornji Vakuf. Kod sela Palača, oko 3 km jugozapadno od Gornjeg Vakufa, došlo je oko 14 časova do iznenadnog sukoba

30« Isto (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 30/3—1).

31« Isto (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 43/3—5); Izveštaj UNS Sarajevo od 11. avgusta (Arhiv VII, k. 172, br. reg. 33/2—1).

Sedmog avgusta u 12,30 časova Glavni stožer je javio generalu Lukiću sledeće:

»Njemačko zapovjedništvo iz Beograda javilo: Iz pouzdanog izvora saznalo se da četnici Draže Mihajlovića namjeravaju poslije 8. o.m. napasti Foču (Arhiv VII, k. 13, br. reg. 7/1—6).

Vest je bila tačna, jer je Draža Mihailović, koji se tada nalazio u severnoj Hercegovini, pripremao napad na Foču da bi, zauzimanjem tog mesta i proterivanjem ustaša iz doline gornjeg toka Drine, što bolje povezao teritorije Hercegovine, Crne Gore, Sandžaka i istočne Bosne, na kojima je, posle razbijanja partizanskih jedinica, uspeo da uz izdašnu pomoć okupatora organizuje svoju vlast. Napadom na ustaše trebalo je, bar delimično, kod srpskih masa spasavati svoj prestiž, poljuljan sporazumima koje su njegovi komandanti u srednjoj i delu istočne i zapadne Bosne sklopili sa vlastima NDH.

izviđačkih delova u kojima je izviđački vod 5. proleterske brigade imao 4 poginulih i 6 ranjenih boraca. Prebacivši dva bataljona u rejon sela Pidriša Štab 5. proleterske brigade je zatvorio komunikaciju Donji Vakuf — Prozor.³²

Brzo povlačenje neprijatelja u Kupres došlo je, verovatno, kao posledica pojačane aktivnosti delova 3. krajiškog odreda duž puta Kupres — Bugojno. Zapovedništvo 3. domobranskog korpusa je toga dana javilo Glavnom stožeru da se »preduzeta akcija od Kupresa prema Vukovskom teško razvija zbog ponovnih napadaja partizana na prostor između Kupresa i Bugojna, te će vjerovatno biti potrebno ove snage ponovno upotrijebiti za čišćenje prostora Kupres — Bugojno«.³³

Sledećeg dana oko Kupresa je, uglavnom, vladalo zatišje, koje su patrole povremeno remetile prepucavanjem i čarkanjima. Pošto je vreme bilo povoljno za letove, neprijateljevi avioni su, posle dvodnevne pauze, leteli nad okolinom Kupresa izviđajući partizanske položaje i bombardujući Gornje i Donje Vukovsko.³⁴ U međuvremenu je kupreška posada užurbano radila na utvrđivanju položaja. U toku 10. avgusta ustaše su izvršile još jedan ispad iz grada prema selima Donjem Vukovskom i Riliću. Kod Crnog vrha, iznad sela Kukavica, ustašku kolonu je dočekaao jedan vod 1. bataljona 4. brigade i razbio je, nanevši joj gubitke od tri ranjena. U borbi je poginuo vodnik ovog partizanskog voda.³⁵

Ispadi neprijatelja iz Kupresa u pravcu Vukovskog i Rilića unekoliko su omeli pripreme 4. proleterske brigade za predstojeći napad, jer su je sprečile da se bliže primakne objektu napada i izvidi neprijateljeve položaje, raspored njegovih trupa i vatrenih sredstava, i da tako dođe do elemenata potrebnih za bolju organizaciju napada.

No, ukoliko je neprijatelj svojim ispadima ometao pripreme 4. i 2. brigade za napad na Kupres, utoliko su one, kao i delovi 3. krajiškog odreda, svojim dejstvima u pravcu Bugojna i komunikacije Bugojno — Kupres otežavale saobraćaj između

32 Izveštaj komandira žandarmerijske stanice iz Gornjeg Vakufa (Arhiv VII, k. 172a, br. reg. 48/6—1); Dnevni izveštaji 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 43/3—4, 2); Bojne relacije 9. pešadijskog puka za avgust (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—8); Dnevni izveštaji Ministarstva domobranstva (Arhiv VII, k. 13, br. reg. 11/1—3, 12/1—3); Izveštaji Štaba 5. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 8. i 9. avgusta (AIRPJ, br. 4457 i 16561).

33 Isto (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 43/3—2, k. 13, br. reg. 12/1—3).

34 Isto (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 43/3—5).

35 Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—8; Dnevnici J. Lopičića, M. Poleksića i J. Mihaljevića; Sećanje general-pukovnika Ljuba Vučkovića, tadašnjeg komandanta 1. bataljona 4. crnogorske brigade (Ilustrovana Politika, br. 146).

ta dva garnizona i prisiljavale neprijatelja da u Bugojnu zadrži jače snage. Naređenje vrhovnog komandanta Štabu 4. proleter-ske brigade, upućeno još 4. avgusta, u kome je toj brigadi bio postavljen zadatak da vrši demonstrativne napade prema Bu-gojnu, kako bi se prikrile prave namere u vezi s napadom na Kupres, pokazalo se opravdanim. U duhu tog naređenja, delovi 4. brigade i 3. krajiškog odreda su izveli nekoliko manjih na-pada na položaje oko Bugojna u cilju uznemiravanja neprija-telja i odvlačenja njegove pažnje od Kupresa. Ti napadi nisu ostali bez efekta.³⁶

2. — Prvi napad na Kupres

Na osnovu prikupljenih izveštaja, kao i borbenog dodira s neprijateljem, koji je poslednjih desetak dana bio neprekidan, Vrhovni štab je znao da se glavne snage neprijatelja nalaze u Kupresu a da su manji delovi (naročito ustaške milicije) istu-reni u obližnjim selima: Zloselima, Osmanlijama, Olovu, Car-dačici, Alajbegovom Odžaku, Begovom Selu, Goravcima, Oti-novcima, Botunu, Kukavicama, Vrili i Brdima, kao i na jakim zemljišnim objektima oko Kupresa i Zlosela. Naročito su bili utvrđeni položaji na severnoj i severozapadnoj strani: na viso-vima Malim i Velikim Vratima, Malom Stožeru, Maloj Plaze-nici i Čardačici. Sa zapadne je strane čitav niz naselja i brežu-ljaka, utvrđenih rovovima, bio uključen u sistem odbrane, dok je s južne i istočne strane golo polje predstavljalo, samo po sebi, prepreku za napadača jer je bilo kontrolisano vatrom iz utvr-đenja na ivici grada. Vrhovni štab je zaključio da napad treba izvesti koncentrično, sa svih strana, dovoljno jakim snagama, koje će moći da u toku jedne noći pročiste sva sela na prilazima gradu i da napadnu i zauzmu grad. Bilo je očigledno da se najpovoljniji uslovi za prodor u grad nude sa severne i severo-zapadne strane, preko Male Plazenice i Cardačice, koje nadvi-suju grad.

Na osnovu takve procene neprijatelja, sistema njegove odbrane i zemljišta odlučeno je da u napadu učestvuju sve raspoložive snage koje su se u tom trenutku nalazile oko Kupresa: 2. proleTERSka brigada, 4. crnogorska brigada, 10. hercegovačka brigada, 2. bataljon 3. sandžačke brigade i jedinice 3. krajiškog odreda (delovi bataljona »Pelagić« i »Iskra« i Kupreška četa)

³⁶ Bojna relacija 9. pešadijskog puka (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9 2—8); Mesečni izveštaj Velike župe u Jajcu (Arhiv VII, k. 95, br. reg. 5/9—1); Izveštaj komandira žandarmerijske stanice u Bugojnu od 10. avgusta (Arhiv VII, k. 147, br. reg. 43/1—1).

— ukupno 13 bataljona. Glavni napad trebalo je izvršiti sa severozapadne strane, između komunikacija koje od Kupresa vode za Bugojno i Zlosela. Zapovešću su jedinicama dodeljeni sledeći zadaci:³⁷

da 2. proleterska brigada (ojačana delovima 3. krajiškog odreda jačine jednog bataljona) delom snaga zauzme Mala i Velika Vrata i Mali Stožer, poruši komunikaciju i isturi obezbeđenje prema Bugojnu, a glavninom napadne i zauzme Malu Plazenicu i Čardačicu (selo i k. 1300), potom prodre u grad sa severne i severozapadne strane;

da dva bataljona 4. proleterske brigade krenu u napad s linije Veliki Stožer — Botun i, čisteći uz put sela, prodru u grad sa istočne i jugoistočne strane, da druga dva bataljona napadnu s južne strane, preko sela Brda i brežuljka Pogane glavice, da jedan bataljon ostane u rezervi na Velikom Stožeru a da pridodata četa bataljona »Vojin Zirojević« zauzme brdo Katanicu između Vrila i Otinovaca;

da 10. hercegovačka brigada i 2. bataljon 3. proleterske brigade, kao zapadna kolona, napadnu sa zapadne strane, preko sela Zlosela, Osmanlija i Olova, i upadnu u grad, održavajući vezu, levo, sa 2. brigadom i, desno, sa 4. brigadom.

Početak napada je predviđen za 21 čas.

Do 11. avgusta bile su već završene pripreme za napad. Sve jedinice su se već nalazile na polaznim položajima, a po prethodnim naređenjima bila su izvršena i izviđanja. Štab 4. crnogorske brigade je sa štabovima bataljona izvršio izviđanje sa Crnog vrha (k. 1506), da bi na terenu odredio njihove pravce napada i konkretizovao im zadatke.³⁸ U bataljonima su održani partijski i vojnički sastanci, uobičajeni pred svaku veću akciju. Štab 2. proleterske brigade takođe je izvršio potrebna izviđanja, mada je on bio u povoljnijoj situaciji: njegove jedinice su dobro poznavale teren i objekte koje je trebalo da napadnu i zauzmu jer su već nekoliko dana izvodile akcije u tom rejonu. Deseta hercegovačka brigada, koja je dan ranije formirana od Hercegovačkog odreda,³⁹ upravo je stigla iz Šujice i izbila u rejon

³⁷ Zapovest za napad na Kupres nije sačuvana, ali se pouzdano zna da je bila izdata. O njoj V. Đokić, u svom dnevniku, kaže: »Stiglo je naređenje od VŠ za napad na Kupres. U napadu treba da učestvuje naša, 4. brigada, kao i Hercegovačka brigada«. Sadržaj zapovesti se može gotovo potpuno rekonstruisati na osnovu nekih izveštaja iz tog vremena (AIRPJ, br. 16564 i 3258).

³⁸ B. Lompar: Iz borbi za Kupres (Četvrta proleterska, str. 85); Članci Lj. Vučkovića.

³⁹ Desetog avgusta je od Hercegovačkog odreda formirana 10. hercegovačka brigada, jačine dva bataljona. Nakon nekoliko dana u njen je sastav ušao i Konjički bataljon. Štab brigade su sačinjavali: komandant Vlado Šegrt, politički komesar Čedo Kapor, zamenik komandanta

sela Stražbenice, ispod planine Hrbljine, na zapadnom obodu Kupreškog polja. Došavši na nepoznat teren, ona je jedva stigla da se upozna sa zadatkom i izvrši najnužnije izviđanje.

U određeno vreme sve su jedinice krenule na izvršenje svojih zadataka, rešene da još u toku noći zauzmu ovo zloglasno ustaško uporište i uverene u uspeh napada. Štab 2. proleTERSke brigade je uputio 1. i 3. bataljon prema Malim i Velikim Vratima, Maloj Plazenici i Malom Stožeru, da zauzmu te jake objekte koji štite grad sa severne i severoistočne strane i da presecanjem komunikacije spreče svaki pokušaj intervencije neprijatelja iz Bugojna. Pošto su se na položajima duž puta nalazili jači neprijateljevi delovi, ukopani u rovovima, to su partizani naišli na žilav otpor. Pridajući značaj tim objektima, jer je njihovim držanjem obezbeđivao komunikaciju na najugroženijem mestu, tj. na prevoju između Kupreškog polja i doline Poričnice, neprijatelj je nastojao da se po svaku cenu održi na njima. Pa ipak, i pored sve upornosti, ustaše su, snažnim jurišima boraca 2. proleTERSke brigade, bile prinuđene da napuste položaje i da se povuku, delom u Kupres, a delom ka Bugojnu. U oštrim borbama, koje su trajale do pred zoru, bombaši su osvajali rov po rov. Pošto su ovladali Velikim Vratima, bataljoni 2. proleTERSke brigade su izvršili rušenja i zaprečavanja na drumu od Velikih Vrata do Koprivnice. Svi drveni mostovi bili su popaljeni, a drum je prekopan dubokim jarkovima i zakrčen velikim brojem stabala. U međuvremenu su 2. i 4. bataljon napali neprijateljeve položaje na Čardačici, gde je takođe došlo do jake borbe. Ustaše su pružile snažan otpor i u prvi mah zadržale partizane. Međutim, ponovljenim jurišem, bataljoni su slomili odbranu i potisli ustaše u grad. U borbi na Čardačici poginulo je nekoliko boraca 4. bataljona, a teže je ranjen komandir 1. čete. Nastavljajući napad partizani su se dohvatili i prvih kuća, gde su uspeali da zaplene tri puškomitraljeza, ali je tu njihov prodor bio zaustavljen. Delovi 3. krajiškog odreda (četa bataljona »Pelagić«, Kupreška četa i Strojčki vod), nastupajući duž starog drumu koji se spušta u grad padinama Male Plazenice, izbili su takođe pred prve kuće, gde su hrabro

Vlado Tomanović, zamenik političkog komesara Vaso Miskin Crni, načelnik štaba Rade Hamović.

Sastav štabova bataljona: u 1. bataljonu — komandant Košta Bjelogrić, politički komesar Obren Starović, zamenik komandanta Dušan Grk, zamenik političkog komesara Blažo Đuričić; u 2. bataljonu — komandant Obren Ivković, politički komesar Milija Stanišić, zamenik komandanta Nikola Ljubibratić, zamenik političkog komesara Aco Babić; u 3. bataljonu — komandant Nenad Vasić, politički komesar Salko Fejić, zamenik komandanta Novak Knežević, zamenik političkog komesara Franc Novak (Č. Kapor: Borbeni put 10. hercegovačke brigade, ^Hercegovina u NOB«, str. 331).

poginuli poznati krajiški komandanti Simo Šolaja i Dušan Metlič.⁴⁰ Prodor delova 2. proleterske brigade i 3. krajiškog odreda u severni deo varošice nije mogao biti izvršen jer je, usled snažnog otpora neprijatelja, silina napada popustila. Ustaše su na tom prostoru ubacile svoje rezerve, brzo lokalizovale mestimične prodore partizana i tako uspele da konsoliduju odbranu. Pošto su druge jedinice bile zadržane na prilazima gradu, to su se oba bataljona 2. proleterske brigade i delovi 3. krajiškog odreda našli u teškoj, nezavidnoj situaciji. Dan je zatekao ove usamljene delove pred neprijateljevim utvrđenjima, izložene jakoj vatri. Kako je bilo očigledno da se više ne može ništa učiniti i da bi svako dalje insistiranje na prodoru u grad bilo neopravdano, Štab brigade je obustavio napad, a jedinice povukao na Čardačicu i Malu Plazenicu.⁴¹

•o Komandant 2. proleterske brigade se ovako seća pogibije Šolaje i Metlica: »... Tu su bile one dve krajiške čete. Sa jednom je išao Metlo a sa drugom Šolaja. Kada je kolona krenula napred, Kušić, Metlo, Šolaja i ja smo ostali... Njihove su čete došle na prve bunkere dole. Oni nisu umeli kao naši bombaši da se privlače, nego su jurnuli. Kako je od mitraljeskih rafala poginulo nekoliko boraca, počeli su da uzmiču. Metlo i Šolaja, koji su bili među njima, vikali su: »Napred, drugovi, nemojte bežati!«. Krajišnici su čuli i, ohrabreni time, izvršili su protivnapad. Tako su njih dvojica poginuli« (Stenografske beleške, Arhiv VII, k. 2001, br. reg. I—7/7).

Pogibija ovih istaknutih ustaničkih vođa Bosanske krajine vrlo teško se dojmila vrhovnog komandanta. O tome je Košta Nađ, u članku »Iz ratnih dana«, napisao sledeće:

»Tri dana posle susreta sa drugom Titom na Cincaru, ponovo sam došao k njemu. Do tada sam drugu Titu dolazio sa radosnim vestima. Ovoga puta žalio sam za izgubljenim drugom, za borcem koga sam neobično cenio, a kome je Krajina još za života pesme pevala... Bio sam u Blagaju —• rekoh. Borba za Kupres je vrlo teška. Ima gubitaka. Pao je i Šolaja — izustio sam s naporom. Čitavih nekoliko minuta vladala je potpuna tišina. Je li Sima bio član Partije — pitao me je Tito. Ne, kandidat — odgovorio sam. Pao je kao komunista — rekao je drug Tito.

Simo Šolaja, veliki junak koji se izdigao iz naroda u plamenu njegove revolucije, postao je član Partije posle svoje herojske pogibije, odlukom generalnog sekretara Partije...« (Četrdeset godina, Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta 1941—1945, Kultura, Beograd, 1961, knj. 5, str. 330).

⁴⁰ Izveštaji komandanta 2. proleterske brigade delegatu Vrhovnog štaba od 12. avgusta u 14 i 22,30 časova (AIRPJ, br. 16548 i 3256); Izveštaj Štaba 2. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 17. avgusta u 15 časova (AIRPJ, br. 3258); Izveštaj Štaba 3. krajiškog odreda Operativnom štabu za Bosansku krajinu od 18. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 109); Dnevnici V. Đokića i M. Milovanovića; Izjave Lj. Đurića, komandanta 2. proleterske brigade, i S. Miloševića, politkomesara čete iz 2. bataljona iste brigade (Stenografske beleške, Arhiv VII, k. 2001, br. reg. I—617); Izveštaj komandira žandarmerijske stanice iz Kupresa od 13. avgusta (Arhiv VII, k. 148, br. reg. 51/3—1. U ovom izveštaju pogrešno je napisano da je napad izvršen 10. avgusta); D. Marković: Borba na Kupresu, »Druga proleterska«, knjiga I, str. 621; J. Samokovlija: Seća-

Na ostalim pravcima napad se, još u početnoj fazi, odvijao dosta sporo i bez očekivanog uspeha. Štab 4. proleTERSke brigade je u 21 čas uputio u napad četiri bataljona, dok je 5. bataljon zadržao u rezervi na Velikom Stožeru. Prvi bataljon se spustio s Velikog Stožera i napao Begovo Selo i Alajbegov Odžak, gde su se nalazili istureni delovi ustaške milicije. U nastupanju i u borbama oko ovih sela bataljon se zadržao nešto duže, tako da je tek oko 2,30 časova izbio pred Kupres. Teren kojim je nastupao bio je vrlo nepogodan: borci su morali da se kreću ravnicom na kojoj nije bilo nikakvih zaklona. Ustaše su spremno dočekale streljački stroj bataljona, jer su već bile alarmirane napadom 2. proleTERSke brigade na Mala i Velika Vrata, Malu Plazenicu i Čardačicu i pridolaskom velikog broja seljaka koji su, pred partizanima, bežali u Kupres.⁴² Iz svojih rovova, bunkera i, naročito, silosa neprijatelj je otvorio strahovitu vatru i zadržao napadača, koji nije bio u stanju da krene na juriš. »Pred nama kao da je bio nevidljiv, ali neprobojan zid od čelika« — seća se komandant 1. bataljona. — »Ustaše su iz bunkera i utvrđenih kamenih kuća pucale iz svih raspoloživih oružja«. Tako je izostalo iznenađenje, a snažan otpor ustaša nije davao napadaču realne izglede za prodor u grad. Štab bataljona se našao pred teškim, gotovo nerešivim problemom. Kako nije imao veze sa susednim jedinicama 2. proleTERSke brigade, a vatru s Velikih Vrata i padina Male Plazenice u bok svojih jedinica je ocenio kao neprijateljevu, on je zaključio da one nisu zauzele Velika Vrata i Plazenicu i da bi u takvoj situaciji, kada je neprijatelj držao te jake objekte i silos, bilo neopravdano nastaviti napad koji nije obećavao ništa drugo osim žrtava. Zato je, pred zoru, odlučio da obustavi napad i povuče svoje čete na Veliki Stožer.⁴³ O povlačenju nije bio izvešten susedni bataljon 2. proleTERSke brigade, s kojim nije bilo veze tokom napada. Ni 4. bataljon, koji je napadao levo od 1. bataljona, nije postigao vidniji uspeh. Nastupajući padinama Stožera, preko sela Botuna, Otinovaca i Goravaca, on je bio prinuđen da vodi borbe sa ustašama sve do 2 časa posle pola noći, te je zakasnio

nje na Milana Ćurkovića, isto, str. 646; S. Raičević: Ranjenici, isto, str. 657; D. Jevtović: Juriš na Čardačicu, isto, str. 659; B. Mandrapa: Na Kupresu, isto, str. 671.

⁴² Kotarska oblast u Kupresu, u svom izveštaju Velikoj župi u Jajcu, pisala je da je iz hrvatskih i muslimanskih sela stiglo u Kupres 9.000 izbeglica, koje su jedva, na brzu ruku, izmakle partizanima (Arhiv VII, k. 213, br. reg. 30/7—1).

⁴³ Izveštaj komandanta 1. bataljona Štabu 4. proleTERSke brigade od 12. avgusta u 8 časova (Arhiv VII, k. 4738, br. reg. 3—1, AIRPJ, br. 15153); Izveštaj Štaba 4. proleTERSke brigade Vrhovnom štabu (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 108).

da učestvuje u napadu na grad. On je, doduše, izbio pred ivicu grada, ali se tu i završilo njegovo nastupanje, jer je vatra iz silosa i drugih utvrđenja zadržala njegove čete. Pošto ni on nije imao vezu sa susednim jedinicama, obustavio je napad i povukao se na Stožer. Bataljon je imao nekoliko ranjenih, među kojima i komandanta bataljona. Ostala dva bataljona 4. brigade, koji su napadali s juga, preko Kupreškog polja, naišli su na otpor neprijatelja još u selu Brdima, oko 4,5 km južno od Kupresa. Neprijateljevi istureni delovi su se, međutim, brzo povukli. Bataljoni su odmah nastavili nastupanje ka Kupresu. Ispred njih, pored drumca Kupres — Sujica, nalazila se uzvišica Pogana glavica, odakle je neprijatelj štitio prilaze gradu s južne strane. Trebalo je zauzeti taj položaj da bi se moglo produžiti ka gradu. Pošto se pretpostavljalo da će taj zadatak biti dosta težak, bilo je predviđeno da na Poganu glavicu napadaju oba bataljona, a da zatim na njoj oстане 3. bataljon, dok bi 2. bataljon produžio ka gradu. Nastupanje ka Poganoj glavici bilo je dosta sporo, jer su se jedinice kretale oprezno, tako da se isuviše izgubilo u podilaženju. Pred neprijateljevim položajima bataljoni su se razvili i krenuli u jurišnom stroju u širokom obuhvatu, da bi iznenadili neprijatelja i sprečili ga da se povuče. Međutim, i ovaj se manevr, koji se vremenski dosta odužio, pokazao suvišnim: na Poganoj glavici nije bilo neprijatelja. Ocenivši da se ne bi mogli održati na tom usamljenom brežuljku, ustaše su se u prvi sumrak povukle u Kupres. Dok se 3. bataljon zadržao na zauzetom položaju, 2. bataljon je krenuo dalje. Noć je već bila na izmaku, a bataljon nije uspeo da uhvati vezu sa svojim susedima. Situacija je bila neizvesna. Stab nije znao šta se dešava, ni šta treba činiti. Za napad na grad nije više ni bilo vremena, a i neprijatelj je, jakom vatrom iz automatskih oružja, sprečavao prilaz gradu. Prema vatri koja se čula dosta daleko, u pravcu Zlosela, bilo je očigledno da se napad nepovoljno odvijao. Stoga su štabovi oba bataljona odlučili da povuku svoje čete, jer se nije smelo dozvoliti da ih dan zatekne na ravnici izložene ubitačnoj vatri neprijatelja. U zoru su se oba bataljona povukla u pravcu sela Rilića i Kukavica.⁴⁴

⁴⁴ Izveštaj pomoćnika načelnika Vrhovnog štaba, iz Štaba 4. crnogorske brigade, vrhovnom komandantu od 12. avgusta u 12 časova (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 96); Pismo načelnika Vrhovnog štaba Štabu 2. proleterske brigade od 12. avgusta u 8,30 časova (AIRPJ, br. 2219); Izveštaj Štaba 4. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 12. avgusta u 23 časa (AIRPJ, br. 16559); Izveštaj Štaba 2. bataljona Štabu 4. crnogorske brigade od 12. avgusta u 9,30 časova (AIRPJ, br. 15156); Izveštaj štaba 5. bataljona Štabu 4. crnogorske brigade od 12. avgusta u 10 časova (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 97); Članak Lj. Vučkovića i dnevnici J. Mihaljevića, M. Poleksića i J. Lopičića; Izjava B. Đuričkovića (Stenografske beleške, Arhiv VII, k. 2003, br. reg. 4/10—1); M. Janković:

Stab brigade nije u toku borbe imao stalnu vezu sa bataljonima, te nije znao kako se napad odvija. U svom izveštaju vrhovnom komandantu, koji je poslao 12. avgusta u 12 časova, on je,⁴⁵ između ostalog, pisao da su se, nepun čas posle ponoći, svi bataljoni sručili u neposrednu blizinu Kupresa. »Svi smo bili uvereni« — stajalo je u izveštaju — »da su naši ušli u grad i da se vode ulične borbe. Po prestanku vatre mislili smo da su naše jedinice u varoši, ali smo se grdno razočarali kad smo videli oko 6 časova da se naše jedinice povlače«.

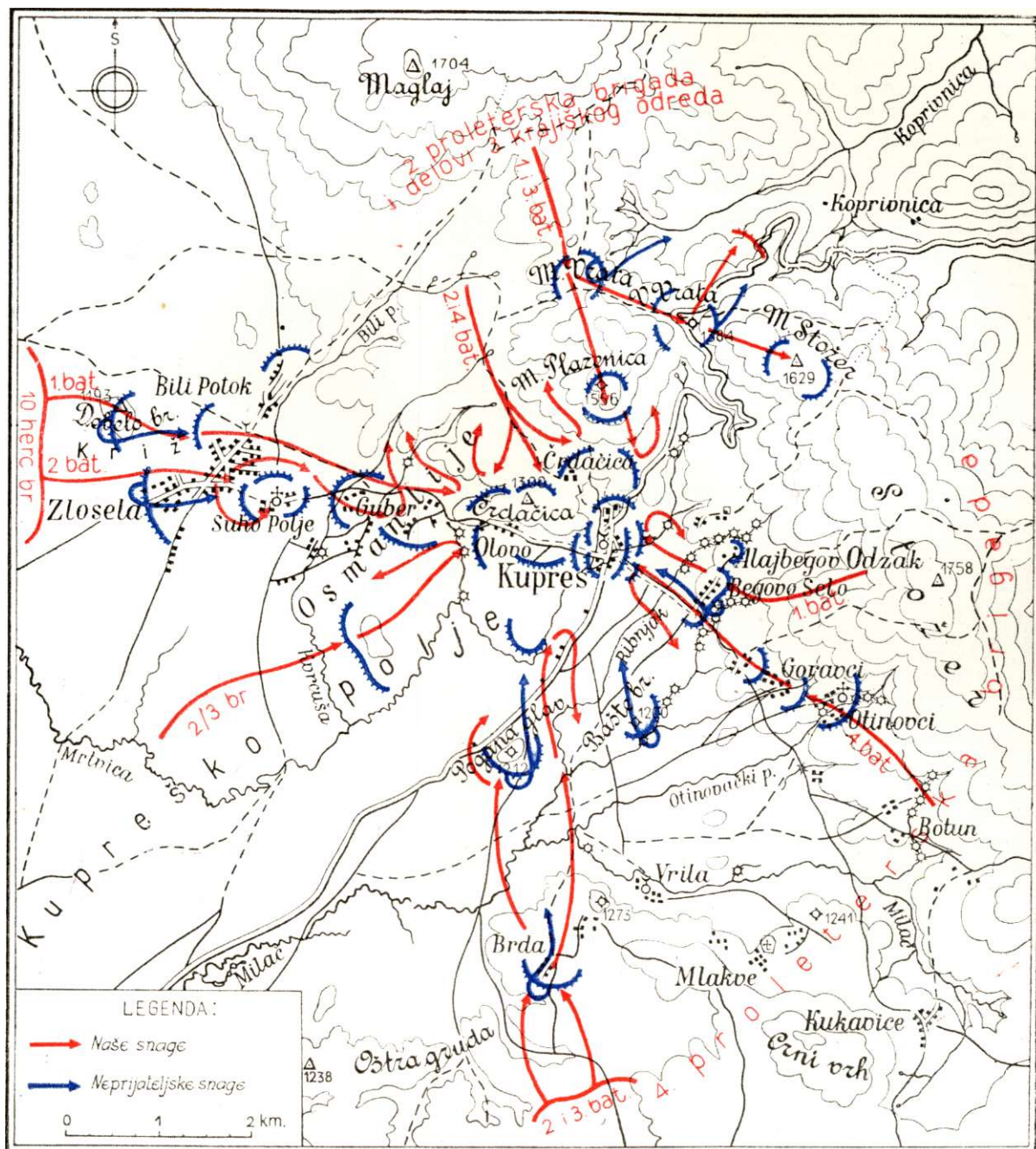
Ni zapadna kolona nije stigla da učestvuje u napadu na grad, jer je bila isuviše zadržana borbama za slamanje otpora u selima zapadno od Kupresa. Dva bataljona 10. hercegovačke brigade i 2. bataljon 3. proleterske brigade imali su na svojim pravcima jaka utvrđenja spoljne odbrane, te su bili prinuđeni da uspore svoje nastupanje, savlađujući uzastopne otpore neprijatelja. Prvi bataljon 10. hercegovačke brigade, koji se nalazio na levom krilu kolone, prodro je preko Debelog brda (trig. 1193) i severnog dela sela Zlosela, a zatim nastavio ivicom polja ka Kupresu, zapalivši uz put nekoliko kuća. Pred selom Olovom bataljon se, usled snažnog otpora ustaša, zadržao sve do 2 časa posle ponoći. Tada je neočekivano, bez opravdanog osnova, došlo do komešanja i izvesne dezorganizacije, te se bataljon povukao ka severu, uz padine Plazenice. On se, prema izveštaju Štaba brigade, povukao zbog toga »što se naglo povukla Kupreška četa koja je bila između jedinica Druge brigade i ovog bataljona i što je dobio bočnu vatru sa kote Čardačica i vatru sa leđa iz zloselske crkve«. Smatrajući da je povlačenje neopravdano, Stab brigade je naredio da se bataljon vrati na svoje položaje. Međutim, već je bilo kasno da se ma šta učini, jer su se, u međuvremenu, povukla i ostala dva bataljona. Drugi bataljon, koji je nastupao sredinom i južnim delom Zlosela, naišao je na jak otpor: ustaše su, vatrom iz više automatskih oružja postavljenih na tornju i prozorima crkve, tukle ceo prostor, sprečavajući nastupanje. Stab bataljona je ocenio da nije opravdano angažovanje u likvidiranju ovog veoma jakog uporišta (visoka zgrada crkve sa zvonikom građena je od kamena i nalazi se usamljena, odvojena od seoskih kuća), te je tu zadržao samo jednu četu. Ostale čete su nastavile prema Kupresu. Ali one nisu ni stigle do grada, jer su bile prinuđene da, iz istih razloga zbog kojih je 1. bataljon obustavio napad, skrenu u levo i povuku se za

Borba na Kupresu, »Zapisi o borbama iz Narodnooslobodilačkog rata«, Beograd, 1950; Izveštaj žandarmerijske stanice iz Kupresa od 13. avgusta (Arhiv VII, k. 148, br. reg. 51/3—I).

⁴⁵ Izveštaj nosi zaglavlje »Štab 4. brigade«, a potpisao ga je pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba, koji se nalazio sa Štabom brigade.

PRVI NAPAD NA KUPRES

(noću U/12. VIII 1942)

Skica 17

njim. Napad 2. bataljona 3. proleTERSke brigade završio se sa istim rezultatima. I njegovi su delovi doprli samo do sela Olova, odakle su se u svitanje, zajedno sa 10. hercegovačkom brigadom, povukli u pravcu Blagaja.⁴⁶

U zoru 12. avgusta svi su se bataljoni, ne baš organizovano, povlačili od Kupresa. Naređenje za povlačenje nije bilo izdato, ali su neuspeh u toku noći i bojazan da dan ne zatekne jedinice na polju, ravnom i otkrivenom, uticali na štabove da donesu odluku o povlačenju. Odstupajući kroz ustaška sela Olovo, Osmanlije, Zlosela, Botun i Vrila, partizani su, u cilju odmazde, zapalili 46 kuća i štala i oterali 461 govedo i 1762 ovce.⁴⁷

Ocenivši da je napad suzbijen i da se partizanske jedinice povlače, ustaše su krenule za njima da bi ih razbile i raspršile. Iz grada su se, u svim pravcima, uputile neprijateljeve kolone, podržane artiljerijskom vatrom i dejstvom aviona, dok su istovremeno iz Bugojna krenuli jači delovi da bi raščistili put za Kupres. Naročito je aktivno bilo dejstvo aviona, koji su, po mišljenju neprijatelja, stigli u pravi trenutak i mnogo doprineli da napad partizana bude odbijen. Pred nastupanjem nadmoćnih snaga i naletima avijacije, jedinice 2. proleTERSke brigade su se oko 9 časova povukle sa Čardačice i Male Plazenice, a neprijatelj je produžio ka Velikim i Malim Vratima i Malom Stožeru. Pod upornim pritiskom ustaša, 2. proleTERSka brigada je bila prinuđena da odstupi i s tih položaja, koje je neprijatelj zatim zaposeo i tako ponovo oslobodio komunikaciju za Bugojno.⁴⁸

Prateći razvoj događaja, delegat Vrhovnog štaba je zaključio da je povlačenje neopravdano, te je u 10,50 časova uputio Štabu brigade sledeće naređenje:

»Pošto za otstupanje nije bilo niti ima uzroka, to zadržite brigadu na sadašnjim svojim položajima, a najdalje na polaznom položaju, odakle bi se preduzeo ponovni napad uz pomoć Krajiške brigade, koja dolazi.«⁴⁹

⁴⁰ Izveštaj Štaba 1. hercegovačke brigade Vrhovnom štabu od 17. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 106); Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1—3 i 2—3); N. Ljubibratić: Drugi bataljon Desete brigade; M. Okiljević i S. Kovačević: Pali su u Prvom bataljonu (Hercegovina u NOB, str. 360 i 355); V. Šegrt: Ratne uspomene, str. 183—5.

« Arhiv VII, k. 148, br. reg. 51/3—1.

⁴⁸ Dnevni izveštaji 3. domobranskog korpusa za 13. i 14. avgust (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 43/3—3 i 49/3—5); Bojna relacija 9. pešadijskog puka (Arhiv VII, br. reg. 9/2—8); Dnevnic i V. Đokića i M. Milovanovića; AIRPJ, br. 16518, 3256, 3428.

⁴⁹ Naređenje delegata Vrhovnog štaba S. Orovića Štabu 2. proleTERSke brigade od 12. avgusta u 10,50 časova (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 95).

Nastojanje delegata Vrhovnog štaba da se jedinice 2. proleterske brigade zadrže na uzvišenjima severno od grada bilo je inspirisano željom da se održe ti vrlo povoljni objekti koji su za napadača bili i te kako značajni. Ali je jedinice, iznurene i prilično obeshrabrene, već bila zahvatila težnja za povlačenjem, i više se nije moglo ništa učiniti da se one danju zadrže na otkrivenim položajima gde bi bile izložene jakoj artiljerijskoj, minobacačkoj i mitraljeskoj vatri i dejstvu avijacije. Uostalom, verovatno je da bi ustaše, čiji je protivnapad bio isuviše jak, uspele da slome otpor i osvoje te položaje, pošto se bataljoni 2. brigade, usled nedostatka municije, ne bi mogli da održe na njima. Zbog svega toga bila je opravdana odluka Štaba brigade da sve jedinice, izuzimajući 3. bataljon koji je ostavljen na Maglaju, povuče u rejon Blagaja, gde bi se one odmorile od naporne borbe.⁵⁰

Neprijateljeve kolone koje su krenule u gonjenje jedinica 4. proleterske brigade bile su takođe vrlo energične. Ohrabrene uspešnom odbranom u toku noći i ubedene da su partizani iscrpeni i demoralisani, ustaše su, uz vrisku i uvredljive poklike, nasrnule na partizane koji su se u grupama povlačili, praćeni jakim artiljerijskom vatrom. Međutim, zaštitnički delovi su ipak uspeli da svojom vatrom uspire nastupanje neprijatelja. Ubrzo, zbog neočekivanog otpora, a verovatno i zbog guste magle koja je u jutarnjim časovima prekrila Kupreško polje, ustaše su odustale od daljeg gonjenja.⁵¹

U napadu na Kupres partizanske jedinice, izuzev 2. proletersku brigadu, nisu pretrpele ozbiljnije gubitke, pošto do većih borbi zapravo nije ni došlo. Druga proleterska brigada je imala sedam mrtvih i oko 25 ranjenih, 4. proleterska četiri mrtva i šest ranjenih, 2. bataljon 3. proleterske brigade 2 ranjena, delovi 3. krajiškog odreda su imali dva poginula i pet ranjenih, dok gubici 10. hercegovačke brigade nisu poznati. Prema neprijateljevim podacima, ustaše su zarobile nekoliko boraca iz 2. i 4. brigade i zaplenile dva puškomitraljeza i deset pušaka. Pogibija Solaje i Metlica, legendarnih junaka Bosanske krajine, bolno je odjeknula u tamošnjem stanovništvu i partizanskim jedinicama. U ovoj borbi neprijatelj je, prema vlastitom priznanju imao 14 poginulih i 42 ranjena.³

⁵⁰ V. Dokić: Dnevnik.

⁵¹ U dnevnom izveštaju Ministarstva domobranstva stoji: »U borama koje su vođene 12. 8. partizani su dali žilav otpor usled čega se morao prekinuti pothvat prema G. i D. Vukovskom« (Arhiv VII, k. 13, br. reg. 13/1—3).

⁶² Izveštaj komandira žandarmerijske stanice iz Kupresa od 13. avgusta (Arhiv VII, k. 148, br. reg. 51/3—1); Bojna relacija 9. pešadijskog puka za avgust (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—8); Članak B. Duričkovića;

Napad na Kupres je tako očito pokazao da su napadi na jako utvrđena i dobro branjena naseljena mesta još uvek bremeniti slabostima i da se štabovi ne snalaze dovoljno u tako složenim napadnim dejstvima. Činjenica da napad nije izveden jednovremeno, da neke jedinice nisu ni stigle da učestvuju u neposrednom jurišu na grad, već su se zadržale na njegovim bližim ili daljim prilazima, govori da je i ovom prilikom slabo sadejstvo bilo prva i najvažnija slabost, koja je za sobom povukla i druge: izostanak iznenađenja, odsustvo siline napada, nedolazak do izražaja udarnih grupa i bombaških odeljenja koja bi slamala odbranu, neutralisala vatrene tačke i omogućila prodore jedinica i njihovo dejstvo unutar grada. Štabovi koji su rukovodili ovim napadom bili su svesni da nedostatak težeg naoružanja i oskudica u municiji predstavljaju ozbiljan problem koji dovodi u pitanje uspeh napada. Međutim, računalo se da se on može, ako ne eliminisati, a ono bar ublažiti, ako bi se jedinice, pod zaštitom mraka, smelim jurišima probile u unutrašnjost grada i dejstvom iznutra rastrojile odbranu i stvorile uslove da otpor branioca bude slomljen. Takvo dejstvo je pretpostavljalo jednovremen napad svih jedinica koji bi braniočeve snage vezao i stavio ih u situaciju da se na svim pravcima moraju braniti a njihove rukovodioce lišio mogućnosti da vrše manevar prebacujući pojedine delove iz neugroženog ili manje ugroženog rejonu odbrane u rejon gde je najjači pritisak. Ali je do jednovremenog napada i iznenađenja moglo doći samo u tom slučaju ako polazni položaji ne bi bili suviše udaljeni od objekta napada, kako bi sve jedinice stigle da u određeno vreme izvrše juriš, i, što je posebno važno, ako one ne bi morale da prethodno slamaju spoljnu odbranu branioca, zadržavajući se na usputnim zadacima. To, međutim, prilikom napada na Kupres, nije bio slučaj. Neprijatelj je u obližnjim selima isturio svoje delove, uglavnom naoružane milicionere, koji su imali zadatak da pružaju otpor napadaču i, zadržavajući ga na uzastopnim linijama, usporavaju njegovo nastupanje. Ova je okolnost isključila postizanje iznenađenja jer je nastupanje kroz okolna sela, praćeno borbom, alarmiralo branioce u gradu, a, sem toga, napadač je u usputnim borbama gubio dragoceno vreme, jer je letnja noć bila kratka. Tako se i dogodilo da su bataljoni, zavisno od udaljenosti svojih polaznih položaja i od broja prepreka na putu i brzine s kojom su ih savladavali, stizali pred glavne odbrambene položaje neprijatelja na ivici grada nejednovremeno, u manjim ili većim vremenskim razmacima i, uglavnom, sa zakašnjenjem. Tako su bataljoni 10. hercegovačke brigade-

Izveštaj Štaba 3. krajiškog odreda od 18. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 6, br. reg. 109); AIRPJ. br. 16548, 3256, 16559.

bili prinuđeni da nastupaju kroz čitav niz sela i da se upuštaju u borbe s milicionerima u Zloselima, Osmanlijama i Olovu; zbog toga nisu ni stigli do Kupresa: bili su zaustavljeni pred Olovom, gde su u zoru obustaviti napad. I bataljon 3. sandžačke brigade je suviše vremena izgubio u kretanju od svojih polaznih položaja na padinama Malovana, pa preko Kupreškog polja, do ivice grada. Pošto nije imao vezu ni s levim ni sa desnim susedom, bataljon se kretao sporo i oprezno; tako ni on nije stigao da uzme učešće u napadu na grad. Slično se desilo i sa bataljonima 4. crnogorske brigade, koji su takođe zakasnili da učestvuju u napadu na grad jer su isuviše vremena izgubili u nastupanju kroz sela na prilazima Kupresu. Dva bataljona ove brigade, koji su napadali s južne strane, čak su gubili dragoceno vreme oko organizovanja napada na Poganu glavicu, s koje se, međutim, neprijatelj već bio povukao.

I pored navedenih subjektivnih slabosti — nesnalažljivosti,⁵³ sporog rada, slabog sadejstva i drugih propusta — objektivne okolnosti su ipak bile presudne. U toku jedne noći bataljoni nisu mogli i da savladaju spoljnu odbranu i da zauzmu Kupres. I raniji napadi 2. proleterske brigade na ovo mesto, kada je njegova posada bila znatno slabija, završavali su se slično: jedinice bi najveći deo noći izgubile u nastupanju kroz posednuta sela iz kojih je neprijatelj davao otpor, tako da su pred Kupres stizale pred zoru. S dolaskom dana nestajale bi prednosti koje su partizanske jedinice imale, jer bi se našle na ravnici, van zaklona, pred cevima neprijateljevih pušaka, puškomitraljeza i mitraljeza, koje su iz rovova, bunkera i kamenih zgrada sipale na njih strahovitu vatru, koju su upotpunjavali minobacači i topovi. Partizanske jedinice, svesne svoje inferiornosti u pogledu naoružanja, osećale su se znatno sigurnije u noćnim dejstvima; kod boraca je već bilo oformljeno shvatanje da napad treba okončati dok traje noć, da se u zoru moraju povući, ukloniti ispred neprijatelja, čija je vatrena nadmoćnost tad dolazila do punog izražaja, koji je tad prelazio u protivnapad na umorne partizane čije su zalihe municije bile na izmaku. Stoga je, dakle, bilo normalno očekivati da će neke jedinice, koje na svom pravcu nastupanja budu morale da savlađuju veće otpore, biti zadržane, da će zakasniti da uzmu učešće u napadu na grad. U tom svetlu gledano, bilo je očigledno da je zadatak 10. hercegovačke brigade bio nerealan: trebalo je da njena dva bataljona zauzmu Zlosela, da potom savladaju još nekoliko

⁵³ Stab 4. crnogorske brigade je, u svom izveštaju Vrhovnom štabu, analizirao uzroke neuspeha napada i naveo da su ispoljili »kolebljivost i nesnalaženje komandnog kadra, te ustezanje od upada u grad iz bojazni da ostali nisu u gradu« (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 108).

otpora u zaseocima sela Osmanlija i u Olovu i da, konačno, zajedno i jednovremeno sa ostalim jedinicama, napadnu na grad. I dalje, neprijateljeva odbrana je bila isuviše jaka da bi se, uprkos hrabrosti i jurišima bombaša, mogla slomiti bez upotrebe težeg oružja. Bunker i utvrđenja — na primer, silos⁵⁴ — mogli su se savladati samo artiljerijom, koju partizanske jedinice nisu imale. Doduše, prilikom borbi za Konjic, Prozor i Livno one su uspele da i bez težeg naoružanja savladaju otporne tačke neprijatelja, zauzmu njihove bunkere i rovove, čak i kamene kule. Ali posade tih garnizona, znatno slabijeg morala i borbene vrednosti u odnosu na kupreške ustaše i Crnu legiju, prestajale su da pružaju otpor uskoro posle prodora partizana u grad. Međutim, u Kupresu nije bio takav slučaj. Jedinice koje su učestvovalе u napadu nisu raspolagale potrebnim podacima o neprijatelju, o rasporedu njegovih snaga, o sistemu odbrane, o mestu i karakteru utvrđenja i si., tako da su išle u napad »na slepo«. One, zapravo, nisu ni mogle izvideti objekte napada, jer je ustaška milicija iz okolnih sela sprečavala prilaz Kupresu. Kada su neki delovi izbili na ivicu grada, bili su iznenađeni vatrom iz utvrđenja koja nisu mogli videti. Koristeći se vrlo povoljnim uslovima koje mu je pružao potpuno ravan i brisan teren, na kome je bila iznikla niska raž, neprijatelj je izgradio utvrđenja koja se nisu mnogo uzdizala iznad zemlje, i dobro ih je maskirao, tako da ih napadač nije mogao uočiti, dok je branilac bio u mogućnosti da efikasnom vatrom tuče sve prilaze. I konačno, rešenost branilaca da se najupornije brane i bore do poslednjega davala je njihovoj odbrani takvu čvrstinu i neprobojnost, da su i prekaljeni proleterski bataljoni bili nemoćni da je slome. Ustaška Crna legija je, bez sumnje, bila najborbenija jedinica oružanih snaga NDH, koja je već imala znatno ratno iskustvo. A bataljon te legije koji se nalazio u Kupresu pokazao je svoju visoku borbenu vrednost i prilikom nedavnih borbi u rejonu Šujice i Livna. I ustaška milicija koja je tih dana branila Kupres nije po svojoj borbenosti i hrabrosti zaostajala za zloglasnim »crnim ustašama«. Sastavljena od stanovnika Kupresa i okolnih sela, ogrezlih u zločinima nad srpskim življem, ona se potpuno stavila na stranu ustaša, opstanak svoj i svojih porodica bezrezervno je vezala za sudbinu ustaške države. Sa oružjem u ruci milicioneri su se tih dana grčevito borili protiv partizana, uvereni da time brane i svoju decu, roditelje i žene, svoju imovinu i stoku — sve ono što je stajalo iza njihovih leđa sabijeno u

⁵⁴ Silos se nalazio pored puta za Vukovsko, udaljen od varošice oko 200 metara. Zgrada, dužine 30, širine 10, a visine 8 metara i debljine zidova 50 cm, građena je od betona. Neprijatelj je onih 36 malih prozora (40X70 cm) u prizemlju i na spratu upotrebljavao kao puškarnice.

kućama, dvorištima i ulicama Kupresa.⁵⁵ Ubeđeni da svojom borbom štite od uništenja svoje porodice, oni su bili rešeni da napadače puste samo preko svojih leševa.⁵⁶

Pri takvom odnosu snaga, čvrstini odbrane i drugim navedenim okolnostima, teško je bilo verovati da bi napad uspeo čak i da nije bilo ispoljenih grešaka i slabosti kod napadača. Pa ipak, takvo mišljenje nije postojalo kod štaba koji je rukovodio napadom. On je, naime, smatrao da se Kupres mogao zauzeti da je sadejstvo bilo bolje organizovano i da se jedinice 4. crnogorske i 10. hercegovačke brigade i bataljon 3. sandžačke brigade nisu zaustavili na prilazima gradu. Delegat Vrhovnog štaba je 12. avgusta štabovima jedinica koje su učestvovala u napadu uputio pismo puno prekora:

»Drugovi, ovo je već treći napad koji se vrši za zauzimanje Kupresa. Naša 2. brigada je u sva ova tri napada bila na visini zadatka. Da je sinoćni napad bio dobro koordiniran i zadatak izvršen onako kako su ga izvršili borci 2. brigade (koji su bili ušli do samoga trga u gradu) Kupres bi bio naš.

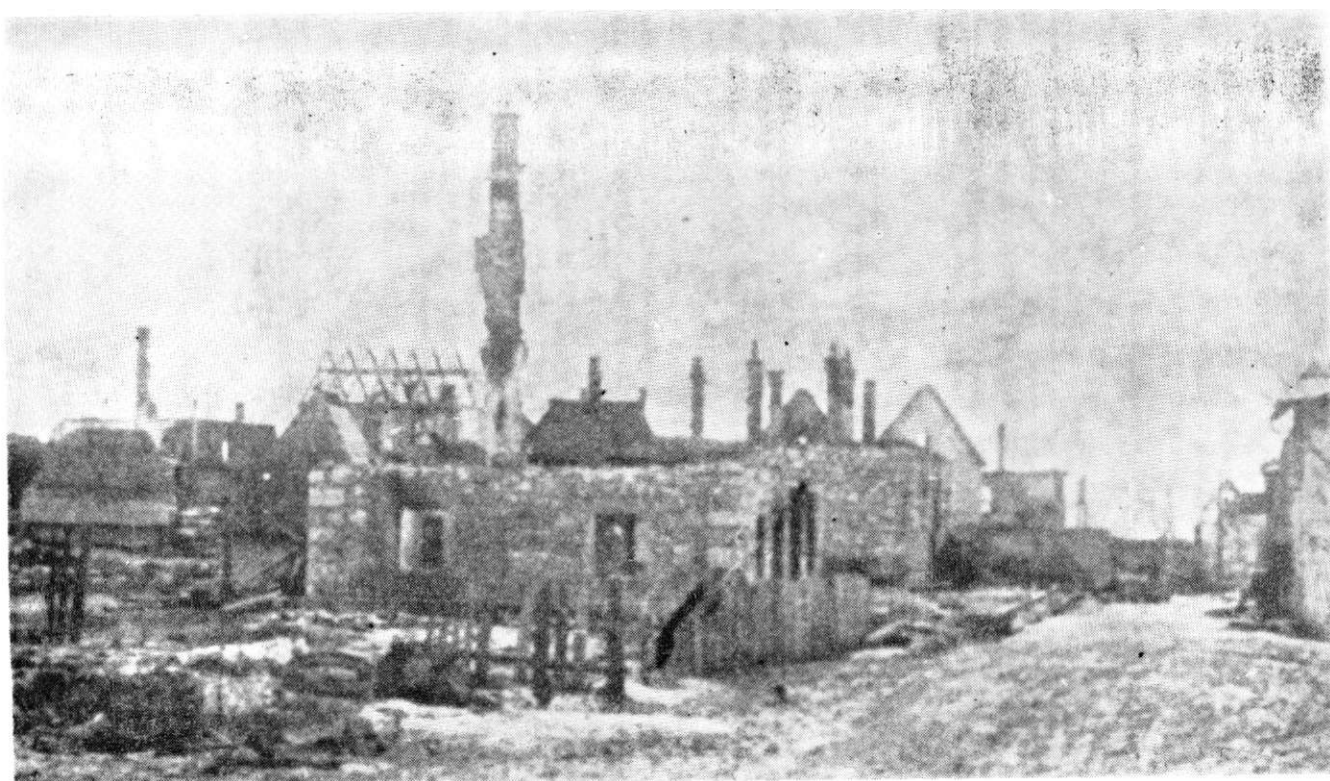
Cilj napada je ulazak u sam grad a ne dolazak do pred grad ili samo vatreno dejstvo na neprijatelja, te o tome treba voditi računa«.⁵⁷

Ministarstvo unutrašnjih poslova je, na osnovu izveštaja Kotarske oblasti Kupres i Velike župe Rama i Pliva, obavestilo Ministarstvo udruženja da je u malu varošicu Kupres, koja broji oko 1000 stanovnika i u kojoj ima relativno malo zgrada, nagrnulo oko 9000 izbeglica, koji su smešteni po raznim nehygijskim zgradama (magacinima, štalama, dućanima i si.), u kojima nisu čak ni imali gde leći. Od tolikog broja sveta i stoke nastala je velika nečistoća, tako da je pretila opasnost od epidemije (Arhiv VII, k. 213, br. reg. 30/7—1).

⁵⁶ Pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba je pravilno ocenio borbenu prednost neprijatelja u Kupresu kad je, u pomenutom pismu vrhovnom komandantu, napisao sledeće:

»Seljaci okolnih sela brane svoja sela i to dosta uporno. Kad budu potisnuti iz njih, povlače se u grad koji pretstavlja prilično jaku oslonu tačku povezanu s Cardačicom (trig. 1300). Ovde se bore očajnički — bore se i boriće se do poslednjeg, na šta su ih naterale one dugotrajne borbe oko Kupresa. Oni su, verovatno zbog paljenja njihovih sela, stekli uverenje da će biti uništeni, a pored toga znaju da su ogrezli u pljački, krvi i razbojništvima i da su mnogo toga dužni... Izgleda da neprijatelj raspolaže sa 1200 ljudi — sve goli (u značenju: okoreli — prim. M. L.) ustaša i gori od njih, jer nas više mrze, a borbeniji su od ustaša i iskusniji od njih«.

⁵⁷ Pismo delegata Vrhovnog štaba S. Zujovića (Zbornik, tom II knj. 5, dok. br. 94). Na pismu nema datuma a ne vidi se ni kome je upućeno. No sigurno je da je napisano 12. avgusta a verovatno je bilo poslato štabovima 4. crnogorske i 10. hercegovačke brigade, 2. bataljona 3. sandžačke brigade i 3. krajiškog odreda — dakle, jedinicama koje su, zajedno sa 2. proleterskom brigadom, učestvovala u napadu. Postoji i mišljenje da je Štabu 4. crnogorske brigade delegat Vrhovnog štaba uputio posebno pismo u oštrijem tonu, koje, međutim, nije sačuvano (vidi primedbu redakcije Zbornika uz citirano pismo). U svom izveštaju Vrhov-

Kupres je u toku borbi bio pretvoren u zgarište.

Uzroci neuspeha nisu, očigledno, svestrano analizirani, niti kompleksno sagledani. Druga proleeterska brigada je, bez sumnje, postigla najveći uspeh, ali je zato i pravac njenog nastupanja bio povoljniji u odnosu na druge, jer je teren nudio bolje uslove za napad. Na osnovu tako nepotpuno i nekritički izvršene analize i zaključci su morali biti jednostrani. Umesto hladnokrvnog, mirnog rezonovanja i traženja svih, a ne samo nekih, uzroka zbog kojih napad nije uspeo, kako bi se oni imali u vidu prilikom organizovanja novog napada, osećalo se da su u štabovima nervoza i žurba prigušivale takvo rezonovanje. Smatralo se da će se angažovanjem još jedne brigade postići potrebna nadmoćnost i da će se ponovljenom napadu dati dovoljna silina, kojom će jedinice slomiti neprijateljevu odbranu i zauzeti Kupres.

3. — Pripreme za obnavljanje napada

O neuspehu napada na Kupres vrhovni komandant je saznao 12. jula uveče. Prve vesti, dosta šture i nepotpune jer su se odnosile samo na dejstvo 4. crnogorske brigade, on je dobio od pomoćnika načelnika Vrhovnog štaba, iz sela Rilića. Iz njegovog izveštaja vrhovni komandant je saznao da organizacija napada i sadejstvo jedinica nisu bili na visini, da je posada Kupresa pružila grčevit otpor, ali i da je ta brigada spremna da ponovi napad. »Mi smo raspoloženi da se još jednom sudarimo« — stajalo je na kraju izveštaja. »Uzmite ovo u obzir što reko, pa naredite kada«. Nešto kasnije, izveštaji iz drugih jedinica potvrđivali su gornje vesti.

Vrhovni komandant je analizirao novonastalu situaciju da bi se odlučio šta treba dalje preduzeti. Neuspeh napada ozbiljno je upozoravao da se Kupres neće moći tako lako zauzeti, ali je ipak postojalo uverenje da će se bolje organizovanim napadom to ustaško uporište likvidirati. Trebalo je stoga žuriti, jer je svaki dan za neprijatelja značio novu mogućnost da učvrsti odbranu i dobije pojačanja. Pošto je 1. krajiška brigada u toku noći stigla u Blagaj,⁵⁸ gde se nalazila i 2. proleeterska brigada, to se napad mogao odmah obnoviti.

Još iste večeri, vrhovni komandant je doneo odluku da se novi napad na Kupres izvede 13. avgusta uveče. U njemu je trebalo da učestvuju sve jedinice koje su u tom trenutku Vrhovnom štabu od 18. avgusta, Štab 4. brigade govori o pismu Zujovića »u kome nas kori zašto nismo upali u grad kad je već 2. brigada to bila izvršila« (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 108).

Dnevnik R. Vukmirovića.

nom štabu stajale na raspolaganju u tom rejonu: 2. proleterska brigada, 4. crnogorska brigada,⁵⁹ 10. hercegovačka brigada, 1. krajiška brigada, 2. bataljon 3. sandžačke brigade i pet četa meštanskih partizanskih jedinica (tri iz 3. krajiškog odreda i dve iz bataljona »Vojin Zirojević«) — ukupno 16 bataljona, sa oko 2.400 boraca. Ostale brigade — 1. proleterska, 3. sandžačka i 5. crnogorska — imale su druge važne zadatke: prve dve u rejonu Livna, Duvna i Posušja, a treća u širem rejonu Prozora. Iz njih se nije mogla odvojiti nijedna jedinica da bi se, kao pojačanje, uputila snagama oko Kupresa. Jedino je vrhovni komandant uputio jedno minobacačko odeljenje 1. proleterske brigade da bi učestvovalo u napadu i sa Pogane glavice tuklo neprijateljeve položaje u gradu. U cilju koordiniranja dejstava svih jedinica i uspešnog rukovođenja napadom, on je u rejon Kupresa uputio jednog člana Vrhovnog štaba i dao mu potrebna uputstva.⁶⁰ Vrhovni komandant je ukazao na potrebu da dva bataljona obezbede pravac od Bugojna i da se jedinice koje budu napadale na grad što više približe njegovoj ivici još u toku dana, kako bi mogle jednovremeno, u snažnom naletu, izvršiti juriš, probiti odbranu i upasti u unutrašnjost grada. Iskustvo iz prvog napada ga je upozorilo da polazni položaji treba da budu što bliže objektu napada, kako bi jedinice mogle jednovremeno preći na juriš. Isuviše dugo zadržavanje u podilaženju i angažovanje u borbama sa isturenim neprijateljevim delovima koji su vršili obezbeđenje na daljim i bližim prilazima gradu imalo je kao posledicu. gubljenje dragocenog vremena i neusklađen napad na grad. Da se to ne bi ponovilo i ovom prilikom, trebalo je, po uputstvu vrhovnog komandanta, još u toku dana iz okolnih sela rasterati isturene neprijateljeve delove. Ovo tim pre što nije trebalo strahovati da će se tim dejstvima otkriti napad, i da će, usled toga, izostati iznenađenje, to vrlo značajno pre-

si Do 12. avgusta 3. sandžačka, 4. i 5. crnogorska brigada nosile su naziv: proleterska. A od toga dana one su zadržale samo naziv: udarna. To su Centralni komitet i Vrhovni štab učinili na sugestiju Kominterne, mada nerado. Tito je 12. avgusta uputio u Moskvu depešu u kojoj je, između ostalog, stajalo sledeće:

»... Mi se slažemo sa Vama da brigade treba nazivati samo udarnim, a ne proleterskim. Proleterskim će ostati samo 1. i 2. brigada čiji je sastav pretežno od radnika« (AIRPJ, br. 15688).

O ovoj odluci Vrhovnog štaba govori se i u izveštaju Štaba 1. krajiške brigade upućenom 12. avgusta Operativnom štabu za Bosansku krajinu:

»11. avgusta štab naše brigade bio je kod Vrh. štaba... Zbog vanjske situacije ostaće prol. brigadama samo Prva, a možda i Druga brigada a sve ostale ostaće partizanske udarne brigade« (AIRP, Sarajevo, br. 441).

⁶⁰ Vrhovni komandant je rukovođenje predstojećim napadom poverio članu Vrhovnog štaba S. Oroviću, a načelnika Vrhovnog štaba odredio da bude kod zapadne grupe, u selu Blagaju.

imućstvo. Bilo je isuviše očigledno da o nekom iznenađenju ne može biti ni govora, jer je neprijatelj bio u punoj pripravnosti, očekujući svakog časa novi napad partizana. Vrhovni komandant je, istovremeno, dao, u glavnim crtama, plan napada, ostavivši da ga Operativni štab kupreških snaga razradi na licu mesta, prema situaciji i drugim okolnostima. Prema tom planu trebalo je da 2. proleTERSka brigada (odnosno njena tri bataljona) napada sa severa, od Velikih i Malih Vrata, 1. krajiška i 10. hercegovačka brigada sa zapada i jugozapada, a 4. crnogorska sa istoka i juga, dakle, onim pravcima kojima su jedinice već napadale i koje, prema tome, one dobro poznaju.⁶¹

U naređenju Štabu 4. crnogorske brigade, vrhovni komandant je posebno naglasio značaj predstojećeg napada: »Mi moramo uništiti ovo ustaško gnezdo. Zato se ponovni o t s u d n i napad mora pravilno postaviti pred borce i pred starešine . . . Sve jedinice i starešine upoznajte sa zadacima«. Rešenost da se grad zauzme po svaku cenu ogledala se i u tome što je bilo predviđeno da se, u slučaju da se grad ne zauzme u toku noći, jedinice moraju zadržati na dominirajućim tačkama oko grada, kako bi naredne noći produžile napad⁶².

U toku 13. avgusta izvršene su poslednje pripreme za napad. Svi štabovi su, dobivši potrebna naređenja, izvršili izviđanja. Borcima je predložen veliki značaj predstojećeg napada; od njih je zahtevano da ga uspešno izvrše. Štab 4. crnogorske brigade je pred sve borce i rukovodioce postavio izvršenje dobijenog zadatka kao pitanje časti i prestiža. Na njih je jak utisak učinilo pismo koje je, u toku noći 12/13. avgusta, Štab brigade dobio od člana Vrhovnog štaba (koji se nalazio sa 2. proleTERSkom brigadom): u njemu je bilo mnogo prekora i primedbi na dejstvo njihove brigade prilikom napada na Kupres^{B.i}. Na partijskim i vojničkim sastancima borci su dali obećanje da će njihova brigada prva upasti u Kupres i time dokazati da nije bio opravdan prekor koji joj je bio upućen od člana Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta KPJ^W. Štab 1. krajiške brigade, u svojoj zapovesti, takođe je svojim borcima predložio značaj pred-

⁶¹ O sadržini uputstava koje je vrhovni komandant izdao predstavniku Vrhovnog štaba S. Oroviću nema pismenih tragova, ali se ona sasvim pouzdano može utvrditi na osnovu naređenja koje je vrhovni komandant, 12. avgusta u 22 časa, uputio Štabu 4. crnogorske brigade (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 98).

«2 Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 98.

Pismo delegata Vrhovnog štaba S. Zujovića, pisano 12. avgusta u 22.30 časa, nije sačuvano, ali se ono spominje u izveštaju, pisanom 13. avgusta, pomoćnika načelnika Vrhovnog štaba koji se nalazio sa Štabom 4. crnogorske brigade (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 102).

⁶² Izveštaj Štaba 4. crnogorske brigade Vrhovnom štabu od 18. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 108).

stojeće akcije: »Naša 1. krajiška udarna brigada, koja večeras prvi put sudjeluje pod komandom člana Vrhovnog štaba u zajednici sa drugovima Srbijancima, Crnogorcima i Hercegovcima, ima pokazati svu svoju hrabrost i sposobnost da brzo likvidira neprijatelja, a svi partizani moraju biti svijesni da smo mi večeras predstavnici Bosanske krajine i da će se po tome kako mi izvršimo zadatak ista cijeniti i da ne smijemo osramotiti sve naše poginule heroje i herojsku borbu Bosanske krajine«. I u ostalim jedinicama izvršene su vojničke i političke pripreme.

Pošto se, iz opravdanih razloga, nije moglo izvršiti zajedničko izviđanje, to je priprema štabova izvršena u okviru brigada. Jedino su štabovi 2. proleterske i 1. krajiške brigade zajedno izvršili izviđanje sa Maglaja (trig. 1704)⁶⁵. U 16 časova Operativni štab kupreških snaga je izdao zapovest u kojoj su brigadama dati sledeći zadaci⁶⁶:

da 4. crnogorska brigada (ojačana dvema četama bataljona »Vojin Zirojević« i jednim brdskim topom) uputi tri bataljona u napad sa Velikog Stožera (trig. 1758), preko sela Alajbegovog Odžaka, Begovog Sela i Goravaca, na istočni i jugoistočni deo grada, stupajući svojim levim krilom u dodir sa 10. hercegovačkom brigadom, a da delom snaga ovlada Malim Stožerom i Velikim Vratima, gde će uhvatiti vezu sa delovima 2. proleterske brigade i zatvoriti pravac prema Bugojnu;

da 2. proleterska brigada (ojačana trima četama 3. krajiškog odreda) ovlada Malim i Velikim Vratima i postavi obezbeđenje prema Bugojnu, a glavninom izvrši napad na Kupres sa severa, duž komunikacije koja se spušta od Velikih Vrata; dve čete 3. krajiškog odreda ostaće u rezervi, s tim što će biti upotrebljene u napadu na Zlosela, zajedno sa bataljonom 10. hercegovačke brigade, a jedna četa će biti raspoređena za vodiče 2. proleterske, 1. krajiške i 10. hercegovačke brigade;

da 1. krajiška brigada zauzme Malu Plazenicu (k. 1556) i Čardačicu (trig. 1300) i potom napadne grad sa severozapadne i zapadne strane;

⁶⁵ Dnevnic i M. Milovanovića i V. Đokića.

⁶⁶ Zapovest Operativnog štaba kupreških snaga za napad na Kupres od 13. avgusta u 16 časova (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 101). Mada na pismenoj zapovesti stoji da je izdata u 16 časova, izgleda da je ona brigadama ranije saopštena usmeno, odnosno, izvodno, pismeno. Štab 4. crnogorske brigade je 13. avgusta pisao predstavniku Vrhovnog štaba S. Žujoviću, koji se nalazio sa Štabom 2. proleterske brigade, da je tog jutra primio od načelnika Vrhovnog štaba naređenje za novi napad na Kupres. To naređenje nije sačuvano, ali se iz sadržine pisma Štaba 4. crnogorske brigade pouzdano može zaključiti da se ono podudara sa zapovešću. Prema tome, zapovest je, verovatno, samo oformljena u 16 časova.

da 10. hercegovačka brigada (ojačana 2. bataljonom 3. sandžačke brigade i jednim protivtenkovskim topom) zauzme Zlosela i Poganu glavicu i napadne na Kupres sa jugozapadne strane.

Sve jedinice su dobile zadatak da s polaznih položaja krenu u 21 čas, da brzim i energičnim nastupanjem očiste od neprijatelja sva sela i položaje na prilazima i da zatvore obruč neposredno oko grada do 23 časa, kada će preći na juriš. Iz pijeteta prema poginulim krajiškim komandantima Šolaji i Metliču, znaci raspoznavanja za tu noć nosili su njihova imena. Jedinicama su dati i podaci o jačini i rasporedu neprijatelja. Prema tim podacima, u Kupresu su se nalazile četiri ustaške čete i oko 300 milicionera, a od naoružanja neprijatelj je, pored pušaka, imao dva brdska topa, dva teška minobacača i veći broj mitraljeza i puškomitraljeza. Njegove snage su se, prema istim podacima, većim delom nalazile u varošici, raspoređene u rovovima, bunkerima i čvrstim kućama, a dve čete su bile raspoređene u rovovima duž grebena od Malog Stožera do Velikih Vrata, na padinama Male Plazenice i na Cardačici. Jača grupa ustaša nalazila se u crkvi u Zloselima, dok je jedan vod bio isturen na Poganoj glavici. Između mnogobrojnih utvrđenja isticala se zgrada silosa, odakle je neprijatelj kontrolisao prilaze sa istočne i južne strane.

Istog dana, 13. avgusta, Vrhovni štab je uputio naređenje Štabu 5. crnogorske brigade: obavestivši ga da će se u toku noći izvesti napad na Kupres, on mu je stavio u zadatak da njegovi delovi izvrše jače demonstrativne napade prema Gornjem Vakufu, kako bi neprijatelja u tom rejonu vezali za sebe i sprečili njegovu intervenciju u pravcu Kupresa⁶⁷.

Na osnovu dobijene zapovesti, štabovi brigada su svojim bataljonima izdali konkretna naređenja i uputstva. Štab 4. crnogorske brigade, poučen iskustvom iz prvog napada, odlučio je da svoje bataljone rokira udesno, kako bi napad na grad izvršili pogodnijim pravcima i izbegli jaku vatru iz silosa. Prema njegovom naređenju, 1. bataljon, koji se nalazio na krajnjem desnom krilu, trebalo je da, posle zauzimanja Malog Stožera, napada na grad duž drumu, držeći vezu sa delovima 1. krajiške brigade, dok bi 2. i 4. bataljon nastupali obalama rečice Karičevca, nastojeći da izbegnu vatru sa silosa. Trećem bataljonu je dat zadatak da blokira silos, koji je, po oceni Štaba brigade,

« Naređenje pomoćnika načelnika Vrhovnog štaba Štabu 5 crnogorske brigade od 13. avgusta u 10,30 časova (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 100); Obaveštenje pomoćnika načelnika Vrhovnog štaba predstavniku Vrhovnog štaba S. Zujoviću od 13. avgusta (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 102).

predstavljao »za naše naoružanje tvrđavu«; a u krajnjem slučaju on će silos likvidirati. Štab brigade je računao da će ovaj bataljon, privukavši na sebe vatru iz silosa olakšati prodor 2. i 4. bataljonu, koji bi na taj način izbegli ubitačnu bočnu vatru i dohvatili se prvih kuća. Peti bataljon, ojačan sa jednom četom bataljona »Vojin Zirojević«, i ovoga puta je bio zadržan u rezervi⁸³.

I Štab 2. proleterske brigade je svojim bataljonima izdao potrebna naređenja. Prema naknadnoj odluci, zadatak ove brigade bio je izmenjen: umesto da, po zauzimanju Malih i Velikih Vrata, napada na Kupres, duž drumu, trebalo je da ostane na osvojenim položajima i zatvori pravac prema Bugojnu, isturivši dva bataljona u visini sela Koprivnice. Izgleda da joj je zadatak izmenjen na sigustiju Štaba 4. crnogorske brigade, koji je, u pomenutom pismu predstavniku Vrhovnog štaba, kao i u predlogu za napad upućenom vrhovnom komandantu, istakao da je 2. brigada u napadima na Kupres dala dosta žrtava i da će biti dovoljno da u ovom napadu zauzme Mala i Velika Vrata i zatvori pravac prema Bugojnu⁶⁹. Razlozi su bili opravdani, tim više što je jedan bataljon 4. crnogorske brigade bio upućen da napada duž drumu koji se sa severa spušta u Kupres.

Štab 1. krajiške brigade je takođe razradio dobijenu zapovest, konkretizujući zadatke svojim bataljonima: 1. bataljon da zauzme Čardačicu i potom upadne u grad, 2. bataljon da očisti od ustaša celo Olovo i groblje i zatim prodre sa zapada u grad, 3. bataljon da zauzme Malu Plazenicu i jednom četom sadejstvuje u napadu delova 2. proleterske brigade na Mala i Velika Vrata. Ceta pratećih oruđa takođe treba da učestvuje u napadu, podržavajući bataljone svojim oruđima: jedan top tuče grad, drugi crkvu i Zlosela; jedan minobacač gađa Čardačicu, a drugi vis Male Plazenice; po jedan mitraljez se pridaje 1. i 3. bataljonu⁷⁰.

Štab 10. hercegovačke brigade je naredio 1. bataljonu da zauzme Zlosela, kako bi 1. krajiškoj brigadi olakšao napad na grad, a svom 2. bataljonu i 2. bataljonu 3. sandžačke brigade — da, nastupajući s jugozapadne strane, duž drumu Šujica — Kupres, zauzmu Poganu glavicu i upadnu u grad⁷¹.

⁶⁸ Zapovest Štaba 4. proleterske brigade od 13. avgusta u 9 časova (AIRPJ, br. 16558); Izveštaji Štaba 4. crnogorske brigade Vrhovnom štabu od 14. i 18. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 101 i 108); Dnevnik M. Poleksića.

⁶⁹ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 102; Dnevnici V. Dokića i M. Milovanovića.

⁷⁰ Zapovest Štaba 1. krajiške brigade za napad na Kupres od 13. avgusta (Arhiv VII, k. 787, br. reg. 10—1/1).

⁷¹ Izveštaj Štaba 10. hercegovačke brigade Vrhovnom štabu od 17. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 106).

Dok su tako sve jedinice vršile ubrzane pripreme za napad* na Kupres, neprijatelj se užurbano pripremao da učvrsti odbranu i spremno dočeka i odbije novi napad koji je svakog časa očekivao. Sva posada, koja je brojala oko 1800 naoružanih ustaša, milicionera, domobrana i žandarma⁷², bila je neprekidno na položajima u punoj borbenoj gotovosti. Odbranom grada je rukovodio pukovnik Šimić. On je preduzeo mere da održi red, da stiša uzbuđenje i strah koji su zavlitali među stanovništvom, preteći da prerastu u paniku. »Sama odbrana mjesta Kupresa« — zabeležio je 13. avgusta komandant 9. puka — »bila je skopčana sa velikim poteškoćama, pošto se u to malo mjestance sklonilo pučanstvo iz okolnih mjesta bježeći pred neprijateljem, tako da je u samom mjestu bilo oko 10.000 do 12.000 ljudi.« Neprijateljeva avijacija je u toku 12. i 13. avgusta bila vrlo aktivna, izviđajući komunikaciju Bugojno — Kupres i bombardujući sela i uzvišenja oko Kupresa da bi rasterala partizanske snage i sprečila njihovo grupisanje za novi napad. U Kupres nisu stigla nova pojačanja, jer su jedinice upućene iz Bugojna bile vraćene u svoj garnizon, pošto je postojala bojazan da bi i Bugojno moglo biti napadnuto. Zbog toga je bugojanska posada, uz učešće u tu svrhu mobilisanog stanovništva, intenzivno utvrđivala položaje⁷³.

4. — Drugi i treći napad

U određeno vreme, 13. avgusta, u tamnoj i oblačnoj noći, sve su jedinice krenule u napad na Kupres, rešene da ga u snažnom jurišu zauзму. Već u prvim naletima bataljoni su našli na jak otpor neprijatelja, koji je spremno dočekao napad. Druga proleterska brigada je, posle oštire borbe, zauzela Mala i Velika Vrata, razbivši jednu četu ustaša Crne legije, a njen 2. i 3. bataljon su izbili u Koprivnicu, gde su neprijateljeve delove koji su bežali u neredu razjurili po šumi⁷⁴.

⁷² Mesečni izveštaj Velike župe Pliva i Rama za jul i avgust 1942. upućen Obćem opunomoćeniku vlade NDH kod Superslode (Arhiv VII, k. 195, br. reg. 5/9—1).

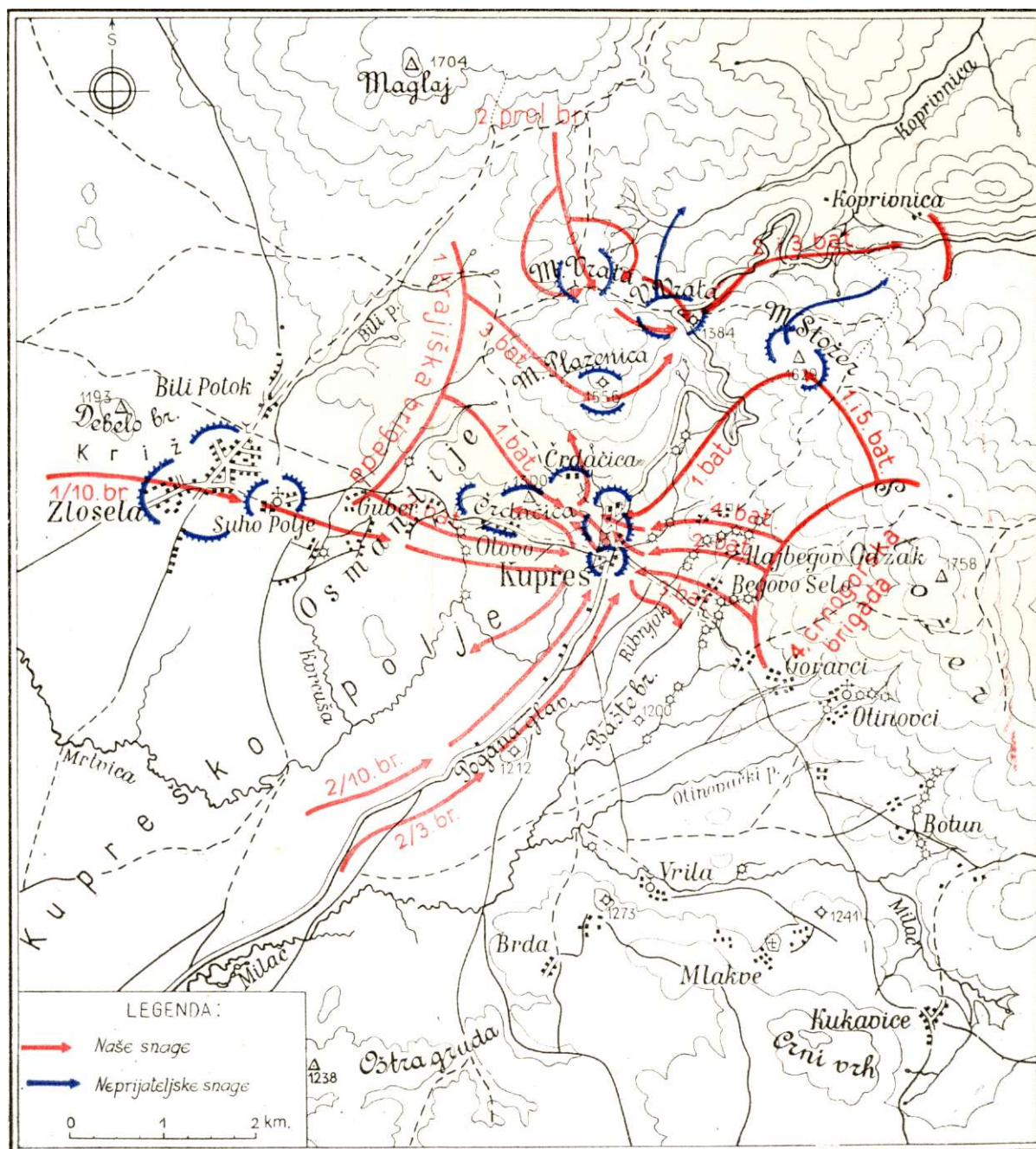
Prema izjavama zarobljenih domobrana u Kupresu su se nalazile dve čete ustaškog Željezničkog bataljona (tzv. četa ustaša), četiri čete Crne legije (od kojih dve regruta), četa domobrana i milicija iz grada i okolnih sela (AIRPJ, br. 3258).

Dnevni izveštaji 3. domobranskog korpusa za 13. i 14. avgust (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 43/3—3, 49/3 i 49/3—5, k. 13. br. reg. 13/1—3 i 14/1—8; Izveštaj UNS Sarajevo za 13. avgust (Arhiv VII, k. 172a, br. reg. 35/2—1); Bojna relacija 9. pešadijskog puka (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—8).

⁷³ Dnevnici V. Đokića i M. Milovanovića; AIRPJ, br. 3258; D. Marković: Borba na Kupresu, »Druga proleterska«, I, str. 621.

U međuvremenu je 1. bataljon 4. crnogorske brigade, s jednom četom 5. bataljona, nastupao ka Malom Stožeru, predvođen vodičem. U mrkloj noći vodič je zalutao, tako da je bataljon izgubio dosta vremena i doveo u pitanje svoje učešće u predviđenom napadu. Tada je komandant bataljona uspeo da se pomoću karte i busole orijentiše i dovede borce pred neprijateljeve rovove. Snažnim jurišem bombaši su razbili neprijateljevu posadu (5. četu 2. bataljona 15. domobranskog puka), te je ova napustila rovove i razbežala se prema Bugojnu, ostavivši deset mrtvih, među kojima i jednog oficira. Prvi bataljon nije imao žrtava, dok iz čete 5. bataljona poginuo je jedan, a ranjeno četiri borca. Tako je, zauzimanjem grebena Mala i Velika Vrata i Mali Stožer, komunikacija Kupres — Bugojno bila prekinuta, te su bili stvoreni povoljni uslovi za napad na grad sa severne strane. Prvi bataljon je odmah krenuo ka gradu izbio na drum, dok je četa 5. bataljona ostala na Malom Stožeru kao obezbeđenje. Nadomak grada njegove su se čete zaustavile da bi se razvile u streljački stroj i pripremile za juriš. U međuvremenu su 2. i 4. bataljon, koji su nastupali preko Alajbegova Odžaka, u kome nisu zatekli neprijatelja, takođe izbili pred grad, dok je 3. bataljon, na levom krilu, u nastupanju preko Begova Sela, bio zadržan kod silosa. Jedna njegova četa, koja je prilikom podilaženja zalutala, nije stigla da učestvuje u napadu. Tada je neprijatelj otvorio strahovitu vatru iz svih oružja, stvorivši vatreni zid koji je bilo gotovo nemoguće preći. Iz rovova, bunkera i utvrđenih kuća ustaše, milicioneri i domobrani pucali su iz pušaka, puškomitraljeza i mitraljeza, dok su minobacači i topovi upotpunjavali uragansku vatru. U takvoj situaciji borci su bili prikovani za zemlju, nemoćni da izvrše juriš. Ali nisu smeli ostati na brisanom prostoru, jer ni ležeći polazaj nije predstavljao zaštitu. Ubitačnom vatrom bile su čete 2. i 4. bataljona gotovo prepolovljene. Prvi bataljon, koji je bio u nešto povoljnijoj situaciji, jer je njegov pravac nastupanja bio pogodniji, izbio je, u međuvremenu, pred grad i odmah krenuo na juriš. Njegovi borci su uspeali da se dohvate prvih kuća (zauzeli su, između ostalih, i čvrsto građenu zgradu nadzorništva puteva), uz gubitke od samo jednog poginulog i jednog ranjenog. Istovremeno su i 4. i 2. bataljon pošli na juriš, ali pod znatno težim okolnostima. Njihove čete, zaustavljene pred rovovima i bunkerima u žitu, a istovremeno zasute s boka, vatrom iz silosa, posle prvog trenutka kolebanja, krenule su na juriš kroz kišu metaka. Borci su hrabro jurišali, ali je neprijateljeva vatra bila isuviše jaka, tako da je streljački stroj bio prepolovljen. Pa ipak, jedinice su učinile gotovo nemoguće i uspele da se dohvate prvih kuća, zauzevši i dobro branje-

DRUGI NAPAD NA KUPRES
(noću 13/14. VII 1942)

Skica 18

na dugačku zgradu konjusnice. »I pored velikih gubitaka na ulazima grada« — pisao je kasnije Štab brigade Vrhovnom štabu — »borci naših jedinica sa još većim elanom ulećeli su u grad. U tome ih nije sprečavala čak ni velika ljubav prema svojim ranjenim drugovima, koje su ostavljali pozadi sebe. Parolu koju je postavio Štab brigade — prvi u grad, naši borci ispunili su . . .« Prodor 2. i 4. bataljona odigrao se u isto vreme kada i prodor 1. bataljona. Međutim, ovim prodorima neprijateljeva odbrana je bila samo načeta i uzdrmana, ali ne i ozbiljnije rastrojena. Treći bataljon, koji je imao zadatak da blokira silos i da ga samo u krajnjem slučaju likvidira, stajao je pred tim jakim objektom, prikovan za zemlju žestokom vatrom. Pokušaji njegovih dveju četa da zauzmu silos nisu uspeali. Ovaj bataljon, po rečima komandanta i političkog komesara brigade, »shvatio je suviše kruto svoj zadatak i jurišao na silos, te otud dosta veliki gubici, među kojima ranjeni komandant i komesar bataljona«⁷⁵.

Dok su tako bataljoni 4. crnogorske brigade, ne obzirući se na velike gubitke, jurišali kroz strahovitu vatru, koja je ličila na vatreni zid, i već se dohvatili prvih kuća na severnoj i severoistočnoj strani grada, ostale jedinice su vodile teške borbe na svojim pravcima napada. Prva krajiška brigada je u određeno vreme izvršila napad na dodeljene joj objekte i postigla prve uspehe. Njen 3. bataljon je zauzeo Malu Plazenicu, posle kraće borbe u kojoj je imao jednog ranjenog, i sadejstvovao delovima 2. proleterske brigade u zauzimanju Velikih Vrata, gde je imao veće gubitke — dva mrtva i šest ranjenih. Prvi bataljon je, u međuvremenu, zauzeo Čardačicu a njegova 1. četa je uspela da gotovo bez borbe upadne u grad, likvidira džamiju i zapali nekoliko kuća. To je bilo upravo u vreme kad su se i bataljoni 4. crnogorske brigade probili u grad. Drugi bataljon, koji je napadao sa zapadne strane, preko sela Olova, nije naišao na očekivani otpor u tom selu i na groblju. Njegove

⁷⁵ Izveštaj Štaba 4. crnogorske brigade predstavniku Vrhovnog štaba S. Žujoviću od 14. avgusta u 13,45 časova (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 101); Izveštaj pomoćnika načelnika Vrhovnog štaba vrhovnom komandantu od 14. avgusta u 11,30 časova (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 104); Izveštaj Štaba 4. crnogorske brigade Vrhovnom štabu od 18. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 108); Dnevnici M. Poleksića i J. Mihaljevića; Sećanja: Lj. Vučkovića, komandanta 1. bataljona (Ilustrovanja Politika br. 146 i 147), B. Đuričkovića, političkog komesara 2. bataljona (Stenografske beleške, Arhiv VII, k. 2003, br. reg. 4—1), B. Lompara, zamenika političkog komesara 1. bataljona (»Četvrta proleterska«, str. 90), dr M. Savićevića, lekara 4. crnogorske brigade (Isto, str. 93); Lj. Anđelić: Livanjska legenda; M. Vujović: Susreti u ratu, str. 94—5; Članci N. Jankovića i M. Jankovića; Izveštaj komandira žandarmerijske stanice iz Kupresa od 16. avgusta (Arhiv VII, k. 148, br. reg. 5/4).

dve čete izbile su pred grad, gde su dočekane jakom vatrom naročito iz zgrada opštine i trgovačke radnje Jandre Rebrine. Borci su jurišali na neprijateljeva utvrđenja, i zauzeli grupu kuća iznad potoka Točak (tzv. ciganske kuće), ali su bili odbijeni posle ogorčene borbe prsa u prsa. Jedna grupa boraca je čak uspela da se, pored gradske klaonice, probije do na 20—30 metara od vatrenih položaja topova, koji su se nalazili na muslimanskom groblju, ali je, protivnapadom ustaša, bila odbačena. U tom okršaju poginuli su komandir 2. čete i nekoliko boraca⁷⁶.

U međuvremenu je 1. bataljon 10. hercegovačke brigade, sa delovima 3. krajiškog odreda, uspeo da zauzme Zlosela i da potom izbije pred Kupres, gde je bio zaustavljen jakom vatrom iz automatskih oružja i minobacača. Jedna mina eksplodirala je u neposrednoj blizini komande 2. čete i ranila političkog komesara i komandira, koji je ubrzo umro. U daljim borbama poginula su još dva borca-bolničara, koji su od velikog umora zaspali na položaju, te su ih ustaše uhvatile i zaklale. Drugi bataljon, sa 2. bataljonom 3. sandžačke brigade, za to vreme je nastupao ka Kupresu s jugozapadne strane, duž komunikacije Šujica — Kupres. Pošto se pretpostavljalo da se neprijatelj nalazi na Poganoj glavici, to su se bataljoni pripremili da izvrše napad na to uporište. Ali su izgubili dosta vremena u pripremama. Dok su ostale jedinice vodile teške borbe na samoj ivici grada, a delimično i unutar njega, ova dva bataljona su gubila dragoceno vreme pred položajima koje je neprijatelj već u prvi sumrak bio napustio i na kojima se nalazilo jedno minobacačko odeljenje 1. proleterske brigade, koje je toga dana bilo upućeno kao pojačanje. U poslednjem trenutku 1. četa 2. bataljona 3. sandžačke brigade otkrila je zabunu i izbegla sukob s njim. Ponoć je već davno bila prošla kada su se oba bataljona uputila poljem ka Kupresu u kome se vodila ogorčena borba⁷⁷.

Borba se u Kupresu nastavljala s nesmanjenom žestinom. Ulice, dvorišta i kuće bili su zakrčeni stokom, ljudima, stva-

⁷⁶ Izveštaj Štaba 1. krajiške brigade Vrhovnom štabu od 19. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 111).

⁷⁷ Izveštaj komandanta 10. hercegovačke brigade delegatu Vrhovnog štaba od 14. avgusta (AIRPJ, br. 15160); Izveštaj Štaba 10. hercegovačke brigade Vrhovnom štabu od 17. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 106); Sećanja: N. Ljubibratića, zamenika komandanta 2. bataljona, M. Okiljevića, komandira 1. čete, i S. Kovačevića, zamenika političkog komesara 2. čete 1. bataljona 10. hercegovačke brigade (»Hercegovina u NOB«, Vojno delo, Beograd, 1961, str. 355 i 361); Z. Vidovića, komandanta 2. bataljona 3. sandžačke brigade (Stenografske beleške. Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 2—8/3), grupe boraca istog bataljona (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1—7/3); članak M. Žugića u »Pljevaljskim novinama«, br. 27 od 29. novembra 1961.

rima, a iz svakog prozora, iz vrata, tavana, iz rovova, bunkera, iza ograda ustaše i milicioneri su otvarali vatru, boreći se bespoštedno, sa ogromnom upornošću i rešenošću da se brane do poslednjeg metka. Delovi 4. crnogorske brigade našli su se u gradu u pravom osinjaku. Štabovi 1, 2. i 4. bataljona — koji nisu imali vezu sa Štabom brigade, odnosno sa zamenikom komandanta brigade, koji je bio određen da neposredno rukovodi napadom, pošto je ovaj još u prvim časovima borbe poginuo na prilazima gradu, zajedno sa kuririma⁷⁸ — održali su kratak dogovor da bi odlučili o daljem dejstvu. Odluka je bila da se nastave juriši. Prvi bataljon je krenuo duž glavne ulice. »Borba je dostigla kulminaciju« — seća se komandant tog bataljona. — »Osvajali smo kuću po kuću. Sa svih strana odjekivale su eksplozije bombi, štektanje mitraljeza i vriska poplašanih žena i dece skrivenih po kućama. Jednu zgradu ustaše su namerno upalile, tako da im je svetlost ove buktinje omogućavala da nas preciznije tuku artiljerijom i minobacačima. Avetinska svetlost obasjala je užasne prizore. Oko kuća, zavezani konji i volovi, padali su od zalutalih metaka...« U jurišu nasred glavne ulice poginuo je najhrabriji puškomitraljezac. Borci su jurišali osvajajući kuću po kuću, a mestimično je dolazilo i do gušanja. »Neprijatelj je očajnički i snažno intervenisao na naše dijelove koji su upali u grad« — tako je Štab brigade opisivao ulične borbe — »i u jednom momentu bornim kolima, artiljerijom i paklenom vatrom iz dijela grada prema silosu uspio da zaustavi naše jedinice pred utvrđenom kasarnom (reč je o zandarmerijskoj stanici, danas stanici Narodne milicije — prim. M. L.) na jednu trećinu varoši. Štabovi naših bataljona pravilno su reagovali na pojavu bornih kola, sklanjajući ljudstvo u zgrade i pozadi zgrada i formirajući bombaska grupe, koje su napale borna kola sa kragujevačkim bombama, no uspjeli su samo da djelimično oštete kola«. Neprijatelj se naročito ogorčeno branio iz jednog bunkera, koji borci nisu uspjeli da unište, iz zgrada žandarmerijske stanice, Hrvatskog

⁷⁸ Pogibija zamenika komandanta brigade i njegovih kurira ostala je do danas nerasvetljena. Niko od preživelih boraca nije ih te noći video, niti se kasnije doznalo kada su i gde poginuli. Postoji mišljenje da je ova grupa ušla u grad i ostala zabarikadirana u jednoj kući gde je, u toku sledećeg dana, bila uništena (Lj. Anđelić: »Livanjska legenda«). Tačni su podaci da je jedna desetina partizana ostala u gradu i posle povlačenja svih jedinica (potvrđuju ih i neprijateljevi dokumenti), ali se sa dosta verovatnoće može smatrati da se radilo o grupi boraca iz 2. i 4. bataljona koja nije uspela da se povuče. Teško je pretpostaviti da je zamenik komandanta brigade sa grupom od deset kurira neopaženo prošao kroz osvojeni deo varošice, pored boraca 1, 2. i 4. bataljona i njihovih štabova, i, preko glavne ulice, došao do kuće o kojoj je reč. Najverovatnije je, ipak, da je ova grupa izginula na prilazima gradu.

doma, i osnovne škole i iza kamenih temelja crkve u izgradnji, u kojoj su se nalazili i minobacači. Borci 2. i 4. bataljona su takođe smelo jurišali, ali se, i pored velike hrabrosti, više ništa nije moglo učiniti. Tučeni iz bunkera, iz kuća, iz oklopnih kola, sa silosa, borci su se našli u gotovo bezizlaznoj situaciji. Jedna desetina, koja je prodrila u kuću sa druge strane glavne ulice i bila opkoljena, odbijala je uporno protivnapade neprijatelja. I jedinice 1. krajiške brigade, koje su očistile jedan deo varošice, bile su zadržane pod strahovitom vatrom, tako da je i njihov prodor bio lokalizovan. Bataljoni 10. hercegovačke brigade su i dalje vodili borbu pred gradom, bezuspešno pokušavajući da pored kuća Brkana, prodru u njegovu unutrašnjost. Jaka vatra iz automatskih oružja, eksplozije minobacačkih mina i granata, ubitačna vatra iz karteča i brisani prostor sprečili su borce da se, i pored više pokušaja, dohvate prvih kuća. Drugi bataljon je uspeo da se probije gotovo do samoga grada, a jedna četa 2. bataljona 3. sandžačke brigade je čak prodrila i u prve kuće, gde je bila zaustavljena. Nastupanje ovog bataljona preko ravnice bilo je praćeno jakom vatrom. »Čini mi se da nije bilo ni pedlja zemlje gdje nije padalo vrelo parče gvožđa« — seća se tog napada jedan borac bataljona. — »Čete, puzeći i u skokovima, primicale su se Kupresu. Ustaše su ispred svojih rovova i bunkera zapalili sijeno, koje su pripremili, da bi na taj način osvijetlili prilaz i otkrili naše privlačenje«. U jurišima na neprijateljev bunker i rovove poginulo je 10 boraca, među kojima i komandir 2. čete, a ranjeno je takođe 10 boraca, među kojima zamenik političkog komesara bataljona i zamenik političkog komesara 2. čete⁷⁹.

Noć je već bila na izmaku, a borbe u Kupresu i na njegovim prilazima odvijale su se s nesmanjenom žestinom. Uprkos mestimičnim prodorima delova 4. crnogorske i 1. krajiške brigade u grad i ogorčenim uličnim borbama, bilo je jasno da je branilac odneo pobjedu. Što je vreme više odmicalo, kod njegovih vojnika je raslo uverenje da će i ovaj napad partizana biti odbijen. Posada u silosu još se držala, ali su se već pojavili znaci da napad partizana na to utvrđenje popušta⁸⁰. I položaji

⁷⁹ Navedeni izveštaji, članci i izjave.

⁸⁰ O borbama oko silosa ostali su zapisani ovi redovi brigadnog lekara:

»Borba je počela tačno u određeni noćni čas; sa svih strana vatreni lanac brzo se stezao oko ustaške tvrđave. Brzo se prešlo na duge rafale da se sve pretvori u jednolično krkljanje koje samo povremeno prekidaju eksplozije ručnih bombi. Prošao je čas-dva i borba nije jenjavala. U brigadno previjalište dopraćeno je svega nekoliko ranjenika, što nijesmo mogli razumjeti. Dok sam im sa Marijom Lompar popravljao zavoje pričali su da ranjenika ima puno, ali da nema nosilaca... I, zbilja, iza vatrene linije, u mladom ovsu iza silosa, iza rijetkog žbunja u jarku kraj

na južnoj i zapadnoj ivici grada nisu bili ozbiljnije načeti. Jedino je situacija na severnoj strani bila teža, jer su u taj deo grada prodrli partizani. No, prema njima su bačene rezerve, oklopna kola i topovi, koji su neposrednim gađanjem tukli kuće u kojima su se nalazili partizani. »U tri tvrdo zidane zgrade uvukli su se partizani odakle su davali očajnički otpor« opisivao je ulične borbe komandant 9. pešadijskog puka. — »Pukovnik Šimić izdao je zapovjest da se te zgrade bombarduju iz topova i poruše kako bi se mogla ta gnijezda uništiti«. Pukovnik Šimić, koji je čitavo vreme držao u svojim rukama sve niti i uspešno rukovodio odbranom, ocenio je da napad partizana posustaje, te je doneo odluku da u zoru pređe u protivnapad na desetkovane i iznurene partizanske jedinice. I štabovi bataljona 4, 1, 10. i 3. brigade su došli do zaključka da su napadi osuđeni na propast i da bi svako dalje zadržavanje u gradu i pred utvrđenim bunkerima i rovovima donosilo samo nove žrtve. Čete 1. bataljona 1. krajiške brigade bile su protivnapadom neprijatelja prinuđene da napuste grad i da se povuku na Čardačicu. Pri povlačenju, koje je izvršeno organizovano, po delovima, one su bombama onesposobile oklopna kola i ubile dva ustaška oficira. Delovi 2. bataljona, koji su vodili borbe na zapadnoj ivici grada, bili su takođe prinuđeni, usled nadmoćnosti neprijatelja, a bez veze sa susedima, da se povuku. I oba bataljona 10. hercegovačke brigade i bataljon 3. sandžačke brigade povukli su se gotovo u poslednjem trenutku, jer su bili razdvojeni jednim oklopnim kolima i ustašama koji su se kretali u protivnapad. Prilikom povlačenja borci su spalili Zlosela, rekvirirali veliki broj stoke, žita i drugog materijala i uništili parni mlin, kao odmazdu za zločine stanovnika tog sela. U međuvremenu su i jedinice 4. crnogorske brigade, koje su se još uvek nalazile u gradu, obustavile napade. Delovi 1. bataljona su iznenada dobili vatru s leđa, iz rovova na putu Kupres — Velika Vrata, koje su u nastupanju bili očistili. Te su položaje, u međuvremenu, dok je borba besnela svom žestinom u gradu, poseli delovi ustaške jedinice koja je bila razbijena na Velikim Vratima. Štabovi 1, 2. i 4. bataljona ponovo su se sastali da odluče šta treba dalje raditi. Bilo je jasno da je napad doživeo potpuni neuspeh. Delovi njihovih bataljona su se, doduše, nalazili u gradu, ali je bilo očigledno da ostale jedinice, koje su napadale s južne i zapadne strane, nisu izvršile zadatke. Položaj se još više pogoršao kada je prime-

ceste, neprestano su se gomilali ranjenici. Dovodile su ih ili donosile bolničarke sa borcima pa se odmah vraćale natrag u stroj po druge na najizloženija i najopasnija mesta. Na svaki poziv ranjenog borca ili njegovog druga trčale su, puzale, pucale, odmah ukazivale pomoć... (Dr Mito Savićević: O sanitetu brigade, »Četvrti proletarski«, str. 93).

ćeno da se Krajišnici povlače iz grada na Čardačicu. Rešenje iz te kritične, gotovo bezizlazne, situacije nametalo se samo po sebi i moglo je biti samo jedno — povlačenje, koje se moralo izvesti odmah, bez odlaganja. Ali se povlačenje moglo vrlo teško izvesti, jer se nazad, preko već pređenog brisanog prostora na istočnoj strani grada, koji je bio tučen jakom vatrom, gotovo nije moglo odstupati. Stoga je odlučeno da se jedinice povuku preko Cardačice, na severozapadnoj strani, na kojoj su se nalazili delovi 1. krajiške brigade, koji su mogli pružiti zaštitu i prihvati. I taj pravac je, doduše, krio mnoge opasnosti, jer je neprijatelj sve preciznije tukao ulicu preko koje je trebalo preći. Štiteći međusobno povlačenje, borci su u grupama, noseći i vukući ranjenike, pretrčavali od kuće do kuće i, prešavši preko potoka Točak, izbijali na groblje na prvim kosama Cardačice. Neprijatelj je u tom pravcu usredsredio vatru da bi osujetio izvlačenje partizana. Međutim, on se nije usudio da pređe u gonjenje, jer su sa Cardačice delovi 1. krajiške brigade jakom vatrom štitali povlačenje 1. i 2. bataljona 4. crnogorske brigade. U grupicama i pojedinačno, borci su pristizali i okupljali se iza grebena, a zatim se povlačili preko Malih i Velikih Vrata ka Stožeru. Jedinice 1. krajiške brigade, koje su davale odstupnicu, povukle su se sa Cardačice tek nakon izvlačenja i poslednjih delova 4. brigade. Veći deo boraca povukao se ipak prema Velikom Stožeru istim pravcem kojim je i došao. Prilikom povlačenja došlo je do izražaja veliko drugarstvo koje se ispoljavalo u međusobnom pružanju pomoći. Svi ranjenici, pa i najteži, bili su evakuisani do brigadnog previjališta. Umorni borci su nosili svoje ranjene drugove izlažući se opasnosti da ih ustaše sustignu⁸¹.

Tako se, u zoru 14. avgusta, porazno završio napad na Kupres. U varošici, punoj leševa, ostala je samo jedna desetina partizana, opkoljena u zgradi nedaleko od žandarmerijske

⁸¹ Povlačenje ranjenika i sliku koju je tog jutra pružalo brigadno previjalište impresivno je opisao rukovodilac saniteta:

»Odmah iza kose rasula se po travi čitava bolnica... Čitava šuma pretvorila se u bolnicu. Okupljam bolničarke. Mokre, izgužvane, blijede i izobličene od umora naprežu poslednje snage i hitno izvršavaju naređenja. U njihovim torbama nema više nijednog zavoja... Vojo Mašković, komesar Drugog (treba Četvrtog — prim. M. L.) bataljona, teško ranjen rafalom u prsa, pita nas da li smo se premorili i moli da na njega ne trošimo zavoj. Krsto Popivoda je ranjen parčetom bombe u glavu... Pod jednom jelom gimnazista Vladeta (treba Brane — prim. M. L.) Selić, ranjen metkom u trbuh, povraća... Desetinu metara od njega brat mu teško ranjen kroz slabinu i bubreg... Bolničarka Desa Vlahović je u groznici i jedva se drži na nogama... Kod jedne jele bolničarka Dragica iz Mokra kod Šavnika sa zavezanom desnom šakom, u lijevoj drži kratku italijansku pušku sa odlomljenim kundakom i uči mladu bolničarku kako će da previja...« (»Četvrti proletarska«, str. 93).

stanice, boreći se do poslednjeg. Njen junački otpor zadivio je i neprijatelja. »Jedan dio kuće (najveće) poduzimača Josipa Hercega« (danas kuća Laze Bosnića — prim. M. L.) — opisao je poslednji otpor ove desetine boraca komandir žandarmerijske stanice — »srušen je od strane naših topova, jer se partizani, kojih je bilo deset, na drugi način nisu mogli istjerati. Pucali su iz kuće i bacali bombe. Osam ih je poginulo, a dva zarobljena. U ovoj kući mnogo je naših izbjeglica poginulo, jer nisu mogli od partizana iz kuće pobjeći, pa su poginuli u kući«⁸².

Operativni štab, koji je rukovodio napadom, nije u toku noći imao veze sa svima potčinjenim štabovima, te nije tačno znao kakva je situacija. Prema vatri Drateći kretanje jedinica, on je u prvi mah došao do zaključka da su one prodrle u grad i da će se napad uspešno završiti. Kada su, međutim, u zoru počeli pristizati borci koji su se povlačili uz padine Cardačice i Male Plazenice, načelnik Operativnog štaba, koji se nalazio sa Štabom 2. proleTERSke brigade, presretao je umorne borce i zahtevao od njih da se vrate i obnove juriš. Međutim, ubrzo je Operativni štab uvideo da se napad završio neuspešno, ali je došao do pogrešnog zaključka da je neprijatelj pretrpeo velike gubitke, da je njegova posada već demoralisana i da će novi napad u toku sledeće noći konačno dovesti do uspeha i likvidiranja tog ustaškog uporišta. Tog uverenja nisu bili samo Operativni štab i štabovi 2. proleTERSke, 1. krajiške i 10. hercegovačke brigade, koji su, pošto su se nalazili skupa, izmenjali 0 tome svoja mišljenja, već i pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba i Štab 4. crnogorske brigade, koji su obavestili vrhovnog komandanta da je neprijatelj imao strahovite gubitke, da više nema ni municije za topove i minobacače, da je jako oslabljen i da ga treba »po svaku cenu uništiti i to baš večeras«.

Ove su ocene, međutim, bile samo delimično tačne. Neprijatelj je, doduše, imao znatne gubitke, ali ne toliko da bi oni ozbiljnije oslabili njegovu posadu. U borbama u gradu bilo je izbačeno iz stroja 107 neprijateljevih vojnika (poginulo je 20 ustaša i 13 milicionera, među kojima i komandant milicionerske grupe, a ranjeno je 50 ustaša, 20 milicionera, 2 domobrana i 2 žandarma). Među stanovnicima je bilo 10 poginulih, 19 ranjenih i 12 nestalih⁸³. Semtoga, borci 2. proleTERSke brigade su

« Arhiv VII, k. 148, br. reg. 5/4.

➤ Gubici, uzeti iz izveštaja komandira žandarmerijske stanice iz Kupresa, tačni su samo ukoliko se odnose na posadu Kupresa koja se nalazila u gradu. Međutim, o gubicima jedinica koje su se nalazile na Malim i Velikim Vratima neprijatelj štab u Kupresu nije mogao imati podataka, pošto su te jedinice, posle razbijanja, odstupile u pravcu Bugojna. Druga proleTERSka brigada je, na primer, zarobila 28 domobrana, koje je, nakon 2—3 dana, pustila kućama (Arhiv VII. k. 736, br. reg. 10—1).

zarobili 28 domobrana iz 5. čete 2. bataljona 14. domobranskog puka, koji su, bežeći s Malog Stožera i Velikih Vrata ispred delova 4. i 2. brigade, pali partizanima u ruke u Koprivničkoj šumi⁸⁴. Odbrambeni položaji neprijatelja takođe su bili mestimično probijeni, a neka su utvrđenja porušena, ali, u celini uzevši, odbrana je ostala čvrsta. Doduše, kod neboračkog dela stanovništva i kod zbega nastala je panika, što je otežavalo rad vojnih jedinica, ali su vlasti, energičnim merama, uspele da zavedu red i stišaju uzbuđenje. Ustaše su rano izjutra prešle u protivnapad, goneći partizanske jedinice koje su se povlačile ka polaznim položajima. Nova pojačanja, upućena iz Bugojna, kod Koprivnice vodila su borbu sa delovima 2. proleterske brigade, a posle podne su prodrle u Kupres. Za njima su pristigli i transporti municije i hrane za ugroženi garnizon. U toku dana vojska i građanstvo su radili na učvršćenju položaja, podizanju porušenih utvrđenja i raščišćavanju ulica, kako bi odbili novi napad ukoliko bi do njega ponovo došlo naredne noći. Iz Sarajeva je avionom stigao u grad ustaški pukovnik Francetić. On je konferisao s pukovnikom Šimićem, a zatim se odmah vratio⁸⁵.

Uprkos takvoj situaciji, Operativni štab je odlučio da ne odustane od predviđenog plana, iznetog u naređenju vrhovnog komandanta, po kome je trebalo, u slučaju da napad ne uspe, zadržati jedinice oko grada i obnoviti napad. Ali je stanje jedinica, naročito 4. crnogorske brigade, bilo takvo da se na novi napad nije smelo pomišljati. Jedinice su pretrpele velike gubitke: 4. crnogorska brigada je imala 64 poginula i 51 ranjenog borca (od kojih se na 2. bataljon odnosila polovina izbačenih iz stroja), 1. krajiška brigada 21 poginulog i 74 ranjena, 10. hercegovačka brigada 2 poginula i 6 ranjenih, 2. bataljon 3. sandžačke brigade 10 poginulih i 10 ranjenih, 3. krajiški odred jednog poginulog — svega, dakle, oko 240 izbačenih iz stroja, među kojima je bio veliki broj starešinaTM. Iz 4. crnogorske brigade poginuli su zamenik komandanta brigade, jedan zamenik političkog komesara bataljona i dva zamenika političkih komesara četa a ranjeni su tri komandanta i dva politička komesara bataljona, dva komandira i dva politička komesara četa. Među poginulim i ranjenim bio je veći broj nižih starešina i puškomitraljezaca. Pada u oči da je poginuo veliki broj članova KPJ, koji su se nalazili u prvim borbenim redovima, jurišajući na čelu svojih desetina, vodova, četa i bataljona. I kod ostalih

⁸⁴ Pismo Štaba 2. proleterske brigade Komandi mesta u Livnu od 16. avgusta (Arhiv VII, k. 736, br. reg. 10—1).

⁸⁵ Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—8.

TM Gubici 2. proleterske brigade nisu poznati. Po sećanju boraca 4. bataljona. na položajima Mala Vrata ranjen je komandir 3. čete.

jedinica poginuo je znatan broj starešina. Tako su iz 1. krajiške brigade poginuli jedan komandir i jedan politički komesar čete, iz 10. hercegovačke brigade je poginuo jedan komandir, a ranjen je politički komesar čete, a iz 2. bataljona 3. sandžačke brigade poginuo je takođe jedan komandir čete".

U borbama su jedinice izgubile i znatan broj oružja i utrošile veliku količinu municije, te je stoga njihova borbeno sposobnost bila i u tom pogledu dosta umanjena. Prema neprijateljevim podacima, koji su verovatno bili tačni, ustaše su zaplenile 15 mitraljeza i puškomitraljeza, 60 pušaka, 10 pištolja i izvesnu količinu bombi i municije. Pomenuto oružje ustaše su, sigurno, našle kod poginulih, čiji su leševi ostali ispred grada i u njegovoj unutrašnjosti⁸⁸.

Iako je situacija bila objektivno takva da su izgledi u uspeh novog napada bili znatno umanjeni, ipak su i štabovi brigada i Operativni štab bili spremni da i treći put napadnu Kupres. Pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba, koji se nalazio sa Štabom 4. crnogorske brigade na Velikom Stožeru, u 11,30 časova obavestio je vrhovnog komandanta da su tri bataljona 4. crnogorske brigade i delovi 1. krajiške brigade »kroz strahoviti neprijateljski baraž« ušli u grad i borili se herojski, ali Kupres nisu mogli da zauzmu zbog nedostatka bombi i zbog nevestine u uličnim borbama (»ovi su ljudi heroji i majstori za položaje, dok su još nevesti za napad na grad«), kao i zbog dejstva oklopnih kola i zbog jake artiljerijske i minobacačke vatre. Obavestivši ga o gubicima 4. crnogorske brigade (javio je o 82 izbačena iz stroja, jer tačne podatke još nije znao, pošto su se razbijene jedinice još uvek prikupljale), zbog kojih ona »nije sposobna za jači udar«, on je ipak izrazio spremnost boraca i starešina da učestvuju u novom napadu, za koji je delegat Vrhovnog štaba S. Zujović već bio izdao naređenje, ukazavši istovremeno na potrebu da se upute u pomoć bar tri bataljona 1. proletarske brigade »koji su sposobni za ulične borbe.« Međutim, dva časa kasnije, kada je, došavši do potpunijih podataka, zaključio da su gubici mnogo veći i da su dva bataljona »razbijena i nesposobna za ma kakvu akciju, kako uslijed velikih gubitaka u ljudstvu, tako i komandnom kadru«, Štab 4. crnogorske brigade je poslao izveštaj predstavniku Vrhovnog štaba S. Zujoviću da njegovi bataljoni neće moći da učestvuju u predstojećem napadu na grad, već da će samo »obezbjeđivati Veliki i Mali Stožer i vršiti demonstracije prema gradu«. On je ponovo izrazio uverenje da bi u napad trebalo

" Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 106, 108, 109, 111.
Arhiv VII, k. 65, br. reg. 22/3—1.

uvesti sveže snage, koje bi, u brzom naletu, dotukle neprijatelja koji je »večeras zaista najslabiji — uslijed gubitaka, demoralizacije, utroška municije itd.«⁸⁹.

Pismo štaba 4. crnogorske brigade nije, međutim, stiglo blagovremeno predstavniku Vrhovnog štaba koji se nalazio sa Štabom 2. proleTERSke brigade. On je bio uveren da će sve jedinice koje su napadale i prethodne noći preći u napad na istim pravcima i sa istim zadacima u 20 časova, za kada je zakazan početak napada.⁹⁰

Pod takvim okolnostima, napad koji je otpočeo u 20 časova nije mogao imati gotovo nikakve izgleda na uspeh. Jedinice su, doduše, posle kratkotrajne artiljerijske i minobacačke vatre, prešle u napad podržane vatrom iz svih automatskih oruđa, ali se njihov juriš vrlo brzo ugasio pred neprijateljevim rovovima. Prva krajiška brigada je zauzela Čardačicu, ovoga puta bez borbe, jer se neprijatelj bio povukao na levu obalu potoka Točak, i na njoj se zadržala u očekivanju da druge jedinice pređu u napad. Stab 2. proleTERSke brigade je uputio u napad preko Begova Sela svoj 1. bataljon, pojačan delovima 4. bataljona i Kupreške čete, koji je trebalo da dejstvuje zajedno sa 4. crnogorskom brigadom. Međutim, pošto je, u međuvremenu, primljeno obaveštenje da ta brigada neće učestvovati u napadu, Stab 2. proleTERSke brigade je odlučio da započeti napad ne obustavlja. Prvi bataljon se posle izvesnog zadržavanja pred gradom oko 21 čas puzeći, približio prvim kućama na severoistočnoj ivici grada. Neprijatelj je pustio njegove borce da se primaknu rovovima na oko 30 metara i tada je na njih otvorio jaku vatru od koje je poginuo jedan, a ranjeno sedam boraca. Bataljon je, pod takvim okolnostima, obustavio napad i povukao se na polazne položaje. I na ostalim pravcima borbe su ubrzo prestale: 1. krajiška brigada nije uspela da prodre u grad, a 10. hercegovačka brigada, sa bataljonom »Pelagić« 3. krajiškog odreda, stigla je samo do ivice grada, ali napad nije izvršila. Prema izveštaju njenog štaba, ona nije imala mogućnosti da prodre u grad, zato što ostale jedinice nisu upale u grad, a i zbog toga što su njen 2. bataljon i bataljon »Pelagić« zakasnili da u određeno vreme izađu na položaj⁹¹.

⁸⁹ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 104; tom IV, knj. 6, dok. br. 101.

⁹⁰ Izveštaj Štaba 2. proleTERSke brigade Vrhovnom štabu od 17. avgusta u 15 časova (AIRPJ, br. 3258).

⁹¹ Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 106; AIRPJ, br. 3258; Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—8; Dnevnik V. Đokića i M. Milovanovića; V. Šegrt: Ratne uspomene, str. 186.

5. — Zaključak o neuspelim borbama za Kupres

Petnaestog avgusta ujutro prestale su borbe za Kupres, najteže i najkrvavije borbe proleterskih brigada u njihovom nastupanju od Zelengore do Bosanske krajine, a, bez sumnje, i najveće do tada borbe partizanskih jedinica za jedno naseljeno mesto. Bila je to, kako i sam neprijatelj tvrdi, borba »luda i užasna koja je trajala na život i smrt« i u kojoj se »borilo na sve strane sa neviđenom hrabrošću i požrtvovanjem«⁹². Još pod njenim svežim utiskom, komandir žandarmerijske stanice iz Kupresa je 16. avgusta napisao da su prilikom prodora partizana u grad »borbe vođene po ulicama i oko Kupresa i na periferiji tako da se neko vrijeme, od 24 do 4 sata, nije znalo ko su partizani a ko naši, jer se je sve pomješalo, naši i partizani, kao i mnoštvo izbjeglica. Ova borba bila je najkrvavija do sada, a gubitci su najveći«⁹³. A župan Velike župe Pliva i Raraa, u izveštaju opunomoćeniku vlade NDH, ovako je dao sliku koju je pružalo poprište: »Svjetlo dana pokazalo je u svoj svojoj grozoti rezultate noćne borbe. Svuda naokolo oko grada i u gradu ležali su lješevi pobunjenika pomiješani sa lješevima domobrana i milicionera. Pored ljudskih lješeva ležali su lješevi konja, goveda i ovaca. Okolna sela su plamtjela u plamenu«⁹⁴.

Drugi i treći napad na Kupres još su očiglednije potvrdili one iste slabosti koje su bile ispoljene prilikom prvog napada. Sadejstvo je ovoga puta, doduše, bilo bolje, ali ne i zadovoljavajuće. Pokazalo se da je u toku borbe veza između brigada opet bila slaba i da uticaj štabova na tok borbe nije bio dovoljan. Štabovi bataljona i komande četa ispoljili su puno odlučnosti i hrabrosti jurišajući na čelu svojih jedinica. Masovno herojstvo boraca je ovoga puta, možda više nego ikad ranije, došlo do punog izražaja. Borci i starešine 4. crnogorske brigade časno su ispunili zavete da će prvi upasti u grad, a 1. krajiška brigada je dostojno reprezentovala Bosansku krajinu u prvoj zajedničkoj borbi s partizanima iz Srbije, Crne Gore, Hercegovine i Sandžaka. »Naši partizani« — pisao je Stab 4. crnogorske brigade Vrhovnom štabu — »visoko cijene borbenost i požrtvovanost Krajiške brigade i sa velikom ljubavlju pričaju o njihovim aktima herojizma. Iskovala se prava proleterska ljubav između obje brigade«⁹⁵. I ostale jedinice su pokazale primernu hrabrost.

⁹² Iz bojne relacije 9. pešadijskog puka (Arhiv VII, k. 56. br. reg. 9'2—8).

»a Arhiv VII, k. 65. br. reg. 22/3—1, k. 215. br. reg. 8/1—1.

m Arhiv VII, k. 195, br. reg. 5/9—1.

»5 Zbornik, tom IV. knj. 6. dok. br. 108.

U borbama u Kupresu partizani su pokazali takva junaštva da je čak i neprijatelj bio impresioniran. Među velikim brojem boraca i starešina poginulo je i sedam njih koji su proglašeni za narodne heroje: iz 4. crnogorske brigade Spiro Mugoša, zamenik komandanta brigade, Sekula Popović i Mašo Brguljan, politički komesari četa, Đuro Petrović, puškomitraljezac, i Jelica Mašković Jeja, desetar⁹⁶, a iz 3. krajiškog odreda komandanti bataljona Simo Solaja i Dušan Metlič.

Štabovi brigada su u svojim izveštajima Vrhovnom štabu ukazali na borce i starešine koji su se naročito istakli svojom hrabrošću, nesebičnim zalaganjem i žrtvovanjem, kao i umešnošću u komandovanju. Tako je Stab 4. crnogorske brigade 18. avgusta pisao vrhovnom komandantu sledeće:⁹⁷

»... Borci, komandiri i komandanti naše Brigade pokazali su divne primjere heroizma... Đuro Petrović, najhrabriji borac naše Brigade, poginuo je junačkom smrću na ulici Kupresa pred samom kasarnom tukući svojim puškomitraljezom ustaše u kasarni... Komandant 1. bataljona Ljubo Vučković... na ulicama Kupresa, iz stojećeg stava, nalazeći se na čelu svoga bataljona, komandovao je sa istim i vješto ga provlačio kroz neprijateljsku vatru... Drug Vako Đurović, komandant 3. bataljona... ranjen na Kupresu idući na čelu svoga bataljona... Drugarica Vukosava Mićunović, vodnik i zamjenik komandira čete u 2. bataljonu... u Kupresu je upala među prvim borcima razgoneći neprijateljske bande...

Mi u našoj Brigadi imamo još boraca koji su pokazali mnogo heroizma. Napominjemo da su se naše drugarice pokazale hrabre i neustrašive i požrtvovane: rvući se sa ustašama na ulicama grada Kupresa i iste ubijajući; u prenosu i iznošenju ranjenika pokazale su veliku ljubav i požrtvovanost».⁹⁸

⁹⁶ Pogibiju Jelice Mašković, desetara i puškomitraljesca 2. čete 4. bataljona, ovako je opisala jedna njena ratna drugarica:

»Jelica je i druge noći predvodila svoju desetinu i krčila joj put svojim puškomitraljezom. Izginulo joj je već osam boraca iz desetine, a ona je bila ranjena u obje noge... Ispalila je i posljednji metak i puškomitraljez je počeo da se hladi... U njenoj ruci je bljesnula bomba i Jeličino tijelo, pomiješano sa izrovanom zemljom, poletjelo je na sve strane« (S. Tomašević: »Drugarice Četvrte proleterske«, Komunist, br. 293, od 6. XII 1962).

⁹⁷ Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 108.

⁹⁸ U Kupresu je poginuo i veći broj žena boraca 4. crnogorske brigade. S. Tomašević je, u navedenom članku, opisala i pogibiju Danice Popović, sedamnaestogodišnje devojke:

»U teškom okršaju za oslobođenje Kupresa, Danica je neprekidno pjevala »Internacionalu«. Prekidajući za trenutak pjesmu, šušketavo je obavještavala drugaricu do sebe o svakom zrnu koje bi je pri svjetlosti zapaljenog stoga sijena pogadalo: »Eto, opet me sada pogodi... sad u rame... sad u nogu... i »Internacionala« je zamukla«.

O hrabrosti žena boraca 2. proleterske brigade govori i politički komesar čete 3. bataljona, ističući Radu Šišćević, koja je bila pohvaljena od Vrhovnog štaba zbog junačkog držanja u borbama na Malim i Velikim Vratima (Stenografske beleške, Arhiv VII. k. 2001, br. reg. 1—8/7).

Štab 1. krajiške brigade takođe je pisao Vrhovnom štabu o brojnim primerima junačkih podviga boraca i starešina:⁹⁹

»U ovim akcijama istakao se komandir 1. čete 1. bataljona drug Mikan Marjanović, koji u napadu na gradove upada bez pucnja u sam grad... Kupljanin Boško, partizan 1. čete 2. bataljona, koji se toliko približio neprijatelju da je došao ispod samog neprijateljskog utvrđenja i zamaskirao se kako bi dohvatio neprijateljske puške koje su virile iz puškarntce. Iste nije mogao dohvatiti, pošto su puškarnice visoke, zato je bacao bombe u utvrđenje... Komandir 2. čete 2. bataljona drug Pašagić Boško... ranjen je u nogu pred samim gradom... smatrao je da mora da izvrši svoj zadatak — zarobljavanje topova i herojski je poginuo trideset metara daleko od topova...«

A o hrabrom držanju boraca 2. proleterske brigade u borbama oko Kupresa ostali su zapisani ovi redovi u dnevniku člana njenog štaba:¹⁰⁰

»Borbe koje je izdržala naša brigada bile su žešće nego ma koje do sada. Ovim borbama borci naše brigade dokazali su da mogu sa ponosom da se zovu proleterska vojska. Municije smo imali sasvim malo, a teško oruđe nijedno... Sa hrabrošću naših boraca ne može se ništa meriti, vršili smo juriš na neprijatelja sa po jednim metkom u pušci, naši su upadali u Kupres i otimali su mitraljeze od ustaša... Borci 2. bataljona su jurišali na utvrđenje i u nedostatku bombi bacali su kamenje...«

Međutim, hrabrost i odlučnost boraca i starešina nisu bili dovoljni za uspeh. Pokazalo se da su za uništenje jakih utvrđenja, bunkera i zgrada zidanih od tvrdog materijala potrebna teža oružja. Borci 3. bataljona 4. crnogorske brigade nisu mogli, i pored više pokušaja, da savladaju otpor ustaša u silosu, a ni delovi koji su se nalazili u gradu nisu uspeli da neutrališu neprijatelja u žandarmerijskoj kasarni, niti u drugim utvrđenjima. Borci 1. krajiške brigade su izbijali pred bunkere i pokušavali da ih bombama unište, ali su bili odbijeni. Vatra minobacača i topova, mada dosta efikasna, nije mogla da nanese ozbiljnije štete neprijateljevoj odbrani. Nekoliko mina i granata je palo u grad i pogodilo neke kuće, ubivši i ranivši više osoba, ali jaka utvrđenja nisu mogle uništiti¹⁰¹. Ova oruđa su mogla dejstvovati efikasnije da su bila pridana jedinicama koje su vršile neposredan napad. Najveća je slabost, očigledno, bila u tome što su jedinice upućene preko ravnice, uprkos tome što je prvi napad pokazao da je nastupanje s tih pravaca gotovo

⁹⁹ Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 111.

¹⁰⁰ V. Đokić: Dnevnik; AIRPJ, br. 3264.

Komandant 2. proleterske brigade je o dejstvu topova i minobacača 1. krajiške brigade rekao sledeće: »Krajišnici su tukli sa Maglaja protivtenkovskim topom i bacačima. To je bila glupost, jer je bilo daleko oko 5 km vazdušne linije« (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1—7/7).

besmisleno. Umesto da se snage grupišu i prodor u grad izvrši sa severne strane, preko pogodnih objekata Male Plazenice i Cardačice, znatne snage su bile angažovane da napadaju s jugoistoka, juga i jugozapada, tj. preko terena koji je bio tučen efikasnom vatrom.¹⁰² Nije slučajno da su i u drugom napadu postigle najveći uspeh i prodrle u grad samo one jedinice koje su napadale sa severne strane. Jedna četa 1. bataljona 1. krajiške brigade je čak uspela da se, gotovo bez borbe, probije u grad, iskoristivši pogodnost terena, a i delovi 1. krajiške i 4. crnogorske brigade, koji su napadali sa severa, izbili su u prve kuće relativno brzo i bez većih gubitaka.

I neprijatelj je, sa svog stanovišta analizirajući protekli napad, došao do zaključka da se najslabiji deo odbrane grada nalazio na severnoj strani i da su se partizani upravo s tog pravca probili u grad, iskoristivši pogodnosti koje im je nudio teren. »Ovaj puta« — izvestio je komandir žandarmerijske stanice — »partizani su iskoristili priliku što su još 13. kolovoza sa obližnjih brda Kupresa promatrali naše položaje, pa čim je pao mrak privukli su se neopaženo preko žita do najsjevnijih naših položaja, koje su bombama i strojnicama iznenada napali, a drugi se između naših položaja uvlačili u Kupres sa dvije strane, pa su se odmah u kuće kojih su se domogli zabarikadirali, te iz kuća na naše snage pucali.«¹⁰³ Prodor delova 4. crnogorske i 1. krajiške brigade u grad sa severa nije mogao biti iskorišćen, jer nije bilo rezervi koje bi se ubacile u zauzeti deo grada i proširile postignuti uspeh. Sve su jedinice bile upotrebijene na ostalim pravcima, a 5. bataljon 4. brigade, koji je zadržan u rezervi na Velikom i Malom Stožeru, bio je predviđen da se upotrebi samo za prihvatanje ostalih jedinica u slučaju

¹⁰² Pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba Pavle Ilić Veljko, koji je učestvovao u donošenju plana za napad na Kupres, ovako je, u razgovoru sa autorom, 26. maja 1964. godine, ocenio taj plan:

»Smatram da je plan napada na Kupres bio vrlo slab i da snage nije trebalo tako rasporediti da napadaju sa svih strana. Ja sam predlagao da se glavni napad izvrši preko Plazenice i Cardačice jer sam bio ubeđen da će tim pravcem naše snage uspeti da prodru u grad i da ovladaju njime. Po mom predlogu trebalo je naše snage ovako rasporediti: izvesnim delovima zatvoriti komunikaciju Kupres — Bugojno u rejonu Velikih i Malih Vrata; glavninu orijentisati u napad preko Plazenice i Cardačice; manjim delovima demonstrirati sa drugih pravaca a jaču rezervu ostaviti u rejonu Crnog vrha. Pošto grad bude zauzet, ustaše će se zadržati u silosu i u rovovima oko njega, odakle će biti prinuđene da se izvlače preko Stožera ka Bugojnu. Tada bi na njih prešla u napad naša rezerva i uništila ih.

Moj predlog, međutim, nije bio usvojen. Prihvaćen je Arsin predlog o koncentričnom napadu koji — kao što je poznato — nije dao rezultata«.

im Arhiv VII, k. 65, br. reg. 22/3—1.

njihovog" povlačenja. Pogodnosti za napad koje je nudio teren na severnoj strani Kupresa i potrebu da se tuda izvrši glavni napad uočio je i Stab 4. crnogorske brigade, doduše prekasno, kad su mu oba neuspela napada otvorila oči. On je, odmah posle drugog napada, pisao delegatu Vrhovnog štaba da su iskustva pokazala da na Kupres treba napadati sa pravca Velikih Vrata i Cardačice i da se nisu ispunila očekivanja da će 3. bataljon privući na sebe svu vatru neprijatelja iz silosa.¹⁰⁴

U izveštaju Vrhovnom štabu on je, dajući kritičku analizu napada na Kupres, istakao da je bila greška što su bataljoni napadali preko ravnog terena, koji nije pružao nikakav zaklon od ubitačne bočne vatre iz silosa i iz rovova između silosa i prvih kuća, umesto da su se rokirali udesno, prema 1. bataljonu koji je, zahvaljujući okolnosti što je napadao pogodnijim terenom, ušao u varošicu bez žrtava.¹⁰⁵ Tako velikim gubicima 2. i 4. bataljona na prilazima gradu uzrok je, po mišljenju Štaba brigade, bio taj što su čete zauzele nepravilan borbeni poredak razvivši borce u streljački stroj i što štabovi bataljona nisu pravilno reagovali na vatru neprijatelja.¹⁰⁶

Razlozi Štaba brigade navode na zaključak da on nije mogao posle borbe dati objektivnu ocenu neuspelog napada. Njegova primedba da štabovi 2. i 4. bataljona nisu »u potpunosti shvatili naredbu štaba brigade i povelili svoje ljudstvo dolinom potoka Mrtvice« (treba: Karićevca — prim. M. L.) bila je neosnovana: štabovi bataljona su napadali kuda im je bilo i naređeno, a potok koji na tom pravcu protiče prostranom livadom gotovo i nema obala koje bi mogle zaštititi borce prilikom podilaženja neprijateljevim rovovima na ivici varošice; pod anakrsnom vatrom nijedan borbeni poredak nije mogao biti celishodan. Trebalo je, dakle, konstatovati da se Kupres nije mogao zauzeti i da ga nije ni trebalo napadati; no, tada takav zaključak štabovi nisu mogli doneti.

Nedostatak municije i ručnih bombi u znatnoj je meri umanjivao silinu napada a juriše boraca činio nedovoljno efikasnim. »Ja sam bio bombaš za vreme borbi na Kupresu« — seća se jedan preživeli borac 2. proleTERSke brigade. — »Nas pet dobili smo po dve-tri bombe, a trojica su išla sa kame-njem u torbi«. A komandant iste brigade kaže: »Kad su se povlačili naši, bilo je boraca bez metka. Svaki čuva po dva metka, ako istrči ustaša pred njega da ga ne ubije, a puškomitraljezi su ostajali sa po pet do deset metaka.¹⁰⁷

HM Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 101.

»« Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 108.

»« Isto, dok. br. 108.

»« Stenografske beleške, Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1/12—7.

I slaba fizička kondicija ljudstva, koje je bilo premoreno dugotrajnim borbama, marševanjima i nespavanjem, uticala je, bez sumnje, na vitalnost, izdržljivost i psihičku koncentraciju boraca.¹⁰⁸

Premorene i desetkovane jedinice povukle su se od Kupresa, ostavivši na njegovim prilazima manje delove koji su imali zadatak da održavaju dodir s neprijateljem i obezbeđuju okolna srpska sela. Četvrta crnogorska brigada, čije se brojno stanje, posle velikih gubitaka, smanjilo na 703 borca, od kojih samo oko 560 u boračkim jedinicama, i koja je ostala s malo municije,¹⁰⁹ povukla se u selo Donje Vukovsko da bi sredila svoje redove i pripremila se za nove zadatke. Njen štab je obavestio vrhovnog komandanta da veliki gubici ipak nisu značajnije uticali na njenu borbenu vrednost, da je stanje u brigadi vrlo dobro i da će ona svaki zadatak izvršiti bez obzira na teškoće na koje bude nailazila.¹¹⁰ Druga proleterska brigada, čije se brojno stanje u bataljonima smanjilo na 505 boraca, povukla se u rejon Novog Sela da bi se odmorila posle dvonedeljnih teških borbi u kojima je bilo izbačeno iz stroja 109 njenih boraca, među kojima šest komandira i jedan politički komesar čete,¹¹¹ i pripremila se za nove zadatke, prepustivši svoje položaje u Koprivnici i na Velikim Vratima Kupreškoj četi i delovima 1. krajiške brigade. Prema Kupresu i Zloselima položaje je držala 1. krajiška brigada, dok je jedan bataljon 10. hercegovačke brigade u rejonu Donjeg Malovana zatvarao pravac Kupres — Sujica. Štab 10. hercegovačke brigade sa svojim 2. bataljonom i bataljonom 3. sandžačke brigade smestio se u Šujici. Tih dana je u sastav 10. hercegovačke brigade ušao i Konji-

¹⁰⁸ v. Đokić je u svom dnevniku zabeležio da su borci 1. bataljona, kada su drugi put pošli da zauzmu Vrata, bili toliko umorni da su gotovo spavali.

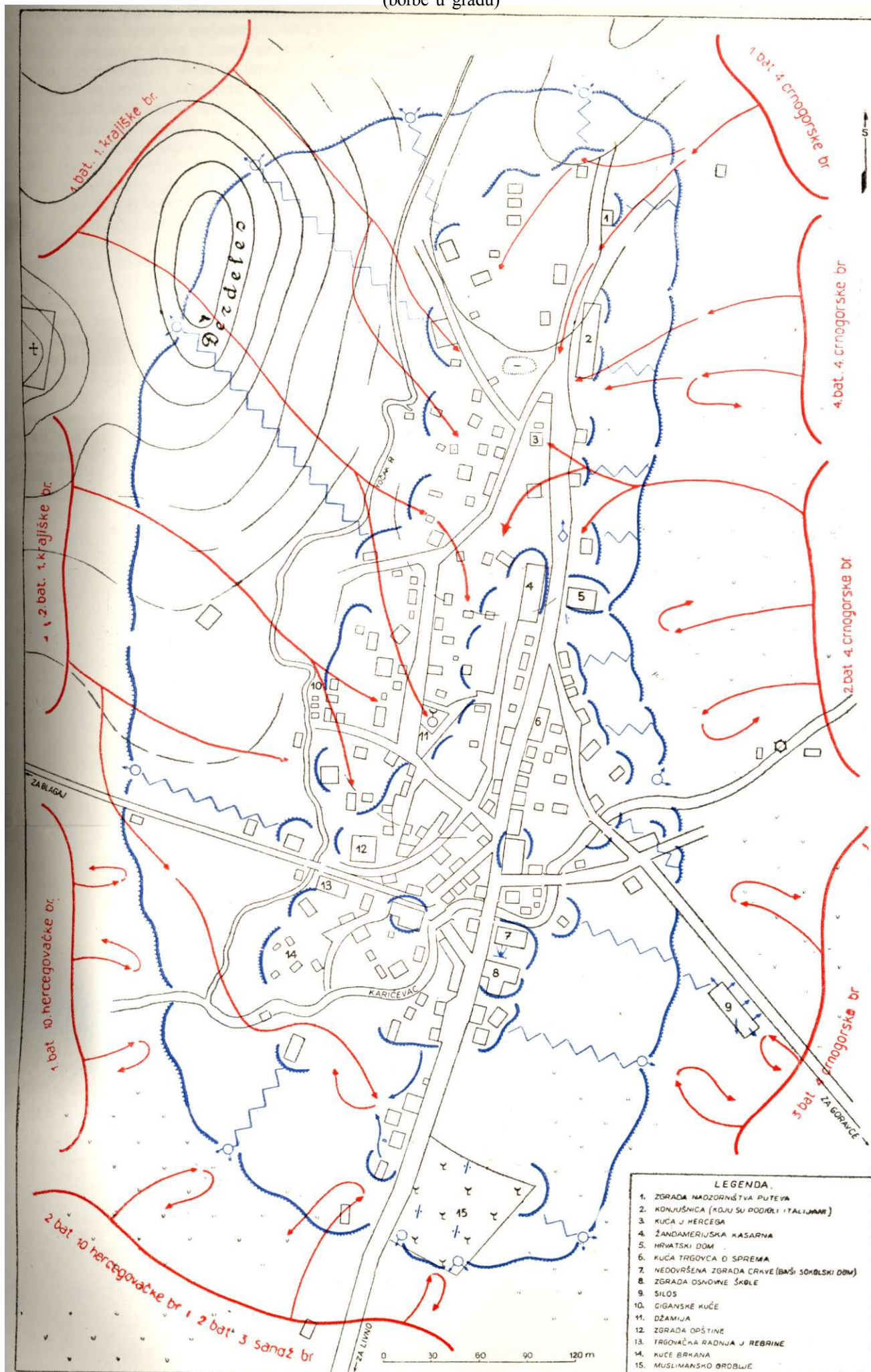
Komandir 1. čete i zamenik političkog komesara 2. čete 1. bataljona 10. hercegovačke brigade naročito se sećaju premorenosti svojih boraca:

»Tri dana i tri noći trajala je borba, oči su se sklapale čim se spustiš na zemlju, a neprijatelj na domaku, doziva, obasipa vatrom. Komandiri su obilazili vijugavi stroj koji je plegao oko kruške na uzvišici iznad prvih kuća Kupresa i bodrili borce... Sve se to zbivalo istovremeno dok su nebo parale blještave rakete, grurali minobacači i vezli mnogobrojni mitraljezi...« (M. Okiljević i S. Kovačević: Pali su u Prvom bataljonu, »Hercegovina u NOB«, str. 355).

¹⁰⁹ Brigada je bila naoružana, uglavnom, italijanskim automatskim oružjem. Pošto je u borbama za Bugojno i Kupres municija bila gotovo utrošena, a do nove se nije došlo, to je 10 puškomitraljeza bilo van upotrebe. I zalihe puščane municije su se ozbiljno smanjile, dok je ručnih bombi ostalo samo oko 40—50 (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 125, knj. 7, dok. br. 2).

no Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 108.

»i Dnevnik V. Đokića; AIRPJ, br. 3258 i 3259.

čki bataljon, koji se za vreme borbi za Kupres nalazio prema Gornjem Vakufu pod komandom Štaba 5. crnogorske brigade. Taj bataljon, će, kao 3. (Mostarski) bataljon, povećati brojno stanje te, do tada brojno najmanje, brigade.¹¹²

Posle petnaest dana i noći provedenih u grozničavom iščekivanju, uzbuđenju i strahu, ispunjenih ogorčenim borbama, u kojima su, zajedno s vojskom, učestvovali i stanovnici grada i okolnih hrvatskih sela, neprijatelj u Kupresu je mogao da odahne. Po žestini napada, kao i na osnovu izjava zarobljenih partizana i, izgleda, zaplenjene zapovesti, pukovnik Šimić je zaključio da su u borbama učestvovala jake partizanske snage — oko 3000 boraca — koje su imale zadatak da po svaku cenu zauzmu Kupres, ali da su, zbog odlučne odbrane ustaša i zbog velikih sopstvenih gubitaka, bile prinuđene da obustave napade. Međutim, on se nije zaneo postignutim uspehom i nije izveo zaključak da je opasnost potpuno otklonjena. Na osnovu podataka da se partizanske jedinice i dalje zadržavaju na prilazima Kupresu, udaljene samo 4—5 km, on je zaključio da njihovi štabovi očekuju pojačanja i vrše pregrupacije za nove napade. Zbog toga je nastavio radove na učvršćivanju odbrane i pojačao izviđačku aktivnost. U cilju nasilnog izviđanja, neprijatelj je 15. avgusta jače delove, praćene oklopnim kolima, uputio u pravcu Zlosela, ali su ih delovi 1. krajiške brigade, koji su se nalazili na položajima na desnoj obali Bilog potoka, zadržali i odbacili u Kupres. U ovoj borbi partizani su imali tri ranjena, dok gubici ustaša nisu utvrđeni. I delovi koji su iz grada bili upućeni prema Maloj Plazenici i Velikim Vratima bili su zadržani, a potom i odbijeni od strane jedinica 2. proleterske brigade. No kako je ubrzo usledio i napad iz pravca Bugojna, partizani su bili prinuđeni da napuste svoje položaje i povuku se s komunikacije. Zaseda u šumi kod Koprivnice bila je otkrivena nesmotrenošću jednog komordžije, tako da su ustaše izbegle veće gubitke (imale su četiri mrtva i nekoliko ranjenih). Pošto je intervencijom dveju četa Crne legije iz Bugojna, pod vodstvom bojnika Bobana, komunikacija Kupres — Bugojno bila oslobođena i, angažovanjem radnika, opravljena, iz Bugojna su gotovo svakodnevno upućivani transporti municije i namirnica, a iz Kupresa su evakuisani zbegovi dece, staraca i žena, da bi se varošica rasteretila od neboraćkog stanovništva koje je smetalo vojsci. Posada, kojoj su pristizala nova pojačanja, tako da je njen broj narastao na 2000 vojnika, neprekidno je učvršćivala odbrambene položaje.¹¹³

us Zbornik, toni IV, knj. 6, dok. br. 106 i 111.

Ma Arhiv VII, k. 65, br. reg. 22/3—1, k. 56, br. reg. 9/2—8, k. 95, br. reg. 5/9—1, k. 71, br. reg. 49/3—4, k. 213, br. reg. 30/7—1; Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 111; Dnevnik V. Đokića; AIRPJ, br. 3259 i 3258.

Komandant 3. domobranskog korpusa, koji je poslednjih dana s velikom pažnjom pratio razvoj događaja oko Kupresa, pridajući im izuzetan značaj, nije mogao, i pored najboljih želja, da uputi brojnija pojačanja u pomoć napadnutom garnizonu. Tih dana se naročito pogoršala situacija oko Foče, kojoj je, po svim izgledima, pretila neposredna opasnost od četnika Draže Mihailovića koji su se u velikom broju koncentrisali oko nje. Trebalo je upućivati trupe na sve strane, a njih nije bilo dovoljno. Komandant je dobro uočio da partizani »preovlađuju u prostoru Kupres — Duvno i dalje prema Jajcu« i da bi trebalo »osloboditi opkoljene čete pukovnika Šimića u Kupresu pritiskom sa pravca Bugojno«, ali je morao konstatovati da je za tu akciju »potrebno mnogo više snaga« i da bi pukovnika

Šimića trebalo ojačati barsa još dva bataljona, koje, međutim, nije mogao naći. »U Bugojnu prikupljeno sve sa čime se raspolaže momentalno, domobrani i ustaše oko dva sata (čete — prim. M. L.) i upotrebljeno na pravcu Kupresa radi olakšanja tamošnjih snaga« — obavestio je komandant korpusa Glavni stožer 15. avgusta.

Posle neuspelih borbi za Kupres, u kojima su brigade pretrpele velike gubitke, Vrhovnom štabu je bilo jasno da se to zloglasno ustaško uporište ne može zauzeti, bar za izvesno vreme. Prema obaveštenjima dobijenim 17. avgusta od Štaba 2. proleterske brigade u Kupres su stigle tri čete ustaša¹¹⁴. Trebalo je, dakle, sačekati dok se ne ukaže povoljnija prilika. U međuvremenu je Vrhovni štab bio obavešten o ponudi veće grupe muslimana da se predaju. Njihov delegat, koji je stigao u Vrhovni štab 16. avgusta,¹¹⁵ doneo je obaveštenje da je oko 700 muslimana spremno da se preda partizanima ukoliko bi im bila zagarantovana bezbednost. Mada je s velikom rezervom i nepoverenjem primio ovu ponudu, Vrhovni štab ju je ipak prihvatio, uslovivši je zahtevom da muslimani u dogovoreno vreme napadnu ustaše i unište topove, oklopna kola i automatska oruđa. Dobivši pozitivna uveravanja,¹¹⁶ on je 19. avgusta naredio štabovima 1. krajiške, 2. proleterske i 4. crnogorske brigade da, manjim delovima, izvrše demonstrativan napad na Kupres u dogovoreno vreme, tj. 19. avgusta u 21 čas, kako bi

^{1,4} AIRPJ, br. 3258; Naređenje Vrhovnog štaba Štabu 4. crnogorske brigade od 18. avgusta u 13 časova (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 115).
»5 v. Dedijer: Dnevnik, I, str. 256.

¹¹⁶ Odgovor, dobijen 19. avgusta u 10,30 časova, glasio je: »Ustaše će izaći prema Vratima. Muslimani su kod topa, bacača i teškog topa. Mi ćemo što više zla učiniti unutra. Od Pogane glavice otvorite najjaču vatru. Nemojte tući top, jer se kod njega nalazi velika količina municije. Topom tucite donji deo grada. Mi ćemo izaći 19. u 21 čas...« (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 121).

omogućili, odnosno olakšali predaju muslimana. Istovremeno im je skrenuo pažnju na opreznost, da ne bi bili obmanuti, jer s obzirom na pristigla pojačanja, najavljena predaja manje je verovatna. »Predavanje tih ustaša mnogo bi značilo za dalje vođenje naše borbe« — pisao je Vrhovni štab Štabu 4. crnogorske brigade. Demonstrativan napad na Kupres, čak i pod uslovom da ne dođe do najavljene predaje muslimana, mogao je u svakom slučaju da bude koristan jer bi bio »u duhu našeg plana da se neprijatelj prikopa (u značenju: veže, prikuje — prim. M. L.) za pojedina mjesta, onemogućavajući mu pokret ka oslobođenoj teritoriji.«¹¹⁷

U određeno vreme, brigade su izvršile demonstrativan napad, ali do očekivane predaje muslimana nije došlo. Jedinice su bile oprezne: ne želeći da rizikuju, one se nisu upustile u borbe. Pa ipak je 3. četa 4. bataljona 2. proleterske brigade bila iznenađena protivnapadom ustaša na položajima kod Malih Vrata. Tom prilikom su poginula dva istaknuta bombaša, a ranjen je vršilac dužnosti komandira čete, dok je neprijatelj imao samo jednog ranjenog. Prva krajiška brigada je imala samo jednog ranjenog.¹¹⁸ Neizvesno je da li je posredi bila obmana ili nemogućnost da se izvede bekstvo iz utvrđene varoši.

Tako su 20. avgusta 1942. godine prestale borbe za Kupres, čime se završila najburnija etapa ofanzive proleterskih brigada.

u? Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 114, 115, 121.

us izveštaj Štaba 1. krajiške brigade Vrhovnom štabu od 20. avgusta (Arhiv Instituta za proučavanje radničkog pokreta, Sarajevo — dalje: AIRP — br. 450); Dnevnicu M. Milovanovića, V. Đokića, M. Poleksića i J. Mihaljevića; Sećanje grupe boraca 4. bataljona 2. proleterske brigade (stenogram, privatno vlasništvo K. Durašinovića); Bojna relacija 9. pešadijskog puka (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—8).

ČETVRTA GLAVA

PRENOŠENJE DEJSTAVA KA BANJOJ LUCI,
JAJCU I TRAVNIKU

Deo prvi

SITUACIJA U ZAPADNOJ BOSNI I U DALMACIJI POSLE DOLASKA VRHOVNOG ŠTABA I GRUPE BRIGADA

1. — Planovi Vrhovnog štaba za dalja dejstva u Bosanskoj krajini

Borbama oko Livna, Imotskog i Kupresa završena je još jedna etapa ofanzive proletherskih brigada. Prodorom prema Posušju i Imotskom, koji je tek intervencijom jačih italijanskih i ustaških snaga bio zaustavljen, neprijatelj je odbačen od Duvanjskog i Livanjskog polja i nateran da pređe u odbranu na liniji Sinj — Sestanovac — Imotski — Posušje. Time je slobodna teritorija oko Livna, Duvna i Prozora dobila veću stabilnost, jer više nije bila ugrožavana iz garnizona na jadranskoj obali.

Vrhovni štab je ocenio da je dolaskom proletherskih brigada u zapadnu Bosnu, oslobođenjem prostrane teritorije i spajanjem sa krajiškim i dalmatinskim partizanskim jedinicama postignut prvi cilj postavljen na Zelengori uoči nastupanja u zapadne krajeve. Sada je trebalo pristupiti izvršenju i ostalih zadataka koje su Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab postavili pred sebe: stvoriti jaku osnovicu na teritoriji zapadne Bosne i Hrvatske i na njoj obrazovati jače partizanske snage, kadre da uspešno rešavaju krupne operativne i strategijske zadatke narodnooslobodilačkog rata i revolucije. Uslovi su za to, očigledno, bili vrlo povoljni, jer je u Bosanskoj krajini i u susednim oblastima Hrvatske narodnooslobodilačka borba već bila u usponu: otklanjane su izvesne teškoće, suzbijana je opasnost četništva i savladavana je kriza koja je, u nekim od tih oblasti, u toku proleća, ozbiljno bila ugrozila postignute pozicije ustanka. Dolazak Vrhovnog štaba sa grupom proletherskih brigada u zapadnu Bosnu i srednju Dalmaciju pao je upravo u vreme kad su snage Operativnog štaba za Bosansku krajinu i Štaba 4. operativne zone Hrvatske, koristeći se odlaskom italijanskih

trupa iz 3. i 2. zone, počele da jačaju i konsoliduju svoje redove i da preuzimaju niz vojnih, organizacionih i partijsko-političkih mera za učvršćivanje i proširivanje baze narodno-oslobodilačke borbe. Doduše, sve teškoće nisu bile otklonjene. Naprotiv, neke su, u većoj ili manjoj meri, još uvek vršile negativan uticaj na proces oslobodilačke borbe. Tu je, u prvom redu, dolazila aktivnost četnika u srednjoj Bosni, oko Banje Luke, Jajca, Mrkonjić-Grada i Glamoča, kao i u Kninskoj krajini i oko Bosanskog Grahova. Zatim teškoće nastale u vezi s velikom nemačkom ofanzivom na području Kozare i u dolini Sane i s napadima italijanskih trupa u srednjoj i severnoj Dalmaciji (na području Vještica gore i Velebita). Pa ipak, i pored ozbiljnih gubitaka koje su ti ofanzivni poduhvati okupatora i kvislinških trupa nanele partizanskim jedinicama, i uprkos negativnim posledicama široke aktivnosti četnika, narodnooslobodilački pokret je sve više jačao: negde brže, npr. oko Drvara, Bos. Petrovca, Prijedora, Sanskog Mosta, Ključa, Glamoča i u nekim krajevima Dalmacije, a negde sporije, npr. oko Mrkonjić-Grada, Jajca, Banje Luke i Bos. Grahova. Dolazak Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta sa proleterskim brigadama veoma je delotvorno uticao na ubrzanje tog procesa. Velike vojničke pobeде koje su proleterske brigade izvojevale diverzijom na pruži Sarajevo — Mostar i zauzimanjem Konjica, Kreševa, Prozora, Gornjeg Vakufa, Sujice, Duvna, Livna, Posušja, Aržana; napadi na Bugojno, Donji Vakuf i Kupres, iako neuspešno okončani; stvaranje prostrane slobodne teritorije na području koje je ranije bilo pod kontrolom okupatorskih i ustaško-domobranskih vlasti — sve je to veoma pozitivno odjeknulo u zapadnoj i srednjoj Bosni, Hrvatskoj i Sloveniji i dalo jak impuls daljem, znatno bržem, razgaranju oslobodilačke borbe.

Rezultati tog procesa najbrže su se ispoljili u Bosanskoj krajini. U duhu direktiva primljenih u Vrhovnom štabu krajem jula, na Cincaru,¹ Operativni štab je pristupio formiranju udar-

¹ Krajem jula, na poziv vrhovnog komandanta, u Vrhovni štab su stigli komandant Operativnog štaba za Bosansku krajinu Košta Nad i sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu Duro Pucar. O sastanku u Vrhovnom štabu Košta Nad je u članku »Iz ratnih dana« izneo sledeće:

»Na Cincaru su nas, pored druga Tita, dočekali i Aleksandar Ranković i Ivan Milutinović. Podneo sam drugu Titu raport. Kao i uvek, Vrhovni komandant se pre svega neposredno interesovao za borce i narod. Svi drugovi su poklanjali veliku pažnju prilikama u Krajini. A mi smo opet osećali veliki značaj dolaska druga Tita i Vrhovnog štaba u ovaj kraj. Bilo je jasno da će se oslobodilačkoj borbi sada dati još silniji zamah. Događaji su to i potvrdili.

Drug Tito je našem operativnom štabu za Bosansku krajinu postavio nove zadatke. Pošto su dan ranije oslobođeni i Ključ i Sanska

nih brigada i prenošenju dejstava prema dolini Sane, Mrkonjić-Gradu i Manjači, s jedne, i prema Bos. Grahovu, s druge strane. Pored ranije formirane 1. krajiške udarne, formirane su još 2. i 3. krajiška udarna brigada,² a obnovljen je 6. krajiški odred na području ključkog, mrkonjičkog i sanskog sreza.³ Preduzete su i mere da se na Kozari reorganizuje 2. krajiški odred, koji je, u ofanzivi koja se završila krajem jula, pretrpeo velike gubitke (oko 1700 izbačenih iz stroja, računajući i pobijene ranjenike).

Vrhovni komandant je Operativnom štabu odao priznanje za brzo i uspešno sprovođenje dobijenih zadataka. U svom pismu od 16. avgusta on se saglasio s njegovim merama za reorganizaciju jedinica i formiranje novih brigada, naglasivši da je potrebno, koristeći prisustvo proletherskih brigada, četničke grupe politički razbiti i neutralisati. Izrazivši zadovoljstvo zbog formiranja 2. krajiške udarne brigade i zbog namere da se formira 3. krajiška udarna brigada, on je upozorio da, formiranjem brigada, ne treba isprazniti teritorije odreda, već treba pojedine samostalne udarne bataljone ostaviti na tim teritorijama radi njihove zaštite i radi mobilizacije novih boraca. Vrhovni komandant je potrebu i značaj formiranja brigada obrazložio time što će se u njima ljudstvo vojnički i politički mnogo bolje uzdići i što će se pomoću njih uspešnije rešavati krupna vojnička pitanja, vršiti brze koncentracije, pregrupisavanja i manevar i izbeći vezivanje za frontove.⁴

Sredinom avgusta, posle borbi za Livno i Kupres, kad je bio stabilizovan front prema Posušju, Imotskom i Sinju, Vr-

dolina, trebalo je proširiti oslobođenu teritoriju napadom na Mrkonjić-Grad, razbiti četnike na Manjači i razmotriti mogućnost oslobođenja Jajca. Zatim povezati svu slobodnu teritoriju u jednu kompaktnu celinu, a od partizanskih odreda odmah formirati brigade: drugu i treću, pa zatim četvrtu, petu i šestu. S takvim zadacima napustili smo Vrhovni štab na Cincaru«.

² Druga krajiška brigada je formirana u selu Bošnjacima, kod Sanskog Mosta, 2. avgusta 1942, od dva bataljona 2. krajiškog i jednog bataljona 1. krajiškog odreda. Prilikom formiranja imala je oko 1100 boraca. Treća krajiška brigada je formirana u Kamenici, kod Drvara, 22. avgusta, od jedinica 5. krajiškog odreda i imala je oko 800 boraca (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 96, 112, 114, 116, 119, 124, 131; knj. 7, dok. br. 9; tom II, knj. 1, str. 170; Krajiške brigade, str. 251, 257).

³ Šesti krajiški odred je formiran 1. maja 1942. na Manjači, ali se nakon dvadeset dana raspao pod uticajem četničke razbijačke aktivnosti. Operativni štab ga je ponovo formirao 17. avgusta 1942, od bataljona »Soko« (koji se do tada nalazio u 3. krajiškom odredu), 2. bataljona »Zdravko Čelar« (iz 5. krajiškog odreda) i bataljona »Zmijanec« (koji je bio sastavljen od boraca bivšeg Manjačkog bataljona 3. odreda). Odred je prilikom formiranja imao oko 1000 boraca (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 96, 105).

⁴ Naređenje vrhovnog komandanta Operativnom štabu za Bosansku krajinu od 16. avgusta (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 108).

hovni štab je, na osnovu analize vojno-političke situacije u zemlji, postavio pred proleterske brigade i krajiške i dalmatinske jedinice nove zadatke. Polazeći od zaključka da novo-oslobođenoj teritoriji trenutno ne pretila opasnost od novih neprijateljevih ofanzivnih akcija i da treba nastaviti širenje slobodne teritorije, on je odlučio da dejstva orijentiše ka Mrkonjić-Gradu i Jajcu i delimično prema Bosanskom Grahovu, u cilju oslobodjenja tih mesta, a da deo snaga ostavi za zaštitu slobodne teritorije i za organizovanje vojnopozadinskih vlasti na njoj.

Prvi je zadatak bio: što pre osloboditi Mrkonjić-Grad; zatim bi usledio napad na Jajce. Prema obaveštenjima Štaba 3. krajiškog odreda, neprijateljeva posada u Mrkonjić-Gradu nije bila ni brojna, ni spremna da se odupre napadu partizana.⁵

Prema istim obaveštenjima, posadu Jajca je sačinjavalo oko 500 domobrana i ustaša, koji su imali pešadijsko oružje, dve haubice i dva protivtenkovska topa. U gradu su se nalazili i magacini s velikom količinom municije. Stanovništvo je u većini bilo naklonjeno partizanima, a u gradu je delovala i organizovana grupa.⁶

Stanje u Mrkonjić-Gradu i Jajcu nametalo je potrebu da se ta mesta što pre napadnu, iskoristivši povoljan trenutak, dok neprijatelj ne ojača te garnizone. Sem toga, kako je vrhovni komandant naglasio Operativnom štabu, dejstvima oko Mrkonjić-Grada i Jajca trebalo je pažnju neprijatelja odvući od područja Kupresa, Prozora, Duvna i Livna, gde je tada podizana bogata letina.⁷

Ali je postojao još jedan važan razlog za prenošenje dejstava u pravcu Mrkonjić-Grada, Jajca i Banje Luke: potreba da se razbiju četnici, koji su, imajući kontrolu nad tim područjem, nastojali da svoj uticaj prošire u srpskim selima mrkonjićkog, glamočkog, kupreškog i livanjskog sreza i da se spoje sa četničkom Dinarskom divizijom oko Bos. Grahova, Strmice i Knina. Oslobodjenjem Mrkonjić-Grada i Jajca i izbijanjem na Manjaču bile bi razbijene tamošnje četničke snage; u njihovim redovima, koji još uvek nisu bili konsolido-

⁵ »Prema najnovijim obaveštenjima« — pisao je obaveštajni oficir tog' odreda — »u Mrkonjiću nema mnogo hrvatske vojske, a ima svega oko 60 ustaša. Skoro je izvršena smena vojske. Oficiri kao i domobrani nisu za borbu. . . . Oficiri su naredili domobranima da u slučaju napada partizana ne pucaju nego da se povuku«. Dajući podatke o rasporedu utvrđenja oko grada, obaveštajni oficir je javljao da u gradu ima oko 30 drugova »koji su spremni da izvrše dodijeljene im zadatke« i da »oko osamdeset pet posto četnika sa Drenovićevog sektora simpatišu nas partizane« (Izveštaj Štaba 3. krajiškog odreda Vrhovnom štabu od 15. avgusta 1942, Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 102).

⁶ Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 102.

⁷ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 108.

Vrhovni komandant osmatra položaje kod Mliništa (septembar 1942).

vani, nastala bi nova polarizacija u smislu skretanja prema partizanima. Time bi bio zadat udarac i četničkim snagama oko Bos. Grahova, jer bi se osujetilo njihovo povezivanje sa četničkim odredima Drenovića, Tešanovića, Marčetića i Radića u dolini Vrbasa. Zauzimanjem Mrkonjić-Grada i Jajca i izbijanjem jakih partizanskih snaga na srednji Vrbas stvorili bi se i vrlo povoljni uslovi za prenošenje dejstava u srednju Bosnu, gde je, posle raspada 4. krajiškog odreda, narodnooslobodilačka borba bila privremeno ugušena. Sve je, dakle, opravdavalu odluku Vrhovnog štaba za neodložan napad na Mrkonjić-Grad, a potom i na Jajce.

Taj zadatak, kojem je pridavao veliki značaj, vrhovni komandant je poverio Operativnom štabu za Bosansku krajinu, stavljajući mu na raspolaganje 1. krajišku i 2. proletersku brigadu. U pomenutom naređenju od 16. avgusta on mu je dao i uputstva: trebalo je Mrkonjić-Grad napasti obuhvatnim manevrom sa zapada i istoka, a prethodno preseći komunikacije koje vode ka Banjoj Luci, Jajcu i Sitnici, dok bi napad sa pravca Banje Luke obezbeđivala 2. krajiška brigada, koja bi se angažovala ka Sanskom Mostu i ka Manjači.

Pošto bi rejon zapadno od Kupresa ostao upražnjen posle upućivanja 2. proleterske i 1. krajiške brigade ka Mrkonjić-Gradu, vrhovni komandant je preduzeo čitav niz mera da bi slobodnu teritoriju zaštitio s tog pravca. On je Štabu 3. krajiškog odreda naredio da težište svog rada prenese prema Kupresu; da, u tom cilju, od boraca iz srpskih sela Blagaja, Gornjeg i Donjeg Malovana, Zanoline, Rilića, Vukovskog i Ravnog formira Kupreški bataljon i da se sa delom snaga svog odreda prebaci u rejon Blagaja, odakle će vršiti ispade prema Kupresu, organizovati izvlačenje žita iz Kupreškog polja i dejstvovati na komunikaciju Kupres — Bugojno. Ukazujući na potrebu energičnijeg dejstva na komunikaciju Bugojno — Donji Vakuf — Travnik, vrhovni komandant je Štabu odreda postavio i zadatak da formira jedan bataljon u selima na desnoj obali Vrbasa, između Donjeg Vakufa, Bugojna, Gornjeg Vakufa i Travnika.⁸

U nizu mera koje je Vrhovni štab preduzeo sredinom avgusta spadaju i pripreme za napad na Bosansko Grahovo. Uporedo sa usmeravanjem dejstava ka Mrkonjić-Gradu, Jajcu i Banjoj Luci, on je posebnu pažnju poklonio i situaciji oko tog jakog četničkog uporišta na tromedi Bosne, severne Dalmacije i južne Like. Još krajem jula, kada je stigao u rejon Livna, Vrhovni štab se, delom i na sugestiju i insistiranje Štaba 4. operativne zone, naročito zainteresovao za situaciju

oko Bos. Grahova. U svom prvom pismu Štabu 5. krajiškog odreda, upućenom 29. jula, vrhovni komandant je tražio da bude obavešten o situaciji u tom mestu," a još u toku borbi za Livno razmišljao je i o napadu na Bosansko Grahovo. Tih dana su uveliko kružile vesti da će Italijani napustiti i taj poslednji garnizon u zapadnoj Bosni. Te vesti nisu bile bez osnova, jer se zaista u italijanskim štabovima razmatrala ta mogućnost, a bile su već preduzete i neke pripremne mere za evakuaciju. Stab 5. krajiškog odreda je, verovatno 1. ili 2. avgusta, pisao Vrhovnom štabu da se broj italijanskih vojnika u Bos. Grahovu smanjio na 600, da Italijani poslednjih dana evakuišu za Knin ratni materijal i da su svi izgledi da će napustiti Grahovo.¹⁰ Na osnovu tih podataka Vrhovni štab je zaključio da će Italijani sigurno napustiti Grahovo. On je o tome 5. avgusta pisao svom delegatu u Štabu 2. proleterske brigade: »Četnici iz Bosanskog Grahova zauzeli su jednu kosu severoistočno od Grahova, ali ćemo im mi tamo uputiti bar 500 ljudi u bok po padu Livna, a gledaćemo da likvidiramo Bosansko Grahovo *pošto ga Talijani napuštaju*«¹¹ (kurziv M. L.). Već sledećeg dana on je naredio štabovima 4. operativne zone Hrvatske i 5. krajiškog odreda da koncentrišu svoje snage prema četničkim uporištima oko Bosanskog Grahova i Knina i izvrše pripreme za napad. U tom duhu bile su preduzete neke mere: komandant bataljona »Branko Vladušić« Odreda za severnu Dalmaciju stupio je u vezu sa Štabom 3. bataljona »Rajko Bosnić« 5. krajiškog odreda radi dogovora o zajedničkoj akciji kupreških, ličkih i dalmatinskih bataljona.

Na sastanku je bilo reči o snagama koje bi učestvovala u predviđenoj akciji (dva krajiška i četiri ličko-dalmatinska bataljona) i o potrebi da se izradi zajednički plan te akcije, koja bi se ubrzo izvela.¹²

Međutim, od dogovaranja se nije mnogo otišlo napred, jer je počelo da slabi uverenje da će Italijani evakuisati Bosansko Grahovo. Još 6. avgusta je Stab 5. krajiškog odreda izvestio Operativni štab za Bosansku krajinu »da se tačno ne zna da li će i kada Talijani napustiti Grahovo«, ali da se kod četnika,

¹¹ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 53.

Štab 5. krajiškog odreda je već sledećeg dana, 30. jula, dostavio Vrhovnom štabu tražene podatke. Prema njima, u Bos. Grahovu se nalazilo oko 1000 italijanskih vojnika i oko 550 četnika, naoružanih sa 530 pušaka, 12 puškomitraljeza i jednim mitraljezom, četničke jedinice su bile sastavljene od ljudstva iz Bos. Grahova, Drvara i Bos. Petrovca i njihove okoline (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 68).

¹⁰ Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 72.

¹¹ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 81.

¹² Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 89, 90.

kojih ima oko 500, oseća kolebanje i strah od blizine proleter-
skih brigada¹³. A dan ranije, član Štaba 4. operativne zone
Hrvatske javio je vrhovnom komandantu da se, prema poda-
cima primljenim od bataljona »Starac Vujadin«, u Bosanskom
Grahovu čak vrši nova koncentracija Italijana i četnika, koji
bi, ukoliko je to zaista tačno, mogli intervenisati u dva pravca:
prema Livnu ili prema Drvaru, i dalje ka Bos. Petrovcu¹⁴. Ne-
izvesnost u pogledu namera Italijana u Bosanskom Grahovu
ostala je i dalje, jer su nove vesti, koje su svakodnevno pristi-
zale, bile kontradiktorne. Već 8. avgusta Vrhovni štab je od
Štaba 5. krajiškog odreda dobio novo obaveštenje: prema poda-
cima obaveštajne službe ima izgleda da će se Italijani povući
iz Bosanskog Grahova u Knin¹⁵. Kako su sledećih dana slična
obaveštenja pristizala i sa drugih strana, vrhovni komandant
je 16. avgusta upozorio Operativni štab za Bosansku krajinu i
Štab 4. operativne zone Hrvatske »da je verovatno da će Ita-
lijani napustiti Grahovo« i naredio im da preduzmu potrebne
mere: izvide to mesto i sastave plan za napad, u kome treba
da učestvuju, pored jedinica 5. krajiškog odreda, Srednjodalma-
tinski i Severnodalmatinski odred, susedni lički odredi i 3. san-
džačka brigada¹⁶.

Započeta aktivnost partizanskih snaga oko Bosanskog Gra-
hova ubrzo je bila za izvesno vreme prekinuta. Kako do očeki-
vanog odlaska Italijana nije dolazilo, iako se još uvek javljalo
o njemu, napad na Bosansko Grahovo i na okolna četnička upo-
rišta je, iz dana u dan, odlagan za povoljnije prilike. Vrhovni
štab je opravdano smatrao da je bolje pričekati da Italijani sami
napuste Bosansko Grahovo, jer bi, u tom slučaju, napad imao
veće izgleda na uspeh, a i jedinice bi bile pošteđene većih gu-
bitaka. Ukoliko, pak, ne bude došlo do odlaska Italijana, napad
bi se ipak izveo, ali ne tako brzo, već kasnije, kada situacija
bude dozvolila da se prikupe jače snage, među kojima i neke
proleterске brigade. Tih dana, posle oslobođenja Livna, one su
bile angažovane drugim zadacima: 1. proleterска prodorom ka
Posušju i Imotskom, 3. proleterска čišćenjem sela oko Livna
od ustaške milicije, a ostale borbama za Kupres i obezbeđenjem
slobodne teritorije oko Prozora i Gornjeg Vakufa. Pa i snage
5. krajiškog odreda su većim delom bile angažovane na drugim
pravcima: 1. bataljon prema Bihaću, a 2. bataljon i Omladinski
bataljon u dolini Šanice tako da su prema Bosanskom Grahovu
ostali samo 3. i 4. bataljon, razvučeni na širokom frontu od Do-

¹³ Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 86.

i« Arhiv VII, k. 3a, br. reg. 6—1.

is Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 90.

i« Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 107, 108.

njeg Tiškovca do Peulja;¹⁷ tu su se još nalazili bataljon »Starac Vujadin« 4. operativne zone Hrvatske i delovi Severnodalmatinskog odreda¹⁸. Prema tome, partizanske snage oko Bosanskog Grahova ne bi mogle uspešno izvesti predviđeni napad. Zbog svega toga, Vrhovni štab je, sasvim opravdano, napad na taj garnizon potisnuo, za izvesno vreme, u drugi plan. Ali to ne znači da je on svoju pažnju odvratio od tog područja, jer je bio svestan da to uporište predstavlja ozbiljnu prepreku za povezivanje krajiških, dalmatinskih i ličkih partizanskih jedinica i znatnu opasnost za bezbednost slobodne teritorije oko Drvara, Glamoča i Livna.

Vrhovni štab je posebnu pažnju obraćao na razvoj situacije u Dalmaciji. Upućivanjem 1. proleterske brigade prema Aržanu, Posušju i Imotskom on je pružio neposrednu i značajnu pomoć dalmatinskim jedinicama. I oslobođenjem Bosanskog Grahova trebalo je, pored ostalog, omogućiti da se oslobođene teritorije Dalmacije čvršće povežu sa Bosanskom krajinom i Likom. Vrhovni komandant je isticao da će se time dati značajna podrška 4. i 5. operativnoj zoni Hrvatske, gde je raspoloženje za narodnooslobodilački pokret bilo veliko.¹⁹ Vrhovni štab i Centralni komitet su ocenili da je narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji uzela velikog maha i da njenim vojnim i partijskim rukovodstvima treba pružiti što veću pomoć, kako bi se ona što brže razvijala. Dolazak proleterskih brigada, blizina Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta, oslobođenje Livna, Sujice i Duvna i stvaranje velike oslobođene teritorije do Sinja, Trilja, Šestanovca i Imotskog — sve je to snažno uticalo na razvoj narodnooslobodilačke borbe u Dalmaciji. Narodne mase su svoju privrženost Komunističkoj partiji i oslobodilačkoj borbi dokazivale stupanjem u partizanske jedinice. Tih dana su novi borci iz svih krajeva Dalmacije, uključujući i ostrva,²⁰ svakodnevno pristizali na oslobođenu teritoriju, a partijske organizacije na poluoslobođenoj i okupiranoj teritoriji, koje su bile vrlo jake,²¹ razvijale su široku političku aktivnost na raskrinkavanju politike okupatora i njegovih kvislinga. Pored niza partijsko-poli-

¹⁷ Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 90.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 108.

²⁰ Samo u toku jednog dana, 26. jula, sa ostrva Iža je otišlo u partizanske jedinice 255 novih boraca, a u toku petnaest dana avgusta samo preko Solina je izašlo 508 dobrovoljaca (Drago Gizdić: »Dalmacija u vreme formiranja svojih prvih brigada«, Borba, 18. decembra 1961).

²¹ U Dalmaciji su u to vreme bile 242 ćelije sa 1119 članova KPJ (nisu uračunati članovi KPJ u vojnim jedinicama, zatvorima i logorima). Skojevska organizacija je brojala oko 6.200 članova, od kojih oko 4.950 na terenu, 750 u partizanskim jedinicama i oko 500 u zatvorima i logorima (D. Gizdić, n. č.).

tičkih i vojnih uputstava koja su Centralni komitet i Vrhovni štab pružili Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju i Štabu 4. operativne zone, od značaja je bilo i upućivanje izvesnog broja partijsko-političkih i vojnih rukovodilaca iz proleterskih brigada u dalmatinske jedinice, kao i uključivanje većeg broja dalmatinskih boraca u proleterske brigade, u sredinu politički uzdignutu, u kojoj su mogli da se brže osposobljavaju za rukovođenje dužnosti. Vrhovni štab je preduzeo i neke organizacione mere u cilju jačanja jedinica 4. operativne zone. Njenom štabu je naredio da izvrši pripreme za formiranje brigada, da u rejonu Duvna i Livna formira po jedan bataljon koji će, zajedno sa 10. hercegovačkom brigadom, zatvarati pravce koji od Kupresa preko Sujice vode za Livno i Duvno i da bataljon »Starac Vujadin« potčini sebi.²² U pogledu angažovanja Srednjodalmatinskog odreda, vrhovni komandat je ukazao na potrebu da on težište svojih dejstava usmeri ka Bosanskom Grahovu, a da istovremeno kontroliše pravac Obrovac — Prolog i manjim delovima dejstvuje na komunikaciji Sinj — Knin. »Pri ovom grupisanju snaga« — stajalo je u naređenju — »imati u vidu da se unutrašnjost Dalmacije, kao i pribrežni i ostrvski deo ne smeju isprazniti već se moraju tamo ostaviti lako pokretljive grupe za partizanska dejstva i mobilizaciju novih snaga«.²³

Planovi Vrhovnog štaba o širenju slobodne teritorije prenošenjem dejstava na sever, ka Mrkonjić-Gradu i Jajcu, na zapad, ka Bosanskom Grahovu, i na jug, ka Lovreću i Imotskom, ubrzo su dopunjeni još jednim planom po kome je trebalo izvesne snage uputiti i na severoistok, preko Vrbasa, da bi dejstvovala ka Bugojnu i Travniku, rušile komunikacije i radile na mobilizaciji ljudstva iz tog kraja u partizanske jedinice. Vrhovni štab je došao do zaključka da se područje istočno od Vrbasa ne sme ostaviti bez partizanskih jedinica i prepustiti ustašama i četnicima. Kratkotrajno zadržavanje proleterskih brigada sredinom jula u selima oko Kreševa, Fojnice, Sebešića, Travnika, Bugojna i Donjeg Vakufa pokazalo je da postoje uslovi da se upornim političkim radom, uz uspešne voj-

22 Međutim, već sledećeg dana, 17. avgusta, vrhovni komandant je izmenio svoju odluku, rešivši da bataljon »Starac Vujadin« bude pod komandom Operativnog štaba do pada Bosanskog Grahova, kada će biti rešeno kome će pripasti. On je to učinio zbog predstojećeg napada na Bosansko Grahovo, a verovatno i zbog toga što je imao u vidu da se od partizanskih bataljona s tog područja formira 4. krajiška brigada (Obaveštenje vrhovnog komandanta Operativnom štabu za Bosansku krajinu od 17. avgusta u 16,30 časova — Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 113).

23 Naređenje vrhovnog komandanta Štabu 4. operativne zone od 16. avgusta (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 107).

ničke akcije, znatan deo stanovništva toga kraja pridobije za narodnooslobodilački pokret. Oživljavanjem borbe u tom kraju postigao bi se i cilj kojem je Vrhovni štab stalno težio: nova žarišta borbi stvarati svuda, i tamo gde neprijatelj smatra da drži situaciju u svojim rukama, kako bi se snage neprijatelja razvlačile na velika prostranstva i time sprečavalo njihovo nesmetano grupisanje i preduzimanje koncentričnih napada na oslobođena područja. U situaciji kada su proleTERSke brigade, zajedno sa krajiškim i dalmatinskim jedinicama, stvorile prostranu slobodnu teritoriju koja je na istok dosegala do Vrbasa i kada je neprijatelj dovlačio pojačanja i pretio da iz doline Vrbasa preduzme nove, još veće, ofanzivne pothvate, bilo je naročito važno preneti dejstva preko Vrbasa u pozadinu neprijateljevih snaga. U prvi mah vrhovni komandant se nosio mišlju da tamo uputi delove 3. krajiškog odreda.²⁴ Međutim, kasnije, kada su propali pokušaji da se zauzme Kupres, i samim tim se povećala opasnost od jačih napada neprijatelja kako u pravcu Sujice, Duvna i Livna tako i u pravcu Prozora, vrhovni komandant je zaključio da prema Travniku treba angažovati jače snage. To je trebalo učiniti i zbog toga što su predstojala dejstva za oslobođenje Mrkonjić-Grada i Jajca, u kom cilju je bilo važno da se pažnja komandanta domobranskog 9. pešadijskog puka skrene od rejonu Jajca na Travnik. I ovom prilikom vrhovni komandant je želeo primeniti načelo: da dejstva glavnih snaga na jednom pravcu ili u jednom rejonu prati i pojačana aktivnost u drugim rejonima, u prvom redu u pozadini neprijateljevih snaga na koje je predstojao glavni napad. U tom cilju, on je 17. avgusta naredio Štabu 5. crnogorske brigade da se jače angažuje prema Bugojnu, pa čak i prema Travniku, da pomogne u formiranju jednog meštanskog bataljona i da razvije živu političku aktivnost među stanovništvom toga kraja.²⁵

Uporedo sa preduzimanjem mera za prenošenje dejstava u više pravaca radi proširivanja slobodne teritorije, Vrhovni štab je ozbiljnu pažnju posvetio i njenom obezbeđenju, stvaranju narodne vlasti i vojnopozadinskih organa i organizovanju ekonomskog života. On je smatrao da slobodnu teritoriju treba što duže držati i sprečiti neprijatelja da ponovo ovlada naseljima i žitorodnim poljima u Prozorskoj kotlini, Livanjskom i Duvanjskom polju i dolini Sane i Sanice. »Mi uopšte ne nameravamo napustiti ovu prostoriju, nego je baš zadržati i organizovati«, pisao je Vrhovni štab Štabu 5. crnogorske brigade. Trebalo je iskoristiti velike rezerve ljudstva i uključiti

²⁴ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 81.

²⁵ Naredenje vrhovnog komandanta Štabu 5. crnogorske brigade od 17. avgusta (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 111).

ih u partizanske jedinice, prikupiti letinu i obezbediti dovoljnu, količinu namirnica za nastupajuću zimu. Odajući Operativnom štabu za Bosansku krajinu priznanje zbog uspešno obavljene akcije na prikupljanju žetve u dolini Sanice, Vrhovni štab je posebno naglasio važnost tog pitanja:

»Izvlačenje toliko žita za tako kratko vreme jeste za svaku pohvalu. Mi na ovoj relativno siromašnoj planinskoj prostoriji imamo mnogo trupa. Zaista se moramo postarati da im obezbedimo ishranu, inače bismo se našli pred jednim nerešenim problemom. Potrebno je prodirati ka Sanskom Mostu i Uni i Kozari da bi se s te bogate prostorije izvuklo što više žita. Često za ove svrhe moramo određivati jedinice i vršiti akcije...«²⁶

Vrhovni štab je pitanju organizovanja pozadine i njenom osposobljavanju da odgovori mnogostrukim potrebama fronta pridao naročitu važnost. On se podjednako brinuo o operacijama proletherskih i udarnih brigada na bojištu i o akcijama radnih brigada na poljima; o rušenju komunikacija kojima se koristio neprijatelj i o osposobljavanju puteva i železničkih pruga koje su služile partizanima; o uništavanju industrijskih i poljoprivrednih objekata koji su radili za neprijatelja i o podizanju radionica i magacina na oslobođenoj teritoriji. U naređenju Operativnom štabu za Bosansku krajinu stajali su razni zadaci: zauzimanje Mrkonjić-Grada i Jajca, izrada ručnih bombi,²⁷ decentralizacija magacina i bolnica po šumama Šatora, Srnetice, Klekovače, Lunjevače i Grmeča.

Pošto je veći broj brigada bio upućen, ili je trebalo da bude upućen, u ofanzivna dejstva na sever, ka Mrkonjić-Gradu, Banjoj Luci i Jajcu, na zapad, ka Bosanskom Grahovu, i na istok, ka Travniku, to su za odbranu slobodne teritorije zadržane 1. proletherska, 4. crnogorska i 10. hercegovačka brigada i mesne partizanske jedinice. Vrhovni štab je nastojao da se u oslobođenim područjima formira što veći broj partizanskih jedinica koje bi preuzele zadatke oko zaštite slobodne teritorije i tako oslobodile brigade za ofanzivna dejstva.

Svi neprijateljevi pokušaji da zaustavi prodor proletherskih brigada na zapad ostali su bez rezultata. Neuspešno je završena i poslednja akcija Crne legije, krajem jula, koja je imala za cilj da se ponovo uspostavi kontrola nad područjem Šujice, Duvna, Livna i Glamoča. Pokazalo se da su za jedan takav poduhvat potrebne snage daleko veće nego one koje su

²⁶ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 108.

²⁷ U šumi kod sela Suvaje, na južnim padinama Grmeča, postojala je radionica u kojoj su, pod rukovodstvom inž. Mila Ljubičića, izgrađivane nagazne i minobacačke mine i ručne bombe.

pukovnicima Šimiću i Francetiću tada stajale na raspolaganju. Neuspeh Crne legije je uverio ustaško-domobranske štabove da je partizanska grupa, sastavljena od šest brigada visoke borbene vrednosti, toliko jaka da se protiv nje ne mogu izvoditi ofanzivne operacije bez učešća jačih nemačkih i italijanskih snaga. Pogotovo u situaciji kada je ta grupa, zauzimanjem Konjica, Prozora i Livna, došla do većih količina oružja i municije i spojila se sa krajiškim i dalmatinskim partizanskim odredima, otklonivši time mnoge teškoće oko zbrinjavanja ranjenika i bolesnika i organizovanja snabdevanja, čime je znatno povećala svoju udarnu snagu i manevarsku sposobnost.

Neprijateljevi štabovi su se, dakle, morali pomiriti sa činjenicom da je ova jaka partizanska grupa već stigla u zapadnu Bosnu i deo Dalmacije i oslobodila veće oblasti, spojivši ih sa oslobođenim područjima krajiških i dalmatinskih odreda, i da se, prema trenutnom stanju i odnosu snaga, protiv nje ne mogu, bar u dogledno vreme, preduzeti operacije koje bi obećavale uspešan ishod. Glavnom stožeru domobranstva je bilo jasno da i dalje ne može računati na angažovanje nemačkih i italijanskih trupa.

Italijani su se, kako se moglo i očekivati, i dalje držali obale i njenog uskog zaleđa. Njihovi štabovi su se zadovoljili time što su, kako su smatrali, zaustavili prodor proleterskih snaga preko Posušja i Aržana ka moru i suzbili opasnost koja se bila nadvila nad srednjodalmatinsku obalu. Čišćenjem Biokpva²⁸ oni su, bar za izvesno vreme, uklonili jednu veliku smetnju koja im je zadavala toliko briga, jer su dalmatinski partizani, s osloncem na to jako uporište, ozbiljno ugrožavali komunikaciju Omiš — Makarska — Metković i gotovo potpuno paralisali saobraćaj na komunikaciji Ljubuški — Imotski — Lovreč, Vrgorac — Zagvozd — Šestanovac, Podgora — Kozice i Dubci — Zadvarje — Provo.

Italijani su, dakle, bili ubeđeni da su konsolidovali situaciju na »svojoj« teritoriji i nisu se smatrali obaveznim da se angažuju u zoni koju su, pre upada partizana, bili prepustili jedinicama NDH. Po mišljenju štabova 2. armije i 18. armijskog korpusa Italijani nisu bili krivi što se u toj zoni situacija iz osnova izmenila posle prodora proleterskih brigada, koje su, nastupajući s jugoistoka, delom uništile i zarobile a delom raspršile ustaško-domobranske posade, oslobodivši prostrano pod-

²⁸ U drugoj polovini avgusta Italijani su protiv bataljona »Josip Jurčević«, na Biokovu, izveli tzv. operaciju »Albija«. U njoj su, pored jačih delova divizija »Bergamo« i »Mesina«, učestvovali i hercegovački četnici (D. Plenča: Partizanski odredi naroda Dalmacije 1941—1942, str. 372—382).

ručje od dolina Neretve i Rame na istoku pa do masiva Cvrsnice, Vrana i Dinare na jugu i jugoistoku, i spojivši se sa krajiškim i dalmatinskim partizanima koji su već imali znatnu slobodnu teritoriju. Krivicu za takav razvoj događaja, po mišljenju tih štabova, snosile su vlasti NDH, koje su uporno tražile da Italijani napuste tzv. demilitarizovanu zonu i predaju je ustašama i domobranskim trupama.

Pošto su se proleterske brigade zadržale južno od demarkacione linije, to Nemci nisu mogli, a ni hteli, da se angažuju protiv njih sve dotle dok ne budu prešli u nemačku okupacionu zonu. Oni su smatrali da su Italijani dužni da raščiste situaciju i suzbiju opasnost od partizana. Sto se tiče oružanih snaga NDH, one, po mišljenju Nemaca, nisu bile u stanju da se odupru partizanima. General-major Stal, komandant borbene grupe »Zapadna Bosna«, u svom izveštaju nemačkom generalu u Zagrebu, ovako je ocrtao opštu situaciju:

»Za područje borbene grupe »Zapadna Bosna« sve više dobijaju u značaju partizanske jedinice koje pridolaze iz italijanske okupacione oblasti (zona III i delovi zone II)... Slabe hrvatske snage koje se sada bore u III zoni, uprkos mnogim lepim uspesima, nisu u stanju da zaustave, a kamoli unište, partizane koji se približavaju kao val za valom...

Sa sve većim iscrpljivanjem područja koja su dosada bila pod partizanima postoji verovatnoća da će se bande okrenuti plodnim područjima zapadne Bosne i time u dogledno vreme stupiti u vezu sa dobro organizovanim snagama u Grmeču, pa tako znatno promeniti situaciju u južnom delu područja (misli se na nemačku okupacionu zonu južno od Save — prim. M. L.). Jasni znaci za ovakav razvoj situacije su napadi na hrvatska uporišta između Sanskog Mosta i D. Vakufa, što je, između ostalog, dovelo i do gubitka G. Sanice i Ključa. S tim u vezi, pitanje posedanja III zone dobija važan vojnički i politički značaj. Napuštanjem III zone od strane Italijana i nesprečenim pridolaskom crnogorskih proleterskih brigada i bandi iz Hercegovine, pa čak i iz okoline Skadarskog jezera,²⁹ ova zona je praktično prešla u posed partizana...

Raščišćavanje situacije u III zoni daleko prevazilazi snagu hrvatske države i njene vojske. Ovo utoliko više što se situacija na području severno od Save zaoštrila.

Mere koje su postale potrebne usled situacije u III zoni daleko prevazilaze mogućnosti raspoloživih snaga i datih političkih okolnosti i, prema ovdašnjem shvatanju, mogu se sprovesti samo odlukama najviših komandi«.

General Stal je, kao što se na osnovu izveštaja može zaključiti, bio veoma realan u proceni situacije. On je s pravom

²⁹ U gotovo svim nemačkim izveštajima iz tog vremena nalazi se podatak o crnogorskim proleterskim jedinicama iz okoline Skadarskog jezera. Nemci su, na osnovu dnevnika (zaplenjenog 4. jula kod Hadžića) jednog poginulog borca 4. crnogorske brigade, rodom iz okoline Virpazara, zaključili da je veliki broj boraca proleterskih brigada poreklom iz tog kraja.

procenio da se proleterskim brigadama ne mogu suprotstaviti ne samo ustaško-domobranske već ni nemačke snage kojima je on raspolagao. Za uspešnu borbu protiv partizana — kojih je, prema podacima, južno od demarkacione linije bilo 30.000—50.000³⁰ — potrebno je, po njegovom mišljenju, angažovanje većih snaga koje su mogle da upute »najviše komande«. A dotle, do pristizanja tih snaga, »bilo bi potrebno, protivu daljih napada partizana iz III zone, u južnom delu nemačke okupacione zone (južno od Save — prim. M. L.), koja istovremeno predstavlja i jezgro Hrvatske, izgraditi zaštitni bedem«.³¹

U takvoj situaciji, kad se nije moglo očekivati da Italijani i Nemci angažuju svoje trupe u jednoj većoj operaciji, Glavnom stožeru domobranstva ostalo je da naredi štabovima svojih korpusa da dejstva partizana lokalizuju na područja koja su ovi već zauzeli i da spreče njihovo širenje prema dolinama Vrbasa i Une. U međuvremenu on je kod nemačkih i italijanskih štabova preduzeo čitav niz koraka da bi ih ipak ubedio u potrebu da se angažuju protiv partizana koji su, koncentrisani na prostranoj slobodnoj teritoriji, koja je predstavljala vrlo pogodnu operativnu osnovicu, pretili da se prošire u svim pravcima i da ugroze pozicije okupatora kako duž obale tako i u dolinama Neretve, Vrbasa, Bosne, Save i Une. Svesne da je Italijane teško pokrenuti u jednu takvu akciju, ustaške vlasti su se utoliko teže mirile sa nezainteresovanošću Nemaca da im pruže pomoć. I sada, pošto su zajedničke operacije nemačkih i ustaško-domobranskih trupa na Kozari i Prosari bile završene, Glavni stožer domobranstva je s pravom očekivao da će borbena grupa »Zapadna Bosna«, sastavljena od brojnih nemačkih i domobranskih jedinica, biti upotrebljena protiv proleterskih brigada koje su izbile na područje Prozora, Kupresa, Bugojna, Duvna, Livna i Glamoča. Međutim, on je, na svoje razočarenje, mogao da konstatuje da su Nemci tu borbenu grupu rasformirali i njenu glavninu (svoje pukove i domobranske brdske brigade) uputili u Srem i Slavoniju, tamo gde su oni bili više zainteresovani. Vlastiti vojni i ekonomski interesi su u tom trenutku skrenuli pažnju nemačkih štabova na komunikaciju Zagreb — Beograd, koju su vrlo ozbiljno ugrožavale partizanske jedinice, i na žitorodne oblasti Srema i Slavonije, gde je, masovnom akcijom partizana, bilo dovedeno u pitanje sabiranje žetve. Sem toga, slavonske partizanske jedinice su svojim dej-

30 Izveštaj borbene grupe »Zapadna Bosna«, odeljenje Ic. od 12. avgusta (Arhiv VII, k. 8, br. reg. 13/1).

Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu poslaniku Kašeu od 7. avgusta (mikroteka VII, film London 20, snimci H — 312057—9).

stvima onemogućavale eksploataciju bogatih šuma.³² Zbog svega toga, dakle, Nemci su dali prioritet teritoriji severno od Save, te su i glavninu svojih trupa prebacili u Slavoniju i Srem. U Bosni, oko Sarajeva i rudarskih područja Vareša, Breze, Zenice i Tuzle, ostala je 718. divizija, a za obezbeđenje Banje Luke i rudarskog područja oko Prijedora i Ljubije zadržani su manji delovi 714. divizije.

U takvoj situaciji trupe NDH su morale da se brinu kako će zaustaviti partizanske napade i odbraniti Kupres, Bugojno, Donji Vakuf, Jajce, Mrkonjić-Grad, Ključ, Sanski Most i druga mesta u dolinama Sane i Une kojima je zapretila ozbiljna opasnost. No, kad su bile suočene s tako velikim teškoćama i obavezama, ustaško-domobranske jedinice ipak nisu ostale usamljene. I četnici oko Jajca, Mrkonjić-Grada i Banje Luke osetili su se ugroženim. Oni su strahovali da će dolazak proleterskih brigada uticati na srpske mase da pristupe narodnooslobodilačkoj borbi. Četnički štabovi su se pribojavali i od direktnog napada partizanskih jedinica na »njihovu« teritoriju oko Mrkonjić-Grada i Banje Luke, jer se sami, očigledno, ne bi mogli odupreti tom napadu. Našavši se pred istim teškoćama, četnički i ustaški štabovi su se dogovorili da svoje snage udruže radi uspešnijeg suprotstavljanja partizanskom nadiranjju.

2. — *Uticaj dolaska proleterskih brigada na produbljivanje krize četničkog pokreta u zapadnoj i srednjoj Bosni*

Izbijanje proleterskih brigada na teritoriju 3. krajiškog odreda unelo je nesigurnost među četnike, izazvalo izvesnu pometnju u njihovim redovima i uzdrvalo njihove pozicije, koje ionako nisu bile čvrste, naročito posle sporazuma koje su četnički štabovi sklopili sa ustašama i domobranima. Srpske seljačke mase u srednjoj Bosni i na teritoriji između Banje Luke, Bronzanog Majdana, Sanskog Mosta, Ključa, Glamoča, Janja i Jajca, koje su se nalazile u četničkim jedinicama, nisu mogle da prihvate takvu politiku svojih vođa.³³ Bojazan od partizana,

³² Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH je u svom dopisu Ministarstvu domobranstva od 1. maja pisalo o važnosti »izradbe bukovih trupaca za potrebe njemačkog zrakoplovstva« (Arhiv VII, k. 64. br. reg. 21 5—9).

³³ Neke četničke jedinice nisu htele da sklope sporazume sa NDH. Tako je bataljon iKnez Arsen« iz Ilove kod Dervente, čiji je komandant bio Forkapa, nastavio borbu protiv ustaša i domobrana (Arhiv VII, BH-X-514, k. 40h, br. reg. 7/2). I četnici na planini Vučjaku, između Odžaka i Dervente, nisu sklopili sporazum sa NDH. Oni su krajem juna i početkom jula čak vodili oštre borbe sa domobranskim jedinicama i uspeali da im nanesu veće gubitke (Arhiv VII, k. 40 g. br. reg. 27/1).

protiv kojih nisu mogli da se uspešno bore sami, naterala je četničke štabove da sklope sporazum sa vlastima NDH i da, udruženim snagama, vode borbu protiv zajedničkog neprijatelja. Time su četnici prividno dobili, i to samo u materijalnom smislu, jer su se mogli osloniti na ustaško-domobranske garnizone, iz kojih su se snabdevali oružjem i municijom, ali su u stvari politički i moralno mnogo izgubili. Činjenica da su priznali ustašku državu i njenog poglavnika, najljuće neprijatelje srpskog življa, razgolitila je njihov lažni patriotizam i pokazala njihovo pravo lice izdajnika. Posle sporazuma sa vlastima NDH četnici su preduzeli čitav niz mera da konsoliduju svoje pozicije na teritoriji srednje i zapadne Bosne i da se povežu sa četničkim odredima u istočnoj Bosni. Predstavnici četničkih jedinica održali su 1. i 2. jula u selu Srpska Grapska na Trebavi konferenciju na kojoj su osnovali Glavni štab bosanskih četničkih odreda i za komandanta izabrali Radu Radića, komandanta odreda »Borje«.³⁴ Pod taj štab su potpale sledeće četničke jedinice: Trebavski, Ozrenski i Zenički četnički odred iz istočne Bosne, odredi »Borje« i »Obilić« iz srednje Bosne i puk »Manjača« iz zapadne Bosne. Na konferenciji je doneta odluka »da se priznaju svi ugovori zaključeni između pojedinih četničkih odreda i NDH«. Ova konferencija je održana sa znanjem i odobrenjem vlasti NDH.³⁵

Formiranjem Glavnog štaba bosanskih četničkih odreda učinjen je pokušaj da se povežu svi četnički odredi na teritoriji Bosne i da se stvori jedinstvena komanda. Svi ti odredi — kako oni u istočnoj Bosni (Ozrenski, Trebavski, Zenički, a kasnije i Majevički), tako i oni u srednjoj (»Borje« i »Obilić«) i zapadnoj Bosni (odred »Kočić« i puk »Manjača«) — sklopili su sporazume sa vlastima NDH. Mada su formalno priznavali Dražu Mihailovića kao svog komandanta, štabovi ovih četničkih jedinica — »suboraca«, kako su ih nazivale ustaše — nisu imali neposredne veze s njim, niti su se potčinjavali narednjima njegovih delegata. Njihovi komandanti, koji su želeli da ostanu »vojvode«, osećali su se uvređenim što im Draža Mihailović i njegova Vrhovna komanda nisu izrazili priznanje za

³⁴ Zapisnik s konferencije delegata četničkih odreda istočne i zapadne Bosne (Arhiv VII, BH-V-9518).

as Komandant Banjalučkog domobranskog zdruza je 29. juna izdao »proputnicu« komandantu četničkog puka »Manjača« Vukašinu Marčetiću i komandantu 1. bataljona tog puka Jovanu Mišiću »koji sa osam četnika idu na konferenciju u s. Grapsku, kotar Doboj, radi biranja zajedničke uprave, koja će imati zadaću da sarađuje sa hrvatskom vladom, kao jedinstveno predstavništvo četnika na ovom području«, naređujući vojnim i žandarmerijskim vlastima da im izađu u susret (Arhiv VII, k. 18, br. reg. 6169 ili 6129).

uspešnu borbu protiv partizana i ukazali poverenje priznavanjem štabova koje su samoinicijativno obrazovali. Nezadovoljni što ih je Draža mimoišao i obrazovao štabove od oficira koji su došli sa strane,³⁶ oni su nerado i s rezervom primali ljude koje je Draža slao k njima, a nisu priznali ni Stab za Bosnu, Hercegovinu, Dalmaciju i Liku, s vojvodom Birčaninom na čelu, koji je on postavio.³⁷ Iako su u borbama u toku proleća partizani bili razbijeni, vođi ovih četničkih jedinica su smatrali da opasnost od partizana nije sasvim otklonjena i da se od novih napada partizana iz rejonu Podgrmeča, Kozare i Drvara mo-

36 Draža Mihailović je 27. juna (depešama br. 264 i 265) obavestio predsednika jugoslovenske vlade u Londonu da je formirao Vrhovnu komandu jugoslovenske vojske u otadžbini, izvršio novu organizaciju četničkih snaga na principu izdvajanja operativnih od teritorijalnih jedinica i postavio komandante za pojedine pokrajine i oblasti. Teritorija Bosne i Hercegovine bila je podeljena na tri oblasti: istočnu Bosnu, kojom je trebalo da komanduju rezervni major Petar Bačović, kapetan Stevan Damjanović i Dražin delegat profesor Lazar Trklja, zapadnu Bosnu sa Dalmacijom i Likom, pod komandom vojvode Ilije Trifunovića Birčanina i rezervnog poručnika Vidaka Kovačevića, i Hercegovinu, pod komandom rezervnog kapetana Vojislava Lukačevića, kapetana Danila Salatića i popa Perišića (mikroteka VII, film Bileća 13, snimci 198 i 200).

³¹ Komandant Glavnog štaba bosanskih četničkih odreda Rade Radić pisao je 21. jula Urošu Drenoviću, komandantu četničkog odreda »Kočić«, između ostalog, i o vezi Glavnog štaba sa Dražom Mihailovićem i o odnosu prema Birčaninovom štabu:

»U pogledu naše veze direktno sa bratom Dražom, istina je da je još stvarno nemamo. Na konferenciji u Srp. Grapskoj bila su došla dva čoveka, koji su se predstavili kao Dražini ljudi, ali pošto nisu imali ništa napisмено i pošto su se pojavile izvesne sumnje, mi ih nismo mogli pripustiti čitavom toku konferencije, nego smo tek na koncu saslušali njihov referat o prilikama u Srbiji... Vezu sa Dražom naša nova komanda odlučila je da uspostavi direktno preko svojih delegata...

U pogledu Glavne komande i Štaba za Bosnu, Hercegovinu, Crnu Goru i Liku, koji je po svojoj prilici već obrazovan i vrši neku dužnost, nemamo nikakvih podataka ni u pogledu ličnog sastava ni u pogledu funkcije, koje bi bile stavljene u dužnost tome štabu. Ako je stvarno* brat Draža naimenovao takav štab, ne osvrćući se na stanje prilika kod nas i obilazeći ljude koji već godinu dana pod najtežim prilikama vode borbu protiv neprijatelja i koji su u toj borbi do sada u velikoj meri uspeali, smatramo da je pogrešio i treba nastojati svim silama da on tu svoju grešku ispravi, da ne bi nanela štete budućoj narodnoj borbi. Svakako izgleda malo čudno, da je vođeno više računa o tim pukovima na tu stranu (misli se na Kninsku krajinu — prim. M. L.), za koje još nije jasno koliko su uspevali u svojim borbama, a nije vođeno računa o svima onim odredima iz ostale Bosne koji predstavljaju stvarnu snagu, i koji su najveći deo Bosne već uspeali da očiste od neprijatelja i s jedne i s druge strane (r. Bosne — prim. M. L.). Isto tako je čudnovato da taj vrhovni štab za Bosnu itd., koji bi imao biti imenovan, nije do sad čak ni pokušao da bar stupi u vezu sa pojedinim četničkim odredima u Bosni. Prema svemu tome izgleda da je taj štab za Bosnu neka mistifikacija i ujdurlema nekih suviše ambicioznih ljudi« (Arhiv VII, BH-V-9523).

^gu zaštititi samo ako se udruže sa domobranskim i ustaškim jedinicama. Tako je došlo do na izgled čudne situacije da su četničke jedinice u većem delu Bosne formirale svoj autonomni štab i sklopile sporazume sa ustašama. Kolaboracija bosanskih četnika sa ustaškom vlašću, međutim, nije bila nimalo čudnovata ni nerazumljiva. Klasni interesi kulaka i trgovaca, koji su vodili ove bosanske četničke mase, bacili su ih u zagrljaj ustaša, isto onako kao i crnogorske, sandžačke, hercegovačke, dalmatinske i ličke četnike i slovenačke belogardejce u zagrljaj Italijana, a srpske četnike u zagrljaj Nemaca. Svi su oni — i okupatori i kvislinzi i četnici — u narodnooslobodilačkom pokretu imali zajedničkog neprijatelja, protiv koga su se morali boriti zajednički, udruženim snagama.

Glavnom štabu bosanskih četničkih odreda priključio se ubrzo i četnički bataljon »Petar Kočić«, koji je, pod komandom Uroša Drenovića, dejstvovao oko Mrkonjić-Grada. Sredinom jula on je prerastao u istoimeni odred, u koji su još ušli Gvozdeni bataljon i 3. bataljon četničkog puka »Manjača«. Glavni štab je naročito nastojao da ojača taj odred, koji je, zbog položaja na kome se nalazio, bio najviše izložen napadima partizana. Kako je on bio formiran na teritoriji 3. krajiškog partizanskog odreda, u čijim je jedinicama u toku proleća nastalo previranje, Glavni štab bosanskih četničkih odreda je želeo da, zajedno sa domobranskim snagama, razbije partizanske jedinice u tom kraju, formira nove četničke bataljone i poveže se sa četničkim jedinicama koje su se nalazile u Bos. Grahovu i Kninskoj krajini.³⁸ U tom cilju su udružene četničke i domobranske snage još krajem juna pokušavale da odbace partizane s teritorije mrkonjičkog i glamočkog sreza i prodru u pravcu Glamoča, koji je bio opsednut i, dalje, ka Bos. Grahovu. Međutim, taj napad je bio zaustavljen, a zatim, protivnapadom Udarnog bataljona 5. krajiškog odreda i delova 3. krajiškog odreda, četnici su bili razbijeni i odbačeni u Mrkonjić-Grad. Krajiške partizanske jedi-

³⁸ U pomenutom pismu Urošu Drenoviću, komandant pomenutog Glavnog štaba je tražio od njega podrobnije podatke o četničkim snagama oko Bos. Grahova i Knina. O tome je pisao sledeće:

»Vrlo nam je drago što si uspeo uhvatiti vezu sa Grahovom i dalje prema Lici i Dalmaciji. Iz priložene njihove pošte, koju si nam dostavio u prepisu, dobili smo neke podatke o tamošnjim prilikama. Prema tim podacima tamo postoji nekoliko pukova i Dinarska divizija, za koje nemamo ni približnih obaveštenja o njihovoj snazi u pogledu ljudstva i naoružanja, a s druge strane prema istim podacima izgleda da su partizanske snage na tamošnjim područjima veoma jake. Svakako bi bilo dobro da se sada preko veza koje si uspostavio što detaljnije obavestiš o svemu tome i da nas uputiš tačno u tamošnje prilike. Postoji, kaže se. Dinarska divizija i njen komandant, ali nam nije jasno, da li je taj komandant biran od strane pukova te divizije, ili je naimenovan od strane brata Draže«.

Izbeglice iz Janja. kod Jajca, bez krova nad glavom, u jesen 1942.

nice su, tako, uspešno potiskivale četničke i domobranske snage prema garnizonima u dolinama Vrbasa i Sane. I dok su nemačke i ustaško-domobranske trupe dovršavale ofanzivu na Kozari, Operativni štab za Bosansku krajinu je preduzimao dejstva da na teritoriji 3. i 5^l. krajiškog odreda uništi četnike, u čemu je postigao značajne uspehe. Razbijanjem četničkih i domobranskih snaga koje su vršile napad iz Mrkonjić-Grada prema Glamoču, a zatim oslobođenjem Glamoča i, nekoliko dana kasnije, Ključa, krajiške partizanske jedinice su uspele da potpuno preuzmu inicijativu. Približavanje proleterskih brigada, koje su, nastupajući s jugoistoka, sredinom jula zauzele Prozor i Gornji Vakuf i vodile borbe oko Bugojna i Donjeg Vakufa, došlo je upravo u vreme kada su krajiške partizanske jedinice postizale značajne uspehe; pored ostalog, one su sprečile povezivanje četničkih snaga Glavnog štaba i Dinarske četničke divizije. Njihov dolazak u dolinu Vrbasa i, nešto kasnije, u rejon Cincara, Sujice, Duvna, Livna i Blagaja pružio je krajiškim partizanima veliku podršku a narodu ulio samopouzdanje. S druge strane, on je jako potresao i demoralisao četničke jedinice pojačavši neodlučnost mnogih boraca da se bore protiv partizana. Četnički štabovi su osetili da im je položaj ozbiljno ugrožen. Njihovi planovi o povezivanju četničkih jedinica oko Mrkonjić-Grada i Banje Luke sa Dinarskom divizijom oko Bosanskog Grahova, Strmice i Knina i o stvaranju novih jedinica na teritoriji mrkonjičkog, ključkog i glamočkog sreza bili su još ranije prevaziđeni razvojem situacije.³⁹ Ne samo što nije došlo do formiranja Vrbljanskog i Glamočkog četničkog bataljona, nego je i nastupilo osipanje u ostalim bataljonima Drenovićeovog odreda. Tako je, još krajem jula, komandant četničkog Gvozdеног bataljona Nikola Veštica stupio u dodir sa Štabom 2. proleterske brigade i izrazio želju za zajedničkom borbom protiv ustaša, a 31. jula on je poslao grupu svojih boraca da učestvuje u napadu na ustaška uporišta Zlosela i Kupres.⁴⁰ A komandant Vrbljanske četničke grupe, koja je trebalo da preraste u bataljon, pisao je 31. jula komandantu Operativnog štaba za Bosansku krajinu o »iskреноj želji« njegovih boraca

³⁹ Komandant četničkog odreda »Petar Kočić« Uroš Drenović naredio je 21. jula da se od Vrbljanske čete, koja je brojala 120 vojnika, formira Vrbljanski četnički bataljon, a od grupa oko Glamoča, u kojima je takođe bilo oko 120 četnika, Glamočki četnički bataljon. Grupe oko Glamoča, tzv. komitske petorke, trebalo je, do formiranja bataljona, da krstare kroz šumovito područje između Mrkonjić-Grada i Glamoča, napadaju manje grupe partizana i ometaju stvaranje vojnopozadinskih partizanskih ustanova (Arhiv VII, k. 16, br. reg. 515; BH-V-9982).

⁴⁰ Izveštaj predstavnika Vrhovnog štaba S. Zujovića vrhovnom komandantu od 1. avgusta (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 64).

i boraca Drenovićevog odreda da se »obustavi nepotrebno krvoproliće«, da se ostvari »jedinstvena bratska saradnja« partizana i četnika i da se partizani uzdrže od napada na četničku teritoriju. Ovaj četnički komandant je, očigledno, bio zaplašen od partizanskih snaga koje su ugrozile njegovu jedinicu i hteo da dobije u vremenu. »Ako Drenović i mi svi četnički vođe budemo imali krivice«, pisao je on, »za to ćemo odgovarati pred narodnim sudom, te ne vidim razloga da se preko svega ne može preći u interesu naroda za koji se borimo«.⁴¹

Strah od partizana i želja da se izbegne borba s njima nisu se pojavili samo kod onih četničkih jedinica koje su, kao najisturenije, bile u borbenom kontaktu s partizanskim snagama, već i kod četničkih štabova u srednjoj Bosni. Glavni štab je pravilno zaključio da su krajiški partizani uspjeli ne samo da sačuvaju svoju snagu, uprkos razbijačkoj četničkoj akciji i velikoj nemačko-domobranskoj ofanzivi na Kozari i u dolini Sane, već i da predu u odlučno nastupanje protiv četnika, domobrana i ustaša u ključkom, sanskom, mrkonjičkom, glamočkom, jajačkom i banjalučkom srezu. Ponovo oživljavanje partizanskih jedinica na Kozari i njihovo osvajanje Glamoča, Ključa i doline Sanice bili su nesumnjiv dokaz njihovog brojnog jačanja, vitalnosti, velike snage i upornosti i očigledan znak njihove namere da se svom silinom bace na četnike i obračunaju s njima. Pristizanje grupe proleterskih brigada, koja je, na svom putu za Bosansku krajinu, slomila gotovo sve prepreke i oslobodila čitav niz gradova, samo je uvećalo opasnost i četničke jedinice stavilo u vrlo težak položaj. Zbog takvog nepovoljnog razvoja situacije u zapadnoj Bosni uznemirili su se, sasvim prirodno, i četnički štabovi u srednjoj Bosni, jer su ocenili da bi se kriza koja je zahvatila četničke odrede u zapadnoj Bosni mogla preneti i na njihovu teritoriju. Posle burnih nrolećnih događaja, kada je, u teškim borbama, došlo do raspada 4. krajiškog odreda i neuspele intervencije Proleterskog i Udrnog bataljona, četnički štabovi su smatrali da drže situaciju u svojim rukama na čitavom području od reke Bosne na istoku, Save na severu, masiva Vlačića, Ranče i Čemernice na jugu i Vrbasa na zapadu. Formiravši brojne četničke bataljone i odrede i sklopivši sporazume s vlastima NDH, ti štabovi su se nadali da će još više učvrstiti svoju vlast na toj teritoriji. Međutim, dolazak jakih proleterskih jedinica i Vrhovnog štaba u zapadnu Bosnu pokolebao ih je u tom uverenju i uneo je nespokojstvo među njih.

Glavni štab je ocenio da je u novonastaloj situaciji nemoguće da se same četničke jedinice odupru partizanima i zauzave njihovo područje na teritoriju koju su četnici držali.

Arhiv VII, k. 16, br. reg. 5154.

Bilo je lakode jasno da ni domobrani i ustaše nisu u tom momentu bili u stanju da to učine. Pri takvom razvoju događaja trebalo je, po mišljenju Glavnog štaba, taktizirati s partizanima da bi se dobilo u vremenu, dok ne pristignu pojačanja iz četničkih odreda u istočnoj i srednjoj Bosni. Zbog toga je on odlučio da s partizanima povede razgovore kojima bi kao osnova poslužio predlog da se prekinu neprijateljstva i održi »status quo«. On je, u tom cilju, još krajem jula, uputio pismo Operativnom štabu NOP odreda za Bosansku krajinu, nudeći mu primirje,⁴² a 2. avgusta je naredio komandantu četničkog odreda »Manjača«⁴³ da uputi u »glavnu partizansku komandu na Kozari« (misli se na Operativni štab za Bosansku krajinu — prim. M. L.) delegaciju koja će pregovarati sa partizanima. Trebalo je da delegacija partizanskom štabu stavi na znanje da je četnička komanda, »u interesu sloge i ljubavi, kao i snaženja naših borbenih snaga, koje su cepanjem bile oslabljene«, voljna da se sa partizanima sporazume na bazi međusobnog nenapadanja. »Naš zadatak je za sada samo to«, stajalo je u uputstvu, »da se branimo od napada partizana ... a ako bi se sa njima mogao utvrditi sporazum na toj bazi da oni nas ne napadaju i da ne prelaze na naša područja, to bi trebalo pokušati, s obzirom na dvolično držanje Hrvata«⁴⁴ (misli se na ustaško-domobranske vlasti — prim. M.L.).

Namera Glavnog štaba je, očigledno, bila isuviše providna. Dok su u toku zime i proleća četnici vršili pučeve u partizanskim bataljonima i četama 4. i 3. krajiškog odreda, ubijali i masakrirali njihove vojne i partijsko-političke rukovodioce, ranjenike, kurire, odbornike i pokušavali da unište Proleterski bataljon i dva udarna bataljona, koji su preko mesec dana, uz velike žrtve, odolevali besomučnim četničkim napadima i na kraju bili ipak izbačeni iz srednje Bosne, onda četnički komandanti nisu ni pomišljali na pregovore s partizanima. Tada su sklapali sporazume s vlastima NDH i sanjali o potpunom uništenju partizana na preostalom delu Bosanske krajine, na teri-

⁴² Pismo nije sačuvano, a neizvesno je da li je i stiglo u Operativni štab. O njemu govori i na njega se poziva komandir Vrbiljske četničke čete u svom pismu Operativnom štabu od 31. jula:

»Ovih dana upućeno vam je pismo od Glavne komande četnika za Bosnu pa se nadam da ste isto primili. Ukoliko smo obavješteni isto pismo ima sadržaj da bi svi mi pravi borci za narodnu slobodu trebali da stupimo u bliži kontakt, tj. da se na neki način sporazumijemo o daljoj bratskoj saradnji u smislu govora preko radio stanice London, u kom se preporučuje bratska saradnja i zajednička borba protiv svih neprijatelja našeg troimenog naroda« (Arhiv VII, k. 16, br. reg. 5154).

⁴³ Ta je četnička jedinica nazivana i pukom i odredom.

⁴⁴ Naređenje Glavnog štaba bosanskih četničkih odreda komandantu četničkog odreda »Manjača« od 2. avgusta (Arhiv VII, BH-V-9530).

toriji između Sane i Une i na Kozari. A sada, kada su uvideli da su im planovi propali i da je situacija sve nepovoljnija za njih, resili su da traže izlaz u pregovorima. Razume se, ne iskrenim, već sračunatim na dobitak u vremenu i na odlaganje partizanskog napada. Licemernim patriotizmom oni nisu mogli da sakriju svoju izdajničku ulogu okupatorovih slugu. »U pogledu borbe protiv neprijatelja, ustaša i okupatora«, — stajalo je dalje u uputstvu Glavnog štaba — »četnička komanda odlučice za svoje odrede čas kada to bude najpodesnije, a za sada, s obzirom na najviša naređenja (misli se na izbegličku vladu i Dražu Mihailovića — prim. M. L.), dužna je i mora još da sačeka razvitak događaja u svetu, baš iz obzira prema srpskom narodu, da bi ga što manje bilo pobijeno i uništeno«.

Dok su pokušavali da pregovaraju s partizanima, četnici su istovremeno tražili pomoć od domobrana i ustaša. Komandant Banjalučkog domobranskog zdruza general Brozović je, na molbu Drenovića, obećao da će jedan bataljon domobrana uputiti u Sitnicu, gde bi, zajedno sa četnicima, odbio napad partizana koji se očekivao posle pada Ključa.⁴⁵ Pred zajedničkom opasnošću od partizana, četnici i ustaše su potisnuli trenutne nesuglasice i još više učvrstili svoju saradnju. Petnaestog avgusta održan je u Banjoj Luci sastanak kome su od strane četnika prisustvovali komandant četničkog odreda »Kočić« Uroš Drenović i komandant četničkog puka »Manjača« Jovan Mišić, a od predstavnika NDH: veliki župan, komandant Banjalučkog zdruza, ustaški stožernik i komandant 3. žandarmerijskog puka. Sastanku su prisustvovala i dva oficira iz Štaba nemačke 714. pešadijske divizije.⁴⁶ Na sastanku su razmatrana neka pitanja iz odnosa između četnika i vlasti NDH i zaključeno je da se novi sastanak, kome će prisustvovati i četnički komandanti iz srednje Bosne, održi kroz petnaest dana. Četnički predstavnici su se tom prilikom obavezali da će dozvoliti da se na njihovoj teritoriji obrazuju organi vlasti NDH, a ustaše su obećale da će povećati svoju pomoć četnicima.

Glavni štab je s nestrpljenjem očekivao pomoć od četničkih odreda iz istočne Bosne. Trebalo je, prema njegovom naređenju, da Trebavski odred uputi 100 a Ozrenski odred 200 četnika, kojima bi se pridružilo po 150 četnika iz odreda »Borje« i »Obilić«. Te bi snage, po mišljenju Glavnog štaba, bile dovoljne da, zajedno sa odredom »Kočić« i pukom »Manjača«, kao i sa ustaško-domobranskim i nemačkim jedinicama, odbiju napad partizana ako bi do njega došlo.

« Arhiv VII, k. 213, br. reg. 29/7—21.

⁴⁶ Izveštaj Velike župe Sana i Luka Ministarstvu domobranstva od 19. avgusta (Arhiv VII, k. 72, br. reg. 46/10—1).

Pa ipak, i pored niza preduzetih mera da se četničke snage konsoliduju i spreči kriza koja je sve više uzimala maha, naročito u jedinicama oko Mrkonjić-Grada, stanje se kod četnika sve više pogoršavalo. Novi uspjesi koje su partizani postigli oslobođenjem Ključa i Livna još više su demoralisali Drenovićeve četnike. To su uočili i njihovi saveznici — ustaše i domobrani. Veliki župan iz Jajca je 13. avgusta pisao predsedništvu vlade NDH da se »u četničkim redovima osjeća izvjesna klonulost, zabrinutost, pa i nezadovoljstvo usljed sve jačeg pritiska partizana«, kao i zbog zločina učinjenih od strane ustaša nad stanovnicima srpskih sela Urije i Malovana.⁴⁷ Izražavajući sumnju u borbenu vrednost četnika Drenovićevog odreda, veliki župan je istakao »da mnogo četnika, mimo svojih zapovjednika, održavaju veze s partizanima« i da je osiguranje Mrkonjić-Grada i Jajca četničkim odredima vrlo nesigurno »i ako za sada nema znakova da bi četnici kao cjelina prešli u otvorenu borbu protivu naših vlasti bilo samostalno, bilo u zajednici sa partizanima«.⁴⁸ Ova zapažanja su bila tačna, što će vrlo brzo potvrditi događaji.

⁴⁷ Štab četničkog odreda »Kočić« je 13. avgusta uputio protestno pismo kotarskoj oblasti u Mrkonjić-Gradu zbog ubistva oko stotine Srba u selu Uriji kod Donjeg Vakufa i 80 Srba (žena i dece) i zbog paljenja kuća u selima Donjem i Gornjem Malovanu, iz kojih se veći broj stanovnika nalazio u četnicima (Arhiv VII, k. 213, br. reg. 2917—25, 26). Taj gest je, međutim, bio učinjen samo formalno i bio je motivisan pobudom da se pred srpskim življem toga kraja pokaže nacionalizam četničkih vođa. U izveštaju Ministarstvu unutrašnjih poslova, podžupan iz Jajca je povodom ovog »protesta« četnika pisao sledeće: »Saradnja četnika sa našim vlastima do sada je bila lojalna i efikasna. Međutim u zadnje vrijeme osjeća se neko previranje... Za ovo (pokolje u Uriji i Malovanu — prim. M. L.) su srpski četnici i njihov predstavnik Perica Vasić izjavili našim predstavnicima vlasti da oni za sada prelaze preko toga, jer pretpostavljaju da su to činili pojedinci na svoju ruku...« (Arhiv VII, k. 195, br. reg. 4/9—1).

⁴⁸ Pismo Velike župe Pliva i Rama predsedništvu vlade NDH od 13. avgusta (Arhiv VII, k. 78, br. reg. 48/10—2).

Deo drugi

OSLOBOĐENJE MRKONJIĆ-GRADA I BORBE NA MANJACI

1. — *Pripreme za napad na Mrkonjić-Grad*

Dok su se ustaško-domobranski i četnički štabovi brinuli kako da zaustave nadiranje partizanskih snaga prema Mrkonjić-Gradu i Jajcu, 1. krajiška i 2. proleterska brigada su se pripremale da se upute prema tim garnizonima. Prema prvobitnoj odluci vrhovnog komandanta, one su dobile zadatak da noću 17/18. avgusta krenu iz Blagaja i Novog Sela i izbiju u rejon sela Brđana i Pljevskih Podova, gde će se staviti na raspolaganje komandantu Operativnog štaba za Bosansku krajinu. Trebalo je da one, zajedno sa delovima 3. krajiškog odreda, sačinjavaju jednu udarnu grupu koja će dejstvovati oko Mrkonjić-Grada, razbiti četničke i domobranske snage i osloboditi to mesto. Šesnaestog avgusta vrhovni komandant je njihovim štabovima izdao naređenje u tom smislu, naglasivši da treba što pre zauzeti Mrkonjić-Grad, koji »predstavlja rešenje jednog krupnog vojničkog i političkog pitanja Bosanske krajine«. Prepuštivši Operativnom štabu izradu plana za napad, on mu je dao izvesne sugestije: da se obuhvatni manevar izvrši preko Sinjakova, a glavni napad pravcem Barači — Podrašnica; da se 2. proleterskoj brigadi, iscrpenoj teškim borbama, koje je vodila u poslednje vreme, daju sporedniji zadaci; da se prethodno zatvore komunikacije ka Jajcu i Banjoj Luci i da se 2. krajiška brigada angažuje ka Sanskom Mostu, kako bi se zatvorio i pravac koji iz doline Sane izvodi u Mrkonjić-Grad. Ukazujući na to da će brigade, na putu za Mrkonjić-Grad, prolaziti teritorijom koju četnici drže pod svojom kontrolom, on je skrenuo pažnju na potrebu da se četničke grupe neutrališu i pridobiju, a u slučaju da pruže otpor, moraju se i uništiti. »Izadite pred mase sa unapred pripremljenim proglasom«, upozoravao ih je vrhovni komandant. »Prisustvo 2. proleterske brigade, kao jedinice iz

Srbije, iskoristiti na političkom razbijanju četničkih bandi u tome kraju».¹

Međutim, već sledećeg dana iz Glamoča, gde je upravo stigao, vrhovni komandant je obavestio štabove brigada da ne kreću u pravcu Mrkonjić-Grada dok Stab 3. krajiškog odreda ne prebaci u rejon Novog Sela i Blagaja svoje jedinice i dok se ne formira Kupreški bataljon. A i vest da muslimani iz Kupresa nameravaju da se predaju nalagala je potrebu da se obe brigade zadrže dok se ne vidi koliko je to tačno. Tako je, uprkos želji da se što pre napadne Mrkonjić-Grad, Vrhovni štab morao, sticajem prilika, da tu akciju odloži. Pošto su se delovi 3. krajiškog odreda dosta sporo prebacivali u rejon Kupresa, Vrhovni štab je bio prinuđen da izvrši novu pregrupaciju snaga: u rejon severozapadno od Kupresa, koji su držale 1. krajiška i 2. proleterska brigada, prebačena je 4. proleterska brigada; zatvaranje pravca Kupres — Sujica povereno je 1. proleterskoj brigadi, koja je dobila zadatak da smeni 10. hercegovačku brigadu, kako bi ova mogla biti upućena prema Posušju da zatvori pravce od Mostara; zatvaranje pravaca prema Imotskom, Sinju i Bosanskom Grahovu povereno je štabovima 4. operativne zone Hrvatske i 5. krajiškog odreda. Peta crnogorska brigada je i dalje zadržana u rejonu Prozora i Gornjeg Vakufa sa zadatkom da dejstvuje prema dolini Neretve i izvornom delu Vrbasa, a delom i ka Travniku.²

Tako je, posle nove pregrupacije snaga, 3. sandžačka brigada mogla biti upućena na nove zadatke. Vrhovni komandant se nosio mišlju da i nju uputi na Mrkonjić-Grad. Devetnaestog avgusta on je obnovio naređenje 1. krajiškoj i 2. proleterskoj brigadi da se upute prema Mrkonjić-Gradu, stupe u vezu sa Operativnim štabom za Bosansku krajinu i pod njegovom komandom napadnu i zauzmu to mesto. Put do Mrkonjić-Grada nije bio sasvim bezbedan, jer su jake četničke grupe iz sela oko komunikacije Mliništa — Mrkonjić-Grad (396 naoružanih četnika) mogle ometati pokret brigada i, eventualno, sprečiti ih da u određeno vreme stignu na zadatak. Pred dilemom: ili da jednu brigadu uputi pravo preko tog rejona ili da ta sela ostavi po strani, vrhovni komandant se odlučio za ovo drugo. Da bi se postiglo iznenađenje, na čemu je on insistirao u svakoj prilici, i tako četnici lišili mogućnosti da se blagovremeno povuku u grad i pojačaju njegovu odbranu, on je štabovima 1. krajiške i 2. proleterske brigade sugerirao da najkraćim putem, preko-

¹ Naređenje vrhovnog komandanta štabovima 1. krajiške i 2. proleterske brigade od 16. avgusta (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 114)

² Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 107, 108, 111, 112, 114, 116, 117, 119; AIRPJ, br. 3260.

sela Brđana, izbiju na Sinjakovo, važan zemljišni objekt iznad puta Mrkonjić-Grad — Jezero, i zatvore komunikacije prema Jajcu i Banjoj Luci (niz dolinu Vrbasa), a potom napadnu Mrkonjić-Grad s juga, preko planine Lisine. Vrhovni komandant se složio sa predlogom štabova brigada da se u napadu na grad angažuje samo 1. krajiška brigada, dok bi 2. proleterska presekla obe komunikacije i tako napad obezbedila od eventualne intervencije neprijatelja iz Jajca i Banje Luke. Mada je predvideo da se napad na Mrkonjić-Grad izvede noću 24/25. avgusta, radi solidnije njegove pripreme i radi stvaranja potrebnog vremena za stupanje štabova brigada u vezu sa Operativnim štabom, koji se nalazio u Lušci-Palanci, ispod Grmeča, vrhovni komandant je dao štabovima brigada široku inicijativu: ukoliko prilike budu to zahtevala, napad izvršiti ne čekajući na uspostavljanje veze sa Operativnim štabom. »Ako se odlučite da likvidirate sami, sa vašim snagama Mrkonjić«, pisao je vrhovni komandant štabovima 1. krajiške i 2. proleterske brigade, »a nama izgleda da su dovoljne vaše snage, onda bi bio bolji i kraći pravac preko Sinjakova«. Dostavljajući štabovima brigada podatke o jačini posade u Mrkonjić-Gradu i Jajcu, koje je dobio od Štaba 3. krajiškog odreda, vrhovni komandant je naglasio da je »za sada na redu« samo Mrkonjić-Grad, stavljajući time do znanja da će posle toga uslediti napad i na Jajce.³ O pokretu i zadacima ovih brigada, odnosno »udarne grupe«, kako ih je nazvao, on je istog dana poslao obaveštenje komandantu Operativnog štaba za Bosansku krajinu,⁴ naglasivši mu da će one biti oko Mrkonjić-Grada u zoru 24. ili 25. avgusta, te da u to vreme, u cilju sadejstva, orijentiše u njihovom pravcu izvesne snage koje su dejstvovala u dolini Sane.⁵ Da bi olakšao nastupanje udarne grupe preko Brđana ka Sinjakovu i njen levi bok obezbedio od napada četnika, vrhovni komandant je najpre odlučio da u sela Pecku i Mednu, preko Glamoča i Mliništa, kamionima preveze dva bataljona 1. proleterske brigade, koji bi pročistili taj rejon od četnika i vezali za sebe četničke snage.⁶ Međutim, on je ubrzo odustao od te odluke, zaključivši da nije dovoljno obezbediti napad 1. krajiške i 2. proleterske brigade samo sa pravca tih sela, već i od Sitnice, jer je tom komunikacijom mogla uslediti intervencija neprijatelja iz Banje Luke. Ovo tim pre što Vrhovni štab nije bio sasvim siguran da će taj pravac zatvoriti krajiške jedinice koje su bile angažovane u borbama u dolini Sane. Da ne

³ Naređenje vrhovnog komandanta štabovima 1. krajiške i 2. proleterske brigade od 19. avgusta (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 122).

⁴ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 123.

⁵ Komandant Operativnog štaba je primio naređenje Vrhovnog štaba tek 21. avgusta (AIRP, br. 483).

⁶ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 116, 122, 123.

bi bio u neizvesnosti, on je odlučio da na taj zadatak uputi jače snage. Kako 3. sandžačka brigada nije u tom trenutku bila angažovana u borbama, on je rešio da nju uputi, preko Pecke i Medne, ka Podrašnici sa zadatkom da 24. avgusta, kod sela Podbrda, izbije na drum Mrkonjić-Grad — Sitnica. Ovim manevrom bila bi prekinuta i druga komunikacija koja Mrkonjić-Grad vezuje sa Banjom Lukom (preko Sitnice i Kadine Vode) i tada bi se njegova posada našla potpuno odsečena od susednih garnizona. Da bi se 3. sandžačka brigada, koja se nalazila u Livanjskom polju, mogla brže prebaciti, Vrhovni štab joj je uputio kamione. Brigada se, u nekoliko navrata, prevezla u Glamoč, odakle je nastavila pokret pešice. Pošto je trebalo u određeno vreme stići na zadatak, Vrhovni štab je zahtevao da ona izbegava sukobe sa četnicima, mimoilazeći sela.⁷

Ovakav stav Vrhovnog štaba prema kolebljivim četničkim masama, koje je dolazak proletherskih brigada jako zaplašio i demoralisao, bio je razumljiv. U razbijanju četnika moglo se više postići strpljivim političkim radom na raskrinkavanju njihovih vođa, koji su ih zaveli, gurnuli u bratoubilački rat i odveli u izdaju, nego vojničkim merama, pomoću kojih bi njihove jedinice, bez sumnje, bile razbijene ili potisnute iz tog rejona, ali ne i uništene. Efekat jedne vojničke akcije koja bi imala represivni karakter ne bi bio sasvim zadovoljavajući, jer se jaz koji je partizanski pokret odvajao od stanovnika tih sela ne bi time suzio, već, naprotiv, proširio.

O svojoj odluci da u napadu na Mrkonjić-Grad angažuje i 3. sandžačku brigadu Vrhovni štab je 21. avgusta u li časova pisao Operativnom štabu za Bosansku krajinu, stavivši mu na znanje da će ta brigada stići pred Mrkonjić-Grad, u rejon sela Podbrda i Rogolja, u zoru 24. avgusta i da će se napad na grad izvršiti noću 24/25. avgusta. U vezi s tim trebalo je da komandant Operativnog štaba sa bataljonom »Soko« i ostalim delovima 6. krajiškog odreda krene iz Ribnika u pravcu Rogolja, gde će se povezati sa brigadama i usaglasiti njihovo dejstvo.⁸

Uporedo sa upućivanjem 1. krajiške, 2. proletherske i 3. sandžačke brigade prema Mrkonjić-Gradu, Vrhovni štab je preduzeo i mere kojima će odvratiti pažnju neprijateljevih štabova i jedinica u susednim garnizonima i time olakšati napad na Mrkonjić-Grad. Tako je štabovima 4. crnogorske brigade i 3. krajiškog odreda naredio da povećaju aktivnost ka Kupresu i komunikacijama Kupres — Bugojno i Jajce — Donji Vakuf,

⁷ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 127, 128; Naređenje načelnika Vrhovnog štaba komandiru Auto-čete od 21. avgusta (Arhiv VII, k. 2., br. reg. 28/1).

⁸ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 131.

a Štabu 5. crnogorske brigade, čije su jedinice uspešno dejstvovale u rejonu Rastova i Šebešića,⁹ naredio da pojača dejstva i skrene pažnju neprijatelja na to, za njega veoma osetljivo, područje na desnoj obali Vrbasa.¹⁰

Dvadeset trećeg avgusta izjutra obe brigade su izbile na Sinjakovo. Obavešteni da neprijatelj u Mrkonjić-Gradu nije saznao za njihov dolazak, štabovi brigada su zaključili da bi brzim napadom mogli iznenaditi neprijatelja i da stoga treba iskoristiti povoljnu priliku koja se ukazala. Zbog toga su odlučili da se još iste noći, u 01 čas, napadne grad, iako veza sa Operativnim štabom za Bosansku krajinu, koji je trebalo da rukovodi ovim napadom, i sa 3. sandžačkom brigadom, nije bila uspostavljena.¹¹ Po mišljenju štabova 1. krajiške i 2. proletherske brigade, nije trebalo čekati i gubiti vreme, jer bi to više koristilo neprijatelju. Prema najnovijim podacima, u čiju se pouzdanost moglo verovati,¹² u gradu se nalazilo oko 600—700 domobrana i četnika. Spoljna odbrana je bila dosta slaba, a napadač je bio u vrlo povoljnom položaju u pogledu terena, jer se s padina Lisine, Gradine, Grabeža i Oruglog brda moglo relativno lako i brzo spustiti u grad, koji se nalazio u dolini, stešnjen brdima. Mada je odbranu Mrkonjić-Grada bilo moguće organizovati jedino na visovima koji okružuju ovu varošicu, nepri-

⁹ Jedna kombinovana četa 5. crnogorske brigade napala je 16. avgusta žandarmerijsku stanicu u Rastovu. Milicioneri koji su u toku noći obezbeđivali zgradu stanice otišli su u 5 časova svojim kućama, tako da je na straži ostao samo jedan žandarm. U 5,30 časova partizani su upali u stanicu, zarobili, na spavanju, četiri žandarma i zaplenili 14 pušaka, 2 pištolja i 2 sanduka municije. U međuvremenu je druga grupa partizana ušla u Šebešić i konfiskovala namirnice iz magacina firme »Ugar«. Istog dana partizani su napustili oba mesta, u koja su stigli žandarmi iz Travnika i Visokog i ustaše Pripremljene bojne Travnik — Bučići (Arhiv VII, k. 13, br. reg. 17/1—3, k. 172 a, br. reg. 52/6—i, 3c. 148, br. reg. 43/3—1, k. 148a, br. reg. 17/9—1; AIRPJ, br. 4436).

¹⁰ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 119, 120, 126.

¹¹ Komandant Operativnog štaba nije primio naređenje Vrhovnog štaba od 21. avgusta u kome je stajalo da će ka Mrkonjić-Gradu biti upućena i 3. sandžačka brigada. On je tog dana pisao Štabu 1. krajiške brigade da će 23. avgusta biti u Ribniku i da će u Podrašnici stupiti u vezu sa 1. krajiškom, a ne sa 3. sandžačkom brigadom. On je, dalje, naveo da će 2. krajišku brigadu uputiti u rejon sela Ratkova da bi zauzela sve dominantne visove i sprečila intervenciju ustaško-domobranskih i četničkih snaga iz pravca Sitnice ka Mrkonjić-Gradu (AIRP, br. 483). Ovo pismo, međutim, Štab 1. krajiške brigade nije primio. Veza između ova dva štaba je tih dana bila veoma slaba: npr. pismo Štaba 1. krajiške brigade upućeno 18. avgusta Operativni štab je primio tek nakon tri dana (AIRPJ, br. 3581).

¹² Štab 3. krajiškog odreda je u Mrkonjić-Gradu i Jajcu imao pouzdane obaveštajce. Čak je i među domobranima bilo pristalica narodnooslobodilačkog pokreta koji su održavali vezu sa partizanskim obaveštajcima.

jatelj to nije učinio. On je, naime, bio uveren da će četnici, s kojima je bio sklopljen sporazum o saradnji i zajedničkoj borbi protiv partizana, u slučaju potrebe uspešno braniti sve prilaze. Zbog toga se gotovo sva domobranska posada nalazila u varošici, raspoređena u kućama, a samo manji delovi su bili na obližnjim visovima: na Oruglom brdu oko 40 domobrana i na Ravni (k. 991) jedan vod. Manji predstražni delovi nalazili su se u selima Kopljevićima, Starom Selu i Kotoru, na istočnim prilazima gradu. Sve je, dakle, navodilo na potrebu da se žuri s napadom i da se iskoristi iznenađenje koje je već bilo postignuto time što u toku tog dana nije mogla doći pomoć ni iz Jajca, ni iz Banje Luke.

Posle kraćeg razmatranja situacije štabovi brigada su izradili plan napada. Pridajući važnost obezbeđenju sa pravca Jajca i Banje Luke (preko Crne Rijeke), oni su odlučili da tri bataljona 2. proleTERSke brigade preseku te komunikacije i odbiju svaki pokušaj slanja pomoći iz tih mesta, a da 1. bataljon zauzme Oruglo brdo. Za neposredan napad na grad određena je 1. krajiška brigada. Njen 1. bataljon, ojačan 1. četom 3. bataljona, trebalo je da prodre u grad s juga i istoka, koristeći se prisustvom 1. bataljona 2. proleTERSke brigade na Oruglom brdu. Njen 2. bataljon trebalo je da napadne Rogolje, gde su se, prema nekim obaveštenjima, nalazili četnici nepoznate jačine, slabe borbene vrednosti, te ove četnike razbije ukoliko pruže otpor, zatim deo snaga usmeri sa zapada ka gradu, a drugi deo ostavi u rejonu Podrašnice i Podbrda. Ovaj bataljon je dobio zadatak koji je Vrhovni štab bio namenio 3. sandžačkoj brigadi. Pošto su četnici iz sela Šibova mogli oba krajiška bataljona ugroziti s leđa, to je prema tom selu bio postavljen 3. bataljon (bez jedne čete).¹³

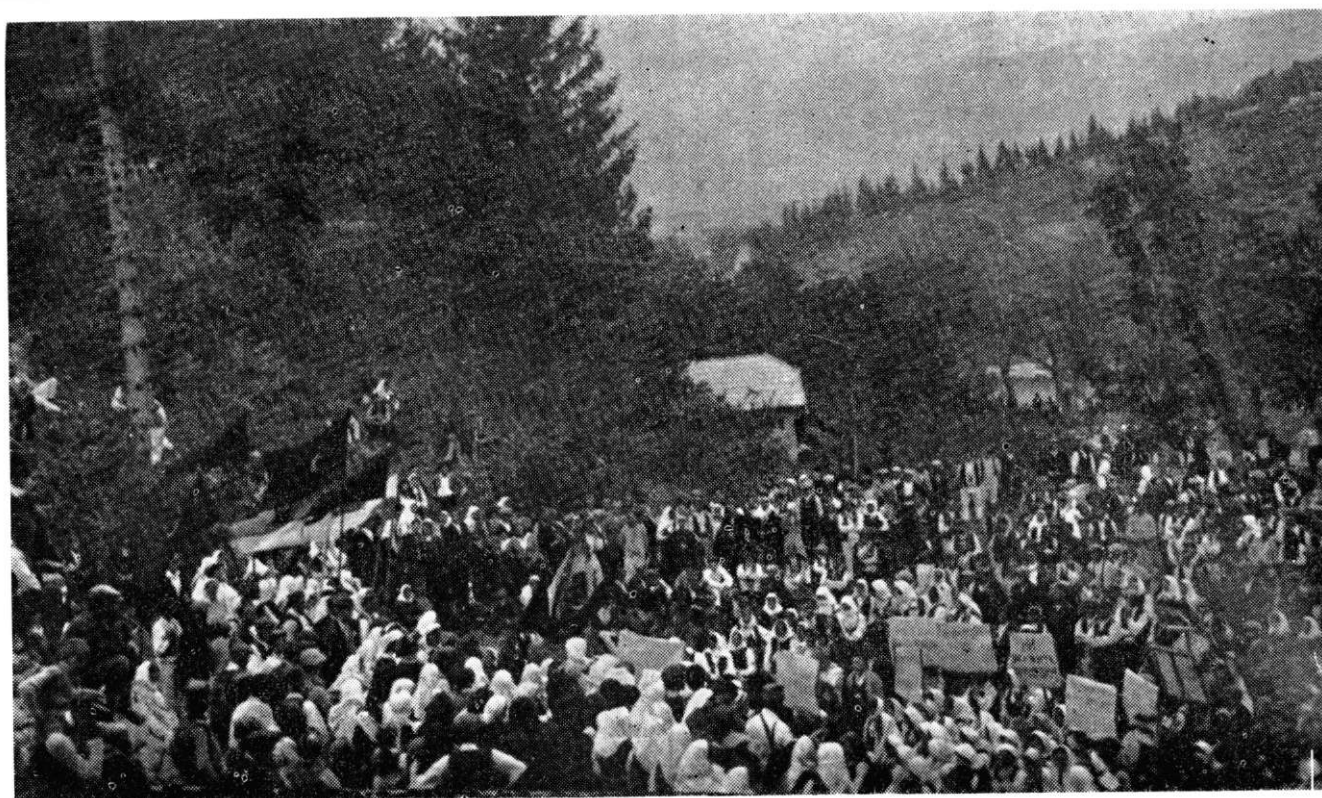
Kao što se vidi iz rasporeda jedinica za napad, namera štabova 1. i 2. brigade bila je da bataljoni što pre prodru u grad, uglavnom sa jugoistočne, a delom i sa zapadne strane, i da smelim i brzim dejstvima u njegovoj unutrašnjosti razbiju posadu i prinude je na predaju. Za organizovanje koncentričnog napada nije bilo ni vremena, ni uslova, jer je bilo nemoguće da se u toku dana upute snage i severno od grada, na brdo Grabež. Tako je pravac prema selu Trijebovu i, dalje, ka Manjači, jakom četničkom uporištu, ostao otvoren, te se neprijateljeva posada mogla tuda povući prema Banjoj Luci. No, drugog izlaza nije

¹³ Plan napada na Mrkonjić-Grad Operativnog štaba 1. krajiške i 2. proleTERSke brigade od 23. avgusta 1942 (Arhiv VII, k. 787, br. reg. 12—1); Dnevnik komandanta 2. proleTERSke brigade Lj. Đurića (Arhiv VII, k. 2015, br. reg. 3/1); Pismo načelnika Štaba 2. proleTERSke brigade članu Vrhovnog štaba S. Zujoviću od 18. septembra (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 44).

bilo: ili iskoristiti priliku i zauzeti grad, makar uz nedovoljnu pripremu i uz rizik da se posada izvuče, ili sačekati da se prikupe jače snage da bi se obezbedio koncentričan napad, ali uz opasnost da ga neprijatelj otkrije i uputi pojačanja koja bi mogla odbraniti grad.

Dok su se tako vršile pripreme za napad, posada u Mrkonjić-Gradu nije preduzimala nikakve posebne mere za učvršćenje odbrane. Dolazak 1. krajiške i 2. proleTERSke brigade nije bio blagovremeno zapažen. Doduše, još 13. avgusta je veliki župan iz Jajca upozorio svoje pretpostavljene u Zagrebu da, prema vestima kotarske oblasti iz Mrkonjić-Grada, krajiške partizanske jedinice su zauzele Ključ i koncentrisale se kod Gornjeg Ribnika s namerom da napadnu Mrkonjić-Grad i Jajce. Međutim, zbog odlaska 1. krajiške brigade prema Kupresu (njen odlazak nije ostao nezapažen, ali je pogrešno ocenjeno da je ona krenula ka Kninu) neprijatelj je zaključio da je napad odgođen i da neposredne opasnosti nema. Četnički komandant Drenović je istovremeno obavestio komandanta garnizona u Mrkonjić-Gradu da je preko svog obaveštajca, koji se nalazi kod partizana, doznao da tri srbijanske i jedna crnogorska udarna brigada imaju nameru da u najskorije vreme napadnu Jajce i Mrkonjić-Grad.¹⁴ Ali sve to nije bilo shvaćeno ozbiljno. Neprijateljevi štabovi su, posle završenih borbi za Kupres, pretpostavljali da partizani vrše pregrupaciju svojih jedinica radi novog napada na Kupres ili na Jajce. Mogućnost napada na Mrkonjić-Grad nije do 23. avgusta ozbiljno uzimana u obzir. Mere Vrhovnog štaba preduzete u cilju obmanjivanja neprijatelja urodile su punim uspehom. Stab 3. domobranskog korpusnog područja, na primer, protumačio je dejstva 5. crnogorske brigade oko Rastova i Sebešića kao približavanje partizana Travniku. Ne sumnjajući u to, on je 23. avgusta izvestio štab svog korpusa da će u toku noći uslediti napad na Travnik i Turbe.¹⁵ I pojačana aktivnost bataljona 4. crnogorske brigade i 3. krajiškog odreda oko Kupresa, Bugojna i Jajca dovedena je u vezu sa dejstvima 5. crnogorske brigade prema Travniku, te su neprijateljevi štabovi došli do zaključka da se partizanske snage, posle borbi za Livno i Kupres, pomeraju na istok, ka dolini Vrbasa, i dalje, prema Travniku. Shvativši ozbiljno novu opasnost koja se ponovo nadvila nad tim veoma važnim područjem, ustaško-domobranski štabovi su nastojali da kod Nemaca izdejstvuju dozvolu da se pukovniku Šimiću upute pojačanja, jer jedinice kojima je on raspolagao, po oceni Štaba

¹⁴ Arhiv VII, k. 78, br. reg. 48/10—2.
¹⁵ is Arhiv VII, k. 71, br. reg. 49/3—1 i 9/4—2, 1.

Narodni zbor u okolini Glamoča septembra 1942.

korpusa, »nisu dovoljne da potpuno ovladaju prostorom Kupres — Bugojno — Travnik, a osim toga već su mnoge zamorene neprekidnim borbama«. Ministar oružanih snaga NDH je još 18. avgusta, preko nemačkog generala u Zagrebu, zamolio komandanta nemačke 718. divizije, u čije je operacijsko područje ulazila i ugrožena oblast, da dozvoli da se pukovniku Šimiću upute iz dolina reka Bosne i Krivaje ostala dva bataljona domobranskog 15. pešadijskog puka.¹⁶ U međuvremenu je Glavni stožer Ustaške vojnice odlučio da pukovniku Šimiću uputi svoja dva bataljona: 7. ustaški bataljon iz Dvora na Uni i 12. ustaški bataljon iz Kostajnice.¹⁷ No, već sledećeg dana on je, teška srca, morao odustati od te namere, jer su iskrsele nove teškoće na drugim područjima. Upravo u to vreme došlo je do pada Posušja i ugroženosti Imotskog, te je pojačanja trebalo uputiti u taj rejon. Zbog toga je odlučeno da se od pomenuta dva bataljona formira tzv. Krajiška kombinovana ustaška bojna i odmah uputi u Imotski.¹⁸

I situacija u dolini Sane se tih dana ozbiljno pogoršala skrenuvši na sebe pažnju neprijateljevog štaba u Banjoj Luci. U toku noći 18/19. avgusta 2. krajiška brigada je napala na Vrhpolje, jako neprijateljevo uporište koje je šttilo prilaze Sanskom Mostu, i već bila pred uspehom, kada je, zbog neprijateljeve intervencije iz Sanskog Mosta, bila prinuđena da se u zoru povuče iz zauzetog mesta.¹¹

Tako se neprijatelj ponovo našao pred nizom teškoća. Za njega, jedno zlo nikada nije dolazilo samo, jer su partizani, kao po pravilu, napade na jednom pravcu dopunjavali pojačanom aktivnošću na drugim pravcima. Tako su oni i ovoga puta, svojim iznenadnim napadima i prenošenjem dejstava s jednog na drugo područje, remetili planove ustaških i domobranskih štabova. Neprijatelj je opet bio prinuđen da svoje raspoložive rezerve, umesto u dolinu Vrbasa, kojoj je po njegovom mišljenju pretila opasnost, uputi u rejon Posušja, Aržana i Imotskog, koji je iznenada postao ugrožen, kao i u dolinu Sane, gde je situacija

¹⁶ Telefonska depeša Glavnog stožera Hrgenu od 18. avgusta u 13,15 časova (Arhiv VII, k. 13, tor. reg. 17/1—11).

¹⁷ Petnaesti domobranski puk se nalazio u dolinama Bosne i Krivaje, a njegov 1. bataljon u Bugojnu i Donjem Vakufu (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 1/4—1).

¹⁸ Arhiv VII, k. 13, br. reg. 191—13.

¹⁸ Arhiv VII, k. 13, br. reg. 20/1—12.

i® Zapovest Operativnog štaba za Bosansku krajinu od 16. avgusta za napad na Vrhpolje (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 103); Izveštaj Operativnog štaba Vrhovnom štabu od 21. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 114); Izveštaj Štaba 2. krajiške brigade Operativnom štabu, bez datuma (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 12); Bojna relacija Štaba Banjalučkog zdruga za avgust (Arhiv VII, k. 54, br. reg. 18/1—16).

bila zabrinjavajuća. U međuvremenu, partizani su već bili ugrozili i treće područje: Mrkonjić-Grad i okolinu.

I tako, dok su se neprijateljevi štabovi brinuli kako da odbrane svoje garnizone u dolini Vrbasa, spreče pad Imotskog i odbace partizane iz doline Sane, 1. bataljon domobranskog 9. pešadijskog puka u Mrkonjić-Gradu, sve do 23. avgusta u podne, nije slutio nikakvu opasnost. Doduše, četnici su javljali o pokretima jačih partizanskih snaga u Janju, ali se pretpostavljalo da se one kreću ka komunikaciji Jajce — Donji Vakuf. Tek 23. avgusta komandant garnizona je od četnika dobio vesti da je oko 2.500 partizana primećeno kod sela Sipova, oko 15 km južno od Mrkonjić-Grada, i da se njihove prethodnice nalaze na Sinjakovu. U gradu su odmah preduzete mere pune pripravnosti.²⁰ U toku popodneva dobijeno je od pukovnika Šimića upozorenje da su jake snage krenule iz okoline Kupresa ka Jajcu i Mrkonjić-Gradu i da zbog toga treba biti na oprezi. Vest o blizini partizana uzbudila je posadu i stanovnike. To se uzbuđenje iz časa u čas povećavalo, da bi dostiglo kulminaciju u predvečernjim časovima kada se saznalo da su četnički komandant Drenović i zamenik komandanta garnizona otišli za Banju Luku. Njihov odlazak radi traženja pomoći protumačen je kao bekstvo pred opasnošću, od napada partizana. Tek oko 23 časa, kada su se oni vratili, uzbuđenje u gradu se unekoliko stišalo ali je sva posada, koju su sačinjavale tri pešadijske i jedna mitraljeska četa (ukupno oko 450 domobrana) i 9 žandarma, bila u strogoj budnosti.²¹

2. — Razbijanje domobranskog garnizona

Napad je počeo 24. avgusta u 01,45. Prvi bataljon 2. proleterske brigade, u snažnom jurišu, zauzeo je Oruglo brdo, najjače neprijateljevo uporište na jugozapadnim prilazima gradu. Domobrani su na tom objektu pružili slabiji otpor, koji je trajao manje od pola sata, a zatim se povukli u grad. Dok su na Oruglom brdu vođene borbe, 1. bataljon 1. krajiške brigade sa 1. četom 3. bataljona prodro je u grad i uneo pometnju među neprijateljeve vojnike, koji su bezglavo bežali, samo mestimično i neorganizovano pružajući otpor. Svoj prodor u unutrašnjost varošice borci su označili na uobičajen način: zapalili tri manje drvenjare kao signal dokle su stigli. Požar u Donjoj

²⁰ Bojna relacija Štaba 9. pešadijskog puka za avgust 1942. godine (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—8).

²¹ Izveštaj komandira žandarmerijske stanice iz Mrkonjić-Grada Štabu 3. žandarmerijskog puka u Banjoj Luci od 28. avgusta (Arhiv VII, k. 148, br. reg. 1'5—45).

mahali povećao je pometnju, naročito kod stanovništva, koje je napuštalo domove plašeći se da se požar ne raširi. Borci 1. i 3. bataljona su do 4 časa očistili grad od neprijatelja, zarobivši 116 domobrana i zaplenivši 166 pušaka, 6 puškomitraljeza i znatnu količinu municije i ratne opreme. Drugi bataljon 1. krajiške brigade, koji je napadao sa zapadne strane, preko sela Rogolja, nije naišao na otpor četnika u selu, jer su se oni razbežali, ali je morao da savlada dosta jak otpor domobrana u rovovima kod sela Kotlina. Tek oko 3 časa prestao je otpor na ovom pravcu. Bataljon je zarobio dva oficira, tri podoficira i 36 domobrana i, pored pušaka, zaplenio protivavionski top, dva minobacača, dva mitraljeza, dva puškomitraljeza i veću količinu municije i razne opreme.²²

Ipak je veći deo domobranske posade uspeo da izbegne zarobljavanje. Pošto sa severne strane, preko brda Grabeža, nije vršen napad, to su domobrani, kako se moglo i pretpostaviti, tim pravcem odstupili iz grada. Oko 5 časova na brdu se sakupilo oko 125 domobrana, 4 žandarma i izvestan broj meštana. Ovo ljudstvo odmah se povuklo u pravcu Bočca, a zatim krenulo ka Banjoj Luci, gde je stiglo 27. avgusta. S njim su se povlačili i četnici Drenovićevog odreda, koji su napustili svoje položaje bez borbe. Izvestan broj domobrana, koji se, pojedinačno ili u manjim grupicama, povukao iz grada u raznim pravcima, desetak dana je pristizao u obližnje garnizone.²³

Dok su bataljoni 1. krajiške brigade napadali na Mrkonjić-Grad, 2. proleterska brigada i delovi 3. krajiškog odreda izbili su najpre na komunikaciju koja vodi ka Jajcu, a zatim i na onu koja niz dolinu Crne rijeke i Vrbasa vodi ka Banjoj Luci, i na njima porušili mostove. Obe komunikacije su obezbeđivali četnici, ali se oni nisu usudili da pruže otpor, već su se razbežali u pravcu Manjače.²⁴ Iste noći su delovi 3. krajiškog odreda izvršili napad na komunikaciju Jajce — Donji Vakuf. Jedna grupa se spustila niz potok Sedinac i kod Bravnice izbila na prugu. Borci su, uz pomoć seljaka, porušili 1700 metara pruge i jedan betonski most. Druga grupa je porušila oko 1800 metara pruge između železničkih stanica Vinac i Doganovci. Saobraćaj na ovoj važnoj pruzi bio je prekinut četiri dana.²⁵

²² Izveštaj Štaba 1. krajiške brigade Vrhovnom štabu od 28. avgusta (Arhiv VII, k. 787, br. reg. 13—2); Dnevници Lj. Đurića, V. Đokića i M. Milovanovića; D. Đukić: Od Sanice do Mrkonjić-Grada (Krajiške brigade, str. 99); D. Marković: U Šolajinom zavičaju, »Druga proleterska«, II, str. 15.

²³ Arhiv VII, k. 148, br. reg. 1'5—4, 5, k. 56, br. reg. 9/2—8, k. 95, br. reg. 5/9—1.

²⁴ Dnevници Lj. Đurića, M. Milovanovića i V. Đokića.

²⁵ Arhiv VII, k. 148, br. reg. 10/5, 9/5; k. 52, br. reg. 6/2—8.

U napadu na Mrkonjić-Grad ni 1. krajiška ni 2. proleTERSka brigada nisu imale žrtava. Neprijatelj je imao sledeće gubitke: tri ranjena i 169 zarobljenih domobrana i četiri oficira; gotovo sve naoružanje i sva oprema domobranskog bataljona pali su u ruke partizana (top, osam mitraljeza, devet puškomitraljeza, tri minobacača sa 274 mine, veći broj pušaka i dr.).²⁶

Ne znajući da je Mrkonjić-Grad oslobođen, 3. sandžačka brigada se kretala drumom od Glamoča preko sela Odžaka, Mliništa i Barača, podešavajući tempo marševanja tako da u određeno vreme, tj. 24. avgusta u zoru, stigne pred Mrkonjić-Grad i da u rejonu sela Rogolja uhvati vezu sa 1. krajiškom i 2. proleTERSkom brigadom. Kako se i očekivalo, njeni bataljoni nisu naišli na otpor četnika, koji su se ili razbežali i sklonili u obližnje šume, ili povukli delom ka Manjači, gde se nalazio četnički puk »Manjača«, kojim je, posle odlaska Vukašina Marčetića za načelnika Glavnog štaba bosanskih četničkih odreda, komandovao Jovan Mišić, a delom, preko Vrbasa, na područje četničkog odreda »Obilić«, čiji je komandant bio Lazar Tešanović. Kada je 3. sandžačka brigada, 24. avgusta, stigla u rejon sela Podrašnice, hitajući da izbije na komunikaciju Mrkonjić-Grad — Čađavica, saznala je da je Mrkonjić-Grad oslobođen.²⁷

Ni Operativni štab za Bosansku krajinu, koji je trebalo da rukovodi ovom akcijom, nije znao da je napad već izvršen i da je grad zauzet. Prema naređenju koje je on dobio od Vrhovnog štaba trebalo je da 1. krajiška i 2. proleTERSka brigada stignu u rejon Mrkonjić-Grada u zoru 24. ili 25. avgusta. Polazeći od te pretpostavke, komandant Operativnog štaba je preduzeo mere da s njihovim nastupanjem s juga, preko Janja, vremenski uskladi dejstva 2. krajiške brigade sa zapada, iz doline Sane, a sam je, 21. avgusta, krenuo u Ribnik, da bi bio bliži Mrkonjić-Gradu i stupio u neposrednu vezu sa štabovima ovih dveju brigada. Uveren da će se napad izvesti tek 25. ili 26. avgusta, što će zavisiti od toga kada će pomenute dve brigade stići u predviđeni rejon i uhvatiti vezu s njime, on je tek 24. avgusta uputio 2. krajišku brigadu iz Ključa ka Sitnici i Čađavici, naseljima na putu Banja Luka — Mrkonjić-Grad, sa zadatkom da zauzme ta sela i prekine komunikaciju, te tako sa severozapada obezbedi napad na Mrkonjić-Grad i istovremeno veže za sebe delove četničkog puka »Manjača«. Komandant Operativnog štaba je nameravao da, čim počne napad na Mrkonjić-Grad, 2. krajišku

²⁶ Arhiv VII, k. 214, br. reg. 43/10—10, k. 125, br. reg. 8/1—1, k. 148, br. reg. 1/5—4, k. 56, br. reg. 9/2—3; Pismo načelnika Štaba 2. proleTERSke brigade članu Vrhovnog štaba S. Zujoviću od 18. septembra (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 44); AIRPJ, br. 3261.

²⁷ D. Jauković: Oslobođenje Mrkonjić-Grada avgusta 1942 (VIG, br. 6 za 1952. g.).

brigadu pomeri dalje na istok, ka Manjači, koordinirajući njeno nastupanje sa prodiranjem 1. krajiške i 2. proleterske brigade.²⁸ Ovim manevrom trebalo je, po zamisli Operativnog štaba, odseći Mrkonjić-Grad i sa severa, i tako sprečiti posadu da se povuče ka Banjoj Luci preko četničke teritorije. Plan je bio dobro zamišljen, ali on, usled prevremenog napada 1. krajiške i 2. proleterske brigade na Mrkonjić-Grad, nije mogao biti ostvaren. Domobranska posada i četnici Drenovićevog odreda »Kočić« iskoristili su pogodnu priliku što 2. krajiška brigada nije izbila na Manjaču, te su se tim pravcem nesmetano povukli za Banju Luku. S obzirom na okolnosti u kojima se razvijao napad na Mrkonjić-Grad, 2. krajiška brigada nije mogla da ostvari svoj uticaj na njegov tok. Njeni bataljoni su 24. avgusta uveče, pošto im je objašnjen politički značaj likvidacije četničkih jedinica i vojni značaj prodiranja ka Vrbasu, napali na Sitnicu i Čadavicu. Četnici su, pod utiskom pada Mrkonjić-Grada, odmah pobjegli, tako da su 1. i 3. bataljon tako reći bez borbe ušli u Sitnicu, a 2. bataljon u Čadavicu. U Sitnici je zarobljeno, a zatim pušteno, sedam prisilno mobilisanih četnika, a zaplenjena je izvesna količina opreme, koju četnici, usled brzog povlačenja, nisu uspeli da evakuišu. Brigada se nije zaustavila u zauzetim mestima, već je odmah nastavila gonjenje četnika. Prvi i 3. bataljon su još u toku noći produžili na sever, duž komunikacije, i do zore, 25. septembra, očistili od četnika sela Babiće i Iliće i izbili u selo Bunareve. U međuvremenu je 2. bataljon produžio iz Čadavice drumom ka Mrkonjić-Gradu i stigao do sela Ponora, gde se zadržao i porušio most, ne stupivši u vezu sa brigadama koje su oslobodile Mrkonjić-Grad.²⁹

Po ulasku u Mrkonjić-Grad 1. krajiška i 2. proleterska brigada su se u njemu zadržale puna tri dana, propustivši priliku da gonjenjem neprijatelja spreče njegovo organizovano povlačenje i konsolidovanje. Prilika je bila vrlo povoljna da se napad nastavi i da se u jednom naletu razbiju već znatno demoralisane četničke snage puka »Manjača«. Ali ona, sticajem okolnosti, nije iskorišćena. Štabovi brigada nisu znali pravu situaciju na Manjači, a očekivali su i naređenja pretpostavljenih štabova. A Operativni štab, kao što je već rečeno, nije bio u toku doga-

²⁸ Izveštaj Operativnog štaba za Bosansku krajinu Vrhovnom štabu od 21. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 114); Izveštaj Štaba 2. krajiške brigade Operativnom štabu za Bosansku krajinu, verovatno od 5. septembra (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 12); Pismo komandanta Operativnog štaba Štabu 1. krajiške brigade od 21. avgusta (AIRP, br. 483).

²⁹ Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 12; Izveštaji Štaba 2. krajiške brigade i Štaba 2. bataljona 2. krajiške brigade komandantu Operativnog štaba od 25. avgusta (AIRP, br. 488 i 489).

đaja, jer je prevremeni napad na Mrkonjić-Grad poremetio njegove planove. Vrhovni štab, bio je isuviše daleko da bi mogao ostvariti svoj uticaj na rad ovih dveju brigada. Pa ipak, uprkos navedenim okolnostima, ostaje činjenica da štabovi 1. krajiške i 2. proleterske brigade nisu pokazali dovoljno samoinicijative da napad dovedu do kraja, odnosno da, po zauzimanju grada, pređu u gonjenje razbijenog neprijatelja.³⁰

Zbog prevremenog napada 1. krajiške i 2. proleterske brigade na Mrkonjić-Grad, dejstva 5. crnogorske brigade prema Travniku nisu, razumljivo, mogla uticati na razvoj događaja kod tih dveju brigada. U uverenju da će Mrkonjić-Grad biti napadnut 25/26. avgusta, delovi 5. crnogorske brigade su tek te noći napali na neprijateljeve posade u selima Petačićima i Pečuju, oko 10 km južno od Travnika, porušili železnički most kod sela Lisca i u zoru izvršili napad na Rastovo, kojom prilikom je ubijen jedan ustaša. Iako je ovo naselje branilo samo 40 žandarma i ustaša, partizani nisu uspjeli da ga zauzmu zbog slabo organizovanog napada i zbog pristizanja pomoći iz Sebešića.³¹

Pad Mrkonjić-Grada je potpuno iznenadio neprijateljeve štabove u Jajcu, Sarajevu, Banjoj Luci i Zagrebu. Veliki župan iz Jajca pisao je 27. avgusta Glavnom stanu poglavnika da je iznenadni i veoma brzi pad Mrkonjić-Grada, koji je branio jedan dobro naoružan bataljon, »pobudio senzaciju«.³²

Za brz pad Mrkonjić-Grada ustaško-domobranski štabovi su najviše okrivili četnike. Štab domobranskog 9. pešadijskog puka je prebacio odgovornost isključivo na četnike Drenovića, koji su prema sporazumu bili obavezni da drže položaje ispred domobrana i da prvi prihvate borbu s partizanima, ali oni to nisu učinili, već su se povukli u pravcu Manjače, dozvolivši partizanima da se nesmetano približe gradu.³³ Međutim, ustaške vlasti su smatrale da za pad Mrkonjić-Grada snosi odgovornost i domobranski bataljon, jer je on vrlo brzo i neopravdano prestao da daje otpor. Činjenica da četnici nisu partizanima pružili otpor nije smela, po mišljenju velikog župana, biti razlog da domobrani budu iznenađeni i da, tako reći bez borbe, predaju varoš partizanima. Posebno su okrivljeni komandant garnizona,

³⁰ Načelnik Štaba 2. proleterske brigade ovako je, u pismu Vrhovnom štabu, ocenio rad svoje i 1. krajiške brigade:

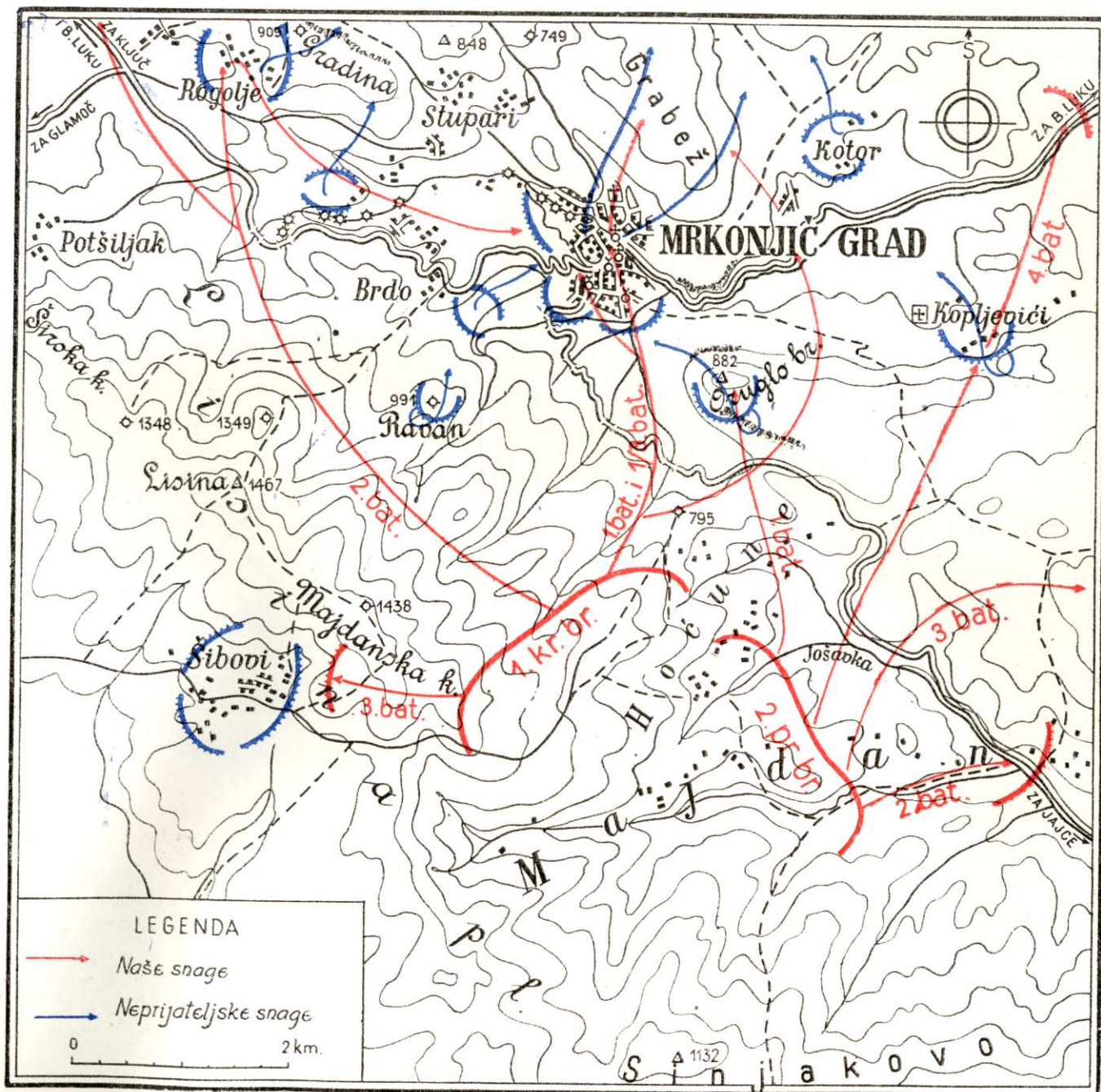
»... Neprijatelj posle poraza nije osetio silinu našeg pritiska i gonjenja do konačnog uništenja. Iako se neprijatelj razbijen povlačio u paničnom strahu, mi smo svi ostali neaktivni. Stvorili smo neprijatelju mogućnost da se pribere, da svoje snage sredi i da nam počne da dosađuje...« (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok br. 44).

³¹ Arhiv VII, k. 13, br. reg. 28/1—3, 29/1—3, k. 52, br. reg. 6/2—8, k. 148, br. reg. 26/5—1, 2, k. 172a, br. reg. 4/7—1, k. 56, br. reg. 9/2—8.

³² Arhiv VII, k. 214, br. reg. 43/10—10.

sa Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—8.

OSLOBOĐENJE MRKONJIC-GRADA
(24. VIII 1942)

Skica 20

što je dan-dva pre napada otišao na dopust, i kotarski predstojnik, što se isuviše oslonio na četnike.³⁴

Kada su doznali da su partizani razbili domobranski bataljon i zauzeli Mrkonjić-Grad, susedni garnizoni su se uplašili za svoju sudbinu. Uzbudjenje je naročito zahvatilo posadu i ustaške vlasti u Jajcu. Komandant garnizona je naredio da se zavede najstroža pripravnost i da se pristupi užurbanom utvrđivanju, jer je verovao da će ubrzo uslediti napad i na taj grad.³⁵ Čim je primio prve vesti o padu Mrkonjić-Grada, veliki župan je zatražio od Glavnog stana poglavnika da se, »ukoliko se želi izbjeći sudbinu zauzetih mjesta«, hitno upute najmanje dva bataljona kao pojačanje i da se iz Jajca evakuišu arhiva i novac.³⁶ Uzbudjenje u gradu nije se stišavalo ni narednih dana, i pored nastojanja vojnih i policijskih vlasti da zavedu red i povrate spokojstvo. Živa propagandna aktivnost partizanskih pristalica u gradu pojačavala je to uzbudjenje, koje se sa stanovništva prenosilo i na vojsku. I domobrani koji su pristizali iz Mrkonjić-Grada govorili su o brojnosti i visokoj borbenoj vrednosti partizana. U toku 27. i 28. avgusta stigla su 62 domobrana, uspevši da umaknu iz Mrkonjić-Grada, delom sa oružjem, a 29. i 31. avgusta u Bravnicu, Vinac i Jajce stigla su još 62 domobrana i tri oficira, koje su partizani pustili iz zarobljeništva.³⁷ Postupak partizana prema zarobljenim domobranima — koje su, nakon razoružanja, puštali kućama — imao je vanrednog odjeka kod naroda i, posebno, kod domobrana. »Kad su zarobljeni domobrani došli u mjesto Jajce« — pisao je komandir žandarmerijske čete iz Jajca komandantu žandarmerijskog puka u Banjoj Luci — »izjavili su da im je bilo bolje kod partizana i da su ovi prema njima, tj. domobranima, bolje postupali nego naši časnici. . . Postoji sumnja da partizani puštaju domobrane na slobodu samo radi toga da ovi šire njihovu promidžbu na štetu naše vlasti, a u korist komunista«.³⁸

» U izveštaju Glavnom stanu poglavnika veliki župan je o saradnji sa četnicima pisao sledeće:

»Po mišljenju podpisanog, veća je briga bila posvećena četnicima, nego samoj posadi i odbrani samo da se zadrže dobri odnosi, a to je upravo dovelo i do katastrofe i nevojničkih konzekvencija.

Četnici su uopće, a naročito njihovi vode, izrabljivali susretljivost hrvatskih, kako vojnih tako i građanskih vlasti, obilno se snabdijevajući količinama soli, duhana i streljiva, a pribavljajući i materijalna sredstva pod raznim izgovorima. Tako su do polovine lipnja 1942. dobili pod raznim naslovima 53.000 kuna . . . 3. kolovoza je isplaćeno 100.000 kn u svrhu hitne pomoći četnicima a 6. kolovoza 60.000 kn za nabavku opreme četničkim odredima...« (Arhiv VII, k. 124, br. reg. 43/10—10).

35 Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—8.

36 Arhiv VII, k. 13, br. reg. 24/1—5, 3.

37 Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—8.

38 Isto, k. 148, br. reg. 1/5—6.

Pad Mrkonjić-Grada je izazvao uzbunu i u četničkim štabovima, i to ne samo na Manjači već i u srednjoj Bosni. Osipanje koje je već bilo zahvatilo Drenovićev odred počelo se prenositi i na susedne jedinice. Tako je tih dana bio formiran 6. krajiški NOP odred, u koji su, pored ostalih, ušli i borci bivšeg Manjačkog bataljona 3. krajiškog NOP odreda, koji su u toku proleća bili prešli u četnike. Četničkim štabovima je postalo jasno da su partizani, posle pristizanja proletherskih brigada, isuviše jaki i da četnici nisu u stanju da im se sami odupru i da zaustave njihovo nastupanje ka Vrbasu i, dalje, u srednju Bosnu. Trebalo je tražiti pomoć od Nemaca, jer se na domobrane, koji su bili vrlo slabi, nije moglo osloniti. Zbog toga je komandant Glavnog štaba uputio načelnika štaba u Banju Luku s nalogom da odmah stupi u vezu s komandantom nemačke 714. divizije radi organizovanja zajedničke akcije protiv partizana koji su nadirali ka Manjači. Kako odnosi sa ustašama i domobranima nisu još bili sasvim usklađeni nakon poslednjih nesuglasica, trebalo je, po uputstvima komandanta Glavnog štaba, staviti do znanja Nemcima da su četnici dosledniji borci u borbi protiv partizana.³⁹

Misija načelnika Glavnog štaba urodila je plodom, jer je, na zahtev Nemaca, Banjalučki zdrug morao, iako nerado, da četnicima isporuči municiju.⁴⁰ Nemci su pravilno zaključili da su im u tom rejonu, kao saveznici u borbi protiv partizana, četnici neophodno potrebni, jer predstavljaju jaču i pouzdaniju snagu od domobranskih jedinica Banjalučkog zdruga. Zbog toga su se na njih potpuno oslonili, a komandi toga zdruga su naredili da ih snabdeva municijom jer će, u protivnom, nemački bataljon majora Putlica napustiti položaj i vratiti se u Banju

³⁹ Arhiv VII, BH-X-533.

⁴⁰ Komandant Banjalučkog zdruga je u svom izveštaju od 9. septembra pisao da je četnicima, pošto su prozrene njihove namere, obustavljeno davanje municije, ali da su oni uspeli da izdejstvuju kod Nemaca — »koji ne poznaju situaciju i njihovu »lojalnost« — da im se municija i dalje daje (Arhiv VII, k. 87, br. reg. 1/45—2). Komandant Glavnog štaba Rade Radić pisao je svom štabu 31. avgusta iz sela Dobrnje, na komunikaciji Banja Luka — Sitnica (gde je stigao da bi se neposredno upoznao sa borbama koje su tih dana vođene):

»General Brozović poslao je, po dva nemačka oficira, pismo nemačkom komandantu, koji je u Kadinoj Vodi, da nam se ne da municija, pošto smo dobili ogromne količine i da mi, traženjem municije, samo stvaramo sebi rezerve za »onaj naš dan« — kako to oni kažu.

Ipak uspeli smo i Hrvati će morati da pošalju municiju za 2000 četnika i sva automatska oruđa i bacače... Razume se da nam sada Nemci momentalno poklanjaju više pažnje nego Hrvatima, kako se to jasno vidi...« (Arhiv VII, BH-X-534, 535).

Luku.⁴¹ Svesni da se samo ujedinjenim snagama mogu suprotstaviti partizanima koji su se nalazili pred Jajcem i Banjom Lukom, Nemci su insistirali kod vlasti NDH i kod četničke komande da potisnu svoje nesuglasice i da usklade međusobne odnose. Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH je 29. avgusta imenovalo poseban odbor od tri člana (podžupan i ustaški stožernik iz Jajca i kotarski predstojnik iz Mrkonjić-Grada) koji je dobio zadatak da obavlja sve poslove koji se odnose na saradnju sa četničkim jedinicama: da ih snabdeva municijom, hranom, odećom i drugim materijalom.⁴²

Tako je opasnost od partizana ponovo zbližila ustaše i četnike koji su ujedinili svoje snage da bi, zajedno s Nemcima i pod njihovim okriljem, mogli zaustaviti nadiranje partizana i ka dolinama Vrbasa i Save.

3. — *Intervencija borbene grupe »Putlic« i pokušaji četnika da odbace partizane sa Manjače*

Glavni stožer domobranstva i štabovi 2. i 3. domobranskog korpusa s velikom zabrinutošću su pratili razvoj događaja u dolinama Vrbasa i Sane, ocenivši da se, posle pada Mrkonjić-Grada, situacija ozbiljno pogoršava, preteći da potpuno sruši sve iluzije da je velikom ofanzivom borbene grupe »Zapadna Bosna« na Kozari i u dolini Sane suzbijena opasnost od tamošnjih partizana i ugušena njihova borba. Izbijanjem partizanskih brigada u rejon Mrkonjić-Grada i Manjače bila je dovedena u pitanje i bezbednost Banje Luke. Sada je bila ozbiljno ugrožena i nemačka okupaciona zona. Sve do pada Mrkonjić-Grada, dok su borbe vođene u italijanskoj zoni, oko Konjica, Prozora, Bugojna, Kupresa i Livna, Nemci nisu smatrali da su njihove pozicije neposredno ugrožene, te nisu ni preduzeli neke posebne mere u smislu utvrđivanja demarkacione linije. Oni su, doduše, budno pratili razvoj događaja i kretanje partizana u italijanskoj zoni, a intervenisali su samo onda kada su partizani prodirali preko demarkacione linije. Takav je slučaj bio krajem juna i prvih dana jula u rejonu Trnova, Pazarića, Hadžića, Kreševa, Kiseljaka i Fojnice. Tada su Nemci energično intervenisali, prinudivši 2. i 4. proleterku brigadu da odustanu od predviđenog pravca kretanja i da se vrate u italijansku zonu. Isti se slučaj

⁴¹ Izveštaj Banjalučkog zdruga opunomoćenom ministru dr Turini od 9. septembra 1942 (Arhiv VII, k. 87, br. reg. 1/45—2).

⁴² Naređenje dr A. Artukovića, ministra unutrašnjih poslova NDH, od 29. avgusta (Arhiv VII, k. 213, br. reg. 29/7—5). Slični odbori su bili imenovani i u drugim krajevima srednje i istočne Bosne.

ponovio i mesec dana kasnije kada su 5. proleeterska brigada i Hercegovački odred izbili u rejon sela Zabrdā, blizu Kreševa, odakle su brзом intervencijom Nemaca bili odbačeni preko demarkacione linije. Posle tih uspeha Nemci su poverovali da se partizani neće usuditi da ponovo krenu na sever, u nemačku okupacionu zonu, pogotovo posle velikih operacija čišćenja koje je u toku juna i jula izvršila borbena grupa »Zapadna Bosna«. Međutim, posle pada Mrkonjić-Grada više nije bilo sumnje: partizani su se usmerili ka Jajcu i Banjoj Luci i već su bili prešli demarkacionu liniju. Trebalo je hitno preduzeti mere da se oni zaustave i ponovo, kao u junu i julu, odbace u italijansku zonu. Kako se Jajce nalazilo na operativnom području 718. divizije, a Banja Luka na području 714. divizije, to su štabovi ovih divizija istovremeno preduzeli mere da spreče pad tih mesta. Međutim, te mere nisu bile usklađene. Štab 718. divizije nije imao pri ruci slobodnih jedinica koje bi uputio ka Jajcu, te je naredio Štabu 3. domobranskog korpusa da po svaku cenu spreči pad tog mesta. Ali ni ovaj štab nije tada imao na raspolaganju potrebnih snaga koje bi mogle izvoditi ofanzivna dejstva od Jajca u pravcu Mrkonjić-Grada, jer su sve snage pukovnika Šimića i Francetića⁴³ bile upotrebljene u borbama oko Kupresa i u dolini Vrbasa, uzvodno od Jajca, a 5. pešadijska divizija je bila angažovana u dolini Drine, gde su nastupile ozbiljne teškoće zbog napada četnika na Foču. Zato je on svoju aktivnost ograničio na učvršćivanje odbrane Jajca, nadajući se da će Mrkonjić-Grad povratiti Banjalučki zdruk, zajedno sa četnicima i delovima nemačke 714. divizije. On je tih dana svoju pretpostavljenu komandu u više navrata izveštavao da se situacija oko Jajca, na koji, očito, predstoji napad, pogoršava, pošto se partizani sve više prikupljaju i dovlače snage iz oblasti Kupresa, Livna, Bugojna i Janja, i ukazivao na potrebu da se preduzme akcija iz Banje Luke u pravcu Jajca.⁴⁴

Dok su tako štabovi 718. divizije i 3. domobranskog korpusa očekivali da se situacija oko Jajca i Mrkonjić-Grada raščisti intervencijom sa pravca Banje Luke, štabovi 714. divizije i Banjalučkog zdruka nisu bili u stanju da ispune ta očekivanja. Pošto je 21. avgusta borbena grupa »Borovski« završila akciju u Slavoniji, na planini Psunju, sledećeg je dana 3. bataljon 721. puka upućen u Banju Luku da bi preuzeo osiguranje duž demarkacione linije od reke Sane do reke Vrbasa. Nikakve druge snage nisu bile predviđene za taj rejon. Trebalo je da

⁴³ Pukovnik Francetić, dotadašnji komandant 1. ustaškog stajaćeg zdruka, 23. avgusta je premešten u Glavni stožer Ustaške vojnice.

Dnevni izveštaji Štaba 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 3/4—1, 16/4—1, 2).

1. bataljon 750. puka sa Mrakovice, na Kozari, ide u Doboj radi zaštite tog važnog železničkog čvora, a 2. bataljon 721. puka iz Dvora u Martinac, kod Prnjavora, radi zaštite nekih objekata drvne industrije.⁴⁵ Domobranske snage su takođe bile angažovane u borbi s partizanima. Treća brdska brigada je užurbano radila na utvrđivanju odbrambenih položaja duž demarkacione linije između Bos. Novog i Sanskog Mosta a snage Banjalučkog zdruga držale su položaje kod Sanskog Mosta i obezbeđivale Banju Luku i železničku prugu Banja Luka — Prijedor. Uostalom, ni Mrkonjić-Grad ni Jajce nisu spadali u nadležnost Banjalučkog zdruga, pošto su pripadali operacijskoj zoni pukovnika Šimića, koji je bio potčinjen Štabu 3. domobranskog korpusa. Zbog toga komandant zdruga nije nameravao da se angažuje van svoje teritorije, gde je imao suviše vlastitih teškoća i problema.⁴⁶

Čim su primili obaveštenja da je Mrkonjić-Grad pao i da su partizani zauzeli i Sitnicu i odbacili četnike na sever, prema Banjoj Luci, Nemci su odmah uputili 3. bataljon 721. puka,, ojačan vodom bornih kola oklopne čete 741. puka i podržan jednom eskadrilom aviona, da zaustavi nastupanje partizana i odbaci ih preko demarkacione linije. Pošto je bilo javljeno da se posada Mrkonjić-Grada povukla i da se nalazi negde severno od grada, komandant 714. divizije je naredio majoru Putlicu, komandantu 3. bataljona 721. puka, po kome je borbena grupa dobila naziv, da posadi pođe u susret i pomogne joj da organizuje odbranu i, eventualno, povрати Mrkonjić-Grad. Trebalo je,, u tom cilju, brzim nastupanjem duž komunikacije preći demarkacionu liniju i zauzeti Sitnicu, koja se nalazila u italijanskoj okupacionoj zoni. Time bi bio učinjen jedan presedan na koji Nemci, s formalne strane, nisu imali pravo, jer njihove trupe nisu smele da prelaze u italijansku zonu bez prethodnog odobrenja Italijana. To nije radila ni borbena grupa »Bader« u istočnoj Bosni u toku zime i proleća, ni borbena grupa »Zapadna Bosna« u zapadnoj Bosni u toku juna, jula i avgusta. Međutim, situacija je posle pada Mrkonjić-Grada i Sitnice nalagala da se partizani odbace s Manjače i iz Sitnice, kako bi se domobranima i četnicima stvorili uslovi da povrate Mrkonjić-Grad. Time bi bila otklonjena opasnost koja je pretila Banjoj Luci, za koju su Nemci bili zainteresovani i čiji pad nisu mogli dozvoliti. Zbog svega toga, borbena grupa »Putlic« je dobila zadatak da pređe demarkacionu liniju, povрати Sitnicu i pruži pomoć domobranskom bataljonu koji se povukao iz Mrkonjić-Grada. Neizvesno je

45 Dnevni izveštaji Ministarstva domobranstva (Arhiv VII, k. 13, br. reg. 21/1—3a, 24/1—9).

46 Isto, k. 13, br. reg. 21/1—11.

da li je nemačka borbeni grupa imala zadatak da prodre i u Mrkonjić-Grad ili je trebalo da dejstvuje samo do Sitnice. Domobranski štabovi, međutim, smatrali su da će se Nemci probiti do Mrkonjić-Grada. Glavni stožer domobranstva je 25. avgusta u 12,30 časova obavestio Štab 3. domobranskog korpusa i pukovnika Šimića da je borbeni grupa »Zapadna Bosna« uputila iz Banje Luke u Sitnicu jedan nemački bataljon sa zadatkom da povрати Mrkonjić-Grad i uspostavi vezu s Jajcem.⁴⁷ A domobranski oficir za vezu kod nemačkog štaba u Banjoj Luci poslao je 26. avgusta Glavnom stožeru izveštaj da je grupa »Putlic« vodila jače borbe s partizanima duž komunikacije Banja Luka — Sitnica u rejonu sela Gornjeg Ratkova i da namerava produžiti ka Sitnici i Mrkonjić-Gradu.⁴⁸ Na osnovu obaveštenja, primljenog od Glavnog stožera, da Nemci nastupaju sa pravca Banje Luke ka Mrkonjić-Gradu, pukovnik Šimić, koji se nalazio u Kupresu, odlučio je da i njegove snage sadejstvuju s Nemcima na taj način što će iz rejona Kupresa vršiti pritisak na Janj preko Blagaja. Iste večeri, u 20 časova, on je o tome obavestio Glavni stožer, moleći da se urgira za hitnu intervenciju nemačkih snaga iz Banje Luke u cilju čišćenja rejona oko Mrkonjić-Grada i Ključa i tražeći obaveštenja o delatnosti snaga u susjednim područjima — u dolini Sane, oko Imotskog i sa pravca Mostara i Sarajeva.⁴⁹ Iz Glavnog stožera je sledećeg dana, u 13 časova, stigao odgovor: da rad gorskih zdugova (brdskih brigada) u dolini Sane i na Šamarici nije od interesa za njega, Šimića, a da je u pravcu Mrkonjić-Grada »preduzeto potrebno iz Banje Luke«; o situaciji u 2. zoni (oko Imotskog i Mostara) Glavni stožer nije bio obavešten, te se pukovnik Šimić upućuje da obaveštenja traži neposredno od Štaba 6. divizije u Mostaru.⁵⁰

Borbeni grupa »Putlic« krenula je 25. avgusta iz Banje Luke ka Sitnici, prevozeći se kamionima. Kod sela Bunareva, oko 8 km severno od Sitnice, dočekali su je 1. i 3. bataljon 2. krajiške brigade, koji su upravo tog jutra izbili na brda iznad sela. Došlo je do oštре borbe u kojoj su obe strane imale gubitaka. U prvom okršaju su uništeni dva kamiona i jedan auto. Napad Nemaca su podržavali vod bornih kola i dve eskadrile avijacije, ali su propali svi njihovi pokušaji da slome otpor partizana. Njima je, doduše, pošlo za rukom da zauzmu brdo Batoš (k. 887), važan objekt sa istočne strane drumа, ali nisu mogli da odbace bataljone 2. krajiške brigade sa Gradine (k. 940), Ilića glavice (trig. 943) i Grabeža (k. 919), jakih objekata

« Isto, k. 13, br. reg. 25/1—14, 13.

« Isto, k. 13, br. reg. 26/1—12, 4.

« Isto, k. 13, br. reg. 25/1—17, 7.

so Isto, k. 13, br. reg. 27/1—11.

Iza nemačkih trupa su ostajala spaljena sela.

zapadno od komunikacije. Borci 2. krajiške brigade, iako umorni, gladni, s malo municije, uporno su odolevali jurišima Nemaca, ne ustuknuvši ni pred bornim kolima, ni pred avionima, koji su, u naletima, zasipali položaje bombama i mitraljeskim rafalima. Neprijateljeva pešadija je bila zaustavljena snažnom vatrom. Tada su borna kola pokušala da sama izvrše prodor kroz položaje partizana, ali je njihov juriš bio odbijen vatrom iz dva protivtenkovska topa. Jedna borna kola su bila uništena, a dvojica oštećena sa 16 pogodaka. Neprijatelj je, očigledno, bio iznenađen činjenicom da su partizani raspolagali protivtenkovskim oruđima. Ni njegova avijacija nije prošla bez gubitaka. U 9,30 časova iznad Gradine je jedan lovački avion bio pogođen u rezervoar ulja, ali je pilotu pošlo za rukom da aparat spusti na Močilačko polje, gde je bio rasklopljen i na teretnjacima prevezen u Banju Luku. U 18,30 časova iznad Ilića glavice, oko 2 km jugozapadno od Bunareva, bio je pogođen, u motor, i drugi lovački avion, te je pilot bio prinuđen da se prinudno spusti na Močilačko polje. Avion, koji se tom prilikom prevrnuo bio je uništen, a pilot je ostao nepovređen. I treći lovački avion je toga dana bio pogođen, na deset mesta, ali je uspeo da se vrati i da uspešno aterira na banjalučki aerodrom.⁶¹

Svoju samouverenost Nemci su skupo platili: njihov bataljon, pretrpevši gubitke od 11 ranjenih, bio je zadržan; tri motorna vozila su bila uništena; troja borna kola izbačena iz stroja; jedan avion je uništen, a dva su oštećena. U ovoj oštroj borbi 2. krajiška brigada je imala tri poginula i 11 ranjenih boraca.⁶²

Dok su bataljoni 2. krajiške brigade vodili odbrambene borbe, odolevajući napadima neprijateljeve pešadije i bornih kola, podržavanih artiljerijom i avijacijom, 1. krajiška i 2. proletarska brigada su se nalazile u Mrkonjić-Gradu i oko njega, ne preduzimajući nikakve mere ni prema Manjači, u cilju gonjenja razbijenih domobranskih i četničkih jedinica, niti prema Šitnici, u cilju pružanja pomoći 2. krajiškoj brigadi. »Druga krajiška brigada je vodila sama te borbe« — pisao je kasnije na-

⁶¹ Izveštaj Operativnog štaba za Bosansku krajinu Vrhovnom štabu od 26. avgusta u 13 časova (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 123); Izveštaji Štaba 2. krajiške brigade Štabu 1. krajiške brigade i komandantu Operativnog štaba od 25. i 29. avgusta (AIRP, br. 489, 496, 497 i 539); Izveštaj Štaba 2. krajiške brigade, bez datuma i naslova (AIRP, br. 538); Izveštaj Štaba 2. krajiške brigade Operativnom štabu od 5. septembra (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 12); Naredenje Operativnog štaba Štabu 1. krajiškog odreda od 31. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 130); Izveštaj bojnika Bestala, oficira za vezu kod Štaba nemačke 714. divizije, od 26. avgusta u 9,15 časova (Arhiv VII, k. 13, br. reg. 26/1—12, 4); Izveštaj Štaba Banjalučkog združenja opunomoćenom ministru dr Turini od 9. septembra (Arhiv VII, k. 87, br. reg. 1/45—2).

⁶² Isto.

<čelnik štaba 2. proleterske brigade predstavniku Vrhovnog štaba — »a mi smo ostali bili u Mrkonjiću i oko Mrkonjića i učinili smo samo toliko da smo toj brigadi poslali jedan protivkolski top sa 25 granata, 3 sanduka municije i 60 mina za bacače. Raspoložive snage za uništenje tog neprijatelja ostale su i nadalje u Mrkonjić-Gradu i oko njega. Čekalo se je na nešto, ali niko nije mislio da tog neprijatelja treba i tući«. ⁵³ Očigledno je da je tih dana izostala koordinacija dejstava brigada koje su se nalazile u rejonu Mrkonjić-Grada. Jedan od razloga je, svakako, i odsustvo komandanta Operativnog štaba i štabova 1. krajiške, 2. proleterske i 3. sandžačke brigade, koji su 25. avgusta boravili u Glamoču gde su prisustvovali savetovanju u Vrhovnom štabu. ⁶⁴

U borbama u toku 25. avgusta kod Bunareva, između Sitnice i Kadine Vode, 2. krajiška brigada je postigla značajan uspeh zadržavši Nemce. Međutim, ona time nije otklonila opasnost od njihovog prodora u Sitnicu. Toga je bio svestan i komandant Operativnog štaba, koji se vratio u Mrkonjić-Grad 26. avgusta oko podne i tek tada saznao za borbu na Bunarevima, pa je zaključio da će neprijatelj dovući nova pojačanja i obnoviti napad. Da bi ga osujetio u tome on je odlučio da iz Mrkonjić-Grada privuče 1. krajišku brigadu da bi je, u slučaju potrebe, mogao uvesti u borbu i tako olakšati dejstva 2. krajiške brigade. Međutim, on nije procenio da će Nemci odmah, već sledećeg dana, obnoviti napad, te nije požurio sa upućivanjem te brigade na Man-jaču. Sve tri brigade — 1. krajiška, 2. proleterska i 3. sandžačka — zadržane su nepotrebno u Mrkonjić-Gradu i njegovoj okolini, čime je izgubljeno nekoliko dragocenih dana i propuštena je prilika da se grupa »Putlic« tuče pre nego joj pristignu ojačanja i da se spreči konsolidovanje četničkih jedinica koje je, posle pada Mrkonjić-Grada, bilo zahvatilo rasulo. ⁵⁵

I major Putlic, čiji je bataljon, kako stoji u jednom izveštaju, jedva uspeo da se održi u Močilačkom polju, došao je do zaključka da mora ojačati svoju grupu pre nego što produži nastupanje ka Sitnici i Mrkonjić-Gradu. U tom cilju on je od komandanta Banjalučkog zdruza zatražio da mu uputi sve ra-

⁵³ Zbornik, tom IV, knj. 7. dok. br. 44.

⁵⁴ V. Dedijer: Dnevnik, I, str. 259; Izveštaj Štaba 2. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 28. avgusta u 7 časova (AIRPJ, br. 3262); Dnevnik Lj. Durića; Izveštaj Štaba 4. operativne zone političkom komesaru Glavnog štaba Hrvatske od 1. septembra (Zbornik, tom V, knj. 7, dok. br. 2).

⁵⁵ Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 123; Naređenje komandanta Operativnog štaba Štabu 3. sandžačke brigade od 26. avgusta (AIRP, br. 503).

spoložive snage koje nisu bile neposredno angažovane u borbama. Ali nijedna domobranska jedinica nije u tom trenutku bila slobodna. Čak su i iz drugih rejona, gde su vođene teške borbe protiv partizana, upućivani zahtevi za pomoć. Aktivnost krajiških jedinica oko Vrhpolja i njihova dejstva prema Sanskom Mostu skrenuli su pažnju komandantu zdruga i na to područje. Pa ipak, nemačkom zahtevu se moralo udovoljiti, te je naređeno da se u sastav grupe »Putlic« hitno upute dve čete 1. regrutskog bataljona i vod haubica iz 8. artiljerijskog divizionu. To ljudstvo nije bilo obučeno, ali je nužda nalažala da se ono upotrebi. I nemački 721. pešadijski puk je uputio grupi »Putlic«, kao pojačanje, pionirsku četvu i pola 2. baterije 661. artiljerijskog divizionu.⁵⁶ U sastav ove borbene grupe ušle su i snage četničkog puka »Manjača«.⁵⁷ Njegov 1. bataljon nalazio se na levom krilu nemačkog bataljona, dok je jedna četa 2. bataljona bila na njegovom desnom krilu.⁵⁸

Neuspeh Nemaca pri pokušaju da odbace partizane i prodru u Sitnicu uznemirio je njihove i domobransko-ustaške štabove u Banjoj Luci. Neprijatelj je strahovao od mogućeg napada partizana i na taj grad, kome do tada nije tako ozbiljno pretila opasnost. Međutim, ovog puta je ona bila neposredna i dosta ozbiljna. Krajiški partizani su zauzeli Ključ, ozbiljno ugrozili Vrhpolje i Sanski Most i zapretili da sa zapada prodru ka Banjoj Luci. Druge partizanske snage, među kojima i proletherske, zauzele su Mrkonjić-Grad, uspešno vodile borbu sa grupom »Putlic« i zapretili da preko Manjače prodru, takođe, u pravcu Banje Luke. Situacija je, dakle, bila takva da se moralo pomišljati na odbranu grada. Kako su sve jedinice bile već angažovane u borbama na više pravaca, to su preostale dve čete 1. regrutskog bataljona posele položaje za neposrednu odbranu grada, a iz Čelinca je hitno prevezena kamionima 5. četa Domdo-bataljona. Čak je i 11. regrutski bataljon, čiji vojnici nisu bili izvršili još ni bojno gađanje, stavljen u pripravno

⁵⁶ Bojna relacija Banjalučkog zdruga za avgust 1942 (Arhiv VII, k. 54, br. reg. 18/1—14); Arhiv VII, k. 13, br. reg. 26/1—12, 4, k. 87, br. reg. 1/45—2.

⁵⁷ Domobranski oficir za vezu kod nemačkog štaba u Banjoj Luci javio je 27. avgusta u 9,20 časova Glavnom stožeru sledeće:

»Četnici iz područja Sane, Vrbasa i istočno Vrbasa ponudili su se staviti pod njemačko zapovedništvo radi vođenja dalje borbe protiv partizana, koji nastupaju sa jugozapada. Ova ponuda izmeniće u znatnoj meri situaciju u području Sanskog Mosta, Sitnice, Jajca. Četničke skupine su: Marčetić sa oko 1000 ljudi, Rade Radić sa oko 1000 i Tešanović sa oko 400 ljudi... četnička skupina Drenović, koja je do sada vrlo pouzdano vodila borbu sa nama u prostoru Mrkonjića, izgleda da je opkoljena od partizana južno Mrkonjića« (Arhiv VII, k. 13, br. reg. 27/1—9).

⁵⁸ Pismo Štaba Banjalučkog zdruga načelniku Glavnog štaba bosanskih četničkih odreda od 27. avgusta (Arhiv VII, BH-X-700).

stanje. Po mišljenju komandanta Banjalučkog zdruza, Banjoj Luci je zapretila opasnost »da u jednom naletu bude zauzeta jer, u slučaju stvarnog napadaja, ove čete (ukupno oko 400 slabo izvežbanih ljudi) ne bi bile u stanju odbiti napadaj«.⁵⁹

Zbog neuspeha kod Bunareva, nemački komandant je želeo da se što pre rehabilituje. Pošto je primio pojačanja, on je odlučio da odmah, već sledećeg dana, obnovi napad. Poučen iskustvom od prethodnog dana, on je 26. avgusta krenuo opreznije, s jačim delovima na krilima, kako bi izbegao opasnost da njegove jedinice upadaju u zasede i bore se u nepovoljnim uslovima, stešnjene duž komunikacije.

Na položajima ispred neprijatelja i ovoga dana se našla samo 2. krajiška brigada, jer su se ostale tri brigade odmarale. Njen štab, uprkos izveštajima i pismima upućenim komandantu Operativnog štaba, nije dobio nikakva uputstva, pa nije imao jasan pregled situacije.⁶⁰ Pred nastupanjem jakih neprijateljevih snaga, koje su se kretale u više kolona, preteći da zaobiđu njene bataljone, 2. krajiška brigada je bila prinuđena da, uz slab otpor, odstupi na nove položaje južno od Sitnice. Tako su Nemci već oko 10 časova ušli u to naselje. Iako je relativno lako zauzeo Sitnicu, nemački komandant nije bio sasvim zadovoljan razvojem događaja jer je strahovao za bezbednost bokova i pozadine svoje borbene grupe. Naročito je bio uznemiren zbog neizvesnosti situacije u pravcu Manjače. Prema obaveštenjima koja je primio iz Banje Luke, delovi 1. bataljona domobranskog 9. pešadijskog puka iz Mrkonjić-Grada i četnici Drenovićevo odreda povukli su se, navodno, prema Trijebovu. Da bi uhvatio vezu s njima, on je izviđao u tom pravcu, ali bez uspeha. Njegove patrole nisu naišle ni na domobrane, niti na četnike Drenovićeve. To ga je navelo na sumnju da u rejonu Trijebova i, dalje, prema Vrbasu nema četničkih i domobranskih snaga i da kroz taj otvor, između komunikacije Banja Luka — Sitnica i doline Vrbasa, mogu lako da se ubace partizani. Četnička obaveštajna služba je javljala da se, prema pričanju meštana, u rejonu Trijebova nalazi oko dve hiljade dobro naoružanih partizana, većinom Crnogoraca, koji imaju cilj »da obidu tamošnje njemačke trupe i da prekinu njihovo snabdjevanje«. Ocenivši da je u takvoj situaciji položaj njegove borbene grupe u rejonu Sitnice postao krajnje ozbiljan, jer joj

⁵⁹ Arhiv VII, k. 54, br. reg. 18/1—16, 17, k. 13, br. reg. 27/1—9.

⁶⁰ Štab 2. krajiške brigade je 26. avgusta u 11,15 časova pisao komandantu Operativnog štaba (preko Štaba 1. krajiške brigade) da nije primio nikakve konkretne zadatke i da nema veze sa ostalim jedinicama, zbog čega nije u mogućnosti da razvije inicijativu, jer »bez zajedničkog plana se ne može raditi pošto mi ne znamo da li vi usvajate naše predloge« (AIRP, br. 501).

je pretila opasnost da tu bude okružena, komandant grupe je odlučio da se u toku noći povuče do Kadine Vode, a da na liniji Sitnica — Dubrava ostavi, kao zaštitu, četnički bataljon. Njegova bojazan je bila sasvim opravdana, jer je u međuvremenu, dok su se njegove trupe povlačile, komandant Operativnog štaba uputio 1. krajišku brigadu prema selu Stričićima da bi udarom u levi bok i pozadinu neprijatelja, sadejstvovala 2. krajiškoj brigadi. Prva krajiška brigada je krenula, u 23 časa, iz Mrkonjić-Grada u pravcu Manjače i, sledećeg jutra, ne naišavši na otpor četnika, izbila na Trijebovo. Ne zadržavajući se u tom rejonu, ta brigada je produžila na severozapad i izbila u sela Lokvare, Dujakovce, Duliće i Stričiće, približivši se sa istoka komunikaciji Kadina Voda — Sitnica. Manevar 1. krajiške brigade, međutim, nije bio dovoljno brz, a usledio je s malim zakašnjenjem. A tih nekoliko sati Nemcima su bili dovoljni da blagovremeno povuku svoj bataljon iz Sitnice u Kadinu Vodu. Prilikom nastupanja kroz ovaj četnički kraj bataljoni 1. krajiške brigade su se kretali oprezno, jer su očekivali da će naići na četnike. Njihova se predviđanja, međutim, nisu ostvarila, jer su se četnici povukli ispred partizana. Čak se i 1. bataljon puka »Manjača«, koji je bio ostavljen u rejonu Sitnice i Dubrave, po naređenju majora Putlica, bez teškoća, povukao u 16 časova u rejon Lunjevca i Kadine Vode. Tako su neprijateljeve snage, blagovremenim povlačenjem iz Sitnice, izbegle da budu okružene. Toga dana su one imale samo sedam izbačenih iz stroja.⁶¹

Kada je primio vesti da se neprijatelj povukao iz Sitnice i da je odstupio u pravcu Banje Luke, komandant Operativnog štaba je zaključio da se situacija sasvim poboljšala i da, po svoj prilici, s tog pravca više ne pretila ozbiljna opasnost od prodora neprijatelja u Mrkonjić-Grad. Da bi se ipak potpuno obezbedio od svake eventualnosti, on je naredio štabovima 2. i 1. krajiške brigade da nastave gonjenje neprijatelja i da zauzmu Kola, gde su se, navodno, Nemci zadržali, i tu zaustave svoje bataljone kako ne bi, približavanjem Banjoj Luci, »izazvali neprijatelja na jaču reakciju, potpali pod njegovu vatru i privezali se za njega«, što tada, s obzirom na nove zadatke koji su predstojali, nije bilo oportuno. Da bi obezbedio njihovo nastupanje sa pravca Manjače, gde su se, po njegovom mišljenju, nalazile

⁶¹ Arhiv VII, k. 787, br. reg. 13—2, k. 13, br. reg. 26/1—12, 4, 28/1—10, k. 87, br. reg. 1/45—2: BH-X-700; AIRP, br. 501 i 539; Izveštaji štabova 2. i 1. krajiške brigade komandantu Operativnog štaba od 27, 28. i 29. avgusta (AIRP, br. 510, 514, 515, 529, 538, 540); Izveštaj komandanta Operativnog štaba Vrhovnom štabu od 27. avgusta u 11,30 časova (AIRPJ, br. 2879).

raštrkane četničke grupice, on je naredio Štabu 2. proleterske brigade da izvesne svoje delove uputi u sela Lokvare i Dujakovce.⁶²

Naređenje Operativnog štaba o gonjenju neprijatelja i zauzimanju Kola obe krajiške brigade nisu, međutim, mogle da izvrše. Druga krajiška brigada je bila prinuđena da se zadrži u rejonu Sitnice i Ratkova, jer se situacija u njenoj pozadini, u dolini Sane i Sanice, iznenada pogoršala. Jače neprijateljeve snage iz Sanskog Mosta napale su 27. avgusta na delove 6. krajiškog odreda koji su držali položaje iznad Vrhpolja i uspele da ih potisnu prema Ključu. Prodor neprijatelja ugrozio je i radove na sakupljanju žetve koja je bila u jeku. Samo u rejonu sela Krasulja, između Vrhpolja i Ključa, nalazilo se toga dana 1200 radnika sa tri vršalice i 100 kola.⁶³ Omladinske radne brigade su uspele da u poslednjem trenutku evakuišu u Bravsko mašine, kola i sve žito (oko 15.000 kg). Brzom intervencijom Štaba odreda, koji je na taj pravac uputio pojačanja, neprijatelj je još istog dana bio odbačen.⁶⁴

Operativni štab je ovaj napad doveo u vezu s napadom Nemaca duž komunikacije Banja Luka — Sitnica. Stoga je on naredio Štabu 2. krajiške brigade da na taj pravac uputi izvesna pojačanja koja bi, sa snagama 6. odreda, odbacila neprijatelja.⁶⁵ Mada je situacija u dolini Sane bila vrlo brzo raščišćena od strane jedinica 6. odreda, ipak je zbog nje bilo usporeno nastupanje 2. krajiške brigade u pravcu Kadine Vode. To je borbenoj grupi »Putlic« stvorilo mogućnost da se utvrdi u tom uporištu i da dobije u vremenu za dovlačenje pojačanja.

⁶² Pismo pomoćnika načelnika Vrhovnog štaba komandantu Operativnog štaba od 28. avgusta (AIRP, br. 527); Naređenje komandanta Operativnog štaba Štabu 1. krajiške brigade od 29. avgusta (AIRP, br. 534); Izveštaj komandanta Operativnog štaba Vrhovnom štabu od 29. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 127).

⁶³ Na oslobođenoj teritoriji Bosanske krajine narodnooslobodilački odbori, pozadinske vojne vlasti i političke organizacije su tih dana organizovali ubiranje žetve. Prema izveštaju intendanta Operativnog štaba, samo u dolinama Sane i Sanice bilo je angažovano, u žetvi, vršidbi i prenosu žita, 3230 radnika sa 300 kola i 160 tovarnih konja, koji su sa neprijateljevih imanja podigli oko 260.000 kg žita (Izveštaj intendanta Operativnog štaba od 29. avgusta, AIRP, br. 543).

⁶⁴ Izveštaji Štaba 6. krajiškog odreda Operativnom štabu od 27. i 29. avgusta; Izveštaj Štaba 2. krajiške brigade Operativnom štabu od 29. avgusta; Naređenje komandanta Operativnog štaba Štabu 2. krajiške brigade od 28. avgusta; Izveštaj komandanta Operativnog štaba Vrhovnom štabu od 29. avgusta (AIRP, br. 511, 514, 520, 524, 538; Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 127 i 128).

⁶⁵ AIRP, br. 524.

I nastupanje 1. krajiške brigade kroz manjačka sela znatno je bilo usporeno zbog teškoća oko snabdevanja⁶⁶ i zbog obezbeđenja pozadine onih jedinica koje su prodrle duboko u četničko područje, ostavivši iza sebe teren na kome su četničke grupe oživele svoju aktivnost napadajući kurire i pozadinske delove.⁶⁷

Tako je, stičajem nepredviđenih okolnosti, izostalo brzo gonjenje neprijatelja. Komandant Operativnog štaba, do koga su izveštaji stizali sa dosta zakašnjenja, zbog čega nije mogao biti u toku svih zbivanja, bio je uveren da će 1. i 2. krajiška brigada bez teškoća izbiti na liniju Slivno — Dobrnja — Krupa na Vrbasu i zatim zauzeti Kola. Obaveštavajući, 29. avgusta, Vrhovni štab o poslednjim događajima u rejonu Sitnice i u dolini Sane, kao i o merama koje je preduzeo, on je prikazao situaciju dosta povoljnom: »Poslije poraza neprijatelja kod Sitnice« — pisao je on — »nema nekog jačeg otpora i, prema izveštajima koje smo dobili, povukao se je neprijatelj u Banju Luku, a sa nekim manjim snagama učvrstio se u Kolima. Danas vršimo napad na Kola«.⁶⁸ Podaci kojima je Operativni štab raspolagao nisu bili tačni: neprijatelj nije odstupio u Banju Luku, već se zadržao u Kadinoj Vodi, a na Manjači se nisu nalazile četničke grupe, već jake snage četničkog puka »Manjača« i odreda »Borje«, kao i ostaci Drenovićevog odreda »Kočić«. Sem toga, neprijatelj je dovlačio nova pojačanja, tako da je pred 1. i 2. krajiškom brigadom stajao zadatak znatno teži nego što je to smatrao Operativni štab.

Komandant Operativnog štaba je, dakle, bio ubeđen da će ubrzo, za koji dan, moći da pristupi izvršenju zadatka koji mu je postavio vrhovni komandant: da oslobodi Jajce. U tom cilju on je već preduzeo i neke mere: naredio Štabu 6. krajiškog, odreda da ojača snage koje se nalaze kod Vrhpolja, kako bi obezbedile pravac koji iz doline Sane izvodi ka Ključu i Mrkonjić-Gradu, a da Manjačku četu svog 3. bataljona uputi na komunikaciju Banja Luka — Krupa — Jajce, gde će vršiti rušenja i zaprečavanja.⁶⁹ A štabu 1. krajiškog odreda je skrenuo pažnju na potrebu da pojača dejstva u dolini Sane, kako bi time omeo

os Štab 1. krajiške brigade je 28. avgusta u 13,30 časova pisao komandantu Operativnog štaba da su se na Manjači dve krajiške brigade, sa oko 2000 boraca, ozbiljno suočile sa problemima ishrane, jer ne žele da ista uzimaju od naroda, četnički nastrojenog, da to četnici ne bi iskoristili u svoje propagandne svrhe. Hrana za jedinice se zbog toga morala dovlačiti iz udaljenih magazina u Podgrmeču (AIRP, br. 522 i 522a).

⁶⁷ Izveštaj Štaba 1. krajiške brigade komandantu Operativnog štaba od 29. avgusta u 19,30 časova (AIRP, br. 541).

os Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 127.

⁶⁹ Izveštaj Štaba 6. krajiškog odreda Operativnom štabu od 29. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 128).

neprijatelja »da se pribere i da započne sa napadima u cilju pomaganja svojim snagama od Banje Luke«. ⁷⁰ Da bi razvukao neprijateljeve snage i skrenuo pažnju njihovih štabova na druga područja, on je predvideo da obrazuje jednu jaču udarnu grupu, sastava: tek formirana 3. krajiška brigada i po jedan bataljon iz 1. i 5. krajiškog odreda, koju će, preko Une, uputiti u rejon Cazina. ⁷¹

I neprijateljevi štabovi su užurbano radili: dovlačili u rejon Kadine Vode nove jedinice da bi ojačali borbenu grupu »Putlic«. Stab nemačke 714. divizije planirao je da do 29. avgusta u rejonu Kadine Vode, Manjače i Računa prikupi što više snaga, koje bi zatvorile demarkacionu liniju i sprečile napad partizana s juga i jugozapada na Banju Luku, a potom nastupile ka Sitnici i Mrkonjić-Gradu. Nemci su u sastav borbene grupe »Putlic« uputili samo jednu četu tenkova 202. oklopnog puka i ostatak 2. baterije 661. artiljerijskog divizionu, jer drugih raspoloživih snaga nisu imali, pošto je 741. puk bio angažovan u Slavoniji a ostali bataljoni 721. puka u Fruškoj gori. Delovi 718. divizije su 26. avgusta izašli iz sastava borbene grupe »Zapadna Bosna« i vratili se na svoje operacijsko područje — u istočnu Bosnu. Četa bornih kola 741. puka povučena je u Bosansku Gradišku, pošto je pretrpela gubitke kod Bunareva, a umesto nje, u sastav grupe »Putlic« upućeni su tenkovi čiji je oklop mogao da odoli vatri protivtenkovskih topova manjeg kalibra kojima su raspolagali partizani. Kako u tom trenutku u rejonu Banje Luke nije bilo ni ustaško-domobranskih snaga, jer su sve jedinice 2. domobranskog korpusa, 1. brdske divizije i 3. brdske brigade bile angažovane u mnogobrojnim akcijama (na Šamarici, u dolini Sane, na Fruškoj gori, u Slavoniji), to su Nemci najveće nade polagali u četnike, od čijih su štabova tražili da što više svojih jedinica prikupe u rejonu Kadine Vode. ⁷² Međutim, insistiranje nije bilo potrebno, jer su i sami četnički štabovi bili naročito zainteresovani da odbiju partizane s Manjače i iz rejona Mrkonjić-Grada i da povrate svoje pozicije na tom području koje su poslednjih dana izgubili. Glavni štab bosanskih četničkih odreda je čak predvideo da četničke snage, posle proterivanja partizana iz rejona Mrko-

⁷⁰ Naređenje Operativnog štaba Štabu 1. krajiškog odreda od 31. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 130).

⁷¹ Pismo Operativnog štaba Štabu Operativne zone NOPO Hrvatske od 29. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 126); tom IV, knj. 6, dok. br. 130, 131.

⁷² Arhiv VII, k. 13, br. reg. 27/1—9, 28/1—10, 29/1—14; Izveštaj Štaba 1. krajiške brigade komandantu Operativnog štaba od 28. avgusta (AIRP, br. 530).

(3—8. IX 1942)

njić-Grada, napadnu i na Grmeč, glavno partizansko uporište u Bosanskoj krajini.⁷³

Da bi mogao pristupiti izvođenju tako zamašnih, a u suštini megalomanskih planova, Glavni štab je najpre preduzeo mere da zaustavi osipanje četničkih jedinica na levoj obali Vrbasa (odreda »Kočić« i puka »Manjača«) i da ih angažuje da se protiv partizana bore zajedno s nemačkim i domobranskim trupama. On je naredio komandantu odreda »Kočić« da odmah vrati na Manjaču svoje delove koji su pobjegli na desnu obalu Vrbasa, kako bi i oni uzeli učešća u predviđenom napadu na partizane. Uporedo s tim, on je nastojao da prikupi i snage iz četničkih odreda u srednjoj i istočnoj Bosni i uputi ih na Manjaču. Još 14. avgusta on je naredio štabovima Ozrenskog i Trebavskog četničkog odreda da formiraju jedan bataljon, jačine 250 ljudi, i upute ga u pomoć Manjačkom četničkom puku.⁷⁴ Međutim, to naređenje nije bilo sprovedeno, jer je sa formiranjem bataljona išlo vrlo teško. Četnici sa Ozrena i Trebave nerado su stupali u tu jedinicu, jer nisu bili voljni da se odvoje od svojih kuća i krenu u druge krajeve da se bore protiv partizana. Trebavski odred nije uspeo da prikupi traženi broj četnika, već znatno manji. To ljudstvo, koje je, posle ustezanja, krenulo ka Manjači, samovoljno se zadržalo u selu Lipiju, u srednjoj Bosni, sa opravdanjem da im je saopšteno da idu samo do Liplja »na paradu«.⁷⁵ Ozrenski odred je uputio traženih

⁷³ O planu Glavnog štaba njegov komandant je 31. avgusta pisao sledeće:

»Mi smo predvideli čisto četnički napad za čišćenje prostorije između Vrbasa i puta Banja Luka — Sitnica u pravcu Mrkonjić-Grada, a zatim, kao drugu fazu borbe, napad od puta Banja Luka — Jajce do Sane... Za komandanta operacije u prvoj fazi borbe predviđen je poručnik brat Marčetić, za komandanta leve kolone poručnik Drenović, koji je ovde bez vojske, a za komandanta desne kolone brat Azarić. U predstojećim operacijama, ako bude čišćen teren pored Vrbasa, Tešanović će imati da prelazi Vrbas i da se priključuje levoj koloni... Komandant sa kapetanom bratom Pejićem ostaje ovde sve dok operacije ne uđu u odlučnu fazu, pa kad sve sigurno krene na bolje onda ćemo nazad radi svršavanja drugih poslova i pripreme za opšte čišćenje od komunistu u Grmeču« (Arhiv VII, BH-X-535).

⁷⁴ Naređenje komandanta bosanskih četničkih odreda od 14. avgusta (Arhiv VII, BH-V-9531); Naređenje Štaba Trebavskog četničkog odreda štabovima bataljona od 15. avgusta (Arhiv VII, BH-V-12880).

⁷⁵ Pismo načelnika Glavnog štaba komandantu Trebavskog četničkog odreda od 24. avgusta (Arhiv VII, k. 78, br. reg. 17/4—2).

Komandant Trebavskog četničkog odreda pop Sava Božić, naredio je sudiji-isledniku da ode u 7. bataljon u selo Osječane i ispita njegovog komandanta zašto je pisao komandantu 2. bataljona da ne šalje borce na Manjaču, a zatim da sasluša komandanta 2. bataljona zašto nije poslao borce na Manjaču (Arhiv VII, k. 78, br. reg. 17/4—3).

150 četnika, ali ni oni, i pored ponovljenog naređenja, nisu u određeno vreme stigli na Manjaču, već su se zadržali na desnoj obali Vrbasa.⁷⁶ Ni teritorijalno najbliži četnički odred »Obilić« nije poslao na Manjaču svoje delove: komandant odreda je svoje jedinice zadržao na desnoj obali Vrbasa smatrajući da njegovoj teritoriji pretila opasnost od partizana i da stoga mora organizovati odbranu duž obale kako bi sprečio prelazak partizana preko reke. Jedino su iz odreda »Borje« pristigla izvesna pojačanja, koja su odmah upućena na položaje. Komandant Glavnog štaba, pridajući događajima na Manjači poseban značaj, i sam je stigao tamo da neposredno rukovodi borbama.

Tako su se krajem avgusta na pravcu Mrkonjić-Grad — Banja Luka i jedna i druga strana intenzivno pripremale za predstojeća dejstva. Pošto su, zbog navedenih razloga, propustile priliku da, gonjenjem grupe »Putlic«, spreče zadržavanje neprijatelja u Kadinoj Vodi i na visu Lunjevca i da, eventualno, u brzom naletu i zauzmu te položaje, 1. i 2. brigada su narednih dana »tapkale« pred tim položajima. U toku 28. avgusta 1. krajiška brigada i jedan bataljon 2. krajiške brigade su se odmarali u selima Lokvarima, Dujakovcima i Stričićima, pripremajući se da u toku noći napadnu na Kadinu Vodu. Napad, međutim, nije izveden, već je bio odložen za narednu noć, pošto 2. krajiška brigada nije mogla da stigne na vreme. Sledećeg dana je artiljerija iz Kadine Vode neprekidno tukla položaje 1. krajiške brigade, dok su u pozadini četničke grupe pojačale dejstva. To je uznemirilo Stab brigade, jer je strahovao za bezbednost pozadine i desnog boka svojih jedinica.⁷⁷ On je stoga, 29. avgusta u 19,30 časova, zatražio od komandanta Operativnog štaba da još u toku noći u Lokvare i Trijebovo uputi dva bataljona 2. proleTERSke brigade, koji bi u slučaju neuspeha u akciji poslužili kao prihvatnica, a u slučaju uspeha »da drže leđa i da taj prostor ne ostane prazan i da se u njega opet ne usele četnici«, pošto su se, prema nekim obaveštenjima, četnici iz srednje Bosne prebacivali preko Vrbasa.⁷⁸ Komandant Operativnog štaba, koji se nalazio u Mrkonjić-Gradu,⁷⁹ tek je sledećeg dana primio to pismo, tako da je i dalje bio u zabludi da se obe brigade nalaze pred Kolima, ne sluteći da je neprijatelj u Kadinoj

⁷⁶ Naređenje načelnika Glavnog štaba komandantu grupe ozrenskih četnika od 20. avgusta (Arhiv VII, BH-V-9533).

⁷⁷ Navedeni izveštaji (AIRP, br. 522, 522a, 529, 530, 534, 538).

⁷⁸ AIRP, br. 541.

⁷⁹ U Mrkonjić-Gradu je 30. avgusta održan politički zbor, kome je prisustvovalo oko 600 građana (Pismo V. Zečevića Vrhovnom štabu od 2. septembra, Arhiv VII, k. 6, br. reg. 35/1).

Vodi i na Lunjevcu.⁸⁰ U takvim okolnostima, kada su veze između jedinica bile slabe, nije se moglo ni očekivati da njihova dejstva budu usklađena. Tako se, upravo, i dogodilo da napad na Kadinu Vodu, izveden u toku noći 29/30. avgusta, nije dao nikakve rezultate, jer je izostalo sadejstvo među jedinicama. »Neki bataljoni su zadocnili« — stajalo je u izveštaju štaba 2. krajiške brigade — »a drugi koji su se privukli neprijatelju nisu smeli primiti borbu jer je neprijatelj imao mogućnosti da svu vatru skoncentriše na te bataljone«.⁸¹ Štab 1. krajiške brigade je procenio da će se i ponovni napad na Kadinu Vodu, koji je trebalo izvesti u toku naredne noći, završiti neuspešno, jer je došao do zaključka da je to uporište veoma dobro utvrđeno. On je smatrao da je celishodnije ne upustiti se u dalje borbe za to mesto, već da treba orijentisati snage u pozadinu neprijatelja, na komunikaciju Kadina Voda — Han-Kola, kako bi posada u Kadinoj Vodi bila izolovana. Takav predlog je on uputio Štabu 2. krajiške brigade, ali se ovaj nije saglasio s njime, smatrajući da je neophodno zauzeti Kadinu Vodu.⁸²

Dok su se štabovi 1. i 2. krajiške brigade nagađali šta da rade, ispuštajući inicijativu iz ruku, neprijatelj nije gubio vreme. On se užurbano pripremao da i treći put krene ka Sitnici i, dalje, ka Mrkonjić-Gradu. No, ovoga puta njegov plan je bio mnogo bolji: trebalo je da najpre četničke snage ovladaju Marijačom i zbace partizane s jakih položaja s obe strane drumova i da tek onda grupa »Putlic« krene komunikacijom.

4. — *Prodor Nemaca u Sitnica*

Zatišje koje je krajem avgusta nastupilo duž komunikacije Mrkonjić-Grad — Banja Luka neprijatelj je iskoristio za dovlačenje novih snaga i za pojačano izviđanje. Četničkom puku »Manjača«, koji je, zajedno sa ostacima četničkog odreda »Kočić«, držao položaje na Manjači, došao je u pomoć jedan kombinovani bataljon iz odreda »Borje«.⁸³ Očekujući da pristignu

80 U pismu političkom komesaru Operativnog štaba i sekretaru Oblasnog komiteta, komandant Operativnog štaba je 19. avgusta pisao da se 1. i 2. krajiška brigada nalaze na liniji Slivno — Dobrnja — Krupa i da se priprema napad na Han-Kola (AIRP, br. 544).

81 Izveštaj Štaba 2. krajiške brigade komandantu Operativnog štaba od 30. avgusta (AIRP, br. 545).

82 Prepiska između štabova 1. i 2. krajiške brigade od 30. avgusta (AIRP, br. 549a, 546).

83 Nemačko poslanstvo u Zagrebu obavestilo je 5. septembra (telegramom br. 2401) Ministarstvo spoljnih poslova u Berlinu da su se »u rejonu Banje Luke, u borbi protiv partizana, pod nemačku komandu stavile još neke četničke grupe« (mikroteka VII, film London 19, snimci 311333—4).

i neke domobranske jedinice, neprijatelj je nastojao da prikupi što više podataka o partizanima: o numeraciji, jačini i namjerama njihovih brigada koje su izbile u rejon Sitnice i Manjače. Njegovi avioni su neprekidno leteli nad prostorijom između Banje Luke i Mrkonjić-Grada i bombardovali mesta gde se, po mišljenju neprijatelja, nalaze partizani. Jedan izviđački avion, koji je 29. avgusta leteo iznad Manjače i duž komunikacije Kadina Voda — Sitnica — Mrkonjić-Grad, bio je iznad sela Trijebova pogođen u krilo, ali je on, pošto oštećenja nisu bila velika, nastavio let. Avio-izviđanje nije mnogo koristilo neprijateljevim štabovima, jer posade aviona nisu mogle otkriti kretanje partizanskih jedinica, koje su, dobro maskirane, pokrete izvodile u toku noći. Međutim, dosta precizne podatke nemački i ustaško-domobranski štabovi su dobili od četnika i njihovih ljudi iz sela u kojima su boravili partizani. Dolazak 1. i 2. krajiške i delova 2. proleTERSke brigade na Manjaču bio je odmah zapažen, ali je objavljeno da se radi o crnogorskim brigadama.⁸⁴ Četnici, koji su bežali pred nastupanjem proleTERSkih brigada, širili su glasine da dolaze Crnogorci, o čijoj su hrabrosti imali laskavo mišljenje. Komandant četničkog odreda »Kočić« Uroš Drenović je još 30. jula izvestio Glavni štab »da je njegov sektor sa tri strane ugrožen vrlo jakim partizanskim snagama, sastavljenim od partizanskih odreda iz Crne Gore, od Drvara i Glamoča i najzad od Grmeča«.⁸⁵ A četnički komandant Mitrović je 27. avgusta, s položaja kod Kadine Vode, javio Glavnom štabu da na tom pravcu napadaju 1. i 2. crnogorska brigada.⁸⁶ Na osnovu tih vesti, nemački i domobranski štabovi u Banjoj Luci su zaključili da se prema grupi »Putlic« nalaze dve crnogorske brigade. Štab 714. divizije je u svom biltenu (br. 1) o situaciji kod neprijatelja naveo da su u zauzimanju Mrkonjić-Grada učestvovala i dve crnogorske brigade i da su čak i u rejonu zapadno od Sanskog Mosta pristigle crnogorske partizanske brigade.⁸⁷ Međutim, već početkom septembra neprijatelj je dobio tačnije podatke o partizanskim brigadama angažovanim na tom pravcu. Od četničke obaveštajne službe (a, verovatno, i od partizana zarobljenog 30. avgusta) Nemci su dobili obaveštenja da se protiv njih nalaze dve krajiške i 2. proleTERSka brigada i da se partizani grupišu u rejonu sela Lokvara i Dujakovaca, oko 10 km južno od Kadine Vode.⁸⁸

⁸⁴ Dnevni izveštaji Ministarstva domobranstva (Arhiv VII, k. 13, ibr. reg. 29/1—14, 31/1—17, k. 13a, br. reg. 1/1—7).

⁸⁵ Arhiv VII, BH-V-9530.

⁸⁶ Isto, BH-X-700.

⁸⁷ Isto, k. 172a, br. reg. 60/6—1, k. 9, br. reg. 6/8-a.

⁸⁸ Isto, k. 13, br. reg. 31/1—17, k. 13a, br. reg. 1/1—3.

599:

Rano izjutra 31. avgusta jače četničke snage iz sastava puka »Manjača« i odreda »Borje« prešle su u napad na položaje 2. i 1. krajiške brigade na Grčkoj gradini (trig. 999), na Previži (trig. 1037) i u rejonu sela Lusića i na Manjačku četu u Surjanu, na levoj obali Vrbasa. Četnici su uspjeli da potisnu isturene delove ovih brigada i da ovladaju Grčkom gradinom i Previžom. Njihove glavne snage, koje su nastupale preko Manjače, zauzele su Lokvare. U međuvremenu je 1. bataljon 2. proleterske brigade, koji je toga dana bio upućen iz Trijebova u Marčete i Lazičice radi političkog rada među stanovništvom, naišao pred tim selima na četničku kolonu koja je nastupala u pravcu Trijebova. Bataljon, iznenađen njenom pojavom, jer je bio uveren da u tom rejonu nema neprijatelja, morao se, uz gubitke od dva poginula i dva ranjena, povući u Trijebovo. Četnička kolona koja je nastupala uz Vrbas napala je Manjačku četu i potisnula je iz Surjana. Stab 2. proleterske brigade, koji se još uvek nalazio u Mrkonjić-Gradu, uputio je odmah 3. bataljon sa zadatkom da, zajedno sa 1. bataljonom i Manjačkom četom, zaustavi neprijatelja na liniji s. Sehovci — s. Sladovići. Ocenivši da je nastupanje četnika preko Manjače i zauzimanje sela Lokvara, Lazičica i Marčeta ozbiljno ugrozilo odbranu Mrkonjić-Grada, jer su se neprijatelju nudili povoljni uslovi da preko Trijebova proдре u to mesto, Stab 1. krajiške brigade je hitno uputio u Trijebovo dva bataljona sa zadatkom da, sa delovima 2. proleterske brigade, spreče dalji prodor četnika. Intervencija štabova 2. proleterske i 1. krajiške brigade je urodila plodom: nastupanje četnika je bilo zaustavljeno.⁸⁹

Tako je napad četničkih jedinica, od kojeg je njihov Glavni štab mnogo očekivao, bio već prvog dana zaustavljen. Četnici su, doduše, zbacili partizane s jakih položaja duž komunikacije između Stričićkog i Močilačkog polja i prodrli duboko kroz Manjaču izbjivši nadomak Trijebova i Sehovaca. Njihovo dalje nastupanje, međutim, bilo je zadržano uspešnim odbrambenim borbama 1. i 2. krajiške i 2. proleterske brigade i brzom i celishodnom pregrupacijom njihovih bataljona koji su zatvorili sve ugrožene pravce. Ispred Sitnice, na položajima Grabež — Dobro polje — Dubica, nalazili su se 1. i 3. bataljon 2. krajiške bri-

⁸⁹ Izveštaj zamenika komandanta 1. krajiške brigade komandantu Operativnog štaba od 1. septembra u 2,50 časa (AIRP, br. 564); Izveštaj Štaba 2. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 1. septembra (AIRPJ, br. 3265); Pismo komandanta 2. proleterske brigade Štabu 1. krajiške brigade od 1. septembra u 7,15 časova (AIRP, br. 567); Izveštaj zamenika komandanta 1. krajiške i 2. proleterske brigade komandantu Operativnog štaba od 1. septembra (AIRP, br. 568); Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 44; Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 1/1—7; Dnevnic Lj. Burica i V. Bokića; Naredba komandanta bosanskih četničkih odreda od 12. septembra (Arhiv VII, BH-V-9545); M. Jakanović: Manjača, »Druga proleterska«, II, str. 37.

gade,⁹⁰ a istočnije, od sela Sladojevića do Trijebova, bila je 1. krajiška brigada, dok su dva bataljona 2. proleterske brigade i Manjačka četa držali položaje od Trijebova do Vrbasa.⁹¹ Ocenivši da dalji napadi nemaju izgleda na uspeh, Glavni štab bosanskih četničkih odreda je odlučio da obustavi napad dok ne pristignu pojačanja iz istočne Bosne. Komandant Glavnog štaba je naredio komandantu odreda »Obilić« da prebaci svoje ljudstvo sa desne na levu obalu Vrbasa da bi učestvovalo u napadu zajedno s manjačkim četnicima, a istovremeno je nestrpljivo požurivao štabove Ozrenskog i Trebavskog odreda da pošalju predviđene jedinice.⁹²

Operativni štab za Bosansku krajinu, koji je bio uveren da je opasnost od napada neprijatelja iz Banje Luke otklonjena, primio je vesti o napadu četnika sa iznenađenjem i izvesnom zabrinutošću, jer su mu one stavile do znanja da opasnost s tog pravca još uvek postoji. Žestina napada četničkih snaga mogla je biti i nagovestaj da će ubrzo uslediti i napadi nemačkih i domobranskih jedinica, što bi ponovo moglo otežati situaciju. Operativni štab nije u tom trenutku želeo takav razvoj situacije jer bi to značilo da mora odložiti napad na Jajce, na koji ga je Vrhovni štab požurivao. Upravo tog dana u Operativni štab je stiglo naređenje vrhovnog komandanta da se Jajce oslobodi što pre, najdalje do 10. septembra. Tito je upozoravao da se ne mogu držati kruti frontovi prema Banjoj Luci i Sanskom Mostu, već da prema neprijatelju treba ostaviti meštanske jedinice koje će držati zastor i obezbeđivati prikupljanje žetve, a jačim snagama (oko četiri brigade s mestanskim jedinicama), u brzom prepadu, likvidirati Jajce. Po mišljenju vrhovnog komandanta zauzimanje Jajca je bilo najvažniji zadatak iz sledećih razloga: bili bi zaplenjeni oružje i fabrika za izradu municije; dobila bi se sloboda manevra preko reke Vrbasa, gde ima dosta žita, i proširila bi se teritorija, te bi operacije dobile veću sigurnost; Donji Vakuf, Bugojno i Kupres bili bi odsečeni, te bi sva ta tri ustaška centra pala relativno lako;⁹³ najzad, akcijom

⁹⁰ U 2. bataljonu 2. krajiške brigade nastupila je tih dana privremena kriza. Devet boraca iz 1. i 3. čete, s komandirima 3. čete na čelu, usled malodušnosti, dezertiralo je noću 1/2. septembra. Bataljon je zbog toga bio povučen s položaja da bi se stanje u njemu poboljšalo (Izveštaj partijske grupe Štaba 2. krajiške brigade Operativnom štabu od 4. septembra, AIRP, br. 601; Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 12).

⁹¹ Naređenje Štaba 2. krajiške brigade od 2. septembra (AIRP, br. 573).

Arhiv VII, BH-X-535, BH-V-9545.

⁹³ Vrhovni štab je još uvek smatrao da je za ods canje Donjeg Vakufa, Bugojna i Kupresa bilo najvažnije prekinuti komunikaciju prema Jajcu. Pomoć tim ugroženim garnizonima upućivana je, međutim, preko Travnika, a ne preko Jajca.

ka Travniku bila bi sačuvana slobodna teritorija ka Livnu, koja predstavlja uporište za dalmatinske partizane. U pismu vrhovnog komandanta data su i detaljna uputstva kako da se izvrši raspored jedinica za napad i za obezbeđenje prema susednim garnizonima, a Operativnom štabu je predloženo da će se, kad budu počele operacije oko Jajca, preduzeti i dejstva drugih snaga na komunikaciju Travnik — Donji Vakuf i jači demonstrativni napadi na Bugojno i Kupres.⁹⁴

Naređenje vrhovnog komandanta obavezivalo je komandanta Operativnog štaba da težište dejstava prebaci sa banja-lučkog na jajački pravac. Ali je situacija na Manjači, gde je došlo do napada četnika, nalogala da se prethodno suzbije opasnost od nastupanja neprijatelja preko Manjače. Stoga je komandant Operativnog štaba odlučio da 3. septembra sa svim jedinicama pređe u protivnapad i odbaci četnike iz Surjana, Marčeta, Lazičića, Lokvara i Gornjeg Ratkova. Ovu akciju, koja je imala ograničeni cilj, trebalo je izvesti brzo, kako bi se snage s manjačkog fronta što pre izvukle i prebacile ka Jajcu. Položaje prema neprijatelju i obezbeđenje Mrkonjić-Grada preuzeli bi 3. sandžačka brigada i delovi 3. krajiškog odreda, dok bi položaje u dolini Sane, oko Vrhpolja, držali 1. i 2. bataljon 6. odreda i neki delovi 1. krajiškog odreda, kako bi se — kako je pisao komandant 6. odreda — »osiguralo naše lijevo krilo radi skorih akcija, prema naređenju Vrhovnog štaba, u pravcu Jajca i centralne Bosne«.⁹⁵

Sa donetom odlukom komandant Operativnog štaba je upoznao štabove brigada i odreda na sastanku održanom 1. septembra u Mrkonjić-Gradu. Tom prilikom su precizirani zadaci svih jedinica u predstojećem napadu na četničke snage na Manjači⁹⁶ i odlučeno je da se napad na Jajce izvede za 3—4 dana.⁹⁷

⁹⁴ Naređenje vrhovnog komandanta Operativnom štabu za Bosansku krajinu od 30. avgusta u 12 časova (Zbornik, tom II, knj. 5, dok., br. 145).

⁹⁵ Izveštaj Štaba 6. krajiškog odreda Operativnom štabu od 3. septembra (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 6); Dnevnik Lj. Durića.

⁹⁶ Naređenje komandanta Operativnog štaba štabovima 1. i 2. krajiške, 2. proleTERSKE i 3. sandžačke brigade od 2. septembra (AIRP, br. 578); Izveštaj zamenika komandanta 2. proleTERSKE brigade Štabu brigade od 3. septembra u 4,45 časa (AIRP, br. 585).

⁹⁷ O tom sastanku i o odlukama ima vrlo malo pisanih tragova. Komandant Operativnog štaba spominje taj sastanak u sećanjima objavljenim u armijskom listu »Za domovinu« od 24. jula 1954. godine. Komandant 2. proleTERSKE brigade je u svom dnevniku 1. septembra zapisao da je u Operativnom štabu održan sastanak komandanata i političkih komesara brigada, a Stab 6. krajiškog odreda je 3. septembra pisao da su se »drugovi iz štaba vratili od druga komandanta Koste iz Mrkonjića«. Neizvesno je samo da li je na tom sastanku prisustvovao i Stab 1. krajiške brigade jer se on toga dana u 19 časova nalazio na položaju u rejonu

Do sprovođenja u život navedene odluke, međutim, neće doći. Novi događaji će poremetiti planove Operativnog štaba i izazvati odlaganje napada na Jajce.

U međuvremenu, dok su četnički štabovi bili prinuđeni da obustave tek započeti napad, komandant nemačke 714. divizije dobio je od komandujućeg generala i komandanta Srbije generala Badera, kome je bio potčinjen, naređenje da se jedinice njegove divizije angažuju samo do demarkacione linije i da ovu osiguraju. Tih dana je, naime, došlo do izvesne reorganizacije komandovanja i nove podele operacijskih zona nemačkih divizija u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Pošto se uverio da vojne vlasti NDH nisu u stanju da obezbede teritoriju koja je ulazila u nemačku okupacionu zonu, komandant oružanih snaga Jugoslavije, uz odobrenje Vrhovne komande, odgovornost za osiguranje celokupne teritorije NDH severno od demarkacione linije preneo na komandujućeg generala i komandanta Srbije, kome su bile potčinjene sve tri divizije — 714, 718. i 717. pešadijska divizija. Prema naređenju generala Badera, najvažniji zadatak nemačkih trupa u NDH bio je da osiguraju železničke pruge Beograd — Zagreb i Beograd — Vinkovci — Osijek. Pored tog osnovnog, divizije su dobile i druge zadatke. Oni su, pomenutim naređenjem, bili ovako formulisani: »714. pešadijska divizija (borbena grupa zapadne Hrvatske):⁹⁸ osiguranje svoje jugozapadne granice od partizanskih odreda koji dolaze iz III zone; *ove odrede napasti i odbaciti preko demarkacione linije.* . . (kurziv M. L.); 718. pešadijska divizija (borbena grupa istočne Hrvatske): osiguranje planinskog venca oko Sarajeva i komunikacija koje vode od Travnika za Jajce i preko Višegrada

sela Delijača, oko 5 km severoistočno od Sitnice (AIRPJ, br. 3317). Da je na tom sastanku bila doneta odluka o napadu na Jajce, koji je trebalo izvesti oko 4. septembra, može se zaključiti na osnovu pisma komandanta Operativnog štaba Vrhovnom štabu od 4. septembra. U njemu se govori o odluci da sve četiri brigade toga dana pređu u opšti napad na četnike na Manjači. »Ta akcija (na Manjači — prim. M. L.) mora biti tako brza« — pisao je komandant Operativnog štaba — »da možemo uskoro preduzeti predviđenu akciju (misli se na napad na Jajce — prim. M. L.). Iz svih gore navedenih razloga predviđena akcija biće odložena za dva-tri dana. Stoga je potrebno da se izvijeste jedinice, koje su predviđene da napadaju komunikaciju Travnik — G. Vakuf, da započnu svojim akcijama 6. na 7. ov. mj.« (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 7). I V. Dedić, koji je 31. avgusta stigao iz Glamoča u Mrkonjić-Grad, napisao je 1. septembra u svom dnevniku da su u Operativni štab toga jutra došli svi komandanti i politički komesari brigada sa tog sektora i da se priprema napad na Jajce (Dnevnik, I, str. 263).

⁹⁸ Stab 714. divizije je 5. septembra preuzeo komandu nad delovima rasformirane borbene grupe »Zapadna Bosna« (mikroteka VII, film London 6, snimci 300812—3).

u pravcu Užica; osiguranje granice na Drini od prelaska bandi iz Srbije...; 717. pešadijska divizija (borbena grupa Srem): ima da se stara da više ne oživi aktivnost bandi koje su potučene akcijom grupe Borovski. . .«" Tako je, ovim naređenjem, aktivnost nemačkih jedinica između Banje Luke i Jajca bila ograničena samo do demarkacione linije, a to znači do sela Stričića i do južnih padina planine Manjače. Razumljivo je da se, u takvoj situaciji, ni domobranske jedinice nisu smele usuditi da se same, bez Nemaca, upute preko demarkacione linije na jug, prema Sitnici i Mrkonjić-Gradu, mada su od strane Štaba 3. domobranskog korpusa stalno stizale molbe da se požuri s napadom iz Banje Luke u pravcu Mrkonjić-Grada i Jajca.¹⁰⁰ Jedino su četnički štabovi gajili neke iluzije da bi mogli sami, bez Nemaca, domobrana i ustaša, da izvedu napad i da dejstvuju u italijanskoj okupacionoj zoni. Međutim, i pored hvalisanja, oni za to, očigledno, nisu bili sposobni.

Tako su, sticajem okolnosti, uslovi za zauzimanje Jajca bili vrlo povoljni, jer je njegova posada bila dosta slaba, a opasnost od prodora neprijatelja sa pravca Banje Luke, od čega su partizanski štabovi strahovali, u stvari nije postojala. Bilo je dovoljno prema borbenoj grupi »Putlic« isturiti nešto jače obezbeđenje a sa brigadama krenuti na Jajce i napasti njegovu posadu dok joj ne pristignu pojačanja iz Travnika. Trebalo je, dakle, žuriti i težište dejstava preneti odmah prema Jajcu-Operativni štab za Bosansku krajinu, međutim, to nije učinio, niti je, objektivno uzevši, to mogao učiniti. On nije znao, niti je mogao znati, da će se nemačke i domobranske snage, zaustaviti na demarkacionoj liniji, te da se ne mora brinuti za sudbinu Mrkonjić-Grada i za bezbednost levog boka i pozadine jedinica koje budu napadale na Jajce. Operativni štab je morao računati sa svim eventualnostima, pa prema tome i sa opasnošću koja je pretila sa pravca Banje Luke, te je potpuno opravdana bila njegova odluka da tu opasnost otkloni pre nego što pristupi napadu na Jajce — svom glavnom zadatku koji je dobio od Vrhovnog štaba.

Komandant nemačke 714. pešadijske divizije preduzeo je mere da, u duhu dobijenog zadatka, osigura svoje područje duž demarkacione linije i spreči prodore partizana s juga u pravcu Banje Luke, Prijedora i Bos. Novog. Da bi se moglo pristupiti

⁸⁹ Naređenje komandujućeg generala i komandanta Srbije od 4. septembra 1942 (mikroteka VII. film Minhen 5, snimci 216—217).

¹⁰⁰ General Lukić, komandant 3. domobranskog korpusa, uputio je 2. septembra u 21,40 čas Glavnom stožeru sledeći telegram: »Jajce u opasnosti. Partizani vrše pritisak sa zapadne i jugozapadne strane. Poželjna je brza akcija Nemaca i četnika sa pravca Sitnice« (Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 3/1—8).

posedanju odbrambenih položaja i utvrđivanju zaprečne linije, trebalo je, po njegovoj oceni, prethodno odbaciti partizane što dalje, prema Mrkonjić-Gradu i Ključu, i isturiti ispred svojih snaga četničke i domobranske jedinice koje bi činile branu pred partizanskim brigadama. U tom cilju on je odlučio da grupa »Putlic« brzim prodorom zauzme Sitnicu i visove južno od nje, te domobranskim i četničkim snagama stvori uslove da se na toj liniji utvrde i da kasnije, eventualno, pređu u nastupanje ka Mrkonjić-Gradu i Ključu. Poučen iskustvom od pre nekoliko dana, kada je ista borbena grupa bila prinuđena da se povuče iz Sitnice jer su joj bokovi ostali nezaštićeni, komandant divizije je naredio da se na krilima nemačkog bataljona isture četničke snage koje će prodirati levo i desno od komunikacije i obezbeđivati prodor Nemaca u Sitnicu. Za početak napada određen je 3. septembar.¹⁰¹

Komandant domobranskog Banjalučkog zdruza general Brozović nije bio uveren da će predviđene nemačke snage, pojačane domobranima i četnicima, moći nešto ozbiljnije učiniti u pogledu radikalnijeg rešenja situacije na Manjači i povraćaja Mrkonjić-Grada. Po njegovom mišljenju borbena grupa »Putlic« je bila isuviše slaba za tako ozbiljan i zamašan zadatak. Zbog toga je on predložio komandantu 714. divizije generalu Štalu da u rejonu manastira Gomjenice, oko 8 km jugozapadno od Bronzanog Majdana, prikupi jednu jaku borbenu grupu, sastavljenu od tri bataljona, i da s njom izvrši snažan napad na levi bok partizanskih snaga koje su se nalazile duž komunikacije Kadina Voda — Sitnica i na Manjači, uništi ih, i tako, sasvim otkloni opasnost od Banje Luke. Tek po izvršenju tog zadatka borbena grupa »Putlic« bi mogla da sa domobranskim i četničkim jedinicama produži nastupanje ka Mrkonjić-Gradu. Za ovu akciju trebalo je, po mišljenju generala Brozovića, povući po jedan nemački bataljon iz Sanskog Mosta i Prijedora i s Kozare, s tim što bi oni, po završetku napada, bili vraćeni u svoje garnizone. Namera domobranskog generala da se na manjački front bace jače snage i da se s njima izvrši napad na nezaštićeni bok partizana nije se, u tadašnjoj situaciji, mogla realizovati. Nemci se nisu smeli usuditi da iz doline Sane i s Kozare povlače svoje bataljone jer je situacija i u tim rejonima bila vrlo ozbiljna i zahtevala je stalno prisustvo jačih snaga, koje bi mogle odolovati pojačanoj aktivnosti delova 1, 2. i 6. krajiškog NOP od-

¹⁰¹ Izgleda da su plan za napad Nemci izradili 30. ili 31. avgusta, jer je komandant Glavnog štaba bosanskih četničkih odreda Rade Radić, koji se nalazio na Manjači, verovatno s majorom Putlicom, pisao 31. avgusta svom štabu da mu je toga dana saopšten dan početka napada i da Nemci sada poklanjaju više pažnje četnicima nego domobranima (Arhiv VII, BH-X-535).

reda. Zbog toga je general Štal pomenuti predlog i odbio s motivacijom »da nije zgodno dirati u sadanje posade«.¹⁰²

Komandant zdruga je, mada nerado, morao da prihvati odluku Nemaca. On je, u jednom izveštaju, nedelju dana kasnije, dao sledeću ocenu rada štaba nemačke 714. divizije:

»Izgleda da nemačko zapovjedništvo nije u tempu događaja, jer suviše sporo reagira i donosi odluke. Dok se u metodičkim akcijama pokazalo vrlo dobro, dotle u gerilskom ratovanju često zaostaje za događajima... Trebalo je proći 14 dana pa da se shvati potreba upućivanja jačih snaga za savlađivanje partizana u rejonu Kadine Vode. Ovo pak u gerilskom ratovanju može imati kobnih posledica, jer od brzine akcije (i reakcije) i zavisi uspeh. Osim toga, udari u bok donose najveće koristi, dok se ovdje želi održati samo neprekidni front koji u navali može dati većih koristi samo ako se raspolaže mnogo nadmoćnijim snagama, što ovdje nije slučaj«.¹⁰³

Tako je neprijatelj, sticajem prilika, morao da rešenje situacije traži samo sa snagama borbene grupe »Putlic«. I dok je Operativni štab preduzimao mere da bi konsolidovao situaciju prema Banjoj Luci i pripremio napad na Jajce, Stab 714. divizije je pristupio izvođenju svog plana. On je računao da će uspeti da odbaci partizane preko demarkacione linije i zauzme Sitnicu, zahvaljujući tome što su četnici, još u toku 31. avgusta i 1. septembra, ovladali Grčkom gradinom i Previjom, vrlo povoljnim položajima s jedne i druge strane drumu, i sa selima Vulinjem i Lokvarima, čime su grupi »Putlic«, u čiji su sastav 2. septembra stigla nova pojačanja (714. inžinjerijska četa, pola 2. baterije 661. artiljerijskog divizionu, vod 1. čete 202. oklopnog puka i delovi za vezu 714. divizije), bili stvoreni uslovi da se sledećeg dana smelije upusti u napad duž komunikacije ka Sitnici. Pripremajući se za napad, Nemci su vršili intenzivna izviđanja sa zemlje i iz vazduha. Avioni sa banjalučkog aerodroma celog su dana nadletali rejon na kome je trebalo izvoditi operacije i bombardovali partizanske položaje.¹⁰⁴ Jedan avion je 2. septembra, u 5 časova izjutra, doleteo nad selo Delijiće, oko 4,5 km severoistočno od Sitnice, i bacio nekoliko bombi na lako uočljivu zgradu u koju je bio smešten Stab 1. krajiške brigade. Posada aviona je imala tačne podatke gde se nalazi štab, jer su to četnici mogli da utvrde preko svoje obaveštajne službe.¹⁰⁵

¹⁰² Arhiv VII, k. 87, br. reg. 1/45—2.

¹⁰³ Isto.

¹⁰⁴ Dnevni izveštaj bojnika Bestala, domobranskog oficira za vezu kod Štaba 714. divizije (Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 3/1—12); Dnevnik Lj. Đurića.

¹⁰⁵ Komandant Operativnog štaba je zbog tog slučaja bio jako ozlojeđen na stanovnike manjačkih sela, koji su bili privrženi četnicima. On je pisao Vrhovnom štabu da se protiv njih moraju preduzeti represalije,

Tom prilikom su poginula tri, a ranjeno je 18 partizana, među kojima gotovo svi članovi štaba (komandant, politički komesar i zamenik političkog komesara). Nekoliko dana kasnije, od zado-bijenih rana, umrli su komandant brigade Ivica Marušić Ratko (kasnije proglašen za narodnog heroja) i jedan borac. Tako je Štab 1. krajiške brigade vrlo skupo platio svoju neopreznost.¹⁰⁶

Odmah nakon tog bombardovanja četnici su izvršili napad na 1. bataljon, koji se nalazio na položajima prema Lokvarima. Štab bataljona nije izgubio prisebnost, već je sa dve čete odbio napad, a treću je sa ranjenicima uputio u pozadinu. Saznavši za stradanje Štaba brigade i za tešku situaciju u kojoj se našao 1. bataljon, ostala dva bataljona su hitno krenula u pomoć, napustivši položaje kod Trijebova.¹⁰⁷

Ovoga dana su avijacija i artiljerija vrlo intenzivno tukle i položaje 2. krajiške brigade duž komunikacije. Da bi sačuvao ljudstvo od ubitačne vatre, Štab brigade je povukao bataljone na položaje neposredno ispred Sitnice.¹⁰⁸

Vest o bombardovanju Štaba 1. krajiške brigade i o povlačenju bataljona 1. i 2. krajiške brigade stigla je istog dana u Operativni štab. On je zaključio da se situacija pogoršala i da se stoga napad na Jajce mora odložiti. Trebalo je prethodno suz-

a politički komesar Operativnog štaba, u pismu štabu 2. krajičkog odreda, ovako je izrazio svoje ogorčenje: »Djelo četničke špijunaže i njihove-vezanosti za četničke vođe bilo je bombardovanje štaba naše 1. krajiške-brigade... U prvi mah mislili smo da postupimo što opreznije sa četni-cima i selima zaraženim četničkom propagandom, kako bi ih politički neutralisali, a to sve u cilju našeg prodiranja prema Banjoj Luci. Me-đutim neće moći ići tako. Četnici imaju utjecaja na mase tog kraja ko-jima godi oportunistička politika četnika, politika mirovanja, politika trgovanja sa gradom... Mi smo se pokazali kao ljudi, mi smo nastupali mirno i pošteno, naši vojnici nisu htjeli ni šljive uzabrati bez pitanja, a ako neće te hulje i ta zatucana masa tako, mi ćemo po njima muški udariti...« (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 21).

Komandant Glavnog štaba bosanskih četničkih odreda, u pismu svom štabu od 31. avgusta, pohvalno govori o postupcima partizana na Manjači: »Sa stanovništvom postupaju najbolje, tako da plaćaju sve, govoreći da oni nisu četnički banditi koji pljačkaju i mobilišu usput sve-što je sposobno...« (Arhiv VII, BH-X-535).

¹⁰⁶ Izveštaj Štaba 1. bataljona 1. krajiške brigade od 2. septembra u 10,30 časova (AIRP, br. 576); Izveštaj štabova 1. i 2. krajiške brigade-komandantu Operativnog štaba od 2. septembra (AIRP, br. 574, 575, 577); Izveštaj komandanta Operativnog štaba za Bosansku krajinu Vrhovnom štabu od 4. septembra (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 7); Izveštaji Štaba 6. krajiškog odreda Operativnom štabu od 2. i 3. septembra (isto, dok. br. 6; AIRP, br. 579); Pismo Operativnog štaba Štabu 2. krajiškoga odreda od 9. septembra (isto, dok. br. 21); Pismo sekretara Operativnog štaba komandantu Operativnog štaba od 2. septembra u 12,10 časova (Arhiv VII, k. 3a, br. reg. 21—1).

¹⁰⁷ i» AIRP, br. 576 i 574.

¹⁰⁸ Izveštaj Štaba 2. krajiške brigade komandantu Operativnog: štaba od 2. septembra u 22,30 časa (AIRP, br. 575).

Narod Bosanske krajine je toplo dočekaio ranjenike iz proleterstkih brigada.

biti nastupanje četnika, a to se, po mišljenju komandanta Operativnog štaba, moglo postići ne samo potiskivanjem četnika iz nekoliko sela, kako je bilo odlučeno na sastanku u Mrkonjić-Gradu 1. septembra, već jednim odlučnim protivnapadom kojim bi četničke jedinice bile tako razbijene da se više ne bi usudile da prelaze u napade. U duhu te odluke, on je istog dana, 2. septembra, postavio nov, privremen, Štab 1. krajiške brigade, i ponovo sazvao sastanak štabova brigada, na kome je donet plan kojim je bilo predviđeno da 4. septembra, u 4 časa izjutra, sve tri brigade pređu u snažan protivnapad.¹⁰⁰ Dok bi dva bataljona 2. krajiške brigade dejstvovala s fronta, duž komunikacije, 1. krajiška brigada, s jednim bataljonom 2. krajiške brigade, i 2. proleterska brigada, s Manjačkom četom, izvršile bi dublji obuhvat prodirući levom obalom Vrbasa i grebenom Manjače, kako bi, izbijanjem u rejon sela Računa, Krupe i Kola, ugrozile levi bok i pozadinu neprijateljevih snaga na Manjači, u rejonu sela Kadine Vode, Stričića i Lokvara.¹⁰¹ O ovoj odluci komandant Operativnog štaba je obavestio Vrhovni štab tek 4. septembra u 8,30 časova.¹¹¹

Pošto nije bio blagovremeno obavešten da je na manjačkom frontu došlo do značajnih promena koje su izazvale novo odlaganje napada na Jajce, Vrhovni štab je, ubeden da će se napad izvršiti 5. septembra, naredio ostalim brigadama da toga dana pojačaju dejstva duž komunikacija i na susedne garnizone, kako bi vezale za sebe tamošnje snage neprijatelja i time ih sprečile da priteknu u pomoć posadi u Jajcu. Tako je Štab 1. proleterske brigade dobio zadatak da u toku noći 4/5. septembra izvrši demonstrativan napad na Kupres, a štabovima 4. crnogorske brigade i 3. krajiškog NOP odreda je naredeno da u vremenu između 3. i 6. septembra pojačaju dejstva na komunikaciji Bugojno — Kupres i vrše prepade na Kupres. Da bi onemogućio neprijatelja da iz Travnika, preko Donjeg Vakufa, uputi pomoć Jajcu, Vrhovni štab je naredio Štabu 5. crnogorske brigade da dva bataljona u toku noći 5/6. septembra napadnu i zauzmu Komar, poruše prugu i postave zasede prema Turbetu, a ostala dva bataljona vrše jači pritisak na Bugojno.¹¹²

¹⁰⁰ O tome sastanku se govori u dnevniku komandanta 2. proleterske brigade (Arhiv VII, k. 2015, br. reg. 3/1).

¹⁰¹ Naređenje komandanta Operativnog štaba Štabu 2. proleterske brigade od 3. septembra (AIRP, br. 588); Izveštaj Štaba 1. krajiške brigade komandantu Operativnog štaba od 3. septembra u 17,20 časova (AIRP, br. 578); Izveštaj Štaba 2. krajiške brigade komandantu Operativnog štaba od 5. septembra u 19 časova (AIRP, br. 603).

¹⁰² Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 7.

¹¹² Naređenja načelnika Vrhovnog štaba štabovima 1. proleterske i 4. i 5. crnogorske brigade od 2. i 3. septembra (Zbornik, tom II, knj. 6, dok. br. 4, 5, 6 i 12).

Međutim, čim je iz izveštaja Operativnog štaba saznao da se planira napad na četničke snage na Manjači i da se, u vezi s tim, napad na Jajce odlaže za dva-tri dana, Vrhovni štab se saglasio sa predviđenim merama Operativnog štaba, naglasivši da je potrebno da se prema četnicima preduzmu »jače represalije« i njihovo uporište na Manjači »potpuno onemogućiti i uništiti«. On je smatrao da ne treba ništa menjati u pogledu planiranih dejstava ostalih brigada u rejonu Kupresa, Bugojna, Donjeg Vakufa i Travnika, jer će ta dejstva, iako se vremenski neće uskladiti s napadom na Jajce, biti korisna: ona će pažnju neprijatelja, privlačeći je na više strana, odvratiti od Jajca.¹¹³

Tako su oba protivnička štaba, i Operativni štab za Bosansku krajinu i Stab nemačke 714. pešadijske divizije, ne znajući za međusobne namere, doneli odluku da gotovo istovremeno predu u napad. Nemci su, doduše, preduhitrili Operativni štab jer su planirali da napad borbene grupe »Putlic« počne 3. septembra, dan pre napada partizana. Ali su partizani ipak bili u pogodnijem položaju jer je njihov plan davao veće izgleda na uspeh. Manevar 2. proleterske i 1. krajiške brigade mogao bi početnu prednost neprijatelja, zadobijenu ranijim prelaskom u napad, potpuno eliminisati. Čak i više od toga: uspešno izvođenje obuhvatnog manevra moglo bi prednost neprijatelja preobratiti u njenu negaciju — da se Nemci nađu u krajnje nepovoljnom položaju: ukoliko bi dublje prodrli duž komunikacije ka Sitnici i time izdužili svoju kolonu, utoliko bi i taj manevar dveju brigada u njihov otkriveni bok i pozadinu bio efikasniji.

I zaista, događaji su ubrzo potvrdili opravdanost takve pretpostavke. Bobrena grupa »Putlic« je 3. septembra, u 7,20 časova, posle artiljerijske pripreme, prešla u napad i do kraja dana izbila na liniju Ilića glavica (trig. 943) — Kremenjača (k. 764), uklonivši sa drumu mine i druge prepreke. Četničke snage (1. bataljon puka »Manjača« i delovi odreda »Borje«), koje su se nalazile na krilima nemačkog bataljona, takođe su napredovale do približno iste visine i zauzele sela Bosančice, zapadno, i Dujakovce, istočno od komunikacije. Neprijatelj je avijacija je celog dana izviđala ispred fronta i nastupanje svojih trupa na zemlji potpomagala, bombardovanjem sela i položaja ispred Sitnice. Delovi 2. krajiške brigade su se povukli pred neprijateljem, tako da do ozbiljnijih borbi duž komunikacije nije ni došlo, o čemu govori i podatak da ni jedna ni druga strana nisu imale gubitaka. Prva krajiška brigada je ostala pasivna, iščekujući razvoj događaja i pripremajući se za sutrašnji

¹¹³ Naređenje načelnika Vrhovnog štaba Operativnom štabu za Bosansku krajinu od 4. septembra u 19,30 časova (Zbornik, tom II, knj. 6, dok br. 14).

napad. Do oštirih borbi došlo je, međutim, u rejonu sela Surjana, na neprijateljevom krajnjem levom krilu, gde su četnici, kojima je pristigla pomoć sa desne obale Vrbasa, iz odreda »Obilić«, potisnuli Manjačku četu. Upravo u tom kritičnom trenutku stigao je Stab 2. proleTERSke brigade sa 4. bataljonom. Uvidevši ozbiljnost situacije, on je 3. bataljon uputio u protivnapad na neprijatelj desni bok. Ovom brzom akcijom četnici su bili zadržani a Manjačkoj četi su stvoreni uslovi da se odvoji od neprijatelja i sredi.¹¹⁴

Sledećeg dana, 4. septembra, u 7,25 časova, neprijatelj je produžio napad. Njegovi su avioni, u naletima, bombardovali položaje 2. i 3. bataljona 2. krajiške brigade, bacivši 600 malih bombi od po 2 kg. I artiljerija je vrlo intenzivno dejstvovala. Iako tučeni sa zemlje i iz vazduha, bataljoni 2. krajiške brigade su, pružajući otpor sa uzastopnih položaja, usporavali nastupanje neprijatelja čime su osujetili njegove planove da u brzom naletu zauzme Sitnicu. Nemački bataljon, ojačan tenkovima i dvema četama domobranskog 1. regrutskog bataljona, tek oko podne je zauzeo Sitnicu, koja je, prema izveštaju Operativnog štaba, četiri puta prelazila iz ruku u ruke. Drugi i 3. bataljon 2. krajiške brigade su ispoljili zadivljujuću upornost prilikom napada neprijateljeve pešadije, artiljerije, tenkova i avijacije, povlačeći se organizovano na uzastopne položaje. Neprijateljevi delovi koje su nastupali zapadno od komunikacije imali su više uspeha: izvršivši dublji prodor, oni su ovladali selom Donjim Ratkovom i izbili pred Ljubinski vrh, Čungar i Blatinu glavicu, zapadno od Sitnice. Naročito su jake borbe vodili kod sela Mačkića. Pošto je ovim prodorom bio ozbiljno ugrožen Ključ, Štab 2. krajiške brigade je povukao svoje bataljone s komunikacije Sitnica — Mrkonjić-Grad i postavio ih ispred Ključa da bi zadržali neprijatelja i sprečili pad tog mesta. U borbama u toku ovog dana neprijatelj je, prema sopstvenim izveštajima, imao deset izbačenih iz stroja, dok je 2. krajiška brigada imala veće gubitke. U jednom izveštaju njenog štaba govori se o kontuzovanim borcima (»ima i partizana koji su ogluveli i pomalo sišli s pameti«) i o pogibiji komandira čete iz 2. bataljona.¹¹⁵ Koman-

¹¹⁴ Izveštaj Štaba 1. krajiške brigade od 3. septembra u 17,20 časova (AIRP, br. 587); Naređenje komandanta Operativnog štaba Štabu 3. proleTERSke brigade od 4. septembra u 1,25 čas (AIRP, br. 593); Izveštaj načelnika Štaba 2. proleTERSke brigade od 18. septembra (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 44); Dnevni izveštaji bojnika Bestala (Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 3/1—4, 3, 12, 4/1—11, k. 71, br. reg. 53/7—1 i 32/4—2); Bojna relacija Banjalučkog zdruga za septembar 1942 (Arhiv VII, k. 54, br. reg. 19/1—6); Naredba komandanta Bosanskih četničkih odreda od 12. septembra (Arhiv VII, BH-X-9545).

¹¹⁵ Izveštaji Štaba 2. krajiške brigade komandantu Operativnog štaba od 4. septembra u 12,15 časova, od 5. septembra u 6,30 i 19 časova,

dant oružanih snaga Jugoistoka, general-pukovnik Ler, odmah je o ovoj borbi izvestio Komandu kopnene vojske, pohvalivši se da su partizani pretrpeli gubitke od preko sto poginulih.¹¹⁶

Dok je grupa »Putlic« nastupala u zahvatu komunikacije prema Sitnici, potiskujući 2. krajišku brigadu, 1. krajiška i 2. proleterska brigada su, prema planu, prešle 4. septembra u napad da bi izbile u pozadinu nemačkih snaga i stvorile uslove za njihovo razbijanje. Još 3. septembra je Stab 2. proleterske brigade sa 4. bataljonom stigao iz Mrkonjić-Grada u Trijebovo gde su se već nalazili 1. i 3. bataljon (2. bataljon je ostao u rejonu sela Magaljdola, kao obezbeđenje Mrkonjić-Grada sa pravca Jajca). Sutradan, tek u 11,15 časova, sa znatnim zakašnjenjem, on je sa sva tri bataljona i Manjačkom četom krenuo u pravcu Surjana. Na tom pravcu su se nalazile samo četničke jedinice. Potpuno iznenađene, one nisu uspele da pruže otpor. Stab četničkog komandanta Drenovića u poslednjem se trenutku evakuisao iz zaseoka Podrašćana: Drenović je jedva umakao na konju. Plen u Surjanu — 47 mina i nišanske sprave minobacača — dokazuje koliko su se četnici žurili da napuste svoje položaje. Stab brigade, zadovoljan razvojem događaja, odlučio je da nastavi gonjenje neprijatelja, ne dajući mu da predahne i organizuje odbranu. Progoneći četnike, 3. i 4. bataljon i Manjačka četa su do kraja dana zauzeli selo Račune i izbili na Vranovinu i Peratovac, visove iznad rečice Krupe, dok je 1. bataljon, koji je nastupao na levom krilu, kroz šume planine Manjače, izbio na Pavlovu ravan (k. 932). U borbi sa četnicima 1. bataljon je imao jednog poginulog a 4. bataljon jednog ranjenog borca; gubici četnika nisu poznati.¹¹⁷

I 1. krajiška brigada je ovoga dana prešla u napad sa zadocnjenjem, tek u 7 časova, jer se prethodnog dana morala duže zadržati oko Sitnice zbog neprijateljevog napada, tako da je na polazne položaje izbila tek u 6 časova. Njeni bataljoni, zajedno sa 1. bataljonom 2. krajiške brigade, uspeali su da potisnu četnike i zauzmu sela Lokvare, Lazičice i Marčete, pripre-

od 6. septembra u 9,30 časova i od 9. septembra (AIRP, br. 596, 603, 608, 614, 619 i 644); Naređenje komandanta Operativnog štaba Štabu 2. krajiške brigade od 4. septembra u 18 časova (AIRP, br. 597); Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 4/1—11, 5/1—11, 4; AIRP, br. 592; Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 12 i 14; Izveštaj Operativnog štaba Vrhovnom štabu od 6. septembra u 20 časova (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 14).

¹¹⁶ Vojni radiogram komandanta oružanih snaga Jugoistoka upućen komandantu kopnene vojske 5. septembra (mikroteka VII, film Minhen 9, snimci 1126—7).

¹¹⁷ Izveštaji Štaba 2. proleterske brigade komandantu Operativnog štaba od 4. septembra u 11,15 i 19,30 časova (AIRP, br. 600 i 599); Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 44; Dnevnici Lj. Durića, V. Dokića i B. Čukića.

majući se da sledećeg dana produže napad i izbiju na liniju Lunjevac — Dobrnja. Ni na ovom pravcu nije došlo do jačih borbi. Četnici su imali nekoliko poginulih i zarobljenih, dok je iz 2. krajiške brigade poginuo samo jedan borac.¹¹⁸

Tako je na manjačkom frontu 4. septembra nastala neuobičajena situacija: u zahvatu komunikacije Nemci, domobrani i četnici su prodrli dosta duboko na jug, zauzeli Sitnicu i približili se Čađavici, raskrsnici puteva za Ključ i Mrkonjić-Grad, koja je, s obzirom na nadmoćnost neprijateljevih snaga, podržanih tenkovima, artiljerijom i avijacijom, bila pred padom, dok su istočnije, preko grebena planine i niz obalu Vrbasa, partizanske snage prodrle na sever, do u visinu sela Računa, preteći da izbiju na komunikaciju između Kadine Vode i Kola i odseku borbenu grupu »Putlic«. Obe protivničke strane su prodirale paralelno, jedna pored druge, ali u suprotnim pravcima. Situacija se, dakle, u toku jednog dana tako brzo izmenila da protivnički štabovi nisu bili u mogućnosti da procene koje je pogodnosti ili teškoće ona izazvala. Nemački štab nije dobio podatke o slomu četnika na krajnjem levom krilu, pored Vrbasa, a ni Operativni štab nije u toku dana bio obavešten o tome. Zbog toga su i jedan i drugi štab odlučili da sledećeg dana produže planirane akcije.

Borbena grupa »Putlic« je 5. septembra izjutra produžila napad s ciljem da zauzme raskrsnicu Čađavicu i ovlada visovima oko nje. Pošto se 2. krajiška brigada još prethodnog dana povukla prema Ključu, to je Čađavica ostala nebranjena. Komandant Operativnog štaba, koji je s velikom pažnjom pratio razvoj događaja kod Sitnice, naredio je Štabu 3. sandžačke brigade da svoje snage uputi u Čađavicu i spreči dalje nastupanje neprijatelja duž komunikacije; a štabovima 1. krajiške i 2. proleTERSKE brigade stavio je u zadatak da, prodiranjem kroz Manjaču, ugroze pozadinu grupe »Putlic« i prinude je da obustavi napad i povuče se ka Banjoj Luci. Iskoristivši okolnost da se 2. krajiška brigada povukla na zapad, prema Ključu, i da 3. sandžačka brigada nije stigla da organizuje odbranu pred Čađavicom (njen 5. bataljon će stići u rejon Čađavice tek 5. septembra uveče), neprijatelj je, bez teškoća, u toku prepodneva zauzeo Blatinu glavicu i Kuk i izbio na raskrsnicu puteva. Ali mu je tada stigla vest da su partizani razbili četnike na Manjači i da se približavaju Kadinoj Vodi. Ova vest je toliko uzbudila nemačkog komandanta da je on odmah, bez dužeg razmišljanja, odlučio da se hitno povuče prema Banjoj Luci, kako bi izbegao

us Izveštaji Štaba 1. krajiške brigade komandantu Operativnog štaba od 4. septembra u 6,45 i 19,30 časova i od 6. septembra u 7 časova (AIRP, br. 592 i 616); Dnevnik R. Vukmirovića, borca 1. bataljona 1. krajiške brigade (Arhiv VII, k. 2015, br. reg. 4/3).

da bude odsečen. On je o tome obavestio komandanta divizije i zatražio odobrenje. Iz Banje Luke mu je, međutim, javljeno da se sme povući samo do Kadine Vode, gde će preći u odbranu. Odluka o povlačenju je bila umesna, pa i pravovremena, jer je za nju bilo, zaista, krajnje vreme, pošto je 2. proleterska brigada brzo nadirala prema komunikaciji na odseku između Kadine Vode i Kola. Ne obzirujući se na dejstva avijacije, koja je bombardovala položaje u rejonu Računa da bi zadržala partizane a grupi »Putlic« stvorila vreme da se povuče, bataljoni 2. proleterske brigade su smelo nastupali, raspršujući četničke jedinice koje su pokušavale da organizuju odbranu. Četvrti bataljon, četa 3. bataljona i Manjačka četa ovladali su Bojanića visom, oko 6 km severno od Računa. Dok je Manjačka četa ostala na tom važnom objektu koji je dominirao selima između Vrbasa i severoistočnih padina Manjače, 4. bataljon je produžio napad prema severozapadu da bi izbio na komunikaciju između Kadine Vode i Kola. Uprkos otporu četnika, njegove čete su uspele da zauzmu Krnin (k. 661) i da se približe komunikaciji na odstojanje od svega 2 km. Pošto je, oko 16 časova, uhvatio vezu sa Štabom 1. krajiške brigade i od njega saznao da, zbog vrlo teške situacije kod 2. krajiške brigade u rejonu Sitnice i Čađavice, njegovi bataljoni neće nastupati ka Lunjevcu i Kadinoj Vodi, Stab 2. proleterske brigade je uputio na Lunjevac svoj 1. bataljon. Nastupajući kroz šumu, grebenom planine, ovaj bataljon je do kraja dana izbio na taj vis i odmah pristupio pripremama da u toku noći napadne Kadinu Vodu.¹¹⁹

Dok je 2. proleterska brigada prodirala na sever, u pravcu Kadine Vode i Kola, goneći razbijene četničke snage, 1. krajiška brigada je obustavila nastupanje ka Lunjevcu, jer je od Štaba 2. krajiške brigade dobila obaveštenje da su padom Sitnice i Čađavice ugroženi Mrkonjić-Grad i Ključ. U takvoj situaciji Stab 1. krajiške brigade hitno je svoja dva bataljona i 1. bataljon 2. krajiške brigade uputio ka Sitnici da bi s boka i iz pozadine napali neprijateljevu kolonu koja je nastupala u zahvatu komunikacije, dok je 3. bataljon zadržao u rejonu Lokvara radi održavanja veze sa 2. proleterskom brigadom. Ovaj manevar 1. krajiške brigade nije, međutim, mogao doći do izražaja, jer je borbeni grupa »Putlic« u sumrak napustila Sitnicu i povukla

¹¹⁸ Naređenje komandanta Operativnog štaba štabovima 3. sandžačke, 1. krajiške i 2. proleterske brigade od 5. septembra u 8,45 i 20 časova (AIRP, br. 604, 611 i 610); Izveštaji štabova 2. krajiške, 3. sandžačke i 2. proleterske brigade komandantu Operativnog štaba od 5. septembra u 11,30 i 19 časova i od 6. septembra u 8,15 časova (AIRP, br. 607, 603, 617 i 618); Arhiv, VII, k. 13a, br. reg. 5/1—11, 4, 6/1—9, k. 87, br. reg. 1/45—2; Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 12, 14, 44 i 201; Dnevni Lj. Đurića i B. Čukića.

se u rejon Stričića i Kadine Vode. U toku noći 1. krajiška brigada je ušla u- Sitnicu, a sledećeg jutra je stupila u dodir sa 2. krajiškom brigadom.¹²⁰

Nemački bataljon se, kako stoji u jednom neprijateljevom izveštaju, »povukao na demarkacionu liniju i sa četnicima zaposjeo stare položaje sa zadatkom da zadrži te položaje, izviđa prema jugu do dodira sa neprijateljem i uspostavi položaje četnika«. ¹²¹ Nemci su, dakle, uvideli da im je napad propao i da moraju preći u odbranu. Da bi mogli nesmetano organizovati odbrambenu liniju, oni su ispred svojih položaja isturili četnike. Pošto nisu blagovremeno uočili povlačenje Nemaca iz Sitnice, štabovi 1. i 2. krajiške brigade nisu iskoristili povoljnu priliku da pređu u gonjenje i neprijatelja odbace do Banje Luke,, ne dozvoljavajući mu da se zadrži i organizuje odbranu u rejonu Kadine Vode.¹²² Komandant Operativnog štaba je i sam uvideo da je izostalo sadejstvo među brigadama, zbog čega nije bio postignut veći uspeh. On je o tome pisao štabovima brigada sledeće:

»Nastupanjem 2. proleterske brigade, koja je doprla duboko* u neprijateljsku pozadinu, i to: dalje od Bojanića visa u pravcu Viševca i Cvijetića, neprijatelj se je našao ugrožen. Ovo nadiranje- 2. proleterske brigade nije iskorišćeno od strane 1. a naročito 2. krajiške brigade..«¹²³

Nemci su bili prinuđeni da u toku dvanaest dana i drugi put napuste Sitnicu i povuku se u rejon Kadine Vode. Stab Banjalučkog zdruga je sa dosta uzbuđenja primio vesti o neuspehoj intervenciji Nemaca, o njihovoj nemoći da odbace partizane- s Manjače. On je taj neuspeh prokomentarisao sa primesom zajedljivosti: »Bojna Putlic pod pritiskom partizana, opet naglo odstupila (i to teretnim samovozima!) pa se zadržala kod Kadine Vode. Dakle, poslije 13 dana akcije — dostignut je opet polazni položaj!«¹²⁴

Pošto je uspeo da se zadrži u rejonu Kadine Vode i da u zahvatu komunikacije organizuje odbranu, pri čemu mu je neaktivnost 1. i 2. krajiške brigade išla naruku, neprijatelj je svu pažnju koncentrisao na svoje levo krilo, gde je prodor 2. proleterske brigade ozbiljno ugrozio stabilnost odbrambene linije

¹²⁰ Izveštaj Štaba 1. krajiške brigade komandantu Operativnog štaba od 6. septembra u 7 časova (AIRP, br. 616); Naređenje komandanta Operativnog štaba Štabu 3. sandžačke brigade od 5. septembra u 21,20' čas (AIRP, br. 612); Dnevnik R. Vukmirovića; Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 6/1—9, 5/1—4.

¹²¹ Arhiv VII k. 13a, br. reg. 6/1—9, 5/1—4.

¹²² AIRP, br. 644

¹²³ Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 18.

¹²⁴ Arhiv VII, k. 87, br. reg. 1/45—2.

ispred Banje Luke. Da bi zadržao partizane i lokalizovao njihov prodor, a zatim ih odbacio preko demarkacione linije, komandant nemačke 714. pešadijske divizije je odlučio da izvrši pregrupaciju snaga i da, prebacivanjem izvesnih delova grupe »Putlic« i novopristiglih četničkih pojačanja, zatvori nastali otvor između Kadine Vode i Krupe na Vrbasu i ovlada Lunjevcem, Krninom i Bojanića visom, najjačim zemljišnim objektima koji dominiraju komunikacijom od Kadine Vode do Kola.

U duhu te odluke, 6. septembra su upućene četničke snage prema Krninu i Bojanića visu, gde su stupile u dodir s partizanima. Stab 2. proleterske brigade nije znao šta se dešava na pravcu Sitnice, jer su obaveštenja od 2. i 1. krajiške brigade primana posrednim putem, preko Operativnog štaba. Zbog toga su vesti, prenošene kurirskom vezom, pristizale tako sporo da su štabovi, u uslovima kad se situacija brzo menjala, zakašnjavali u svojim akcijama i protivakcijama. Tako je Stab 2. proleterske brigade tek 6. septembra primio vest da su Nemci ušli u Sitnicu, mada su oni dan ranije već bili napustili to mesto. Uveren, dakle, da je neprijatelj u Sitnici, Stab brigade je odlučio da odmah pojača pritisak na komunikaciju Kadina Voda — Kola kako bi ugrozio pozadinu neprijatelja a krajiškim brigadama olakšao položaj kod Sitnice. Stoga je on naredio 3. bataljonu da izađe na vis Lunjevac, gde se već nalazio 1. bataljon, i da, zajedno s ovim bataljonom napadne na neprijateljeve delove u Kadinoj Vodi i duž komunikacije prema selu Stričićima; a 4. bataljonu da na putu između Kadine Vode i Kola postavi zaveđu.¹²⁵

Zamisao Štaba 2. proleterske brigade je bila dobra, ali je za njenu realizaciju već bilo kasno. Borbena grupa »Putlic« se već bila povukla iz Sitnice i zauzela položaje oko Kadine Vode. Kada je 1. bataljon — ne čekajući dolazak 3. bataljona, koji je zakasnio — krenuo s Lunjevca prema drumu, naišao je na Klisini, oko 2,5 km južno od Kadine Vode, na utvrđene nemačke položaje. U kratkotrajnoj borbi, u kojoj je imao jednog lakše ranjenog borca, bataljon je uspeo da jurišem izbacii neprijatelja iz rovova kod crkve, ali je ubrzo, protivnapadom Nemaca, bio odbijen. U međuvremenu su delovi 4. bataljona stigli do na 3 km od Kola, ali su bili prinuđeni da se vrata na Krnin, jer je pretila opasnost da ih jače neprijateljeve snage, koje su bile pristigle u taj rejon, odseku od glavnine bataljona.¹²⁰

Prodor 2. proleterske brigade preko Manjače bio je, dakle, 6. septembra zaustavljen. Stab brigade je dosta kasno preduzeo

¹²⁵ Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 44; Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 6/1—2, 7/4—16; Dnevnik Lj. Đurića.

¹²⁰ Isto; Dnevnik B. Cukića; AIRPJ, br. 3267.

mere da održi tempo nastupanja i da dotadašnje uspehe kruniše napadom na komunikaciju i, eventualno, njenim presecanjem. Zakasnila je i intervencija Operativnog štaba, koji je na taj pravac uputio dva bataljona 1. krajiške brigade. Neprijatelj je, naime, stabilizovao poremećeni deo fronta i pripremao se da pređe u protivnapad. Stab grupe je prebacio u Kola jednu četu 3. bataljona 721. pešadijskog puka i delove 714. pionirske čete, da bi ih, zajedno sa četnicima, upotrebio u napadu na Bojanića vis. Od Banjalučkog zdruga Nemci su tražili nova pojačanja radi učvršćivanja položaja kod Kola. Stab zdruga je 6. septembra telegramom tražio od Glavnog stožera da u Banju Luku uputi jednu polučetu biciklista iz biciklističkog bataljona »radi situacije kod Krupe na Vrbasu«.¹²⁷

O borbama koje su poslednjih dana vođene oko Sitnice i na Manjači komandant Operativnog štaba je 6. septembra u 20 časova uputio izveštaj Vrhovnom štabu. On je skrenuo pažnju da se situacija na pravcu Mrkonjić-Grad — Banja Luka komplikuje, jer neprijatelj, postajući aktivniji, iz dana u dan pokušava da proдре ka Mrkonjić-Gradu. Pod takvim okolnostima, pisao je komandant Operativnog štaba, nije moguće odvojiti brigade i uputiti ih u napad na Jajce. On je predlagao da se što pre uputi 4. crnogorska brigada, kako bi se u tom rejonu ostavile dovoljno jake snage (dve brigade i meštanske jedinice), koje bi uspešno obezbeđivale pozadinu onih jedinica koje bi bile upućene na Jajce.¹²⁸

Vrhovni štab je sledećeg dana izvestio Operativni štab da će 8. septembra jedan bataljon 4. crnogorske brigade stići u rejon Jasenovih Potoka, a da će ostala tri bataljona (zbog velikih gubitaka na Kupresu 2. i 4. bataljon su spojeni u jedan bataljon) biti upućena noću 9/10. septembra u rejon sela Podrašnice, kod Mrkonjić-Grada, napomenuvši da tu brigadu, zbog znatnih gubitaka u poslednjim borbama, Operativni štab treba da poštedi od većih napora i da je zadrži za obezbeđenje pozadine. S pet brigada i meštanskim jedinicama koje su mu stajale na raspolaganju, Operativni štab je mogao, po mišljenju Vrhovnog štaba, da uspešno izvrši dobijeni zadatak, pod uslovom da ne rastura snage i da se ne upušta u frontalne borbe. Prepustivši Operativnom štabu da samostalno odlučuje o upotrebi ove jake grupe brigada na manjačkom frontu, Vrhovni štab je dao svoju sugestiju da se neprijatelj izbaci iz Han-Kola. I ovom prilikom on je naglasio ozbiljnost predstojećeg napada na Jajce i ukazao na potrebu da se za tu akciju izvrše brižljive pripreme.¹²⁹

¹²⁷ Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 7/1—14; Dnevnik Lj. Đurića.

¹²⁸ Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 14.

¹²⁹ » Pismo Vrhovnog štaba Operativnom štabu od 7. septembra u 20 časova (Zbornik, tom II, knj. 6, dok. br. 17).

Za to vreme su borbe vođene s nesmanjenom žestinom. Sedmog septembra je došlo do neobično oštarih okršaja oko Kadine Vode, Lunjevca i Bojanića visa. Rano izjutra, u 4,15 časa, 1. bataljon 2. proleterske brigade je izvršio napad na neprijateljeve položaje kod Kadine Vode, ali je bio odbijen. Pošto su, u međuvremenu, Nemci i četnici izvršili napad na Bojanića vis i ugrozili Manjačku četu, to je Štab brigade na te položaje prebacio 1. bataljon, dok je 3. bataljon ostao na Lunjevcu, angažovan u borbi sa četnicima koji su ga napali da bi ga odbacili s tog visa. Na Krninu je toga dana 4. bataljon pretrpeo jako bombardovanje, od kojeg je imao četiri borca izbačena iz stroja. Istoga dana, čim je stigao do 2. proleterske brigade, 3. bataljon 1. krajiške brigade je izvršio napad na četnike kod Han-Sladovejića, na putu između Kadine Vode i Kola, i uspeo da zarobi jednog i rani šest četnika, dok je sam imao samo jednog ranjenog borca.¹³⁰

Sedmi septembar je, dakle, protekao u napornim borbama, koje su se, i za jednu i za drugu stranu, završile bez očekivanih rezultata. Situacija se nije bitnije promenila, tako da su obe protivničke strane zadržale svoje položaje. U borbama je vrlo intenzivno učestvovala i avijacija, koja je tukla partizanske položaje, bacivši 800 malih bombi.

I sledećeg dana, 8. septembra, borbe su nastavljene sa istom upornošću, naročito za Bojanića vis. Uz podršku artiljerije i avijacije, Nemci i četnici su izvršili snažan napad na partizanske položaje. Kada su već bili izbili na greben, 4. bataljon 2. proleterske brigade izvršio je na njih protivnapad s boka i uspeo je da ih odbije. Neprijateljeva artiljerija je potom koncentrisala vatru na položaje ovog bataljona i ubila dva a ranila četiri borca. Dok su vođene borbe za Bojanića vis, nemačka 714. pionirska četa, ojačana jednom četom domobranskog 11. regrutskog bataljona, nastupala je uz levu obalu Vrbasa, ali je kod sela Mijića, istočno od Bojanića visa, bila zaustavljena, pretrpevši gubitke od tri ranjena vojnika. Delovi 3. bataljona 721. puka su vršili napad i na Krnin, ali su i tu bliskom vatrom bili odbijeni. Prema neprijateljevim izvorima, u borbi je teže ranjen jedan nemački vojnik, dok su gubici domobrana bili veći: poginula su tri a ranjena četiri vojnika. Neprijateljevi avioni su u toku dana neprestano leteli nad položajima i bombardovali visove Krnin i Lunjevac, iznad komunikacije Kadina Voda — Kola. Ovoga dana su borbenoj grupi »Putlic« stigla iz Banje Luke pojačanja:

¹³⁰ iTM Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 44; Arhiv VII, k. 13a, br. re[^]. 6/1—2, 7/4—16, 8/1—12; Izveštaj Štaba 1. krajiške brigade od 20. oktobra o borbama brigade u toku septembra 1942 (Arhiv VII, k. 787, br. reg-17/1—2); Dnevnik Lj. Đurića i B. Cukića: Izveštaj zamenika komandanta 2. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 8. septembra (AIRPJ, br. 2646).

dve čete 1. regrutskog bataljona i dve čete Domdo-bataljona (jedna iz Muslimanskog Celinca, druga s visa Krnin na Kozari), dok su u rejon Bronzanog Majdana, oko 18 km zapadno od Banje Luke, prebačene dve domobranske čete 10. pešadijskog puka iz Sanskog Mosta. Stab Banjalučkog združenja, nezadovoljan što Nemci nisu usvojili njegov predlog o preduzimanju napada većih razmera na levi bok partizanskih snaga, prokomentarisao je upućivanje ovih domobranskih četa kao meru koja je zakasnila »kako po vremenu, tako i po pravcu upućivanja«.¹³¹

Dolazak pojačanja ohrabrujuće je delovao na izmorene i već dosta deprimirane jedinice grupe »Putlic«, a naročito na četnike, u čijim je redovima kolebanje sve više raslo. Pojedini komandiri su uspevali da krajnjim naporima održe ljudstvo na okupu i da ga zadrže na položajima. Devetog septembra je adutant komandanta četničkog puka ovako umirivao komandira jedne čete 2. bataljona koja se nalazila pred 2. proleterskom brigadom:

»Avioni su traženi za bombardovanje. Zadrži ovaj položaj jer pomoć je stigla od Hrvata. Ja mislim da će oni zadržati (partizane — prim. M. L.) i uhvatiti vezu sa vama, a ja sam tvoj izveštaj poslao bratu Jovi (načelniku štaba — prim. M. L.). Hrvata je došlo oko 600.

Pazi na vojsku, hrabri je jer je front ispravljen pa će se zajednički ići napred. Dobićeš izveštaj, a ti javljaj svaku promenu«.¹³²

Ovoga dana je i četnicima stigla dugo očekivana pomoć iz istočne Bosne. Prvu grupu od 62 četnika sa Trebave komandant Glavnog štaba bosanskih četničkih odreda odmah je uputio 2. bataljonu Manjačkog puka da je upotrebi u rejonu Kola, gde je pritisak partizana bio najjači, napomenuvši da će za narednih 48 časova uputiti u pomoć još 250 četnika.¹³³

Izveštaj Štaba 2. proleterske brigade komandantu Operativnog štaba od 9. septembra u 3 časa (AIRP, br. 653); Arhiv VII. k. 13a, br. reg. 8/1—3. 9/1—13, 5, k. 54, br. reg. 19/1—6, k. 87, br. reg. 1/45—2; Dnevni izveštaj komandujućeg generala i komandanta Srbije za 8. i 9. septembar 1942 (Arhiv VII, k. 44e, br. reg. 71).

¹³² Pismo adutanta komandanta četničkog puka »Manjača« komandiru čete Nikici Kovačeviću od 9. septembra (Arhiv VII, BH-X-705).

¹³³ Naređenje komandanta Glavnog štaba 2. bataljonu Manjačkog četničkog puka od 9. septembra u 19 časova (Arhiv VII, BH-V-9540).

Interesantno je, radi sagledavanja odnosa koji su vladali među četničkim štabovima, navesti odgovor komandanta četničkog puka »Manjača«, Vukašina Marčetića, upućen 10. septembra komandantu Glavnog štaba. Uvredjen što je komandant Glavnog štaba uputio naređenje neposredno 2. bataljonu, komandant puka je pisao:

»Potpisati (komandant Glavnog štaba — prim. M. L.) ne može raspoređivati jedinice za borbu u ovome sektoru kada se nalazi na desetine kilometara udaljen i nema pojma o situaciji na ovome sektoru... Šezdeset četnika iz Trebave došlo je u pomoć ovom odredu i biće raspoređeni tamo gde bude potrebno; municiju će dobiti kad vidim hoće li se boriti

Zbog upućivanja novih pojačanja na front oslabila je znatno posada Banje Luke. Štab Banjalučkog zdruga je smatrao da je i dalje u pitanju bezbednost grada, čiju je posadu sačinjavao samo jedan bataljon nedovoljno obučениh regruta, bez ijednog topa i minobacača. Štab zdruga je bio naročito zabrinut što su prilazi Banjoj Luci sa zapadne strane bili vrlo slabo branjeni. Ukazujući na loše stanje oko Banje Luke i prenaglašavajući ozbiljnost situacije, Štab zdruga je molio da se hitno uputi jedna brdska brigada da bi sprečila pad Banje Luke »koji bi bio težak udarac ne samo zbog stvarne štete već i zbog prestiža države«.¹³⁴

Glavni stožer domobranstva je i sam ocenio da se snage u rejonu Banje Luke moraju pojačati ukoliko se želi otkloniti opasnost koja se bila nadvila nad gradom. U tom cilju on je odlučio da tamo uputi dva bataljona Petrinjske brdske brigade, kojom je komandovao pukovnik Mrak. Dolazak ovih bataljona se očekivao za 9. septembar.

5. — *Borbe oko Kadine Vode i napad borbene grupe »Vedel«*

Propustivši povoljnu priliku da, goneći neprijatelja, »na njegovim leđima«, još u toku noći 5/6. septembra upadnu u Kadinu Vodu i zauzmu to uporište koje je grupi »Putlic« poslednjih dana služilo kao oslonac u napadnim i odbrambenim dejstvima duž komunikacije Banja Luka — Sitnica, 1. i 2. krajiška brigada su tek 8. septembra, u 24 časa, napale to mesto. Napad, međutim, nije bio dobro organizovan, te je izostalo sadejstvo između jedinica. Dok su 3. bataljon 2. krajiške brigade i dve čete bataljona »Soko«, napadajući sa zapadne strane, preko Pajtosa (trig. 875), izbacili neprijatelja iz prvih rovova, sa suprotne strane je izostao napad delova 1. krajiške brigade, što je braniocu dalo mogućnost da konsoliduje poremećenu odbranu i da izjutra, oko 4 časa, odbaci uklinjene partizanske delove. I napad 2. bataljona 1. krajiške brigade na jako utvrđene položaje na Klisini, oko 2,5 km južno od Kadine Vode, završio se neuspešno. Neprijateljevi tenkovi su snažnom vatrom sprečili juriš boraca i prinudili ih da se u zoru povuku ka Paležu.¹³⁵

ili ne, jer moram videti da neće učiniti onakvo izdajstvo kao što je učinio Borjanski odred. Obećana pomoć od 250 četnika, ako će biti onakva kao pomoć »Borje« ne treba da dolazi, jer naš narod ne želi pljačkaša.

Pod preki ratni sud treba taj komandant najprije sebe staviti za bježanje iz borbe i učinjeno izdajstvo prema ovome odredu, pa onda pretiti sudom ...» (Arhiv VII, BH-V-9540).

IM Arhiv VII, k. 87, br. reg. 1/45—2.

¹³⁵ Pismo komandanta 1. krajiške brigade Štabu 2. krajiške brigade od 8. septembra u 5,45 časova (AIRP, br. 633); Izveštaji Štaba 1. krajiške brigade komandantu Operativnog štaba od 8. septembra u 6 časova,

Posle ovog neuspelog napada štabovi 1. i 2. krajiške brigade su došli do zaključka da se ta uporišta ne mogu zauzeti i da se ne treba duže zadržavati oko njih i izlagati nepotrebnim gubicima (samo 2. krajiška brigada je u borbama duž komunikacije Kadina Voda — Sitnica — Čadavica imala 60 izbačenih iz stroja). Oni su 9. septembra izjutra predložili komandantu Operativnog štaba da se glavne snage odmah prebace ka Jajcu a slabiji delovi ostave prema neprijatelju na Manjači.¹³⁶

Komandant Operativnog štaba, međutim, nije bio tog mišljenja. On je smatrao da se situacija prema Banjoj Luci mora raščistiti pre nego se pristupi napadu na Jajce. Borbe na manjačkom frontu, vođene iz dana u dan, gotovo dve nedelje, suviše dugo su, po njegovom mišljenju, vezivale obe krajiške brigade i 2. proletersku brigadu, odvojivši ih od glavnog zadatka koji im je postavio Vrhovni štab — od napada na Jajce. Umesto da se duž komunikacije Banja Luka — Sitnica — Mrkonjić-Grad i na Manjači situacija raščisti, kako je on očekivao, ona je, naprotiv, postajala sve složenija. Brigade angažovane na tom pravcu nisu uspele da neprijatelju zadaju odlučujući udarac i da ga odbace u Banju Luku, i tako otklone opasnost od njegovog prodora u Mrkonjić-Grad. Nezadovoljan dotadašnjim razvojem događaja, komandant Operativnog štaba je rešio da sa svim snagama izvede snažan napad koji će odlučujuće raščistiti situaciju. Na takvu ga je odluku požurivalo i naređenje Vrhovnog štaba u kome je stajalo da »akciju na Manjači treba što pre završiti i baciti se na novi zadatak« i da neprijatelj u Jajcu »nema jače snage pa se može požuriti sa tom operacijom«. Ne znajući da te noći 1. i 2. krajiška brigada vrše napad na Kadinu Vodu i Klisinu, on je 8. septembra u 21 čas naredio njihovim štabovima i Štabu 2. proleterske brigade da sledeće noći napadnu neprijateljeve snage u rejonu Kadine Vode i duž komunikacije Kadina Voda — Kola, razbiju ih i stvore uslove za prebacivanje brigada prema Jajcu. Prema planu napada trebalo je da obe krajiške brigade u 23 časa napadnu na Kadinu Vodu, gde se, prema prikupljenim podacima, nalazilo oko 500 neprijateljevih vojnika, sa četiri topa i jednim minobacačem, i na obližnja utvrđenja, među kojima se isticao zaselak Klisina, u kome se nalazila posada nepoznate jačine, s jednim brdskim topom. Prva krajiška brigada je dobila zadatak: da jedan bataljon napada na Kadinu Vodu sa

9. septembra u 5 časova i 10. septembra (AIRP, br. 639, 652 i 654); Izveštaji Štaba 2. krajiške brigade komandantu Operativnog štaba od 8. septembra u 14 časova, 9. i 17. septembra (AIRP, br. 634, 644 i 745); Izveštaj Štaba 3. bataljona 2. krajiške brigade Štabu brigade od 9. septembra (AIRP, br. 646).

138 AIRP, br. 625, 654, 647.

istočne strane, preko Lunjevca, a drugi na Klisinu; po zauzimanju Klisine, ovaj drugi bataljon, treba da produži na sever da bi s juga napao na Kadinu Vodu. Drugoj krajiškoj brigadi je stavljeno u zadatak: da dva bataljona napadnu na Kadinu Vodu sa severozapadne strane, preko Šuplje stijene, a jedan bataljon bude u rezervi na komunikaciji u rejonu Kočića Glavice. Da bi akcija na Kadinu Vodu bila obezbeđena sa pravca Banje Luke, naređeno je Štabu 2. proleterske brigade da jedan svoj bataljon i Manjačku četu uputi sa Bojanića visa prema brdu Viševcu sa zadatkom da izbiju do reke Rekavice i Kola, a da sa drugim bataljonom i jednim bataljonom 1. krajiške brigade zauzme kose iznad sela Cvijetića i vis Vujnovac (k. 665), i time preseče komunikaciju između Kadine Vode i Kola i spreči izvlačenje neprijateljevih snaga iz Kadine Vode, kao i dolazak pojačanja iz Kola i Banje Luke.¹³⁷

S planom napada na Kadinu Vodu komandant Operativnog štaba je upoznao Vrhovni štab, naglasivši da će po završetku napada odmah pristupiti pregrupaciji snaga za predviđenu akciju na Jajce. Operativni štab se, očigledno, tih dana nalazio pred složenim zadacima. S jedne strane, situacija ga je zadržavala na Manjači, dok ga je, s druge strane, naređenje Vrhovnog štaba obavezivalo da krene na Jajce. Trebalo je žuriti da se stanje na Manjači raščisti i opasnost suzbije, da bi se što pre zauzelo Jajce, jer se nije smelo više odugovlačiti s tom važnom akcijom. Osećajući da mu nedostaju snage za izvršenje oba zadatka, on je molio Vrhovni štab da uputi već najavljenju 4. crnogorsku brigadu.¹³⁸ Vrhovni štab, međutim, to nije mogao učiniti i pored najbolje želje. On je 8. septembra u 12 časova bio izdao naređenje Štabu 4. crnogorske brigade da položi kod Kupresa preda 1. proleterskoj brigadi i da odmah sa bataljonima krene ka Mrkonjić-Gradu, gde će se staviti na raspolaganje Operativnom štabu. Upravo tada je došlo do događaja koji su sprečili odlazak 4. crnogorske brigade iz rejona Kupresa. Pukovnik

Šimić je 7. septembra krenuo s jakim snagama iz Kupresa ka Duvnu. On je uspeo da odbaci delove 1. proleterske brigade i da u toku naredna dva dana zauzme Sujicu i Duvno. Zbog ovog neočekivanog napada neprijatelja, koji je iznenadio i 1. proletersku i 4. crnogorsku brigadu, Vrhovni štab je morao 4. brigadu zadržati kod Kupresa i odložiti njeno upućivanje u rejon Mrkonjić-Grada. O tome je obavestio komandanta Operativnog štaba,

¹³⁷ Zapovest Operativnog štaba za Bosansku krajinu od 8. septembra (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 18).

¹³⁸ Pismo Operativnog štaba za Bosansku krajinu Vrhovnom štabu od 10. septembra u 8 časova (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 23).

stavivši mu do znanja da bi upravo zbog pogoršanja situacije na pravcu Kupres — Duvno trebalo ubrzati akciju na Jajce.¹³⁹

Primivši obaveštenja o pogoršanju situacije kod Kupresa, komandant Operativnog štaba je uvideo da se u izvršavanju dobijenih zadataka mora osloniti samo na snage na manjačkom frontu, koje su se već nalazile u dodiru sa neprijateljem. On se ipak nadao da će ubrzo okončati borbe na Manjači, a naročito je mnogo očekivao od predstojećeg napada na Kadinu Vodu. Ali ni neprijatelj nije tih dana stajao skrštenih ruku. Stab nemačke 714. divizije je užurbano prikupljao nove jedinice da bi pojačao snage južno od Banja Luke i odbacio partizane preko demarkacione linije. U tom cilju on je formirao borbenu grupu »Vedel« (po imenu komandanta 721. puka, kome je povereno rukovođenje operacijom), u čiji su sastav, pored jedinica rasformirane grupe »Putlic« (3. bataljona 721. puka, 2. baterije 661. artiljerijskog diviziona, 714. inženjerske čete, 1. čete 202. oklopnog puka, 1. regrutskog bataljona i polubaterije 8. artiljerijskog diviziona), ušli još 1. i 2. bataljon Petrinjske brdske brigade. Ovi domobranski brdski bataljoni stigli su 9. septembra železnicom u Banju Luku, odakle su odmah upućeni prema Kolima. U Banju Luku je ovoga dana privučena i 2. četa 741. puka, da bi grupi »Vedel« bila pri ruci kao rezerva koju bi, u slučaju potrebe, mogla upotrebiti za proširenje uspeha. Sledećeg dana je stigla i 1. četa 4. auto-bataljona, koja je toj grupi stavljena na raspolaganje radi organizovanja bržeg dotura i evakuacije.¹⁴⁰

Tako je ponovo, već treći put, došlo do iste situacije: oba štaba su planirala da pređu u napad ne znajući za međusobne namere. Ovoga puta, za razliku od ranijih borbi kod Sitnice, partizanski štab je planirao da svoj napad izvede pre napada neprijatelja. Pa ipak, on je zakasnio, jer je u rejonu Kadine Vode i Kola neprijatelj već bio učvrstio svoje položaje i, što je posebno značajno, privukao jake snage, tako da su izgledi za uspeh napada bili jako umanjeni. Pred partizanskim jedinicama koje su se pripremale da napadnu Kadinu Vodu i obližnje visove oko komunikacije bile su snage neprijatelja znatno jače nego što ih je Operativni štab smatrao, pošto on nije znao za dolazak dva bataljona Petrinjske brdske brigade. Pored toga, neprijateljevi avioni su u toku dana neprestano kružili nad

¹³⁹ pismo načelnika Vrhovnog štaba komandantu Operativnog štaba od 9. i 10. septembra (Zbornik, tom II, knj. 6, dok. br. 21; Arhiv VII, k. 2, br. reg. 42—4).

¹⁴⁰ Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 9 1—5, 10/1—8; Vojni radiogram komandanta oružanih snaga Jugoistoka general-pukovnika Lera Komandi kopnene vojske od 9. septembra (mikroteka VII, film Minhen 9, snimci 1128—9).

širim rejonom Kadine Vode i Krupe i bombardovali Lunjevać, Krnin i Bojanića vis, čime su otežavali pripreme partizana za napad.

Napad na Kadinu Vodu, Klisinu i obližnje visove nije otpočeo u određeno vreme, jer su bataljoni 2. krajiške brigade zakasnili »usled veće udaljenosti i neproračunavanja tačnog vremena putovanja«, kako stoji u izveštaju njenog štaba. Ta je okolnost imala presudan uticaj na ishod napada: on se završio neuspešno, i to vrlo brzo, pre nego što je do jačih borbi i došlo, pošto je neprijatelj bio u mogućnosti da svu vatru koncentriše na 1. krajišku brigadu i spreči njene borbe da se približe rovovima i bunkerima. Drugi bataljon, koji je, uz podršku jake minobacačke vatre, napadao na Klisinu, bio je zadržan pred rovovima oko crkve, a zatim se povukao bez gubitaka. Ni 1. bataljon, koji je napadao na Kadinu Vodu, nije postigao uspeh: on je, doduše, dopro do utvrđenja i približio se vatrenim položajima artiljerije, ali je tu, usled jakog otpora neprijatelja i neodlučnosti komandi dveju četa, bio zadržan. Jedino je 3. bataljon, zauzevši vis Vujnovac, važan objekat duž komunikacije Kola — Kadina Voda, izvršio svoj zadatak, ali se i on, zbog neuspeha ostalih bataljona, morao pred zoru povući sa osvojenih položaja. Bataljoni 2. krajiške brigade su stupili u borbu tek kad je napad 1. krajiške brigade bio već posustao. Zbog kasnog prijema naređenja¹⁴¹ i zbog ometanja od strane neprijateljeve avijacije, njen 1. bataljon, koji se nalazio u rejonu Lokvara i Bataruše, zadocnio je puna dva sata, a 3. bataljon je stigao na polazne položaje sat i po kasnije od zakazanog vremena. Taj bataljon je, uz to, došao nekompletno, jer oko 50 njegovih boraca, koji su prethodne noći izranjavili bose noge po kamenju i trnju, nisu mogli da se kreću. Pošto je na njenom pravcu napada izostalo iznenađenje, 2. krajiška brigada nije uspela da zauzme brda Šuplju stijenu i Pajtos, tako da nije ni napala Kadinu Vodu. Uprkos ponovljenim jurišima, njeni borci nisu mogli da slome žilav otpor četnika iz Borjanskog odreda koji su držali ta uporišta. Neposredno pre napada, neprijatelj je ojačao svoje snage i duž komunikacije Kadina Voda — Kola, kao i u rejonu sela Rekavice. Zbog toga ni delovi 2. proleterske brigade nisu mogli da izvrše dobijeni zadatak. Četvrti bataljon je, doduše, uspeo da odbaci neke neprijateljeve delove ispred svojih polo-

¹⁴¹ Komandant Operativnog štaba je uputio naređenje štabovima brigada 8. septembra u 21 čas, ali su kuriri 1. i 2. krajiške brigade, iz nepoznatih razloga, krenuli iz Operativnog štaba tek sledećeg jutra u 5 sati. Štab 2. krajiške brigade je naređenje primio u 7,30 časova, po njegovom mišljenju kasno, jer bataljoni neće biti u mogućnosti da prevale preko 20 km i na vreme stignu na polazne položaje (Izveštaj Štaba 2. krajiške brigade komandantu Operativnog štaba od 9. septembra, AIRP, br. 644).

žaja, da zauzme neke visove iznad sela Kneževića, Cvijetića i Gajića i da postavi zasedu na putu, ali njegov uspeh nije imao vidnijeg značaja. Prvi bataljon i Manjačka četa, koji su celog dana bili izloženi jakoj artiljerijskoj vatri, pošli su u 20 časova u napad i uspeali da potisnu neprijatelja, a jedan, vod je izbio nadomak Kola. Međutim, u zoru su se i ove jedinice povukle, uz gubitke od tri mrtva i četiri ranjena.¹⁴²

Tako se napad na Kadinu Vodu, od koga se mnogo očekivalo jer je postojalo uverenje da će se njime okončati borbe na Manjači, završio neuspešno. Operativni štab je, međutim, bio uveren da je akcija uglavnom uspela i da su sad stvoreni uslovi da se pređe na glavni zadatak — napad na Jajce. Desetog septembra u 22 časa on je Vrhovnom štabu uputio izveštaj: »Akcija na Kadinu Vodu je izvršena. Prva krajiška i 2. proleterska brigada izvršile su zadatak i istjerale neprijatelja iz svih njegovih uporišta, nanijevši mu velike gubitke. Dva bataljona 2. krajiške nisu u potpunosti izvršila zadatak i zbog toga akcija nije u potpunosti uspjela. Naše snage zauzele su položaje pred Kolima. Ovdje je stigao drug Peko (Dapčević, komandant 4. crnogorske brigade — prim. M. L.) i jedan njegov bataljon biće sutra prebačen u Podražnicu. *Po dolasku IV brigade odmah će biti izvršena predviđena akcija*« (kurziv M. L.).¹⁴³

Zaključivši da je situacija na Manjači raščišćena, komandant Operativnog štaba je odlučio da odmah pristupi pregrupaciji snaga za napad na Jajce. Već u toku noći 10/11. septembra on je Štabu 2. proleterske brigade naredio da otpočne povlačenje svojih bataljona, pošto položaje preda jedinicama 4. crnogorske brigade.¹⁴⁴

Ocena Operativnog štaba je proizašla iz slabe obaveštenosti: neprijateljeve snage nisu bile odbačene iz Kadine Vode, niti su im bili naneti »veliki gubici«; naprotiv, zbog pristizanja dva bataljona brdske brigade, one su bile znatno jače nego ikad ranije. Teškoće na Manjači, koje su već petnaest dana zadavale brigu Operativnom štabu, nisu bile otklonjene, nego su postale veće. A napad na Jajce bio je još uvek samo sledeći zadatak čiji se početak nije mogao nazreti.

¹⁴² Izveštaji Štaba 1. krajiške brigade od 10. septembra i 20. oktobra (AIRP, br. 654 i 656; Arhiv VII, k. 787, br. reg. 17/1—2); Izveštaji Štaba 2. krajiške brigade komandantu Operativnog štaba od 10. i 17. septembra (AIRP, br. 657 i 745); Izveštaj Operativnog štaba za Bosansku krajinu Vrhovnom štabu od 10. septembra u 22 časa (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 24); Dnevnicu Lj. Đurića i R. Vukmirovića; Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 9/1—5.

¹⁴³ Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 24.

¹⁴⁴ Izveštaj Štaba 2. proleterske brigade komandantu Operativnog štaba od 11. septembra (AIRP, br. 679).

Stab 714. divizije je računao da će borbena grupa »Vedel« uspeti da učini ono što pre nekoliko dana nije pošlo za rukom grupi »Putlic«, koja je bila prinuđena da se povuče iz Sitnice. Grupa »Vedel« je imala i uslova da to postigne jer je bila brojno znatno jača. Prema planu trebalo je da ona pređe u napad 11. septembra u 7 časova i da u toku prvog dana dostigne liniju: selo Dobrnja — Krupa na Vrbasu. Neprijatelj je, dakle, odustao od napada duž komunikacije, zaključivši da prvo mora odbaciti partizane s Manjače, pa tek onda, kada obezbedi bok svojih trupa, prodreti komunikacijom ka Sitnici. Pošto se uverio da su partizanske snage pred njim vrlo jake, on je za prvi dan borbe svojim jedinicama postavio vrlo ograničene zadatke: napredovati samo tri do četiri kilometra i zauzeti Krnin i Bojanića vis. Neprijateljev štab je pravilno procenio da se napad na Manjaču, odnosno na njen istureni vis Lunjevac, ne može uspešno izvršiti iz rejona sela Kadine Vode, jer je taj objekt, zbog vrlo strmih padina, bilo teško osvojiti s tog pravca. Prodorom preko Bojanića visa i, zatim, preko Računa stvorili bi se uslovi da se na greben Manjače izbije pogodnijim pravcem, i u tom slučaju partizani bi morali da odmah napuste Lunjevac i ostale visove duž komunikacije prema Sitnici.¹⁴⁵

U toku 10. septembra neprijatelj je dovršio pripreme za napad. Njegova avijacija je i toga dana bombardovala položaje 2. proleterske i 1. krajiške brigade, koje su, posle neuspešnog napada u toku noći, bile uglavnom neaktivne. Jedino su delovi 2. proleterske brigade izvršili manji demonstrativni napad, ali on nije uticao na rad neprijatelja. Sledećeg jutra snažna avijacijska i artiljerijska vatra se sručila na položaje 1. i 4. bataljona 2. proleterske brigade na Bojanića visu i Krninu (samo na Bojanića vis je ispaljeno 96 granata), a zatim je neprijateljeva pešadija, uz podršku šest tenkova, izvršila juriš i zauzela ova dva važna objekta oko kojih su poslednjih dana bile vođene tako žestoke borbe. Pred nastupanjem jačeg protivnika 2. proleterska brigada i Manjačka četa su se, uz gubitke od tri ranjena, povukle na Peratovac (k. 903), Gradinu (k. 502) i Vranovinu (k. 667), visove na desnoj obali rečice Krupe. Bataljoni Petrinjske brdske brigade, napadajući s linije Han-Sladojević — Cvijetići, potisnuli su isturene delove 1. krajiške brigade i ušli u selo Busije, u podnožju istočnih padina Lunjevca, ali nisu mogli da zauzmu ovaj vis koji je branio 1. bataljon 1. krajiške brigade. Izbivši na liniju Busije — Cuburlovići — Krupa, neprijatelj se tu zadržao da bi se pripremio za napad na greben Manjače.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 10/1—8.

¹⁴⁶ Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 44; Izveštaj Štaba 2. proleterske brigade komandantu Operativnog štaba od 12. septembra u 8 časova (AIRP, br. 690); Izveštaj zamenika političkog komesara 2. proleterske

Neprijatelj je bio vrlo zadovoljan sa razvojem napada. On je bio ubeden da će sledećih dana biti postignuti veći uspesi i da će partizani sasvim sigurno biti odbačeni preko demarkacione linije. Komandant oružanih snaga Jugoistoka je ovoga dana već obavestio Vrhovnu komandu da je »neprijatelj, osim malih ostataka, našim akcijama suzbijen ka jugu i zapadu preko demarkacione linije«.¹⁴⁷

U toku dana i naredne noći Operativni štab nije primio obaveštenja od štabova 1. krajiške i 2. proletherske brigade da je neprijatelj otpočeo napad i da je zauzeo Krnin i Bojanića vis, te je još uvek bio uveren da sa pravca Banje Luke više ne pretila ozbiljna opasnost. On je, doduše, znao da »neprijatelj produžava sa pritiskom u pravcu Sitnice«, kako je 12. septembra u 9 časova pisao Vrhovnom štabu, ali tom pritisku nije davao naročiti značaj, jer »tamo se sad nalazi dovoljno naših snaga i kopanje puta se produžuje«.¹⁴⁸ Zbog toga je svu pažnju posvetio pripremama za napad na Jajce. Na to ga je požurivalo novo naređenje Vrhovnog štaba, iz kojega je mogao naslutiti i izvestan prekor što se stvari na Manjači sporo razvijaju. Načelnik štaba je između ostalog pisao:

»Te operacije ka Banjoj Luci poprimaju karakter fronta. To mi nećemo. Zato morate nastojati da se što prije odlijepite od tog fronta i uputite snage ka Jajcu. Naravno, mora biti zastupljena bezbjednost od strane Banje Luke. Vrlo je važno rušiti puteve... Mi smo mišljenja da u pravcu Jajca možete ići sa tri brigade...

Ta akcija za nas je od prvenstvene važnosti pa se ista mora brižljivo, ali brzo izvesti«.¹⁴⁹

I tako, zbog slabe veze i spore službe obaveštavanja, štabovi nisu dovoljno bili u toku zbivanja na frontu. Umesto da razmatra vrlo ozbiljan problem kako da suzbije napad borbene grupe »Vedel«, koja je sa svojih oko 4000 nemačkih vojnika, domobrana i četnika, podržanih tenkovima, artiljerijom i avijacijom, krenula ka Manjači, Operativni štab se, stalno požurivan od Vrhovnog štaba, bavio planiranjem napada na Jajce. »Za predviđenu akciju« — pisao je on u pomenutom izveštaju — »već sa toga sektora povlačimo izvjesne snage u cilju koncentracije na predviđenom pravcu. Čim stignu bataljoni IV bri-

brigade Vrhovnom štabu od 11. septembra (Arhiv VII, k. 3a, br. reg. 25—1); Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 11/1—5, AIRP, br. 679; Dnevnik Lj. Đurića i R. Vukmirovića; M. Jokanović, Manjača, »Druga proletherska«, II, str. 37; R. Tošić: Krnin i žed, isto, str. 41.

¹⁴⁷ Mikroteka VII, film Minhen 6, snimci 990—3.

¹⁴⁸ Pismo Operativnog štaba NOP i DV za Bosansku krajinu Vrhovnom štabu od 12. septembra u 9 časova (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 30).

¹⁴⁹ Pismo načelnika Vrhovnog štaba Operativnom štabu od 10. septembra u 15 časova (Zbornik, tom II, knj. 6, dok. br. 30).

gade, povući ćemo jednu od brigada ... Mi shvaćamo potrebu hitnosti predviđene operacije i dajemo sve od sebe da ona čim prije uslijedi. Da je ranije stigla IV brigada mi bi već bili tamo. Koncentraciju ćemo izvršiti brzo, izraditi solidan plan itd. i onda Vas izvijestiti o datumu napada, a Vi ćete iz zapovijesti, čiju ćemo Vam kopiju poslati, vidjeti koje će jedinice učestvovati».¹⁵⁰

Pad Krnina i Bojanića visa i zauzimanje sela Busije zabrinuli su štabove 2. proleterske i 1. krajiške brigade, koji su, na osnovu žestine neprijateljevih napada, zaključili da se radi o ofanzivnom pothvatu većih razmera i, verovatno, dalekosežnih ciljeva. Štabu 2. proleterske brigade je bilo jasno da u novonastaloj situaciji ne može biti govora o izvlačenju sa Manjače radi upućivanja na novi zadatak, bez obzira na naređenja komandanta Operativnog štaba. Trebalo je, naprotiv, i dalje ostati na manjačkom frontu i zaustaviti neprijateljev napad. Štabovi obeju brigada su odlučili da se neprijatelju suprotstave na taj način što će ga u toku dana, primenom najcelishodnijih manevara, zadržavati, a zatim ga, u toku noći, protivnapadima izmiriti, kako bi ga naterali da se povlači i da odustane od namere da preko Manjače prodiere ka Mrkonjić-Gradu i Jajcu. U duhu takve odluke obe brigade su još iste noći, 11/12. septembra, pojačale svoja dejstva. Dok se 4. bataljon 2. proleterske brigade, zbog kasnog prijema naređenja, ograničio na demonstrativan napad, koji nije doneo nekih značajnijih rezultata, 1. i 3. bataljon 1. krajiške brigade su izvršili snažan napad u rejonu sela Dobrnje, Busije i Kadine Vode. Prvi bataljon je, uz gubitke od sedam izbačenih iz stroja, bio odbačen na polazne položaje, ali je 3. bataljon uspeo da ovlada rovovima u selu Busijama i da odbaci domobrane prema Krninu. Komandir 1. čete ovako je opisao tu noćnu borbu:

»... Četa je bila sastavljena uglavnom od mladića oko 20 godina starosti... Kada sam primio naređenje za napad na neprijatelja, postrojio sam četu i saopštio im ga... Izdao sam naređenje da se svi izuju i da odbace od sebe sve što bi moglo zveckati ili lupati. Tako bosi i bez pribora koji bi ih mogao otkriti borci su imali zadatak da se šunjavući se na prstima neopaženo privuku neprijateljskim rovovima. Trebalo je zatim poskakati u roveve i tako zarobljavati ili ubijati neprijateljske vojnike potpuno zbunjene. ... Išao sam na čelu čete a za mnom ostali borci. Cijela četa je došla do rovova a da je neprijatelj nije opazio. Tek kada smo poskakali u roveve i kada je nastao krkljanac neprijatelj je video o čemu se radi...«¹⁵¹

U ovom jurišu, u kome je došla do izražaja hrabrost Krajišnika i njihova oprobana veština u napadima na utvrđene po-

¹⁵⁰ Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 30.

¹⁵¹ B. Vukša: Bitka na Manjači (»Krajiške brigade«, str. 99).

ložaje, neprijatelju su naneti gubici od dva poginula, sedam ranjenih i pet zarobljenih, dok je 3. bataljon imao 11 izbačenih iz stroja. Borci su zaplenili mitraljez, puškomitraljez, pet pušaka, oko 10.000 metaka, osam konja i veću količinu opreme, među kojom i jednu topografsku kartu sa ucrtanim planom napada borbene grupe »Vedel«. (Karta je verovatno pripadala nekom oficiru iz Štaba Petrinjske brdske brigade.)¹⁵ -

Zaplenjena karta domobranskog oficira je sledećeg dana proučena u Štabu 1. krajiške brigade, a zatim i u Štabu 2. proleTERSke brigade. Prema ucrtanim podacima bilo je jasno da će neprijatelj produžiti napad i da će svoje glavne snage, tj. bataljone Petrinjske brdske brigade, usmeriti sa severa, duž grebena Manjače, u pravcu Velike grede (trig. 1214), njenog najvišeg vrha, dok će pomoćne snage, koje su sačinjavali četnici, nastupati sa zapada, s linije Klisina — Kadina Voda.¹⁵³ Zahvaljujući tom važnom dokumentu otkrivene su namere neprijatelja i mogle su se preduzeti mere da se osujeti njihovo ostvarenje. Neprijatelj je, očigledno, imao vrlo dobru zamisao: prodorom uzduž grebena, uz jednovremene bočne napade, položaji partizana bi bili poremećeni na najosetljivijem delu fronta i čitava njihova odbrana bi bila srušena; posle toga, nastupanje duž komunikacije u pravcu Sitnice ne bi predstavljalo nikakvu teškoću, a bio bi olakšan i prodor na levom krilu, uz obalu Vrbasa, preko sela Računa, Prisjeke i Surjana.

Pošto su otkrili namere neprijatelja, štabovi 1. krajiške i 2. proleTERSke brigade su bili u mogućnosti da svoje jedinice grupišu na pravcima kuda je imao uslediti neprijateljev napad: prema snagama koje će nastupati sa severa, s linije Dobrnja — Krnin — Bojanića vis — Krupa, zauzeli su položaje dva bataljona 2. proleTERSke brigade, od Vrbasa do sela Busija, i 3. bataljon 1. krajiške brigade, od Busija do Lunjevca, dok je jedan bataljon 2. proleTERSke brigade zadržan u rezervi, u rejonu sela Amđića i Surjana. Na zapadnim ograncima Manjače, u rejonu sela Grabovice, Kojadinovića, Lusića i Pajića, prema četnič-

ki² Izveštaj Štaba 1. krajiške brigade od 12. septembra i 20. oktobra (AIRP, br. 686 i 700; Arhiv VII, k. 787, br. reg. 17/1—2); Izveštaji Štaba 2. proleTERSke brigade komandantu Operativnog štaba od 12. septembra u 8 i u 14,45 časova (AIRP, br. 690 i 689); Izveštaj Operativnog štaba Vrhovnom štabu od 15. septembra u 1,30 čas (Zbornik, tom IV, knj. 7, dck. br. 34); Dnevni izveštaji Mindomā (Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 11/1—3; 12/1—4; Bojna relacija Banjalučkog zdruga (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 201); D. Dukić: Dve borbe 3. bataljona 1. krajiške brigade jula 1942 (treba: septembra 1942 — prim. M. I. Vojnović), Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 11/1—3; 12/1—4; Izveštaji štabova 2. proleTERSke i 1. krajiške brigade komandantu Operativnog štaba od 12. septembra u 22,30 časa i od 13. septembra u 11 časova (AIRP, br. 692 i 698).

kim snagama, postavljeni su 1. i 2. bataljon 1. krajiške brigade sa zadatkom da štite bok jedinica koje su morale da izdrže glavni napad, dok su dve čete bataljona »Soko« bile zadržane u rejonu sela Lokvara. Dva bataljona 2. krajiške brigade ostala su na svojim položajima sa zapadne strane komunikacije Kadina Voda — Sitnica, od Grčke gradine, preko Kočića Glavice, Jelika, Gradine i Grabeža, do Sitnice. Treći bataljon se i dalje odmarao u Mrkonjić-Gradu.¹⁵⁴

Na osnovu nekih indicija (izjave zarobljenih domobrana; glasine koje su se pronosile među seljacima: četnici su im poručili da se sklone jer će uslediti ofanziva) štabovi brigada su došli do zaključka da će glavni napad neprijatelja otpočeti 13. septembra ujutru.¹⁵⁵

Dvanaestog septembra je na položajima vladalo zatišje. Grupa »Vedel« je ovoga dana imala predah, pripremajući se da sledećeg jutra produži napad. Pred njom je stajao masiv planine Manjače na kome su se nalazile jake partizanske snage, koje se nisu mogle tako lako odbaciti. Trebalo se solidnije pripremiti za taj ozbiljan zadatak i izvršiti odgovarajuće grupisanje snaga. Štab grupe je stoga i učinio jednodnevni predah. Njegovi obaveštajni organi su razvili široku aktivnost da bi otkrili položaje i kretanje partizana i upotpunili podatke o njihovoj jačini. Pri tome su naročito korišćeni četnici iz tamošnjih sela, a i patrole su vršile borbena izviđanja. Avioni su celoga dana izviđali, bacajući propagandne letke, dok je artiljerija tukla partizanske položaje. U toku noći partizani su ponovo vršili demonstrativne napade u cilju uznemiravanja neprijatelja.¹⁵⁸

Glavni štab bosanskih četničkih odreda je ocenio da situacija, koja je poslednjih dana bila zabrinjavajuća, uzima povoljan obrt; postoje realni izgledi da četnici, zahvaljujući uspešnom napadu nemačke borbene grupe »Vedel«, ponovo ovladaju Manjačom, i stvore uslove za prelazak u napad na partizansku teritoriju oko Glamoča, Livna, Drvara i Bos. Petrovca. Kako je tih dana u Glavni štab stigao major Slavko Vranješević, koji je naredbom Draže Mihailovića bio određen da preuzme komandu nad četničkim jedinicama u srednjoj i zapadnoj Bosni, to ga je komandant Glavnog štaba uputio na Manjaču da uzme učešća u rukovođenju četničkim jedinicama koje su se borile protiv partizana.¹⁵⁷ Da bi podigao moral i dao podstreka svojim vojni-

¹⁵⁴ AIRP, br. 692 i 694.

¹⁵⁵ IstO.

¹⁵⁶ Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 11/1—5, 12/1—8, 13/1—5, 14/1—3, 15/1—14; AIRP, br. 689, 690, 692 i 698.

¹⁵⁷ Naredba komandanta bosanskih četničkih odreda od 12. septembra (Arhiv VII, BH-V-9543).

cima, komandant Glavnog štaba je 12. septembra, naredbom, pohvalio četničke odrede koji su »u toku operacije na Manjači izdržali nadčovečanske napore i izvršili sve zadatke«. On je ovim rečima prikazao značaj borbi koje su ti odredi vodili: »Ovo je poslednja i odlučna bitka između *Srpstva i komunizma* i posle ove bitke, na teritoriji Jugoslavije, naoružanih komunističkih jedinica više neće biti.¹⁵⁸ Glavni štab je, očigledno, shvatio da su se glavne partizanske snage prikupile u zapadnoj Bosni i da se sada vodi s njima odlučujuća borba od čijeg će ishoda zavisiti dalja sudbina partizanskog pokreta. U pismu koje su Glavni štab i predstavnici četničkih odreda: Borjanskog, Trebavskog, Ozrenskog, »Kočić« i »Obilić« i puka »Manjača« uputili 15. septembra kapetanu Račiću, komandantu Cerske četničke brigade, da bi ga on dostavio Draži Mihailoviću, s kojim Glavni štab još nije bio uspostavio vezu,¹⁵⁹ ovako je ocenjen značaj borbi na Manjači:

»U ovom međuvremenu kod nas se dešavaju istorijski događaji. Napada nas nekoliko proleterskih brigada od Grmeča i jugo-zapadne Bosne na svim mestima gde se sa njima graničimo i gde su, pored onih koji su tu od početka ustanka, skoncentrisani svi komunisti, koji su proterani iz Srbije, Sandžaka, Crne Gore i istočne Bosne i ta bitka, — najžešća od svih dosadašnjih, imaće da odluči da li će u Bosni pa prema tome i u drugim krajevima sprskih zemalja zavladati komunizam ili Srpstvo.«¹⁶⁰

•58 Arhiv VII, BH-V-9545.

Četničke jedinice u srednjoj i zapadnoj Bosni i u jednom delu istočne Bosne (Ozren, Trebava i, nešto kasnije, Majeveica), koje su obrazovale zajedničku komandu, tzv. Glavni štab bosanskih četničkih odreda, bezuspešno su pokušavale da stupe u vezu sa četničkom Vrhovnom komandom. Još 21. jula njihovi štabovi su uputili pismo Draži Mihailoviću, koje je predato na Majeveici kapetanu Račiću. Mesec dana kasnije, 22. avgusta, upućeno je i drugo pismo. »Od tada do danas« — stajalo je u trećem pismu Račiću, upućenom 15. septembra — »mi ne uspostavismo vezu ne samo sa Vrhovnom komandom, nego je veza između nas i Tebe zamrla... Nalazimo se u vremenu teških iskušenja i stradanja, borimo se, zaista se borimo za oslobođenje celokupnog srpstva, za prisajedinjenje majci Srbiji i, pored svih naših nastojanja, mi sve do sada ne uspesmo da uspostavimo *direktnu* vezu sa našim vrhovnim komandantom«. Izražavajući nezadovoljstvo što Radio London, koji objavljuje imena odlikovanih i unapređenih četnika, ne spominje i četnike iz Bosne, predstavnici pomenutih četničkih odreda nastavljaju u pismu: »Ni naš Ministar ni Nj. V. Kralj ne znaju ni približno pravo stanje stvari, a može biti da ništa i ne znaju o nama... Potpuno je razumljivo, što te molimo, da učiniš sve što je u Tvojoj moći i pomogneš nam da se *direktna veza* između naših oružanih snaga i Vrhovne komande što je moguće pre ostvari... U pismu se od Račića dalje traži da uputi radio-stanicu i štambilj i da izdejstvuje kod Draže da se, avionima, pošalje pomoć u naoružanju, odeći i drugoj opremi (Arhiv VII, BH-V-9548).

•59 Arhiv VII, BH-V-9548.

Operativni štab je tek ovoga dana, 12. septembra posle podne, dobio obaveštenja o napadu grupe »Vedel«. On je ocenio da su njegovi planovi ponovo poremećeni, i to baš u trenutku kad je već bio pristupio njihovoj realizaciji. Bilo je jasno da će biti potrebno da se snage na manjačkom frontu i dalje zadrže u borbi s Nemcima, domobranima i četnicima i da, u situaciji kad je neprijatelj ponovo prešao u napad i preuzeo inicijativu, ne može biti govora o rasterećivanju snaga na tom području i o njihovom upućivanju na Jajce. Trebalo je po svaku cenu zaustaviti neprijatelja i ne dozvoliti mu da produži nastupanje na jug i da ovlada Manjačom, jer bi se u tom slučaju moralo odustati od predviđenog napada na Jajce. Da bi sprečio takav neželjeni razvoj situacije, Operativni štab je naredio štabovima 1. i 2. krajiške i 2. proleTERSke brigade da ne dozvole da neprijatelj izbiye na greben Manjače i da spreče njegov prodor duž komunikacije i uz levu obalu Vrbasa. Istovremeno je u rejon Sitnice prebacio izvesne delove 6. krajiškog odreda, a preduzeo je i mere da bi že frontu privuče i neke bataljone 3. sandžačke brigade. Očekujući i dolazak 4. crnogorske brigade, on se nadao da će pomenute snage zaustaviti nadiranje neprijatelja.

Kako se i očekivalo, neprijatelj je, uz podršku avijacije i artiljerije, 13. septembra u 6 časova, posle jednodnevnog predaha, produžio napad upravo onim pravcima koji su bili na zaplenjenoj karti ucrtni. Glavne snage su krenule iz rejona Busija i ustremile se kroz šumu u pravcu visova Prepljetnjaka i Velike grede, dok su pomoćne snage nastupale delom istočnije — prema Računima, a delom zapadnije — prema Lunjevcu i Koritu. Prvi i 3. bataljon 1. krajiške brigade, koji su očekivali napad, pružili su, kod Lunjevca i Busija, snažan otpor i u prvi mah zadržali domobrane. Međutim, jedna kolona neprijatelja, iskoristivši pošumljenost i veliki međuprostor između 3. bataljona i susednog 4. bataljona 2. proleTERSke brigade, neopaženo se povukla kroz šumu Grabovac i izbila na komandno mesto 3. bataljona, gde se nalazio i komandant brigade. Stab bataljona, mada iznenađen, pružio je kratkotrajan otpor, a zatim se evakuisao. Tom prilikom neprijatelj je zarobio referenta saniteta (jedinu drugaricu člana KPJ u brigadi) i kurira, a zaplenio jedan mitraljez. Zahvaljujući veštom manevru ove kolone neprijatelj je uspeo da izazove izvesnu dezorganizaciju u partizanskim jedinicama i da ih odbaci s položaja. Pokušaj bataljona da izvrši prot'vnapad i oslobodi zarobljenike nije uspeo. Neprijatelj je, raščlanjujući se u više kolona, prodirao sve dublje kroz šumu i do kraja dana ovladao grebenom, izbivši na kote 1036 i 1032, oko 4—5 km južno od Busija. Treći bataljon se dosta brzo i neorganizovano povlačio, jer je stra-

hovao da će biti okružen, pošto nije imao veze sa susednim jedinicama. Njegove čete su bile rastrojene tako da se predveče na Velikoj gredi prikupilo samo oko 90 boraca, da bi tu, na najjačem zemljišnom objektu Manjače, zadržali neprijatelja.¹⁶¹

Prodor glavnih snaga neprijatelja na centru i njihovo izbijanje na greben planine kompromitovali su odbranu na susednim položajima. U takvoj situaciji Lunjevac se više nije mogao ni smeo držati, jer su jedinice na njemu bile gotovo odsečene. Da bi izbegle okruženje, one su se na brzu ruku povukle. Tako je neprijatelj najzad, posle toliko dana, zauzeo ovaj vis koji je partizanima služio kao oslonac za napade na utvrđene položaje oko Kadine Vode i na komunikaciju. Nemci i četnici su, na ovom pravcu, do kraja dana zauzeli i Korito (k. 790).¹⁶²

Ni 2. proleTERSka brigada nije mogla izdržati napade neprijatelja. Da bi sačuvao svoje bataljone od artiljerijske vatre i bombardovanja iz vazduha, njen štab je još izjutra povukao čete sa prednjih položaja, ostavivši na njima samo pojedine desetine s puškomitraljezima. Zbog nepovoljnog razvoja situacije na levom krilu, kod susednog bataljona 1. krajiške brigade, i bataljoni 2. proleTERSke brigade su bili prinuđeni da se, uz borbu, povlače sve do Straže (k. 799) i Prisjeke. Pošto je tako, relativno brzo i bez većih napora, ovladao Gradinom i Vranovinom, a zatim i selom Račune, neprijatelj je izbio na Rakovića brdo (trig. 727) i Krošnjaricu (k. 961), gde se zadržao.¹⁶³

Dok je na centru, na grebenu Manjače, i na desnom krilu, pored Vrbasa, dan protekao u znaku jačih borbi i uspešnog nadiranja neprijatelja, duž komunikacije Kadina Voda — Sitnica nije bilo većih borbi, jer je neprijatelj svoj napad na tom pravcu odgodio dok domobranski bataljoni Petrinjske brdske brigade i četnici ne zauzmu greben Manjače i tako obezbede levi bok kolone koja će nastupati drumom. Jedino su avioni bombardovali Grčku gradinu, Dubravu i druge visove pored puta, koje su držali delovi 2. krajiške brigade.¹⁶⁴ Ova

¹⁶¹ Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 44; Cit. članci B. Arsenića i D. Đukića; Dnevni izveštaji Ministarstva domobranstva (Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 13/1—3, 5, 7, 14/1—3, 8, 12); Izveštaj Štaba 1. krajiške brigade (Arhiv VII, k. 787, br. reg. 17/1—2); Izveštaji Štaba 2. proleTERSke brigade komandantu Operativnog štaba od 13. septembra u 11,45 i 17,45 časova (AIRP, br. 697—703); Dnevnik Lj. Đurića.

¹⁶² isto.

¹⁶³ isto.

¹⁶⁴ Druga krajiška brigada je tih dana imala 1208 boraca (998 na licu), naoružanih sa 912 pušaka, 49 puškomitraljeza, 8 mitraljeza, 4 minobacača i jednim topom (AIRP, br. 728).

brigada je očekivala da bude smenjena od 4. crnogorske brigade, koja, međutim, još nije stizala. Komandant Operativnog štaba je preduzeo mere da na ovaj front prebaci i 3. krajišku brigadu i uvede je u napad na desni bok neprijatelja.¹⁶⁵

Mada su znale da će uslediti neprijateljev napad, i čak bile obaveštene o pravcima njegovog nastupanja, 1. krajiška i 2. proleterska brigada nisu mogle da se odupru znatno jačem protivniku, čiji je napad bio potpomognut artiljerijskom vatom i dejstvom avijacije. One su se, izuzev 3. bataljona 1. krajiške brigade, organizovano povukle na druge položaje, sačuvala ljudstvo i bile spremne da se sledećeg dana neprijatelju suprotstave s većim uspehom.

Borbe u toku 13. septembra su pokazale da je neprijatelj počeo da primenjuje nove, znatno celishodnije metode borbe, da svoja dejstva sa znatno više uspeha prilagođava taktici partizana. Umesto da, kao dotad, grupisanim snagama prodiere duž komunikacija, on je sad glavni napad usmeravao na planine, gde su bila uporišta partizana. Pri tom je primenjivao napade kroz međuprostore i slabije posednute rejone, čime je postizao iznenađenja i ostale pogodnosti koje su mu nudili obuhvati i izbijanja u pozadinu partizanskih snaga; uz to, gubici su bili manji (neprijatelj je izbio na greben planine sa samo šest izbačenih iz stroja). Zadovoljan uspehom, on je planirao da i sledećeg dana primeni istu taktiku, tj. da produži napad »sa prestizavajućim gonjenjem«, kako stoji u dnevnom izveštaju njegovog štaba.¹⁶⁶

Operativni štab je sa zabrinutošću pratio događaje na frontu. Neprijateljev napad je raspršio njegove iluzije da je opasnost bila otklonjena. On je sada bio uveren da je situacija postala vrlo ozbiljna, jer »neprijateljski napadi poprimaju karakter jedne veće ofanzive na našu oslobođenu teritoriju«, s određenim ciljem: zauzimanje Mrkonjić-Grada, presecanje veze sa Ključem i povezivanje sa garnizonom u Jajcu. On je ocenio da uporna težnja neprijatelja da ovlada Manjačom ima i političko opravdanje: Nemci su nastojali da spasu svoje saveznike četnike, koji su u tom rejonu imali jako uporište i oslonac u narodu. Bojazan da je taj oslonac počeo da biva labilan naterala je Nemce da se angažuju u tom rejonu i pomognu četnicima da očuvaju svoje pozicije.¹⁶⁷

Vrhovni štab nije znao šta se dešava na manjačkom frontu. Na osnovu ranije primljenih izveštaja — a nove još

»6 Arhiv VII, k. 787, br. reg. 15/1—2, AIRP, br. 694 i 714.

¹⁶⁶o Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 13/1—7, 14/1—12.

>« Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 34.

nije bio dobio — činilo mu se da je situacija sasvim povoljna i da je Operativni štab već pristupio pripremama za napad na Jajce. On je čak bio uveren da će se taj napad, od kojeg je mnogo očekivao, izvršiti za dan-dva, tj. oko 15. septembra. Da bi ga obezbedio sa pravca Travnika i Donjeg Vakufa, Vrhovni štab je 12. septembra naredio Štabu 5. crnogorske brigade da formira jednu pokretnu udarnu grupu od dva bataljona i uputi je prema komunikaciji Travnik — Donji Vakuf, gde će izvršiti rušenje. »Ovo iz razloga« — stajalo je u njegovom naređenju — »što ćemo mi preduzeti oko 15. t. m. napad na Jajce, pa ćete vašim prisustvom na tome putu najbolje nam pomoći. Preko toga puta povezaće se vaše jedinice sa našima poslije pada Jajca«. Da bi se pažnja neprijateljevih jedinica odvekla od Jajca na drugu stranu, on se složio sa predlogom Štaba 5. crnogorske brigade da pomenuta udarna grupa napadne i Fojnicu.¹⁸⁸ Međutim, ubrzo uvidevši da su dva bataljona nedovoljna za predviđena dejstva, Vrhovni štab je odlučio da se upotrebe jače snage. U tom cilju on je 14. septembra naredio štabovima 5. crnogorske i 10. hercegovačke brigade da obrazuju grupu od četiri bataljona koja će dejstvovati ne samo na komunikaciji Donji Vakuf — Travnik već i dalje, prema Vitezu, Fojnici i Kiseljaku.¹⁶⁹

6. — Protivnapad 1. krajiške brigade

Neprijatelj je smatrao da su, izbijanjem Petrinjske brigade na Lunjevac i na kote 1036 i 1032 i nemačkih četa i četnika na Krošnaricu i Rakovića brdo, stvoreni uslovi ne samo da se ovlada celom Manjačom već i da se partizanske snage, koje su se još nalazile na njenom južnom delu, okruže i unište. Trebalo je, po njegovoj zamisli, preneti težište napada na desno krilo i, brzim prodorom 3. bataljona 738. puka, ojačanog tenkovima, preko Stričića, Lokvara i Sladojevića u pravcu Surjana, odseći partizanske snage u rejonu Velike grede, Prepljetnjaka, Uzlomca, Straže i Prisjeke, a zatim ih uništiti. Da bi pažnja štabova 1. krajiške i 2. proletherske brigade bila odvučena sa pravca kojim je trebalo izvršiti ovaj obuhvatni manevr, naredeno je bataljonima Petrinjske brigade i ojačanoj četi 3. bata-

¹⁸⁸ Naređenje Vrhovnog štaba Štabu 5. crnogorske brigade od 12. septembra u 14 časova (Zbornik, tom II, knj. 6, dok. br. 37).

¹⁶⁹ Naređenje Vrhovnog štaba štabovima 5. crnogorske i 10. hercegovačke brigade od 14. septembra u 12 časova, predato telefonom (Zbornik, tom II, knj. 6, dok. br. 44).

ljona 738. puka, koja je nastupala uz Vrbas, da vrše pritisak i vezuju za sebe partizanske jedinice.¹⁷⁰

Kako je bilo i planirano, neprijatelj je sledećeg dana, 14. septembra u 7 časova, uz podršku avijacije, produžio napad, koji se, u početnoj fazi, razvijao po predviđenom planu. Domobranski brdski bataljoni su nastupali kroz šumu uz greben Manjače, ne nailazeći na otpor, pošto se glavnina 1. krajiške brigade povukla na liniju Mali vrh (k. 1072) — Bataruša — Kik (k. 1089), južno od sela Lazičića i Lokvara, i već oko 9 časova izbili pred Veliku gredu, na kojoj je bio prikupljen 3. bataljon 1. krajiške brigade. Tada je došlo do žestoke borbe za najviši vrh planine. »Neprijatelj se uklinio u odbranu bataljona« — piše o toj borbi zamenik komandanta 3. bataljona. — »Smenjivali su se napadi i protivnapadi, a položaji na Velikoj gredi prelazili su iz ruke u ruku. Neprijatelji je pretrpeo ozbiljne gubitke, ali je uspeo da održi položaje na jednom delu Velike grede«. U međuvremenu je 3. bataljon 738. puka, praćen tenkovima, prodirao preko Stričića i Pajića ka Lokvarima, savlađujući otpor delova 1. krajiške brigade, dok su na levom krilu dve nemačke čete, ojačane četnicima, krenule u napad na položaje 2. proleTERSke brigade na Straži. Plašeći se od prodora domobranskih bataljona preko grebena Manjače, pošto je levi bok njegovih snaga ostao nezaštićen, Stab 2. proleTERSke brigade je povukao 1. i 4. bataljon na jug, na liniji Podrašćani — istočne padine Garevine, ostavivši na Prisjeci dve čete 3. bataljona. Ove čete su morale izdržati jaku artiljerijsku vatru pre nego su se povukle s tih položaja. Borci ove brigade su bili premoreni dugotrajnim borbama, u kojima su, od polaska iz Mrkonjić-Grada, imali 29 izbačenih iz stroja.¹⁷¹

Napad se, po mišljenju neprijateljevog štaba, razvijao sasvim dobro, obećavajući da će biti krunisan potpunim uspehom. Izgledalo je da sve teče po planu i da će ubrzo oko parti-

¹⁷⁰ Ne postoje dokumenti o planu Štaba grupe »Vedel«, ali se on može naslutiti iz jednog dnevnog izveštaja domobranskog oficira za vezu pri Štabu 714. divizije. U njemu se govori o nemačkom obuhvatu koji je trebalo da se ispolji s kote 1121, koja se nalazi kod sela Sladojevića (Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 14/1—8, 15/11—15).

¹⁷¹ Izveštaji Štaba 1. krajiške brigade komandantu Operativnog štaba od 14. septembra pre podne i u 18 časova, i Štaba 2. proleTERSke brigade (AIRP, br. 712 i 713; Arhiv VII, k. 787, br. reg. 14/1—2); Izveštaj istog štaba od 15. i 20. oktobra (Arhiv VII, k. 787, br. reg. 15/1—2 i 17/1—2); Izveštaj Štaba 2. proleTERSke brigade komandantu Operativnog štaba od 14. septembra u 10,30 i 20,30 časova (AIRP, br. 707 i 717); Izveštaj komandanta Operativnog štaba Vrhovnom štabu od 15. septembra u 1,30 čas (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok br. 34); Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 14/1—5, 8, 15/1—15; Dnevnik Lj. Durića; Članci B. Arsenića, B. Vukše i D. Đukića.

zana biti zatvoren obruč. Međutim, tada je došlo do naglog i neočekivanog obrta koji je raspršio sve nade neprijatelja u uspeh obuhvatnog manevra. Oko 12 časova, u jeku najžešće borbe na Velikoj gredi, kada je neprijatelj tukao jakom artiljerijskom i minobacačkom vatrom položaje 3. bataljona, partizani su pribegli lukavstvu koje je dalo izvanredne rezultate. Iz signalnih pištolja, koje su dva dana ranije zaplenili, u noćnom protivnapadu, u selu Busijama, ispalili su rakete u pravcu neprijatelja. Dovedena time u zabludu, njegova artiljerija je prenela vatru na položaje sopstvene pešadije, nanoseći joj velike gubitke. »Taj momenat je iskorišćen i izvršen je juriš na neprijatelja i zauzeta Velika greda« — opisuju ovu značajnu pobjedu zamenik komandanta bataljona. — Dve čete 3. bataljona napale su bočno neprijatelja u povlačenju. Dolinom Lokvara odjekivalo je snažno »ura« izmešano sa odjecima mitraljeskih rafala i eksplozija artiljerijskih i minobacačkih zrna. Četa Bogdana Vukše oslobodila je drugaricu i druga koje je neprijatelj prethodnog dana zarobio.«¹⁷²

U ovoj borbi, jednoj od najtežih koje je do tada vodila, 1. krajiška brigada je slavila veliku pobjedu. Drugi bataljon Petrinjske brdske brigade bio je gotovo potpuno uništen: od 476 domobrana oko 100 je poginulo ili ranjeno, a 109, među kojima i tri oficira, zarobljeno.¹⁷³ Zaplenjen je bogat ratni plen: pet mitraljeza, devet puškomitraljeza, preko 130 pušaka, preko 30.000 metaka i velika količina opreme. Od potpunog uništenja neprijatelja su spasili nemački tenkovi koji su u rejonu sela Lokvara štitili prikupljanje razbijenih delova domobranskog bataljona. Brigada je imala pet poginulih i pet ranjenih boraca.¹⁷⁴

Za poraz na Velikoj gredi ubrzo se saznalo u neprijateljevim štabovima u Banjoj Luci i Zagrebu. Još u toku noći u Glavni stožer domobranstva su stizali, jedan za drugim, telegrami u kojima je oficir za vezu pri Štabu 714. divizije javljao o porazu Petrinjske brdske brigade. »Pojačan neprijateljski otpor pošto su pred njim hrvatski bataljoni popustili« — tako se u prvoj depeši, primljenoj u 1,20, nagoveštavalo da nešto nije u redu, da bi, nešto kasnije, stiglo obaveštenje da je »cilj napada, zbog otpora neprijatelja, samo djelimično postignut, jer hrvatske bojne, 8 km jugoistočno od Kadine Vode, djelimično rasturene, radi čega nije djelovao njemački obuhvat neprijatelja sa kote

¹⁷² Isto.

^{173*} Prema neprijateljevim izvorima u ovoj borbi su bila ranjena 43 domobrana, a nestalo je šest oficira i 259 domobrana (Arhiv VII, k. 13a, "br. reg. 15/1—3, 4, 17/1—10).

Arhiv VII, k. 787. br. reg. 17/1—2; Zbornik, tom IV, knj. 7. dok. br. 37 i 43; AIRP. br. 707.

1121«. Potpuniye vesti o razmerama ooraza su stigle kasnije: »Jugoistočno od Kadine Vode sada nastala kriza pošto djelovi skupine »Vedel« nisu mogli izdržati pritisak neprijatelja i sa snakovima raspadanja pošli natrag. Oficiri izjavljuju da jedinice nisu dorasle ponovnom neprijateljskom napadu. . . Nestalo je 6 hrvatskih oficira i 259 domobrana . . . Hrvatski gubici u oružje: 5 mitraljeza, 11 puškomitraljeza . . .«¹⁷³

Vest o neuspehu borbene grupe »Vedel« stigla je već sledećeg dana u Vrhovnu komandu nemačke kopnene vojske. General-pukovnik Ler je 15. septembra u 19 časova uputio iz Soluna u Berlin sledeći radiogram:

»Napad nemačko-hrvatske borbene grupe jugozapadno Banje Luke nije mogao da se produži pošto su se hrvatske snage, prilikom protivnapada neprijatelja, povukle uz pojavu znakova raspadanja jedinica. Posle prolazne krize uspostavljena je situacija. Po pregrupisavanju Hrvata produženje napada ka jugu«.¹⁷⁸

Stab borbene grupe »Vedel« je ocenio da je, zbog rasula koje je nastupilo kod Petrinjske brigade na Manjači, propao plan 0 opkoljavanja i uništenju partizana na južnom delu Manjače 1 u rejonu sela Surjana. Prodor nemačkih i četničkih snaga u Lokvare nije, u novonastaloj situaciji, mogao da ima efekta. Umesto da tim prodorom ugrozi partizanske snage na Manjači i da ih, daljim nastupanjem preko k. 1121 ka Vrbasu, odseče i okruži, ova neprijateljeva kolona se našla u situaciji da i sama bude odsečena, tim više što su delovi 2. krajiške brigade pojačali pritisak sa zapada, napadajući na Pajtos, kod Kadine Vode. Da se to ne bi desilo, komandant borbene grupe ih je brzo povukao u rejon sela Stričića i Lusića. Slična je situacija bila i na levom krilu uz Vrbas, gde su dve nemačke i jedna četnička četa uspele da zauzmu i Prisjeku, ali su potom, snažnim protivnapadom 4. i 1. bataljona i jedne čete 3. bataljona 2. proleTERSKE brigade, bile, uz znatne gubitke, odbačene na oolazne položaje na Krošnarici i Rakovića brdu. Jedna grupa Nemaca je bila naterana da traži spas niz strme litice kanjona Vrbasa. U ovoj borbi, po mišljenju Štaba brigade, bilo je ubijeno i ranjeno oko 50 neprijateljevih vojnika, dok je 2. brigada imala svega tri izbačena iz stroja.¹⁷⁷

Uprkos očiglednom porazu borbene grupe »Vedel«, njen komandant je nastojao da spreči dalje rasulo jedinica i da

¹⁷⁵ Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 14/1—8, 15/1—15, k. 44a, br. reg. 7/1-

¹⁷⁶ Vojni radiogram komandanta oružanih snaga Jugoistoka br. 3548 od 15. septembra, upućen Komandi kopnene vojske (mikroteka VII, film Minhen 9, snimci 1130—1).

¹⁷⁷ Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 44, 34 i 43; Arhiv VII, k. 787, br. reg. 15/1—2; AIRP, br. 707, 717, 723 i 745; Dnevnik Lj. Đurića i V-Đokića.

ponovo uspostavi položaje na grebenu Manjače, kako bi stvorio uslove da napad nastavi čim se situacija poboljša. Za sledeći dan, 15. septembar, on je planirao »sređivanje hrvatskih jedinica i, nakon uspostave položaja, nastavljanje napada«. To mu je delimično i pošlo za rukom, jer je, ubacivanjem rezerve, uspeo da zaustavi povlačenje svojih trupa i da organizuje odbranu na liniji s. Lusići — Uzlomac (k. 1093) — Prepljetnjak (k. 1126). On je to mogao da učini zahvaljujući, u prvom redu, neaktivnosti partizanskih jedinica, koje nisu iskoristile postignuti uspeh da bi, nastavljajući gonjenje razbijenih domobranskih bataljona, povratile izgubljene položaje na Manjači. Štab 1. krajiške brigade je, doduše, preduzeo gonjenje ali s jednim bataljonom, i to samo do Prepljetnjaka, gde je u toku noći izgubio dodir s neprijateljem. Delovi te brigade na levom krilu takođe su brzo izgubili borbeni kontakt s Nemcima i tako propustili priliku da unište jedan tenk koji je, pri povlačenju, upao u neku rupčagu, odakle su ga Nemci tek u zoru izvukli. »Mi smo snagama naše brigade protjerali neprijatelja sa svoga pravca« — pisao je Štab brigade komandantu Operativnog štaba 15. septembra ujutru. — »Oni su se po noći povukli, ne znamo kud. Na mestu gde su, po iskazima njihovih oficira, trebali da zanoće, nismo ih našli«. Mada su uslovi za gonjenje neprijatelja bili vrlo povoljni, Štab brigade se nije odlučio da nastavi nastupanje. On, očigledno, nije bio svestan razmera pobeđe koju je tog dana postigao njegov 3. bataljon, niti mogućnosti za iskorišćavanje postignutog uspeha. Strahujući od novog napada neprijatelja, on je smatrao da nije celishodno da se bataljoni isuviše udaljavaju i time dovode u pitanje bezbednost svojih krila. »Zaista« — stajalo je u pomenutom pismu — »potrebno je da se malo izravna položaj, jer izgleda da smo mi nešto suviše istureni na Prepljetnjaku prema snagama koje se nalaze kod Podraščana i Surjana«. Bojazan od upadanja u neprijateljevu klopku bila je glavni razlog što je Štab brigade zadržao svoja dva bataljona na Manjači, u rejonu Velike grede, Pavlove ravni i Prepljetnjaka, a treći na Bataruši i u selu Savanovićima i što je tražio od svojih suseda. 2. proleTERSke brigade i bataljona »Soko« iz 6. krajiškog odreda, da se aktiviraju i pređu u protivnapad. Ni 2. proleTERSka brigada nije nastavila napad na desetkovanu nemačku četvu i četnike, iako su toga dana stigli na položaj njen 2. bataljon i dve čete 3. bataljona 2. krajiške brigade. »Ni ova pobeđda nije bila eksploatisana kako treba«, komentarisao je rad 2. proleTERSke brigade načelnik njenog štaba. »1. krajiška brigada radila je za sebe, a naše je ljudstvo usled premorenosti zaostalo i nije neprijatelja progonilo. Proganjanje neprijatelja ne preduzima se ni sledećeg dana . . . neprijatelj

uspeva da se i ovoga puta izvuče bez dodira sa nama i da se na liniji iznad sela Amđića počinje da utvrđuje . . . »¹⁷⁸

Operativni štab je tek u toku noći primio obaveštenja o događajima koji su se toga dana odigrali na Velikoj gredi. Pošto je u tom trenutku bio zaokupljen dalekosežnijim planovima, pripremajući napad većih razmera u kome bi, pored već angažovanih jedinica, učestvovala još tri brigade — 4. crnogorska, 3. sandžačka i 3. krajiška, on je smatrao da ne treba zamarat i jedinice u manjim napadima, koji ne bi, po njegovom mišljenju, doveli do bitnije promene situacije na frontu i do rešavajućih odluka. To je, verovatno, bio razlog što on ovoga dana nije intervenisao.

Iako je uspeo da stabilizuje poremećeni front na Manjači i da, po prvobitnoj oceni, stvori uslove za obnavljanje napada, štab borbene grupe »Vedel« je, ipak, 15. septembra, revidirao tu ocenu: on je odustao od namere da ponovo krene u napad na Veliku gredu, jer se uverio da je moral domobranskih jedinica slab, te je odlučio da se privremeno zadrži na položajima i pređe u odbranu.

Pošto su i jedna i druga strana ostale na dostignutoj liniji, u stavu iščekivanja, 15. septembra nije bilo većih borbi. Druga proleterska brigada je krajem dana izvršila smenu svojih jedinica uputivši 1. i 4. bataljon na odmor u selo Sehovce, dok je 1. krajiška brigada uspela da uspostavi dodir s neprijateljem u rejonu Prepljetnjaka. Oko 15 časova došlo je do nešto jačih borbi sa domobranima i četnicima između Prepljetnjaka i Velike grede, u kojima je neorijatelj imao osam izbačenih iz stroja, a 1. krajiška brigada dvojicu. Ovoga dana je u Banju Luku stigao iz Zagreba načelnik Glavnog stožera general Lakša, da bi se na licu mesta upoznao sa situacijom i uticao da se ona popravi. Pošto je obišao položaje kod Kadine Vode, on je sutradan u 14,25 časova odleteo u Zagreb da bi Paveliću referisao o lošem stanju na tom frontu i o potrebi da se upute nova pojačanja.¹⁷⁹

I sledećeg dana je vladalo zatišje. Neprijateljeva avijacija je izviđala položaje partizana, bacala letke i bombardovala

¹⁷⁸ Izveštaj Štaba 1. krajiške brigade komandantu Operativnog štaba od 15. septembra (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 37); Izveštaji Štaba 2. proleterske brigade komandantu Operativnog štaba od 15. septembra u 10,10, 12 i 18,30 časova (AIRP, br. 723, 727 i 729); Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 44; Arhiv VII, k. 787, br. reg. 14/1—2, 15/1—2; k. 13, br. reg. 15/1—4, 6, 7, 17/1—10, 11; k. 44e, br. reg. 7/1; Dnevnik Lj. Đurića.

¹⁷⁹ Arhiv VII, k. 787, br. reg. 17/1—2, k. 13a, br. reg. 15/1—6, 16/1—5, 17/1—25; Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 37; Dnevnik Lj. Đurića.

Veliku gredu. Prvi bataljon Petrinjske brdske brigade, koji je posle razbijanja 2. bataljona bio prebačen na Manjaču da bi, zajedno sa četnicima, držao položaje, utvrđivao se na Prepljetnjaku. Oko podne 2. bataljon 1. krajiške brigade je izvršio na njega prepad s ciljem da ga uznemirava i ometa u radovima. Međutim, delovi bataljona su uspeli da probiju neprijateljeve položaje i da okruže jednu četvu. Nastala je takva pometnja da su domobrani počeli bacati oružje. U trenutku kad su borci pristupili razoružavanju domobranske čete i evakuaciji plena, neprijatelju je pristigla pomoć. Zbog toga se bataljon morao brzo povlačiti, ostavivši zarobljenike i zaplenjeno oružje. U ovoj kratkotrajnoj ali vrlo oštroj borbi neprijatelju su naneti znatni gubici, dok je 2. bataljon imao samo dva izbačena iz stroja.¹⁸⁰

Razbijanje 2. bataljona Petrinjske brdske brigade na Velikoj gredi, a zatim i raspršenje 1. bataljona iste brigade na Prepljetnjaku, dalo je nemačkom štabu povoda da zaključi da je napad borbene grupe »Vedel« propao i da se moraju dopremiti nove jedinice ako se želi nastaviti napad. To, međutim, nije bilo moguće ostvariti u potrebnom obimu, jer su, zbog pojačanja aktivnosti partizana gotovo u svim krajevima zemlje, sve jedinice, i nemačke i ustaško-domobranske, bile angažovane u borbama. Svi štabovi korpusa, divizija i brigada su tražili pomoć i suprotstavljali se zahtevima da pošalju jedinice sa svojih na druga područja. Partizani su napadali svuda, ne ostavljajući na miru ni one garnizone za koje se smatralo da su bezbedni. Čak i tamo gde su protiv njih bile izvedene velike operacije čišćenja i gde su partizani, navodno, bili uništeni, kao što je bio slučaj s Kozarom, Banijom i Kordunom, borbe su ponovo oživele. Pukovnik Šimić je neprekidno tražio pomoć da bi konsolidovao situaciju u dolini Vrbasa, povratio Sujicu, Gornji Vakuf, Prozor i Livno i otklonio opasnost od Duvna, Posušja i Imotskog. Početkom septembra, sasvim neočekivano, došlo je do upada krajiških partizana u Cazinsku krajinu, što je uznemirilo sve garnizone u dolini Une, a naročito Bihać i Bos. Novi. Na Samarici je domobranska 1. brdska divizija već treći put bezuspešno vršila čišćenje. U dolini Sane još od kraja jula, kada su partizani zauzeli Ključ, Vrhpolje i sela u Saničkoj dolini i ugrozili Sanski Most, nisu prestajali njihovi napadi. A što je neprijatelja naročito iznenadilo, ponovo su se rasplamsale borbe i na Kozari,

¹⁸⁰ Arhiv VII, k. 787, br. reg. 17/1—2, k. 13 a, br. reg. 16/1—5, 17/1—25, 15,40; k. 44e, br. reg. 7/1; Izveštaj Štaba 1. krajiške brigade komandantu Operativnog štaba od 19. septembra (AIRP, br. 755).

gde su partizani, kao odgovor na nemačku ofanzivu, formirali 5. krajišku brigadu.¹⁸¹

I u srednjoj Bosni su oživela dejstva partizana. Jajce je bilo neprekidno ugroženo; njegova posada je strahovala da će biti napadnuta. A u rejonu Fojnice i Travnika, kao i duž komunikacije Turbe — Donji Vakuf, 5. crnogorska brigada je izvela nekoliko smelih napada, ugrozivši važne industrijske objekte. To je zabrinulo neprijatelja, posebno Italijane, zainteresovane za nesmetani rad preduzeća šumske industrije koja su oni, po ugovoru sklopljenom s Nemcima, eksploatisali. Italijanska Vrhovna komanda se u više navrata obraćala sa zahtevom da se to područje osigura jačim snagama i spreči uništavanje pilana, šumskih pruga i drugih objekata. Glavni stožer domobranstva je 8. septembra naredio komandantu 3. korpusa »da obrati naročitu pažnju na sigurnost italijanskih preduzeća u Turbetu koja se moraju bezuslovno sigurno braniti od svakog napada«. Kako ovaj komandant korpusa nije mogao nijednu jedinicu odvojiti za taj zadatak, to je komandant nemačke 718. pešadijske divizije bio prinuđen da u taj rejon uputi jedan svoj bataljon.¹⁸²

U Slavoniji je razvoj događaja uzeo veoma buran tok: partizani su noću 5/6. septembra napali naftonosna polja u Gojilu, dok je nemački 741. pešadijski puk izvodio akciju na Psunju; zatim su se Nemci angažovali na čišćenju Papuka, a potom i u akciji kod Voćina, dok su noću 10/11. septembra partizani napali i Garešnicu. Učestali su i napadi partizana na železničku prugu Zagreb — Beograd, a nemačka ofanziva u Sremu nije dala očekivane rezultate. Svuda su plamsale borbe i sa svih strana su upućivani zahtevi za pomoć. Štab 2. domobranskog korpusa je 11. septembra javljao Glavnom stožeru: »Trenutno nemamo ništa što bi mogli uputiti u Garešnicu. 4. gorski zdrug se prevozi i dolazi 12. i 13. ovog mjeseca. Neophodan je odmor,

181 Komandant Banjalučkog zdruga je ovako ocenio stanje na Kozari i Prosari:

»Poslije čišćenja, glavne partizanske naoružane snage su uništene, ali jedan njihov dio, tzv. njihova »elita«, na čelu sa vođama, — našla je načina da se sakrije i sada ponovo stupaju u akciju... Partizanske grupe koje su bile raspršene, sada se ponovo organizuju i počinju sa napadajima. Ovo dokazuje da pitanje Kozare nije definitivno riješeno. Radi ovoga, sigurnost u području Kozare i Prosare nije povoljna i radovi na prikupljanju žetve moraju se vršiti sa dovoljnim osiguranjima i obazrivo. Da bi se stanje popravilo potrebno bi bilo: ili povesti akciju čišćenja sa najmanje 4—5 bojni, ili sve stanovništvo iz ovog područja ukloniti u logore i tako onemogućiti partizanima prehranu, dobivanje izvještaja o kretanju vojske itd. Za čišćenje nedostaju potrebne snage, pa ostaje da se stanovništvo ukloni i na taj način oteža akcija partizanima« (Izveštaj Banjalučkog zdruga od 9. septembra, Arhiv VII, k. 87, br. reg. 1/45—2).

182 Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 8/1—13, 9/1—3, 10/1—11, 11/1—14, 12/1—3, 16, 14/1—3.

(11—14. IX 1942)

Skica 22

inače je zdruk neupotrebljiv, oprema potpuno poderana, skoro bosi, ranjavih nogu. Poslije kratkog odmora zdruk ide na Papuk i Krndiju, jer inače će nam pasti i Našice i Ljeskovice — tvornice ogromnih vrijednosti. Jedino djelatnom odbranom možemo to spasti ... I u Đakovačkom kotaru postaje sve opasnije a snaga nemamo. Njemci iz Novske trebali bi pomoći Luburićev zdruk kod Garešnice . . . »¹⁸³

Događaji su se razvijali krajnje nepovoljno. Svaki dan je donosio nove, sve veće, brige. U Glavni stožer domobranstva i Glavni stan Ustaške vojnice, jedna za drugom, stizale su uznemirujuće vesti.

Dvanaestog septembra u 16,50 časova ustaški komandant iz Grubišnjog Polja je javljao: »Partizani u velikom napadu; računa se preko 2.000. Molim da se pošalje zrakoplov«. Četrdeset minuta kasnije iz Daruvara je, od kotarske oblasti, stigla vest: »Daruvaru prijeti potpuno opkoljenje«.¹⁸⁴

Sledećeg dana su dobijene nove vesti. Štab 2. domobranskog korpusa je javljao: »Jače partizanske snage napale su noću 12/13. septembra s. Orahovicu, Zdenci (oko 8 km sz. od Voćina) i s. Podgorac (oko 5 km ji. od Našica), a prugu Našice — Čačinci drže pod vatrom. Zapaženo je i prikupljanje partizana oko Našica. Uslijed ovog cijelo područje oko Našica jako je ugroženo. Upućuju se pojačanja iz Broda«. Iz Bihaća je u 12 časova javljeno: »Hrvatski Blagaj je pao, a posada je zarobljena«. U 18,45 časova iz Glavnog štaba Ustaške vojnice stigao je sledeći telegram u Glavni stožer: »Ustaška bojna povukla se iz Vrginmosta. Pokušala ponovo da zauzme Vrginmost, ali zbog velikog broja partizana nije uspjela«.¹⁸⁵

Četrnaestog septembra je, između ostalog, javljeno da su partizani zapalili zgradu žandarmerijske stanice u Rastovu i da je otpočeo pothvat protiv partizana u Žumberku.¹⁸⁶

I tako, iz dana u dan, iz svih krajeva stizale su vesti o napadima partizana i tražena su pojačanja. Neprijateljevi štabovi nisu znali gde će pre intervenisati. Najteže je, ipak, bilo u rejonu Banje Luke, gde su se već dvadeset pet dana vodile neobično teške borbe, sa promenljivom srećom. I upravo tih dana, kada je bio slomljen napad borbene grupe »Vedel«, a Petrinjska brdska brigada bila razbijena, i kada je trebalo po svaku cenu ojačati snage na tom frontu, dobijene su vesti o pojačanoj aktivnosti partizana na Kozari i u luku Une i Sane.

is» Isto, k. 13a, br. reg. 12/1—3, 5/1—3, 7/4—16.

184 isto, k. 13a, br. reg. 12/1—6.

185 Isto, k. 13a, br. reg. 12/1—3, 6.

is« Isto, k. 13a, br. reg. 18/1—35, 13/1—3, k. 148, br. reg. 54/7.

»Neprijatelj svugdje počinje djelovati — vlastite jedinice u tom velikom prostoru preslabe«, javljao je oficir za vezu pri Štabu 714. divizije.¹⁸⁷

Uprkos mnogobrojnim teškoćama, i bez obzira na situaciju na ostalim sektorima, moralo se udovoljiti traženjima Štaba nemačke 714. divizije da se hitno prebace u Banju Luku 2. bataljon 3. brdske brigade i bataljon »Ludvig fon Baden«¹⁸⁸ i upute u sastav grupe »Vedel«. Oba bataljona su stigla u Banju Luku 18. septembra, a sledećeg dana su upućena na položaje.¹⁸⁹

7. — Odbacivanje neprijatelja u Banju Luku i stabilizovanje fronta na Manjači

Dok je neprijatelj dovlačio nove snage i stvarao uslove da produži napad zaustavljen na grebenu Manjače, Operativni štab za Bosansku krajinu je, analizirajući novonastalu situaciju, zaključio da je nastupio povoljan momenat da se na celom frontu između reka Vrbasa i Sane pređe u protivnapad, razbije neprijatelj i konačno raščisti situacija na ovom sektoru, koji je vezivao tolike snage. S tom akcijom je trebalo žuriti, jer se više nije smelo odugovlačiti izvršavanje glavnog zadatka na kome je Vrhovni štab neprekidno i sve upornije insistirao, pridajući mu osobit značaj, jer je oslobođenjem Jajca trebalo krunisati velike uspehe proleterskih brigada u toku leta i stvoriti uslove za prenošenje dejstava u srednju Bosnu.

Za predviđeni napad Operativnom štabu su stajale na raspolaganju znatne snage — šest brigada (1. 2. i 3. krajiška, 2. proleterska, 3. sandžačka i 4. crnogorska) i dva odreda (3. i 6. krajiški). On je odlučio da izvede najpre napad na nemačke, domobranske i četničke jedinice na Manjači i duž komunikacije Sitnica — Banja Luka, odbaci ih u Banju Luku, a potom, ostavljajući na tom pravcu slabije delove, sa glavninom krene na Jajce. U duhu te odluke, komandant Operativnog štaba je 15. septembra izdao zapovest za »brzi, noćni, dvokrilni obuhvatni« napad koji je trebalo da otpočne 16. septembra u 22 časa. Jedinice određene da učestvuju u napadu bile su raspoređene u tri napadne kolone, sa sledećim zadacima: desna kolona, koju su sačinjavali tri bataljona 2. proleterske brigade, 3. bataljon

is? isto, k, 13a, br. reg. 17/1—40, 19/1—18.

•88 Bataljon »Ludvig fon Baden« pripadao je jedinicama »Dojče manšaft« (Einsatzstaffel der deutschen Mannschaft). Sastavljene od pripadnika nemačke narodne grupe u NDH, ove jedinice su služile za zaštitu nemačkih naselja, a upotrebljavane su i u operacijama protiv partizana.

is» Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 16/1—5, 17/1—40.

2. krajiške brigade i Manjačka četa, dobila je zadatak da brzim nastupanjem preko Peratovca ovlada Bojanića visom i izbije na komunikaciju kod Han-Kola; srednja kolona, sastavljena od dva bataljona 1. krajiške brigade i 1. bataljona 2. krajiške brigade, trebalo je da zauzme Klisinu i Lunjevac i sa istoka napadne na Kadinu Vodu; leva kolona, koju su sačinjavali po tri bataljona 3. sandžačke i 4. crnogorske brigade i dve čete bataljona »Soko«, trebalo je da, nastupajući sa zapadne strane komunikacije, zauzme Kadinu Vodu i odbaci neprijatelja ka Banjoj Luci. Važna uloga u napadu data je 3. krajiškoj brigadi: da nastupanjem ka Bronzanom Majdanu zađe duboko u pozadinu neprijatelja. Po završenom napadu trebalo je da se na položajima, na liniji Bojanića vis — Lunjevac — Pavička brdo, zadrže samo 1. krajiška i 4. crnogorska brigada, dok bi ostale jedinice bile povučene i upućene na Jajce.¹⁹⁰

Sa svojom namerom o izvođenju protivnapada na manjačkom frontu Operativni štab je istog dana upoznao Vrhovni štab. Vrhovni komandant se složio sa predloženim planom. »Iako je pitanje likvidacije Jajca veoma hitno i važno«, stajalo je u njegovom odgovoru, »ipak se slažemo da vi izvršite nameravano razbijanje neprijatelja na sektoru Banje Luke, jer slažemo se s tim da bi napad na Jajce u takvim uslovima, kada neprijatelj nadire s leđa, bio u svakom pogledu besmislen«. Izrazivši svoju bojazan da snage na Manjači neće moći da se odvoje od neprijatelja, vrhovni komandant je ukazao da se to može izbeći samo na taj način ako se jednim brzim naletom neprijateljeve trupe razbiju i odbace u Banju Luku i prema njima ostavi jedna brigada, dok bi ostale snage krenule na Jajce.¹⁹¹

Sve jedinice su odmah pristupile pripremama za predviđeni napad. U toku 15. i 16. septembra u rejon Čadavice i Sitnice stigli su 2. 4. i 5. bataljon 3. sandžačke brigade i tri bataljona 4. crnogorske brigade. Pošto je do početka napada preostalo malo vremena, komandant leve kolone je ocenio da njegove jedinice neće moći da u toku dana izbiju pred Kadinu Vodu i zauzmu polazne položaje, te je predložio Operativnom štabu da se napad odloži za noć 17/18. septembar i da se plan izmeni utoliko što bi 1. bataljon 2. krajiške brigade ostao u sastavu leve kolone, a, umesto njega, u sastav srednje kolone

¹⁹⁰ Zapovest Operativnog štaba od 15. septembra u 10 časova (AIRP, br. 720); Naređenja Operativnog štaba štabovima 3. sandžačke i 3. krajiške brigade i 3. bataljona 2. krajiške brigade od 15. septembra u 9,50. 15 i 16 časova (AIRP, br. 725, 724 i 726); Naređenja Štaba 2. krajiške brigade Štabu 1. bataljona i izveštaj Operativnom štabu od 16. septembra (AIRP, br. 730 i 736).

¹⁹¹ Pismo vrhovnog komandanta Operativnom štabu od 16. septembra (Zbornik, tom II, knj. 6, dok. br. 49).

ušao 1. bataljon 4. crnogorske brigade.¹⁹² Ostale jedinice su se zadržale na svojim položajima, pripremajući se užurbano za predstojeći napad. Komandant Operativnog štaba, i sam uvidevši da se za tako kratko vreme neće moći da izvrše sve potrebne pripreme, odložio je napad za sledeću noć. On je o tome obavestio i vrhovnog komandanta, naglasivši da će se na Jajce krenuti čim se izvrši zadatak.¹⁹³

Sedamnaesti septembar je protekao u pripremama za napad, koje neprijatelju nisu ostale nezapažene. Toga dana je iz Banje Luke javljeno u Zagreb o pojačanom prikupljanju partizana pred grupom »Vedel« i o njihovoj nameri da »udare na sever, kako proizlazi iz zaplenjenih spisa«. Alarmiran vestima koje su nagovestile napad partizana, neprijatelj je užurbano utvrđivao položaje očekujući da pristignu nova pojačanja koja su se nalazila na putu za Banju Luku.¹⁹⁴

Gusta magla je te noći sprečila jedinice da u određeno vreme krenu u napad. Zbog ove neočekivane okolnosti napad je u poslednjem trenutku bio odložen za sledeće jutro, a plan napada je bio unekoliko izmenjen: dok su desna i srednja kolona zadržale ranije zadatke, s tim što su u sastav srednje kolone, pored 1. krajiške brigade, ušli i 1. bataljon 4. crnogorske brigade i dve čete bataljona »Soko«, leva kolona (3. i 5. bataljon 4. crnogorske brigade i 1. bataljon 2. krajiške brigade) dobila je zadatak da, napadom preko Šuplje stjene, zauzme Pajtos i sadejstvuje sa srednjom kolonom u zauzimanju Kadine Vode. Trećoj sandžačkoj brigadi je namenjen nov, značajniji zadatak: da njena tri bataljona u toku noći izvrše dug, obuhvatan marš od Svetigore, preko sela Mačkica, Maričića, Petkovića i Divljaka, i da u 5 časova izjutra, iz pozadine, napadnu Vodički vrh i Vujnovac i odseku neprijateljeve snage u rejonu Klisine, Kadine Vode i Manjače. Zadatak 3. krajiške brigade je ostao nepromenjen. Napad svih jedinica trebalo je da otpočne u 5¹ časova izjutra.¹⁹⁵

¹⁹² Pismo štabova 3. sandžačke i 2. krajiške brigade Operativnom štabu od 16. septembra u 8 časova (AIRP, br. 733); Dnevnik M. Poleksića.

¹⁹³ Izveštaj Operativnog štaba Vrhovnom štabu od 17. septembra u 9 časova (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 43).

¹⁹⁴ Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 17/1—40, 19/1—18.

Neizvesno je o kakvim se zaplenjenim spisima radi. Prema jednom izveštaju generala Lukića, komandanta 3. domobranskog korpusa, izgleda da je reč o naređenju Štaba 2. proleterske brigade u kome je dat raspored bataljona u rejonu Mrkonjić-Grada (Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 18/1—35).

¹⁹⁵ Naređenje Operativnog štaba štabovima 1. i 2. krajiške, 2. proleterske, 3. sandžačke i 4. crnogorske brigade i Štabu 6. odreda od 17. septembra (AIRP, br. 739); Dnevnik M. Poleksića.

Partizanski voz na železničkoj stanici u Mliništima septembra 1942.

Tako je, sticajem prilika, bilo izgubljeno još nekoliko časova, koji su neprijatelju dobro došli jer će 18. septembra u Banju Luku stići željno očekivana pojačanja — 2. bataljon 3. brdske brigade i bataljon »Ludvig fon Baden«. Ova dva bataljona, doduše, neće toga dana biti upućena na položaje, ali će se zato naći blizu njih, pa će komandant borbene grupe biti u mogućnosti da ih, u slučaju potrebe, veoma brzo prebaci u ugroženi rejon odbrambenog položaja.

U ranim časovima 18. septembra sve tri kolone su krenule u napad. Desna kolona je, uz snažnu podršku mitraljeza i minobacača, izvršila juriš na utvrđene neprijateljeve položaje na Rakovića brdu i Krošnjarici, ali nije uspela da ih osvoji, jer su se Nemci i četnici ogorčeno branili iz bunkera i rovova. Kanjon Vrbasa, s jedne, i strme padine Manjače, s druge strane, nisu dozvoljavali da se vrši obuhvatni napad i kanalisali su nastupanje preko zaravni koju je neprijatelj bio utvrdio. Zbog toga su bataljoni bili prinuđeni da na utvrđene položaje vrše direktan napad, koji nije mogao da urodi plodom. U ovoj borbi je iz 2. proleterske brigade poginulo osam boraca (među kojima i jedan komandir čete), a ranjeno šest boraca, među kojima i komandant 2. bataljona, dok su Krajišnici imali sedam izbačenih iz stroja.¹⁹⁶

Pred srednjom kolonom, koja je napadala duž grebena Manjače, nalazio se utvrđeni vis Prepljetnjak, teško osvojiv zbog nepogodnih prilaza. Stab 1. krajiške brigade je odlučio da ne vrši direktan napad na taj objekat, već da svoje bataljone uputi kroz međuprostore, u pozadinu neprijatelja. Brigada je rano izjutra prešla u napad preko Razdolja, zapadnim padinama Prepljetnjaka, i uspela da izbije u pozadinu neprijatelja. Uz put su njeni bataljoni bili prinuđeni da se, kako stoji u izveštaju njenog štaba, »kroz borbu koja je trajala više od četiri sata i u kojoj je otvorena vatra iz preko 60 naših puškomitraljeza i većeg broja minobacača, provlače između neprijateljskih utvrđenja međusobno udaljenih oko 100 metara«. Prodor 1. krajiške brigade, međutim, nije doneo očekivane rezultate, jer je neprijatelj, ubacivši rezerve, uspeo da ga lokalizuje. »Iako je bilo slučajeva«, pisao je sledećeg dana Stab brigade, »da su pojedini delovi neprijateljske bojne bili potpuno opkoljeni, nijesu se

Izveštaj Štaba 2. proleterske brigade komandantu Operativnog štaba od 18. septembra u 19,10 časova (AIRP, br. 729); Petnaestodnevni izveštaj Štaba 2. krajiške brigade, od 15. do 30. septembra (AIRP, br. 716); Dnevnici Lj. Đurića, V. Đokića i M. Milovanovića; Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 18/1—12, 36. 19/1—6, 19

htjeli predavati i davali su krvav otpor«. U nemogućnosti da produži napad, 1. krajiška brigada je bila prinuđena da se, uz gubitke od sedam poginulih i sedamnaest ranjenih, povuče na polazne položaje. Bataljon »Soko« se nije jače angažovao na svom pravcu zbog neodlučnosti njegovog štaba. U kratkotrajnoj borbi on je imao tri ranjena.¹⁹⁷

Ni 1. bataljon 4. crnogorske brigade, koji je napadao zapadnije, u pravcu sela Lusića i Stričića, nije postigao značajnije rezultate. Pre nego je krenuo na juriš, on je morao da izdrži jako bombardovanje i mitraljiranje iz aviona, a zatim i artiljerijsku i minobacačku vatru. Tek posle više uzastopnih juriša, u kojima je imao šest izbačenih iz stroja, on je zauzeo robove i odbacio neprijatelja ka Klisini, ali nije uspeo da dalje napreduje.¹⁸⁸

Napad leve kolone se razvijao dosta neorganizovano. Tako Kadina Voda nije bila zauzeta. Nemci su, doduše, bili izbačeni iz nekoliko rovova, ali su oni u zoru, uz podršku tenkova, prešli u protivnapad i povratili izgubljene položaje, nanevši 1. bataljonu 2. krajiške brigade gubitke od 18 poginulih i ranjenih. Pošto su dva bataljona 3. sandžačke brigade zakasnila da učestvuju u napadu, to su dalje borbe bile obustavljene.¹⁹⁹

Dok su se tako, ne baš uspešno, razvijale borbe duž čitavog fronta, 3. krajiška brigada je, nastupajući usiljenim maršem iz doline Sane i potiskujući četnike, koji nisu pružali jači otpor, stigla pred Bronzani Majdan, ugrozivši pozadinu neprijateljevih snaga u rejonu Kadine Vode i Kola.²⁰⁰

Prvog dana napada sve tri napadne kolone su postigle samo delimične uspehe. Mestimični prodori nisu ozbiljnije ugrozili neprijateljevu odbranu na liniji Kadina Voda — selo Lusići — Prepljetnjak — Rakovića brdo. Uprkos dubokom prodoru 3. krajiške brigade izgledalo je da će napad i drugog dana dati slabe rezultate, pogotovo što su 2. bataljon 3. brdske brigade i bataljon »Ludvig fon Baden«, koji su se nalazili u Banjoj Luci, mogli biti svakog časa upućeni na položaje da bi pojačali odbranu i odbacili 3. krajišku brigadu.

¹⁹⁷ Izveštaj Štaba 1. krajiške brigade (Arhiv VII, k 787, br. reg. 17/1—2; AIRP, br. 755).

¹⁹⁸ A. Bogojević: Na Manjači (Četvrta proleterska, str. 97).

¹⁹⁹ Izveštaj Operativnog štaba za Bosansku krajinu Vrhovnom štabu od 20. septembra u 6 časova (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 47); AIRP, br. 716; Dnevnik Lj. Poleksića.

²⁰⁰ Izveštaj Štaba 3. krajiške brigade Operativnom štabu od 19. septembra u 8 časova (AIRP, br. 754).

Događaji su, međutim, iznenada uzeli povoljan tok. Pažnja neprijateljevog štaba je bila naglo skrenuta na situaciju u regionu Bronzanog Majdana, gde su — kako su obaveštajni organi procenili — bile ubačene jake partizanske snage koje su zapretale da odseku isuviše isturene jedinice na Manjači. U takvoj situaciji bilo je nužno povući trupe bliže Banjoj Luci i izravnati front. I komandant 714. divizije se odlučio na taj korak uvidevši konačno da je nemoćan da zauzme Sitnicu i Manjaču i da posedne demarkacionu liniju. Duge, skoro jednomesečne borbe, u kojima je bio angažovao znatne nemačke, domobranske i četničke snage, uz jaku podršku artiljerije, tenkova i avijacije, pokazale su mu da su partizani — kojih je, prema podacima obaveštajnog odeljenja, bilo više hiljada — isuviše žilavi u odbrani i smeli u napadima, a pri tom spremni da priređuju velika iznenađenja.²⁰¹ Zbog toga je povlačenje s Manjače bilo u toj situaciji najbolje rešenje. Gotovo jedini položaji koji su nudili povoljne uslove za organizaciju odbrane pred Banjom Lukom bili su na liniji: Kalanska planina — Krnin — Bojanića vis. Iza njih, sve do Banje Luke, nije bilo jačih zemljišnih objekata na kojima bi se mogao organizovati iole solidniji otpor. Da bi blagovremeno poseo te položaje i obezbedio prihvrat jedinica koje su se nalazile u dodiru s partizanima, Stab 714. divizije je uputio iz Banje Luke oba pristigla bataljona. Oni su 19. septembra izjutra izbili na liniju: Vodički vrh — Vujnovac — selo Trnići — Krnin — Bojanića vis — potok Krupa i, zajedno sa 2. bataljonom Petrinjske brigade i 6. četom 8. građevinskog bataljona koja je dovučena sa Mrakovice na Kozari, organizovali odbranu. U toku dana sve jedinice grupe »Vedel« su se, pod zaštitom avijacije koja je bombardovala Veliku gredu, povukle sa svojih položaja na zaprečnu liniju.²⁰²

Povlačenje jedinica borbene grupe »Vedel« izvršeno je organizovano i bez dodira s partizanima, tako da je neprijatelju pošlo za rukom da se bez žrtava, s celokupnim naoružanjem i opremom, povuče na nove položaje, koje je užurbano utvrđivao.²⁰³ Partizani su isuviše kasno uočili povlačenje neprijate-

²⁰¹ Iskoristivši podatke dobijene od četnika i od saslušanih zarobljenika i zaplenjenu arhivu, Nemci su imali gotovo potpuno tačne podatke o brigadama koje su se nalazile na manjačkom frontu: o njihovoj jačini, komandnom sastavu i naoružanju (Izveštaj komandanta 714. divizije od 23. septembra, Arhiv VII, k. 9, br. reg. 7/8).

²⁰² Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 47; Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 19/1—6, 39, 20/1—4, 14, 9, 21/1—15.

²⁰³ Izveštaj Štaba 2. proleTERSke brigade Operativnom štabu od 19. septembra u 15 časova (AIRP, br. 751); Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 20/1—9, 21/1—15.

lja tako da su i ovoga puta propustili priliku da postignu veći uspeh. Brigade su nastupale oprezno kroz ispražnjen teren i držale se pred utvrđenim položajima neprijatelja.²⁰⁴

Devetnaestog septembra završile su se borbe na pravcu Banja Luka — Mrkonjić-Grad. Posle dvadesetpetodnevnihi ogorčenih borbi, u kojima su obe strane angažovale jake snage, na manjačkom frontu je zavladao zatišje. Neprijateljevi štabovi su bili prinuđeni da odustanu od svojih ofanzivnih planova i da time priznaju svoj poraz. Umesto u Sitnici, Ključu i Mrkonjić-Gradu, njihove jedinice su se našle na prilazima Banjoj Luci, gde su pristupile ukopavanju. Ni nemački bataljoni, ni dobro obučene domobranske brdske jedinice, ni brojne četničke snage, prikupljene iz zapadne i srednje Bosne (pa čak i iz istočne Bosne), nisu mogli da slome upornost proleterskih i krajiških udarnih brigada i da odole njihovim jurišima. Bobene grupe »Putlic« i »Vedel« nisu mogle da izvrše svoje zadatke i da ostvare planirane ciljeve. Štabovi 714. divizije i Banjalučkog zdruga nisu više mislili kako da zauzmu Sitnicu i Mrkonjić-Grad, već kako da odbrane Banju Luku.

U borbama oko Bunareva, Sitnice, Kadine Vode i Krupe na Vrbasu, na visovima i grebenima i u šumama Manjače partizanske brigade su dokazale sposobnost ne samo da uspešno rešavaju ofanzivne zadatke, već i da se uporno brane i odolevaju napadima motorizovanihi jedinica podržavanihi avijacijom i artiljerijom. Iako premoreni, jer su u ove borbe stupili neposredno iz krvavihi borbi za Kupres, borci su pokazali izvanrednu izdržljivost i upornost ostajući na položajima danima, bez odmora, gladni i žedni, tučeni vatrom sa zemlje i iz vazduha. »Naši borci izdržali su i ovom prilikom nadčovečanske napore«, — zapisao je načelnik Štaba 2. proleterske brigade — »teren je bezvodan, kuhinja dosta daleko te je hrana zaostajala, a borbe su bile neprekidne i žestoke i u njima je poginulo 23 druga iz brigade«.²⁰⁵

²⁰⁴ Štab 1. krajiške brigade je tek sutradan, 20. septembra, primetio da su se neprijateljeve snage povukle, napustivši Lusiće, Klisinu i Kadinu Vodu. U popodnevnihi časovima on je uputio delove 1. bataljona prema Klisini »da izvide položaje koje je neprijatelj napustio«. Jedna četa toga bataljona izbila je na vis Lunjevac tek 21. septembra, dva dana nakon što ga je neprijatelj napustio (Izveštaj Štaba 1. krajiške brigade komandantu Operativnog štaba od 20. septembra, Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 50; Dnevnik R. Vukmirovića).

sos Dnevnik V. Đokića.

Sada je konačno, posle toliko odlaganja, Operativni štab za Bosansku krajinu mogao da pristupi izvršenju svog glavnog zadatka — oslobodenju Jajca. Nakon uspešno okončanih borbi na Manjači, on je 20. septembra u 6 časova uputio Vrhovnom štabu sledeći izveštaj:

»... Akcija na čitavoj neprijateljskoj liniji izvršena je 18. o. m.... Sve jedinice izvršile su u potpunosti svoje zadatke...

Smatramo da neprijatelj poslije ovog udarca koji je zadobio neće biti za duže vremena sposoban da bude agresivan... Mi smo počeli sa koncentracijom naših snaga za akciju na N. (Jajce — prim. M. L.) i već su tri brigade u pokretu k dotičnom mjestu. Mi smatramo da ćemo za tri dana moći izvršiti akciju«. ²⁰⁶

Ocene Operativnog štaba bile su pravilne a predviđanja realna. Naredni događaji to će najrečitije potvrditi.

Deo treći

OSLOBOĐENJE JAJCA I IZBIJANJE PRED TRAVNIK

1. — Pripreme za napad na Jajce

Posle uspešno okončanih borbi na Manjači, Operativni štab za Bosansku krajinu je pristupio pripremama za napad na Jajce. Ne gubeći ni trenutka, on je još 20. septembra otpočeo prebacivanje predviđenih snaga s manjačkog fronta. Toga dana je 2. proleterska brigada povučena s položaja pošto ju je smenio jedan bataljon 1. krajiške brigade, a u toku sledeća dva dana, pošto su smenjene od jedinica 3. krajiške i 3. sandžačke brigade i 6. krajiškog odreda, s položaja su povučene i ostale tri brigade (1. i 2. krajiška i 4. crnogorska) upućene prema Jajcu.¹

Operativni štab je, preko obaveštajne službe, dobio približno tačne podatke o jačini neprijateljeve posade u Jajcu. Veliki broj simpatizera među građanima olakšao je njegovim obaveštajnim organima da dođu do gotovo svih podataka koji su za njega bili od interesa. Podaci su zaista bili iscrpni: znalo se da se u Jajcu i na okolnim uporištima nalazi blizu 1300 neprijateljevih vojnika, od kojih 600 domobrana; da neprijatelj raspolaže dvema haubicama (čiji se vatreni položaji, zaštićeni automatskim oružjem, nalaze na severo-zapadnoj strani grada, kod zaseoka Katine), jednim protivtenkovskim topom, dvama minobacačima i dvama oklopnim automobilima; da se na periferiji grada i obližnjim brdima nalaze rovovi i bunker i zaštićeni bodljikavom žicom; znalo se čak gde se koja četa nalazi i gde

¹ Izveštaji štabova 1. i 2. krajiške brigade komandantu Operativnog štaba za Bosansku krajinu od 19. 20. i 21. septembra (AIRP, br. 755, 767 i 771; Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 50); Pismo komandanta Operativnog štaba S. Rodicu od 19. oktobra (AIRP, br. 750); Naređenje Štaba 4. crnogorske brigade Štabu 2. bataljona od 20. septembra u 9,30 časova (AIRP, br. 758); Naređenje komandanta Operativnog štaba štabovima 1. i 3. krajiške i 3. sandžačke brigade od 20. i 21. septembra (AIRP, br. 762, 763, 764 i 772); Dnevници Lj. Đurića, M. Milovanovića. V. Đokića, R. Vukmirovića i M. Poleksića.

su vatreni položaji neprijateljevih mitraljeza i minobacača. Gotovo potpun uvid u raspored neprijateljeve posade i vatrenih sredstava dao je Operativnom štabu mogućnost da izradi dobar plan napada i da svoje snage rasporedi na najcelishodniji način. U želji da prilikom odlučivanja o planu čuje i mišljenje zainteresovanih štabova čije će jedinice učestvovati u napadu, on je 21. septembra u Mrkonjić-Gradu održao sastanak s komandantima i političkim komesarima 1. i 2. krajiške, 2. proleterske i 4. crnogorske brigade i 3. krajiškog odreda. Na sastanku je odlučeno da se Jajce napadne sa svih strana, kako bi se njegova posada lišila mogućnosti da se izvuče iz grada i izbegne uništenje. Ali su štabovi bili svesni da za realizaciju te zamisli postoje ozbiljne teškoće, jer bi jedinice koje bi napadale sa istoka morale prethodno da pređu preko Vrbasa i preko komunikacija Jajce — Donji Vakuf i Jajce — Travnik, koje su bile posednute od neprijateljevih jedinica. Računalo se, ipak, da će one u toku noći savladati te prepreke i do zore stići u rejon sela Pothuma i Bulića, na polazne položaje za napad. Na sastanku je još odlučeno da se od snaga predviđenih za napad obrazuju tri udarne grupe sa sledećim zadacima: prva udarna grupa napada sa severozapada i severa na deo grada između Vrbasa i leve obale Plive, druga sa zapada na deo grada između desne obale Plive i Vrbasa, treća sa istoka na deo grada na desnoj obali Vrbasa.²

Sledećeg jutra je Operativni štab uputio izveštaj Vrhovnom štabu: da je koncentracija jedinica izvršena i da će napad na Jajce biti izveden noću 24/25. septembra, kao i da će sve pripreme biti blagovremeno završene »da bi ta akcija sigurno uspjela«. Operativni štab je izrazio i svoje uverenje u povoljan ishod napada, koje je bilo zasnovano na činjenici da su njegove snage brojno jače od neprijateljevih i da, uz to, imaju jednu haubicu, tri topa i dvanaest teških minobacača, a računa i na pomoć iznutra jer, kako je naglasio u izveštaju, »raspoloženje stanovništva je dobro za nas«. Da bi napad na Jajce bio obezbeđen sa pravca Travnika, odakle se očekivala intervencija neprijatelja, Operativni štab je zamolio Vrhovni štab da naredi Štabu 5. crnogorske brigade da noću 24/25. septembra vrši akciju kod Komara, na komunikaciji Travnik — Donji Vakuf.³

Pošto je do početka napada imao na raspolaganju dosta vremena, puna tri dana, Operativni štab je, zajedno sa štabo-

² Zapovest Operativnog štaba od 22. septembra za napad na Jajce (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 54); Izveštaj Operativnog štaba Vrhovnom štabu od 22. septembra u 6,30 časova (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 53).

a Zbornik, tom IV, knj. 7. dok. br. 53.

vima brigada, 22. septembra izašao na položaj kod Jajca da bi izvršio komandantsko izviđanje i izdao zapovest za napad.⁴ Tom prilikom je izrađen detaljan plan i jedinicama su dati konkretni zadaci. Pošto su se najjače neprijateljeve snage nalazile u severnom delu grada, gde su se isticala utvrđenja u spoljnoj odbrani, u rejonu sela Katine, Zjaja, Prudi i Šenika, a naročito na ivici i u unutrašnjosti grada (tvrđava, žandarmerijska i železnička stanica, škola, zgrada Sreskog načelstva, »Grand hotel«), to je odlučeno da prva udarna grupa, koja će napadati na taj deo grada, bude najjača, da nju sačinjavaju 1. i 2. krajiška brigada, Dobrovoljački bataljon⁵ i dve čete Udnog bataljona 3. krajiškog odreda i da njome komanduje komandant 1. krajiške brigade Kušić. Brigade ove grupe, ojačane protivkolskim topom i haubicom 100 m/m, dobile su sledeće zadatke: 1. krajiška brigada da, nastupajući između Plive i sela Zjaja, likvidira neprijateljeva utvrđenja i rovove kod Zjaja i Katina, železničku stanicu i sva uporišta na svom pravcu napada, kao i neprijateljeve haubice kod Katina; 2. krajiška brigada da, napadajući levo od 1. krajiške brigade, između Zjaja i leve obale Vrbasa, uništi neprijateljeva utvrđenja i rovove na svom pravcu, kao i neprijateljeve isturene delove u Ženiku i Prudima, a da deo snaga, zajedno sa Dobrovoljačkim bataljonom 3. krajiškog odreda, uputi ka selu Barevu da likvidira tamošnju posadu.⁶

Pred drugom udarnom grupom, koju je sačinjavala 2. proletarska brigada, ojačana sa 1. bataljonom »Pelagić« 3. krajiškog odreda, stajala su jaka utvrđenja na brdu Čusinama, koja su branile dve nepune čete domobrana. Brigada je dobila sledeći zadatak: snažnim jurišem zauzeti rovove i bunkere, ovladati pomenutim brdom, koje dominira gradom, i odatle artiljerijskom, minobacačkom i mitraljeskom vatrom tući sva neprijateljeva uporišta u gradu; u međuvremenu zauzeti branu na kanalu, koju je štitila straža od 18 vojnika, prekinuti dovod vode i, na taj način, onesposobiti hidrocentralu; po ovladavanju Čusinama spustiti se u grad i zauzeti fabriku, gde se spojiti sa delovima 1. krajiške brigade.⁷

⁴ Dnevnici Lj. Đurića, M. Milovanovića i V. Đokića.

⁵ Dobrovoljački bataljon 3. krajiškog odreda formiran je 10. septembra od ljudstva koje se dotad nalazilo u četničkim jedinicama. Imao je oko 300 boraca naoružanih sa 270 pušaka, 2 mitraljeza, 12 puškomitraljeza i jednim topom 57 mm. U njemu su bila samo tri člana KPJ (Izveštaj sekretara OK KPJ za okrug Jajce Oblasnom komitetu KPJ za Bosansku krajinu od 10. septembra, AIRP, br. 664).

⁶ Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 54.

⁷ Isto; Izveštaj Štaba 1. bataljona »Pelagić« od 20. oktobra sačuvan je u zaplenjenoj arhivi NDH (Arhiv VII. k. 147, br. reg. 35/5—2, k. 40g, br. reg. 48/2).

Treća udarna grupa, koju je sačinjavala 4. crnogorska brigada, ojačana 2. omladinskom četom 1. bataljona 3. krajiškog odreda, dobila je ovaj zadatak: prebaciti se preko Vrbasa u rejonu sela Cipića; jedan bataljon tu ostaje da, zajedno s mobilisanim seljacima, poruši prugu prema Donjem Vakufu i da sa tog pravca obezbeđuje napad na grad; ostali bataljoni produžuju preko sela Bukovice i spuštaju se na drum Jajce — Turbe, gde se jedan bataljon zadržava radi obezbeđenja, a ostala dva bataljona izbijaju pred Jajce sa istoka i napadaju i zauzimaju njegov deo na istočnoj obali. Prema raspoloživim podacima o rasporedu neprijatelja, ova grupa je mogla da računa na otpor patrola koje duž komunikacije šalju posade iz Jajca i iz sela Vinca, u kome se nalazila jedna četa domobrana, kao i na intervenciju oklopnog voza iz Donjeg Vakufa. Na daljem putu, po prelasku Vrbasa, mogla bi joj se suprotstaviti naoružana seoska milicija.⁸

Prema zapovesti, sve jedinice će krenuti u napad jednovremeno, u 23 časa, i u toku borbe održavati čvrstu vezu. Radi bolje orijentacije, bataljonima i četama se za vodiče dodeljuju borci 3. krajiškog odreda, koji su dobro poznavali teren. U slučaju da grad ne bude zauzet u toku noći — napad nastaviti i sutradan. Po zauzimanju grada trebalo je da sve snage, izuzev 1. krajišku brigadu koja će ostati u njemu, pređu na desnu obalu Vrbasa i isture obezbeđenja prema Donjem Vakufu i Travniku.

Operativni štab je, međutim, već sledećeg dana, unekoliko izmenio zadatak 4. crnogorske brigade, naredivši joj da ne učestvuje u napadu na grad sa istočne strane, već da preseče komunikacije koje iz Jajca vode za Donji Vakuf i Travnik. Trebalo je, naime, po ideji komandanta Operativnog štaba, neprijateljevoj posadi ostaviti jedan otvor kroz koji bi se ona povukla, a zatim je iz zasede napasti i uništiti.⁹

Pripreme za napad na Jajce vršene su temeljito. Odmah po povratku sa komandantskog izviđanja štabovi brigada su preduzeli opsežne mere u cilju razrade dobijenih zadataka i pripreme vojnika i starešina za predstojeći napad. Štabovi brigada su održavali sastanke sa štabovima bataljona i komandama četa, a partijsko-politički rukovodioci i partijske i skojevske organizacije, na sastancima, objašnjavali su vojni i politički značaj oslobođenja Jajca. A 24. septembra pre podne na komandantsko izviđanje su izašli štabovi brigada sa štabovima bataljona i komandama četa. Tom prilikom svakoj jedinici određen

s Isto.

⁹ V. Dediier, Dnevnik, I, str. 271; M. M.: Planule su vatre na Ćusinskom vrhu (sećanje K. Nađa), »Za domovinu«, 24. juli 1954.

je precizan zadatak i, koliko je to bilo moguće, organizovano je sadejstvo u toku napada. U međuvremenu su se jedinice pri-makle Jajcu, spremne da po padu mraka izađu na polazne po-ložaje i u određeno vreme pređu u napad.¹⁰

Za odbranu Jajca bili su, iz više razloga, zainteresovani i ustaše i Nemci. To mesto u dolini Vrbasa, zbog svog pogodnog položaja, bilo je od velikog vojničkog značaja. Preko njega idu komunikacije koje spajaju istočnu i srednju Bosnu sa zapadnom Bosnom i Dalmacijom. U njemu se ukrštaju putevi koji iz Sa-rajeva i doline Bosne, preko Travnika, vode za Banju Luku, a zatim, uz dolinu Vrbasa, jednim krakom, preko Bugojna i Pro-zora, u dolinu Neretve, drugim, preko Kupresa i Duvna, za Livno i srednju Dalmaciju. I, konačno, putevi koji, preko Mrko-njić-Grada, vode u više pravaca: za Glamoč i dalje, preko Bos. Grahova, za Knin; preko Ključa, niz dolinu Sane, ka Sanskom Mostu i Prijedoru; preko Bos. Petrovca ka Bihaću. Jajce je, dakle, bilo važna raskrsnica puteva u središtu NDH. Doduše, u vreme dolaska proletherskih brigada u zapadnu Bosnu, neke od tih komunikacija, uglavnom one koje vode na zapad, bile su već presečene ili ozbiljno ugrožene od krajiških partizana.

Jajce je, od početka ustanka, za ustaško-domobranske i okupatorske jedinice bilo značajno uporište iz kojeg su one pre-duzimale napade protiv krajiških partizanskih snaga, a i brana protiv njihovog širenja ka srednjoj Bosni. Ono je bilo i pribe-žište četničkih jedinica Drenovičevog odreda »Kočić«, koje su, posle sporazuma sa vlastima NDH, imale u njegovom garnizonu značajnog saveznika za borbu protiv 3. krajiškog NOP odreda. Ustaške vlasti su i zbog političkog prestiža nastojale da očuvaju Jajce, središte čitavog okruga, tzv. Velike župe Pliva i Rama, koja je obuhvatala prostranu teritoriju na kojoj se, pored Jajca, nalaze gradovi i varošice: Mrkonjić-Grad, Glamoč, Livno, Duv-no, Sujica, Kupres, Prozor, Bugojno i Gornji i Donji Vakuf. U Jajcu su bile smeštene mnoge administrativne ustanove: ve-lika župa, kotarsko predstojništvo, ustaški stožer, komanda žan-darmerijske čete i druge. Zbog svega toga, u njemu je stalno, još od početka ustanka, bila jača posada domobrana i ustaša. Kada je Operativni štab pripremao napad, u njemu su se nala-zile sledeće jedinice: 17. ustaški bataljon (jačine 409 vojnika i starešina), 2. bataljon i 19. četa domobranskog 9. pešadijskog puka (ukupno oko 600 vojnika), 85 žandarma, oko 100 milicio-nera Pripremljene bojne i oko 50 pripadnika nemačke narodne grupe — u svemu oko 1200 vojnika. Te jedinice su imale peša-

¹⁰ Dnevници Lj. Đurića, M. Milovanovića, V. Đokića, R. Vukmiro-vića i M. Poleksića.

dijsko naoružanje, tri artiljerijska oruđa i dvojica oklopna kola, kao i dovoljnu količinu municije — oko dva vagona.¹¹

Za Jajce su posebno bili zainteresovani Nemci, jer su se koristili proizvodima hemijske industrije; sem toga, u gradu su se nalazila i 222 folksdojčera.¹ Nemački oficir za vojnu privredu u NDH obavestio je još 10. avgusta nemačkog generala u Zagrebu da je Jajce ugroženo, da su moral i disciplina ustaško-domobranske posade slabi, da je stanovništvo u gradu naklonjeno partizanima i da je, prema tome, potrebno preduzeti mere da se grad obezbedi jačom posadom, u prvom redu nemačkom. Svoj zahtev on je ovako obrazložio:

»Postrojenja u Jajcu svojom elektranom, za vojnu privredu važnom fabrikom fero-silicijuma i za celu vojnu privredu uopšte dragocenim novim uređajima za proizvodnju hlora predstavljaju značajnu vrednost.

Iako su svojevremena razmatranja nemačkog generala u Hrvatskoj sa oficirima za vojnu privredu (u decembru 1941) o zaštiti za vojnu privredu važnih pogona u Hrvatskoj dovela do obostrane saglasnosti da Jajce leži suviše ekscentrično od doline Bosne da bi moglo da dobije nemačku posadu, ipak oficir za vojnu privredu u Zagrebu misli da su danas prilike postale nešto drugačije. Osim ovog. put koji vezuje Sarajevo sa Banja Lukom prolazi kroz Jajce.

Stoga oficir za vojnu privredu u Zagrebu predlaže da se Jajcu da stalna nemačka posada koja prema situaciji možda ne bi trebalo da bude jača od jedne čete. Ako se tom jednom četom ne raspolaže, onda se predlaže da se u Jajce uputi jedna ojačana stanica feldžandarmerije.¹³

I nemački poslanik u NDH je sa svoje strane podržao zahtev da se posada ojača i Jajce zaštititi. »Za vojnoprivredne interese Nemačkog Rajha« — pisao je on nemačkom generalu — »Jajce nije bez značaja i nama je stalo do njegove odbrane. Osim toga, za partizane je posedovanje jedne ipak veće varoši političko-psihološka korist koja se ne sme potcenjivati.«¹⁴ Pa ipak, Nemci u Jajce nisu uputili nijednu svoju jedinicu. Stab 718. pešadijske divizije, u čije je operativno područje ulazio taj grad, nije bio u mogućnosti da odvoji neki svoj bataljon ili četvu za taj garnizon. Oba puka te divizije bila su angažovana na obezbeđenju važnih industrijskih rejona: 738. puk sa 668. artiljerijskim divizionom u Sarajevu i u dolini reke Bosne (Olovo,

¹¹ Izveštaj ustaškog stožera u Jajcu Glavnom stanu poglavnika od 19. oktobra 1942 (Arhiv VII, k. 65, br. reg. 21/6—1); Izveštaj don B. Brula dr Artukoviću od 6. oktobra (Arhiv VII, br. reg. 22/4—1); Izveštaj komandira žandarmerijske čete iz Jajca (Arhiv VII, k. 14, br. reg. 9/1—17).

¹² Dopis Uprave dijeceze srednja Bosna folksgruppenfireru Osijek od 29. septembra (mikroteka VII, film London 23, snimci 313885—7); Arhiv VII, k. 65, br. reg. 21/6—1.

¹³ Mikroteka VII, film London 16, snimak 308869.

m Isto, snimak 308865.

Vareš, Zenica), a 750. puk u rejonu Tuzle i Brčkog, dok je 823. landesšicen bataljon sa dva oklopna voza obezbeđivao železničku prugu Brod — Sarajevo.¹⁵ Međutim, kada je 19. septembra 5. crnogorska brigada napala i zauzela Fojnicu i zapalila pilane, za koje su naročito bili zainteresovani Italijani, Štab 718. divizije je bio prinuđen da u taj rejon uputi delove 738. puka. Ovaj naizgled beznačajan događaj izazvao je u neprijateljevim štabovima efekat veći nego što se moglo pretpostaviti. Čak je i komandant oružanih snaga Jugoistoka general-pukovnik Ler, 21. septembra, obavestio Vrhovnu komandu kopnene vojske da je »protiv nove neprijateljske grupe kod Fojnice predviđeno angažovanje dva nemačka bataljona«.

Dejstvo 5. crnogorske brigade u rejonu Fojnice, koje je postiglo tako veliki efekat, odvratilo je, bar za izvesno vreme, pažnju Nemaca od Jajca. Ocenjujući da će partizani »sa svojim pothvatima produžiti u smjeru Kreševa i Kiseljaka«, Nemci su preduzeli hitne mere da zaustave njihovo napredovanje i da ih odbace preko demarkacione linije. U tom cilju je bilo predviđeno da, pored dva nemačka bataljona, u napadu učestvuju 1. bataljon domobranskog 5. pešadijskog puka, 13. četa 7. pešadijskog puka i vod brdskih topova.¹⁶ Ove jake nemačko-domobranske snage ušle su 21. septembra u Fojnicu (koju su partizani bili napustili) i u njoj i njenoj okolini zadržale se i naredna dva do tri dana — dovoljno dugo da ne budu u pravo vreme upućene u Jajce.

U međuvremenu je situacija u Jajcu postajala sve teža. Gotovo svake noći delovi 3. krajiškog odreda su vršili veće ili manje napade na neprijateljeve položaje na Čusinama, na kanalu i kod sela Carevog Polja u cilju uznemiravanja i iznurivanja posade, dok su česti prekidi železničke pruge i drumova prema Donjem Vakufu stvarali velike teškoće oko snabdevanja.¹⁷ Ustaške vlasti i posadu zahvatao je strah od većih partizanskih grupa u okolini, o čijem su prisustvu stizale vesti.¹⁸

is Izveštaj italijanske vojne misije u NDH Vrhovnoj komandi i Superslodi od 9. septembra 1942. o dislokaciji nemačkih trupa u NDH (Arhiv VII, k. 387, br. reg. 8/3—1); Karta sa ucrtanim rasporedom nemačkih trupa (Arhiv VII, k. 395, br. reg. 4/2—1); Vojni radiogram komandanta oružanih snaga Jugoistoka od 21. septembra (mikroteka VII, film Minhen 9, snimci 1132—3).

¹⁶ Dnevni izveštaj Štaba 3. domobranskog korpusa za 20. i 21. septembar (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 2/5—3, 2).

¹⁷ Bojna relacija 9. pešadijskog puka za septembar 1942 (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10/2—15).

¹⁸ O pokolebanom moralu i lošem stanju posade u Jajcu pisao je jedan ustaški funkcioner sledeće: »Partizanski napadi i puškaranje ponavljali su se svake noći i možda je deset njihovih ljudi puškaranjem držalo cjelu posadu u pripravnosti. Vremenom zamoriše se ljudi djelom

Dvadesetog septembra grad su napustili veliki župan i ustaški stožernik, navodno iz službenih razloga. A dva dana kasnije u Sarajevo je otputovala delegacija, sastavljena od narodnog poslanika, predstavnika nemačke manjine i predstavnika Bosanskog a. d., da od generala Lukića, komandanta 3. domobranskog korpusa, i generala Fortnera, komandanta 718. divizije, traži da se u Jajce, kao pomoć njegovoj posadi, upute nemačke i domobranske trupe.¹⁹

Prve određenije podatke o namerama partizana da napadnu Jajce neprijatelj je dobio 22. septembra od četničkog komandanta Drenovića, kome nisu ostali nezapaženi pregrupacija partizanskih snaga na Manjači i izvlačenje 2. proleterske i 1. i 2. krajiške brigade sa položaja. On je čak tačno naslutio o čemu se radi i kakve su namere partizana. Toga dana poslao je u Jajce kurira s porukom da će manji deo partizana ostati prema Banjoj Luci a glavnina će napasti na Jajce. Upozorenje je od nadležnih u Jajcu ozbiljno shvaćeno, tim pre što su istog dana dobijena i obaveštenja o pokretima partizana iz Janja. Sa primljenim vestima odmah su upoznate pretpostavljene vojne komande u Travniku, Sarajevu i Zagrebu, a specijalan kurir je odneo hitnu poruku ministru unutrašnjih poslova dr Artukoviću.²⁰

Sledećeg dana stigla je nova poruka četničkog komandanta Drenovića: jače partizanske snage krenule su prema Jajcu. Vest je potvrdila i domobranska jedinica koja je bila isturena na Goloj planini i u selu Barevu: ona je javila da se »velike kolone partizana« kreću od Mrkonjić-Grada prema selima Magaljdolu i Dubravama. Radilo se, naime, o bataljonima 1. i 2. krajiške brigade koji su upravo stizali s Manjače. Vod domobrana upućen iz Jajca u izviđanje potvrdio je tačnost dobijenih obaveštenja. U međuvremenu su primljene i vesti da se velike grupe partizana prebacuju preko reke Plive uzvodno od Jezera i da se kreću prema Jajcu. Neprijatelj je, dakle, otkrio i kretanje 2. proleterske brigade, koja se prikupljala u rejonu sela Čerkazovića da bi se pripremila za napad na Ćusine. Sad već nije moglo biti sumnje da će partizani napasti Jajce vrlo brzo, možda još iste večeri. O opasnosti koja je pretila gradu odmah je izve-

zbog svakonoćne pripravnosti, a djelom zbog rđave ishrane i morao je njihov moral takođe da opadne. Ljudstvo se nalazilo na položajima 4—5 meseci bez smenjivanja, a bilo je slučajeva i da godinu dana nisu smenjivani. ... Sve ovo imalo je nepovoljno dejstvo na ljudstvo i na stanovništvo ...« (Arhiv VII, k. 40g, br. reg. 48/2).

¹⁹ Izveštaj podžupana iz Jajca Ministarstvu unutrašnjih poslova od 27. septembra (Arhiv VII, k. 213, br. reg. 35/7—1, k. 147, br. reg. 32/4—1, k. 40g, br. reg. 48/2).

so Isto; Arhiv VII, k. 71, br. reg. 2/5—1.

šten štab puka u Travniku; ujedno je zamoljen da avioni bombarduju partizanske kolone i ometaju njihovu koncentraciju oko Jajca. Komanda garnizona je naredila da sve naoružano ljudstvo — domobrani, ustaše, žandarmi, milicioneri i pripadnici nemačke narodne grupe — zauzme položaje i bude u najstrožoj pripravnosti.²¹

Mada je računao s tim da će u napadu učestvovati jake partizanske snage i da će posada biti stavljena pred veliko iskušenje, neprijateljev štab je bio ubeđen da će partizani doživeti neuspeh. To je uverenje počivalo na sasvim realnoj proceni. Položaji oko grada, naročito na Ćusinama, bili su tako jako utvrđeni (rovovi, bunker i žičane prepreke) i tako branjeni vatrom iz više automatskih oruđa da su bili gotovo neosvojivi. »Samom Jajcu ne prijeti nikakva opasnost« — pisao je podžupan iz Jajca ministru Artukoviću — »jer su Ćusine vrlo dobro utvrđene i branjene«. ²² Posada, brojno vrlo jaka, mogla je da pruža uspešan otpor i više dana, a za to vreme bi pomoć iz Donjeg Vakufa i Travnika sigurno stigla. Čak i u slučaju gubitka položaja oko grada, branilac je mogao da nastavi uspešan otpor iz grada, opasanog tvrdim zidovima (u grad se moglo ući samo kroz kamene kapije), i iz tvrđave, kojoj ni artiljerijska vatra ne bi mogla mnogo da naškodi.²³

Pošto su pripreme partizana za napad na Jajce bile otkrivene, Operativni štab nije mogao da računa na iznenađenje u predstojećoj akciji. Pa ipak, izgledi na uspeh bili su dosta dobri, jer nikakva pomoć Jajcu nije bila poslata iz Donjeg Vakufa i Travnika, verovatno zbog toga što neprijateljevi štabovi u tim garnizonima nisu bili ubeđeni da je stanje tako kritično.²⁴

²¹ Arhiv VII, k. 213, br. reg. 35/7—1 i 39/7—1, k. 71, br. reg. 2/5—1, k. 56, br. reg. 10/2—15, k. 13a, br. reg. 24/1—2, 15, 26/1—13.

²² Arhiv VII, br. reg. 4/9—1.

²³ Samouverenost neprijatelja u neosvojivost Jajca pokazuju i sledeće reči u pismu don B. Brula, ustaškog funkcionera, koje je on 6. oktobra uputio ministru dr Artukoviću:

»21. septembra bio sam automobilom u Travniku, Jajcu i Donjem Vakufu službenim putem kao predsednik Saveza. U Donjem Vakufu sam čuo od mjerodavnih za kretanje partizana prema Jajcu. Odmah sam mjerodavne upozorio na to, a oni su rekli: Ma kakvi partizani. Jajce je sigurnije od Zagreba« (Arhiv VII, k. 147, br. reg. 22/4—1).

²⁴ Čudnovato je da pripreme partizana za napad na Jajce nisu uočene u Štabu 714. divizije u Banjoj Luci. Mada Jajce nije ulazilo u operacijsko područje toga štaba, ipak je bilo normalno očekivati da će obaveštajno odeljenje otkriti izvlačenje brigada s Manjače. U obaveštajnom izveštaju Štaba 714. divizije za period od 21. do 27. septembra stoji sledeće: »Pritisak neprijatelja jugozapadno od Banje Luke popustio... U međuvremenu su partizani 25. septembra zauzeli Jajce. Do sada se nije moglo ustanoviti da li su u tu svrhu izvučeni delovi neprijateljskih snaga koji su bili angažovani južno od Banje Luke« (Arhiv VII, k. 9, br. reg. 8/8).

2. — Borbe u gradu i slamanje neprijateljevog otpora

Noć između 23. i 24. septembra sva neprijateljeva posada: je provela na položajima u grozničavom iščekivanju. Međutim, ništa se značajnije nije desilo, jer je očekivani napad partizana izostao. Pa ipak, kod neprijatelja nije nastupilo olakšanje, on je i dalje verovao da će grad biti napadnut. Zbog toga su sve jedinice u toku dana i sledeće noći zadržane na položajima u strogoj pripravnosti.

Tačno u predviđeno vreme, u 23 časa, sve su partizanske jedinice krenule u napad. Silovito su jurišali 1. i 4. bataljon 2. proleterske brigade i bataljon »Pelagić« 3. krajiškog odreda na neprijateljeva utvrđenja na Čusinama, kao i 3. bataljon te brigade na branu kod kanala na Plivi. Domobranska četa je pružala otpor iz rovova i bunkera, ali nije mogla odoleti jurišima partizana koji su, pod okriljem noći, savlađivali prepreke i neustrašivo uskakali u rovove, stvarajući pometnju u redovima branilaca. Zabuna je dostigla kulminaciju i pretvorila se u paničan strah kada su domobranci začuli da se borba vodi na brani i u rejonu sela Zaskoplja na severnim, i sela Kamenice na južnim padinama brda Čusina, gde su 3. bataljon 2. proleterske brigade i bataljon »Pelagić« vršili napade. Ocenivši da su im time ugroženi bokovi i da je nastala opasnost i za njihovu pozadnu, domobranci su, samo posle 45 minuta borbe, napustili svoje položaje na Čusinama i povukli se u grad, ostavivši protivtenkovski top s nekoliko sanduka granata, teški minobacač sa oko 150 mina, puškomitraljez, više pušaka i oko 15 sanduka puščane municije. Tako je 2. proleterska brigada, tako reći u jednom naletu, u kome je poginuo samo jedan borac 1. bataljona, zauzela čitav niz rovova i 46 bunkera i time likvidirala najjače neprijateljevo uporište koje je dominiralo gradom. Treći bataljon, međutim, nije uspeo da zauzme branu na kanalu; iako je više puta jurišao, izgubivši pri tom dva borca, on nije mogao savladati otpor neprijateljevih delova koji su se branili iz bunkera na kamenoj uzvišici iznad brane.²⁵

²⁵ Izveštaj komandanta Operativnog štaba Vrhovnom štabu od 25. septembra u 8,15 časova (AIRPJ, br. 16464); Dnevnici Lj. Đurića, V. Đokića i M. Milovanovića; Izveštaj 1. bataljona »Pelagić« od 20. oktobra (Arhiv VII, k. 147, br. reg. 35/5—2); k. 13a, br. reg. 27/1—4, k. 213, br. reg. 35/7—1 i 39/7—1, k. 40g, br. reg. 48/2; Bojna relacija domobranskog 9. pešadijskog puka za septembar 1942 (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10/2—15); Izjava V. Švarca, člana »Dojče manšaft« iz Jajca (Arhiv VII, k. 40f, br. reg. 55/8); Izveštaj komandira žandarmerijske čete u Jajcu (Arhiv VII, k. 14, br. reg. 9/1—12); Izveštaj Kotarske oblasti u Jajcu Ministarstvu unutrašnjih poslova od 5. oktobra (Arhiv VII, k. 213, br. reg. 40/7—1); Z. Stoilović »Na slapovima Plive«, Borba, 29. XI 1964; Članci M. Nikitovića, V. Lukovića, M. Đokanovića, R. Čuslovića i M. Kočića u knjizi »Druga proleterska«, II, str. 54, 60, 69, 78 i 82.

U međuvremenu su 1. i 2. krajiška brigada, dve čete Udarnog bataljona i Dobrovoljački bataljon 3. odreda izvršili napad sa severozapadne i severne strane, preko sela Carevog Polja i Prudi, ali su bili dočekani od domobrana, ustaša i žandarma koji su štitili grad s te strane. Jednoj četi 3. bataljona 1. krajiške brigade pošlo je za rukom da se neopaženo ubaci u grad i da iznutra uspešno sađejstvuje s jedinicama koje su napadale na spoljna utvrđenja.²⁶ Komandir te čete ovako je opisao taj događaj:

»Prva četa 3. bataljona dobila je lično od komandanta brigade zadatak da bez borbe upadne u grad, zauzme artiljerijske položaje i time stvori zabunu kod neprijatelja i omogućiti uspešan napad drugim jedinicama...

Nastupali smo dalje ka rovovima još opreznije. Ali kada smo im prišli i kada su borci poskakali u njih, umesto neprijateljskih vojnika našli smo samo opremu (čebad), a vojska je negdje bila otišla (verovatno se radilo o isturenim položajima s kojih su se domobrani povukli na glavni položaj — prim. M. L.)... Na trećem obručju neprijatelj nas je opasno počeo tući s boka. Naši borci ni tada nisu pucali... Tako je četa stigla do četvrtog uporišta pred školom (reč je o školi časnih sestara — prim. M. L.) i likvidirala ga, a zatim je izvršila juriš na artiljerijske položaje gdje su se nalazila tri topa. Zauzeli smo topove ali je oko sto ustaša sa blindiranim kolima izvršilo protivnapad i vratilo topove. Četa je zakrčila puteve da blindirana kola ne mogu proći, a zatim prihvatila borbu... Tada su počele nastupati i druge jedinice koje su potiskivale neprijatelja, a on je bježao u grad ne znajući za četu u gradu. Tako su neprijateljski vojnici potisnuti nalijetali na našu četu, a ona ih je zarobljavala i zatvarala u podrum škole koju smo već bili zauzeli. U toj akciji četa je zarobila preko 100 neprijateljskih vojnika. Gubitaka je imala dva mrtva i pet-šest ranjenih.«²⁷

Što je noć više odmicala, napad je dobijao u žestini, jer su brigade pojačavale pritisak. Prvi bataljon 2. krajiške brigade je vršio uzastopne juriše na bunkere i robove između Senika i Zjaja, pred kojima je bio zaustavljen, dok je 2. bataljon, koji je napadao preko Peratovca, uspeo da zauzme most na Vrbasu nizvodno od Jajca i da probije odbranu na ivici grada, a jedna njegova četa je upala u grad i zapalila jednu kuću da bi dala znak dokle je stigla. Oko 2 časa već su gorele i ustaške barake u severnom delu grada. Neprijateljev štab je nastojao da savlada paniku koja se širila posle pada Čusina i prodora Krajišnika u severozapadni deo grada. Položaj neprijatelja u gradu jako se pogoršao posle gubitka Čusina, ali još uvek nije bio kritičan zahvaljujući činjenici da se parti-

²⁶ Ta četa se ubacila u grad na spoju između ustaške i domobranske jedinice u rejonu sela Katine, gde se nalazilo oko 40 žandarma i rezervista (Arhiv VII, k. 14, br. reg. 9/1—12).

²⁷ Cit. članak B. Vukše (Krajiške brigade, str. 100).

zani nisu prebacili preko Vrbasa, te je istočni deo grada ostao pošteđen od napada. Neprijatelj je štab, koji u nastalom me-težu nije izgubio glavu, pokušavao je da organizuje odbranu na ivici grada, hrabreći jedinice i vojnike da istraju do jutra, kada će im stići pomoć iz pravca Donjeg Vakufa i Travnika. U tome je on samo delimično uspeo, jer su ga sprečili partizani, koji se nisu zadržali na osvojenim položajima spoljne odbrane, već su nastavili napade. Zbog toga neprijatelj nije imao vremena da duže predahne i da značajnije konsoliduje svoje već znatno dezorganizovane jedinice. Grupa naoružanih Nemaca, pripadnika nemačke narodne grupe, pokušavala je da prikupi domo-brane i ustaše da bi organizovala odbranu kod Gornje kapije. Njen vodnik je u borbama na trgu poginuo, a vođa folksdoj-čerske organizacije je izvršio samoubistvo da ne bi partizanima pao u ruke.²⁸

Uprkos snažnom otporu neprijateljevih grupa u bunke-rima, zgradama, i, naročito, tvrđavi, napad se uspešno razvijao. Delovi 2. proleterske brigade se nisu zadržali na Čusinama, već su se spustili niz padine da bi zauzeli južni deo grada. Oko 4 časa je 1. bataljon ove brigade, zajedno sa bataljonom »Pela-gić«, koji je nadirao niz Vrbas, zauzeo fabriku, a neki njegovi delovi su se prebacili preko Vrbasa da bi napali na istočni deo grada. U međuvremenu su delovi 4. bataljona pokušavali da se prebace preko mosta na Plivi da bi pomogli 1. krajiškoj bri-gadi.²⁹

Za to vreme borba se rasplamsala u severnom delu grada, gde su borci 1. i 2. krajiške brigade, pošto su savladali i posled-nji otpor u utvrđenjima spoljne odbrane, jurišima osvajali zgradu po zgradu i prodirali ka tvrđavi. Krajišnici su, žureći da još pre svanuća zauzmu grad, vršili uzastopne juriše ne ob-zirući se na pojedina neprijateljeva uporišta koja su im ostajala iza leđa. Ovako je podžupan iz Jajca, u izveštaju Ministarstvu unutrašnjih poslova, opisao ulične borbe: „Naše su snage dava-le izvanredan, otpor ... a partizani su provalili sa Katine na Vo-lujak i uz Vrbas u predgrađe Jajca te u cijelu polovinu Jajca sve do istočne kapije. Odmah su zapalili ustaške barake kod groblja i jednu štalu, a na Carevu Polju par zgrada, te kod plivskog mosta jednu kuću. Navalili su uz užasnu viku istovre-meno sa istoka i sa zapada te je došlo do borbe prsa u prsa po ulicama grada s jedne i s druge strane obiju kapija. U našim je rukama ostala samo tvrđava i onaj dio grada koji se nalazio opasan zidovima. Za cijelo to vrijeme održale isu se naše posa-

da Arhiv VII, k. 40f, br. reg. 55/8; AIRP, br. 716.

²⁹ Dnevnic Lj. Đurića, V. Đokića, M. Milovanovića; Arhiv VII, k. 147, br. reg. 35/5—2, k. 56, br. reg. 10/2—12, k. 213, br. reg. 35/7—1 i 46/7—1; Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1/16—7).

de na Kraljevu grobu, na Katinu i na Kanalu. O sudbini posade na Čusinama, zatim na Prudima i u tvornici nismo znali". A tri dana kasnije izjavila su dva policijska stražara: „Partizani su pod zaštitom mraka bili prodrli čak do katoličke crkve. Osjećala se jaka pucnjava po gradu sa svih strana. Čuo se kroz viku glas jedne žene: Napred udarna četa 2. brigade!" Primjetili smo pucanje iz mitraljeza iz jedne kuće ispred same tvrđave. O tome smo odmah obavjestili ustaše, koji su tu kuću zauzeli na juriš».³⁰

U zoru je neprijatelj pokušao da protivnapadom izbaci partizane iz grada i povrati izgubljene položaje. On je u tome delimično i uspeo, zahvaljujući u prvom redu oklopnim kolima. Najjači je protivnapad izvršen u pravcu mosta kod franjevačkog manastira, jer je trebalo sprečiti partizane da ovladaju tim delom grada i pređu preko Vrbasa, u kom bi slučaju bilo onemogućeno povlačenje posade na desnu obalu. Razvile su se ogorčene ulične borbe oko franjevačkog manastira, bolnice i pravoslavne crkve. Partizani su se uporno branili iza uglova zgrada, sa krovova i sa prozora, ali su bili prinuđeni da odstupe pred jakom vatrom, naročito iza oklopnih kola. Neprijatelj je potom, uz podršku oklopnih kola, povratio i železničku stanicu i fabriku, prinudivši delove 2. proleterske brigade da napuste zauzeti deo grada i povuku se na Čusine. Posle kratkog vremena partizani su izvršili snažan protivnapad i oko 8 časova ponovo zauzeli fabriku i muslimansko groblje iznad Sokolskog doma (danas Muzej II zasedanja AVNOJ-a). U međuvremenu je i 3. bataljon uspeo da slomi otpor neprijatelja kod brane na kanalu. Tako je deo grada između Vrbasa i desne obale Plive bio oslobođen. Bataljoni 2. proleterske brigade su iz zauzetog dela grada i sa Čusina minobacačima i protivtenkovskim topom tukli neprijateljeve položaje u drugom delu grada, a naročito u tvrđavi, koja je predstavljala najjaču otpornu tačku odbrane. Borba se potom vodila kod vatrenih položaja artiljerije ispod zidina starog grada. Posluga haubica je uspela da ispali samo dve granate, pošto joj je dalje dejstvo bilo onemogućeno. Vatrom iz mitraljeza i puškomitraljeza borci 1. krajiške brigade su kontrolisali čitav prostor oko haubica sprečavajući poslugu da pride oruđima. Nešto kasnije i minobacači sa Čusina i Katine počeli su tući položaje artiljerije, nanoseći artiljercima znatne gubitke. Tako je posada bila vrlo brzo lišena podrške svoje artiljerije³¹.

Dok su 1. i 2. krajiška i 2. proleterska brigada i delovi 3. krajiškog odreda vodili ogorčene borbe u gradu, 4. crnogorska

³⁰ Arhiv VII, k. 787, br. reg. 17/1—2, k. 213, br. reg. 35 7—1, 39/7—1 i 46/7—1, k. 40f, br. reg. 55/8, k. 56, br. reg. 10 2—15; AIRP, br. 716.

³¹ Isto; Navedeni dnevnići.

brigada je presekla komunikacije prema Donjem Vakufu i Travniku. Još u toku noći njeni su bataljoni uspešno izvršili veći deo zadataka: 5. bataljon je bez većeg napora zauzeo Bravnicu, gde je zarobio 20 domobrana, a zatim i Cvitkovic, na desnoj obali Vrbasa, prinudivši vod ustaša da se povuče ka Jajcu; 2. bataljon je pregazio Vrbas u rejonu sela Cipića i preko Bukovice izbio na drum Jajce — Travnik, u rejon sela Stare Kuće, gde je postavio zasede; 1. bataljon je izvršio napad na železničke stanice Vinac i Doganovce i porušio prugu na više mesta, a 3. bataljon je, prešavši Vrbas, izvršio napad na selo Vinac, gde je naišao na neočekivano jak otpor milicionera i čete domobrana, koji su se žilavo branili iz kamenih zidina stare tvrđave na strmoj litici iznad sela. Borci tog bataljona su više puta jurišali, ali nisu mogli savladati to veoma jako uporište. Svoje smeće pokušaje su platili znatnim gubicima — 8 mrtvih i 13 ranjenih, dok je neprijatelj imao 4 poginula i 8 ranjenih vojnika³².

Presecanjem komunikacija u dolinama Vrbasa i Rijeke bilo je Jajce odsečeno od susednih garnizona. Doduše, na istočnoj strani, prema selima Bulićima, Sibenici, Kruščici i, dalje, prema Gostilju i Turbetu, ostao je nekontrolisan prostor, ah se tuda zbog teških zemljišnih uslova, nije mogla očekivati intervencija neprijatelja iz Travnika. Taj otvor je jedino mogao poslužiti posadi da se izvuče iz grada. Posada je i dalje pružala otpor, ali, ukoliko je vreme odmicalo, ona je sve više gubila nadu u stizanje pomoći iz Donjeg Vakufa ili Travnika. Komandant garnizona,³³ nastojeći da održi moral, oko 9 časova je sakupio veći deo ljudstva, objasnio mu situaciju i pozvao ga da se uporno bori. Svi ranjenici — kojih je bilo sve više, da bi u popodnevnom časovima dostigli broj 86 — bili su prebačeni u „Grand hotel”. Međutim, moral posade stalno je padao. Nešto posle 9 časova jedna četa, jačine oko 100 domobrana, samovoljno je napustila grad pod izgovorom da ide da traži pomoć. Ubrzo je grad napustio i jedan ustaški oficir, uputivši se sa oko 100 ustaša, preko sela Bulića i Kruščice, prema Travniku. Osipanje posade i veliki gubici, uz sve jače uverenje da pomoć neće stići, deprimirali su neprijatelja koji je ostao da se brani iz tvrđave. Pošto je još uvek držao most u svojim rukama, nepri-

³² Izveštaj Štaba 4. crnogorske brigade Vrhovnom štabu od 8. oktobra (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 112); Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10 2—15, k. 13a, br. reg. 30/1—2, k. 211, br. reg. 19/2—47, 48; Dnevници M. Poleksića. Đ. Cagorovića i J. Mihaljevića; Ratna beležnica B. Đuričkovića.

³³ Do 12 časova neprijateljevim jedinicama u gradu komandovao je komandant domobranskog bataljona, a potom je komandu preuzeo inženjerijski pukovnik koji se zatekao u Jajcu službenim poslom (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10 2—15).

Jatelj je mogao računati da se, u nuždi, povuče preko Vrbasa, u istočni deo grada, gde nije bilo partizana, a odatle krene preko Dnolučke planine u pravcu Travnika³⁴. Da su se na desnoj obali Vrbasa, kako je prvobitnim planom bilo predviđeno, našle snage 4. crnogorske brigade, nestala bi i ta poslednja šansa neprijatelja, te bi on bio prinuđen da se bori u okruženju, bez izgleda da se spase³⁵.

Iako već ozbiljno pokolebana, posada je nastavljala otpor. Borba se s nesmanjenom žestinom vodila uglavnom na ivici grada, a mestimično i u njegovoj unutrašnjosti. Partizanske jedinice su pojačavale pritisak nastojeći da ne dozvole neprijatelju da predahne. Stanje kod domobrana i ustaša je postajalo sve teže, a moral je sve više i sve brže padao. Uporni juriši partizana su nagoveštavali njihovu rešenost da po svaku cenu zauzmu Jajce, i bilo je sasvim sigurno da će oni po padu mraka još većom silinom obnoviti napade. Neprijatelj je posebno bio zabrinut što očekivana pomoć iz Donjeg Vakufa i Travnika nije stizala i bilo je malo nade da će stići pre sutrašnjeg dana, kada će već biti kasno, jer su postojali vrlo slabi izgledi da će posada izdržati i sledeću noć. Od dejstva aviona koji su nadletali grad nije bilo nikakve koristi jer su oni bombardovali selo Čusine u kome tada nije bilo partizana. Avijatičari su, očigledno, izvršavali zadatak koji su dobili još prethodnog dana. Saznanje da su prepušteni sebi, sa vrlo slabim izgledima da će se održati, uticalo je na moral branilaca. Kada su, nešto posle 12 časova, partizanski minobacači i topovi počeli jače tući tvrđavu i centar grada, kod neprijatelja je nastala panika. »U tvrđavi je izginulo jako mnogo naše vojske« — naveo je u svom izveštaju podžupan — »a tukli su je tako da se iz tvrđave čak nijesu mogli iznositi mrtvi i ranjeni. Zatim su počeli tući centar grada, tj. onaj dio koji se je nalazio u našim rukama. Njihovo gađanje bilo je upravo precizno. Gađali su i pogodili županiju, Grand hotel, ravnateljstvo redarstva, osnovnu školu u kojoj je bila vojska, zatim sve istaknute zgrade . . . tako da je u gradu zavladao u potpunom smislu riječi panika. Svako daljnje preuređenje vojnih je-

34 Arhiv VII, k. 40f, br. reg. 55/8.

35 Sećajući se borbe za Jajce, komandant Operativnog štaba izjavio je sledeće: »Druga grupa umakla je iz grada kroz prolaz kojeg smo namerno ostavili da bi smanjili žestinu neprijateljskog otpora u gradu«. Po njegovoj tvrdnji, neprijatelj je, na desnoj obali Vrbasa, trebalo da u zasedi sačeka bataljon 4. crnogorske brigade (»Za domovinu«, 24. juli 1954; Dedijer, Dnevnik, I, str. 274).

Komandant 5. bataljona 4. crnogorske brigade je nameravao da jednu četu uputi u napad na istočni deo grada, ali je oko 12 časova dobio naređenje od Štaba brigade da sa bataljonom odmah krene u pravcu Vinca, u koji su pristigla pojačanja iz Donjeg Vakufa (Dnevnik M. Polksića).

dinica i njihov raspored bilo je onemogućeno, jer je parčad mina vrcala na sve strane. Daljnja borba bila je uglavnom prepuštena inicijativi pojedinaca. Veze sa preostalim položajima bile su potrgane a, što je najgore, izgubili smo vezu sa topovima».³⁶

Mada je posada nastavljala da pruža otpor, već su se mogli uočiti znaci da ona to čini u očajanju i da će ubrzo nastati rasulo. Pojedine, veće i manje, grupe vojnika i građana, među kojima i 48 pripadnika nemačke narodne grupe, pod zaštitom vatre sa Kraljevog groba, uzvišenja na desnoj obali Vrbasa, napuštale su grad bežeći preko mosta na desnu obalu Vrbasa da bi tražile spas u povlačenju ka Turbetu. Neke grupe su se probijale i na sever, u pravcu Kotor-Varoši.³⁷ Oko 15,45 časova grad su, u oklopnim kolima, napustili i ustaški funkcioneri, a za njima su, preko mosta, nagnuli i demoralisani delovi ustaškog i domobranskog bataljona. Na mostu, koji su partizani držali pod neprekidnom vatrom iz mitraljeza i puškomitraljeza, poginuo je veliki broj neprijateljevih vojnika. Ocenivši da je kod branilaca nastala kriza, 1. i 2. krajiška brigada su pojačale pritisak da bi zauzele preostali deo grada. Njihovi bataljoni su prodirali kroz ulice i zauzeli veći deo objekata iz kojih su ustaše i domobrani pružali otpor. Čete Udarnog bataljona su prodrle u grad pored Medved-kule i katakombi i zauzele žandarmerijsku stanicu. U ruke partizana pala su i jedna oklopna kola, koja su bila odmah upotrebljena u borbi. Međutim, njima nije pošlo za rukom da zauzmu most. Tako se veći deo neprijateljeve posade prebacio pod zaštitom oklopnih kola i delova koji su se nalazili u zaštitnici. Ipak je znatan deo posade pao u ruke partizana, a samo 1. krajiška brigada zarobila je 134 neprijateljeva vojnika. Oko 17 časova, kada je prestao i poslednji otpor u gradu, Jajce je, bilo oslobođeno.³⁸

Za napad na Jajce brzo se saznalo u susednim garnizonima — Donjem Vakufu, Travniku i Banjoj Luci, ali nije ništa značajnije učinjeno da se njegovoj posadi pruži pomoć. U Banjoj Luci nisu ni pomišljali da se, posle više uzastopnih neuspeha

36 Zapisnik sa saslušanja policijskih službenika iz Jajca od 28. septembra u Zapovjedništvu redarstvene straže u Banjoj Luci (Arhiv VII, k. 213, br. reg. 39/7—1); k. 40f. br. reg. 55 8; k. 213, br. reg. 35/7—1 i 46/7—1, k. 13a, br. reg. 25/1—10, 24.

37 O tome su pomenuti policijski službenici izjavili sledeće: »Sa nama je bio Milan Božić, adutant Drenovića, koji nas je trebao provesti kroz četnički sektor. Iz grada su bježali i ustaše i posljednji ostaci domobrana. I mi smo napustili grad u društvu četnika Božića i još nekih građana. On nas je sproveo do Kotor-Varoši«.

38 Arhiv VII, k. 213, br. reg. 35/7—1, 39/7—1, 44/7—1; k. 56, br. reg. 10 2—15; k. 147, br. reg. 28/3—1, 53/3—3; k. 13a, br. reg. 25/1—17, 24, 26/1—31, 34, 27/1—2, 4, 30/1—14; k. 787, br. reg. 17/1—2; mikroteka VII, film London 23, snimci 313885—7.

na Manjači, ponovo angažuju u nekom novom pothvatu koji nije obećavao ništa drugo sem uplitanja u teške i iscrpljujuće borbe čiji se ishod nije mogao nazreti. A sem toga, Jajce je ulazilo u operacijsko područje 3. domobranskog korpusa, te se Banjalučki zdrug nije smatrao odgovornim za njegovu bezbednost. Posada u Donjem Vakufu je, pak, bila isuviše slaba da bi se smela upustiti u neke riskantne akcije niz dolinu Vrbasa, u kojima bi pretrpela velike gubitke. Plašeći se i sama za svoju sudbinu, jer je smatrala da će se partizani, koji su se u velikom broju nalazili na komunikaciji, uputiti na Donji Vakuf, ona je preduzimala mere da još više učvrsti svoju odbranu. Da bi otkrio nastupanje partizana i ustanovio da li se oni kreću ka Donjem Vakufu, njen komandant je istoga dana uputio jače patrole u pravcu Babinog Sela. Ni iz Travnika i Turbeta nije ovoga dana bila upućena pomoć Jajcu. Opasnost od partizanskih snaga koje su se poslednjih dana pojavile južno od Travnika još nije bila prošla. Stab puka je stoga bio prinuđen da jedinice travničkog garnizona drži u pripravnosti, da bi se mogle odupreti eventualnom napadu 5. crnogorske i 10. hercegovačke brigade. Istog dana kada je posada Jajca bila napadnuta, on je morao da iz Travnika uputi izvesne snage prema Rastovu i Sebešiću, gde su se pojavili delovi 5. crnogorske brigade. »Tražena pomoć nije se iz Travnika mogla poslati« (u Jajce — prim. M. L.) — stoji u bojnoj relaciji 9. puka — »jer je i sam Travnik bio ugrožen sa južne strane, i njegova posada, kao i ostale posade prema Jajcu su malobrojne pa nijesu dovoljne ni za osiguranje željezničke pruge Lašva — Travnik — Donji Vakuf — Jajce«. Komandant puka je procenio da se opasnost za Travnik sad povećala, jer je strahovao da će partizani koji su napadali Jajce i Vinac preći preko Vrbasa i krenuti ka Turbetu i Travniku. Da bi pratio njihovo kretanje, kako bi isključio mogućnost da bude iznenađen, on je naredio svojim potčinjenim jedinicama u Dobretićima, Poniru i Gostilju da upute izviđačke delove u pravcu Jajca i kontrolišu prelaze između Dnolučke i Gole planine, kuda su se partizani mogli pojaviti i sa severozapadne strane ugroziti Turbe i Travnik.³⁹

Posle oslobođenja Jajca težište borbi se prenelo u dolinu Vrbasa. Pošto nije uspela da prethodnog dana zauzme Vinac, 4. crnogorska brigada je 26. septembra nastavila napade na to uporište. Posada, čiji je moral bio znatno opao, strahujući da će biti odsečena od Donjeg Vakufa, odlučila je da još u toku dana napusti selo i železničku stanicu. Međutim, 1. bataljon 4. crnogorske brigade, koji je već izbio na komunikaciju između Vinca i Doganovaca, ugrozio je njeno povlačenje. Oko 13 časova nepri-

3» Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10'2—15.

jatelj je obustavio otpor. Domobrani su ipak uspjeli da pobjegnu, ali su se milicioneri, gotovo svi, predali. U Vincu je zarobljeno oko 90 neprijateljevih vojnika, od kojih je osam, nakon suđenja, streljano zbog zločinačkih dela; a zaplenjeno je oko 100 pušaka, 9 sanduka puščane municije i 10 sanduka minobacačkih mina. Stab brigade je odlučio da nastavi dejstva u pravcu Donjeg Vakufa, te je odmah 1. 5. i 2. bataljon i bataljon »Pelagić« uputio prema Doganovcima i Starom Selu, gde se, u međuvremenu, prikupilo oko 300 demoralisanih vojnika, koji su izbegli iz Jajca. Nešto kasnije u Doganovce su iz Donjeg Vakufa stigli četa nemačkih vojnika i vod domobrana, koji su bili upućeni u pomoć posadi Vinca. Međutim, pošto su saznali da su partizani zauzeli to mesto, a kako su izbegli ostaci posade iz Jajca produžili u pravcu Donjeg Vakufa, Nemci nisu krenuli ka Vincu, a nisu se usudili ni da ostanu u Doganovcima. Po padu mraka oni su se ukricali u oklopni voz koji se tu nalazio i napustili železničku stanicu, u poslednjem trenutku umakavši pred delovima 4. crnogorske brigade i 3. krajiškog odreda koji, zbog nedostatka protivtenkovskih oruđa, nisu bili u stanju da se uspešno bore sa oklopnim vozom.⁴⁰ Milicioneri su se bez otpora predali, dok su ce domobrani povukli u selo Sandžak.

U borbama za oslobođenje Jajca partizanske brigade su još jednom pokazale da su sposobne da savladaju i takve garnizone koji su, po čvrstini odbrane, jakim utvrđenjima i brojnosti posade, izgledali nesavladivi. Punih osamnaest časova borba je vođena s nesmanjenom žestinom. U njoj je došla do punog izražaja hrabrost boraca i rukovodilaca, koji su juriš'ma i bombama osvajali rovove i bunkere i vodili uporne ulične borbe⁴¹. I neprijatelj je pokazao veliku žilavost u odbrani, o čemu svedoče upornost s kojom se branio iz kuća i tvrđave i česti protivnapadi koje je u zoru i pre podne izvodio.⁴² O žestini borbe govore i podaci o velikim gubicima koje je on pretr-

« Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10/2—15, k. 147, br. reg. 35/5—2, 36/3—5, k. 13a, br. reg. 27/1—2, k. 44e, br. reg. 7/1; Zbornik, tom IV, knj. 7. dok. br. 69 i 112; Dnevnik M. Poleksića i J. Mihaljevića; Ratna beležnica B. Đuričkovića.

⁴¹ Ustaški funkcioner iz Jajca, u svom izveštaju o borbama u gradu, kaže, između ostalog, i sledeće: »Bez svake sumnje partizani imaju dobre oficire, taktička znanja, iskustvo, a mora se priznati i junaštvo« (Arhiv VII, k. 40g, br. reg. 48/2).

⁴² Podžupan iz Jajca, koji je za sve vreme borbi bio u gradu, pisao je ministru unutrašnjih poslova da za pad Jajca krivicu ne snosi posada. »Ističem ponovo da se posada očajno branila, a za dokaz tome jest činjenica i najbolje svjedočanstvo tako veliki broj mrtvih i ranjenih ustaša i domobrana, te časnika jednih i drugih, kao i trajanje borbe punih 18 i pol sati bez i najmanjeg prekida...« (Arhiv VII, k. 213, br. reg. 35/7—1).

peo. Prema izveštaju komandanta domobranskog 9. pešadijskog puka, izbačen je iz stroja 441 neprijateljev vojnik, među kojima 165 ustaša i 276 domobrana.⁴³ I partizanske jedinice su imale znatne gubitke: 1. i 2. krajiška brigada po 33 izbačena iz stroja, 2. proleTERSka brigada samo tri mrtva, 4. crnogorska brigada 8 poginulih i 15 ranjenih, a bataljon »Pelagić« jednog ranjenog i dva poginula, među kojima i zamenika političkog komesara bataljona.⁴⁴

U toku borbi za Jajce došlo je do izražaja dobro organizovano sadejstvo jedinica. Štabovi su bili u toku situacije, neprekidno pratili razvoj događaja kako kod svojih jedinica tako i kod suseda i nesebično pružali pomoć jedni drugima. Naročito je bio usklađen rad 1. i 2. krajiške brigade, čiji su bataljoni tesno sarađivali u uličnim borbama u severnom delu grada. I 2. proleTERSka brigada je pružila značajnu pomoć krajiškim brigadama: sa osvojenih položaja na Čusinama ona je minobacačkom vatrom tukla neprijateljeva uporišta u tvrđavi i na Volujaku, na koja su napadali borci 1. krajiške brigade.

U ovim borbama, kakav je, uostalom, bio slučaj i u svim dotadašnjim napadima na naseljena mesta, glavni teret su nosili pešaci; jurišajući na rovove, bunkere i utvrđene zgrade, oni su, bombama i vatrom iz pušaka i automatskog oružja krčili sebi put i prodirali u grad. Ali su ovoga puta značajnu ulogu odigrali i minobacači i topovi, koji su svojom preciznom vatrom naneli neprijatelju znatne gubitke i stvorili pometnju u njegovim redovima.⁴⁵

« Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10/2—15, k. 213, br. reg. 35/7—1, k. 172a, br. reg. 35/7—1, k. 14, br. reg. 1/1—10, k. 13a, br. reg. 30/1—30.

Izgleda da su gubici neprijatelja, sudeći po naknadnim, svakako tačnijim, podacima, bili manji. Prema tim podacima, 17. ustaški bataljon je imao 74 poginula, među kojima tri oficira, i 58 ranjenih; 2. bataljon 9. puka 14 poginulih, 15 ranjenih i 81 nestalog, među kojima tri oficira; 19. četa 9. puka 9 poginulih, 11 ranjenih i 46 nestalih; žandarmerijska četa 6 poginulih, 5 ranjenih i 19 nestalih; folksdojčeri dva poginula i dva ranjena i milicioneri takođe dva poginula (Bojna relacija 9. puka, Arhiv VII, k. 56, br. reg. 11/2—36, 33, 17; Izveštaj ustaškog stožera iz Jajca Glavnom stanu poglavnika od 19. oktobra, Arhiv VII, k. 65, br. reg. 21/6—1; mikroteka VII, film London 23, snimci 313885—7).

« Arhiv VII, k. 787, br. reg. 17/1—2, k. 147, br. reg. 35/5—2; AIRP, br. 716; Dnevnik Lj. Đurića, M. Milovanovića, V. Đokića, M. Poleksića i J. Mihaljevića.

⁴⁵ U dnevniku komandanta 2. proleTERSke brigade zabeležen je podatak da je samo od jedne mine poginulo 14 neprijateljevih vojnika oko reflektora i haubica. U gotovo svim neprijateljevim izveštajima o padu Jajca govori se o preciznoj vatri partizanskih topova i minobacača, koja je izazvala paniku. Jedan Nemač, pripadnik »Dojče manšaft«, koji je zajedno sa ostalim pripadnicima nemačke narodne grupe učestvovao u borbama u Jajcu, izjavio je svojim pretpostavljenima sledeće: »Prva

U zauzetom gradu partizanima je pao u ruke bogat plen u oružju: dve haubice 100 mm, tri topa, pet minobacača, šest mitraljeza, jedna oklopna kola, jedanaest motornih vozila, pet lokomotiva, veći broj pušaka i puškomitraljeza, veće količine municije i druga ratna oprema. Zaplenjeno je i dosta namirnica, posebno — velike količine soli (15 vagona), u čemu su i jedinice i narod na oslobođenoj teritoriji oskudevali. Zaplenjeno oružje, ratnu opremu i namirnice partizani su evakuisali iz grada na oslobođenu teritoriju Janja.⁴⁶

Po ulasku u grad partizani su razvili vrlo živu političku aktivnost. Održano je više zborova građana, posebno žena, radnika i omladine; organizovano je i nekoliko kulturnih priredbi, u kojima su učestvovali i glumci koji su nedavno prebegli iz Zagreba i osnovali Pozorište narodnog oslobođenja. Dvadeset osmog septembra uveče u Jajce je stigao vrhovni komandant s nekoliko članova Vrhovnog štaba i komandantom Glavnog štaba Hrvatske, a sledećeg dana održana je smotra 1. krajiške brigade kojom prilikom je Tito održao govor.⁴⁷

Stanovnici Jajca većinom su radosno primili partizane, i znatan broj njih je stupio u partizanske jedinice. Vest o oslobođenju Jajca brzo je doprla u svaki kutak oslobođene teritorije, a stigla je i u gradove i sela koji su se još nalazili u rukama okupatora i njegovih slugu i naišla na veliki odjek kod naroda. Operativni štab za Bosansku krajinu je 28. septembra izdao sledeće saopštenje o oslobođenju Jajca:

»... Jajce je oslobođeno. Pod silovitim naletom bratski sjedinjenih partizana Krajine, Srbije i Crne Gore većinom su uništene i zarobljene neprijateljske snage a manji dio je uspio da kukavički pobjegne...

Oslobođenje grada Jajca veliko je djelo oružanog bratstva Krajišnika, Srbijanaca i Crnogoraca. U ovoj borbi istakle su se i pokazale velika junaštva čete i bataljoni I i II krajiške brigade i II proleterске srbijanske brigade. Naročito su se istakli svojim junaštvom 1. i 2. bataljon (grmečki) II krajiške brigade, 1. bataljon i krajiške brigade i čitava II proleterска srbijanska brigada.

Operativni štab NOP i DV za Bosansku krajinu pohvaljuje drugu Đurina Predojevića, zamjenika komandanta II krajiške bri-

partizanska granata pogodi u kuću jednog folksdojčera a druga pade u glavni logor hrvatskih domobrana... Partizani su gađali uglavnom sa bacačima i bilo je odmah 30 poginulih domobrana i ustaša« (Arhiv VII, k. 40f, br. reg. 55/8).

⁴⁶ Saopštenje Operativnog štaba za Bosansku krajinu od 28. septembra (Zbornik, tom IV. knj. 7, dok. br. 77); Pismo komandanta Operativnog štaba drugovima Đ. Pucaru i O. Karabegoviću (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 75); Arhiv VII, k. 65, br. reg. 26/6—1, k. 147, br. reg. 53/3—1; k. 213, br. reg. 35/7—1, 44/7—1; Izveštaj nemačkog konzulata u Sarajevu poslanstvu u Zagrebu od 19. oktobra (mikroteka VII, film London 19, snimci 311284—6).

⁴⁷ Isto; Dnevnik Lj. Đurića.

gade, i druga Ranka Šipku, komandanta 1. bataljona II krajiške brigade, zbog hrabrosti i požrtvovanja koje su pokazali u ovim operacijama.

Poslije oslobođenja Glamoča, Ključa, Livna, Mrkonjić-Grada i drugih gradova i naselja, oslobođenje Jajca znači veliku pobjedu oslobodilačkog partizanskog oružja. Uništeno je još jedno jako ustaško uporište u Krajini, stvoreni su još povoljniji vojnički i politički uslovi za nove bitke i nove pobjede. Poslije velike izvojevane bitke nad njemačkim razbojnicima i udruženim četničkim i ustaškim plaćenicima u području Manjače i oko Banje Luke, oslobođenje Jajca još je jedan težak udarac četničkim bandama i njihovoj politici služenja okupatoru..⁴⁸

3. — *Prenošenje dejstava ka Donjem Vakufu i Travniku i mere neprijatelja da zaustavi nastupanje partizana*

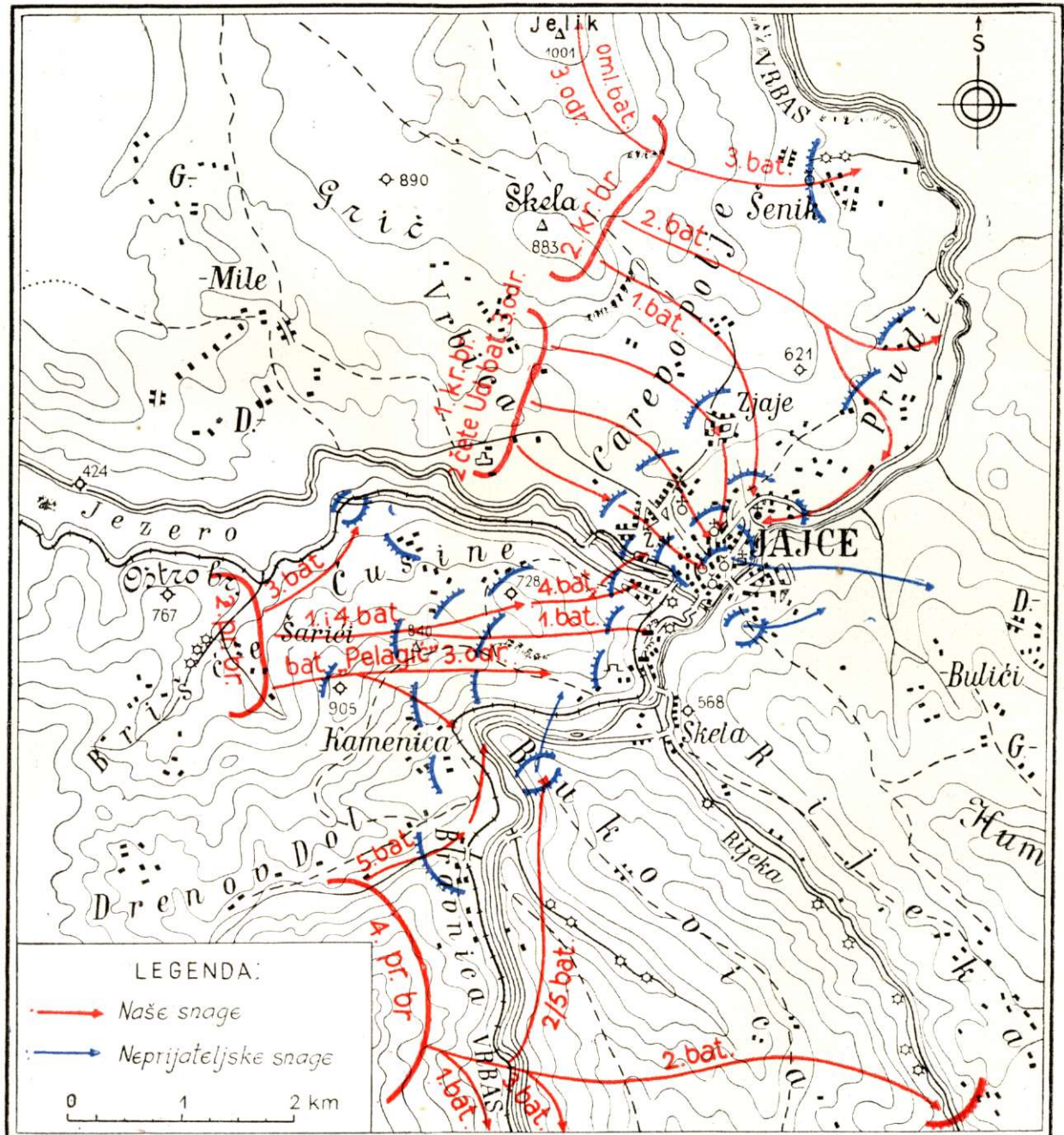
Neprijateljevi štabovi u Travniku i Donjem Vakufu brzo su saznali za pad Jajca. Izbeglice koje su u toku noći stizale u Turbe i Travnik donele su vesti da su partizani ušli u Jajce i da se prebacuju preko Vrbasa da bi, po svoj prilici, krenuli ka Travniku. U svim obližnjim garnizonima, u Travniku, Turbetu, Donjem Vakufu i Bugojnu, naređena je puna pripravnost, a preduzete su užurbane mere na utvrđivanju odbrambenih položaja. Trebalo je po svaku cenu zaustaviti nadiranje partizanskih brigada, odbraniti Donji Vakuf, Turbe i Travnik i ne dozvoliti partizanima da poruše komunikaciju Turbe — Komar — Donji Vakuf. Snage kojima se u tom rejonu raspolagalo nisu bile dovoljne da bi se mogle duže odupreti napadu tako brojnih partizanskih jedinica. Pa ipak, trebalo je sve učiniti da se partizani zaustave, bar za nekoliko dana, dok ne pristignu jači delovi nemačke 718. divizije koji bi radikalnije raščistili situaciju i odbacili partizane iz doline Vrbasa. Pored delova 9. pešadijskog puka trebalo je angažovati i žandarmerijske jedinice i milicijske grupe.⁴⁹

Već sledećeg dana, 26. septembra, preduzete su mere da se prema partizanima isture jači delovi koji će im pružati otpor, zadržavati ih i usporavati njihovo nastupanje da bi se dobilo u vremenu. Međutim, bilo je kasno da se nešto ozbiljnije učini. Pošto je Vinac pao u ruke partizana, i sve ostale neprijateljeve posade povukle su se iz doline Vrbasa, napustivši železničku prugu i stanice. Iz Doganovaca se deo posade povukao u selo Sandžak, a iz Babinog Sela posada se povukla u Orahovljane, da bi na toj liniji organizovali otpor i štitili komunikaciju Donji Vakuf — Oborci. Grupa milicionera iz sela Gostilja, Vitovlja i Dobretića, zajedno sa žandarmima iz žandarmerijske stanice u

« Zbornik, tom IV, knj 7, dok. br. 72.

a» Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10/2—15, k. 13a, br. reg. 26/1—34, 40.

OSLOBOĐENJE JAJCA
(25. IX 1942)

Skica 23

Vrhovni komandant Tito i Ivo Lola Ribar u oslobođenom Jajcu 29. septembra 1942. sa grupom rukovodilaca iz Bosanske krajine i Hrvatske (Kostom Nadom, Vladom Popovićem, Ivom Rukavinom i Ivanom Krajačićem).

Poniru (ukupno oko 150 naoružanih ljudi), prešla je preko Gole planine i izbila u sela Bistricu, Doribabu i Lendiće, 6—8 km. severoistočno od Jajca, gde je stupila u borbeni dodir sa delovima 2. krajiške brigade.⁵⁰

Dok se neprijatelj užurbano spremao da zaustavi dalje nadržavanje partizana preko Vrbasa, Operativni štab je žurio da iskoristi uspeh postignut zauzimanjem Jajca i da, u duhu direktive Vrhovnog štaba, prenese dejstva ka Donjem Vakufu i Bugojnu i u srednju Bosnu.⁵¹ Odmah po oslobođenju Jajca on je stigao u grad i uveče sazvaio štabove brigada da bi razmotrio dalje zadatke. Odlučeno je da sve jedinice, izuzev 1. krajišku brigadu koja treba da ostane u gradu kao pasada, predu na desnu obalu Vrbasa i nastave gonjenje razbijenih neprijateljevih snaga. Druga proleterska brigada je dobila zadatak da se prebaci u sela Podmilačje, Divičane i Lupnicu da bi rasterala ustašku miliciju i, dejstvom prema Skender-Vakufu, izazvala, pometnju u jedinicama četničkog odreda »Obilić«, kojim je komandovao Tešanović, i tako stvorila uslove za prodor u srednju Bosnu preko reke Vrbanje, do kojeg je trebalo da dođe kasnije, kada se prikupe jače snage. Drugoj krajiškoj brigadi je naređeno da se uputi ka Turbetu, a 4. crnogorskoj brigadi i delovima 3. krajiškog odreda (bataljon »Pelagić« i Udarni bataljon) da nastupaju prema Donjem Vakufu, Oborcima i Komaru.⁵²

U duhu dobijenih naređenja, sve su jedinice još iste noći i sledećeg jutra krenule u određenim pravcima. Druga proleterska brigada je prešla preko Vrbasa i izbila u sela Divičane, Lupnicu i Podmilačje, ne naišavši ni na kakav otpor. Bataljon! 2. krajiške brigade su takođe prešli na desnu obalu Vrbasa i uputili se prema Turbetu. Bataljon »Pelagić« se zadržao u Bravnici gde je, zajedno sa stanovništvom, rušio prugu, a njegova 3. četa je zauzela Bukovicu i izbila na drum koji vodi ka Turbetu.⁵³

Četvrta crnogorska brigada je produžila nastupanje uz dolinu Vrbasa: 1. bataljon je izbio u selo Đihaniće, oko 8 km od Donjeg Vakufa, a 2. bataljon je ušao u Staro Selo, iz kojeg su milicioneri, njih oko 50, pobjegli. Krajem dana je 4. crnogorska

so isto.

si Komandant Operativnog štaba je 29. septembra pisao sekretaru Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu Đ. Pucaru i političkom komesaru Operativnog štaba O. Karabegoviću: »Pisali smo vam već da poslije uspele akcije na Jajce naše snage, kao i snage proleterskih brigada, dobile su zadatak od Vrhovnog štaba da likvidiraju Donji Vakuf — Bugojno i dalje...« (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 75).

⁵² Dnevnik V. Đokića i Lj. Đurića; Izveštaj Štaba 4. crnogorske brigade Operativnom štabu za Bosansku krajinu od 26. septembra u 22 časa (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 69).

⁵³ Isto; Arhiv VII, k. 147, br. reg. 35/5—2.

brigada zajedno sa dva bataljona 3. krajiškog odreda, izbila do Babinog Sela i, koristeći se i mesnim stanovništvom, počela da ruši drum i železničku prugu.⁵⁴

Neprijateljevi štabovi u Travniku i Donjem Vakufu sa uznemirenjem su pratili kretanje partizana. Štabovi 718. divizije i 3. domobranskog korpusa užurbano su se pripremali za jednu operaciju širih razmera, u kojoj bi učestvovala znatne nemačke i domobranske snage, s ciljem da povrate Jajce i partizane odbace iz doline Vrbasa. Međutim, dok se ne prikupe potrebne snage, trebalo je zadržavati partizane i onemogućiti ih da zauzmu Donji Vakuf, Komar i Turbe, jer je upravo s te linije trebalo preći u protivnapad. U toku 27, 28. i 29. septembra kroz Travnik je, u pravcu Turbeta i Donjeg Vakufa, prošlo nekoliko kompozicija nemačke i domobranske vojske. Mada se pripremao za napad, neprijatelj je užurbano nastavljao utvrđivanje položaja oko Travnika i Donjeg Vakufa, jer nije potcenjivao opasnost od daljeg nadiranja partizana. Jedna četa, formirana od ostataka 1. bataljona 9. pešadijskog puka, koji su izbegli iz Mrkonjić-Grada, upućena je prema Rastovu da bi Travnik obezbedila s južne strane.⁵⁵

Sledeći dani su doneli nove vesti o daljem napredovanju partizana. Bataljoni 2. krajiške brigade su 28. septembra rastezali domobranske i milicionerske grupe sa Dnolučke i Gole planine. Neprijatelj se povukao prema Poniru, gde se nalazila posada od 30 domobrana, 30 milicionera i 5 žandarma,⁵⁶ da bi tu organizovao otpor i zaustavio nastupanje partizana prema Turbetu. U toku dana do Ponira je stigla jedna nemačka četa, ali se odmah povukla u Turbe, ocenivši da je necelishodno zadržavati se u tom rejonu kad partizani nadiru u širokom frontu preteći da izbiju u njenu pozadinu. Još istog dana delovi 2. krajiške brigade su zauzeli Ponir, ubivši 12 i zarobivši tri domobrana, a sledećeg dana i Gostilj, odbacivši domobrane i žandarme na Smet, važan prevoj iznad izvora reke Lašve. Ne zadržavajući se u Gostilju, 2. krajiška brigada je iste noći napala na Smet i uspela da ga zauzme. Njeni delovi koji su nastupali preko planine Radalje napali su iste noći na železničku stanicu Komar ali su se nakon šestočasovne borbe morali povući zbog pristizanja iz Travnika jedne jače kolone neprijatelja. Svestan značaja izgubljenih položaja na Smetu i posledica koje bi mogle iz toga proizaći, neprijateljev štab je 30. septembra uputio jednu nemačku i jednu domobransku četu sa zadatkom

Arhiv VII, k. 44e, br. reg. 7/1; k. 147, br. reg. 36/3—5; Dnevnici M. Poleksića i J. Mihaljevića; Ratna beležnica B. Đuričkovića.

⁵⁵ Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10/2—15, k. 13a, br. reg. 27/1—23, 27, 28/1—30.

⁵⁶ Arhiv VII, k. 146, br. reg. 39/5, k. 147, br. reg. 25/3—4.

da odbace partizane sa tog prevoja. Međutim, ne uspevši u napadu, ove jedinice morale su se povući na Karaulu, iznad samog Turbeta, da bi se tu sredile i pripremile za novi napad. Zbog prodora partizana u ovaj, od ustaničkih borbi dotad pošteđeni kraj, iz obližnjih sela oko reke Ugra razbežali su se milicioneri, odstupivši ka Travniku. Tako je i neprijateljeva posada (7 žandarma i 42 milicionera) napustila selo Koričane, povukavši se u rejon Kraljičine vode na planini Vlašiću⁵⁷.

I na pravcu nastupanja 4. crnogorske brigade neprijatelj je bio prinuđen da se povlači sve do Donjeg Vakufa i do komunikacije koja preko Oboraka i Komara vodi za Turbe. Još 28. septembra istureni neprijateljevi delovi odstupili su iz sela Sandžaka i Orahovljana, a dva dana kasnije partizani su, na više mesta, porušili železničku prugu između stanica Goleša i Komara i pokidali telefonsko-telegrafске linije. U situaciji kad je pripremao protivnapad, neprijatelj nije smeo dozvoliti da ova vrlo važna komunikacija bude van upotrebe, te je brzo intervenisao da odbaci partizane i otkloni kvarove na pruzi. To mu je još istog dana pošio za rukom, tako da je mogao nastaviti prebacivanje svojih trupa iz Travnika u Donji Vakuf. Istovremeno su u to mesto upućene i neke jedinice iz Bugojna, pošto se pritisak partizana u tom rejonu nije naročito osećao. Tako su 29. septembra u Donji Vakuf stigli 1. bataljon domobranskog 15. pešadijskog puka, 3. bataljon 5. pešadijskog puka i 1. četa 20. ustaškog bataljona.⁵⁸

Poslednjih dana septembra došlo je do vrlo burnih događaja u rejonu Donjeg Vakufa, Turbeta i Travnika. Posle oslobođenja Jajca partizanske su se jedinice nezadrživo kretale ka komunikaciji Donji Vakuf — Travnik i već su mestimično izbile na nju, ozbiljno ugrozivši sva mesta, čak i Travnik. Delovi koji su nastupali uz dolinu Vrbasa intenzivno su rušili železničku prugu i objekte na njoj. Do kraja meseca oni su, zajedno sa seljacima iz obližnjih sela, porušili 19.100 metara pruge, sve mostove, 23 propusta i popalili železničke stanice u Vincu i Babinom Selu.⁵⁹ U Donji Vakuf su neprestano pristizale nemačke i ustaško-domobranske jedinice. Od njih je trebalo obrazovati jaku borbenu grupu koja bi mogla zaustaviti nadi-

Izveštaj Štaba 2. krajiške brigade komandantu Operativnog štaba od 29. i 30. septembra (AIRP, br. 806 i 716); Arhiv VII, k. 146, br. reg. 53/5—1, 2. 3, k. 56, br. reg. 10/2—15, k. 13a, br. reg. 29/1—27, 30/1—2, k. 14, br. reg. 1/1—35, 7/1—24, k. 52, br. reg. 23/2—3, k. 147, br. reg. 36/3—5, se Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10/2—15, k. 13a, br. reg. 30/1—5, k. 54, br. reg. 19/1—6; Ratna beležnica B. Đuričkovića.

⁵⁹ Isto, k. 211, br. reg. 31/2—1.

Rušenja su bila tako obimna da će kasnije, kad bude ovladao tom komunikacijom, neprijatelju biti potrebno 28 dana da otkloni kvarove i da železničku prugu osposobi za saobraćaj.

iranje partizana i preći u protivnapad da bi povratila Jajce. Dolazak nemačkih snaga unekoliko je stišao uzbuđenje koje je bilo zavladao u ugroženim garnizonima u dolini Vrbasa i Lašve. Ali strah od partizana nije prestao. U Travniku i Donjem Vakufu je proglašeno opsadno stanje.⁶⁰ Atmosferu koja je tih dana vladala u tim mestima najbolje ilustruje pismo jednog ustaškog višeg funkcionera upućeno ministru unutrašnjih poslova dr Artukoviću u kome se, između ostalog, kaže:

»Partizani se od sinoć pojavljuju iznad Turbeta u kretanju prema Zenici i Travniku, koje možda čeka ista sudbina... Svi pod oružje do 55 godina jer nas crni dani u zimi čekaju!... Posjetite, molim, Poglavnika i rastumačite mu očajnu situaciju Bosne.«⁶¹

Poglavnika, međutim, nije trebalo podsećati na očajnu situaciju njegove ustaške države. On se upravo tih dana pripremao da poseti Hitlerov Glavni stan u Vinici, gde će voditi razgovore o teškoj situaciji u Jugoslaviji nakon velikih pobjeda ustaničkih snaga i o potrebi da se preduzmu opsežne vojne operacije protiv njih.

4. — *Dejstva na ostalim sektorivna u toku septembra*

Time što je prema Mrkonjić-Gradu, Banjoj Luci i Jajcu uputio 1. krajišku, 2. proletersku i 3. sandžačku brigadu, a nešto kasnije i 4. crnogorsku brigadu, kojima će se priključiti 2. i 3. krajiška brigada i delovi 3. i 6. krajiškog odreda, Vrhovni štab je glavna dejstva usmerio ka dolinama Save i Vrbasa. On je tako brojne jedinice mogao angažovati na tom pravcu, bez bojazni da će ozbiljnije oslabiti odbranu slobodne teritorije, zahvaljujući činjenici što su već znatno narasle partizanske snage bile u stanju da zatvore sve pravce kojima bi neprijatelj mogao ugroziti oslobođenu teritoriju. Pored 1. proleterske, 5. crnogorske i 10. hercegovačke brigade, on je za tu svrhu raspola-gao još 1. dalmatinskom⁶² i 4. krajiškom brigadom⁶³ i izvesnim brojem meštanskih bataljona (dalmatinskih i krajiških). Te je-

eo Isto, k. 13a, br. reg. 28/1—30, 29/1—21, 30/1—30.

⁶¹ Isto, k. 211, br. reg. 31/2—1.

⁶² Prva dalmatinska narodnooslobodilačka udarna brigada formirana je 6. septembra 1942. godine u selu Dobrom, kod Livna, od 1. dalmatinskog udarnog bataljona Srednodalmatinskog odreda, 2. bataljona istog odreda, bataljona »Bude Borjan« Severnodalmatinskog odreda i 200 boraca južnodalmatinskog bataljona »Jozo Jurčević«. Brigada je imala četiri bataljona sa oko 1000 boraca (D. Plenča, nav. delo, str. 385—9).

⁶³ Četvrta krajiška brigada je formirana 9. septembra 1942. godine u selu Tičevu, kod Drvara, od bataljona »Gavrilo Princip«, »Starac Vujadin«, »Budućnost« i Omladinskog iz 5. krajiškog odreda (Krajiške brigade, str. 269).

dinice su, radi odbrane slobodne teritorije, zatvarale pravce s kojih se mogla očekivati intervencija neprijatelja: prema Mostaru, Posušju i Imotskom 10. hercegovačka i 1. dalmatinska brigada i 3. odred 4. operativne zone Hrvatske,⁶⁴ prema Sinju jedinice Srednjodalmatinskog odreda, prema Bos. Grahovu 4. krajiška brigada i Severnodalmatinski odred, prema Kupresu 1. proleterska i 4. crnogorska brigada (pre njenog upućivanja ka Mrkonjić-Gradu) i delovi 3. krajiškog odreda. Peta crnogorska brigada, koja je 27. avgusta rasformirala svoj Dragočavsko-čelebički bataljon, uputivši njegove borce u ostale brigade,⁶⁵ bila je raspoređena u rejonu Prozora i Gornjeg Vakufa, da zatvara pravce prema Bugojnu, Travniku i Konjicu.⁶⁶

Dok su, krajem avgusta i u toku septembra, prema Banjoj Luci, Jajcu i Travniku vođene teške borbe protiv Nemaca, domobrana, ustaša i četnika, na ostalim područjima oko oslobođene teritorije nije bilo značajnijih dejstava. Nešto veća aktivnost je ispoljena jedino u rejonu Posušja, gde su ustaše uspele da 3. septembra zauzmu tu varošicu i izbiju na brdo Radovan, na kome se utvrdilo oko 300 milicionera. Sledećeg jutra njih je 3. četa 1. bataljona 10. hercegovačke brigade odbacila u Posušje, ranivši dvojicu. Posle ovih borbi, kao i neuspelog pokušaja ustaša da 6. septembra ovladaju Radovanom, i u tom je rejonu nastupilo zatišje, koje su partizanski štabovi iskoristili za reorganizaciju jedinica i za stvaranje i učvršćenje vojnoteritorijalnih organa (komandi područja, komandi mesta i partizanskih straža).⁶⁷ Ni u rejonu Bos. Grahova nije bilo značajnijih događaja, sem izviđačke delatnosti i mestimičnih sukoba slabijih delova. Prema Konjicu i Travniku neprijatelj već duže vremena nije ispoljavao veću aktivnost. Jedino su u rejonu Bugojna i Kupresa dejstva obeju strana bila nešto življa. Neprijatelj je vršio češće ispade s namerom da odbaci partizanske snage od tih garnizona i obezbedi nesmetani saobraćaj između njih, dok su partizanske jedinice izvodile povremene

⁶⁴ Od bataljona »Vojin Zirojević«, Duvanjskog bataljona i jednog dela bataljona »Jozo Jurčević« formiran je, 4. septembra 1942. godine, 3. odred 4. operativne zone Hrvatske, a 1. i 2. odred su nazivani Severnodalmatinski i Srednjodalmatinski odred (D. Plenča, nav. delo, str. 383—4).

⁶⁵ Naređenje Vrhovnog štaba Štabu 5. crnogorske brigade od 21. avgusta (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 129); Izveštaji Štaba 5. crnogorske brigade Vrhovnom štabu od 26. i 27. avgusta (Arhiv VII, k. 3a, br. reg. 20/1 i 37a).

⁶⁶ »Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 115—120, 130, 133—5, tom IV, knj. 7, dok. br. 2 i 3; Arhiv VII, k. 3a, br. reg. 10—I; AIRP, br. 664.

⁶⁷ Izveštaji 6. žandarmerijskog puka od 4. septembra (Arhiv VII, k. 52, br. reg. 10/2—I, k. 15, br. reg. 10/2—I, k. 13a, br. reg. 9/1—3 i 22/1—I); Pismo Štaba 10. hercegovačke brigade Štabu 1. proleterske brigade od 7. septembra u 23 časa (Arhiv VII, k. 1147/11, br. reg. 14—I); M. Aleksić: Ustaška pjesma i Lacina bomba (»Hercegovina u NOB«, str. 377).

napade na komunikacije i vršile prepade na neprijateljeve položaje. Još u drugoj polovini avgusta došlo je između Bugojna i Gornjeg Vakufa do nekoliko sukoba, koji su se završili bez većih gubitaka. Tako je 18. avgusta kolona od 120 ustaša i milicionera, čisteći teren oko Bugojna prema Gornjem Vakufu, napala u selu Gračanici, kod crkve, delove Mostarskog bataljona, koji se nalazio pod komandom Štaba 5. crnogorske brigade.¹⁸ U kratkoj ali oštroj polučasovnoj borbi ona je uspela da ih potisne. Ustaše su imale jednog poginulog i tri ranjena, a partizani — pet mrtvih i jednog zarobljenog.¹⁹ Narednih dana došlo je do još nekoliko sukoba u tom rejonu: 27. avgusta je jedan kombinovani bataljon 5. crnogorske brigade (u koji je ušla po jedna četa iz svakog bataljona) bezuspešno napao na Rastovo i Sebešić, a dva dana kasnije, zajedno sa novoformiranim Zijametskim bataljonom,⁷⁰ na planini Kalinu, oko 10 km severoistočno od Bugojna, odbio je napad jedne kolone jačine 350 ustaša, domobrana i milicionera, ubivši dva domobrana.⁷¹

U toku septembra znatno su se povećala dejstva 5. crnogorske brigade⁷² u rejonu Bugojna i Gornjeg Vakufa, sve više se pomerajući ka Travniku. Vrhovni štab je nastojao da pojačanom aktivnošću u tom rejonu prisili neprijateljeve štabove da tamo upute što više jedinica, kako bi dejstva brigada u rejonu Mrkonjić-Grada, Banje Luke i Jajca bila olakšana.

Pošto su temeljito porušili šumsku prugu Sebešić — Travnik i zapalili mostove na njoj, delovi 5. crnogorske brigade

es Mostarski (konjički) bataljon je 26. avgusta otišao u sastav svoje, 10. hercegovačke, brigade (Arhiv VII, k. 3a, br. reg. 20—1).

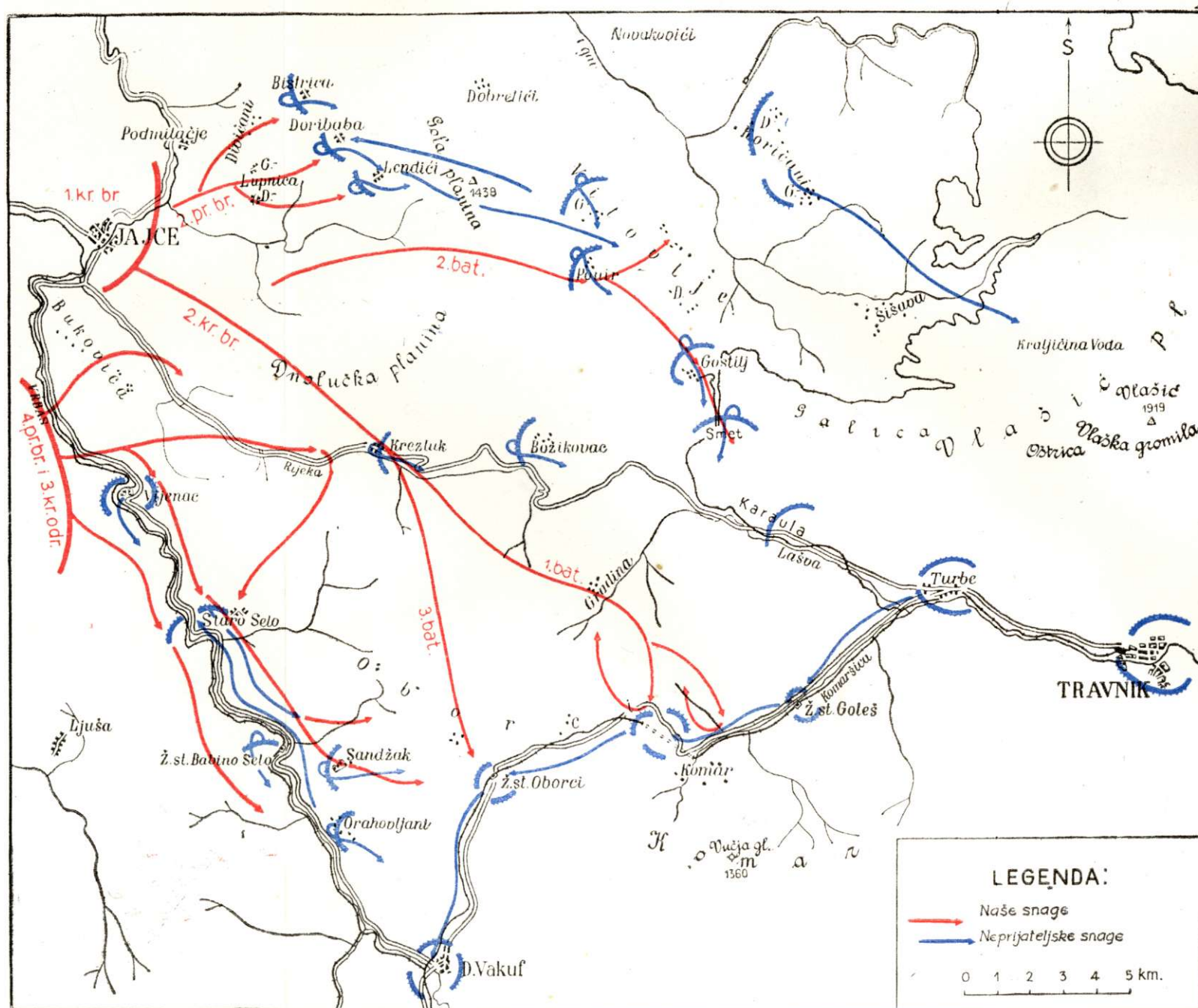
⁶⁹ Izveštaj komandira žandarmerijske stanice iz Bugojna od 19. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 166); Arhiv VII, k. 52, br. reg. 5/2—2, k. 215, br. reg. 8/1—1, k. 56, br. reg. 9/2—8; S. Brković: Zapisano u ratu, Grafički zavod, Titograd, 1963.

⁷⁰ Zijametski bataljon je formiran krajem avgusta 1942. godine od boraca iz sela istočno od Bugojna i Donjeg Vakufa (između planina Komara i Kalina). Taj bataljon, jačine oko 220 boraca, bio je delom pod uticajem četnika; tek nakon upornog političkog rada, i posle formiranja partijske i skojevske organizacije u njemu, postao je partizanski. Novembra 1942. on je uključen u sastav 5. crnogorske brigade, kao njen 5. bataljon (V. Milutinović: Sjećanje na Zijametski bataljon 5. crnogorske brigade, Narodna armija, 25. VI 1949; J. Vukotić: Borbeni put 5. proleterske brigade, VIG, br. 4, 1960; Arhiv VII, k. 3a, br. reg. 20—1).

⁷¹ Izveštaj komandira žandarmerijske stanice iz Bugojna od 3. septembra (Arhiv VII, k. 65, br. reg. 13/4—1); Izveštaji Štaba 5. crnogorske brigade Vrhovnom štabu od 26. avgusta, 3. i 6. septembra (Arhiv VII, k. 3a, br. reg. 20—1; Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 3 i 15).

⁷² Peta crnogorska brigada je početkom septembra imala 695 boraca, naoružanih sa 6 mitraljeza, 21 puškomitraljezom, 552 puške, 125 pištolja i 268 bombi (Izveštaj Štaba 5. crnogorske brigade Operativnom štabu pri 1. proleterskoj brigadi od 3. septembra 1942, Zbornik, tom IV, knj. 7, dck. br. 4).

NASTUPANJE KA TRAVNIKU I DONJEM VAKUFU
(26—30. IX 1942)

su se približili i komunikaciji Travnik — Donji Vakuf. Drugog septembra oni su napali železničke stanice Komar i Goleš i u tročasovnoj borbi ubili tri domobrana.⁷³ Uprkos nadmoćnosti, partizani nisu zauzeli ove stanice i tunel, jer nisu uspjeli da iznenade neprijateljeve posade. Deset minuta pre napada, u 2,30 časa, domobranska posada u Komaru primila je pismo komandanta 4. bataljona s pozivom na predaju. Domobrani su odmah zauzeli položaje i spremno dočekali napad. Pošto telefonske veze nisu bile prekinute, upozorena je na budnost susjedna železnička stanica u Golešu, čija je posada takođe odbila napad. U međuvremenu su, u cilju sadejstva, druge jedinice 5. crnogorske brigade vršile prepad na Bugojno, uznemiravajući njegovu posadu,⁷⁴ dok su delovi 3. krajiškog odreda razorili 160 m pruge i pokidali tt linije između Donjeg Vakufa i Jajca.⁷⁵

Oživljavanje borbi na prilazima Travniku uznemirilo je neprijateljeve štabove, koji su ionako tih dana bili zabrinuti zbog situacije u rejonu Jajca i bili obuzeti mišlju da otklone opasnost od Kupresa i da preko Sujice i Duvna prodru u Imotski. Ustaške vlasii u Travniku i okolnim naseljima našle su se ponovo, kao i pre dva meseca, pred ozbiljnim teškoćama: kako suzbiti partizane i kako stišati uzbuđenje koje se sve više širilo među ustaškim pristalicama. U izveštaju upućenom, 4. septembra, nemačkom poslaniku u Zagrebu, policijski ataše je sa dosta pesimizma ocrtao situaciju u rejonu Travnika, Bugojna i Jajca:

»Poslednjih dana je znatno pojačana aktivnost pojedinih grupa za uznemiravanje. Raznim sabotazama, kao, na primer, spaljivanjem triju železničkih mostova na šumskoj pruzi Turbe — Sebešić, dosada već trokratnim pljačkanjem magacina životnih na-

Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 15: Izveštaji žandarmerijskih stanica Turbe i Donji Vakuf (Arhiv VII, k. 148, br. reg. 17/6 i 35/6); Izveštaj Ravnateljstva drž. željeznica od 10. septembra (Arhiv VII, k. 211, br. reg. 19/2—6, k. 13a, br. reg. 3/1—3, 12, 5/1—3, 6/1—2, k. 52, br. reg. 10/2—14; Izveštaj policijskog atašea nemačkog poslanstva od 4. septembra (mikroteka VII, film London 19, snimci 311319—23); Bojna relacija domobranskog 9. pešadijskog puka za septembar 1942 (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10/2—15); Dnevni izveštaj 3. korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 53/7—1).

⁷⁴ Policijski ataše nemačkog poslanstva u Zagrebu prozreo je namere partizana. O napadima na Bugojno on je, u pomenutom izveštaju, pisao sledeće: »U Bugojnu su, na primer, ovu nedisciplinovanost partizani vrlo vešto iskoristili. Čim je pala noć, ispalili su nekoliko metaka kako bi izazvali ustaše da odgovore na vatru. To se odmah dogodilo i — neki nas očevici izveštavaju — u Bugojnu se svake noći ispali po 3—4000 metaka bez ikakvog cilja i smisla. Ovo predstavlja ludačko rasipanje municije, čemu partizani i teže« (Navedeni dok.).

⁷⁵ Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 6/1—2, k. 52, br. reg. 10 2—6, k. 211, br. reg. 19/2—3, 20.

mirnica u Sebešiću, svakodnevnim prekidanjem glavne železničke pruge Travnik — Jajce, ne samo da je potpuno umrtvljen privredni život, nego je do krajnje granice dovedeno panično raspoloženje stanovništva. Raspoložive snage su tako rasturene, da danas nijedno mesto nije više sposobno za odbranu na slučaj nekog većeg napada... Pukovnik Šimić, komandant celog operacijskog područja, s kojim sam pre tri dana razgovarao u Travniku, situaciju na ovom prostoru smatra vrlo ozbiljnom... On se žalio na velike gubitke, naročito kod Kupresa i Bugojna, za koje, uprkos nekoliko molbama, nije dobio popunu, te za uspešno vođenje operacija ima veoma malo ljudstva... On smatra da su danas moguće samo odbrambene akcije koje zahtevaju mnogo žrtava, a uspeh im je skoro ravan nuli... Iz njegovog izlaganja sam mogao da zaključim da on velike nade polaže u naimenovanje novog komandanta Jugoistoka general-feldmaršala Lera i da sada računa s tim da će za ugroženi prostor, a naročito za Travnik i Bugojno, dobiti nemačke trupe kako bi se ipak mogla da preduzme jedna veća akcija...»⁷⁶

U nedostatku potrebnih jedinica za odbranu Travnika, pukovnik Šimić se oslonio na milicionere, kojih je u travničkom srezu bilo oko 450. Borbena vrednost tih jedinica, međutim, nije bila naročito velika, a na upotrebu milicionera van njihovih sela nije se moglo računati.⁷⁷ Tako je, na primer, 2. septembra, kada je u Travniku bila data uzbuna, došlo svega 50 milicionera, a tek sledećeg dana, nakon ponovnog poziva i pretnji, odazvalo se još 150.⁷⁸

Ukoliko su borbe na banjalučkom pravcu postajale sve jače, utoliko je i aktivnost 5. crnogorske brigade u rejonu Bugojna i Travnika rasla. U toku noći 5/6. septembra njeni delovi su uništili električnu centralu u selu Vesela kod Bugojna, a sledeće noći su 2. i 4. bataljon napali železničke stanice Goleš i Komar i neprijateljeve položaje na Mravinjcu (trig. 1394), 7,5 km južno od Turbeta. Mada železničke stanice ni ovoga puta nisu bile zauzete, akcija je bila uspešna: oštećena je železnička pruga na dva mesta, srušeno je nekoliko mostova, put je prekopan, posećeno je pet telefonskih stubova, zapaljena je domobranska kasarna u Golešu, ranjena su tri domobrana. Narednih dana, gotovo neprestano, izvođeni su manji napadi na neprijateljeve položaje: 9. septembra su delovi 5. crnogorske

⁷⁶ Mikroteka VII, film London 19, snimci 311319—23.

⁷⁷ Nemački policijski ataše je dao sledeću ocenu ustaške milicije iz sela u rejonu Travnika, Bugojna i Jajca:

»Prema iskazu komandanta puka u Travniku potpukovnika Srama, ova tzv. ustaška milicija utiče vrlo demoralizujuće na hrvatsku vojsku (domobrane — prim. M. L.). Ovi milicioneri su oslobođeni vojne službe... Ovu okolnost oni iskorišćuju za direktno opasnu propagandu u hrvatskoj vojsci. Ima već mnogo slučajeva da je ustaški milicioner nagovarao svoga suseda, koji služi kao rezervista u hrvatskoj vojsci, da se javi za miliciju, u kome slučaju ~~ne~~ bi morao da služi u domobranstvu, a služba u miliciji je ugodnija itd...» (Navedeni dok.).

⁷⁸ Navedeni dok.

brigade upali u Sebešić i zapalili sve zgrade kolonije šumskih radnika koji su sekli drvo za okupatora, dok su drugi delovi zapalili železničku stanicu i dve pilane u Trenici. Sledećeg dana su neprijateljeve snage iz Bugojna, Donjeg Vakufa, Oboraka i Komara napale na Zijametski bataljon u rejonu sela Mijatovića i uspele da ga potisnu ka Gornjem Vakufu. Avion koji je podržavao ovaj napad bombardovao je, greškom, ustašku kolonu koja je nastupala iz Bugojna i ubio jednog a ranio dvojicu ustaša.⁷⁹ Četrnaestog septembra došlo je u rejonu sela Gračanice, na putu Bugojno — Gornji Vakuf, do jače borbe između delova 4. bataljona 5. crnogorske brigade i ustaša. Jedan vod partizana, s komandantom bataljona na čelu, krenuo je u toku noći da bi iznad sela pripremio zasedu ustašama koji su, prema primljenim obaveštenjima, nameravali da krenu ka Gornjem Vakufu. Po dolasku u rejon Plješevice (k. 832) partizani su postavili zasedu iznad puta ne sluteći da su već sami upali u ranije pripremljenu zasedu neprijatelja. Čim je svanulo, ustaše su izvršile snažan napad. U oštroj borbi, opkoljeni vod je bio prepolovljen: osam boraca je poginulo a šest ranjeno, dok je neprijatelj imao samo tri ranjena. Zahvaljujući pomoći 1. bataljona, ostatak voda je uspeo da se probije iz okruženja.⁸⁰

Na učestale napade 5. crnogorske brigade u rejonu Travnika Nemci su reagovali upućivanjem jednog bataljona 738. puka. Ovaj bataljon je 10. septembra prokrstario okolinom tih mesta ne naišavši na partizane. Intervencija Nemaca, međutim, nije sprečila, niti umanjila aktivnost 5. crnogorske brigade u tom rejonu. Njena dejstva su se, naprotiv, sredinom septembra znatno pojačala. Po naređenju Vrhovnog štaba, Štab brigade je prema Travniku i komunikaciji Travnik — Donji Vakuf uputio najpre dva bataljona, da svojim dejstvima na komunikaciji i likvidiranjem uporišta u Sebešiću, Rastovu i Fojnici posredno sadejstvuju s jedinicama koje treba da napadnu na Jajce oko 15. septembra.⁸¹ Ubrzo je Vrhovni štab na taj pravac

⁷⁹ Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 15; Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 11/1—3, k. 52, br. reg. 11/2—5, k. 148, br. reg. 38/6—2, k. 211, br. reg. 19/2—3, 30, 31, 36, 38, 39—42, k. 56, br. reg. 10/2—15, k. 71, br. reg. 32/4—1; Izveštaj Štaba 5. crnogorske brigade Vrhovnom štabu od 8. septembra (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 19).

so Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10/2—15, k. 13a, br. reg. 8/1—4 i 17/1—20, k. 71, br. reg. 48/4—3, k. 52, br. reg. 11/2—4, 12/2—2 i 18/2—15; Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 46; J. Vukotić, navedeni članak, VIG, br. 3, 1960; N. Matunović: Zaseda u okruženju (Crvena zvezda br. 300 od 21. januara 1958).

si Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 8/1—13, 9/1—3, 10/1—11, 11/1—14, 12/1—3, 16, 14/1—3; Zbornik, tom II, knj. 6, dok. br. 37.

orijentisao i 10. hercegovačku brigadu.⁸² Operativni štab, koji su sačinjavali štabovi tih dveju brigada, formirao je udarnu grupu od četiri bataljona i uputio je ka Travniku i Fojnici, da bi u tom rejonu ispoljila što veću aktivnost.⁸³ Ta grupa je izvela više uspešnih akcija: 15. septembra zauzela Rastovo i zapalila zgradu žandarmerijske stanice, prisilivši žandarme i ustaše da se povuku u pravcu Travnika; dva dana kasnije upala u železničku stanicu kod sela Bare, oko 14 km južno od Travnika; 19. septembra zbacila domobransku posadu sa utvrđenog brda Mravinjac. Istoga dana u zoru ona je napala na Fojnicu.⁸⁴ Posada ovog neprijateljevog uporišta, koju je sačinjavalo 13 žandarma i 40 ustaša Pripremljene bojne iz Kiseljaka, Fojnice i Kreševa, pružila je 2. bataljonu 5. crnogorske brigade slab otpor pre nego je, uz gubitke od četiri izbačena iz stroja, napustila mesto. Jedan deo posade se prikrivao po kućama, presvučen u građanska odela. Napad je sa pravca Kiseljaka i Kreševa obezbeđivao 1. bataljon 10. hercegovačke brigade. Partizani su se u zauzetoj varošici zadržali do 20. septembra. U 21 čas oni su je napustili, pošto su prethodno zapalili dve pilane, most i rudnik u Bakovićima, demolirali državne ustanove i konfiskovali robu iz ustaških magacina i od trgovaca neprijateljski raspoloženih prema narodnooslobodilačkoj borbi. Jedan deo namirnica razdeljen je stanovništvu. Prilikom povlačenja poginula su tri partizana (zbog nesmotrenosti, oni su našli na zasedu kod sela Banje, oko 1 km severno od Fojnice).⁸⁵

Na pad Fojnice neprijatelj je brzo reagovao uputivši iz obližnjih garnizona jače delove nemačkih i domobranskih jedinica. Oni su 21. septembra ušli u varošicu u kojoj više nije bilo partizana. Sutradan je jedna kolona jačine 160 ustaša i domobrana, idući iz Bugojna ka Gornjem Vakufu, iznenadila

⁸² Deseta hercegovačka brigada je 15. septembra imala 584 borca (534 na licu), naoružana sa 453 puške, 27 puškomitraljeza, 4 mitraljeza, 100 pištolja, 2 automata i 180 bombi (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 36).

⁸³ Isto. dok. br. 44; Izveštaj Štaba 5. crnogorske brigade Vrhovnom štabu od 19. septembra (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 46).

⁸⁴ Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10/2—15, k. 71, br. reg. 48-4—1, 2/5—4, 1, k. 13a, br. reg. 19/1—37, 20/1—4, 21/1—12, 22/1—22, k. 148, br. reg. 39/8.

⁸⁵ Izveštaji komandira žandarmerijske stanice i žandarmerijske čete iz Fojnice komandantu 5. žandarmerijskog puka od 21. i 22. septembra (Arhiv VII, k. 147, br. reg. 17/3—1, 2); Izveštaji žandarmerijskih komandi iz Kiseljaka i Travnika od 19. i 20. septembra (Arhiv VII, k. 148, br. reg. 36/8—1, 40/8, k. 147, br. reg. 30/3—1, k. 172a, br. reg. 22/7—1); Dnevni izveštaji 3. dom. korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 2/5—3, k. 13a, br. reg. 20/1—11, 21/1—12, 13, 38); Izveštaj Štaba 5. crnogorske brigade Vrhovnom štabu od 21. septembra (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 52); M. Grk: Juriš na Fojnicu, M. Okiljević i S. Kovačević: Pali su u Prvom bataljonu (»Hercegovina u NOB«, str. 381); J. Vučković, navedeni članak.

delove 5. crnogorske brigade i 3. četu 1. bataljona 10. hercegovačke brigade kod Gračanice i uspela da uđe u Gornji Vakuf. Strahujući od protivnapada partizana, neprijatelj se nije zadržao u varošici, već se brzo povukao u Bugojno. Ustaše su u ovom napadu imale dva poginula, a 3. četa 1. bataljona takođe dva mrtva, dok gubici 5. crnogorske brigade nisu poznati. Narednih dana, sve do početka oktobra, obe brigade su bile vrlo aktivne u dolini Vrbasa i prema Travniku. Gotovo svakodnevno, njihovi delovi su napadali na komunikacije, vršili prepade na neprijateljeve garnizone ili odbijali ispade neprijatelja koji je pokušavao da preuzme inicijativu i da odbaci partizane iz tog rejonu kojim su prolazile važne komunikacije. Od značajnijih akcija ističu se: uspešne odbrambene borbe 2. bataljona 10. hercegovačke brigade u toku 21. i 22. septembra u rejonu Kupresa; demonstrativni napad 4. bataljona 5. crnogorske brigade na Bugojno 23. septembra; napad 1. i 4. bataljona 5. crnogorske brigade i Zijametskog bataljona na neprijateljeve položaje ispred Bugojna 25. septembra; borbe 3. i 1. bataljona 10. hercegovačke brigade i Prozorskog bataljona protiv ustaša na pl. Ljubuši u toku 25. i 26. septembra;⁸⁷ diverzija jednog bataljona 10. hercegovačke brigade 30. septembra na železničku prugu između Rame i Ostrošca, kojom prilikom je porušena pruga i srušen u provaliju jedan voz.⁸⁷

Dok su 5. crnogorska i 10. hercegovačka brigada, pojačavajući dejstva u dolini Vrbasa i južno od Travnika, preuzimale inicijativu na tom važnom području, u rejonu Kupresa situacija se ponovo pogoršala. Nakon višednevnih ogorčenih borbi za to poznato ustaško uporište bilo je nastupilo kratkotrajno zatišje. A zatim je neprijatelj počeo da vrši ispade u pravcu ustaničkih sela. Najpre je, 27. avgusta, jedna kolona od oko 400 ustaša, podržana artiljerijom i avijacijom, uspela

so Ustaše iz Duvna bile su usmerile napad preko planine Ljubuše u pravcu Šćita. Pošto su se na tom pravcu nalazile slabe partizanske snage, razvučene na širokom frontu, ustaše su uspele da izbiju na vrh Ljubuše i da ovladaju Pasjom stjenom (k. 1574), oko 8 km južno od Šćita. Trebalo je da se ustašama pridruže ustaški elementi iz Šćita i okolnih sela. Međutim, ova zavera, na čijem je čelu stajao jedan katolički sveštenik iz manastira u Šćitu, bila je blagovremeno otkrivena. Brzom intervencijom delova 10. hercegovačke brigade i Prozorskog bataljona ustaše su odbačene u Duvno (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 76).

87 Izveštaji Operativnog štaba 5. crnogorske i 10. hercegovačke brigade Vrhovnom štabu od 29. septembra i 1. oktobra (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 76 i 86); Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10/2—15, k. 71, br. reg. 2 5—2, 1, 14/5—4, 3, 2, k. 13a, br. reg. 21/1—33, 34, 35, 23/1—24, 24/1—4, 25 1—15, 30/1—14, k. 52, br. reg. 21/2—1, k. 147, br. reg. 23/3—2, k. 65, br. reg. 8 6—1, k. 172a, br. reg. 26/7—1; Naredenje Štaba 10. hercegovačke brigade Štabu 3. bataljona od 25. septembra (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 63); J. Vukotić, navedeni članak; M. Okiljević i S. Kovačević, navedeni članak.

da prodre u Donje Vukovsko, odbacivši delove 4. bataljona 4. crnogorske brigade i vod Vukovske čete Kupreškog bataljona, da opljačka i popali selo i da u zaseoku Katanićima na zverski način pobije sve stanovništvo.⁸⁸ Zatim je, dva dana kasnije, druga kolona ustaša, uz podršku tenkova i artiljerije, potisla 1. bataljon iste brigade i dve čete Kupreškog bataljona 3. krajiškog odreda i upala u selo Blagaj, gde je popalila oko 250 domova. Uz pomoć 3. bataljona, ustaše su bile zadržane. U ovoj borbi ranjene su tri ustaše, a oboren je i jedan avion. Blagajska četa Kupreškog bataljona je imala četiri poginula i nekoliko ranjenih, dok gubici 1. bataljona nisu poznati. Delovi 4. crnogorske brigade i 3. krajiškog odreda nisu bili u stanju da se efikasnije suprotstave nadmoćnom neprijatelju i da zaštite srpska sela od paljenja, ali su ipak pružili otpor i prelazili u protivnapade. Njihova aktivnost je naročito došla do izražaja duž komunikacije između Kupresa i Bugojna, gde su u dva navrata, 27. avgusta i 4. septembra, uništili tri kamiona i ubili devet a ranili pet ustaša. U toku noći 4/5. septembra grupa boraca Rudarske čete 4. bataljona 1. proleterske brigade neopazeno se preko polja privukla do u blizinu Kupresa i zapalila jedan avion. Do jače borbe došlo je 6. septembra u rejonu sela Brda, Vrila, Mlakve, Kuta i Kukavica. Toga je dana četa ustaša, sa dva voda milicionera, napala na partizanske položaje iznad tih sela da bi obezbedila rad žetelaca koji su bili upućeni iz Kupresa da podignu letinu za ustaški garnizon. Podržan avijacijom i jakom minobacačkom vatrom, neprijatelj je uspeo da potisne 1. četu 4. bataljona 1. proleterske brigade i Vukovsku četu Kupreškog bataljona s kote 1273 i da uđe u selo Brda i izbije na Crni vrh. U snažnom protivnapadu ustaše su, uz dva poginula i dva ranjena, bile odbačene na Kupresu, a sledećeg jutra je minobacačkom vatrom na Kupres ubijen jedan ustaški oficir i ranjeno šest ustaša.⁸⁹

⁸⁸ Ustaše su do temelja spalile Donje Vukovsko, oterale svu stoku (oko 500 goveda i 1500 ovaca), popalile sazrelo žito i stočnu hranu i poklale 75 osoba (žene, decu i starce). Sve leševe su zatim zapalile na lomči (Izjava N. Manojlovića, komandanta Kupreškog bataljona, arhiva Opštinskog odbora Udruženja boraca NOR u Livnu).

⁸⁹ Izveštaj političkog komesara 1. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 5. septembra (Arhiv VII, k. 4. br. reg. 11—2); Izveštaji Štaba 4. crnogorske brigade Vrhovnom štabu od 28. avgusta i 5. septembra (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 125, knj. 7, dok. br. 11); Izveštaj Štaba Kupreškog bataljona Vrhovnom štabu od 10. septembra (AIRPJ, br. 4464); Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—8, 10/2—15, k. 13, br. reg. 29/1—8, k. 13a, br. reg. 7/1—3 i 17/1—8, k. 71, br. reg. 50/4—2, k. 172a, br. reg. 9/7—1, k. 148, br. reg. 13/7—1, k. 1986, br. reg. 14—3/3, k. 2015, br. reg. 1/1; Lj. Anđelić: Livanjska legenda, str. 91—3; S. Brković: Zapisano u ratu; Z. Zivanović: Paljenje aviona (»Prva proleterska«, I, str. 519); Dnevnici M. Poleksića, J. Mihaljevića i N. Boškovića).

U Kupresu su, u međuvremenu, prikupljene znatne ustaške snage predviđene za prodor ka Imotskom. Krajiški kombinovani bataljon, jačine oko 750 ustaša, većinom iz Imotskog, stigao je, još 26. avgusta, iz Bugojna da bi se, preko Sujice i Duvna, probio do Imotskog i od ovog mesta otklonio opasnost koja mu je zapretila posle izbijanja 1. proleterske brigade i dalmatinskih partizanskih jedinica u taj rejon.⁹⁰ Pukovnik

Šimić je, međutim, odugovlačio sa upućivanjem tog bataljona prema Imotskom, jer ga je situacija oko Jajca, Donjeg Vakufa i Bugojna, koja se vidno pogoršavala, prisiljavala da drži jače snage pri ruci, da bi u svakom trenutku mogao da interveniše na ugroženom pravcu. Zadržavanje u Kupresu teško je padalo ustašama Krajiškog bataljona koji su nestrpljivo očekivali da budu upućeni u svoj kraj. Pukovnik Šimić je 28. avgusta radiom javio komandantu 3. korpusa da Krajiški bataljon »nervozno očekuje pokret za Imotski« i da su ustaše »izgubili živce očekujući pokret za spasavanje svoga kraja«. Upozoravajući ga da bi zbog daljeg zadržavanja moglo doći do neželjenih posledica, on je tražio instrukcije, pošto — kako je stajalo u radiogramu — »pokret se ne može preduzeti jer bi se žrtvovalo Jajce, Donji Vakuf, Bugojno i Kupres«.⁹¹ Komandant korpusa je tih dana bio zabrinut zbog pojačane aktivnosti partizana u rejonu Jajca i Travnika, gde su delovi 5. crnogorske brigade, pored ostalog, na Komaru napali železničku stanicu i tunel. Zbog toga je on doneo odluku da grupa pukovnika Šimića ne preduzima iz Kupresa nikakve akcije u pravcu Duvna.⁹² Pukovnik Šimić se, međutim, oglušio o naredbu komandanta korpusa odlučivši na svoju ruku⁹³ da s jačim snagama iz Kupresa krene ka Imotskom. On se nadao da na tom pravcu neće naići na jači otpor, jer je bilo očividno da su se glavne partizanske snage nalazile u rejonu Mrkonjić-Grada i Jajca. Sem toga, on je očekivao da će se, kad ustaše prodru do Sujice, i Italijani pokrenuti iz Imotskog u pravcu Duvna i tako omogućiti da predviđena akcija potpuno uspe. Po zauzimanju Sujice i Duvna trebalo je u njima ostaviti jače snage koje bi obezbeđivale nesmetani saobraćaj između Kupresa i Imotskog i koje bi kasnije, kada prilike budu povoljnije, bile upotrebljene za zauzimanje Livna.

⁹⁰ »Bojna relacija domobranskog 9. pešadijskog puka za avgust (Arhiv VII, k. 56. br. reg. 9/2—8).

si Arhiv VII, k. 13, br. reg. 30/1—5.

⁹² Arhiv VII, k. 71, br. reg. 53/7—1.

sa Komandant 3. korpusa je tek 7. septembra, kada je napad već bio otpočeo, saznao da će pukovnik Šimić krenuti »ovih dana u akciju pravcem Kupres — Rilić — Duvno«. Glavni stožer je 11. septembra zamorio pukovniku Šimiću što ga nije blagovremeno obavestio o svojoj akciji (Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 8 / 1 i 12/1—2).

Pukovnik Šimić je pravilno zaključio da je uspešan prodor drumom ka Sujici uslovljen prethodnim odbacivanjem partizana s jakih položaja na Debelom brdu, Brdima, Crnom vrhu (k. 1506) i Maloj (trig. 1362) i zauzimanjem Rilića, Zanoljne i Javnog vrha (trig. 1468). Zbog toga je on odlučio da u prvoj fazi napad usmeri na te objekte, a zatim, pošto njima ovlada, napad produži drumom Kupres — Sujica — Duvno. Za napad, koji je trebalo da otpočne 7. septembra, on je, pored Krajiškog ustaškog bataljona, angažovao još četiri ustaške čete, veliki broj milicionera, borna kola, artiljeriju i avijaciju — u svemu oko 3000 vojnika.⁹⁴

Pravac Kupres — Sujica zatvarali su 4. bataljon i 3. četa 3. bataljona 1. proleterske brigade i dve čete tek formiranog Kupreškog bataljona. Veći deo tih jedinica bio je raspoređen na jakim položajima istočno od komunikacije pa sve do sela Kukavica, dok su se u rejonu Gornjeg Malovana nalazile samo četa 3. bataljona i jedna četa Kupreškog bataljona. U rejonu Omara, oko 12 km severozapadno od Gornjeg Malovana, nalazio se 1. bataljon 4. crnogorske brigade, koji je, u slučaju neprijateljevog napada, mogao priskočiti u pomoć i, svojim dejstvima u bok ustaške kolone koja bi nastupala drumom, efikasno sadejstvovati s jedinicama koje bi s čela zadržavale neprijatelja.⁹⁵

Sedmog septembra u 7 časova neprijatelj je prešao u napad. Podržane blindiranim kolima, artiljerijom i avijacijom, ustaše su u streljačkom stroju izvršile juriš na položaje 4. bataljona i Vukovske čete i, posle viščasovne ogorčene borbe, uspele da zauzmu sela Brda, Vrila, Mlakve, Kukavice i izbiju na Crni vrh.⁹⁶ Uprkos velikoj upornosti, partizani su bili pri-

⁹⁴ Radiogram komandanta 3. domobranskog korpusa Glavnom stožeru od 7. septembra u 18,30 časova (Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 8/1—7).

⁹⁵ Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1986, br. reg. 14/3); Naređenje Vrhovnog štaba Štabu 4. crnogorske brigade od 19. avgusta (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 119); Izveštaj Štaba 4. crnogorske brigade Vrhovnom štabu od 9. septembra (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 22); Zabeleška N. Manojlovića; Izveštaj Štaba Kupreškog bataljona Vrhovnom štabu od 10. septembra i Štabu 1. proleterske brigade od 15. septembra (AIRPJ, br. 4464, Arhiv VII, k. 1626, br. reg. 1/24 I).

⁹⁶ Borci 4. bataljona ovako su opisali tu dramatičnu borbu:

»Ustaša sve više. Kao da niču iz zemlje... Odjednom u našoj neposrednoj blizini eksplozije ručnih bombi... Pajtina obli krv, komandir je ranjen, Nada kontuzovana, a meni, ne znam koja po redu ručna bomba, nanosi više rana... Katica, koja je ležala iza busenja, u plitkom zaklonu koji je jutros sama iskopala u očekivanju okršaja, pucala je iz kratke talijanske puške... — Drži partizanku! — više jedan ustaša, dok su je trojica obilazili. — Evo te partizanke! — ciknu Katica i opali u grudi ustaši koji iskrivi lice i skljoka se, udari po glavi onoga koji joj je dolazio s leve strane, izmače onome koji ju je već hvatao i iščeze

nuđeni da se povuku na nove položaje na liniji Blatni dol — Javorac (k. 1400) — Mala (trig. 1362) — Debelo brdo — Gornji Malovan. U neobično žestokim borbama koje su toga dana vođene, ustaše su imale sedam izbačenih iz stroja, ali su i gubici partizana bili znatni: 4. bataljon je imao tri poginula i deset ranjenih, dok gubici Vukovske čete nisu poznati.⁹⁷

Napad neprijatelja iznenadio je partizanske štabove. Postojala su, doduše, obaveštenja da neprijatelj nešto priprema, ali se verovalo da do njegovog napada neće tako brzo doći. Vrhovni štab je čak i 7. septembra posle podne, u vreme kada je napad već bio uzeo velikog maha, bio uveren da na pravcu Kupres — Duvno neprijatelj neće pre 15. septembra preduzeti ofanzivna dejstva, o čemu je pisao štabovima 4. operativne zone i 1. proleterske brigade.

Pošto je uspeo da odbaci partizane sa Crnog vrha i s položaja iznad sela Brda, neprijatelj je, 8. septembra, produžio napad. Na levom krilu jedna kolona ustaša, savlađujući ogorčeni otpor partizana, uspela je da prodre sve do Filipovića polja, oko 18 km južno od Kupresa. Na tom pravcu je došlo do neobično teške borbe, vođene i hladnim oružjem. U jednom trenutku ustaše su, u gušanju i borbi kundacima, oborile na zemlju komandira Vukovske čete. Tada je vodnik bacio bombu na grupu ustaša i uspeo da spase svog komandira. I na položajima iznad Rilića smenjivali su se juriši u kojima je dolazilo do borbe prsa u prsa. Pred znatno jačim protivnikom bataljon se povukao prema Javornom vrhu, a ustaše su, po ulasku, u Riliću i Zanolini popalile sve kuće. Neprijateljeva kolona, koja je ovoga dana prešla u nastupanje duž komunikacije, do kraja dana stigla je do sela Stržanj, 3 km severno od Sujice, ne nailazeći na veći otpor, pošto su se delovi Rudarske čete 4. bataljona, 3. četa 3. bataljona i 3. četa Kupreškog bataljona morali povući. I ovoga su dana obostrani gubici bili znatni.

u šumu sa drugovima koji su se povlačili. Borba utihnu...« (»Prva proleterska«, I, str. 515 i 518).

A borac N. Bošković je tog dana zapisao u svoj dnevnik:

>?... Očajne borbe prsa u prsa. Nož, pesnica i bomba. Naši im nanose gubitke. Ranjeni su i neki naši... Komandant me šalje za vezu 1. četi. Stižem. Vraćam se sa izveštajem da se moraju povući. Odjednom sam u ustaškom streljačkom stroju. Sa pet-šest metara pucam ustaši u glavu i u najvećem trku bežim...«

»• Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10/2—15, k. 172a, br. reg. 16/7—1, k. 1986, br. reg. 14—3 i 4/3, k. 2015, br. reg. 1/1; Izveštaj komandira žandarmerijske stanice iz Kupresa komandantu 5. žandarmerijskog puka od 9. septembra (Arhiv VII, k. 148, br. reg. 12/7—1); Dnevni izveštaj 3. domobr. korpusa za 8. septembar (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 32/4—1; 2. Mihajlović: Rudarska četa, str. 108—11.

Samo u borbi kod sela Rilića Kupreški bataljon je imao četiri poginula i jednog ranjenog.⁹⁸

Dok su delovi 1. proleTERSke brigade i Kupreškog bataljona vodili teške odbrambene borbe, pokušavajući da zaustave, odnosno uspore nastupanje ustaša u pravcu Sujice, 4. crnogorska brigada je u rejonu Novog Sela i Omara ostala neaktivna, jer — kako je stajalo u izveštaju njenog političkog komesara upućenom 9. septembra Vrhovnom štabu — ona nije dobila »nikakvih detaljnijih podataka niti izveštaja od Štaba 1. proleTERSke brigade«. Sem toga, 4. crnogorska brigada ne bi mogla pružiti pomoć, jer se bočni napad na neprijateljeve snage, koje su bile podržane tenkovima i oklopnim automobilima, nije mogao izvesti preko ravnog terena.⁹⁹

Neaktivnost 4. crnogorske brigade, čiji je štab smatrao da je posredi samo ispad ustaša prema Riliću, stvorila je neprijatelju povoljne uslove za nastupanje duž komunikacije, tako da su njegovi prednji delovi oko 20,30 časova ušli u Sujicu.¹⁰⁰

Uporne dvodnevne borbe, u kojima je neprijatelj angažovao jake snage, upozorile su Stab 1. proleTERSke brigade da nije u pitanju ispad neprijatelja, kako se u prvi mah mislilo, već napad većih razmera, koji ima za cilj zauzimanje Duvna i Livna. Pošto je bilo jasno da se prodor ustaša ka Duvnu ne može zaustaviti, jer su oni već ovladali Javornim vrhom, to je trebalo svu pažnju koncentrisati na odbranu Livna. U tom cilju, Stab brigade je u toku noći 8/9. septembra, izvršivši pregrupaciju, uputio 1. 6. i 3. bataljon u rejon Suhovrh, Gvozd, M. i V. Kozjak, na istočnim padinama Cincar-planine, kamo se siedeće noći povukao i 4. bataljon. Bataljoni su imali zadatak da sa delovima 1. dalmatinske brigade i 3. odreda 4. operativne zone zatvore komunikaciju Sujica — Livno i spreče prodor ustaša duž nje.¹⁰¹

Zadovoljan postignutim uspehom, pukovnik Šimić se pripremao da nastavi nadiranje ka Duvnu i, dalje, ka Posušju. Poučen iskustvom iz prvog prodora iz Kupresa u Sujicu i Duvno, krajem jula, kada su se njegove izdužene kolone našle pod udarom partizanskih jedinica, zbog čega su se morale po-

⁹⁸ Isto; Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 8/1—3, 9/1—8, 3, k. 71, br. reg. 39/4—5, k. 1626, br. reg. 1/24—1; Zabeleška N. Manojlovića; Naređenje Vrhovnog štaba štabovima 4. operativne zone i 1. proleTERSke brigade od 7. septembra u 17 časova (Arhiv VII, k. 1490, br. reg. 30—4).

⁹⁹ Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 22; AIRPJ, br. 4464.

¹⁰⁰ Izveštaj načelnika Štaba 1. proleTERSke brigade Štabu brigade od 9. septembra u 10,10 časova (Arhiv VII, k. 701, br. reg. 30/2).

¹⁰¹ Isto; Naređenje Vrhovnog štaba Štabu 4. crnogorske brigade od 10. septembra (Zbornik, tom II, knj. 6, dok. br. 27).

vući u Kupres, on je od komandanta 3. domobranskog korpusa zatražio da utiče kod Italijana da svoje delove upute iz Imotskog ka Duvnu ili da dozvole ustaškim jedinicama da iz Imotskog i Posušja krenu ka Duvnu, u susret njegovoj koloni. Komandant korpusa se, doduše, još 8. septembra, preko Glavnog stožera, obratio komandantu italijanske 2. armije s molbom da italijanske trupe iz Dalmacije sadejstvuju u predviđenoj akciji, ali je general Roata taj zahtev odbio, uz obrazloženje da »raspoloživost sadašnjih snaga ne dopušta naše učešće u akciji koju je zamislio hrvatski štab« i da »malobrojnost hrvatskih snaga ne uliva nadu u opipljive rezultate«. Sada, pošto su ustaške trupe već ušle u Sujicu, čime su dokazale da su sposobne da nastave nastupanje, obnovljen je zahtev da se dozvoli ustaškom bataljonu da iz Imotskog krene u susret Šimićevoj koloni. Međutim, i ovoga puta je od Italijana stigao negativan odgovor, uz obrazloženje da je italijanska komanda zabranila saradnju ustaških snaga iz Imotskog, jer »situacija ne dopušta da tako neznatne snage budu upućene tako daleko«, ukazavši na potrebu da »bataljon Šimić ne nastupa preko zone koju drže ustanici, već okolo, preko Mostara«.¹⁰²

Pošto je u toku 9. septembra privukao rezerve, pukovnik Šimić je sledećeg jutra produžio napad u pravcu Duvna. Savlađujući otpor, ustaše su, uz gubitke od sedam izbačenih iz stroja, u popodnevrim časovima ušle u Duvno. Delovi 1. proleterske brigade nisu mogli na tom pravcu pružiti ozbiljniji otpor jer su svu pažnju usredsredili na zatvaranje komunikacije Sujica — Livno. Da bi preuzeo inicijativu i sprečio nesmetana dejstva neprijatelja, Vrhovni štab je naredio štabovima 1. proleterske i 4. crnogorske brigade i 4. operativne zone da pojačaju napade na ustaške snage duž komunikacije Kupres — Duvno, vrše pritisak na Kupres i napadnu na Duvno, kako bi prisilili neprijatelja da obustavi napad i vrati se u Kupres.¹⁰³

Strahovanje da će ustaške snage iz Sujice i Duvna krenuti u pravcu Livna bilo je, međutim, suvišno. Neprijatelj je napad je imao za cilj da se Krajiški ustaški bataljon probije do Imotskog, a ne do Livna, i da se u Duvnu zadrže izvesne snage. Pošto bi, posle odlaska Krajiškog bataljona, u Duvnu

¹⁰² Telegrami Komande 2. armije italijanskoj vojnoj misiji u Zagrebu od 8. i 10. septembra (Arhiv VII, k. 58, br. reg. 15/4a—1); Dnevni izveštaji 3. korpusa od 8, 9. i 10. septembra (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 32/4—1, 39/4—5, 4); Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 8/1—7 i 9/1—15, k. 172a, br. reg. 16/7—1.

¹⁰³ ma Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10/2—15, 65, k. 13a, br. reg. 10/1—3, 11/1—11, k. 71, br. reg. 39/4—3, 1; Telegram komandanta italijanskog 18. armijskog korpusa komandantu 2. armije od 11. septembra (Arhiv VII, k. 58, br. reg. 26/4a—1); Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 89.

ostalo malo snaga, koje ne bi mogle odoljeti napadu partizana, to je pukovnik Šimić ponovo zatražio da ustaški bataljon iz Imotskog (tzv. bojna Mamić) dođe u Duvno. Komanda italijanske 2. armije konačno je dala pristanak da se izvrši smena ustaških bataljona, zamerivši što napad Šimića iz Kupresa ka Duvnu i Imotskom nije bio prethodno ugovoren sa Italijanima, već samo najavljen kada je bio započet.¹⁰⁴

Dvanaestog septembra uveče, dok su se ustaše u Duvnu pripremle da sutradan krenu ka Imotskom, napali su ih dva bataljona 1. dalmatinske brigade i Duvanjski bataljon 3. odreda 4. operativne zone. Trebalo je da u napadu učestvuju i delovi 1. proleterske brigade, ali su oni zakasnili. Tako je napad izveden s nedovoljnim snagama. Dobro utvrđeni neprijatelj, uz podršku artiljerijske i minobacačke vatre, uspeo je da oko 2 časa posle ponoći odbije napad partizana, nanevši im gubitke od 4 mrtva i 12 ranjenih.¹⁰⁵

Pošto je dobijeno odobrenje od Italijana, Krajiški bataljon je 13. septembra krenuo ka Imotskom, odakle je, njemu u susret, bio upućen Mamićev ustaški bataljon, praćen italijanskim avionima. Smena bataljona je izvršena nesmetano, te je tako toga dana bila završena akcija kojom je neprijatelj uspeo da povрати Duvno.¹⁰⁶

Ohrabren postignutim uspehom, pukovnik Šimić je pomišljao da nastavi napade u cilju zauzimanja i ostalih mesta u njegovoj operacijskoj zoni koju su držali partizani. Trinaestog septembra on je komandanta italijanskog 18. armijskog korpusa upoznao sa svojom namerom da smesta preduzme napad najpre na Livno, a zatim na Gornji Vakuf i Prozor, tražeći podršku italijanske avijacije i ovlašćenje da domobranski avioni mogu bombardovati neka mesta i položaje u italijanskoj okupacionoj zoni koje su držali partizani. Italijani su odgovorili da planirane akcije ne smatraju umesnim i ne žele da delatnost svojih trupa podređuju »iznenadnim i ekscentričnim potrebama izazvanim aktivnošću neke hrvatske kolone«. Komanda 2. armije i ovom je prilikom upoznala Glavni stožer NDH »da bi bilo poželjno da se hrvatskim zainteresovanim komandama izdaju tačna naređenja kako bi svoju operativnu

IM Arhiv VII, k. 58, br. reg. 24/4a—1, 26/4a—1, 28/4a—1, k. 71, br. reg. 39/4—3, 2, k. 13a, br. reg. 12/1—10, 17, 17/1—27, 31.

¹⁰⁵ Naredba Štaba 4. operativne zone i pismo istog štaba komesaru zone od 14. septembra (Zbornik, tom V, knj. 7, dok br. 41 i 42); Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10/2-15, k. 2015, br. reg. 1/1; M. Milojević, nav. članak, »Ilustrovana politika«, 20. i 27. jun 1961.

¹⁰⁶ Izveštaj komandanta 18. armijskog korpusa komandantu 2. armije (Arhiv VII, k. 395, br. reg. 13/2—1), k. 56, br. reg. 10/2—15, 65, k. 13a, br. reg. 17/1—26, 18/1—20).

Sa svečanog formiranja 1. dalmatinske brigade: predaja zastava komandantima bataljona (u selu Dobro, kod Livna, 6. septembra 1942).

aktivnost vršile u okviru šire aktivnosti italijanskih komandi, prema tačkama i u duhu Zagrebačkog sporazuma¹⁰⁷.

Pukovnik Šimić je morao odustati od namere da otpočne predviđene operacije, ne toliko zbog negativnog stava Italijana, koliko zbog pogoršanja situacije u ostalim rejonima, naročito kod Banje Luke, Jajca i Travnika, gde su partizanske jedinice ozbiljno ugrožavale ta neobično važna područja. Pa i na pravcu Kupres — Sujica — Duvno partizani su vrlo brzo preuzeli inicijativu i, oslobodivši Sujicu, ponovo prekinuli komunikaciju, odvojivši ustaške snage u Kupresu od njihovih delova u Duvnu. Međutim, predviđeni napad na to mesto je izostao, jer je 1. proleterska brigada bila ubrzo upućena na nove zadatke ka Bos. Grahovu. Zahvaljujući toj okolnosti Duvno je ostalo u rukama neprijatelja, a njegova posada (pet četa 1. ustaškog bataljona, dve čete 3. i jedna četa 9. ustaškog bataljona, vod minobacača i vod topova) mogla je da pristupi izgradnji jakih utvrđenja oko varošice.¹⁰⁸

Sredinom septembra stišale su se borbe oko Duvna. Ustaše su zadržale taj garnizon, ali time nisu bitnije izmenile situaciju u tom rejonu. Posada tog mesta se našla usamljena, udaljena od drugih garnizona i nemoćna da ma šta ozbiljnije preduzme protiv partizanskih jedinica koje su i u tom rejonu vrlo brzo preuzele inicijativu u svoje ruke. Tako se neuspešno završio i ovaj pokušaj ustaša da na tom važnom pravcu potisnu partizane i oslobode komunikaciju koja je izvodila na more. Pukovniku Šimiću je konačno postalo jasno da on, pod okolnostima kad partizanske jedinice napadaju neprekidno na svim područjima njegove operacijske zone, kako kod Duvna i Kupresa, tako i u dolinama Neretve i Vrbasa, oko Travnika i Fojnice, ne može više ništa učiniti da u zapadnoj Bosni zaustavi vrlo nepovoljan razvoj događaja izazvan dolaskom grupe proleterskih brigada. Te činjenice postali su svesni i rukovodioci ustaške države, koji su jedini izlaz iz kritične situacije videli u intervenciji jakih okupatorskih snaga, koje bi preduzele napad širokih razmera na veliku oslobođenu teritoriju. Do tog zaključka su došle i obe okupatorske vrhovne komande, nemačka i italijanska, koje su već preduzele prve korake u cilju pripreme jedne veće ofanzive protiv »Titove države«.

¹⁰⁷ pismo Komande 2. armije Opštem vojnom povereništvu NDH od 13. septembra (Arhiv VII, k. 58. br. reg. 32/4a—1).

¹⁰⁸ Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10/2—65; Pismo Štaba 1. proleterske brigade Štabu 4. operativne zone Hrvatske od 15. septembra (Arhiv VII, k. 701, br. reg. 31/2).

ZNAČAJ I REZULTATI OFANZIVE PROLETERSKIH BRIGADA

Uspešnim borbama za Mrkonjić-Grad i Jajce i odbacivanjem neprijatelja u Banju Luku, Donji Vakuf i Travnik završena je jedna značajna etapa narodnooslobodilačke borbe, ispunjena ofanzivnim dejstvima proleterskih i udarnih brigada u zapadnoj Bosni. Slobodna teritorija, koju su stvorile krajiške i dalmatinske jedinice i proleterske brigade, bila je znatno uvećana i učvršćena. Ona se protezala od Neretve i Vrbasa na istoku do doline Une na zapadu i od Save na severu pa gotovo do morske obale na jugu. Od slobodnih teritorija u Lici, u Baniji i na Kordunu odvajali su je samo uzani pojas u dolini Une, koji su s teškom mukom držale ustaške i domobranske snage, i jako italijansko-četničko uporište u rejonu Bosanskog Grahova i Knina. Međutim, neprijateljeve posade u tim rejonima nisu predstavljale tako značajnu prepreku koja bi mogla trajnije sprečavati povezivanje bosanskih i hrvatskih partizanskih snaga. Bilo je samo pitanje dana kada će i ta prepreka biti uklonjena, a slobodne teritorije u Bosni i Hrvatskoj spojene. Vrhovni štab je ocenio da ofanzivna dejstva treba odmah, bez odlaganja, preneti iz zapadne Bosne u susedne krajeve: pre svega na istok — u srednju Bosnu i na zapad — u Baniju, na Kordun i u Liku. On je sasvim opravdano smatrao da se zadobijena inicijativa ne sme ispustiti iz ruku, već treba nastaviti napade na neprijateljeve garnizone i širiti slobodnu teritoriju. U tom cilju on je izvesne snage već bio uputio preko Vrbasa, ka Travniku; a vršio je i pripreme za zauzimanje Bosanskog Grahova, razmišljajući i o oslobođenju Bihaća i ostalih mesta u dolini Une. Ali do ostvarenja tih planova neće odmah doći, jer će u oktobru uslediti krupne zajedničke nemačko-italijansko-kvislinške operacije, koje će partizanske snage prinuditi da napuste neke gradove i rejone i da, za kasnije, odlože prodor u srednju Bosnu i u dolinu Une.

Posle tri meseca neprekidnih borbi i marševa proleterske brigade su ispunile zadatak, opravdavši poverenje koje su im

Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab ukazali. Cilj koji su im oni postavili na Zelengori bio je postignut: težište ustaničkih borbi preneto je u zapadne krajeve zemlje, gde je dalo vanredno značajne rezultate, presudne za dalji tok narodnooslobodilačke borbe i revolucije. Oslobođenjem prostranih područja u zapadnoj Bosni i u Dalmaciji stvorena je jaka operativna osnovica s koje se moglo neposredno i vrlo efikasno uticati na razvoj događaja u celoj zemlji, a pre svega na ubrzanje razgaranja ustaničkih borbi u Hrvatskoj i Sloveniji. Ta će teritorija i u narednim godinama rata biti glavno i najjače uporište narodnooslobodilačke borbe. Odatle će oružane snage revolucije, koje će narasti do divizija i korpusa, kretati u svoje ofanzivne operacije i pružati pomoć partizanskim jedinicama u drugim oblastima zemlje; a u teškim danima, za vreme velikih neprijateljevih ofanziva, kada će biti prinuđene da uzmiču i da prelaze u odbranu, one će tu nalaziti čvrst oslonac o koji će se slamati napadi neprijatelja.

Veliki uspesi proleterskih brigada i krajiških i dalmatinskih jedinica — oslobođenje čitavog niza gradova i prostranih oblasti — bili su praćeni vrlo intenzivnim narastanjem partizanskih jedinica. Stotine i hiljade novih boraca stupale su u borbu, a nove jedinice su stvarane u tek oslobođenim krajevima. Već dosta proređene redove proleterskih brigada popunjavali su krajiški i dalmatinski partizani, a partizanski odredi su brojno narasli u krupne jedinice, tako da su se od njih mogle obrazovati brigade. U avgustu i septembru u Bosanskoj krajini su stvorene još četiri brigade; u Hrvatskoj je u julu, avgustu i septembru stvoreno osam brigada (tri ličke, dve kordunaške, dve banijske i jedna dalmatinska); u Sloveniji je prva brigada formirana u julu, a sledeće dve u septembru. Tako je, zaključno sa septembrom, narodnooslobodilačka vojska već imala 23 brigade i više desetina odreda i samostalnih bataljona i četa. Bila je to, bez sumnje, snaga koja je pružala velike mogućnosti za krupna dejstva. To je, ujedno, bio rečit dokaz da je ustanak uspešno prebrodio prve teškoće svog veoma burnog nastanka i razvoja i odoleo svim iskušenjima kojima je bio podvrgnut u toku prve ratne godine. Sve teškoće, doduše, nisu bile otklonjene, ali je bilo izvesno da se ustanak u Jugoslaviji održao, uhvativši čvrste korene. Stvorena je takva oružana snaga koja je mogla biti snažna podrška daljem razvoju narodnooslobodilačke borbe i revolucije. To je već bila, u pravom smislu, jaka armija, koja je u okupiranoj Evropi stvorila jedno ratište za koje će, iz dana u dan, biti vezivano sve više okupatorskih snaga, tako potrebnih drugim ratištima, i koje će zadavati mnogo briga nemačkoj i italijanskoj vrhovnoj komandi

Dolazak proleterskih brigada u zapadne krajeve zemlje odigrao je veoma značajnu ulogu u prebrođavanju krize u koju je ustanak bio zapao. Proleterske brigade su uspešno izvršile misiju koju su im odredili Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab. One će i dalje ostati jezgro narodnooslobodilačke vojske, njena udarna snaga na najistaknutijim mestima, s kojom će Vrhovni štab rešavati najvažnije zadatke. Od tih brigada, koje su prešle tako slavan put od Zelengore do Bosanske krajine, i od dve dalmatinske i jedne krajiške brigade biće, početkom novembra 1942. godine, formirane prve tri divizije Narodnooslobodilačke vojske. Ove divizije, kao glavna operativna grupa pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, na svojim će leđima nositi teret sudbonosnih bitaka na Neretvi, Drini i Sutjesci.

Ofanziva proleterskih brigada — ispunjena neprekidnim borbenim dejstvima, u kojima su primenjeni raznovrsni taktički postupci, počev od napada na utvrđene položaje i naseljena mesta, preko susretnih borbi, zaseda, diverzija, noćnih akcija, infiltracija, borbi na planini, u šumi, na krasu, na ravnica i u dolinama reka, pa do upornih odbrambenih borbi sa nadmoćnim neprijateljevim snagama podržanim artiljerijom, tenkovima i avijacijom, borbi u okruženju, proboja, povlačenja i marševanja — obogatila je veštinu partizanskog ratovanja, dajući njegovom razvoju nov kvalitet. Pre svega, ona je ubedljivo potvrdila pravilnost koncepcije Vrhovnog štaba o najvećoj pokretljivosti i neprekidnoj aktivnosti i inicijativi vojne sile, o njenom nezvezivanju za određenu teritoriju, o razvlačenju neprijateljevih snaga i sputavanju njihove inicijative. Uspešna, a isto tako i neuspešna dejstva, poslužila su višim i nižim štabovima i borbama kao vanredno dobra škola u kojoj su svoje znanje, umešnost i borbeno iskustvo podigli na viši stepen, osposobivši se za krupna dejstva, koja su imala operativni i operativno-strategijski značaj. Ofanziva proleterskih brigada je, dalje, rečito potvrdila pravilnost orijentacije na stvaranje brigada, jer su se one pokazale najpogodnijim oblikom vojne organizacije oružanih snaga, položivši uspešno ispit u surovoj praksi složenih operacija. Ona je, ujedno, nagovestila potrebu za stvaranjem divizija, koje će biti sposobne da uspešno rešavaju zadatke operativnog i strategijskog značaja.

Značaj ofanzive proleterskih brigada ne iscrpljuje se samo u vojničkim pobedama, stvaranju velike slobodne teritorije, narastanju partizanskih jedinica i daljem usavršavanju veštine partizanskog ratovanja. Ne manje značajni bili su i rezultati političke prirode. Veliki uspesi na bojnopolju i sve vidnije prerastanje ustanka u sveobuhvatni oslobodilački rat stvorili su uslove za napredak u razvoju narodne vlasti. Radi još uspešnijeg

uključivanja narodnih masa u narodnooslobodilačku borbu, u kojoj su one videle perspektivu svog oslobođenja od okupatora i, što je posebno bilo značajno, zalogu da će biti izgrađena nova, revolucionarna vlast, trebalo je doneti takve propise koji će utvrditi da su narodnooslobodilački odbori jedini i stalni organi revolucionarne narodne vlasti. Vrhovni štab je početkom septembra izdao dva nova, za razvitak narodne vlasti vrlo značajna propisa: Naredbu o izborima narodnooslobodilačkih odbora i Naredbu o obrazovanju vojnih pozadinskih vlasti.¹⁰⁸ Konstatujući da je dalje razvijanje i učvršćivanje punog jedinstva pozadine i fronta »osnovni uslov pobjede narodnog ustanka« i »zadatak od sudbonosnog značaja za pobjedu narodnog oružja«, vrhovni komandant je naglasio potrebu »sprovođenja pune i jedinstvene organizacije građanske i vojne vlasti u pozadini«, kojoj je trebalo dati »čvrstu i jedinstvenu unutrašnju organizaciju«. U tom cilju, prvom naredbom je naloženo da se na oslobođenim teritorijama izvrše izbori narodnooslobodilačkih odbora, »organa demokratske, istinski narodne vlasti, nastalih prirodnim putem u toku Narodnooslobodilačke borbe naroda Jugoslavije«, a drugom je postavljen zadatak da se na oslobođenom području odmah sprovede organizacija pozadinskih vojnih vlasti: komandi područja, komandi mesta, partizanskih i seoskih straža. Uz naredbe je priloženo propratno pismo vrhovnog komandanta u kome su izneti principijelni stavovi prema narodnooslobodilačkim odborima, koji su dali nov podsticaj razvitku narodne vlasti. U pismu je istaknuto da narodnooslobodilački odbori i dalje ostaju prelazni oblik buduće vlasti koju će narod organizovati posle konačnog oslobođenja, ali da »konstatacija o prelaznom obliku ne znači da se pitanje buduće forme i karaktera vlasti ostavlja slučaju, da se oni još ne naziru u magli budućnosti i da ta vlast može preći u makar kakvu drugu formu«. »Taj smo stadij već ostavili za sobom« — naglasio je drug Tito. — »Zbog toga danas nema nikakvog smisla isticati privremenost karaktera NOO-a kao organa vlasti.... Danas su NOO-i, kao prirodno nastali i razvojem uslovljeni i potvrđeni organi vlasti, nove narodne vlasti, te i njihova prelaznost može značiti samo jedan stupanj njihovog razvoja u istom pravcu, ka svome višem stepenu. Naravno, ne radi se o imenu, nego o suštini, o suštini da je konačno svršeno sa starim oblicima vlasti i da je sadanja forma, koju je stvorio ustanak, ona *klica* iz koje će se razviti buduća vlast. Jednom riječju, ne podvlačiti više privremeni karakter vlasti NOO-a, podvlačiti NOO-e kao *organe vlasti* i kao klicu i osnovu buduće narodne vlasti.... «¹⁰⁹

108" Zbornik, tom II, knj. 6, dok. br. 3 i 8.
109" Dokumenti o razvoju narodne vlasti, Prosveta, 1948.

Na osnovu prve naredbe vršeni su krajem 1942. i početkom 1943. godine izbori za seoske, opštinske i sreske narodnooslobodilačke odbore, kada je narod prvi put slobodno izabrao najbolje ljude za organe vlasti. Zahvaljujući veoma uspešnom razvoju oružane borbe u toku leta 1942. godine, Narodnooslobodilačka vojska je postala takva snaga međunarodnog značaja da su sa njom morali računati i saveznici i neprijatelji. Ti uspesi su ujedno stvorili uslove za obrazovanje opštenarodnog i opštep partijskog rukovodstva — Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, novembra 1942. godine u Bihaću.

Ofanziva proleterskih brigada je dala i druge, vrlo značajne rezultate političkog karaktera. Pre svega, prolazak proleterskih brigada kroz krajeve naseljene hrvatskim, muslimanskim i srpskim življem, međusobno zavađenim, delovao je vrlo pozitivno na smanjivanje zategnutosti i netrpeljivosti, na smirivanje nacionalnih strasti, koje su ustaše i četnici razbuktali do te mere da su one ozbiljno ugrozile jedinstvo srpskog i hrvatskog naroda. Sprovodeći liniju Komunističke partije, proleterske brigade su uporno radile na razvijanju bratstva i jedinstva i na političkom prosvetivanju narodnih masa. Rezultati te aktivnosti odmah su se počeli javljati, doduše sporo, ali sa očiglednom tendencijom ka sve bržem napretku. Dolazak Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta sa proleterskim brigadama u Bosansku krajinu imao je vanredno veliki značaj za dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe u ovoj oblasti: on je toj borbi dao novi, vrlo jak impuls i izrazit politički sadržaj. Upućivanje iz proleterskih brigada znatnog broja komunista, vojnih i partijsko-političkih rukovodilaca, politički zrelih i iskusnih, u krajiške partizanske jedinice i partijska rukovodstva na terenu značilo je veliku pomoć oslobodilačkoj borbi toga kraja. Jedan deo tih rukovodilaca upućen je u Dalmaciju, Liku i druge delove Hrvatske, pa čak i u Sloveniju. Oni su svoje bogato ratničko iskustvo, stečeno u proleterskim brigadama, posebno u toku ove ofanzive, prenosili u novoformirane brigade, kao komandanti, politički komesari i članovi politodela, i u rukovodstva KPJ na terenu, kao partijski i politički radnici.

Ofanziva proleterskih brigada i uspešna dejstva krajiških i hrvatskih jedinica omeli su ustaše da konsoliduju stanje u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Posle odlaska italijanskih trupa iz većeg dela italijanske okupacione zone trebalo je da trupe NDH preuzmu ispražnjene garnizone i da uspostave svoju vlast koju su izgubile nakon italijanske reokupacije septembra 1941. godine. Međutim, umesto ustaških i domobranskih jedinica, u to područje su prodrle proleterske brigade i krajiške partizanske jedinice; umesto uvođenja i učvršćenja ustaške vlasti, po selima i.

Vrhovni komandant NOV i POJ Tito govori na Prvom zasjedanju AVNOJ-a u Bihaću, 27. novembra 1942.

varošicama u Prozorskoj kotlini, u dolini Vrbasa, u Duvanjskom i Livanjskom polju stvarani su narodnooslobodilački odbori i partizanski vojnopozadinski organi; umesto mobilizacije ljudstva za domobranske i ustaške jedinice došlo je do njegovog privlačenja na pozicije narodnooslobodilačke borbe; umesto daljeg zaoštavanja nacionalne netrpeljivosti i razgaranja bratoubilačke borbe došlo je do postepenog smirivanja i stvaranja uslova za razvijanje bratstva i jedinstva.

Veliki vojno-politički rezultati ofanzive proleterskih brigada i snažno jačanje krajiških i hrvatskih partizanskih snaga zadali su odlučne udarce četničkom pokretu u zapadnoj Bosni i susednim krajevima. Dolazak proleterskih brigada u Bosansku krajinu pao je upravo u vreme kad su četničke jedinice iz srednje Bosne i sa područja Banje Luke, Jajca i Mrkonjić-Grada pokušavale da razbiju tamošnje partizanske odrede, ostvare neposrednu vezu sa četničkom Dinarskom divizijom u rejonu Bosanskog Grahova i Knina i uspostave četničku vlast na čitavom području između Vrbasa i Une. Doduše, i pre dolaska proleterskih brigada, krajiške partizanske jedinice su odbile više takvih pokušaja, ali nisu sasvim otklonile opasnosti koje su pretile od četnika. Tek će dolazak proleterskih brigada i značajne pobjede nad četnicima kod Mrkonjić-Grada i na Manjači zadati odlučan udarac četničkom pokretu u tom kraju i omesti ostvarenja četničkih planova. Nemoćne da se same odupru jakim partizanskim snagama, četničke jedinice su bile prinuđene da se još više približe ustašama i da se na taj način, sve više kompromituju kod naroda.¹¹¹ Pod utiskom snage proleterskih brigada, kao i usled brzog narastanja i učvršćenja krajiških partizanskih hri-

<ii> Svesni nepopularnosti svoje kolaboracije sa ustašama, četnički štabovi su upravo pred dolazak proleterskih brigada pokušali da se odvoje od ustaša.

U pismu Vrhovnom štabu od 8. avgusta Operativni štab za Bosansku krajinu je, između ostalog, naveo da na četničkim područjima sve jače dolazi do izražaja istupanje masa protiv politike služenja okupatoru i vlastima NDH, da razne grupe četnika stupaju u manje čarke sa ustašama i domobranima i da su četnički komandanti primorani da daju izjave o svojoj spremnosti da udare na ustaše (Arhiv VII, k. 12, br. reg. 24—1).

Zapovedništvo domobranskog Banjalučkog zdruga je 9. septembra pisalo o držanju četnika sledeće:

»Svakodnevno se dobijaju izvještaji i dolazi se do uvjerenja da je »lojalnost« četnika samo krinka pod kojom oni žele sačuvati živote i oružje za »konačni obračun sa ustaškim i okupatorskim hordama« kako to oni sami kažu u jednoj svojoj naredbi.

U zadnje vrijeme odnosi su se toliko pogoršali da treba uskoro očekivati otvoreni sukob sa četnicima... Četnici se ponašaju kao suverena država i u »svoje područje« ne dozvoljavaju pristup ni vojnim ni upravnim organima NDH, zabranjuju svojim seljacima odlazak u grad kao i prodaju svojih proizvoda...« (Arhiv VII, k. 87, br. reg. 1/45—2).

gada i odreda, u četničkim jedinicama je nastupila ozbiljna kriza, koja će ubrzo, kada u novembru i decembru 1. proleterska i 3. udarna divizija krenu preko Vrbasa u srednju Bosnu, dovesti do rasula četničkih jedinica u tom kraju u kome su četnici držali vlast od proleća.¹¹²

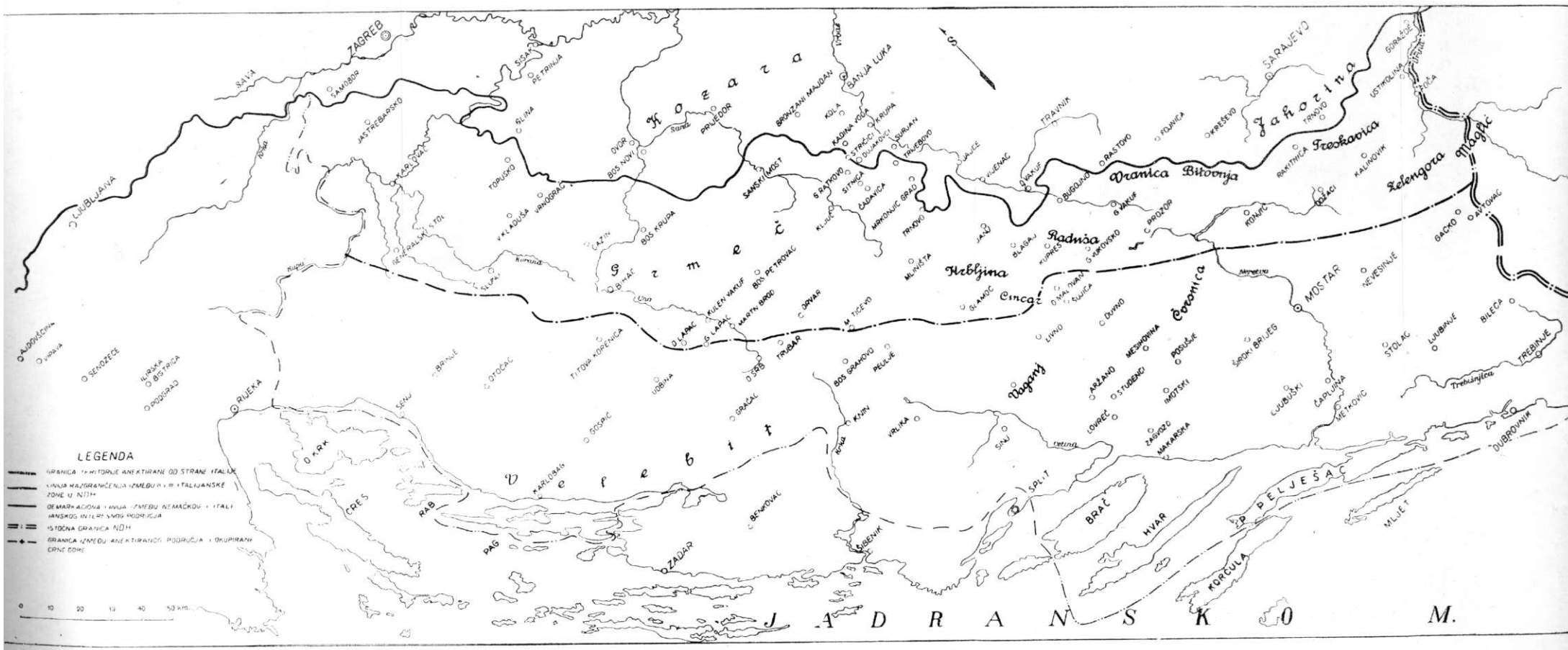
Rasplamsavanje narodnooslobodilačke borbe u zapadnim krajevima zemlje, do kojeg je, velikim delom, došlo zbog velikih uspeha proleterskih brigada u toku nastupanja ka zapadnoj Bosni, jako je uznemirilo okupatora. Dogodilo se upravo ono čega su se Nemci pribojavali posle povlačenja italijanskih trupa prema obali. Stvaranje velike slobodne teritorije (»Titove države« — kako su je Nemci nazvali), sve češći napadi partizanskih jedinica na važne komunikacije i privredne objekte i vanredno teška situacija u kojoj se našla Nezavisna Država Hrvatska ugrozili su pozicije Nemaca na Balkanu u tolikoj meri da je trebalo preduzeti vrlo ozbiljne i opsežne vojničke operacije. Vrhovni komandant Jugoistoka general-pukovnik Ler, nemački opunomoćeni general u Hrvatskoj Glajze fon Horstenau i nemački poslanik u Zagrebu Kaše uputili su 1. oktobra Hitleru izveštaj o teškoj situaciji u NDH, ukazavši na potrebu da se preduzmu odlučne vojne mere nemačkih i italijanskih trupa. »Hrvatska (misli se na teritoriju NDH — prim. M. L.) je u privrednom pogledu za zajedničko vođenje rata od velikog značaja« — naglašavali su oni, napomenuvši da je Nemačka zainteresovana za sirovine, privrednu proizvodnju i radnu snagu Hrvatske. »U Hrvatskoj Nemačka ima drugog po količini dobavljača boksita« — stajalo je dalje u izveštaju. — »Nemačkoj i Italiji su hitno potrebne li'eracije hrvatskog drveta. Nemačkoj, Italiji, Rumuniji i Mađarskoj su za razne važne ratne proizvode potrebne hrvatske rude. Povećanje vađenja rude u Hrvatskoj je od velike važnosti i značaja. Hitno je važno osiguranje poljoprivredne proizvodnje u hrvatskom prostoru ... Za zajedničko vođenje rata od odlučujuće važnosti su železničke pruge koje prolaze kroz Hrvatsku i njihovo obezbeđenje«. ¹¹³ Okupatorima je sve više bio potreban boksit, ¹¹⁴ a iz Jugoslavije su ga mogli dobijati sve manje, i sve teže. Napad proleterskih brigada na prugu Sa-

¹¹² U pomenutom pismu Vrhovnom štabu od 8. avgusta Operativni štab za Bosansku krajinu je o uzrocima previranja u četničkim jedinicama pisao sledeće: »Ono što treba naročito istaći jeste bez sumnje prisustvo proleterskih brigada u Bosanskoj krajini kao i naša vojna aktivnost u posljednjim danima po čitavoj Krajini, a naročito na graničnim terenima između nas i četnika« (Isto).

¹¹³ na Mikroteka VII, film London 12, snimci 305482—95.

¹¹⁴ Prema programu za proizvodnju aluminijuma trebalo je da Nemačka iz NDH dobije 25% svih svojih potreba (Izveštaj nemačkog oficira za vojnu privredu od 20. avgusta 1942; mikroteka VII, film London 16, snimci 308814).

TERITORIJA 1, 2. i 3. ZONE NA ITALIJANSKOM OKUPACIONOM PODRUČJU

Skica 25

rajevo — Mostar i ugrožavanje rudnika u rejonu Širokog Brijega smanjili su produkciju te važne rudače gotovo za polovinu i osujetili planove o izgradnji jedne aluminijumske topionice u Hrvatskoj.¹¹³ Padom Livna okupatori su izgubili veoma važno područje na kome su istraživali boksitne rude. Okupatorima je bio potreban i ugalj, a njega su mogli dobiti iz Jugoslavije u malim količinama: samo na teritoriji NDH u toku 1941. i šest meseci 1942. godine partizani su uništili devet rudnika mrkog uglja, koji su proizvodili dnevno 128 vagona, i 12 rudnika lignita, koji su proizvodili dnevno 67 vagona, i sprečili otvaranje nekoliko novih rudnika.¹¹⁰ Okupatorima je bilo potrebno i drvo, a najveći se deo šuma nalazio u rukama partizana. Partizani su palili žito i uništavali vršalice da se Nemci ne bi koristili žitaričama. Okupatorima je posebno bilo stalo do bezbednosti drumova i železničkih pruga,¹¹⁷ a čak i najvažnija komunikacija, Zagreb — Beograd, bila je neprekidno napadana od partizana. Prema ratnom dnevniku komandujućeg generala i komandanta Srbije, u nemačkoj okupacionoj zoni u Hrvatskoj, Bosni i Srbiji bila su od 26. juna do 26. septembra 1942. godine ukupno 1042 akta sabotaže i prepada.¹¹⁸

Ukazavši tako na ozbiljnost situacije, generali Ler i Horstenau i poslanik Kaše su predložili Hitleru da se obrazuje jedinstvena komanda nemačkih, italijanskih i ustaško-domobranskih trupa koja će rukovoditi zajedničkim operacijama za uništenje partizana. Po njihovom mišljenju trebalo je, za razliku od dotadašnjih izolovanih operacija koje ni po vremenu ni po prostoru nisu bile sinhronizovane, preduzeti jednovremene opsežne operacije protiv svih žarišta ustanka. »Nemiri nisu pojava koja se događa samo u Hrvatskoj« — stajalo je u izveštaju. — Ako se toj pojavi hoće da zada odlučan udarac, borba bi se morala proširiti na celo područje bivše Jugoslavije. Prema dosadašnjim iskustvima, za ovu borbu je potrebno nekoliko meseci«.

us u »Donaucajtungu« od 28. marta 1942. objavljena je vest da će se u Hrvatskoj izgraditi aluminijumska topionica (Arhiv VII, k. 69a-III, br. reg. 51/4).

ne Arhiv VII, k. 16, br. reg. 15/1—75.

¹¹⁷ Komandant nemačke 714. divizije general Stal, u zapovesti Borbenoj grupi »Zapadna Bosna«, pisao je o značaju NDH za Nemačku sledeće:

»Ova nova hrvatska država, koja se nalazi pred vratima Rajha, ima odlučujući značaj za Nemačku i njene saveznike. Kroz tu zemlju prolaze svaki dan i noć vozovi koji snabdevaju našu vojsku u Grčkoj i našeg saveznika Italiju. Taj prostor ima životni značaj za nas i za Italiju, jer preko njega upućujemo oružje našoj vojsci koja brani Afriku i Sredozemno more ...« (Istorijski arhiv, I tom, knj. 2, str. 203).

¹¹⁸ Arhiv VII, k. 44e, br. reg. 5/1, str. 2 i 3.

To upozorenje na tešku situaciju u Jugoslaviji ozbiljno je proučeno u nemačkoj Vrhovnoj komandi. Ubrzo su otpočeli dogovori između Hitlera i Musolinija i između nemačke i italijanske vrhovne komande o preduzimanju krupnih zajedničkih operacija protiv glavnine partizanskih snaga u zapadnoj Bosni i jednom delu Hrvatske. Mada je teška situacija na istočnom i afričkom frontu, nastala zaustavljanjem fašističkih armija pred Staljingradom i u Egiptu, kao i opasnost od invazije Anglo-amerikanaca, zahtevala da se sva pažnja usredsredi na ta ratišta, pomenute vrhovne komande su bile prinuđene da ozbiljnu pažnju poklone situaciji u Jugoslaviji: da nove divizije, i te kako potrebne na drugim ratištima, dovlače za operacije protiv Narodnooslobodilačke vojske. Te će operacije početi sredinom januara i ispuniti čitavu prvu polovinu 1943. godine. To će biti dotad najveće operacije, poznate kao »Vajs« i »Švarc« (odnosno kao četvrta i peta ofanziva). Ali se njima sada neće suprotstaviti samo nekoliko brigada i odreda, već vojska od deset divizija, koja će slomiti sve pokušaje neprijatelja da uništi partizanske snage i »Titovu državu«. A među tridesetak brigada koje će doći pod udar nemačkih i italijanskih divizija i ustaško-domobranskih i četničkih snaga naći će se i proleTERSKE brigade, one iste koje su tako uspešno izvele ofanzivu ka zapadnoj Bosni, i koje će u nastupajućim danima izdržati na svojim leđima najveći teret sudbonosnih bitaka.

Ofanzivom proleTERSkih brigada završena je prva ratna godina Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Svu njenu težinu i dramatiku, isav njen značaj i veličinu, najpotpunije je izrazio drug Tito ovim rečima:

»Veliki značaj za razvitak ustanka ne samo u zapadnoj Bosni već i u Hrvatskoj i Sloveniji imao je marš proleTERSkih brigada koje su pošle 24. juna 1942. godine preko Zelengore, Treskavice, Igmana, Konjica, Prozora, Duvna, Livna itd. U tom maršu proleTERSke brigade su prešle 250 kilometara, čisteći pred sobom teren u rasponu od 70 kilometara. To je bilo tačno godinu dana poslije početka oružanih borbi naših naroda.

Prva godina rata bila je za nas najteža, i to iz više razloga...

To je bila godina teških iskušenja za naše narode i ujedno surova ratna škola za naše partizanske i druge vojne jedinice. U toj se godini učvrstila i prekalila naša narodna vojska, stabilizirao se ustanak, uhvatila je čvrstog korijena narodna vlast u mnogim krajevima.

Mnoge teške borbe koje su poslije toga vođene nisu više bile tako opasne za ustanak, jer je sva zemlja bila jedno bojište, i neprijatelj nije bio dovoljno jak da bi mogao odjedanput, to jest u isto vrijeme u svim krajevima, na ogromnom prostoru, preduzeti

opći napad i do kraja izdržati taj napad, uprkos tome što je u Jugoslaviji stalno bilo oko pola miliona okupatorskih i kvislinških trupa».¹¹⁹

Ofanziva proleterskih brigada koja je ispunila čitavo leto 1942. godine, proširivši se na velika prostranstva u srednjem delu zemlje i u njenim zapadnim krajevima, predstavlja veliko poglavlje narodnooslobodilačkog rata i revolucije naroda Jugoslavije i zauzima značajno mesto u njihovoj istoriji.

»» Peti kongres KPJ, stenografske beleške, Kultura, 1949, str. 75—6.

R E G I S T A R

LIČNA IMENA

- Abramović Vojo — 272
 Ambrozio Vitorio — 363
 Antunović Mato — 18
 Artuković dr Andrija — 132, 133,
 300, 531, 609, 611, 612, 630
 Azarić Mića — 545
- Babić Aco — 444
 Babić Radomir — 18
 Babović Spasenija Cana — 32
 Baće Makso — 305
 Bačović Petar — 22, 505
 Bader Paul — 552
 Bajković Filip — 18
 Bakić Mitar — 17
 Batković Aleksa — 18
 Bervaldi Josip — 154
 Bestal Oskar — 537, 555, 561
 Bjelogrić Košta — 444
 Boban Rafael — 179, 188, 189, 219,
 412, 481
 Bobot Jovan — 78
 Bosnić Lazo — 471
 Božić Milan — 619
 Božić Sava — 545
 Božović Vlado — 18
 Brguljan Mašo — 476
 Brković Savo — 18
 Broz Josip Tito — 16, 19, 20, 23—27,
 30, 31, 34, 36, 40, 45, 47, 48, 50, 52,
 53, 57, 63, 67, 71, 92, 97, 105, 108,
 111, 113, 114, 116—118, 120, 125—
 128, 130, 148, 150, 152, 155, 159, 160,
 161, 167, 181—183, 186, 191, 192,
 199, 200, 202—204, 206, 211, 215, 219,
 222, 223, 228, 230—234, 241, 243—
 246, 252—254, 258, 259, 262, 263,
 276, 280, 285—291, 293, 294, 297, 302,
 303, 305, 306, 309, 311—313, 327—
 330, 332, 333, 336—338, 341, 342,
 346—348, 350, 352, 355, 358, 359,
 362, 364—368, 371—373, 381, 382,
 390—392, 396, 399, 405, 417, 423,
 424, 427—429, 431, 433—437, 442,
 445, 447, 448, 457, 458, 465, 471—473,
 476, 488, 489, 490, 493—498, 509,
 514—516, 550, 551, 595, 596, 623, 651,
 658
 Brozović Ivan — 512, 530, 554
 Bulajić Dimitrije — 18
 Bulatović Veselin — 17, 356
 Buljan Vice — 343
 Burdžović Rifat Tršo — 17
- Čagorović Đuro — 18
 Čajavec Rudi — 230
 Čelebić Milovan — 17
 Čorić Ivan — 439
- Cetković Pero — 33
 Ćurković Milan — 446
- ### D
- Dalmaco Renco — 209
 Damjanović Stevan — 505
 Damjanović Vladimir — 17
 Dapčević Peko — 17, 575
 Dedijer Vladimir — 31
 Dežović Aleksa — 33
 Dragišić Miro — 33
 Drakić Spaso — 17
 Drenović Uroš — 60, 170, 176, 490,
 493, 505, 506, 509, 512, 513, 520,
 524, 528, 539, 545, 548, 562, 608,
 611, 619
 Drljević Savo — 18, 239
 Drulović Ćedomir — 17

Dugalić Dušan — 32, 226, 231
Dugonjić Rato — 148

Đ

Dermo Đorđe — 169, 170, 223
Đilas Milovan — 159, 216, 220, 241,
251, 263, 267, 276
Dokić Vojislav — 30, 31, 46, 267, 433,
443, 480
Đorđević Dragoslav Goša — 33
Đovani Bava — 53
Đukić Mileta — 18
Đuričić Blažo — 444
Đuričković Boško — 17, 164, 447
Đurić Ljubodrag — 32, 220, 223, 445
Đurović Vasilije Vako — 17, 476

F

Fejić Salko — 444
Forkapa Nikola — 503
Fortner Hans — 611
Franc Novak — 444
Francetić Jure — 242, 254, 257, 263,
266, 268, 270, 274, 278, 324, 325, 327,
334, 343, 353, 360, 384, 403, 411, 428,
431, 432, 434, 438, 440, 472, 500, 532

G

Gariboldi Italo — 142
Grbović Jovo — 17
Grk Dušan — 444
Grozđanić Krsta — 239
Grozđanić Milivoje — 18

H

Hamović Rade — 47, 444
Herceg Josip — 471
Hitler Adolf — 142, 630, 656—658
Horstenu Glajze — 291, 398, 656, 657

I

Ilić Pavle Veljko — 87, 124, 478
Ivanović Dragiša — 18
Ivanović Miladin — 33, 121, 124
Ivković Obren — 444

J

Jakić Velimir — 17, 354—358
Jakšić Pavle — 33
Janićijević Rade — 32

Janketić Radomir — 17
Jauković Danilo — 17, 197
Jevtić Dragan — 32, 33
Jonić Ante — 383
Jovančević Milorad — 238
Jovanović Arso — 20, 30, 45, 57, 63,
122, 159, 215, 220, 221, 233—237,
241, 243, 245, 246, 248, 253, 254,
258—260, 266, 269, 273, 275, 342,
350, 355, 357, 358, 365—368, 372,
373, 381, 382, 385, 386, 395, 396,
428, 434, 447, 458, 460, 478, 517,
559, 560, 573
Jovanović Batrić — 41
Jovanović Blažo — 18
Jovičić Olga Rita — 190
Jovičević Milo — 17

K

Kamenović Stjepan — 170, 240
Karabegović Osman — 623, 627
Kapičić Jovo — 33
Kapor Cedo — 443
Kardelj Edvard — 23, 25, 364
Kaše Žigfrid — 137, 138, 291, 322,
353, 398, 399, 502, 656, 657
Kavalero Ugo — 142, 143, 363
Kilibarda Mile — 18
Kluz Franjo — 230
Kljajić Filip Fića — 33, 130, 373
Knežević Novak — 18, 444
Knežević Velimir — 17
Knežević Vladimir Voloda — 17, 58
Komnenić Petar — 18
Korać Dušan — 33
Kostić dr Živadin — 46
Koturi Renato — 363
Kovačević Nikica — 569
Kovačević Sava — 18
Kovačević Vidak — 505
Krstulović Vicko — 305
Križanec Vilko — 331, 379
Kukoč Ivica — 305
Kupljanin Boško — 477
Kušić Milinko — 32, 445, 606
Kvaternik Eugen — 322

L

Lakša Vladimir — 590
Latifić Ismet — 313
Lekić Danilo Španac — 33, 373
Leković Veliša — 17
Leković Voja — 17
Ler Aleksander — 562, 573, 588, 610,

634, 656, 657
 Lompar Andro — 33
 Lompar Blažo — 17
 Lompar Marija — 468
 Lorković Mladen — 135, 322
 Lović Jezdimir — 17
 Luburić Vjekoslav — 404, 593
 Lukačević Vojislav — 505
 Lukić Mihajlo — 80, 133, 165, 324,
 361, 438, 440, 553, 596, 611
 Lukovac Radisav — 17

Lj

Ljubibratić Nikola — 444
 Ljubičić Mile — 499
 Ljubičić Nikola — 33
 Ljubičić Radoje — 33
 Ljujić Velibor — 17
 Ljujić Živko — 357

M

Mandić Gligo — 18
 Manojlović Nedeljko — 638
 Marčetić Vukašin — 493, 504, 526,
 539, 545, 569
 Maričić Ivo — 240
 Marjanac Rade — 304, 319
 Marjanović Mikan — 477
 Marušić Ivica Ratko — 556
 Masleša Veselin — 67, 164
 Mašković Jelica Jeja — 476
 Mašković Vojislav — 18, 470
 Matović Mića — 32
 Medenica Ljubomir — 17
 Metlić Dušan — 445, 450, 461, 476
 Mićunović Vukosava — 476
 Mihailović Draža — 22, 138, 440, 482,
 504, 505, 506, 512, 580, 581
 Miličević Budimir — 17
 Milojević Miloje — 33, 126, 332
 Milošević Srećko — 445
 Milovanović Miodrag Lune — 30, 32,
 157, 223, 267
 Milović Lazar — 18
 Milutinović Ivan — 488
 Minderović Čedomir — 33
 Miskin Vaso Crni — 39, 444
 Mišić Jovan — 504, 512, 526, 569
 Mitrović Sveta — 548
 Mladenović Tanasije — 32
 Mrak Ivan — 570
 Mugoša Andro — 18
 Mugoša Spiro — 17, 476
 Musolini Benito — 142—144, 363, 658
 Mutapović Dragoslav — 32

N

Nađ Košta — 319, 445, 488, 551
 Nedeljko Raja — 33
 Negri Peride — 135, 300
 Nikolić Dragoljub — 50

O

Orović Savo — 449, 458, 459
 Ostojić Zarije — 22
 Oto Hans — 323, 375, 376, 381

P

Pajević Ljubivoje — 268
 Pašagić Boško — 477
 Pavelić Ante — 14, 31, 60, 116, 135,
 242, 590
 Pavićević Mišo — 17
 Pavlović Josip — 375
 Pejatović Mirko — 17
 Pejić Manojlo — 545
 Perišić Radojica — 31, 505
 Perović Nikola — 18
 Peruničić Mile — 17
 Pešić Velimir — 17
 Petrićević Dušan — 17
 Petrović Đuro — 476
 Petrović Momčilo Trša — 33
 Pijade Moša Janko — 35, 290
 Piščević dr Stanislav — 260
 Plečević dr Čedomir — 46
 Poleksić Momčilo — 18
 Poljanac Branko — 373
 Popivoda Krsto — 470
 Popović Danica — 476
 Popović Jevrem — 33
 Popović Jovan — 51
 Popović Koča — 33, 55, 58, 245, 373
 Popović Sekula — 476
 Predojević Đurin — 623
 Pucar Đuro — 488, 623, 627
 Pucarević Momir — 17

R

Račić Dragoslav — 581
 Radić Rade — 493, 504, 505, 530,
 539, 554
 Radić Voja — 33
 Radojčić Sava Feda — 33
 Radovanović Milivoje — 32
 Radović Vukota — 239
 Ranković Aleksandar — 16, 116, 128,
 183, 211, 291, 295, 313, 381, 390,
 391, 488
 Raspopović Milan — 379

Rašović Boško — 18
 Rebrina Jandro — 466
 Ribar Ivo Lola — 23, 25, 26, 31, 62
 Ribentrop Joakim — 137
 Roata Mario — 135, 137, 363, 401—
 403, 409, 416, 643
 Rodić Slavko — 604
 Romac Paško — 33

S

Salatić Danilo — 505
 Sekulović Milija — 33
 Selić Brane — 470
 Sofijanić Ratko — 32
 Srdanović Teodor — 331
 Stanišić Bajo — 31
 Stanišić Milija — 444
 Starčević Milko — 17
 Starović Obren — 444
 Stefanović Svetislav — 39
 Stijović Milonja — 245
 Stilinović Marijan — 286, 288
 Strugar Niko — 17

Š

Saletić Zarija — 239
 Saranović Milovan — 18
 Šćekić Vlado — 33
 Šegrt Vlado — 27, 39, 443
 Sibalić Mijuško — 18
 Sipka Ranko — 624
 Šimić Franjo — 14, 60, 144, 147, 170,
 179, 185, 187—189, 193, 204, 207,
 222, 223, 237, 242, 254, 257, 263,
 266—268, 278, 321, 324, 325, 327,
 331, 334, 337, 343, 344, 352, 353,
 355, 360, 361, 384, 403, 404, 430—
 432, 434, 438, 439, 440, 463, 469,
 472, 481, 482, 500, 520, 523, 524,
 532, 534, 572, 591, 634, 639, 640,
 642—644, 647
 Šišković Rada — 476
 Skobić Ilija — 127
 Sobajić Vojo — 18
 Solaja Simo — 445, 450, 461, 476
 Sram Roman — 439, 634
 Stal Fridrih — 501, 554
 Svabić Mihajlo — 32

T

Terzić Velimir — 18
 Tešanović Lazar — 493, 526, 539,
 545, 627
 Todorović Mijalko Plavi — 33
 Tolj Vaso — 127
 Tomanović Vlado — 39, 444
 Tomašević Stana — 476
 Trifunović Ilija Birčanin — 505
 Trklja Lazar — 505
 Tot Fric — 398
 Turina dr Oskar — 531, 537

U

Urošević Ljubiša — 32, 429
 Urošević Sredoje — 32

V

Vandraček Ivan Vanjka — 33
 Vasić Nenad — 444
 Vasić Perica — 513
 Vidović Žarko — 17, 85
 Vještica Nikola — 306, 509
 Vlahović Desa — 470
 Vranješević Slavko — 580
 Vučković Ljubo — 17, 441, 476
 Vujošević Jovan — 410
 Vukanović Radovan — 33, 124, 379
 Vukmanović Svetozar Tempo — 148
 Vukotić Jovan — 18
 Vukša Bogdan — 587

Z

Zečević Vlada — 286, 546

ž

Zarić Miroje — 18
 Žižić Tomaš — 17
 Žižić Veljko — 18
 Žižić Zivko — 17
 Zujović Sreten Crni — 116, 192, 211,
 276, 336, 347, 348, 392, 436, 454,
 457, 459, 460, 461, 465, 473, 509,
 526

GEOGRAFSKI NAZIVI

A

- Afrika — 7, 142, 146, 657
 Alajbegov Odžak (kod Kupresa) — 442, 446, 460, 464
 Aleksandrija — 7
 Alipašin Most (kod Sarajeva) — 72, 78
 Amdići (kod Krupe na Vrbasu) — 579, 590
 Amerika — vidi Sjedinjene Američke Države
 Arapka (r.) — 275
 Arnauti (kod Bugojna) — 262
 Aržano — 296, 297, 311, 313, 359, 370, 371, 374, 382, 386, 389, 399—401, 403, 405—407, 409, 410, 413, 416—426, 438, 488, 496, 500
 Atlantik — 8
 Avtovac (kod Gackog) — 32, 33

B

- Babici (kod Sitnice) — 527
 Babino Selo (kod D. Vakufa) — 214, 229, 242, 620, 624, 628, 629
 Babja ravan (predeo, kod Kreševa) — 162
 Babrin brdo (k. 1215, kod Kalinovika) — 50, 53
 Bakovićev ml. (kod Duvna) — 330
 Bakovići (kod Fojnice) — 636
 Bale (kod Konjica) — 100
 Balinovac (predeo, na Zelengori) — 34, 45
 Balkan — 31, 141—143, 364
 Bandir (Kumbat, k. 856, kod Prozora) — 187—191, 194—196
 Banija — 9, 25, 73, 208, 301, 315, 591, 648
 Banja (kod Fojnice) — 636
 Banja Luka — 24, 60, 144, 146, 212, 230, 319, 320, 343, 434, 488, 490, 493, 499, 503, 509, 512, 514, 516, 517, 519, 523—534, 537, 539—548, 550, 553, 555, 556, 563—573, 577, 587, 588, 590, 593—596, 599—602, 608, 609, 611, 612, 619, 624, 630—632, 647, 648, 655
 Bara (kod Travnika) — 636
 Baraci (kod Mrkonjić-Grada) — 514, 526
 Bare (kod Konjica) — 121
 Barevo (kod Jajca) — 606, 611
 Barice (kod D. Vakufa) — 214, 228, 229, 242, 252, 254
 Bastasi (kod Drvara) — 305
 Bašajkovač (predeo, kod Livna) — 365, 367—369, 372, 377, 378
 Baška Voda (kod Makarske) — 418, 421
 Bataruša (brdo, kod Sitnice) — 574, 586, 589
 Batoš (k. 887, kod Sitnice) — 534
 Beganovići (kod Pazarića) — 91
 Begov Han (kod Zepča) — 153
 Begovo Selo (kod Kupresa) — 442, 446, 460, 464, 474
 Beograd — 31, 76, 146, 208, 265, 398, 502, 552, 592, 657
 Berhtesgaden (u Nemačkoj) — 142
 Berlin — 138, 384, 398, 547, 588
 Bihać — 12, 314, 315, 495, 591, 593, 608, 648, 652
 Bijela (kod Jablanice) — 114
 Bijelo Polje (kod Mostara) — 128, 132
 Bileća — 12, 13, 75, 299
 Bili Brig (kod Sinja) — 334
 Bili potok — 481
 Binježevo (kod Sarajeva) — 69, 77, 91, 105
 Biokovo (pl.) — 143, 209, 299, 301, 309, 399, 400, 404—407, 409, 413, 415—418, 420, 424, 425, 500
 Birač (predeo) — 76, 103, 316
 Bistrica (kod Jajca) — 627

- Biške (kod Posušja) — 413
 Bitelić (kod Sinja) — 390
 Bitovnja (pl.) — 48, 54, 61—63, 70, 74, 104, 108, 119, 149, 150, 152, 153, 158, 160, 162, 165, 237, 289, 325, 326, 333, 343, 360, 438
 Bjela ljeska (predeo, kod Rakitnice) — 56, 62, 63
 Bjelašnica (pl.) — 10, 27—30, 36, 39, 48, 54, 60—64, 67—69, 71—74, 79, 82, 93, 102—104, 128, 161
 Bjelašnica (pl., kod Gackog) — 10
 Bjele vode (predeo, kod Rakitnice) — 63
 Bjelemić — vidi Odžaci
 Bjelopčina (kod Konjica) — 114
 Bjelovići (kod Kreševa) — 156
 Blaca (kod Konjica) — 47
 Blace (kod Prozora) — 194
 Blagaj (kod Kupresa) — 273—277, 289, 311, 312, 327, 335, 350, 430—433, 436, 439, 445, 449, 450, 457, 458, 493, 509, 514, 515, 534, 638
 Blatina glavica (k. 918, kod Sitnice) — 561, 563
 Blatni do (brdo, kod Kupresa) — 641
 Blažuj (kod Duvna) — 296, 329, 331—333, 342, 345, 346
 Blažuj (kod Sarajeva) — 61, 71, 72, 74, 78, 79, 82, 93, 97, 100, 102—105, 153, 154, 159, 162, 333
 Bliski istok — 8
 Bobotov most — vidi Lukač most
 Bočac (kod Banje Luke) — 525
 Bogomolja (na Hvaru) — 400
 Bojanića vis (tt 534, kod Krupe na Vrbasu) — 564—568, 572, 574, 576—579, 595, 601
 Bojna (k. 1336, kod Bugojna) — 240
 Bojska (kod Bugojna) — 174, 221, 222
 Boka kotorska — 10
 Bokševica (pl.) — 115
 Bor (predeo, kod Sarajeva) — 68
 Borac (tt 1285, kod Sujice) — 356
 Borač (kod Gackog) — 15
 Boračko jezero (kod Konjica) — 131
 Borci (kod Konjica) — 14, 55, 132, 267
 Borija (kod Kalinovika) — 34, 36, 39, 45, 46, 49, 52, 54
 Borkova greda (k. 1250 i 1223, kod Sujice) — 331, 345
 Borova glava (tt 1290, kod Sujice) — 314, 324, 331, 332, 341, 344—346, 352—356, 358, 362, 365, 374
 Borova Glava Gaj (kod Sujice) — 331
 Borovnica (kod Prozora) — 186, 188, 189, 191, 194, 196, 211
 Bos. Bojna (kod Vrnograča) — 10
 Bos. Brod — 76, 138, 208, 610
 Bos. Dubica — 315
 Bos. Gradiška — 544
 Bos. Grahovo — 9, 12, 24, 208, 301, 303, 306, 309—311, 321, 338, 341, 365, 366, 370—372, 374, 382, 384, 401, 402, 488—490, 493—497, 499, 506, 509, 515, 608, 631, 647, 648, 655
 Bos. krajina — 9, 24, 53, 147—149, 169, 205, 230, 276, 281, 282, 286, 287, 300, 303, 310, 315, 318, 319, 326, 341, 342, 353, 391, 445, 450, 460, 475, 487, 488, 496, 510, 511, 514, 542, 545, 623, 624, 649, 650, 652, 655
 Bos. Krupa — 314, 315
 Bos. Novi — 145, 146, 314, 316, 533, 553, 591
 Bos. Petrovac — 13, 14, 24, 27, 73, 148, 209, 315, 316, 488, 494, 495, 580, 608
 Bosančići (kod Sitnice) — 560
 Bosna — 8, 9, 10, 13—16, 18, 19, 21, 23—27, 30, 31, 39, 52, 53, 60, 62, 73, 80, 103, 104, 113, 116, 141, 144, 146—148, 151, 176, 208—210, 212, 265, 300, 301, 303—306, 309, 315, 316, 326, 342, 364, 397, 400, 415, 440, 487, 488, 493, 494, 500, 503—506, 510—512, 530, 531, 533, 544—546, 550, 551, 569, 580, 581, 592, 594, 602, 608, 627, 629, 647—649, 655—658
 Bosna (r.) — 21, 76, 80, 103, 111, 151, 177, 208, 213, 265, 276, 309, 342, 502, 505, 510, 523, 608, 609
 Bošnjaci (kod Sanskog Mosta) — 489
 Botun (kod Kupresa) — 442, 443, 446, 449
 Botunja (kod Kiseljaka) — 150
 Božanovići (kod Kalinovika) — 35
 Brač (o.) — 10
 Bradina (D. i G., kod Konjica) — 64, 69, 70, 75, 77, 79, 81, 82, 85—88, 98, 99, 102, 104, 105—108, 111, 113, 118, 132—135, 206
 Bravnica (kod Jajca) — 277, 525, 529, 617, 627
 Bravsko (kod Bos. Petrovca) — 542
 Brčko — 231, 237, 610
 Brda (kod Kupresa) — 349, 440, 442, 443, 447, 638, 640, 641
 Brda (kod Trnova) — 63, 64
 Brdo (kod Kreševa) — 154, 156
 Brđani (kod Jajca) — 514, 516
 Brđani (kod Konjica) — 71, 77, 81, 82, 86, 98, 99, 101, 102, 106—108, 118, 129
 Breza (kod Visokog) — 163, 503

Brina (kod Livna) — 367
 Brišnik (kod Duvna) — 403
 Brnaze (kod Sinja) — 418
 Brnjac (kod Kiseljaka) — 159
 Bretanja (u Francuskoj) — 142
 Brežičani (kod D. Vakufa) — 170
 Brezovača (na Igmanu) — 69
 Brod (kod Foče) — 19
 Bronzani Majdan — 503, 554, 569, 595, 600, 601
 Brutusi (kod Trnova) — 56, 61
 Bučići (kod Travnik) — 164, 170
 Bugojno — 12—14, 76, 80, 141, 147, 151, 161, 164, 165—170, 174, 176—181, 185, 187—198, 193, 194, 200, 202, 204, 206, 208—216, 219—223, 225, 228, 230—248, 251—264, 266—274, 276—282, 286, 288, 289, 291, 292, 294, 301—303, 311, 312, 314, 316—328, 333, 335, 336, 342, 346, 348, 349, 360—362, 366, 368, 376, 397, 404, 427—430, 432, 435—437, 439—444, 449, 458, 460, 462—464, 471, 472, 478, 480—482, 488, 493, 497, 498, 502, 503, 509, 517, 520, 523, 531, 532, 550, 551, 559, 560, 608, 624, 627, 629, 631—639
 Bukova Gora (kod Aržana) — 406, 407
 Bukova ravan (predeo, kod Kreševa) — 160
 Bukovica (kod Jajca) — 607, 617, 627
 Bukovica (kod Konjica) — 182
 Bukovica (kod Kreševa) — 150, 152
 Bukovička midona (tt 1215, kod Duvna) — 403
 Bulatović (kod Konjica) — 70
 Bulići (D. i G., kod Jajca) — 605, 617
 Bunarevi (kod Sitnice) — 527, 534, 537, 538, 540, 544, 602
 Bunari (predeo, kod Konjica) — 114
 Burkića draga (kod Livna) — 367
 Burma — 8
 Busije (kod Kadine Vode) — 576, 578, 579, 582, 587
 Busovača (kod Zenice) — 149, 152, 158, 162, 276
 Busovačke staje (kod Busovače) — 276
 Buško blato (kod Livna) — 404, 406
 But (tt 825, kod Livna) — 367

C

Cagare (kod Konjica) — 122, 127
 Carevo Polje (kod Jajca) — 610, 614, 615

Cazin — 544
 Cazinska krajina — 591
 Cestarska kuća (kod Duvna) — 330
 Cetina (r.) — 383, 407, 425
 Cincar (pl.) — 10, 181, 292, 300, 304, 305, 310, 327, 329, 333, 344, 345, 354, 360, 362, 399, 430, 439, 445, 488, 489, 509, 642
 Cipiće (kod Jajca) — 607, 617
 Cista (kod Aržana) — 415, 417, 419, 420, 424
 Crna Gora — 8, 9, 15, 16, 18—23, 26, 31, 32, 39, 41, 53, 76, 81, 113, 127, 142, 143, 165, 205, 207, 210, 299, 309, 318, 325, 326, 440, 475, 505, 548, 581, 623
 Crna Rijeka (kod Mrkonjić-Grada) — 519
 Crna Rijeka (kod Trnova) — 56
 Crna rijeka (r.) — 525
 Crne Lokve (kod Širokog Brijega) — 416, 417
 Crni dol (brdo, kod G. Vakufa) — 180
 Crni most (kod Prozora) — 184
 Crni vrh (k. 1392, kod Rastova) — 262
 Crni vrh (k. 1406, kod Sujice) — 345
 Crni vrh (k. 1506, kod Kupresa) — 441, 443, 478, 638, 640, 641
 Crniče (kod Bugojna) — 236, 271
 Crnički Kamenik (kod Kreševa) — 159, 160
 Crno Polje (kod Konjica) — 47, 114
 Crvenice (kod Duvna) — 401
 Cvijetići (kod Kadine Vode) — 565, 572, 575, 576
 Cvitkovac (kod Jajca) — 617

C

Čačak — 50
 Čačinci (kod Orahovice) — 593
 Čadavica (kod Mrkonjić-Grada) — 526, 527, 563, 564, 571, 575
 Čaić (kod Livna) — 335, 383
 Čapljin — 75, 415
 Cardačica (kod Kupresa) — 442, 443, 471
 Cardačica (tt 1300, kod Kupresa) — 349, 350, 443—446, 448, 449, 454, 460—462, 465, 469—470, 474, 478, 479
 Čardak (kod Blagaja) — 431
 Čaušlije (kod Bugojna) — 252, 255, 270
 Čelebić (kod Konjica) — 114, 117, 121—123

Celebić (kod Livna) — 382, 390
 Celinac (kod Banje Luke) — 539, 569
 Cemalić (kod Kupresa) — 328
 Cemernica (D. i G., kod Vrginmosta) — 10
 Cemernica (pl.) — 510
 Cemernica (predeo, kod Rakitnice) — 35, 36
 Čemerno (D. i G., kod Gackog) — 15, 16, 18
 Čerkazovići (kod Jajca) — 614
 Čipuljić (kod Bugojna) — 238, 256
 Čitluk (kod Posušja) — 422
 Čovići (kod Konjica) — 121
 Cuburlovići (kod Kadine Vode) — 576
 Cukovići (kod Konjica) — 63, 64, 69
 Cungar (k. 879, kod Sitnice) — 561
 Cvrsnica (pl.) — 205, 299, 301, 501

C

Curčića lug (kod D. Vakufa) — 252, 255, 267
 Curevo (kod Foče) — 53
 Cusine (kod Jajca) — 618
 Cusine (tt 840, kod Jajca) — 606, 610—616, 622

D

D. Vast (kod Prozora) — 184
 Daleki istok — 8
 Dalmacija — 9, 10, 13, 25, 141, 143, 145, 147, 205, 209, 210, 234, 301, 303, 305, 309, 322, 342, 363—365, 370, 399, 402, 409, 425, 426, 487, 488, 493, 496, 497, 500, 505, 506, 608, 643, 649, 652
 Daljan (brdo, kod D. Vakufa) — 248, 251, 254, 262, 267
 Daruvar — 593
 Debelica (tt 1275, kod Livna) — 383
 Debelo brdo (kod Kupresa) — 640, 641
 Debelo brdo (kod Roškog Polja) — 403
 Debelo brdo (k. 1207, kod Livna) — 373
 Debelo brdo (k. 1861, kod Fojnice) — 164
 Debelo brdo (tt 1193, kod Kupresa) — 433, 448
 Debelo brdo (tt 1318, kod Prozora) — 187, 189—192, 194, 195, 197
 Đedinovac — vidi Đedinovac (k. 664, kod Konjica)
 Dejčići (kod Trnova) — 56, 57, 60
 Delijaš (kod Trnova) — 47

Delijići (kod Sitnice) — 552, 555
 Demirovac (tt 1466, kod Blagaja) — 347, 427, 430—432, 439
 Derenčište (brdo, kod Fojnice) — 164, 165
 Derventa — 503
 Deževica (kod Kreševa) — 158, 160
 Dinara (pl.) — 28, 143, 147, 181, 208, 257, 287, 289, 301, 305, 338, 363, 383, 417, 501
 Divičani (kod Jajca) — 627
 Divljaci (kod Kadine Vode) — 596
 Djevojačko vrelo (kod Kalinovika) — 35
 Dnolučka pl. — 618, 620, 628
 Dobož — 72, 504, 533
 Dobra glava (k. 922, kod Duvna) — 404
 Dobretići (kod Turbeta) — 620, 624
 Dobrnja (kod Sitnice) — 530, 543, 547, 563, 576, 578, 579
 Dobro (kod Livna) — 366, 367, 630
 Dobro Polje (kod Kalinovika) — 47, 50
 Dobro polje (kod Sitnice) — 549
 Dobroštin (kod G. Vakufa) — 117, 159
 Doci (kod Posušja) — 411
 Doganovci (kod Jajca) — 525, 617, 620, 621, 624
 Dokožin greb (k. 1124, kod Šujice) — 331
 Don (r.) — 8, 142
 Donji Vakuf — 13, 60, 141, 146, 147, 151, 161, 165—168, 176, 178, 180, 185, 187, 204, 206, 208, 209, 211—216, 219, 237, 241—248, 251—264, 266—270, 272, 274, 277—279, 281, 282, 286, 288, 292, 301—303, 312, 317—320, 324, 333, 360, 397, 441, 488, 493, 497, 501, 503, 509, 513, 517, 523—525, 550, 551, 559, 560, 585, 592, 605, 607, 608, 610, 612, 615, 617—621, 624, 627—630, 633, 635, 639, 648
 Donjići (kod Bugojna) — 240
 Doribaba (kod Jajca) — 627
 Doščica (kod Prozora) — 185
 Dragačevo (kod Čačka) — 50
 Dragnić (kod Livna) — 10
 Dragočaj (kod Konjica) — 69
 Drežnica (kod Jablanice) — 75
 Drežnica (kod Ogulina) — 363
 Drežnica (M. i V., predeo, na Cincar pl.) — 329
 Drina (r.) — 13, 17—19, 21, 24, 74, 76, 402, 440, 532, 553, 650
 Drniš — 305
 Drozometva (kod Sarajeva) — 69, 94, 104, 149, 152

Drvar — 12—14, 24, 27, 73, 167, 288, 301, 314—316, 320, 341, 368, 385, 488, 489, 494—496, 505, 548, 580, 630
 Drvenik (kod Makarske) — 209
 Dubci (kod Zadvarja) — 500
 Dubica (predeo, kod Sitnice) — 549
 Dubočica (tt 715, kod Livna) — 370
 Dubrava (predeo, kod Sitnice) — 541, 583
 Dubrave (kod Jajca) — 611
 Dubrave (predeo, kod Kreševa) — 154
 Dubravica (kod Konjica) — 132
 Dubrovnik — 75, 76, 129, 131, 135, 137, 138, 209, 300
 Duge (kod Prozora) — 186, 188, 194
 Duge Njive (kod Kreševa) — 155
 Dujakovci (kod Sitnice) — 541, 542, 546, 548, 560
 Dujmovići (kod Trnova) — 47, 55, 56—58, 60
 Dulići (kod Sitnice) — 541
 Durmitor (pl.) — 33
 Dusina (kod Fojnice) — 159, 160
 Dusina (predeo, kod Fojnice) — 116
 Duvanjsko polje — 289, 295, 296, 298, 313, 358, 397, 399, 418, 487, 498, 655
 Duvno — 12, 13, 14, 60, 141, 168, 183, 200—202, 207, 208, 210—212, 219, 234, 237, 243, 257, 265, 266, 278—181, 285—303, 306, 309—314, 318, 321, 324—334, 336—338, 342—348, 350—355, 357—362, 365, 366, 369, 372, 374, 381, 384, 392, 397—401, 405, 406, 411, 417, 420, 422, 424, 426, 427, 429, 437, 458, 482, 487, 488, 490, 496—499, 502, 509, 572, 573, 591, 608, 633, 637, 639, 644, 647, 658
 Dvor na Uni — 523, 533

DŽ

Džepi (kod Konjica) — 63, 71, 98, 119, 120, 132

Đ

Dedinovac (k. 664, kod Konjica) — 98, 122, 123, 125, 127
 Dihanići (kod D. Vakufa) — 627
 Durovo brdo (k. 1172, kod Kalinovika) — 34, 35, 50

E

Egipat — 143, 658
 El Alamejn (u Egiptu) — 7

Eminovo Selo (kod Duvna) — 296
 Engleska — vidi Velika Britanija
 Evropa — 7, 8. 649

F

Filipovića polje (kod Kupresa) — 641
 Foča — 15, 17, 19—22, 28, 29, 31, 36, 46, 47, 49, 52, 55, 74, 130, 207, 316, 325, 326, 400, 401, 440, 482, 532
 Fojnica — 103, 111, 116, 141, 148—157, 159—164, 166, 175, 176, 198, 219, 343, 497, 531, 585, 592, 610, 635, 636, 647
 Fojnička reka — 103, 149, 164, 177
 Francuska — 142, 144
 Fruška gora — 544

G

G. Bjela (kod Konjica) — 132
 Gabela (kod Metkovića) — 75, 76
 Gacko — 12—14, 19, 21, 32, 75, 299, 402
 Gaj (kod Trnova) — 61
 Gaj Berića (kod Bugojna) — 237
 Gajići (kod Kadine Vode) — 575
 Galjevo (kod Konjica) — 121
 Garačići (kod Bugojna) — 256, 260
 Garešnica — 592, 593
 Garevina (predeo, kod Surjana) — 586
 Garovci (kod Sarajeva) — 69
 Gat (k. 1120, kod Gackog) — 19, 32, 33
 Gladov (tt 906, kod Bugojna) — 236, 256, 260
 Glamoč — 12, 14, 24, 60, 141, 179, 204, 207, 210, 212, 233, 237, 257, 264—266, 275, 286—288, 290—293, 299, 301—303, 305, 306, 311, 314, 318—322, 338, 341, 353, 375, 381, 382, 385, 397, 404, 488, 496, 499, 502, 503, 506, 509, 515—517, 526, 538, 548, 552, 580, 608, 623
 Glamočko polje — 303, 311
 Glasinac (visoravan, kod Rogatice) — 21
 Glavatićevo (kod Odžaka) — 47, 55
 Glavice (kod Bugojna) — 239, 256, 261, 270, 271
 Gljev (kod Sinja) — 407
 Gmići (kod Prozora) — 188, 194, 199
 Gobelovina (kod Konjica) — 70
 Godinje (kod Trnova) — 56
 Gođenovići (kod Kalinovika) — 35, 49

- Gojilo (kod Kutine) — 592
 Gola planina — 611, 620, 627, 628
 Goleš (kod Turbeta) — 213, 221, 629
 633, 634
 Golinjevo (kod Livna) — 297
 Golo Brdo (kod Bugojna) — 256
 Gomjenica (manastir, kod Bronzanog
 Majdana) — 554
 Gorani (kod Konjica) — 185, 191
 Goransko (u Pivi) — 16
 Goravci (kod Kupresa) — 442, 446,
 460
 Goražde — 10, 13
 Gorica — 142, 363, 364
 Gorica (k. 646, kod Bugojna) — 236—
 239, 261, 271
 Gorica (kod Prozora) — 184
 Gorica (manastir, kod Livna) — 367,
 380
 Gorica (pl.) — 264
 Gorjanci — 363
 Gornji Proložac (kod Imotskog) —
 419, 421
 Gornji Vakuf — 13, 14, 116—118, 141,
 147, 151, 152, 159—161, 166—169,
 174, 175, 177, 178, 180, 181, 183—186,
 188, 193—195, 205, 207, 209—212,
 215, 216, 221, 223, 232, 233, 235, 236,
 239, 240, 241, 243—245, 263, 264,
 278—281, 285, 286, 289—292, 294,
 303, 312, 313, 318, 319, 366, 392, 427,
 429, 435, 436, 440, 441, 461, 481, 488,
 493, 495, 509, 515, 552, 591, 608, 631,
 632, 635—637, 644
 Gorski kotar — 9, 10, 25, 363
 Gostilj (kod Turbeta) — 617, 620,
 624, 628
 Govedovići (kod Trnova) — 21, 55,
 56
 Govza (kod Miljevine) — 18
 Grab (kod Trilja) — 407
 Grabež (brdo, kod Mrkonjić-Grada)
 — 518, 519, 525
 Grabež (k. 919, kod Sitnice) — 534,
 549, 580
 Grabovac (kod Imotskog) — 400, 405,
 413, 416, 418, 419, 421
 Grabovac (šuma, kod Kadine Vode)
 — 582
 Grabovci (kod Konjica) — 113, 117
 Grabovica (kod Kadine Vode) — 579
 Grabovica (kod Konjica) — 131
 Grabovica (predeo, kod Imotskog) —
 421, 422
 Grabska (D. i G., kod Doboja) — 504
 Gračac — 402
 Gračac (kod Prozora) — 183, 185
 Gračanica (kod G. Vakufa) — 256,
 258, 279, 280, 289, 632, 635, 637
 Gračanica (kod Prozora) — 164, 183,
 185, 191, 198—200, 289
 Gračanica (kod Trnova) — 56
 Grad (k. 1028, kod Konjica) — 98, 99,
 119
 Gradac (kod Ploča) — 416
 Gradina (brdo, kod Duvna) — 417
 Gradina (brdo, kod Studenog Vrela)
 — 404
 Gradina (brdo, kod Priluke) — 367
 Gradina (brdo, kod Roškog Polja) —
 403
 Gradina (k. 105, kod Prozora) — 194
 Gradina (k. 502, kod Krupe na Vr-
 basu) — 576, 583
 Gradina (k. 591, kod D. Vakufa) —
 226
 Gradina (k. 893, kod Livna) — 368
 Gradina (k. 940, kod Sitnice) — 534,
 537, 580
 Gradina (kod Mrkonjić-Grada) —
 518
 Gradina (tt 629, kod Bugojna) —
 236—238, 260
 Gradina (tt 1078, kod Duvna) — 296
 Grahovo — vidi Bos. Grahovo
 Grandići (kod Foče) — 18, 34
 Grborezi (kod Livna) — 365
 Grčka — 657
 Grčka gradina (tt 999, kod Kadine
 Vode) — 549, 555, 580, 583
 Grevići (kod Konjica) — 182
 Grkarica (D. i G., kod Trnova) — 68
 Grmeč (pl.) — 24, 145, 230, 306, 315,
 316, 319, 386, 499, 501, 516, 545, 548,
 581
 Grubišno Polje — 593
 Guber (M. i V. kod Livna) — 367, 370
 Gustovara (kod Mrkonjić-Grada) —
 10
 Guvna (kod Bugojna) — 251, 255, 258
 260, 267, 273
 Gvozd (tt 1549, kod Sujice) — 642
 Gvozno polje (predeo, kod Kalino-
 vika) — 48—52, 54

H

- Hadžići (kod Sarajeva) — 61, 62, 68,
 69, 81, 82, 91—94, 97, 100—105, 111,
 134, 155, 184, 501, 531
 Hajdučka kosa (k. 1452, kod Sujice)
 — 345
 Han-Ivica (kod Kreševa) — 156
 Han-Kola — vidi Kola (kod Banje
 Luke)

Han-Pijesak — 103, 204, 207
 Han-Ploča (kod Kiseljaka) — 150—155, 159
 Han-Pogled (kod Vlasenice) — 103
 Han-Skopljak (kod Rastova) — 161
 Han-Sladojević (kod Banje Luke) — 568, 576
 Harkov (u SSSR-u) — 7, 142
 Hasanović (kod Konjica) — 106, 114
 Hasina vrela (kod Livna) — 369, 378
 Hercegovina — 8—10, 13, 15, 16, 18—20, 22, 23, 31, 32, 39, 53, 55, 62, 74—77, 80, 111, 113, 129, 134, 135, 203, 205, 209, 210, 299, 318, 326, 342, 363, 364, 402, 415, 426, 440, 475, 501, 505
 Here (kod Prozora) — 189, 196
 Homolje (kod Konjica) — 121
 Homoljska čuprija (kod Zabrđa) — 152, 155, 161
 Hongkong — 8
 Hrbljina (pl.) — 292, 444
 Hrvatska — 9, 12, 25, 31, 41, 52, 73, 145—148, 151, 230, 301, 303, 305, 309, 316, 323, 342, 363, 398, 487, 488, 502, 609, 648, 649, 652, 656—658
 Hrvatski Blagaj — 593
 Hrvatsko primorje — 9, 10
 Hum (tt 863, kod Slunja) — 10
 Hvar (o.) — 10, 209

I

Idbar (kod Konjica) — 114
 Igman (pl.) — 27, 28, 47, 48, 54, 58—63, 68, 69, 71—74, 79, 93, 102, 103, 128, 132, 148, 153, 160, 162, 163, 658
 Ilica (pl.) — 301
 Ilića glavica (tt 943, kod Sitnice) — 534, 537, 559
 Ilići (kod Sitnice) — 527
 Ilidža (kod Sarajeva) — 78, 91, 94, 97, 102, 153, 159, 162
 Ilijino brdo (k. 1386, kod Kalinovika) — 51
 Ilova (kod Prnjavora) — 503
 Imotski — 12, 143, 148, 208, 210, 290, 292, 293, 298—300, 309—311, 324, 341, 343, 353, 360—362, 366, 370, 384, 386, 389, 399—401, 402, 404—407, 409—422, 424—426, 439, 487, 489, 495—497, 500, 515, 523, 524, 534, 591, 631, 633, 639, 643, 644
 Imotsko polje — 413
 Inač-lokve (tt 1318, kod Kreševa) — 156, 158, 161, 162
 Indija — 8
 Italija — 10, 11, 142, 656, 657

Ivan-planina — 54, 63, 69, 70, 73, 77—79, 82, 102—104, 113, 118, 123, 131, 134, 147
 Ivan-sedlo (prevoj, kod Konjica) — 70, 71, 74, 77, 78, 82, 85, 87, 89, 91, 101, 104, 112, 132, 133, 151, 219
 Ivovik (predeo kod Sujice) — 345
 Izgori (kod Tjentišta) — 15, 16, 18, 19
 Iž (o.) — 496

J

Jablanica (kod Konjica) — 75, 99, 115, 119, 120, 123, 129, 130, 133, 181, 198, 205, 206, 289
 Jadovnik (tt 650, kod Bos. Grahova) — 10
 Jadransko more — 76
 Jahorina (pl.) — 10, 13, 21, 55, 56, 59
 Jajce — 24, 60, 73, 76, 80, 141, 145—148, 151, 161, 165—167, 170, 178, 179, 184, 185, 198, 208, 212—215, 219, 224, 226, 229, 231, 232, 234, 235, 237, 242, 244—246, 252, 257, 260, 264, 265, 281, 287, 290, 294, 301, 303, 306, 310, 316, 317, 335, 343, 359, 397, 428, 429, 438, 482, 488—490, 493, 497—499, 503, 513, 514, 516—520, 524, 525, 528, 529, 531—534, 539, 543, 545, 550—553, 555, 559, 560, 562, 567, 571—573, 575, 577, 578, 582, 584, 585, 592, 594—596, 603—615, 617—624, 627—635, 639, 647, 648, 655
 Jaklić (kod Bugojna) — 239, 261
 Jaklići (kod Prozora) — 202
 Janj (kod Jajca) — 60, 147, 169, 212, 264, 273, 303, 353, 430, 432, 503, 524, 526, 532, 534, 611, 623
 Janj (r.) — 275
 Japage (kod Blagaja) — 430, 432, 433
 Japan — 8
 Jaretina (k. 1002, kod Roškog Polja) — 403
 Jasenak (kod Ogulina) — 363
 Jasenovac (k. 1130, kod Duvna) — 403
 Jasenovac (kod Novske) — 404, 408
 Jasenovi Potoci (kod Mliništa) — 567
 Jastrebarsko — 12
 Javorac (k. 1400, kod Kupresa) — 641
 Javorik (kod Konjica) — 115
 Javorni vrh (M., k. 1433, V., tt 1468, kod Sujice) — 640, 642
 Javornjača (pl.) — 170, 173
 Ječmeni do (kod Kalinovika) — 50

Jelašca (kod Kalinovika) — 18, 34, 36, 39, 45, 46, 49, 52, 54
 Jeieč (kod Kalinovika) — 19, 29, 35, 46, 49, 74, 207
 Jelik (predeo, kod Kadine Vode) — 580
 Jezero (kod Jajca) — 287, 516, 611
 Jugoslavija — 16, 22, 23, 27, 31, 138, 144, 145, 364, 399, 581, 630, 649, 656, 659
 Jurić: (kod Kupresa) — 336
 Jusići (kod D. Vakufa) — 252, 266

K

Kablići (M. i V., kod Livna) — 311, 338, 366, 367
 Kačuna šuma (kod Kalinovika) — 34, 49, 52
 Kadina Voda (kod Banje Luke) — 343, 517, 530, 538, 541, 542, 544, 546—548, 554, 555, 559, 563—566, 568, 570—576, 578—580, 583, 587, 588, 590, 595, 596, 600, 602
 Kakanj — 163
 Kalac (k. 1307, kod Prozora) — 194
 Kalanska (pl.) — 601
 Kaldrma (kod Srba) — 167
 Kalin (kod Bugojna) — 223
 Kalin (pl.) — 222, 240, 632
 Kalinovik — 13, 15, 17—22, 28—31, 34—36, 45—47, 49—58, 64, 74, 207, 325, 326
 Kamenica (kod Drvara) — 489
 Kamenica (kod Jajca) — 613
 Kamešnica (pl.) — 301, 407
 Karadže (kod Bugojna) — 270
 Karalinka (kod Bugojna) — 236, 238, 251, 255, 256, 258, 277
 Karamastović (kod G. Vakufa) — 280
 Karaula (kod Glavatičeva) — 131
 Karaula (predeo, kod Turbeta) — 629
 Karičevac (r.) — 461, 479
 Karlov Han (kod Duvna) — 310, 313, 405
 Karlovac — 10, 12, 145, 257, 363
 Kasindo (kod Sarajeva) — 71—73
 Katanica (brdo, kod Kupresa) — 443
 Katanići (kod Vukovskog) — 638
 Katina (kod Jajca) — 604, 606, 614—616
 Kavkaz (pl.) — 7, 8
 Kijevo (kod Sarajeva) — 56—61
 Kik (k. 1089, kod Sitnice) — 586
 Kik (k. 1117, kod Livna) — 383
 Kilavac (kod Trnova) — 61
 Kina — 7

Kiseljak (kod Visokog) — 103, 111, 148—160, 162, 163, 175, 219, 531, 585, 610, 636
 Kitunj (kod Hadžića) — 69
 Klečka stijena (tt 1154. kod Prozora) — 187
 Klekovača (pl.) — 499
 Klenak (tt 988, kod Posušja) — 411—414, 422, 425
 Klisac (kod Fojnice) — 160
 Klisina (kod Kadine Vode) — 566, 570—572, 574, 579, 595, 596, 600, 602
 Ključ — 73, 301, 310, 316, 317, 319, 320, 338, 343, 429, 434, 435, 488, 501, 503, 509, 510, 512, 513, 520, 526, 534, 539, 542, 543, 554, 561, 563, 584, 591, 602, 608, 624
 Kneževići (kod Kadine Vode) — 575
 Knin — 9, 10, 167, 208, 299, 303, 311, 402, 490, 494, 495, 497, 506, 509, 520, 608, 648, 655
 Kninska krajina — 24, 305, 488, 505, 506
 Kobilja gl. (k. 625, kod Kiseljaka) — 155
 Kočerin (kod Širokog Brijega) — 417
 Kočevski rog — 363
 Kočića Glavica (kod Kadine Vode) — 572, 580
 Kojadinovići (kod Kadine Vode) — 579
 Kola (kod Banje Luke) — 541—543, 547, 559, 563, 564, 566—569, 571—575, 595, 600
 Kolivret (tt 1174, kod Prozora) — 187, 194
 Kolo (kod Duvna) — 297
 Kolovrat (predeo, kod Posušja) — 411, 412
 Komajevo (predeo, kod Kreševa) — 162
 Komar (kod Travnika) — 161, 213, 214, 220, 221, 224—228, 246, 248, 270, 302, 559, 605, 624, 627—629, 633—635
 Komar (pl.) — 632, 639
 Komaršica (r.) — 213
 Kongora (kod Duvna) — 296
 Konjic — 12, 13, 21, 27, 28, 48, 61—64, 69—74, 77—79, 81, 82, 85, 86, 91, 94, 98—102, 104, 108, 111—134, 160, 163, 165, 167, 181—185, 187, 196, 199, 200, 206, 209, 219, 237, 263—265, 289, 290, 318, 324, 333, 343, 360, 368, 369, 392, 402, 453, 488, 500, 531, 631, 658
 Konjske vode (kod Zelengore) — 34, 35, 45

- Kopčić (kod D. Vakufa) — 10, 214, 244, 248, 253, 254, 256, 262, 266—270, 277
- Kopčići (kod Prozora) — 199, 201, 211
- Kopljivići (kod Mrkonjić-Grada) — 519
- Koprivnica (kod Kupresa) — 275, 335, 429, 432, 444, 462, 463, 472, 480, 481
- Koprivnica (kod G. Vakufa) — 169, 251
- Koprivnička šuma (kod Kupresa) — 472
- Korča (kod Bradine) — 81
- Kordun — 9, 10, 25, 73, 208, 301, 591, 648
- Koričani (D. i G., kod Travnika) — 629
- Korična (kod Glamoča) — 385
- Korito (k. 790, kod Kadine Vode) — 582, 583
- Korjen (kod Tarčina) — 104, 152
- Kostajnica — 523
- Kostajnica (k. 816, kod Kreševa) — 162
- Kostajnica (kod Konjica) — 182, 199
- Koš (brdo, kod D. Vakufa) — 248
- Košćani (kod D. Vakufa) — 229, 251, 254, 274, 275
- Košelji (kod Blažuja) — 159
- Kotline (kod Mrkonjić-Grada) — 252
- Kotor — 143
- Kotor (kod Mrkonjić-Grada) — 519
- Kotor-Varoš — 619
- Kovač brdo (k. 1398, kod Kalinovika) — 50
- Kovač-planina — 293, 296
- Kovačevac (kod Konjica) — 69
- Kovačevo Polje (kod Prozora) — 201, 203
- Kozara — 9, 13, 15, 24, 26, 27, 116, 145, 151, 165, 207, 208, 230, 265, 275, 287, 306, 314—316, 319, 397, 488, 489, 499, 502, 505, 509—512, 531, 533, 554, 569, 591—593, 601
- Kozica (kod Makarske) — 400, 500
- Kozica (kod Sanskog Mosta) — 10
- Kozja gl. (k. 1482, kod Sujice) — 345
- Kozjak (M., k. 1740, V., k. 1730, na Cincar pl.) — 642
- Kozje stjene (k. 1157, kod Prozora) — 187, 189—192, 194—197
- Kralupi (kod Konjica) — 114, 117
- Kraljičine vode (kod Travnika) — 629
- Kramare (D. i G., kod Trnova) — 63, 64
- Kranjčići (D. i G., kod Prozora) — 194
- Krasulje (kod Ključa) — 542
- Kravske gorice — 10
- Krbljine (kod Kalinovika) — 50, 53
- Krča (kod Prozora) — 188—190
- Krčevine (predeo, kod Prozora) — 196
- Kremenjača (predeo, kod Sitnice) — 560
- Kremenjače (brdo, kod Livna) — 368
- Kreševčica (r.) — 156
- Kreševo — 103, 116, 132, 141, 149, 150, 152—160, 162, 163, 166, 173, 175, 290, 333, 343, 369, 488, 497, 531, 532, 610, 636
- Krim (tt 1107, kod Cerknice) — 363
- Krivaja (r.) — 523
- Krivodol (kod Sujice) — 355
- Krmska gl. (k. 772, kod Prozora) — 186, 187, 190, 191
- Krndija (pl.) — 593
- Krnin (k. 661, kod Kadine Vode) — 564, 566, 568, 569, 574, 576—579, 601
- Krošnjarića (k. 961, kod Krupe na Vrbasu) — 583, 585, 588, 599
- Krstac (tt 2070, kod Fojnice) — 164
- Krstatice (kod Imotskog) — 423
- Krug-planina — 311
- Krupa (na Vrbasu, kod Banje Luke) — 543, 547, 559, 566, 574, 576, 579, 602
- Krupa (r.) — 562, 567, 576, 601
- Krupac (kod Uloga) — 60
- Kruščica (kod Jajca) — 617
- Kruščica (r.) — 177
- Kruščićka pl. — 152, 174
- Kučetine (kod Posušja) — 413
- Kučani (kod Konjica) — 182
- Kučice (kod Bugojna) — 239
- Kuk (brdo, kod Kupresa) — 433
- Kuk (kod Sitnice) — 563
- Kukavice (kod Kupresa) — 349, 442, 447, 638, 640
- Kula (kod Konjica) — 14
- Kulaglič (kod Prozora) — 186, 188, 190, 197
- Kupa (r.) — 363
- Kupres — 13, 14, 141, 147, 151, 168, 179, 183, 187, 206, 208, 214, 219, 233, 234, 236—238, 241, 248, 251, 252, 257, 261, 265, 269, 270, 273, 275, 278, 279, 281, 285—293, 301—304, 309—314, 317, 318, 320, 321, 324—330, 334, 336—338, 341—344, 346—353, 355, 357, 358, 360—362, 365, 366, 370—372, 382, 384, 397, 399, 415, 418, 420, 427—454, 457—466, 468—473, 475—483, 487—

490, 493, 495, 497, 498, 502, 503, 509,
515, 517, 520, 523, 524, 531, 532, 534,
550, 551, 559, 560, 567, 572, 573, 602,
608, 631, 633, 634, 637—644, 647
Kupreško polje — 278, 335, 431, 444,
447, 450, 452, 493
Kutanja (kod D. Vakufa) — 254, 266
Kute (kod Kupresa) — 638
Kute (kod Prozora) — 186, 191
Kuti (kod G. Vakufa) — 186

L

Lakić (kod D. Vakufa) — 266
Lašva (kod Zenice) — 620
Lašva (r.) — 76, 149, 158, 628, 630
Lazičići (kod Sitnice) — 549, 551, 562,
586
Ledići (kod Trnova) — 55—57, 60,
162
Lendići (kod Jajca) — 627
Lepenica (r.) — 103, 111, 132, 149—
152, 154, 155, 168, 159
Levakovice (predeo, kod Posušja) —
411, 420
Lika — 9, 10, 25, 116, 141, 210, 301,
303, 305, 309, 310, 342, 370, 401, 493,
496, 505, 506, 648, 652
Lipa (kod Kreševa) — 156
Lipije (kod Teslica) — 545
Lisac (kod Travnika) — 528
Lisac (tt 1497, kod Nevesinja) — 10
Lisičići (kod Konjica) — 113—115,
120, 121, 124, 126, 129, 182
Lisičja gl. (k. 1569. kod Trnova) —
63
Lisina (pl.) — 516, 518
Lišani (kod Mostara) — 131
Listani (kod Livna) — 335, 383
Lištica (r.) — 299
Livanjsko polje — 289, 295, 301, 303,
305, 309, 334, 335, 359, 369, 375, 386,
389, 392, 397, 399, 418, 487, 497, 517,
655
Livno — 12—14, 60, 141, 168, 179, 204,
207, 208, 210—212, 219, 233, 234, 237,
243, 257, 265, 266, 278, 281, 285—287,
290—292, 294—299, 301—306, 309—
314, 317, 320—328, 330—332, 334—
338, 341—345, 348, 350, 352—355, 359
—363, 365—376, 378, 379, 381—386,
389—392, 395—400, 404, 405, 417,
420, 423, 424, 427—430, 435—440, 453,
458, 487—490, 493—500, 502, 509,
513, 520, 531, 532, 551, 580, 591, 608,
624, 630, 638, 639, 642—644, 657, 658
Lokvari (kod Sitnice) — 541, 542, 546

548, 549, 551, 555, 556, 559, 562, 564,
574, 580, 585—588
Lončareva poljana (predeo, kod Suji-
ce) — 345
London — 138, 505, 511
Lovreč (kod Imotskog) — 399, 400,
404, 406, 407, 409, 410, 413, 414, 416
—421, 424—426, 497, 500
Lučke kolibe (kod Tjentišta) — 18
Lug (predeo, na Zelengori) — 34, 35
Lukač (potok) — 69, 77
Lukač-most — 78, 86, 107, 108, 111,
119, 134
Lukavica (kod Sarajeva) — 60
Luke (kod Fojnice) — 164
Lukovac (kod Trnova) — 36, 62—64,
73
Lunjevac (tt 1034, kod Kadine Vode)
— 541, 546, 547, 563, 564, 566, 568,
572, 574, 576, 579, 582, 583, 585, 595,
602
Lunjevača (pl.) — 499
Lupnica (D. i G., kod Jajca) — 627
Lupoglava (k. 1129, kod Sujice) —
355, 356
Lusići (kod Sitnice) — 549, 579, 589,
600, 602
Lušci-Palanka (kod Sanskog Mosta)
— 230, 516
Lužansko brdo (tt 973, kod Bugoj-
na) — 223

LJ

Ljeskovića (kod Našica) — 593
Ljubija (kod Prijedora) — 24, 503
Ljubina (M. i V., kod Foče) — 18, 26,
35, 47
Ljubina (pl., kod Konjica) — 127
Ljubina (tt 577, kod Bužima) — 10
Ljubinski vrh (tt 820, kod Sitnice) —
561
Ljubinje — 12
Ljubinić (kod Bugojna) — 252, 256
Ljubovčići (kod Pazarića) — 67, 68,
91
Ljubunci (kod Prozora) — 117, 159,
189, 194, 196
Ljubunčić (kod Livna) — 372, 374,
375
Ljubuša (pl.) — 10, 637
Ljubuški — 298, 318, 359, 401, 404,
415, 416, 500
Ljuša (kod D. Vakufa) — 10
Ljuta (kod Konjica) — 122, 127

M

- M. Suljaga (k. 1249, kod Bugojna) — 274
Mačkići (kod Kadine Vode) — 596
Mačkici (kod Sitnice) — 561
Mađarska — 656
Magaljdol (kod Mrkonjić-Grada) — 562, 611
Maglaj (tt 1704, kod Kupresa) — 336, 347, 350, 351, 427, 430—433, 439, 450, 460, 477
Maglić (pl.) — 15, 16, 19
Mahačka česma (kod Kalinovika) — 34, 35, 45
Majevica (pl.) — 581
Makarska — 416, 500
Makedonija — 62
Makljen (prevoj, kod Prozora) — 183, 187—189, 191—197, 289
Mala (tt 1362, kod Kupresa) — 640, 641
Malaja (u Aziji) — 8
Malenica (k. 1171, kod Roškog Polja) — 403
Mali Ivan (brdo, kod Konjica) — 70
Mali vrh (k. 1072, kod Sitnice) — 586
Malinovac (tt 1289, kod Livna) — 383
Malo polje (predeo, kod Sarajeva) — 68
Malo Seio (kod Bugojna) — 236, 238
Malovan (D. i G., kod Sujice) — 10, 286, 288, 289, 292, 293, 304, 313, 327—330, 334, 337, 342, 357, 365, 371, 434, 436, 439, 452, 480, 493, 513, 640, 641
Malovan (tt 1828, kod Sujice) — 345
Mandalać (kod Bugojna) — 256
Mandino Selo (kod Duvna) — 358
Manjača (pl.) — 24, 303, 319, 489, 490, 493, 514, 519, 525—528, 530, 531, 533, 537—541, 543—549, 551—554, 556, 559, 560, 562—567, 571—573, 575—586, 588—591, 594^596, 599, 601—604, 611, 612, 620, 624, 655
Marčete (kod Sitnice) — 549, 551, 562
Maričići (kod Kadine Vode) — 596
Martinac (kod Prnjavora) — 533
Maslište (kod Konjica) — 100
Matić (kod D. Vakufa) — 228
Mazin (kod Udbine) — 10
Medak (kod Gospića) — 402
Medna (kod Mrkonjić-Grada) — 516, 517
Medov Dolac (kod Imotskog) — 420
Međuvršje (tt 1195, kod Kreševa) — 154
Mejdan (predeo, kod Prozora) — 194, 196
Mejnik (k. 1276, kod Prozora) — 194, 196
Mesihovina (kod Duvna) — 401, 405, 406, 408
Metković — 75, 76, 138, 416, 500
Mijanovići (kod Trnova) — 56, 61
Mijatovići (kod Bugojna) — 635
Mijići (kod Krupe na Vrbasu) — 568
Milići (kod Vlasenice) — 103
Miljevina (kod Foče) — 15
Miška Glava (kod Prijedora) — 10
Mjehovina (kod Kalinovika) — 35
Mlake (predeo, kod Prozora) — 194, 196
Mlakve (kod Kupresa) — 638, 640
Mliništa — 60, 167, 212, 303, 515, 516, 526
Močilačko polje (kod Sitnice) — 537, 538, 549
Modro jezero (kod Imotskog) — 421
Mokrec (tt 1058, kod Cerknice) — 363
Mokro (kod Sarajeva) — 78
Mokro (kod Savnika) — 470
Mokronoge (kod Sujice) — 289, 294—296, 310, 330
Moseć (pl.) — 371
Moskva — 7, 25, 26, 458
Mosor (pl.) — 371
Mosorovići (kod Kalinovika) — 35, 50, 53
Mostar — 12, 14, 28, 46, 52, 62, 64, 74—76, 78, 80, 100, 102, 104, 106, 112—115, 117—119, 121, 125, 127, 128, 130—132, 134—138, 141, 144, 148, 182, 184, 187, 197, 203—206, 208—210, 265, 287, 290, 293—295, 298, 300, 303, 321—323, 343, 360, 398, 400—402, 404, 405, 408, 415, 416, 424, 438, 488, 515, 534, 631, 643, 657
Mošnjača (tt 1190, kod Roškog Polja) — 403, 408
Mračaj (kod Mrkonjić-Grada) — 430
Mrakovica (brdo, na Kozari) — 533, 601
Mratinići (kod Kreševa) — 154, 155
Mratinje (na Pivi) — 15, 16, 19
Mravinjac (tt 1394, kod Turbeta) — 634
Mrčin kolibe (kod Ljubine) — 35
Mrđanovci (kod Blagaja) — 276, 431
Mrdebare (kod Kupresa) — 336, 433
Mrkaljić (kod Konjica) — 70
Mrkonjić-Grad — 9, 14, 24, 60, 73,

80, 141, 146, 151, 170, 179, 207, 208,
212, 237, 266, 287, 290, 291, 301, 303,
306, 310, 319, 320, 338, 343, 344, 423,
488—490, 493, 497—499, 503, 506,
509, 513—520, 524—534, 537—541,
543—549, 551—554, 559, 561—563,
567, 571, 572, 578, 580, 584, 586, 596,
602, 605, 608, 611, 624, 628, 630—
632, 648, 655
Mrnjavci (kod Lovreča) — 420, 421,
425
Mrtvanje (kod Konjica) — 67, 68, 81
Muravica (brdo, kod Rastova) — 170
Mušinići (kod D. Vakufa) — 223—
225
Mutnica (p.) — 169, 174

N

Našice — 593
Nauković (kod Prozora) — 190, 194,
197, 199
Nemačka — 13, 76, 207, 322, 364, 656,
657
Neretva (r.) — 14, 28, 47, 48, 64, 102,
115, 120, 122—124, 126—128, 131,
133, 148, 181—183, 205, 206, 208—
210, 299, 301, 338, 366, 402, 425, 501,
502, 515, 608, 647, 648, 650
Neretvica (r.) — 134, 183
Nevesinje — 12, 18, 22, 46, 52, 53, 75,
134, 299, 402
Nezavisna Država Hrvatska — 10, 11,
13, 15, 20, 21, 24, 29, 52, 59, 67, 74,
76—79, 111, 119, 120, 130, 132—135,
138, 143—149, 170, 175, 176, 207, 209,
210, 212, 219, 234, 264, 265, 290, 292,
325, 361, 384, 397, 403, 409, 415, 417,
426, 440, 453, 500, 501, 503, 504, 510
—512, 523, 531, 552, 594, 606, 608—
610, 644, 647, 652, 655—657
Nikolića greda (kod Livna) — 331
Normandija (u Francuskoj) — 142
Nova Gvineja — 8
Novo Selo (kod Blagaja) — 276, 349,
430, 431, 480, 514, 515, 642
Novo Selo (kod D. Vakufa) — 224
Novska — 593

O

Obalj (kod Kalinovika) — 20, 46, 49
Oblo Brdo (kod Jablanice) — 58
Obešenjak (brdo, kod Kreševa) —
162

Oboračka reka — 213, 228
Oborci (kod D. Vakufa) — 213, 219,
221, 222, 224—228, 237, 267, 275, 624,
627, 629, 635
Obrovac (kod Sarajeva) — 103
Obrovac (kod Sinja) — 497
Odžaci (kod Konjica) — 14, 35, 47,
48, 55, 63
Odžak (kod Glamoča) — 526
Odžak (kod Livna) — 335, 383
Odžak (kod Modriče) — 503
Ogulin — 363
Okolišće (kod G. Vakufa) — 280
Olovo — 609
Olovo (kod Kupresa) — 442, 443, 448,
449, 452, 453, 462, 465
Omar (predeo, kod Kupresa) — 640,
642
Omarovce (brdo, kod D. Vakufa) —
227
Ombadžije (kod Prozora) — 185
Omiš — 400, 500
Opatija — 316
Orahovica — 593
Orahovica (kod Konjica) — 64, 122
Orahovica (kod Renovice) — 73
Orahovljani (kod D. Vakufa) — 624,
629
Orlovac (k. 775, kod Prozora) — 186
Ormanj (pl.) — 93, 103, 104, 153
Oruglo brdo (tt 882, kod Mrkonjić-
-Grada) — 518, 519, 524
Osijek — 552, 609
Osječani (D. i G., kod Doboja) — 545
Osječenica (šuma, kod Sujice) — 304,
305
Osmanlije (kod Kupresa) — 439, 442,
443, 449, 452, 453
Osojnica (k. 736, kod Kreševa) — 156
Ostojići (kod Trnova) — 56, 57, 60,
67
Ostrožac (kod Konjica) — 78, 112,
114, 115, 119—121, 123, 124, 126, 130,
132, 134, 167, 182, 183, 637
Ošli do (kod Kalinovika) — 34, 51
Oštrikovac (tt 1425, kod Kalinovika)
— 52
Oštrej (kod Mliništa) — 167
Oštrulja (tt 888, kod Bugojna) — 274
Otinovci (kod Kupresa) — 442, 443,
446
Ovčari (kod Konjica) — 71, 100, 107,
120, 122, 125
Ozren (kod Sarajeva) — 78
Ozren (pl.) — 545, 581

p

- Pačarani (kod Konjica) — 182, 191, 199
 Pag (o.) — 10
 Pajići (kod Sitnice) — 579, 586
 Pajtos (tt 875, kod Kadine Vode) — 570, 574, 588, 596
 Paklina planina — 334
 Palač (kod G. Vakufa) — 440
 Pale (kod Sarajeva) — 78
 Palež (predeo, kod Kadine Vode) — 570
 Paljike (kod Prozora) — 186, 188, 191, 194, 196
 Papraska (D. i G., kod Jablanice) — 122
 Papuk (pl.) — 592, 593
 Parcani (kod Prozora) — 118, 211
 Paroš (kod Prozora) — 191, 199
 Pasja stjena (tt 1574, kod Šćita) — 637
 Paškina Kava (kod Kreševa) — 154, 156
 Pavička br. (k. 854, kod Kadine Vode) — 595
 Pavlova ravan (k. 932, kod Sitnice) — 562, 589
 Pazarić (kod Sarajeva) — 62, 67—69, 73, 74, 76—78, 81, 82, 87—94, 97, 101—105, 111, 118, 155, 531
 Pecka (D. i G., kod Mrkonjić-Grada) — 516, 517
 Pečuj (D. i G., kod Travnika) — 528
 Peratovac (k. 903, kod Krupe na Vrbasu) — 562, 576, 595, 614
 Perići (kod Prozora) — 186
 Petačići (kod Travnika) — 528
 Petkovići (kod Kadine Vode) — 596
 Petrinovača (k. 755, kod Studenaca) — 410
 Petrinja — 145
 Petrova gora — 363
 Petrovići (kod Duvna) — 401, 404
 Peulje (D. i G., kod Bos. Grahova) — 496
 Pidriš (kod G. Vakufa) — 181, 195, 215, 231, 263, 280, 286, 441
 Pirići (kod Bugojna) — 252
 Piva (predeo) — 17
 Piva (r.) — 9, 15, 18, 20
 Pjenovac (kod Han-Pijeska) — 33
 Plazenica (M. i V., kod Kupresa) — 277, 336, 346—350, 430, 432, 439, 442—446, 448, 449, 460—462, 465, 471, 478, 481
 Plešivica (tt 780, kod Jastrebarskog) — 10
 Plitvički Leskovac (kod Titove Korenice) — 10
 Pliva (r.) — 605, 606, 611, 613, 615, 616
 Plješevica (k. 832, kod Bugojna) — 635
 Plješevica (pl.) — 10
 Pljeva (predeo, kod Jajca) — 303
 Pljevlja — 127
 Pljevski Podovi (kod Jajca) — 514
 Podbablje (kod Imotskog) — 420
 Podbor (kod Prozora) — 199, 201
 Podbrdo (kod Mrkonjić-Grada) — 517, 519
 Podgora (kod Makarske) — 500
 Podgorac (kod Našica) — 593
 Podgrmeč (predeo) — 26, 314, 315, 505, 543
 Podhum (kod Jajca) — 605
 Podhum (kod Konjica) — 182, 199
 Podhum (kod Livna) — 297
 Podi (D. i G., kod Imotskog) — 406
 Podjaram (kod Kupresa) — 336
 Podkanine (kod Konjica) — 98
 Podkraj (kod Kalinovika) — 35
 Podkraj (kod Prusca) — 274
 Podmilačje (kod Jajca) — 627
 Podorašac (kod Konjica) — 71, 78, 81, 98—100, 106—108, 111, 119—121, 127, 129
 Podovi (predeo, kod Prusca) — 233
 Podovi (tt 919, kod G. Vakufa) — 289
 Podrašćani (kod Surjana) — 562, 586, 589
 Podrašnica (kod Mrkonjić-Grada) — 514, 517—519, 526, 567, 575
 Pogana glavica (k. 1212, kod Kupresa) — 443, 447, 452, 458, 461, 462, 466, 482
 Pogorelica (kod Fojnice) — 160
 Pogorelica (pl.) — 153, 158, 160, 162, 164
 Pokupsko — 10
 Polje (kod Kreševa) — 156
 Poljica (kod Imotskog) — 420
 Pomol (tt 423, kod Konjica) — 122, 123, 125, 126, 128, 129
 Pomolj (kod Kreševa) — 156, 158, 160
 Ponir (kod Turbeta) — 620, 627, 628
 Ponor (kod Mrkonjić-Grada) — 527
 Poriče (kod Bugojna) — 238, 260
 Poričnica (r.) — 236, 274, 279, 302, 444
 Postranje (kod Imotskog) — 413, 417
 Posušje — 292, 294, 296—300, 310, 311, 313, 321, 324, 343, 344, 353, 358—361, 370, 371, 382, 386, 389, 399, 401,

- 403—419, 421—426, 458, 487—489,
495, 496, 500, 515, 523, 591, 631, 642,
643
Potočani (kod Livna) — 366
Pounje (predeo) — 24
Prača (kod Rogatice) — 74
Prača (r.) — 13, 21, 31, 73, 76, 316
Prečani (kod Jablanice) — 58
Premilovo brdo (kod Kalinovika) —
35, 51, 54
Prenj (kod Jablanice) — 115, 119
Prenj (pl.) — 10, 47, 114, 125—128
Prepljetnjak (k. 1126, kod Sitnice) —
582, 585, 589—591, 599, 600
Presjenica (D. i G., kod Jablanice) —
58, 59, 62, 67
Prevala (prevoj, kod Duvna) — 313
Previja (kod Konjica) — 122, 126,
127
Previja (tt 1037, kod Sitnice) — 549,
555
Pridvorci (kod Prozora) — 194
Prijeboj (kod Titove Korenice) — 10
Priedor — 145, 148, 208, 314, 315,
488, 503, 533, 554, 608
Priluka (kod Livna) — 311, 338, 365,
367, 372, 374, 389
Prisap (kod Livna) — 311, 338, 365,
367, 372
Prisjeka (kod Krupe na Vrbasu) —
583, 585, 586, 588
Prisoje (kod Duvna) — 296, 297, 313,
359, 375
Privrača (kod D. Vakufa) — 251, 254,
255, 260, 269
Prnjavor — 533
Prolog (kod Livna) — 210, 335, 369,
370, 374, 375, 382, 389, 497
Prološka draga (kod Livna) — 382
Proložac (kod Imotskog) — 413, 417
Prošara (pl.) — 145, 315, 502, 592
Proslap (kod Prozora) — 201
Provo (kod Aržana) — 399, 407, 410,
414, 415, 417, 419—421, 424, 500
Prozor — 12—14, 116—118, 126, 130,
132, 141, 146—148, 151, 159, 160,
164—168, 178—196, 198—212, 215,
216, 221, 223, 232—235, 237, 243, 245,
263—266, 280, 281, 285, 286, 289—
291, 293, 294, 299, 302—305, 312, 314,
318—320, 323, 324, 326, 353, 306, 364,
366, 368, 369, 392, 427, 429, 431, 435,
436, 439, 441, 453, 458, 487—490, 495,
498, 500, 502, 509, 515, 531, 591, 608,
631, 644, 655, 658
Prudi (kod Jajca) — 606, 614, 616
Prusac (kod D. Vakufa) — 233, 243—
245, 247, 248, 251, 252, 254—256, 258,
260, 261, 266, 269, 273, 274, 277
Prusački potok — 251, 274
Psunj (pl.) — 532, 592
- R
- Račune (kod Banje Luke) — 544, 559,
562, 563, 564, 576, 582, 583
Radalje (pl.) — 628
Radaljica (tt 1080, kod Mrkonjić-
-Grada) — 10
Radova voda (kod Sarajeva) — 68
Radovan (brdo, kod Posušja) — 631
Radovan pl. — 262
Raduša planina — 167, 181, 184, 198,
202, 430, 439, 440
Rajlovac (kod Sarajeva) — 52, 60,
102, 104, 157, 185, 222
Rakitnica (kod Trnova) — 36, 56, 57,
62, 63, 73, 161
Rakitnica (r.) — 63, 64
Rakitno (kod Širokog Brijega) — 203,
204, 299
Rakova Noga (kod Kreševa) — 156
Rakovića brdo (tt 727, kod Krupe na
Vrbasu) — 583, 585, 588, 599, 600
Rama (kod Jablanice) — 75, 76, 78,
79, 114, 115, 121—124, 126, 130, 131,
133, 134, 182, 183, 185, 188, 191, 193,
198, 205, 206, 289, 291, 402, 435, 436,
637
Rama (r.) — 141, 186, 198—200, 205,
206, 209—211, 289, 301, 366, 501
Ranca (pl.) — 510
Rasavci (kod D. Vakufa) — 229, 230,
235, 242, 247, 251
Raskršće (kod Sarajeva) — 111
Rastićevo (kod Kupresa) — 427, 430,
432, 433
Rastovo (kod Travnika) — 149, 161,
163, 164, 168—170, 173, 174, 176, 261,
262, 518, 520, 528, 593, 620, 628, 632,
635, 636
Raščani (kod Duvna) — 358
Raštelica (kod Konjica) — 63, 69, 71,
76, 80—82, 85—89, 91, 100—102, 104,
105, 108, 131, 134, 162, 163
Ratkovine (kod Kupresa) — 336
Ratkovo (D. i G., kod Sitnice) — 518,
534, 542, 551, 561
Ravan (k. 991, kod Mrkonjić-Grada)
— 519
Ravanjsko polje — 285
Ravašnica (pl.) — 184
Ravna glav. (brdo, kod D. Vakufa)
— 227

Ravna gora (kod Blagaja) — 277
 Ravnica (kod Prozora) — 264
 Ravno (kod Gackog) — 16
 Ravno (kod Kupresa) — 184, 198—
 200, 202, 231, 233, 286, 288, 289, 292,
 293, 326, 329, 430, 431, 439, 493
 Razboj (tt 590, kod Sanskog Mosta)
 — 10
 Razdolje (k. 901, kod Sitnice) — 599
 Rečica (predeo, kod Konjica) — 114
 Rekavica (kod Banje Luke) — 574
 Rekavica (r.) — 572
 Repovci (kod Konjica) — 70, 99, 106,
 161
 Repovica (kod Konjica) — 120, 122—
 127
 Ribari (kod Glavatičeva) — 47
 Ribnik (D. i G., kod Ključa) — 314.
 517, 518, 520, 526
 Ričice (kod Aržana) — 406, 407, 413
 Ričina (r.) — 310, 313, 422
 Rijeka — 76, 363
 Rijeka (r.) — 177, 433, 617
 Rilić (kod Kupresa) — 329, 349, 371,
 430, 431, 434, 435, 439—441, 447,
 457, 493, 639—642
 Rim — 11, 398
 Risnjak (M., i V., brdo, kod Rijeke)
 — 363
 Rišćansko Selo (kod Kupresa) — 328
 Rogatica — 13, 316
 Rogoj šuma (kod Kalinovika) — 47
 Rogolje (kod Mrkonjić-Grada) — 517,
 519, 525, 526
 Rogoznica (kod Šibenika) — 371
 Rogušac (kod Bugojna) — 253
 Romanija (pl.) — 21, 52, 58, 59, 76,
 103, 316
 Rostov (u SSSR-u) — 7
 Rosulje (kod Bugojna) — 256
 Roško Polje (kod Duvna) — 401, 404,
 406, 408, 411
 Rovna (kod Bugojna) — 222, 223
 Ručnik (tt 1494, kod Kalinovika) —
 50, 52
 Ruda (kod Trilja) — 407
 Rudića koš. (kod Bugojna) — 274
 Rudina (pl.) — 222, 223, 240, 261
 Rudna (predeo, kod Kreševa) — 155
 Rudo — 10
 Ruiani (D. i G., kod Livna) — 335,
 383, 389
 Rujište (kod Zimlja) — 131
 Rumboci (kod Prozora) — 203, 288
 Rumunija — 656
 Rusija — vidi Savez Sovjetskih So-
 cijalističkih Republika

S

Sana (r.) — 13, 14, 27, 144, 301, 303,
 309, 314—317, 319, 320, 338, 341—
 343, 399, 430, 434, 488, 489, 498, 503,
 509, 510, 512, 514, 516, 523, 524, 526,
 531, 532, 534, 539, 542—545, 551, 554,
 591, 593, 594, 600, 608
 Sandžak — 8, 9, 15—17, 19—23, 31,
 32, 41, 161, 207, 316, 371, 404, 475,
 581
 Sandžak (kod D. Vakufa) — 621, 624,
 629
 Sanica (D. i G., kod Sanskog Mosta)
 434 435 495 501
 Sanica (r.) — 316' 317, 319, 320, 338,
 429, 434, 498, 499, 510, 542, 591
 Sanski Most — 145, 146, 209, 314—
 316, 343, 429, 435, 488, 489, 493, 499,
 501, 503, 514, 523, 533, 539, 542, 548,
 550, 554, 569, 591, 608
 Sarajevo — 21, 23, 26, 28, 47—50, 52,
 53, 55—62, 64, 67, 69, 72, 74—82,
 86—88, 90, 92—94, 97, 101—108, 111
 —114, 118, 119, 123, 127—131, 134—
 138, 141, 145—150, 153, 155, 162, 163,
 177, 179, 185, 187, 188, 200, 204, 205,
 208, 209, 225, 257, 265, 273, 292, 316,
 323, 324, 326, 333, 343, 352, 360, 376,
 384, 397, 400, 404, 405, 411, 419, 428,
 431—433, 437, 440, 472, 488, 503, 528,
 534, 552, 608—611, 623, 656, 657
 Sarajevsko polje — 28, 71, 102
 Sarajlije (kod Duvna) — 294, 296
 Sava (r.) — 76, 145, 146, 207, 303, 399,
 501—503, 510, 531, 630, 648
 Savanovići (kod Sitnice) — 589
 Savez Sovjetskih Socijalističkih Re-
 publika — 7, 25, 26, 143, 144, 276,
 364
 Seka (kod Blagaja) — 432, 433
 Semešnica (r.) — 251, 432
 Semin (kod D. Vakufa) — 254
 Semizovac (kod Sarajeva) — 103,
 153
 Seonica (kod Konjica) — 185
 Singapur — 8
 Sinj — 13, 208, 210, 243, 295, 299, 300,
 302, 305, 310, 311, 321, 324, 334, 335,
 338, 341, 352, 365, 366, 369—371, 374,
 382—384, 389, 390, 399, 401, 407, 414,
 416—419, 424, 487, 489, 496, 497,
 515, 631
 Sinjakovo (predeo, kod Mrkonjić-
 Grada) — 514, 516, 518, 524
 Sinjsko polje — 297, 334, 407
 Sirovica šuma (kod Rakitnice) — 35
 Sitnica (kod Ključa) — 170, 212, 434^

- 493, 512, 516—518, 526, 527, 530, 533,
534, 537—545, 547, 548, 552—556,
561—567, 570, 571, 573, 576, 577, 579,
580, 582, 583, 594, 595, 601, 602
-Sjedinjene Američke Države — 7, 11
Sjenčina (kod Mostara) — 299
Sjenica — 127
Skadarsko jezero — 501
Skakavci (kod D. Vakufa) — 169,
223, 225
Skender-Vakuf — 627
Skrobučani (kod Prozora) — 191, 199
Sladojevići (kod Sitnice) — 550, 585,
586
Sladovići (kod Mrkonjić-Grada) —
549
Slatina (kod D. Vakufa) — 229, 230,
235, 242, 247, 251
Slatine (predeo, kod Rakitnice) —
63
Slav. Brod — 593
Slavonija — 9, 24, 146, 207, 208, 265,
502, 503, 532, 544, 592
Slivno (kod Banje Luke) — 543, 547
Slovenija — 9, 25, 31, 53, 62, 73, 143,
145, 148, 183, 210, 301, 316, 363—365,
488, 649, 652, 658
Smet (predeo, kod Turbeta) — 628
Smričani (kod Livna) — 366, 375
Sokolac (kod Sarajeva) — 13, 103
Solakova Kula (kod Prozora) — 148,
183, 184, 186, 199, 364
Solde (kod Širokog Brijega) — 416,
417
Solin (kod Splita) — 371, 496,
Solin — 146, 588
Spasovača (predeo, kod Trnova) —
54
Split — 10, 167, 208, 233, 243, 302, 311,
322, 413, 416, 418
Spreča (r.) — 80
Srb (D. i G.) — 209
Srbija — 8, 9, 23, 24, 26, 31, 41, 62,
76, 127, 137, 145, 146, 165, 207, 256,
276, 309, 316, 318, 325, 475, 505, 515,
552, 553, 569, 581, 623, 657
Srđani (kod Duvna) — 358
Srednje brdo (k. 729, kod Studenaca)
— 410
Sredozemno more — 657
Srem — 9, 146, 207, 208, 265, 502, 503,
592
Srnica (pl.) — 499
Stabna (u Pivi) — 15, 19
Staljingrad — 8, 658
Staljino (u SSSR-u) — 142
"Stare Kuće (kod Jajca) — 617
"Stari Grad (na Hvaru) — 400
Staro Selo (kod Jajca) — 621, 627
Staro Selo (kod Mrkonjić-Grada) —
519
Stavnja (r.) — 80
Stipanići (kod Duvna) — 296, 310
Stipičeva koš. (kod Sujice) — 356
Stojković (kod Konjica) — 70
Stolac — 12, 75
Stožer (M., tt 1625 i V., tt 1758, kod
Kupresa) — 346—349, 428, 430, 435,
436, 439, 442—444, 446, 447, 449, 460,
461, 464, 470, 472, 473, 478
Straža (k. 799, kod Krupe na Vrbasu)
— 583, 585, 586
Stražbenica (kod Kupresa) — 336,
444
Stražica (k. 853, kod G. Vakufa) —
289
Stričići (kod Sitnice) — 10, 541, 546,
553, 559, 565, 566, 585, 586, 588, 600
Stričičko polje (kod Sitnice) — 549
Strmica (kod Knina) — 490, 509
Strupnić (kod Livna) — 372, 389
Stržanj (kod Sujice) — 641
Stuđena (pl.) — 185, 187
Stuđenci (kod Aržana) — 389, 399,
400, 405—411, 413, 414, 417, 419, 421,
422, 424, 425
Studenčica (kod Prozora) — 191
Stuđeno Vrelo (kod Posušja) — 299,
359, 401, 403—406, 408, 409, 420, 422
Sturba (r.) — 370, 375
Subašnica (p.) — 194
Sušića Hradi (kod Livna) — 369
Suec — 7, 8
Suha (kod Tjentišta) — 16, 18
Suhača (kod Bos. Novog) — 316
Suhača (kod Livna) — 311, 367, 368,
370
Suhe jele (tt 1640, kod Busovače) —
10
Suho jezero (kod G. Vakufa) — 168,
219, 230
Suhodol (kod D. Vakufa) — 226
Suhodol (r.) — 180
Suhova (kod Kupresa) — 335, 336
Suhovrh (tt 1457, kod Sujice) — 345,
351, 353—356, 358
Sultanovići (kod Bugojna) — 236
Suljaga (tt 1533, kod Blagaja) — 277
Surjan (kod Sitnice) — 549, 551, 561,
562, 579, 585, 588, 589
Sušak — 52, 135, 208, 295, 363
Sutjeska (r.) — 9, 15, 18—21, 650
Suvaja (kod Bos. Petrovca) — 499
Sv. Petka (kod Lisičića) — 120
Svetigora (k. 960. kod Kadine Vode)
— 596

Svib (kod Aržana) — 423
Svilaja (pl.) — 305

Š

Šabanči (kod Trnova) — 56, 57, 67
Šamarica (pl.) — 145, 534, 544, 591
Šator (pl.) — 10, 167, 168, 301, 303, 499
Šavnik — 470
Ščepan-Polje (kod Foče) — 15, 17
Ščit (kod Prozora) — 187, 193, 194, 199, 200—203, 205, 285, 286, 289, 292, 299, 312, 318, 436, 637
Šebešić (kod Rastova) — 141, 163, 164, 169, 170, 173—178, 193, 221, 290, 497, 518, 520, 528, 620, 632—635
Šedinac (p.) — 525
Šehovci (D. i G., kod Mrkonjić-Grada) — 559, 590
Šekovići (kod Vlasenice) — 103
Šemenovci (kod Blagaja) — 276
Šenik (kod Jajca) — 606, 614
Šestanovac (kod Imotskog) — 299, 405, 409, 410, 413, 415, 418—420, 424, 487, 496, 500
Šibenica (kod Jajca) — 617
Šibovi (kod Mrkonjić-Grada) — 519
Šiljek (k. 620, kod Aržana) — 421
Šipovo (kod Mrkonjić-Grada) — 524
Široka kosa (k. 1251, kod Šujice) — 331
Široki Brijeg (sada Lištica) — 75, 80, 144, 300, 303, 398, 414—416, 657
Šivolje (kod Kalinovika) — 45, 49, 50, 53, 54
Špiljani (kod Konjica) — 47
Štit (tt 1950, kod Fojnice) — 164
Šujica (kod Livna) — 13, 60, 168, 200, 201, 207, 208, 211, 233, 234, 257, 265, 278, 281, 285—295, 300—302, 304, 306, 310—314, 321, 324—326, 329—334, 336—338, 341—348, 351—358, 360, 362, 365, 366, 374, 384, 392, 397, 420, 424, 427, 429, 435—437, 440, 443, 447, 453, 462, 466, 480, 488, 496—499, 509, 515, 572, 591, 608, 633, 639—643, 647
Šujica (r.) — 330
Šumadija — 276
Sunj (kod Konjica) — 69, 81, 106, 108, 118, 134
Šuplja stijena (k. 857, kod Kadine Vode) — 572, 574, 596
Švabino polje (predeo, kod Livna) — 366, 368, 372

T

Tarčin (kod Sarajeva) — 61, 62, 67—69, 74, 79, 81, 87—92, 101, 104, 105, 132, 133, 134, 153, 159, 160, 162
Tičevo (M. i V., kod Bos. Grahova) — 320, 630
Tihomišlje (kod G. Vakufa) — 181, 223, 279, 280
Tihvin (u SSSR-u) — 7
Tijarica (D. i G., kod Aržana) — 407, 410, 415
Tisovica (kod Konjica) — 114, 127, 128
Tiškovac (D. i G., kod Srba) — 495, 496
Titovo Užice — 553
Tjentište — 23
Točak (p.) — 466, 470, 474
Topola (predeo, kod D. Vakufa) — 227
Tounj (kod Ogulina) — 10
Travnik — 73, 80, 141, 147—151, 154, 155, 157, 160—162, 164—170, 173—180, 188, 193, 204, 212, 213, 216, 219—222, 224, 228, 231, 232, 234, 235, 237, 242, 244—246, 248, 252, 256, 261, 262, 265, 277, 278, 281, 302, 324, 326, 397, 429, 493, 497—499, 515, 518, 520, 523, 528, 550—553, 559, 560, 585, 592, 604, 605, 607, 608, 611, 612, 615, 617—620, 624, 628—637, 647, 648
Trebava (predeo, kod Modriče) — 504, 545, 569, 581
Trebečaj (kod Trnova) — 56
Trebević (pl., kod Sarajeva) — 59
Trebinje — 75, 299, 415
Trebulje (kod Konjica) — 69, 70, 86, 133
Trenica (kod Travnika) — 635
Trepča (kod Pokupskog) — 10
Treskavica (k. 2024, kod Fojnice) — 164
Treskavica (pl.) — 28, 29, 36, 45, 47—49, 54—58, 61, 64, 71, 72, 79, 162, 210, 325, 658
Trijebovo (kod Mrkonjić-Grada) — 519, 540, 541, 546, 548—550, 556, 562
Trilj — 407, 410, 496
Tripolis (u Africi) — 142, 143
Tripolitaniya (u Africi) — 142, 364
Trnići (kod Kadine Vode) — 601
Trnova (kod Sanskog Mosta) — 10
Trnova Poljana (kod Sinja) — 334
Trnovac (k. 974, kod Posušja) — 406, 407
Trnovo (kod Mrkonjić-Grada) — 10
Trnovo (kod Sarajeva) — 21, 29, 36,

46—51, 54—64, 71—74, 102, 148, 162, 163, 325, 326, 531
 Trobukva (predeo. kod Posušja) — 406
 Troglav (tt 1415, kod Gackog) — 10
 Trokulska vrelo (kod Trnova) — 54, 55
 Trst — 76
 Trubar (kod Drvara) — 10
 Tuhobić (kod Konjica) — 100, 118
 Turba (kod Jablanice) — 56
 Turbe (kod Travnika) — 149, 164, 169, 213—215, 220, 222, 223, 520, 559, 592, 607, 617, 619, 620, 624, 627—630, 633, 634
 Turića (kod Konjica) — 122, 127
 Turovi (kod Trnova) — 56, 58
 Tušila (kod Rakitnice) — 35, 36, 73
 Tušnica (pl.) — 291, 296, 297
 Tuzla — 208, 265, 503, 610
 Tvrda voda (kod Konjica) — 127
 Tvrđinići (kod Jablanice) — 56

U

Ugar (r.) — 629
 Ugošće (kod Konjica) — 113, 117
 Ulobić (kod Jablanice) — 56
 Ulog (kod Nevesinja) — 17, 31, 36, 55
 Umčani (kod Trnova) — 56, 58, 60, 67
 Umoljani (D. i G., kod Rakitnice) — 36, 55, 62—64, 73
 Una (r.) — 13, 14, 27, 301, 314, 315, 338, 341, 499, 502, 503, 512, 544, 591, 593, 648, 655
 Unac (r.) — 303
 Urija (kod D. Vakufa) — 243—245, 247, 248, 251, 252, 254—256, 260, 262, 266, 267, 269, 273, 274, 277, 342, 513
 Usamovine (kod Konjica) — 69, 98
 Ustikolina (kod Foče) — 13
 Uzdol (kod Prozora) — 204
 Uzlomac (k. 1093, kod Kadine Vode) — 585, 589
 Užice — vidi Titovo Užice

V

V. Vranovina (kod Topuskog) — 10
 Vaganj (kod Sinja) — 295, 334, 335, 352, 376, 382, 383, 389, 390, 397, 407, 410, 417
 Vandeja (u Francuskoj) — 23
 Vareš — 151, 163, 503, 610
 Vedro Polje (kod Bugojna) — 255

Vel. Golija (kod Livna) — 10
 Velebit (pl.) — 488
 Velić (kod Trilja) — 407
 Velika Britanija — 7, 11, 25, 26
 Velika greda (tt 1214, kod Sitnice) — 579, 582, 583, 585—587, 589—591, 601
 Velika orlovača (k. 927, kod Livna) — 367, 368
 Veliki rat (brdo, kod Kalinovika) — 34, 51
 Veliko jezero (na Treskavici) — 56
 Vesela (kod Bugojna) — 236, 237, 240, 260, 634
 Veseočica (r.) — 261, 271
 Veternica (kod Konjica) — 99
 Videš (na Zelengori) — 34, 35
 Vihovac (tt 1191, kod Kalinovika) — 35, 50
 Vijenac (pl.) — 87
 Vinac (kod Jajca) — 525, 529, 607, 617, 618, 620, 621, 624, 629
 Vinica (kod Aržana) — 359, 406, 408—410, 419, 424
 Vinica (u Ukrajini) — 630
 Vinkovci — 552
 Vinjani (D. i G., kod Posušja) — 411, 413, 422
 Vir (kod Posušja) — 404—407, 411, 413, 424
 Virpazar — 501
 Vis (k. 1152, kod Konjica) — 125, 126
 Visibaba (k. 1166, kod Livna) — 383
 Visočica (pl.) — 29, 35, 36, 48, 61, 64, 74
 Visočica (predeo, kod Kreševa) — 104
 Visoko — 103, 149, 150, 518
 Višegrad — 552
 Viševac (k. 329, kod Krupe na Vrbasu) — 565, 572
 Višnjani (D. i G., kod Prozora) — 191, 199
 Višnjevica (kod Konjica) — 118
 Vita bara (na Zelengori) — 19—21
 Vitez (kod Travnika) — 149, 152, 160, 174, 177, 585
 Vitorog (pl.) — 360
 Vitovlje (D. i G., kod Turbeta) — 624
 Vještica gora (na Dinari) — 210, 287, 305, 488
 Vlaholje (kod Kalinovika) — 35, 50, 51, 53
 Vlahovići (kod Kiseljaka) — 155
 Vlasenica — 103, 104, 204, 207
 Vlašić (pl.) — 510, 629
 Vlaška ravan (predeo, kod G. Vakufa) — 170

- Voćin — 592, 593
Vodički vrt (tt 868, kod Kadine Vode) — 596, 601
Vojkovići (kod Duvna) — 401, 408
Volga (r.) — 7
Volujak (kod Kreševa) — 156
Volujak (pl.) — 15, 86, 154
Volujčica (r.) — 185
Voljice (kod G. Vakufa) — 181, 280
Vran-planina — 184, 301, 501
Vranića (pl.) — 48, 54, 116, 149, 152, 153, 158—161, 163—166, 167, 169, 170, 177, 178, 185, 215, 216, 219, 230, 231, 236, 237, 247, 290
Vranoklek (k. 1394, kod Blagaja) — 433
Vranovina (k. 667, kod Krupe na Vrbasu) — 562, 576, 583
Vranja gl. (k. 1110, kod Kalinovika) — 35
Vrata (M. i V., k. 1334, kod Blagaja) — 275, 278, 335, 336, 346—350, 430, 432, 439, 442—444, 459—464, 469—472, 476, 478—483
Vrata (tt 1124, kod Prozora) — 187, 194, 446, 449
Vrbanja (r.) — 627
Vrbas (r.) — 28, 76, 116, 141, 146, 147, 151, 161, 163, 166, 167, 169, 176—181, 185, 192, 204, 207—213, 215, 216, 223, 227, 228, 231, 233, 234, 236, 239, 241, 243, 244, 252—254, 256, 257, 261, 262, 264, 266, 267, 269—271, 274, 277—279, 281, 286, 288, 289, 292, 302, 303, 306, 319, 324, 338, 342—344, 353, 399, 427, 493, 497—498, 502, 509, 510, 515, 516, 518, 520, 523—527, 530—532, 539, 540, 543, 545, 546, 549, 550, 559, 561, 563, 564, 566—568, 576, 579, 582, 583, 586, 588, 591, 594, 599, 602, 605—608, 614—620, 624, 627—630, 637, 647, 648, 655, 656
Vrbljani (kod Konjica) — 100, 108, 117, 121
Vrbnica (kod Foče) — 18, 26, 30, 34, 47
Vrdolje (kod Konjica) — 63, 64, 69, 98, 119, 120, 132
Vrginmost — 593
Vrgorac (kod Ljubuškog) — 299, 400, 416, 500
Vrhovi (brdo, kod Blagaja) — 433
Vrhovina (kod Kalinovika) — 35
Vrhopolje (kod Sanskog Mosta) — 434, 435, 523, 539, 542, 543, 551, 591
Vrila (kod Kupresa) — 442, 443, 449, 638, 640
Vrljevača (M., k. 990, V., k. 1459, kod Blagaja) — 277, 432
Vrpolje (kod Trilja) — 407
Vrši (kod G. Vakufa) — 180
Vržerala (kod Livna) — 297
Vučevo (pl.) — 15, 16, 18, 19
Vučinac (kod D. Vakufa) — 254
Vučipolje (kod Bugojna) — 261, 271
Vučipolje (kod Duvna) — 333, 342, 345
Vučipolje (kod Posušja) — 411, 412
Vučjak (pl.) — 503
Vučkovina (k. 791, kod Livna) — 367, 368
Vujnovac (k. 665, kod Kadine Vode) — 572, 574, 596, 601
Vuković (kod Konjica) — 10
Vukovsko (G. i D., kod Kupresa) — 183, 184, 202, 203, 231, 285, 286, 289, 292, 293, 326, 350, 366, 430, 431, 435, 439—441, 450, 453, 480, 493, 638
Vukovsko polje (kod Kupresa) — 439
Vulinje (kod Šitnice) — 555

Z

- Zabojska (kod Trnova) — 21, 55, 56
Zabrde (kod Konjica) — 122, 128
Zabrde (kod Kreševa) — 104, 150, 152, 155, 159, 333, 532
Zadar — 10
Zadvarje (kod Makarske) — 210, 384, 399, 409, 410, 413—416, 418, 419, 424, 500
Zagreb — 12, 23, 25, 26, 31, 60, 62, 74, 76, 86, 133, 135, 136, 145, 208, 265, 273, 274, 286, 295, 300, 321, 323, 353, 375, 381, 384, 385, 397, 398, 400, 414—416, 501, 502, 520, 523, 528, 547, 552, 587, 590, 592, 596, 609, 611, 612, 623, 633, 643, 656, 657
Zagvozd (kod Makarske) — 299, 399, 404—406, 413, 420, 421, 425, 500
Zakmur (kod Foče) — 18
Zamršten (kod Tjentišta) — 34
Zanoglma (kod Sujice) — 294, 431, 493, 640, 641
Zapatak (kod D. Vakufa) — 228
Zaskoplje (kod Jajca) — 613
Zaslivlje (kod Konjica) — 122, 128
Zastinje (kod Livna) — 367, 369, 370, 374, 378
Zdenci (M. i V., kod Grubišnog Polja) — 593
Zdihovo (kod Ogulina) — 10
Zec (pl.) — 160, 163—165, 169
Zelene Njive (kod Konjica) — 69, 98

- Zelengora (pl.) — 15, 18—21, 27, 29,
 30, 32, 36, 39, 41, 45, 51, 53, 56, 162,
 163, 205, 210, 264, 276, 289, 325, 326,
 391, 410, 475, 487, 496, 650, 658
 Zemun — 146
 Zenica — 147, 149, 163, 164, 219, 222,
 225, 503, 610, 630
 Zijamet (kod Bugojna) — 169, 176
 Zimlje (D. i G., kod Nevesinja) — 14
 Zjaje (kod Jajca) — 606, 614
 Zlatar (k. 878, kod Konjica) — 98,
 122, 123, 125, 127
 Zlatno guvno (kod G. Vakufa) — 180
 Zlokuće (kod Bugojna) — 262
 Zlosela (kod Kupresa) — 286, 311,
 336, 337, 342, 346—352, 427, 429—
 434, 436—439, 442, 443, 447—449,
 452, 460—462, 466, 469, 480, 481, 509
 Zoranovići (kod Jablanice) — 56
 Zovik (kod Tarčina) — 81
 Zujevina (r.) — 97, 104, 105
 Zukići (kod Konjica) — 108, 121
 Zvijezdan (na pl. Pogorelici) — 160,
 164
- Ž**
- Zabijak (kod Livna) — 375
 Zabljak (izvor, kod Livna) — 369
 Žabijak (r.) — 369
 Ždralovići (kod Bugojna) — 273, 274
 Željeznica (r.) — 59, 160, 162
 Žepče (kod Zavidovića) — 153
 Žirović (kod Livna) — 311, 365, 372
 Živašnica (kod Konjica) — 63, 69, 71,
 100
 Žižanović (kod Lovreča) — 421
 Zuglići (kod Jablanice) — 121, 122
 Zumberak — 593
 Župa (kod Makarske) — 400

VOJNE JEDINICE, USTANOVE I POJMOVI

ARMIJE

Savezničke

britanske:

— 8-ma — 7

Neprijateljske

italijanske:

— 2-ga — 11, 12, 52, 75, 76, 80, 119, 133, 136, 137, 143, 145, 208, 265, 295, 361, 363, 384, 390, 400—403, 409, 414—417, 426, 463, 500, 610, 643, 644, 647
— 8-ma — 142, 143

BATALJONI

NOVJ:

— 1-vi 1. krajiške brigade — 462, 465, 469, 477, 478, 519, 524, 525, 556, 563, 574, 576, 578, 580, 582, 602, 622
— 1-vi 1. proleterske brigade — 33, 41, 46, 71, 100, 108, 111, 119, 121, 123—126, 128, 201, 203, 236, 245, 252, 261, 262, 264, 270—273, 280, 333, 344, 345, 354—356, 358, 365, 373, 374, 376, 380, 381, 420, 642
— 1-vi 2. krajiške brigade — 527, 534, 549, 562, 564, 574, 595, 596, 600, 614, 623, 624
— 1-vi 2. proleterske brigade — 32, 41, 50, 67, 68, 91, 155, 157, 222, 224, 226, 227, 229, 230, 242, 248, 251, 255, 261, 269, 270, 275, 277, 336, 349, 350, 429, 432, 433, 444, 474, 480, 519, 524, 549, 562, 564, 566, 568, 575, 576, 586, 588, 590, 613, 615
— 1-vi 3. proleterske (sandžačke) brigade — 17, 193, 195, 293, 294, 327—329, 337, 345, 357, 374, 378, 381, 396

— 1-vi 4. proleterske (crnogorske) brigade — 17, 69, 94, 178, 181, 195, 252, 253, 255, 256, 258, 261, 267, 269, 270, 280, 441, 446, 461, 464, 465, 467, 469, 470, 476, 479, 596, 600, 617, 620, 621, 627, 638, 640
— 1-vi 5. proleterske (crnogorske) brigade — 18, 635, 637
— 1-vi 10. hercegovačke brigade — 444, 448, 462, 466, 480, 631, 636, 637
— 1. »Pelagić« 3. krajiškog NOP odreda — 230, 252, 254, 269, 317—319, 347, 348, 442, 444, 474, 606, 607, 613, 615, 621, 622, 627
— 1-vi 5. krajiškog NOP odreda — 495
— 1-vi 6. krajiškog NOP odreda — 551
— 1-vi udarni Srednjodalmatinskog NOP odreda — 305, 334, 383, 410, 420, 423, 424, 630
— 2-gi 1. krajiške brigade — 462, 465, 469, 474, 477, 519, 525, 527, 570, 574, 580, 591
— 2-gi 1. proleterske brigade — 33, 54, 69, 71, 87, 88, 121, 123, 124, 127, 128, 236, 262, 296, 344, 345, 354, 355, 374, 377—380, 385, 406—410, 413—415, 417, 420, 421, 423—425
— 2-gi 2. krajiške brigade — 550, 561, 614, 623
— 2-gi 2. proleterske brigade — 32, 41, 50, 53, 68, 91, 93, 155, 157, 224, 228, 229, 248, 251, 255, 273, 274, 277, 336, 347, 349—351, 444, 445, 463, 477, 562, 589, 599
— 2-gi 3. proleterske (sandžačke) brigade — 17, 183, 185, 186, 188, 195, 196, 329, 353, 355, 357,

- 366, 371, 435, 442, 443, 448—450, 452, 454, 458, 461, 462, 466, 468, 472, 473, 595
- 2-gi 4. proleterske (crnogorske) brigade — 17, 47, 56, 68, 69, 94, 155, 156, 158, 161, 173—175, 178, 223, 239—241, 261, 269, 271, 272, 279, 294, 447, 461, 462, 464, 465, 467—469, 472, 476, 479, 567, 604, 617, 621, 627
- 2-gi 5. proleterske (crnogorske) brigade — 634, 636
- 2-gi 10. hercegovačke brigade — 444, 448, 462, 466, 468, 480, 637
- 2. »Iskra« 3. krajiškog NOP odreda — 317, 349, 442
- 2. »Zdravko Celar« 5. krajiškog NOP odreda — 489, 495
- 2-gi 6. krajiškog NOP odreda — 551
- 2. udarni Srednjodalmatinskog NOP odreda — 305, 390, 407, 410, 415, 421, 630
- 3-ći 1. krajiške brigade — 462, 465, 519, 524, 525, 534, 564, 568, 574, 578, 579, 582, 584, 586, 587, 589, 614
- 3-ći 1. proleterske brigade — 33, 41, 46, 51, 54, 71, 108, 118, 123—126, 128, 200—202, 236, 245, 261, 271, 272, 296, 313, 354, 355, 373, 374, 377, 378, 380, 420, 640, 641, 642
- 3-ći 2. krajiške brigade — 527, 549, 561, 570, 571, 574, 578, 589, 594, 595
- 3-ći 2. proleterske brigade — 32, 33, 90, 161, 224, 226, 227, 229, 248, 251, 254—256, 266, 267, 269, 270, 274—276, 336, 432—434, 444, 450, 463, 476, 549, 562, 564, 566, 568, 586, 588, 613, 616
- 3-ći 3. proleterske brigade — 17, 85, 188, 193, 195, 196, 289, 329, 353, 355, 357, 366, 371, 435
- 3-ći 4. proleterske (crnogorske) brigade — 17, 156, 157, 178, 180, 238, 349, 350, 371, 428, 434, 447, 461, 464, 465, 476, 477, 479, 561, 596, 617, 638
- 3-ći 5. proleterske (crnogorske) brigade — 18
- 3-ći 10. hercegovačke brigade — 444, 637
- 3. »Rajko Bosnić« 5. krajiškog NOP odreda — 367, 494, 495
- 3-ći 6. krajiškog NOP odreda — 489, 543
- 4-ti 1. proleterske brigade — 33, 71, 98—100, 107, 108, 129, 183, 186, 188—193, 195—199, 234—236, 238—241, 252, 253, 255, 258, 261, 267, 268, 330—332, 346, 354—356, 374, 375, 377, 378, 380, 396, 406, 408, 411—414, 421—424, 638, 640—642
- 4-ti 2. proleterske brigade — 33, 41, 50, 52, 53, 68, 89, 90, 165, 173, 224, 227, 229, 230, 248, 251, 260, 269, 270, 272—275, 277, 335, 336, 347, 349—351, 433, 444, 472, 474, 483, 561, 562, 564, 565, 568, 574, 576, 578, 582, 586, 588, 590, 613, 615
- 4-ti 3. proleterske (sandžačke) brigade — 17, 183, 186, 188, 195, 196, 293, 345, 354, 355, 356, 365, 371, 374, 378, 381, 595
- 4-ti 4. proleterske (crnogorske) brigade — 18, 56, 69, 94, 97, 103, 178, 181, 238, 239, 271, 280, 294, 446, 447, 461, 462, 464, 465, 467—469, 476, 479, 567, 638
- 4-ti 5. proleterske (crnogorske) brigade — 18, 632, 634, 635, 637
- 4. »Gavrilo Princip« 5. krajiškog NOP odreda — 320, 367, 370, 495, 630
- 5-ti 1. proleterske brigade — 33, 236
- 5-ti 3. proleterske (sandžačke) brigade — 17, 86, 107, 195—197, 329, 353, 355, 357, 373, 374, 377, 380, 595
- 5-ti 4. proleterske (crnogorske) brigade — 57, 62, 178, 181, 223, 239, 271, 272, 279, 294, 446, 447, 462, 464, 478, 596, 617, 618, 621
- 5 (Zijametski) 5. proleterske (crnogorske) brigade — 632, 635, 637
- 6-ti 1. proleterske brigade — 33, 46, 50, 69, 71, 87, 88, 121, 124, 126, 127, 182, 200—202, 296, 297, 313, 331, 332, 346, 354, 358, 406, 408, 409, 411—414, 421—425, 642
- Bihaćki 1. krajiškog NOP odreda — 367
- »Branko Vladušić« — 370, 494
- »Bude Borjan« Severnodal-

- matinskog NOP odreda — 270, 630
- »Budućnost« 3. krajiškog NOP odreda — 317, 382, 630
 - Dobrovoljački 3. krajiškog NOP odreda — 606, 614
 - Dragačevsko-čelebički — 631
 - Duvanjski — 631, 644
 - Igmanski Kalinovičkog NOP odreda — 68
 - »Josip Jurčević« — 305, 371, 399, 400, 405—407, 413, 414, 418—420, 423, 500, 630, 631
 - Konjički (Mostarski) Severno-hercegovačkog NOP odreda, odnosno 10. hercegovačke brigade — 27, 47, 114—119, 121, 123, 130, 182, 183, 206, 289, 436, 443, 480, 481, 632
 - Kupreški 3. krajiškog NOP odreda — 515, 638, 640—642
 - Manjački 3. krajiškog NOP odreda — 489, 530
 - Mileševski — 17
 - Omladinski 5. krajiškog NOP odreda — 495, 630
 - Proleterski Bosanske krajine — 510, 511
 - Prozorski — 637
 - »Soko« 3. krajiškog NOP odreda — vidi »Soko« 6. krajiškog NOP odreda
 - »Soko« 6. krajiškog NOP odreda — 317, 489, 517, 570, 580, 589, 595, 596, 600
 - »Starac Vujadin« — 306, 311, 370, 383, 389, 390, 495, 496, 497, 630
 - Udarni 1. i 5. krajiškog NOP odreda — 506, 510
 - Udarni 3. krajiškog NOP odreda — 606, 614, 619, 627
 - Udarni 5. krajiškog NOP odreda — 303, 309, 314, 318, 385
 - »Vojin Zirojević« — 202—204, 286, 293, 294, 297, 305, 306, 311, 313, 314, 318, 331, 344, 345, 348—351, 354, 355, 357, 365, 367, 369, 385, 390, 406, 412, 413, 425, 443, 458, 460, 462, 631
 - Zlatarski — 17
- Neprijateljski
- četnički:*
- 1-vi puka »Manjača« — 504, 539, 541, 560
 - 2-gi puka »Manjača« — 539, 569
 - 2. Trebavskog odreda — 545
 - 3-ći puka »Manjača« — 506
 - 7. Trebavskog odreda — 545
 - Fočanski — 29
 - Gvozdeni — 306, 317, 349, 351, 430, 434, 506, 509
 - Jabučki — 325
 - Kalinovički — 29
 - »Knez Arsen« — 503
 - »Kočić« — 506
 - Zagorski — 18, 22, 47
 - Zijametski — 223
- domobranski:*
- 1-vi 5. pešadijskog puka — 72, 132, 163, 610, 629
 - 1-vi 7. pešadijskog puka — 64, 78, 98—100, 107, 114, 120—122, 124, 125, 133, 134
 - 1-vi 9. pešadijskog puka — 524, 540, 628
 - 1-vi 15. pešadijskog puka — 102, 133, 147, 153, 159, 160, 163, 219, 221, 227, 237, 240, 278, 333, 523, 629
 - 1. regrütski — 539, 561, 569, 573
 - 1. Petrinjske brdske brigade — 573, 591
 - 2-gi 3. brdske brigade — 594
 - 2-gi 7. pešadijskog puka — 73
 - 2-gi 9. pešadijskog puka — 277, 608, 622
 - 2-gi 14. pešadijskog puka — 179, 291, 375, 472
 - 2-gi 15. pešadijskog puka — 102, 132, 438, 464
 - 2. Petrinjske brdske brigade — 573, 587, 591, 601
 - 4. auto-bataljon — 573
 - 8. građevinski — 601
 - 11. regrütski — 539, 568
 - Banjačučki domobransko-dobrovoljački (Domdo) — 539, 569
- italijanski:*
- 1-vi 26. pešadijskog puka — 418, 419, 421, 424, 425
 - 1-vi 259. pešadijskog puka — 75
 - 1-vi 260. pešadijskog puka — 133
 - 2-gi 25. pešadijskog puka — 383
 - 2-gi 26. pešadijskog puka — 405, 413, 423

- 2-gi 259. pešadijskog puka — 133
- 3-ći 25. pešadijskog puka — 409
- 3-ći 26. pešadijskog puka — 418, 419, 421—423
- 26. biciklistički 4. bersaljer-skog puka — 75
- 29. Crnih košulja »M« — 418, 419, 421, 423, 424
- 40-ti 49. legije Crnih košulja — 75
- 97-mi 89. legije Crnih košulja — 409, 413, 414
- »Aosta« 4. alpskog puka — 133

nemački:

- 1-vi 738. puka — 150, 151, 153, 158, 159, 163
- 1-vi 750. puka — 533
- 2-gi 721. puka — 533
- 2-gi 738. puka — 151, 153, 154, 159, 163
- 3-ći 721. puka — 532, 533, 567, 568, 573
- 3-ći 738. puka — 56, 72, 76, 102, 103, 153, 159, 162, 163, 585
- 823. landesšicen — 610
- »Ludvig fon Baden« — 594, 599, 600

ustaški:

- 1. Crne legije — 432, 647
- 3. Crne legije — 647
- 3. Odbrambenog zdruga Jase-novac — Lipik — 401
- 5-ti — 257, 278
- 7-mi — 523
- 8. Crne legije — 437
- 9. Crne legije — 431, 647
- 10-ti — 231, 237, 278
- 12-ti — 523
- 17-ti — 179, 185, 187, 191, 194, 197, 200, 278, 438, 608, 622
- 20-ti — 184, 194, 197, 222, 223, 236, 296, 321, 323, 344, 353, 357, 358, 375, 376, 383, 629
- Dinarski — 91
- Jajački pripremni — 608
- Kombinovani krajiški — 523, 639, 640, 643, 644
- Konjički pripremni — 78, 120
- Livanjski pripremni — 291
- Travnički pripremni — 154, 177, 193, 278, 518
- Željeznički — 61, 68, 81, 87, 89, 93, 107, 108, 119, 120, 177, 278, 463

BRIGADE

NOVJ:

- 1. dalmatinska — 630, 631, 642, 644
- 1. hercegovačka — vidi 10. hercegovačka
- 1. krajiška udarna — 25, 303, 312, 314, 316, 317, 319, 320, 343, 366, 427—429, 431, 434, 435, 457—462, 465, 466, 468—475, 477, 478, 480—483, 489, 493, 514—520, 524—528, 537, 538, 540—544, 546—551, 556, 559, 560, 562—572, 574—580, 582—591, 594—596, 599, 600, 602, 604, 605—607, 611, 614—616, 619, 622, 623, 627, 630
- 1. proleterska — 15, 16, 19, 21, 29, 30, 32—35, 39—41, 45, 46, 49—51, 54, 55, 57, 58, 62—64, 67, 69—71, 79, 86, 87, 98, 99, 106—108, 111, 113, 114, 116—123, 125—130, 159, 167, 182, 183, 186, 188, 189, 191—193, 195—197, 199—203, 206, 233—236, 238—241, 243—247, 252, 253, 255, 260—264, 267, 268, 270—273, 278—280, 286, 289, 290, 295—297, 299, 309—311, 313, 316, 329—334, 336, 341, 342, 344—348, 351—359, 361, 362, 365—367, 369, 370, 372, 376, 378—382, 384—386, 389, 391, 392, 395, 396, 405, 407, 408, 410—415, 417—427, 431, 435, 458, 466, 469, 473, 495, 496, 499, 515, 516, 519, 559, 572, 630—632, 638—644
- 1 (lička) 1. operativne zone Hrvatske — 315
- 2. krajiška udarna — 489, 493, 514, 518, 523, 526, 527, 534, 537, 538, 542, 543, 546—551, 556, 559—566, 570—572, 574, 575, 580, 582, 583, 588, 589, 594—596, 599, 600, 604—606, 611, 614—616, 619, 622—624, 627, 628—630
- 2. proleterska — 15, 16, 19, 22, 29, 30, 32—35, 39—41, 45—47, 49, 50, 52, 53, 57, 62, 67, 68, 81, 89, 90—92, 104, 105, 111, 116, 131, 149, 150, 152—155, 157—161, 163—170, 173, 174, 177, 178, 180, 181, 193, 204, 215, 216, 219, 223, 225, 226, 228—237, 241—248, 251—256, 258—261, 263,

- 266, 268—270, 272—277, 281, 286, 289, 291, 302, 306, 311—313, 316—320, 327, 332, 335—337, 341—343, 346—352, 362, 371, 427, 428, 430—437, 439, 441—450, 452, 454, 457—460, 462, 463, 465, 471, 472, 474, 476, 477, 479, 480—483, 493, 494, 509, 514—520, 524—528, 531, 537, 538, 542, 546, 548—551, 559—566, 568, 569, 571, 572, 574—579, 582—586, 588—590, 594, 596, 599, 601, 602, 604—606, 611, 613, 615, 616, 622, 623, 627, 630
- 3. krajiška udarna — 489, 544, 584, 590, 594, 595, 600, 604, 630
- 3. proleterska (sandžačka) — 17, 19, 22, 30, 32—35, 40, 41, 45, 51, 57, 58, 62—64, 69—71, 85, 86, 107, 108, 111, 116—118, 123, 133, 159, 161, 167, 182, 183, 185, 186, 188, 191—193, 195—199, 203, 204, 206, 211, 233, 262, 263, 286, 288, 289, 290, 293, 294, 297, 310—314, 327—330, 332—334, 336, 337, 341—343, 345—358, 361, 362, 365—367, 371—373, 376, 377, 380—382, 389—391, 396, 417, 423, 427, 431, 434, • 435, 442, 443, 448—450, 452, 454, 458, 461, 462, 466, 468, 469, 472, 473, 480, 495, 515, 517—519, 526, 538, 551, 559, 561, 563—565, 582, 590, 594—596, 600, 604, 630
- 4. proleterska (crnogorska) — 17, 22, 26, 27, 30, 32, 33, 35, 40, 41, 45, 47, 49—51, 55—57, 61, 62, 67, 68, 93, 94, 97, 103—105, 111, 116, 117, 131, 149, 150, 152—156, 158—161, 163—170, 173—175, 177, 178, 180, 181, 193, 195, 204, 215, 216, 220, 221, 223, 229, 231—235, 237, 240—244, 246—248, 251—253, 255, 256, 258—264, 267, 269—274, 278—281, 285, 286, 289—291, 294, 299, 302, 312, 316, 318, 320, 330, 349, 350, 360, 366, 371, 427, 428, 434—437, 439—442, 444, 446—448, 450, 452, 454, 457—462, 464, 465, 467—480, 482, 483, 499, 501, 515, 517, 520, 531, 559, 567, 572, 575, 577, 578, 582, 584, 590, 594—596, 600, 604, 605, 607, 616—618, 620—622,

- 627, 630, 631, 638, 640, 642, 643
- 4. krajiška — 497, 630, 631
- 5. proleterska (crnogorska) — 17, 18, 30, 32, 33, 39, 53, 163, 203, 205, 207, 264, 325, 326, 333, 343, 360, 366, 405, 435, 436, 438—441, 458, 461, 481, 498, 515, 518, 520, 528, 532, 559, 585, 592, 605, 610, 620, 630—637, 639
- 5. krajiška — 592
- 6. istočnobosanska — 9, 39, 148
- 10. hercegovačka — 203, 420, 423—425, 442, 443, 448, 452, 454, 458—462, 466, 468, 469, 471—474, 480, 497, 499, 515, 585, 620, 630—632, 636, 637

Neprijateljske

četničke:

- Cerska — 581

domobranske:

- 3. brdska — 533, 544, 594, 599, 600
- 4. brdska — 592
- Banjalučka — 504, 512, 523, 530—533, 537—540, 554, 555, 561, 565, 567, 569, 570, 579, 592, 602, 620, 655
- Petrinjska brdska — 570, 573, 576, 579, 583, 585, 587, 588, 591, 593, 601

ustaške:

- 1. stajaća — 57, 59, 76, 179, 188, 207, 231, 264, 265, 360, 405, 411, 532
- Odbrambena Jasenovac — Lipik — 298, 344, 358, 401, 404, 408, 411, 593

CETE

NOVJ:

- 1-va 1. bataljona 1. krajiške brigade — 465, 477
- 1-va 1. bataljona 2. proleterske brigade — 50
- 1-va 1. bataljona 10. hercegovačke brigade — 466, 480, 631
- 1-va 2. bataljona 1. krajiške brigade — 477
- 1-va 2. bataljona 1. proleterske brigade — 409, 410
- 1-va 2. bataljona 2. krajiške brigade — 550

- 1-va 2. bataljona 2. proleter-ske brigade — 157
 - 1-va 2. bataljona 3. proleter-ske brigade — 466
 - 1-va 2. bataljona 4. proleter-ske brigade — 69, 173
 - 1-va 3. bataljona 1. krajiške brigade — 519, 524, 578, 587, 614
 - 1-va 3. bataljona 2. proleter-ske brigade — 276
 - 1-va 3. bataljona 3. proleter-ske brigade — 371
 - 1-va 4. bataljona 1. proleter-ske brigade — 190, 240, 256, 330, 638, 641
 - 1-va 4. bataljona 2. proleter-ske brigade — 227, 444
 - 1-va 6. bataljona 1. proleter-ske brigade — 87, 422
 - 1-va 4. bataljona »Gavrilo Princip« 5. krajiškog NOP odreda — 367
 - 2-ga 1. bataljona 10. herce-govačke brigade — 466, 480
 - 2-ga 2. bataljona 1. krajiške brigade — 477
 - 2-ga 2. bataljona 3. proleter-ske brigade — 357, 468
 - 2-ga 3. bataljona 1. proleter-ske brigade — 118
 - 2-ga 3. bataljona 3. proleter-ske brigade — 188
 - 2-ga 4. bataljona 1. proleter-ske brigade — 190, 239, 240, 253, 256, 421
 - 2-ga 4. bataljona 2. proleter-ske brigade — 89, 90, 230
 - 2-ga 4. bataljona 3. proleter-ske brigade — 356
 - 2-ga 4. bataljona 4. proleter-ske brigade — 476
 - 2-ga 2. bataljona »Iskra« 3. krajiškog NOP odreda — 348
 - 2-ga 3. bataljona »Rajko Bo-snić« 5. krajiškog NOP odreda — 367
 - 2-ga 4. bataljona »Gavrilo Princip« 5. krajiškog NOP odreda — 367
 - 3-ća 1. bataljona 1. proleter-ske brigade — 125
 - 3-ća 1. bataljona 2. proleter-ske brigade — 226
 - 3-ća 1. bataljona 3. proleter-ske brigade — 357
 - 3-ća 1. bataljona 10. herce-govačke brigade — 637
 - 3-ća 2. bataljona 1. proleter-ske brigade — 420, 421
 - 3-ća 2. bataljona 2. krajiške brigade — 550
 - 3-ća 3. bataljona 1. proleter-ske brigade — 640, 641
 - 3-ća 3. bataljona 4. proleter-ske brigade — 180
 - 3-ća 4. bataljona 2. proleter-ske brigade — 274, 433, 472, 483
 - 3-ća 6. bataljona 1. proleter-ske brigade — 87, 88, 412
 - 3-ća 1. bataljona »Pelagić« 3. krajiškog NOP odreda — 254, 317, 627
 - 3-ća 3. bataljona »Rajko Bo-snić« 5. krajiškog NOP odreda — 367
 - 3-ća Bihaćkog bataljona 1. krajiškog NOP odreda — 367
 - 3-ća Kupreškog bataljona 3. krajiškog NOP odreda — 641
 - Auto-četa Vrhovnog štaba — 517
 - Blagajska Kupreškog bata-ljona 3. krajiškog NOP odreda — 638
 - Kupreška 3. krajiškog NOP odreda — 317, 336, 348—350, 430, 433, 434, 442, 444, 448, 474
 - Manjačka 3. bataljona 6. kra-jiskog NOP odreda — 543, 549, 550, 559, 561, 562, 564, 568, 572, 575, 576, 595
 - Pratećih oruđa 1. krajiške bri-gade — 462
 - Prozorska — 289
 - Rilička Bataljona »Vojin Zi-rojević« — 348
 - Rudarska 4. bataljona 1. pro-leterske brigade — 190, 196, 238, 638, 641
 - Udarina 1. bataljona »Pelagić« 3. krajiškog NOP odreda — 317, 347—350, 430, 432—434
 - Vukovska Kupreškog bataljo-na 3. krajiškog NOP odreda — 638, 640, 641
- Neprijateljske
četničke:
- Vrbjanska — 509, 511
- domobranske:
- 1-va 1. bataljona 7. pešadij-skog puka — 98
 - 1. Banjalučkog Domdo-batljona — 539

- 1-va 4. auto-bataljona — 573
- 2-ga 2. bataljona 7. pešadijskog puka — 277
- 5-ta 2. bataljona 14. pešadijskog puka — 291, 472
- 5-ta 2. bataljona 15. pešadijskog puka — 438, 464
- 5. kombinovana 7. pešadijskog puka — 120, 122, 124
- 6-ta 2. bataljona 9. pešadijskog puka — 214
- 6-ta 8. građevinskog bataljona — 601
- 6-ta 14. pešadijskog puka — 291, 292, 375
- 7-ma 2. bataljona 9. pešadijskog puka — 277
- 7-ma 2. bataljona 14. pešadijskog puka — 375
- 8-ma 2. bataljona 14. pešadijskog puka — 375
- 11-ta 9. pešadijskog puka — 213, 229
- 11-ta 15. pešadijskog puka — 291
- 12-ta 9. pešadijskog puka — 194
- 13-ta 7. pešadijskog puka — 610
- 13-ta 9. pešadijskog puka — 236
- 16-ta 9. pešadijskog puka — 219, 222
- 18-ta 13. pešadijskog puka — 375
- 19-ta 9. pešadijskog puka — 608, 622
- nemačke:*
 - 1-va 202. oklopnog puka — 555, 573
 - 2-ga 611. artiljerijskog divizion — 539, 544, 555, 573
 - 2-ga 741. puka — 573
 - 714. inženjerska — 555, 573
 - 714. pionirska — 567, 568
 - 718. za vezu — 72
- ustaške:*
 - 1-va 3. bataljona Odbrambene brigade Jasenovac — Lipik — 401
 - 1-va 9. bataljona Crne legije — 431
 - 1-va 17. bataljona — 438
 - 1-va 20. bataljona — 184, 194, 629
 - 2-ga 5. bataljona — 257
 - 2-ga 8. bataljona Crne legije — 437
 - 2-ga 10. bataljona — 231, 237
 - 2-ga 20. bataljona — 292, 296, 297, 321, 375, 376, 383
 - 3-ća 17. bataljona — 185, 187, 190, 191, 194, 197
 - 11-ta 1. bataljona Crne legije — 432
 - 38. Crne legije — 120
 - Orahovička Konjičkog pripremno bataljona — 119, 120, 122, 126, 128

DIVIZIJE

NOVJ:

- 1. proleterska — 656
- 3. udarna — 656

Neprijateljske

četničke:

- Dinarska — 490, 506, 509, 655

domobranske:

- 1. brdska — 544, 591
- 5. pešadijska — 13, 49, 74, 324, 325, 532
- 6. pešadijska — 13, 14, 80, 106, 112, 119, 130, 131, 133, 187, 203, 204, 287, 292—295, 297—300, 324, 325, 343, 344, 357, 359, 361, 374—376, 389, 400, 401, 404, 408, 411, 413, 438, 439, 534

italijanske:

- »Bergamo« — 210, 287, 334, 383, 405, 409, 416, 418, 423, 500
- »Granatijeri di Sardenja« — 363
- »Kačatori dele Alpi« — 15, 363
- »Mačerata« — 363
- »Marke« — 75
- »Mesina« — 75, 500
- »Murde« — 14, 22, 46, 49, 75, 106, 112, 115, 119, 124, 132, 133—135, 204, 206, 293, 295, 299, 300, 417
- »Peruda« — 143
- »Pusterija« — 15, 22, 142, 316
- »Taro« — 142
- »Taurinenze« — 15, 18, 133, 143, 316

nemačke:

- 714. pešadijska — 144, 503, 512, 530, 532, 533, 537, 544, 548, 552—555, 560, 566, 573, 576, 586, 587, 594, 601, 602, 612, 657
- 717. pešadijska — 552, 553
- 718. pešadijska — 59, 71, 72, 74, 80, 102, 103, 111, 150, 153,

159, 162, 163, 503, 523, 532,
544, 552, 592, 609—611, 624,
628

DIVIZIONI

Neprijateljski

domobranski:

- 2. Zagrebačkog konjičkog puka — 21
- 8. artiljerijski — 539, 573
- 9. artiljerijski — 72, 438
- 20. artiljerijski — 278
- Samostalni Zagrebačkog konjičkog puka — 55, 56

italijanski:

- 20. konjički »Savoja« — 75
- 55-ti — 133
- »Aosta« — 133

nemački:

- 661. artiljerijski 714. divizije — 539, 544, 555, 573
- 668. artiljerijski 718. divizije — 76, 609

ESKADRILE

Neprijateljske

italijanske:

- 36-ta 5. izviđačkog puka — 104, 211, 240
- 69-ta 39. bombarderskog puka — 104, 204, 211, 264

GRUPE

NOVJ:

- Istočnobosanskih udarnih bataljona — 104
- NOV odreda za Liku — 370, 371

Neprijateljske

italijanske:

- 1. alpska »Vale« — 142
- »Neretva« — 75
- »Trebišnjica« — 75

nemačke:

- »Bader« — 533
- »Borovski« — 532, 533
- »Putlic« — 531, 533, 534, 538, 539, 542, 544, 546—548, 553—555, 560, 562—570, 573, 576, 602
- »Streker« — 72—74, 103, 104, 153
- »Šušnig« — 132
- »Zapadna Bosna« — 13, 26,

- 145, 207, 287, 315, 501, 502, 531—534, 544, 552, 657
- »Vedel« — 570, 573, 576, 577, 579, 580, 582, 586, 588, 590, 591, 593, 594, 601, 602

KORPUSI

Neprijateljski

domobranski:

- 1-vi — 14
- 2-gi — 531, 544, 592, 593
- 3-ći — 13, 21, 49, 51—54, 56—60, 63, 64, 68, 72—74, 76, 79, 80, 102—104, 106, 112, 119, 120, 124, 131—133, 147, 151, 153, 155, 160, 162, 164, 165, 177, 183, 185—187, 193, 204, 206—208, 219, 222, 225, 240, 248, 257, 264, 265, 268, 277—279, 281, 291, 293, 324—327, 333, 334, 338, 343, 352, 359—361, 375, 376, 384, 397, 400, 419, 431—433, 438—441, 449, 463, 482, 520, 531—534, 553, 592, 596, 610, 611, 620, 628, 633, 636, 639—641, 643

italijanski:

- 2. armijski — 142
- 5. armijski — 210, 363
- 6. armijski — 14, 20—22, 29, 32, 52, 54, 75, 76, 99, 115, 122, 128, 130, 131, 133, 204, 209, 210, 300, 359, 361, 389, 401, 402, 416, 417
- 18. armijski — 143, 209, 287, 293, 359, 383, 384, 390, 401, 402, 405, 409, 410, 415—418, 500, 643, 644
- Alpski armijski — 142, 144, 210
- Ekspedicioni — 142

LEGIJE

Neprijateljske

italijanske:

- 49. Crnih košulja — 75
- 89. Crnih košulja — 409

ustaške:

- Crna legija — 80, 82, 91, 93, 147, 177, 179, 180, 188, 189, 193, 194, 197, 199, 208, 215, 216, 219, 222, 231, 237, 242, 257, 264, 312, 320, 324—328, 330, 332—334, 338, 341—344, 347, 348, 350,

352, 353, 357, 360, 362, 366, 374,
403, 412, 425, 427, 432, 434, 437,
438, 440, 453, 463, 481, 499, 500

ODREDI

NOVJ:

- 1. krajiški — 303, 314—316,
319, 320, 343, 434, 489, 537, 544,
551, 554
- 2. krajiški — 306, 314, 315,
489, 554, 556
- 3. krajiški — 169, 170, 176,
179, 212, 214, 227, 230, 252, 254,
269, 274, 275, 277, 286, 302—
304, 306, 309, 312, 314, 316—
320, 327, 335, 341—343, 347—
351, 427, 428, 430, 432—434,
436, 437, 441—445, 450, 451,
454, 458, 460, 466, 472, 474, 476,
489, 490, 493, 498, 503, 506, 509,
511, 514—517, 520, 525, 530, 551,
594, 605—608, 610, 616, 621,
627, 628, 630, 631, 633, 638
- 3. lički — 370
- 3-ći 4. operativne zone Hr-
vatske — 631, 642, 644
- 4. krajiški — 493, 510, 511
- 5. krajiški — 179, 303, 306,
309—312, 314—320, 338, 341,
343, 365, 367, 368, 370—372,
382, 385, 389, 434, 489, 494, 495,
506, 509, 515, 544, 630
- 6. krajiški — 489, 517, 530,
542, 543, 551, 554, 556, 582,
589, 594, 604, 630
- Bircanski — 9, 103, 104
- Bjelopoljski — 17
- Durmitorski — 17
- Hercegovački — 22, 26, 27, 30,
39, 163, 205, 207, 264, 325, 326,
333, 343, 360, 366, 435—439,
443, 532
- Kalinovički — 18, 27, 39, 47,
48, 55, 58, 61, 68, 79, 132, 162,
163
- Kombinovani (krajiški) — 366
— 368, 370, 372, 373, 382
- Kanski — 17
- Livanjski — 304, 305
- Lovčenski — 17
- Nikšićki — 17
- Pljevaljski — 17
- Ramski — 203
- Severnodalmatinski — 370,
371, 494—496, 630, 631
- Severnohercegovački — 27,
79, 114

- Srednjodalmatinski — 210,
287, 305, 321, 343, 352, 370, 382,
383, 389, 407, 410, 415, 420,
423—425, 495, 497, 630, 631
- Vukovski — 318
- Zetski — 17

četnički:

- »Borje« — 504, 512, 543, 546,
547, 549, 560, 570, 574, 581
- »Kočić« — 170, 504, 505, 509,
510, 512, 513, 525, 526, 530, 540,
543, 545, 547, 548, 581, 608
- Konjički — 112
- Majevički — 504
- »Obilić« — 504, 512, 526, 546,
550, 561, 581, 627
- Ozrenski — 504, 512, 545, 550,
581
- Trebavski — 504, 512, 545,
550, 581
- Zenički — 504

OPERATIVNE ZONE

NOV I POJ:

- 1. NOP odreda Hrvatske —
314, 315, 371
- 4. NOP odreda Hrvatske —
202, 282, 300, 305, 306, 309—
312, 314, 320, 327, 334, 335,
352, 357, 370, 371, 383, 389, 390,
399, 400, 405—408, 410, 411, 413,
414, 417—420, 422—425, 478,
493—497, 515, 538, 631, 641—
644, 647
- 5. NOP odreda Hrvatske —
496

ORUŽANE SNAGE

Savezničke:

- Crvena armija — 7, 8, 25, 26

PUKOVI

Neprijateljski

četnički:

- »Manjača« — 504, 511, 512, 526,
527, 539, 541, 543, 545, 547, 549,
560, 569, 581

domobranski:

- 3. žandarmerijski — 512, 524
- 5. pešadijski — 72, 132, 163,
610, 629
- 5. žandarmerijski — 78, 79, 87,

- 89, 93, 94, 170, 173, 175, 178, 214, 239, 350, 641
- 6. žandarmerijski — 121, 125, 419, 426, 631
- 7. pešadijski — 13, 46, 55, 56, 64, 73, 78, 98—100, 107, 114, 120—122, 124, 125, 133, 134, 610
- 9. pešadijski — 14, 80, 179, 183, 184, 213, 214, 219, 221, 222, 225—227, 229, 231, 233, 239, 240, 242, 248, 272, 277, 292, 324, 334, 359, 430, 439, 441, 442, 449, 450, 463, 475, 483, 498, 524, 528, 540, 608, 610, 613, 620, 622, 624, 628, 633, 639
- 10. pešadijski — 569
- 13. pešadijski — 13, 82, 325, 375
- 14. pešadijski — 179, 291, 292, 375, 472
- 15. pešadijski — 102, 132, 133, 147, 151, 153, 159, 160, 163, 185, 219, 221, 227, 237, 240, 278, 291, 292, 333, 438, 464, 523, 629
- Zagrebački konjički — 13

italijanski:

- 1. artiljerijski divizije »Taurinenze« — 133
- 4. alpski divizije »Taurinenze« — 133
- 4. bersaljerski — 75
- 5. izviđački vazduhoplovni — 104, 211, 240
- 25. pešadijski divizije »Bergamo« — 383, 409, 418
- 26. pešadijski divizije »Bergamo« — 405, 409, 413, 418, 419, 421, 422—424, 426
- 39. bombarderski — 104, 211, 264
- 259. pešadijski divizije »Mur-de« — 75, 115, 133
- 260. pešadijski divizije »Mur-de« — 133

nemački:

- 202. oklopni — 544, 555, 573
- 721-vi 714. pešadijske divizije — 532, 533, 539, 544, 567, 568, 573
- 738-mi 718. pešadijske divizije — 56, 72, 76, 102, 103, 132, 150, 151, 153—155, 158, 159, 161—163, 219, 333, 585, 586, 609, 610, 635
- 741-vi 714. pešadijske divizije — 533, 544, 573, 592

- 750-ti 718. pešadijske divizije — 533, 610

ŠTABOVI

NOV I POJ:

- Glavni NOPO za Bosnu i Hercegovinu — 148
- — Glavni NOPO za Sloveniju — 148, 364, 365
- Glavni NOPO za Hrvatsku — 305, 306, 310, 335, 370, 371, 538, 623
- Vrhovni — 7, 15—17, 19—36, 39—41, 45—51, 54, 55, 57, 59, 61—64, 69—71, 74, 86, 87, 89, 90, 97, 104, 105, 108, 111, 113, 114, 116—118, 121, 123, 124, 126, 128, 138, 148, 149, 151, 152, 155, 158, 161, 164—168, 180—183, 190, 202—206, 211, 215, 216, 220, 221, 224, 226, 228—237, 241, 243—248, 251—254, 257—263, 266, 267, 269, 270, 273, 275—277, 285—288, 290, 291, 297, 299, 300, 301, 304, 305, 309, 310, 312—314, 316—320, 323, 326—330, 332—334, 336—338, 342, 345—357, 361, 364—368, 370—373, 381, 382, 385, 386, 389, 395, 396, 399, 405, 408, 412, 418, 420, 423, 425, 427—431, 433^38, 440, 442, 443, 445—450, 452, 454, 457—462, 465, 466, 471, 473—479, 482, 483, 487—490, 493—499, 509, 510, 515—520, 523, 525—528, 537, 538, 541, 542, 544, 549—553, 555, 559, 560, 562, 567, 568, 571—573, 575, 577, 579, 584—586, 594—596, 600, 603, 605, 613, 617, 623, 627, 630—632, 635—638, 640—642, 643, 648—652, 655, 656

Operativni štabovi:

- kupreških snaga — 459, 460, 471—473
- NOPO za Bosansku krajinu — 148, 277, 282, 306, 314—320, 348, 349, 405, 427—429, 433, 435, 445, 458, 487—490, 493—495, 497, 499, 509, 511, 514—518, 523, 526, 527, 537, 538, 540—544, 546, 547, 549—553, 555, 556, 559—563, 565—567, 569—579, 582—586, 589—591, 594—596, 599—605, 607, 612, 613, 618, 623, 627, 629, 635, 656

- NOPO za srednju Dalmaciju — 311, 334, 335, 370
 - Udarne grupe brigada (2. i 4. proleterske brigade) — 159—161, 165—168, 180, 219
 - Udarne grupe brigada (5. proleterske i 10. hercegovačke) — 636, 637
- Neprijateljski
- Glavni bosanskih četničkih odreda — 176, 303, 504—506, 509—512, 526, 530, 539, 544—546, 548—550, 554, 556, 561, 569, 580, 581
 - Glavni Generalštab italijanske vojske — 142, 363
 - Glavni stan Poglavnika — 295, 298, 415, 416, 528, 529, 609, 622
 - Glavni stožer domobranstva — 60, 68, 74, 79, 80, 111, 112, 122, 132, 133, 147, 162, 177, 204, 206, 207, 234, 265, 268, 291, 295, 298, 300, 324, 325, 333, 376, 384, 397, 400, 402, 403, 409, 415, 440, 441, 482, 500, 502, 523, 531, 534, 553, 567, 570, 587, 590, 592, 593, 639, 640, 643
 - Komanda jugoslovenske vojske u otadžbini (četnička Vrhovna komanda) — 22, 504, 505, 581
 - Sandžačkih četničkih odreda — 22
 - Viša komanda oružanih snaga Slovenija — Dalmacija (Supersloda) — vidi 2. italijanska armija
 - Vrhovna komanda italijanske vojske — 75, 76, 80, 142, 143, 300, 323, 426, 592, 649, 658
 - Vrhovna komanda nemačke kopnene vojske (OKH) — 588, 610
 - Vrhovna komanda nemačkih oružanih snaga (OKW) — 75, 398, 426, 658
 - Vrhovna komanda oružanih snaga za Jugoistok — 80, 144: —146, 552, 562, 573, 577, 610

VOJNI POJMOVI

Šifre operacija:

- »Albija« — 416, 424, 500
- »Vajs« — 658
- »Švarc« — 658

OSTALI POJMOVI

- Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) — 616, 652
- Centralni komitet KP Hrvatske — 62
- Centralni komitet KPJ — 16, 23—26, 33, 40, 288, 390, 458, 459, 487, 488, 496, 497, 649, 650, 652
- Izvršni odbor Osvobodilne fronte — 364
- Kominterna — 148, 459
- Komunistička partija Jugoslavije — 9, 31, 41, 165, 176, 229, 351, 472, 496, 582, 606, 652
- Oblasni komitet KPJ za Bos. Krajinu — 488, 547, 606, 627
- Okružni komitet KPJ za Jajce — 606;
- Organizacija »Tot« — 136, 398, 417
- Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju 305, 306, 309, 497
- Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju — 26
- Savez komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) — 33, 40, 41, 268, 496
- Trojni pakt — 7, 8
- Ujedinjene nacije — 7
- Vlada Italije — 11, 12
- Vlada Nezavisne Države Hrvatske (NDH) — 10—12, 22, 206, 322, 463, 475, 513
- Vlada SSSR-a — 7, 26

SPISAK BORACA 1, 2, 3. i 4. PROLETERSKE BRIGADE
POGINULIH I NESTALIH U TOKU OFANZIVE
KA ZAPADNOJ BOSNI*
(24. VI — 30. IX 1942)

1. PROLETERSKA BRIGADA

1. bataljon

Čerović Anka, 1924, Tušinja kod Boana, domaćica, član Skoja, poginula u Šćitu, kod Prozora, 14. jula 1942.

Čorac Svetozar, 1913, Dapsice, kod Ivanograda, zemljoradnik, poginuo na Suhovrhu, kod Šujice, 1. avgusta 1942.

Bukanović, poginuo na Suhovrhu, kod Šujice, 1. avgusta 1942.

Korać Rajko, 1916, Koraći, kod Ivanograda, zemljoradnik, član KPJ, poginuo u Konjicu, 8. jula 1942.

Mihaljević Branko, 1923, Građani, kod Cetinja, đak, član Skoja, poginuo kod Šujice, 1. avgusta 1942.

Nenadović Milić, 1924, Police, kod Ivanograda, đak, član Skoja, poginuo na Suhovrhu, kod Šujice, 1. avgusta 1942.

Sjekloća Ilija, 1924, đak, član Skoja, poginuo u Livnu, 7. avgusta 1942.

Vujičić Jakov, 1924, zemljoradnik, član Skoja, poginuo u Bugojnu, 21. jula 1942.

Vujović Marko, 1890, Ljubotinj, kod Cetinja, radnik, poginuo u Livnu, 5. avgusta 1942.

2. bataljon

Ivanović Blažo, 1908, Zlatice, kod Titograda, student, član KPJ, nestao na Treskavici, 27. juna 1942.

Mitrović Mojsije, 1913, Kržanja, kod Titograda, intelektualac, član KPJ, poginuo u Livnu, 7. avgusta 1942.

* U spisak su uneta imena boraca samo onih jedinica koje su, pod neposrednim rukovodstvom Vrhovnog štaba, krenule sa Zelengore ka zapadnoj Bosni. Iz više razloga (oskudna i nepotpuna arhivska dokumentacija, nedovoljno pouzdana sećanja preživelih boraca i dr.) spisak je verovatno nepotpun, a u nekim pojedinostima možda netačan. Stoga ovaj prilog treba prvenstveno shvatiti kao dug prema svim borcima proleterskih brigada koji su dali živote u ofanzivi.

U tu ofanzivu, koja se tokom leta rasplamsala na širokom području srednje i zapadne Bosne i dela Dalmacije, uključile su se i jedinice pod komandom Operativnog štaba za Bosansku krajinu i Štaba 4. operativne zone Hrvatske, kao i 5. proleterska (crnogorska) i 10. hercegovačka brigada, koje su se kasnije probile u zapadnu Bosnu. Iznena poginulih boraca iz tih jedinica nisu uneta u spisak, najviše zbog toga što nisu mogla biti prikupljena.

Perković Novak, 1921, Cerovica, kod Titograda, đak, član KPJ, poginuo u Studencima, kod Imotskog, 15. avgusta 1942.

3. bataljon

Dokmanović Rade, 1917, Otočac, radnik, član KPJ, poginuo u Konjicu, 8. jula 1942.

Grujović Milun, 1919, Grošnica, kod Kragujevca, radnik, član KPJ, poginuo u Šćitu, kod Prozora, 14. jula 1942.

Jovanović Milenko, 1912, Radmilović, kod Kragujevca, radnik, član KPJ, ranjen u Rilićima, kod Kupresa, septembra 1942, a kasnije podlegao ranama.

Krunić Slavko, poginuo u Livnu, 5. avgusta 1942.

Marjanović Milovan, 1920, Knić, kod Kragujevca, đak, član KPJ, poginuo u Rilićima, kod Kupresa, septembra 1942.

Milovanović Milovan, 1916, Brzan, kod Kragujevca, poginuo u Šćitu, kod Prozora, 14. jula 1942.

Placković Dragan, 1924, Kragujevac, radnik, član Skoja, poginuo na Cincaru, septembra 1942.

Poljaković Nenad, 1912, Kragujevac, radnik, član KPJ, poginuo u Konjicu, 8. jula 1942.

Savaijev Nikola, 1905, SSSR, poginuo u Šćitu, kod Prozora, 14. jula 1942.

Terzić Miloš, 1919, Knić, kod Kragujevca, zemljoradnik, član KPJ, poginuo na Cincaru, septembra 1942.

4. bataljon

Derić Danilo, 1913, Pridvorci, kod Trebinja, radnik, član KPJ, poginuo kod Kupresa, 7. septembra 1942.

Doković Stanimir, 1918, Stradovo, kod Novog Pazara, radnik, član KPJ, poginuo kod Kupresa, 7. septembra 1942.

Jančić Petar, 1912, Beograd, tehničar, poginuo u Livnu, 6. avgusta 1942.

Jović Olga, 1921, Požega, student, član KPJ, poginula kod Prozora, 11. jula 1942.

Kovijanić Radenko, 1925, Vrdila, kod Kraljeva, đak, član Skoja, poginuo kod Mliništa, septembra 1942.

Mihajlović Stevo, 1922, Pecka, kod Mrkonjić-Grada, radnik, član Skoja, poginuo kod Prozora, 13. jula 1942.

Mirković Miroljub, 1922, Priština, đak, član KPJ, poginuo u Kopčićima, kod Bugojna, 20. jula 1942.

Petrović Momčilo, 1919, Kraljevo, student, član KPJ, poginuo u Kopčićima, kod Bugojna, 20. jula 1942.

Plazinčić Ratko, poginuo u Livnu, 5. avgusta 1942.

Stanković Duro, 1913, Ostrvica, kod Gospića, radnik, član KPJ, poginuo kod Bugojna, jula 1942.

Stojanović Rajko, 1922, Smederevska Palanka, radnik, član Skoja, poginuo u Livnu, 6. avgusta 1942.

Tešević Vlado, poginuo u Livnu, 5. avgusta 1942.

Vavić Nikola, 1926, Kosovska Mitrovica, đak, član Skoja, poginuo u Crniču, kod Bugojna, 17. jula 1942.

6. bataljon

Levi Isak, Sarajevo, intelektualac, ranjen u Duvnu, 2. avgusta 1942, a kasnije podlegao ranama.

Lukić Milorad, 1922, Pružatovac, kod Mladenovca, radnik, član KPJ, poginuo na Cincaru, septembra 1942.
 Marković Miodrag, 1924, Stepojevac, kod Lazarevca, đak, član Skoja, poginuo kod Duvna, 2. avgusta 1942.
 Papo Pavle, poginuo u Brđanima, kod Konjica, 4. jula 1942.
 Vicić Josip, 1907, Zabalj, kod Novog Sada, radnik, član KPJ, poginuo u Šćitu, kod Prozora, 14. jula 1942.
 Vikalo Lazar, 1916, kod Bosanske Dubice, učitelj, član KPJ, poginuo u Šćitu, kod Prozora, 14. jula 1942.
 Vukosavljević Momčilo, 1917, Grabovac, kod Obrenovca, podoficir biv. jug. voj., član KPJ, poginuo u Kovačima, kod Duvna, avgusta 1942.
 Živković Milorad, poginuo na Klenku, kod Posušja, 16. avgusta 1942.

2. PROLETERSKA BRIGADA

1. bataljon

Albahari Jakob, 1922, Beograd, student, poginuo na Manjači kod Banje Luke, 9. septembra 1942.
 Cirković Nedeljko, 1915, Pogled, kod Arilja, radnik, poginuo na Manjači, kod Banje Luke, 9. septembra 1942.
 Drndarević Milomir, 1922, Rupeljevo, kod Požege, radnik, član Skoja, poginuo kod Pazarića, 3. jula 1942.
 Gavrilović Mile, 1914, Virovo, kod Arilja, radnik, član KPJ, poginuo kod Kupresa, 11. avgusta 1942.
 Ivanović Borivoje, 1922, Požega, radnik, član Skoja, poginuo u Urijama, kod Bugojna, 19. jula 1942.
 Katanić Vlastimir, 1925, Gnjilane, đak, član Skoja, poginuo kod Kupresa, 31. jula 1942.
 Labus Stevan, 1917, Popina kod Gračaca, radnik, poginuo na Manjači, kod Banje Luke, 18. septembra 1942.
 Lapčević Matija, 1918, Godovik, kod Požege, radnik, član KPJ, poginuo u Pazariću, kod Sarajeva, 4. jula 1942.
 Leković Milovan, 1924, Rečice, kod Požege, zemljoradnik, poginuo u Marčetama, kod Mrkonjić-Grada, 31. avgusta 1942.
 Matović Milosav, 1918, Dobrače, kod Arilja, učitelj, član KPJ, poginuo u Kalinu, kod Bugojna, 13. jula 1942.
 Mičić Dragiša, 1912, Raščići, kod Ivanjice, zemljoradnik, član KPJ, poginuo kod Kupresa, 31. jula 1942.
 Nikolić Dragoljub, 1919, Dljina, kod Čačka, radnik, član KPJ, poginuo u Boriji, kod Kalinovika, 24. juna 1942.
 Ostojić Veselin, 1922, Požega, podoficir biv. jug. voj., član KPJ, ranjen na Kupresu, avgusta 1942, a kasnije podlegao ranama.
 Petrović Mileta, 1923, Donja Dobrinja, kod Požege, radnik, poginuo kod Kupresa, početkom avgusta 1942.
 Popović Luka, 1918, Sveštica, kod Ivanjice, zemljoradnik, poginuo kod Bugojna, jula 1942.
 Rabrenović Aleksandar, 1925, Ivanjica, radnik, poginuo na Treskavici, krajem jula 1942.
 Radojičić Milorad, 1923, Kraljevo, radnik, član Skoja, poginuo na Manjači, kod Banje Luke, 4. septembra 1942.
 Radosavljević Miodrag, 1922, Zlakusa, kod Titovog Užica, zemljoradnik, poginuo na Kupresu, 12. avgusta 1942.
 Radovanović Miroslav, 1916, u Gugalju, kod Požege, radnik, poginuo kod Kupresa, 12. avgusta 1942.
 Rajković Miodrag, 1925, Ivanjica, radnik, član Skoja, poginuo kod Kupresa, 31. jula 1942.

Šimićević Slavko, 1922, Kruščica, kod Arilja, zemljoradnik, član KPJ, poginuo u Jajcu, 25. septembra 1942.
 Tasić Miloš, 1921, Kraljevo, đak, član Skoja, poginuo kod Kupresa, početkom avgusta 1942.
 Veličković Olga, 1923, Kaona, kod Čačka, đak, član Skoja, poginula u Blagaju, kod Kupresa, 5. avgusta 1942.
 Višnjić Novica, 1920, Kušići, kod Ivanjice, zemljoradnik, član Skoja, poginuo u Pazariću, kod Sarajeva, 4. jula 1942.
 Vranjevac Radoje, 1910, Kruščica, kod Arilja, zemljoradnik, član KPJ, poginuo na Manjači, kod Banje Luke, 31. avgusta 1942.

2. bataljon

Andrić Milčmir, 1922, Gornji Milanovac, radnik, poginuo na Manjači, kod Banje Luke, 18. septembra 1942.
 Bešević Radoje, 1920, Slatina, kod Čačka, zemljoradnik, kandidat za člana KPJ, poginuo na Kupresu, avgusta 1942.
 Božović Milija, 1911, Preljina, kod Čačka, radnik, član KPJ, poginuo na Manjači, kod Banje Luke, 18. septembra 1942.
 Ćirić Milenko, 1920, Cačak, student, član Skoja, poginuo kod Bugojna, krajem jula 1942.
 Dimitrijević Slaviša, 1923, Ozrem, kod Gornjeg Milanovca, zemljoradnik, član Skoja, poginuo kod Kupresa, 14. avgusta 1942.
 Bokić Mile, 1922, zemljoradnik, poginuo kod Kupresa, avgusta 1942.
 Džaković Velisav, 1918, zemljoradnik, poginuo kod Kupresa, avgusta 1942.
 Grković Radomir, 1903, Nevade, kod Gornjeg Milanovca, zemljoradnik, poginuo u Pazariću, kod Sarajeva, 4. jula 1942.
 Jovašević Jeremija, 1910, Preljina, kod Čačka, radnik, poginuo na Manjači, kod Banje Luke, 18. septembra 1942.
 Kostić Kole, radnik, član KPJ, poginuo na Manjači, kod Banje Luke, 18. septembra 1942.
 Kostić Vojo, 1920, zemljoradnik, poginuo kod Kupresa, avgusta 1942.
 Marinković Rajica, 1920, Gornja Crnuća, kod Gornjeg Milanovca, radnik, član KPJ, poginuo kod Kupresa, 31. jula 1942.
 Marković Buje, poginuo u Guvnu, kod Bugojna, 21. jula 1942.
 Mojović Marko, 1912, kod Valjeva, oficir biv. jug. voj., član KPJ, poginuo kod Kupresa, avgusta 1942.
 Ostojić Cvetin, 1926, Ljubovija, radnik, član Skoja, poginuo na Kupresu, avgusta 1942.
 Pavlović Milivoje, 1907, Velereč, kod Gornjeg Milanovca, službenik, poginuo u Guvnu, kod Bugojna, 21. jula 1942.
 Rameović Hajra, 1925, Goražde, domaćica, poginula kod Kupresa, avgusta 1942.
 Vidaković Mihajlo, 1918, radnik, nestao kod Kupresa, 11. avgusta 1942.
 Zatežić Vuk, 1922, Ljubić, kod Čačka, radnik, poginuo na Manjači, kod Banje Luke, 18. septembra 1942.

3. bataljon

Anđeiković Mita, 1918, Dragovo, kod Rekovca, zemljoradnik, član KPJ, poginuo kod Kupresa, 5. avgusta 1942.
 Antonijević M'lorad, 1920, Trudelj, kod Lazarevca, zemljoradnik, poginuo u Oborcima, kod D. Vakufa, 14. jula 1942.
 Bajkić Žarko, 1922, Azanja, kod Smederevske Palanke, trgovački pomoćnik, poginuo u Urijama, kod Bugojna, 19. jula 1942.

Benvenisti Simo, 1918, Beograd, student, član KPJ, poginuo u Oborcima, kod D. Vakufa, 14. jula 1942.

Bojković Milutin, Veliko Orašje, kod Smedereva, radnik, poginuo u Urijama, kod Bugojna, 19. jula 1942.

Cvetković Milutin, 1922, Novo Selo, kod Smedereva, radnik, član KPJ, poginuo u Urijama, kod Bugojna, 19. jula 1942.

Diraka Nikola, 1917, Sušak, radnik, član KPJ, poginuo kod Kupresa, 5. avgusta 1942.

Dobrijević Nikola, 1923, radnik, član Skoja, poginuo u Oborcima, kod D. Vakufa, 14. jula 1942.

Dugalić Dušan, 1910, Dragolj, kod Lazarevca, službenik, član KPJ, poginuo u Oborcima, kod D. Vakufa, 14. jula 1942.

Džingalašević Stanko, 1912, Smederevo, student, član KPJ, poginuo kod Kupresa, avgusta 1942.

Đukić Labud, 1917, Ivangrad, učitelj, član KPJ, poginuo u Privraći, kod D. Vakufa, 20. jula 1942.

Duričić Boško, 1913, Svetozarevo, službenik, član KPJ, poginuo u Urijama, kod Bugojna, 19. jula 1942.

Hadžić Miloje, 1920, Malo Krčmare, kod Kragujevca, student, član KPJ, poginuo na Manjači, kod Banje Luke, 18. septembra 1942.

Ivanović Svetislav, 1919, Jovac, kod Svetozareva, zemljoradnik, član Skoja, poginuo na Manjači, kod Banje Luke, 18. septembra 1942.

Janković Živadin, 1922, Lanište, kod Svetozareva, đak, član KPJ, poginuo u Urijama, kod Bugojna, 19. jula 1942.

Jovanović Slavoljub, 1919, Ovsšte, kod Topole, zemljoradnik, nestao kod Bugojna, jula 1942.

Jovčić Bora, Radovanje, kod Velike Plane, zemljoradnik, poginuo na Manjači, kod Banje Luke, 18. septembra 1942.

Kizur Istvan, 1916, Novi Sad, radnik, član KPJ, poginuo kod Kupresa, 5. avgusta 1942.

Korać Mihajlo, 1921, Gončanica, kod Svetozareva, radnik, poginuo u Urijama, kod Bugojna, 19. jula 1942.

Marjanović Dimitrije, 1920, Paraćin, radnik, član KPJ, poginuo kod Kupresa, 5. avgusta 1942.

Marković Voja, 1924, Svilajnac, đak, član Skoja, nestao u Urijama, kod Bugojna, 21. jula 1942.

Marković Žika, 1910, Arandelovac, radnik, poginuo kod Kupresa, 3. avgusta 1942.

Mićović Radovan, 1920, Beloševac, kod Kragujevca, radnik, član KPJ, poginuo u Urijama, kod Bugojna, 19. jula 1942.

Milić Vlastimir, 1923, Sekurić, kod Rekovca, zemljoradnik, poginuo kod Kupresa, 5. avgusta 1942.

Milojević Milorad, 1897, Sepci, kod Rače Kragujevačke, žandarm, poginuo na Manjači, kod Banje Luke, 18. septembra 1942.

Milošević Sveta, 1918, Rumska, kod Šapca, đak, član KPJ, poginuo u Oborcima, kod D. Vakufa, 14. jula 1942.

Miljković Rada, 1919, Belica, kod Svetozareva, učiteljica, član KPJ, poginula u Urijama, kod Bugojna, 19. jula 1942.

Nešić Srba, Donja Rača, kod Kragujevca, učitelj, nestao kod Kalinovika, krajem juna 1942.

Novković Ilija, 1915, Slavonija, trgovački pomoćnik, poginuo u Oborcima, kod Donjeg Vakufa, 14. jula 1942.

Novožilov Aleksej, 1922, Bosna, đak, nestao kod Kupresa, 12. avgusta 1942.

Petrović Dragomir, 1921, Veliko Orašje, kod Smedereva, podoficir biv. jug. voj., nestao u Urijama, kod Bugojna, 21. jula 1942.

Petrović Miloš, 1915, Potočac, kod Paraćina, službenik, član KPJ, poginuo u Urijama, kod Bugojna, 19. jula 1942.

Petrović Živan, 1920, Velika Plana, zemljoradnik, član KPJ, poginuo kod Banje Luke, 18. septembra 1942.

Piperski Boženka, 1918, Boljunec, kod Trsta, student, poginula u Pruscu, kod Bugojna, 18. jula 1942.

Polovina Danilo, 1920, Novi Sad, radnik, poginuo kod Kupresa, 5. avgusta 1942.

Radulović Zoran, 1920, Svetozarevo, službenik, član Skoja, poginuo na Manjači, kod Banje Luke, 18. septembra 1942.

Ristić Aleksandar, 1923, Tečići, kod Rekovca, zemljoradnik, poginuo u Urijama, kod Bugojna, 19. jula 1942.

Ristićević Sima, 1923, đak, član Skoja, poginuo u Urijama, Bugojno, 19. jula 1942.

Savić Miloško, 1921, Krušar, kod Čuprije, zemljoradnik, poginuo kod Kupresa, 5. avgusta 1942.

Stanković Branko, 1910, radnik, nestao kod Urija, Bugojno, 21. jula 1942.

Stanković Dragče, 1916, Rakinac, kod Velike Plane, član KPJ, nestao kod Kupresa, avgusta 1942.

Stojković Vladimir, Viševac, kod Rače Kragujevačke, zemljoradnik, član Skoja, poginuo kod Kupresa, avgusta 1942.

Tatalović Dušanka, 1918, učiteljica, poginula u Oborcima, kod D. Vakufa, 14. jula 1942.

Todorović Dura, 1914, Vodice, kod Smederevske Palanke, radnik, član KPJ, poginuo u Oborcima, kod D. Vakufa, 14. jula 1942.

Tošić Miodrag, 1898, Arandelovac, radnik, član KPJ, poginuo u Oborcima, kod D. Vakufa, 14. jula 1942.

Zec Dušan, 1907, Daruvar, radnik, član KPJ, poginuo kod Kupresa, 5. avgusta 1942.

4. bataljon

Abinun, 1918, Sarajevo, radnik, poginuo kod Kupresa, avgusta 1942.

Albahari Grba, 1922, Sarajevo, radnik, poginuo kod Kupresa, avgusta 1942.

Albahari Mordhaj, 1911, Sarajevo, radnik, poginuo kod Kupresa, 11. avgusta 1942.

Almuziino, 1917, Beograd, đak, poginuo kod Kupresa, avgusta 1942.

Ambrozije Dimitrije, 1920, zemljoradnik, član KPJ, nestao u Zloselima, kod Kupresa, 11. avgusta 1942.

Babić Simeon, 1923, radnik, nestao kod D. Vakufa, 14. jula 1942.

Bešenski Dura, 1907, Banat, radnik, član KPJ, poginuo u Slatini, kod D. Vakufa, 18. jula 1942.

Bulajić Duro, 1921, zemljoradnik, poginuo kod Kupresa, avgusta 1942.

Buletić Živka, 1922, Titovo Užice, radnica, član KPJ, poginula kod Bugojna, 22. jula 1942.

Cetenović Dragiša, 1925, Titovo Užice, đak, kandidat za člana KPJ, poginuo kod Kupresa, avgusta 1942.

Čurković Milan, 1922, Sarajevo, radnik, kandidat za člana KPJ, poginuo kod Kupresa, 11. avgusta 1942.

Daničić Milorad, 1921, Titovo Užice, radnik, poginuo kod Kupresa, avgusta 1942.

Daničić Milovan, 1921, zemljoradnik, član KPJ, nestao u Ždralovićima, kod Bugojna, 21. jula 1942.

Debrić Miloš, 1912, Niš, radnik, poginuo kod Kupresa, 1. avgusta 1942.

Dogančić Budimir, 1923, Bela Zemlja, kod Titovog Užica, radnik, kandidat za člana KPJ, poginuo na Kupresu, 31. jula 1942.

Duran Alija, 1926, zemljoradnik, član Skoja, nestao u Zloselima, kod Kupresa, 1. avgusta 1942.

Dujić Dušan, 1924, Modriča, đak, član Skoja, poginuo kod Banje Luke, 8. septembra 1942.

Ilić Gavro, 1914, Sarajevo, službenik, nestao na Bjelašnici, 3. jula 1942.

Jovanović Milija, 1919, Lelići, kod Valjeva, zemljoradnik, poginuo na Manjači, kod Banje Luke, septembra 1942.

Jungović Aleksandar, 1923, Titovo Užice, đak, kandidat za člana KPJ, poginuo na Kupresu, 11. avgusta 1942.

Kocmur Alojz, 1904, Ljubljana, nestao kod Bugojna, 22. jula 1942.

Kovčić Nedeljko, 1925, Rožanstvo, kod Titovog Užica, poginuo u Novom Selu, kod Kupresa, 12. avgusta 1942.

Marković Nedeljko, 1915, Buar, kod Titovog Užica, radnik, nestao kod Bugojna, 23. jula 1942.

Masal Boško, 1922, Titovo Užice, đak, kandidat za člana KPJ, poginuo na Kupresu, avgusta 1942.

Matijević Begoljub, 1924, Titovo Užice, đak, član Skoja, poginuo na Kupresu, 11. avgusta 1942.

Mihajilović Nenad, 1925, Bela Reka, kod Titovog Užica, zemljoradnik, član Skoja, poginuo u Tarčinu, kod Sarajeva, 4. jula 1942.

Milosavljević Perica, 1925, Bagrdan, kod Svetozareva, đak, član Skoja, poginuo na Manjači, kod Banje Luke, 7. septembra 1942.

Mirosavić Anđelko, poginuo kod D. Vakufa, 14. jula 1942.

Pašukanović Avdo, 1918, Sarajevo, radnik, poginuo kod Kupresa, avgusta 1942.

Petronijević Desanka, 1926, Titovo Užice, đak, poginula kod Banje Luke, 8. septembra 1942.

Petrović Dragomir, 1923, Ježevica, kod Požege, đak, član KPJ, nestao u Zloselima, kod Kupresa, 1. avgusta 1942.

Rarlovanović Petar, 1918, Makovište, kod Kosjerića, učitelj, član KPJ, ranjen 25. juna kod Kalinovika, a kasnije podlegao ranama.

Ružić Dragoljub, 1917, Cačak, radnik, član KPJ, poginuo kod Kupresa, 11. avgusta 1942.

Teodosijević Borivoje, 1921, Gostilje, kod Titovog Užica, đak, član KPJ, poginuo u Tarčinu, kod Sarajeva, 4. jula 1942.

Tucaković Mihailo, radnik, poginuo na Kupresu, avgusta 1942.

Tucović Svetlik, 1922, Gostilje, kod Titovog Užica, radnik, član Skoja, poginuo kod Bugojna, 22. jula 1942.

Vidačković Jovo, 1917, radnik, nestao u Zloselima, kod Kupresa, 31. jula 1942.

Vuković Dragoslav, 1922, Titovo Užice, đak, nestao u Zloselima, kod Kupresa, 1. avgusta 1942.

3. PROLETERSKA BRIGADA

1. bataljon

Bajrović Mustafa, 1927, Nova Varoš, radnik, član Skoja, poginuo u Prozoru, 15. jula 1942.

Bošković Arso, 1918, Radoinja, kod Nove Varoši, zemljoradnik, član KPJ, poginuo u Livnu, 5. avgusta 1942.

Ćuković Mihajlo, 1924, Radoinja, kod Nove Varoši, zemljoradnik, kandidat za člana KPJ, poginuo u Livnu, 5. avgusta 1942.

Džoković Bogdan, 1922, Komarani, kod Nove Varoši, đak, član KPJ, poginuo u Livnu, 5. avgusta 1942.

Gujaničić Simeun, 1917, Komarani, kod Nove Varoši, radnik, član KPJ, poginuo u Livnu, 5. avgusta 1942.

Kurćubić Radomir, 1920, Božetići, kod Nove Varoši, zemljoradnik, član KPJ, poginuo u Prozoru, 15. jula 1942.

Leković Branko, 1915, Radoinja, kod Nove Varoši, zemljoradnik, član KPJ, poginuo u Livnu, 5. avgusta 1942.

Leković Zdravka, 1924, Radoinja, kod Nove Varoši, domaćica, kandidat za člana KPJ, poginula u Livnu, 5. avgusta 1942.

Ljujić Rada, 1924, Nova Varoš, đak, član Skoja, poginula u Prozoru, 15. jula 1942.

Ljujić Živko, 1923, Nova Varoš, đak, član KPJ, poginuo kod Šujice, 1/2. avgusta 1942.

Marović Nikola, 1913, Šabac, radnik, poginuo u Prozoru, 15. jula 1942.

Mieijević Vuko, 1909, Nova Varoš, dipl. pravnik, član KPJ, poginuo u Prozoru, 15. jula 1942.

Milutinović Mišo, 1920, Ivanje, kod Prijepolja, zemljoradnik, član KPJ, poginuo u Livnu, 5. avgusta 1942.

Pucarević Momir, 1911, Drmanovići, kod Nove Varoši, oficir biv. jug. vojske, član KPJ, poginuo u Livnu 5. avgusta 1942.

Purić Hranislav, 1922, Kratovo, kod Priboja, zemljoradnik, član Skoja, poginuo u Prozoru, 15. jula 1942.

Purić Strahinja, 1922, Radijevići, kod Nove Varoši, đak, član KPJ, poginuo u Livnu, 5. avgusta 1942.

Stevović Jevrem, 1922, Nova Varoš, đak, član KPJ, poginuo u Prozoru, 15. jula 1942.

2. bataljon

Bajčetić Vladislav, 1919, Kakmuži, kod Pljevalja, zemljoradnik, član Skoja, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Borisavljević Zorica, 1923, Prijepolje, đak, član KPJ, poginula u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Gomilanović Milan, Maoče, kod Pljevalja, poginuo u Ombadžijama, kod Prozora, 9. jula 1942.

Laketić Todor, 1890, Glibači, kod Pljevalja, zemljoradnik, poginuo u Ombadžijama, kod Prozora, 9. jula 1942.

Lučić Jovan, 1914, Meljak, kod Pljevalja, zemljoradnik, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Marković Jagoš, 1924, Meljak, kod Pljevalja, zemljoradnik, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Pejatović Mirko, 1915, Pljevlja, inženjer, član KPJ, poginuo u Ombadžijama, kod Prozora, 9. jula 1942.

Popović Radojica, 1921, Kakmuži, kod Pljevalja, zemljoradnik, član Skoja, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Raonić Branko, 1921, Kosanica, kod Pljevalja, zemljoradnik, član Skoja, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Simović Vaso, 1905, Kruševo, kod Pljevalja, zemljoradnik, član KPJ, poginuo u Ombadžijama, kod Prozora, 9. jula 1942.

Šarac Milinko, 1913, Meljak, kod Pljevalja, zemljoradnik, član KPJ, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Šepić Vukajlo, 1921, Kosanica, kod Pljevalja, zemljoradnik, član Skoja, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Vidović Branko, 1919, Zenica, kod Pljevalja, radnik, član KPJ, poginuo u Ombadžijama, kod Prozora, 9. jula 1942.
Vojinović Branko, 1915, Vidre, kod Pljevalja, zemljoradnik, član KPJ, poginuo u Ombadžijama, kod Prozora, 9. jula 1942.
Vučinić Milorad, 1925, Brvenica, kod Pljevalja, zemljoradnik, član KPJ, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.
Zečević Radoš, 1916, Meljak, kod Pljevalja, trg. pomoćnik, član KPJ poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.
Zorić Ljubisav, 1924, Bijela, kod Šavnika, zemljoradnik, član KPJ, poginuo kod Mrkonjić-Grada, krajem avgusta 1942.

3. bataljon

Drljević Milosava, 1922, Jabučno, kod Bijelog Polja, domaćica, član Skoja, poginula kod Kalinovika, krajem juna 1942.
Hadžagić Tufo, 1922, Prijepolje, radnik, član Skoja, poginuo u Gornjem Malovanu, kod Kupresa, 1. avgusta 1942.
Lučić Milinko, 1894, Osredci, kod Kolašina, zemljoradnik, poginuo kod Umoljana, 29. juna 1942.
Kaljević Branko, 1923, Seljane, kod Prijepolja, radnik, član Skoja, poginuo u Prozoru, 13. jula 1942.
Marušić Sretko, 1922, Ivanje, kod Prijepolja, đak, član KPJ, poginuo u Gornjem Malovanu, kod Kupresa, jula 1942.
Pejović Svetomir, 1913, Prijepolje, geometar, član KPJ, podlegao ranama na Treskavici, 28. juna 1942.
Ratković Rajko, 1920, Velika Zupa, kod Prijepolja, zemljoradnik, poginuo u Gornjem Malovanu, kod Kupresa, krajem jula 1942.
Stojadinović Milena, 1919, Čadinje, kod Prijepolja, radnica, član KPJ, poginula na Ivan-sedlu, 3/4. jula 1942.

4. bataljon

Delić Pero, Jabučno, kod Bijelog Polja, radnik, poginuo u Prozoru, 13. jula 1942.
Ilić Doko, 1907, Kolašin, radnik, poginuo kod Kalinovika, krajem juna 1942.
Pantović Mileta, 1919, Prošćenje, kod Mojkovca, zemljoradnik, poginuo kod Prozora, 13. jula 1942.
Pešić Velimir, 1917, Lubnice, kod Ivangrada, član KPJ, poginuo u Livnu, 5. avgusta 1942.
Popović Dragoje, Polja, kod Mojkovca, zemljoradnik, član KPJ, ranjen kod Kadine Vode, kod Banje Luke, septembra 1942, a kasnije podlegao ranama.
Rondović Vojin, 1914, Prenčani, kod Pljevalja, službenik, član KPJ, umro u Peckoj, kod Mrkonjić-Grada, krajem septembra 1942.
Žurić Filip, 1895, Mojkovac, zemljoradnik, član KPJ, poginuo kod Prozora, 13. jula 1942.

4. PROLETERSKA BRIGADA

1. bataljon

Bokan Đuro, 18 godina, Bukovik, kod Virpazara, zemljoradnik, član Skoja, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.
Crvenko Milo, 18 godina, Ljubotinj, kod Cetinja, đak, kandidat za člana KPJ, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Jovalekić Danica, 19 godina, Boljevići, kod Virpazara, domaćica, član Skoja, nestala kod Kupresa, 14. avgusta 1942.

Jovović Dušan, 25 godina, Gluhi Do, kod Virpazara, radnik, član KPJ, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Jovović Jovo, 20 godina, Gluhi Do, kod Virpazara, radnik, poginuo u Hadžićima, 4. jula 1942.

Lubarda Božo, 22 godine, Ljubotinj, kod Cetinja, student, član KPJ, poginuo u Kliscu, 7. jula 1942.

Lubarda Marija, 20 godina, Ljubotinj, kod Cetinja, domaćica, član KPJ, ranjena u selu Kliscu, 7. jula 1942, kasnije podlegla ranama.

Lubarda Petar, 20 godina, Ljubotinj, kod Cetinja, zemljoradnik, kandidat za člana KPJ, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Lubarda Stevo, 19 godina, Ljubotinj, kod Cetinja, dak, član KPJ, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Marković Tomo, 58 godina, Brijeg, kod Virpazara, zemljoradnik, član KPJ, poginuo u Kliscu, 7. jula 1942.

Nikinović Luka, 21 godina, Ljubotinj, kod Cetinja, član KPJ, zemljoradnik, poginuo u Bugojnu, 19. jula 1942.

Perazić Blažo, 37 godina, Godinje, kod Virpazara, radnik, poginuo u Hadžićima, 4. jula 1942.

Perović Blažo, 37 godina, Bjeloši, kod Cetinja, radnik, kandidat za člana KPJ, poginuo u Begovom Selu, 12. avgusta 1942.

Petrović Đuro, 35 godina, Ljubotinj, kod Cetinja, zemljoradnik, član KPJ, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Pobor Niko, 36 godina, Dupilo, kod Virpazara, radnik, član KPJ, poginuo u Hadžićima, 4. jula 1942.

Spičanković Dušan, 31 godina, Gluhi Do, kod Virpazara, zemljoradnik, poginuo na Manjači, 19. septembra 1942.

Ulićević Nikola, 25 godina, Brijeg, kod Virpazara, radnik, član KPJ, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Vukčević Marko, 30 godina, Gluhi Do, kod Virpazara, zemljoradnik, poginuo na Manjači, 19. septembra 1942.

Vuletić Blažo, 36 godina, Limljani, kod Virpazara, radnik, član KPJ, poginuo kod Vukovskog, 10. avgusta 1942.

2. bataljon

Barjamović Ilija, 17 godina, Orahovo, kod Virpazara, zemljoradnik, član Skoja, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Brguljan Mašo, 33 godine, Skaljari, kod Kotora, zemljoradnik, član KPJ, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Đurašković Mišo, 23 godine, Očevići, kod Rijeke Crnojevića, zemljoradnik, član KPJ, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Đurašković Vojo, 25 godina, Cetinje, student, poginuo u Bugojnu, 17. jula 1942.

Gardašević Seja, 17 godina, Čevo, kod Cetinja, domaćica, kandidat za člana KPJ, poginula u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Gazivoda Nedeljko, 18 godina, Rijeka Crnojevića, radnik, poginuo u Hadžićima, 4. jula 1942.

Gazivoda Savo, 29 godina, Rvaši, kod Rijeke Crnojevića, zemljoradnik, poginuo u Bugojnu, 21. jula 1942.

Ivanović Jelena, 16 godina, Limljani, kod Virpazara, domaćica, član Skoja, poginula u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Ivanović Zagorka, 19 godina, Cetinje, dak, član KPJ, poginula u Bugojnu, 17. jula 1942.

Jablan Đoko, 35 godina, Dobrsko Selo, kod Cetinja, zemljoradnik, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Jablan Kole, 30 godina, Dobrsko Selo, kod Cetinja, činovnik, član KPJ, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Janković Veljko, 17 godina, Ceklin, kod Rijeke Crnojevića, zemljoradnik, član Skoja, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Janković Jovan, 21 godinu, Češljari, kod Rijeke Crnojevića, zemljoradnik, član Skoja, poginuo u Bugojnu, 17. jula 1942.

Jovanović Miloš, 28 godina, Zagarač, kod Danilovgrada, zemljoradnik, poginuo u Hadžićima, 4. jula 1942.

Kraljević Vlado, 22 godine, Drušići, kod Rijeke Crnojevića, zemljoradnik, član Skoja, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Lopičić Dordije, 32 godine, Cetinje, profesor, poginuo u Bugojnu, 17. jula 1942.

Lopičić Stanko, 30 godina, G. Ceklin, kod Cetinja, učitelj, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Martinović Spasoje, 35 godina, Bajice, kod Cetinja, zemljoradnik, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Mieunović Andelija, 19 godina, Velestovo, kod Cetinja, domaćica, član Skoja, poginula u Bugojnu, 17. jula 1942.

Mijović Danica, 20 godina, Brijege, kod Virpazara, domaćica, član KPJ, poginula u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Miković Senka, 23 godine, Paštrovići, kod Budve, domaćica, član Skoja, poginula u Kupresu, 12. avgusta 1942.

Milanović Blažo, 25 godina, Dobrska Župa, kod Rijeke Crnojevića, učitelj, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Milanović Milka, 19 godina, Gacko, domaćica, član Skoja, poginula u Bugojnu, 19. jula 1942.

Milić Mato, 31 godina, Bjelice, kod Cetinja, podoficir biv. jug. vojske, član KPJ, poginuo u Hadžićima, 4. jula 1942.

Mitrović Darinka, 19 godina, Paštrovići, kod Budve, domaćica, član KPJ, ranjena u Lepenici, 5. jula 1942, kasnije podlegla ranama.

Mitrović Mitar, 24 godine, Paštrovići, kod Budve, radnik, član Skoja, poginuo u Bugojnu, 17. jula 1942.

Mraković Vukosava, 21 godina, D. Zagarač, kod Danilovgrada, domaćica, član Skoja, poginula u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Otašević Risto, 27 godina, D. Zagarač, kod Danilovgrada, zemljoradnik, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Pavlović Dušan, 20 godina, Paštrovići, kod Budve, zemljoradnik, član KPJ, poginuo u Lepencu, 5. jula 1942.

Pejović Ljubo, 26 godina, Cetinje, student, poginuo u Tihomišlju, 23. jula 1942.

Petričević Anduša, 21 godinu, Meterizi, kod Rijeke Crnojevića, domaćica, član Skoja, poginula u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Petričević Boško, 18 godina, Meterizi, kod Rijeke Crnojevića, zemljoradnik, član Skoja, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Petričević Dušan, 30 godina, Meterizi, kod Rijeke Crnojevića, zemljoradnik, član KPJ, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Petričević Novak, 28 godina, Meterizi, kod Rijeke Crnojevića, zemljoradnik, član KPJ, ranjen u Kupresu, 14. avgusta 1942, kasnije podlegao ranama.

Pcpivoda Vasilije, 31 godina, Bjelice, kod Cetinja, zemljoradnik, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Popović Branko, 26 godina, Kazanci, kod Nikšića, zemljoradnik, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Popović Danica, 19 godina, Cetinje, đak, član KPJ, poginula u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Radulović Božo, 26 godina, Komani, kod Cetinja, zemljoradnik, poginuo u Tihomišlju, 23. jula 1942.

Radulović Đuro, 30 godina, Komani, kod Cetinja, radnik, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Ražnjatović Dušan, 26 godina, Titograd, đak, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Ražnjatović Pero, 18 godina, Rijeka Crnojevića, radnik, član Skoja, poginuo u Bugojnu, 21. jula 1942.

Spasić Dejan, 20 godina, Titograd, đak, član Skoja, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Stanojević Mirko, 20 godina, Velestovo, kod Cetinja, đak, član KPJ, umro na Igmanu, 2. jula 1942.

Strugar Petar, 32 godine, Meterizi, kod Rijeke Crnojevića, zemljoradnik, poginuo u Bugojnu, 17. jula 1942.

Strugar Nikica, 26 godina, Rvaši, kod Rijeke Crnojevića, zemljoradnik, član KPJ, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Vujačić Pavle, 20 godina, Podgor, kod Virpazara, radnik, član Skoja, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Vujanović Đokica, 20 godina, Titograd, zemljoradnik, član Skoja, poginuo u Bugojnu, 21. jula 1942.

Vujanović Musa, 19 godina, Meterizi, kod Rijeke Crnojevića, zemljoradnik, član Skoja, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Vujović Dušan, 18 godina, Amerika, đak, član Skoja, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Vujović Jagoš, 35 godina, Mikulići, kod Cetinja, zemljoradnik, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Vujović Vase, 18 godina, Zagarač, kod Danilovgrada, domaćica, član Skoja, poginula u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Vukmirović Mirko, 16 godina, Ceklin, kod Rijeke Crnojevića, zemljoradnik, član Skoja, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

3. bataljon

Aligrudić Ljubo, 1918, Zeta, kod Titograda, đak, član KPJ, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Bobičić Milić, 1915, Vučica, kod Danilovgrada, zemljoradnik, poginuo u Bugojnu, 17. jula 1942.

Dragović Tomica, 1905, Curilac, kod Danilovgrada, radnik, poginuo u Brdima, kod Kupresa, 14. avgusta 1942.

Dragović Vojin, 1915, Velje Brdo, kod Danilovgrada, student, poginuo u Vincu, kod Jajca, 25. septembra 1942.

Đurović Arsenije, 1918, Grlić, kod Danilovgrada, student, član Skoja, poginuo u Bugojnu, 17. jula 1942.

Đurović Radivoje, 1912, Grlić, kod Danilovgrada, zemljoradnik, poginuo u Bugojnu, 17. jula 1942.

Đurović Radosav, 1913, Danilovgrad, profesor, član KPJ, poginuo u Bugojnu, 17. jula 1942.

Janjević Ilija, 1917, Martinići, kod Danilovgrada, student, član Skoja, poginuo na Vincu, kod Jajca, 25. septembra 1942.

Jovović Dušan, 1919, Spuž, kod Danilovgrada, zemljoradnik, smrtno ranjen u Bugojnu, jula 1942.

Jovović Sreten, 1923, Košić, kod Danilovgrada, đak, član Skoja, poginuo na Vincu, kod Jajca, 25. septembra 1942.

Kalezić Momčilo, Curilac, kod Danilovgrada, student, ranjen u Kupresu, avgusta 1942, kasnije podlegao ranama.

Kaluderović Dušan, 1915, Zeta, kod Titograda, zemljoradnik, poginuo u Kutima, kod Kupresa, 2. avgusta 1942.

Kovačević Mihajlo, 1915, kod Danilovgrada, zemljoradnik, poginuo na Vincu, kod Jajca, 25. septembra 1942.

Kovačević Milonja, 1914, Dolovi, kod Danilovgrada, zemljoradnik, član KPJ, poginuo u Bugojnu, 17. jula 1942.

Marenić Ljubica, 1918, Danilovgrad, student, član Skoja, poginula u Bugojnu, 17. jula 1942.

Martinović Branko, 1918, Kosovi Lug, kod Danilovgrada, student, poginuo u Bugojnu, 17. jula 1942.

Mijović Milutin, 1917, Zeta, kod Titograda, đak, član Skoja, poginuo u Lipi, kod Kreševa, 6. jula 1942.

Nešović Zivko, 1915, kod Danilovgrada, zemljoradnik, kandidat za člana KPJ, poginuo u Lipi, kod Kreševa, 6. jula 1942.

Pavićević Nikola, 1917, Zeta, kod Titograda, zemljoradnik, poginuo u Bugojnu, 17. jula 1942.

Popović Vule, 1904, Kopito Petrovića, kod Danilovgrada, zemljoradnik, poginuo na Vincu, kod Jajca, 25. septembra 1942.

Prašćević Milovan, 1916, Slatina, kod Danilovgrada, zemljoradnik, član Skoja, poginuo na Vincu, kod Jajca, 25. septembra 1942.

Prelević Dimitrije, 1918, Prelevići, kod Danilovgrada, zemljoradnik, član Skoja, umro u Šemenovcima, 7. septembra 1942.

Radulović Dimitrije, 1917, kod Danilovgrada, zemljoradnik, poginuo u Lipi, kod Kreševa, 6. jula 1942.

Radulović Spiro, 1904, Klikovača, kod Danilovgrada, zemljoradnik, član KPJ, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Tonković Boško, 1918, Kosovi Lug, kod Danilovgrada, đak, poginuo na Vincu, kod Jajca, 25. septembra 1942.

Velašević Spasoje, 1911, Glavica, kod Danilovgrada, student, poginuo na Vincu, kod Jajca, 25. septembra 1942.

Žarić Stanko, 1911, Martinići, kod Danilovgrada, intelektualac, ranjen na Vincu, kod Jajca, 25. septembra 1942, kasnije podlegao ranama.

4. bataljon

Bakić Sekule, 23 godine, Morača, kod Kolašina, zemljoradnik, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Bećirović Petar, 24 godine, Morača, kod Kolašina, učitelj, član KPJ, poginuo u Okolišću, kod Bugojna, 23. jula 1942.

Bošković Momčilo, 18 godina, Bistrica, kod Mojkovca, đak, član Skoja, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Bulatović Rajko, 20 godina, Morača, kod Kolašina, zemljoradnik, član Skoja, poginuo u Deččićima, kod Trnova, 28. juna 1942.

Bulatović Zagorka, 20 godina, Kolašin, domaćica, umrla u Okolišću, kod Bugojna, 23. jula 1942.

Ćirović Ilija, 22 godine, Morača, kod Kolašina, đak, član Skoja, poginuo u Kupresu, 12. avgusta 1942.

Corić Ivan, 20 godina, Polja, kod Mojkovca, zemljoradnik, član KPJ, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Damjanović Radojica, 45 godina, Podbišće, kod Mojkovca, zemljoradnik, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Damjanović Mališa, 31 godina, Kolašin, student, član KPJ, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Danilović Božo, 20 godina, Morača, kod Kolašina, zemljoradnik, član Skoja, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Dedejić Božo, 30 godina, Štitarica, kod Mojkovca, zemljoradnik, član KPJ, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Dujović Shno, 22 godine, Lijeva Rijeka, radnik, član KPJ, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Guberinić Dragutin, 21 godina, Ivangrad, zemljoradnik, član KPJ, poginuo u Kupresu, 12. avgusta 1942.

Jovančević Milorad, 24 godine, Dolac, kod Ivangrada, zemljoradnik, član KPJ, poginuo u Bugojnu, 17. jula 1942.

Kovijanić Vuko, 37 godina, Podbišće, kod Mojkovca, zemljoradnik, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Mašković Jelica, 17 godina, Morača, kod Kolašina, domaćica, član KPJ, poginula u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Mašković Milić, 24 godine, Morača, kod Kolašina, đak, član Skoja, poginuo u Okolišću, kod Bugojna, 23. jula 1942.

Milosević Strahinja, 25 godina, Morača, kod Kolašina, zemljoradnik, član KPJ, poginuo u Bugojnu, 17. jula 1942.

Pejić Rade, 22 godine, Bugojno, zemljoradnik, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Perić Vojislav, 31 godina, Ivangrad, radnik, član KPJ, poginuo u Bugojnu, 17. jula 1942.

Perović Danica, 19 godina, Morača, kod Kolašina, đak, poginula u Bugojnu, 17. jula 1942.

Perović Novak, 36 godina, Morača, kod Kolašina, zemljoradnik, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Popović Sekule, 30 godina, Ivangrad, student, član KPJ, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Rakočević Radule, 17 godina, Trebaljevo, kod Kolašina, đak, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Rakočević Vuk, 32 godine, Štitarica, kod Mojkovca, zemljoradnik, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Rašović Boško, 25 godina, Morača, kod Kolašina, student, član KPJ, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Selić Branko, 22 godine, Kolašin, student, član KPJ, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Vlahović Jagoš, 38 godina, Polja, kod Mojkovca, zemljoradnik, poginuo u Kupresu, 12. avgusta 1942.

Vujišić Ilija, 23 godine, Kolašin, student, član KPJ, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

Vukaljević Dmitar, 20 godina, Rečina, kod Kolašina, đak, član Skoja, poginuo u Kupresu, 14. avgusta 1942.

5. bataljon

Batizić Čedomir, 1922, Virak, kod Zabljaka, đak, član Skoja, poginuo kod Kupresa, 13. avgusta 1942.

Čvorović Branko, 1924, Uskoci, kod Zabljaka, zemljoradnik, član Skoja, poginuo u Bugojnu, 15. jula 1942.

Jauković Drago, 1913, Pridvorica, kod Savnika, inženjer agronomije, član KPJ, poginuo u Humcu, kod Bugojna, 23. jula 1942.

Novosel Sava, 1925, Pitomine, kod Zabljaka, zemljoradnik, član Skoja, poginuo u Bugojnu, 15. jula 1942.

Srdanović Solumija, 1924, Kosorići, kod Šavnika, domaćica, član Skoja, poginula u Humcu, kod Bugojna, 23. jula 1942.

Šćepanović Milisav, 1913, Gornja Bijela, kod Šavnika, učitelj, član KPJ, poginuo u Bugojnu, 20. jula 1942.

IZVORI I LITERATURA

A. IZVORI

Arhivska grada

1. Arhiv Vojnoistorijskog instituta:

a) Fondovi dokumenata: narodnooslobodilačkog pokreta, Nezavisne Države Hrvatske, nemačkih jedinica, italijanskih jedinica, četničkih jedinica, emigrantske vlade Kraljevine Jugoslavije.

b) Mikroteka: filmovi Minhen i London.

2. Arhiv Instituta za izučavanje radničkog pokreta, Beograd.

3. Arhiv Instituta za proučavanje radničkog pokreta, Sarajevo.

4. Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije, Beograd.

Štampana grada

1. Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, izdanje Vojnoistorijskog instituta JNA, Beograd, tom II, knj. 1, 4, 5 i 6; tom III, knj. 3 i 4; tom IV, knj. 5, 6 i 7; tom V, knj. 5, 6 i 7; tom VI, knj. 6 i 7; tom IX, knj. 1 i 2.

2. Zbornik dokumenata sanitetske službe u narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, izdanje Sanitetske uprave JNA, knj. 1.

3. Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Beograd, 1945.

4. Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom I, knj. 2, Beograd, 1949.

Ratni dnevnici i zabeleške

Bošković Negoslava, borca 4. bataljona 1. proleterske brigade (Arhiv VII).

Čagorović Dura, političkog komesara 3. bataljona 4. proleterske brigade (Arhiv VII).

Čukić Bogoljuba, komandanta 1. bataljona 2. proleterske brigade (Arhiv VII).

Dokić Vojislava, člana Vrhovnog štaba (Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije).

Đurić Ljubodraga, komandanta 2. proleterske brigade (Arhiv VII)-
Duričković Boška, političkog komesara 2. bataljona 4. proleterske
brigade (privatna svojina).

Lagator Spira, borca 1. bataljona 1. proleterske brigade (privatna
svojina).

Lazarević Vlatka, političkog komesara čete Konjičkog bataljona
(Arhiv VII).

Mihaljević Jova, omladinskog rukovodioca 2. bataljona 4. proleter-
ske brigade (Arhiv VII).

Milićević Milivoja, borca 3. bataljona 1. proleterske brigade (Ar-
hiv VII).

Milovanović Miodraga Luneta, zamenika komandanta 2. proleter-
ske brigade (Arhiv VII).

Poleksić Momčila, komandanta 5. bataljona 4. proleterske brigade-
(Arhiv VII).

Popović Koče, komandanta 1. proleterske brigade (Arhiv VII).

Stijević Milonje, vodnika 1. bataljona 1. proleterske brigade (pri-
vatna svojina).

Vujošević Jovana, borca 1. proleterske brigade (privatna svojina).

Vukmirović Rajka, borca 1. bataljona 1. krajiške brigade (Arhiv VII).

Wisshaupt Ernest, Die Bekämpfung der Aufstandsbewegung im
Südostraum (Arhiv VII).

Memoarska grada

1. *Sećanja boraca i rukovodilaca* 1, 2, 3. i 4. proleterske brigade,
zabeležena 1951. godine (stenografske beleške):

a) iz 1. proleterske brigade: Batrića Jovanovića, Jovana Vujoševića,
Ljubiše Veselinovića, Dragog Milenkovića, Milana Milićevića, Luke Bo-
žovića, Mirka Jovanovića, Teodosija Parezanovića, Milovana Radovipa,
Nade Bakić, Dragoljuba Tasića, Milije Zivanovića, Živote Grujića, Mikana
Dimitrijevića, Miše Antunovića, Jove Pejkovića, Miladina Jaćimovića,
Uroša Bajića, Miodraga Nešića, Milinka Vuksanovića, Dragice Strake,
Brane Barjaktarevića, Žarka Gudžulića, Mila Maksimovića, Antonija Isa-
kovića, Mome Dugalića, Duška Karića, Branislava Božovića, Milutina
Vujovića, Milana Belojevića, Blagoja Bogavca, Miladina Ivanovića, Cede
Minderovića, Vojina Lukića (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1-3, 1-6; k. 1986,
br. reg. 2-2, 7-2, 10-3, 12-3, 13-3, 14-3, 15-3; k. 1990, br. reg. 1-2).

b) iz 2. proleterske brigade: Ljubodraga Đurića, Brane Radovano-
vića, Dragoslava Markovića, Srećka Miloševića, Vojina Đurašinovića,
Branka Čorokala, Petra Višnjića, Svete Lazarevića i Vlastimira Lukića
(Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1-7).

c) iz 3. proleterske brigade: Velimira Kneževića, Veselina Bulatovića,
Slobodana Lučića, Zeća Musića, Pavića Radovića, Mirka Cukovića,
Žarka Vidovića, Danila Jaukovića, Dušana Cosovića, Slovenka Lekovića,
Jova Grbovića, Sima Grbovića, Ljubice Purić, Velibora Ljujića, Mihaila
Zugića, Momčila Bajčetića, Đoke Obradovića, Vlada Mirkovića, Marinka
Dragaša i Dušana Čorovića (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1-3 i 2-3).

d) iz 4. proleterske brigade: Boška Duričkovića (Arhiv VII, k. 2003,
br. reg. 4-1).

2. *Sećanja* S. Zujovića, člana Vrhovnog štaba (Arhiv Instituta za
istoriju radničkog pokreta Srbije).

3. *Sećanja* N. Manojlovića, komandanta bataljona »Vojin Ziroje-
vić« (Arhiv Opštinskog odbora udruženja boraca NOR, Livno).

4. *Usviene izjave*: Pavla Ilića, pomoćnika načelnika Vrhovnog štaba,
Radovana Vukanovića, komandanta 2. bataljona 1. proleterske brigade,
Miladina Ivanovića, komandanta 6. bataljona 1. proleterske brigade,

Milonje Stijevića, komandira voda 1. bataljona 1. proleterske brigade, Ljubodraga Durića, komandanta 2. proleterske brigade, Danila Jaukovića, političkog komesara 5. bataljona 3. proleterske brigade, Bogdana Gledovića, političkog komesara čete 5. bataljon 3. proleterske brigade, Boška Đuričkovića, političkog komesara 2. bataljona 4. proleterske brigade, Sava Drljevića, komandanta 4. bataljona 4. proleterske brigade, Vukote Radovića, političkog komesara čete 3. bataljona 4. proleterske brigade, Rakete Petra, zamenika političkog komesara Udarne čete 3. krajiškog odreda.

B. LITERATURA

a) Knjige

- Andelić Ljubo, *Livanjska legenda*, Grafički zavod, Titograd, 1963.
Bez predaha, Propagandni osek Druge proleterske brigade, 1945.
 Brković Savo, *Zapisano u ratu*, Grafički zavod, Titograd, 1963.
 Broz Josip Tito, *Govori i članci*, Naprijed, Zagreb, 1959.
 Čavallero Ugo, *Comando supremo*, Cappelli editore, Bologna, 1948.
Četrdeset godina, V, Kultura, Beograd, 1961.
Četvrta proleterska, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1952.
 Dapčević Peko, *Kako smo vodili rat*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1956.
 Dapčević Peko, *Taktika partizanskih odreda i brigada u toku NOR*, Vojno delo, Beograd, 1961.
 Dapčević Peko, *Značaj i snaga manevra*, Vojno delo, Beograd, 1954.
 Dedijer Vladimir, *Dnevnik, I deo*, Državni izdavački zavod Jugoslavije, Beograd, 1945.
 Dedijer Vladimir, *Josip Broz Tito, Prilozi za biografiju*, Kultura, Beograd, 1953.
Dnevnik grofa Čana, Zagreb, 1948.
Druga proleterska, I i II, Vojno delo, Beograd, 1965.
Drugi svetski rat, II, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1961.
 Đurašković Đuro, *Veliki pohod*, Rad, Beograd, 1961.
 Geršković Dr Leon, *Dokumenti o razvoju narodne vlasti*, Prosveta, Beograd, 1948.
 Gertler Rudolf und ..., *Der Weg der 118. Jäger Division*, Augsburg, Gizdić Drago, *Dalmacija 1942*, Glavni odbor Saveza boraca Hrvatske, Zagreb, 1950.
 Gošnjak Ivan, *Tito — strateg revolucije i tvorac narodne armije*, Beograd, 1963.
Hercegovina u NOB, Vojno delo, Beograd, 1961.
 Hillgruber Andreas, *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht 1940—1945, II (1942)*, Bernard und Graefe Verlag für Wehrwesen, Frankfurt am Main, 1963.
Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1964.
Istorijski atlas oslobodilačkog rata naroda Jugoslavije 1941—1945, Beograd, 1952.
 Jovanović Batrić, *Crna Cora u NOR i socijalističkoj revoluciji*, Vojno delo, Beograd, 1960.
 Jovanović Batrić, *Moj bataljon*, Prosveta, Beograd, 1952.
 Kardelj Edvard, *Put nove Jugoslavije 1941—1945*, Kultura, Beograd, 1949.
Krajiške brigade, Ljubljana, 1954.
 Kvesić Sibe, *Dalmacija u NOB*, Lykos, Zagreb, 1960.
 Leković Mišo, *Prva partizanska krila*, Rad, Beograd, 1962.

- Lopičić Janko, *Ratni dnevnik 1941—1942*, Prosveta, Beograd, 1961.
- Marjanović Jovan i Morača Pero, *Naš oslobodilački rat i narodna revolucija 1941—1945*, Prosveta, Beograd, 1958.
- Mihajlović Zivorad, *Rudarska četa*, Prosveta, Beograd, 1953.
- Mihaljević Jovo, *Živi zapisnici*, Mlado pokolenje, Beograd, 1965.
- Minderović Čedomir, *Za Titom.*, Državni izdavački zavod Jugoslavije, Beograd, 1945.
- Mitrović Mitra, *Ratno putovanje*, Prosveta, Beograd, 1953.
- Morača Pero, *Napad NOVJ na naseljena mesta*, Vojno delo, Beograd, 1966.
- Morača Pero, *Odbrana u NOR*, Vojno delo, Beograd, 1959.
- Morača Pero, *Prelomna godina narodnooslobodilačkog rata*, Vojno delo, Beograd, 1957.
- Odić Slavko, *Neostvoreni planovi*, Naprijed, Zagreb, 1961.
- Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, I, Vojnoistorijski institut, 1957.
- Osnivački kongres KP Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1950.
- Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije, Stenografske beleške, Kultura, Zagreb, 1949.
- Petovar Rudi, *Šesta proleterska istočnobosanska brigada*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1951.
- Pijade Moša, *Izabrani govori i članci*, Kultura, Beograd, 1948.
- Plenča Dušan, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svet-skog rata*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1962.
- Plenča Dušan, *Partizanski odredi naroda Dalmacije 1941—1942*, Vojno delo, Beograd, 1951.
- Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1963.
- Prva proleterska, I i II*, Vojno delo, Beograd, 1963.
- Roatta Mario, *Otto milioni di baionette*, Roma, 1948.
- Romac Paško, *Borbe*, Matica srpska, Novi Sad, 1950.
- Santorio Giuseppe, *L'aeronautica italiana nella seconda guerra mondiale, II*, Roma, 1957.
- Sarajlić Abdulah, *Pregled stvaranja bosansko-hercegovačkih jedinica NOVJ*, Sarajevo, 1958.
- Strugar Vlado, *Rat i revolucija naroda Jugoslavije*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1963.
- Šegrt Vlado, *Ratne uspomene*, Vojno delo, Beograd, 1964.
- Tuđman Franjo, *Okupacija i revolucija*, Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb, 1963.
- Tuđman Franjo, *Stvaranje socijalističke Jugoslavije*, Naprijed, Zagreb, 1960.
- Vojna enciklopedija*, sveska 1—7, Redakcija vojne enciklopedije, Beograd, 1959—1965.
- Vujošević Jovan, *Proleterska četa*, Prosveta, Beograd, 1953.
- Vujović Milutin, *Susreti u ratu*, Prosveta, Beograd, 1957.
- Vukanović Radovan, *Na ratnoj stazi*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1965.
- Zanussi Giacomo, *Guerra e catastrofe d' Italia*, I, Časa editrice libreria Corso, Roma, 1946.
- Zapisi o borbama iz narodnooslobodilačkog rata*, Beograd, 1950.
- Zbornik narodnih heroja Jugoslavije*, Omladina, Beograd, 1957.

b) Članci

- Abramović Vojo, *Desetina »Grom«* (o napadu na Bugujno 1942), »Narodni borac«, 15. III 1954.
- Ademović Fadil, *Tri rodendana Ramskog odreda*, »Oslobođenje«, 12. V 1954.
- Andelić Ljubo, *Kuršumima okrenuti*, »Pobjeda«, 1, 4. i 8. VIII 1965.
- Andelić Ljubo, *Proleter u Krajini*, »Crvena zvezda«, 4. VIII 1953.
- Anonim, *Oslobođenje grada na Plivi (o borbi za Jajce)*, »Narodna armija«, 16. IX 1960.
- Bilandžić Dušan, *O rukovođenju u našem NOR i socijalističkoj revoluciji*, Vojno delo — 12/59.
- Božović Jovan, *Pjesma u susretu*, »Zapisi o borbama iz Narodno-oslobodilačkog rata«, Beograd, 1950.
- Brajković Slobodan, *Napad na naseljena mesta (o napadu na Jajce i Livno 1942)*, »Narodna armija«, 16. IX 1954.
- Dabanović Mitar, *Livno je palo*, »Komunist«, 21. XII 1961.
- Dragojlov Fedor, *Der Krieg 1941—1945 auf dem Gebiete des »unabhängigen Staates Kroatien«*, Allgemeine Schweizerische Militär Zeitschrift, 5, Mai, 1956.
- Dude Branko, *U susret proleterima (o borbama dalmatinskih jedinica sa ustašama i Italijanima kod Vagnja jula 1942)*, »Borba«, 13. IX 1953.
- Đukić Drago, *Dve borbe 3. bataljona 1. krajiške brigade, jula 1942. (na putu B. Luka — Sitnica i na Manjači)*, »Vojni glasnik«, VII/1949.
- Đuričković Boško, *Veliki marš pod Titovom komandom*, »Narodna armija«, 12. V 1955.
- Gizdić Drago, *Dalmacija u vreme formiranja svojih prvih brigada*, »Borba«, 18. XII 1961.
- Grozdanić Milivoje, *Marš 5. crnogorske brigade i Hercegovačkog partizanskog odreda u zapadnu Bosnu od 22. jula do 2. avgusta 1942*, VIG, 1951, II, 3.
- Hamović Rade, *Stvaralačko, nepogrešivo predviđanje*, »Narodna armija«, 29. XI 1963.
- Hotić Mesud, *Borbe oko Bugojna, jula 1942*, VIG, 1954, V, 1.
- Hotić Mesud, *Borbe za Kupres*, VIG, 1953, IV, 5.
- Ilić Z., *Partizanski kuriri (na maršu brigada Crna Gora — Bosanska krajina)*, »Borba«, 25—27. XI 1963.
- Ivanović Miladin, *Tito na čelu kolone (sa marša prema pruzi Sarajevo — Konjic)*, »Narodni borac«, 22. V 1953.
- Jakšić Pavle, *Razmišljanja o našem Oslobodilačkom ratu*, Vojno delo, 10—11/56.
- Jauković Danilo, *Oslobođenje Mrkonjić Grada*, avgusta 1942, VIG, 6/55.
- Janković Nikica, *Četvrta proleterska u Kupresu*, »Pobjeda«, 12. VIII 1956.
- Janković Nikica, *Veliki pohod*, »Crvena zvezda«, 18. VI 1957.
- Jovan Ljubo Saša, *Prvi stik slovenskih partizanov z maršalom Titom in Vrhovnim štabom v Solakovi Kuli*, »Borec«, 11, XI, 1952.
- Jovanović Batrić, *Borba na Cincaru*, »Crvena zvezda«, 15. VII 1952.
- Jovanović Batrić, *Oslobođeno je Livno*, »Politika«, 4. VIII 1951.
- Kljaković Vojmir, *Nemačko-italijanske nesuglasice oko Jugoslavije 1941—1943*, »Jugoslovenska revija za međunarodno pravo«, 2, Beograd, 1961.
- Koprivica Nikola, *Treći bataljon 5. proleterske na velikom maršu*, »Narodna armija«, 10. VII 1952.

- Krstulović Vicko, *Susreti sa drugom Titom*, »Narodna armija«, 22. XII 1951.
- Lopičić Janko, *Borba na Hadžiću (izvod iz dnevnika)*, »Crvena zvezda«, 13. VII 1954.
- Marjanović Mikan, *U ustaškom gnezdu* (Kupres), »Narodna armija«, 20. IX 1953.
- Matunović Novo, *Zaseda u okruženju* (o borbi 5. crnogorske brigade kod Bugojna, septembra 1942), »Crvena zvezda«, 21. I 1958.
- Milostić Milovan, *Živio Tito* (o oslobođenju Jajca 1942 — prema sećanju Koste Nada), »Narodni list«, 27. VII 1954.
- Milutinović Vukalica, *Sjećanje na Zijametski bataljon 5. crnogorske brigade*, »Narodna armija«, 25. VI 1949.
- Morača Pero, *O nekim pitanjima politike i strategije u našem NOR-u*, Vojno delo, 9/58.
- Morača Pero, *Petnaest godina od velikog pohoda*, »Naša stvarnost«, 7—8, 1957.
- Morača Pero, *Pohod brigada sa tromeđe B i H i Crne Gore 1942*, »Komunist«, 5. VII 1962.
- Nad Košta, *Iz ratnih dana*, Četrdeset godina, knjiga 5, str. 314.
- Nad Košta, *Planule su vatre na Čusinskom vrhu* (o oslobođenju Jajca — Saopštio M. M.), »Za domovinu«, 24. VII 1954.
- Nikić Milisav, *Avgustovska noć u Livnu 1942*, »Pobjeda«, 13. VII 1952.
- Orović Savo, *Susreti sa drugom Titom*, »Narodna armija«, 1. I 1952.
- Pavičević Branko, *Četvrta proleterska 1942—1952* (prikaz publikacije sa odlomcima iz dnevnika boraca iz NOB-e), »Istoriski časopis SAN«, 1952—53, knjiga IV, str. 325—6.
- Pejanović Đoko, *Oslobođenje Jajca*, »Graničar«, 25. IX 1954.
- R. B., *Došao je Tito* (Tito u poseti 1. krajiškoj brigadi u Jajcu), »Crvena zvezda«, 5. V 1953.
- S(eferović) M(ensur), *Prva slovenačka patrola za vezu s Vrhovnim štabom*, »Narodna armija«, 12. I 1962.
- Štoilović Zaga, *Na slapovima Plive*, »Borba«, 29. XI 1964.
- Segrt Vlado, *U Vrhovnom štabu* (odlomak iz knjige »Ratne uspomen«), »Narodna armija«, 29. maja 1964.
- Terzić Velimir, *Tri Titove direktive*, »Narodna armija«, 22. XII 1957.
- V. L., *Idu proleter* (o zauzimanju Livna 1942), »Omladina«, 22. XII 1951.
- Vojvodić Gajo, *Noć — prijatelj smelih* (o borbi za Livno 1942), »Za pobjedu«, 23. III 1956.
- Vučković Ljubo, *17 prethodnici velikih bitaka —•* »Narodna armija«, 10, 17, 24. i 31. jula, 7. i 14. avgusta 1964. godine.
- Vujošević Jovan, *Prva borba s tenkovima* (o borbi kod Aržana), »Narodna armija«, 24. XI 1946.
- Vukanović Radovan, *Susreti sa drugom Titom*, »Narodna armija«, 22. XII 1951.
- Vukotić Jovo, *Borbeni put 5. proleterske brigade*, »Vojnoistorijski glasnik«, br. 4, 1960.
2. A., *Ratno drugarstvo* (o borbi jedne desetine Kraljevačkog bataljona kod Prozora jula 1942), »Graničar«, 9. I 1954.
- Zugić Mihailo, *Susret*, »Crvena zvezda«, 20. V 1958.

PREGLED DOKUMENTARNIH FOTOGRAFIJA

	Strana
Vrhovni komandant NOP i DV Jugoslavije Tito diktira zapovest za marš grupe proleterskih brigada ka zapadnoj Bosni (u šumi iznad sela Vrbniče, na Zelengori, 22. juna 1942) — — — — —	37
Grupa boraca 4. proleterske brigade na jednom sastanku u toku marša ka zapadnoj Bosni — — — — —	65
Zeleznička stanica u Tarčinu koju su noću 3/4. jula spalili borci 2. proleterske brigade — — — — —	83
Razorena obrtna ploča za lokomotive na stanici u Bradini, 6. jula 1942 — — — — —	8 3
Zeleznička stanica u Hadžićima koju su noću 3/4. jula 1942. uništili borci 4. proleterske brigade — — — — —	95
Uništeni teretni voz na pruzi između Bradine i Brđana, 4. jula 1942.	95
Uništene lokomotive na železničkoj stanici u Bradini, 6. jula 1942.	109
Rušenjem Lukač-mosta (raspona 52 m), 5. jula 1942, železnička pruga Sarajevo — Mostar bila je u prekidu dva meseca — — —	109
Prilog uz izveštaj nemačke Transportne komandanture, Zagreb, o diverzijama na železničkim prugama — — — — —	136
Smotra oružja pred borbu — — — — —	171
Borci su svoje oskudne obroke delili s narodom — — — — —	171
Pred neprijateljem koji je uništavao sela stanovništvo je napuštalo svoje domove — — — — —	217
Ustaše Crne legije su prilikom nastupanja uništavale ustanička sela	249
Bataljon »Vojin Zirojević« na Slavinu, kod Livna, avgusta 1942 —	307
Protivkolski top jedne proleterske brigade odlazi na položaj — —	339
Po ulasku u Duvno ustaše skidaju partizansku zastavu sa zgrade Komande mesta (28. jula 1942) — — — — —	339
Razmena zarobljenika kod sela Studenog Vrela, blizu Posušja, 5. septembra 1942. — — — — —	387
Narodni zbor u oslobođenom Livnu — — — — —	393
Kupres je u toku borbi bio pretvoren u zgarište — — — — —	455
Vrhovni komandant osmatra položaje kod Mliništa (septembar 1942)	491

Izbeglice iz Janja, kod Jajca, bez krova nad glavom, u jesen 1942.	507
Narodni zbor u okolini Glamoča septembra 1942. — — — — —	521
Partizanski voz na železničkoj stanici u Mliništima septembra 1942.	597
Iza nemačkih trupa su ostajala spaljena sela — — — — —	535
Narod Bosanske krajine je toplo dočekaao ranjenike iz proletherskih brigada — — — — —	557
Vrhovni komandant Tito i Ivo Lola Ribar u oslobođenom Jajcu 29. septembra 1942. sa grupom rukovodilaca iz Bosanske krajine i Hrvatske (Kostom Nadom, Vladom Popovićem, Ivanom Rukavi- nom i Ivanom Krajačićem) — — — — —	625
Sa svečanog formiranja 1. dalmatinske brigade: predaja zastava komandantima bataljona (u selu Dobro, kod Livna, 6. septembra 1942) — — — — —	645
Vrhovni komandant NOV i POJ Tito govori na Prvom zasedanju AVNOJ-a u Bihaću, 27. novembra 1942. — — — — —	653

PREGLED SKICA

	Između strana
Borbe oko Kalinovika i izbijanje brigada na Treskavicu — —	48—49
Upad u sela oko Trnova (28. i 29. VI 1942) — — — —	64—65
Napad na komunikaciju Sarajevo — Konjic — — — —	96—97
Borbe za oslobođenje Konjica (8. VII 1942) — — — —	128—129
Dejstva severne kolone u rejonu Kreševa (4—8. VII 1942) —	160—161
Oslobođenje Šebešića i Gornjeg Vakufa (11. i 12. VII 1942) —	176—177
Borbe za oslobođenje Prozora i Šćita (13—14. VII 1942) —	208—209
Dejstva 2. proleterske brigade oko Donjeg Vakufa (13—18. VII 1942) — — — — — — — — — —	224—225
Prvi napad na Bugojno (noću 16/17. VII 1942) — — — —	240—241
Drugi napad na Bugojno (noću 20/21. VII 1942) — — — —	272—273
Zauzimanje Šujice i Duvna (24—26. VII 1942) — — — —	304—305
Prodor Crne legije u Šujicu i Duvno (28—30. VII 1942) — —	336—337
Oslobođenje Šujice i Duvna (1. i 2. VIII 1942) — — — —	352—353
Borbe za oslobođenje Livna (4—7. VIII 1942) — — — —	384—385
Napad na Livno (borbe u gradu) — — — — — — — —	400—401
Prodor 1. proleterske brigade i Srednjodalmatinskog odreda do Posušja, Imotskog i Lovreča (15—21. VIII 1942) — —	416—417
Prvi napad na Kupres (noću 11/12. VIII 1942) — — — —	448—449
Drugi napad na Kupres (noću 13/14. VIII 1942) — — — —	464—465
Drugi napad na Kupres (borbe u gradu) — — — — — —	480—481
Oslobođenje Mrkonjić-Grada (24. VIII 1942) — — — —	528—529
Borbe sa borbenom grupom »Putlic« (3—8. IX 1942) — — —	544—545
Neuspeo napad borbene grupe »Vedel« (11—14. IX 1942) — —	592—593
Oslobođenje Jajca (25. IX 1942) — — — — — — — —	624—625
Nastupanje ka Travniku i Donjem Vakufu (26—30. IX 1942) —	632—633
Teritorije 1, 2. i 3. zone na italijanskom okupacionom području	656—657

S A D R Ź A J

	Strana
P R E D G O V O R — — — — —	5
U V O D	
ODLUKA VRHOVNOG ŠTABA O PRENOŠENJU TEŽIŠTA OSLOBODILAČKE BORBE U ZAPADNE KRAJEVE ZEMLJE	
1. — Vojno-politička situacija krajem proleća 1942 — — — —	7
2. — Povlačenje italijanskih trupa na priobalno područje — —	10
3. — Odluka o prodoru proleterskih brigada u zapadnu Bosnu —	15
4. — Pripreme za veliki marš — — — — —	30

P R V A G L A V A

P R E L A Z A K P R O L E T E R S K I H B R I G A D A P R E K O K O M U N I K A C I J E S A R A J E V O — M O S T A R

D e o p r v i

V E L I K A D I V E R Z I J A N A P R U Z I

1. — Prelazak brigada preko Treskavice — — — — —	45
2. — Nastupanje ka komunikaciji Blažuj — Konjic — — — —	61
3. — Pripreme Nemaca za čišćenje Treskavice, Igmana i Bjelašnice	71
4. — Raspored posada na komunikaciji i mere neprijatelja za njenu zaštitu — — — — —	74
5. — Zauzimanje Bradine, Raštelice i Tarčina — — — — —	82
6. — Borba s Nemcima i ustašama u Pazariću i Hadžićima — —	91
7. — Napad na Brđane i Podorašac i zarobljavanje čete domobrana	98
8. — Reagovanje neprijatelja na diverziju — — — — —	101

D e o d r u g i

O S L O B O Ā E N J E K O N J I C A

1. — Pripreme za napad na Konjic — — — — —	113
2. — Mere neprijatelja za odbranu grada — — — — —	119

3. — Oslobođenje Konjica — — — — —	12i,
4. — Reagovanje neprijatelja na pad Konjica — — — — —	130

DRUGA GLAVA

PRODOR U DOLINI VRBASA I U PROZORSKU KOTLINU

Deo prvi

OSLOBOĐENJE GORNJEG VAKUFA I PROZORA

1. — Uslovi za prodor brigada u dolinu Vrbasa — — — — —	141
2. — Upad severne kolone u Kreševo — — — — —	149
3. — Protivnapad Nemaca i uzmicanje brigada na Vraniću — —	158
4. — Pripreme severne kolone za nastupanje u dolinu Vrbasa —	163
5. — Uništenje industrijskih objekata u Šebešiću — — — — —	169
6. — Oslobođenje Gornjeg Vakufa — — — — —	177
7. — Borbe južne kolone pred Prozorom — — — — —	181
8. — Oslobođenje Prozora i Šćita — — — — —	193
9. — Odluka Vrhovnog štaba o držanju slobodne teritorije u Prozorskoj kotlini i u dolini Rame — — — — —	205

Deo drugi

BORBE OKO BUGOJNA I DONJEG VAKUFA

1. — Odlaganje napada severne kolone na Bugojno — — — — —	212
2. — Neuspeli manevar 2. proleterske brigade oko Donjeg Vakufa	220
3. — Napad 4. proleterske brigade na Bugojno — — — — —	232
4. — Pripreme za drugi napad na Bugojno i zadržavanje 2. proleterske brigade oko Urije i Prusca — — — — —	243
5. — Borbe duž komunikacije Donji Vakuf — Bugojno i ponovno odlaganje napada na Bugojno — — — — —	253
6. — Intervencija ustaške grupe Francetić — Šimić — — — — —	263
7. — Drugi napad na Bugojno — — — — —	270

TREĆA GLAVA

RAZVOJ OFANZIVE KA BOSANSKOJ KRAJINI I DALMACIJI

Deo prvi

BORBE DUZ KOMUNIKACIJE KUPRES — DUVNO — LIVNO

1. — Plan Vrhovnog štaba za dalja nastupanja grupe brigada na zapad — — — — —	285
2. — Zauzimanje Šujice i Duvna — — — — —	291
3. — Savetovanje Vrhovnog štaba sa Štabom 4. operativne zone Hrvatske na Cincaru	300
4. — Odluka o napadu na Livno i teškoće oko njene realizacije —	310

5. — Situacija u opsednutom Livnu — — — — —	321
6. — Prodor Crne legije u Šujicu i Duvno i odlaganje napada na Livno — — — — — *	324
7. — Mere Vrhovnog štaba da odbije napad Crne legije — — —	332
8. — Borba sa Crnom legijom duž komunikacije Šujica — Livno i napad 2. proleterske brigade na Kupres — — —	343
9. — Borba na Suhovrhu i oslobodenje Šujice i Duvna — — —	351

Deo drugi

OSLOBOĐENJE LIVNA I PRODOR KA IMOTSKOM

1. — Pripreme za napad na Livno — — — — —	362
2. — Oslobodenje Livna i borbe na Vagnju — — — — —	376
3. — Oslobodenje Livanjskog polja i mere za normalizovanje života — — — — —	386
4. — Oslobodenje Aržana, Lovreča i Posušja — — — — —	399
5. — Protivnapad Italijana — — — — —	419

Deo treći

NEUSPELE BORBE ZA KUPRES

1. — Pripreme za napad i ispadi Crne legije — — — — —	427
2. — Prvi napad na Kupres — — — — —	442
3. — Pripreme za obnavljanje napada — — — — —	457
4. — Drugi i treći napad — — — — —	463
5. — Zaključak o neuspehim borbama za Kupres — — — — —	475

ČETVRTA GLAVA

PRENOŠENJE DEJSTAVA KA BANJOJ LUCI, JAJCU I TRAVNIKU

Deo prvi

SITUACIJA U ZAPADNOJ BOSNI I U DALMACIJI POSLE DOLASKA VRHOVNOG ŠTABA I GRUPE BRIGADA

1. — Planovi Vrhovnog štaba za dalja dejstva u Bosanskoj krajini — — —	487
2. — Uticaj dolaska proleterskih brigada na produbljivanje krize četničkog pokreta u zapadnoj i srednjoj Bosni — — —	503

Deo drugi

OSLOBOĐENJE MRKONJIČ-GRADA I BORBE NA MANJACI

1. — Pripreme za napad na Mrkonjić-Grad — — — — —	514
2. — Razbijanje domobranskog garnizona — — — — —	524
3. — Intervencija borbene grupe »Putlic« i pokušaji četnika da odbace partizane sa Manjače — — — — —	531

Tehnički urednik
Major Marković Velisav

Lektor
Gajić Miloš

Korektura
Kolektiv korektora Vojnoistorijskog instituta

Skice crtao
Đošić Dragiša

Nacrt korica
Vujkov Stevan

Rukopis predat u štampu jula 1965. godine
Štampanje završeno novembra 1965. godine
Tiraž 10.000 primeraka

Štampa Vojno štamparsko preduzeće — Beograd, Mije Kovačevića br. 5